

13713

સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, આહિંસા, અસ્તૈય
 અને અપરિગ્રહ એમ પાંચ મન
 પાલવાં તુ જ્યાં મુખ્ય કૃતિ સંબંધિત છે.
 મુખ્ય જ્યાં તે રહેતું જાણે છે. આને
 મનુષ્યના આદિતનો પાપો ઉતરના
 પાપ પાપ વા ઉપર રહ્યો છે એ મન
 સંસારી જ્યાં જ્યાં તે પાપવાળો છે
 એવે તે શંકા નથી. વેપારી હોય જતાં
 જ્યાં જ્યાં જાણે આયરે, પરણે હોય
 જતાં બ્રહ્મચર્ય પાપે, જ્યાં જતાં મનુષ્ય
 આહિંસા પાલી શકે છે. આરોગકરની
 (આ સ્ત્રી પાપુ) ને ધનકે વસ્તુનો
 ખરેખર સંસારમાં રહી નહીં જાય એ
 મુશ્કેલ છે જતાં તે આદર્શ ધ્યાનમાં
 રાખી રહે તો જાંધળી જાણે તે
 આરોગ્ય વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.
 મર્યાદામાં પણ કરી શકાય.
 ઉપરનાં વસ્તુઓ પાપે જતાં જ્યાં
 ઉપવ્યાસોમાં જ નીકળવાના રસ્તા
 મળી શકે છે.

૩૪

ગાંધીજીનો

અક્ષરદર્શન

આ પુસ્તક ૧૬ જૂન, ૧૯૨૭થી ૧૫ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૭ સુધીના ત્રણ માસને આવરી લે છે. નન્દી હિલ્સ પર લાંબો આરામ લીધા પછી ગાંધીજી બેંગલોર ઊતરી આવ્યા હતા અને જૂન આખર આવતાં સુધીમાં તો એમણે થોડું થોડું કરીને મૈસૂર પ્રદેશમાં ફરવા માંડ્યું હતું. ઑગસ્ટ પૂરો થતાં એમણે તામિલનાડનો પ્રવાસ આરંભ્યો, સપ્ટેમ્બરની ત્રીજીએ મદ્રાસ જઈ પહોંચ્યા અને ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ આગળ વધી સપ્ટેમ્બરની પંદરમીએ પૂર્વ તાંજોરમાં મન્નારગુડી પહોંચ્યા. આ પ્રવાસમાં એમણે અનેક ભાષણો આપ્યાં. એમાં તેઓ ખાદી અને રેટિયા વિશે, અસ્પૃશ્યતા વિશે, બાળવિધવાઓ અને દેવ-દાસીઓ વિશે, તથા આરોગ્યની ખાતર લોકો પાસે સ્વચ્છતા પળાવવાની મ્યુનિસિપાલિટીઓની ફરજ વિશે બોલ્યા. ઘણી વાર વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ બોલતાં તેઓ કહેતા કે હિંદુઓ ગીતાનો અભ્યાસ કરે એની અનિવાર્ય જરૂર છે.

કોઈ પણ વસ્તુનું “કર્મ અને ક્રિયાથી અલગ” આધ્યાત્મિક કે નૈતિક મૂલ્ય હોવાનું તેઓ સ્વીકારતા નહીં. એમણે કહ્યું કે જે ધર્મ અર્થશાસ્ત્રના ઢાળામાં ઢાળી શકાય નહીં તે ધર્મ મને માન્ય નથી અને જે અર્થશાસ્ત્ર “ધર્મ કે આધ્યાત્મિકતાના ઢાળકામાં ઢાળી શકાય નહીં” તે અર્થશાસ્ત્ર મને મંજૂર નથી. ચિત્તરંજનદાસની ગહન આધ્યાત્મિકતાને એમણે આપેલી ભવ્ય નિવાપાંજલિમાં તેઓ કહે છે : “દરેક ભારત-વાસીના જીવનમાં એક સમય એવો આવે છે જ્યારે તેને નરી રાજદ્વારી લડતની સૂગ ચડે છે અને તે દરેક વસ્તુને આધ્યાત્મિક એટલે સક્રિય રીતે નૈતિક એવાં મૂલ્યો પર આધારિત કરવા તાકે છે.”

કડલોરના ખિસ્તી યુવક સંઘમાં તેમણે કહ્યું : “વ્યક્તિના વિકાસ અને સમૂહના વિકાસ વચ્ચે કશો જ ફરક હોતો નથી.” તેમણે લખ્યું : “એકની ઉન્નતિમાં સર્વની ઉન્નતિ રહેલી છે; એકની અધોગતિમાં સર્વની [અધોગતિ] રહેલી છે” [પાછલા ફ્લોપ પર ચાલુ]

13713

REFERENCE BOOK

तिथिपत्र

13713

REFERENCE BOOK

गांधी स्मारक संग्रहालय

क्र. सं. - ०८०५६

2 MAR 1978

परि. सं. 13713 वांगवा भाटे मुक्त ह्या तारीख 1/7/77

आ पुस्तक छेले दर्शावेली तारीख पळेलां अथवा ते न दिवसे पाछुं आपी हेवुं न्हेळ्ळें. ते तारीख पळ्ळां न्हे पुस्तक पाछुं आपवांमां आवशे तो दररोजना ००-०५ न. पै. लेजे अतिदेय आपवुं पडशे.

Portal

ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ

૩૪

[જૂન ૧૯૨૭થી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭]

13713

REFERENCE BOOK

13763

બેંગલોરની ઈમ્પીરિયલ ડેરીમાં

(ગાંધીજી અને માલવિયાજી જિલ નામની ઊંચી શ્રેણીની ગાય પાસે)
જુઓ “વિલિયમ સ્મિથને પત્ર”, ૨૫-૬-૧૯૨૭ અને પરિશિષ્ટ ૧.

ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ

[મહાત્મા ગાંધીનાં લખાણો, લાખણો, પત્રો વગેરેનો સંગ્રહ]

૩૪

[જૂન ૧૯૨૭થી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭]

REFERENCE BOOK

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪

120/156
GAM

13713

© નવજીવન ટ્રસ્ટ, ૧૯૭૪

પહેલી આવૃત્તિ, સપ્ટેમ્બર ૧૯૭૪ : પ્રત ૩,૦૦૦

રૂ. ૧૬.૫૦

2 FEB 1983

મુદ્રક અને પ્રકાશક : શાંતિલાલ હરજીવન શાહ, નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪

પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તક ૧૬ જૂન ૧૯૨૭થી ૧૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ સુધીના ત્રણ માસને આવરી લે છે. નન્દી હિલ્સ પર લાંબો સમય રહ્યા પછી ગાંધીજી બેંગલોર ઉતરી આવ્યા હતા અને જૂન આખર આવતાં સુધીમાં તો એમણે બહુ શ્રમ ન પડે એ રીતે થોડું થોડું કરીને મૈસૂર પ્રદેશમાં ફરવા માંડ્યું હતું. આ રાજ્યની પ્રગતિ તેમ જ એના મૈત્રીભર્યા વાતાવરણથી સારી રીતે પ્રસન્ન થઈ બેંગલોરનાં પોતાના વિદાય ભાષણમાં એમણે કહેલું : “જે ઘણું આપે છે તેની પાસેથી વધારેની આશા રખાય છે. મેં આ રાજ્યમાં એટલું બધું સારું જોયું છે કે મને લગભગ એવી કલ્પના આવી જાય છે કે જો તમે અને મહારાજા બંને મળીને ઈચ્છો તો આ રાજ્યને રામરાજ્ય બનાવી શકો” (પા. ૪૦૨).

ઓગસ્ટ પૂરો થતાં એમણે તામિલનાડનો પ્રવાસ આરંભ્યો. સપ્ટેમ્બરની ત્રીજીએ મદ્રાસ જઈ પહોંચ્યા અને ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ આગળ વધી સપ્ટેમ્બરની પંદરમી પૂર્વે તાંજોરમાં મન્નારગુડી પહોંચ્યા. આ પ્રવાસમાં એમણે અનેક ભાષણો આપ્યાં. એમાં તેઓ એમના રિવાજ મુજબ ખાદી અને રૅટિયા વિશે, અસ્પૃશ્યતા વિશે, બાળવિધવાઓ અને દેવદાસીઓ વિશે તથા આરોગ્યની ખાતર લોકો પાસે સ્વચ્છતા પળાવવાની મ્યુનિસિપાલિટીઓની ફરજ વિશે બોલ્યા. ઘણી વાર વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ બોલતાં તેઓ કહેતા કે હિંદુઓ ગીતાનો અભ્યાસ કરે એની અનિવાર્ય જરૂર છે.

એમના બોલેલા એકેએક શબ્દની પાછળ અને એમણે કરેલા એકેએક કૃત્યની પાછળ “એક ધાર્મિક અસ્મિતા રહેલી છે અને એક સોંસરો ઉતરી જાય એવો ધાર્મિક ઉદ્દેશ” (પા. ૪૩૨) રહેલો છે. તેમ છતાં કોઈ પણ વસ્તુનું “કર્મ અને ક્રિયાથી અલગ” (પા. ૪૩૩) આધ્યાત્મિક કે નૈતિક મૂલ્ય હોવાનું તેઓ સ્વીકારતા નહીં. એ જ રીતે એમણે કહ્યું કે જે ધર્મ અર્થશાસ્ત્રના ઢાળામાં ઢાળી શકાય નહીં તે ધર્મ મને માન્ય નથી અને જે અર્થશાસ્ત્ર “ધર્મ કે આધ્યાત્મિકતાના ઢાળકામાં ઢાળી શકાય નહીં” તે અર્થશાસ્ત્ર મને મંજૂર નથી (પા. ૪૩૪). ચિત્તરંજન દાસની ગહન આધ્યાત્મિકતાને એમણે આપેલી ભવ્ય નિવાપાંજલિમાં તેઓ કહે છે : “દરેક ભારતવાસીના જીવનમાં એક સમય એવો આવે છે જ્યારે તેને નરી રાજદ્વારી લડતની સૂગ ચડે છે. . . અને તે દરેક વસ્તુને આધ્યાત્મિક એટલે સક્રિય રીતે નૈતિક એવાં મૂલ્યો પર આધારિત કરવા તાકે છે” (પા. ૪૭૮). કડલોરના ખ્રિસ્તી યુવક સંઘમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાની એમની પોતાની રાતદિવસની મથામણ વિશે બોલતાં તેઓ કહે છે : “. . . વ્યક્તિના વિકાસ અને સમૂહના વિકાસ વચ્ચે કશો જ ફરક હોતો નથી, . . . એટલે વ્યક્તિના વિકાસની પ્રથમ શરત બને એટલી નમ્રતા ધારણ કરવી એ છે.” આ કારણે, દેશની સેવા તથા મહાન કાર્યો કરવા ઈચ્છનાર વિદ્યાર્થીઓ અને જુવાનિયાને એમની સલાહ એ હતી કે : “સૌ પ્રથમ તમારી જાતની સંભાળ રાખો અને તમારાં તનમનને સેવાનાં સારાંસરખાં સાધન બનાવી લો.” સેવાને લાયક બનાવવાની આ પ્રક્રિયા તો માણસે કરે પાને એટલે કે હૃદયને શુદ્ધ કરીને આરંભવાની હોય અને હૃદયની આ શુદ્ધિ તો ખ્રિસ્તીઓ જને “નવો જન્મ” કહે છે તે દ્વારા જ પ્રાપ્ત થઈ શકે

એમ છે. હિંદુ ધર્મમાં આને “દ્વિજ બનવું” કહે છે. આ નવા જન્મને ગાંધીજી વ્યક્તિની “અંદર થતું પરિવર્તન” કહે છે, “જે ઓળખાયા વિના રહેતું નથી. . . . એ તો હૃદયનું પરિવર્તન હોય છે. . . .” (પા. ૪૮૪). સાધના અને સેવા વચ્ચે કશું ઘર્ષણ નથી. તેઓ માનતા કે “સેવાના કાર્ય વાટે જ આત્મોન્નતિ થઈ શકે છે, સેવાકાર્ય એટલે યજ્ઞ” (પા. ૯૧). કર્મ હોય, ભક્તિ હોય કે જ્ઞાન હોય, ગાંધીજીને પ્રતીતિ થઈ હતી કે “એકની ઉન્નતિમાં સર્વની ઉન્નતિ રહેલી છે; એકની અધોગતિમાં સર્વની [અધોગતિ] રહેલી છે” (પા. ૩૨૬). એમની આ પ્રતીતિ એટલી સબળ હતી કે પોતાના સહકાર્યકરોના સહવાસમાંથી આધ્યાત્મિક પોષણ મેળવતા, બેંગલોરથી વિદ્યાય થતાં એક પ્રાર્થના-પ્રવચનમાં આ વસ્તુ સમજવતાં તેઓ કહે છે: “માણસના જીવનના બે ભાગ છે— એક વ્યક્તિગત સ્વતંત્ર અને બીજો સામાજિક. આ સ્વતંત્ર ભાગની સ્વતંત્ર પ્રાર્થના ચોવીસે કલાક ચાલે, પણ સમાજના અંગ તરીકે એણે સામાજિક પ્રાર્થના પણ કરવી રહી . . . મારો અનુભવ તો એ છે કે હું એકલો હોઉં ત્યારે ભગવાનનું નામ લઈ લઉં છું. જ્યારે કોઈ નથી હોતું ત્યારે બહુ અડવું લાગે છે, એકલું એકલું લાગે છે” (પા. ૪૦૩).

આ બધું તો સેવકો માટે હતું, આમજનતા માટે નહીં. ગરીબાઈ આમજનતામાં ઊંડી જડ નાખી બેઠેલું દર્દ અને તેનું એક માત્ર દુઃખ હોવાથી એમણે સંભળાવ્યું: “જે આપણે તેમને ઈશ્વર વિશે વાત કરીશું તો તેઓ તમને અને મને શેતાન કહેશે. તેઓ ઈશ્વરને ઓળખતા હોય તોયે તેઓ તેને ત્રાસ અને વેરના ઈશ્વર તરીકે, એક નિર્દય અત્યાચારી તરીકે ઓળખે છે” (પા. ૪૩૬).

હિંદુમુસ્લિમ વિખવાદો વિશે તેઓ નહીં જવું બોલતા, તોપણ એમનું મન એનાથી ઘણું ઉદ્વિગ્ન રહેતું. આ મૌન એમણે ઈરાદાપૂર્વક ધારણ કર્યું હતું અને એમાં પોતાની એવી ગહન લાચારીની કબૂલાત હતી કે “શબ્દો દ્વારા હવે એ દર્શાવી શકાય એમ રહ્યું નથી” (પા. ૩). એમને મોતીલાલ નેહરુ અને જ્વાહરલાલ નેહરુની રાજદ્વારી સૂઝમાં વધારે ઈતબાર હતો, છતાં કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી કાઢવા માટે એમણે ડૉ. એમ. એ. અનસારીનું નામ આગળ કર્યું તે એ કારણે કે એમને આશા હતી કે હિંદુમુસ્લિમ એકતાનો ચમત્કાર સર્જવામાં ડૉ. અનસારી સહાયભૂત થશે. એક નિખાલસ અને વિનોદી પત્રમાં એમણે ડૉ. અનસારીને ધારાસભાઓમાં કોંગ્રેસીઓને અસહકાર કરવાને બદલે સહકાર કરવાની ભલામણ કરતું એમનું નિવેદન ફાડીને ફેંકી દેવા સલાહ આપી (પા. ૨૯૭-૮). તેમ છતાં જ્યારે એ નિવેદન પ્રસિદ્ધ કરાયું ત્યારે ગાંધીજીએ લખ્યું: “કોમી એકતાની આવશ્યકતા વિશેના તમારા વિચારો સાથે સુસંગત રહીને હવે તો તમે પ્રમુખપદ ન છોડો એ જ બરાબર છે. પણ . . . મને લાગે છે કે તમારે માટે એવી ચોખવટ કરતું એક બહુ જ ટૂંકું નિવેદન બહાર પાડવું જરૂરી થઈ પડશે કે તમારા મૂળ નિવેદનમાં દર્શાવેલા વિચારને તમે વળગી રહેવા માગો છો તેમ છતાં એ વિચાર કોંગ્રેસ ઉપર લાદવાનો પ્રયત્ન કરશો નહીં. પણ તમારી પોતાની પ્રવૃત્તિ તમે કેવળ કોમી એકતા વધારવા પૂરતી જ મર્યાદિત રાખશો” (પા. ૩૮૯).

પોતે મદ્રાસમાં હતા ત્યારે ત્યાં કોંગ્રેસ સાથે સંકળાયા વિના ચાલી રહેલા નીલનું બાવલું હઠાવવાના સ્વયંસંચાલિત આંદોલનને ગાંધીજીએ ટેકો આપેલો. પણ એમણે એ આંદોલન ચલાવનારને ભારપૂર્વક કહેલું કે સત્યાગ્રહનું શાસ્ત્ર તો તમારે યંગ હિન્દિયામાંથી જ શીખવાનું છે

અને તેનો પ્રયોગ એવી શરતે કરવાનો છે કે જો એમાં સફળ થવાય તો યશ કોંગ્રેસને મળે અને નફૂટકે પાછા પડવાનું થાય તો એને કારણે કોંગ્રેસની બદનામી થવા દેવી જોઈએ નહીં (પા. ૪૫૦). દેશના રાજકારણરૂપી બીજી રીતે દિશાશૂન્ય દરિયામાં માર્ગ દેખાડનાર સત્યાગ્રહ-રૂપી દીવાદાંડીના રક્ષક તો પોતે જ હોવાનો એમણે દાવો કર્યો (પા. ૧૬૪).

એમના સૌથી નિકટના લોકોની તેઓ સૌથી આકરી ટીકા કરે એવું બનવા સંભવ રહેતો. પોતે ખ્રિસ્તીઓ અને મુસ્લિમો પ્રત્યે નરમ હતા પણ હિંદુઓ પ્રત્યે નહોતા. એ આક્ષેપનો જવાબ આપતાં એમણે કહ્યું કે મારા પોતાના લોકો મારા કહેવાનો ખોટો અર્થ કરશે એવી બીક મને નથી (પા. ૫૧૩). એનો અર્થ એવો નથી કે લોકોની ધર્મભાવનાને દઢ કરવાને બદલે “સૌથી વધારે અર્થગર્ભ શબ્દ ઈશ્વર”ના (પા. ૨૫૧) અર્થને મચડીને એ ભાવના નબળી પાડનાર ખ્રિસ્તી મિશનરીઓને ઠપકાર્યા વગર તેઓ જવા દેતા. એમણે હિંદુ સુધારકોને એવી સલાહ આપેલી કે તમારે “હિંદુ કોમમાંથી વિખૂટા પડ્યા વિના કોઈનો પણ ટ્રેપ નહીં કરતાં, હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે પૂરેપૂરો પ્રેમ રાખીને,” (પા. ૩૨) તમારું કામ કર્યા કરવું. તેમ છતાં તેઓ પ્રાચીન પરંપરાઓ યથાતથ સ્વરૂપે પાછી લાવવાના હિમાયતી હતા એવું તો હતું જ નહીં. ઉપરચોટિયા યુગોપીકરણના તેઓ વિરોધી હતા, તેમ છતાં એનો એકમાત્ર વિકલ્પ “પ્રાચીન આર્યપરંપરાને પૂરેપૂરી અપનાવવામાં રહેલો છે” (પા. ૩૦૭), એવું માનવાનો એમણે ઈનકાર કરેલો. એમનો મત તો એવો હતો કે બદલાતા સંજોગો સાથે હિંદુ સમાજે અને હિંદુ ધર્મે પોતે બદલાવું જોઈએ, એટલું જ નહીં પણ પાશ્ચાત્ય સમાજમાં થતા ફેરફારો લાભકારક જણાય ત્યારે તેમને આવકારી તેમનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.” “જ્ઞાન-ચાતુર્ય એ કાંઈ કોઈ એક જ મોટા દેશનો કે એક જ પ્રજાનો ઈજારો નથી... હું એ વાત ખુશીથી સ્વીકારું છું કે માનવજાતિના કલ્યાણ માટેની એક નવી શક્તિ ધીરે ધીરે પણ નિશ્ચિત રીતે પશ્ચિમમાં ઉદય પામી રહી છે” (પા. ૩૦૮). પોતાના દેશની ટીકા કરવાની એમની આ આવડતનો કદાચ સૌથી વધારે પ્રતીતિકર દાખલો “ગટર મુકાદમનો રિપોર્ટ” નામના લેખનો અંત ભાગ છે. આ લેખમાં એમણે મિસ મેયોને પોતાના પુસ્તક મધર ઇન્ડિયામાં હિંદના લોકો અને તેમની સંસ્કારિતા ઉપર ચડાવેલા મલિન આળની એક સમતોલ સમાલોચના કરી છે. એમને ખાતરી થઈ છે કે “લેખિકાને એવું સાબિત કરવું છે કે હિંદુસ્તાન પોતાની મેળે શાસન કરવાને લાયક નહીં હોવાથી એના પર ગોરા લોકોનું વર્ચસ્વ કાયમનું કરવું જોઈએ;” (પા. ૫૧૯) અને એમને લાગ્યું કે “આ પુસ્તક અમેરિકનો અને અંગ્રેજો સમક્ષ રજૂ કરવા જેવું નથી (કેમ કે એનાથી એમને કશો લાભ થાય એમ નથી.)” તેમ છતાં એમણે એને એવું પ્રમાણપત્ર આપ્યું કે “આ એક એવું પુસ્તક છે જે વાંચીને દરેક હિંદી થોડે અંશે લાભ ઉઠાવી શકે... બીજાઓ આપણને જે રીતે જોતા હોય એ રીતે આપણી જાતને જોવી એ સારી ચીજ છે” (પા. ૫૨૧).

“સંપૂર્ણદાહનિષેધ” ઉપરના એક લેખમાં તેઓ કહે છે કે લોકો એકલા પડે ને એમની કોઈ સંભાળ ન લે ત્યારે તેઓ દાહ પીએ છે. “જમ દાહ બિલકુલ નહીં પીનારા સ્વભાવે સંત હોતા નથી” તેમ દાહ પીનારા “સ્વભાવે દુષ્ટ હોતા નથી” (પા. ૪૬૮).

અંગ્રેજી ભાષા ઉપરના એમના પ્રભુત્વના નમૂના તરીકે એમણે સર્વાર્થ હિંદુઓને કરેલી અપીલના આ શબ્દો બતાવી શકાય કે “કહેવાતા સર્વાર્થ એમની તુમાખીની ઊંચી ગટારીએથી હેઠા ઊતરીને આ અસ્પૃશ્યને છાતી સરસો ચાંપે” (પા. ૪૩૪). અને બીજા નમૂનો ઓરિસ્સાની

ચીથરેલાલ બહેનો વિશે બોલતાં એમણે વાપરેલા શબ્દો ગણાવી શકાય. “તેમ છતાં એમણે બધી લાજશરમ નેવે નથી મૂકી, પણ તમને ખાતરી આપું છું કે આપણે તો મૂકી જ છે. આપણે કપડાં પહેરવા છતાં નગ્ન છીએ, ત્યારે નગ્ન હોવા છતાં એ લોકો ઢાંકેલા છે” (પા. ૪૩૬).

આ પુસ્તકના ઘણા પત્રોમાં કૌટુંબિક વર્તુળની અંદર સત્યાગ્રહ કરવાની ચર્ચા આવે છે. પોતાના પિતા હરિલાલને મળવા માગનાર એમના પૌત્ર કાંતિને તેઓ સલાહ આપે છે : “તમારો ધર્મ આ સમયે શું છે તે સમજવાનો જ પ્રયત્ન કરજો, અને તે ધર્મને અનુસરીને જ દૃઢતા અને હિંમતપૂર્વક વર્તજો. તમને શું ગમે છે તેનો વિચાર ન કરતાં તમારે શું કરવું જોઈએ તેનો જ વિચાર કરજો. આ કાગળ તમારે જેને દેખાડવો હોય તેને દેખાડજો (પા. ૧૯).

રૈલાના તૈયબજીએ જ્યારે એમનાં બાએ “આટલો બધો સમય ખર્ચીને તથા આટલા બધા વહાલથી તૈયાર કરેલાં” કપડાં છોડી દેવાનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે તેને બહાલી આપતાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે “તમારાં બાને ખાતરી થાય કે આ ચીજોનો તમને ભવિષ્યમાં કદી ખપ પડવાનો જ નથી” (પા. ૨૬) ત્યારે એ ચીજો તમારી નાની બહેન વાપરે. આ સાથે જ એમણે દીકરીને સમજાવ્યું કે એણે સ્વીકારવું જોઈએ કે જ્યારે એક સૈદ્ધાંતિક અધિકારને પ્રત્યક્ષ આચરણમાં ઉતારવાનો પ્રસંગ ઊભો થાય છે ત્યારે સમજુ અને ઉદાર મનનાં માતાપિતા પણ એમનાં ઉંમરે પહોંચેલાં સંતાનોની સ્વતંત્રતામાં હસ્તક્ષેપ કરે છે જ. આવી સ્થિતિમાં સંતાને સમજવું જોઈએ કે સ્વતંત્રતા ઉપરનું કોઈક નિયંત્રણ માણસનું પતન કરનારું હોય છે તો કોઈક નિયંત્રણ એને ઊંચે ચડાવનારું હોય છે. “જે નિયંત્રણને માણસ ડરનો માર્યો નહીં અથવા સ્વાર્થ કે એવા બીજા કોઈ કારણે નહીં પણ બીજાની લાગણીને માન આપીને અથવા એમના પ્રત્યેના સ્નેહની ખાતર તાબે થાય છે તેવું નિયંત્રણ પતનકારી નીવડતું નથી” (પા. ૧૪૩). કમલા દાસગુપ્તાને આશ્રમમાં રહેવા જવું હતું. અને એ અંગે ચેતવણી આપતાં તેઓ લખે છે કે આ આશ્રમ તો “મજૂરિયા લોકો માટેની, એટલે કે જેઓ પોતાના હાથપગ વડે મજૂરી કરવાનું નૈતિક મૂલ્ય પિછાનતા હોય અને એની આવશ્યકતામાં માનતા હોય તેમને રહેવા માટેની જગા છે” (પા. ૨૫૪). પાછળથી એમને આજું લખી તેઓ પ્રોત્સાહન પણ આપે છે : “આશ્રમમાં જવાની તમારી ઈચ્છા જો ખરા દિલની હોય, તમારો પ્રયત્ન ખરા દિલનો છતાં વિનયપૂર્વકનો હોય તો તમારાં માબાપના વિરોધને તમે જરૂર ઠંડો પાડી શકશો. અને એમની પરવાનગી ન મેળવી શકો ત્યાં સુધી મનથી તો આશ્રમજીવન તમે જીવી જ શકો છો” (પા. ૩૭૪). આવી અંગત સલાહનો એક રસપ્રદ દાખલો માસિક માંદગી દરમિયાન આભડછેટ પાળવા બાબતમાં મીરાંબહેનને એમણે આપેલી સલાહ છે. અંગ્રેજ લેખક મોર્લીકૃત ઓન કોમ્પ્રોમાઇઝ નામના પુસ્તકમાંથી, જેનો મહાદેવ દેસાઈએ સત્યાગ્રહની મર્યાદા નામથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરેલો તેમાંથી, લીધેલી એક દલીલ વાપરીને તથા “જો તારા ભાઈને માંસાહાર ન ગમતો હોય તો” તારે પણ માંસ ન ખાવું એવી સેંટ પોલે એના શ્રોતાઓને આપેલી સલાહનો ઉલ્લેખ કરીને ગાંધીજી આ મુદ્દો સમજાવતાં લખે છે : “કેટલીક બાબત તો એવી હોય છે જેનાથી કશો નીતિભંગ થતો નથી. આવી ચીજો આપણે બીજાને રાજી કરવા કરીએ છીએ. બીજી કેટલીક બાબતો એવી હોય છે જે આચરવાથી નીતિભંગ થતો હોવાને કારણે આખી દુનિયાનું માન રાખવા પણ આપણે તેનું આચરણ કરીશું નહીં અને કરવું જોઈએ પણ નહીં. એ ‘અભડાવા’ના સિવાજનું તારી મેળે પાલન કરવામાં તને નીતિભંગ થતો લાગતો હોય, તો મને રાજી રાખવા પણ તારે એ ન જ

કરવું. પણ જો એમાં તને કશું અનીતિમય ન લાગતું હોય, તો તારા પડોશીઓની ખાતર પણ તારે એટલું કરવું જોઈએ. એ સિવાજ પાળવાનો તેઓ ચુસ્ત આગ્રહ રાખે છે એટલે અંશે તું એમને અજ્ઞાન કે અણસમજ માને એમાં કશું ખોટું નથી” (પા. ૩૮૬).

એન. આર. મલકાનીને લખેલા તથા એમના વિશે બીજાઓને લખેલા પત્રોની હારમાળા બતાવી આપે છે કે ગાંધીજીને પોતે જેમને ચાહતા તેમની ચારિત્ર્યશુદ્ધિની કેટલી બધી ચિંતા હતી. અંગત ચારિત્ર્યની શુદ્ધિના ભંગની શંકાથી એમને નેટલો આઘાત લાગતો એટલો ગમે તેવા ગંભીર જાહેર બનાવોથી લાગતો નહીં. એક પત્રમાં એમણે લખેલું : “બારડોલીના બનાવથી મારી ઊંઘમાં કદી ખલેલ પહોંચી નહોતી. પણ મલકાનીના મામલાએ મારી ઊંઘ હરી લીધી છે” (પા. ૧૮૪).

સંતોજી મહારાજ ઉપરનો એમનો પત્ર ગાંધીજીનો ગીતા પ્રત્યેનો અંગત અને વ્યવહારુ અભિગમ ખુલ્લો કરતો હોઈ તત્ત્વદર્શનની દૃષ્ટિએ તથા એમના અંગત જીવનની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ મહત્ત્વ ધરાવે છે. તેઓ લખે છે : “શંકર, રામાનુજ, મધ્વ અને બીજા શાસ્ત્રકારોએ સૂચવેલા બધા માર્ગોનું મેળવણું કરીને મેં મારે સારુ માંડ માંડ જ્યાં ત્યાંથી કંઈક લીધેલું છે” (પા. ૮૭). એમનું એમ માનવું હતું કે વ્યક્તિએ પોતાના આચરણની સંહિતા પોતાની મેળે વિકસાવવી જોઈએ, અને આ રીતે પોતાને માટે પોતાની જાતે ઘડી કાઢેલી સંહિતાના ચુસ્ત પાલન વડે પોતાની જાતનું નિયમન કરવું જોઈએ. “સામાન્ય માનવી” સાથે સરખામણીઓ કરવી એ તદ્દન ખોટું છે અને “પોતાનાં પાપનો બચાવ કરવા માટે એનો સહારો કદી ન લેવો જોઈએ” (પા. ૧૮૮). સ્વરાજ્યનો અર્થ સંપૂર્ણ સ્વશાસન તેમ જ પરશાસનથી સંપૂર્ણ મુક્તિ થાય છે એ અમુક પ્રસંગોએ “આપઘાત એ ધર્મ હોઈ શકે” (પા. ૪૨૪) એવા એકરાશથી પ્રગટ થાય છે. “નીતિ તો એમ સૂચવે છે કે જ્યાં જ્યાં શંકા છે ત્યાં ત્યાં તેનો નિકાલ આપણા પોતાના અર્થની વિરુદ્ધ કરવો જોઈએ” (પા. ૩૮).

લાગણીવેડામાં રાચતા લોકો ભૂત અને ભવિષ્યનો વિચાર કરી કરીને સમય ને શક્તિ વેડફતા હોય છે, ત્યારે ધર્મપુરુષ ગાંધીજી “મારે એક ડગલું બસ થાય” એ ઉક્તિમાં રહેલા જ્ઞાનને માન્ય રાખે છે. ભૂત અને ભવિષ્યને વર્તમાનમાં ભેળવી દેવાના છે અને “વર્તમાન એટલે આપણું આ ઘડીનું કર્તવ્ય. આ ઘડીનું કર્તવ્ય આપણે જાણીએ છીએ, અને એ કરવામાં આપણો બધો પ્રયત્ન રેડી દઈએ એટલે આપણે પરમ પુરુષાર્થ કર્યો કહેવાય. દુઃખમાત્ર ભવિષ્યના ઘોડા ઘડવામાં અને ભૂતનાં રોદડાં રડવામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે, વર્તમાનને, કર્તવ્યને સંભાળનારને જન્મ અને મરણ નથી” (પા. ૬૨). તે સંક્ષેપમાં આ કર્મયોગ હોય તો સ્વાભાવિક રીતે એમાંથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, કેમ કે સ્વધર્મનું પાલન કરવાથી વ્યક્તિને ક્રમશઃ “જીવોના અદ્વૈત ભાવનો સિદ્ધાંત ... વધુ ને વધુ વાસ્તવિક લાગતો જાય છે ... જ્યાં સુધી આપણી અંદર રહેલા ‘અહં’ને ઓગાળીને આપણે એને સંપૂર્ણ રીતે શૂન્યવત્ ન બનાવી શકીએ ત્યાં સુધી એ સિદ્ધાંત આત્મસાત્ થવો અસંભવિત લાગે છે” (પા. ૧૮૪). અહિંસક કાર્યકર્તા, ઊંચે વધતાં નીચે લયી પડતા આશ્રવૃક્ષ કરતાં પણ વધારે નય્ર હોય છે અને તેથી શૂન્યવત્ બની જાય છે (પા. ૩૪૬). “જેનામાં હું મટીને કેવળ શૂન્ય થવાની શક્તિ છે તે તેની ઝાંખી કરી શકે છે” (પા. ૮૭).

ભૂતકાળ ગમે તેટલો ભવ્ય હોય તોપણ એના પ્રકાશ ઉપર આધાર રાખવાને બદલે ધર્મ-નિષ્ઠ માનવી રોજ ને રોજ ઊગતા સૂરજના પ્રકાશમાં નાહીને કાર્યરત રહે છે ને સંતોષ માને છે.

ભગવાન ઈશુનું આગમન અને માનવજાતિનાં પાપોના નિવારણ અર્થે એમણે આપેલા બલિદાનના શુભ સમાચાર કેવી રીતે ફેલાવવા એવું પૂછનાર મિશનરીઓને ગાંધીજીએ જવાબ આપેલો : . . .

“... ઈશ્વરે ક્રૂસનો ભાર ૧૯૦૦ વરસો પર ઉપાડીને મૂકી નથી દીધો. એ ભાર તો તે આજે પણ ઉઠાવી રહ્યો છે. તેનું મરણ અને પુનરુત્થાન તો રોજ થયા કરે છે. બે હજાર વર્ષો પર મરણ પામેલા ઐતિહાસિક ઈશ્વરના ઉપર જગતને આધાર રાખવાનો હોય તો તેથી એને શું આશ્વાસન મળવાનું હતું!—એટલે તમે ઐતિહાસિક ઈશ્વરનો ઉપદેશ ન કરજો, પણ આજે તમારી દ્વારા ઈશ્વર પ્રગટ થઈ રહ્યો છે તેનો ઉપદેશ કરજો ... આપણા વતી આપણી જીભ બોલે તેના કરતાં આપણાં આચરણોને બોલવા દેવાં એ જ સારું છે”

(પા. ૨૫૨-૩).

વાચકોને સૂચના

ગુજરાતી લખાણ ફરીથી પ્રગટ કરતી વખતે મૂળને વધુમાં વધુ વફાદાર રહેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. મુદ્રણના દેખીતા દોષો દૂર કરવામાં આવ્યા છે અને મૂળ લખાણમાં સંક્ષિપ્ત હોય તેવા શબ્દો આખા લખવામાં આવ્યા છે. નામો કે શબ્દોની જુદી જુદી જોડણી સુધારવામાં આવી છે.

મોટા કોંસમાં આપેલી પ્રાસ્તાવિક નોંધ તથા લેખોની અંદર આપેલી તેવા જ કોંસમાં મૂકેલી સામગ્રી સંપાદકોએ લખેલી છે. મૂળમાં આવતા ગોળ કોંસો કાયમ રાખવામાં આવ્યા છે. ગાંધીજીએ ટાંકેલાં ભાષણો, અવતરણો વગેરેનાં મૂળ લખાણો હાંસિયો છોડી ચાલુ ટાઈપમાં જ છાપવામાં આવ્યાં છે. ગાંધીજીના શબ્દોનાં ન હોય તેવાં લખાણો, ભાષણો તથા અદાલતના કામકાજ વગેરેના પરોક્ષ હેવાલો ચાલુ ટાઈપ અને ચાલુ માપમાં પણ પાતળા લેડમાં, એટલે કે લીટીઓ વચ્ચે ચાલુ અંતર કરતાં ઓછું અંતર રાખીને છાપ્યા છે.

અંગ્રેજી અને હિંદી લખાણોનો તરજુમો અસલ લખાણને વફાદાર રહીને સરળતાથી સમજી શકાય એ રીતે કરવામાં આવ્યો છે.

લખાણની તારીખ ઉપલબ્ધ હોય અથવા અનુમાનથી નક્કી કરેલી હોય ત્યાં પાનને મથાળે જમણા હાથ પરના ખૂણામાં દર્શાવવામાં આવી છે. જે મૂળ લખાણ તારીખ વિનાનું મળ્યું હોય તો અનુમાનથી નક્કી કરેલી તારીખ, જરૂર મુજબ કારણો સાથે મોટા કોંસમાં આપવામાં આવી છે. લખાણને અંતે લખાણનાં મૂળ તથા તારીખ આપવામાં આવ્યાં છે. એ તારીખ લખાણની પ્રસિદ્ધિની તારીખ છે. ગાંધીજીનાં જે લખાણો તારીખ વિનાનાં હોય અથવા જેની તારીખ ખાસ સંજોગો પ્રમાણે નક્કી થઈ શકી ન હોય તે પ્રગટ થયાની તારીખો પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવ્યા છે.

સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથાનો ઉલ્લેખ એ ગ્રંથની જુદી જુદી આવૃત્તિનાં જુદાં પાનાંને લક્ષમાં લેતાં તે ગ્રંથના ભાગ અને પ્રકરણ પૂરતો મર્યાદિત છે.

મૂળ લખાણના ટૂંકાક્ષરી ઉલ્લેખોમાં એસ. એન. એટલે સાબરમતી સંગ્રહાલય, અમદાવાદના ઉપલબ્ધ દસ્તાવેજ; જી. એન. એટલે ગાંધી સ્મારક નિધિ અને સંગ્રહાલય, નવી દિલ્હીના દસ્તાવેજ; સી. ડબલ્યુ. એટલે “કલેક્ટેડ વર્ક્સ ઓફ મહાત્મા ગાંધી”એ છૂટક વ્યક્તિઓ પાસેથી મેળવેલા પત્રો.

આ ગ્રંથને પ્રસ્તુત હોય તેવી સામગ્રી પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવી છે. લખાણોના આધારરૂપ સાહિત્યની યાદી તથા આ ગ્રંથ જે સમયને આવરે છે તેની તારીખવાર નોંધ ગ્રંથના અંત ભાગમાં આપવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથમાં મૂળ અંગ્રેજી લખાણની જગાએ, ગાંધીજીએ જાતે લખ્યા હોય તેવા લેખો મૂળ ગુજરાતી તરીકે સામેલ કર્યા છે. એ લેખોની ક્રમસંખ્યા નીચે આપી છે :

૧૪૩, ૨૫૬, ૩૭૭, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૭, ૩૯૯.

ऋणरवीकार

આ પુસ્તકની સામગ્રી માટે અમે સાબરમતી આશ્રમ સંરક્ષક અને સ્મારક ટ્રસ્ટ અને સંગ્રહાલય; નવજીવન ટ્રસ્ટ અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય, અમદાવાદ; ગાંધી સ્મારકનિધિ અને સંગ્રહાલય તથા નેશલન આર્કાઈવ્ઝ ઓફ ઇન્ડિયા, નવી દિલ્હી; શ્રીમતી રાધાબહેન ચૌધરી, કલકત્તા; શ્રી નારાયણ દેસાઈ, અમદાવાદ; શ્રી વાલજીભાઈ દેસાઈ, પૂના; શ્રી કાંતિ ગાંધી, મુંબઈ; શ્રી લક્ષ્મીબહેન ખરે, અમદાવાદ; શ્રીમતી મીરાંબહેન, ગાડેન, ઓરિસ્સા; શ્રી પરશુરામ મેહરોત્રા, નવી દિલ્હી; શ્રી રમણીકલાલ મોદી, અમદાવાદ; શ્રીમતી વસુમતી પંડિત, સુરત; શ્રી મહેશ પટ્ટણી, ભાવનગર; ગં. સ્વ. ગંગાબહેન વૈદ્ય, બોચાસણ; શ્રી એસ. આર. વેંકટરામન, હિંદ સેવક સમાજ, મદ્રાસ; તથા નીચેનાં પુસ્તકોના પ્રકાશકોના આભારી છીએ : બાપુના પત્રો : કુસુમબહેન દેસાઈને; બાપુ : મૈને ક્યા દેખા ક્યા સમજા; મહાદેવ દેસાઈની હસ્ત-લિખિત ડાયરી.

નીચેનાં વર્તમાનપત્રો તથા સામયિકોના પણ અમે આભારી છીએ : બૉમ્બે ક્રૉનિકલ; હિન્દી નવજીવન; હિન્દુ; નવજીવન; ટ્રિવ્યૂન, સાબરમતી અને યંગ ઇન્ડિયા.

સંશોધન અને સંદર્ભ ગ્રંથોની સગવડો માટે ઝૉલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટી પુસ્તકાલય, ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ વર્લ્ડ એફેર્સ પુસ્તકાલય, માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલયનો સંશોધન અને સંદર્ભ વિભાગ તથા શ્રી ખ્યારેલાલ નય્યર નવી દિલ્હી, તેમ જ દસ્તાવેજો તૈયાર કરવામાં સહાય કરવા માટે માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલયનો ફોટો વિભાગ, નવી દિલ્હી અમારા આભારને પાત્ર છે.

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના	૫
વાચકોને સૂચના	૧૧
ઋણસ્વીકાર	૧૨
૧. ગંગુબહેનને પત્ર (૧૫-૬-'૨૭ પછી)	૧
૨. હિંદુમુસલમાન (૧૬-૬-'૨૭)	૨
૩. નોંધ (૧૬-૬-'૨૭)	૫
૪. રાનીપરજ તપાસ સમિતિ (૧૬-૬-'૨૭)	૭
૫. સોન્જા શ્લેશિનને પત્ર (૧૬-૬-'૨૭)	૮
૬. ડબલ્યુ. બી. સ્ટોવરને પત્ર (૧૬-૬-'૨૭)	૮
૭. ડૉ. એમ. એસ. કેળકરને પત્ર (૧૬-૬-'૨૭)	૧૦
૮. એ. એ. પોલને પત્ર (૧૬-૬-'૨૭)	૧૧
૯. માણિકબાઈ બહાદુરજીને પત્ર (૧૬-૬-'૨૭)	૧૧
૧૦. એ. રંગાસ્વામી આયંગરને પત્ર (૧૬-૬-'૨૭)	૧૨
૧૧. આર. બી. ગ્રેગને પત્ર (૧૬-૬-'૨૭)	૧૩
૧૨. મિરઝા એમ. ઈસ્માઈલને પત્ર (૧૬-૬-'૨૭)	૧૪
૧૩. ડૉ. બી. એસ. મુંજેને પત્ર (૧૬-૬-'૨૭)	૧૫
૧૪. કુવલયાનંદને પત્ર (૧૭-૬-'૨૭)	૧૬
૧૫. કાન્તિ ગાંધીને પત્ર (૧૭-૬-'૨૭)	૧૮
૧૬. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર (૧૮-૬-'૨૭)	૧૯
૧૭. મનોરમાદેવીને પત્ર (૧૮-૬-'૨૭)	૨૦
૧૮. ફિરોઝબહેન પી. એસ. તાલિયારખાનને પત્ર (૧૮-૬-'૨૭)	૨૧
૧૯. સાંગલી ઈન્ડસ્ટ્રિયલ એન્ડ એગ્રિકલ્ચરલ સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલને પત્ર (૧૮-૬-'૨૭)	૨૧
૨૦. ધર્મને નામે ધાડ (૧૯-૬-'૨૭)	૨૨
૨૧. સ્વદેશી વિ. વિદેશી (૧૯-૬-'૨૭)	૨૩
૨૨. અખિલ હિંદ ચરખા સંઘના મંત્રીને પત્ર (૧૯-૬-'૨૭)	૨૫
૨૩. રૈહાનાબહેન તેયબજીને પત્ર (૧૯-૬-'૨૭)	૨૬
૨૪. સી. એફ. ઓન્ડ્ઝને પત્ર (૧૯-૬-'૨૭)	૨૭
૨૫. હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયને પત્ર (૧૯-૬-'૨૭)	૨૮
૨૬. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર (૧૯-૬-'૨૭)	૨૮
૨૭. મથુરાદાસને પત્ર (૨૦-૬-'૨૭)	૨૯
૨૮. મણિલાલ અને સુશીલાબહેન ગાંધીને પત્ર (૨૦-૬-'૨૭)	૩૦
૨૮(૧). આશ્રમની બહેનોને પત્ર (૨૦-૬-'૨૭)	૩૧
૨૯. લક્ષ્મીકાન્તને પત્ર (૨૦-૬-'૨૭)	૩૨

૩૦. એક પત્ર (૨૧-૬-'૨૭ પહેલાં)	૩૩
૩૧. અબ્બાસ તૈયબજીને પત્ર (૨૧-૬-'૨૭)	૩૩
૩૨. દેવેન્દ્રનાથ મિત્રને પત્ર (૨૧-૬-'૨૭)	૩૪
૩૩. લાલા લજપતરાયને પત્ર (૨૧-૬-'૨૭)	૩૫
૩૪. વિકટર મોહન જોશીને પત્ર (૨૧-૬-'૨૭)	૩૬
૩૫. ડૉ. બિધાનચંદ્ર રોયને પત્ર (૨૧-૬-'૨૭)	૩૬
૩૬. વાલજી ગો. દેસાઈને પત્ર (૨૧-૬-'૨૭)	૩૭
૩૭. આશ્રમની બહેનોને પત્ર (૨૧-૬-'૨૭)	૩૭
૩૮. જી. પી. ભણસાળીને પત્ર (૨૧-૬-'૨૭)	૩૮
૩૯. સાતવળેકરને પત્ર (૨૧-૬-'૨૭)	૪૦
૪૦. દેવી વેસ્ટને પત્ર (૨૨-૬-'૨૭)	૪૦
૪૧. એચ. હારકોર્ટને પત્ર (૨૨-૬-'૨૭)	૪૧
૪૨. જી. કે. દેવધરને પત્ર (૨૨-૬-'૨૭)	૪૩
૪૩. ઘનશ્યામદાસ બિરલાને પત્ર (૨૨-૬-'૨૭)	૪૪
૪૪. લેકેશાયરની આડખીલી (૨૩-૬-'૨૭)	૪૫
૪૫. નોંધ (૨૩-૬-'૨૭)	૪૭
૪૬. રામેશ્વરદાસ પોદારને તાર (૨૩-૬-'૨૭)	૪૯
૪૭. હેલેન હોર્સફિંગને પત્ર (૨૩-૬-'૨૭)	૪૯
૪૮. જી. ડબલ્યુ. પેટાવલને પત્ર (૨૩-૬-'૨૭)	૫૦
૪૯. હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયને પત્ર (૨૪-૬-'૨૭)	૫૨
૫૦. પી. કે. ચાર્લ્સને પત્ર (૨૪-૬-'૨૭)	૫૩
૫૧. પી. રાજગોપાલ આયરને પત્ર (૨૪-૬-'૨૭)	૫૪
૫૨. સરોજિની નાયડુને પત્ર (૨૫-૬-'૨૭)	૫૫
૫૩. શાહ ચમનલાલ ડુંગાજીને પત્ર (૨૫-૬-'૨૭)	૫૬
૫૪. વિલિયમ સ્મિથને પત્ર (૨૫-૬-'૨૭)	૫૭
૫૫. કે. કેલપ્પનને પત્ર (૨૫-૬-'૨૭)	૫૮
૫૬. નવજીવન દેવનાગરીમાં? (૨૬-૬-'૨૭)	૬૯
૫૭. પરોપકારી દાક્તર (૨૬-૬-'૨૭)	૬૦
૫૮. એન. આર. મલકાનીને પત્ર (૨૬-૬-'૨૭)	૬૦
૫૯. આશ્રમની બહેનોને પત્ર (૨૬-૬-'૨૭)	૬૦
૬૦. એક પત્ર (૨૭-૬-'૨૭)	૬૨
૬૧. તારાબહેન મોદીને પત્ર (૨૭-૬-'૨૭)	૬૨
૬૨. ડૉ. એમ. એસ. કેળકરને પત્ર (૨૮-૬-'૨૭)	૬૩
૬૩. મિસિસ બ્લૉરને પત્ર (૨૮-૬-'૨૭)	૬૪
૬૪. જામિનીબૂપણ મિત્રને પત્ર (૨૮-૬-'૨૭)	૬૪
૬૫. ઇ. બા. કાલેલકરને પત્ર (૨૮-૬-'૨૭)	૬૫
૬૬. સુરેન્દ્રને પત્ર (૨૮-૬-'૨૭)	૬૬

૬૭. નાનુકલાલ નંદલાલ ચોકસીને પત્ર (૨૮-૬-'૨૭)	૬૭
૬૮. રાજકિશોરીબહેન મેહરોત્રાને પત્ર (૨૮-૬-'૨૭)	૬૭
૬૯. બનારસીદાસ ચતુર્વેદીને પત્ર (૨૮-૬-'૨૭)	૬૮
૭૦. કુવલયાનંદને પત્ર (૨૯-૬-'૨૭)	૬૮
૭૧. અલવીને પત્ર (૨૯-૬-'૨૭)	૬૯
૭૨. જગમોહન ડાહ્યાભાઈને પત્ર (૨૯-૬-'૨૭)	૭૦
૭૩. ફૂલચંદ કે. શાહને પત્ર (૨૯-૬-'૨૭)	૭૧
૭૪. આપણું કલંક (૩૦-૬-'૨૭)	૭૧
૭૫. ચિત્તરંજન સેવાસદન (૩૦-૬-'૨૭)	૭૩
૭૬. બેંગલોર ખાદી પ્રદર્શન (૩૦-૬-'૨૭)	૭૪
૭૭. નોંધ (૩૦-૬-'૨૭)	૭૬
૭૮. કાશી વિદ્યાપીઠ (૩૦-૬-'૨૭)	૭૮
૭૯. ફોરવર્ડને સંદેશો (૩૦-૬-'૨૭)	૭૮
૮૦. પી. આર. સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રીને પત્ર (૩૦-૬-'૨૭)	૭૯
૮૧. ટી. આદિનારાયણ ચેટ્ટિયારને પત્ર (૧-૭-'૨૭)	૭૯
૮૨. સરોજિની નાયડુને પત્ર (૧-૭-'૨૭)	૮૦
૮૩. હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયને પત્ર (૧-૭-'૨૭)	૮૦
૮૪. જી. ડબલ્યુ. પેટાવલને પત્ર (૧-૭-'૨૭)	૮૧
૮૫. બરજેરજી ફરામજી ભડ્યાને પત્ર (૨૩-૬-'૨૭)	૮૨
૮૬. દક્ષિણ હિંદના લોકો જોગ સંદેશો (૨-૭-'૨૭)	૮૨
૮૭. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર (૨-૭-'૨૭)	૮૩
૮૮. વસુમતીબહેન ખંડિતને પત્ર (૨-૭-'૨૭)	૮૪
૮૯. સંતોજી મહારાજને પત્ર (૨-૭-'૨૭)	૮૫
૯૦. નિષ્કલંક મજૂરી (૩-૭-'૨૭)	૮૯
૯૧. વિદ્યાર્થીની મૂંઝવણ (૩-૭-'૨૭)	૯૦
૯૨. વિલિયમ સ્મિથને પત્ર (૩-૭-'૨૭)	૯૩
૯૩. બેંગલોરના ખાદી પ્રદર્શનમાં ઉદ્ઘાટન પ્રવચન (૩-૭-'૨૭)	૯૪
૯૩(૧). સર બ્રજેન્દ્રનાથ શીલ સાથે મુલાકાત (૪-૭-'૨૭ કે તે પહેલાં)	૯૮
૯૪. મીરાંબહેનને પત્ર (૪-૭-'૨૭)	૧૦૦
૯૫. મીરાંબહેનને પત્ર (૪-૭-'૨૭)	૧૦૧
૯૬. આશ્રમની બહેનોને પત્ર (૪-૭-'૨૭)	૧૦૨
૯૭. જી. બી. પિટીટને પત્ર (૫-૭-'૨૭)	૧૦૨
૯૮. જ્ઞેશીને પત્ર (૫-૭-'૨૭)	૧૦૪
૯૯. કે. એસ. નટરાજનને પત્ર (૫-૭-'૨૭)	૧૦૪
૧૦૦. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર (૫-૭-'૨૭)	૧૦૫
૧૦૧. મણિલાલ અને સુશીલાબહેન ગાંધીને પત્ર (૫-૭-'૨૭)	૧૦૬
૧૦૨. મીરાંબહેનને પત્ર (૬-૭-'૨૭)	૧૦૭

૧૦૩. એ. ફેનર બ્રોકવેને પત્ર (૬-૭-'૨૭)	૧૦૭
૧૦૪. ગિરિરાજ કિશોરને પત્ર (૬-૭-'૨૭)	૧૦૮
૧૦૫. જયરામદાસ દોલતરામને પત્ર (૬-૭-'૨૭)	૧૧૦
૧૦૬. મિસ લિલિયન એડગરને પત્ર (૬-૭-'૨૭)	૧૧૦
૧૦૭. હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના મંત્રીને પત્ર (૬-૭-'૨૭)	૧૧૨
૧૦૮. એક પત્ર (૭-૭-'૨૭ પહેલાં)	૧૧૩
૧૦૯. નોંધ (૭-૭-'૨૭)	૧૧૪
૧૧૦. મૈસૂરમાં ગોરક્ષા (૭-૭-'૨૭)	૧૧૬
૧૧૧. રાજદ્વારી મંડળ? (૭-૭-'૨૭)	૧૧૮
૧૧૨. પાંજરાપોળોનું કર્તવ્ય (૭-૭-'૨૭)	૧૨૦
૧૧૩. જુગજૂનો પ્રશ્ન (૭-૭-'૨૭)	૧૨૨
૧૧૪. બરજેરજી ફરામજી ભડ્યાને પત્ર (૭-૭-'૨૭)	૧૨૪
૧૧૫. બેંગલોરમાં આદિકર્ણાટક વિદ્યાર્થીઓને સંબોધન (૮-૭-'૨૭ પહેલાં)	૧૨૭
૧૧૬. મીરાંબહેનને પત્ર (૮-૭-'૨૭)	૧૨૮
૧૧૭. બેંગલોરના ખાદી પ્રદર્શનની પૂર્ણાહુતિ વેળાનું ભાષણ (૮-૭-'૨૭)	૧૨૯
૧૧૮. મીરાંબહેનને પત્ર (૮-૭-'૨૭)	૧૩૧
૧૧૯. એન. આર. મલકાનીને પત્ર (૮-૭-'૨૭)	૧૩૨
૧૨૦. મૈસૂરના એમેચ્યોર ડ્રામેટિક એસોસિયેશનમાં ભાષણ (૮-૭-'૨૭)	૧૩૩
૧૨૧. બે ત્રાજવાં (૧૦-૭-'૨૭)	૧૩૪
૧૨૨. એક પત્ર (૧૦-૭-'૨૭)	૧૩૫
૧૨૩. જે. બી. કૃપાલાનીને પત્ર (૧૦-૭-'૨૭)	૧૩૭
૧૨૪. બેંગલોરના અખિલ કર્ણાટક હિંદી સંમેલનમાં ભાષણ (૧૦-૭-'૨૭)	૧૩૮
૧૨૫. મીરાંબહેનને પત્ર (૧૦-૭-'૨૭)	૧૩૯
૧૨૬. મીરાંબહેનને પત્ર (૧૧-૭-'૨૭)	૧૪૦
૧૨૭. ગોપાળરાવને પત્ર (૧૧-૭-'૨૭)	૧૪૦
૧૨૮. નાજુકલાલ નં. ચોકસીને પત્ર (૧૧-૭-'૨૭)	૧૪૨
૧૨૯. રૈહાનાબહેન તૈયબજીને પત્ર (૧૨-૭-'૨૭)	૧૪૨
૧૩૦. જે. ડબલ્યુ. પેટાવલને પત્ર (૧૨-૭-'૨૭)	૧૪૪
૧૩૧. આશ્રમની બહેનોને પત્ર (૧૨-૭-'૨૭)	૧૪૫
૧૩૨. બેંગલોરમાં મૈસૂરના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ભાષણ (૧૨-૭-'૨૭)	૧૪૬
૧૩૩. બેંગલોરની ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સમાં ભાષણ (૧૨-૭-'૨૭)	૧૪૮
૧૩૪. સર્વેલાઈટને સંદેશો (૧૩-૭-'૨૭)	૧૫૦
૧૩૫. મીરાંબહેનને પત્ર (૧૩-૭-'૨૭)	૧૫૦
૧૩૬. જે. એડ. હોળને પત્ર (૧૩-૭-'૨૭)	૧૫૧
૧૩૭. શાપુરજી સક્લાતવાલાને પત્ર (૧૩-૭-'૨૭)	૧૫૧
૧૩૮. ડી. સી. બોઝને પત્ર (૧૩-૭-'૨૭)	૧૫૨
૧૩૯. એસ. રામનાથનને પત્ર (૧૩-૭-'૨૭)	૧૫૩

— ૩૮૧૬૪
૬૪૫

13713

૧૪૦. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર (૧૩-૭-'૨૭)	૧૫૪
૧૪૧. એક પત્ર (૧૩-૭-'૨૭)	૧૫૪
૧૪૨. બેંગલોરના મહિલા સનાજમાં ભાષણ (૧૩-૭-'૨૭)	૧૫૫
૧૪૩. મિ. અને પિસિસ બ્યેરમ સાથે વાતચીત (૧૪-૭-'૨૭ પહેલાં)	૧૫૫
૧૪૪. પાંજરાપોળમાં સુધારો (૧૪-૭-'૨૭)	૧૫૭
૧૪૫. એક લિપિનો પ્રશ્ન (૧૪-૭-'૨૭)	૧૫૯
૧૪૬. સત્યાગ્રહની મર્યાદા (૧૪-૭-'૨૭)	૧૬૧
૧૪૭. સમાન બંધારણીય જોગવાઈ (૧૪-૭-'૨૭)	૧૬૪
૧૪૮. તુમકુર મ્યુનિસિપલિટીના માનપત્રના જવાબમાં ભાષણ (૧૪-૭-'૨૭)	૧૬૭
૧૪૯. તુમકુરના પ્રાણીદયા સંઘમાં ભાષણ (૧૪-૭-'૨૭)	૧૬૯
૧૫૦. મદાગિરિમાં ભાષણ (૧૫-૭-'૨૭)	૧૭૦
૧૫૧. તુમકુરની જાહેર સભામાં ભાષણ (૧૬-૭-'૨૭)	૧૭૧
૧૫૨. મીરાંબહેનને પત્ર (૧૭-૭-'૨૭)	૧૭૩
૧૫૩. એ. આઈ. કાજીને પત્ર (૧૭-૭-'૨૭)	૧૭૪
૧૫૪. વિજયપાલસિંહને પત્ર (૧૭-૭-'૨૭)	૧૭૫
૧૫૫. ઉત્તમ ભિખ્ખુને પત્ર (૧૭-૭-'૨૭)	૧૭૬
૧૫૬. નરગિસબહેન કેપ્ટનને પત્ર (૧૭-૭-'૨૭)	૧૭૭
૧૫૭. કે. જે. નારાયણન નામ્બુદ્રીપાદને પત્ર (૧૭-૭-'૨૭)	૧૭૭
૧૫૮. બેંગલોર મ્યુનિસિપલિટીના માનપત્રના જવાબમાં ભાષણ (૧૭-૭-'૨૭)	૧૭૮
૧૫૯. બેંગલોરમાં મજૂરો સમક્ષ ભાષણ (૧૭-૭-'૨૭)	૧૭૯
૧૬૦. મીરાંબહેનને પત્ર (૧૮-૭-'૨૭)	૧૮૧
૧૬૧. જે. બી. કૃપાલાનીને પત્ર (૧૮-૭-'૨૭)	૧૮૨
૧૬૨. જે. બી. પિટીટને પત્ર (૧૮-૭-'૨૭)	૧૮૨
૧૬૩. એન. વી. થડાણીને પત્ર (૧૮-૭-'૨૭)	૧૮૩
૧૬૪. કે. એસ. કારંથને પત્ર (૧૮-૭-'૨૭)	૧૮૫
૧૬૫. ડૉ. એમ. એસ. કેળકરને પત્ર (૧૮-૭-'૨૭)	૧૮૭
૧૬૬. સૂરજપ્રસાદ માથુરને પત્ર (૧૮-૭-'૨૭)	૧૮૭
૧૬૭. ગંગાધર શાસ્ત્રી જોશીને પત્ર (૧૮-૭-'૨૭)	૧૮૮
૧૬૮. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર (૧૮-૭-'૨૭)	૧૮૯
૧૬૯. આશ્રમની બહેનોને પત્ર (૧૮-૭-'૨૭)	૧૯૧
૧૭૦. જોઠાલાલ ગાંધીને પત્ર (૧૮-૭-'૨૭)	૧૯૨
૧૭૧. મૈસૂરમાં વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ભાષણ (૧૮-૭-'૨૭)	૧૯૨
૧૭૨. મીરાંબહેનને પત્ર (૨૦-૭-'૨૭)	૧૯૩
૧૭૩. લાઈઝ બુર્ઝાસને પત્ર (૨૦-૭-'૨૭)	૧૯૪
૧૭૪. હેલેન હોર્સલિંગને પત્ર (૨૦-૭-'૨૭)	૧૯૪
૧૭૫. જવાહરલાલ નેહરુને પત્ર (૨૦-૭-'૨૭)	૧૯૬
૧૭૬. ધનશ્યામદાસ બિરલાને પત્ર (૨૦-૭-'૨૭)	૧૯૭

REFERENCE BOOK

૧૭૭. હિંદી ભાષા સેવાસમાજ મૈસૂરમાં ભાષણ (૨૦-૭-'૨૭)	૧૯૮
૧૭૮. મૈસૂરમાં માનપત્રના જવાબમાં ભાષણ (૨૦-૭-'૨૭)	૧૯૯
૧૭૯. નોંધ (૨૧-૭-'૨૭)	૨૦૧
૧૮૦. સ્થાનિક સંસ્થાઓનો ભૂખમરો (૨૧-૭-'૨૭)	૨૦૪
૧૮૧. "જી" વોર્ડ જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિ ખાદી ભંડાર (૨૧-૭-'૨૭)	૨૦૬
૧૮૨. મીરાંબહેનને પત્ર (૨૧-૭-'૨૭)	૨૦૭
૧૮૩. એસ. વી. કૌજલગીને પત્ર (૨૧-૭-'૨૭)	૨૦૭
૧૮૪. ય. મ. પારનેરકરને પત્ર (૨૧-૭-'૨૭)	૨૦૮
૧૮૫. કે. પી. પદ્મનાભ આચરને પત્ર (૨૧-૭-'૨૭)	૨૦૯
૧૮૬. મૈસૂરમાં આદિકર્ણાટકો સમક્ષ ભાષણ (૨૧-૭-'૨૭)	૨૦૯
૧૮૭. કુસુમબહેન દેસાઈને પત્ર (૨૨-૭-'૨૭)	૨૧૦
૧૮૮. નાજુકલાલ નં. ચોકસીને પત્ર (૨૨-૭-'૨૭)	૨૧૧
૧૮૮(૧). ડૉ. શામ શાસ્ત્રી સાથે વાર્તાલાપ (૨૩-૭-'૨૭ કે તે પહેલાં)	૨૧૧
૧૮૮(૨). અંધ ગાનારાઓ વચ્ચે (૨૩-૭-'૨૭)	૨૧૨
૧૮૯. રામેશ્વરદાસ પોદ્દારને પત્ર (૨૩-૭-'૨૭)	૨૧૩
૧૯૦. મૈસૂરમાં વિદાય સમારંભમાં ભાષણ (૨૩-૭-'૨૭)	૨૧૩
૧૯૦(૧). બાળાઓને સંદેશો (૨૪-૭-'૨૭)	૨૧૬
૧૯૧. એન. આર. મલકાનીને પત્ર (૨૪-૭-'૨૭)	૨૧૬
૧૯૨. એન. આર. મલકાનીને પત્ર (૨૪-૭-'૨૭)	૨૧૭
૧૯૩. રેહાનાબહેન તૈયબજીને પત્ર (૨૪-૭-'૨૭)	૨૧૮
૧૯૪. કે. ટી. ચક્રવર્તીને પત્ર (૨૪-૭-'૨૭)	૨૧૯
૧૯૫. એક પત્ર (૨૪-૭-'૨૭)	૨૨૦
૧૯૬. ખુરશેદબહેનને પત્ર (૨૪-૭-'૨૭)	૨૨૦
૧૯૭. કુવલયાનંદને પત્ર (૨૪-૭-'૨૭)	૨૨૧
૧૯૮. સુંદરલાલ માથુરને પત્ર (૨૪-૭-'૨૭)	૨૨૧
૧૯૯. જી. ડબલ્યુ. પેટાવલને પત્ર (૨૪-૭-'૨૭)	૨૨૨
૨૦૦. બેંગલોરના નાગરિક અને સામાજિક પ્રગતિ મંડળમાં ભાષણ (૨૪-૭-'૨૭)	૨૨૩
૨૦૧. મીરાંબહેનને પત્ર (૨૫-૭-'૨૭)	૨૨૫
૨૦૨. આશ્રમની બહેનોને પત્ર (૨૫-૭-'૨૭)	૨૨૬
૨૦૩. વસુમતીબહેન પંડિતને પત્ર (૨૫-૭-'૨૭)	૨૨૬
૨૦૪. કુંવરજી પારેખને પત્ર (૨૫-૭-'૨૭)	૨૨૭
૨૦૫. એમ. ચેંગિયા ચેટ્ટીને પત્ર (૨૬-૭-'૨૭)	૨૨૭
૨૦૬. રાજકિશોરીબહેન મેહરોત્રાને પત્ર (૨૬-૭-'૨૭)	૨૨૯
૨૦૭. જ્ઞેઠાલાલ જ્ઞેશીને પત્ર (૨૬-૭-'૨૭)	૨૨૯
૨૦૮. એક પત્ર (૨૬-૭-'૨૭)	૨૩૦
૨૦૯. બેંગલોરની યુનાઈટેડ થિયોલોજિકલ કોલેજમાં ભાષણ (૨૬-૭-'૨૭)	૨૩૧
૨૧૦. બેંગલોરના પુરાતત્ત્વ સમાજમાં ભાષણ (૨૬-૭-'૨૭)	૨૩૩

२११. ज. प्र. भाषासाणीने पत्र (२६-७-'२७)	२३४
२१२. ज. प्र. भाषासाणीने पत्र (२७-७-'२७)	२३५
२१३. भीरांबडेनने पत्र (२७-७-'२७)	२३६
२१४. फ्रेन्सिसका स्टॅन्डेनेथने पत्र (२७-७-'२७)	२३७
२१५. तारिणीप्रसाद सिळाने पत्र (२७-७-'२७)	२३८
२१६. शापुरज सकवातवावाने पत्र (२७-७-'२७)	२३९
२१७. सी. वी. वैद्यने पत्र (२७-७-'२७)	२४०
२१८. ओस. रामनाथनने पत्र (२७-७-'२७)	२४१
२१९. नरगिसबडेन केप्टनने पत्र (२७-७-'२७)	२४१
२२०. ओस. वी. कौन्वलीने पत्र (२७-७-'२७)	२४३
२२१. प्रभावतीबडेनने पत्र (२७-७-'२७)	२४४
२२२. टी. परमशिव आयरने पत्र (२८-७-'२७)	२४४
२२३. ओस. डी. नाडकणीने पत्र (२८-७-'२७)	२४५
२२४. टी. आर. मळादेव आयरने पत्र (२८-७-'२७)	२४६
२२५. टी. टी. शर्मनने पत्र (२८-७-'२७)	२४६
२२६. ओन. शंकर आयरने पत्र (२८-७-'२७)	२४७
२२७. राधासुंदर दासने पत्र (२८-७-'२७)	२४८
२२८. ओच. ज. पाठकने पत्र (२८-७-'२७)	२४८
२२९. कुसुमबडेन देसाईने पत्र (२८-७-'२७)	२५०
२३०. मिशनरीओ साथे संभाषण (२८-७-'२७)	२५१
२३१. कमलाबडेन दासगुप्ताने पत्र (३०-७-'२७)	२५४
२३२. डॉ. बी. ओस. मुंजेने पत्र (३०-७-'२७)	२५५
२३३. ओकनाथ श्रीपाद पटवर्धनने पत्र (३०-७-'२७)	२५५
२३४. वी. वी. दास्तानेने पत्र (३०-७-'२७)	२५६
२३५. बेंगलोरनी यामराजेन्द्र संस्कृत पाठशाळामां भाषण (३०-७-'२७)	२५७
२३६. कुदरतनो कोप (१-८-'२७)	२५८
२३७. भीरांबडेनने पत्र (१-८-'२७)	२५८
२३८. वी. ओस. श्रीनिवास शास्त्रीने पत्र (१-८-'२७)	२५९
२३९. डिडी साहित्य संमेलनना मंत्रीने पत्र (१-८-'२७)	२६०
२४०. रामदास गांधीने पत्र (१-८-'२७)	२६१
२४१. आश्रमनी बडेनने पत्र (१-८-'२७)	२६२
२४२. आसिकेरी नंकाशने लांबानीओ समक्ष भाषण (२-८-'२७)	२६३
२४३. सी. वी. वैद्यने पत्र (३-८-'२७)	२६३
२४४. डॉ. गुरुदास रोयने पत्र (३-८-'२७)	२६४
२४५. वी. वी. दास्तानेने पत्र (३-८-'२७)	२६५
२४६. ओ. रंगास्वामी आयंगरने पत्र (३-८-'२७)	२६६
२४७. आर. बी. जेगने पत्र (३-८-'२७)	२६६

૨૪૮. કૃષ્ણદાસને પત્ર (૩-૮-'૨૭)	૨૬૭
૨૪૯. શંકરને પત્ર (૩-૮-'૨૭)	૨૬૮
૨૫૦. જ્યુબિલી સમિતિના મંત્રીને પત્ર (૩-૮-'૨૭)	૨૬૮
૨૫૧. હાસનના ટાઉન હોલમાં ભાષણ (૩-૮-'૨૭)	૨૬૯
૨૫૨. પ્રદર્શનમાં થયેલું વેચાણ (૪-૮-'૨૭)	૨૭૦
૨૫૩. હિંદુસ્તાનનું વહાણવટું (૪-૮-'૨૭)	૨૭૦
૨૫૪. કાંતણ દ્વારા સંસ્કારસિચન (૪-૮-'૨૭)	૨૭૧
૨૫૫. ગામડાંનાં ઢોરોની સુધારણા (૪-૮-'૨૭)	૨૭૨
૨૫૬. ભીડ પડી છે (૪-૮-'૨૭)	૨૭૩
૨૫૭. એચ. હારકોર્ટને પત્ર (૪-૮-'૨૭)	૨૭૪
૨૫૮. જી. એ. પાટકરને પત્ર (૪-૮-'૨૭)	૨૭૫
૨૫૯. સ્વામીને પત્ર (૪-૮-'૨૭ પછી)	૨૭૫
૨૬૦. મીરાંબહેનને પત્ર (૫-૮-'૨૭)	૨૭૭
૨૬૧. મીરાંબહેનને તાર (૫-૮-'૨૭)	૨૭૮
૨૬૨. મૈસૂરના મહારાજને પત્ર (૫-૮-'૨૭)	૨૭૯
૨૬૩. રજતજ્યંતી પ્રસંગે સંદેશો (૫-૮-'૨૭)	૨૮૦
૨૬૪. મૂલચંદ અગ્રવાલે પૂછેલા પ્રશ્નોના જવાબ (૫-૮-'૨૭)	૨૮૦
૨૬૫. મૂલચંદ અગ્રવાલને પત્ર (૫-૮-'૨૭)	૨૮૨
૨૬૬. ડબલ્યુ. લ્યુતોસ્તાવસ્કીને પત્ર (૬-૮-'૨૭)	૨૮૨
૨૬૭. જમનાલાલ બજાજને તાર (૬-૮-'૨૭ કે તે પછી)	૨૮૪
૨૬૮. સરોજિની નાયડુને તાર (૬-૮-'૨૭ કે તે પછી)	૨૮૪
૨૬૯. વલ્લભભાઈ પટેલને તાર (૬-૮-'૨૭ કે તે પછી)	૨૮૫
૨૭૦. એક સત્યાગ્રહીનો દેહાંત (૭-૮-'૨૭)	૨૮૫
૨૭૧. મીરાંબહેનને પત્ર (૭-૮-'૨૭)	૨૮૬
૨૭૨. ગુલઝાર મહમદ 'અકીલ'ને પત્ર (૭-૮-'૨૭)	૨૮૭
૨૭૩. વિલિયમ સ્મિથને પત્ર (૭-૮-'૨૭)	૨૮૮
૨૭૪. ય. મ. પારનેરકરને પત્ર (૭-૮-'૨૭)	૨૮૮
૨૭૫. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર (૭-૮-'૨૭)	૨૮૯
૨૭૬. આશ્રમની બહેનોને પત્ર (૮-૮-'૨૭)	૨૯૦
૨૭૭. જી. બી. પિટીટને પત્ર (૮-૮-'૨૭)	૨૯૧
૨૭૮. કે. એસ. નટરાજનને પત્ર (૮-૮-'૨૭)	૨૯૨
૨૭૯. કોંડા વેંકટપૈયાને પત્ર (૮-૮-'૨૭)	૨૯૨
૨૮૦. ઈ. એસ. પટવર્ધનને પત્ર (૮-૮-'૨૭)	૨૯૩
૨૮૧. જામિનીભૂષણ મિત્રને પત્ર (૮-૮-'૨૭)	૨૯૩
૨૮૨. સ્વામીને પત્ર (૮-૮-'૨૭)	૨૯૪
૨૮૩. એક આપીલ (૧૦-૮-'૨૭)	૨૯૫
૨૮૪. ડૉ. એમ. એ. અનસારીને પત્ર (૧૦-૮-'૨૭)	૨૯૬

૨૮૫. ટી. આર. મહાદેવ આચરને પત્ર (૧૦-૮-'૨૭)	૨૯૯
૨૮૬. એસ. શ્રીનિવાસ આચંરને પત્ર (૧૦-૮-'૨૭)	૩૦૦
૨૮૭. વાલજી ગો. દેસાઈને પત્ર (૧૦-૮-'૨૭)	૩૦૧
૨૮૮. છગનલાલ જ્ઞેશીને પત્ર (૧૦-૮-'૨૭)	૩૦૧
૨૮૯. એક વધુ ખાદી ભંડાર (૧૧-૮-'૨૭)	૩૦૨
૨૯૦. દક્ષિણ આફ્રિકામાંના હિંદી વસાહતીઓ (૧૧-૮-'૨૭)	૩૦૩
૨૯૧. ગુજરાતમાં પાયમાલી (૧૧-૮-'૨૭)	૩૦૪
૨૯૨. પરમાર્થી પ્રવાસીનું સ્વાગત (૧૧-૮-'૨૭)	૩૦૫
૨૯૩. વિવિધતામાં એકતા (૧૧-૮-'૨૭)	૩૦૬
૨૯૪. "માનવતાના ગુણો વિકસાવવું યુદ્ધ" (૧૧-૮-'૨૭)	૩૦૯
૨૯૫. વિજ્ઞાન અને કળા સાચાં ક્યારે કહેવાય (૧૧-૮-'૨૭)	૩૧૦
૨૯૬. નિષ્ઠાની કસોટી (૧૧-૮-'૨૭)	૩૧૨
૨૯૭. નોંધ (૧૧-૮-'૨૭)	૩૧૨
૨૯૮. અનુકરણ કરવા જેવું (૧૧-૮-'૨૭)	૩૧૭
૨૯૯. એમ. અબદુલ ગનીને પત્ર (૧૧-૮-'૨૭)	૩૧૭
૩૦૦. એ. બકીને પત્ર (૧૧-૮-'૨૭)	૩૧૮
૩૦૧. હેલેન હોસડિંગને પત્ર (૧૧-૮-'૨૭)	૩૧૯
૩૦૨. ટી. પરમેશ્વર આચરને પત્ર (૧૧-૮-'૨૭)	૩૨૦
૩૦૩. કૃષ્ણદાસને પત્ર (૧૧-૮-'૨૭)	૩૨૧
૩૦૪. જ્યંતીને પત્ર (૧૧-૮-'૨૭)	૩૨૧
૩૦૫. રામદાસ ગાંધીને પત્ર (૧૧-૮-'૨૭)	૩૨૩
૩૦૬. વસુમતીબહેન પંડિતને પત્ર (૧૧-૮-'૨૭)	૩૨૪
૩૦૭. વી. એસ. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીને પત્ર (૧૨-૮-'૨૭)	૩૨૪
૩૦૮. બાળ કાલેલકરને પત્ર (૧૨-૮-'૨૭)	૩૨૫
૩૦૯. દાવણગિરિની જાહેરસભામાં ભાષણ (૧૨-૮-'૨૭)	૩૨૭
૩૧૦. દાવણગિરિના આદિકર્ણાટકો સમક્ષ ભાષણ (૧૨-૮-'૨૭)	૩૨૮
૩૧૧. જે. પી. ભણસાળીને પત્ર (૧૩-૮-'૨૭)	૩૨૯
૩૧૨. હરિહરમાં ભાષણ (૧૩-૮-'૨૭)	૩૩૦
૩૧૩. સ્વયંસેવકો પ્રત્યે (૧૪-૮-'૨૭)	૩૩૧
૩૧૪. મીરાંબહેનને પત્ર (૧૪-૮-'૨૭)	૩૩૨
૩૧૫. સી. એફ. ઓન્ડૂઝને પત્ર (૧૪-૮-'૨૭)	૩૩૪
૩૧૬. એ. આઈ. કાજીને પત્ર (૧૪-૮-'૨૭)	૩૩૫
૩૧૭. સોન્જ શ્વેશિનને પત્ર (૧૪-૮-'૨૭)	૩૩૫
૩૧૮. એસ. ગણેસનને પત્ર (૧૪-૮-'૨૭)	૩૩૭
૩૧૯. કૃષ્ણદાસને પત્ર (૧૪-૮-'૨૭)	૩૩૮
૩૨૦. એ. એ. પોલને પત્ર (૧૪-૮-'૨૭)	૩૩૮
૩૨૧. એમ. એફ. ખાનને પત્ર (૧૪-૮-'૨૭)	૩૩૯

૩૨૨. દેવચંદ પારેખને પત્ર (૧૪-૮-'૨૭)	૩૩૯
૩૨૩. મણિલાલ અને સુશીલાબહેન ગાંધીને પત્ર (૧૪-૮-'૨૭)	૩૪૦
૩૨૪. શિમોગામાં ભાષણ (૧૪-૮-'૨૭)	૩૪૧
૩૨૫. મીરાંબહેનને પત્ર (૧૫-૮-'૨૭)	૩૪૨
૩૨૬. આશ્રમની બહેનોને પત્ર (૧૫-૮-'૨૭)	૩૪૨
૩૨૭. મણિબહેન પટેલને પત્ર (૧૯૨૭)	૩૪૩
૩૨૮. મણિબહેન પટેલને પત્ર (૧૯૨૭)	૩૪૪
૩૨૯. છગનલાલ જ્ઞેશીને પત્ર (૧૫-૮-'૨૭)	૩૪૪
૩૩૦. બાળકૃષ્ણને પત્ર (૧૫-૮-'૨૭)	૩૪૬
૩૩૧. રામદાસ ગાંધીને પત્ર (૧૫-૮-'૨૭)	૩૪૭
૩૩૨. દેવેશ્વર સિદ્ધાંતાલાંકારને પત્ર (૧૬-૮-'૨૭)	૩૪૭
૩૩૩. પ્રલયના પાઠ (૨૧-૮-'૨૭)	૩૪૯
૩૩૪. પછાત વર્ગો (૧૮-૮-'૨૭)	૩૫૩
૩૩૫. એન. આર. મલકાનીને પત્ર (૧૮-૮-'૨૭)	૩૫૪
૩૩૬. ભદ્રાવતીમાં ભાષણ (૧૮-૮-'૨૭)	૩૫૫
૩૩૭. તામિલનાડુને પત્ર (૧૯-૮-'૨૭)	૩૫૬
૩૩૮. એસ. ડી. નાડકર્ણીને પત્ર (૧૯-૮-'૨૭)	૩૫૭
૩૩૯. કે. પી. પદ્મનાભ આચરને પત્ર (૧૯-૮-'૨૭)	૩૫૮
૩૪૦. ટી. ડબલ્યુ. ક્લાનીને પત્ર (૧૯-૮-'૨૭)	૩૫૯
૩૪૧. એન. સેતુરામનને પત્ર (૧૯-૮-'૨૭)	૩૫૯
૩૪૨. એક પત્ર (૧૯-૮-'૨૭)	૩૬૦
૩૪૩. બી. ગોપાલાચારને પત્ર (૧૯-૮-'૨૭)	૩૬૨
૩૪૪. વસુમતીબહેન પંડિતને પત્ર (૨૦-૮-'૨૭)	૩૬૩
૩૪૫. બેલુર મંદિરની મુલાકાતીઓ માટેની પોથીમાં નોંધ (૨૦-૮-'૨૭)	૩૬૪
૩૪૬. બેલુર મંદિરમાં ભાષણ (૨૦-૮-'૨૭)	૩૬૪
૩૪૭. આર્સિકેરીની જાહેર સભામાં ભાષણ (૨૦-૮-'૨૭)	૩૬૪
૩૪૮. મીરાંબહેનને પત્ર (૨૧-૮-'૨૭)	૩૬૬
૩૪૯. જમનાદાસને પત્ર (૨૨-૮-'૨૭)	૩૬૭
૩૫૦. આશ્રમની બહેનોને પત્ર (૨૨-૮-'૨૭)	૩૬૮
૩૫૧. છગનલાલ જ્ઞેશીને પત્ર (૨૨-૮-'૨૭)	૩૬૮
૩૫૨. છગનલાલ જ્ઞેશીને પત્ર (૨૨-૮-'૨૭)	૩૬૯
૩૫૩. ગંગાબહેનને પત્ર (૨૨-૮-'૨૭)	૩૭૦
૩૫૪. આનંદીબાઈને પત્ર (૨૨-૮-'૨૭)	૩૭૧
૩૫૫. શારદાબહેનને પત્ર (૨૨-૮-'૨૭)	૩૭૧
૩૫૬. વિદ્યાર્થીઓને વિદાય સંદેશ (૨૨-૮-'૨૭ પછી)	૩૭૨
૩૫૭. કુવલયાનંદને પત્ર (૨૩-૮-'૨૭)	૩૭૩
૩૫૮. ટી. આર. કૃષ્ણસ્વામી આચરને પત્ર (૨૩-૮-'૨૭)	૩૭૩

૩૫૯. કમલાબહેન દાસગુપ્તાને પત્ર (૨૩-૮-'૨૭)	૩૭૪
૩૬૦. ટી. આર. મહાદેવ આયરને પત્ર (૨૩-૮-'૨૭)	૩૭૫
૩૬૧. કૃષ્ણદાસને પત્ર (૨૩-૮-'૨૭)	૩૭૬
૩૬૨. ડૉ. સત્યપાલને પત્ર (૨૩-૮-'૨૭)	૩૭૬
૩૬૩. મણિબહેન પટેલને પત્ર (૨૩-૮-'૨૭ પછી)	૩૭૭
૩૬૪. એક ગુજરાતી વિદ્યાર્થીને પત્ર (૨૩-૮-'૨૭ પછી)	૩૭૭
૩૬૫. મોતીલાલ નેહરુને તાર (૨૪-૮-'૨૭)	૩૭૮
૩૬૬. કૃષ્ણગિરિમાં ભાષણ (૨૪-૮-'૨૭)	૩૭૮
૩૬૭. વિદ્યાર્થીઓ અને ગીતા (૨૫-૮-'૨૭)	૩૮૦
૩૬૮. નોંધ (૨૫-૮-'૨૭)	૩૮૪
૩૬૯. બ્રહ્મચર્યનો સિદ્ધાંત (૨૫-૮-'૨૭)	૩૮૪
૩૭૦. અંધ કાંતનાર (૨૫-૮-'૨૭)	૩૮૫
૩૭૧. મીરાંબહેનને પત્ર (૨૬-૮-'૨૭)	૩૮૬
૩૭૨. ડૉ. એમ. એ. અનસારીને પત્ર (૨૬-૮-'૨૭)	૩૮૮
૩૭૩. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર (૨૬-૮-'૨૭)	૩૯૦
૩૭૪. વર્ણસંકર પ્રજનનું શું? (૨૮-૮-'૨૭)	૩૯૧
૩૭૫. દીક્ષા કોણ લે? (૨૮-૮-'૨૭)	૩૯૩
૩૭૬. મણિલાલ અને સુશીલાબહેન ગાંધીને પત્ર (૨૮-૮-'૨૭)	૩૯૪
૩૭૭. બેંગલોરમાં સ્વયંસેવકો સમક્ષ ભાષણ (૨૮-૮-'૨૭)	૩૯૪
૩૭૮. બેંગલોરમાં વ્યાયામશાળાના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે ભાષણ (૨૮-૮-'૨૭)	૩૯૬
૩૭૯. બેંગલોરમાં મિલમજૂરોના સંઘમાં ભાષણ (૨૮-૮-'૨૭)	૩૯૭
૩૮૦. બેંગલોરમાં આદિકર્ણાટકો સમક્ષ ભાષણ (૨૮-૮-'૨૭)	૩૯૮
૩૮૧. બેંગલોરના શહેરીઓની સભામાં ભાષણ (૨૮-૮-'૨૭)	૩૯૯
૩૮૨. બેંગલોરની પ્રાર્થનાસભામાં ભાષણ (૨૮-૮-'૨૭)	૪૦૨
૩૮૩. બ્રાહ્મણોત્તર પરિપદને તાર (૨૯-૮-'૨૭ કે તે પછી)	૪૦૩
૩૮૪. મીરાંબહેનને પત્ર (૨૯-૮-'૨૭)	૪૦૪
૩૮૫. આશ્રમની બહેનોને પત્ર (૨૯-૮-'૨૭)	૪૦૫
૩૮૬. એસોસિયેટેડ પ્રેસ ઓફ ઈન્ડિયાને મુલાકાત (૨૯-૮-'૨૭)	૪૦૬
૩૮૭. વિદ્યાર્થીઓનું કર્તવ્ય (૩૦-૮-'૨૭)	૪૦૬
૩૮૮. ટી. આર. મહાદેવ આયરને પત્ર (૩૧-૮-'૨૭)	૪૦૯
૩૮૯. વેલોરની જાહેર સભામાં ભાષણ (૩૧-૮-'૨૭)	૪૦૯
૩૯૦. આને લગ્ન કહેવાય? (૧-૯-'૨૭)	૪૧૩
૩૯૧. આપણે રખે ભૂલીએ (૧-૯-'૨૭)	૪૧૪
૩૯૨. સાચું શ્રાદ્ધ (૧-૯-'૨૭)	૪૧૪
૩૯૩. તબિયત શી રીતે સચવાય (૧-૯-'૨૭)	૪૧૬
૩૯૪. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર (૧-૯-'૨૭)	૪૧૭
૩૯૫. કેલાસનાથ કાટ્જુને પત્ર (૧-૯-'૨૭)	૪૧૮

૩૯૬. ગુલઝાર મહમ્મદ 'અકીલ'ને પત્ર (૧-૯-'૨૭)	૪૧૯
૩૯૭. એસ. જી. વઝેને પત્ર (૧-૯-'૨૭)	૪૨૦
૩૯૮. બાળ કાલેલકરને પત્ર (૨-૯-'૨૭)	૪૨૧
૩૯૯. આર્નીમાં ભાષણ (૨-૯-'૨૭)	૪૨૨
૪૦૦. આરકટમાં ભાષણ (૨-૯-'૨૭)	૪૨૩
૪૦૧. બળવંતરાય મહેતાને પત્ર (૨-૯-'૨૭)	૪૨૩
૪૦૨. મીરાંબહેનને તાર (૩-૯-'૨૭)	૪૨૫
૪૦૩. મીરાંબહેનને તાર (૩-૯-'૨૭)	૪૨૫
૪૦૪. પેરાવલ્લૂરમાં મનૂરો સમક્ષ ભાષણ (૩-૯-'૨૭)	૪૨૬
૪૦૫. મદ્રાસમાં વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ભાષણ (૩-૯-'૨૭)	૪૨૭
૪૦૬. પ્રવચ પછી (૪-૯-'૨૭)	૪૨૯
૪૦૭. મદ્રાસના ખ્રિસ્તી યુવક સંઘમાં ભાષણ (૪-૯-'૨૭)	૪૩૨
૪૦૮. મદ્રાસની જાહેર સભામાં ભાષણ (૪-૯-'૨૭)	૪૩૭
૪૦૯. મદ્રાસમાં ગીતા વિશે ભાષણ (૪-૯-'૨૭)	૪૩૯
૪૧૦. મીરાંબહેનને તાર (૫-૯-'૨૭)	૪૪૧
૪૧૧. મીરાંબહેનને પત્ર (૫-૯-'૨૭)	૪૪૧
૪૧૨. એક આશ્રમવાસીને પત્ર (૫-૯-'૨૭)	૪૪૨
૪૧૩. આશ્રમની બહેનોને પત્ર (૫-૯-'૨૭)	૪૪૩
૪૧૪. શાંતિકુમાર મોરારજીને પત્ર (૫-૯-'૨૭)	૪૪૪
૪૧૫. મદ્રાસમાં દારૂબંધી વિશે ભાષણ (૬-૯-'૨૭)	૪૪૪
૪૧૬. હિંદી પ્રચાર કાર્યાલયમાં ભાષણ (૬-૯-'૨૭)	૪૪૮
૪૧૭. મીરાંબહેનને પત્ર (૭-૯-'૨૭)	૪૪૯
૪૧૮. મદ્રાસમાં નીલ બાવલાની ચળવળના સ્વયંસેવકો સાથે ચર્ચા (૬ અને ૭-૯-'૨૭)	૪૪૯
૪૧૯. મદ્રાસની પરચાઈયા કોલેજમાં ભાષણ (૭-૯-'૨૭)	૪૫૯
૪૨૦. મદ્રાસના રોયપુરમમાં ભાષણ (૭-૯-'૨૭)	૪૬૫
૪૨૧. સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ (૮-૯-'૨૭)	૪૬૭
૪૨૨. આપણી સભ્યતા (૮-૯-'૨૭)	૪૭૦
૪૨૩. કાંજીવરમમાં ભાષણ (૮-૯-'૨૭)	૪૭૦
૪૨૪. પેરામ્બૂરના આરંધતીઓ સમક્ષ ભાષણ (૮-૯-'૨૭)	૪૭૩
૪૨૫. મદ્રાસમાં ગુજરાતીઓ અને મારવાડીઓ સમક્ષ ભાષણ (૯-૯-'૨૭)	૪૭૪
૪૨૬. મદ્રાસમાં સ્ત્રીઓ સમક્ષ ભાષણ (૯-૯-'૨૭)	૪૭૫
૪૨૭. મદ્રાસમાં ચિત્તરંજન દાસ વિશે ભાષણ (૯-૯-'૨૭)	૪૭૬
૪૨૮. મદ્રાસમાં સેન્ટ ટોમસ માઉન્ટમાં ભાષણ (૯-૯-'૨૭)	૪૮૦
૪૨૯. મદ્રાસમાં હિન્દુને મુલાકાત (૯-૯-'૨૭)	૪૮૨
૪૩૦. મીરાંબહેનને તાર (૧૦-૯-'૨૭)	૪૮૩
૪૩૧. કડલોરના ખ્રિસ્તી યુવક સંઘમાં ભાષણ (૧૦-૯-'૨૭)	૪૮૩
૪૩૨. કડલોરની જાહેર સભામાં ભાષણ (૧૦-૯-'૨૭)	૪૮૬

૪૩૩. વિદ્યાર્થીઓની કસોટી (૧૧-૯-'૨૭)	૪૯૧
૪૩૪. "શું કરવું?" (૧૧-૯-'૨૭)	૪૯૨
૪૩૫. એક વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નોના જવાબ (૧૧-૯-'૨૭)	૪૯૩
૪૩૬. ચિદંબરમમાં આદિદ્રવિડો સમક્ષ ભાષણ (૧૧-૯-'૨૭)	૪૯૪
૪૩૭. ચિદંબરમની જાહેર સભામાં ભાષણ (૧૧-૯-'૨૭)	૪૯૬
૪૩૮. મીરાંબહેનને પત્ર (૧૨-૯-'૨૭)	૪૯૯
૪૩૯. ગંગાબહેન વૈદ્યને પત્ર (૧૨-૯-'૨૭ પહેલાં)	૫૦૦
૪૪૦. જ્ઞાલાલ જ્ઞેશીને પત્ર (૧૨-૯-'૨૭)	૫૦૦
૪૪૧. પ્રમાશંકર પટ્ટણીને પત્ર (૧૨-૯-'૨૭)	૫૦૧
૪૪૨. આશ્રમની બહેનોને પત્ર (૧૨-૯-'૨૭)	૫૦૧
૪૪૩. ગંગાબહેન ઝવેરીને પત્ર (૧૨-૯-'૨૭ આસપાસ)	૫૦૨
૪૪૪. મીરાંબહેનને પત્ર (૧૩-૯-'૨૭)	૫૦૨
૪૪૫. વિજયસિંહ પથિકને પત્ર (૧૩-૯-'૨૭)	૫૦૩
૪૪૬. માયાવરમમાં ભાષણ (૧૩-૯-'૨૭)	૫૦૩
૪૪૭. મીરાંબહેનને પત્ર (૧૩-૯-'૨૭ પછી)	૫૦૮
૪૪૮. ઓ. જી. વિવાડને પત્ર (૧૪-૯-'૨૭)	૫૦૯
૪૪૯. ના. મો. ખરેને પત્ર (૧૪-૯-'૨૭)	૫૧૦
૪૫૦. કુંભકોણમમાં ભાષણ (૧૪-૯-'૨૭)	૫૧૦
૪૫૧. કુંભકોણમમાં પંડિતો સાથે ચર્ચા (૧૪-૯-'૨૭)	૫૧૪
૪૫૨. ગટર મુકાદમનો રિપોર્ટ (૧૫-૯-'૨૭)	૫૧૪
૪૫૩. વલંગેમાનમાં ભાષણ (૧૫-૯-'૨૭)	૫૨૩
૪૫૪. મન્નારગુડીની નેશનલ હાઈસ્કૂલમાં ભાષણ (૧૫-૯-'૨૭)	૫૨૪
૪૫૫. મન્નારગુડીની ફિન્ડલે કોલેજમાં ભાષણ (૧૫-૯-'૨૭)	૫૨૫
૪૫૬. મન્નારગુડીની જાહેર સભામાં ભાષણ (૧૫-૯-'૨૭)	૫૨૬

પરિશિષ્ટો :

૧. બેંગલોરની ઈમ્પીરિયલ ડેરીમાં ગાંધીજી	૫૨૯
૨. મોતીલાલ નેહરુનો તાર	૫૩૦
આધારરૂપ સાહિત્ય	૫૩૧
તારીખવાર વૃત્તાંત	૫૩૨
સૂચિ	૫૩૫

ગાંધીજીનેા અક્ષરદેહ

અભ્યાસી પ્રત્યે

મારાં લખાણોના ઉદ્દેશ્યો અભ્યાસીને તેમ જ એમાં રસ લેનાર બીજાઓને કહેવા ઈચ્છું છું કે મને સર્વકાળે એકરૂપ જ દેખાવાની કશી પરવા નથી. સત્યની મારી શોધમાં મેં ઘણા વિચારોનો ત્યાગ કર્યો છે ને ઘણી નવી વસ્તુઓ શીખ્યો છું. ઉંમરમાં હું ભલે વૃદ્ધ થયો હોઉં, પણ મારો આંતરિક વિકાસ થતો અટક્યો છે અથવા દેહ પડયા પછી મારો વિકાસ અટકી જશે એવું મને લાગતું નથી. મને એક જ વસ્તુની પડી છે, ને તે પ્રતિક્ષણ સત્યનારાયણની વાણીને અનુસરવાની મારી તત્પરતા છે. અને તેથી કોઈને મારાં બે લખાણોમાં વિરોધ જોવું જણાય ત્યારે, જો તેને મારા ઉદ્દેશ્ય વિશે શ્રદ્ધા હોય તો એક જ વિષયનાં બે લખાણોમાંથી પાછલાને તે પ્રમાણભૂત માને.

હરિજનબંધુ, ૩૦-૪-'૩૩

-ગાંધીજી

૧. ગંગુબહેનને પત્ર

[જૂન ૧૫, ૧૯૨૭ પછી]^૧

ચિ. ગંગુ,

તારો પત્ર મળ્યો. હિંદી સારું લખ્યું છે. ભૂલો જલદી સુધરી જશે.

લક્ષ્મીબહેને જે કંઈ કહ્યું એનો વિરોધ મનમાં પણ ન કરવો જોઈએ. વટપૂજા માટે એનું જવું એટલું જ યોગ્ય હતું જેટલું નહીં જવું તારે માટે યોગ્ય હતું. એવી વાતોમાં તને શ્રદ્ધા ન હોવાથી તારું જવું બિનજરૂરી હતું અને જવામાં દૃઢ્યદૌર્ભલ્ય અથવા દંભનો સંભવ આવી જત. આપણી માન્યતા અને આચરણને માટે બીજાંના તરફથી જેટલા ઔદાર્યની આશા રાખવાનો આપણને હક છે તેટલું જ ઔદાર્ય આપણે બીજાં પ્રત્યેના આચારવિચાર માટે પણ રાખવું જોઈએ.

ચિ. મગનલાલે તને રૅટિયો ન આપ્યો એમાં માહું લગાડવાની જરા પણ જરૂર નથી. એમને પૂછવાથી એનું કારણ પણ તેઓ જણાવશે. એ કારણથી આપણને સંતોષ ન પણ થાય તોપણ આપણે માહું લગાડવું નહીં. વ્યવસ્થાપક અથવા વડીલ હરેક કાર્યનું સંતોષકારક કારણ ન બતાવી શકે તેથી એ અભિપ્રાય કે કાર્ય અયોગ્ય છે એવું આપણે એકદમ ન માની લેવું. મતભેદ અને સુખદુઃખાદિ ટુંદ્રને સહી લેવાના પાઠ આપણે કેવળ સમાજમાં રહીને જ શીખી શકીએ છીએ. તું સેવિકા બનવા માગે છે અને બ્રહ્મચારિણી રહેવા ઇચ્છે છે એટલે તારામાં તિતિક્ષા અને ઔદાર્ય બંને ગુણો સારી રીતે આવવા જોઈએ. મીરાંબહેન કહે છે કે તારે કાંતણપીંજણ વગેરે પાકું કરવાની જરૂર છે. કાંતવામાં તારની^૨

મણિબહેન તો આજ સુધી બ્રહ્મચારિણી જ રહી છે અને રહેવા ઇચ્છે છે, અને એને માટે પ્રયત્ન પણ કરી રહી છે. બીજી બહેને ગૃહસ્થાશ્રમ માંડયો છે તોપણ તે બ્રહ્મચર્યનો મહિમા જાણે છે અને એનું પાલન કરવા પણ મથે છે. મારો હેતુ આ પત્ર લખીને તારા વિચારો દબાવવાનો નથી. જે કંઈ વિચાર આવે તે જરૂર લખવા. ભૂલ થશે તે બતાવવા હું પ્રયત્ન કરીશ. એમાંથી જેટલું ગ્રહણ કરવા જેવું લાગે તેટલું ગ્રહણ કરવું અને આગળ વધવું.

[મૂળ હિંદી]

પત્રની માર્કફોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૨૪

૧. આ પત્ર ગંગુબહેન ૧૯૨૭માં રેવાડી આશ્રમમાંથી મીરાંબહેન સાથે સાબરમતી આશ્રમમાં ગયાં ત્યાર પછી લખાયેા લાગે છે. વટપૂજા ૧૫મી નૂને હતી.

૨. મૂળ પ્રમાણે.

૨. હિંદુમુસલમાન

હિંદુમુસલમાનના સવાલ વિશે મહાસમિતિએ^૧ સર્વાનુમતે ઠરાવો કર્યાનો તાર જ્યારે મહાસભાના પ્રમુખસાહેબે^૨ મને મોકલ્યો ત્યારે એ ખબરથી મને ઝાઝો પોરસ ન ચડ્યો. ઠરાવમાં જે જે વસ્તુઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો તેની તો પૂરતી ખબર મને મળી ગઈ હતી. પછી જ્યારે પ્રમુખ સાહેબે મને નંદી^૩ પર મુલાકાત આપી ત્યારે પણ એમણે મને પૂછ્યું કે, “તમે આ હિંદુમુસલમાન સમાધાનીવાળા ઠરાવ ઉપર કંઈ નહીં લખો?” મેં એમને કહ્યું કે, “તમને મદદરૂપ થઈ પડે એવું કશું લખી શકું એમ મને લાગતું નથી.” આ મુલાકાત પછી થોડેક દિવસે એક મિત્ર તરફથી મને સંદેશો મળ્યો. સંદેશાની મતલબ આ પ્રમાણે હતી: “અત્યારે દેશની જે દુર્દશા થઈ રહી છે તેને માટે જવાબદાર તમે છો. તમે જે હિંદુઓને ખિલાફતની ચળવળમાં ન ઘસડતા હોત તો આજકાલ જે દુઃખદ બનાવો બન્યા છે તે બનવા ન પામત. હજુયે તમે જ દેશને બચાવી શકો એમ છો.”

આ સંદેશાનો અનુવાદ કરતાં મેં મૂળમાં રહેલી કડવાશને હળવી કરી છે. મને લાગે છે કે આ સંદેશા પછી મારે હિંદુમુસલમાન એકતા વિશેની મારી માન્યતા ફરી એક વાર સ્પષ્ટતાથી જણાવવાની જરૂર છે.

ખિલાફતની હિલચાલમાં મેં ભાગ લીધો તેનો મને પસ્તાવો નથી થતો. મારા મુસલમાન દેશભાઈઓ પ્રત્યેની મારી એ ફરજ હતી, અને તે મેં અદા કરી. હિંદુઓએ જે પોતાના દેશભાઈઓને તેમની આફતને વખતે તેવી મદદ ન કરી હોત તો તેઓ પોતાનો ધર્મ ચૂકત. આજની સ્થિતિ ગમે તેટલી બેહુદી દેખાતી હોય તોપણ હિંદુઓએ કરેલું આ મિત્રાચારીનું કૃત્ય મુસલમાનોની ભવિષ્યની પેઢીઓ હમેશાં અહેસાનથી સંભારશે. પણ ભવિષ્યની વાત જવા દઈએ. હું તો માનું છું કે સુકૃત પોતે જ પોતાનું મોટામાં મોટું ફળ છે. એટલે ખિલાફતના સવાલ વિશે મેં જે પગલું ભર્યું એનો બચાવ હું હમેશાં કરવાનો જ. તેથી આ મિત્રનો ઠપકાનો સંદેશો મેં માથે ચડાવ્યો.

છતાં એ મિત્રની આશા હું પાર પાડી શકું અને દેશમાં સુલેહ સ્થાપવાની બાબતમાં તાત્કાલિક અને સંગીન મદદ કરી શકું એવી ઈચ્છા તો મને અહોરાત્ર રહી જ છે. કારણ, એકતા વિશે અને એની આવશ્યકતા વિશે મારી શ્રદ્ધા પહેલાંના જેટલી જ જાગ્રત છે. જે મારા પ્રાણાર્પણથી એ એકતા સધાતી હોય તો તેમ કરવાનું સંકલ્પબળ મારી પાસે છે અને તેનો અમલ કરવાની શક્તિ છે એવી મારી ધારણા છે. જે મારી તપસ્યાથી હિંદુમુસલમાનોનાં પાપાણુ હટયો પીગળીને પલટાય એમ હોય તો હું ભારેમાં ભારે આનંદથી બિનમુદતનું અનશન માથે લેવા તૈયાર છું. ૧૯૨૪માં^૪ દિલ્હીમાં મેં લગભગ એવું જ કરેલું. પણ હજુ સુધી એવી તપસ્યા

૧. મે ૧૫ અને મે ૧૬, ૧૯૨૭ને દિવસે, મુંબઈમાં.

૨. એસ. શ્રીનિવાસ આયંગર.

૩. માર્ચ ૨૬, ૧૯૨૭ને દિવસે ખીમાર પડયા પછી એપ્રિલ ૧૯થી નૂત ૪ સુધી ગાંધીજીએ આરામ લીધો હતો તેનો આ ઉલ્લેખ છે. જુઓ પુસ્તક ૩૩.

૪. સપ્ટેમ્બર ૧૭થી ઓક્ટોબર ૮ સુધી; જુઓ પુસ્તક ૨૫.

આદરવાને મારા અંતરાત્મા તરફથી મને પ્રેરણા નથી. તપસ્યા એ જ જે આત્મશુદ્ધિનું કૃત્ય હોય તો તેવી શુદ્ધિની અગાઉ અમુક પ્રાથમિક શુદ્ધિ પણ થવી જરૂરી છે. એ દૃષ્ટિએ એ પરમ તપસ્યાને સારુ હજુ હું પૂરતો શુદ્ધ નથી એમ જ લાગે છે.

આજકાલ જે વાચકો મને આ પત્રમાં આ સવાલનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરતો ન જેતા હોય તો તેનું કારણ એ છે કે એ નામોશીનું ભાન મને એટલું ઊંડું ગયું છે કે શબ્દો દ્વારા હવે એ દર્શાવી શકાય એમ રહ્યું નથી. આજકાલ દેશભર ચાલી રહેલાં કોમી દુષ્કૃત્યો કરનારા હિંદુ હોય કે મુસલમાન હોય, મારે મન એમાં ભેદ નથી. મારા જ કેટલાક ભાઈઓ અત્યારે ઈશ્વરનો હડહડતો ટ્રોલ કરી તેની ધીરજને તાવી રહ્યા છે અને ધર્મને પવિત્ર નામે અમાનુષી કૃત્યો કરી રહ્યા છે એટલી જાણ મારે સારુ બસ છે. હું એ પણ જાણું છું કે મનુષ્યનાં જૂનોથી કે ભાઈઓની હત્યાથી ધર્મની રક્ષા નથી જ થવાની. ખરા ધર્મની રક્ષા તો એના અનુયાયીઓની પરમ કોટિની શુદ્ધિ, નમ્રતા અને નિર્ભયતાથી જ થઈ શકશે. એ જ એકમાત્ર શુદ્ધિ છે, એ જ એકમાત્ર ધર્મપ્રચાર છે.

આ કારણે મહાસમિતિના ઠરાવથી મને ટાઢક ન વળી. કારણ હું જાણું છું કે આપણી દિલસક્ષી નથી થઈ. હજુ આપણા હૃદયમાં પલટો નથી થયો; આપણે એકબીજાનો ભય નથી છોડ્યો. અને જે સમાધાની આ બે વસ્તુઓ ઉપર ઊભી નથી થઈ તે કેવળ થીગડું જ નીવડવાની.

વળી મને લાગે છે કે પ્રજાના કોઈ પણ બે સમૂહ વચ્ચે થયેલા કોલકરાર કે સમાધાની સ્વેચ્છાપૂર્વક થયેલી હોવી જોઈએ, અને એ જ ઢબે તે હમેશાં પળાવી પણ જોઈએ. જે એની કલ્પના અને ઉત્પત્તિ સ્વરાજની દૃષ્ટિએ હોય તો એને છેવટની મંજૂરીની મહોરને સારુ કે તેના અમલને સારુ કાયદાના ટેકાની જરૂર ન હોવી જોઈએ. બંને સમૂહની સંસ્થાઓ એને જે મંજૂરી આપે તે જ છેવટની અને બંધનકારક ગણાવી જોઈએ. એના અમલનો સવાલ તે તે પક્ષના આગેવાનોની ખાનદાની પર રહેવો જોઈએ; અને તે શક્ય ન હોય ત્યાં, અને જે હિંસા-અહિંસાનો વિધિનિષેધ ન માનવો હોય તો, જોઈએ તો શૂરવીરની પેઠે નહીંતર કાયરોની જેમ ગમે તે રીતે પણ અંદરઅંદર લડી લઈને ફેંસલો આણવો જોઈએ. પણ આપણા ઝઘડામાં પંચ થવા અથવા સંગીનોની આણીએ આપણી વચ્ચે સુલેહશાંતિ જાળવી આપવાનું કહેવા પરદેશી રાજ્યસત્તાને શરણે જવું એ તો સ્વરાજ્યની લાયકાતની નિશાની નહીં, પણ નરી પામરતાની જ નિશાની છે.

જે આપણા આગેવાન કહેવાતા માણસોનો આપણામાંના ઝઘડાખોર લોકો પર કશો કાબૂ ન હોય તો આપણી સમાધાનીની પણ શી કિંમત છે? આપણે સાચા સ્વરાજનો વિચાર કરીએ તે પહેલાં આમવર્ગ પર આપણો કાબૂ જામવો જોઈએ. આપણે આપણા વર્તન પર અંકુશ રાખતાં શીખવું જોઈએ. આપણે તો સમાધાની કરી, પણ દિલ્હી પર તો તેની છાંટોચ અસર ન પડી, ને બકરીઈદને દિવસે સુલેહ જાળવવાનું કામ સરકારે કર્યું. એ નીચાજાણું જેવું તેવું કહેવાય?

મારી અહિંસા તો તેજસ્વી અને જાગ્રત વસ્તુ છે. એમાં નામદર્દઈને તો શું પણ નબળાઈને સુધ્ધાં જરાયે અવકાશ નથી. હિંસા કરનાર માણસ કોક દિવસે પણ અહિંસક થશે પણ નામદર્દને માટે તો આશા જ નથી. તેથી મેં તો આ પત્રમાં અનેક વાર કહ્યું છે કે જે આપણને આપણા પંડની, આપણાં સ્ત્રીપુત્રાદિની અને આપણાં મંદિરોની રક્ષા અહિંસાથી એટલે જાતે દુઃખ સહીને ન કરતાં આવડતી હોય તો, અને જે આપણે મરદ હોઈએ તો, છેવટ લડીને પણ એ બધાંની

રક્ષા કરતાં આપણને આવડવું જ જોઈએ. બે વિરોધી પક્ષો વચ્ચે સુલેહ જાળવવા અથવા આપણા જ લોકોના હાથથી આપણી સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવા સરકારને વીનવવી કે સરકાર તેવી રક્ષા કરી આપે એવી અપેક્ષા રાખવી એ નામદર્દઈ છે. અને જ્યાં સુધી આપણામાં એટલી નામદર્દઈ ભરી છે ત્યાં સુધી સ્વરાજની આશા કેવી? વ્યવસ્થિત પ્રજાઓમાં તો સરકાર કેવળ પોલીસનું જ કામ કરે છે. પણ દિલ્હીમાં કે લાહોરમાં હમણાં જે ભારે લશ્કરી બંદોબસ્ત થયેલા એ પોલીસનું કામ હતું શું? ભેદ તો આપણી વચ્ચે હમેશાં રહેવાના. પણ એ બધા — ધાર્મિક કે બીજા — પંચ મારફતે પતવતાં આપણે શીખવું જોઈએ, અને સરકાર સામે તો અત્યારે એક કડીના થઈને ઊભા રહેવાની શક્તિ આપણામાં હોવી જોઈએ. એમ કરી શકીએ તો જ સ્વરાજ મળ્યે આપણાં વર્તન પર અંકુશ રાખવાની આપણામાં શક્તિ છે એ વાતની આપણે જગતને પ્રતીતિ કરાવી શકીશું.

પણ જો આપણી પાસે એવા આગેવાનો જ ન હોય કે જેમને આપણે આપણા પંચ તરીકે પસંદ કરી શકીએ અને જે આપણને ઠરેલ અને નિષ્પક્ષપાત નિર્ણયો આપી શકે, અથવા તો આપણે એવા નિરંકુશ અને જંગલી બની ગયા હોઈએ કે આપણે પસંદ કરેલા પંચના નિર્ણયની આપણે રાહ જ ન જોઈએ અગર તો એવા નિર્ણયોનું પાલન ન કરીએ, તો તો પછી આપણે સારું એક જ રસ્તો છે : અને તે એ કે થાકીને લોથ થઈને ને એ રીતે શૂંબૂધ ઠેકાણે આવે ત્યાં સુધી બસ લડ્યા જ કરવું. સરકાર તો, આપણે ઈચ્છીએ કે નહીં ઈચ્છીએ તોપણ, જાહેર સુલેહશાંતિ સાચવવા ખાતર કે પોતાની સલામતીને ખાતર પણ દરેક વખતે વચ્ચે પડ્યા વિના રહેવાની જ નથી. છતાં જો આપણે લડનારા હિંમતથી કે શૂરાતનથી સરકારનું રક્ષણ કે મદદ નહીં માગીએ તો સરકારની દખલથી આપણી બહુ હાનિ થવાની નથી. આવા વિગ્રહમાં ખૂનીઓના વળી બચાવ શા કરવા? એવા ખૂની તો ફાંસીને વધાવી લે. મંદિરો ભાંગનારા બહાદુરીથી આગળ આવે અને કહે કે, “અમે ધર્મને ખાતર આ કામ કર્યું છે. આ રહ્યા અમે. ચડાવો અમને ફાંસીએ જોઈએ તો.” રસ્તે ચાલ્યા જનારા નિર્દોષોને મારી નાખનારા સીધા પોલીસથાણા પર જઈને ઊભા રહે અને કહે કે, “અમે આ બધું ઈશ્વરને નામે કર્યું છે. તમારે અમારું જે કરવું હોય તે કરો.” આ બધી ઘાતકી હયાવોણી વાત કરી રહ્યો છું એમ લાગે એવું છે. પણ હું તો અત્યાર સુધી આપણે જે રસ્તો લીધો છે તેના કરતાં વધારે સીધો અને ઓછો નબળાઈવાળો રસ્તો સૂચવવાનો જ માત્ર પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું.

અને જો આપણે સભ્ય માણસોની પેઠે સ્વેચ્છાએ પંચ દ્વારા આપણા ઝઘડા ન પતાવી શકીએ, તેમ શૂરવીર જંગલી પ્રજાઓની પેઠે બ્રિટિશ ન્યાયની કે બંદૂકની દરમ્યાનગીરી માગ્યા વિના લડી લઈને પણ ફેંસલો ન કરી શકીએ, તો તો આપણે રાજતંત્રના સુધારાના રૂપમાં જે કંઈ મેળવવાની આશા રાખતા હોઈએ તે બધું આ નોકરશાહીની સત્તામાં તેના આડતિયા તરીકે આપણો જે હિસ્સો છે, — અથવા બીજા શબ્દોમાં, આપણી અસહાય મૂંગી કરોડો પ્રજાને નિયોવવામાં આપણો જે હિસ્સો છે, — તેમાં વધારો જ હશે એ વાત આપણે ન ભૂલીએ. આપણે યાદ રાખીએ કે જે કંઈ સમાધાની આપણે કરીએ તેમાંથી એ પરિણામ ન આવવું જોઈએ કે રાંકને લૂંટવાની ક્રિયામાં નોકરશાહીનાં વધુ વિશાળ હથિયાર બનવાની એ હીન દશાને આપણે પામીએ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૬-૬-૧૯૨૭

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૯-૬-૧૯૨૭

૩. નોંધ

સરદાર ખડગસિંહ

સરદાર ખડગસિંહ જેલની દીવાલોની બહાર દેશસેવાનું કાર્ય ઉપાડી લેવા ફરી એક વાર મુક્ત થયા છે એ જાણીને એકેએક દેશપ્રેમીને અવશ્ય આનંદ થશે. પોતાના અદમ્ય આત્મબળને કારણે તથા જેલમાંથી છૂટવા માટે સરકારને નમવાનો ઈનકાર કરવાને કારણે તેઓ પોતાના દેશબંધવોની નજરમાં વધારે માનવંત બન્યા છે. ઈશ્વર એમને દીર્ઘાયુ બક્ષે જેથી દેશને તેની આઝાદીની લડતમાં તેઓ વર્ષો સુધી સેવા આપી શકે.

શું આંધ્રનો મેં ત્યાગ કર્યો છે?

દેશભક્ત કોંડા વેંકટપૈયા મને પ્રથમ નંદીમાં અને ફરી બેંગલોરમાં મળ્યા ત્યારે કહેતા હતા કે આ વર્ષે મારા પ્રવાસની યાદીમાં આંધ્રનું નામ ન હોવાથી આંધ્રના ઘણા ભાઈઓ એમને પૂછતા હતા કે મેં આંધ્રનો ત્યાગ કર્યો છે કે શું? મારે આંધ્રનો ત્યાગ કરવાનો હોય તો પણ ત્યાંના લોકો પ્રત્યેની મારી પુરાણી પ્રીત અને એમની સાથેના સંબંધનાં સુખદ સ્મરણો મને એવું કરવા દે તેમ નથી. જોકે આંધ્રના કેટલાક કાર્યકરો તરફથી થતી હેરાનગતિને લીધે કોઈક વાર એમ થઈ જાય છે કે એ લોકો સખાણા ન થાય ત્યાં સુધી એ પ્રાંતમાં જવું નહીં. આમ તો એ લોકો બહુ મજાના છે. એમનામાં દેશદાઝ પણ છે. પરંતુ કેટલાક તો માત્ર કહેવાના જ કાર્યકરો છે. બધા જ નેતા બની બેઠા છે. અને જ્યારે બધાને નેતાગીરી જોઈતી હોય ત્યારે સેવા કરનાર, આજ્ઞા ઉઠાવનાર, કોઈ રહેતું નથી. પરિણામે એવી ખોટી સ્વતંત્રતા ભોગવવા જતાં જનતા બાજુ પર રહી જાય છે. હું આશા રાખું છું કે જે કાર્યકરોને આ ટીકા લાગુ પડે છે તેઓ પોતાની જાતને કે મને એમ નહીં કહે કે અમે બીજા પ્રાંતોના કાર્યકરો કરતાં તો ખરાબ નથી જ. એ તો સાચી વસ્તુ પ્રત્યે ખોટી રીતે જોવા જેવું થયું. આંધ્રનાં ભાઈબહેનોએ એક સમયે એમ કહેલું કે સવિનયભંગની ખરેખરી લડતના ક્ષેત્રમાં અમે મોખરે રહીશું. એમણે આખરે એમ કહીને તો સંતોષ ન જ માનવો જોઈએ કે અમે જે ખરાબ હોઈએ તો બીજા પણ અમારા જેવા જ છે. સવિનયભંગની હોડમાં ઊતરનારે તો બતાવી આપવું જોઈએ કે પોતે બીજા ધડો લે એવું આજ્ઞાપાલન કરી શકે છે, સંયમ અને શિસ્ત પાળી શકે છે. આંધ્ર ખાદીમાં અને એને અંગેના એકેએક કાર્યમાં સહેલાઈથી મોખરે આવ્યું હોત. પણ હજી સુધી તે ધારેલી મંજિલે પહોંચ્યું નથી. પણ મારે જે ઠપકો આપવો છે તે બધો જ અહીં ઠાલવી ન નાખવો જોઈએ. એ કામ મારી આગામી મુલાકાત પર મુલતવી રાખવું જોઈએ, કેમ કે આંધ્ર પ્રદેશમાં આવવાનો વિચાર મેં કદી માંડી વાળ્યો નથી. આ વર્ષે કોઈ અનુકૂળ મહિનો ફાળવ ન પાડી શક્યો હોવાથી તે વખતે વિચાર્યા મુજબ ડિસેમ્બરનું પહેલું પખવાડિયું જે આંધ્રને ન આપી શકું તો, એ પ્રદેશને આવતા વર્ષ માટે અનામત રાખવાનો ખ્યાલ હતો. પરંતુ ઈશ્વરે મારી બધી બાજી ઊંધી વાળી છે અને આ વર્ષના ઉત્તરાર્ધનો આખો કાર્યક્રમ ખોરવાઈ ગયો છે. તેમ છતાં જે મારી તબિયત સારી હશે અને બીજી કંઈ નવાજૂની નહીં બને તો મારી ઈચ્છા એવી છે કે આવતે વર્ષે આંધ્ર પ્રદેશમાં થોડા દિવસ નહીં પણ એકબે મહિના ગાળવા. એટલે મેં કોંડા

વેક્ટરપૈયાને કહ્યું છે કે હું ત્યાં આવું એમ જો લોકો હજી પણ ઈચ્છતા હોય તો મારો વિચાર આવતા વર્ષની શરૂઆતમાં આવવાનો અને કામ કરવા સાથે આરામ પણ લેવાનો છે. અગાઉની માફક એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ દોડાદોડી કરીને કાર્યક્રમો ઝટ પતાવી દેવાની અપેક્ષા મારી પાસેથી રાખવી ન જોઈએ. કાર્યકરો એ પણ સમજી રાખે કે હું આંધ્રમાં હોઈશ ત્યાં સુધી મારો બધો સમય કેવળ ખાદીકામને જ આપીશ.

અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું કામ બેશક મારા જીવનનું એક અંગ બની ગયું છે, પરંતુ મોટે ભાગે એનો સમાવેશ ખાદીકામમાં થઈ જાય છે, કેમ કે ખાદીકામનું ધ્યેય છેક નીચલી પાયરીએ બેઠેલા લોકોને ઠેક ટોચે બેઠેલા લોકોની પાયરીએ ચડાવવાનું છે. આ દેશની કંગાલમાં કંગાલ ઝૂંપડીથી શરૂઆત કરીને ઊંચામાં ઊંચા વર્ગના લોકો સુધી પહોંચી, બંને વર્ગને અતૂટ સંબંધે બાંધનાર અને એમનામાં સમાન લાગણી પ્રગટાવનાર કોઈ ચીજ હોય તો તે હાથે કાંતેલો સૂતરનો તાર જ છે. હું જાણું છું કે આંધ્રના કાર્યકર્તાઓ ભારે મહત્ત્વાકાંક્ષી છે. એમની એ મહત્ત્વાકાંક્ષા સમાજના છેક નીચલા થર સુધી ઊતરવા દો એટલે સૌ સારાં વાનાં થશે.

આવકારદાયક પગલું

મૈસૂરના હોલાકેરે ગામથી એક ભાઈ લખે છે :

આપને જણાવતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે કે મારા તાલુકાની લંબાની કોમના લોકોએ દોઢ મહિનાથી તાડી અને બીજાં માદક પીણાં પીવાનું સદંતર બંધ કર્યું છે. ગયા એપ્રિલ માસની આખરે અમારા ગામમાં લંબાની કોમની પરિષદ ભરાઈ હતી. તેમાં સંધ્યાના સૂરજ સમક્ષ ઘૂંટણિયે પડીને એ લોકોએ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે હવેથી કોઈ પણ માદક પીણું પીવું નહીં. ત્યારથી એમણે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યો નથી. એ કોમનો કોઈ પણ માણસ જો તાડીની દુકાન આગળ જોવામાં આવે તો એ ગામનો નાયક, યજમાન અને કરભાણ એની સામે કડક પગલાં ભરે છે. એમની ઓરતો રોજ ને રોજ અમારી પાસે એવા શુભ સમાચાર લાવે છે કે અમારાં ઝૂંપડાંમાં હવે ઝઘડા થતા નથી. અને અમે નિરાંતનો રોટલો ખાઈએ છીએ. આ ઉપરથી આપને ખ્યાલ આવશે કે આત્મશુદ્ધિની આપની હિલચાલ આ રાજ્યમાં આપના આવતાં પહેલાં જ પહોંચી ગઈ હતી.

આવું મહાન પગલું ભરવા બદલ લંબાની કોમને હું ધન્યવાદ આપું છું અને આશા રાખું છું કે ૧૯૨૧નો જુવાળ ઊતરી ગયા પછી જેમ ઘણા લોકો પાછા પડ્યા હતા તેમ તેઓ પણ અસલ સ્થિતિમાં સરી નહીં પડે. આ છાપામાં અગાઉ^૧ રાનીપરજ^૨ લોકોનો કિસ્સો છપાયો છે. તેના તરફ લંબાની કોમના આગેવાનોનું ધ્યાન ખેંચું છું. એમનામાંના જે દાડ છોડનારાએ સમય વિતાવવા અને મન પરોવી રાખવાના સાધન તરીકે રેંટિયો અપનાવ્યો એમને દાડની તલપ તો ન જ લાગી પણ પોતાની બચત તેઓ બમણી કરી શક્યા હતા. કારણ કે તેઓ દાડ પાછળ વેડફાતો પૈસો તો બચાવતા થયેલા જ પણ તે ઉપરાંત કપડાંના ખર્ચમાં બચાવ કરીને પોતાની આવક પણ વધારી શકેલા. દાડબંધીનો પ્રચાર કરનારા સુધારકોને બધે એવો અનુભવ થાય છે કે જે દાડ છોડવાની પ્રતિજ્ઞા લેનારા પોતાનો સમય કોઈ ઉપયોગી કામમાં ન પરોવે તો એમને ફરી પાછું દાડ પીવાનું મન થાય છે અને તલપ એટલી તીવ્ર બને છે કે

૧. યંગ હિન્દિયા ૨૬-૫-૧૯૨૭ના અંકમાં. “એમંગ રાનીપરજ પીપલ” નામનો લેખ.

૨. આ નામ ગાંધીજીએ આપેલું. અસલ કાળીપરજ હતું.

એને રોકી શકાતી નથી. આશા છે કે બીજાં ગામો પણ હોવાકેરેને પગલે ચાલશે અને મેંસૂર રાજ્યમાં મારું ફરવાનું શરૂ થાય ત્યારે મને આપેલાં વચનો મુજબ ખાદીની પ્રગતિના ઝળકતા હેવાલો મળવાની સાથે સાથે દાડનું વ્યસન છોડાવાના હેવાલો પણ મળશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧૬-૬-૧૯૨૭

૪. રાનીપરજ તપાસ સમિતિ

રાનીપરજ પરિપદમાં^૧ તાલેતરમાં જ નિમાયેલી સમિતિનું કામ શરૂ કરી દેવામાં શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પટેલે જરા પણ વિલાંબ કર્યો નથી. સમિતિના બીજા પ્રવાસના વચગાળાના રિપોર્ટ-માંથી ઉતારેલા નીચેના અંશોનું^૨ વાચન રસપ્રદ થઈ પડશે.

સમિતિએ ચીખલી અને વલસાડ તાલુકાનાં ૧૮ ગામોમાં ફરીને ૪૭ ગામોના સાક્ષીઓની જુબાનીઓ લીધી. અત્યારે તે વાંસદા રાજ્યમાં છે. પોતાની રૈયતના ઉત્કર્ષમાં વાંસદાના મહારાજ સાહેબ જે રસ લઈ રહ્યા છે તેનો સમિતિ જે તેજસ્વી હેવાલ આપી શકી છે એનાથી વાંસદા રાજ્યની શાન વધે છે. પરંતુ દાડના વેપારમાંથી આવક મેળવવાનું જ્યાં સુધી નામદાર મહારાજને જરૂરી લાગે છે ત્યાં સુધી એમને હાથે એમની પ્રજાનું જે કંઈ ભલું નિઃસંદેહ થઈ રહ્યું છે તે બધું ધોવાઈ જાય છે. વાંસદાની સરહદે આવેલાં ત્રણ રાજ્યો — બ્રિટિશ, ગાયકવાડ અને ધરમપુરમાં દાડબંધી નહીં હોવાથી વાંસદાને માટે દાડબંધીની નીતિ સફળ બનાવવાનું મુશ્કેલ છે એ વાતમાં સંદેહ નથી. પરંતુ મહાન કાર્યો મહાન સ્વાર્થત્યાગ વિના અને મહાન પગલાં લીધા વિના બની શકતાં નથી. દાડનો સદંતર નિષેધ ફરમાવીને વાંસદા પહેલ કરી શકે છે, એટલું જ નહીં પણ એ પછી તો તે નજીકનાં રાજ્યોમાં દાડબંધીનું આંદોલન પણ આદરી શકે છે. મુખ્ય વાત એ છે કે એ રાજ્યે દાડથી થતી આવક જતી કરવા તૈયાર થવું જોઈએ. આ આવક, દાડ પીવાની આદતવાળા જંગલવાસીઓમાં, દાડની વિરુદ્ધમાં જોરશોરથી પ્રચાર કરવાના કામ સિવાય બીજાં કોઈ પણ ગમે તેવાં કામમાં પણ નહીં વાપરવાનો નિર્ણય કરીને આ દિશામાં તાત્કાલિક પગરણ માંડી શકાય. કારણ કે એટલું નિર્વિવાદ છે કે પોતાની પ્રજાને દાડની લત-માંથી ખરેખર છોડાવવા ઈચ્છનાર કોઈ પણ રાજ્ય એ લતમાં પડવાનું માત્ર કાયદાથી અશક્ય બનાવીને સંતોષ લઈ શકે નહીં. એણે કાયદો કરવા સાથે આ લતનું કારણ શોધીને તે છોડવા માટે લોકોને કેળવણી આપવી જોઈએ. આખરે એ પણ સમજી લેવું કે દાડની આવક જતી કરીને કોઈ પણ રાજ્યે ખોટ ખમવાની જરૂર નથી. દાડબંધીની કોઈ પણ નીતિનો મેં સૂચવેલા રચનાત્મક કાર્યની સાથે સાથે અમલ કરવામાં આવશે તો તેનું અનિવાર્ય પરિણામ એ આવશે કે લોકો વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ થતા જશે અને પરિણામે રાજ્યની સમૃદ્ધિ પણ વધશે. સંપૂર્ણ દાડ-નિષેધની નીતિ અમલમાં લાવવા માટે દુનિયામાં હિંદુસ્તાન સૌથી વધારે આશાસ્પદ મુલક છે.

૧. આ પરિપદ ૧૯૨૭ના માર્ચની ૧૬મીએ લરાઈ હતી. જુઓ પુસ્તક ૩૩.

૨. આ અંશો અહીં આપ્યા નથી.

એનું એક જ કારણ છે કે આ દેશમાં દારૂ પીવો એ આબરૂભર્યું ગણાતું નથી તેમ એ કોઈ ફેશન પણ નથી. આ બદી લોકોના અમુક વર્ગ પૂરતી જ મર્યાદિત છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ્ ઇન્ડિયા, ૧૬-૬-૧૯૨૭

૫. સૉન્ન શ્લેશિનને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જૂન ૧૬, ૧૯૨૭

પ્રિય મિસ શ્લેશિન,^૧

આ સાથે ડૉ. જ્નેસનો^૨ પત્ર બીડું છું, જે કદાચ તમને ગમશે.

આશા છે કે મારો લાંબો પત્ર^૩ મળ્યો હશે. અને એવી પણ આશા છે જ કે તમે શ્રી શાસ્ત્રીને^૪ અચૂક મળશો. અહીં ક્યારે આવો છો? ઈચ્છું છું કે તમે ફિનિક્સ પણ જાઓ અને મણિલાલ તથા એની વહુને મળી આવો.

તમારો સહૃદયી

મિસ શ્લેશિન

પોસ્ટ બોક્સ નં. ૨૨૮૪

જોડાનિસબર્ગ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૬૦

૬. ડબ્લ્યુ. બી. સ્ટોવરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,^૫
જૂન ૧૬, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારા પત્ર^૬ બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. તમારું સૂચન^૭ બેશક ગમી જાય એવું છે. પણ ચરખાનો તમે વિરોધ શાથી કરો છો તે મને સમજાતું નથી. ચરખો તો લાખો લોકો

૧. એક ચહૂદી છોકરી, દક્ષિણ આફ્રિકામાં ત્રણ વર્ષો સુધી ગાંધીજીની અંગત મંત્રી હતી.

૨. સ્ટેનલી જ્નેસ.

૩. તા. ૨૨ મે, ૧૯૨૭નો; જુઓ પુસ્તક ૩૩.

૪. વી. એસ. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી; દક્ષિણ આફ્રિકામાં ભારતના એજન્ટ જનરલ.

૫. કાયમનું સરનામું.

૬. મે ૨, ૧૯૨૭નો.

૭. ડબ્લ્યુ. બી. સ્ટોવરે લખ્યું હતું : “હું એમ સૂચવું છું કે રોજ ચરખો ચલાવવાને બદલે તમારા દેશના અભણ લોકોમાંથી કોઈકને પસંદ કરીને એને ભણાવવામાં રોજ અર્થો કલાક ગાળો. એ રીતે દાખલો બેસાડો અને દેશના તમામ ભણેલા લોકોને આ કામ ઉપાડી લેવા અનુરોધ કરો. મારી એવી પણ સલાહ છે કે ભણાવનાર અને ભણનાર જુદી જુદી જ્ઞાતિના હોવા જોઈએ. દેશભરમાં આ વિચારનો જે મોટા પ્રમાણમાં અમલ કરવામાં આવશે તો લોકોના વિચારોમાં લગભગ ક્રાંતિ આવી જશે.”

સહેલાઈથી અપનાવી શકે તેમ છે. તમારા સૂચનનો અમલ કરવા પાછળ તમને ટેકનિકલ જ્ઞાનની અને ચારિત્ર્યની જરૂર પડે. તમારા પશ્ચિમવાસી મિત્રોએ અક્ષરજ્ઞાનને દેવ બનાવી દીધું છે. જેને તમે “ભગવાન ઈશુ” કહો છો તે ઈશુ દેહ ધારણ કરીને આવે અને પશ્ચિમના લોકોને અક્ષરજ્ઞાન પાછળ, પૈસા પાછળ ઘેલા બનેલા તથા પોતાના સમય અને જીવનનો સારામાં સારો ભાગ બાહ્ય વસ્તુઓમાંથી સુખ શોધવામાં વાપરતા જુઓ તો શું કહે? ધારો કે દરેક ભણેલો માણસ દરેક અસ્પૃશ્યને ભણાવવામાં રોજ અર્ધો કલાક યંત્રવત્ ગાળે, તો તેથી એને કે પેલા અસ્પૃશ્યોને શો લાભ થવાનો? અને જાપાનની ભૌતિક પ્રગતિનો તમને આટલો બધો મોહ કેમ લાગ્યો છે? એણે ભૌતિકની સાથે સાથે નૈતિક પ્રગતિ પણ કરી છે કે કેમ તેની મને ખબર નથી. પણ જાપાનીઓ વિશે હું કશો અભિપ્રાય ઉચ્ચારવા માગતો નથી. મારે અભિપ્રાય ઉચ્ચારવો હોય તોપણ તે માટે મારી પાસે કશા પુરાવા નથી. પરંતુ નૈતિક પીઠબળ વિનાના અક્ષરજ્ઞાન કે ધનસંપત્તિ પ્રત્યે મને કશું આકર્ષણ નથી. અને ચરખાની હું આટલી બધી હિમાયત શાથી કરું છું તે તમે જાણો છો? એનું કારણ એ છે કે એકલા અસ્પૃશ્યો જ નહીં પણ હિંદુસ્તાનના બીજા લાખો લોકો કશું કામ નહીં હોવાથી અને અત્યારે તો નર્સા એટીપણાને લીધે કામ કરવા અશક્ત પણ થઈ જવાથી ભૂખે મરી રહ્યા છે. એટલે એ ભૂખે મરતા લાખો લોકો સમક્ષ હું ચરખો ધરી રહ્યો છું, કેમ કે એમની આગળ મૂકી શકાય એવું સરળ છતાં ઉત્પાદક કામ બીજું એકે નથી; અને હિંદુસ્તાનના ભણેલા તથા સાધનસંપન્ન લોકોને એ અપનાવવાનું હું એટલા માટે કહું છું કે તેઓ બાકીના લોકો માટે દાખલારૂપ બને.

મારા મિશનરી મિત્રો માટે મને ખૂબ જ માન છે. અને એ માનને કારણે જ બાઈબલના ઉપદેશનો અવળો અર્થ નહીં કરવા હું એમને વારંવાર ટોકતો રહ્યો છું. તમે લખો છો : “તમે ભગવાન ઈશુને તમારા રાહબર ગણ્યા છે. એનાથી સારો રાહબર કોઈ નથી.” તમારા કથનમાં હું સુધારો કરું તો માઠું ન લગાડશો. હું ઈશુને દુનિયાના અન્ય ધર્મોપદેશકો જેવા જ એક માનવી માનું છું. અને એક માનવી તરીકે તેઓ બેશક મહાન હતા. પણ તેઓ એકલા જ સૌથી શ્રેષ્ઠ હતા એવું તો હું હરગિજ માનતો નથી. મેં વારંવાર કહ્યું છે કે બાઈબલના ગિરિપ્રવચનમાંથી મને ઘણું શીખવાનું મળ્યું છે. એનો અર્થ એવો ન કરવો જોઈએ કે હું બાઈબલના કે ઈશુના જીવનના રૂઢિગત અર્થઘટનને માન્ય રાખું છું. મારે પારકો ઝંડો લઈને ન જ ફરવું જોઈએ.

તમારો પત્ર નિખાલસભાવે લખાયો છે એટલે મને લાગ્યું કે વળતી નિખાલસતા આ જ હોઈ શકે કે મારી માન્યતા હું તમારી આગળ નિખાલસભાવે રજૂ કરું.

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

ડબલ્યુ. બી. સ્ટોવર, એસ્ક્વાયર

માઉન્ટ મોરિસ

ઈલિનોઈ, યુ. એસ. એ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૫૨૧

૧. સ્ટોવરે લખ્યું હતું : “જાપાનમાં અક્ષરજ્ઞાનનો ફેલાવો સૌથી વધારે થયો છે.”

૭. ડૉ. એમ. એસ. કેળકરને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જૂન ૧૬, ૧૯૨૭

પ્રિય દાક્તર,

હું જોઈ છું કે તમારી અને મારી વચ્ચેનું માનસિક અંતર ખરેખર વધતું જાય છે. જ્યોતિષ પ્રત્યેના કે જંતરમંતર પ્રત્યેના તમારા ગાનમાં મારાથી સૂર પુરાવી શકાય તેમ નથી. એ બંને નક્કર વિજ્ઞાનો હશે. પરંતુ એ એવાં વિજ્ઞાનો છે જેનાથી મને લાગે છે કે આપણે છેટા રહેવું જોઈએ. હકીકતમાં જીવનની યોજનામાં શરીરનું મહત્ત્વ બહુ મર્યાદિત હોવાથી તેને લગતી ચીજોની હું એટલી બધી કિંમત આંકતો નથી કે જેથી કરીને તેને ટકાવી રાખવા માટે કે સ્વસ્થ રાખવા માટે મળી શકતાં તમામ સાધનો વાપરી કાઢવાની હું ઈચ્છા કરું. સાધનો પણ હું એટલાં જ મર્યાદિત વાપરું છું અને તેથી જે સાધનોનું નૈતિક મૂલ્ય મને શંકાસ્પદ લાગે તેનો નિરંતર ત્યાગ કરતો રહું છું. એટલે મારી ભૂલ થતી હશે તો તે સાચી બાબુએ જ હશે. શરીરની વધારે પડતી આળખંપાળ કરવી અને એ આળખંપાળને ખાતર જ્યોતિષની અને જાતજાતની વિદ્યાઓની શોધખોળ કરવી એ આપણા સરજનહારથી વધારે દૂર જવા જેવું અને વસ્તુ કરતાં એના પડછાયાને વધારે મહત્ત્વ આપવા જેવું લાગે છે. એટલે તમને પ્રવાસમાં મારી સાથે રહેવાની તસ્દી આપવા માગતો નથી.

અહીંના દાક્તરો માને છે કે ૧૫૦ એ મારે માટેનું સ્વાભાવિક બ્લડપ્રેશર ગણાય. એટલે આવતે મહિને સાધારણ પ્રવાસ ખેડી શકવાની મારી શક્તિ વિશે એમને સહેજ પણ વસવસો નથી. શરીરે હું રોજ ને રોજ વધુ સશક્ત થતો જાઉં છું એ નક્કી છે.

તમારો સહૃદયી

ડૉ. એમ. એસ. કેળકર

જે. જી. ગટ્ટેને ત્યાં

નવી ભટ વાડી

મુંબઈ-૪

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૫૭

૮. એ. એ. પૉલને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જૂન ૧૬, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યો. પત્રિકા પણ મળી. મને ખાતરી છે કે એ વાંચવી મને ગમશે.

મદ્રાસ ક્યારે અવાશે એ કહી શકાય એમ નથી. મને લાગે છે કે ૨૩મી જુલાઈએ તો ભાગ્યે જ અવાય. પરંતુ એટલું નક્કી છે કે મારી તબિયત લથડતાં પહેલાં તમે મોકલેલા કાર્યક્રમ અનુસાર કલાકો સુધી 'રિટ્રીટ'નું^૧ સંચાલન કરવા જેટલી શક્તિ આ વરસ દરમ્યાન મારામાં આવી હશે કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી. દક્ષિણના મારા પ્રવાસના આખા કાર્યક્રમમાં ધરમૂળથી ફેરફાર થઈ રહ્યો છે. મને નથી લાગતું કે શ્રી રાજગોપાલાચારી હજી એને નવો ઘાટ આપી શક્યા હોય.

તમારો સહૃદયી

મિ. એ. એ. પૉલ

૭, મિલર રોડ

કિલપોક, મદ્રાસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૫૮

૯. માણેકખાઈ બહાદુરજીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જૂન ૧૬, ૧૯૨૭

તમારો પત્ર મળ્યો છે. એ જ રીતે પંચગનીની નાનીમોટી તમામ નવાજૂનીઓ વિશે, તમારા પોતાના રૂપાળા પંખીઘર વિશે લખતાં રહેજો. એ પંખીઘરમાં આવજા કરતાં પંખીઓ વિશે તો બધું જ લખજો.

હિંદુસ્તાનમાં આજ સુધીમાં મેં જોયેલાં સ્થળોમાં બેંગલોર સૌથી વધુ સુંદર અને સ્વચ્છ સ્થળ છે. અંધારા ખૂણા તો અહીં પણ હશે જ એમાં શંકા નથી. પણ મેં હજી એ દીઠા નથી. અને મને લાગે છે કે હું એ જોઈ શકવાનો પણ નથી, કેમ કે ફરવા માટે મને કેવળ સુંદર સ્થળોએ જ લઈ જવામાં આવે છે. અને અહીંની હવા વરસની આ મોસમમાં તો જરૂર

૧. ખ્રિસ્તીઓનો એક સામૂહિક ઉપાસનાવિધિ.

મજની છે. હવા શીતળ છે, છતાં ટાઢ ચડે એવી નથી. અહીંનાં ફૂલ પણ ઘણાં સોહામણાં અને વિવિધતાવાળાં છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીમતી માણેકબાઈ બહાદુરજી

ઉમરા હોલ

પંચગની

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૫૮

૧૦. એ. રંગાસ્વામી આયંગરને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૧૬, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ રંગાસ્વામી,

તમારો પત્ર તથા તેમાં બીડેલો રેવ. મિ. હોમના પત્રનો ઉતારો મળ્યો એ બદલ હું તમારો આભાર માનું છું.

મહાસમિતિની આગામી ખાસ સભા વિશેનો તમારો પત્ર પણ મળ્યો છે. હું નથી ધારતો કે આ પત્ર ઉપર મારે કશું ધ્યાન આપવું એવી તમારી અપેક્ષા હોય. હું માની લઉં છું કે કારોબારીના તમામ સભ્યોને રિવાજ મુજબ મોકલવામાં આવેલી એ એક નકલ માત્ર છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એ. રંગાસ્વામી આયંગર

દેશબંધુ બિલ્ડિંગ્સ

માઉન્ટ રોડ

મદ્રાસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૬૦

૧૧. આર. બી. ગ્રેગને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૧૬, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ ગોવિંદ,

તમારો પત્ર મળ્યો છે. ટાઈપરાઈટરો અને ટાઈપ કરનારાઓ વિશે તમે જે કંઈ લખ્યું છે તેના એકેએક શબ્દ સાથે હું જરૂર સંમત થઈ શકું છું. એ બાબતની મારી રજૂઆત અને તમારા પત્ર વચ્ચે કશી અસંગતતા નથી. ઉત્તમ કોટિના ટાઈપિસ્ટો મેળવવા વિશે અમે બેદરકાર જાણાયા તેનું કારણ જ મેં તો તમને જણાવ્યું હતું.^૧

પરંતુ જાહેરખબર આપવાનો વિચાર મને રુચતો નથી. અમારી મર્યાદાઓ એટલી બધી છે કે અમને ઓળખનાર લોકો અરજી કરશે નહીં, અને નોકરી શોધનાર અમને નહીં ઓળખનાર અજાણ્યા લોકો અરજી કરે તોપણ એમને તરફી આપવાથી એમનો ને અમારો બંનેનો સમય વેડફાય એટલું જ કડવા અનુભવ ઉપરથી હું આ લખી રહ્યો છું. પરંતુ તમારું કહેવું તદ્દન સાચું છે કે અમારી પ્રવૃત્તિઓને મર્યાદા હોવા છતાં આ દેશના સુશિક્ષિત યુવાનોને ખાદીકાર્યમાં જોડાવા માટે અવકાશ છે. અને એ પ્રક્રિયા ધીમે ધીમે ચાલી રહી છે. આ વિષય પર હું આથી ઘણું વધારે લખી શકું તેમ છું. પણ વિગતો લખીને તમને કંટાળો આપવાની જરૂર નથી. અગાઉનો પત્ર મેં લંબાણથી લખેલો તેનું કારણ એ હતું કે મારે કેટલાક સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરી લેવી હતી.

મગનલાલજીને જે કંઈ મદદની જરૂર હોય તે તમને આપવી જોઈએ એ તમારા વિચાર સાથે હું પૂરેપૂરો સંમત થાઉં છું અને જે કંઈ મદદ એમને માટે લઈએ તે ઉત્તમ પ્રકારની હોવી જોઈએ એ પણ સાચું. અને જો મને એમ લાગે કે તમે સૂચવો છો એવી જાહેરખબર આપવાથી આ થઈ શકશે તો હું જાહેરખબર પણ આપું. અને કોઈ પણ સંજોગોમાં મગનલાલ જરૂર જાહેરખબર આપી શકે છે. એમાં સિદ્ધાંતનો બાધ આવતો નથી, તેમ જાજા ખર્ચનો પણ પ્રશ્ન નથી.

હું જાણું છું કે તમારા કહેવાની મતબલ એવી નહોતી કે માણસનું મેલું ઉઠાવવામાં કશું ખોટું છે અને હું એ પણ જાણું છું કે આશ્રમમાં તમે પોતે એ કામ કરેલું છે. મેં જે કહ્યું હતું તે એટલું જ કે અસ્પૃશ્યો પોતે મેં સૂચવ્યું હતું તેવી લાગણી અનુભવશે. એવી લાગણી અનુભવે એ બરાબર નથી એ હું જાણું છું. પણ મુશ્કેલી ક્યાં આવશે તે જ મેં બતાવ્યું હતું. તમે સૂચવો છો એ પ્રકારનું કામ પ્રથમ આપણામાંના થોડા કરી બતાવીએ અને તે પણ સફળતાપૂર્વક, ત્યારે જ તેઓ તે ઉપાડી લેશે.

તમારી ભલામણથી કે બારોબાર તેની મને ખબર નથી, પણ ખોરાક વિશેના ડૉ. કેલોગના પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ મને મળી છે. પુસ્તક ઘણું મોટું છે અને તે મારી સામે પડેલું છે. એને વાંચવાનો વિચાર સરખો કરતાં તમ્મર ચડી જાય તેમ છે, ખાસ કરીને એટલા માટે કે

૧. મે ૨૭, ૧૯૨૭ના પત્રમાં. જુઓ પુસ્તક ૩૩.

મારી પાસેની એકેએક ક્ષણ મેં મારા કામને અર્પણ કરેલી છે અને મને લાગે છે કે એ કામ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. એટલે એ થોડું વાંચવાથી જે લાભ થાય તેના કરતાં આહાર બાબતના તમારા અનુભવ ઉપરથી પત્રો દ્વારા તમે મને જે જ્ઞાન આપી રહ્યા છો તેનાથી વધારે લાભ થશે.

શોર્ટહેન્ડનો નવો વિચાર મને ગમે છે. આશ્રમમાંથી કોઈને એ શીખવું હોય તો ખર્ચ કરવામાં મને વાંધો નથી. એટલે આશ્રમવાસીઓને એ સૂચન વિશે આગ્રહ કરજો.

સૌને સસ્નેહ,

તમારો

આર. બી. ગ્રેગ, એસ્ક્વાયર
એસ. ઈ. સ્ટોકસ, એસ્ક્વાયરને ત્યાં
કોટગઢ
સિમલા હિલ્સ
[મૂળ અંગ્રેજી]
છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૬૧

૧૨. મિરઝા એમ. ઈસ્માઈલને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જૂન ૧૬, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

મૈસૂર પ્રતિનિધિ સભામાં આપે આપેલા ભાષણની નકલ સાથેના આપના પત્રનું હું ઊંચું મૂલ્ય આંકું છું. થોડો સમય મળશે કે તરત એ ભાષણ હું આખું વાંચી જઈશ. તેમ છતાં આપે કૃપા કરીને નિશાની કરેલો અસ્પૃશ્યો સંબંધી ભાગ મેં વાંચી લીધો છે. એ વાંચીને મને ઘણો આનંદ થયો.

વરસગાંઠ પ્રસંગે અભિનંદન પાઠવતો આપનો પત્ર પણ મળ્યો હતો.

આવતા માસની ૧૫મી તારીખ પહેલાં મૈસૂર આવી શકાશે અને તે વખતે મહારાજ સાહેબનાં દર્શનનો લાભ મળશે એવી આશા છે.

આપનો સહૃદયી

શ્રી મિરઝા એમ. ઈસ્માઈલ

‘લેકવ્યૂ’

મૈસૂર

[તા.ક.]

હમણાં ખબર પડે છે કે ભાષણમાંની પેલી નિશાની અહીં કરવામાં આવી હતી.

મો. ક. ગાં.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૬૨

૧૩. ડૉ. બી. એસ. મુંજેને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૧૬, ૧૯૨૭

પ્રિય ડૉ. મુંજે,

મેં તમારું દિલ દૂભવ્યું તેને માટે મને ખરા દિલથી પસ્તાવો થાય છે. તમને લખતી વખતે મારા મગજનું સમતોલપાણું મેં ગુમાવ્યું તો નહોતું જ. મેં ખરેખર એમ માન્યું હતું કે તમારા વિચારોનો વિરોધ કરનારને જે કોઈ હથિયાર હાથ ચડે એના વડે માત કરવો એ તમારા તત્ત્વજ્ઞાનનું એક પાસું છે. વાસ્તવમાં એ તત્ત્વજ્ઞાનનો હિંમતપૂર્વક બચાવ કરનારાઓનાં નામ પણ હું તમને આપી શકું તેમ છું. પણ હું તમારી સાથે દલીલમાં નહીં ઊતરું. જે આપણે મળવાનું થશે તો દાખલા દલીલો આપીને હું સમજાવીશ કે તમારે માટે મેં એવો અભિપ્રાય શા માટે બાંધ્યો. પણ અલબત્ત, તમારો જુસ્સાપૂર્વકનો વિરોધ મને ગમે છે. કારણ કે જે ફિલસૂફી મેં નૈતિક દૃષ્ટિએ હમેશાં ગેરવાજબી અને હળાહળ જૂઠી માની છે એનો કોઈ અસ્વીકાર કરે તો તે મને ખૂબ જ ગમે. ફરક એટલો જ કે પોતાની જૂઠી ફિલસૂફીને જૂઠી ન સમજતાં એને અનુસરનારા પ્રત્યે આદર રાખવા માટે મારી ફિલસૂફીમાં અવકાશ છે. તમારા બચાવમાં તમે જમનાલાલજીનો હવાલો આપ્યો છે. મને નથી લાગતું કે તેઓ તમારી વહારે આવે. પણ હું તમારો કાગળ સાચવી રાખીશ. અને એમને એ વિશે પૂછીશ.

હવે તમારા સવાલનો જવાબ આપીશ. મેં જરૂર એવું કહ્યું છે કે હિંદુ ધર્મમાં આજે પળાતી અસ્પૃશ્યતા, એ ધર્મનું મોટામાં મોટું કલંક છે. પણ એ હિંદુ ધર્મનું અંગ છે એવું મેં કહ્યું હોવાનું જે તમે બતાવો છો એના કરતાં આ વાત જુદી છે. કેમ કે તમે જ્ઞેશો કે મારાં લખાણોમાં મેં ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે અસ્પૃશ્યતા હિંદુ ધર્મનું અંગ નથી, અને જે તે હોય તો હું એ ધર્મનો ત્યાગ કરું. તમે મને મોકલેલી કાપલીમાં પણ નીચેનું વાક્ય જોવા મળશે : “માનવ સમાજના કોઈ પણ ભાગને અસ્પૃશ્ય ગણવા માટે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં કોઈ આધાર મળતો નથી.” મેં એને એ ધર્મના અંગ પર ફૂટી નીકળેલું ગૂમડું કહ્યું છે.

તમારો સહૃદયી

ડૉ. બી. એસ. મુંજે

નાગપુર સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૬૧૬

૧૪. કુવલયાનંદને પત્ર^૧

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જૂન ૧૭, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

પેટના મસાજ અને હૃદયના મસાજ વિશે તમે લખેલું બધું હવે મારી સમજમાં ઊતર્યું છે. અલબત્ત, તમને મેં પત્ર લખ્યો ત્યારથી જ મસાજ તો ચાલુ જ છે. મને નહીં સમજાયેલી બાબતો મારે સમજી લેવી હતી એટલું જ. મેં તમને જણાવ્યું જ છે કે આ કસરતો મારા શરીર પર અજમાવવાની બાબતમાં હું તમારે ભરોસે ચાલવા માગું છું. તમે જે સમજૂતી આપશો તે મને નહીં સમજાય ત્યાં સુધી હું તમને મારી શંકાઓ પૂછતો જ રહીશ. પણ તમે જે કહેશો તેને જ હું માન્ય રાખીશ.

આ યોગિક કસરતોને મારે પૂરેપૂરી અજમાવી જોવી છે, બીજા કશા કારણે નહીં તો એટલા માટે કે વૈદકીય ઉપચારોની બધી પદ્ધતિઓમાં આ કસરતો સૌથી વધારે સલામત છે.

૮મી તારીખે તમને પત્ર^૨ લખ્યા પછી મેં એક ડગલું આગળ ભર્યું છે, જેને હું આશા રાખું છું કે તમે ઉતાવળિયું નહીં ગણો. તમારી સૂચનાઓની યાદી ફરી વાંચતાં મને સમજાયું કે તમે એમ ઈચ્છો છો કે મારે ૩૦ ડિગ્રીને ખૂણે બને એટલા પગ ઊંચા કરવા. એટલે તમને પત્ર લખ્યા પછી તરત જ મેં ખૂણો મોટો કર્યો, પણ તમારી સૂચના મુજબ પગ પાંચ જ મિનિટ ઊંચા રાખ્યા. પણ ખૂણો ૩૦ ડિગ્રીનો હતો કે કેમ તેની મને પોતાને શંકા છે, કેમ કે ખૂણો ચોકસાઈથી માપી શકાય એવું સાધન હજી મને મળ્યું નથી. ખાટલો ઊંચો કરવાથી સંતોષ ન થયો, એટલે મેં એક પાટિયા માટે તપાસ કરી. તે હવે મળી ગયું છે. ખાટલાનું તળ લાકડાનું બનેલું છે. એના પર ગાદલું નહીં પણ રજાઈ પાથરું છું. અને પાટિયાની મદદથી એ રજાઈ પર સર્વાંગાસન કરું છું. પહેલાંની કસરતો કરતાં હવે સર્વાંગાસન ઘણું સારું લાગે છે. મહાદેવ એનું માપ લેતા રહે છે. તેઓ માને છે કે હું જે ખૂણો બનાવું છું તે ૩૦ કરતાં ૫૦ ડિગ્રીની વધારે નજીક હોય છે. પણ એ ૫૦ ડિગ્રીનો હોય એમ મને નથી લાગતું. એ જે હોય તે. મને એનાથી કશું કષ્ટ થતું નથી. આજે ચોથો દિવસ થયે, અને સમય તો પાંચ જ મિનિટનો રાખ્યો છે. બ્લડપ્રેશર દર રવિવારે લેવાય છે. જો તે વધેલું લાગશે તો તેનું કારણ હું ખૂણો વધાર્યો તે માનીશ અને તમારો જવાબ આવતાં સુધી કસરત બંધ રાખીશ. અને તમને એમ લાગશે કે મેં વધારે પડતો શ્રમ લીધો છે તો તો હું આ કસરત બંધ જ કરી દઈશ.

બહુ નિયમિત નહીં તોપણ ઠીક ઠીક નિયમિત રીતે એક બીજું સહેલું આસન પણ હું કરતો આવ્યો છું. મરડો મટયા પછી હું આરામ કરતો હતો અને શરીરે આજના કરતાં ઘણો વધારે અશક્ત હતો ત્યારે હું એ આસન કરતો. એમાં ધડ સાથે કાટખૂણે રહે એ રીતે પગ ઊંચા કરીને બેત્રણ મિનિટ રાખી મૂકવાના હોય છે. ચાલવાની કસરત કર્યા પછી કંઈ થાક

૧. કુવલયાનંદના ૧૪મી નૂતના પત્રના જવાબમાં.

૨. જુઓ પુસ્તક ૩૩.

લાગ્યો હોય તો તે દૂર કરવા માટે આ કરવાનું હોય છે. પછી ધડ પથારી પર સપાટ રહે એ રીતે પેલા ઊંચા કરેલા સીધા પગ જરા પણ દુ:ખે નહીં ત્યાં સુધી જેટલા વળાય તેટલા માથા તરફ વાળવાના હોય છે. આ આસન હું પેટના સ્નાયુઓની કસરતને પાકી કરવા માટે કરું છું. મને ખ્યાલ છે કે મેં તમને કહ્યું પણ હતું કે આ આસન મને ડૉ. કેળકરે શીખવેલું. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે તમે એમને ઓળખો છો. એ આસન મારે કરતા રહેવું એવો એમના પત્રોમાં આગ્રહ હોય છે, પગ સીધા રાખવા અને ધડથી કાટખૂણે રાખી અને પછી ધીરે ધીરે માથા તરફ વાળવા, આ બંને વસ્તુઓથી મને લાભ થતો જણાય છે. એ કર્યા પછી થાક રહેતો નથી અને પગ માથા તરફ વાળી રહ્યા પછી આંતરડાની આસપાસ એક પ્રકારની ઊર્ધ્વ ગતિ થતી અનુભવાય છે.

સવારે નવશેકું પાણી અને મીઠું હજી હું લેતો નથી, કેમ કે એનિમા લેવાનું ચાલુ છે અને હવે એનું પાણી હું અર્ધા કલાક સુધી પેટમાં રાખી શકું છું. પણ નાક વાટે એક ડબલું ભરીને પાણી તો લઉં જ છું. નાક વાટે પીવાની ક્રિયામાં અર્ધાથી સહેજ ઓછું પાણી ઢોળાઈ જાય છે. એટલે મને લાગે છે કે દાતણ કર્યા પછી તરત આ રીતે ચારેક ઓંસ ઠંડું પાણી હું પીઉં છું.

સવારસાંજ ફરવા જવાનું ચાલુ છે - દરેક વખતે ૪૦ મિનિટ. પણ બેંગલોર આવ્યા પછી મેં શરૂઆત કરી ત્યારે જેટલું અંતર કપાતું તેના કરતાં હવે વધારે કપાય છે, દરેક વખતે બે માઈલથી ઓછું નહીં.

ઘી બે ચમચીથી વધુ લેવાની હિમત હજી કરી શક્યો નથી. મને લાગે છે કે મેં તમને જણાવ્યું છે કે દૂધ ૩૦ ઓંસ લેતો તે ૪૦ ઓંસ લઉં છું અને ભાખરી અથવા જવનો રોટલો બે ઓંસ કાયમ છે.

તમારી સૂચનાઓની મૂળ યાદી આ સાથે બીડું છું. તે પાછી મોકલવાની જરૂર નથી. કેમ કે એમાં લખેલી બાબતો મને યાદ રહેશે. બીજી જે કંઈ સૂચનાઓ કરવી જરૂરી લાગે તે લખી મોકલવા કૃપા કરશો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કુવલયાનંદજી

કુંજવન

લોનાવલા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૫૦૪૮; તથા એસ. એન. ૧૨૫૯૬

2 FEB 1983

૧૫. કાન્તિ ગાંધીને પત્ર

બેંગલોર,

જેઠ વદ ૨ [જૂન ૧૭, ૧૯૨૭]

ચિ. કાન્તિ,

તમારો કાગળ મળ્યો. ચિ. હરિલાલ પાસે જવાને સારુ મારી આજ્ઞા માગો છો. પુત્રને પિતાની પાસે જવાની પિતામહની આજ્ઞા માગવાપણું ન હોય. પુત્રની ઈચ્છાને કોઈ રોકી જ ન શકે. તમે હવે સમજણ થયા છો. તેથી પણ મારે કંઈ આજ્ઞા દેવાપણું ન હોય. હું તો તમને તમારી જવાબદારી સમજાવી શકું. સલાહ લઈ અને દોરી શકું અને ચિ. હરિલાલની પાસે જવાની બાબતમાં મારી સલાહ આ પ્રમાણે છે. હું માનું છું કે એણે અત્યારે રસ્તો ઊંધો લીધો છે. એ વ્યભિચાર કરે છે. એ વ્યસની થયો છે. પોતાનો ધર્મ ભૂલ્યો છે, તેથી તે પિતા તરીકે અધિકાર ભોગવવા લાયક નથી રહ્યો. એને હું એક પ્રકારનો દરદી ગણું છું. એનો રોગ શારીરિક નહીં, પણ આધ્યાત્મિક છે, અને આધ્યાત્મિક રોગ શારીરિકના કરતાંય વધારે ભયંકર છે. તેથી તેની પાસે તેને ઉત્તેજન આપવાના ઈરાદાથી જવાનો તમારો ધર્મ નથી, પણ તેનો ત્યાગ કરવાનો તમારો ધર્મ છે. તમારો, મારો અને તેના મિત્રોનો, હિતેચ્છુઓનો તેની સાથે ધાર્મિક અસહયોગ હોવો જ જોઈએ. જો તમે તેને સુધારવાના ઈરાદાથી જવાનો વિચાર કર્યો હોય તો એ વિચાર પોષવા યોગ્ય હું ગણું, અને તેની પાસે જવામાં તમારો રસ્તો હું અનુકૂળ કરું. પણ અત્યારે તો તમે તેના કાગળ ઉપરથી જવાનો ઈરાદો રાખતા જણાઓ છો. એટલે તમારું જવું તેના કાર્યમાં ઉત્તેજનરૂપ થાય એવી મારી માન્યતા છે. વળી તમે તેને સુધારવાના ઈરાદાથી જવા માગતા હો તો તેને સારુ લૌકિક દૃષ્ટિએ જોતાં તો તમારામાં હજી એટલી યોગ્યતા, એટલી પ્રૌઢતા નથી આવ્યાં. એ દૃષ્ટિએ તો હજી તમે બાળક ગણાઓ. હજુ તો તમારો અભ્યાસ ચાલે છે. હું એમ ઈચ્છું અને મારો એ પ્રયત્ન તો છે જ. તમે અભ્યાસ કરતાં કરતાં આત્માનો વિકાસ એટલો કરો જેથી હું હરિલાલને વિશે નથી કરી શક્યો તે કરવાની શક્તિ તમે મેળવો અને તમારો પ્રભાવ એવો પડે કે તમને જોતાં જ તે તેના દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરે. હું તો તમને બંને ભાઈઓને એ જ રીતે તૈયાર કરી રહ્યો છું. તમારામાં શક્તિ હોય એ પ્રમાણે તમે એવું શિક્ષણ ગ્રહણ કરો. તેથી મારી સલાહ તો એ છે કે તમારે હરિલાલને દૃઢતાપૂર્વક લખવું કે જ્યાં સુધી તે વ્યભિચાર અને વ્યસન ન છોડે અને તમારું બધાનું પોષણ કરવાને યોગ્ય ન બને ત્યાં સુધી અથવા જ્યાં સુધી તમારી તપશ્ચર્યાના બળથી તમે તેને નિદ્રામાંથી જગાડવાને તૈયાર નથી થયા ત્યાં સુધી તમે ત્યાં નહીં જઈ શકો. પણ મારી સલાહ તમે તુરત માની જ લો એમ પણ હું કહેવા નથી ઈચ્છતો. આજ લગી તો હરિલાલે પોતાના દુર્ગુણ કબૂલ કર્યા છે. અને તે સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવાનું તે મને કહેતો આવ્યો છે, પણ હવે તો તેણે છાપાંમાં મારા વિરુદ્ધ કાગળો લખવાનું શરૂ કર્યું છે. મેં એ કાગળો જોયા નથી પણ એ કાગળોનું તાત્પર્ય હું જાણું છું. હરિલાલ એમ કહે છે કે તે નહીં પણ હું ધર્મભ્રષ્ટ થયો છું, અને હું વૈષ્ણવ ધર્મનો નહીં પણ બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરી રહ્યો છું અને તે પ્રચાર મનુષ્ય જાતિને સારુ હાનિકારક છે એમ એ માને છે, અને તેથી તેને કુર્કમ ગણે છે. એ કુર્કમની સામે તેનું બંડ છે. અને મારી અયોગ્ય અસર નીચેથી પહેલી તકે તમને ભાઈઓને એ ખેંચી લેવા ઈરાદો રાખે છે. તેના આવા વિચારો હોવાથી તમે શંકામાં પડી જવાનો સંભવ હોય. મારા વિચારો સારા છે કે હરિલાલ જે

વિચાર ધરાવે છે તે સારા છે એ વિશે જો તમારા મનમાં લવલેશ પણ શંકા હોય તો તમારે મારા વિચારોથી દોરાઈ ન જવું જોઈએ એમ હું માનું છું તેથી મારી તમને આ બીજી સલાહ છે. જે જે શિક્ષકોની નીચે તમે અભ્યાસ કર્યો છે, અથવા જે જે વડીલોના પ્રસંગમાં તમે આશ્રમમાં આવ્યા છો તેમાંથી જેને વિશે તમારામાં શ્રદ્ધા હોય તેને તમે નમ્રપણે પૂછજો અને તેઓ જે સલાહ આપે તે પ્રમાણે કરજો. મને તમે તમારી ગૂંચવણો ઉકેલવાનું કહેશો તો હું પણ મદદ કરીશ. જે ગીતાજીનો અભ્યાસ આપણે બધાં હમેશાં કરીએ છીએ અને તમે જે એટલા ભાવથી ગોખી રહ્યા છો અને સમજી રહ્યા છો તે એમ કહે છે કે આપણે જેને ગુરુજન જેવા માનીએ તેની પાસેથી આપણે પ્રજિપાતથી અને પરિપ્રશ્નથી આપણા પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરાવીએ, અને પછી તે જે કહે તે સાચું એમ માનીને શ્રદ્ધાપૂર્વક તેનો અમલ કરીએ. આમ તમે કરો એવી મારી ઈચ્છા છે અને મારી સલાહ છે. કશી બાબતમાં ઉતાવળ ન કરજો, બાળકમત ન કરજો, તમારો ધર્મ આ સમયે શું છે તે સમજવાનો જ પ્રયત્ન કરજો, અને તે ધર્મને અનુસરીને જ દૃઢતા અને હિમતપૂર્વક વર્તજો. તમને શું ગમે છે તેનો વિચાર ન કરતાં તમારે શું કરવું જોઈએ તેનો જ વિચાર કરજો. આ કાગળ તમારે જેને દેખાડવો હોય તેને દેખાડજો.

તમારા જવાબની હું રાહ જોઈશ. તમારી બંનેની તબિયત કેવી છે તે લખશો.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની નકલ પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૭૭૦૩; શ્રી કાન્તિ ગાંધીના સૌજન્યથી

૧૬. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જૂન ૧૮, ૧૯૨૭

પ્રિય સતીશબાબુ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારાથી મુસાફરીનો શ્રમ વેઠી શકાય તેમ હોય તો તો અહીંની હવા તમને ઘણી જ સારી રીતે માફક આવવી જોઈએ, કેમ કે અત્યારની મોસમમાં તે અફલાતૂન હોય છે. પણ તમારે જરા પણ શ્રમ સહન કરવો કે જોખમ ન ખેડવું જોઈએ. દાક્તરની સલાહ હોય તો જ આવવું.

બધું હવે સોદપુર ખસેડાઈ રહ્યું છે તે જાણીને આનંદ થયો. છોકરાઓને વર્ધા જરૂર જવા દેવા. પણ સાબરમતી આશ્રમમાં એમને વધારે ગમે એમ હોય, જે સંભવિત છે, તો અમદાવાદ દૂર હોવાને કારણે તેમને અટકાવવાની જરૂર નથી. કેટલીક બાબતોમાં સાબરમતી આશ્રમમાં જે સગવડ છે તે વર્ધા આશ્રમમાં નથી, ખાસ કરીને જમનાલાલજી ત્યાં નથી — અને હાલ થોડા સમય સુધી તેઓ ત્યાં જવાના નથી — ત્યારે.

તમને સૌને સરનેહ,

તમારો
બાપુ

શ્રીયુત સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તા
હોમ વીલા
ગિરિડીહ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૧૧૭૪

૧૭. મનોરમાદેવીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જૂન ૧૮, ૧૯૨૭

પ્રિય બહેન,

તમારો હૃદયદ્રાવક પત્ર મળ્યો. સ્પષ્ટ દેખાય છે કે એ તમે પોતે લખેલો નથી. તમને થોડું અંગ્રેજી આવડતું લાગે છે એટલે તમારે જે લખવું હોય તે તમે તમારા જે અંગ્રેજીમાં લખી મોકલો. બંગાળીમાં લખો તો એથીયે સારું. મને પોતાને બંગાળી સમજતું નથી, પણ અહીં મારી પાસે બંગાળી જાણનારા કાયમ રહેતા હોય છે. અને તમારી ઉંમર કેટલી તે તથા તમારાં માતૃપિતાનું તમે શું કરવા માગો છો તે મને જાણાવો. એમનાથી છૂટાં પડવાની એમણે તમને રજા આપી છે? તમારી તબિયત સારી રહે છે? તમને આશ્રમમાં આવવાની રજા આપવામાં આવે તો તમે એકલાં મુસાફરી કરી શકશો? શ્રીયુત ગોપબંધુ દાસને તમે ઓળખો છો? ઓળખતાં હો તો એમને મળશો ને મને પત્ર લખવા કહેશો? ન ઓળખતાં હો તો તમારું એમને અચૂક મળશે? ઓરિસ્સામાં સૌ કોઈ એમને ઓળખે છે. તેઓ કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખ છે અને એક સમયે ધારાસભાના સભ્ય હતા. તેઓ કટકમાં અથવા પુરીમાં મળશે. તમારી વતી કાગળ લખી આપનાર તમારો મિત્ર કોણ છે? મારે તમને મદદ કરવી છે. પણ તે કેવી રીતે થઈ શકે તે નક્કી કરતાં પહેલાં તમારે વિશે મારી પાસે બધી વિગતો હોવી જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીમતી મનોરમાદેવી

ચંડીશાહી

કટક (ઓરિસ્સા)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૫૭૮

૧૮. ફિરોઝખાન પી. એસ. તાલિયારખાનને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૧૮, ૧૯૨૭

તમારી ચિઠ્ઠી કાલે રાત્રે મળી હતી, પણ મને તે હમણાં જ આપવામાં આવી. તમે માંદાં પડી ગયાં તે જાણી દુઃખ થયું. મને એ વાતનું આશ્ચર્ય થતું હતું કે તમે આવવાનાં હતાં ને આવ્યાં કેમ નહીં. બેશક, તમે જ્યારે પણ આવશો ત્યારે તમને મળતાં મને આનંદ થશે. અને કૃપા કરીને લેડી બેનરજીને પણ સાથે લેતાં આવજો. ક્યારે આવવું તે તમે જાણો જ છે. અને તે વખતે બીજાં આગંતુકો બેઠેલાં હોય કે આવતાં રહે તો માઠું ન લગાડતાં. આટલું કબૂલ હોય તો અગાઉથી ખબર આપ્યા વિના ગમે તે દિવસે આવી શકો છો. પણ તબિયત જરા પણ અસ્વસ્થ હોય તો તસ્દી નહીં લેવા વિનંતી છે. તમે નહીં આવો તેથી મારે પક્ષે કશી ગેરસમજ નહીં થાય. આપણે બંને બીમારી પછીની અશક્ત અવસ્થામાં છીએ અને એવું ન હોય તો પણ તમે કોણ છો તે જાણ્યા પછી હવે કશી ઔપચારિકતા જાળવવાની જરૂર નથી.

તમારો સહૃદયી

શ્રીમતી ફિરોઝ પી. એસ. તાલિયારખાન

૩, રેસીડેન્સી રોડ

બેંગલોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૬૩

૧૯. સાંગલી ઈન્ડસ્ટ્રિયલ એન્ડ એગ્રિકલ્ચરલ સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૧૮, ૧૯૨૭

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

તમારો વિગતોથી ભરપૂર પત્ર મળ્યો. તે બદલ તમારો આભારી છું. હવે એક જ વધુ પ્રશ્ન પૂછવાનો છે. એનો જવાબ આપશો તો મોટી મહેરબાની માનીશ. જીવવાળાં અને જીવ-વગરનાં ઈંડાં વચ્ચે પૌષ્ટિક તત્ત્વોના પ્રમાણની દૃષ્ટિએ કશો તફાવત હોય છે? તમારી શાળામાં પશુપાલન અને ડેરી-ઉદ્યોગ પણ તમે શીખવો છો?

તમારો સહૃદયી

પ્રિન્સિપાલ

સાંગલી ઈન્ડસ્ટ્રિયલ એન્ડ એગ્રિકલ્ચરલ સ્કૂલ

સાંગલી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૬૪

૨૦. ધર્મને નામે ધાડ

ઉદ્દેપુર રાજ્યમાં શ્વેતાંબરદિગંબર વચ્ચે જે ઝઘડા થયા તે વિશે મારી પાસે કોઈ ભાઈએ છાપાંની કાપલીઓ મોકલી છે, અને મને સૂચવે છે કે તે જોઈને મારે મારો અભિપ્રાય આપવો. એક તો મારી માંદગીમાં એટલાં બધાં છાપાં બારીકાઈથી વાંચવાનો મને સમય હોય નહીં; અને સમય હોય, શક્તિ હોય તોયે હું માત્ર છાપાંઓ વાંચીને કશી બાબતમાં અભિપ્રાય બાંધતો નથી, કોઈએ ન બાંધવો જોઈએ એમ માનું છું. તેથી જે પક્ષમાં કોણ દોષિત છે અથવા વધારે દોષિત છે એ હું નથી જાણતો. પણ છાપાં ઠીક ઠીક તપાસતાં મારા મનમાં જે વિચાર આવ્યા તે રજૂ કરી નાખું છું.

લખનારાઓની ભાષા પક્ષપાતસૂચક છે. એકબીજાને દોષિત ગણે છે ને પોતાને નિર્દોષ ગણે છે.

મને આ ઝઘડામાં અને તે ઉપરના લેખોમાં, તથા હિંદુમુસલમાન ઝઘડામાં ને તેની ઉપરના લેખોમાં તાત્ત્વિક ભેદ મુદ્દલ નથી લાગ્યો. હિંદુમુસલમાન ઝઘડામાં વધારે ઝેર છે, ભાષામાં વધારે વેર છે. પણ ફેર માત્ર પ્રમાણનો છે.

હકીકત એ છે કે આપણે ધર્મને જ ભૂલ્યા છીએ. સહુ પોતપોતાનો કક્કો ખરો રાખવા મથે છે. ધર્મ શું છે, ક્યાં છે, તે કેમ ઓળખાય, તેની કેમ રક્ષા થઈ શકે એ જાણવાની ઈચ્છા સરખી નથી રહી.

જૈનોની પાસેથી તો આથી વધારે સારાની આશા રખાય. તેઓ તો સ્યાદ્વાદના પૂજારી છે. દયાધર્મના ઈજરદાર છે. તેમનામાં સહિષ્ણુતા હોવી જોઈએ. એટલે મતભેદ ધરાવનારા પ્રત્યે ઉદારતા હોવી જોઈએ. જેટલે અંશે પોતાને પોતાનું સત્ય પ્રિય છે તેટલે જ અંશે બીજાને તેનું હોય જ એમ માનવું જોઈએ. જ્યાં વિરોધીની ભૂલ લાગે ત્યાંયે મનમાં રોષ ન લાવતાં દયાભાવથી કામ લેવું ઘટે.

પણ સ્યાદ્વાદ અને દયાભાવ જૈન ઘરોમાં અને જૈન મંદિરોમાં પણ કેમ જાણે પોથીઓમાં જ શોભતાં હોય એવો આભાસ મને આ લેખો વાંચતાં થયો, એવો અનુભવ તો થયા જ કરે છે. જ્યાં દયાનો અમલ છે ત્યાં તે કીડિયારાં પૂરવામાં ને માછલાં બચાવવામાં જ પરિમિત થઈ જતો જોવામાં આવે છે. અને આ દયાધર્મ પાળવાને ખાતર મનુષ્ય પ્રત્યે ક્રૂરતા વપરાય તો તેની ગણતરી ધર્મમાં થતી જાણી છે.

રાયચંદભાઈ તો કહેતા કે જૈન સિદ્ધાંત વાણિયાઓને ત્યાં વર્યો એટલે તેનો વાણિયાશાઈ હિસાબ થયો; જ્ઞાન અને વીરતા જે દયાનાં લક્ષણ હોવાં જોઈએ તેમનો પ્રાય: લોપ થયો ને દયા અને ભીરુતા એ બે શબ્દો પર્યાયવાચક બની જઈ દયા વગોવાઈ.

વળી ધર્મને અને ધનને હાડવેર રદ્યાં. પણ જૈન મંદિરોમાં લક્ષ્મીદેવીએ વાસ કર્યો એટલે ધર્મના સિદ્ધાંતોનો નિર્ણય તપશ્ચર્યાથી નહીં, પણ વકીલોની દલીલોથી અદાલતોમાં થવા લાગ્યો. એટલે જે વધારે પેસા આપે તે પોતાને ગમતો ધર્મનો નિર્ણય લાવી શકે એમ થયું.

આ ચિત્રમાં કદાચ અતિશયોક્તિ જણાશે. પણ નથી. જૈનોને હું જાણું છું. જેટલો પરિચય મને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો અને વૈષ્ણવોનો છે તેટલો જ લગભગ જૈન સિદ્ધાંતનો ને જૈનોનો છે.

કેટલાક મને દ્રોષભાવે જૈન માને છે. કેટલાક પ્રેમભાવે હું જૈન હોઉં એમ ઈચ્છે છે. કેટલાક જૈનો વિશેનો મારો પક્ષપાત જોઈ રાજી થાય છે. તેમનાં પુસ્તકોમાંથી હું ઘણું શીખ્યો છું. ઘણા જૈન મિત્રોનો સહવાસ મને ઉપકારક નીવડ્યો છે. તેથી ઉપરનું લખવા અને તે વાટે જૈન ધર્મ પ્રિય છે એવા જૈનોને જાગ્રત કરવા પ્રેરાયો છું.

શ્વેતાંબર-દિગંબરમાં વેરભાવ શો? બંનેના સિદ્ધાંતો એક છે. થોડા ભેદ છે તે સત્ય છે. બંનેના પક્ષનું સમાધાન થાય તેવા તે ભેદ છે; જેવા દ્વૈતી-અદ્વૈતીના.

જૈનમાં સાધુઓ અને સાધ્વીઓ પુષ્કળ છે, તેમને સમય છે. તેઓ કાં ખરી તપશ્ચર્યા ન કરે? તેઓ કાં શુદ્ધ જ્ઞાન ન મેળવે? તેઓ કાં અનુભવજ્ઞાન ન આપે?

જૈન યુવકો પોતાના વડવાઓની જેમ ધન ઉપાર્જનમાં ગૂંથાયેલા જેવામાં આવે છે. તેઓ કાં ગૃહસ્થાશ્રમી રહેતા છતાં તપસ્વી જેવા બની ઉદારચિત્ત, સ્વચ્છ, દયામૂર્તિ ન બને?

મારી પાસેથી પાવિતાણા બાબત મત માગ્યો, મારી પાસે હવે ઉદેપુરના કરુણામય ઉપદ્રવ વિશે મત માગ્યો છે. આ માગનાર પણ જુવાન મિત્રો છે. તેમણે નહોતો ધાર્યો એવો મત આ વેળા મેં આપી દીધો છે.

હું હિંદુ અને જૈન એવા બે વિભાગ નથી કરતો. સ્યાદ્વાદની જ સહાયથી હું હિંદુ એટલે વૈદિક મત અને જૈન મતનું એકથ સાધી શકું છું. મેં તો તેની મદદથી ધર્મો માત્રની એકતા મારા પૂરતી તો ક્યારની સાધી છે. શ્વેતાંબર-દિગંબરના ઝઘડાનો ન્યાય છાપાં દ્વારા ન મળે અદાલતમાં ન મળે. બંને અથવા બેમાંથી એક બેઉને સારુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને શુદ્ધ થાય. આટલુંયે ન કરી શકે તે ધર્મનું નામ ભૂલી નમ્ર બની મૌન ધારણ કરે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૯-૬-૧૯૨૭

૨૧. સ્વદેશી વિ. વિદેશી

એક કાઠિયાવાડી ભાઈ નીચે પ્રમાણે લખે છે :^૧

આ કાગળમાં રહેલા વિચારદોષ ઘણા વાંચનાર તો તુરત જોઈ શકશે, તેમ છતાં એવી જાતના વિચારો ઘણી વેળા સાંભળવામાં આવે છે તેથી સ્વદેશીનું સહસ્ય જેટલું વધારે સ્પષ્ટ કરી શકાય તેટલું કરવું ઉચિત છે. વળી સ્વદેશીના દુરુપયોગને લીધે આપણને ઘણું નુકસાન થાય છે. સ્વદેશીને નામે કેટલાયે પ્રયાસ ચાલી રહ્યા છે તે બંધ થઈને જો તે ખરા સ્વદેશીની પાછળ શરૂ થાય તો આપણે આપણું પોતાનું કાર્ય વહેલું સિદ્ધ કરી શકીએ.

મારું સ્વદેશી વ્રત મોજું પડવાને બદલે તીવ્ર થતું જાય છે એવો મને વિશ્વાસ છે. અને જે રીતે મેં તેને ૧૯૨૦ની સાલમાં આકાર્યુ તે રીતે હું તેનું પાલન કરતો આવ્યો છું અને આજે તેનું પાલન વધારે દૃઢતાથી કરું છું. પરદેશીની સોય આપણે અવશ્ય લઈએ, કેમ કે તે વસ્તુ સારી છે, અને હનમ થઈ શકે એવી છે. તેનો સ્વીકાર કરતાં આપણે દેશના એક પણ

૧. આ લખાણ અહીં આપ્યું નથી. એમાં ગાંધીજીના એ મતની ટીકા કરવામાં આવી હતી કે દેશમાં ન બની શકતી હોય પણ આપણને કામની હોય એવી પરદેશી ચીજો સહેલાઈથી સ્વીકારવી જોઈએ. ગાંધીજીના વિચારો માટે જુઓ પુસ્તક ૩૩, “ગાય વિ. ભેંસ”, ૨૨-૫-૧૯૨૭.

ધંધાને નુકસાન નથી પહોંચાડતાં, તેથી કોઈને નવરા બેસી રહેવું પડે એવી સ્થિતિ નથી થતી; પણ એ સોય સેંકડોને ધંધો આપે છે, અને તે ધંધાનો આપણને ઉપયોગ છે. પરદેશી કાપડ ભલે સારું હોય, સસ્તું હોય, મફત પણ મળે, તે છતાં તે ત્યાજ્ય છે; કેમ કે તેનો સ્વીકાર કરવાથી કરોડો પાયમાલ થયા છે. આપણાં જ ગામડાંમાં આપણે કાપડ પેદા કરતા આવ્યા છીએ. એ ધંધાની અવેજીમાં બીજા આપણને મળ્યો નથી. તે ધંધાનો ત્યાગ કરીને આપણે મહાપાપ કર્યું છે. તેના ત્યાગની પાછળ ભૂખમરો વધ્યો તેથી રોગ વધ્યા, ગુના વધ્યા, અનીતિ વધી. જો એવો કોઈ સમય આવે કે જ્યારે આ દેશના લોકોને બીજા કાંઈ વિશેષ પ્રામાણિક ધંધો મળી આવે, આ દેશની જમીન કપાસ પેદા ન કરી શકે અથવા ખેડૂતો જ કપાસને બદલે બીજા ઉપયોગી પણ વધારે દ્રવ્ય આપનારો પાક પેદા કરતા થઈ જાય, તો તે કાળે કપડાંને લગતા સ્વદેશી વ્રતનો ભલે કશો ઉપયોગ ન હોય. ભવિષ્યની પ્રજા આ યુગનું સાહિત્ય જોઈ તેને અવિચળ સિદ્ધાંત ગણીને એવે સમયે પણ કપડાંને વિશે સ્વદેશીનું આરોપણ કરશે તો તે મૂર્ખ ગણાશે અને બાપના કૂવામાં તરવાને બદલે બૂડી મરવા જેવું કરશે. એવો યુગ કોઈ પણ દિવસે આવશે એવી કલ્પના મારી બુદ્ધિ નથી કરી શકતી. આવો અથવા ન આવો, પણ આજની સ્થિતિમાં ખાદી એ શુદ્ધમાં શુદ્ધ સ્વદેશી છે એ વિશે બે મત ન હોઈ શકે, અને હવે તો નથી એમ પણ કહી શકાય.

કરોડો રૂપિયાનો કાચો માલ આ દેશમાં પેદા થાય છે, અને આપણાં અજ્ઞાન, આળસ ને શોધકશક્તિની ખામીને લીધે તે બધો પરદેશ ચાલ્યો જાય છે; પરિણામે શ્રી મધુસૂદન દાસ કહે છે તેમ આપણે પશુ જેવા રહી જઈએ છીએ, અને આપણા હાથને જે કેળવણી મળવી જોઈએ તે નથી મળતી; બુદ્ધિની જે વૃદ્ધિ થવી જોઈએ તે નથી થતી. તેથી આપણા દેશમાંથી જીવતી કળાનો લોપ થયો છે, અને કેવળ પશ્ચિમના અનુકરણથી આપણે સંતોષ પામીએ છીએ. આપણા દેશમાં મળતાં નવ કરોડ રૂપિયાનાં મરેલાં ઢોરનાં ચામડાંનો ઉપયોગ કરવાને સારું જ્યાં સુધી આપણે પોતે યંત્રો ન બનાવી શકીએ ત્યાં સુધી આવશ્યક યંત્રો હું નવે ખંડમાંથી લાવું, અને છતાં સ્વદેશી વ્રતનું સંપૂર્ણતાએ પાલન કરું છું એમ માનું. હઠને ખાતર તેવાં યંત્રો ન લાવવામાં સ્વદેશી ધર્મને હીણપત જ પહોંચે એમ માનું. તે જ પ્રમાણે આપણા દેશમાં ઘણાં વસાણાં થાય છે અને તે અનેક પ્રકારની દવાઓ રૂપે અને બીજી રીતે દેશમાં પાછાં આવે છે. આ વસાણાંનો ઉપયોગ અહીં જ કરવાને સારું જે યંત્રો અને જે મદદ બહારથી જોઈએ તે લાવવાનો આપણો ધર્મ છે.

સ્વદેશી શાશ્વત ધર્મ છે, તેનો અમલ યુગે યુગે બદલાયા જ કરશે અને બદલાવો જોઈએ. સ્વદેશી આત્મા છે, ખાદી એ આ યુગને વિશે હિંદુસ્તાનમાં તેનો દેહ છે. કાળ જતાં તે દેહ પડવાનો હોય તો પડે, ત્યારે સ્વદેશી બીજા અને નવો દેહ ધારણ કરશે. પણ માંહે રહેલો આત્મા તો તે જ હશે. સ્વદેશી એ સેવાધર્મ છે. એ સેવાધર્મને આપણે સમજીએ તો આપણું, આપણા કુટુંબનું, પ્રજાનું અને આખા જગતનું એકસાથે ભલું થાય. સ્વદેશીમાં સ્વાર્થ નથી, પણ શુદ્ધ પરમાર્થ છે, તેથી તેને હું યજ્ઞ ગણું છું. આમાં પોતાનું ભલું અવશ્ય રહેવું છે, પણ કોઈના દ્વેષને અવકાશ નથી. દેશની બહારથી કોઈ કાળે કંઈ જ વસ્તુ ન જ લાવી શકાય એવો એકાન્તિક ધર્મ હોય જ નહીં પણ દેશને નુકસાન પહોંચે એવી રીતે પરદેશથી કંઈ જ ન લાવી શકાય. એટલું જ નહીં પણ દેશનું બધું સારું જ હોય એવો પણ એકાન્તિક ધર્મ નથી. દેશનું અથવા પરદેશનું જે સારું છે અને પોષક છે એ ગ્રાહ્ય છે, જે નહારું છે અને

ઘાતક છે તે ત્યાજ્ય છે. દેશમાં દાડૂ ઘણોયે થાય છે પણ એ સર્વથા ત્યાજ્ય છે, અને આખા હિંદુસ્તાનને તેનો ત્યાગ કરવાથી દાડૂનો ધંધો કરવાવાળાને નુકસાન થાય એમ માનવાનું કશુંયે કારણ નથી. તેમનો આજનો ધંધો તેમને અને દેશને નુસાનકર્તા છે. એ ધંધો જાય તેથી તેઓ ભૂખે નહીં મરે, પણ બીજા સારા ધંધા તેઓને સહેજે મળી રહેશે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૯-૬-૧૯૨૭

૨૨. અખિલ હિંદ ચરખા સંઘના મંત્રીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૧૯, ૧૯૨૭

મંત્રી મહાશય,

બનારસમાં ઉઘરાવેલા ફાળા વિશે એમ કહેવું તદ્દન સાચું છે કે એ આખી રકમ બનારસના ગાંધી આશ્રમ માટે ઉઘરાવવામાં આવી હતી. એટલે એ આખીયે રકમ એ આશ્રમને લોન તરીકે નહીં પણ ગ્રાન્ટ તરીકે મળવી જોઈએ. આપણા ચોપડામાં તેનો હવાલો નખાવો જોઈએ. કેમ કે ઉઘરાણું જવાબદારીપૂર્વક કરવામાં આવ્યું હતું. આ રકમ બનારસના ગાંધી આશ્રમ માટે છે એવી નોંધ સાથે હવાલો નખાવો જોઈએ, એટલે પછી ગ્રાન્ટ આપતી વખતે કાઉન્સિલની મંજૂરી લેવાની જરૂર રહેશે નહીં.

લક્ષ્મીબહેન અને હરજીવનની બાબતમાં મારું માનવું એવું છે કે આખી બાબત રાજેન્દ્રબાબુ પર છોડી દેવી જોઈએ, અને એમના નિર્ણયનો અમલ કરવાનું એમને ફાવે એ રીતે જરૂર પ્રમાણે એમને મદદ આપ્યા કરવી જોઈએ. આ બાબતની વધુ ચર્ચા આપણે મળીએ ત્યારે કરી શકાય.

ગુલબર્ગના ઉઘરાણા બાબતમાં હું ગંગાધરરાવ સાથે મસલત કરી રહ્યો છું. પરંતુ એકંદરે સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે. ફાળો કયા પ્રાંતમાંથી આવ્યો છે એ જાણવાથી આપણને સુગમતા રહે, તેમ છતાં આ બંધા જ ફાળા સંઘ તરફથી ઉઘરાવાય છે. જે ખ્યાલ એવો હોય કે મહારાષ્ટ્રમાંથી ઉઘરાવેલી આખી રકમ મહારાષ્ટ્ર માટે જ ખર્ચાવી જોઈએ અને બીજા પ્રાંતોની તે તે પ્રાંતમાં ખર્ચાવી જોઈએ, તો એ સિદ્ધાંત ચાલી શકે એમ નથી. અને પ્રવાસ દરમ્યાન જ્યાં જ્યાં આ પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો ત્યાં દરેક જગ્યાએ મેં ચોખવટ કરી છે કે નાણાં ફાળવતી વખતે ક્યાંથી કેટલી રકમ મળી હતી તે ધ્યાનમાં રાખવામાં આવશે, તેમ છતાં જ્યાંથી તે ઉઘરાવાઈ હશે ત્યાં જ તે વાપરવાનું સંઘ વચન આપી શકે નહીં. એટલે ગુલબર્ગવાળી રકમ આપણા ચોપડામાં જમા કરતી વખતે એનું વર્ણન કેવી રીતે કરવામાં આવ્યું છે એ વાત મહત્ત્વની નથી. સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મહારાષ્ટ્રવાળી આખી રકમ દા. ત. ઓરિસ્સામાં અને ઓરિસ્સાની મહારાષ્ટ્રમાં ખર્ચવાની સંઘને સત્તા છે. તેમ છતાં એ પણ સાચું કે એમ કરવું એ સત્તાનો મોટો દુરુપયોગ ગણાય. અને એમ થાય તો સંઘ ભાંગી જ પડે. આ તો હું શું કહેવા માગું

છું તે સમજાવવા અને એમ બતાવવા જણાવું છું કે જાણાની રકમ ચોપડે જમા કરવાની રીતને સંબંધ છે ત્યાં સુધી અમુક રકમ ક્યાંથી આવી તે મહત્ત્વનું નથી.

તમારો સહૃદયી

મંત્રીશ્રી

અખિલ હિંદ ચરખા સંઘ

અમદાવાદ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૭૮૨

૨૩. રેહાનાબહેન તૈયબજીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૧૯, ૧૯૨૭

પ્રિય બહેન રેહાના,

તમારા બે પત્રો મળ્યા છે. તમે મારી આગળ દિલ ખોલ્યું એથી રાજી થયો. આવી રીતે દિલ ખોલવા માત્રથી જ ઘણી વાર ટાઢક વળતી હોય છે. એટલે લંબાણથી અને અંદરથી જે કંઈ પ્રેરણા થાય તે પ્રમાણે લખી દેવા બદલ ક્ષમા ન માગશો. વધારે સાદો પોશાક પહેરવાની બા પાસેથી તમને રજા મળી ગઈ તે જાણી આનંદ થયો. હું ઈચ્છું છું કે જેવી રીતે તમે તમારું દિલ મારી આગળ ખોલ્યું તેવી જ રીતે તમારાં માતૃપિતા આગળ પણ ખોલી નાખો. તેઓ તમારી વાતને હસી કાઢે કે તમારી ઠેકડી ઉડાવે કે ગુસ્સો કરીને તમને દબાવી પણ દે તોપણ પાછાં પડશો નહીં. એ બધું તમે સારી રીતે અને હસતે મોંએ સહી લેજો. એ રીતે વર્તવાનો એમને અધિકાર છે. અને તમને હસી કાઢવા છતાં, તમારા ઉપર ગુસ્સો કરવા છતાં અને એવું બીજું કરવા છતાં જ્યારે તેઓ જોશે કે તમારા બોલવા પાછળ ગંભીરતા છે અને અફર નિશ્ચય છે ત્યારે તેઓ તમને તમારી મરજી મુજબ વર્તવા દેશે. જુવાનિયાં કેટલીયે વાર હવામાં કિલ્લા રચે છે જે પાછળથી તૂટી પડવા જ સરજાયા હોય છે. લોકો તમને એમાં અપવાદ માને એવી અપેક્ષા તમારે શા માટે રાખવી? તેમ છતાં જો તમે અપવાદ હશે તો મહેણાંટોણાં, તિરસ્કાર અને એથીયે બૂરી સ્થિતિ તમે સહી લેશો અને કસોટીમાંથી વધારે શુદ્ધ થઈને બહાર આવશો. ગમે તેમ તોય ઈશ્વરે આપણી કસોટી તો કરવી જ જોઈએ.

તમારાં બાએ આટલો બધો સમય ખર્ચીને આટલા બધા વહાલથી તૈયાર કરેલાં કપડાં તમારે છોડવાં પડે તેથી તમને દુઃખ થાય તે જાણી મને પણ દુઃખ થાય છે. પણ પ્રેમ પોતે જ પોતાનો પુરસ્કાર હોય છે. એટલે જે ચીજ બાળકો મોટાં થયા પછી ન વાપરવાનાં હોય તે ચીજ માટે લીધેલા શ્રામ માટે માબાપ પસ્તાવો કરતાં નથી. જે ચીજ બાબત તમારી બાને ખાતરી થાય કે તેનો તમને ભવિષ્યમાં કદી ખપ પડવાનો જ નથી ત્યારે તે બધી ચીજ સોલેલાને આપી દેજો.

મીરાંએ રેવાડી છોડ્યું છે અને પોતાનું હિંદી પાકું કરવા માટે વર્ધા જતાં પહેલાં તે બેંગલોર આવી છે, અહીં તે થોડા દિવસ રહેશે.

અહીંની હવાનું વર્ણન કરવા મારી પાસે કાવ્યમય ભાષા નથી, પણ આ ઋતુમાં બેંગલોરની હવા ખરેખર મજાની હોય છે. અલબત્ત, અહીં હિમાલય તો નથી જ. પણ હું ધારું છું કે મારા કરતાં બેંગલોર વિશે તમને વધારે માહિતી હશે. મારી તબિયતમાં સુધારો ચાલુ છે.

સસ્નેહ,

તમારો
બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૯૬૦૩

૨૪. સી. એફ. ઍન્ડ્રુઝને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જૂન ૧૯, ૧૯૨૭

તમારા ટૂંકા પત્રો મળ્યા છે. પણ એ પત્રોમાં તમારા દિલનું દર્દ તેમ જ તે પર તમે મેળવેલો વિજય વાંચી શકાય તેમ છે. જતજતના આક્ષેપો અને ગર્ભિત કટાક્ષોથી તમે તો ટેવાયેલા છો. શાસ્ત્રી હાલમાં ત્યાં છે એટલે ત્યાં એમની સાથે એકાદ મહિનો રહીને હું ધારું છું કે તમે પાછા આવશો. તમે મારી સાથે બેંગલોરમાં હોત તો કેવું સારું! તમે મારા દ્વારપાળ બનત અને અહીંની ખુશનુમા હવાનો લહાવો લેત. અત્યારે તો રાજગોપાલાચારી અને ગંગાધરરાવ બારણે બેસે છે. એમને હું બહુ ઓછો મળું છું. કોઈ મળવા આવે તેમને લાવવા-લઈ જવા પૂરતા જ તેઓ દેખા દે છે. એમને કેવી કેવી મુસીબતો નડે છે અને તેઓ મને કેવી રીતે સાચવે છે તે વિશે હું કશું જાણતો નથી. રાજગોપાલાચારીએ પોતે એમની તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી વાર્તામાં^૧ લખ્યું છે તેમ : “અમીરો અથવા મોટા માણસોની માંદગીઓને પણ એમની પોતાની આગવી મજા અને આકર્ષણ હોય છે.” માંદગીને પરિણામે કેવા લાચાર બની જવાય છે તેનો અનુભવ કરવા માટે તો માણસ ખરેખર ગરીબ હોવો જોઈએ. અહીંના નાના નાના અસંખ્ય દુઃખદ ટુચકાઓ વિશે હું તમને કશું લખવાનો નથી. તમારે ત્યાં એનો તોટો નથી. એટલે આ તો તમને માત્ર એટલી ખાતરી કરાવવા માટે લખ્યું છે કે તમારું સ્મરણ મને નિરંતર રહે છે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૬૨

૧. યંગ રિવિડ્યા, ૨૩-૬-૧૯૨૭ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી વાર્તા “ધ પ્લાઈન્ટ ગર્લ ઓફ વેલ્લાલપત્તી.”

૨૫. હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૧૯, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈશ્રી,

તમારે કવિશ્રીને લખવું જોઈતું હતું, તેને બદલે મને લખીને તમે અજ્ઞાણતાં ભૂલ નથી કરી? કે પછી તમે ખરેખર એમ માની લીધું છે કે યુરોપના સાહિત્યકારો અને કલાકારોને હું ઓળખું છું? જો તમે એવું માન્યું હોય તો એ તો ડુંગર દૂરથી રળિયામણા જેવું થયું. ખુદ રોમાં રોલાં સાથે પણ મારે ભાગ્યે જ કશો પત્રવ્યવહાર થતો હોય છે. મને નથી લાગતું કે મેં એમને બેથી વધુ પત્રો લખ્યા હોય. યુરોપથી મને પત્ર લખનારા બધા જ યંગ ઇન્ડિયાના સામાન્ય વાચકો હોય છે. મને તો એમનાં નામ સુધ્ધાં યાદ નથી. અને તમારા ખ્યાલમાં જ લોકો છે તેવા તેઓ નહીં હોય. તો હવે કહો, મારી પાસે તમે શું કરાવવા માગો છો?

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય

કોડિયાલબેઈલ પો. ઓ.

બેંગલોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૭૭૩

૨૬. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૧૯, ૧૯૨૭

પ્રિય મોતીલાલજી,

હજીયે મારે લખાવવું પડે છે. પણ એને મારા શરીરની અશક્તિનું કોઈ ઓંધાણ માનવાનું નથી. માત્ર એટલું જ કે ભવિષ્યના ઉપયોગ માટે શક્તિ સંઘરી રાખવા દાક્તરની સલાહનું હું અક્ષરશઃ પાલન કરી રહ્યો છું. એમ કરવાથી શક્તિનો સંઘરો થઈ રહ્યો છે કે કેમ એ તો જોવાનું રહે છે.

તમારો તાર મળ્યો છે. ગરમ પ્રદેશોમાં થઈને મુસાફરી કરવાની હાલાકી તમે વેડી શક્યા હોત તો એનો પૂરતો બદલો તમને જરૂર મળી ગયો હોત અને મધ્ય ભારતની ગરમી તમે ભૂલી ગયા હોત. શું વકીલાતનું કામ અલ્લાહાબાદની બહાર રહીને ન થઈ શકે? ફિરોઝશાહ તો અસીલોને પોતાની પાછળ ઢસડતા. અલબત્ત, એમાં નિષ્કુરતા હતી. તબિયતને કારણે તમે

૧. એમના ૧૧મી જૂનના પત્રના જવાબમાં.

કાંઈ ઠંડી જગ્યાએ જાઓ અને અસીલોને ત્યાં આવવાની તસ્દી આપો તો તેમાં કાંઈ ગેરવાજબી થાય એવું હું નથી માનતો.

કોંગ્રેસમાં જે કંઈ બની રહ્યું છે તે જોતાં મારા એ અભિપ્રાયને સમર્થન મળે છે કે જવાહરલાલ માટે પ્રમુખપદનો ભાર ઉપાડવાનો સમય હજી આવ્યો નથી. તેમનો જીવ એટલો ઉદાત્ત છે કે કોંગ્રેસમાં ફાલી રહેલી અરાજકતા અને દાદાગીરી એમનાથી સહન થશે નહીં, અને એમાંથી એકાએક સુવ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવાની એમની પાસેથી અપેક્ષા રાખવી એ વધારે પડતું ગણાયે. પરંતુ મને ખાતરી છે કે આ અરાજકતા થોડા જ સમયમાં આપોઆપ શમી જશે અને દાદાગીરી કરનારા પોતે જ કહેશે કે કોઈ કડક માણસને પ્રમુખપદે બેસાડો. જવાહરલાલ તે પછી આગળ આવશે. અત્યારે તો લગભગ હાથમાં લેવા આપણે ડૉ. અનસારીને આગ્રહ કરવો જોઈએ. એમનાથી પેલા દાદાઓને તો કાબૂમાં નહીં રાખી શકાય. તેમને તો તેઓ મનફાવતું કરવા દેશે. પણ હિંદુમુસ્લિમ પ્રશ્નમાં તેઓ ખાસ રસ લે અને એ બાબતમાં કંઈક કરી બતાવે એવો સંભવ ખરો. લગભગ અશક્ય ગણાય તેવો આ પ્રશ્ન ઉકેલવાનું કામ એમને માટે આવતા વર્ષ દરમિયાન પૂરતું થઈ પડશે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૮૬૭

૨૭. મથુરાદાસને પત્ર

બેંગલોર,

જેઠ વદ ૫ [જૂન ૨૦, ૧૯૨૭]^૧

ભાઈ મથુરાદાસ,

તમારો કાગળ મળ્યો. બ્રહ્મચર્યનો તમારો નિશ્ચય કાયમ રહો. ને તેના પાલનની શક્તિ તમને ઈશ્વર આપો. બંનેની ખુશીથી આ વ્રત લેવાયું છે કે? એમ હોય તો પાલનમાં સુગમતા રહેશે.

ખાદીને વિશે તમે ન હારશો. એ તો તપશ્ચર્યા છે. જગત આખું જૂઠું બોલે તોયે જેમ આપણે સત્યની શ્રદ્ધા કે તેનું પાલન અથવા તેનો પ્રચાર ન તજીએ તેમ આ યુગને વિશે આ સ્થિતિમાં ખાદીને વિશે આપણને હજી. ત્યાં હવે શું કરો છો ને કેવી રીતે કામ ચલાવો છો?

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૩૭૬૩

૧. ૧૯૨૭માં આ તારીખે ગાંધીજી બેંગલોરમાં હતા.

૨૮. મણિલાલ અને સુશીલાબહેન ગાંધીને પત્ર

બેંગલોર,

બેઠ વદ ૫ [જૂન ૨૦, ૧૯૨૭]

ચિ. મણિલાલ અને સુશીલા,

તમારા કાગળો મળ્યા કરે છે. તેથી મને આનંદ થાય છે. આ નિયમિતતાનું કારણ મેં મુંબઈમાં પ્રદર્શિત કરેલું દુઃખ છે કે સુશીલાઝીની નવી સાવરણી છે તેનો નિકાલ તો તમે બંને જ કરી શકો. દુઃખ કારણ હોય તો તેનું સ્મરણ હમેશાં તાજું રહો, નવી સાવરણી કારણ હોય તો તે કદી જીર્ણ ન બનો.

એક અઠવાડિયું મારો કાગળ રહી ગયો છે. હવે પછી વધારે સાવધ રહીશ. તમારું નિયમિત-પાણું મને સાવધ રાખશે. વડીલો ઘરડાં થાય છે ત્યાં જુવાનો તેઓને સાવધ રાખી શકે છે. જો ગોરખ મછેંદરના કરતાં તેજસ્વી ન નીકળત તો મછેંદરનું પતન થાત એ વાત તમે જાણતા હશો. ન જાણતા હો તો પૂછજો એટલે વળતા કાગળમાં સમજાવીશ ને મને લખવાનો સુંદર વિષય મળશે.

સુશીલાનું વજન વધ્યું એથી મને બહુ સંતોષ થયો છે. કાનની બહેરાશ કંઈ ઓછી થઈ છે કે? સુશીલાએ બીબાં ગોઠવવાનું શરૂ કર્યું એ પણ સુંદર વાત છે. તે પ્રેસ ચલાવવાને લાયક બની શકે છે. સત્તરઅઢાર વર્ષની બાળાને તૈયાર થતાં શી વાર લાગે? ઘરકામની જંજાળ ન વધવી જોઈએ. તેને સારું જેમ પહેલાં ખાવાપીવામાં સાદાઈ રાખી હતી તેવી રાખો તો વખત પુષ્કળ બચે. રસોઈ એક જ વેળા રખાય ને તે પણ એવી સાદી કે તેમાં ગૂંથાયેલા ન રહેવું પડે. આ બધી કળા મણિલાલ ભૂલી ન ગયો હોય તો જાણે છે. સ્ત્રી કંઈ રસોઈ કરવાને જ સરજાયેલી નથી. જેટલે અંશે તે આવશ્યક છે તેટલે અંશે તેમાં બંને ભાગ લે. અને બંને ભાગ લે તથા સેવાભાવ રાખે તો સહેજે વખત બચાવવાના અનેક ટુચકા શોધી કાઢે.

આ બધું હું લખ્યા કરું તેમાંથી જેટલું હજમ થાય તેટલું કરજો, બાકીને છોડજો.

હું દર મેલે કાગળ લખવાનો પ્રયત્ન તો કરીશ પણ એટલું યાદ રાખજો કે ગીતાનો અનુવાદ તમને આપેલ છે એ પણ મારા કાગળમાં ગણાવું જોઈએ. એ અનુવાદ તમારા જેવાઓને સારું જ થાય છે ને હવે તો વળી વધારે ઝડપથી થઈ રહ્યો છે.

તેની ભાષા ન સમજાય અથવા ભાષા સારી ન લાગે તો મને લખજો જેથી હું વધારે સાવચેતી રાખું ને જે ભાગ ન સમજાય એવો હોય તે સુધારું. આમ કરવાથી તમને મદદ મળશે તેટલી જ મને મળશે.

તમારું ગીતાજીનું વાચન ચાલુ છે એ જાણી હું રાજી થાઉં છું. તમારી છબી તમે રામદાસને મોકલી છે. અહીં મોકલી જણાતી નથી.

તમે તમારા કાગળ કોઈ ન વાંચે એમ ઈચ્છો એ ભલે, પણ કાગળોમાં કંઈ ખાનગી નથી હોતું. તમારે વિશે જાણવા તો સહુ ઈચ્છે. એટલે જો તમારા કાગળ બીજા ન જ વાંચે એમ

તમે ઈચ્છો તો તમારે આશ્રમમાં સહુ વાંચે એવો એક કાગળ છગનલાલને વખતોવખત લખવો જોઈએ. મેં તો તમારી ઈચ્છાને માન આપી તમારા કાગળો નથી જ મોકલ્યા.

બાપુના આશીર્વાદ

મારી તબિયત સારી છે. આ કાગળ તમને પહોંચશે ત્યારે તો પાછી મુસાફરી શરૂ થઈ હશે.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૪૭૨૧

૨૮(૧). આશ્રમની બહેનોને પત્ર

બેંગલોર,

મૌનવાર, ૧૬ વદ ૬ '૮૩, [જૂન ૨૦, ૧૯૨૭]^૧

બહેનો,

તમારો કાગળ મળ્યો છે.

સૂતરની બંગડીની મેં સ્તુતિ કરી તેનો એવો અર્થ નથી કે બધી પહેરતી થઈ જાઓ. આવા ફેરફાર અંતરથી થાય તે જ ટકે અને અંતર જ્યાં લગી તૈયાર ન થાય ત્યાં લગી કેવળ શરમને માર્યે કોઈ કંઈ ન કરો એમ હું ઈચ્છું છું.

હાલ હમેશાં હું એક દુગ્ધાલય જોવાને જાઉં છું. તે જોતાં અનેક પ્રકારના વિચારો થયા કરે છે. પણ તેમાંનો એક તો તમને આપી દઉં. જેમ તમે કોઠારનું કામ લીધું છે તેમ દુગ્ધાલયના કામમાં પણ તમે પડી શકો છો. કેવળ આપણા અજ્ઞાન અને આળસને લીધે હજારો ઢોરોનો નાશ હમેશાં થયા કરે છે. આ કામ પણ એવું છે કે નેટલી સહેલાઈથી પુરુષો કરી શકે તેટલી જ સહેલાઈથી સ્ત્રીઓ પણ કરી શકે એમ હું જોઈ રહ્યો છું. કાઠિયાવાડની રબારણો અને તેનાં હાથણીના જેવાં શરીર પણ મારી નજર સામે ખડાં થાય છે. આપણે ખેડૂત, વણકર ને ભંગી તો છીએ. રબારી થયે જ છૂટકો છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૩૬૫૪ તથા વાપુના પત્રો—૧ : આશ્રમની વહેનોને, પા. ૨૬-૭

૧. તારીખ પ્રમાણે લેખ ફેરવીને અહીં મૂક્યો છે. પત્રમાં જણાવેલ ૧૬ વદ ૬નો ૧૯૨૭માં ક્ષય હતો એ પરથી તિથિ વદ ૭ હોવી જોઈએ એમ માની અંગ્રેજી અંથમાં અનુમાનથી તારીખ નૂન ૨૧, ૧૯૨૭ આપી છે. પણ તે તારીખે મંગળવાર હતો ત્યારે પત્રમાં તિથિની પહેલાં મૌનવારનો પણ ઉલ્લેખ છે. તે પરથી તારીખ નૂન ૨૦, ૧૯૨૭ હોવી જોઈએ. વળી વાપુના પત્રો—૧ : આશ્રમની વહેનોનેમાં પણ આ જ તારીખ છે. અલખત, અંગ્રેજી અંથમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વદ ૬ એ મૂલથી લખાયેલ છે તેમ જ મૂળ પત્રમાં નૂન ૨૩, ૧૯૨૭ છે. તે પત્ર મળ્યાની તારીખ હોવી જોઈએ.

૨૯. લક્ષ્મીકાન્તને પત્ર

બેંગલોર,

જેઠ વદ ૬^૧ [જૂન ૨૦, ૧૯૨૭]

ભાઈ લક્ષ્મીકાન્તજી,

તમારા બંને પત્રો મળી ગયા છે. પૂજ્ય માલવિયાજી સાથે વાત કરવાની મારી ઈચ્છા હતી તેથી તમારા પહેલા પત્રનો જવાબ તરત ન આપી શક્યો. મને લાગે છે કે તમારે જાહેર પત્ર લખવો જોઈતો નહોતો. જ્ઞાતિસુધારણાનો પ્રશ્ન ઘણો ગંભીર અને મુશ્કેલ છે. એમાં ધીરજની ઘણી જરૂર છે. માલવિયાજીને તમારા પ્રત્યે કશો દ્વેષ નથી. એમની સાથે વાત કર્યા પછી મને તો ખાતરી થઈ ગઈ છે કે તમારી અને એમની કાર્યપદ્ધતિમાં ફરક છે. પૂજ્ય માલવિયાજીને હિંદુ કોમની સુધારણા કરવી છે. તેઓ એ કોમના સંકુચિત નિયમોને ઉદાર કરાવવા પણ ઈચ્છે છે. પરંતુ એક માણસના કંઈક નવા કાર્યથી સુધારણા નથી થઈ શકતી એવું એમનું માનવું છે. પરંતુ પોતાની પદ્ધતિના પણ જે કોઈ અનુકૂળ પ્રયત્નો હોય તે તેઓ કરી રહ્યા છે. તમને કષ્ટ આપવાનો એમના મનમાં વિચાર સરખો પણ આવી શકતો નથી.

હવે મારો અભિપ્રાય આવો છે. તમે જે કંઈ કર્યું તે વાજબી હતું. હિંદુ કોમમાંથી વિખૂટા પડ્યા વિના, કોઈનો પણ દ્વેષ નહીં કરતાં, હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે પૂરેપૂરો પ્રેમ રાખીને, સુધારકે પોતાનું કામ કરતા રહેવું જોઈએ અને એ કરતાં કરતાં જે કંઈ કષ્ટ પડે તે સહી લેવું જોઈએ. સમાજના રીતરિવાજની બહાર જઈને જે માણસ કામ કરતો હોય તેણે સમાજની શિસ્ત પાળવી જોઈએ અને એ પાળતાં સમાજ પ્રત્યે ઉદાર ભાવ રાખવો જોઈએ. એને સત્યાગ્રહ કહે છે. સમાજના કાનૂનોનો અનાદર કરવો અને પછી એ અનાદરની શિક્ષા ભોગવતાં દુઃખ લગાડવું એ સુધારકનું કામ નથી. મેં સાંભળ્યું છે કે તમે પ્રાયશ્ચિત્ત કરો તો જ્ઞાતિમાં દાખલ થઈ શકો છો. હું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો વિરોધી છું. પ્રાયશ્ચિત્ત એ ચીજનું હોય જેને આપણે ખોટું માનીએ. તમે જે કર્યું છે તે ખરાબ કામ નથી. એટલે એનું પ્રાયશ્ચિત્ત બિનજરૂરી અને અયોગ્ય છે. પરંતુ તમે જ્ઞાતિ બહાર રહેવા તૈયાર ન હો તો જે પ્રાયશ્ચિત્ત ઠરે તે કરીને જ્ઞાતિમાં જઈ શકો છો. તમે તમારા ખુલ્લા પત્રમાં ઈસ્લામનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ધમકી જેવો લાગે છે. તેનાથી મને દુઃખ થયું. દરેક મનુષ્ય પોતાના ધર્મનું પાલન કરે છે તે કોઈના ઉપર ઉપકાર ચડાવવા નહીં પણ એટલા માટે કે ધર્મને તે પોતાની જીવાદોરી માને છે અને એના વિના એનાથી રહી શકાતું નથી. જે હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાંત તમને મોકદાથી લાગતા હોય તો આખા ભારતના હિંદુઓ તમારો વિરોધ કરે તોપણ હિંદુ ધર્મને તરછોડવા માટે કશું કારણ નથી.

[મૂળ હિંદી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૬૭૪

૧. આ તિથિ ભૂલથી લખાયેલી છે. ૧૯૨૭માં તેનો ક્ષય હતો.

૩૦. એક પત્ર

[જૂન ૨૧, ૧૯૨૭ પહેલાં]^૧

તમારો કાગળ મળ્યો. અનેક પ્રકારના મનુષ્યોને પહેાંચી વળવાને ખાતર ભાગવતાદિ પુસ્તકો લખાયેલાં છે. વ્યભિચારી એમાંથી પોતાના વ્યભિચારની વૃદ્ધિને શોધે એ બની શકે. જે, ભગવાનને પાનેપાને જોવાના ઈરાદાથી ભાગવત વાંચે તેના મનમાં વિકાર હોય તે પણ શમે. સીધો માર્ગ એ લાગે છે કે જે પુસ્તક વાંચતાં આપણે વિકારવશ થઈ જઈએ તે પુસ્તક છોડી દેવું. ભાગવત ઐતિહાસિક ગ્રંથ નથી. એમાં ઐતિહાસિક કૃષ્ણનું વર્ણન નથી. કૃષ્ણ આત્મા છે અને ગોપીઓ અનેક ઈંદ્રિયો છે. અને સંયમી આત્માની પાસે આ ગોપીઓ દાસી થઈને જેમ નચાવે તેમ નાચે છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-
ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૩૧. અખ્યાસ તૈયબજીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૨૧, ૧૯૨૭

પ્રિય બંધુ ભુરર,^૨

કાગળ બિલકુલ ન આવે તેના કરતાં મોડો આવે તોય સારું લાગે. આખરે તમારો કાગળ આવ્યો ખરો. મને એ નથી સમજતું કે લગ્નોની ધામધૂમ પાછળ સમય, શ્રમ ને નાણાંનો આટલો બધો વ્યય શા માટે થવો જોઈએ, અને પોતાનાં સંતાનોનાં લગ્ન પાછળ એ બધો સમય આપીને તેમ જ શ્રમ ઉઠાવીને ૭૦ વરસના જુવાને પણ ઘરડા શા માટે દેખાવું જોઈએ. લગ્નમાં એવું અસાધારણ શું છે કે માબાપ અને એમનાં છોકરાં ફૂલીને ફાળકો થઈ જાય છે અને હરખથી લગભગ દીવાનાં બની જાય છે? શું એ જન્મ, યૌવન, વૃદ્ધાવસ્થા અને ખુદ મૃત્યુ જેવી એક રોજિંદી ઘટના નથી? એ બધી અવસ્થાઓ જીવન સાથે જડેલા આવશ્યક ફેરફારો માત્ર છે. પણ એટલું ખરું કે આ બધું અવસર વીતી ગયા પછીનું ડહાપણ છે. જે મારું પોતાનું લગ્ન થવાનું હોત તો કદાચ મેં જુદું જ લખ્યું હોત. પણ મારે પરણવું હોત તોપણ પોતાની છોકરી મને પરણાવે એવો કોઈ પાગલ કે ડાહ્યો બાપ હયાત હોય એમ લાગતું નથી. એટલે લગ્નો પાછળ સમય અને નાણાંની બરબાદી કરવામાં ગૌરવ લેનાર જુવાનો તેમ જ બુદ્ધાઓને બેધડક ઉપદેશ આપી શકું છું. પણ સોહેલાનો પતિ એની સ્વતંત્રતા ઉપર અંકુશ મૂકવા જાય ત્યારે સોહેલા

૧. મૂળમાં આ પત્ર જૂન ૨૧, ૧૯૨૭ પહેલાં આપેલો છે.

૨. ગાંધીજી અને અખ્યાસ તૈયબજી એકબીજાને માટે આ સંબોધન વાપરતા.

એને સીધો રાખી શકે અને કેવળ પોતાના અનુકરણીય ચારિત્ર્યના જોરે લખનો અને તેની આસપાસના મુલકમાં પ્રવર્તતી પડદાની ભૂંડી પ્રથા નાબૂદ કરી નાખે તો એનાં લગ્ન પાછળ થયેલા આ બધા ઉડાઉ ખર્ચા હું માફ કરી દઈશ. અને એ બીજું કંઈ ન કરે તો પણ ખાદીનો પ્રચાર કરે એટલી તો એની પાસેથી હું અપેક્ષા રાખું છું.

હું હજી પણ શક્તિ જમાવી રહ્યો છું, અને બીજા બે માસ સુધી દક્ષિણ દેશ છોડું એવો સંભવ નથી. એટલે તમને ભેટીને તમારી સફેદ દાઢી પંપાળવાનો તથા તમારી સાથે કામની અને કામ વગરની બધી બાબતોની વાતો કરવાનો લલાવો લેવા માટે મારે થોડો સમય રાહ જોવી પડશે. રેહાનાને એની પોતાની રીતે મોટી થવા દેવી જોઈએ.

તમને સૌને સસ્નેહ,

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૯૫૫૯

૩૨. દેવેન્દ્રનાથ મિત્રને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જૂન ૨૧, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

મારાં ખેતી અંગેનાં સૂચનો તમને આપવાનું હું સાવ ભૂલી ગયો તે બદલ મારે તમારી ક્ષમા માગવી જોઈએ. મારો ખ્યાલ એવો છે કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં કર્યું હતું તેમ ગરીબો જોનો લાભ ઉઠાવી શકે એવા સુધારા એક એમનાં ખેતરોમાં ન પહોંચાડાય ત્યાં સુધી સફળતાની ગતિ ધીમી જ રહેવાની. હમણાંના મારા વાચન પરથી મને વધુ ને વધુ સમજાતું જાય છે કે તમામ પશુધનનું લગભગ આખું નિયંત્રણ રાજ્યે પોતાના હાથમાં લઈ લેવાની જરૂર છે. મને એમ લાગે છે કે જે ઢોરોની સમસ્યાનો વાજબી ઉકેલ નહીં કરવામાં આવે તો કાં તો એમની નિર્દય રીતે કતલ થઈ જશે અથવા આપણે પોતે જ રહેંસાઈ જઈશું. અને ગાડું આમ રામભરોસે ગબડવા દેવાય છે તે દરમ્યાન ઢોરોનો અને લોકોનો બંનેનો ખોડો નીકળી રહ્યો છે. નકામાં થઈ ગયેલાં ઢોરને મારી નાખવાં એને આપણા દેશમાં હું અવ્યવહારુ અને ગુનાહિત કૃત્ય માનું છું. એટલે એવાં ઢોરની જવાબદારી માથે લઈ એમને બને એટલાં સસ્તામાં નિભાવવાના રસ્તા શોધી કાઢવા જોઈએ અને બદલામાં એ જીવતાં હોય ત્યારે એમના ખાતરમાંથી અને મરે ત્યારે એમનાં ચામડાં, હાડકાં વગેરેમાંથી જે આવક થાય તે લેવી જોઈએ. સારી ઓલાદના સાંઠ સિવાય બીજી કોઈ રીતે એક પણ વાછરડાને પેદા ન થવા દેવું જોઈએ. એટલે હું માનું છું કે તમારા કાર્મમાં સારાં ઢોરઉછેરની અને ચમારકામની સગવડો હોવી જોઈએ અને ઉપયોગમાં નહીં લેવાયેલાં તથા ઉપયોગમાં ન આવે એવાં ઢોરોના નીરણમાંથી નીપજતા ખાતરનું તુલનાત્મક મૂલ્ય શોધી કાઢવા શ્રોણીબંધ પ્રયોગો થવા જોઈએ. ઢોરોના પ્રશ્ન પર યંગ ઇન્ડિયામાં છપાયેલી

લેખમાળા તમે વાંચી છે કે નહીં તે હું જાણતો નથી. બેશક, આ વિષયમાં હું બીજું પણ કેટલુંક કહી શકું તેમ છું. પણ એને માટે કાયદો કરવો પડે. એટલે એ વાતો તમારા કાર્યક્ષેત્ર અને હક્કમતની બહાર ગણાય.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત દેવેન્દ્રનાથ મિત્ર
સરકારી ખેતીવાડી ફાર્મ
ફરીદપુર (પૂર્વ બંગાળ)
[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૮૧૭

૩૩. લાલા લજપતરાયને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જૂન ૨૧, ૧૯૨૭

પ્રિય લાલાજી,

આ પત્ર આપને પહોંચશે કે કેમ તેની ખાતરી નથી. ટ્રસ્ટ વિશે મને જે લાગ્યું તે જ મેં આપને લખી જણાવ્યું.^૧ મને ખાતરી છે કે આપ જે વાજબી હશે તે જ કરવાના. કશા ખુલાસાની ખરેખર મારે જરૂર નથી.

આશા રાખું છું કે આપની તબિયત દિવસે દિવસે સુધરતી જતી હશે અને આપની આજુબાજુ બની રહેલા બનાવોની ચિંતા કર્યા વિના આપ આરામ લેતા હશો. હું તો ઈચ્છું કે યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે ઓસ્કવથે કરેલું તેવું આપ પણ કરો. પોતાની તબિયત લથડવાનું જોખમ દેખાયું ત્યારે તેઓ પંદર દિવસ માટે ભૂમધ્ય સમુદ્રની સફરે નીકળી પડ્યા અને બધા સંબંધો કાપી નાખ્યા. આવી કોઈ સફરે નીકળવાનું આપણને ભલે ન પરવડતું હોય, પણ આજુબાજુના વાતાવરણથી અલિપ્ત રહીને આપણી પોતાની જાતમાં તો નિમગ્ન થઈ જ શકીએ ને?

આપનો સહૃદયી

લાલા લજપતરાય
નેશનલ લિબરલ ક્લબ
વ્હાર્ટ હોલ પ્લેસ
લંડન એસ. ડબલ્યુ. ૧
[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૬૬

૧. જુઓ પુસ્તક ૩૩, “લજપતરાયને પત્ર”, ૧-૫-૧૯૨૭.

૩૪. વિક્ટર મોહન જ્ઞેશીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જૂન ૨૧, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈશ્રી,

છોટાલાલજી જાણાવે છે કે અત્યાર સુધી હું અલમોડા આવ્યો નથી. તેથી તમે નારાજ થયા છો. ખાદીકામ વિશે તમે મને પૂરતી લાલચ આપશો ત્યારે મને બેંગલોરને બદલે અલમોડામાં તબિયત સુધારવા આરામ લેતો જ્ઞેશો. દરમ્યાન, પ્રભુદાસ ત્યાં જ છે, એટલે એમની જે કંઈ સેવા બજાવવામાં આવશે તે એક એવી વ્યક્તિની સેવા ગણાશે જે ઈશ્વર જિવાડશે તો દેશનો વફાદાર સેવક નીવડવા પૂરેપૂરો સંભવ છે.

તમારો સહૃદયી

વિક્ટર મોહન જ્ઞેશી

અલમોડા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૬૭

૩૫. ડૉ. બિધાનચંદ્ર રૌયને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જૂન ૨૧, ૧૯૨૭

પ્રિય ડૉ. બિધાન,

તમારો પત્ર મળ્યો. અપીલ^૧ વિશે હું યંગ ઇન્ડિયામાં લખીશ. મારી સલાહ છે કે તમારે ઘેરઘેર ફરીને ફાળો ઉઘરાવવો જાઈએ. સાચું પૂછો તો બીજા કોઈ રસ્તો નથી. હું ત્યાં આવી જ શકું તો તમારી સાથે જાઉં જાઉં.

તમને તથા વાસંતીદેવીને અહીં આવવાનું આમંત્રણ આપી શકાય તેમ નથી, કેમ કે હજી પણ હું અર્ધો પથારીવશ છું અને બહાર હરફર કરી શકતો નથી. દાક્તરોને આશા છે કે જુલાઈ માસમાં મારાથી થોડી મુસાફરી થઈ શકશે. પણ તમને અહીં બોલાવું અને ઠેર ઠેર ફેરવું એટલી શક્તિ હું હજી એકઠી કરી શક્યો નથી. જો હું કદીયે બંગાળ આવી શકું તો એને માટે તો તમારે જ મને શક્તિ આપવી પડશે.

૧. જુઓ "ચિત્તરંજન સેવા સદન", ૩૦-૬-૧૯૨૭.

વાસંતીદેવીનું કેમ ચાલે છે? તેઓ અને મોના અને બેબી બધાં મને છેતરી રહ્યાં છે. એમને કહેજે કે કો'ક દહાડો હું પણ એમનો બદલો લઈશ. કાંઈ નહીં તો આ માસ આખર સુધી હું અહીં છું.

તમારો સહૃદયી

ડૉ. બિધાનચંદ્ર રોય
૩૬, વેલિંગ્ટન સ્ટ્રીટ
ક્લકત્તા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૬૮

૩૬. વાલજી ગો. દેસાઈને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
નેઠ વદ ૭ [જૂન ૨૧, ૧૯૨૭]^૧

ભાઈશ્રી પ વાલજી,

હમણાં જ સ્વામીનો તાર મળ્યો કે તમારાં માનુશ્રીનો દેહ તમે તેમની સાથે ફરતા હતા તેટલામાં ખરી પડ્યો. આવા પુણ્ય મોતને સારુ તો હું ધન્યવાદ જ આપું. એવું મોત તો આપણે બધા માગીએ. તેઓ એ જ દેહે આપણી વચ્ચે હતાં તેની હુંક હતી અને તે જવાથી દુઃખ થાય તે તો સ્વાર્થનું દુઃખ થયું.

મોહનદાસના
વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૭૩૯૨; શ્રી વાલજીભાઈ દેસાઈના સૌજન્યથી

૩૭. આશ્રમની બહેનોને પત્ર

મૌનવાર, નેઠ વદ ૭, [જૂન ૨૧,^૨ ૧૯૨૭]

૧. ૧૯૨૭માં આ તારીખે ગાંધીજી બેંગલોરમાં હતા.

૨. અહીં જૂન ૨૦ નેઈએ. સાચી તારીખ પ્રમાણે આ લેખને ૨૮ (૧) તરીકે મૂક્યો છે.

૩૮. જે. પી. ભણસાળીને પત્ર

બેંગલોર,

જેઠ વદ ૭ [જૂન ૨૧, ૧૯૨૭]^૧

ભાઈશ્રી પ ભણસાળી,

તમારો કાગળ મને બહુ ગમ્યો છે કેમ કે એમાં તમે તમારું દૃઢ્ય ખોલ્યું છે. મણિબહેને આજે ખબર આપ્યા છે કે તમારા ૭ ઉપવાસ સરસ રીતે ચાલી રહ્યા છે. તમારે વિશે ૭ ઉપવાસ તો રમત વાત છે. એટલે મેં તેને વિશે કંઈ ચિંતા કરી જ નહોતી. પણ ઉપવાસના કારણ વિશે તમે જે દલીલો કરી છે એમાં મને દોષ ભાસ્યો છે. જે વસ્તુના કરવા વિશે આપણા મનમાં શંકા હોય તે વસ્તુ ન કરવી એ પ્રથમ વસ્તુ છે. તે થઈ ગઈ અને તેને વિશે શંકા ઉત્પન્ન થઈ તો તે જ ક્ષણે બંધ કરવી એ તેનું ખરું પ્રાયશ્ચિત્ત ગણાય. એમ કર્યા વિનાનું બીજું જે કંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય તે નિર્રથક છે. જે નવા ઘરની તમારી માગણી દોષિત હોય તો એ દોષનું નિવારણ ઉપવાસથી નથી થઈ શકતું. જે તેમાં કંઈ દોષ જેવામાં ન આવતો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત ન જ ઘટે. દોષને વિશે થોડીઘણી પણ શંકા હોય તો તે શંકાને ઉપવાસ વડે ઢાંકવી એ બીજો દોષ કર્યા બરાબર છે, કારણ કે ઉપવાસ કરીને નિશ્ચિત થઈ જવાય અને દોષિત વસ્તુને વિશે એવી નિશ્ચિતતા મેળવવી એ ધર્મ નથી. ઉપવાસાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત દંડ રૂપે છે અને દંડ તો એ જ વસ્તુને વિશે હોઈ શકે કે જેને આપણે સુધારી જ ન શકીએ. આપણે કોઈને ગાળ દઈએ કે મારીએ તો એ કંઈ પાછાં ખેંચી લેવાતાં નથી. તેથી તેને સારું ઉપવાસાદિની સજા આપણે ભોગવીએ, અને એ સજા આત્મશુદ્ધિ પણ કરે છે અને ફરી ભૂલ કરતાં આપણને રોકે છે. પણ ધારો કે આપણે કોઈના પૈસા ચોર્યા, ચોરતી વખતે આપણને એમ લાગ્યું કે તેમાં કંઈ દોષ નથી, પાછળથી આપણને તેને વિશે શંકા ઉત્પન્ન થઈ અને કદાચ આપણે દોષ કર્યો હોય તો એમ મનમાં ભય પેદા થયો તે જ ક્ષણે આપણે પૈસા તે ધણીને પહોંચાડવા જેઈએ અને તે ઉપરાંત ઈચ્છા હોય તો આપણે ઉપવાસાદિ દંડ ભોગવીએ. પૈસા પાછા ચૂકવવા એ તો કરજ ચૂકવવા જેવું છે એટલે તેમાં તો દંડ પણ નથી. જે એમ કહો કે ચોરીના સારાનરસા હોવા વિશે શંકા છે ત્યાં લગી તે માલ પાછો આવવો શાને, તે રાખવો અને જ્યારે નિશ્ચય થાય કે એ દોષ જ છે ત્યારે પાછો આપશું—જગતમાં ઘણાં પાપ આવી દલીલથી થાય છે, થયાં છે. નીતિ તો એમ સૂચવે છે કે જ્યાં જ્યાં શંકા છે ત્યાં ત્યાં તેનો નિકાલ આપણા પોતાના અર્થની વિરુદ્ધ કરવો જેઈએ. પણ હજુ એક પગલું આગળ વધીને એમ ધારો કે શંકા છે ત્યાં લગી પૈસા પાછા આપવાની યોગ્યતા વિશે પણ શંકા રહે છે. આમ છતાંયે અને આવી વસ્તુસ્થિતિમાં ઉપવાસ એ શંકાનું નિવારણ મુદ્દલ નથી પણ ઉપવાસ સત્યની શોધમાં આપણને બાધ કરતા થઈ પડે છે.

આ તો મેં તમને નીતિનું પૃથક્કરણ કરી બતાવ્યું. તમારા કેસમાં, મને પોતાને કશી શંકા નથી. એકાંત સ્થળમાં અને જરા બહોળું ઘર માગવાનો તમને અધિકાર હતો. કેમ કે તમારું

૧. પત્રમાં ભણસાળીના સાત દિવસના ઉપવાસના ઉદ્દેશ પરથી.

આશ્રમમાં રહેવું એ આશ્રમને સારુ ઉન્નતિકારક આશ્રમવાસીઓએ ગણ્યું છે. તમે જે અખ-
તરાઓ કરો છો તે અખતરાઓનું સારામાં સારું સ્થાન આશ્રમ છે અને એવા અખતરાઓ
આશ્રમનું અવિભાજ્ય અંગ છે, તેથી અખતરાઓ પેટે જે કાંઈ સગવડો તમે આવશ્યક માનો
અને બીજા આવશ્યકતાનો સ્વીકાર કરે તે સગવડો આશ્રમની આર્થિક સ્થિતિ કબૂલ કરે તો કરી
દેવી જોઈએ, અને એવી વસ્તુસ્થિતિ હતી તેથી જ તમારે સારુ મકાન તૈયાર થયું છે. વળી
ધારો કે ભવિષ્યમાં એમ કરવામાં કાંઈ દોષ જોવામાં આવે તો તમે ખાલી હોય તો બીજા
નાનકડા મકાનમાં જઈ શકો છો. એથી પણ આપણે નિર્ભય રહી શકીએ છીએ. વળી લીલાબહેન
વધારે રીઠાં થાય, ગરીબાઈ એમને સદી જાય, તમે પોતે પણ એવા અલિપ્ત થઈ જાઓ કે
જેથી આસપાસનો વાયુ તમને જરાયે હલાવી ન જ શકે તો તમે પોતે જ એ મકાનને છોડી
બીજાની માગણી કરશો. અને તમે અથવા લીલાબહેન શિથિલ થઈ ગયાં છો એવું હું જોઈ જાઉં
તો વડીલ અને વાલી તરીકે તમને કહેતાં અચકાઉં નહીં. સંકોચ પામું તો ધર્મભ્રષ્ટ થાઉં. આમ
તમે દરેક રીતે સુરક્ષિત છો. તમારા પહેલા કાગળના જવાબમાં જ આ બધું હું લખી શકતો
હતો. મને સૂઝ્યું પણ હતું. પણ એમ કરીને તમારા ઉપવાસ એકદમ અટકાવવા એ મને ઠીક
ન લાગ્યું, અને ઉપવાસના પહેલાં આવી દલીલ કરવાથી તમને આઘાત પહોંચે એવો પણ ભય
હતો, તેથી મેં મુલતવી રાખ્યું. હવે તમે મારી દલીલ તટસ્થપણે ગળે ઉતારી શકો એવી સ્થિતિમાં
આવ્યા છો. કેમ કે ઉપવાસરૂપી ઉપાધિ દૂર થઈ. આ દલીલ સકારણ છે. ઉપવાસને લીધે તમે
મૂર્છિત સ્થિતિમાં રહો અને નવું મકાન બનાવવાની યોગ્યતા વિશે હવે શંકા લાવવાનું કારણ
જ નથી તો એ બરાબર નથી. હકીકત તો એવી છે કે આપણા દરેક ભોગને વિશે શંકિત રહેવું
એ જ ધર્મ છે, નિઃશંક થવું એ મૂર્છા છે. ભોગને વિશે આપણે શંકિત ન રહીએ તો આપણે
સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવાને કદી સમર્થ જ નથી થઈ શકતા. એટલા સારુ આ સાવધાની આપી છે.
તમારા પત્રના બીજા ભાગોના વિશે પણ મારે લખવાપણું તો છે જ, પણ હાલ આટલું બસ
છે. વળી મને અવકાશ મળશે એટલે બીજા ભાગો તરફ વળીશ. તેને સારુ ઉતાવળ તો નથી જ.
મને તમારે જે કાંઈ લખવું હોય તે વગર સંકોચે લખજો.

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૯૪

૩૯. સાતવળેકરને પત્ર

જૂન ૨૧, ૧૯૨૭

શારીરિક શક્તિ ઈત્યાદિના સંગ્રહ અને સંવર્ધન માટે બ્રહ્મચર્ય અનિવાર્ય વસ્તુ નથી એવો સાર્વત્રિક અનુભવ છે. આ કારણે બ્રહ્મચર્યની સાથે શરીરબળનો ગાઢ સંબંધ બતાવવામાં બ્રહ્મચર્યનો મહિમા ભૂલી જવાનો ડર રહે છે. આસુરી દેશો કરતાં આપણે નીચા પડ્યા છીએ. આનું કારણ આપણી અતોભ્રષ્ટ તતોભ્રષ્ટ સ્થિતિ છે. તમામ આસુરી રિવાજોને અપનાવતાં આપણે ડરીએ છીએ. એક બાજુ દેવી રિવાજોને આચારમાં ઉતારવાનું બળ નથી, બીજી બાજુ આસુરી રિવાજોનો અમલ કરતાં ભય લાગે છે. આ જ કારણે અત્યારે દેશમાં આસુરી સંપ્રદાય ચલાવવાની કોશિશ થઈ રહી છે એવું હું તો દરેક જગ્યાએ જોઈ રહ્યો છું. પરંતુ આ સંપ્રદાય કોઈ પણ રીતે ચાલી જ શકવાનો નથી. જનતા એને પચાવી શકતી નથી. અને દેવી સંપ્રદાયમાં આચારની શિથિલતા રહેલી હોવાથી જનતા જેવી ને તેવી રહી જાય છે. આ જ કારણે મારો તો એ પ્રયત્ન છે કે દેવી મતને માનનારા આપણે આચારશુદ્ધ બનીએ અને કોઈ પણ રીતે આ આસુરી મતનું અનુકરણ કરવામાંથી બચી જઈએ.

[મૂળ હિંદી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી

૪૦. દેવી વેસ્ટને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૨૨, ૧૯૨૭

પ્રિય બહેન દેવી,

તમારો પત્ર મળ્યો. મારી તબિયત સુધરતી જાય છે. તેમ છતાં હજી અશક્તિ છે એટલે એક દંડકવાળા સ્થળે આરામ કરી રહ્યો છું.

ડા. મણિલાલ હજી ફિનિક્સમાં જ છે, અને ઇન્ડિયન ઓપીનિયન સંભાળે છે. એની વહુ હવે એને મદદ કરે છે. મણિલાલ લખે છે કે એણે કમ્પોઝિટરનું કામ શીખી લીધું છે. છોકરી સારી છે અને તમે એને મળ્યાં હોત તો તમને તે ગમી જાત. મણિલાલને એને માટે ઘણી મમતા છે અને બંને જણ ઘણાં સુખી જણાય છે. મણિલાલ પાસે સ્ટાફમાં હવે બધા નવા માણસો છે.

ડા. મીરાંબાઈ^૧ હજી મારી સાથે જ છે. અત્યારે તો હું જ્યાં છું ત્યાં બેંગલોર, થોડા દિવસ મારી સાથે રહેવા માટે આવી છે. પછી પોતાનું હિંદી સુધારવા આશ્રમની એક શાખામાં જવાની છે.

૧. મીરાંબહેન.

ત્યાં તમે તમારો સમય કેવી રીતે વિતાવો છો? દેવદાસ મારી સાથે છે અને રામદાસ એક ખાદી કાર્યાલયમાં પોતાનું કામ સંભાળે છે.

દિલગીર છું કે તમને યંગ ઇન્ડિયા જોવા મળતું નથી. હવે મેનેજરને સૂચના આપું છું કે તમને વિનાલવાજમવાળા ગ્રાહકોની યાદીમાં મૂકે. શું તમને ઇન્ડિયન ઓપીનિયન પણ મળતું નથી? ન મળતું હોય તો તમને એક નકલ મોકલવા તમારે મણિલાલને કશા સંકોચ વિના લખવું જોઈએ. પણ તમને લખવું ન ગમતું હોય તો મને જણાવજો એટલે હું તમારી વતી ખુશીથી લખી દઈશ. તમને ઇન્ડિયન ઓપીનિયન અને યંગ ઇન્ડિયા બંને મળતાં હોવાં જોઈતાં હતાં. યંગ ઇન્ડિયા વિશે તો મારે પોતે જ તપાસ કરવી જોઈતી હતી, પણ મેં તો માનેલું કે તમને એ જોવા મળતું હશે.

સસ્નેહ,

તમારો સહૃદયી
ભાઈ

મિસ દેવી વેસ્ટ
૨૨, જોર્જ સ્ટ્રીટ
લાઉથ
લિંકનશાયર (ઇંગ્લંડ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૫૦૬

૪૧. એચ. હારકોર્ટને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જૂન ૨૨, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

મારા અગાઉના પત્રમાં^૧ મેં તમને જણાવ્યું હતું કે તમે કૃપા કરીને મને મોકલેલી તમારા પુસ્તકની^૨ નકલ હું મંગાવી લઈશ. હવે એ પુસ્તક મારી પાસે આવી ગયું છે અને અત્યારે માંદગી પછીના આરામ વખતે મને સમય મળતો હોવાથી હું અથથી ઈતિ સુધી આખું પુસ્તક વાંચી ગયો છું. વાંચતાં રસ પણ પડ્યો. પુસ્તકમાં તમે વેરેલી હાસ્યની છાંટ મને ગમી છે, ખાસ કરીને જ્યાં આરોપી એની જુબાનીમાં કહે છે કે ફરિયાદીએ મારા મુક્કાનો મુકાબલો એના નાક વડે કર્યો હતો. એ ટુચકો મને સારી રીતે યાદ રહી ગયો છે; કારણ કે એમાં અજાણતાં મારી પોતાની માન્યતા તમે ટૂંકમાં દર્શાવી દીધી છે. કેટલાયે મુક્કાની સામે મેં સાચેસાચ મારું નાક ધરેલું છે અને અત્યાર સુધી હું ઈજામાંથી બચી ગયો છું. મારો અનુભવ એવો છે કે મુક્કો

૧. જુઓ પુસ્તક ૩૩, “એચ. હારકોર્ટને પત્ર”, ૧-૬-૧૯૨૭.

૨. એચ. હારકોર્ટ અને છાટુરામ કૃત “સાઈકોલોજી ઓન ધ ક્રાઈસિસ ઇન ઇન્ડિયા.” હારકોર્ટ ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસના સભ્ય અને ગુરદાસપુરના ડેપ્યુટી કમિશનર હતા; અને છાટુરામ પંજાબ સરકારના કૃષિમંત્રી હતા.

ઉગામનાર સામે નાક ધરવાને બદલે જે તમે એનો હાથ પકડીને એના મુકાને ખાળવા પ્રયત્ન કરો તો વાસ્તવમાં તમને એનો પ્રહાર જ મળે છે. પણ આ સ્થળે મારે તમને મારી પ્રતિકાર પદ્ધતિને જે જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન એવું રૂપાળું નામ આપી શકાતું હોય તો તે સમજાવવા પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ.

પરંતુ તમે મારા વિશે જે ખ્યાલ બાંધ્યો છે તે વિશે મારે કંઈક કહેવું પડશે. મેં સાચેસાચ તમારા ખ્યાલ સાથે મેળ બેસે એ રીતે મારી જાતને જેવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ બની શક્યું નહીં. તમે આવેજેલું મારું ચિત્ર મને નવાઈભર્યું નથી લાગતું. મારી જાત વિશે મારા મગજમાં કશા અતિશયોક્તિભર્યા ખ્યાલો નથી ભર્યા એની મને ખાતરી છે. એક કે બીજી રીતે જે આંદોલને બીજા કોઈ પણ આંદોલનથી પ્રભાવિત નહીં થયેલાં હજારો સ્ત્રીપુરુષોનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું એવા એક શુભ આશયવાળા આંદોલનનો તમે જે અભ્યાસ કરેલો જણાય છે તેના કરતાં વધારે અભ્યાસ તમારા જેવા એક સહૃદય માણસ પણ ન કરી શક્યા એ વાતનું મારું દુઃખ પ્રકટ કર્યા વગર હું રહી શકતો નથી. ઘણા અંગ્રેજ મિત્રો હવે એવું સમજવા લાગ્યા છે કે મારું આંદોલન એક પક્ષ પોતાને બીજા પક્ષ કરતાં ચડિયાતો માનતો હોય એવા બે પક્ષો વચ્ચેના ફરજિયાત અને ઉપરછલ્લા સહકારને બદલે અસહકાર દ્વારા બે સમક્ષ પક્ષો વચ્ચે હાદિક સહકાર સ્થાપિત કરવાનો નિષ્કપટ પ્રયાસ હતો.

તમે ક્યા પડકારની વાત કરતા હતા તે જણાવજો. હું તમારા પત્રની^૧ રાહ જોઈશ. અને મને લાગશે કે તમારો પડકાર હજી પણ ઉપાડી લેવા જેવો છે અને મારામાં એ ઉપાડી લેવા જેટલી શક્તિ જણાશે તો ખાતરી રાખજો કે હું એનો મુકાબલો કર્યા વિના નહીં રહું.

તમારો સહૃદયી

એચ. હારકોર્ટ, એસ્કવાયર

૧૧૯, નિપ્સી હિલ

લંડન એસ. ઈ. ૧૯

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૫૨૩

૧. પોતાના ૧૨મી જુલાઈના પત્રમાં હારકોર્ટે લખ્યું હતું : “જે પડકારની વાત મેં લખી હતી તે મારે નહીં પણ તમારે હતો અને તે મારા દેશવાસીઓને ઉદ્દેશીને ફેંકાયેલો હતો. મેં એનો જવાબ આપવા પ્રયાસ કર્યો હતો પણ અત્યારે એની નકલ મારી પાસે નથી” (એસ. એન. ૧૨૫૩૧).

૪૨. જી. કે. દેવધરને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૨૨, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ દેવધર,

તમારા પત્ર બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. ચૂંટણીમાં તમે જીત્યા એ સમાચાર તો મેં છાપાંમાં વાંચ્યા જ હતા. તમે ચૂંટાશો એ તો નિશ્ચિત વાત હતી. એટલે મેં તમને મારા તરફથી અભિનંદન પાઠવેલાં નહીં. અને બહારની દુનિયા ભલે એ માને કે તમને મોટું માન મળ્યું, પણ હું જાણું છું અને તમે પણ જાણો છો કે તમારે માટે એ વધારે મોટી જવાબદારીની અને સેવાની વધારે મોટી તકની બાબત છે. તમે મને તમારી સંસ્થાનો મિત્ર અને સમર્થક કહો છો, પણ હું મારી જાતને એથી ઘણો વિશેષ સમજું છું. મેં મારી જાતને સોસાયટીના એક સભ્યથી સહેજ પણ ઓછી ગણી નથી. હું રીતસરનો સભ્ય નથી અને એના કામકાજમાં કશો સક્રિય ભાગ લેતો નથી, તેમ છતાં એ વાતથી મને સહેજ પણ રંજ થતો નથી. એનાથી અળગો રહીને પણ હું એની સેવા જ કરું છું. કોઈ માણસ મોટા કુટુંબનો સભ્ય હોય, એનું હૃદય એનાં ભાંડુઓ સાથે હોય, પણ એમના વિચારો સાથે એનો મેળ બેસતો ન હોય, એવે વખતે એ બીજા ભાઈઓના કામમાં માથું ન મારે એ જ કુટુંબની સાચી સેવા છે. એની ભાવના એવી હોવી જોઈએ કે જ્યાં એનું દિલ છે ત્યાં જ એનું દિમાગ પણ હોય, જેથી પોતે સક્રિય સેવા આપી શકે. કવિએ નથી કહ્યું કે મંદિરની બહાર બેસી રહીને પ્રાર્થના કરનાર પણ પ્રભુની સેવા જ કરે છે? એટલે જ્યારે પણ તમને એમ લાગશે કે મારી મર્યાદાઓ હોવા છતાં મારી સેવા તમને કશા કામમાં આવે એવી છે, ત્યારે તેની માગણી કરવાનો તમને અધિકાર હશે.

ઓગસ્ટ આખર પહેલાં સાબરમતી જઈ શકાય એમ મને લાગતું નથી. કારણ અહીંના દાક્તરો કહે છે કે આવતા માસથી હું થોડીક મુસાફરી કરી શકીશ. અને જો એ થઈ શકે એમ હશે તો રાજગોપાલાચારી અને ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ ભારે તસ્દી લઈને મારે માટે તૈયાર કરેલા કાર્યક્રમ મુજબનો દક્ષિણનો પ્રવાસ બને એટલો મારે પતાવવો છે. તમારા મુકામનું મુખ્ય મથક મારે પૂના સમજવાનું હોય તો તમારે માટે બેંગલોર આવવું સાબરમતી આવવા જેટલું નહીં તો તે કરતાં વધારે સહેલું તો છે જ. અને હું લગભગ ૧૦મી જુલાઈ સુધી તો અહીં છું જ. એટલે જો તમારાથી અવાય તેમ હોય અને આવવાની મરજી હોય તો અહીં આવી શકો છો. શ્રીમતી દેવધર સામે તો મારી ફરિયાદ કાયમ રહેવાની, કેમ કે એમણે મને વચન આપ્યું છે કે પોતે સાબરમતી આવશે અને થોડા દિવસ ત્યાં રહેશે, પણ એ વચન એમણે હજી સુધી એકે વખત પાળ્યું નથી.

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

શ્રીયુત જી. કે. દેવધર

સર્વન્ટ્સ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટી

પૂના

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૬૯

૪૩. ધનશ્યામદાસ બિરલાને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૨૨, ૧૯૨૭

જિનિવાથી લખેલો તમારો પત્ર મળ્યો છે. આશા છે કે મારા અગાઉના બધા પત્રો, છેલ્લો અંગ્રેજીમાં હતો તે સુધી, તમને મળ્યા હશે. હું જાઉં છું કે તમે ત્યાંની ચીજોનું તમારી ટેવ પ્રમાણે બારીક અવલોકન કરી રહ્યા છો. તેમ છતાં હું આશા રાખું છું કે આપણા કેટલાયે મોટા માણસોએ ઘણી વાર કર્યું છે તેમ તમે કશા ઉતાવળિયા અભિપ્રાયો બાંધી દેશો નહીં. બહારથી રૂપાળી દેખાતી બધી ચીજો વાસ્તવમાં રૂપાળી હોતી નથી. અને એથી ઊલટી વાત પણ એટલી જ સાચી છે. એટલે કે બહારથી બદસૂરત લાગતી બધી ચીજો ખરાબ હોતી નથી. અને કેટલીયે વાર અમીરી અને ગરીબી, સદ્ગુણ અને દુર્ગુણ, જોકેલ અને હાઈડ, દેવ અને દાનવ, બંને સાથે રહેતાં જોવામાં નથી આવતાં? તમે જે લખ્યું છે કે ત્યાં મદ્યપાન, પરસ્ત્રીગમન ઇત્યાદિ સાથે શારીરિક તાકાત, સુવ્યવસ્થા, સામાન્ય સચ્ચાઈ અને તીવ્ર દેશદાઝ જોવામાં આવે છે, તેનો ઇનકાર થઈ શકે નહીં. તેમ છતાં સાચું તો એ જણાય છે કે એક સદ્ગુણ હોય તેથી કંઈ બીજા બધા સદ્ગુણો એકાએક આવી જતા નથી, અને અમુક ગુણ જ્યારે રિવાજનું રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તે સદ્ગુણ મટી જાય છે. દા. ત. નિરામિય આહાર એ વાસ્તવમાં આપણો કોઈ સદ્ગુણ નથી. આપણને એવા આહારની આદત પડેલી છે. એ આદત છોડી માંસાહારી બનવું આપણને મોટા ભાગના શાકાહારીઓને માટે કષ્ટદાયક થઈ પડે. પણ યુરોપમાં માંસાહાર છોડી શાકાહારી બનવું એ સદ્ગુણ કહેવાય. એ સદ્ગુણ યુરોપી શાકાહારીના જીવનમાં એક સક્રિય શક્તિ બની રહે અને જો તે સત્યનો શોધક હોય તો એ એક જ આત્મસુધારો એને પાતાના જીવનમાં બીજા અનેક સુધારા કરવા પ્રેરે. હિંદુસ્તાન જોવા આવનાર પરદેશીઓએ આપણા એકંદર કૌટુંબિક સુખ અને સ્નેહની તારીફ કરેલી છે. આ ગુણ આપણા સ્વભાવમાં વણાઈ ગયેલો છે. પિતા પોતાનાં સંતોનોને પ્યાર કરે છે અને સંતાનો રાજીખુશીથી માબાપની આજ્ઞા માને છે, એમાં બેમાંથી એકેય પક્ષને ઝાઝો પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. યુરોપના લોકોને અનુભવે સમજાયું છે કે કુટુંબની ભાવનાનો વિસ્તાર કરીને પોતે જે સમાજમાં રહે છે તેને એક રાષ્ટ્ર ગણવું એમને માટે જરૂરી છે. એટલે ત્યાં દેશદાઝ એ કેળવવો પડે એવો ગુણ રહ્યો નથી. દેશદાઝ ન હોવી એ વિચિત્ર વસ્તુ તરીકે ધ્યાન પર ચડે અને એને પરિણામે યુરોપમાં પ્રચલિત છે એવો સામાજિક બહિષ્કાર થાય. પ્રામાણિકપણું એ ઉત્તમ નીતિ છે એ સિદ્ધાંત પણ એ લોકોએ સમજી લીધો છે એટલે અમુક હદ સુધી એ સદ્ગુણ એમનામાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોવા મળશે. એની સરખામણીમાં દેશદાઝનો ગુણ આપણે હજી કેળવવાનો છે. એક રાષ્ટ્ર તરીકે વ્યવહારમાં આપણે કૌટુંબિક સ્નેહથી આગળ ગયા નથી. પણ હવે આ મુદ્દાનો હું વધુ વિસ્તાર નહીં કરું, કેમ કે મેં એક જગ્યાએ જવાનો સમય આપેલો છે. આ પત્ર પૂરો કરવા માટે મેં એમાં મોડું થવા દીધું છે.

તમે યંગ ઇન્ડિયા માટે લવાજમ આપે એવા ૫૦૦ ગ્રાહકો નોંધી શકશો તો મને સુખદ આશ્ચર્ય થશે. એનાથી એક વિશેષ સાબિતી મળશે કે યંગ ઇન્ડિયા જે સિદ્ધાંતો માટે ખડું છે તે સિદ્ધાંતોમાં યુરોપના લોકોને રસ છે.

મારી તબિયતમાં એકધારો સુધારો થઈ રહ્યો છે. અને દાકતરો માને છે કે આવતા મહિનાના આરંભમાં ફરીથી નાના પાયા પર પ્રવાસ શરૂ કરવા નેટલી શક્તિ મારામાં આવી જવી જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

ઘનશ્યામદાસ બિરલા

ટોમસ કૂક એન્ડ સન્સ

લુડગેટ હિલ

લંડન

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૭૦

૪૪. લેંકેશાયરની આડખીલી

સરકારે નીમેલી જકાત કમિટીનો રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થતાં ઘણો વિલંબ થયો તે પરથી લગભગ ચોક્કસ જણાતું હતું કે હિંદુસ્તાનના વિશાળ મિલઉદ્યોગને વધારે રક્ષણ આપવાની કોઈ પણ સૂચનાનો અસ્વીકાર જ થયો હોવો જોઈએ. જાપાની માલ પર જકાત નાખીને અને લેંકેશાયર પ્રત્યે પક્ષપાત બતાવીને સરકાર જાપાનને દૂભવે નહીં. અને લેંકેશાયરના (વિલાયતી) કાપડ પર આયાત-જકાત નાખીને તેને નારાજ કરવાની સરકારની હિમત નથી. કારણ લેંકેશાયર એ જ તો ખરી સરકાર છે. એટલે લેંકેશાયરની સામે જકાત નાખીને હિંદુસ્તાનને ખરેખરું રક્ષણ આપવું એ તો એને માટે લગભગ આપઘાત કર્યા જેવું જ થાય. લેંકેશાયરની તેમ જ બીજા દેશોની હરીફાઈ સામે હિંદી મિલઉદ્યોગને રક્ષણ આપવું એ લેંકેશાયરને માટે પ્રાણાન્તિક સંકટ ગણાય છે. તેમ હિંદી મિલઉદ્યોગને રક્ષણ ન આપવું એ હિંદુસ્તાનને માટે પ્રાણાન્તિક સંકટ છે. હિંદી આયાતના આંકડા સહેજ જોવાથી જ આ વાતની ખાતરી થશે. લેંકેશાયરની થતી આયાત બીજી બધી આયાત કરતાં ઘણી જ વધારે છે. બ્રિટનથી આવતા માલનો લગભગ અડધો ભાગ લેંકેશાયરથી આવે છે. હિંદુસ્તાનના મોટામાં મોટા ઉદ્યોગને ભોંયભેગો કરીને તેના ખાતર ઉપર લેંકેશાયર ફાવ્યું છે, અને આ દેશના કંગાલ અસહાય કરોડોની લૂંટ ચલાવીને એ ટકી રહ્યું છે. લેંકેશાયરના એ આગવા ગરાસમાં દેશી મિલઉદ્યોગને તો ખરેખર ઘુસણિયો જ ગણવામાં આવે છે. અને જો લેંકેશાયરના સ્વાર્થને સારુ એને સફાઈથી છૂંદી નખાતો હોય તો એને કચડી નાખતાં કોઈ આડુંઅવળું જુએ એમ નથી. લેંકેશાયરના આ પ્રચંડ સ્વાર્થ આગળ ધર્મધર્મની દરકાર કોણ રાખે? વિલાયતી કાપડનો એ ઉદ્યોગ હિંદુસ્તાનને હણે છે તેમ લેંકેશાયરને પણ હણે છે. એણે હિંદુસ્તાનને બેકાર અને ભૂખે મરતું કર્યું છે, અને હિંદુસ્તાનના ભૂખમરામાં લેંકેશાયરનો નીતિનાશ રહેલો છે.

પહાડ જેવા વિઘ્નની સામે હિંદુસ્તાનના મિલમાલિકો પોતાની હસ્તી કદી ટકાવી શકવાના નથી. જો તેમણે ટકવું હોય તો તેમને માટે એકમાત્ર રસ્તો એ છે કે તેઓ હામ ભીડીને પ્રજાની જોડે મળી જાય અને સરકાર પાસેથી દેશી ઉદ્યોગને માટે રક્ષણ પડાવે. એમ કરવાનો દેશને હક છે. પોતાની વસ્તીમાં કોણ કોણ સમાઈ શકે એ નક્કી કરવાનો, અને પોતાની હસ્તીને હાનિકારક જણાય એવા લોકોને કાઢી મૂકવાનો અધિકાર જો દેશને હોય, તો એથીયે વધારે અધિકાર

એને પોતાની હદમાં ક્યો ક્યો માલ પેસવા દેવો એ નક્કી કરવાનો, અને પોતાની વસ્તીને નુકસાનકારક જણાય એવો માલ અટકાવવાનો છે.

આપણે ત્યાં આવતા બધા માલમાં વધારેમાં વધારે નુકસાનકર્તા પરદેશી કાપડ જ છે એ વિશે શંકાને અવકાશ જ નથી. મિલનો ઉદ્યોગ કદાચ જેમતેમ કરીને થોડો વખત ફાલશે; વિવિધ યુક્તિઓ કરીને અથવા અનુકૂળ અકસ્માતથી કદાચ તે તાત્કાલિક જાહોજલાલી પણ બતાવશે. પણ જે તે તમામ પરદેશી કાપડ પર આયાત-જકાત નખાવીને ખરેખરું રક્ષણ નહીં મેળવી લે તો વહેલીમોડી એની પડતી થયા વિના રહેવાની નથી; અને એ દહાડો જરૂર ધાર્યા કરતાં વહેલો આવશે. વહેલીમોડી કોક દિવસ આપણા આમવર્ગમાં સાચી અને સ્થાયી જાગૃતિ થયા વિના રહેવાની નથી. એ જાગૃતિ કાં તો ગાંડી અને બે-લગામ, પણ વ્યવસ્થિત ગાંડપણવાળી હશે; અથવા તો મારી આશા પ્રમાણે તાલીમબદ્ધ અને અહિંસક રીતે સંગઠિત થયેલી હશે. અને એ જાગૃતિ આવશે એ વખતે જે દેશી મિલઉદ્યોગને આમવર્ગ પોતીકો નહીં ગણેલો હોય તો, એ દાવાનળની જ્વાળાઓ જે પરદેશી કાપડને તો ભરખી લેવાની છે તેમાં દેશી મિલઉદ્યોગ પણ સ્વાહા થઈ જશે. અત્યારે મિલમાલિકોને ખાદી જેડે મેળ કરવાનો અને સરકારની અનિચ્છા છતાં તેની પાસેથી રક્ષણ પડાવવાનો વખત છે. ખાદી અને મિલ બેનાં ક્ષેત્ર જે અત્યારે આંકવામાં આવે ને તેની મર્યાદાઓને કડકપણે માન આપવામાં આવે તો દેશમાં એ બંનેને માટે હજી ઘણાં વરસ સુધી સ્થાન છે. આમ કરવાથી તેઓ બંને સરકારની તટસ્થતા છતાં, એટલું જ નહીં પણ સરકારના દૂષા વિરોધ છતાં પણ ફાલી શકશે. પણ એ તો ત્યારે જ બની શકે જ્યારે મિલમાલિકો સમજણપૂર્વક થોડો સ્વાર્થ જતો કરવા તૈયાર હોય, એમનામાં જ્યારે પ્રાણવાન સંઘ-બળ હોય, અને પોતાનો કાર્યક્રમ પાર પાડવાનો પ્રાણાન્તિક નિર્ધાર હોય.

સરકારના નિર્ણયના જવાબ તરીકે મિલમજૂરોના પગારો પર કાપ મૂકવાનો વિચાર ચાલે છે એવી અફવા ખોટી હોવાનું સત્તાવાર રીતે જાહેર થયું છે એ જેઈને હું રાજી થયો છું. એ પગલું આપઘાત કર્યા જેવું થઈ પડત. આ સમય મિલમજૂરોને વિરોધી બનાવવાનો નથી, પણ મજૂરો જેડે મેળ કરવાનો, અને મજૂરોને પણ શેરહોલ્ડરો અને મિલ એજન્ટોના જેટલા જ મિલના માલિકો ગણવાનો છે. જે શેરહોલ્ડરો મૂડી પૂરી પાડતા હોય, તો મજૂરો એ મૂડીનું કાપડ કરવાનું અંગબળ પૂરું પાડે છે. તેથી મિલમાલિકો, મિલમજૂરો અને આમવર્ગનું એકત્રિત સંઘ-બળ એ એવું અમોઘ સંઘબળ થશે કે એની ઉપેક્ષા કરવાની સરકારની મગદૂર નથી. આ કાર્યને માટે આવશ્યક દીર્ઘદૃષ્ટિ, હિંમત અને દેશદાઝ મિલમાલિકો નહીં બતાવે? ૧ શિ. ૬ પે.ના હૂંડિયામણના દર સામે એ જ કહેવામાં આવતું હતું—અને એ કથનમાં ઘણું વજૂદ હતું—કે એ અહીંના મિલઉદ્યોગ પર મોટો ફટકો છે અને લૅન્કેશાયર પર મહેરબાની છે. જકાત કમિટીના રિપોર્ટ પરનો ઠરાવ એ એવો બીજો ફટકો છે, અને તેથી લૅન્કેશાયર પર બીજી મહેરબાની છે. આ છેલ્લા ફટકાથી પણ મિલમાલિકો જાગ્રત નહીં થાય? અરજીઓથી કે વડી ધારાસભામાં ઠરાવો કર્યાથી કશું વળવાનું નથી, જ્યાં સુધી એની પાછળ પ્રજાનો સામુદાયિક પુરુષાર્થ નહીં હોય અને મારા નમ્ર મત પ્રમાણે, મેં સૂચવવાની હિંમત કરી છે એથી હળવો સામુદાયિક પુરુષાર્થ કલ્પવો અશક્ય છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૨૩-૬-૧૯૨૭

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૬-૬-૧૯૨૭

૪૫. નોંધ

મારો હવે પછીનો પ્રવાસ

મારી સારવાર કરી રહેલા દાક્તરો શ્રીયુત સુબ્બારાવ અને કૃષ્ણાસ્વામીરાવ કહે છે કે મારી તબિયતમાં જે સુધારો થઈ રહ્યો હોવાનું મનાય છે તે જો આ માસ આખર સુધી ચાલુ રહેશે તો બહુ શ્રમ ન પડે એ રીતનો થોડો થોડો પ્રવાસ હું ફરીથી આરંભી શકું એટલી શક્તિ મારામાં આવી જશે. મારો પ્રવાસ ફરી શરૂ થવાની આ સંભાવનાને લક્ષમાં લઈ કાર્યકર્તાઓને તથા સંબંધકર્તા સૌ કોઈને એટલું ધ્યાનમાં રાખવા મારી વિનંતી છે કે માર્ગ આખર સુધી જેટલો શ્રમ વેઠવાની મારામાં શક્તિ દેખાતી હતી તેટલો શ્રમ આ વખતે મારાથી વેઠાશે નહીં. હું જ્યાં જાઉં ત્યાં સરઘસો નીકળે છે અને ઘોંઘાટ મચે છે એ બધું આ વખતે બંધ રાખવું જોઈએ અને લોકોને વારંવાર સમજાવવું જોઈએ કે મારી આસપાસ ટોળે વળી મારી જ્યાં બોલાવવાની અને મારો ચરણસ્પર્શ કરવાની મનાઈ છે. અને મને જે જે ગામોએ લઈ જવામાં આવે ત્યાં બધે જ, મારી પાસેથી સંસ્થાઓ જોવા જવાની અપેક્ષા ન રાખવી જોઈએ. એક દિવસમાં મારાથી એક સભા અને કાર્યકર્તાઓ સાથે થોડી અવિધિસરની વાતચીત — લગભગ એટલું જ થઈ શકશે. લોકોએ શું શું ન કરવું એ બતાવવા હું ચિકબાલાપુરનું ઉદાહરણ આપું એ અવિવેક ગણાય એ હું સમજું છું. ત્યાંના લોકોએ અંગત રીતે તો મારા પ્રત્યે અસાધારણ માયામમતા દાખવી છે. મારો મુકામ નંદી હિલ્સ પર હતો ત્યારે ચિકબાલાપુરના આગેવાનો વખતોવખત આવીને ખાતરી કરી લેતા કે મારે જોઈતું બધું મને આપવામાં આવે છે કે નહીં અને બધી વ્યવસ્થા બરાબર છે કે નહીં. એ જ રીતે સ્વયંસેવકો, જેઓ બધા જ મૈસૂરનાં આગેવાન કુટુંબોના નબીરા હતા તેઓ પણ બહુ જ પ્રેમપૂર્વક મારી સરભરા કરતા. મને અપાતું આવું અદ્ભુત માનપાન જોઈને એક મિત્રથી બોલ્યા વિના ન રહેવાયું કે આ તો મૈસૂરના લોકો નિઃસ્વાર્થ સ્નેહનું અદ્ભુત પ્રદર્શન કરી રહ્યા છે, કેમ કે એ લોકો માટે ખાસ તો આપે કશું જ કર્યું નથી અને બેંગલોર અવારનવાર ગયા હશે તે સિવાય આપે એ પ્રદેશ પણ જોયો નથી. એમનું કહેવું એટલું બધું સાચું હતું કે એમના મોંમાંથી સહજ સરી પડેલા એ ઉદ્ગારોને મારે અનુમોદન આપવું જ પડ્યું. ચિકબાલાપુરની સ્વાગત સમિતિએ મારા માગ્યા વગર જ મારે શું શું જોઈશે તેનું અનુમાન કરી લઈને તે પૂરું પાડવામાં કશી મણા રાખી નહોતી. એને માટે એમણે સારી પેઠે સમય અને નાણાં ખર્ચ્યાં હતાં. એટલે વિરોધી વાતનું ઉદાહરણ આપવા માટે ચિકબાલાપુરનો ઉલ્લેખ મારે ન કરવો પડ્યો હોત તો મને ગમત.

પણ ત્યાં જે બન્યું તે બધી જગ્યાએ બનતી ઘટનાઓનો એવો જાણવા જેવો નમૂનો હતો કે એનો ઉલ્લેખ મારે કરવો જ પડશે. પહેલાં એમ નક્કી થયેલું કે સરઘસ કાઢવું નહીં અને મને સભાના સ્થળે^૧ ઉતાવળથી અને ચૂપકીથી લઈ જવો. સભામાં પણ સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવવી, સહેજ પણ અવાજ કરવો નહીં. પણ મારી મોટરને દેખતાં જ આગેવાનો અને લોકો ભાન ભૂલ્યા અને ધોમધખતો તાપ હોવા છતાં મારી મોટરનું છાપરું ઉઘાડી નાખવામાં આવ્યું અને

૧. જુઓ પુસ્તક ૩૩, “ચિકબાલાપુરમાં ભાષણ”, ૫-૬-૧૯૨૭.

મોટરને ગોકળગાયની ગતિએ સરઘસ આકારે લઈ જવામાં આવી. સ્વાગત સમિતિના અધ્યક્ષ શ્રી હમઝા હુસેનસાહેબ મારી આગળ ચાલતા હતા. તેમને ચુમાઈને આ બધું જોઈ રહેવું પડ્યું અને એમાં એમનું કંઈ ચાલ્યું નહીં. પોતે કાર્યકારી દીવાન હતા અને ભૂતપૂર્વ પોલીસ કમિશનર હતા, તેમ છતાં તે જાણતા હતા કે અત્યારે તો પોતાને દેશનાં દીનદુઃખિયાંના પ્રતિનિધિ સાથે પાનું પડ્યું છે, એટલે પોતાની દેખરેખ નીચે રખાયેલા મહેમાન પ્રત્યે નંદીના લોકોએ દાખવેલું તમામ સૌજન્ય ભૂંસાઈ જવાનું જોખમ તેમણે લાચારીથી ઉઠાવ્યે જ છૂટકો છે. જે નેતાઓને મેં નંદીમાં જોયા હતા અને જેઓ મારી મોટરની નજીક હતા તેમને મેં કહ્યું કે તમારો આ ઉમળકો જરા કાબૂમાં રાખો અને મોટરને જલદી સભાના સ્થળે લઈ લો. તો તેમણે એટલો જ જવાબ આપ્યો કે, “આપણે હમણાં જ ત્યાં પહોંચ્યા સમજો.” સભામાં પણ વ્યવસ્થા ખાસ સારી નહોતી. વધારામાં શ્રોતાઓમાંથી મોટાભાગના લોકો અંગ્રેજી નહીં સમજતા હોવા છતાં માનપત્ર મને અંગ્રેજીમાં વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યું. આ છાપામાં મેં વારંવાર લખ્યું જ છે કે કંઈ નહીં તો જ્યાં હજારોની સંખ્યામાં ગરીબ લોકો એકઠા થયા હોય ત્યાં સભાનું કામ-કાજ એ લોકોની ભાષામાં ચલાવવું અને જરૂર લાગે તો મને એનો હિંદી અનુવાદ આપવો, એ વાતાવરણને વધારે અનુરૂપ ગણાશે. તેમ છતાં આમ બન્યું હતું. પરંતુ ચિકબાલાપુર માટે આટલું કહેવું પડશે કે એની ક્ષતિઓ પણ પ્રેમને કારણે હતી. મને કહેવામાં આવ્યું હતું કે આવડી મોટી જાહેર સભા આ પહેલાં અહીં કદી થઈ નહોતી. સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓ લોકોના ઉત્સાહ પર ઠંડું પાણી રેડવા માગતા નહોતા. અને એ ઉત્સાહના પૂરમાં સપડાયા હોઈ પોતે પણ ક્ષણભર આવેશમાં આવી ગયા. અને હિંદી અનુવાદ વિશે તો સંભવ છે કે એમની પાસે હિંદી જાણનાર કોઈ હશે જ નહીં. પરંતુ ચિકબાલાપુરની અનિવાર્ય ક્ષતિઓ ઉપરથી અન્ય સ્થળોની સ્વાગત સમિતિઓ પાઠ શીખે તો સારું. ઉત્સાહનાં મોજાંને કાબૂમાં રાખવા તેઓ લોકોને પહેલેથી જ તાલીમ આપે. એ ઉત્સાહને તેઓ ખાદી ખરીદવામાં અને સતત રેંટિયો ચલાવવામાં કામે લગાડે. ઉત્સાહે પ્રગટાવેલી શક્તિનો એ બુદ્ધિપૂર્વકનો, લાભદાયી અને રાષ્ટ્રીય ઉપયોગ ગણાશે, અને એનાથી તેમનો મહેમાન રાજી થશે એટલું જ નહીં પણ તેનાં શરીર, મન અને આત્માને પણ બળ મળશે.

અશ્લીલ જાહેરખબરો

પથારીમાં પડ્યો પડ્યો દાક્તરોની સલાહને માન આપીને હું કોઈ કોઈ વાર ગંભીર વિષયોના વાચનમાંથી મારા મગજને મુક્ત રાખવા મથતો હોઉં છું ત્યારે મારી નજર છાપાંનાં જાહેરખબરોવાળાં પાનાં પર પડે છે. એમાંથી કેટલીક વાત જાણવા મળે છે, પણ તે દુઃખદ હોય છે. પ્રતિષ્ઠિત પેપરોમાં પણ ઘણી વાર અધમ પ્રકારની જાહેરખબરો જોવામાં આવે છે. એનાં મથાળાં ભુલાવામાં નાખે એવાં હોય છે. એક જાહેરખબરમાં મથાળું આ પ્રમાણે હતું: “યોગ સંબંધી પુસ્તકો.” એની નીચેનું લખાણ વાંચ્યું તો જણાયું કે દસ ચોપડીઓની યાદીમાંથી ભાગ્યે જ એકાદ ચોપડીને યોગ સાથે કશો સંબંધ હતો. બાકીની બધી ચોપડીઓ કામશાસ્ત્રની હતી. એમાં ગુપ્ત ઈલાજો બતાવવાનું વચન આપીને એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે યુવક્યુવતીઓ વિષયોપભોગની મજા પસ્તાવું ન પડે એ રીતે માણી શકશે. એથીયે ખરાબ ચીજો મારા જોવામાં આવી હતી પણ મારે એનું અહીં પુનરાવર્તન કરવું નથી. જેમાં દારૂની અને યુવાન લોકોનાં મન ભ્રષ્ટ કરે એવી જાહેરખબરો ન છપાતી હોય એવું અખબાર ભાગ્યે જ જોવા મળશે. વર્તમાનપત્રોના જે સંપાદકો અને માલિકો શુદ્ધ ચારિત્ર્ય માટે પંકાતા હોય છે અને દારૂ, બીડી

અને એવાં બીજાં વ્યસનોના વિરોધી હોય છે તેઓ પણ પોતે ત્યાગેલાં વ્યસનોના પ્રચારના સ્પષ્ટ ઉદ્દેશવાળી જાહેરખબરોમાંથી આવક મેળવતા ઘણી વાર અચકાતા હોતા નથી. આના બચાવમાં કેટલીક વાર એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે તે સિવાય બીજી કોઈ શરતે છાપું ચલાવી જ ન શકાય. પણ કોઈ પણ ભોગે છાપાં ચલાવવાં શું જરૂરી છે? એનાથી થતા લાભ શું એટલા મોટા હોય છે કે નુકસાનકારક જાહેરખબરોથી ફેલાતા અનિષ્ટનો બદલો મળી રહે? આપણે ત્યાં પત્રકારોનો સંઘ છે. એની મારફતે એવું ન થઈ શકે કે પત્રકારો એક્સરખા નીતિનિયમો પાળતા થાય અને એવો લોકમત પેદા થાય કે સંઘે નક્કી કરેલા નીતિના નિયમોનો ભંગ કરવાનું કોઈ પણ પ્રતિષ્ઠિત પત્રને માટે અશક્ય થઈ પડે?

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૩-૬-૧૯૨૭

૪૬. રામેશ્વરદાસ પોદ્દારને તાર

બેંગલોર,

જૂન ૨૩, ૧૯૨૭

રામેશ્વરદાસ

ધૂળિયા

તમારે માટે ઉપવાસના ઉપચારની અને તમારાં પત્ની માટે દાક્તરી ઉપચારની એક જ જગાએ વ્યવસ્થા કરવી મુશ્કેલ. તમે બંને જુદાં પડી શકો? તમારાં પત્ની જરૂર પડયો પુરુષ દાક્તર પાસે ઓપરેશન કરાવશે? વિગતવાર જવાબ ટપાલથી મોકલો.

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૭૩૯

૪૭. હેલેન હોસડિંગને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૨૩, ૧૯૨૭

મારી વહાલી ચકલી,

તમારું પોસ્ટકાર્ડ મળ્યું. એ જાણીને દુઃખ થયું કે એ કાર્ડ લખતી વખતે પણ હજી તમારી તબિયત સારી નહોતી. તેમ છતાં આશા રાખું છું કે આ પત્ર પહોંચતા સુધીમાં તો તમે સાજાં થઈ ગયાં હશો, કાંઈ નહીં તો હું થયેલો લાગું છું એટલાં સાજાં થયાં જ હશો. તો તમારે તમારી માંદગી અમુક હદથી આગળ ન લંબાવવી જોઈએ અને એ હદ તો ક્યારની ઓળંગાઈ ગઈ છે.

તમારી સાથે મુસાફરી કરનાર એક બહેને એક લેખ લખ્યો છે. તેનો કૃષ્ણદાસે કરેલો મુક્ત અનુવાદ તમારી જાણ માટે મોકલું છું. એમાં તમારી સાથે થયેલી કહેવાય છે એવી વાતચીતનું સાચું બયાન એ બાઈએ આપ્યું છે કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી.

ગાં. ૩૪-૪

બેંગલોરની હવા ખૂબ જ સરસ છે. હજી મારે અહીં વીસેક દિવસ રહેવાનું થાય એમ છે. દાક્તરો માને છે કે ત્યાં સુધીમાં હું મુશ્કેલી વિના આમતેમ હરતોફરતો થઈ જઈશ.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૫૨૪

૪૮. જે. ડબલ્યુ. પેટાવલને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૨૩, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

આશા છે કે મારો અગાઉનો પત્ર^૧ તમને સમયસર મળ્યો હશે. તમારી ચોપડી તમે મને ખરે ટાંકણે મોકલી. અત્યારે હું માંદગીમાંથી સાજા થઈ શક્તિ મેળવવા માટે આરામ કરી રહ્યો છું એટલે, જે કંઈ થોડું વંચાય તે વાંચવા સિવાય અને થોડા કાગળો ને થોડા લેખો લખાવવા સિવાય મારી પાસે બીજું કંઈ કામ હોતું નથી. એટલે તમારો કાર્યક્રમ, તમારી નીતિ અથવા તમારું જીવનદર્શન, જે કંઈ હો, તેનું હાર્દ સમજવાના હેતુથી તમારી ચોપડી હાથમાં લીધી. તે હમણાં જ પૂરી થઈ એટલે હવે આ પત્ર લખાવું છું. તમને જણાવતાં મને ખેદ થાય છે કે એ ચોપડીએ મારા પર કશી છાપ પાડી નથી. એમાં જે કંઈ કરવા જેવું છે તે તો મેં ૧૯૦૯-૧૦માં કરવા માંડ્યું હતું. તે વખતે એક મિત્રે ટ્રાન્સવાલના સત્યાગ્રહીઓના ઉપયોગ માટે ૧૧૦૦ એકર જમીન મને આપી હતી. એને એમણે અને મેં ટોલ્સ્ટોય ફાર્મનું નામ આપેલું. એ ફાર્મ પર તમે સૂચવ્યું છે તેવું જ કામ અમે કરતા. છોકરાઓ અને એમનાં સગાંસંબંધીઓ સૌ કોઈએ કામ કરવું પડતું. છોકરાઓને થોડું શિક્ષણ મળતું, પણ કામ અને રમવાનું પુષ્કળ. જો એમને અત્યારે પૂછવામાં આવે તો કેટલાક કદાચ એમ કહે કે આખો દિવસ રમવાનું હોત અને કામ કરવાનું ન હોત તો અમને વધારે ગમત, અને શરમાળ સ્વભાવના કદાચ એમ કહે કે રમવાનું વધારે અને કામ ઓછું મળ્યું હોત તો અમને વધારે ગમ્યું હોત. પણ તમારી વસાહતમાં જે કરી બતાવવાનો તમે દાવો કરો છો તેવું અમારી એ વસાહતમાં કરી બતાવવાનો કોઈ દાવો હું કરી શક્યો નહોતો. હું ઈચ્છું છું કે તમારો દાવો સાચો સાબિત કરી શકાય.

બહુ કામગરા લોકોને ઉદ્દેશીને તમારા એસોસિયેશને બહાર પાડેલી અપીલ હું બહુ જ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી ગયો. આકૃતિ નં. ૧માં તમે રજૂ કરેલી ભાવિની તમારી તસવીર. મને તો લાગે છે કે, હજી ઘણા લાંબા સમય સુધી માત્ર તસવીર જ રહેશે. એવું બને ખરું કે સમય જતાં C. D. વધીને C. D. થાય. પણ ત્યારે તો અત્યારે થઈ રહ્યું છે તેમ A. B.માં સમાઈ જશે.

તમે ત્રણ પ્રકરણોનાં મથાળાં આ પ્રમાણે કર્યાં છે : “સ્વિટ્ઝર્લન્ડનોડથી એક બોધપાઠ”, “બેલ્જિયમ” અને “અમેરિકા”. આ ત્રણ પ્રકરણો વાંચતાં મને જણાયું કે આ ત્રણ દેશો શું

૧. નૂત ૧૫, ૧૯૨૭નો; ન્યૂઓ પુસ્તક ૩૩.

કરી રહ્યા છે તેના અછડતા ઉલ્લેખથી વિશેષ કશું તમે લખ્યું નથી. એમાંથી મને ન જાણવા મળ્યું સિવસ પદ્ધતિ વિશે કે ન જાણવા મળ્યું બેલ્જિયમ કે અમેરિકાની પદ્ધતિ વિશે. અને અમેરિકાની ઝડપી વાહનવ્યવહારની પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવાની તમારી સલાહ વાંચતાં પણ મને તમ્મર ચડે છે. દા.ત. કલકત્તામાં સરકતાં પ્લોટફોર્મો અને એક ઉપર એક એવી ચાર-ચાર રેલવેઓ વગેરે બનાવરાવી ત્યાં બીજું ન્યૂ યૉર્ક ખડું કરો અને પછી એ અદ્ભુત ક્રામતો જેવા મને ત્યાં લઈ જાઓ તો મને લાગે છે કે એ વસ્તુ જેતાં વેંત મારું મરણ જ થાય. મારે અનેક, હું તો કહેવા જતો હતો કે અસંખ્ય અમેરિકન મિત્રો છે. પણ એ બધાએ મને છાતી ઠોકીને કહ્યું છે કે અમેરિકાની અઢળક સંપત્તિ નીચે ધોર અધઃપતન, અંધ માન્યતાઓ અને નરી લંપટતા છુપાયેલી છે. અને અલીભાઈ ને વલીભાઈ વચ્ચેની અસમાનતાઓ માપી મપાય નહીં એટલી મોટી છે. અને અલીભાઈ વલીભાઈનું સિદ્ધતથી શોષણ કરતા હોય છે. એ શોષણ કેવી રીતે થતું હોય છે તેની ઘણી વાર તો વલીભાઈને ખબર પણ પડતી નથી. અમેરિકા વિશેના તમારા પ્રકરણનો વિચાર કરું છું ત્યારે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે સ્ટેડ નામના લેખકે લખેલો “ઈશુ ખ્રિસ્ત શિકાગો આવે તો” નામનો લેખ યાદ આવે છે. અને અત્યારે મને માહિતી પૂરી પાડનાર મિત્રોએ જૂઠું ન કહ્યું હોય તો આશરે ૪૦ વર્ષ પૂર્વે સ્ટેડે એ તીખા તમતમતા લેખમાં લખેલું તે વખતે જેટલું સાચું હતું તેના કરતાં અત્યારે વધારે સાચું છે.

તમે આપેલાં બેલ્જિયમ અને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડનાં ઉદાહરણો વિશે હું કશું કહી શકતો નથી, કેમ કે એ વિશે હું કશું જાણતો નથી. અને તમે એ દેશો વિશે કશી વિગતો કે આંકડા આપ્યા નથી. તમારું પુસ્તક વાંચી રસ્કને કોઈક સ્થળે લખેલું મને યાદ આવે છે. એનો સાર એ છે કે જે માણસો યંત્ર બની જાય અને જે એ યંત્રોમાંથી હાડકાં ને માંસના લોચા કાઢી લઈ શકાય, તો જે બાકી રહે તેને ટીપી-ઠોકીને એમાંથી જેઈતી સાઈઝની ઈંટો બનાવી શકાય. પછી માણસમાંથી બનેલી એ ઈંટો ગોઠવીને એક ભવ્ય પિરામિડ રચી શકાય. પછી તો એ ઈંટોનો માલિક એ પિરામિડ પાસેથી પોતાને જેઈએ તેવું કામ લઈ શકે. પણ સદ્ભાગ્ય કહો કે દુર્ભાગ્ય, વાત એમ છે કે તમારે યંત્રો સાથે નહીં પણ હાડકાના માળામાં પુરાયેલા બુદ્ધિશાળી સ્નાયુઓ સાથે કામ લેવાનું છે. એવા દરેક સ્નાયુને એનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ હોય છે અને દરેક વ્યક્તિ પોતાની રીતે આગળ વધવા મથતી હોય છે. તમે સુયોજિત નગરોનું, સહકારી યોજનાઓનું, ઉદ્યાનોવાળાં ઉપનગરોનું અને નવા પ્રકારની શિક્ષણ પદ્ધતિઓનું બહુ જ ચોકસાઈપૂર્વક આલેખન કર્યું છે અને એ બધું સુંદર અક્ષરે છાપ્યું છે. પણ માણસની ભીંતર બેઠેલા આત્માને જગાડવા માટે કોઈક સાધનો રચ્યા વિના તમે ધારો છો એ રીતે સમાજનું પરિવર્તન થશે કે કેમ એની મને શંકા છે. એટલે અગાઉ મેં તમને કહેલું તે જ ફરીથી કહીને આ પત્ર સમાપ્ત કરું છું. તમારી નીતિ સફળ થઈ હોય એવું ઠીક ઠીક મોટા પાયા પરનું કોઈ નક્કર ઉદાહરણ બતાવો તો મારા જેવા નર્ચા સિદ્ધાંતને બદલે વ્યવહારમાં માનતા માણસને કંઈક શીખવાનું મળે.

તમારો સહૃદયી

કેપ્ટન જે. ડબલ્યુ. પેટાવલ, એસ્ક્વાયર

બાગ બજાર

કલકત્તા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૭૧

૪૯. હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૨૪, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર^૧ મળ્યો. તમે માગેલો પત્ર આ સાથે બીડું છું. એનાથી તમને જે લાભ થાય તે ખરો.

તમે મને લાંચ આપવાનું કહીને લલચાવ્યો છે.^૨ પણ લાંચ ગેરકાયદે વસ્તુ હોવાથી હમેશાં શેકડમાં અપાતી હોય છે, જ્યારે તમે તો મને વાયદાપત્ર સ્વીકારવા કહ્યું છે. છતાં હું વિશ્વાસ રાખું છું કે વખત આવ્યે હું પોતે અથવા મારી પછી આવનાર કોઈ અધિકૃત વ્યક્તિ દરિદ્ર-નારાયણના પ્રતિનિધિ તરીકે એને વટાવી શકશે.

તમારો સહૃદયી

[તા.ક.]

બધા પત્રો મારી પાસે સહીઓ માટે આવતાં પહેલાં એક જે વ્યક્તિઓના હાથમાંથી પસાર થતા હોય છે. એકે . . .^૩ મારી પાસે ભલામણના પત્રો માટે . . .^૪. અને ત્યાં સુધી કોઈને પણ હું ભલામણના પત્રો આપતો નથી. મને મળેલી બાતમીમાં જે કંઈ પણ તથ્ય હોય તો હું આશા રાખું છું કે તમે તમારી અને હિંદુસ્તાનની આબરૂનું રક્ષણ કરશો. આ પત્ર ટપાલમાં નાખતાં મેં વાર લગાડી, કારણ કે એ બાતમી મળ્યા પછી મારી ફરજ શી છે તેનો નિર્દેશ મારે મારા અંતરાત્મા પાસેથી મેળવવો હતો. આજે સવારે મને પ્રેરણા થઈ કે મારે આ પત્ર એની સાથેના કાગળો સહિત તમને મોકલી આપવો જ જોઈએ અને એ બાતમી પણ તમને પહોંચતી કરવી જોઈએ, અને તે એવી આશાએ કે જે ભાવનાથી એ તમને મોકલાઈ રહી છે એ ભાવનાથી તમે એને સ્વીકારશો અને બાતમી આપનાર વિશે કે મારા વિશે બૂરું ન માનશો. બાતમી આપનારને તમારે માટે કશો દ્રેષભાવ નથી.

ઈશ્વર આપણા સૌની સાથે હો.

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૭૭૩

૧. ૨૨મી જૂનનો પત્ર. એમાં હરીન્દ્રનાથે યુરોપમાં ખપ લાગે તે હેતુથી ગાંધીજી પાસેથી એક ઓળખપત્ર માગ્યો હતો.

૨. હરીન્દ્રનાથે ગાંધીજીને કહેલું કે યુરોપથી પાછા આવ્યા પછી હું રાષ્ટ્રીય નાટકશાળા સ્થાપીશ ત્યારે “નાટકોની ભાષા હિંદી રહેશે અને પ્રવેશો ને વસ્ત્રપરિધાનમાં ખાદી વપરાશે.”

૩. અને ૪. મૂળમાં આ લખાણ વંચાતું નથી.

૫૦. પી. કે. ચાર્લ્સને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જૂન ૨૪, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. સાથે તમારા સામયિકની એક નકલ પણ મળી. એનાં પાનાં હું ઉથલાવી ગયો. એને માટે હું તમને મુબારકબાદી આપી શકતો નથી. આ પ્રકારનાં ઉતાવળિયાં સાહસો ઘણાં થતાં હોય છે. મને પોતાને એમ લાગે છે કે સામયિકોનાં પ્રકાશનનો અતિરેક થઈ રહ્યો છે અને આવાં વધારે પડતાં પ્રકાશનોથી દેશનું કશું ભલું થવાનું નથી. તમારી પાસે લોકોને આપવા જેવો કોઈ વિશિષ્ટ સંદેશ હોય એવું તમારા સામયિક ઉપરથી લાગતું નથી. અત્યારે ખરેખર જરૂર છે મૂળા અને મક્કમ કાર્યની. હું તો ખાંડી ઉપદેશ કરતાં અધોળ આચરણ સારું એ કહેવતમાં માનનારો છું, એટલે તમે આ પ્રવૃત્તિમાં આગળ વધતા અટકી જાઓ એવું તમને સમજાવી શકાય તો સારું એવી ખરેખર મારી ઈચ્છા છે.

૧૯૯૬માં હું મદ્રાસ આવ્યો હતો. ત્યારે તમારા પિતાજીને મળવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત પી. કે. ચાર્લ્સ

તંત્રી અને પ્રકાશક

“ધર્મ”,

૬, સુંકુરામા ચેટ્ટી સ્ટ્રીટ, જી. ટી.

મદ્રાસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૭૨

૫૧. પી. રાજગોપાલ આચરને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૨૪, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ રાજગોપાલન,

તમે મોકલેલો રિપોર્ટ વાંચી ગયો. તમે સારું કામ કરી રહ્યા છો. એક્સામટું બધું કરી નાખવા પ્રયાસ કરશો નહીં, પણ એક પછી એક ડગલું ભરીને આગળ વધતા જાજો અને ગજ બહારના આર્થિક, શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઊંડા પાણીમાં તો ઊતરશો જ નહીં. એટલું કરશો તો તમારી પ્રગતિ એકધારી થશે, સંગીન થશે અને તમે કદી નિષ્ફળ જશો નહીં. તમારા મુકામની આસપાસ પાંચ માઈલ સુધી આવેલાં ગામડાં એક વાર જોઈ આવવાં અને જ્યાં લોકો તમારું કહેવું સાંભળે એમ લાગે અને વરસમાં થોડા મહિના નવરા રહેતા હોવાને કારણે ગરીબ હોય ત્યાં એમની આગળ ચરખો ધરવો, માત્ર ભાષણ આપીને નહીં પણ એની ઉપયોગિતાની ખાતરી કરાવીને. ચરખા સંઘે ઠરાવેલા ઊંચામાં ઊંચા દર કરતાં વધારે દરે મહેન-તાણું આપવાની વાત કદી કરવી નહીં. અને તમારી સલાહ લોકો ન માને તો ઘિંતા ન કરવી તેમ નિરાશ પણ ન થવું. જે તમારી આસ્થા ટકી રહેશે અને એને અનુરૂપ તમારું કામ હશે તો આસપાસનાં ગામડાંમાંથી વહેલોમોડો એનો જવાબ મળશે. હું માની લઉં છું કે તમારા આશ્રમમાં તમે લોઢવાનું, પીંજવાનું અને કાંતવાનું કામ કરો છો અને કંઈ કામ જેમતેમ કરતા નથી પણ બધું બને એટલી સારી રીતે કરો છો.

મારી અંગત જાણ માટે એક ટૂંકો માસિક રિપોર્ટ મને મોકલતા રહેજો. અત્યારે યંગ ઇન્ડિયામાં એનો કશો ઉલ્લેખ કરવાનો મારો વિચાર નથી. સંસ્થાને પહેલી જામવા દો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત પી. રાજગોપાલિયર

પલાયુર

મુથુપેટ થઈને

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૭૮૩

૫૨. સરોજિની નાયડુને^૧ પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જૂન ૨૫, ૧૯૨૭

પ્રિય મીરાંબાઈ,

તમારો પ્રેમપત્ર મળ્યો. હું તો ધારું છું કે પદ્મજ સોફા પર પડી રહે છે તેનું કારણ એ નહીં હોય કે તે માંદી કે થાકેલી હશે પણ બહુ મોઢે ચડાવેલી હોવાથી એની મા એને આખો દિવસ લાડ કરે એમ ઈચ્છતી હશે. હવે તો એણે પોતાની બીમારીમાંથી અને માયકાંગલાપણામાંથી બહાર નીકળી કોઈક ખડતલ કામમાં લાગી જવું જોઈએ અને આપણને બુઢ્ઢાંઓને આ ધૂંસરીમાંથી છોડાવવાં જોઈએ. એમ થાય એટલે તમે એને સાચો આરામ લેવાના મારા અધિકારની વાત કરજો.

જો આવતે વર્ષે ડૉ. અનસારીને આપણી આગેવાની ન લેવી હોય તો આપણે કોઈ બીજા પુરુષને કે બીજી સ્ત્રીને શોધી કાઢવી પડશે. અત્યારે મોતીલાલજીની વિરુદ્ધમાં અનેક પરિબળો કામ કરી રહ્યાં છે. એટલે આ બોજો એમને માટે બહુ ભારે થઈ પડશે. આવતા વર્ષ માટે આપણે કોઈ હિંદુને પસંદ કરવો જોઈએ એ વિચાર સાથે હું સંમત નથી. એથી ઊલટું, જે ઉદ્દેશ આપણી નજરમાં છે તેને માટે તો કોંગ્રેસનું પ્રમુખપદ સંભાળવાની લાયકાત ડૉ. અનસારી સિવાય બીજા કોઈનામાં નથી.^૨ હિંદુમુસ્લિમ સમાધાનનો કોઈ કરાર કોંગ્રેસ મારફતે તેઓ એકલા જ પાર ઉતારી શકે તેમ છે. એમની પસંદગીને સૌ કોઈ આવકારશે. હિંદુઓ એમના આદેશોનું વફાદારીથી પાલન કરશે અને પ્રમુખપદે એક મુસલમાન હશે તેથી કંઈ કોંગ્રેસ મુખ્યત્વે હિંદુઓની સંસ્થા મટી જશે નહીં—મટી શકે નહીં. આના ઉપર વિચાર કરી જોજો અને મનમાં કશો અંદેશો રહેતો હોય તો એની ચર્ચા કરવા તમે બેંગલોર આવો છો એવી મતલબનો તાર કરી દેજો. મેં તો આજે સમયસર તાર કરી દીધો છે.

તમારો
“જદુગર”

શ્રીમતી સરોજિનીદેવી

તાજમહાલ હોટેલ

મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૮૬૮

૧. ૧૯૨૫માં કોંગ્રેસનાં પ્રમુખ.

૨. “મોતીલાલ નેહરુને પત્ર”, ૧૯-૬-૧૯૨૭ પણ જુઓ.

પૃ. શાહ ચમનલાલ ડુંગાજીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૨૫, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે ચર્ચેલા પ્રશ્ન વિશે યંગ ઇન્ડિયામાં લખવાનો વિચાર મેં કર્યો જ હતો. શું તમે એમ ઈચ્છો છો કે તમારા પત્રનો અને એમાં લખેલી ખાસ કરીને એ હકીકત કે સિલવાધને ખાવાનું આપવા માટે ગાયબળદોની રોજ ને રોજ કતલ થતી હોય છે, તેનો મારે જાહેરમાં ઉપયોગ કરવો. ?

ગાયોની કતલ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવા સંબંધમાં કાયદો કરવાનો હું પાકો વિરોધી છું એવું કહેવા માટે તમારી પાસે શો આધાર છે? જે કથનમાં મેં એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હોય તે કથન તમે મને બતાવો તો સારું. વાસ્તવમાં એવો અભિપ્રાય મેં કદી ધરાવ્યો જ નથી. હું જે બોલ્યો છું અને જેને હું વળગી રહું છું તે એ છે કે જે મોટા ભાગના સમજુ મુસલમાનો આવા કાયદાનો વિરોધ કરતા હોય તો હિંદુ રાજ્યમાં પણ એવો કાયદો ન કરવો જોઈએ. મેં એમ પણ કહેલું છે કે એકલો કાયદો કરવાથી ગાયને બચાવી શકાશે નહીં. પણ આ વિષયની હું યંગ ઇન્ડિયામાં વિસ્તૃત છણાવટ કરવા માગું છું. આશા છે કે એ લેખ^૧ તમે વાંચશો.

જે તમારે આ વિષયની મારી સાથે વધારે વિગતથી ચર્ચા કરવી હોય તો એમાં રસ ધરાવતા બધા ભાઈઓ સોમવાર સિવાય ગમે તે દિવસે સાંજે ચાર વાગ્યે આવજો. તમારે બેસી ન રહેવું પડે એટલા માટે મારી સલાહ છે કે અગાઉથી સમય માગી લેજો જેથી બરાબર તે જ સમયે તમારી સાથે વાત કરવા હું તૈયાર રહું.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત શાહ ચમનલાલ ડુંગાજી

પ્રમુખ, શ્રી ગોરક્ષા મંડળી

બેંગલોર સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૯૧૮

૧. જુઓ “ મૈસૂરમાં ગોરક્ષા ”, ૭-૭-૧૯૨૭.

૫૪. વિલિયમ સ્મિથને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૨૫, ૧૯૨૭

પ્રિય મિ. સ્મિથ,

તમારા બંને લેખો^૧ હું ધ્યાનપૂર્વક વાંચી ગયો છું. એ લેખો રસપ્રદ છે અને આ વિષયમાં અશ્રદ્ધા હોય તેણે વાંચવા જેવા છે. હું તો પાકો શ્રદ્ધાળુ છું. પણ મારી પાસે પૂરતી તૈયારી નથી અને જ્ઞાન નથી. એટલે હું ઈચ્છું છું કે તમે મારે માટે અને મારા જેવા લોકો કે જેમની સંખ્યા ખાસ્સી મોટી છે, તેમને માટે એક સમજાય એવી વ્યવહારુ યોજના તૈયાર કરી આપો જે વાંચીને જેમની પાસે આવડતવાળા કામ કરનારા હોય અને પૈસા હોય તેઓ એનો તરત જ અમલ કરી શકે. તો દલીલોના વાઘા સળ્યા વિનાની આવી કોઈ નક્કર યોજના તમે કૃપા કરીને મને બતાવી આપી શકશો? એમાં યોજનાની રૂપરેખા, સાધનોની વિગતો, સરસામાન, મશીનરી વગેરેના ખર્ચનો અંદાજ, આ ધંધો ચલાવવા માટે જોઈતી અંદાજી મૂડી અને તેમાંથી થનારી આવકના આંકડા હોવા જોઈએ.

તમે અને તમારા માણસોએ ઈમ્પીરિયલ ડેરી ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં^૨ મને જે કંઈ બતાવ્યું તેના પર હું ઊંડું મનન કરી રહ્યો છું. મારે અનેક પ્રશ્નો પૂછવાના છે. પરંતુ અત્યારે તો હું એટલું જ કહેવા માગું છું કે આ સંસ્થાને તે હિંદુસ્તાનની જરૂરિયાત પૂરી પાડે એવી બનાવવા માટે એમાં બે ચીજો ઉમેરવાની જરૂર છે.

આ સંસ્થામાં ખસી કરવાની રીતોનો અભ્યાસ કરવાની કોઈ સગવડ જેવામાં આવતી નથી. જ્યાં સુધી ગાયોનાં ધણને સાંઢ સાથે રજળતાં રાખવાની પ્રથા બંધ કરવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી આખા દેશમાં એની ઓલાદ સુધારવાનું મને તો અશક્ય જ જણાય છે. એનો એકમાત્ર ઉપાય સાંઢને ખસી કરવાનો દેખાય છે. ખસી કરવાની દેશી રીત ઘૂણા ઉપજાવે એવી ઘાતકી છે.

બીજું, મને એમ લાગે છે કે આ દેશની જરૂરિયાતો પૂરી પાડનાર ડેરીમાં ચામડાં પકવવાનું કામ પણ થવું જ હોવું જોઈએ. પશ્ચિમના દેશોએ આર્થિક સફળતા સિદ્ધ કરવા માટે એવો ટૂંકો રસ્તો શોધ્યો છે કે જે ઢોર એમને બોજાડૂપ લાગતાં હોય તેમની કતલ કરવી. આ દેશમાં ઢોરોના પ્રશ્નના અર્થશાસ્ત્રનો નિવેડો અમારે એવી મર્યાદાને આધીન રહીને લાવવાનો છે કે એમને પોષવાથી પૂરતો બદલો ન મળતો હોય કે બિલકુલ લાભ ન થતો હોય તોપણ એમને પોષવાં તો પડે જ. આ કારણે મને લાગે છે કે ડેરીની જે યોજનામાં આ આવશ્યક મર્યાદાનો ખ્યાલ ન રખાયો હોય અને એના ઉકેલની જોગવાઈ ન હોય તે આર્થિક દૃષ્ટિએ ખામીવાળી હોવી જોઈએ. ઈમ્પીરિયલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટને આ મુદ્દા સમાવી લેવાય એ રીતે વિસ્તારી શકાય કે નહીં એ કહેવાનું મારું કામ નથી. પરંતુ આ મુદ્દા વિશે તમે મને કશું માર્ગદર્શન આપી શકશો? અથવા કોઈ સાહિત્ય સૂચવી શકશો?

૧. જન્યુઆરી ૩, ૧૯૨૭નો લેખ : “ હિંદુસ્તાનમાં ગ્રામોદ્યોગ તરીકે ડેરીઓ ” તથા જૂન ૧૦, ૧૯૨૭નો લેખ : “ હિંદુસ્તાનમાં ગ્રામ ડેરી પ્રથા વિકસાવવાની જરૂર ” (એસ. એન. ૧૨૯૨૬).

૨. જીઓ પરિશિષ્ટ ૧; તથા મુખપૃષ્ઠ સામેનું ચિત્ર.

અને તમારી ડેરીની થોડા દિવસની મુલાકાત દરમ્યાન મેં જે કંઈ જોયુંજાણ્યું તેને હું વધારે સારી રીતે પચાવી શકું તે માટે સામાન્ય રીતે મારે ક્યાં ક્યાં પુસ્તકો વાંચવાં જોઈએ એવી તમારી સલાહ છે? ઈમ્પીરિયલ ડેરીની પ્રવૃત્તિઓ સંબંધી તમારી પાસે કોઈ સાહિત્ય હોય અને તે વેચાતું મળતું હોય તો મારે એ ખરીદવું છે.

અંતમાં, હું ડેરી જોવા જ્યારે જ્યારે આવ્યો ત્યારે દરેક વખતે તમે કૃપા કરીને મને આપેલી આ તમામ સગવડો બદલ તમારો આભાર માન્યા વિના આ પત્ર પૂરો કરી શકું એમ નથી.

તમારો સહૃદયી

વિલિયમ સ્મિથ, એસ્ક્વાયર

ઈમ્પીરિયલ ડેરી એક્સપર્ટ

બેંગલોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૮૨૭

૫૫. કે. કેલપ્પનને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૨૫, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ કેલપ્પન,

મને ઘણી વાર તમારું સ્મરણ થાય છે ને વિચાર આવે છે કે તમે શું કરતા હશો. એટલે આજે તમારો પત્ર મળતાં આનંદ થયો. તમારે કેવી રીતે કામ કરવું તે વિશે હું સલાહ આપી શકું એમ નથી. હાલ તુરત તમે કેરળમાં નાણાં ન ઊભાં કરી શકો, પણ થોડો ભોગ આપીને સેવા કરવા તૈયાર હોય એવા તદ્દન ભરોસાપાત્ર કાર્યકરો ઊભા કરી શકતા હો તો મને લાગે છે કે તમને નાણાં પૂરાં પાડી શકાય. જે એવા યુવાનો તમારી પાસે હોય, તો એમની લાયકાતની વિગતો સાથે એક યાદી તૈયાર કરો અને કામની યોજના બનાવી એ લઈને મારી પાસે આવો અને એની મારી સાથે ચર્ચા કરો. અલબત્ત, આખરે તો એ યોજનાને એક બોર્ડના નિયંત્રણ હેઠળ મૂકવી પડશે.

મ્યુનિસિપાલિટી તરફની ગ્રાન્ટ બાબતમાં, એવી ગ્રાન્ટ સ્વીકારવામાં અને એની માગણી સુધ્ધાં કરવામાં કશી આનાકાની થશે નહીં.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૬૧૮

૫૬. નવજીવન દેવનાગરીમાં ?

નીચેના પત્ર તરફ વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચું છું:^૧

આ પત્ર એક સજ્જન તરફથી છેક ફેબ્રુઆરીમાં મને મળેલો. સમય મળ્યે પ્રગટ કરવાના હેતુથી મેં તે સંઘરી રાખ્યો. દરમ્યાન માંદગી આવી એટલે વધારે ઢીલ થઈ.

પત્રોનો હેતુ સ્તુત્ય છે. હિંદુસ્તાનની બધી ભાષાઓ દેવનાગરી લિપિમાં લખાવી જોઈએ એ મતનો હું છું. દ્રાવિડ ભાષાઓને અને ઉર્દૂને હું અપવાદમાં નથી ગણતો. પણ અમલ થવામાં મુશ્કેલીઓ જોઈ છે. હિંદુમુસલમાન વચ્ચે જ્યાં લગી વેરભાવ વર્તે ત્યાં લગી ઉર્દૂ દેવનાગરીમાં કોઈ મુસલમાન ન લખે. ફારસી લિપિનો ત્યાગ હું નથી સૂચવતો, પણ સામાન્ય ઉર્દૂ પુસ્તકો દેવનાગરીમાં લખાવાં જોઈએ એવી મારી કલ્પના છે. પણ અત્યારે તેટલુંયે માત્ર કલ્પનામાં જ રહેવાનું. પણ હિંદુમુસલમાન વચ્ચે હાર્દિક ઐક્ય સ્થપાય તે પહેલાંયે ગુજરાત, બંગાળ ઇત્યાદિ પહેલ કરવા ધારે તો કરી શકે છે.

બધાં સ્તુત્ય કામ એક જ વ્યક્તિને હાથે થાય નહીં. તે ઉપાડવા જાય તોયે કેવળ હાંસી-પાત્ર બને. એટલે આ કાર્ય કોઈ કોઈ વ્યક્તિએ અપનાવીને તેની પાછળ ભેખ લેવો રહ્યો.

પણ મજકૂર પત્ર લખનારની એક સૂચનાનો અમલ નવજીવનના વાંચનાર મારી પાસે કરાવી શકે છે ખરા. જે નવજીવનના વાંચનારાઓનો ઘણો મોટો ભાગ નવજીવન દેવનાગરી લિપિમાં પસંદ કરે તો હું નવજીવન દેવનાગરી લિપિમાં છાપવાની ચર્ચા સાથીઓ સાથે તુરત કરું. વાંચનારનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના પહેલ કરવાની મારી હિંમત નથી. એક લિપિના પ્રચાર કરતાં જે પ્રશ્નોનો મેં વર્ષો થયાં વિચાર કર્યો છે અને જે પ્રશ્નો હું અતિશય મહત્વના ગણું છું તેનો પ્રચાર ઘણો વધારે અગત્યનો ગણું છું. નવજીવને ઘણાં સાહસ ખેડવાં છે. પણ તે બધા મૌલિક સિદ્ધાંતોને અંગે દેવનાગરી લિપિને અર્થે નવજીવનના પ્રચારને હાનિ પહોંચાડવાનું સાહસ હું ન ખેડું.

નવજીવનના વાંચનાર વર્ગમાં ઘણી બહેનો છે, કેટલાક પારસી છે, કેટલાક મુસલમાન છે. એ બધાને દેવનાગરી લિપિ અશક્ય નહીં તો મુશ્કેલ તો પડે જ એવો મને ભય છે. જે મારી આ ગણતરી ખરી હોય તો મારાથી નવજીવન દેવનાગરી લિપિમાં ન છાપી શકાય. દેવનાગરી લિપિનો પ્રચાર મારો ખાસ વિષય ન હોવાથી, તેમાં મારાથી પહેલ કરવાનું જોખમ ન ખેડી શકાય એમ મને લાગે છે. ગુજરાતી નવજીવન દેવનાગરી લિપિમાં છપાય તોપણ હિંદી નવજીવનની આવશ્યકતા તો રહે જ. તેના વાંચનાર ગુજરાતી ન સમજી શકે.

પણ લખનારની સૂચના અમલમાં મૂકવા યોગ્ય છે. વર્તમાનપત્રો વગેરે તરફથી ઉત્તેજન મળવા યોગ્ય છે. અને નવજીવનના વાંચનારનો અભિપ્રાય તેને વિશે જાણવો ઈષ્ટ છે, તેથી મજકૂર પત્ર છાપ્યો છે. લખનારને મારી સલાહ છે કે તેમણે પત્ર લખ્યો છે તેટલાથી સંતોષ

૧. આ પત્ર અહીં આપ્યો નથી. એમાં એની સૂચના હતી કે ગાંધીજીએ ઉત્તર ભારતની બધી ભાષાઓ માટે દેવનાગરી લિપિ આપવાની હિમાયત કરવી જોઈએ અને એમણે પોતે જ ગુજરાતી નવજીવન એ લિપિમાં છાપવું જોઈએ.

ન માનતાં, તેમની પાસે ફુરસદ હોય તો પોતાના વિચારનો પ્રચાર કરવા પાછળ તેમણે પોતાનું જીવન અર્પવું.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૬-૬-૧૯૨૭

૫૭. પરોપકારી દાક્તર

અંત્યજ પહેલા

ભાઈ અમૃતલાલ શેઠે^૧ દાક્તર લાલા મથુરાદાસ વઢવાણમાં સેંકડો દરદીઓની આંખમાં દરદ મટાડી ગયા તેના વર્ણનનો કાગળ લખ્યો છે, તે લગભગ આખો નીચે ઉતારું છું^૨ :

પૂર્વે વૈદ્યો પરોપકારાર્થે જ વૈદ્યું કરતા, તેમાંથી તેમને આજીવિકા જોગું ધનિકવર્ગ પાસેથી મળી રહેતું; પણ તે કાંઈ તેમની ફી ન ગણાતી. વૈદ્યનો ધર્મ દરદીની દવા કરવાનો હતો. આ આજીવિકા ઈશ્વર દેનારો છે એમ તેઓ માનતા. આજે સામાન્ય રીતે બીજાઓની જામ વૈદ્ય, હકીમ ને દાક્તર એ ત્રણનો સંઘ દ્રવ્ય એકઠું કરવાનો ધંધો કરે છે. પણ બધા એવા હોતા નથી. એ લાલા મથુરાદાસ જોવા પરોપકારી દાક્તરો સિદ્ધ કરી આપે છે.

અંત્યજ સેવા એ તો આર્યસમાજનો વિશેષ ધર્મ છે એટલે આ ભલા દાક્તરે અંત્યજની સેવા હોંસે કરી એમાં નવાઈ હોય જ નહીં. વઢવાણના સેવકોએ અંત્યજને પ્રથમ પદ આપ્યું તે સારું તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. લાલા મથુરાદાસને ધન્યવાદ દેનારો હું કોણ? તેમનો ધન્યવાદ તેમની સેવાના સંતોષમાં જ રહેલો છે એમ નીચેનું વર્ણન સિદ્ધ કરે છે. બીજા દાક્તરો, વૈદ્યો ને હકીમો આવી સેવાનું અનુકરણ કરે એ આશાએ ભાઈ અમૃતલાલ શેઠનો કાગળ છાપું છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૬-૬-૧૯૨૭

૫૮. એન. આર. મલકાનીને પત્ર

બેંગલોર,

જૂન ૨૬, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી મલકાની,

તમારા પત્રથી^૩ મને ઊંડું દુઃખ થાય છે. મહાવિદ્યાલય પર શું વીતે તેની મને ચિંતા નથી, પણ એક વ્યક્તિ પર વીતે એની મને જરૂર ચિંતા છે. મેં તો માનેલું કે તમે ભલા, દૃઢ મનો-બળવાળા અને ભારેમાં ભારે કષ્ટ પડે તોપણ ડગો નહીં એવા છો. પણ મારી કસોટીમાં તમે નિષ્ફળ નીવડ્યા છો. આવી બેહૂદી ઉતાવળ કરીને તમે વિદ્યાપીઠ શાથી છોડી તે મારી સમજમાં

૧. સૌરાષ્ટ્રના એક કોંગ્રેસી કાર્યકર અને મુંબઈથી નીકળતા ગુજરાતી દૈનિક જન્મભૂમિના સ્થાપક તંત્રી.

૨. આ કાગળ અહીં આપ્યો નથી.

૩. જૂન ૨૦, ૧૯૨૭ના પોતાના પત્રમાં મલકાનીએ જણાવ્યું હતું કે પોતે ગૂજરાત મહાવિદ્યાલયને છોડીને હૈદરાબાદ (સિંધ)ની સિંધ રાષ્ટ્રીય કોલેજમાં જોડાયા છે. અને ગૂજરાત મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય જી. બી. કૃપાલાનીને પોતાનું રાજીનામું મોકલી દીધું છે.

આવતું નથી. થડાણી^૧ વિશે પણ મને દુઃખ થયું છે. સારું કરવાની ઉતાવળમાં તેઓ સામાન્ય સૌજન્યનો વર્તાવ પણ ચૂક્યા છે.

આ પત્ર એમને બતાવજો. ઈશ્વર તમને અને મને સહાય કરે.

તમારો
બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૮૭૫ અને એસ. એન. ૧૨૫૯૯

૫૯. આશ્રમની બહેનોને પત્ર

રવિવારની રાત, જોઠ વદ ૧૨ [જૂન ૨૬, ૧૯૨૭]^૨

વહાલાં બહેનો,

તમારો કાગળ અને હાજરીપત્રક મળ્યાં છે. હાજરીપત્રક મને મોકલ્યાં જ કરજો. તેમાંથી મને બહુ જાણવાનું મળે છે.

મણિબહેનની પાસેથી ઠીક ઠીક ખબર મેળવવા પામ્યો છું. કોઠારનું કામ તો નિવિદને પાર ઉતારજો. આશ્રમને આપણે કુટુંબ ગણીએ છીએ ને તેને કુટુંબ ગણી આખા દેશને અને તેમાંથી આખા જગતને કુટુંબ ગણવાનો પાઠ આપણે શીખવા માગીએ છીએ. એટલે જેમ કુટુંબની જવાબદારી એકબીજા દુઃખેસુખે ભોગવી લે છે તેમ તમે કોઠાર વિશે કરજો.

ગોસેવાની કે બીજી કોઈ મારી સૂચના તમને ભડકાવો નહીં. હું તો મને જે સૂઝે તે લખ્યા કરું કે જેથી તેમાં જેટલું તમને ગમે ને જેટલું તમારાથી સહેવાય તેટલું તમે પ્રસંગ આવ્યો કે ઊંચકી લો.

વાલજીભાઈનાં માતાનું મરણ તો કોઈક જ પુણ્યશાળી પામે. ધન્ય એ દીકરો, ધન્ય એ માતા, ધન્ય એ આશ્રમ જ્યાં એવું મરણ થયું. આ વેળા વ્રજલાલભાઈ^૨નું પુણ્ય મરણ યાદ આવે છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૩૬૫૫ તથા બાપુના પત્રો ૧ : આશ્રમની બહેનોને પા. ૨૯

૧. એન. વી. થડાણી, સિંધ નેશનલ કોલેજના આચાર્ય.

૨. પત્રમાં વાલજી દેસાઈનાં માતૃશ્રીના અવસાનનો ઉલ્લેખ છે, તે પરથી આ વરસ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

૩. વ્રજલાલભાઈ દૂવામાંથી થડો કાઢવા જતાં ડૂબી ગયા હતા.

૬૦. એક પત્ર

[જૂન ૨૭, ૧૯૨૭ પહેલાં]^૧

જેમ ભૂતકાળનો વિચાર કરવો નિરર્થક છે તેમ જ ભવિષ્યનું સમજાણ. “મને એક ડગલું બસ થાય” એ અનુભવની વાણી છે. ભવિષ્યને જોઈને આપણે શું કરવું છે? અથવા ભવિષ્ય અને ભૂત બંનેને વર્તમાનમાં કાં સમાવી ન દઈએ? વર્તમાન, એ ભૂતનો તો ભવિષ્યકાળ છે જ અને કાણેકાણે થતું પરિવર્તન જ્યાં આપણી આંખની આગળ નાચ્યા કરે છે ત્યાં લાંબા ભવિષ્યનો વિચાર કરવો એ તો હવાઈ કિલ્લા ચણ્યા જેવું છે, અને હવાઈ કિલ્લા તો મૂરખ જ ચણે. અને વર્તમાન એટલે આપણું આ ઘડીનું કર્તવ્ય. આ ઘડીનું કર્તવ્ય આપણે જાણીએ છીએ, અને એ કરવામાં આપણો બધો પ્રયત્ન રેડી દઈએ એટલે આપણે પરમ પુરુષાર્થ કર્યો કહેવાય. દુઃખમાત્ર ભવિષ્યના ઘોડા ઘડવામાં અને ભૂતનાં રોદડાં રડવામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે, વર્તમાનને, કર્તવ્યને, સંભાળનારને જન્મ, અને મરણ નથી.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-
માઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૬૧. તારાખહેન મોદીને પત્ર

બેંગલોર,

જેઠ વદ ૧૩ [જૂન ૨૭, ૧૯૨૭]^૨

ચિ. તારા,

તમારો કાગળ વાંચી હું તો બહુ રાજી થયો. તમને વાંચવાના પરિશ્રમથી બચાવવા ખાતર જ તમને મેં કાગળ નથી લખ્યો. પણ તમારા ઉપર મારી આંખ તો તર્યા જ કરે છે. તમને શરીરે અને મને હૃષ્ટપુષ્ટ જોવા ઈચ્છું છું. જે તમારા જેવું કઠિન વ્રત ભર જુવાનીમાં પાળે તેને રોગ ન જ હોવા જોઈએ. પણ એવી હાર્દિક સ્વચ્છતા આવતાં તો યુગો પણ વીતે. સંસ્કારો પૂર્વના હોય તો વિચારની સાથે જ હૃદયપલટો થાય છે. ન થાય ત્યાં લગી ધીરજપૂર્વક આપણે પ્રયત્ન કર્યા જ કરીએ અને ન હારીએ.

જેની ગતિ સ્વાભાવિક રીતે નિરંતર આત્મા પ્રતિ વદ્યા કરે તેને રોગ ન જ હોય એમ મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે અને અનુભવ છે. અનુભવ તો ઘણો અલ્પ છે પણ અલ્પમાંથી પૂર્ણનો આકાર કાઢી શકાય.

૧. મૂળ પ્રતમાં આ પત્ર જૂન ૨૧ પછી અને જૂન ૨૭, ૧૯૨૭ પહેલાં આવે છે.

૨. મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી.

હાલ તો તમે ધીરજથી તમારી દવા ચાલે છે તે કરીને સાજાં થજો. દવા કરનાર ભાઈ કોણ છે તેનો અનુભવ શો છે વગેરે તેને વિશે જે જાણતા હો તે લખજો. ચાલવાની ઉતાવળ ન કરતાં જેમ તે કહે તેમ કર્યા કરજો.

જ્યારે શક્તિ હોય અને ઈચ્છા થાય ત્યારે મને લખજો.

મારી તબિયત સારી જ થતી જાય છે. આશ્રમથી પ્રદર્શનને અંગે મણિબહેન તથા ચિ. કેશુ આવ્યા છે. બીજા કા . . .^૧ આવવાનો સંભવ છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૧૯૪૦; શ્રી રમણીકલાલ મોદીના સૌજન્યથી

૬૨. ડૉ. એમ. એસ. કેળકરને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૨૮, ૧૯૨૭

પ્રિય દાક્તર સાહેબ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારે એટલું સમજી રાખવું જોઈએ કે જ્યારે હું આપણી વચ્ચેનું અંતર વધવાની વાત કરું ત્યારે એનો અર્થ એટલો જ થાય કે આપણી વિચારપદ્ધતિનું અંતર વધે છે, લાગણીનું કદી પણ નહીં. વિચારસરણીમાં હું તમારાથી ગમે એટલો જુદો પડું તોપણ તમારા પ્રત્યેનો મારો આદર ઘટવા બિલકુલ સંભવ નથી. અલબત્ત, હું એટલું જાણું છું કે હું જેવો સત્યનો શોધક છું તેવા તમે પણ છો. મારી છાપ એવી છે કે તમે બહુ જ અપૂરતી હકીકતોને આધારે નિર્ણયો બાંધો છો. અને હાલમાં જેને મેલી વિદ્યા કહેવામાં આવે એવાં તમારાં જ્યોતિષનાં અવલોકનોને આધારે એક આખું વિજ્ઞાન ઊભું કરવા માટે તો સહેજ પણ શંકા ન ઊઠે એવા પ્રકારના આંજી નાખે એવા પુરાવા તમારી પાસે હોવા જોઈએ. તમારી સાથેની ચર્ચાઓ ઉપરથી હું સમજ્યો છું ત્યાં સુધી મને નથી લાગતું કે તમારાં અનુમાનો નિર્વિવાદ હોવાનો દાવો કરવા માટે અથવા પ્રસ્તાવનારૂપ અનુમાન તારવવા માટે પણ તમારી પાસે આવા પુરાવા હોય. આપણા જેટલા જ પ્રામાણિક અને ધગશવાળા લોકોએ અજમાવ્યા પછી પડતી મૂકેલી વસ્તુઓની બાબતમાં તમે જે કરો છો તેના કરતાં ઘણી વધારે ઝીણવટભરી ચકાસણી આપણે કરવી જોઈએ એમ તમને નથી લાગતું?

ફી લઈ તમે ધૂળિયા જઈને ત્યાં બે પતિપત્ની દરદીઓની દવા કરવા તૈયાર છો?^૨ જે તૈયાર હો તો મને જણાવો કે તમે કેટલી ફી લેશો. પુરુષને કાયમ કબજિયાત રહે છે અને મને લાગે છે કે એને ઉપવાસ કરાવવા પડશે. એની પત્નીને શો રોગ છે તેની મને પૂરતી માહિતી નથી.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૭૪

૧. મૂળમાં આ શબ્દ વંચાતો નથી.

૨. જુઓ "રામેશ્વરદાસ પોદારને તાર", ૨૩-૬-૧૯૨૭.

૬૩. મિસિસ બ્લૅરને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જૂન ૨૮, ૧૯૨૭

પ્રિય મિસિસ બ્લૅર,

તમે ખૂબ જ ભલાં છો. જ્યારે જ્યારે કશુંક . . .^૧ હોય છે ત્યારે તે મને મોકલ્યા વિના રહેતાં જ નથી. આશા રાખું છું કે પોતાનાં નામ લખાવનાર^૨ બહેનો છેવટ સુધી મક્કમ રહેશે. અલબત્ત, દાર્જિલિંગમાં તો ઊન કંતાય એ જ બરાબર છે. મુખ્ય વાત હાથે કાંતવાની છે. મારી ઉમેદ છે કે તમે કોઈક દિવસ આશ્રમમાં આવી ચડશો. બેશક, હજી હું આરામ જ લઉં છું, અને અહીં દક્ષિણમાં મારાથી જે થોડું કામ થઈ શકે તે મારે કરવું પડે છે.

તમારો સહૃદયી

મિસિસ બ્લૅર

મોલ વિલા ૩

દાર્જિલિંગ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોકોસ્કોપ પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૭૫

૬૪. જામિનીબાબુ મિત્રને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જૂન ૨૮, ૧૯૨૭

પ્રિય જામિનીબાબુ,

તમારો પત્ર મળ્યો. સંઘની નીતિ એવી છે કે પૂરતાં કારણ સિવાય જુદાં ખાદી સંગઠનો ખોલવાને અથવા પગભર કરવાને પ્રોત્સાહન ન આપવું. બેશક, તમારી પાસે પૂરતાં કારણ હશે જ. પણ હું તે જાણતો નથી. કોઈ પણ સંજોગોમાં તમારે તમારી વાત સંઘ સમક્ષ તેના બંગાળના એન્ટ મારફ્ટે રજૂ કરવી જોઈશે. સંઘના બંગાળના એન્ટ, તમે જાણો છો કે, સતીશબાબુ છે. સૌ પ્રથમ તમારે એમને સંતોષ આપવો જોઈશે. બીજું, કદાચ તમે નહીં જાણતા હો કે મારી માંદગીને લીધે સંઘના કામકાજમાં હું સક્રિય રસ લઈ શક્યો નથી. એટલે મારી સલાહ છે કે આ બાબતમાં આગળનો પત્રવ્યવહાર તમે સંઘના મંત્રી સાથે અમદાવાદને સરનામે ચલાવો. જ્યારે જ્યારે કંઈ જરૂર પડે ત્યારે અલબત્ત તેઓ મને પૂછે છે.

૧. મૂળમાં આ જગા ખાલી છે.

૨. રોજ ઓછામાં ઓછા અર્ધો કલાક કાંતવા માટે; જુઓ “નોંધ”, ૭-૭-૧૯૨૭નું પેટામથાળું: “દાર્જિલિંગમાં દેશબંધુ દિન”.

વખત ન બગડે એટલા ખાતર હું તમારો પત્ર સતીશબાબુને મોકલી આપું છું.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત જામિનીભૂપાલ મિત્ર

ખાલિસપુર આશ્રમ

પો. ઓ. બી. ખાલિસપુર

(ખુલના)

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૭૮૪

૬૫. દ. બા. કાલેલકરને પત્ર

જૂન ૨૮, ૧૯૨૭

ચિ. શંકર ગમે તેમ કરે તેનો શોચ લવલેશ પણ કરવાપાછું ન હોય. એ બિચારો શું કરે? તમારી ગતિની પાછળ દોડે કે કાકીની શિખામણ માને કે તેની આસપાસ જે વાયુ વાય છે તેની સાથે ચાલે? હું તો દિવસે દિવસે મનુષ્યની પરાધીનતા જ અનુભવતો જાઉં છું. તેને સ્વ-તંત્રતા માત્ર મોક્ષ મેળવવાની છે. બીજું જે કંઈ કરે તેમાં તે વધારે ને વધારે પરાધીન બને છે. આનો તાળો તમે સહેજે મેળવી લેશો. પછી શંકરનો કે કાકીનો વિચાર જ નહીં કરો.

બાળ કાકીનો સંગ ઈચ્છે એમાં શી નવાઈ? તેની દવા તો એ જ છે. જે આપણે કાકીને આશ્રમમાં ન જ લાવવાનો નિશ્ચય કરીએ તો તેને પસંદગી આપી દઈએ. કાં તો કાકીની સાથે બેલગામ રહે કે તે જ્યાં હોય ત્યાં અથવા આશ્રમમાં જ્યાં બીજાંને રાખીએ તેમને ત્યાં. કાકી આશ્રમમાં ન જ આવી શકે એવા નિશ્ચય ઉપર હું હજી આવ્યો નથી. કાકી ઉપર કાગળ લખાવ્યો છે તેનો જવાબ હજી વળ્યો નથી. મુદત વીતી છે.

ગંગુબહેન તમારી પાસે રહી ગંગાબહેનના પ્રસંગમાં આવે ને રહે એ મને ગમે છે. ગંગુબહેન કેવળ નિર્દોષ બાળા લાગે છે. ગંગાબહેન, બધી, આશ્રમની બહેનોને લઈને નોખો જમાવ કરે એ તો મને બહુ જ ગમે. એ ધીમે ધીમે આરંભ કરે ને જેને ભળવું હોય તે એમાં ભળે. દંપતી પણ આશ્રમમાં નોખાં જ વસે એ આદર્શરૂપે મને ગમે છે. અત્યારે એનો અમલ કઠિન લાગે છે. પણ આદર્શનો સ્વીકાર કરી લઈએ તો છેવટે એનો અમલ પણ થાય. અત્યારે તો આદર્શની ચર્ચા કર્યા વિના જેટલી બહેનો છૂટીછવાઈ વસે છે તે બધી ભેળી રહેતી થાય ને રહી શકે તો ભારે જ્ય મળ્યો ગણાય. . . .

અહિંસાનો માર્ગ બધા માર્ગો કરતાં કઠિન છે. સત્ય એ, માર્ગ નથી; એ તો ધ્યેય છે. એને પહોંચવાનો માર્ગ એક અહિંસા જ છે; એટલે એ સહેલો પણ કેમ હોઈ શકે? હજી તો આપણે વિચારની અહિંસાને પણ પહોંચી નથી વળ્યા. અમુક સમયે આપણો શો ધર્મ છે તેની પણ પૂરી ખબર આપણને નથી. જ્યાં ધર્મ દીવા જેવો દેખાય છે ત્યાં પાલન કરવાની શક્તિ નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં તો યથાશક્તિ વિચાર અને આચાર જાળવીને આનંદમાં રહીએ. જે

ગીતાનો ધ્વનિ ખરો હોય તો હું તો એમાંથી આ જ ધ્વનિ અનુવાદ કરતાં પણ જોઉં છું. . . .^૧ પારકા દોષ ન જોવામાં જ પોતાના દોષ જોવાપણું છે. પારકામાં જે દોષ જોઈએ છીએ તે આપણામાં એક કાળે હતા અને આજે પણ એક દૃષ્ટિએ છે. પારકા પોતાનો ભેદ ભૂલી જતાં જતાં જ સુરદાસાદિએ પોતાને કુટિલ વગેરે બનાવ્યા.^૨

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૬૬. સુરેન્દ્રને પત્ર

બેંગલોર,

જેઠ વદ ૧૪ [જૂન ૨૮, ૧૯૨૭]^૩

ચિ. સુરેન્દ્ર,

તમારો કાગળ મળ્યો છે. કાકા સાહેબને મેં લાંબો કાગળ લખ્યો છે. એ કેમ ચિંતામાં રહ્યા કરે છે એ સમજી નથી શકાતું. લક્ષ્મીદાસે હજી સુધી તો મને ખાદી પ્રચાર વિશે નવા વિચારો જણાવ્યા નથી. આસનની બાબત મેં કિશોરલાલને લખ્યું છે, અને નાયજીની સાથે ચર્ચા કરીને તેઓ તે વિશે મને લખશે. જે જે સંસ્થાઓ તમે જોઈ તેના અનુભવ મને મોકલો એમ ઈચ્છું છું; જેમ કે સાસવડમાં શું જોયું, સૂપામાં શું જોયું, દરેક ઠેકાણેથી આપણને ગ્રહણ કરવા લાયક શું શું જોવામાં આવ્યું? બની શકે તો આપણે તો ગુણગ્રાહી થવું છે તેથી જ્યાં જ્યાં સારું જોઈએ ત્યાં ત્યાં તે જોઈને રાચીએ, તેનું અનુકરણ કરીએ. દોષ જોવાઈ જાય તે સહન કરીએ, કેમ કે, આપણે આપણા પોતાના દોષો જગતની પાસે સહન કરાવ્યે જ જઈએ છીએ.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૯૪૦૯

૧. મૂળ પ્રમાણે.

૨. મો સમ કૌન કુટિલિ खल कामी ।

૩. ૧૯૨૭માં આ તારીખે ગાંધીજી બેંગલોરમાં હતા.

૬૭. નાનુકલાલ નંદલાલ ચોકસીને પત્ર

બેંગલોર,
જૂન ૨૮, ૧૯૨૭

ભાઈ નાનુકલાલ,

તમારો તેમ જ ચિ. મોતીના કાગળ મળ્યા છે. મોતીની આળસ મોતીના વડીલો નથી ભાંગી શક્યા, તમે પણ નથી ભાંગી શક્યા. હવે જોઈએ તેની પ્રજા એ આળસ ભાંગે છે કે નહીં. તમારી તબિયત તદ્દન સુધરી ગઈ હશે. તમને મોતીનો સ્પર્શ નથી લાગ્યો એ જાણીને કંઈક સંતોષ રહે છે. કંઈક સંતોષ રહે છે એમ લખું છું કેમ કે જગતનો કાયદો તો એવો છે કે બે જણ સાથે રહે ત્યારે એકને બીજાનો સ્પર્શ લાગ્યા વિના રહે જ નહીં, તેથી કાં તો તમારો મોતીને લાગે—તે તો નથી લાગ્યો એ સ્પષ્ટ છે—કાં તો મોતીનો તમને લાગે, એ કદાચ તમને લાગી જાય તો એ ભય રહ્યા કરે છે. સુવાવડ આવે ત્યારે મને લખજો અને લખતા રહેજો. હજુ તો મારું રહેવાનું આ તરફ જ થશે.

બાપુના આશીર્વાદ

ભાઈશ્રી પ નાનુકલાલ ચોકસી

સેવાશ્રમ

ભરૂચ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૪૦

૬૮. રાજકિશોરીબહેન મેહરોત્રાને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જૂન ૨૮, ૧૯૨૭

ચિ. રાજકિશોરી,

તને મેં બે પત્રો લખ્યા એનો કશો જવાબ મળ્યો નથી. હવે તારો પત્ર મને મળ્યો એટલે આ લખું છું. તારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન તું કેવી રીતે કરી રહી છે તે મને જણાવજો. અને છોકરાઓના શા સમાચાર છે? તારી તબિયત કેવી છે અને વાચનમાં શું ચાલે છે? ૧૦મી જુલાઈ સુધી મને કાગળો આ સરનામે મળી શકશે, તે પછી આશ્રમને સરનામે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ હિંદી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૬૬૫૯; શ્રી પરશુરામ મેહરોત્રાના સૌજન્યથી

૬૯. બનારસીદાસ ચતુર્વેદીને પત્ર

બેંગલોર,

જૂન ૨૮, ૧૯૨૭

ભાઈ બનારસીદાસજી,

તમારો પત્ર મળ્યો છે. આશ્રમથી બિલકુલ જવાબ જ કેમ ન આવ્યો તે મને સમજતું નથી. હું એની તપાસ કરું છું. બેએક મહિના સુધી તો મારાથી આશ્રમમાં જવાશે નહીં એમ લાગે છે. તમારો પત્ર માંદગી દરમ્યાન મળ્યો એમાં કશું ખોટું નહોતું.

તમારો

મોહનદાસ

[મૂળ હિંદી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૨૫૭૨

૭૦. કુવલયાનંદને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જૂન ૨૮, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર^૧ મળ્યો, જે બદલ હું તમારો આભારી છું. મારે તમને સખેદ જણાવવું પડે છે કે ગયા રવિવાર પહેલાંના રવિવારે બ્લડ પ્રેશર લીધું હતું તે ૧૫૦થી વધીને ૧૬૦ સુધી પહોંચેલું માલૂમ પડ્યું હતું. આમ શાથી થયું તે દાક્તરો સમજી શક્યા નહીં. એટલે પછી સર્વાંગાસનના રૂપમાં હું જે કરતો હતો તે તથા મેં તમને લખી જણાવેલી જે કસરતને તમે હલાસનનું નામ આપ્યું છે તે હલાસન પણ મેં એમને પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું. એમણે મને કહ્યું કે હાલ તુરત^૨ આ બંને આસનો કરવાનું તમે બંધ રાખો. એટલે મેં એ આસનો બંધ કર્યાં. દાક્તરોએ આસનો બંધ ન કરાવ્યાં હોત તોપણ, મારા અગાઉના પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે, જે પ્રેશર વધ્યું હોત તો તમારી સલાહ લેતાં સુધી મેં સર્વાંગાસન બંધ જ કર્યું હોત. ગયા રવિવારે બ્લડ પ્રેશર ફરી લીધું તો પાંચ આંક નીચું ગયેલું જણાયું. એટલે મને લાગે છે કે મારે માટે આ બે આસનો થોડા સમય માટે બંધ રાખવાં એ ઉત્તમ છે. વધારે નહીં તો તમારો જવાબ આવતાં સુધી તો એ બંધ જ રહેશે.

૧. નૂત ૨૨, ૧૯૨૭નો પત્ર.

૨. કાયા લખાણમાં (એસ. એન. ૧૪૧૭૬) “હાલ તુરત” શબ્દો આની પછીના વાક્યને છેડે મૂકેલા હતા.

બાકીનું બધું અગાઉની માફક ચાલુ છે - એટલે કે ફરવાનું, ઊંડા શ્વાસ લેવાનું, શ્વાસન અને માલિશ. કશી હરકત વિના હવે હું માખણ પણ ખાઈ શકું છું. એનું પ્રમાણ વધારીને ત્રણ ચમચી કર્યું છે. જ્યાં સુધી તમને આ પ્રમાણે વધારવાનું જરૂરી ન લાગે ત્યાં સુધી એથીયે વધારે માખણ લેવાનો મારો વિચાર નથી. દૂધ તો ૩૦ ઓંસ જ લેવાય છે. જે ભાખરીઓ હું ખાઉં છું તેનું હવે હું વજન કરું છું અને તે ભાખરી શેકાઈ રહ્યા પછી ત્રણ ઓંસ હોય છે. મારા શરીરની પ્રકૃતિ જ એવી છે કે સહેજ પણ કારણ મળતાં બ્લડ પ્રેશર વધી જાય છે, એ જોતાં શું મારે ભુજંગાસન કરવા માંડવું? શારીરિક શક્તિની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આમાંનું કોઈ પણ આસન કરવામાં મને કશી તકલીફ પડતી નથી. અને જ્યારે આ આસનોથી શરીરને બીજું નુકસાન થતું દેખાતું નથી તો પછી એમાંનાં કેટલાંક આસન કરવાથી બ્લડ પ્રેશર શા માટે વધવું જોઈએ એ મને પોતાને સમજતું નથી. મને લાગે છે કે સારી તબિયતવાળા લોકોનું બ્લડ પ્રેશર આ આસનોથી વધતું નહીં હોય. બ્લડ પ્રેશરની દૃષ્ટિએ કયા આસનથી બિલકુલ નુકસાન નહીં થાય એ જો તમે કહી શકો તો બહુ સારું.

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૫૦૫૦

૭૧. અલવીને પત્ર

જૂન ૨૯, ૧૯૨૭

તમારો નિર્મળ કાગળ^૧ મળ્યો. તમે એ લખ્યો તો છે તંત્રી ઉપર પણ એનો જવાબ નવજીવનમાં નહીં આપું કેમ કે તમને જે શંકા ઊઠી છે તે ઘણાને ઊઠવાનો સંભવ નથી લાગતો. તમારો ગીતાનો અભ્યાસ ઊંડો નહીં હોય એમ તમારા કાગળ ઉપરથી મને શક જાય છે. “નિષ્કામ કર્મ” અને તટસ્થ કર્મમાં ભેદ નથી. પરોપકારી કામ એ નિષ્કામ જ હોય એમ તમે માની લીધેલું છે, પણ નિષ્કામતા અને પરોપકાર એ બે નોખા ગુણો છે. આ જગતમાં પરોપકારને વિશે ઠેકાણેઠેકાણે રાગ જોવામાં આવે છે અને તેથી જ પરોપકારને નામે અસંખ્ય પાપો થાય છે, થયાં છે અને થશે. મને ગીતાજી પ્રિય લાગે છે એનું કારણ જ એ છે કે એ ગ્રંથના દિવ્ય કર્તાએ અનુભવથી આ ભેદ જોઈ લીધો અને સૂક્ષ્મતાએ વારંવાર જુદીજુદી ભાષામાં અને એની એ જ ભાષામાં પણ, ગીતામાં બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. નિરામિષાહારની પ્રવૃત્તિને મદદ કરવી એમાં તો મારો સ્વાર્થ નહોતો જ, પણ તે છતાં એ કામને ઈશ્વરનું ગણવાને બદલે મેં મારું કર્યું; અને જ્યાં મારું છે ત્યાં તટસ્થતા નથી, નિષ્કામતા નથી. મારું માન્યું તેથી અસીલના પૈસા એ કામમાં ધીરવાની મેં ધૃષ્ટતા કરી. એમ કરવામાં મારો કામ અને મારો રાગ હું આજે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકું છું. ખાદીકાર્ય તો પરોપકારી છે જ. ધારો કે તમારા પૈસા મારી પાસે પડ્યા

૧. આ કાગળમાં ગાંધીજીને એમ પૂછવામાં આવ્યું છે કે, બદ્રીવાળા પૈસા નિરામિષાહારના પ્રચાર-કાર્યમાં આપી દીધાના આપના કૃત્યને આપે નિષ્કામ પણ નહીં અને તટસ્થ પણ નહીં એવું શાથી કહ્યું છે ?

હોય અને મારે તમને પાછા આપવાની ઈચ્છા પણ છે. અત્યારે એ પાછા આપવાની મારી શક્તિ પણ હોય છતાં જો હું વીતરાગ રહીને ખાદીની પ્રવૃત્તિ ચલાવતો હોઉં તો તમારા પૈસાનો કદી ઉપયોગ ન કરું. ખાદીને જ સારુ મળેલા પૈસામાંથી ખાદીનો વેપાર કરવો એ મારો ધર્મ. અને જ્યાં લગી નિષ્કામભાવથી તટસ્થપણે એ કામ થાય ત્યાં સુધી તો બીજા પૈસાનો ઉપયોગ ન જ કરું. હવે તો તમે સમજ્યા હશો કે મેં કઈ રીતે મારી તટસ્થતા પેલા કિસ્સામાં ખોઈ. મારા પોતાના જ પૈસા મેં ધીર્યા હોત તો તો કાંઈ જ અડચણ નહોતી. તટસ્થ રહેવું એટલે મદદ ન કરવી એમ નહીં. જ્યાં મદદ કરવા જેવું લાગે ત્યાં જો શક્તિ હોય તો અવશ્ય મદદ કરવી, પણ બીજાની શક્તિનો એની પરવાનગી વિના ઉપયોગ ન કરી શકાય. અને પરવાનગી લેતાં પણ વિવેક તો વાપરવો જ જોઈએ. મરહૂમ ભાઈ બટ્ટીની પરવાનગી મેં લીધી હતી, પણ એને હું “પરવાનગી” નથી માનતો. એ સ્વતંત્ર વિચાર કરવા અને પોતાનો અભિપ્રાય બતાવવા અશક્ત હતા. એણે તો કેવળ મારા વિશ્વાસ ઉપર જ હા પાડી; અને તે ચોક્કસ એમ સમજીને કે એના પૈસા હું ખોટા થવા દઉં જ નહીં. આવી સ્થિતિમાં એના પૈસાને લગીર પણ જોખમમાં મૂકવા એ મારો ધર્મ ન હતો. આટલું છતાં ન સમજ્યા હો તો મને પૂછજો.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવભાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૭૨. જગમેહન ડાહ્યાભાઈને પત્ર

જૂન ૨૯, ૧૯૨૭

આરોગ્યવતી માતાના દૂધમાં, જે પદાર્થો બચ્ચાને ઉપયોગના હોય તે બધા હોય છે. બચ્ચાને સારુ માનું દૂધ એ સંપૂર્ણ ખોરાક છે. તેથી એને ફળના રસો આપવાની મુદ્દલ જરૂર નથી. કેટલીક વેળા એવી જરૂર જોવામાં આવે છે કેમ કે મા વિકારી હોય છે, મા અનેક પ્રકારના સ્વાદો કરે છે, અથવા શરીરે રોગી હોય છે, અને તેથી દૂધ સંપૂર્ણ રીતે સાત્ત્વિક અને શક્તિ આપનારું નથી હોતું. એટલે તમને એક જ સલાહ આપી શકું—બાળકની તબિયત સરસ રહેતી હોય અને દિવસે દિવસે એની શક્તિ જોવામાં આવે તો દૂધ ઉપરાંત એને કશું આપવાની જરૂર નથી. પણ જો બાળક રડે, સુકાતું જાય અથવા દૂધ પૂરતું આવતું ન હોય એમ જોવામાં આવે તો મીઠી નારંગી અથવા લીલી ટ્રાફાનો રસ થોડાથોડા પ્રમાણમાં અવશ્ય આપી શકાય.

જે વાક્ય તમે મારા પુસ્તકમાંથી ટાંક્યું છે તે બેત્રણ મહિનાના બાળક માટે નથી. પણ બાળક જ્યારે બેસતું થઈ જાય, ઠીક કસરત કરી શકતું હોય અને પેઢાં પણ કાંઈક મજબૂત થયાં હોય [ત્યારે] માના ધાવણ ઉપરાંત વધારે હાજત જોવામાં આવે ત્યારથી લીલા મેવાની આદત પડવી એ યોગ્ય છે. ટૂંકામાં, દૂધ પછી ફળ શરૂ કરવાં.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૭૩. ફૂલચંદ કે. શાહને પત્ર

[જૂન ૨૮, ૧૯૨૭ પછી]^૧

પરિપદનો કારભાર તમે અને દેવચંદભાઈ રાખવાનો આગ્રહ ન કરો એમ મારી સલાહ છે. અને જે તમને બંનેને પણ ખાદી, અંત્યજ, રાષ્ટ્રીય કેળવણી ઇત્યાદિ અથવા એટલાં જ રચનાત્મક કામ ઉપરાંત બીજી વસ્તુઓમાં રસ આવતો હોય અને યાંચ બૂડતી હોય તો અવશ્ય કારભાર રાખજો અને જ કરવું ઘટે તે કરજો. મને પોતાને તો આ વસ્તુઓ અને ગોરક્ષા ઇત્યાદિ કામો સિવાયના રાજપ્રકરણમાં અત્યારે નથી આવતો રસ કે નથી એમાં યાંચ બૂડતી. એટલે દૂર બેઠો તે વસ્તુને હું જોઈ રહ્યો છું. કોઈ એ વિશેની કાંઈ ચર્ચા કરે તો એની સાથે થોડી ચર્ચા કરી લઉં છું. જ્યાં લખ્યા વિના ન જ ચાલે ત્યાં કંઈક લખી નાખું છું. બીજી રીતે સાવ તટસ્થ રહું છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૭૪. આપણું કલંક

શ્રીયુત એસ. ડી. નાડકર્ણી સ્પષ્ટ લખનારા લેખક છે અને કહેવાતા અસ્પૃશ્યો માટે એમના હૃદયમાં ઘણું વિશાળ સ્થાન છે. કશા પણ ફેરફાર વિના એમનો એક પત્ર^૨ હું અવશ્ય છાપું છું. એમાં એમણે દલિત વર્ગોના લોકો માટેની પોતાની સઘળી વ્યથા ઠાલવી દીધી છે. અને સર્વાર્થ સામેનો પોતાનો રોષ ઠાલવવા માટે એમણે મને જ નિમિત્ત બનાવ્યો છે, એ પણ ઠીક જ કર્યું છે. પરંતુ મારી પોતાની વાત બાજુએ રાખું તોપણ મને લાગે છે કે એમની ઊંડી વ્યથાએ એમને એટલા અકળાવ્યા છે કે સામાન્ય રીતે એમનામાં હમેશાં જોવામાં આવતી તર્કબુદ્ધિ પણ તેઓ ખોઈ બેઠા છે. હું એમ માનવાની હિંમત કરું છું કે અસ્પૃશ્યોનો પ્રશ્ન ભીપણ હોવા છતાં એને માટે મુંબઈમાં મળેલી મહાસમિતિની વિચારણાઓમાં કે દિલ્હીમાં મળેલી એકતા પરિપદમાં સ્થાન નહોતું. એકતા પરિપદમાં તો માત્ર હિંદુમુસ્લિમ એકતાનો જ પ્રશ્ન ચર્ચાની એરણ પર હતો. એ સભાઓમાં જે અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન વિચારવાનું વાજબી ગણાત તો પછી દા.ત. બાળવિધવાઓનાં દુઃખોનો પ્રશ્ન પણ વિચારવાનું એટલું જ તર્કસંગત ગણાત, કેમ કે બાળવિધવા પણ ભીપણ યાતનાઓ વેઠી રહી છે. પરંતુ એ પત્રની આ નાની સરખી તર્ક-અસંગતતા શ્રીયુત નાડકર્ણીએ ખૂબ જ સચોટ રીતે એમાં રજૂ કરેલા અતિ મહત્વના પ્રશ્નને ઢાંકી દે એવું ન થવા દેવું જોઈએ. એમનું કહેવું બિલકુલ સાચું છે કે જે હિંદુમુસ્લિમ એકતા વિના સ્વરાજ સંભવતું નથી, તો અસ્પૃશ્યતા જે નિ:શંક રીતે હિંદુ ધર્મનું કલંક છે તેને નાબૂદ કર્યા વિના તો

૧. મૂળમાં આ પત્ર જૂન ૨૮, ૧૯૨૭નાં લખાણો પછી આપ્યો છે.

૨. મે ૨૮, ૧૯૨૭નો પત્ર.

તે એથી યે ઘણું ઓછું સંભવે છે. ભવિષ્યમાં જે કોઈ રાજકીય બંધારણ ઘડાય તેમાં અસ્પૃશ્યોને શું સ્થાન મળશે એ પ્રશ્ન વિશે હું બેફિકર છું. જે આપણે હિંદુઓ આપણું કર્તવ્ય બજાવવા ખુશી નહીં હોઈએ તો અસ્પૃશ્યોને પગભર કરવા માટે બંધારણમાં જે કંઈ કૃત્રિમ જોગવાઈઓ ઊભી કરવામાં આવશે તે બધી ભાંગી પડશે. અલગ મતદાર મંડળોની વિરુદ્ધમાં અને કોઈ પણ વર્ગને વિશિષ્ટ લાભો આપવાની બંધારણમાં જોગવાઈ રાખવાની વિરુદ્ધમાં મેં જે દલીલો કરેલી છે તે અસ્પૃશ્યો બાબતમાં પણ એટલે અંશે જ લાગુ પડે છે. અસ્પૃશ્યતાની નાબૂદી કોઈ કાનૂની વ્યવસ્થા દ્વારા થઈ શકવાની નથી. એ તો ત્યારે જ થઈ શકશે જ્યારે હિંદુ કોમનો અંતરાત્મા જાગ્રત થશે અને પોતાની મેળે જ આ કલંકને નાબૂદ કરશે. અસ્પૃશ્યો પ્રત્યેનું સવર્ણોનું આ કર્તવ્ય છે.

દલિત વર્ગોના સંઘો અને સ્પૃશ્યો-અસ્પૃશ્યો વચ્ચેનાં રમખાણો આપણા હિંદી લોકો પૈકીના સૌથી બેહાલ લોકોની જરૂરિયાતો પ્રત્યે તમારી આંખો ખોલે નહીં ત્યાં સુધી તમે હાથ જોડીને બેસી રહેશો નહીં.

પત્રના અંત ભાગમાં આવતું આ વાક્ય ભયંકર છે. એની પાછળ રહેલા બળનો ઈનકાર થઈ શકે એમ નથી. એ વાંચીને મારે અને મરહૂમ હરિનારાયણ આપ્ટે^૧ વચ્ચે ગોખલેના મૃત્યુના થોડા જ દિવસ અગાઉ થયેલી વાતચીત યાદ આવે છે. પૂનામાં સર્વન્ટ્સ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટીનાં મકાનોમાં બેઠાં બેઠાં હું એમને સમજાવતો હતો કે કેટલાક મિશનરીઓની ઢબે દલિત વર્ગોમાં પ્રચાર કરીને એમનામાં અસંતોષ અને અજાણ્યો પેદા કરવા કરતાં કહેવાતા ઉચ્ચ વર્ગોના લોકો વચ્ચે જઈને કામ કરવું વધારે સારું છે. મારે માટે એ કામ નવું હતું. દલિતવર્ગોને જે દુઃખોના દરિયામાં ડુબાડવામાં આવી રહ્યા હતા તેમાં મેં મરહૂમ હરિ નારાયણ આપ્ટેની માફક ઊંડી ડૂબકીઓ મારી નહોતી. પીડિતો પર પીડક વર્ગના લોકો જે અન્યાયો ખડકી રહ્યા હતા તેની શરમથી સળગી રહેલા આ સુધારકને મેં મારી તત્ત્વજ્ઞાનીની અદા ધારણ કરીને પૂછ્યું કે શું તમે આ દલિત વર્ગોને આપણી વિરુદ્ધ ઉશ્કેરશો? એમણે તરત જ રોષમાં આવી જઈને કહી નાખ્યું :

જરૂર, મારાથી બની શકે તો હું આજે જ એમને આપણી સામે થવા અને જે વસ્તુ આપણે એમને રાજખુશીથી ને કર્તવ્ય સમજીને ન આપીએ તે આપણી પાસેથી બળજબરીથી છીનવી લેવા ઉશ્કેરું.

આ સુધારા બાબત ઘણી પ્રગતિ સધાઈ છે. પણ એનાથી ઘણું વધારે કરવાનું બાકી રહે છે. ઘણાખરા સુધારા રક્તપાત થયા પછી જ થયેલા છે. એક સમયે સ્થિતિ એવી આવી પહોંચે છે જ્યારે દબાયેલા-કચડાયેલા લોકોની ધીરજ ખૂટી જાય છે. એટલે પછી કાયદો તેઓ પોતાના હાથમાં લઈ લે છે અને દુઃખ અને ગુસ્સાના માર્યા જુલમગારનું કાસળ કાઢી નાખે છે અને પોતાની વારી આવતાં પ્રસંગ આવ્યે પેલા જુલમગારે કરેલી બધી ભૂલો પોતે પણ કરે છે. એટલે હરિનારાયણ આપ્ટેના મનમાં જે રોષ ભરેલો હતો તે મને લાગે છે કે હવે મારામાં પણ પૂરેપૂરો ઊભરાઈ રહ્યો છે. તેમ છતાં મારે તો એવી આશાએ કામ કરવું રહ્યું કે કહેવાતા ઉચ્ચ વર્ગના હિંદુઓ બહુ મોડું થાય તે પહેલાં પીછેહઠ કરશે. અને દલિત વર્ગોને ન્યાય આપશે. એને માટેનો સમય ક્યારનોયે પાકી ગયો છે. મારી એવી પણ આશા

૧. (૧૮૬૪-૧૯૧૯); પ્રસિદ્ધ મરાઠી નવલકથાકાર.

ખરી કે જો આ ઉચ્ચ વર્ગના હિંદુઓ પસ્તાઈને પ્રાયશ્ચિત્ત નહીં કરે તો પણ એમની સામે બળવો પોકારવાને બદલે દલિત વર્ગના લોકો સદ્બુદ્ધિથી કામ લેશે. મારે તો એવી આશાએ કામ કરતા રહેવાનું છે કે દલિત વર્ગના લોકો સમજાપૂર્વકના કષ્ટસહન અને આત્મશુદ્ધિની પ્રક્રિયામાં પસાર થઈને પોતાની તથા પોતાના હિંદુપણાની પાત્રતા સાબિત કરશે અને જે લોકો આજે મનુષ્ય જાતિ તેમ જ ઈશ્વરની નજરમાં પોતાની જાતને તથા હિંદુ ધર્મને લાંછન લગાડી રહ્યા છે તેમના કરતાં પોતાને આ રીતે ચડિયાતા હિંદુઓ પુરવાર કરશે. દરમ્યાન, અસ્પૃશ્યોને માટે શ્રીયુત નાડકણીના જેવી દાઝ હોય તે સ્ત્રી કે પુરુષ હિંદુ વ્યક્તિ, અસ્પૃશ્યોનાં દુઃખો અને હાડમારીઓનો જાતઅનુભવ કરી શકે છે અને એ રીતે એમની સાથે તાદાત્મ્ય સાધી શકે છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૩૦-૬-૧૯૨૭

૭૫. ચિત્તરંજન સેવાસદન

ક્લકત્તાના સુપ્રસિદ્ધ ચિકિત્સક અને અખિલ બંગાળ દેશબંધુ સ્મારક ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ પૈકીના એક ટ્રસ્ટી ડૉ. બિધાનચંદ્ર રોયે એક અપીલ બહાર પાડીને સેવાસદન માટે પાંચ લાખ રૂપિયાની ટહેલ નાખી છે. વાચકોને યાદ હશે કે દેશબંધુએ પોતાના જીવતાં જ આ ટ્રસ્ટીઓને સોંપેલી જમીન પર આ સંસ્થા આવેલી છે. આ જમીનનો કેટલોક ભાગ ગીરે મૂકેલો હતો. દેશબંધુના અવસાન પછી તરત જ સ્મારક જ્ઞાણો ઉદ્ધરાવવામાં આવ્યો. તેમાંથી કરજ ચૂકવી એ ભાગ મુક્ત કરાયો અને એક વર્ષ કરતાં વધુ સમયથી ત્યાં એક સુસજ્જ અને સુસંચાલિત ઈસ્પિતાલ તથા દવાખાનું ચલાવાઈ રહ્યું છે. વરસ દરમ્યાન બહાર રહીને દવા કરાવનાર દરદીઓની કુલ સંખ્યા ૨૨,૦૦૦ હતી, તે પૈકી નવા કેસો ૭૦૨૩ હતા. ઈસ્પિતાલમાં પથારીઓ માત્ર ૨૩ હોવા છતાં કુલ ૫૭૯ દરદીઓને અંદર રાખીને સારવાર કરવામાં આવી હતી. હવે ૩૨ પથારીઓ વધારવાનો ટ્રસ્ટીઓનો વિચાર છે. આ સંસ્થા એક વાસ્તવિક જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે અને એને વિસ્તારવાની જરૂર છે એમાં સંદેહ હોઈ શકે નહીં. વિસ્તાર કરવા માટે વધુ પૈસાની જરૂર પડે જ. જે લોકો દેશબંધુની સ્મૃતિને પવિત્ર માને છે અને રોગથી પીડાતા લોકોને મદદ પહોંચાડવાની આવશ્યકતા સમજે છે તેઓ આ ટ્રસ્ટી મંડળના નામે બહાર પડેલી અપીલને માન આપી નાણાં મોકલવામાં વિલાંબ ન કરે. આ સંસ્થાનો વિગતવાર રિપોર્ટ બહાર પાડેલો છે. એમાં આવક-ખર્ચનો પ્રમાણિત હિસાબ અને સંસ્થામાં સારવાર અપાયેલા કેસોની વર્ગીકૃત માહિતી આપેલી છે. તે ૧૪૮, ૨૨૨ રોડ સાઉથ, ક્લકત્તા, એ સરનામે ડૉ. બિધાનચંદ્ર રોયને લખવાથી મળી શકશે. જ્ઞાણની રકમો દેશબંધુ સ્મારક ટ્રસ્ટના મંત્રીને ૩૬, વેલિંગ્ટન સ્ટ્રીટ, ક્લકત્તા એ સરનામે મોકલી શકાશે અથવા ૧૦૦, ક્લાઈવ સ્ટ્રીટ, ક્લકત્તા એ સરનામે સેન્ટ્રલ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા લિમિટેડમાં દેશબંધુ સ્મારક ટ્રસ્ટના ખાતામાં જમા કરાવી શકાશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૩૦-૬-૧૯૨૭

૭૬. બેંગલોર ખાદી પ્રદર્શન

બેંગલોરમાં ભરાનાર આગામી ખાદી પ્રદર્શનને બધી રીતે સફળ બનાવવા શ્રીયુત ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી અને શ્રીયુત ગંગાધરરાવ દેશપાંડે ભારે તૈયારી કરી રહ્યા છે. એમનું ધ્યેય મોટો પથારો નહીં પણ ગુણવત્તા દેખાડવાનું હોવાથી એમણે પ્રદર્શનનો વિસ્તાર જાણીબૂજીને મર્યાદિત રાખ્યો છે. આ કારણે આ પ્રદર્શન અખિલ હિંદ પ્રદર્શન નહીં બનતાં દક્ષિણ હિંદ પ્રદર્શન બની રહેશે. પરંતુ આ પ્રદર્શનમાં ટેકનિકલ વિભાગની કામગીરી પૂરેપૂરી બતાવી શકાય અને પ્રદર્શન એક એવો પદાર્થપાઠ બની રહે જેમાંથી લોકોને શીખવાનું મળે. તે માટે જે મદદની આવશ્યકતા હોય તે પૂરી પાડવા માટે તેઓ તમામ પ્રાંતોમાંથી તજ્જોને બોલાવી રહ્યા છે. એટલે જેમને હાથે લોઢવાની ક્રિયાથી માંડી હાથવણાટની ક્રિયા સુધીની ખાદી ઉત્પાદનની તમામ પ્રક્રિયાઓ વિશે જાણવું હોય, અને એ પ્રક્રિયામાં વપરાતાં સાધનોનો અભ્યાસ કરી એમને તજ્જોને હાથે ચલાવાતાં જેવાં હોય, તેમણે આ પ્રદર્શનમાં આવવાનું ચૂકવું નહીં. મૈસૂર રાજ્યની સરકારે આ પ્રદર્શનનાં ખર્ચ પેટે રૂ. ૫૦૦નો ફાળો આપ્યો છે અને એના ઉદ્યોગ નિયામક પ્રદર્શન સમિતિના સભ્ય બન્યા છે, એ મૈસૂરમાં ખાદીના ભાવિ માટે એક શુભ સંકેત ગણાય. વાસ્તવમાં ખાદીની આર્થિક બાજુનું અને લોકહિત સાધવાની એની ક્ષમતાનું મહત્ત્વ એટલું બધું છે કે એને રાજ-મહારાજઓ તરફથી મળવું જોઈતું ઉત્તેજન મળ્યું નથી એ જ નવાઈની વાત છે. સૌ કોઈ કબૂલ રાખે છે કે લાખો ગ્રામવાસીઓને કોઈ પૂરક ધંધાની જરૂર છે. ગામડાંની નવરચના હાંસલ કરવા માટે દેશમાં કાગળ પરની યોજનાઓ તો કોડીબંધ પ્રવર્તી રહી છે. પણ એમાંની એક પણ યોજના ખાદીની માફક સાર્વાત્રિક રીતે લાગુ પાડી શકાય તેવી નથી. અને હું જાણું છું ત્યાં સુધી જેટલા મોટા પાયા પર ખાદીનો અખતરો થઈ રહ્યો છે તેટલા મોટા પાયા પર એક પણ યોજનાનો અખતરો થયો નથી. ખાદીની યોજના ઓછામાં ઓછાં ૧૫૦૦ ગામોમાં કામ કરી રહી છે એવું બતાવી શકાયું, એ કંઈ નાનીસૂની સફળતા ન કહેવાય.

ખાદીને રાજકીય બાજુ પણ છે એ વાતથી કોઈએ પણ, સરકારી અમલદાર હોય તો તેણે પણ, ભડકવાની જરૂર નથી. ખાદીમાંથી કોઈ રાજદ્વારી પરિણામ નીપજવાની વાત થાય છે ત્યારે ઘણા વિદ્વાન રાજનીતિજ્ઞો ખાદીને હસે છે પણ ખરા. અને 'રાજદ્વારી' શબ્દ જે અર્થમાં ધારાસભા-ઓના સંબંધમાં વપરાય છે તે અર્થમાં ખાદીના સંબંધમાં વપરાતો હોય તો એમનું હસવું વાજબી ખરું. ખાદીનું રાજદ્વારી મહત્ત્વ બરાબર એ જ અર્થમાં છે જે અર્થમાં કેળવણીનું, સહકારી યોજનાઓનું અને દાડબંધીનું છે. કોઈ પણ દેશ કોઈ પ્રગતિકારક પ્રવૃત્તિ ઉપાડે એની અસર રાજ-કારણ પર પડ્યા વિના રહેતી નથી. માણસ વાઈસરોય હોય, રાજ હોય, મહારાજ હોય, ગમે તે હોય, સૌ કોઈએ, જે તેઓ દેશને દગો દેવા ન માગતા હોય તો, હિંદુમુસ્લિમ એકતાને ઉત્તેજન આપવામાં સક્રિય ભાગ લેવો જ જોઈએ. એ એમની ફરજ છે. અને છતાં હિંદુમુસ્લિમ એકતાનું રાજનૈતિક મહત્ત્વ જબરદસ્ત હોવાના ખ્યાલને હસી કાઢવાની ધુષ્ટતા કોઈએ કરી નથી. તેમ એના આવા જબરદસ્ત રાજદ્વારી મહત્ત્વને કારણે હિંદુમુસ્લિમ એકતા વધારવાની હિલચાલથી પોતાની જાતને કોઈએ અલગ રાખી હોય એવું પણ જાણ્યામાં આવ્યું નથી. ખરી વાત એ છે કે ખાદીની પૂરેપૂરી સફળતા અને તેમાંથી નીપજનારી રાજકીય અસરનો આધાર સૌ કોઈના સાથ સહકાર ઉપર છે - પછી તે સાથ-સહકાર આપનાર રાજપુરુષો હોય કે સામાન્ય નાગરિકો હોય,

રાજા હોય કે રંક હોય, જમીનદાર હોય કે એની રૈયત હોય. એટલે ખાદીને રાજકીય ધમાલથી પર રાખવાનો બનતો બધો પ્રયત્ન કરવામાં આવી રહ્યો છે. ખાદી વિપ્લવનું પ્રતીક નથી. એ સ્વમાન જાળવવાના આગ્રહનું, પોતાના પગ પર ઊભા રહેવાનું અને ગરીબ-તવંગર વચ્ચેના, મજૂર અને મૂડીપતિ વચ્ચેના કૃત્રિમ ભેદો નાબૂદ કરીને બંને વર્ગ વચ્ચે એક જીવંત સંબંધ સ્થાપવાના નિશ્ચયનું પ્રતીક છે. એટલે હું એવી આશા સેવી રહ્યો છું કે આગામી પ્રદર્શનને લોકોના તમામ વર્ગોનો, બેંગલોરની લશ્કરી છાવણીમાં વસતા સંખ્યાબંધ યુરોપિયન લોકોનો સુધ્ધાં સંગીન સહકાર સાંપડશે. બીજા લોકોની માફક તેઓ પણ પ્રદર્શન જેવા આવશે તો હું એટલો જ રાજી થઈશ. કેમ કે તબિયત સુધારવા માટે હું નંદીમાં અને બેંગલોરમાં આરામ પર હતો ત્યારે મને મળવા આવેલા યુરોપિયન મિત્રો સાથેની વાતચીતમાં તેઓ ખાદીનો એટલે કે હિંદુસ્તાનમાં ભૂખે મરતા લાખો ગરીબોના ઉદ્ધારનો સંદેશો ઉપાડી લે તે હેતુથી તેમની સમક્ષ એની રજૂઆત કરવામાં મેં કશો સંકોચ રાખ્યો નથી.

બેંગલોરના ફેશનપ્રેમી લોકોને બે શબ્દ કહી દઉં. હું જેઉં છું કે ત્રિચિનાપલ્લીના એક શિક્ષક લોકોને સમજાવતા રહ્યા છે કે પહેરવાઓઢવાની બાબતમાં ઓછામાં ઓછું કેટલું હોય તો ચાલે એ નક્કી કરો. મેં એ પણ જોયું કે થોડા દિવસ ઉપર એક જાહેર સભામાં શ્રીયુત શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ બેંગલોરના ફેશનપરસ્ત લોકોની વધારે પડતાં કપડાં પહેરવાની વૃત્તિ પર ટકોર કરી હતી. અને બેંગલોરના લોકોની ફેશનપરસ્તીને કારણે ખાદીપ્રેમી લોકો ખાદી અપનાવતાં ડરે છે ને સંકોચ અનુભવે છે એ પણ મારા ધ્યાનમાં આવ્યું છે. એમને હું કહું છું કે ફેશનને બાજુએ મૂકવા જેટલી હિંમત દાખવો, કેમ કે ફેશન તો આપણા ભૂખે મરતા પડોશીઓને ભોગે જ ટકાવી શકાય તેમ છે. કપડાંલત્તામાં કે બીજા બાબતોમાં પૈસાદાર લોકોને સુરુચિભરી શોભા જોઈતી હોય તે ભલે તેઓ રાખે. પણ હું એટલું તો કહીશ જ કે તેઓ પોતાની અને પોતાનાં ભૂખે મરતાં ભાંડુઓની વચ્ચે કોઈ પણ સુયોજિત સમાજમાં હમેશાં જાળવાતું હોય એવું એક પ્રકારનું વાજબી પ્રમાણ જાળવે. હિંદુસ્તાનમાં નાનામાં નાનું કપડું એક લાંગોટી હોય છે, જેમાં ૧/૬ ચોરસ વારથી પણ ઓછું કપડું વપરાય છે. આપણી ફેશનને આ ઓછામાં ઓછા ધોરણ સાથે કંઈક મેળ હોવો જોઈએ. આ ધોરણ વધારવા માગતા, અને દેશને ઢંઢોળી ઉદ્યમી બનાવવાના હેતુથી એની જરૂરિયાતો વધારી મૂકવા માગતા લોકો રખે એમ માને કે ગરીબોને ભોગે પોતાની જરૂરિયાતો પ્રથમ વધારી મૂકીને આ હેતુ પાર પાડી શકાશે. આ હેતુ ત્યારે જ પાર પડશે જ્યારે આપણે આપણું જીવનધોરણ ઊંચું લઈ જવા સાથે ગરીબોનું જીવનધોરણ ઊંચું લઈ જવા તેમને સમજાવીએ અને શક્તિમાન બનાવીએ. આ લાખો ગરીબોને એમનું જીવનધોરણ સુધારવા શક્તિમાન બનાવવાનો અને પ્રેરવાનો ફેશનપરસ્ત મધ્યમવર્ગના લોકો માટેનો સૌ કોઈ અપનાવી શકે એવો, અસરકારક અને તાત્કાલિક અમલમાં મૂકી શકાય એવો એક જ માર્ગ એ છે કે તેઓ ખાદી અપનાવે અને એમ કરીને એ ગરીબોનાં ગજવામાં થોડા પૈસા પહોંચતા કરે. બેંગલોરમાં ઘણા લોકોએ ખાદી કામમાં આર્થિક મદદ આપી છે. પણ એટલું બસ નથી. જ્યાં સુધી લોકો ખાદી પહેરતા થાય નહીં ત્યાં સુધી ખાદી સાચી પ્રગતિ કરી શકે નહીં. એટલે બેંગલોરના તથા તેની આસપાસના જિલ્લાઓના લોકોને મારી વિનંતી છે કે માત્ર આ પ્રદર્શન જોઈને તથા ખાદી પ્રવૃત્તિને આર્થિક મદદ આપીને સંતોષ નહીં માનતાં તમે તમારા પહેરવેશ માટે ખાદી અપનાવો અને એ રીતે ગરીબો સાથે એકતા પણ અનુભવો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૩૦-૬-૧૯૨૭

૭૭. નોંધ

એમની સ્મૃતિને ન્યાય આપવા

મારી આત્મકથાના અંગ્રેજી અનુવાદ ઘ સ્ટોરી ઓફ માય એક્સપેરિમેન્ટ્સ વિથ ટ્રૂથના ભાગ ૩, પ્રકરણ ૧૮માં^૧ ભગિની નિવેદિતા વિષે જે ઉલ્લેખ આવે છે તેના ઉપર મોડર્ન રિવ્યૂએ (એના જુલાઈ, ૧૯૨૭ના અંકમાં) એક પેરેગ્રાફ લખ્યો છે. મારા લખેલા શબ્દો ટાંક્યા પછી મોડર્ન રિવ્યૂ લખે છે :

બીજી ક્ષી વિગતો આપ્યા વગરનો “એમની આસપાસના દમામ”નો^૨ ઉલ્લેખ ભગિની નિવેદિતાની રહેણીનો ખોટો ખ્યાલ આપે છે. હકીકત એવી છે કે શ્રી ગાંધી એમને મળવા ગયા તે વખતે ભગિની નિવેદિતા અમેરિકન કોન્સ્યુલેટમાં મિસિસ ઓલ બુલ અને મિસ જ્ઞેસેક્ષાઈન મૅકલિયડનાં મહેમાન હતાં. એટલે એક મહેમાન તરીકે પેલા “દમામ” માટે તેઓ પોતે જવાબદાર નહોતાં. તેઓ બાગબજારની બોસીપાડા લેનમાં આવેલા એક પડું-પડું થઈ રહેલા મકાનમાં અત્યંત સાદાઈમાં સંન્યાસીની માફક રહેતાં હતાં. એ વાત એમના સઘળા મિત્રો અને ઓળખીતાઓને સુવિદિત છે.

શ્રી ગોખલેએ શ્રી ગાંધીને જે કહેલું તે અંગ્રેજીમાં કહેલું કે કેમ અને તેમાં તેમણે ભગિની નિવેદિતા માટે “વોલેટાઈલ” શબ્દ ખરેખર વાપરેલો કે કેમ તે અમે જાણતા નથી; કેમ કે યંગ ઇન્ડિયામાં જે છપાયું છે તે તો ગુજરાતી નવજીવન ઉપરથી ભાષાંતર કરેલું છે. પણ “વોલેટાઈલ” શબ્દના ઉપયોગ માટે જે કોઈ જવાબદાર હોય તેણે ભગિનીની સ્મૃતિને અન્યાય કર્યો છે. ભગિની નિવેદિતામાં દોષો હતા. પણ એમ તો માનવ જાતિનાં મોટાંમાં મોટાં સ્ત્રીપુરુષોમાં પણ દોષો હતા ને છે. પરંતુ એ શબ્દના કોઈ પણ અર્થમાં તેઓ “વોલેટાઈલ” તો નહોતાં જ. અંગ્રેજી અમારી માતૃભાષા નહીં હોવાથી એ શબ્દ મનુષ્યોને લાગુ પાડવામાં આવે ત્યારે એનો ચોક્કસ અર્થ શો થાય તે શોધી કાઢવા અમે અમારા ટેબલ પર પડેલા બે અંગ્રેજી શબ્દકોષમાં જોયું છે. પોકેટ ઓક્સફર્ડ ડિક્શનરીમાં એનો અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યો છે : “રંગીલા સ્વભાવનું, આનંદી.” વેબ્સ્ટર કૃત ન્યુ ઇન્ટરનેશનલ ડિક્શનરીમાં આપેલું સ્પષ્ટીકરણ આવું છે : “ખુશમિજાજી; મોજીલું; હસમુખું; માટે, અસ્થિર, ચંચળ સ્વભાવનું.” આને બદલે ભગિની નિવેદિતા સ્વભાવે અત્યંત ગંભીર હતાં અને હિંદુ ધર્મ તથા હિંદુસ્તાન દેશ પ્રત્યેનો એમનો ભક્તિભાવ દૃઢ અને અચળ હતો એ જાણીતી વાત છે.

“હિંદુ ધર્મ પ્રત્યેનો એમનો પ્રેમ ઊભરાઈ જતો હતો”, એવું જે લખ્યું છે તે તો બિલકુલ વાજબી અને સાચું છે.

મારી ભૂલ સુધારતું આ લખાણ હું અહીં ખુશીથી ઉતારું છું. કેમ કે મોડર્ન રિવ્યૂમાં આ લખાણ મારા જોવામાં આવ્યું ત્યાં સુધી મને ખબર જ નહોતી કે મરહૂમ નિવેદિતાને હું એમને

૧. આ પ્રકરણ એપ્રિલ ૧૪, ૧૯૨૭ના યંગ ઇન્ડિયામાં છપાયું હતું.

૨. અંગ્રેજી શબ્દો—“ ઘ સ્પેલેન્ડર ઘેટ સરાઉન્ડેડ હર, ” “દમામ” શબ્દ ગુજરાતી આત્મકથામાં વાપરેલો છે.

પોતાને ઘેર નહીં પણ પારકે ઘેર મળેલો. વાચકે મારી દુઃખદ મર્યાદાઓ ધ્યાનમાં રાખીને મારાં લખાણો વાંચવાનાં છે. મારું વાચન એટલું અલ્પ છે કે મને ઘણું મન હોવા છતાં આધુનિક ભારતને ઘડવામાં ફાળો આપનાર મહાનુભાવોનાં જીવનચરિત્રો પણ મારાથી વંચાયાં નથી. મને આશ્વાસન માત્ર એ વાતનું છે કે મારા વાચનનું કંગાળપણું મારા કશા આગસુપણાને લીધે નથી. એનું કારણ તો મારું સતત પ્રવૃત્તિમય રહેલું જીવન છે. છેક તરુણવયથી જ મારું જીવન ધાંધલિયું રહ્યું છે. એને લીધે ઝાઝું વાંચવાનો સમય મને મળ્યો નથી. આથી એકંદરે મને લાભ થયો છે કે હાનિ થઈ છે એ મારે મન વિવાદાસ્પદ બાબત છે. પણ જો લાભ થયો હોય, તો તે આપમેળે થયો છે. એટલે એને માટે હું કશો યશ લઈ શકું તેમ નથી. અને દર અઠવાડિયે હું જે વાર્તા લખું છું^૧ તેમાં જો હું પુરુષો અને સ્ત્રીઓનો ઉલ્લેખ કરતો હોઉં તો તે એટલા પૂરતો જ હોય છે કે સત્યની મારી શોધમાં જે તે વખતે મારું મગજ કેવી રીતે કામ કરતું હતું તે શક્ય તેટલું બતાવવું. આ કારણે, બીજી રીતે અવશ્ય રસ પડે એવા જીવનમાં બનેલા અસંખ્ય પ્રસંગો હું છોડતો જાઉં છું. અનેક સ્ત્રીપુરુષોના ઉલ્લેખો હું નથી કરતો તેનું કારણ પણ એ જ છે. અને વ્યક્તિઓ વિશે જે અભિપ્રાયો હું આપતો જાઉં તે મારાં આખરી મંતવ્યો છે અથવા હકીકતમાં હમેશાં સાચાં છે એવું જો વાચક માની લે તો મારી જીવનકથામાં મારે જેમનો ઉલ્લેખ કરવો પડે છે તેમને અને મને પોતાને પણ અન્યાય થાય. આવા ઉલ્લેખોને તો જે સમય સાથે એમને સંબંધ હોય તે સમયે મારા મન પર રહી ગયેલી છાપ જેવા જ ગણવા જોઈએ. આ વાર્તામાં ભગિની નિવેદિતા, સ્વામી વિવેકાનંદ, મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ અને બીજાં પાત્રોનાં નામ મેં માત્ર એટલું બતાવવા આવવા દીધાં છે કે તે વખતે પણ સત્યની મારી શોધ કેવી વ્યાકુળતાભરી હતી. મારે એ પણ બતાવવું હતું કે તે વખતે પણ મારું દક્ષિણ આફ્રિકાનું રાજદ્વારી કાર્ય એ શોધનું એક અવિભાજ્ય અંગ હતું અને એ શોધને મેં એક પણ વખત રાજદ્વારી કામ આગળ ગોણું બનાવી નથી. એટલે મૉડર્ન રિવ્યૂમાં એ પેરેગ્રાફ વાંચ્યા પછી પહેલી જ તકે એને અહીં ઉતારતાં મને આનંદ થયો છે.

“વોલેટાઈલ” શબ્દના ઉપયોગની બાબતમાં જણાવવાનું કે તરજુમો મેં નથી કર્યો, તેમ છતાં એ શબ્દપ્રયોગની જવાબદારીમાંથી મારી જાતને હું મુક્ત રાખી શકતો નથી, કેમ કે છપાતાં પહેલાં આ તરજુમા હું હમેશાં સુધારતો હોઉં છું અને મને યાદ છે કે આ વિશેષણ વિશે મારે મહાદેવ દેસાઈ સાથે ચર્ચા થઈ હતી. આ વિશેષણ વાપરવું બરાબર છે કે કેમ તે વિશે અમને બંનેને શંકા હતી. અમારે ‘વોલેટાઈલ’, ‘વાયોલેટ’ અને ‘ફેનેટિકલ’ એ ત્રણ શબ્દોમાંથી પસંદગી કરવાની હતી. છેલ્લા બે શબ્દો અમને વધારે પડતા આકરા લાગેલા. મહાદેવે વોલેટાઈલ શબ્દ પસંદ કરેલો ને મેં તે મંજૂર રાખેલો. પણ ડિક્શનરીમાંથી નીકળેલો અર્થ એમના કે મારા ખ્યાલમાં નહોતો.

ગોખલેએ કયો શબ્દ વાપરેલો તે મને યાદ આવતું નથી. અસલ ગુજરાતી લખાણમાં વાપરેલો શબ્દ ‘તેજ’ છે. ભગિની નિવેદિતા અને મારી વચ્ચે થયેલી વાતચીત મને પૂરેપૂરી યાદ છે. પણ મારે વર્ણવવી નથી. જે વ્યક્તિને હિંદુ ધર્મ માટે અને હિંદુસ્તાન દેશ માટે આટલો

૧. અહીં ગાંધીજીની આત્મકથાનો ઉલ્લેખ છે. એનાં પ્રકરણો નવજીવનમાં નવેમ્બર ૨૯, ૧૯૨૫થી અને યંગ ઇન્ડિયામાં ડિસેમ્બર ૨૩, ૧૯૨૫થી છપાતાં હતાં.

પ્રેમ હતો તેની સ્મૃતિને અનુવાદની કે મૂળ લખાણની કોઈ ક્ષતિથી નુકસાન થવા સંભવ નથી. લોકો એ સ્મૃતિને તો સદાને માટે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સંભારતા રહેશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૩૦-૬-૧૯૨૭

૭૮. કાશી વિદ્યાપીઠ

યંગ ઇન્ડિયાના વાચકો જાણે છે કે કાશી વિદ્યાપીઠ, હજી સુધી હયાત રહી હોય એવી બહુ થોડી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ પૈકીની એક સંસ્થા છે. એ સંસ્થાના રજિસ્ટ્રારે મારા ઉપર મોકલેલું નીચેનું લખાણ^૧ પ્રસિદ્ધ કરતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૩૦-૬-૧૯૨૭

૭૯. ફોરવર્ડને સંદેશો^૨

જૂન ૩૦, ૧૯૨૭

જે આપણે સ્વરાજને લાયક બનવું હોય અને દેશબંધુએ આપેલા આત્મબલિદાનને શોભાવવું હોય તો આપણે આખા દેશને લાભ થાય એવું આંખે જોઈ શકાય એવું કશુંક રચનાત્મક કાર્ય કરી બતાવવું જોઈએ. આવું કામ અત્યારે તો ખાદી જ છે. એટલે જ્યાં સુધી એનાથી વધારે સારું અને સૌને કામ આપી શકે એવું એના જેવું જ બીજું કંઈક એનું સ્થાન લે નહીં ત્યાં સુધી આપણે એને માટે જ કામ કરવું જોઈએ. પણ જે ખાદી અને રેટિયો આપણને તુરંદ અને હીન લાગતાં હોય તો સંભવ છે કે ભારતમાતાની નજરમાં આપણે પણ તુરંદ અને હીન ગણાઈશું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧-૭-૧૯૨૭

૧. આ લખાણ અહીં આપ્યું નથી. એમાં વિદ્યાલય ફરીથી ઉઘાડવાની તારીખ, શીખવાતા વિષયો, અને દાખલ થવા માટે જોઈતી ઓછામાં ઓછી લાયકાતો, વગેરે વિગતો આપી હતી.

૨. એના “દેશબંધુ અંક” માટે.

૮૦. પી. આર. સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જૂન ૩૦, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો ૨૯મી તારીખનો પત્ર શ્રીયુત રાજગોપાલાચારીએ મને બતાવ્યો હતો. હજી મારી તબિયત એવી સારી નથી થઈ કે લોકો મને મળવા આવે ત્યારે હું તેમની સાથે લાંબો સમય વાત કરી શકું. એટલે જ તમારે આવવું હોય તો ગમે તે દિવસે સાંજના ચાર અને પાંચની વચ્ચે આવજો. હું તમને મળીશ ખરો, પણ તમારી સાથે મારાથી કશી લાંબી વાતચીત થઈ શકશે નહીં. જો તમારે ખાસ કંઈ કહેવાનું હોય તો મારી સલાહ છે કે એક સાદા કાગળની એક બાજુએ બને એટલું ટૂંકામાં તમારું કહેવું મને લખીને મોકલી આપો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત પી. આર. સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રી
૫૫, મલ્લેશ્વરમ
બેંગલોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૭૭

૮૧. ટી. આદિનારાયણ ચેટ્ટિયારને પત્ર^૧

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૧, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

મારી પાસેથી વળતી ટપાલે જવાબ આપવાની અપેક્ષા રાખવી એ તો બહુ ભયંકર વાત કહેવાય. તમારો પત્ર મળતાંની સાથે જ તત્કાળ હું એનો જવાબ આપી શકું છું એ તો માત્ર એક અકસ્માત જ છે.

હું જરૂર એવી આશા રાખું છું કે તમે જે બે ઠરાવોની વાત લખી છે તે વિશે — એટલે કે અક્ષતયોનિ વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન વિશે અને કન્યા રજસ્વળા થાય તે પછી જ એને પરણાવવી જોઈએ તે વિશે — તમે આગળ પ્રગતિ કરી શકશો. આ બે સુધારાને તો હું સૌ પ્રથમ કરવા જેવા સુધારા માનું છું અને હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે, પોતાની સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યે તથા હિંદુસ્તાન દેશ પ્રત્યે હિંદુઓની આ ઓછામાં ઓછી ફરજ છે.

મને આશા છે કે તમારી પરિષદ દલિતોને તથા ચેટ્ટિયાને ભૂલી નહીં જાય.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ટી. આદિનારાયણ ચેટ્ટિયાર
૧૩મી આર્ય વૈશ્ય પરિષદ
સેલમ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૭૯

૧. આ પત્ર સેલમમાં જુલાઈની ૨૯મી શરૂ થનાર આર્ય વૈશ્ય પરિષદને સંદેશ તરીકે મોકલાયો હતો.

૮૨. સરોજિની નાયડુને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૧, ૧૯૨૭

આશા છે કે મારો પત્ર તમને મળ્યો હશે. આ તો એન્ડ્રૂઝનો કેબલ^૧ તમને મોકલવા માટે જ લખ્યું છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે સિદ્ધાંત માટે તમે આટલી બહાદુરીથી ઝઝૂમ્યાં હતાં તેનો વિજય થતાં, જે એક અબળાની આ રીતે પ્રશંસા થઈ શકતી હોય તો, હું કહું છું કે તમારું કાઠું એક મૂઠ જેટલું વધી ગયું છે! મતલબ કે આ ક્ષેત્રથી અભિમાન લેવાનો તમને પૂરો અધિકાર છે.

તમારો
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૬૩

૮૩. હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૧, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો છે. ૧૯૨૮ના જૂન માસની આખર તારીખો ક્યારે આવે એની હું રાહ જોઈશ.

તમારા ખ્યાલમાં છે એ સન્નારી વિશે તમે મને કશું લખ્યું નથી એટલે હું તમને કેવળ સામાન્ય માહિતી જ આપી શકું. તમે લગભગ એવું કહી શકો કે આશ્રમ એક નાનકડું કારખાનું છે. અહીં સ્ત્રીપુરુષો કંઈ ને કંઈ કામ કરતાં જોવામાં આવે છે. અહીંની તમામ પ્રવૃત્તિઓ લોઢવું, પીંજવું, કાંતવું અને વણવું એ કામોની આસપાસ ગોઠવેલી છે. એમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ, છોકરાઓ અને છોકરીઓ બધાં જ પોતપોતાનો ફાળો આપે છે. બેશક, આશ્રમમાં એક પદ્ધતિ-સરની શાળા પણ ચાલે છે. તેમાં અક્ષરજ્ઞાન પણ અપાય છે. પરંતુ અક્ષરજ્ઞાન ખાતર ઉદ્યોગ શિક્ષણનો ભોગ અપાતો નથી. એટલે કોઈને એવું પણ લાગે કે આ શાળામાં ઉદ્યોગશિક્ષણ આગળ સાહિત્યિક શિક્ષણ ગૌણ મનાય છે. અંગ્રેજી તો લગભગ બળાત્કારે ભણાવાય છે એમ કહો તો ચાલે. આ શાળામાં અમે અંગ્રેજી શિક્ષણને ઉત્તેજન આપતા નથી. અને અંગ્રેજી શીખવતાં પહેલાં સંસ્કૃત અને હિંદીનું જ્ઞાન પાકું કરાવવાના નિયમને વત્તેઓછે અંશે વળગી

૧. ૨૫મી જૂનના એ કેબલમાં લખ્યું હતું: “સમાધાન પ્રત્યે મલાન ખરા દિલથી વક્ષાદાર. વિરોધી સુધારા ફગાવી દીધા. પ્રભુનો પાડ. ખરાબમાં ખરાબ પરિતાપમાંથી છૂટ્યો. સરોજિનીને કહેજો.”

રહેવામાં આવે છે. એટલે આ બહેનને જે હિંદી ન આવડતું હોય, અથવા જે તે બધું અંગ્રેજી મારફતે કરવા માગતી હોય, અથવા જે તેને માત્ર લખવાવાંચવાનું જ ગમતું હોય, તો તો આશ્રમમાં એની દશા પાણીની બહાર નીકળેલી માછલી જેવી થશે. આટલું જાણ્યા પછી જે આશ્રમ વિશે તમારે વિગતો જાણતી હોય તો મને લખજે એટલે તમારો પત્ર હું જવાબ માટે યોગ્ય વ્યક્તિને મોકલી આપીશ.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૭૭૫

૮૪. જે. ડબલ્યુ. પેટાવલને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૧, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

તમારા જે પત્રો મળ્યા. બંને લાંબા હોવા છતાં મેં તમને પૂછેલા સીધા પ્રશ્નને લગતું એમાં કશું જોવા મળતું નથી, એ વિચિત્ર ન કહેવાય? બેલિન્ગમ શું કરી રહ્યું છે, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં શું ચાલી રહ્યું છે, એ કહેવું તમારે માટે તદ્દન આસાન વાત છે એ સાચું છે ને? અને તમે પોતે લખવાથી વિશેષ બીજું શું કામ કરો છો તે કહેશે?

એક બીજા સવાલ હું ઉમેરું છું. મારી પાસે લગભગ ૮૦ એકર જમીન છે. તેના પર પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો એટલે બાળકો સહિત માબાપો મળીને અમે આશરે ૨૦૦ માણસો વસીએ છીએ. અમે થોડી ખેતી કરીએ છીએ અને ડેરી કામ વગેરે પણ કરીએ છીએ. હવે તમે મને કહો કે તમારી યોજનામાં બંધબેસતા થવા માટે અમારે શું કરવું જોઈએ?

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૭૮

૮૫. ખરજેરજી ફરામજી ભર્યાને પત્ર^૧

[જૂન ૨૩, ૧૯૨૭]^૨

તમે નાગપુર જઈને શું જ્ઞેશો? તમને મારે સમજવવાપણું હોય નહીં કે સત્યાગ્રહીથી “આર્મ્સ એક્ટ”નો ભંગ ન થઈ શકે. કાયદાનો સવિનયભંગ કરવો એનો અર્થ મૂળથી જ એ કરવામાં આવ્યો છે કે નીતિની વિરુદ્ધના કાયદા હોય તેનો એટલે કે જકાતી કાયદાનો ભંગ થાય; ચોરી ન કરવાના કાયદાનો ભંગ ન થઈ શકે, તેમ જ શાંતિનું યુદ્ધ કરનાર માણસ તલવાર લઈને કે બંદૂક લઈને પકડવાના ઈરાદાથી કે બીજા કોઈ પણ ઈરાદાથી નીકળી ન પડી શકે. લખનૌમાં જ્યારે મૌલાના મહમદઅલી અને હું ફરવા ગયા હતા અને નાગી તલવારે સ્વયં-સેવકોને જ્યાં ત્યારે તેમની તલવારો છોડાવી હતી. મૌલાના મહમદઅલીએ અને મેં બેઝવાડામાં મોટી લાકડીની ડાંગો સ્વયંસેવકો પાસે છોડાવી હતી. જોકે તેને સારું પરવાનાની પણ નહોતી જરૂર પડતી. જે મરવા નીકળ્યો છે તે તલવાર કેમ આવે? લડતનું રૂપ બદલીને, સત્યાગ્રહનું નામ છોડીને, શાંતિનું નામ ખેંચી લઈને, ગમે તે થાઓ; પણ શાંતિ, સત્યાગ્રહ વગેરે શબ્દોના ઢાંકણાની નીચે અશાંતિનો પ્રચાર કે અસત્યનો પ્રચાર તો ન જ કરાય ના? નાગપુરની લડતનું તમારું સમર્થન મેં પહેલાં પણ જ્ઞેયું હતું, ત્યારે પણ મને દુઃખ થયેલું, પણ એમ ઝટપટ મિત્રોને પણ સુધારવા થોડું જ નીકળી શકાય છે? આટલુંયે તમારા કાગળ ઉપર તમે નાગપુર જવા વિશે લખ્યું છે, અને શું ચાલે છે તે જ્ઞેઈએ તો ખરા એમ ઉમેર્યું છે તે ઉપરથી લખાવી નાખ્યું છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૭-૭-૧૯૨૭

૮૬. દક્ષિણ હિંદના લોકો જ્ઞેગ સંદેશો

[જુલાઈ ૨, ૧૯૨૭]^૩

દક્ષિણ હિંદનાં ભાઈબહેનોને ઉદ્દેશીને લખેલા એક પત્રમાં મહાત્મા ગાંધી જણાવે છે :

મારી તબિયત ઓચિતી પટકાવાને કારણે નિયત તારીખે મારાથી દક્ષિણ હિંદની સફર નીકળી શકાયું નહોતું તેનો મને ઘણો અફસોસ રહ્યા કરે છે. ઈશ્વરની ઈચ્છા હશે તો આ સફર જુલાઈ માસમાં કોઈક દિવસે શરૂ કરવાની મારી ધારણા છે, જોકે મૂળ કાર્યક્રમમાં સારો એવો ફેરફાર

૧. આ એક ગુજરાતી પત્રનો ભાગ છે. મૂળ પત્ર હાથ લાગ્યો નથી. જુઓ “સત્યાગ્રહની મર્યાદા”, ૧૭-૭-૧૯૨૭. અંગ્રેજીમાં એ ૪-૭-૧૯૨૭ના હિન્દુમાંથી આપ્યો છે.

૨. જુઓ નવજીવનની આ ઉપરની નોંધ, ૧૭-૭-૧૯૨૭: “ભાઈ ભર્યા ઉપર તા. ૨૩-૬-૨૭ને રોજ જે પત્ર લખવામાં આવ્યો હતો તેમાંનો ‘નાગપુર સત્યાગ્રહ’ વિશેનો ફકરો નીચે પ્રમાણે છે.” આ પત્ર શ્રી ભર્યાએ ૨૭ જુલાઈએ મળેલી નાગપુર નગર કોંગ્રેસ સમિતિની એક તાકીદની બેઠકમાં વાંચી સંભળાવ્યો હતો. પણ નવજીવનમાં આપેલી તારીખ પ્રમાણે તેનો ક્રમ ૪૮મા લેખ પછી આવે.

૩. આ સંદેશો એસોસિયેટેડ પ્રેસ ઓફ ઈન્ડિયાએ આ તારીખે બેંગલોરથી પ્રગટ કર્યા હતા.

કરવો પડશે અને તે ટૂંકાવવો પણ પડશે. પરંતુ તે દરમ્યાન હું આશા રાખું છું કે જેમણે હજી ખાદી પહેરવા માંડી નથી તેઓ ભૂખે મરતા લાખો લોકોને ખાતર તે પહેરવા માંડશે. કારણ કે જે કોઈ વ્યક્તિ એક વાર જેટલી પણ ખાદી ખરીદે છે તે એની આખી કિંમત આ દુષ્કાળથી પીડાતા દેશના કંગાળ લોકોનાં ગળવામાં મૂકે છે. એમાંની અડધી કરતાં વધુ રકમ તો એવા લોકોનાં ખિસ્સામાં બારોબાર જાય છે જેમને માટે આવી એકેએક પાઈ, જીવનની જરૂરિયાતો ખરીદવા માટે જોઈતાં નાણાંમાં ઉમેરો કરે છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૨-૭-૧૯૨૭

૮૭. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર^૧

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જુલાઈ ૨, ૧૯૨૭

પ્રિય મોતીલાલજી,

ત્યારે તમે બેંગલોર આવી શકવાના નથી એમ જણાય છે. મને મળવા હું તમને મારી પાછળ દક્ષિણ દેશમાં કોઈક સ્થળે બોલાવું અને ત્યાંની અસહ્ય ગરમી તમારી પાસે વેઠાવું એ તો નિર્દયતા કહેવાય. પણ જે તમે આ મહિનાના અંત સુધીમાં પણ આવો તો કદાચ હું મૈસૂર પ્રદેશમાં કોઈક રમણીય જગાએ હોઈશ, કારણ કે આપણા દેશના મેદાની મુલકોમાં આખો મૈસૂર પ્રદેશ કુદરતનો માનીતો છે.

સરોજિનીદેવીએ તમને લખ્યું તે જ અરસામાં મને પણ લખ્યું હતું અને એવી તાકીદ કરતો તાર પણ કર્યો હતો કે તમારે મારી વાતને ટેકો આપવો જ પડશે, એટલું જ નહીં 'હુકમો પણ છોડવા પડશે.' પરંતુ શુભ આશયથી છતાં વગરવિચાર્યે કરેલી આ દરખાસ્ત વિશે તમે શું કહેશો એ હું પહેલેથી જાણતો હતો. એટલે જે સૂરમાં તમે જવાબ આપ્યો લગભગ તેવા જ સૂરમાં મેં પણ એમને જવાબ આપ્યો અને જણાવ્યું કે પ્રમુખ થઈ શકે એવી વ્યક્તિ તો માત્ર ડૉ. અનસારી જ છે. મેં એમને એ પણ લખ્યું કે હું જરા પણ એવું માનતો નથી કે ડૉ. અનસારી પ્રમુખની ખુરશીમાં બેસશે તેથી કોંગ્રેસ દ્વારા થનારા કોઈ પણ સમાધાનનું મહત્ત્વ સહેજ પણ ઓછું થશે. એને બદલે હું એમ માનું છું કે જે ડૉ. અનસારીની પસંદગી થશે તો કોંગ્રેસ દ્વારા કોઈ વાજબી સમાધાન થવાનો સંભવ વધારે રહેશે.

તારાના^૨ જન્મની વાતો તમે મને લખી જ હતી. હવે ચાંદ^૩ અને તારા આવતાં ઘરમાં કાયમ અજવાળું રહેવાનું. અને ચાંદ અને તારાની મદદમાં સૂરજ ઊગવાનો એ તો હવે માત્ર સમયનો જ સવાલ રહ્યો એવી આપણે આશા રાખીએ. સરૂપ તો મને કાગળ લખવાનો કદી

૧. મોતીલાલજીના રખમી નૂતના પત્રના જવાબમાં. મોતીલાલજીએ લખ્યું હતું: "સરોજિનીને મેં આપેલા જવાબ ટપાલમાં નાખ્યા પછી તરત તમારો પત્ર આવ્યો. પ્રમુખપદનો મુગટ અનસારી અને જવાહરને બદલે મને પહેરાવવા ઝીણાં તથા મહમૂદાબાદના મહારાજાએ એમને ઉશ્કેર્યાં છે."

૨. સરૂપ (વિજયાલક્ષ્મી પંડિત)નાં બીનં દીકરી.

૩. સરૂપનાં પહેલાં પુત્રી.

વિચાર પણ કરતી નથી. પરંતુ જો તે પોતાના સૂરજને, ચાંદને અને તારાને માતૃભૂમિની સેવા ખાતર મોટા કરવાની હોય તો તો એ મને કાગળ ન લખે તે હું ખુશીથી દરગુજર કરીશ. આશા છે કે મા અને બેટી બંનેની તબિયત દિન-પ્રતિ-દિન સુધરતી હશે.

આવતી કાલે હું પહેલી વાર જાહેરમાં દેખા દઈશ. મારે અહીં ખાદીનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાનું છે. મારા મુખ્ય ચોકીદારો ગંગાધરરાવ અને રાજગોપાલાચારીને કામમાં પરોવાયેલા રાખવા માટે આ પ્રદર્શન બેંગલોરમાં રાખ્યું છે. તેઓ ખાદીનો વેપાર ધમધોકાર ચલાવી રહ્યા છે. એમના કેદીની માંદગીનો લાભ ઉઠાવતાં પણ શરમાતા નથી.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૫૯૮

૮૮. વસુમતીબહેન પંડિતને પત્ર

બેંગલોર,

અષાઢ સુદ ૩ [જુલાઈ ૨, ૧૯૨૭]^૧

ચિ. વસુમતી,

તમારો કાગળ મળ્યો. આશ્રમમાં આવી ગયાં એ ઠીક થયું. તબિયતને બરાબર સાચવજો. તબિયત જાળવતાં છતાં જો કોઠારનું કામ છ બહેનોએ માથે લીધેલું છે તેમાં મદદ થઈ શકે તો કરજો. મારી તબિયત સરસ થતી જાય છે. અક્ષર હજુ સુધરવાને જગ્યા છે. જેમ જાળવીને અને ધીમે હમણાં લખાશે તેમ અક્ષર સુધરશે. અને ગતિ તો એની મેળે પછી વધશે. એ તો જેવું કાંતવાનું તેવું આ સમજવું. કાંતવાની ગતિ ખૂબ વધાર્યા પછી મજબૂતી આણવી મુશ્કેલ પડે, પણ મજબૂત કાંતવાનું શીખ્યા પછી મહાવરાથી ગતિ તો વધ્યા જ કરે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૮૭; શ્રીમતી વસુમતીબહેન પંડિતના સૌજન્યથી

૧. ૧૯૨૭માં આ તારીખે ગાંધીજી બેંગલોરમાં હતા.

૮૯. સંતોજી મહારાજને પત્ર

બેંગલોર,

અષાઠ સુદ ૩ [જુલાઈ ૨, ૧૯૨૭]

શ્રી સંતોજી મહારાજ,

આપના પ્રશ્નો મેં જતનપૂર્વક સાચવી રાખ્યા છે, અને હવે ઈશ્વરકૃપાએ તેનો ઉત્તર દેવાનો પ્રયત્ન કરું છું. પ્રશ્નો આ ઉત્તરની સાથે જ રાખીશ, જેથી આપને તે યાદ ન કરવા પડે અને મારે તે ફરી લખવા ન પડે. એ બંધાને મેં સંખ્યાંક આપ્યા છે, એટલે ગોટાળો થવા સંભવ નથી.

૧. ગીતાનો શુદ્ધ અર્થ જે તેના શિક્ષણ પ્રમાણે રહેવાનો પ્રયત્ન કરે તે જ કરી શકે, અને જેટલે અંશે એ પ્રયત્ન સફળ હોય તેટલે અંશે તેનો અર્થ પણ સફળ હોય. ગીતા પાંડિત્યની દૃષ્ટિએ લખાયેલો ગ્રંથ નથી. એ દૃષ્ટિએ એ ગૂઢ ગ્રંથ પણ નથી. તેની ગૂઢતા તેના શિક્ષણના અમલની ગૂઢતામાં રહેલી છે એવો મારો અભિપ્રાય છે. લોકમાન્ય ટિળક અને શંકરાચાર્યના અર્થ હું સમજી શકું એટલે અંશે વાંચી ગયો છું. તેની વિદ્વત્તા વિશે મત આપવાનો મને અધિકાર નથી. મેં જે પદ્ધતિ સૂચવી છે તે પદ્ધતિને અંગે મત આપવાપણું રહેતું નથી. વેદ અને ઉપનિષદની સાથે ગીતાજીને સંબંધ છે, કેમ કે ગીતાજી બંનેનું દોહન છે.

૨. ગમે તે કષ્ટ સહન કરીને સમત્વ પ્રાપ્ત કરવું અને તે પ્રાપ્તિને અર્થે જ્ઞાનમય ભક્તિ, એટલે ફલેશ્ચ રાખ્યા વિના જીવમાત્રની સેવા કરવી, એ સાધન અનેક રીતે ગીતાએ બતાવ્યું છે.

૩. ગીતાની દૈવી સંપત્તિ એ કે જે આત્મદર્શન કરાવે. તેનું લક્ષણ રાગદ્વેષાદિનું મોજું પડવું, તેનું સાધન ભગવદભક્તિ.

૪. સામાન્યતયા હું પૂર્વાચાર્યોને જેટલે અંશે સમજી શક્યો છું અને તેમનું શિક્ષણ જાણવાને મળી શક્યું છે, તેટલે અંશે મતભેદ હોય એમ મને લાગતું નથી.

૫. એક બ્રાહ્મણ અને એક ભંગી બંનેને વીંછી કરડ્યો છે. હું જોઉં છું કે બ્રાહ્મણની મદદે એક વૈદ્ય આવી પહોંચ્યો છે અને બીજાને તેડાવ્યો છે. ભંગી તરફ વૈદ્ય જતો જ નથી. અને ભંગી બરાડા પાડી રહેલ છે. વૈદ્ય સાંભળે છે અને બ્રાહ્મણ પણ સાંભળે છે. બ્રાહ્મણમાં સમદૃષ્ટિ હોય તો તે વૈદ્યને કહેશે, પહેલાં ભંગીની સારવાર કરો, પછી મારી કરજો. હું સમદૃષ્ટિ હોઉં તો પ્રથમ ભંગીની પાસે દોડી જઈશ. જ્યાં તેને ડંખ વાગ્યો છે તે ચૂસી લઈશ, અને જે ઉપાય જાણતો હોઉં તે ઉપાયો કરીશ; અને તે ઉપાય કર્યા પછી બ્રાહ્મણને મારી સેવાનો ઉપયોગ હોય તો તે કરીશ. અને ત્યાર બાદ બીજે કામે ચડીશ. સમદૃષ્ટિ રાખવી એટલે આખા જગતની સમભાવે સેવા કરવી.

૬. ભગવાને સ્વજનને હણવાનો ઉપદેશ ગીતાજીમાં કર્યો જ નથી. અર્જુન જ્યારે પોતાને સારુ પોતે માનેલો ન્યાય મેળવવા ખાતર લડવાને તૈયાર થયો અને તે વેળાએ સ્વજનપરજન વચ્ચે ભેદ પાડવારૂપ મોહ અને દૌર્બલ્ય તેનામાં ઉત્પન્ન થયાં તેનું છેદન ભગવાને કર્યું છે. સ્વજન કે પરજન કોઈની હિંસા જ હું કરવા નથી માગતો એવો પ્રશ્ન જો અર્જુને ઉઠાવ્યો

હોત તો કૃષ્ણ શું જવાબ દેત એનું તો અત્યારે અનુમાન જ થાય. પણ ગીતાજી એ પ્રશ્નનો સીધો નિકાલ કરવા લખાયેલું પુસ્તક નથી એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

૭. સનાતન વૈદિક ધર્મમાં સર્વવ્યાપકતા અને ઔદાર્ય વિશેષ છે એમ મને લાગ્યું છે.

૮. ધર્મનો મુખ્ય ગ્રંથ કયો એ કહેવું કેવળ વ્યક્તિ પરત્વે જ શોભી શકે. મારે સારુ તો ગીતા છે. આચાર પ્રતિપાદક અને ઈશ્વરસ્વરૂપ પ્રતિપાદક એમ બે વિષયભેદ તો રહેલા જ છે. આથી વધારે જો પ્રશ્નમાં કાંઈ પુછાયું હોય તો સમજ્યો નથી.

૯. પ્રત્યેક ધર્મના આચારભેદ કાળે કાળે બદલાયે જ જશે, અને જેમ જ્ઞાન અને ઉદારતા વધતાં જશે તેમ તેમ ભેદો ઘટતા જશે.

૧૦. મને લાગે છે કે ૯મા પ્રશ્નમાં આ પ્રશ્નનો સમાવેશ તો થઈ જાય છે. પણ સ્પષ્ટી-કરણ ખાતર આટલું કહું—કુરાન, બાઈબલ, વેદ ઇત્યાદિમાં જે જે આચારોનું વર્તન જોવામાં આવે છે તે તે આચારો તો તે કાળમાં અને તે તે દેશમાં યોગ્ય જ હતા એમ માનવું ઘટે. અત્યારે આપણી બુદ્ધિ તેને કબૂલ ન કરી શકે તો તે બદલવાનો અથવા તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવાનો આપણો ધર્મ છે. માત્ર સનાતન સિદ્ધાંત જ કોઈ બદલી શકતું નથી.

૧૧. આત્મોપમ્યથી બીજાને અને બીજાના ધર્મને ઓળખવા અને તેના પ્રત્યે આચરવું.

૧૨. ધર્મગ્રંથોના અર્થ કરવામાં રહેલા ભેદોમાંથી એક સર્વાંશિ સત્ય પક્ષને નિતારી કાઢવો એ લગભગ અશક્ય જેવું માનું છું. અને તેથી જ સમત્વનું સર્વોપરીપણું ગીતાએ સિદ્ધ કર્યું છે. સંપૂર્ણ સત્યરૂપ તો એક ઈશ્વર જ છે. તેથી અપૂર્ણ મનુષ્ય નમ્રપણે એમ માને કે જેમ પોતાનું સત્ય પોતાને પ્રિય છે તેમ બીજાઓને વિશે પણ હોય જ. એટલે સૌએ પોતપોતાને માર્ગે બીજા તરફથી અટકાયત થયા વિના ચાલ્યા જવું અને તેમ કરતાં જેનો માર્ગ અનુભવે સીધો જોવામાં આવશે તે બીજા સહેજે ગ્રહણ કરી લેશે.

૧૩. આચરણશુદ્ધ અનુભવી પુરુષ આપણી નજરની સામે ખડો ન થાય ત્યાં લગી જે ગ્રંથ આપણને માન્ય હોય તેનું યમનિયમાદિના પાલનપૂર્વક નિરંતર શ્રવણમનન કરવું, તે પ્રમાણે આચરણ કરવું. જે એટલું પણ ન કરી શકે એવા અજ્ઞ છે અને તેનામાં પણ કોઈ આચારશુદ્ધ મનુષ્ય ન હોય તેવાને સારુ તો ઈશ્વર બેલી છે. તેનો ઉદ્ધાર પણ કોઈ ને કોઈ રીતે થઈ રહે છે એમ ગીતાનું વચન છે. એ હું માનું છું. શબ્દ અવશ્ય અર્થસૂચક છે, પણ કેમ જાણે શબ્દ પણ જીવ હોયને તેમ તેના અર્થમાં પણ ભરતીઓટ થયા જ કરે છે.

૧૪. મારી સમજ પ્રમાણે પુનર્જન્મ વિના જગત ન્યાયપુરઃસર ચાલે છે એ સિદ્ધ કરવું લગભગ અસંભવિત થઈ પડશે. વળી જગતનો અનુભવ એક જીવ કાળચક્રની અંદર એક બિંદુ-માત્ર પોતાનું આયુષ્ય રહેલું છે તેમાં મેળવી જ ન શકે. હું તો પુનર્જન્મનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો પ્રતિક્ષણ અનુભવું છું એમ કહીએ તો ચાલે.

૧૫. પાપપુણ્યને એટલી હસ્તી છે જેટલી અંધારા-અજ્ઞવાળાને, સુખદુઃખને, સત્યઅસત્યને; પણ જેમ સત્ અને અસત્ની પેલી પાર અગમ્ય અને અવર્ણનીય વસ્તુ છે તેમ પાપ અને પુણ્યની પેલી પાર પણ વસ્તુ રહેલી છે, જેનો અનુભવ શરીરી આપી ન શકે. બૌદ્ધ, ન્યાય, સાંખ્ય ઇત્યાદિની વ્યાખ્યાઓ અચલિત નથી, પણ તે તે દૃષ્ટિએ સમજી શકાય અને માન્ય રાખી શકાય એવી છે.

૧૬. માનવી વિચારશક્તિના વિકાસને સારુ સંસ્કારોની અવશ્ય આવશ્યકતા છે. શાસ્ત્રીય કોને કહેવા તેનું નિરાકરણ પ્રત્યેક સમાજ, પ્રત્યેક યુગમાં પોતાને સારુ કરી રાખે છે.

૧૭. હિસા એટલે કોઈ પણ જીવને કાયાથી, વાચાથી અથવા મનથી દુઃખ દેવાના હેતુથી દુઃખ દેવું તે. તે સ્થિતિનો અભાવ તે અહિસા. વેદાંતની અહિસા હું પોતે જે સમજ્યો છું તેમ તો મને ઠીક જ લાગી છે. પણ વસ્તુતઃ મારી સમજ વેદાંતને અનુસરે છે કે નહીં એ હું પોતે ન કહી શકું. તેમ વેદાંતનો મારો સારો અભ્યાસ છે એમ પણ ન કહી શકું.

૧૮. બ્રહ્મચર્યના પાલનને સારુ મન, વાચા અને શરીરને નિરંતર સાત્ત્વિક વસ્તુમાં રોકેલાં રાખવાં જોઈએ. તેથી સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ભોગી ગૃહસ્થાશ્રમી જે કરે છે તેથી બ્રહ્મચારીએ ઊલટું કરવું. મનોવિકારની સાથે આહારને ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે, એવો મારો અનુભવ છે, પણ આહાર સ્વચ્છ અને અલ્પ હોવા છતાં પણ મનોવિકાર થયા જ કરે એમ હું જાણું છું. તેથી આહાર એ બ્રહ્મચર્યના પાલનને સારુ એક મોટું સાધન છે. પણ એ જ પૂરતું સાધન નથી એમ કહી શકાય. શુદ્ધમાં શુદ્ધ આહાર એકાંતમાં લીધેલો વનપક મેવો છે. એ વિશે મને લવ-લેશ પણ શંકા નથી. મૂળ વસ્તુ એ છે કે સ્વાદેન્દ્રિયની ઉપર કાબૂ મેળવી શકાય તો બ્રહ્મચર્ય સહજ વસ્તુ થઈ પડે. જ્ઞાનનો સંબંધ મન સાથે છે અને આહારનો જડ દેહની સાથે છે એમ કહેવામાં બે દોષ છે. જીવતા મનુષ્યનો દેહ સર્વાંશે જડ નથી. અને મન જેને આપણે જાણીએ છીએ અને જે અનુભવજ્ઞાન પામે છે તે મન દેહની સાથે એટલો ગાઢ સંબંધ રાખે છે જેટલો તેજ સૂર્યની સાથે. મૃતદેહ એટલે જેમાંથી મન ચાલ્યું ગયું છે તે તો કાંઈ ખાતો જ નથી, પીતો જ નથી તેમ દેહની મારફત ખાનાર તો મન જ છે. તેમ ખરું જોતાં જ્ઞાન પણ તે દેહની મારફતે લે છે.

૧૯. જીવમાત્રનો એકરૂપે રહેતો મહાજીવ તે ઈશ્વર. એ એકરૂપને નહીં ઓળખનાર અને પોતાને અળગો માનનાર ચેતનમય જંતુ તે જીવ. સર્વમાં રહેલો છતાં એ મહાજીવ પ્રત્યક્ષ નથી, એ જ એની ખૂબી, એ જ એનું આશ્ચર્ય, એ જ એની માયા. એ માયાને તરીને એ એકરૂપે રહેલા મહાજીવને ઓળખવો એ પુરુષાર્થ. એ કદી પણ આપણે સમજી શકીએ એવી રીતે પ્રત્યક્ષ થનારી વસ્તુ જ નથી, ત્યાં તેને પ્રત્યક્ષ કરવાનું સાધન કયાંથી જ હોય? પણ જેનામાં હું મટીને કેવળ શૂન્ય થવાની શક્તિ છે તે તેની ઝાંખી કરી શકે છે, તે કોઈને બતાવી શકતો નથી. ઝાંખી કરતાં જ તે તેમાં એવો અંજાઈ જાય છે અને એવો મુગ્ધ બની જાય છે કે તે તેમાં જ શમી જાય છે. કોઈને પોતાનો પરમ આનંદ જણાવવાનું તેને નથી ભાન કે નથી કાંઈ કામ.

૨૦. શાસ્ત્રકારોએ સૂચવેલા બધા માર્ગોનું મેળવણું કરીને મેં મારે સારુ માંડ માંડ જ્યાંત્યાંથી કંઈક લઈ લીધેલું છે. એટલે કયો માર્ગ માન્ય છે એ બતાવવું જ મુશ્કેલ છે. મને શંકર પ્રિય છે, તેમ જ રામાનુજ, માધવવલ્લભાદિ છે. બધાની પાસેથી હું તો ખૂબ જમ્યો છું અને કોઈ એકની પાસેથી લઈને પેટ ભરી શક્યો નથી.

૨૧. આ પ્રશ્નનો જવાબ ખરું જોતાં હવે તો આગલા જવાબોમાં અપાઈ ગયેલો ગણાવો જોઈએ. યજ્ઞ, દાન, તપ ઇત્યાદિ કર્તવ્ય છે, તેનો અર્થ એવો તો નથી જ કે જે પ્રમાણે ભૂતકાળમાં તે વર્તાતાં તે જ પ્રમાણે આ કાળમાં પણ તે વર્તાવાં જોઈએ. યજ્ઞદાનાદિ સ્થિર વસ્તુ છે; તે કરવાની રૂઢિઓ અને રીતો યુગે યુગે અને દેશે દેશે બદલાય — જેમ કે મારી દૃષ્ટિએ આ દેશનો અને આ યુગનો મહાયજ્ઞ રેંટિયો છે. આ દેશ અને આ કાળને મુમુક્ષુને શોભે એવું દાન દેશની સેવા અર્થે તન, મન અને ધન અર્પણ કરવાં તે છે. અને અન્ન અને

દુકાળની ભૂખે મરતા અસંખ્ય અસ્પૃશ્યાદિનાં દુઃખોથી તપીને બળી મરવું એ તપ છે. અને જે મનુષ્ય એ ત્રણ મહાકાર્ય કરે એ અવશ્ય પવિત્ર બને છે અને જે વિરાટ સ્વરૂપનું દર્શન અર્જુન પામ્યો તે તે પણ કરે.^૧

૨૨. સર્ગુણ, નિર્ગુણ એ તો અપૂર્ણ અને અજ્ઞાનથી ભરેલા જ્ઞાનને સારુ ફાંફાં મારતા મનુષ્યની ભાષા છે. ઈશ્વર તો અવર્ણનીય છે. એટલે તેને વિશે નિર્ગુણ શબ્દ પણ ફાંફાં માત્ર છે પણ એ ભક્તાધીન હોવાથી એને હજાર તો શું અસંખ્ય વિશેષણો આપી શકાય અને બધાં તે તે ભક્તની દૃષ્ટિએ તેને લાગુ પાડી શકાય અને એ બધાં વિશેષણો તે સાંખીને બેઠો રહે છે એ એની મહાન કૃપા. હવે એને બધાં શરીર, બધી ઈન્દ્રિયો, બધી વસ્તુ એમ કહી નાખવામાંયે કાંઈ દોષ નથી એમ કહીને આપણે બંને હાથ ધોઈ નાખીએ.

૨૩. મારા ઉપવાસો અને મારું ખમવું બન્ને ઈશ્વરનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાને ખાતર છે એમ હું નમ્રપણે કહેવા ઈચ્છું છું. અને ઉદ્દેશ તો અનશન વ્રત કરીને પણ જે આંખીનું મેં કંઈક વર્ણન આ ઉત્તરોમાં કર્યું છે તે આંખી કરી લેવાનો છે — પણ ઉપવાસ બળાત્કારે નથી થઈ શકતા. તેને સારુ પણ યોગ્યતા જોઈએ. એ યોગ્યતા મેળવવા સતત પ્રયત્ન ચાલુ છે પણ આ દેહે એ યોગ્યતા ન મળે અને કમોતે મરણ થાય એ પણ સંભવે.

આમ આપના પ્રશ્નો સંપૂર્ણ થાય છે. આ ઉપરાંત કાંઈ વિશેષ પૂછવા જેવું હોય તો અવશ્ય પૂછશો. કેટલાક ઉત્તરોમાં અથવા બધામાં તમે એક પ્રકારનો નિશ્ચય જોશો. એને ધૃષ્ટતા કે અભિમાન ન માનશો. જે પ્રમાણે મેં લખ્યું છે તે પ્રમાણે ન લખું તો હું અસત્ય આચરું કેમ કે જે વસ્તુને હું માનું છું તેને ખોટી નમ્રતાને ખાતર છુપાવવા જેવું થાય — એટલે મારી નિશ્ચયાત્મકતામાં અયોગ્ય જણાય તો એ અવિનયને ક્ષમા આપજો.

પૂ. માલવિયાજી મહારાજ અહીં છે. એમની સાથે અનેક પ્રકારની ધર્મવાર્તા ચાલી રહેલ છે. તમારી ઈચ્છા પણ તેમને હું જણાવી દઈશ.

આપનો
મોહનદાસ ગાંધી

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૨૩

૯૦. નિષ્કલંક મન્નૂરી

વીરમગામ, લખતર વગેરે પ્રદેશમાં કપાસ પેદા થાય છે, અને ત્યાં જોકે વરાળયંત્રે ઘર કર્યું છે, તેમ છતાં માનવયંત્ર વિના ચલાવી નથી શકાયું તેથી કાલાં ફેલવાં, વીણવાં વગેરેની ક્રિયા હજુ સ્ત્રીપુરુષોની મારફતે જ થઈ રહી છે. કાલાં ફેલવાની ક્રિયા એવી છે કે જે એક હાથે ન થઈ શકે, આજે હાથે જ થવી જોઈએ. તેથી કોઈક દિવસે જે યંત્રયુગનું બળ વધ્યા જ કરશે તો કાલાં ફેલવાની ક્રિયાને સારુ અહીં યંત્ર દાખલ થશે જ. પણ હાલ તો સદ્ભાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે— જેમ સૌની પ્રકૃતિને અનુકૂળ હોય તેમ માની લે— કાલાં ફેલવાની ક્રિયા સ્ત્રીપુરુષો જ કરે છે તેથી મેં તે જ કામ કરતા એક મિત્રને કેટલાક પ્રશ્નો પુછાવ્યા, તેના ઉત્તરમાં તે લખે છે: ૧

૫૦-૬૦ વર્ષ પૂર્વે મારા જેવા કોઈએ જે આવો પ્રશ્ન ૩ કંતામાણને વિશે પૂછ્યો હોત તો તેનો પણ જેવો આ જવાબ છે, તેવો જ લગભગ અક્ષરશઃ મળ્યો હોત. કેમ કે તે વખતે રૈટિયો ગરીબાઈની નિશાની ન હતો, પણ ખાનદાનીની નિશાની હતો, અને જેમ કાલાં ફેલવાની ક્રિયા આજે ગરીબોનું નિર્વાહનું સાધન હોવા છતાં શ્રીમંતો પણ ધર્મ સમજીને કાલાં ફેલે છે અને તેના પૈસા લેતાં પણ સંકોચ નથી પામતા તેમ જ પૂર્વે શ્રીમંતો પણ વગર સંકોચે ધર્મ સમજીને કાંતતા, અને જ્યાં સુધી શ્રીમંતોએ તે ધંધો છોડ્યો ન હતો ત્યાં સુધી ગરીબો સુરક્ષિત હતા અને કાંતવાના ધંધાનો નાશ નહોતો થયો. આવા સાર્વજનિક ધંધા જેટલે અંશે ધંધા છે તેટલે અંશે ધર્મ પણ છે. તે જ્યાં લગી શ્રીમંત લોકો તેને વળગી રહે ત્યાં લગી જ ચાલે છે, કેમ કે તેમાં કરોડપતિ બનવાનો પ્રસંગ ન આવી શકે, તેમાં સટ્ટાનો પ્રસંગ ન આવી શકે. લોકસમસ્તનું કલ્યાણ જેવાય તો જ તેવા ધંધા ટકે. પરમાર્થ તરફથી દૃષ્ટિ ખસી જાય ત્યારે તો સૌ કરોડપતિ થવાનાં ફાંફાં મારે અને એવી જ જાતના ધંધા શોધે કે જેમાં કરોડપતિ થવાનો સંભવ હોય. મનુષ્ય આવા પાપી અને પોતાની અધોગતિ કરનારા પ્રલોભનમાં ન પડે તેથી વર્ણાશ્રમ ધર્મની શોધ થઈ અને તેને હિંદુ ધર્મે અપનાવ્યો. એ ધર્મનું આજે તો નામ માત્ર રહ્યું. એનું સ્વરૂપ ભૂંસાઈ ગયું છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં તેનું કુરૂપ નજરે આવે છે. ધંધાને અંગે જે ધર્મની શોધ થઈ હતી તે અત્યારે રોટીવ્યવહાર અને બેટીવ્યવહારમાં પરિમિત થઈ ગયો છે. કોને અને કેમ સમજાવી શકાય કે રૈટિયાના પુનરુદ્ધારમાં વર્ણાશ્રમનો, શુદ્ધ ધર્મનો, અને વિવેકની મર્યાદાના ઉલ્લાંઘનનો દોષ ન આવે તો કહીએ કે બધા ધર્મનો પણ પુનરુદ્ધાર છે?

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૩-૭-૧૯૨૭

૧. આ પત્ર અહીં આપ્યો નથી. પત્રલેખક એમાં સમજતવે છે કે કાલાં ફેલવાં એ નિષ્કલંક મન્નૂરી મનાય છે અને રાય, રંક બધા તે કરી શકે છે.

૯૧. વિદ્યાર્થીની મૂંઝવણ

એક સરલચિત્ત વિદ્યાર્થી નીચે પ્રમાણે લખે છે :

મારા પત્રમાં ખાદીસેવક થવા વિશે આપે જે લખ્યું છે તે મેં ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યું. સેવા કરવાની તો ધારણા છે જ. પરંતુ ખાદીસેવક જ થઈશ કે કોઈ બીજી રીતે સેવા કરીશ એ હજી મારે વિચારવાનું રહે છે. ખાદી ઉદ્યારમાં જ આત્મોન્નતિ સમાયેલી છે એમ હજી મને નથી ભાસ્યું. આજે તો હિંદુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે, તથા તે સ્વતંત્ર થવા પામે એટલા માટે કાંતવું આવશ્યક સમજી સમાજ પ્રત્યેનો ધર્મ બજાવવા હું કાંતું છું. પછી તો જે સેવા મારે માટે ઉત્તમ નિર્માણ થઈ હશે તે પ્રમાણે થશે. આજે તો જેટલું જ્ઞાન મેળવી શકાય તેટલું મેળવી સેવા કરવા તૈયાર થઈ જવું એ જ ધ્યેય છે.

બ્રહ્મચર્યના પાલન વિશે તો મારે શું લખવાનું હોય? બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂર્ણ કરવા ઈશ્વર શક્તિ આપે એટલી જ ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના.

મારાથી એ નથી સમજી શકાતું કે તમે શાળાઓમાં જ્ઞાનને તેમ જ ઉદ્યોગને એકી વખતે કેમ સરખું સ્થાન આપો છો. મને એમ લાગ્યા જ કરે છે કે જે વસ્તુ આપણે એક-સાથે કરવા જતાં એકેય સરખી નથી કરી શકતા.

આપણે ઉદ્યોગ શીખવો તો રહ્યો જ. પરંતુ એ સારું નથી કે અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી ઉદ્યોગ શીખવવો? કાંતવાને હું ઉદ્યોગમાં ગણતો નથી. કાંતવું એ સમાજ પ્રત્યેનો દરેક માણસનો ધર્મ છે, અને તેથી દરેકે કાંતવું જોઈએ. પરંતુ બીજા ઉદ્યોગોને માટે? મને લાગે છે કે વણાટ, ખેતી અને તેને ઉપયોગી સુતારીકામ, વગેરે ઉદ્યોગો અભ્યાસ કર્યા પછી કરી શકાય. એ દરેક કામ પણ એક સ્વતંત્ર વિષય છે. એકાદ વર્ષ એને માટે આપી દીધું હોય તો બસ થાય.

આજે હું મારી સ્થિતિ વિચારવા બેસું તો બંને વસ્તુઓ બગડતી હોય એમ લાગે છે. ત્રણ કલાક ઉદ્યોગ કરી બહારના વખતમાં કાંતી, એક બહારની શાળામાં શીખવાતા વિષયો જેટલા જ વિષયો ભણવા, સ્વાધ્યાય કરવો, તથા આવશ્યક કર્મોમાં ભાગ લેવો એ ખરેખર કઠણ વસ્તુ લાગે છે.

બાળકોનો અભ્યાસ તો ન જ ઘટાડી શકાય. એને માટે બધા વિષયો શીખવા આવશ્યક જ છે. ત્યારે એટલા વિષયો ભણવા છતાં, સ્વાધ્યાય કરતા હોવા છતાં, બાળકો ઉપર આપણે વધારે બોજે કેમ નાખીએ? બાળકો આપેલો અભ્યાસ બરોબર કરી શકે નહીં. ત્યાં સ્વવાચન તો ક્યાંથી જ કરી શકે? હું જોઉં છું કે જેમ જેમ અભ્યાસ આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ સ્વવાચન વધારવું આવશ્યક થતું જાય છે, અને એટલો વખત કાઢી શકાતો નથી.

આ વિચારો મેં શિક્ષકોને પણ દર્શાવ્યા છે. ચર્ચા પણ થઈ છે. પરંતુ એથી મને હજુ સંતોષ થયો નથી. મને એમ લાગે છે કે તેઓ અમારી મુશ્કેલી નથી સમજી શક્યા. આપ આ વિશે વિચારી મને સમજાવશો?

આ પત્રમાં બે બહુ અગત્યના પ્રશ્નો છે. આ પત્ર મારા પત્રના જવાબમાં છે એ તો વાંચનાર સમજે તેમ છે. તેનો ઉત્તર ખાનગી આપવાને બદલે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને મદદગાર થઈ પડશે એવી આશાએ નવજીવન દ્વારા આપવાનું ધારી મેં તે ત્રણ માસ લગી સાચવી રાખ્યો.

આત્મોન્નતિ અને સમાજસેવાના ધર્મમાં જે ભેદ મજકૂર પત્રમાં પાડ્યો છે, તે ભેદ હિંદુ-સ્તાનમાં ઘણા પાડે છે. મને એ ભેદમાં વિચારદોષ જણાય છે. જે કાર્ય આત્મોન્નતિનું વિરોધી છે તે સમાજસેવાનું પણ વિરોધી છે એમ મારી માન્યતા છે અને મારો અનુભવ છે. સેવાના કાર્ય વાટે જ આત્મોન્નતિ થઈ શકે છે. સેવાકાર્ય એટલે યજ્ઞ. જે સેવા આત્મોન્નતિને રોકે છે તે ત્યાજ્ય છે.

જૂઠું બોલીને સેવા થઈ શકે એમ કહેનારાનો પંથ છે. પણ જૂઠું બોલવાથી આત્માની અવ-નતિ થાય છે એ તો સહુ કબૂલ કરે છે. તેથી જૂઠું બોલીને થતી સેવા ત્યાજ્ય છે. હકીકત એવી છે કે જૂઠું બોલીને સેવા થાય છે એવી માન્યતા એ આભાસ માત્ર છે. એનું તાત્કાલિક પરિણામ ભલે સમાજને લાભદાયી જણાય પણ તેથી હાનિ જ થાય છે એવું બતાવી શકાય એમ છે.

એથી ઊલટું રેંટિયા પ્રવૃત્તિથી સમાજને લાભ થાય છે, જગતને લાભ થાય છે, તેથી આત્માને લાભ થાય છે. આનો અર્થ એ નથી કે દરેક કાંતનાર આત્મોન્નતિ સાધે છે. જે બે પૈસા કમાવાને સારુ કાંતે છે તેને તેટલું જ ફળ મળે છે. જે આત્માને ઓળખવા સારુ કાંતે છે તે તેની વાટે મોક્ષ પણ મેળવે છે. “જે ભક્તિભાવે પાણી પાય છે” તે પણ મોક્ષને લાયક બને. જે દંભાર્યો કે દ્રવ્યાર્યો ચોવીસે કલાક ગાયત્રીનો મંત્ર જપે તેમાંનો પહેલો અધોગતિ પામે, બીજા દ્રવ્ય મેળવવામાં પૂરતું ફળ મેળવી અટકે. જ્યાં સર્વોત્તમ હેતુ છે તે સર્વોત્તમ કાર્ય છે ત્યાં જ મોક્ષ છે.

વસ્તુતઃ એ સર્વોત્તમ હેતુ ક્યો ને સર્વોત્તમ કાર્ય કયું તે જાણવાને અર્થે જ બ્રહ્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે છે. આત્મોન્નતિની દૃષ્ટિએ ખાદીસેવાને સારુ યોગ્યતા મેળવવી એ નાનીસૂની વાત નથી. આત્માથી ખાદીસેવક રાગદ્રોષ રહિત હોવો જોઈએ. આમાં બધું કહેવાઈ ગયું. નિઃસ્વાર્થપણે, માત્ર આજીવિકા પૂરતું મળવાથી સંતુષ્ટ રહી, રેલવેથી દૂર એવા નાનકડા ગામમાં પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં અડગ શ્રદ્ધાપૂર્વક આસનબદ્ધ થઈ બેસનાર એક પણ ખાદીસેવક હજુ સુધી તો આપણને નથી મળ્યો. એવો ખાદીસેવક સંસ્કૃત જાણતો હોય, સંગીત જાણતો હોય, સર્વધર્મના જ્ઞાનવાળો હોય. જેટલી કળા જાણતો હોય તે બધીનો તે ત્યાં ઉપયોગ કરી શકે. રેંટિયાશાસ્ત્ર ઉપરાંત કંઈ ન જાણતો હોય તોયે સંતુષ્ટ રહીને સેવા કરી શકે.

દીર્ઘ કાળનું આજસ, દીર્ઘ કાળના વહેમો, દીર્ઘ કાળનો ભૂખમરો, દીર્ઘ કાળનો અવિશ્વાસ આ બધો ધોર અંધકાર દૂર કરવાને સારુ તો મોક્ષની ભાગોળે પહોંચેલા તપસ્વીઓની આવશ્યકતા છે. આ ધર્મનું અલ્પ પાલન પણ મહાભયમાંથી^૧ ઉગારનાર છે. તેથી તે સહેલો છે. પણ તેનું સંપૂર્ણ પાલન તો મોક્ષાર્થીની તપશ્ચર્યાના જેટલું જ કઠિન છે.

આ કથનનો એવો આશય નથી કે કોઈ પોતાના વિદ્યાભ્યાસને છોડીને હમણાં જ ખાદી-સેવા કરવા મંડી જાય. પણ આનો અર્થ એવો અવશ્ય છે કે જે વિદ્યાર્થીમાં હિંમત, બળ અને વિશ્વાસ હોય તે આજથી જ સંકલ્પ કરે કે તેણે વિદ્યાભ્યાસને અંતે ખાદીસેવક બનવું છે.

આમ કરે તે આજ્ઞી ખાદીસેવા કરતો થયો છે; કેમ કે પોતે બધા વિષયોની પસંદગી કેવળ એ સેવાની યોગ્યતાને મેળવવાને સારુ કરશે.

હવે બીજી મૂંઝવણ તપાસીએ.

મારાથી એ નથી સમજી શકાતું કે તમે શાળાઓમાં જ્ઞાનને તેમ જ ઉદ્યોગને એકી વખતે કેમ સરખું સ્થાન આપો છો?

આ પ્રશ્ન હું જ્યારથી દેશમાં આવ્યો છું ત્યારથી મેં સાંભળ્યો છે. ને ત્યારથી મેં એક જ જવાબ આપ્યો છે. તે એ કે બંનેને સરખું સ્થાન મળવું જ જોઈએ. પૂર્વે એમ થતું. વિદ્યાર્થી સમિત્પાણિ થઈ ગુરુને ઘેર જતો એ એની નમ્રતા, તેનો સેવાભાવ સૂચવતાં હતાં. અને તે સેવા ગુરુને સારુ લાકડાં પાણી ઈત્યાદિ જંગલમાંથી લાવવાની હતી. એટલે કે વિદ્યાર્થી ગુરુને ઘેર ખેતીનું, ગોપાલનના ઉદ્યોગનું અને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવતો.

આમ આજે થતું નથી તેથી જ જગતમાં ભૂખમરો અને અનીતિ વધ્યાં છે. અક્ષરજ્ઞાન અને ઉદ્યોગ નોખાં નથી, છતાં તેમને નોખાં પાડવાથી, તેમના છેડા છૂટા કરવાથી જ્ઞાનનો વ્યભિચાર થવા પામ્યો છે. પતિએ તરછોડેલી પત્નીના જેવી ઉદ્યોગની સ્થિતિ છે. અને જ્ઞાનરૂપી પતિ ઉદ્યોગને તજીને સ્વેચ્છાચારી બન્યો છે ને અનેક ઠેકાણે પોતાની એઠી નજર નાખતો છતાં પોતાની કામનાની તૃપ્તિ મેળવી જ નથી શકતો તેથી છેવટે સ્વચ્છંદ કરતો થાકીને પછડાય છે.

બેમાંથી કોઈને પ્રથમ સ્થાન હોય તો ઉદ્યોગને છે. બાળક જન્મથી પોતાની અક્કલ નથી વાપરતું પણ શરીર વાપરે છે. પહેલાં હાથપગ; પછી આંખને વાપરે; પછી ચારપાંચ વર્ષે સમજણું જ્ઞાન પામતું થાય છે. સમજણું થયું તેવું જ શરીરને ભૂલે તો શરીર અને સમજણ બંનેનો નાશ થાય. શરીર વિનાની સમજણ હોય નહીં. એટલે સમજણનો ઉપયોગ શરીરઉદ્યમમાં કરવાનો છે. આજે શરીરઉદ્યમ કેવળ શરીર કસવાની કસરત જેટલો રહ્યો છે, જ્યારે પૂર્વે કસરત ઉપયોગી ઉદ્યમમાંથી મળી રહેતી. આમ કહેવાનો આશય એ નથી કે બાળકો રમેગમે નહીં. એ રમતગમતને ઘણું ઓછું સ્થાન હોય, ને એ શરીર અને મનને એક જાતનો આરામ છે. શુદ્ધ શિક્ષણમાં આજસને સ્થાન નથી. ઉદ્યોગનું હો કે અક્ષરનું, બંને રસમય હોવાં જોઈએ. બાળક અક્ષરજ્ઞાનથી કે ઉદ્યમથી કંટાળે તેમાં તેનો નહીં પણ શિક્ષણનો ને શિક્ષકનો દોષ છે.

મજકૂર કાગળ મેં સાચવ્યો તે દરમ્યાન મારા હાથમાં એક પુસ્તક આવ્યું. તેમાં મેં જોયું કે હાલ ઈંગ્લંડમાં ઉદ્યોગ સાથે અક્ષરની કેળવણી આપવાનાં કેન્દ્રો રચવાને સારુ જે સંસ્થા ઊભી થઈ છે તેમાં ઈંગ્લંડના લગભગ બધા મોટા પુરુષોનાં નામ છે. તેનો હેતુ એ છે કે અત્યારે કેળવણી અપાય છે તેનું વલણ ફેરવી, બાળકોને ઉદ્યોગ અને અક્ષરજ્ઞાન સાથે આપવાને તેમને વિશાળ મેદાનોવાળાં સ્થાનોમાં રાખવાં, જ્યાં તેઓ ધંધા શીખે, તેમાંથી કંઈક કમાય પણ ખરા ને અક્ષરજ્ઞાન પણ મેળવે. આમ કરતાં અક્ષરજ્ઞાનનો સમય વધશે એમ તંત્રી કહે છે. પણ તેમ થવામાં લાભ છે, હાનિ નથી એમ પણ તે કહે છે, કેમ કે દરમ્યાન વિદ્યાર્થી કમાતો થાય છે ને તે જેમ જ્ઞાન મળતું જાય તેમ પચાવતો થાય છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં જે પ્રયોગો કર્યા તે આ વસ્તુનું સમર્થન કરે છે એવી મારી માન્યતા છે. જેટલે અંશે મને કરતાં આવડ્યા ને હું તે કરી શક્યો તેટલે અંશે તે સફળ થયા હતા.

જ્યાં શિક્ષણની પદ્ધતિ સારી છે ત્યાં સ્વવાચાને સારુ નહીં જેવો જ સમય જોઈએ છે. વિદ્યાર્થીની ઈચ્છામાં આવે તે કરવા, વાંચવા કે આજસુ રહેવું હોય તો આજસુ રહેવાને સારુ થોડો વખત તો જોઈએ જ. યોગવિદ્યામાં એનું નામ “શવાસન” છે એમ મેં હમણાં જાણ્યું.

“શ્વાસન” એટલે મૂએલાની જેમ લાંબા થઈને પડવું ને શરીર મન વગેરેને ઢીલાં મૂકી દઈ ઈરાદાપૂર્વક જડ જેવા થઈ પડ્યા રહેવું. તેમાંયે રામનામ તો શ્વાસોચ્છ્વાસની સાથે ચાલતું જ હોય પણ તે કંઈ આરામમાં ખલેલ ન પહોંચાડે. બ્રહ્મચારીને તો તેનો શ્વાસ જ એ નામ હોય.

પણ મારું કહેવું બરોબર હોય તો તેનો અનુભવ મજકૂર વિદ્યાર્થી અને તેના સાથીઓ જે ખોટા નથી, ઠરડા નથી, પ્રયત્નશીલ છે તે કેમ નથી કરતા?

આપણી દયામણી સ્થિતિ એ છે કે અમે બધા શિક્ષકો અક્ષરજ્ઞાનના યુગમાં પાક્યા છીએ. તેમ છતાં બુદ્ધિએ તેની અપૂર્ણતા કેટલાક જોઈ શક્યા. સુધારો કઈ રીતે કરવો એ ઝટ ખબર ન પડી, હજુ નથી પડતી. વળી જેટલી સમજ આવી છે તે પ્રમાણે અમલ કરવાની શક્તિ નથી. રઘુવંશ, રામાયણ કે શેક્સપિયર શીખનાર સુતારીકામ કે વણાટકામ શીખવવા સમર્થ નથી. તેને પોતાને રઘુવંશ જેટલે અંશે શીખવતાં આવડે છે તેટલે અંશે તે વણાટકામ જાણતો નહીં હોય. જાણતો હશે તોયે તેને રઘુવંશના જેટલો તેમાં રસ નહીં હોય. આવા અપૂર્ણ સાધનમાંથી સંપૂર્ણ ઉદ્યોગ અને જ્ઞાન પામેલા ચારિત્રવાન વિદ્યાર્થી તૈયાર કરવા એ નાનું કામ નથી. તેથી આ સંધિકાળમાં અધકચરા શિક્ષકોએ અને પ્રયત્નશીલ વિદ્યાર્થીઓએ ધીરજ અને શ્રદ્ધા રાખવાં જ રહ્યાં છે. શ્રદ્ધાએ સમુદ્ર ઓળંગાય ને મોટા દુર્ગો તોડી શકાય.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૩-૭-૧૯૨૭

૯૨. વિલિયમ સ્મિથને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૩, ૧૯૨૭

પ્રિય મિ. સ્મિથ,

તમારા બે પત્રો મળ્યા છે. તે ઉપરાંત તમે બહુ ચીવટથી તૈયાર કરેલું ટાંચણ તથા ખસી કરવા માટે વપરાતાં ઓજારનો સિદ્ધાંત અને ઉપયોગ સમજાવતું ઈટાલીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું સચિત્ર ચોપાનિયું પણ મળ્યું છે. એ બધાં બદલ હું તમારો આભારી છું.

તમારું ટાંચણ હવે મેં વાંચી લીધું છે, એટલે જે આવતા મંગળવારે સાંજે ચાર વાગ્યે તમને ફરસદ હોય તો તમને મળતાં મને ઘણો આનંદ થશે.

તમે લખી આપેલા અત્યંત ઉપયોગી મુદ્દા હું યંગ ઇન્ડિયામાં પ્રસિદ્ધ કરી શકું? અથવા બીજી કોઈ રીતે એનો જાહેર ઉપયોગ કરી શકું?

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૯૧૯

૯૩. બેંગલોરના ખાદી પ્રદર્શનમાં ઉદ્ઘાટન પ્રવચન

જુલાઈ ૩, ૧૯૨૭

મિત્રો,

આ સમારંભમાં ઉદ્ઘાટનવિધિ કરવાનું મને સોંપીને તમે મને બહુ મોટું માન આપ્યું છે. મારું ઉદ્ઘાટન પ્રવચન હું મારી જાતે કરી શકીશ નહીં એ મારે માટે મોટા સંતાપનો વિષય છે. તમે એટલું તો કબૂલ રાખશો કે ડૉ. સુબ્બારાવ અને અત્યાર સુધી મારી સંભાળ રાખી રહેલા દાક્તર મિત્રોએ મને આપેલી છૂટનો મારે ગેરવાજબી લાભ ન લેવો જોઈએ. એટલા માટે મારે બને એટલું સંભાળીને કામ કરવું છે અને મારા શરીરને જરૂર વિના કશો પરિશ્રમ પડવા દેવો નથી. આ કારણે, આ પ્રદર્શનના સંબંધમાં મારે જે થોડા વિચારો તમારી સમક્ષ રજૂ કરવાના છે તે મેં લખી કાઢ્યા છે. શ્રી તથાચારી એ લખાણનો આ પ્રાંતની માનુભાષામાં કરેલો તરજુમો વાંચી સંભળાવશે અને પછી શ્રી રાજગોપાલાચારી અસલ અંગ્રેજી પ્રવચન તમારી સમક્ષ વાંચશે. મને એ વાતનું દુઃખ છે કે આપણા દેશની જે રાષ્ટ્રભાષા છે અથવા હોવી જોઈએ તે શીખવાની તસ્દી તમે આ પ્રાંતના લોકો લેતા નથી. હું જ્યારે જ્યારે દક્ષિણ દેશમાં આવ્યો છું ત્યારે દરેક વખત મારે અહીંના લોકોની આ ત્રુટી વિશે ટકોર કરવી પડી છે. હવે તો બેંગલોરમાં પણ તમારે માટે એક હિંદી પ્રચાર કાર્યાલય ખોલવામાં આવ્યું છે. એટલે હું માનું છું કે જેમ ખાદીની બાબતમાં તેમ હિંદીમાં પણ તમે થોડા જ વખતમાં તામિલનાડુ અને આંધ્ર પ્રદેશની બરાબરી કરતા થઈ જવાના છો. અને એ રીતે મને પૂરેપૂરી આશા છે કે હિંદીના તમારા અજ્ઞાનની બાબતમાં તમે તમારી ઊણપ દૂર કરવાના છો. જે મારી સામે મેં એકલા મુસલમાન ભાઈઓને બેઠેલા જોયા હોત તો હું જાણું છું કે એમની આગળ હું હિંદીમાં બોલી શક્યો હોત. તેઓ આપણી રાષ્ટ્રભાષાની આબરૂ સાચવી રહ્યા છે, ત્યારે દક્ષિણના હિંદુઓ આ બાબતમાં બહુ પાછળ છે. હું આશા રાખું છું કે તમે મૈસૂરવાસીઓ તમારા મુસલમાન ભાઈઓ સાથે આ વિષયમાં સજ્જડ હરીફાઈ કરશો અને હિંદીમાં પાછળ છો ત્યાંથી એમની હરોળમાં આવી જશો. આટલું કહીને હવે મારા મિત્રને હું વિનંતી કરું છું કે તેઓ કન્નડ ભાષામાં તૈયાર કરેલો તરજુમો વાંચી સંભળાવે.

મહાત્માજીના પ્રવચનના કન્નડ અનુવાદનું વાચન પૂરું થયા પછી એમનું નીચેનું અંગ્રેજી પ્રવચન શ્રી ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીએ સ્પષ્ટ વાણીમાં વાંચી સંભળાવ્યું :

“મારા પર દયા ન ખાશો”

મિત્રો,

આ રમણીય નગરમાં પૂ. પંડિત મદનમોહન માલવિયાજી સાથે તમને મળતાં ભારે આનંદ થાય છે. હિંદુ સભ્યતામાં ઊંચર્યો છું તેને લીધે જેમને હું આ દેશમાં આવ્યો ત્યારથી એક મુરબ્બી ભાઈ તરીકે ગણું છું તેમની સમક્ષ કોઈ પણ કામમાં આગળ પડતો ભાગ લેતાં મને સંકોચ થાય છે. પણ કર્તવ્યને વશ થઈને એ સંકોચ કાંઈક ઓછો કરી શકું છું.

૧. ૧ અને ૨ વચ્ચે આવતા ભાગનું ભાષાંતર નવજીવન, ૧૦-૭-૧૯૨૭ના અંકમાંથી આપ્યું છે.

માંદગી પછી ડોક્ટરોની રજાથી આ પહેલી વાર હું જાહેર આગળ રજૂ થાઉં છું. તે પ્રસંગે હું મૈસૂરના મહારાજા અને તેમની પ્રજા જેમણે મારા આરામના દિવસોમાં મારા પ્રતિ અતિશય માયામમતા બતાવી છે તેને માટે તેમનો બંનેનો ઉપકાર માનું છું. તમારા ભરચક આતિથ્યને લીધે માંદગી પણ આકર્ષક બની ગઈ છે. પણ ખાદીને માટે મારા મિત્રોએ કાઢેલી અપીલમાં તેમણે મારી માંદગીનો વેપાર કર્યો છે તે જોઈને મને દુઃખ થયું, — કારણ તેમણે તમે ખાદી પહેરો અને ખાદી માટે પૈસા આપો તો હું જલદી સારો થઈ જઈશ એવી તમને લાલચ આપી છે. આ લાલચને તમે જરાયે વળન ન આપશો. જે ખાદી તમારી બુદ્ધિ ઉપર કશી અસર ન કરે, અને દેશના અર્થશાસ્ત્રમાં એનું સ્થાન તમને ક્યાંય ન દેખાય તો ભલેને એ મને ગમે તેટલી પ્રિય હોય તોપણ તમારે એને તિલાંજલિ આપવી જોઈએ.

મોટાં દેશકાર્યની વાત હોય ત્યાં અમુક કાર્યથી ફલાણાને સારું લાગશે કે માહું લાગશે એવા વિચાર ન કરવાના હોય. જે હું એવો આળો થઈ ગયો હોઉં કે મારી ધૂનો અને તરંગો — અરે કદાચ જેને તમે મારી મૂર્ખાઈ ગણો તે — ને લોકો ટેકો ન આપે તો હું તવાતો જાઉં, તો દેશને માટે એ બહેતર છે કે મારે એટલા જ અશક્ત થઈ રહેવું કે જેથી કશો વધારે ઉદ્યમ તું ન કરી શકું.

કામ જોઈને ભલે માત થાઓ

મારી માંદગી નહીં, પણ આ પ્રદર્શન જરૂર તમારાં બુદ્ધિ અને હૃદયની ઉપર અસર કરે એવી વસ્તુ છે ખરી. એ ખુલ્લું મૂકવામાં હું મહાભાગ્ય માનું છું. ખાદી એ શી વસ્તુ છે અને એ દ્વારા કેટલું કામ થયું છે તેનો પદાર્થપાઠ તમને એ આપશે. જે એ કાળજીથી જોયા પછી તમારી બુદ્ધિ ખાદીનું મહત્ત્વ કબૂલ કરી લે, અને છતાં તમારામાં બુદ્ધિ જે કહે તે કાર્યમાં ઉતારવાનું હૃદયબળ ન હોય તો ભલે તમારો મારે માટેનો પ્રેમ તમારી નબળાઈ દૂર કરી તમને કાંઈક હિંમત આપવામાં કામ આવે. કારણ હું તમારી સમક્ષ કામ ન મળવાને લીધે અર્ધભૂખ્યા, અર્ધ-નગ્ન રહેતા કરોડો મૂંગા દેશબંધુઓનો પ્રતિનિધિ બનીને આવ્યો છું. ખાદી ઉપર તમે જેટલા પૈસા વાપરશો તે જે લોકોને સ્વ. દેશબંધુ દાસે દરિદ્રનારાયણનું યોગ્ય નામ આપ્યું હતું તેમને માટે સક્રિય સહાનુભૂતિ ગણાશે.

“ખાદી નિબંધ” તથા બીજું સાહિત્ય પ્રદર્શનમાં જોઈને તમે જોશો, અને દેશમાં જે બેકારી અને દળદર જામેલું છે તેને ફેડવા માટે ખાદીએ કેવડો ફાળો આપ્યો છે તે તમે જોઈ શકશો. ગ્રામ સંગઠનની અનેક યોજનાઓ કાળ ઉપર રહી છે, જ્યારે રૅટિયો અને ખાદીની ધીમી પણ અચૂક અસર આખા દેશમાં પથરાઈ રહી છે. અખિલ ભારત ચરખા સંઘના હેવાલમાંથી તમે જોશો કે ૧૯૨૬માં ૨૩ લાખની ખાદી ઉત્પન્ન થઈ હતી, ૨૮ લાખની ખાદી વેચાઈ હતી, અને ૧૮ લાખની રકમ જુદા જુદા પ્રાંતોમાં રોકાયેલી છે. ૫૦,૦૦૦ કાંતનારાઓ જેમને પોતાના નવરાશના વખતમાં કશું કામ ન હતું તેમને આમાંથી રોજી મળી. એમને મહેનત અને કુશળતા પ્રમાણે રોજીના એક પૈસાથી બે આના સુધી મળ્યા અને એટલી રોજી માટે ઘણી સ્ત્રીઓ ચારચાર માઈલ ચાલતી આવતી હતી એ સિદ્ધ કરી આપે છે કે કાંતવાની પ્રવૃત્તિ એ અવ્યવહારુ અને મિથ્યા પ્રવૃત્તિ નથી. અને રૅટિયાના કેન્દ્રની આસપાસ બીજા કેટલાયે ધંધાઓ ઊભા થયા છે! વણકરો, ધોબી, રંગારા, છાપગર, પીંજારા, જેમને કશો ધંધોકમાણી નહોતી તેમને નવી આશા મળી છે. ૧૦ કાંતનારા ઊભા થાય કે એક નવો વણકર અને નવો પીંજારા ઊભો થાય છે,

અને તેમને જ આનાથી ૧૧૧ રૂપિયા સુધીનો રોજ મળે છે. ૧૫૦૦ ગામડાંની સેવા થઈ રહી છે, અને તે લગભગ ૧૦૦૦ સેવકો દ્વારા થઈ રહી છે, જેમાં સ્ત્રીઓ પણ છે. તેમને માસિક રૂ. ૧૦થી ૧૫૦ સુધી પગાર મળે છે. કાંતનારામાં અઢારે વર્ણના અને તમામ ધર્મના લોકો છે. કેટલાયે નોકરિયાત કામ કરનારા ઉપરાંત મફત કામ કરનારાઓ છે. ડૉ. રાયના બે યુનંદા વિદ્યાર્થીઓ સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તા અને ડૉ. પ્રફુલ્લ ઘોષ બંને, જેમાંના પહેલા ડૉ. રાયના દવાના કારખાનાના પ્રાણ હતા અને બીજા સરકારી ટંકશાળમાં મોટો હોદ્દો ભોગવતા હતા તેઓ, પોતાની નોકરી છોડી આ કામમાં પડેલા છે. વેપારીવર્ગને પણ હવે સમજાતું જાય છે કે આ કામમાં વેપારી બુદ્ધિ અને શક્તિને પણ અવકાશ છે. એમાં કેટલાયે જાણીતા વકીલો અને ડૉક્ટરો પણ પોતાના ધંધા છોડી જોડાયા છે, એટલે આ હિલચાલને હું આ જમાનાની મોટામાં મોટી સહકારી હિલચાલ કહેવામાં કશી અતિશયતા નથી કરતો. અને આ છ વર્ષનું કામકાજ, જે મહાભારત કામ કરવાનું છે તેના પ્રમાણમાં બહુ થોડું લાગે તોપણ ભાવિમાં કેટલું કરી શકાય તેનું એ સુચિહ્ન છે; અને ઈશ્વર કરશે તો થોડી મુદતમાં આપણાં ગામડાંઓ જે પડી ભાગવા આવ્યાં છે તે પ્રામાણિક અને ખંતીલા ધંધાનાં ધામ થઈ પડેલાં જશે.

પ્રદર્શનમાં શું જોશો?

પ્રદર્શનમાં તમે રૂમાંથી ખાદી બને છે ત્યાં સુધીની બધી ક્રિયાઓ જોશો. એ ધંધાનાં બધાં ઓજારો પણ તમે જોશો. જે નકશાઓ રજૂ કર્યાં છે તેમાંથી એ ઓજારોમાંથી ઉત્પત્તિ કેટલી થાય છે તે તમને જોવાનું મળશે.

અને એમાં ખાદીની દુકાનો કેવી કેવી છે! મુંબઈની ૪૦૦ ગરીબ બાળાઓ ખાદીની ઉપર જે સુશોભિત કામ કરે છે અને તેમાંથી રોજીના ૬ આનાથી ૧૧૧ રૂપિયા સુધી કમાણી કરે છે તે કામથી શણગારેલ ખાદીની દુકાન તરફ તમારામાંના શોખીન, કળાપ્રેમી અને ધનવાનોનું ધ્યાન ખેંચું છું. એ કાર્ય રાષ્ટ્રીય સ્ત્રી સભાનું છે — જેમાં હિંદુસ્તાનના દાદા દાદાભાઈ નવરોજીની પૌત્રીઓ, અને પિટીટ ખાનદાનની એક બહેન ઉપરાંત ઘણી સ્વાર્થત્યાગી બહેનો કામ કરી રહી છે.

મધુસૂદન દાસ કટકમાં જબરદસ્ત વકીલ હતા. અનેક તરંગો અને યોજનામાં તેઓ મચેલા હતા, પણ ઓરિસાના દળદરે તેમને જગાડયા. અને તેમણે જ્યું કે ખેતી કરીએ તે તો જરૂરનું છે જ, પણ ખેતીની સાથે હાથકારીગરીનું કશું કામ ન કરીએ તો ખેતીના બળદ સાથે આપણી બુદ્ધિ પણ બળદના જેવી થઈ જશે અને પોતે પણ કારીગર બન્યા.

પણ હવે મારે મારું ભાષણ લંબાવવું ન જોઈએ. પ્રદર્શન તમારાં નયન અને બુદ્ધિ માટે જે ભોજન તૈયાર રાખ્યું છે ત્યાં જતાં મારે તમને ન રોકવા જોઈએ. એ પ્રદર્શન જોઈને તમે ગ્રામ સંગઠનમાંનું કેન્દ્ર ખાદી છે એ જોતા થાઓ; ગરીબ ગામડાંઓમાં રેંટિયાનો સંદેશ ફેલાવવા માટે તમારામાંના નવરાશ અને ઈચ્છવાળાઓને તૈયાર કરીને તથા કાંઈ નહીં તો તમારા તમામ વપરાશમાં ખાદી દાખલ કરીને ગરીબની સાથે તમે આધ્યાત્મિક સંબંધ બાંધો એમ ઈચ્છું છું. ઈશ્વરના આ કાર્યમાં પાક તો ભરચક ઊતરે એમ છે, પણ લણનાર મજૂરોનો જ તોટો છે. તમે સૌ એ મજૂરોના દલમાં ઈચ્છો તો વૃદ્ધિ કરી શકો એમ છો.

આ પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકતાં મને આનંદ થાય છે, અને હું ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરું છું કે તેને જે આ કાર્ય મંજૂર હોય અને કાર્યકર્તા તેને લાયક જણાય તો તે આ કાર્યને આશીર્વાદ બક્ષે.

અંગ્રેજી પ્રવચન વંચાઈ રહેતાં નીરવ શાંતિ વ્યાપી ગઈ. પછી ઉપસંહાર રૂપે મહાત્માજી નીચેના થોડા શબ્દો બોલ્યા :

મિત્રો,

હવે હું પ્રથમ રેંટિયાનો એક નમૂનો ખુલ્લો મૂકીશ. તે પછી પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાયેલું ગણાશે. આ નમૂનો મૈસૂર રાજ્યના ઉદ્યોગ ખાતાના ઉદ્યોગ કાર્યાલયમાં તૈયાર કરેલો છે. શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ એમના પ્રારંભિક પ્રવચનમાં ઉદ્ઘાટનવિધિ કરવાની મને વિનંતી કરતી વખતે તમારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું કે ખાદીની આ ચળવળને આ રાજ્ય તરફથી અને ખાસ કરીને એના ઉદ્યોગ ખાતા તરફથી ઘણી જ મદદ મળી રહી છે. એમણે આવા તો ઘણા રેંટિયા બનાવ્યા છે. પ્રદર્શનના ચોકમાં તમને વિવિધ પ્રકારના રેંટિયા જોવા મળશે. એ બધા અસલી રેંટિયા છે અને થોડીઘણી ભંગાર હાલતમાં હજી પણ મૈસૂર પ્રદેશમાં મળી આવે છે. આ છ વરસ દરમ્યાન રેંટિયો કેવા વિકાસક્રમમાંથી પસાર થયો છે એ પણ એમાંથી તમને જાણવાનું મળશે. જે રેંટિયો તમારા દેખતાં હું હમણાં ખુલ્લો કરવાનો છું તે કંઈ વિકાસક્રમમાં સર્વોત્તમ સોપાન નથી. પણ અમને લાગ્યું કે મૈસૂરમાં બનેલી કોઈ ચીજ સૌથી પહેલી જોવા માટે ખુલ્લી મૂકીએ તો તે પ્રસંગને અનુરૂપ ગણાશે.

પ્રદર્શનના ચોકમાં તમને લઈ જવા માટે પંડિત મદનમોહન માલવિયાજી તમારી આગળ આગળ ચાલશે. મારે આખા ચોકમાં ફરવાનો શ્રમ ન ઉઠાવવો પડે તેટલા ખાતર. મારી વતી આ કામ કરવાનું સ્વીકારવાની કૃપા એમણે કરી છે. અને આજે સાંજે સાડા પાંચ વાગ્યે આ કાર્યક્રમ પણ તેઓ જ આગળ ચલાવશે. તે વખતે પોતે પ્રદર્શનમાં જે જોયું હશે તે વિશે એમને જે કહેવું હશે તે તેઓ કહેશે અને આ છ વર્ષ દરમ્યાન ખાદી વિશે પોતે જે જાણ્યું હશે તે પણ કહેશે. એટલે હું જરૂર આશા રાખીશ કે તમે સૌ તે વખતે અહીં પધારશો અને એમને જે સંદેશો તમને આપવો હોય તે ધ્યાન દઈને સાંભળશો. તેઓ નેતાઓને લઈને પ્રદર્શનના ચોકમાં જાય ત્યારે તમારે એમની આસપાસ ટોળે વળવા પ્રયત્ન કરવો નહીં, નહીં તો પ્રદર્શનમાં જે ચીજો એમણે ધ્યાનથી જોવા જેવી છે તેનો અભ્યાસ વાસ્તવમાં એમનાથી થઈ શકશે નહીં. ખાદી^૧ પ્રવૃત્તિનો શો દાવો છે, અને એ દાવો એણે કેટલો સાચો પાડ્યો છે તે સમજવા માગતા સૌને એ પ્રદર્શન અભ્યાસરૂપ થઈ પડે એવી રીતે યોજાયેલું છે. એ કાંઈ તમાશો નથી કે જે જોઈ લીધા પછી વીસરી જવાનો હોય. એ સિનેમા નથી. એ તો એક પ્રયોગસંસ્થા છે જ્યાં માનવજાતિને ચાહનાર, પોતાના દેશને ચાહનાર જઈને અનેક વસ્તુઓ વિશે પોતાની ખાતરી કરી શકે. જેમને ખાદી વિશે કશી શંકા છે, તેમને પ્રદર્શન જોવાનું હું આમંત્રણ કરું છું, અને ત્યાં થોડી મિનિટ નહીં પણ થોડા કલાક ગાળીને બધું જોવાની ભલામણ કરું છું. પરિણામે તેને એટલો સમય વ્યર્થ ગાળેલો નહીં લાગે, અને તેની શંકાબંધ પણ ઊડી જશે. હું નિખાલસ ટીકાકારને ત્યાં જવાની ભલામણ કરું છું. તેને ત્યાં ખામીઓ જણાશે, નકશાઓ કાચાપાકા લાગશે, પણ એકે વસ્તુમાં હૃદયની કમી નહીં લાગે.^૨ આ આલેખો એવા આંકડા અને એવી વિગતો રજૂ કરે છે જે કેવળ સત્યની જ સેવા કરવા માગતા અભ્યાસીઓએ એકઠી કરેલી છે. તેઓ સત્ય સિવાય બીજા કશાની સેવા કરવા માગતા નથી. એ આલેખોમાં હકીકતો બધે જ ઘટાડીને બતાવી હશે, વધારીને નહીં જ બતાવી હોય. આટલું કહીને આ રેંટિયો ખુલ્લો કરતાં

૧. અને ૨. વચ્ચે આવતા ભાગનું ભાષાંતર નવજીવન, ૧૭-૭-૧૯૨૭ના અંકમાંથી આપ્યું છે.

મને ઘણો હર્ષ થાય છે અને હું આશા રાખું છું કે તમે સૌ આ પ્રવૃત્તિને એની યોગ્યતા પ્રમાણે ઉત્તેજન આપશો.

એ પછી શ્રી દેશપાંડેએ ગાંધીજીની બેઠક સુધી ઊંચો કરી આપેલો એક રેટિયો તાળીઓના ભારે ગડગડાટ વચ્ચે ગાંધીજીએ, ઉપર ઢાંકેલું વસ્ત્ર ખસેડીને, ખુલ્લો કર્યો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૪-૭-૧૯૨૭

૯૩(૧). સર બ્રજેન્દ્રનાથ શીલ સાથે મુલાકાત^૧

[જુલાઈ ૪, ૧૯૨૭ કે તે પહેલાં]^૨

પણ આ અઠવાડિયામાં ધન્ય દિવસ તો જે દિવસે સર બ્રજેન્દ્રનાથ શીલ આવ્યા તે દિવસને ગણું છું. બંગાળના એક અગ્રગણ્ય પંડિત, એટલું જ નહીં પણ જગતમાં જેમણે સમાજશાસ્ત્રી અને વિદ્વાન તરીકે ખ્યાતિ મેળવી છે એવા મહાપુરુષ અહીંની વિદ્યાપીઠના કુલનાયક છે એમ ખબર હતી. પણ એઓ ગાંધીજીને મળશે એવી આશા નહોતી રાખી. મૈસૂરમાં જઈએ ત્યારે મળશે એમ માન્યું હતું ખરું. પણ તેઓ તો એક દિવસ કલકત્તાથી પાછા વળતાં અહીં ખાસ ગાંધીજીને મળવાને જ ઊતર્યા. સામાન્ય રીતે સવારે ગાંધીજી કોઈને મળતા નથી. સર બ્રજેન્દ્રને બપોરે જવું હતું છતાં તેમણે કહ્યું: “હું ગાંધીજીને તકલીફ નથી આપવા માગતો. હું મારો જવાનો સમય બદલીશ, અને સાંજે આવીશ.” ગાંધીજીએ જાણ્યું એટલે તુરત જ કહ્યું: “નહીં હમણાં જ મળીશ.” એ મુલાકાત વેળાની એ જ્ઞાનવૃદ્ધ ઋષિની નમ્રતા જોવી એ તો જીવનનો એક અમોલો લાભ હતો! જે રીતે એઓ ગાંધીજી પાસે આવ્યા, બેઠા, વાતો કરી એ બધામાં સામાને હેરાન કરી દે એટલી બધી નમ્રતા. એમની અગાધ વિદ્યાને જાણે એ વિનયવિનમ્રતા ટપી જતી હતી. કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. “આ દિવસ માટે હું ઝંખી રહ્યો હતો,” એમ જણાવ્યું. “હવે તો આપનું સ્વાસ્થ્ય કંઈક ઠીક છે એમ જાણીને આપને પ્રતિપાત કરવા આવવું જ એમ નિશ્ચય કર્યો.” ગાંધીજીએ કહ્યું: મારા મનમાંયે થયા કરતું હતું કે સર બ્રજેન્દ્રનાથનાં દર્શન વિના જ મૈસૂર છોડવું પડશે કે શું?

સર બ્રજેન્દ્રના કાળા પોશાક ઉપર સવિશેષ ચળકતી સફેદ દાઢી પણ એમના મુખ ઉપરના શરમના શેરડા ન છુપાવી શકી.

ગાંધીજીએ વિનોદથી આરંભ કર્યો: કેટલાં વર્ષનું મને દાન કરો એમ છો? સર સુરેન્દ્રનાથને મળેલો ત્યારે તેઓ ૭૫ના હતા, અને ૯૧ સુધી જીવવાની આશા રાખતા હતા.

સર બ્રજેન્દ્રે વિનોદમાં ગાંભીર્ય પૂર્યું: “આપને કોણ દાન કરી શકે એમ છે? આપે તો અમૃતત્વનું પાન કર્યું છે, આપ જેવા આત્મતૃપ્તને શેની ભૂખ હોય?” ન ગાંધીજીને કે ન સર બ્રજેન્દ્રને ઘડીક વાર કંઈ બોલવાનું સૂઝ્યું. પછી ગાંધીજીએ જિજ્ઞાસા ભાવે પૂછ્યું:

બંગાળના યુવકો અને અહીંનામાં આપને શો ભેદ જણાય છે, કહેશો?

સહેજ વિચાર કરી સર બ્રજેન્દ્ર બોલ્યા: “બંગાળનો યુવાન લાગણીથી ભરેલો છે. કલ્પના-યુક્ત તીખાશ તેનામાં છે. સ્વપ્નદર્શી કહું તો ચાલે; પણ સ્વપ્નદર્શિતાની સાથે તેનામાં નિશ્ચયબળની

૧. મહાદેવ દેસાઈના “રોગશય્યા પાસેથી”માંથી. આ લેખ વધારાના લેખ તરીકે આપ્યો છે. અંગ્રેજી પુસ્તકમાં એ નથી.

૨. મહાદેવ દેસાઈના “રોગશય્યા પાસેથી”, એ લેખ પ્રમાણે ગાંધીજીએ ૩૭ જુલાઈએ ખેંગલોરમાં નહેર પ્રવેશ કર્યો અને ૪થી જુલાઈએ મહાદેવભાઈએ આ લેખ લખ્યો હોવો જોઈએ તેને આધારે.

ખામી ન હોય એમ લાગ્યા કરે છે. અહીંનો યુવાન તો બરોબર વ્યવહારદક્ષ છે, બધી વાતો જ્ઞેશે, જાણશે, અને પોતાની આગળ ઊભા થતા પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવાની તીવ્રતા બતાવશે.

“અને આનું કારણ છે. બંગાળમાં હજાર વર્ષથી વધારે સુધી બૌદ્ધ સંસ્કૃતિની અસર પડેલી છે. એનું શુભ પરિણામ તો આવ્યું છે જ. અમારે ત્યાં એક પ્રકારની ઉદારતા છે જે અહીં નથી. અહીં જે અસ્પૃશ્યતા જુઓ છો તેવી અસ્પૃશ્યતાનું ત્યાં નામનિશાન નથી. પણ બંગાળનો યુવક પોતામાં જ ડૂબેલો, સંકુચિત, બીજાની પરવા ન કરનારો છે. હા, કોઈક વાર ભારે વિશ્વદૃષ્ટિવાળા, મહાપ્રતિભાવાળા પુરુષો દેખા દે છે ખરા; પણ સામાન્ય યુવક બીજા પ્રાંતના કરતાં ઊતરતો છે એમ કબૂલ કરવું જોઈએ.” એ પ્રતિભાવાળાઓમાં પોતાને ગણાવતા હશે કે નહીં એવી શંકાને સ્થાન ન દેવા જાણે તેમણે ઉમેર્યું :

“આ હું મારા પોતાના તરફ દૃષ્ટિ રાખીને કહું છું. કારણ એ બધી સંકુચિતતા હું મારામાં જોઉં છું ના? અને મને મારું પોતાનું જ્ઞાન બીજા કરતાં તો વિશેષ છે જ. આ બાજુનો યુવક છે એનામાં વ્યક્તિ વૈશિષ્ટ્ય છે, એનામાં ચીકાશ છે, અડગ મંડચા રહેવાની શક્તિ છે, જે બીજા યુવકમાં નથી જણાતી. ગણિત અને કાયદામાં અહીં એકાઓ જોવાના મળશે. તર્કમાં પણ ભારે કુશળ. અરે જે જુવાનિયાને વાતો કરતા જ્ઞેશે તો એક બીજાનો વિરોધ કરતાં, ‘ના, ના, ના,’ (ઈલ્લે, ઈલ્લે, ઈલ્લે) એટલા તો આવેશ અને આગ્રહથી કહેશે કે જાણે એનો પ્રાણ નીકળી જતો હોય! એ જ કારણે અહીં અનેક સંપ્રદાયો, અનેક શાખાઓ છે. વૈષ્ણવોમાં કેટલા સંપ્રદાયો, અને કેટલા વિરોધો!”

“તમે દક્ષિણના યુવકની દૃઢતા અને હિંમતની વાત કરો છો? બંગાળનો ત્યાગ, બંગાળની હિંમત ક્યાં ઓછાં છે?” ગાંધીજીએ પૂછ્યું.

જાણે ભારે અવગણના કરતા હોય તેમ સર બ્રજેન્દ્ર બોલ્યા : “હિંમત શેની, મરવાની? હા, મરવાની હિંમત છે ખરી બંગાળમાં, પણ જીવવાની હિંમત?”

ગાંધીજી હસ્યા : “તમે એમ કેમ કહી શકો — આવડી શ્વેત દાઢી ફરફરાવી રહ્યા છો છતાં તમે એમ કેમ કહી શકો? અને સર સુરેન્દ્ર અને રવીન્દ્રનાથ જેવા દાખલાઓ પડ્યા છે છતાં? કવિ તો આટલી ઉંમરે ૧૭ વર્ષના યુવાનના જેટલા જીવન અને ઉલ્લાસથી રંગભૂમિ ઉપર નૃત્ય કરે છે! અને બડોદાદા!”

બડોદાદાના નામથી જાણે સર બ્રજેન્દ્ર એક દિવ્ય યુગના ચિંતનમાં પડી ગયા. “બડોદાદા! એમનું ચિંતન, એમનાં કાવ્ય, એમનું તત્ત્વજ્ઞાન! અને એમનું આર્ષ જીવન! પંખીઓ એમને રમતમાં ચાંચ મારી જાય, એમની ગોદમાં ખેલે!”

બડોદાદાના નામથી દલીલનો પ્રવાહ તૂટ્યો. સર બ્રજેન્દ્ર બોલ્યા : “પણ આ વિશે હું આપને કોણ સંભળાવનારો? આપના અનુભવ આગળ મારો અનુભવ ક્યાં? હું રજા લઈશ.” કહીને ઊભા થયા. ગાંધીજી તો પથારીમાં સૂતેલા જ હતા. નીચા નમીને સર બ્રજેન્દ્રે ગાંધીજીના ચરણ સ્પર્શ્યા!

અતિશય શરમાઈને ગાંધીજી બોલ્યા : મને લજવવા તો નથી ઈચ્છતા ના? એમ કહી બેઠા થઈ, પોતે તેમને પ્રણિપાત કરીને વિદાય દીધી.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૦-૭-૧૯૨૭

૯૪. મીરાંબહેનને પત્ર^૧

જુલાઈ ૪, ૧૯૨૭

ચિ. મીરાં,^૨

આજે તારો કાગળ આવશે એમ ધારતો હતો. પણ હજી સુધી તો કશું નથી. એક વધુ પોસ્ટ આવવાનો હજી થોડો સંભવ છે ખરો. ગાડીમાં તને બહુ ભીડ નહીં નડી હોય અને ગુંતકલ આગળ તને કશી મુશ્કેલી નહીં પડી હોય એમ ધારું છું. તું ત્યાં ગઈ પછી વાલુંજી કરનો તાર હતો. એમાં એમણે મહાદેવને સૂચવ્યું હતું કે તારી મુસાફરી ગોલનદ આગળ અટકાવવી અને કાકાસાહેબને, તેમને પોતાને અને ગંગુને મળવું. પણ તું તો જતી રહી હતી. અને તાર કરવાનું મને યોગ્ય ન લાગ્યું કેમ કે તું મુંબઈ છોડે એ પહેલાં તને પકડવાની આશા બહુ ઓછી હતી.

તું મારાથી છૂટી પડી ખરી પણ તે વધુ નિકટ આવવા માટે. કેવી સરસ રીતે તે એ વસ્તુ મૂકી છે ! સાવ સાચી વાત છે. તું આવી એ ઠીક કર્યું અને ગઈ તે પણ એટલું જ ઠીક કર્યું.

જતી વખતે મેં તને કહેલા શબ્દો યાદ રાખજે. જે મહિનામાં હિંદી પૂરું કરવાને ખાતર તું જીવ પર જુલમ કરીશ નહીં કે તારી તબિયતની ખાનાખરાબી કરીશ નહીં. તું એ પૂરું કરે એમ આપણે ઈચ્છીએ. પણ પૂરું ન કરી શકે તેથી કશુંયે બગડવાનું નથી. તારે તો પ્રયત્ન કરવાનો છે. વર્ધામાં કેવળ હિંદી જ બોલવાની પ્રતિજ્ઞા લઈશ નહીં. હા, તને ખાસ લાગે કે એમ જ કરવું જોઈએ તો વળી જુદી વાત. એ કંઈ એટલી મહત્ત્વની વસ્તુ નથી. મને શું ગમશે એનો વિચાર ન કરીશ. આવી બાબતોમાં મારો અભિપ્રાય કે મારી ઈચ્છાની ગણતરી કરવાનો સવાલ જ નથી. સવાલ હિંદી શીખવાની ઉત્તમ રીત પસંદ કરવાનો છે. જે રીત તને અનુકૂળ આવે તે તારે માટે ઉત્તમ, બીજી નહીં.

સસ્નેહ,

બાપુ

[તા.ક.]

ગઈ કાલે ઉદ્ઘાટનવિધિ નિર્વિદને પાર ઊતરી. એ શ્રમ હું સારી રીતે સહી શક્યો. પછીથી દાક્તરો આવ્યા અને મારી નાડીમાં ફેર પડ્યો નહોતો એ જોઈને તેમણે સંતોષ વ્યક્ત કર્યો. તારી કબજિયાત તું અહીં જ મૂકતી ગઈ હશે એમ ધારું છું.

બાપુ

૧. વાણજી લેટ્સ ટુ મીરાં નામના અંગ્રેજી પુસ્તકમાં આ પત્રનો સંદર્ભ સમન્વત્તાં મીરાંબહેન લખે છે : “હવે મેં રેવાડીનો ભગવદ્ભક્તિ આશ્રમ છોડ્યો હતો અને બાપુને મળવા માટે બેંગલોર જઈ આવ્યા પછી અને હિંદને મારો અભ્યાસ આગળ ચલાવવા માટે વર્ધાના વિનોબાના આશ્રમમાં જતાં પહેલાં થોડો વખત સાબરમતી આશ્રમમાં હું રહેતી હતી.”

૨. આ પત્રમાં તથા મીરાંબહેનને લખેલા બીજાં પત્રોમાં સંબોધન દેવનાગરી લિપિમાં લખેલું છે.

[તા.ક.]

આ કાગળ પોસ્ટમાં રવાના કરવા આપ્યો ત્યાં આણધાર્યો તારો સુંદર કાગળ^૧ મળ્યો. એ બરાબર સમજાય એવો છે. એમાં ભૂલો બહુ ઓછી છે. તારું દિલ ચાહે તે પ્રમાણે વખતોવખત લખવાનું ચાલુ રાખજે.

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૨૪૩; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી.

૯૫. મીરાંબહેનને પત્ર

મોનવાર [જુલાઈ ૪, ૧૯૨૭]^૨

ચિ. મીરાં,

સોમવારનો પત્ર તો મેં સાબરમતી રવાના કર્યો છે. પણ એ પત્ર મળતાં પહેલાં તું વર્ધા પહોંચી ગઈ હોય તો સોમવારની ટપાલ વર્ધામાં પણ ખાલી ન જાય એ હેતુથી આ ખાસ પત્ર તને વર્ધા મોકલું છું.

તારો પત્ર આજે આવવાની આશા હતી પણ આવ્યો નથી. કાલે તો આવવો જ જોઈએ.

બાપુના આશીર્વાદ

[તા. ક.]

ગભરાતી નહીં. સાબરમતી મોકલેલો કાગળ અંગ્રેજીમાં છે.

[તા. ક.]

તારો હિંદી પત્ર હમણાં જ મળ્યો. સુંદર છે.

[મૂળ હિંદી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૨૪૨; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૧. હિંદીમાં.

૨. ટપાલની છાપ પરથી.

૯૬. આશ્રમની બહેનોને પત્ર

મૌનવાર, અષાઠ સુદ ૫^૧ [જુલાઈ ૪, ૧૯૨૭]

બહેનો,

કાલે તમને યાદ કર્યાં. પ્રદર્શન વગેરેનાં કામ પુરુષોના કરતાં સ્ત્રીઓનાં વધારે છે. મીઠું બહેને જેવો પોતાનો વિભાગ શણગાર્યો છે તેવો બીજા નથી શણગારી શક્યાં. અને એમ જ હોય. તે તો ચોવીસે કલાક ખાદી કેમ શણગારવી એનો જ વિચાર કર્યા કરે છે. થોડીક છોકરીઓમાંથી આવે તો ૪૦૦ છોકરીઓ તેની દેખરેખ નીચે કામ કરતી ને કમાતી કે પોતાની જ ખાદી શણગારતી થઈ ગઈ છે.

મણિબહેન પોતાના કામઠાથી પ્રદર્શનને અને પોતાને શોભાવી રહી છે. આશ્રમવાસી એટલા આવ્યા પછી સવારે ગીતાજીનો પાઠ મોઢેથી થાય છે. આજનો અધ્યાય એટલે ૪થો મણિબહેન બોલ્યાં. પહેલો પણ તે જ બોલ્યાં હતાં. ઉચ્ચાર સારા કરે છે.

શુદ્ધ ઉચ્ચારથી ને અર્થસહિત ગીતાજી વાંચતાં તો બધી બહેનોએ થવું રહ્યું છે. જેમ રાંધતાં ન આવડે તે સ્ત્રી ન શોભે તેમ ગીતાજી ન આવડે તે પણ ન શોભે એમ કહેવામાં અતિ-શયોકિત નથી.

હાલ કોઠારણ કોણ છે ?

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૩૬૫૬ તથા વાપુના પત્રો-૧ : આશ્રમની વહેનોને, પા. ૨૮.

૯૭. જે. બી. પિટીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૫, ૧૯૨૭

વહાલા શ્રી પિટીટ,

એન્ડ્રૂઝ તરફથી સાબરમતી પહોંચેલા અને બેંગલોરના સરનામે પણ મોકલાયેલા એક કેબલની^૨ નકલ આ સાથે બીડી છે. એમાં બધી હકીકત લખી છે. જે શ્રી શાસ્ત્રીની તબિયત ખોટકી પડશે કે એમને આર્થિક ચિંતાઓ સહન કરવી પડશે તો એ મોટી આફત ગણાશે. મારો પોતાનો

૧. મૂળમાં અષાઠ સુદ ૬ છે. એ ચોખ્ખી ભૂલ છે. પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું તે પછીને દિવસે પત્ર લખાયો હતો.

૨. ૪થી જુલાઈનો કેબલ. એમાં લખ્યું હતું : “શાસ્ત્રીની તબિયત ઘણી ચિંતાજનક. આર્થિક ચિંતાઓ ખૂબ વધી છે કેમ કે ભથ્થાં તદ્દન અપૂરતાં. વાઈસરોયના ખાતાને તાર કર્યો. રચનાત્મક સિવાયનું બીજું કંઈ પણ શાસ્ત્રીને નાપસંદ.” જેઈતાં ભથ્થાંની અનિવાર્ય જરૂર છે એવું અખબારી નહેરાત દ્વારા લોકોને જણાવે. એમને રહેવા માટે ધણે ભાગે ત્રણ જગ્યાએ મકાન રાખવાની જરૂર પડશે. હોટેલોમાં રહેવું અશક્ય. છાપામાં મારા તાર જેતા રહો.”

અભિપ્રાય એવો છે કે આ બાબતમાં જે ખાસ જરૂરિયાતો છે તેને હિંદ સરકારથી પહોંચી વળાશે નહીં. અપવાદ કરીને સરકાર કોઈ બેહુદો રિવાજ પાડે એ પણ બરાબર નથી અને છતાં શ્રી શાસ્ત્રી જે કામ માટે ગયા છે તે સફળ કરવું હોય તો એમને ઠેર ઠેર ફરવા માટે અને રહેવા-જમવા માટે સારું ઊતરવાનું સ્થળ મળે તે માટે એમની પાસે પૂરતાં નાણાં હોવાં જ જોઈએ. ભવિષ્યમાં જે એજંટો જશે એમને ત્રણ જગાએ રહેવાની સગવડની જરૂર નહીં પડે. પણ શ્રી શાસ્ત્રીએ તો નવો ચીલો પાડવાનો છે. એટલે એકબીજા સાથે મેળ નહીં રાખનારાં તત્ત્વો વચ્ચે મેળ કરાવવા માટે એમને એમના પોતાના હોદ્દાનો જ નહીં પણ પોતાની ખાસ આવડતનો પણ ઉપયોગ કરવો પડશે. તેથી એમનું વધારે નક્કર કામ તો એમના હોદ્દા બહાર ખાનગી રહે જે થશે તે જ હશે. આ બિનસરકારી કામ તેઓ કરી શકે તે માટે તેમની પાસે નાણાં હોવાં જ જોઈએ. હિંદુસ્તાનની માફક દક્ષિણ આફ્રિકા પણ લાંબા અંતરે આવેલાં સ્થળોનો મુલક છે. કેપ-ટાઉન અને ડરબન વચ્ચેનું અંતર રેલવે મારફતે આશરે ૧૪૦૦ માઈલ છે, અને એ બંને શહેરમાં એમને માટે નિવાસસ્થાન હોવું જ જોઈએ. જે તેઓ હોટેલોમાં ઊતરવાનું રાખે તો મોટા ભાગના હિંદીઓ જેઓ ગરીબ છે તેઓ તેમને મળવા જઈ શકે નહીં.

મને નથી લાગતું કે આ બંધી વાતો આપણે છાપાંમાં લખી શકીએ અને નાણાં માટે જાહેર અપીલ કરી શકીએ. એટલે એક વાજબી ચીજ માત્ર એ કરી શકાય એમ છે કે ઈમ્પીરિયલ સિટિઝનશિપ ઓસોસિયેશન શ્રી શાસ્ત્રીના હાથમાં એક સારીસરખી રકમ મૂકી દે. એમાં વિલંબ ન થવો જોઈએ. આવા ખર્ચ માટે ઈમ્પીરિયલ સિટિઝનશિપ ઓસોસિયેશનનાં નાણાંમાંથી પૈસા અપાય એ વાજબી છે એ બાબતમાં મને સહેજ પણ શંકા નથી.

હું સૂચવું છું કે તાબડતોબ રૂ. ૨૫,૦૦૦/- એમના નામ પર ચડાવી દેવામાં આવે અને એમને જાણાવવામાં આવે કે આ રકમમાંથી તેઓ પોતાની સગવડ માટે જરૂર જણાય તે ખર્ચ કરી શકે છે. આપણે એમના પર એટલો વિશ્વાસ રાખી શકીએ કે તેઓ જોઈવિચારીને જ ખર્ચ કરશે અને વધેલી રકમ પાછી આપી દેશે.

પૈસા જલદી રવાના થઈ શકે તે હેતુથી આ પત્રની એક નકલ હું સમિતિના એવા સભ્યોને મોકલી આપું છું જેમને હું ઓળખું છું અને જેઓ મને લાગે છે કે આ કામમાં રસ લેશે.

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

શ્રીયુત જે. બી. પિટીટ

ઈમ્પીરિયલ સિટિઝનશિપ ઓસોસિયેશન

મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૬૫

૯૮. જ્ઞેશીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૫, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈશ્રી જ્ઞેશી,

હું માનું છું કે તમે ઈમ્પીરિયલ સિટિઝનશિપ એસોસિયેશનની કમિટીમાં છો. આ સાથે બીડેલો પત્ર^૧ સ્પષ્ટ છે. એમાં મેં રજૂ કરેલા દૃષ્ટિબિન્દુ સાથે તમે સંમત થતા હો તો કૃપા કરીને એને લગતી કાર્યવાહી જલદી કરાવશો.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૬૫

૯૯. કે. એસ. નટરાજનને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર
જુલાઈ ૫, ૧૯૨૭

પ્રિય શ્રી નટરાજન,

શ્રી પિટીટને મેં લખેલા એક પત્રની^૨ નકલ આ સાથે બીડી છે. જો મારા એ પત્રનો મુખ્ય મુદ્દો તમને મંજૂર હોય તો કૃપા કરીને નાણાં જલદી મોકલવા તજવીજ કરશો. એ સિવાય બીજુ વિશેષ લખવાની જરૂર નથી.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કે. એસ. નટરાજન
“ઈન્ડિયન સોશિયલ રિફોર્મર”

ફોર્ટ

મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૬૫

૧. અને ૨. જુઓ લેખ ૯૭.

૧૦૦. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૫, ૧૯૨૭

પ્રિય સતીશબાબુ,

તમારા બે પત્રો મળ્યા છે. છેલ્લો પત્ર કાલે જ આવ્યો.

[ચરખા સંઘની] કાઉન્સિલના કામકાજ વિશેનો તમારો પત્ર કાઉન્સિલ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. એ વિશે જમનાલાલજી અને શંકરલાલ તમને વિગતે લખશે. હું પહેલી સિવાય બીજી એકે સભામાં હાજર રહ્યો નથી. પહેલીમાં પણ મેં કશું બોલ્યા વિના ઉદ્ઘાટન જ કરેલું અને પાછો આવેલો. મને લાગે છે કે તમામ વહીવટી કામમાંથી મને મુક્ત કરવાની મૂળ દરખાસ્ત કાઉન્સિલે માન્ય રાખી છે. પ્રમુખ હું રહ્યો છું, પણ જમનાલાલજી કાઉન્સિલના કાર્યકારી અધ્યક્ષ બન્યા છે, અને મને લાગે છે કે આ જ ઉત્તમ વ્યવસ્થા છે. કેમ કે એને લીધે વહીવટની એકેએક વિગત તપાસી જવાની ઝંઝટમાંથી હું ઊગરી ગયો છું.

કાઉન્સિલની સભા જુદાં જુદાં કેન્દ્રો પર ભરવાનું તમારું સૂચન સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

મૂળ વિચાર પ્રમાણે બંધારણમાં પાંચ વરસ સુધી કશા મહત્ત્વના ફેરફારો ન કરવા જોઈએ. અધિકારીઓને અને તેમાં પણ મંત્રીઓને વરસે વરસે બદલીએ એ ખતરનાક વસ્તુ થઈ પડે એમ છે. નવાં નવાં સૂચનો કરતા રહીને મંત્રીઓને મદદ કરીએ તે બરાબર છે. પરંતુ આપણી સંસ્થા એક વેપારી સંસ્થા હોવાથી જો એને આપણે સ્થિર કરવા માગતા હોઈએ તો એનું વહીવટી નિયમન એક જ હાથમાં રહેવું જોઈએ. અને હું પોતે તો એમ માનું છું કે શંકરલાલ કરતાં વધારે સફૂતવાળો, વધારે દિલ દઈને કામ કરે એવો મંત્રી મળવો અશક્ય છે.

હેમપ્રભાદેવીની હમણાંની પરિસ્થિતિ વિશેના તમારા પત્ર ઉપર ઊંડો વિચાર કરવો પડે તેમ છે. કશું ઉતાવળથી કરી નાખશો નહીં.

એમને માટે ભરણપોષણનો પ્રબંધ કરવાનું સૂચન તો ચોંકાવનારું છે. એને મારે ગળે ઉતારવા માટે વિચાર કરવા મારે લાંબો સમય જોઈશે. કંઈ પણ કરતાં પહેલાં આપણે બંને મળીએ એ જરૂરી છે. ધારો કે ઓગસ્ટ પૂરો થતાં સુધીમાં અથવા સપ્ટેમ્બર અધવચ સુધીમાં તબિયતને કશો ધોખો લાગ્યા વગર દક્ષિણનો પ્રવાસ પૂરો કરી તેમાંથી હું છૂટું, તો તમે એમ ઈચ્છો છો કે મારે થોડે થોડે કરીને બંગાળનો પ્રવાસ કરવા માંડવો? કૃપા કરીને તમે મારી યિતા કરશો નહીં. કેમ કે ઉતાવળ કરીને હું કશું કરવાનો નથી અને પ્રવાસ જેમ જેમ આગળ ચાલશે તેમ તેમ મારી તબિયત કેવી રહે છે તે હું જોતો રહીશ. જે જેખમ ખેડ્યા વિના ચાલી શકે એમ હોય એ ખેડવાની કોઈની ઈચ્છા નથી. મને સહેજ પણ પરેશાની ન થાય તે માટે રાજગોપાલાચારી અને ગંગાધરરાવ બંને ભારે તકેદારી રાખી રહ્યા છે. ચિકબાલાપુરના બનાવોએ એમને પણ સારો પાઠ શીખવ્યો છે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૭૮૬

૧૦૧. મણિલાલ અને સુશીલાબહેન ગાંધીને પત્ર

અષાઠ સુદ ૬ [જુલાઈ ૫, ૧૯૨૭]^૧

ચિ. મણિલાલ અને સુશીલા,

તમારો તાર મળ્યો હતો. તેનો જવાબ તમને મોકલ્યો તે મળ્યો હશે. તારના જવાબ પહેલાં જ મારા કાગળો તો મળ્યા જ હોવા જોઈએ. પણ તમારા તારનો જવાબ આપવાથી તમને બંનેને અને વિશેષ સુશીલાને વધારે શાંતિ થાય તેથી જવાબ આપ્યો. જો મણિલાલ એકલો જ ત્યાં હોત તો હું તારથી જવાબ આપવાના પૈસા ન ખરચત ને પોતે તારના ખર્ચમાં પડવા સારું ઠપકો આપત. પણ સુશીલા પરદેશમાં છે. કોઈ દહાડે પરદેશ સેવેલ નથી અને તેને મારા કાગળનો ખર્ચ છે એમ સમજીને તાર આપવો યોગ્ય ધાર્યું. તમને બંનેને મારા કાગળનો ખર્ચ છે એ જાણીને તો હું રાજી જ થાઉં પણ સાથે એટલી ખાતરી પણ આપી દઉં કે મારા કાગળ ન હોય તો તે મેં બેદરકારી કે આળસથી ન લખ્યા હોય એમ તો કદી ન સમજવું. ઘણા કામને લીધે ને તે જ દહાડે મેલ જવાનો હોય એ યાદ ન રહેવાને લીધે રહી જાય તે ભલે. હું માંદો હોઉં તો તો ગમે તેમ કરીને પણ તમને ખબર મળ્યા જ હોય. પણ હવે તો હું વધારે ચીવટ રાખીને લખીશ.

સુશીલાએ ઘરનો રાગ ભૂલી જવાનો છે. માબાપ આપણને હમેશાં યાદ આવવાં જ જોઈએ પણ તેઓની સોડમાં રહેવાનું હમેશાં ન જ બને. દીકરાને નથી બનતું તો દીકરીને ક્યાંથી જ બને? તેનું ઘર તો તેના પતિની સાથે જ રહ્યું છે. એટલે હવે સુશીલાનું ઘર જ્યાં મણિલાલ હોય ત્યાં જ છે એમ જાણી તેણે તો સાવિત્રી જેમ બનવાનું રહ્યું છે. પોતે બચવું ને મણિલાલને બચાવવો. ત્યાંનાં અનેક પ્રલોભનોમાં રહ્યાં છતાં તમે બંને સાદાઈ, સત્ય, દયા, દેશપ્રેમ જાળવો, તમારી મર્યાદામાં રહો ને એકબીજાના શરીરની, એકબીજાની નીતિની રક્ષા કરતાં રહો એ તમારા વિવાહનું સાર્થક્ય છે.

સુશીલાનું વજન વધ્યું છે તે પ્રમાણમાં શરીરશક્તિ નથી વધી લાગતી. તે વધારવાનો રસ્તો એક જ છે. પચે એટલો જ સાત્ત્વિક ખોરાક ખાવો ને ખુલ્લી હવામાં જીરવી શકાય એટલી કસરત કરવી અને બંનેએ પશુકીડામાંથી બને તેટલું બચવું. માનસિક કીડા પણ શરીરને કેટલું નિયોવે છે, તેનો હું પોતે જીવતો દાખલો તમારી આગળ છું. હું ત્રીસ વર્ષ લગી તો સાવધાન ન જ થયો. તેનાં ફળ આજે પણ ભોગવું છું. મારું શરીર સારું ગણાય. મેં માંદગીઓ ઓછી ભોગવી છે એમ કહેવાય છતાં જો હું વહેલો જાગ્રત થયો હોત તો આજે મારું શરીર વજ્રસમ હોત એમ હું જાણું છું. ને મારી સેવા કરવાની શક્તિ પણ ઘણી જ વધારે હોત. મને જગાડનાર કે જાગ્રત રાખનાર કોઈ હતું નહીં. તમને બંનેને જગાડનાર ને જાગ્રત રાખનાર હું બેઠો છું. મારા અનુભવોથી તમે શીખજો.

મારી તબિયત સારી રહે છે. હાલ અહીં ખાદી પ્રદર્શન હોવાથી ને ચરખા સંઘની સમિતિની બેઠક હોવાથી જમનાલાલજી, અનસૂ, મીઠુંબહેન, જમનાબહેન, મગનલાલ, કેશુ, અનસૂયાબહેન શંકરલાલ વગેરે આવ્યાં છે. હવે બેક દિવસમાં પાછો માળો ચૂંથાશે.

૧. મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી.

તમારો કાગળ તમે અમરેલી નિર્ણયક મોકલો છો. કાગળ ઉપર ખાસ એમ શબ્દ લખો તો કોઈ વાંચે નહીં અને આશ્રમમાં કોઈ એક પણ કાગળ ન વાંચે એમ શા સારુ ઈચ્છો છો? મને ખાસ તમારી નૈતિક ગૂંચવણો વિશે કંઈ પૂછો એવા કાગળ કોઈ ન વાંચે એમ તમે ઈચ્છો એ ભલે પણ સામાન્ય કાગળમાં શું હોય?

જમનાલાલજી પાસે તમારી છબી આવેલી અમે બધાએ જોઈ. તમે મને કે બાને મોકલી છે પણ તે હજુ હાથ નથી આવી. ક્યાંક રખડતી હશે. ક્યે ઠેકાણે મોકલી છે એ જાણ્યા વિના તપાસ કરવામાં સમય જાય છે.

ગીતાજીનો અનુવાદ નિયમસર મળતો હશે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્ર પરથી : જી. એન. ૪૭૨૪

૧૦૨. મીરાંબહેનને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૬, ૧૯૨૭

ચિ. મીરાં,

તારો તાર ચિંતા કરાવે એવો છે. હજી કોઈ પત્રો મળ્યા નથી. વધુ સમાચારની આતુરતાથી રાહ જોઈશ. દરમ્યાન ભગવાન તારું રક્ષણ કરે.

તારો

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૨૪૪; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૧૦૩. એ. ફેનર બ્રોકવેને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૬, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

૧૩મી જૂનનો તમારો ખાનગી પત્ર બિડાણો સહિત મળ્યો છે. તમારા બિલનો ખરડો મને મોકલીને તમે મને જે માન આપ્યું છે તેની હું કદર કરું છું અને એ બિલ તૈયાર કરવામાં મહેનત ઉઠાવનારા ઈન્ડિપેન્ડન્ટ લેબર પાર્ટીના સભ્યોનો હું આભાર માનું છું.

પરંતુ આ બાબતમાં મારાથી કશી ઉપયોગી સલાહ કે માર્ગદર્શન આપી શકાય એમ નથી, કેમ કે હાલમાં મારું કામ એક જુદી જ દિશામાં ચાલી રહ્યું છે. હું મારી બધી કાર્યશક્તિ દેશની આંતરિક તાકાત વધારવામાં કામે લગાડી રહ્યો છું. એટલે બંધારણે આખરે કેવું સ્વરૂપ ધારણ કરવું જોઈએ એ પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરવા મારી પાસે બહુ થોડો સમય છે. હું એ પ્રશ્નનું મહત્ત્વ કોઈ પણ રીતે ઓછું આંકતો નથી. પરંતુ હું મારી પોતાની મર્યાદાઓ સમજું છું. એટલે દેશને માફક આવે એવું કોઈ બંધારણ ઘડી કાઢવાની હિલચાલને, બનતા સુધી કશી દરમ્યાનગીરી કર્યા

વિના અને તેના ઉપર માત્ર સહાનુભૂતિભરી નજર રાખતો રહીને, હું મદદ કરી રહ્યો છું. પણ હું માની લઉં છું કે આ ખરડો તમે હિંદુસ્તાનમાં બીજા પણ ઘણા લોકસેવકોને મોકલ્યો હશે અને એમનો અભિપ્રાય માગ્યો હશે. એટલે કોઈ પણ સમયે મને જો એમ લાગશે કે આ વિષયમાં મારાથી કશું ઉપયોગી કાર્ય થઈ શકે એમ છે તો તમારી સાથે પત્રવ્યવહાર કરતાં હું અચકાઈશ નહીં.

તમારો સહૃદયી

એ. ફેનર બ્રોકવે, એસ્કવાયર

૧૪, ગ્રેટ જોર્જ સ્ટ્રીટ

લંડન એસ. ડબલ્યુ. ૧

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૫૩૦

૧૦૪. ગિરિરાજ કિશોરને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જુલાઈ ૬, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ ગિરિરાજ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારું હૃદયમંથન મને ગમે છે. પણ આ પ્રક્રિયામાં હમેશાં એક જોખમ હોય છે. જે માણસનું મન સ્વસ્થ હોતું નથી તે ઉદાસ રહે છે અને પોતાને વિશે તરેહ તરેહની કલ્પનાઓ કરતો હોય છે. આ લક્ષણવાળા માણસને અંગ્રેજીમાં ‘હાઈપોકોન્ડ્રિયાક’ કહે છે. દાક્તરોની દુનિયામાં આ શબ્દનો શો અર્થ થાય છે તે તમે જાણો છો? એનો અર્થ એવો થાય છે કે માણસ પોતે જે રોગોનું વર્ણન વાંચે છે તે દરેક રોગ પોતાનામાં હોવાની તે કલ્પના કરે છે. એટલે આપણી જે કોઈ નબળાઈ આપણા ધ્યાનમાં આવે તેને દૂર કરવી એ બિલકુલ વાજબી વાત છે, તેમ છતાં બીકના માર્યા કલ્પનાના ઘોડા ન દોડાવવા જોઈએ. અને આખો દિવસ વિચારગ્રસ્ત ન બનવું જોઈએ. “હું બગડી ગયો છું, એટલો ખરાબ છું કે કદી સુધરવાનો નથી.” એવું રટણ મનમાં કરવાને બદલે એમ વિચારવું જોઈએ કે “હું સુધરીશ જ. કારણ કે ઈશ્વર ભલો છે ને દયાળુ છે. એ મને સુધારશે જ.” પહેલી રીત નબળાઈ લાવનારી છે, ત્યારે બીજી રીત તાકાત પેદા કરનારી છે.

તમારું એ વિધાન સંપૂર્ણ રીતે સાચું છે કે આદર્શ રસોઈયો એ કહેવાય જેને જમનારા પ્રત્યે એવી લાગણી હોય જેવી માતાને એનાં બાળકો પ્રત્યે હોય છે. અલબત્ત, એવી લાગણીનો અનુભવ થવો મુશ્કેલ હોય છે. પણ અભ્યાસ પાડવાથી દરેક વસ્તુ સહેલી બની જાય છે. દરેક જણની સાથે સલૂકાઈથી વર્તો, જે કંઈ પૂછવામાં આવે તેનો જવાબ મીઠાશથી આપો, અને તમારે માટે કશું વધે નહીં અને એકલા પીરસનારા જ જમવાના બાકી હોય તોપણ ભાણે બેઠેલા લોકો માગે તો છેલ્લી રોટલી અને છેલ્લી કડછી દાળ પણ એમને પીરસી દો. તમારી પોતાની

ભૂખ સંતોષવા બીજું કંઈક બનાવી લેજે. આમાં વધારાનો સમય આપવો પડે. પણ તે વાત મનમાં લાવશો નહીં. અને આ કારણે રસોઈયાઓને અને પિરસણિયાઓને માથે રસોડાનું કામ પરવાર્યા પછી બીજાં કોઈ કામો રાખવાં ન જોઈએ. અણધાર્યાં કામો માટે રોજિંદાં કામો બાદ હમેશાં બહોળો અવકાશ રહેવો જોઈએ.

તમારે તમારી જાતને આ કામ માટે અયોગ્ય ન માનવી જોઈએ. જે માણસે સમાજ માટે અને સમાજની અંદર, એટલે કે બીજાઓની સાથે રહીને, કામ કરવું હશે તેની પાસે લગભગ એકસરખા ગુણો હોવા જોઈશે, પછી ભલે એ કામ રસોડામાં કરવાનું હોય, સ્વચ્છતા વિભાગમાં કરવાનું હોય કે વણાટ ખાતામાં કરવાનું હોય. અને મનનો મેલ ધુએ એવી આ જાતની કસોટીઓમાંથી પસાર થયા વિના કોઈ પણ માણસ મનુષ્ય કહેવાવાને લાયક બનતો નથી. એટલે હું ઈચ્છું છું કે તમે પૂરેપૂરા સ્વસ્થ બની જાઓ, તમારા કામમાં જ તમારું સુખ શોધતા રહો, અને અણધારી મુસીબતો આવતી જાય તેમ તેમ તેમનો ઉકેલ કાઢવાનું રાખો. હું જાણું છું કે આ બધું કહેવું સાવ સહેલું છે, પણ અમલમાં મૂકવું એટલું સહેલું નથી. તેમ છતાં આપણે જે કંઈ જ્ઞાન મેળવીએ અને જે કંઈ કામ કરીએ એ બધાનો હેતુ તો આ પ્રકારની ચિત્તની સમતુલા પ્રાપ્ત કરવાનો જ હોવો જોઈએ. એટલે હું આશા રાખું છું કે તમે કદી હાર કબૂલ કરશો નહીં.

તમને જ્યારે પણ મન થાય ત્યારે તમે મને અવશ્ય પત્ર લખજે. લખવાની કળા હમેશાં અર્થઘન શૈલીમાં ખીલવવા કોશિશ કરજે. પણ તમારી વાત તમારાથી ટૂંકામાં ન લખી શકાય તો લાંબા પત્રોનો પણ મને વાંધો નથી. પણ લાંબો પત્ર લખી રહ્યા પછી એને ટૂંકાવીને ચોથા ભાગનો કરી નાખો અને એટલામાં તમારું કહેવાનું સમાઈ શકે છે કે નહીં તે જોવાનું રાખો તો તમારે માટે એ એક સારી તાલીમ થઈ પડશે.

તમારો સહૃદયી

ગિરિરાજ કિશોર

આશ્રમ

સાબરમતી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૮૦

૧૦૫. જયરામદાસ દોલતરામને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૬, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી જયરામદાસ,

કાઉન્સિલના કામમાંથી તમે નવરાશ કાઢી શકો એમ હો તો મારે તમારી તાકીદે જરૂર છે. માલવિયાજી અને હું એક અખિલ હિંદ અસ્પૃશ્યતા વિરોધી મંડળ સ્થાપવું ઠીક થાય કે નહીં તેનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ. જમનાલાલજી, રાજગોપાલાચારી, શંકરલાલ, રાજેન્દ્રબાબુ અને બીજાઓ પણ એવું જ વિચારે છે. આ કામ ઉપાડી લેવા માટે તમારા જેવો લાયક માણસ બીજાં એકેય નથી. જમનાલાલજી માને છે કે ગમે તેમ કરીને આને માટે બહાર પડવા મારે તમને દબાણ કરવું જોઈએ. એ તો હું ન કરું પણ મને લાગ્યું કે આ વિચાર મારે તમને જણાવવો તો જોઈએ, અને જો તમને અંદરથી પ્રેરણા થતી હોય તો જરૂર તમે આવી જાઓ એમ હું ઈચ્છું છું. પણ જો તમને એમ લાગતું હોય કે કાઉન્સિલમાં રહીને જ તમે તમારી શક્તિઓનો દેશસેવા અર્થે વધારે સારો ઉપયોગ કરી શકશો, તો પછી મારે કશું કહેવાનું નથી. પૂરેપૂરો વિચાર કરી જુઓ અને પછી મને જણાવો. તમે કોઈ ચોક્કસ નિર્ણય પર આવો અને તે મને તારથી જણાવી શકો તેમ હો તો તાર પણ કરજો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત જયરામદાસ દોલતરામ, ધારાસભ્ય
હેદરાબાદ (સિંધ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૬૧૯

૧૦૬. મિસ લિલિયન એડગરને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૬, ૧૯૨૭

સુજ બહેન,

કૃષ્ણદાસે મારા ઉપરનો તમારો પત્ર તથા તેની સાથે મોકલેલું સૂતર મને આપ્યું છે. સૂતર ખરાબ બિલકુલ નથી, બેશક, એને વધારે સમાન બનાવી શકાય. હું નથી માનતો કે એમાં ઉંમર અડચણરૂપ થાય છે. હું જાણું છું કે તમારી ઉંમરે ઘણાં ભાઈબહેનોએ કાંતવાનું શરૂ કરેલું છે. અને તેઓ ઘણું સારું કાંતતાં થઈ ગયાં છે. એટલું ખરું કે શરૂઆતમાં એમાં ઘણી ધીરજ રાખવી પડે છે.

તમે મને પૂછ્યું છે કે તમે જે થોડું સરખું સૂતર કાંતો છો તે વડે ગરીબોને કશી મદદ પહોંચાડી શકાય ખરી? હું બેધડક કહું છું, “હા, પહોંચાડી શકાય.” આનો અર્થ એવો નથી કે જે સૂતર તમે મોકલશો તેને ઈલાયદું વણાવીને એમાંથી તૈયાર થયેલી ખાદી ગરીબોને મોકલવામાં આવશે. અમને સૂતરના રૂપમાં જે ફળો મળે છે તેનો અમે આ રીતે ઉપયોગ કરતા

નથી. અમે એવું કરીએ છીએ કે આ બધા સૂતરની ખાદી વણાવીએ છીએ અને એ ખાદીના વેચાણનાં જે નાણાં આવે તે ગરીબ લોકોને કાંતાણ અને એને અંગેનું બીજું કામ આપવામાં વાપરીએ છીએ. ગરીબોને મદદ કરવાની આ સારામાં સારી રીત છે.

તમારું કહેવું બિલકુલ સાચું છે કે વ્યક્તિઓ માટે પોતાના દાનની રકમ જોઈ વિચારીને વહેંચવાનું મુશ્કેલ હોય છે. રસ્તામાં ફરતા મોટા ભાગના ભિખારીઓ ચોરી જેવા ધંધા ન કરતા હોય ત્યારે ધંધાદારી ભિખારીઓ જ હોય છે. એટલે જેમની પાસે દાન કરવાના પૈસા હોય તેઓ આવા ભિખારીઓને પૈસા, ખાવાનું કે કપડાં આપીને એ ભિખારીઓની તથા દેશની કુસેવા કરે છે. અનુભવે અમે જોયું છે કે દાનમાં મળેલા સૂતરમાંથી બનાવેલી ખાદી ગરીબોને વહેંચી દેવાથી કશી સેવા થતી નથી. મુખ્ય જરૂર ગરીબોને ખવડાવવાની કે કપડાં પહેરાવવાની નથી, પણ એવું કામ આપવાની છે જે તેઓ એમનાં ઝૂંપડાંમાં બેસીને કરી શકે. પણ કામની સાથે જ્યાં કપડાં પણ આપવાનું આવશ્યક થઈ પડે ત્યાં કપડાં આપતાં અમે અચકાતા નથી. પણ એવું જવલ્લે જ બને છે. કોઈ વ્યક્તિ યજ્ઞની ભાવનાથી કાંતે એનું ખાસ મહત્ત્વ મારા માનવા પ્રમાણે એ કામ કરવામાં જ રહેવું છે, કેમ કે એનાથી દેશમાં કામ કરવાનું વાતાવરણ પેદા થાય છે અને સૌથી ગરીબ લોકો પ્રત્યે સક્રિય હમદર્દી જાગે છે.

હવે તમારા પ્રશ્નોના જવાબ લઈએ :

૧. પહેલાં તાર ખેંચવો અને પછી એને વળ દેવો એ રીત ખોટી છે. તાર તો ત્રાક એના કેન્દ્રમાં સ્થિર રહીને ચક્ર ચક્ર ફરતી હોય ત્યારે જ ખેંચવો જોઈએ. આ રીતે ત્રાક ફરવાને લીધે જ તારને જરૂરી વળ ચડતો જાય છે. તાર ખેંચવાનું અને ત્રાકનું ફરવાનું બંને ક્રિયાઓ સાથે થતી હોય છે. એટલે સરળતાથી તાર ખેંચ્યા કરવામાં કશી મુશ્કેલી આવતી નથી. અને તાર ખેંચાતો હોય ત્યારે પૂણી આંગળીઓ વચ્ચે દબાવીને એવી રીતે પકડવામાં આવે છે કે વળ આંગળીઓ વચ્ચે પકડેલા તારના છેક છેડા સુધી પહોંચી જતો નથી.

૨. માળને માટે અવારનવાર મીણ વાપરવાનું હોય છે. રેંટિયાનાં પૈડાં અને ત્રાકની આસપાસ વીંટાળેલી દોરીનું નામ માળ છે.

૩. તેલનો ઉપયોગ વારે ઘડીએ કરવાનો હોતો નથી. મશીનોમાં પુરાતું સામાન્ય તેલ વાપરીએ તો ચાલે. પણ એવું તેલ ન મળે તો રસોઈના કામમાં વપરાતા તેલનું એક ટીપું પણ બસ થશે. રેંટિયાના બે થાંભલા પર જે સ્થળે ધરી ફરે છે ત્યાં અને ત્રાકને પકડી રાખનાર ચમરખાં પર અવારનવાર તેલનું ટીપું મૂકતા રહેવાથી રેંટિયો સારી રીતે ફરે છે.

૪. એક ક્લાક કાંત્યા પછી સૂતર ત્રાક પરથી ઉતારી લેવાનું રાખશો તો ઠીક થશે. બહુ ઝડપથી કાંતનારા તો વીસ-વીસ મિનિટે સૂતર ઉતારી લે છે. ત્રાક પરથી સૂતર ઉતારતી વખતે તાર ગૂંચવાઈ જાય તો સમજવું કે ત્રાક ઉપરનું કોકડું બરાબર ખેંચીને વીંટાયું નથી. જે સૂતરના તારને વળ બરાબર ચડ્યો હોય તો દરેક વખતે તે ત્રાક ઉપર બરાબર ખેંચાઈને વીંટાઈ શકે અને એ રીતે તૈયાર થયેલું કોકડું અડકતાં કઠણ લાગવું જોઈએ, સહેજ પણ પોચું ન લાગવું જોઈએ.

૫. માળ તૂટી જાય અને તમારા પોતાના સૂતરને વળ આપીને તમે જે નવી માળ ન બનાવી શકો, તો તમારી માળના જેટલી જાડી બજારમાં મળતી કોઈ પણ દોરી વાપરી શકાય.

અંતમાં કહેવાનું એટલું કે જે તમારે સારું કાંતતાં શીખવું હોય અને સેવાભાવથી કાંતવું હોય, તો જેને સારું કાંતતાં આવડતું હોય એવા કોઈક પાસે જઈ એ કેવી રીતે કાંતે છે તે

તમારે જોવું જોઈએ. આટલું તમારે માટે ખાસ જરૂરી છે. તમે જ્યાં હશો ત્યાં, કાશીમાં હશો કે દરભંગામાં હશો, જરૂરી મદદ મળવામાં તમને કશી હરકત આવશે નહીં.

તમારા પ્રયાસમાં તમને પૂરેપૂરી સફળતા મળે એવી શુભેચ્છા સાથે,

તમારો સહૃદયી

મિસ લિલિયન એડગર
પોસ્ટ માસ્ટર સાહેબને ત્યાં
શ્રીનગર (કાશ્મીર)

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૭૮૫

૧૦૭. હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના મંત્રીને પત્ર

બેંગલોર,

અષાઢ સુદ ૭ [જુલાઈ ૬, ૧૯૨૭]

શ્રીમાન મંત્રીજી,

તમારો તાર મને કાલે મળ્યો. મારો જવાબ તમને મળી ગયો હશે. એ પહેલાં મેં રવાના કરેલો પત્ર પણ મળ્યો હશે. તમારા તારથી મને દુઃખ થયું. કોર્ટમાં જવાની ધમકી આપવી અનુચિત હતી એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. મેં તો અનેક વાર કહ્યું છે અને પત્રમાં પણ લખ્યું છે કે જે તમે અહીંના કાર્યને સંમેલનની મિલકત માનતા હો તો આ વાતનો ફેંસલો પંચ મારફતે થઈ શકે છે. સંમેલનના હિત ખાતર કોર્ટ દ્વારા જ ફેંસલો થઈ શકે એવું જે તમે માનતા હો તો તો કોર્ટમાં જ જવાનું તમારું કર્તવ્ય થઈ પડે એ હું સમજી શકું છું. જે કોર્ટમાં જ જવું તમને ઠીક લાગે તો પંડિત હરિહર શર્માને તમે દોષિત ન માનશો. કામકાજમાં જે કંઈ ફેરફાર થયો છે તે એમણે મારી સંમતિથી કર્યો છે. મેં હમેશાં એમ જ માન્યું છે કે દક્ષિણનું કામકાજ સંમેલન દ્વારા હું જ ચલાવું છું. હું તો એવા વિશ્વાસથી ચાલું છું કે સંમેલનને આ કાર્ય સોંપીને એની પ્રતિષ્ઠા હું વધારી રહ્યો છું, પરંતુ જે સંમેલન અને મારી વચ્ચે કશો મતભેદ ઊભો થશે તો કાર્યનો કબજો સંમેલન પોતાના હાથમાં લેવાનું નહીં ઈચ્છે અને મારા વિચાર પ્રમાણે મને જ કાર્ય કરવા દેવામાં કશો અંતરાય નહીં નાખે. આ કાર્યમાં હું તો હજી પણ તમારી સહાય ચાહું છું, પરંતુ જે તમે એમ માનતા હો કે જે કંઈ નાણાં જમનાલાલજીએ એકઠાં કર્યાં છે અને પંડિતજીએ દક્ષિણમાં ઉઘરાવ્યાં છે તે બધાં સંમેલનને માલિક બનાવવા માટે હતાં તો હું લાચાર છું અને આ વાતનો નિર્ણય પંચ અથવા અદાલત મારફત જ થઈ શકે એમ છે.

તમારો

[મૂળ હિંદી]

પત્રની માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૧૮૧૭

[જુલાઈ ૭, ૧૯૨૭ પહેલાં]^૧

તમે પૂછેલા પ્રશ્નો તો ઘણા જ સારા છે. પરંતુ નવજીવન અને યંગ ઇન્ડિયાના મોટા ભાગના વાચકો એવા નથી જેઓ આ પ્રશ્નનું ધાર્મિક સંશોધન કરવા માટે ઉત્સુક હોય. એટલા માટે તમને એકલાને જ જવાબ આપીને હું સંતોષ માનીશ.

સર જગદીશચંદ્ર બોઝના વિચારો કોઈ નવી વસ્તુ નથી. આપણાં શાસ્ત્રોમાં પણ મનુષ્યમાં રહેલા જીવના જેવા જ જીવની હસ્તિ વનસ્પતિમાં હોવા વિશેની માન્યતા છે. એટલા માટે જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ એ પ્રમાણસિદ્ધ કથન છે એમાં કશી શંકા નથી. અને આ જ કારણને લીધે શરીર આત્માને માટે ઉપાધિરૂપ મનાયું છે અને આત્માની સૌથી ઊંચી સ્થિતિમાં શરીરનો અભાવ આવશ્યક મનાયો છે. પ્રત્યેક જીવ કોઈ ને કોઈ પ્રકારની હિંસાને આધારે જ શરીરને ધારણ કરી શકે છે, તેમ છતાં એને માટે કયા પ્રકારનો જીવ ખાદ્ય છે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. મનુષ્યના શરીરની રચના અને જ્ઞાનીઓનો અનુભવ એમ દર્શાવે છે કે વનમાં પાકેલાં ફળફળાદિ જ એનો સાચો આહાર છે. શુદ્ધ મુમુક્ષુ તો અગ્નિનો ઉપયોગ પણ નહીં કરે. આ આદર્શ સ્થિતિને આપણે ન પહોંચી શકીએ તોપણ યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે, અને આ પ્રયત્નમાં માંસને કશું સ્થાન હોઈ શકે નહીં. વનસ્પતિમાં રહેલો જીવ આપણે માટે પૂરતો થવો જોઈએ.

૨. હું મારા પોતાના અને બીજાના અનુભવ પરથી એટલું કહી શકું છું કે નિરામિષ આહારથી ઈંગ્લેંડ જેવા પ્રદેશમાં મનુષ્યને ક્ષય જેવા રોગોનો કશો જ ડર નથી. આજે હજારો અંગ્રેજો નિરામિષાહારી છે. મોટે ભાગે એ લોકો ઈંડાં તો ખાય છે જ.

૩. નિરામિષ ભોજનગૃહમાં ઈંડાં અને દૂધનો ઉપયોગ થતો હોય છે. એવાં ભોજનગૃહોમાં માંસ મળી જ શકતું નથી તેમ રંધાતું પણ નથી. એ લોકો ઈંડાં અને દૂધને એક જ કોટિનાં ગણે છે અને માને છે કે દૂધ અને ઈંડાંનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો તે સારી વાત છે કેમ કે એ બે ચીજો વનસ્પતિ તો નથી જ. હું પણ એમ જ માનું છું. મનુષ્ય બચપણમાં માતાનું દૂધ પીએ તે સિવાય બીજું કોઈ પણ જાતનું દૂધ લેવાનો એને અધિકાર નથી. આ બાબતમાં મારે યંગ ઇન્ડિયામાં પણ કંઈ ને કંઈ લખવું પડશે — આત્મકથાના જ પ્રસંગમાં એ વાત તમે જોશો. આજ સુધી હું એમ માનતો કે દરેક ઈંડામાં મરઘું પેદા થવાનો સંભવ હોય છે જ. હવે મને પાકે પાયે જાણવા મળ્યું છે કે મરઘા સાથે મેળાપ કર્યા વિના પણ મરઘી ઈંડાં મૂકે છે અને એવાં ઈંડાંમાંથી મરઘો કે મરઘી પેદા જ થતાં નથી. એવું ઈંડું દૂધના જેવું જ નિર્જીવ અને નિર્દોષ હોય છે. હવે હું એ વિચારી રહ્યો છું કે નિરામિષ આહારમાં જ્યાં સુધી દૂધને કંઈકે સ્થાને છે ત્યાં સુધી ઈંડાને સ્થાન ખરું કે નહીં. એટલું તો હું જાણું છું કે બ્રહ્મચર્યની

૧. આત્મકથામાં દૂધ વિશે કરેલી ચર્ચાના ઉલ્લેખ પરથી આ તારીખ નક્કી કરી છે. આત્મકથાનું આ પ્રકરણ (ભાગ ૪, પ્રકરણ ૮) નવજીવન, ૩-૭-૧૯૨૭ના અંકમાં છપાયું હતું.

દૃષ્ટિથી ઘણી વનસ્પતિઓની માફક ઈંદું ત્યાજ્ય વસ્તુ છે. પણ આ તો વિષયાન્તર થયું. આજે તો હું ઈંદાંનો વિચાર કેવળ નિરામિષાહારની દૃષ્ટિથી કરી રહ્યો છું.

પત્ર તમે હિંદીમાં લખ્યો તે બદલ તમને ધન્યવાદ આપું છું.

તમારો

[મૂળ હિંદી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૨૫

૧૦૯. નોંધ

દાર્જિલિંગમાં દેશબંધુ દિન

દાર્જિલિંગથી આવેલા મિસિસ બ્લૉરના પત્રનો નીચેનો ઉતારો વાંચતાં વાચકોને મારી માફક આનંદ થશે :

એ જાણીને કદાચ આપને આનંદ થશે કે અહીંની દાર્જિલિંગ મહિલા સમિતિએ ૧૫મી જૂનને દિવસે મહાન દેશભક્ત સદ્ગત શ્રી સી. આર. દાસની સ્મૃતિમાં એક સભા ભરી હતી. આ સભામાં શ્રીમતી ઊર્મિલાદેવીએ ખાદી પહેરવા વિશે તથા પોતાના દેશના ગરીબોને મદદ કરવા ઈચ્છતા લોકોની રોજ ઓછોમાં ઓછો અર્ધો કલાક કાંતવાની ફરજ વિશે ભાષણ કર્યું હતું. તે પછીના બુધવારે એટલે ૨૨મી તારીખે આ સમિતિની નવ સભ્ય બહેનોએ શ્રીમતી ઊર્મિલાદેવીની હાજરીમાં રોજ ઓછામાં ઓછો અર્ધો કલાક કાંતવાનો સંકલ્પ જાહેર કર્યો હતો. આગળ જતાં તેઓ કદાચ અખિલ હિંદ ચરખા સંઘનાં સભ્ય બનવાની પોતાની લાયકાત અનુભવતાં થાય ખરાં. હાલમાં તો તેઓ ઊન કાંતવાનાં છે, જેથી અહીંના બાળચિકિત્સાલયને તથા ઈસ્પિતાલને શિયાળામાં ગરમ કપડાં આપી શકાય.^૧

દાર્જિલિંગની મહિલાઓએ દેશબંધુની સંવત્સરી મિસિસ બ્લૉરે જણાવ્યા પ્રમાણે ઊજવી એ સારી વાત છે. હું આશા રાખું છું કે પોતાનાં નામ લખાવનાર બહેનો પોતાના સંકલ્પને વળગી રહેશે. આ દેશમાં આપણને ઉત્સાહના આવેગમાં સંકલ્પો કરવાની ટેવ છે. એ સંકલ્પો થોડો સમય પાળવામાં આવે છે અને પછી બિલકુલ ભૂલી જવાય છે. હું આશા રાખીશ કે આ સભ્ય બહેનોમાં મનની એટલી તો મક્કમતા હશે કે જ્યાં સુધી એક પણ હિંદવાસી પુરુષ કે સ્ત્રીને એના પોતાના ઘરમાં કામ નહીં મળવાને કારણે ભૂખે મરવું પડતું હોય ત્યાં સુધી તેઓ સેવાભાવે કાંતવાનું ચાલુ રાખશે. એવું કહેવાની ફેશન જાણીતી છે કે, “એ લોકો પાસે કામ ન હોય તો તેઓ ગામ છોડીને બીજે કેમ જતા નથી? ચાના બગીચાઓમાં, શહેરોમાં, જ્યાં મજૂરોની તંગી છે ત્યાં જઈને તેઓ રોજના આઠ આના જેટલું શા માટે કમાતા નથી?” આ દલીલની પોકળતા મેં આ પાનાંમાં અનેક વાર બતાવી આપી છે. લાખો લોકો ઈચ્છે તોપણ વતન છોડી બીજે જઈ શકે નહીં અને તે બધા જો એમ કરે તો આફત જ થઈ પડે. ઈંગ્લંડના ન્યૂકેસલ મથકે આવેલી કોલસાની ખાણના મોં આગળ કોલસો ઘણે ભાગે મફત અથવા તદ્દન નજીવી કિંમતે મળી શકે. પણ મુંબઈમાં એ કોલસો એટલી કિંમતે ન મળે. જો મુંબઈને ન્યૂકેસલનો

૧. મિસિસ બ્લૉરને ગાંધીજીએ આપેલા જવાબ માટે જુઓ “મિસિસ બ્લૉરને પત્ર”, ૨૮-૬-૧૯૨૭.

કોલસો વાપરવો જ પડે તો એ કોલસો ત્યાંથી લાવવાનું ખર્ચ એને ભોગવવું પડે. એ જ રીતે મુંબઈમાં મળતું કામ લાખો ગ્રામવાસીઓને કશા ખર્ચમાં ન આવે, કેમ કે તેઓ તેમનાં ઝૂંપડાં ને ખેતરો છોડીને મુંબઈ જઈ શકે નહીં, જવા રાજી પણ હોય નહીં, અને એ રીતે પોતાનાં ઘરબાર એમણે છોડવાં પણ ન જ જોઈએ. એટલે આ લોકો માટે કામ એમનાં ઝૂંપડાંમાં પહોંચાડવાનું છે. અને જેમ મુંબઈ કરતાં ન્યૂકેસલમાં કોલસો સસ્તો મળે તે જ રીતે ઝૂંપડાંમાં પહોંચાડેલા કામના દામ મુંબઈમાં મળતા કામના દામ કરતાં ઓછાં મળે એ વાત સાચી. પણ માનસિક સંતોષની દૃષ્ટિએ અને અનાજ કે શાકભાજીની દૃષ્ટિએ એની કિંમત આંકીએ તો ઝૂંપડાંમાં મેળવેલું કામ મુંબઈમાં મળી શકનારા કામ કરતાં ક્યાંય વધુ ફાયદાકારક હોય છે.

આદિકર્ણાટકો

“આદિકર્ણાટકો” ક્યા લોકોનું નામ છે તે યંગ ઇન્ડિયાના બધા વાચકો નહીં જાણતા હોય. એ કર્ણાટકના દલિત વર્ગોના લોકોનું નામ છે. જેમ રાનીપરજ પરિષદમાં રાનીપરજ કોમના હિતેચ્છુઓએ એમનું અસલ નામ કાળીપરજ બદલીને એનાથી વધારે બંધબેસતું નામ રાનીપરજ રાખ્યું, એ રીતે દેશભરમાં બધી જગ્યાએ દલિત વર્ગોના લોકો સ્વાભાવિક જ પોતાને માટે એવાં નામો ધારણ કરી રહ્યા છે જેમાં હીનતાની ગંધ ન આવતી હોય. મનના આ વલણને લીધે કર્ણાટકમાં દલિત વર્ગોના લોકો પોતાને “આદિકર્ણાટકો” કહેવડાવે છે. અને એ કારણે હું એ મથાળા હેઠળ, મૈસૂરના દીવાને ત્યાંની પ્રતિનિધિસભાને આપેલા ભાષણના બે ફકરાની નોંધ લઉં છું. આ ફકરામાંથી જાણવા મળે છે કે :

આ વર્ગોના લોકોને ભણાવવા માટે અસાધારણ સગવડો ઊભી કરવામાં આવી છે. અને એમના વિશિષ્ટ સંજોગોને અનુકૂળ આવે એવી શિક્ષણપ્રચારની રીતો અપનાવવામાં આવી છે. એમાં શિષ્યવૃત્તિઓ, શિક્ષણ-ફીમાંથી મુક્તિ, કપડાં અને શિક્ષણનાં સાધનો મફત આપવાં, તથા મફત છાત્રાલયોનો સમાવેશ થાય છે. અને તમામ શાળાઓમાં દાખલ થવાના અધિકાર ઉપરાંત એમને માટે ૬૦૫ ઈલાયદી શાળાઓનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો છે. આ વર્ગના બધા થઈને ૧૬,૫૭૫ વિદ્યાર્થીઓ મૈસૂરમાં શિક્ષણ લઈ રહ્યા છે.

શિક્ષણ-પ્રચારની સાથે સાથે જમીન, ઘેર અને માર્ગદર્શનની પૂરતી જોગવાઈ સાથેની એક સહકારી ખેતીની યોજના અમલમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન પણ થઈ રહ્યો છે.

આ ફકરા નીચેના સૂચન સાથે સમાપ્ત થાય છે :

આ લોકો આપણી ઉત્તમ તાકાત બની રહેવા જોઈએ. તેને બદલે એમને શું આપણે આપણી નબળાઈ બનવા દઈશું? એમના મનમાં એવો ખટકો છે કે એમને અન્યાય થયેલો છે. આ ખટકો કેવળ માયાળુપણે વર્તવાથી જ દૂર કરી શકાય. તેઓ હિંદુ સમાજનું જ અંગ છે. એટલે આપણું ધ્યેય એમને વધુ ને વધુ હિંદુ બનાવવાનું અને તેઓ હિંદુ સમાજમાં જ રહે તે માટે તેમને દરેક પ્રકારની સગવડો આપવાનું હોવું જોઈએ. આ રીતે આપણે એમનાં દિલ જીતી લઈશું તો એમના હિંદુ સમાજમાં રહેવાથી આપણા સમાજની તાકાતમાં અસાધારણ વધારો થશે. જે એમ નહીં થાય, તો સમાજની તાકાતમાં એટલો જ મોટો ઘટાડો થશે. જે તેમને હિંદુ સમાજથી અલગ પાડવામાં આવશે તો અનેક વાડાઓમાં એકનો ઉમેરો થશે અને એ કારણે, રાજ્યવહીવટની મુશ્કેલીમાં પણ વધારો થશે. માટે એ લોકોની સ્થિતિ સુધારવા જે કંઈ થઈ શકે તે કરવા ચૂકવું ન જોઈએ. અને હિંદુ

સમાજના એકેએક હિતરક્ષુએ, એકેએક મૈસૂરપ્રેમીએ સરકારના આ દિશાના પ્રયાસોમાં પોતાની બધી શક્તિ ખર્ચીને મદદ કરવી જોઈએ.

આ સૂચનમાં ખ્રિસ્તી તેમ જ મુસલમાન ધર્મપ્રચારકોને એવી હળવી ચેતવણી આપવામાં આવી છે કે તેમણે આ દલિત વર્ગોના લોકો પાસે હિંદુ ધર્મ છોડાવવા પ્રયત્ન ન કરવો પણ જો તેઓ એ લોકોના કામમાં માથું મારવા જ માગતા હોય તો એમણે એવાં કામો કરવાં જોઈએ કે જેથી એ લોકો વધારે સારા હિંદુઓ બની શકે. સંબંધ ધરાવતા લોકો જો આ સૂચનનો અમલ કરશે તો દેશમાં સાચી શાંતિ સ્થાપવાની દિશામાં એ એક નક્કર પગલું બની રહેશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૭-૭-૧૯૨૭

૧૧૦. મૈસૂરમાં ગોરક્ષા

મૈસૂર રાજ્યે ગોરક્ષાના સવાલની ચર્ચા કરવા માટે એક કમિટી નીમી હતી. તેણે પોતાના પ્રશ્નપત્ર મને પણ મોકલ્યા હતા, તેના ઉત્તરમાં મેં જે કાગળ^૧ લખ્યો હતો તે કાગળ પ્રસિદ્ધ થયો છે; અને તેની વિરુદ્ધ મૈસૂરની ગોરક્ષા સભાઓ તરફથી કાગળો આવ્યા છે. મારા કાગળનો આ ગોરક્ષા સભાઓએ એવો અર્થ કર્યો લાગે છે કે કાયદો કરીને ગોવધ બંધ કરવાની હું સદંતર વિરુદ્ધ છું. તેમના કાગળોથી મને આશ્ચર્ય થયું, અને હું વિચારવા લાગ્યો કે શું ભૂલથી અથવા બેદરકારીથી ગોવધની વિરુદ્ધ કાયદો થઈ જ ન શકે એવો અભિપ્રાય તો મેં મારા કાગળમાં નથી આપી દીધો ને? એટલે ગોરક્ષા કમિટીને લખીને મેં મારા મૂળ કાગળની નકલ મંગાવી, જે તેણે કૃપા કરીને મોકલી છે. એ કાગળમાં ગોરક્ષા વિશે મારો નિશ્ચિત મત આપવામાં આવ્યો છે એ કારણથી, અને એ કાગળને ગોરક્ષા કમિટીએ કંઈક મહત્ત્વ આપ્યું છે તેથી, તથા ગોરક્ષા જેવા અગત્યના સવાલની બાબતમાં મૈસૂરની પ્રજામાં કંઈક ગેરસમજ ઉત્પન્ન થઈ છે તેથી તે કાગળ નીચે અક્ષરશઃ આપું છું:^૨

ગોરક્ષા સભાઓના સભ્યોની સાથે ચર્ચા કર્યા પછી અથવા તો તેમના પત્રો વાંચી ગયા પછી ઉપરના પત્રમાં જે અભિપ્રાય બતાવવામાં આવ્યો છે તેમાં કશો ફેરફાર કરવાની જરૂર જણાતી નથી. વાંચનારે જોયું હશે કે મેં ક્યાંય એમ નથી કહ્યું કે ગોવધની વિરુદ્ધ કોઈ પણ સંજોગોમાં કાયદો ન કરી શકાય. મેં તો એટલું કહ્યું છે ખરું કે ગોવધ ઈચ્છનારી પ્રજાના સમજુ વર્ગના મોટા ભાગની સંમતિ વિના ગોવધ બંધ કરનારો કાયદો ન થઈ શકે. આ કારણથી મૈસૂરની મુસલમાન પ્રજાના સમજુ વર્ગનો મોટો ભાગ જો ગોવધ બંધ કરવાના કાયદાની વિરુદ્ધ ન હોય તો મૈસૂર રાજ્ય તેવો કાયદો વાજબી રીતે કરી શકે છે, એટલું જ નહીં પણ એવો કાયદો કરવાની તેની ફરજ છે. ગોરક્ષા સભાઓના જે સભ્યો મને મળી ગયા તેમણે મને ખાતરી આપી કે મૈસૂરમાં હિંદુમુસલમાનોનો સંબંધ મીઠો છે, અને મુસલમાનોનો મોટો ભાગ હિંદુઓની જેમ ગોવધ કાયદાથી બંધ કરવામાં આવે એમ ઈચ્છે છે. તેમની પાસેથી એમ સાંભળીને પણ હું

૧. જુઓ પુસ્તક ૩૨, પા. ૪૫૩-૪.

૨. અહીં કાગળ આપ્યો નથી.

રાજ્ય થયો કે ઘણા યુરોપિયનો, ખાસ કરીને મિશનરીઓ, આવા કાયદાની તરફેણમાં છે. એટલે મૈસૂરમાં ગોવધ બંધ કરવાની જ બાબતમાં તો ઉપરની હકીકત સારી હોય તો, રસ્તો સરળ છે, રાજ્ય કાયદો કરી ગોવધ બંધ કરે.

પણ મારા પત્રમાં મેં જે લખ્યું છે, અને આ સાપ્તાહિકમાં અનેક વાર ભાર મૂકીને જણાવ્યું છે, તે જરા વધારે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે — તે એ કે કાયદો કરીને ગોવધ બંધ કરવાથી ગોરક્ષા નથી થઈ જતી; એ તો ગોરક્ષાના કાર્યનો અલ્પમાં અલ્પ ભાગ છે. પણ મારા ઉપર જે કાગળો આવે છે, અને ઘણી ગોરક્ષા સભાની પ્રવૃત્તિ વિશે હું જાણું છું તે ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ તો માત્ર કાયદાથી જ સંતોષ માનીને બેસે એમ છે. આ બધાં મંડળોને હું કાયદાના ઉપર જ મદાર બાંધી બેસવાની વિરુદ્ધ ચેતવવા ઈચ્છું છું. કાયદાની જાળમાં ગૂંચળાઈ રહેલા આ દેશમાં હજી વધારે કાયદાને સ્થાન છે ખરું? લોકો એમ માનતા લાગે છે કે કોઈ પણ અનિષ્ટની વિરુદ્ધ કાંઈ કાયદો કરવામાં આવ્યો કે તુરત જ બીજી કશી ભાંજગડ વિના તે નાબૂદ થશે. આના જેવી ભયંકર છેતરામણ એકે નથી. કોઈ દુષ્ટ બુદ્ધિના અજ્ઞાન અથવા નાનકડા સમાજની સામે કાયદો કરવામાં આવે છે તો તેની અસર પણ થાય છે; પણ જે કાયદાની સામે સમજુ અને વ્યવસ્થિત લોકમતનો વિરોધ હોય, અથવા ધર્મને બહાને નાનકડા મંડળનો પણ વિરોધ હોય તો તે કાયદો સફળ ન થાય. ગોરક્ષાના પ્રશ્નનો જેમ જેમ વધારે અભ્યાસ કરતો જાઉં છું તેમ તેમ મારો મત દૃઢ થતો જાય છે કે ગામ અને તેની પ્રજાનું રક્ષણ તો જ થઈ શકે કે જે મેં ઉપર જણાવી છે તે દિશામાં ચાલુ અને અનવરત પ્રયત્ન કરવામાં આવે. ઉપર મેં જે રચનાત્મક કાર્યક્રમની રૂપરેખા આંકી છે તેમાં સુધારોવધારો કરવાનો અવકાશ હોય અને કદાચ છે પણ હિંદુસ્તાનનાં ઢોરને નાશમાંથી બચાવવાં હોય તો વિસ્તૃત રચનાત્મક કાર્યક્રમ વિના તે અશક્ય છે એ વિશે શંકા ન હોવી જોઈએ. અને ઢોરની રક્ષા એ હિંદુસ્તાનનાં કરોડો ભૂખે મરતાં સ્ત્રીપુરુષો, જેમની દશા પણ પોતાનાં ઢોરના જેવી થઈ ગઈ છે તેમની રક્ષાનું પહેલું પગથિયું છે. આ તથા એવી બીજી બાબતોમાં આપણાં દેશી રાજ્યો બાકીના હિંદુસ્તાનને માટે દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ શકે એમ છે. અને દેશી રાજ્યોમાં પણ શુભ આરંભ કરવાને મૈસૂર રાજ્યના કરતાં કદાચ એકે રાજ્ય વધારે લાયક ન ગણાય. મને જેટલી ખબર મળી છે તે મુજબ તો આ રાજ્યના રાજા લોકપ્રિય છે, અહીંના લોકો સમજુ અને સંસ્કારી છે, હિંદુમુસલમાન ઝઘડો નથી, અને સહાનુભૂતિ ધરાવનાર દીવાન છે. મૈસૂરમાં દુગ્ધાલય અને પશુરક્ષાનું ઈમ્પીરિયલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ પણ છે, અને દુગ્ધાલય ખાતાના હિંદુસ્તાનના તજજ્ઞ સિ. સ્મિથનો મુકામ પણ બેંગલોરમાં જ છે. એટલે રચનાત્મક કાર્યક્રમનું ધોરણ નક્કી કરવાને રાજ્યની પાસે સંપૂર્ણ સાધન છે. આ ઉપરાંત કશું બાકી હોય તો કુદરતે મૈસૂરને અદ્ભુત આબોહવા બક્ષી છે. હિંદુ રાજાને “ગોબ્રાહ્મણપ્રતિપાલ”નું પદ જેવું ગમે છે તેવું ભાગ્યે જ બીજું ગમતું હશે. અને “ગો”નો અર્થ કેવળ દૂધ અને બીજી અનેક વસ્તુ હિંદુસ્તાનને આપનાર ગોમાતા જ નથી, પણ એ શબ્દમાં લાક્ષણિક રીતે નિરાધાર, દલિત અને ગરીબ પણ આવી જાય છે. “બ્રાહ્મણ” એટલે દૈવી જ્ઞાન અને અનુભવનો પ્રતિનિધિ. પણ અફસોસની વાત છે કે આજે તો હિંદુ રાજાઓ ગોબ્રાહ્મણપ્રતિપાલનની શક્તિ ખોઈ બેઠા છે, અને ઘણાને તો એ પાલન કરવાની મરજી નહીં તો દરકાર પણ રહી નથી. એટલે રાજ્યો અને લોકો પશુઓના ઉછેરમાં, દૂધ પૂરું પાડવાના સવાલમાં અને મરેલા ઢોરનો ઉપયોગપૂર્ણ નિકાલ કરવામાં લોકકલ્યાણાર્થે સહકાર ન કરે, તો હિંદુસ્તાનનાં ઢોરો, ગોવધની વિરુદ્ધ ગમે તેટલા કાયદા થાય તોપણ, ખાટકીને હાથે કમોતે મરવાને જ ઉત્પન્ન થશે.

હિંદુસ્તાનના પુરુષો અને સ્ત્રીઓને પ્રભુના દરબારમાં હાજર થવું પડશે, ત્યારે કુદરતના કાયદાનું અજ્ઞાન બચાવ તરીકે નહીં સ્વીકારવામાં આવે.

બેંગલોરની ગોરક્ષા સભા પાસેથી એમ જાણીને મને આઘાત પહોંચ્યો કે બેંગલોર અને મૈસૂરના રાજબગીચાનાં પશુઓને એ શહેરોનાં ખાટકીખાનામાંથી આવતું ગોમાંસ ખવડાવવામાં આવે છે; ગોમાંસ બીજા કોઈ પણ માંસ કરતાં સસ્તું છે; અને આદિકર્ણાટકો જેઓ હિંદુ હોવાનો દાવો કરે છે અને મનાતા આવ્યા છે અને જેઓ રામાયણ અને મહાભારતનો બીજા કોઈ પણ હિંદુના જેટલો જ અભ્યાસ કરે છે તેઓ ગોમાંસ ખાનારા છે. જે આ બધી વાત સાચી હોય તો તેમના કરતાં વધારે સુખી દશા ભોગવતા હિંદુઓ એ દશાને માટે સ્પષ્ટ રીતે જવાબદાર છે. જે આદિકર્ણાટકો ગાયમાતાની પવિત્રતાને માન ન આપતા હોય તો તેનું કારણ તેમનું અજ્ઞાન છે. પણ જે હિંદુઓએ પોતાના બંધુઓને હિંદુત્વનું મૂળતત્ત્વ — ગોરક્ષા — સમજાવવાનું પ્રથમ કર્તવ્ય નથી કર્યું તે હિંદુઓને વિશે શું કહીશું?

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૭-૭-૧૯૨૭

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૭-૭-૧૯૨૭

૧૧૧. રાજદ્વારી મંડળ ?

હિંદુ પત્રના તા. ૨૫મી જૂનના અંકમાં નીચેની ખબર મારા વાંચવામાં આવી છે :

મેં સાંભળ્યું છે કે સરકારી નોકરોના વર્તનના નિયમોની કલમ ૨૩(૧)ની રૂએ સરકારે પોતાના નોકરોને અખિલ ભારત ચરખા સંઘની સહાયાર્થે ભેગા થતા ખાદીફૂંડમાં ફાળો આપવાની મનાઈ કરી છે. આ મનાઈનાં કારણો આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યાં છે : (૧) ચરખા સંઘ એ મહાસભાના અંગ તરીકે મહાસમિતિની સંમતિથી સ્થાપેલું મંડળ છે; (૨) ચરખા સંઘે મહાસભાના સભ્ય તરીકેના લવાજમનું સૂતર લઈને પહોંચ આપવાની પોતાની તૈયારી જાહેર કરી છે; અને (૩) તેથી એને રાજદ્વારી મંડળ ગણવું જોઈએ.

હિંદુના ખાસ ખબરપત્રીએ આપેલી ઉપલી ખબર જે ખરી હોય તો મદ્રાસ સરકારના આ હુકમમાં હું વિપરીત બુદ્ધિનો નમૂનો જોઉં છું. એને હું સરકારી નોકરોના ખાનગી સ્વાતંત્ર્યમાં ભારે દખલ ગણું છું. એનો હેતુ જે માત્ર ખાદી પર કે અખિલ ભારત ચરખા સંઘ પર ઘા કરવાનો હોય, તો એ વ્યર્થ છે; બંને એ આઘાતમાંથી ઊગરી જશે એ વિશે મને શંકા છે જ નહીં. અથવા તો એ હુકમ ચરખા સંઘને મહાસભા જેડેનો પોતાનો સંબંધ તોડી નાખવાના આમંત્રણરૂપ હોય. તેમ જ હોય તો એવા આમંત્રણને લાયક થવા જેવું ચરખા સંઘે કંઈ કર્યું છે એમ મને જણાઈ આવે તો મને અતિશય દુઃખ થાય. પોતે મહાસભાનું અંગ છે એમાં ચરખા સંઘ ગૌરવ માને છે. અને જ્યાં સુધી એ પીઠ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા એને પોતાના આશ્રયને લાયક માનશે ત્યાં સુધી મહાસભાના વાવટા તળે કામ કરવામાં ચરખા સંઘ માન ગણી પોતાનું અહો-ભાગ્ય સમજશે. પણ જે કેવળ મહાસભાનું જનકત્વ અને આશ્રય કબૂલ કરવાથી કોઈ સંસ્થા રાજકીય મંડળ બની જતી હોય, તો એવો અર્થ કાઢવાથી અતિશય બેહૂદાં પરિણામો આવવાનાં. મને આશા છે કે એવી સ્થિતિ સ્વમાનવાળો કોઈ પણ સરકારી નોકર સાંખી નહીં રહે.

હિંદુસ્તાનના કેટલાયે પ્રાંતોમાં અંત્યજ બાળકો માટેની ઘણી નિશાળો મહાસભાના રક્ષણ તળે અને મહાસભાનાં નાણાંથી ચાલે છે. એ નિશાળોમાં સરકારી નોકરોએ પણ છડેચોક પૈસા આપેલા છે. એ શું એમનો અપરાધ થયો? અને અંત્યજ શાળાઓ મહાસભાને પૈસે મહાસભાવાદીઓએ ચલાવી એટલા માટે શું તે રાજદ્વારી સંસ્થાઓ થઈ ગઈ? પ્રાંતિક સમિતિઓએ દુષ્કાળનિવારણ ફંડો ખોલેલાં છે અને એને સારું નાણાં માગ્યાં છે એ પણ જાણીતું છે. એમાં પણ સરકારી નોકરોએ ફાળો આપ્યો છે. એ શું સરકારી નોકરીના કાનૂનોનો ભંગ હતો? આ દુષ્કાળનિવારણ સમિતિઓ મહાસભાનાં અંગ હતી, અને અંત્યજ સેવા સમિતિઓ પણ મહાસભાનાં અંગ જ છે. મહાસભા પોતાના અને પોતાની પ્રવૃત્તિના એક અંગ તરીકે ઈસ્પતાલો ખોલે, તેથી શું એ ઈસ્પતાલો રાજદ્વારી સંસ્થાઓ થઈ જશે? અત્યારે ખાદી પહેરવી એ મહાસભાના સભ્ય થવા માટે આવશ્યક ગણાય છે. એટલા માટે શું સરકારી નોકરો ખાદી પહેરે એ ગુનો થયો? મહાસભા પોતાનાં રાજકીય, સામાજિક, નૈતિક, આર્થિક, વૈદ્યકીય, સમાજશાસ્ત્રવિષયક અને એવાં બીજાં ખાતાં રાખે, એ બધાં મહાસભાનાં અંગો હોય, અને છતાં બધાં સ્વરાજ ભોગવતાં હોય અને એકબીજાથી સર્વાંશે સ્વતંત્ર હોય, એમ કરવું શું મહાસભા માટે અશક્ય છે? દેશની તમામ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં મહાસભાની આણ અને પ્રતિષ્ઠા સૌથી મોટી છે, છતાં રાષ્ટ્રીય જીવનના એકેએક વિભાગને સંગઠિત કરવા જેટલાં માણસ અને નાણાં મહાસભા હજુ મેળવી શકતી નથી એનું દુઃખ દરેક મહાસભાવાદીને છે. પણ જેમ જેમ વખત જશે અને જેમ જેમ મહાસભા લાયક માણસો મેળવતી જશે તેમ તેમ તે રાષ્ટ્રીય જીવનના પ્રત્યેક વિભાગને જરૂર હાથમાં લેશે. એ વખતે, એની બધી સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિઓ રાજકારણથી અભડાઈ જાય છે, અને તેથી સરકારી નોકરો માટે એ નિષિદ્ધ છે, એમ કહેવું હાસ્યાસ્પદ થઈ પડશે. અને જો સરકાર એવો બહિષ્કારનો હુકમ કાઢવાની હિંમત કરશે તો એ હાથે કરીને મોત માગી લેશે.

એટલી સિદ્ધિની પ્રાપ્તિથી હજુ મહાસભા બહુ દૂર છે એ વાતનું મને ભાન છે, અને દુઃખ પણ છે. પણ જ્યારે મહાસભાએ એ સિદ્ધિ મેળવી હશે ત્યારે તે સરકારને ગળી ગઈ હશે, અને મહાસભાની આણ સામે વાંધો ઉઠાવનાર, એનો વિરોધ કરનાર કે એમાં દખલ કરનાર કોઈ રહ્યું જ નહીં હોય. હિન્દુએ આપેલી ખબર ખરી છે એમ માની લઈએ તો, સરકારે ચરખા સંઘને રાજકીય મંડળ ગણવાની હિંમત કરી છે એ વસ્તુ બતાવે છે કે મહાસભાની પ્રતિષ્ઠાનો આજે ભાવ પુછાતો નથી, પ્રજાના અવાજમાં જોર રહ્યું નથી, અને તેથી સરકાર ગમે તેવા કે અપમાનભરેલા હાસ્યજનક હુકમો કાઢી શકે છે. હું તો એટલી જ આશા રાખું છું કે આ અત્યાચારી હુકમનો અનાદર કરીને ચરખા સંઘને છડેચોક મદદ કરનારા હિંમતવાન સરકારી નોકરો અવશ્ય નીકળી આવશે. સરકારી હુકમ ગમે તે કહે, છતાં હું કહું છું કે ચરખા સંઘ એ મંડળ રાજકારણથી સર્વાંશે અલિપ્ત છે. મહાસભાએ એને એવું જ બનાવવાનો અને રાખવાનો ઈરાદો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જાહેર કર્યો છે, અને ચરખા સંઘ સ્થાપન કરવાના ઠરાવમાં એમ કરવાનાં કારણો આપેલાં છે. એ ઠરાવ જેનો અખિલ ભારત ચરખા સંઘના બંધારણમાં સમાવેશ થયો છે તેના શબ્દો આ રહ્યા :

હાથકંતામાણ તથા ખાદીના ઉદ્યોગની પ્રગતિને ખાતર એક શાસ્ત્રજ્ઞ મંડળ સ્થાપવાનો વખત આવ્યો હોવાથી, અને રાજ્યપ્રકરણ, રાજદ્વારી ફેરફારો તેમ જ રાજદ્વારી મંડળોની અસર તથા અંકુશથી તદ્દન મુક્ત એવું સુસંગઠિત સ્થાયી મંડળ સ્થાપ્યા સિવાય ખાદીની

પ્રગતિ અશક્ય છે એમ અનુભવથી સિદ્ધ થયેલું હોવાથી, આ ઠરાવ દ્વારા મહાસમિતિની સંમતિપૂર્વક સ્વતંત્ર હસ્તિ તથા સત્તા ધરાવનારી “અખિલ ભારત ચરખા સંઘ” નામની સંસ્થાને મહાસભાના જ એક અંગ તરીકે સ્થાપવામાં આવે છે.

આ પ્રસ્તાવનામાં બે વસ્તુઓ અસંદિગ્ધ શબ્દોમાં અને ભાર દઈને કહેલી તરી આવે છે. એક તો એ મંડળ રાજ્યપ્રકરણ, રાજદ્વારી ફેરફારો કે રાજદ્વારી મંડળોની અસરથી અને અંકુશથી મુક્ત છે; અને બીજું, એને સ્વતંત્ર હસ્તિ તથા સત્તા છે. આનું મંડળ મહાસભાનું અંગ છે એટલા જ કારણસર, અને એણે બેંકની માફક મહાસભાની વતી સૂતરનાં લવાજમ ઉઘરાવવાનું સ્વીકાર્યું છે તે કારણે, તેને રાજદ્વારી સંસ્થા કઈ રીતે કહી શકાય એ કળ્યામાં જ નથી આવતું. પણ સરકારનાં પગલાં ઘણી વાર અકળ હોય છે. મદ્રાસ સરકારે જે પગલું લીધું કહેવાય છે તેને બદલે જે તેણે સરકારી નોકરોને સીધો હુકમ આપી દીધો હોત કે, “તમારે અખિલ ભારત ચરખા સંઘ જેડે કશો સંબંધ રાખવો નહીં” અને એનું સાદું અને ચોખ્ખું કારણ આપ્યું હોત કે ગામડાંઓમાં રેંટિયો પહોંચે, તે દ્વારા ખાદીનો ફેલાવો થાય અને પ્રજામાં જીવ આવે એ સરકારને ગમતું નથી, તો એ પગલું વધારે પ્રામાણિક ગણાત.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૭-૭-૧૯૨૭

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૦-૭-૧૯૨૭

૧૧૨. પાંજરાપોળોનું કર્તવ્ય

શ્રીયુત યશવન્ત મહાદેવ પારનેરકર, જેમને અખિલ ભારત ગોરક્ષા મંડળ તરફથી રાખવામાં આવ્યા છે, તે સારી ગાયોની શોધમાં કાઠિયાવાડ ગયા હતા. ત્યાં એમના મન ઉપર છાપ પડી તે વિષયે એક લેખ એમણે લખી મોકલ્યો છે તેનો નીચે સારાંશ આપું છું, અને આશા રાખું છું કે પાંજરાપોળોને આદર્શ દુગ્ધાલય તથા નાના પ્રમાણમાં અને કુશળ વહીવટ નીચે ચાલતી ગોવર્ધનશાળાનું રૂપ આપવાની એમની હિમાયત નિષ્ફળ નહીં જાય.

કાઠિયાવાડ સુપ્રસિદ્ધ ગીર જાતનાં ઢોરનું જન્મસ્થાન છે, ત્યાં કોઈ ગોસેવક જાય તો અશક્ત ઢોરને આશરો આપતી ત્યાંની સંખ્યાબંધ પાંજરાપોળો એનું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેશે નહીં. પાંજરાપોળની સંસ્થા ઉત્પન્ન થઈ, તે વખતે આજ છે એવી ગરીબાઈ આપણા દેશમાં નહોતી. એની વ્યવસ્થા આર્થિક દૃષ્ટિએ બરાબર છે કે નહીં એ તે વખતે મહત્વની વાત નહોતી. પણ હવે દશા પલટાઈ ગઈ છે. એવી સંસ્થાઓનો આર્થિક પાયો મજબૂત ન થાય તો તે હવે લાંબું ટકી શકે એમ નથી. પાંજરાપોળો પોતાનું ખર્ચ પોતે ઉપાડતી થઈ જાય તો જ તે દીર્ઘાયુષ ભોગવી શકે એમ છે. એમ જણાય છે કે કાઠિયાવાડમાં પાંજરાપોળો ઉપર આશરે આઠ લાખ રૂપિયા વર્ષે વર્ષે ખર્ચાય છે. છતાં ખેદની વાત તો એ છે કે જ્યાં આખા હિંદુસ્તાનમાં સૌથી વધારે દૂધ દેનારી ગાયો ઊછરતી હતી, તે પ્રાંતમાં બેચાર સારી ગાય પણ મળવી અશક્ય નહીં તો કઠણ થઈ પડી છે. જે પ્રદેશમાં પ્રથમ દૂધની

નદીઓ વહેતી ત્યાં આજ ચોખ્ખું દૂધ ક્વચિત જ મળે છે. ગોપાલન સારુ ગોચર પુષ્કળ હોવા છતાં કાઠી, રજપૂત આદિ લડાયક જાતિઓ યોગ્ય પોષણને અભાવે દિવસે દિવસે શરીરબળમાં ઊતરતી જાય છે. ખેતીને લાયક બળદો પણ ખેડૂતોને બહારથી આણવા પડે છે. ભેંશ દૂધધીની પેદાશમાં ગાયથી ચડી જાય છે, અને ગાય એની આગળ પાછી હઠતી જાય છે. સમય એવો આવ્યો છે કે દેશના બુદ્ધિશાળી પુરુષોએ આ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઉઠાવી લેવો ઘટે છે.

આ વિષયે બે મત ન જ હોઈ શકે કે ગાયને ખાટકીના છરાથી બચાવવી એટલેથી જ ગોસેવકનું કામ સમાપ્ત નથી થતું, પણ તેણે તે ઉપરાંત ગાયની અધોગતિ રોકવી તથા એનું દૂધ વધારવું જોઈએ. એમ કહી શકાય કે ગાયને, ખાટકીને ગાય વેચાતી લેવી પોસાય નહીં એટલી માંઘી કરી મૂકવી એ એને ખાટકીથી બચાવવાનો સર્વોત્તમ માર્ગ છે. અને આ તો જ બની શકે, કે જો ગાયને પાળવાને પરિણામે માણસ કાંઈક આર્થિક લાભ જુએ. ગાય આજ દૂધે એટલી ઊતરી ગઈ છે કે ગોપાલનનું કામ વેપારીને હાથમાં લેવું કઠણ છે. એટલે એ કામ ધાર્મિક અથવા રાષ્ટ્રીય પાયા ઉપર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

આ કામ આજની વિદ્યમાન પાંજરાપોળો રૂડી રીતે કરી શકે એમ છે. તેમની પાસે પૈસો અને મકાન છે અને વિશેષમાં તે લોકપ્રીતિ પણ ભોગવે છે. માત્ર સારી વ્યવસ્થા તથા સાહસની જ જરૂર છે. પાંજરાપોળ સોબસો અશક્ત ઢોર પાળે તેની સાથે સાથે પોતાનું ખર્ચ ઉપાડનારી તથા તે ઉપરાંત કાંઈક નફો આપનારી થોડીક સારી ગાયો પણ રાખી શકે. આ સારી ગાયની ઠીક સંભાળ લેવાય, એને સરસ ખૂંટ દેખાડાય અને વાછડાં રૂડી રીતે સચવાય, તો થોડા વખતમાં એવી સ્થિતિ આવે કે પાંજરાપોળ પાસેથી દુગ્ધાલયોને દુધાળાં ઢોર મળી શકે, ખેડૂતને બળદ મળી શકે, ગોપાલનના શોખીનને સારા ખૂંટનો ઉપયોગ મળે, કોઈનું ઢોર માંદું પડે તો તેના ઉપચાર પાંજરાપોળમાં થઈ શકે, ઢોરના અજ્ઞાન માલિકને ઢોર કેમ ઉત્તમ રીતે ઉછેરવાં એનું જ્ઞાન મળે, અને સૌથી વધારે મહત્ત્વનું આ કે બાળકથી માંડીને વૃદ્ધ સુધી બધાને સોંઘે ભાવે ચોખ્ખું દૂધ તથા દૂધ-જન્ય પોષક પદાર્થો મળી શકે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ચંગ ઇન્ડિયા, ૭-૭-૧૯૨૭

ભાષાંતર : નવજીવન, ૭-૮-૧૯૨૭

૧૧૩. જુગજૂનો પ્રશ્ન

આલમોડથી એક સંન્યાસી નીચે પ્રમાણે લખે છે :

ગઈ ૧૫મી એપ્રિલના યંગ ઇન્ડિયામાં એક પત્રલેખકને જવાબ આપતાં આપે કહ્યું છે કે જો આપના પર સાપ હુમલો કરે તોપણ આપ તેને મારવા ન ઈચ્છો.^૧ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, એમ કરવું અયોગ્ય થશે; કારણ, એક તો આપ પોતાનો ઘાત કરશો; અને બીજું, એવા ઝેરી સાપને છૂટો મૂકીને આપ બીજાને ઈજા કરવામાં સાધનભૂત થશો. બીજા દાખલો લઈએ. ધારો કે એક ઘરમાં સાપ પેકો છે. ઘરનો માલિક જો સાપને મારી નાખ્યા વિના બહાર કાઢી મૂકે તો સાપ બીજા કોઈ ઘરમાં જરૂર પેસવાનો અને તેમાં રહેનારા માણસોને કરડવાનો. એ સર્પદંશથી ઘરના માણસોના જીવ જાય એવો પણ સંભવ ખરો. એવે વખતે એ છૂટા મૂકેલા સર્પે કરેલી પ્રાણહાનિની જવાબદારી સાપને દયાના ખોટા ખ્યાલથી છોડી મૂકનાર માણસને જ માથે પડવાની. એવાં બીજાં સર્પો, પશુઓ અને જીવડાં છે જેઓ મનુષ્યને ઈજા કરે છે અથવા રોગ ફેલાવે છે. આવા જીવોને મારવા એ જો હિંસા ગણાતી હોય તો તે આ પ્રાણીઓએ કરેલા વિનાશના કરતાં અનંતગણી ઓછી છે. માણસ સ્વાર્થને સારુ કોઈનો જીવ લે તો એ હિંસા ગણાય એ કબૂલ છે. પણ બીજા અનેક અમૂલ્ય જીવોને બચાવવાને ખાતર વિનાશ કરવામાં આવે ત્યારે એ હિંસા નથી જ થતી. આખરે, કર્મના સારાનરસાપણાની કસોટી તો એની પાછળ રહેલા પ્રેરક હેતુ પરથી જ થાય છે. અને જ્યારે હિંસાનો હેતુ ઉચ્ચતર શ્રેય સાધવાનો હોય ત્યારે તે હિંસા મટી જાય છે અને કર્તવ્ય બને છે. આ દલીલનો જવાબ આપ યંગ ઇન્ડિયામાં આપો એવી મારી ઈચ્છા છે.

આ સંન્યાસીની દલીલ જુગજૂની છે. એ દલીલ ઘણી મજબૂત છે એમાં શંકા નથી. એમ ન હોત તો પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવ્યો છે તેવો સંહાર ચાલ્યા ન કરત. અકારણ દુષ્ટતા ઘણા જ થોડા માણસોમાં હોય છે. ઈતિહાસે નોંધેલા અધમમાં અધમ અને કૂરમાં કૂર ગુનાઓ ધર્મનું અથવા બીજા એટલા જ ઊંચા ઉદ્દેશનું ઓઠું લઈને કરવામાં આવેલા છે. પણ હું તો માનું છું કે ઊંચામાં ઊંચી વસ્તુને એટલે કે ધર્મને નામે જગતમાં સંહાર ચાલતો આવ્યો છે એથી પણ આપણું જરાયે ભલું નથી થયું. કેટલાક જીવોનો સંહાર કોઈ ને કોઈ રૂપમાં થવો અનિવાર્ય છે એ વિશે તો શંકા નથી. જીવો જીવસ્ય જીવનમ્. તેથી જ ઋષિઓએ કહ્યું છે કે જે નશ્વર ખોળિયાને ટકાવવાને ખાતર હિંસાની જરા પણ જરૂર પડે છે, તે ખોળિયા વિના જીવી શકાય એવી સ્થિતિ એ જ મનુષ્યને માટે પરમ કલ્યાણની સ્થિતિ છે. ઓછામાં ઓછી જેટલી હિંસા કરવી જ પડે તેટલી જ, — દાખલા તરીકે વનસ્પતિનો આહાર કરવાથી થાય એટલી હિંસા કરીને અટકવાથી જ મનુષ્ય આ દેહે તે સ્થિતિએ પહોંચવાની આશા રાખી શકે છે. બીજા જીવોની હિંસા કરીને જીવવાની જરૂરમાંથી જેમ જેમ તે સમજપૂર્વક અને ઈરાદાપૂર્વક છૂટતો જાય છે, તેમ તેમ તે સત્યની અને ઈશ્વરની વધારે નજીક પહોંચતો જાય છે. આજું લૂખું અને નીરસ લાગે એવું જીવન આખી મનુષ્યજાતિ સ્વીકારવાની નથી એમ કહ્યાથી કંઈ મારી

દલીલ ખોટી નથી ઠરતી. જે માણસો આવું સંપૂર્ણ નિઃસ્વાર્થ જીવન ગાળે છે અને જીવ ધારણ કરનાર અલ્પમાં અલ્પ પ્રાણીને માટે દયાથી ઊભરાય છે, તેઓ આપણને ઈશ્વરના સામર્થ્યનો પરિચય કરાવે છે. તેઓ માનવજાતિનું ખમીર છે. પોતાની તપસ્યા વડે તેઓ માનવજાતિને ચડાવે છે, અને પોતાની જ્યોતિથી આદર્શ પ્રત્યેનો જીવનપંથ ઉજાળે છે. જ્યાં જીવોને આપણે પેદા નથી કરી શકતા ત્યાં તેમને મારવાનો આપણને કશો હક નથી. પોતાનો દેહ કાણભંગુર છે એમ જાણતાં છતાં તેને ટકાવવા સારુ અથવા પોતાના વિનોદને સારુ માનવીને મારવા મળે એટલા માટે જ ઈશ્વરે કેટલાક જીવો પેદા કર્યા છે એમ માનવામાં હું નાસ્તિકતા જોઉં છું. જેને આપણે હાનિકારક કહીએ છીએ એવાં અનેક જંતુઓ કુદરતની વ્યવસ્થામાં શો ભાગ ભજવે છે એ આપણે જાણતા નથી. હિંસા દ્વારા આપણે કુદરતના નિયમોને કદી જાણી શકવાના નથી. આપણી પાસે એવાં માણસોનાં પણ દૃષ્ટાંતો છે જેમનો પ્રેમ માનવજાતિને વટાવીને વિશ્વવ્યાપી થયો છે, અને જેઓ ભયાનક પશુઓની વચ્ચે પણ પૂરી સલામતીમાં રહેલા છે. જગતના તમામ જીવો વચ્ચે સ્નેહનું આકર્ષણ એટલું બધું છે કે જે માણસોએ વાઘ, સિંહ અને સર્પનો ભય સમૂળો તજી દીધો છે, અને જેઓ તેમની પાસે મિત્રભાવે જાય છે તેમને એ પ્રાણીઓએ કશી ઈજા પહોંચાડી નથી.

અમુક સાપ ઝેરી છે તે જાણ્યા છતાં જો હું એને ન મારું તો એ ઘણાં સ્ત્રીપુરુષોનાં મરણ નિપજાવશે એ દલીલ ભુલાવામાં નાખનારી છે. દુનિયાનાં તમામ ઝેરી જાનવરોને શોધી કાઢી તેમનો નાશ કરવા ઊપડવું એ કંઈ મારો ધર્મ નથી. તેમ મારે એમ પણ શા સારુ માની લેવું કે મને સામે મળેલા સાપને જો હું નહીં મારું તો એ મારી પછીના બીજા વટેમાર્ગને કરડયા વિના નહીં જ રહે? એ સાપ અને મારા પડોશીઓ વચ્ચે કાજી થનાર હું કોણ? મારા પડોશીઓ મારા પ્રત્યે જે રીતે વર્તે એમ હું ઈચ્છું તે રીતે હું તેમના પ્રત્યે વર્તું, અને હું મારી જાતને જેટલા જોખમમાં નાખું એથી વધારે જોખમમાં એમને ન નાખું, અને તેમને ભોગે હું કોઈ પણ રીતે મારી સ્થિતિ સુધારી ન લઉં, તો એટલાથી મેં મારા પડોશીધર્મનું પૂરતું પાલન કર્યું છે એમ હું માનું છું. તેથી લોકો ઘણી વાર કરે છે એમ પેલા સાપને હું મારા પડોશીના વાડામાં ન છોડી મૂકું. હું તો વધારેમાં વધારે એટલું જ કરી શકું કે સાપ ઈજા ન કરી શકે એટલો દૂર તેને મૂકી આવું, અને નજીકમાં સાપ નીકળ્યો છે ને મેં એને જવા દીધો છે એવી મારા પડોશીઓને ચેતવણી આપું. એથી મારા પડોશીઓને આશ્વાસન કે રક્ષણ તો ન જ મળે એ હું જાણું છું. પણ આપણે તો નિરંતર મૃત્યુના પાશમાં રહીએ છીએ, અને સત્યનો મારગ શોધવાને મથીએ છીએ. જીવનનો એક કાણનો પણ ભરોસો નથી, એને માથે જોખમો તો હંમેશા ઝૂમ્યાં જ કરે છે એટલું જાણતાં છતાં, એ જીવનસ્વામી તરફ—જીવનમાત્રના સરજનહાર તરફ આપણે કેટલા બેદરકાર રહીએ છીએ! અને આપણું અભિમાન તો એ બેદરકારી કરતાં પણ ચડે એવું હોય છે. આવી સ્થિતિમાં આપણા જીવનની ચારે કોર જોખમો પથરાયેલાં છે એ એની કૃપા ન ગણાય?

આ સંન્યાસીને મેં જવાબ તો આપ્યો, પણ મને એથી સંતોષ નથી. એમના પત્ર પરથી જણાય છે કે એ પણ સત્યના શોધક છે. તેથી જ એમના પ્રશ્નનો જવાબ જાહેર રીતે આપવાને હું પ્રેરાયો છું. મારી પોતાની દશા દયામણી છે. કોઈ પણ જીવની કોઈ પણ પ્રકારે હિંસા કરવા સામે મારી બુદ્ધિ બળવો કરે છે. પણ જે પ્રાણીઓ અનુભવથી હિંસા માલૂમ પડ્યાં છે તેમની જોડે મૈત્રી કરવા જેટલું બળ મારા હૃદયમાં નથી. ખાતરી કરાવાય એવી અનુભવની વાણીનું

તેજ મારી પાસે નથી. અને જ્યાં સુધી હું સર્પવ્યાઘ્રાદિથી ડરવા જેટલો ભીરુ છું ત્યાં સુધી મારી એવી દશા રહેવાની જ. એટલે ધૂજતે ધૂજતે મેં આ જવાબ આપ્યો છે. પણ મને ભયંકર પ્રાણી ગણી લોકો મારો ત્યાગ કરે એ બીકથી હું મારી શ્રદ્ધા પ્રગટ ન કરું એ મને અયોગ્ય લાગ્યું. એક વાર દક્ષિણ આફ્રિકામાં મિત્રોએ મને ભયંકર પ્રાણી ગણેલો પણ ખરો. અમે સૌ સાથે જમવા બેઠા હતા, ત્યાં ચર્ચા ચાલતાં આ જ વાત નીકળી. મારી સાથેના મિત્રો અંગ્રેજ પાદરીઓ હતા. પુનર્જન્મ, ગોરક્ષા, નિરામિષાહાર વિશેના મારા વિચારો તેમણે નભાવી લીધા, જોકે એ બધા વિચારો તેમને અતિશય આણુધડ તો લાગતા જ હતા. પણ જ્યારે મેં કહ્યું કે “સાપને નહીં મારવાથી મારું મોત અવશ્ય નીપજશે એમ જાણતો છતાં જો ઈશ્વર મને હિંમત આપે તો હું એ સાપ નહીં મારું”,^૧ ત્યારે તેઓ પોતાનો તિરસ્કાર છુપાવી ન શક્યા, અને એ ભાવ એમના ચહેરા પર જણાઈ આવ્યો. તિરસ્કાર દબાવીને તેઓ હસી પડ્યા ને બોલ્યા, “કેવો ભયંકર માણસ!”

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૭-૭-૧૯૨૭

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૭-૭-૧૯૨૭

૧૧૪. બરજેરજી ફરામજી ભર્યાને પત્ર

[જુલાઈ ૭, ૧૯૨૭ પછી]^૨

તમારા કાગળો મળ્યા છે. તમને યથાશક્તિ જવાબો આપું છું, પણ પેટપૂરતા જવાબને સારુ તો તમારે તમારા રિવાજ પ્રમાણે અહીં દોડી આવવું જોઈએ. જે જવાબો હું આપું છું તે તમારે જ સારુ છે એમ જાણજો; એમ છતાં તમે મને, મારો જવાબ છાપવાની પરવાનગી માગવાનો તાર કરશો તો હું તમને રોકવાનો નથી. પણ મારો આગલો જવાબ^૩ છાપવામાં તમે ભૂલ કરી છે એમ હું કહી દઉં. એ જવાબ ત્યાંના સત્યાગ્રહીઓને અશાંત કરવા કે રોકવાને સારુ તમને નહોતો લખ્યો; કેવળ તમારી જાણને સારુ અને તમને સાવધાન કરવાને સારુ લખ્યો હતો. જ્યારે તમે મારી રજા માગી ત્યારે હું તો એમ સમજેલો કે મારા કાગળનો ભાવાર્થ તમે પસંદ કર્યો અને તમે ત્યાંના યુદ્ધને રોકવા ઈચ્છતા હતા, અને તેથી તમે મારા કાગળનો ઉપયોગ કરવા માગતા હતા. તેને બદલે તો તમે ઊલટું જ કર્યું. મારો અભિપ્રાય તમે ન સમજ્યા, અથવા તમને ન ગમ્યો, તો તે અભિપ્રાય તમારે ત્યાંના યોદ્ધાઓને જણાવવાની મુદ્દલ આવશ્યકતા ન હતી. એઓમાં એમ ભંગાણ કેમ પાડ્યું અથવા કેમ પડ્યું એ તો હું સમજી જ શકતો નથી. પણ ઢોળાયેલું પાણી પાછું થોડું ઉપાડી લઈ શકાય છે?

એ થયું. પણ હું આટલું તો હજુ કહું છું કે નાગપુરની લડતને, તમે અને બીજા મિત્રો જે સત્યાગ્રહને રૂપે માનનારા છો તેઓએ તો ફરી ચાલુ કરવી જ જોઈએ. જો તમે કોંગ્રેસની

૧. પુસ્તક ૨૯, પા. ૧૫૧-૫૨ પણ જુઓ.

૨. મૂળમાં આ પત્ર જુલાઈ ૭, ૧૯૨૭નાં લખાણો પછી આવ્યો છે.

૩. જુઓ લેખ નં. ૮૫, “બરજેરજી ફરામજી ભર્યાને પત્ર”, ૨૨-૬-૧૯૨૭.

સંમતિની આવશ્યકતા માનતા જ હો તો તમારે દૃઢતાપૂર્વક મારા વિચારોનું છેદન કરીને કોંગ્રેસની સંમતિ લેવી જોઈએ. અને તમે એમ કરશો તેથી મને ખોટું નથી લાગવાનું એમ માનજો; અને તમે કોંગ્રેસની સંમતિ મેળવશો તો હું દુઃખી નહીં થાઉં, પણ તમને મુબારકબાદી આપીશ. એટલી ચેતવાણી આખું છું ખરો કે જે કાંઈ કરો તેના પહેલાં મારા વિચારો બરાબર સમજ્યા છો એને વિશે ખાતરી કરી લેજો. તમારા બીજા સવાલોના જવાબો નીચે પ્રમાણે છે :

૧. નાગપુર સત્યાગ્રહની વણમાગી ટીકા કરવાનો મારો ધર્મ ન હતો.

૨. ભાઈ અવારીને^૧ વિશે જેટલું તેણે મારી સંમતિની બાબતમાં લખ્યું તે વિશે ઈનકાર કરવા ઉપરાંત બીજું કહેવાની મને યોગ્યતા ન જણાઈ.

૩. ભાઈ અવારીને મારે કઈ બાબતમાં પૂછવાપણું હતું તે હું સમજતો નથી.

૪. ઓલ ઈન્ડિયા [કોંગ્રેસ કમિટી]માં જે કાંઈ ઠરાવ આવ્યા તેને વિશે મને તમે કેમ જવાબદાર ગણો છો? મેં તો તેમાં કાંઈ ભાગ લીધો ન હતો. હું વકિંગ કમિટીનો સભ્ય ગણાઉં છું ખરો, પણ મારી શરત તો એવી છે કે મારી હાજરીની આશા એકે કમિટીમાં ન રખાય. હું હાજર ન રહી શકું તે છતાં, કમિટીમાં રહેવાનું કબૂલ કેમ કરું? એમ પૂછો તો હું મારો પોતાનો બચાવ ન કરી શકું એ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ, અથવા તો જો મારો કાંઈ બચાવ હોય તો તે બચાવ પ્રમુખસાહેબ કરી શકે તેમ છે.

૫. હવે તમે સમજશો કે વલ્લભભાઈને નીમવામાં મારો હાથ ન હતો. પણ વલ્લભભાઈએ મને કહ્યું કે તેનો પોતાનો જવાનો મુદ્દલ વિચાર ન હતો; કમિટીના આગ્રહને તે તરછોડી ન શક્યા. મારા સિદ્ધાંતો જાણવાનો વલ્લભભાઈ જેટલો દાવો કરે તેટલો જ દાવો તમે કયાં નથી કરતા? પણ એ બંને દાવેદારના દાવામાં કોનો વધારે જોરાવર છે એનો ઠરાવ મને સાધ હોય તો [તે] મરતી વેળાએ જ આપી શકું; કેમ કે અમુક અણીને વખતે વલ્લભભાઈ અથવા તમે મારો વિચાર કેટલે સુધી જાણી શકો છો એ આજથી કેમ કહી શકું? વળી હું પોતે જ ધારો કે કમિટીમાં હોત, શસ્ત્રની વિરુદ્ધ હોત તે છતાં કમિટી મને આગ્રહ કરે તો હું નાગપુર જઈ તેમાં મને કાંઈ વિરોધ ન લાગે. જાઉં, મારા વિચારો સમજવું અને પછી હકીકત જાણીને રિપોર્ટ કરું.

૬. શસ્ત્ર ધારણ કરવાની વાત સત્યાગ્રહમાં આવી શકે એવું મારી બુદ્ધિને કોઈ સમજવી શકે તો શું મારે તેને ન સમજવવા દેવા? જોયા વિના પહેલેથી “જનમેન્ટ” કેમ આપી શકાય? ત્યારે તમે પૂછશો કે મેં તમને પેલો કાગળ કેમ લખ્યો? તો હું તમને જણાવું છું કે એમ મિત્રો વચ્ચે વિચારોની આપલે કરવાનો જગતનો રિવાજ છે, અને એમ આપલે કરતાં છતાં (?) જો એ વિચારોમાં કોઈ ફેરફાર કરાવી શકે તો તે કરવાને તૈયાર રહેવું એમાં માણસાઈ છે; જેમ કે હું આજે માનું છું કે ઈશ્વરની હસ્તી છે જ પણ નાસ્તિકોની વાત સાંભળવાનો ઈનકાર નથી કરતો.

૭. સાતમાનો જવાબ દમાં આવી જાય છે એમ હવે તમે માનશો ના? ન માનો તો લખજો, એટલે સમય શોધીને વળી જવાબ આપીશ.

૮. આનો જવાબ પણ આગલા સવાલોના જવાબમાં આવી જાય છે એમ મારી માન્યતા છે.

૯. સત્યાગ્રહને સારુ શાંત વાતાવરણ નથી, એ તો આખા હિંદુસ્તાનને લાગુ પડે એવી વાત કરી. પણ સત્યાગ્રહની તો બીજી ઘણીયે શરતો પડેલી છે. અને મેં જ્યારે આખા હિંદુસ્તાનના વાતાવરણની વાત લખી ત્યારે તમે સ્થાનિક વાતાવરણ જોવા ગયા એ પણ મારા લેખની^૧ ગેરસમજ કહેવાય.

૧૦. કોંગ્રેસના પ્રમુખસાહેબ મદદ આપવાનું પુછાવે અને હું, તેમ છતાં, અમુક સત્યાગ્રહ “સત્યાગ્રહ” નથી એમ કહું તેમાં મૂંઝવણ શાની? કપાળે કપાળે જુદી મતિ, એ પ્રસિદ્ધ વાત તમારાથી ક્યાં છાની છે?

૧૧. મારા તો બીજા કેટલાય વિચારો, નથી પ્રમુખ જાણતા, નથી પટેલ જાણતા, નથી ભડ્યા જાણતા, નથી મહાદેવ જાણતા, નથી બા જાણતી અને વળી વધારામાં હું પોતેય નથી જાણતો. એટલે એમ મારા વિચારોની કાંઈ નવીનતા જ્યારે ભાળો ત્યારે દુઃખી ન થતા; અને મને જે કાંઈ દુઃખ તમારા સમર્થનથી થયું હોય તે દુઃખ તમારું દુઃખ મટાડવાને સારુ હું ખેંચી લઉં છું.

૧૨. મને સ્વરાજ અવશ્ય જોઈએ છે.

૧૩. સ્વરક્ષણની પૂરેપૂરી જરૂર છે.

૧૪. એને સારુ મારું હથિયાર સત્યાગ્રહ છે. લાકડાં, લોખંડ, વીજળી વગેરે દૃશ્ય પદાર્થોના શસ્ત્રની નિર્માલ્યતા હું જોઈ ગયો તેથી મેં સત્યાગ્રહરૂપી અદૃશ્ય પદાર્થને શોધી કાઢ્યો અને એનો આશ્રય લીધો. પણ એનો અર્થ કાંઈ એવો નથી કે બધાએ એ અદૃશ્ય શસ્ત્રનો જ આશ્રય લેવો. બીજાઓ ભલે શસ્ત્રો વડે સ્વરાજ લે અને સાચવે, મારી સ્વરાજની યોજનામાં એવાં શસ્ત્રને પણ સ્થાન છે. પણ તે શસ્ત્ર મારા ઉપયોગનું નથી તેમ તે સત્યાગ્રહની સાથે ન ભળી શકે એવું છે.

૧૫. આનો જવાબ ૧૪માં આવી ગયો છે એમ મને લાગે છે.

૧૬. આનો જવાબ પણ ખરું જોતાં ૧૪માં આવે છે. છતાં સ્પષ્ટીકરણ સારુ કહું છું કે સત્યાગ્રહને ન ઓળખનારા અથવા ઓળખતા છતાં એને ન જીરવી શકનારા દૃશ્ય શસ્ત્ર ધારણ કરશે જ, અને તે ધારણ કરવાને એને અધિકાર છે. તેને સારુ, રાજ્યે, તાલીમ લેવાનો પણ બંદોબસ્ત કરવો પડશે.

તમારા લાંબા લેખને સારુ તમે માફી માગો છો. આ તો પશ્ચિમની રીત થઈ. ઈરાદાપૂર્વક ગુનો કરવો અને પછી માફી માગવી અને માફી લેવી એ તો બળાત્કાર થયો. જે લાંબો કાગળ લખવાને સારુ ક્ષમા જ માગવાની જરૂર હતી તો પછી લાંબો કાગળ લખીએ જ શાને? પણ તમે તો લખ્યો, માફી પણ માગી. અત્યારે સત્તા તો પશ્ચિમી છે, એટલે આમાં મારા સત્યાગ્રહને ઝાંખપ નથી પહોંચતી. તેથી તમારા બળાત્કારને વશ થઈને તમને માફી આપું છું. તમે કષ્ટ પામશો તો તેની માફી નથી મળવાની એટલું જ નહીં પણ તમારી સામે તો મારે સત્યાગ્રહ કરવો પડશે. અવારીને જે તમે મારો સંદેશો પહોંચાડી શકતા હો તો કહેવડાવજો કે તે ખાય, પીએ અને મજા કરે. એના જેવ જવાથી મને લેશ પણ દુઃખ નથી થયું. એને હું બહાદુર માણસ સમજું છું, પણ એ આણસમજુ છે એમ પણ હું જાણું છું. એની જિંદગી તો કાંઈ

૧. જુઓ પુસ્તક ૩૩, “નાગપુર સત્યાગ્રહ”, ૧૯-૫-૧૯૨૭.

પાર નથી, તેમ એની ભલાઈનોય પાર નથી. એની અણસમજ અને જિદ્દ એ હું સહન કરું છું અને એની ભલાઈનું એની બહાદુરીનું, અને એના દેશપ્રેમનું સ્તવન કરું છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-
માઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૧૧૫. બેંગલોરમાં આદિકર્ણાટક વિદ્યાર્થીઓને સંબોધન^૧

જુલાઈ ૮, ૧૯૨૭ પહેલાં

આ કોમનાં બાળકોનાં છાત્રાલયો સ્થળે સ્થળે છે, જ્યાં વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની, ખાવા-પીવાની, પુસ્તક, ફી, કપડાં આદિ તમામ વસ્તુની મફત સગવડ મળે છે; સરકાર દરેક બાળક ઉપર લગભગ ૨૦૦ રૂપિયા વર્ષે ખચ છે. બેંગલોરના આવા છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓ ગયે અઠવાડિયે ગાંધીજીને મળવા આવી ગયા. ઘણાના કપાળે ભસ્મ હતી, સૌ તેજસ્વી લાગતા હતા, સૌમાં સ્ફૂર્તિ લાગતી હતી, અને કોઈ અસ્પૃશ્ય જાતિના હોય એમ કહેવું મુશ્કેલ હતું. કેટલાકે સંસ્કૃત શ્લોકો સંભળાવ્યા, કેટલાકે કાનડી, તામિલ, તેલુગુ અને હિંદીમાં ભજન સંભળાવ્યાં. એમના શુદ્ધ, સંસ્કારી ઉચ્ચાર અને મધુર કંઠ સાંભળી જ લોકો એમને અસ્પૃશ્ય ગણે છે તેમના દુર્ભાગ્ય ઉપર દયા આવી. શ્રી રામાનુજે એમને માટે સાધુઓના પ્રબંધોનો બંનેલો “તામિલ-વેદ” રચેલો છે તે આ વર્ગમાં ખૂબ વંચાય છે. આ ઉપરાંત એક આભડછેટથી ન વટલાયેલો સંસ્કારી બ્રાહ્મણ આ બાળકોની વચ્ચે રહી તેમને હિંદુ ધર્મના બધા સંસ્કારોનું જ્ઞાન આપે છે. આટલા પ્રેમથી જ્યાં પાલન થતું હોય ત્યાં બાળકોમાં સ્વતંત્રતા કેળવાય એમાં નવાઈ શી? પરિણામે સ્વતંત્ર બાળકો કોઈ વાર માબાપ સાથે કળિયા કરે તેવું પણ બને છે. “આમના ઉપર વાર્ષિક ૨૦૦ રૂપિયા ખર્ચ આવે છે તેમાં માસિક એક રૂપિયો એમને ખીસા-ખર્ચ આપવામાં આવે છે. એ રૂપિયો ઓછો કરીએ તો દોઢસો બાળકોના દોઢસો રૂપિયા બચે. અને અમે બીજા સાતઆઠને લઈ શકીએ પણ એ એમનાથી સહન નથી થતું, અને સૌ એ સૂચનાની સામે થયા છે!” એમ કમિટીના પ્રમુખે જણાવ્યું. ગાંધીજીને તરત જ તેમને કાંઈક કહેવાનો પ્રસંગ મળી ગયો. તેમના સંસ્કૃત ઉચ્ચારો, તેમણે દરેક પ્રશ્નના આપેલા બુદ્ધિપૂર્વક જવાબો માટે ધન્યવાદ તો પાછળથી આપ્યો, પણ આરંભમાં તો તેમને ગાંધીજીએ તેમના જીવનને વિશે જ કહ્યું :

બાળકો, તમે તમારી સાદાઈ ભૂલીને શોષીન બની જાઓ, તમારા પોતાના જ બંધુઓ માટે એક રૂપિયો ખીસાખર્ચનો ન છોડી શકો તો જુલમ થાય ના! હું તમને ખાતરી આપું છું કે મારા બાપ મને કદી ખીસાખર્ચ આપતા નહોતા, અને હિંદુસ્તાનના બીજા એકે ભાગમાં ઊંચ વર્ણનાં બાળકોને પણ તમારા જેટલી છૂટ, સગવડો નથી મળતી. રાજ્ય તમને કેળવણી આપે છે, ખવડાવેપિવડાવે છે તે તમે આજસુ બનો, અને તમારે ઘેર જઈને માબહેન ઉપર શિરજેરી ચલાવો એ માટે નથી. તમારે બધું તમારું કામ કરતાં શીખવું જોઈએ, કપડાં ધોતાં, રાંધતાં, વાસણ માંજતાં; નોકરો વડે કશું જ કામ ન લેવું જોઈએ; અને એટલું કરશો તો એક રૂપિયાનો જ નહીં પણ તમે વધારે ત્યાગ કરીને ઘણાં બાળકોને તમારી સગવડ અપાવી શકશો. અને તમને જોઈને મને થાય છે કે આ પરદેશીઓ ક્યાંથી આવ્યા? આનું કારણ જાણો છો?

૧. મહાદેવ દેસાઈના “બેંગલોરનો પત્ર”માંથી.

એક ચંચળ વિદ્યાર્થીએ કહ્યું, “હા, અમે વિદેશી પોશાક પહેરેલો છે એને લીધે.”

બરોબર. તમે શા સારુ વિદેશી કપડાં પહેરો? તમારી કમિટીના લોકો અને તમારા શિક્ષકો વિદેશી પહેરે છે તે માટે? તમને તમારી ટોપીઓની પા ભાગની કિંમતે હું સ્વચ્છ ઊંજળી ટોપીઓ અપાવી શકું એમ છું. અને મોટા કરે તે કરવું એમ તો તમે નથી સમજેલા ના? તમારાં માબાપ કે તમારા જાતિબંધુઓ દારૂ પીએ, મુડદાલ ખાય કે ગોમાંસ ભક્ષણ કરે તે ખાતર તમે તો તેમ ન કરો ના?

વિદ્યાર્થીઓએ આ બધી વસ્તુનો ત્યાગ કરેલો છે એમ પેલા વિદ્યાર્થીએ કહ્યું.

વારુ, ત્યારે તો તમારે માટે આ વસ્તુ અશક્ય ન હોવી જોઈએ. તમારે તમારા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને કહેવું કે અમને ખાદીનાં કપડાં આપો, ખાદીમાં વધારે ખર્ચ થતો હોય તો અમને ઓછાં કપડાં આપો, પણ મિલનાં કે વિદેશી અમે નહીં પહેરીએ. તમને ખબર છે ખરી કે દેશમાં કરોડો બાળકો એવાં છે કે જેમને તમને જેટલું ખાવા-પીવા-પહેરવા મળે છે તેટલું નથી મળતું, એટલું જ નહીં પણ જેમને તમારા ખીસાખર્ચ જેટલા પૈસા પણ ખાવાને નથી મળતા. એમને માટે તમે ખાદી પહેરતા થાઓ, કાંતતા થાઓ. ખાદી પ્રદર્શનમાં જજો, અને ખાદી પહેરવી જોઈએ એનો અભ્યાસ કરજો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૪-૭-૧૯૨૭

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૭-૭-૧૯૨૭

૧૧૬. મીરાંબહેનને પત્ર

જુલાઈ ૮, ૧૯૨૭

ચિ. મીરાં,

તારા પત્રો મળ્યા છે. હજી એક પત્ર ખૂટતો હોય એમ લાગે છે. તારા તરફથી વધુ સમાચાર આપતો બીજો તાર આવ્યો નથી, તે ઉપરથી માની લઉં છું કે ‘સબ સલામત’ છે.

તારે રહેવું હોય ત્યાં સુધી ખુશીથી રહેજો અને તબિયત તદ્દન સારી થઈ જાય ત્યાં સુધી તો અવશ્ય રહેજો. તબિયત તો સાચવવી જ જોઈએ.

સરનેહ,

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. પરજાદ; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૧૧૭. બેંગલોરના ખાદી પ્રદર્શનની પૂર્ણાહુતિ વેળાનું ભાષણ^૧

જુલાઈ ૮, ૧૯૨૭

ઈનામો વહેંચાઈ રહ્યા પછી, સભામાં વ્યાપેલી છાપ પડે એવી શાંતિ વચ્ચે, મહાત્માજી નીચે પ્રમાણે બોલ્યા :

મિત્રો,

આ સભાની કાર્યવાહીમાં તમને રસ છે એની સારામાં સારી સાબિતી તમે બધા કદાચ એ રીતે આપી શકો કે આ સમારંભ પૂરો થતાં જ તમે પ્રદર્શનના મેદાનમાં પહોંચી જાઓ અને ત્યાંની બધી ખાદી ખરીદી લઈ દુકાનો ખાલી કરી નાખો. રાજગોપાલાચારીએ કંઈક ગર્વ અને સંતોષની લાગણી સાથે છેલ્લા છ દિવસના વેચાણના આંકડા તમને વાંચી સંભળાવ્યા. પરંતુ મારે તમારી આગળ કબૂલ કરવું પડશે કે તમારી પોતાની ખરીદશક્તિનો હું વિચાર કરું છું ત્યારે તમે કરેલી આઠ હજાર રૂપિયાની ખરીદી મને લગીરે સંતોષ આપતી નથી. બેંગલોરમાં આવેલી કાપડની આટલી બધી દુકાનો જ્યારે હું મારી કલ્પનાની આંખે જોઉં છું અને બેંગલોરનાં ઘણાંખરાં નરનારીઓ જે કપડાં પહેરે છે તેના તરફ જ્યારે હું નજર નાખું છું ત્યારે તમે ખાદી પાછળ ખર્ચેલા આઠ હજાર રૂપિયા મને તદ્દન નજીવા લાગે છે. પણ ખાદીના કાર્યકરો પોતાની મુસીબતો સમજે છે. આ પ્રવૃત્તિની પ્રગતિની ક્ષણેક્ષણે તેમને આ કાર્ય કેટલું કપરું છે તેનું ભાન થતું રહે છે. અને તેથી બીજે ભરાયેલાં ખાદી પ્રદર્શનોના એમના અનુભવની સરખામણીમાં વકરાનો આંકડો જરા ઊંચો ગયેલો માલૂમ પડે ત્યારે તેઓ સંતોષ અનુભવે છે. રાજગોપાલાચારીએ અનુભવેલો સંતોષ ખરેખર આ પ્રકારનો છે. પણ મને લાગ્યું કે આ રણિયામણા મુલકમાં વસનારા તમારા સૌનું ધ્યાન તમારી સમક્ષ પડેલા કાર્ય તરફ, તે તમે કરવા રાજી હો તો, હું જો નહીં ખેંચું તો મારી ભૂલ થશે.

આપણી સંસ્કૃતિ નગર સંસ્કૃતિ નથી, છતાં કોઈ સ્વપ્નસેવીઓ એમ માનતા હોય કે કોઈક ને કોઈક દિવસે આપણે આપણી ભૂમિ પર પશ્ચિમની નગર સંસ્કૃતિ સ્થાપીશું તો હું પોતે પણ એક પ્રકારનો સ્વપ્નસેવી હોઈ એમને ચેતવણી આપું છું કે આપણી પોતાની પેઢી દરમ્યાન અને ઓછામાં ઓછું હવે પછી આવનાર થોડી પેઢીઓ દરમ્યાન આવાં સ્વપ્નાં સાચાં પડવાની જરાયે આશા નથી. આનું કારણ છે. આપણો દેશ કેવો છે એનો ઘડીભર વિચાર કરો. ૧૯૦૦ માઈલ લાંબા અને ૧૫૦૦ માઈલ પહોળા આ વિરાટ પેટાખંડમાં સાત લાખ ગામડાં આવેલાં છે. અને આ ગામડાં પશ્ચિમના અભ્યાસીઓના મતે પણ અતિ પ્રાચીન સમયથી આપણને વારસામાં મળેલાં છે. આને મુકાબલે અમેરિકા નવો દેશ છે. ત્યાં લાખો એકર જમીન બિલકુલ ખેડયા વિનાની પડતર પડેલી છે અને વસ્તી પણ બહુ ઓછી છે. કોલમ્બસ અમેરિકા પહોંચ્યો ત્યારે અને પુરાણા ઈંગ્લાંડમાંથી લોકો ત્યાં વસવા ગયા હતા ત્યારે તમે અહીં જુઓ છો એવાં ગામડાં ત્યાં હતાં નહીં. એટલે એમણે નવી સંસ્કૃતિ ઊભી કરી. સંભવ છે કે એ સંસ્કૃતિ ત્યાંની ધરતી માટે બધી રીતે સંપૂર્ણ હશે. પણ અમેરિકાની ઉજ્જડ ધરતી માટે જે સારું હોય તે આ પ્રાચીન

૧. પ્રદર્શન ૩૭ જુલાઈએ ખુલ્લું મુકાયું હતું.

ભૂમિ માટે સારું હોય જ એવું નથી, હોઈ શકે નહીં, અને હું માનું છું કે છે પણ નહીં. કેમ કે આપણા દેશના સંજોગો અમેરિકાના સંજોગો કરતાં જુદા છે. આ દેશની ધરતી પર તો મોટી મોટી નદીઓનાં પાણી વહે છે, પર્વતોનાં ઊંચામાં ઊંચાં શિખરો એનું રક્ષણ કરી રહ્યાં છે. અહીં એવા લોકો વસે છે જે પૃથ્વીના પટ પર વસતા લોકોમાં સૌથી વધારે સ્થિતિચુસ્ત છે. એમને એમની પોતાની આગવી પરંપરાઓ છે, આદતો અને રીતરિવાજો છે. આ બધું ચપટી વગાડતાં નાબૂદ કરી શકાય નહીં. એટલે હું કહું છું કે જો તમે એમ માનતા હો કે પશ્ચિમ-માંથી નગર સંસ્કૃતિને અહીં લાવીશું અને અહીંનાં ગામડાંને જડમૂળથી ઉખેડી નાખીશું તો તે એક જ રીતે થઈ શકશે. એ રીત છે ઈતિહાસમાં ગવાયેલા ચંગીઝખાનની રીત. ચંગીઝખાને શું કર્યું હતું અને શું નહોતું કર્યું તે હું જાણતો નથી. પણ ઈતિહાસમાં એને વિશે લખેલું જો સાચું હોય તો હું એટલું જાણું છું કે અમેરિકાની સંસ્કૃતિ લાવીને તમે આ દેશમાં એની જડ નાખી શકો તે પહેલાં તમારે સેંકડો ચંગીઝખાનોની જરૂર પડશે. તેઓ કશી દયા રાખ્યા વગર ગ્રામવાસીઓની કતલ કરશે. પછી પોતાના લોખંડી અને પાશવી હુકમોને તાબે થાય એવાં હુકમો શ્રીપુરુષોને શોધી કાઢી આ ચંગીઝખાનો એમનો એવો ઉપયોગ કરશે કે જાણે તેઓ મનુષ્યો નહીં પણ જંગલનાં જાનવરો અને પશુઓ હોય. આવું થશે તો તો જરૂર આ દેશમાં પશ્ચિમની શહેરી સંસ્કૃતિ સ્થાપવાનું તમારું સ્વપ્ન સિદ્ધ થઈ શકશે. પણ જો તમારે તમારાં ગામડાં અકબંધ રાખવાં હોય, પશ્ચિમમાંથી જે શીખવાનું મળે તેમાંથી ઉત્તમ જ્ઞાન જો તમારે પચાવવું હોય તો તો આ ખાદી પ્રવૃત્તિમાં તમારે માટે ખરેખર જોઈએ તેટલું કામ પડેલું છે. આ વાત હું બેંગલોર, મૈસૂર અને કર્ણાટકનાં બલકે ટ્રીપકલ્પનાં દક્ષિણ ભાગનાં ભાઈબહેનોને ઉદ્દેશીને કહું છું. ઉત્તરમાંથી આવેલાં થોડાંક ભાઈબહેનોને પણ એ લાગુ પડે છે.

આ ઈનામો જીતનારાને જોઈને મને જે લાગણી થઈ આવી છે તેવી લાગણી તમને પણ થઈ છે કે કેમ તે હું જાણતો નથી. તેઓ બ્રાહ્મણઅબ્રાહ્મણ વચ્ચેનો, હિંદુમુસલમાન વચ્ચેનો, ગરીબતવાંગર વચ્ચેનો ભેદ જાણતા નથી. એક બીજી વસ્તુ પણ એમનામાં સમાન છે. તે છે આ દેશની ગરીબાઈ. અને એમના પૈકી જેઓ ધનાઢય કુટુંબોના નબીરા છે તેમણે આપણી સમક્ષ બેઠેલા ગરીબમાં ગરીબ લોકો સાથે પોતાનાં નસીબ જોડી દીધાં છે. તમને ઘોડદોડની રમતમાં જેટલો રસ છે તેટલો રસ તમે આ ખાદી પ્રવૃત્તિમાં લો છો કે નહીં, એ રમતની ભાષાનું તમને જેટલું જ્ઞાન છે તેટલું જ્ઞાન આ પ્રવૃત્તિની ભાષાનું તમને છે કે નહીં તે હું જાણતો નથી. દેશના ગરીબમાં ગરીબ લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી આ સભામાં એમના ઉપરાંત ફૂટબોલ, ઘોડદોડ કે ક્રિકેટના મેદાન પરથી ઈનામો જીતનારા આવ્યા હોત તો તમારામાંના કેટલાકને કેવી લાગણી થાત, કેવો ઉત્સાહ થાત તે હું જાણું છું. પણ રૈટિયો કાંતનારાની, ૩ પીંજનારાની ભાષા તમને સમજતી હશે કે કેમ તે હું જાણતો નથી. તમે પ્રદર્શન જોયું હોવા છતાં આ પ્રક્રિયાઓમાં છુપાયેલું રહસ્ય તમે સમજો છો કે કેમ તેની મને ખબર નથી. જો તમે સમજતા હો તો મને ખાતરી છે કે અત્યારે મારા હૃદયમાં ઊભરાઈ રહેલી લાગણી તમને પણ થતી હોવી જોઈએ. આ લાગણીને લીધે જ, મારી તબિયત નબળી હોવા છતાં, મારા મનના બધા વિચારો તમારી આગળ વ્યક્ત કરી દેવાનું મને મન થઈ આવ્યું છે.

આ બોલતાં મહાત્માજી ગળગળા થઈ ગયા અને એમની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેઓ થોડી વાર બોલતા અટકી ગયા.

ઈશ્વરને હું પ્રાર્થના કરું છું કે આ પ્રદર્શનનો અને એમાં દેખાડવામાં આવેલી કામગીરીનો અર્થ સમજવાની તે તમને શક્તિ અને બુદ્ધિ આપે.

હવે મારે આઝું કહેવાનું રહ્યું નથી. મારે જે કહેવું હતું તે કહેતાં કહેતાં મારું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને હું બોલી શક્યો નહીં તે તમે જ્યું. એને માટે તમે મને ક્ષમા કરશો. આ વિષય ખરેખર મારી રોગગમાં વ્યાપી ગયેલો છે. એટલે મારી જાત ઉપર કાબૂ રાખવાની મારામાં શક્તિ હોવા છતાં મારી લાગણીઓ સંતાડી રાખીને કેવળ તર્કશુદ્ધ ભાષામાં તમારી સમક્ષ બોલવાનું મારે માટે મુશ્કેલ છે. કેટલીક વાર લાગણી અને ભાવનાઓના ધસારાથી હું વિવશ બની જતો હોવાથી હું ઈચ્છું છું કે ઈશ્વર મને હું રોજ જેની ઝંખના કરું છું એવી શક્તિ આપે કે જેથી મારું હૃદય હું તમારી આગળ એવી રીતે ખોલી શકું કે તમે જીભ બોલી શકે તે નહીં પણ હૃદય બોલી શકે તે ભાષા વાંચી ને સમજી શકો. ઈશ્વર તમારું અને આ ઈનામો જીતનારાઓનું કલ્યાણ કરે અને તે આ સમારંભને યશ અપાવે. અહીં પધારવાની તસ્દી લેવા બદલ તમારા બધાનો હું આભાર માનું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૯-૭-૧૯૨૭

૧૧૮. મીરાંબહેનને પત્ર

જુલાઈ ૯, ૧૯૨૭

ચિ. મીરાં,

તાર પછી તારો કાગળ મળ્યો. તને મારો હમેશનો અઠવાડિક પત્ર મળી ગયો હશે. મેં વર્ધા એક પોસ્ટકાર્ડ પણ લખ્યો હતો. મારો મુખ્ય કાગળ મેં સાબરમતી રવાના કર્યો છે એ જણાવવા પૂરતો જ મેં એ લખ્યો હતો. તેં રોકાઈ જઈને દાક્તરનો હેવાલ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો એ મને ગમ્યું. કુદરતના બધા નિયમો જે આપણે જાણતાં હોત અથવા એ જાણીને મનસાવાયા-કર્મણા તેનું પાલન કરવાની આપણામાં શક્તિ હોત તો આપણે ખુદ ઈશ્વર જ બની ગયાં હોત અને કશુંયે કરવાની જરૂર જ ન રહેત. પણ વાત એમ છે કે, એ નિયમોની આપણને ઝાઝી ખબર નથી અને તેનું પાલન કરવાની આપણામાં લેશમાત્ર શક્તિ પણ નથી. એટલે જ વ્યાધિઓ અને તેમાંથી નીપજતી બધી પીડાઓ છે. એથી કરીને, હરેક માંદગી કુદરતના કોઈક અજાણ્યા નિયમનો ભંગ છે એ આપણે સમજીએ તથા એ નિયમો જાણવાનો પ્રયત્ન કરીએ અને તેનું પાલન કરવાની શક્તિ મેળવવાને પ્રાર્થના કરીએ એટલું આપણે માટે પૂરતું છે. એટલા માટે, માંદગીને સમયે હૃદયપૂર્વકની પ્રાર્થના એ કામ તેમ જ દવા બંને છે.

ગઈ કાલે ફરીથી આખા દિવસનો શ્રમ કર્યો અને ગયા રવિવારના કરતાંયે ઘણી સારી રીતે એમાંથી પાર ઊતર્યો. તારા હિંદી પત્રોની મને જરાયે ઉતાવળ નથી.

સરનેહ,

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૨૪૭; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૧૧૯. એન. આર. મલકાનીને પત્ર

જુલાઈ ૯, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી મલકાની,

તમારો પત્ર મળ્યો. એક ભાંગેલી શીશીને ગમે તેમ કરીને સાંધી તો શકાય, પરંતુ એના માલિકે એને વિશે જે નહીં ભાંગી પડવાના ગુણની કલ્પના કરી હોય તે ગુણ એનામાં કદી પાછો આવશે ખરો? તમારા પતનનો^૧ આઘાત હજી મારાથી ભુલાયો નથી. ખબર નથી કે મને તમારા પર કેટલું બધું યકીન હતું. ગમે તે થાય તોપણ ભાંગી ન પડે એવા મારા બહુ જ થોડા સાથીઓમાં હું તમને ગણતો હતો.

પણ ભૂતકાળને મારે ભૂલી જવો જોઈએ. તે ભૂલવા હું પ્રયત્ન કરીશ. તમારે મહાવિદ્યાલયમાં પાછા આવવું કે નહીં તે હું કહી શકતો નથી. એ કૃપાલાનીને નક્કી કરવા દો. આઘાત એટલો તો સખત હતો કે કૃપાલાની અથવા નાનાભાઈને^૨ લખવાનું મને ઠીક લાગ્યું નથી, તેમ એમણે પણ મને કશું કહ્યું નથી.

પણ આટલી વાત બિલકુલ સ્પષ્ટ છે કે થડાણીને પૂરતા સમયની ચેતવણી આપ્યા વિના તમારે સિધની તમારી નોકરી હવે છોડવી ન જોઈએ. તમને પસ્તાવો થાય છે એ સારું છે અને વાજબી છે. તેમ છતાં હવે કશું ઉતાવળ કરીને કરવાની જરૂર નથી. મારી સાથે સંપર્ક ચાલુ રાખજો. તમારા પશ્ચાત્તાપની તમારાં પત્ની અને સાસુ સાથે ચર્ચા કરી લેજો. તમે વિદ્યાપીઠમાં પાછા જાઓ એનો શો અર્થ થાય તે એમને પણ સમજી લેવા દેજો.

હજી થોડો સમય હું અહીં જ છું.

તમારો
બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૮૭૬

૧. જુઓ “એન. આર. મલકાનીને પત્ર”, ૨૬-૬-૧૯૨૭.

૨. નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ (નાનાભાઈ ભટ્ટ) જેઓ તે વખતે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કુલનાયક હતા.

૧૨૦. મૈસૂરના એમેચ્યોર ડ્રામેટિક એસોસિયેશનમાં ભાષણ^૧

[જુલાઈ ૯, ૧૯૨૭]^૨

ગાંધીજીને બોલાવવા એક “કબીર” જેવો વિષય લઈને તેની ઉપર નાટક લખવું એમ એમણે [પંડિત તારાનાથે] વિચાર કર્યો; હિંદીમાં જ લખવું અને બધાં પાત્રો ખાદીધારી હોય એવી પણ વ્યવસ્થા કરી. અગાઉથી પોતાનું નાનકડું નાટક ગાંધીજીને બતાવી ગયા હતા. ગાંધીજી જવાને કબૂલ થયા, એટલું જ નહીં પણ ત્યાં જઈને તેમની આંખ એટલી ઠરી કે તેઓ બરોબર બે કલાક એ પ્રયોગ ચાલ્યો ત્યાં સુધી બેસી રહ્યા, અને પોતાની પ્રસન્નતા દર્શાવી. આ પ્રયોગમાં દોષો નહોતા એમ નહીં. કેટલીક નાની વસ્તુઓ નાટ્યદૃષ્ટિથી ટીકા કરનારને જરૂર ખૂંચે, પણ જે ઉદ્દેશથી એ વસ્તુનો વિચાર કરવામાં આવ્યો એ ઉદ્દેશ બહુ સ્તુત્ય હતો એ તો ચોક્કસ. ગાંધીજીએ “આધુનિક કબીર” શબ્દમાં પોતાને જેટલી ટીકા કરવી હતી તે કરી લીધી; પણ દરિદ્રનારાયણને સુંદર ભેટ આપી, દક્ષિણ હિંદ જ્યાં હિંદી બોલવું નવાઈ ગણાય ત્યાં સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળી સંસ્કારી હિંદીનો પ્રયોગ કરી, અને બધાં નટનટીઓનો પોશાક ખાદી રાખી, ત્રેવડો આનંદ આપવા માટે ગાંધીજીએ પંડિત તારાનાથ અને શ્રોતાઓનો આભાર માન્યો, અને નાનકડું ભાષણ કર્યું જેમાંનો થોડો ભાગ અહીં ઉતારું છું.

નટનટીઓને ખાદીનો પોશાક અપાવીને તમે મારા દુઃખની બૂજ કરી છે. આપણો કોઈ પણ દેશબંધુ રાય કે રંક, વકીલ, બારિસ્ટર કે દાક્તર કે વેપારી, કે કોઈ પણ દેશભગિની તે રાણી હોય કે મજૂરણ, તેણે ખાદી ન પહેરેલી જોઈને મને જે દુઃખ થાય છે તે તમે સમજ્યા લાગો છો. તમે જે આજનો રાષ્ટ્રધર્મ સ્વીકાર્યો છે તે તમામ લોકો સ્વીકારતા થઈ જાય એ દિવસની હું ઝંખના કરી રહ્યો છું, અને આજે જેનું નાટક તમે કરી બતાવ્યું છે તે વસ્તુ તમારા અને આપણા સૌના જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય એમ માગું છું. કાર્ણાટકથી હું સાન્નિહ્ય પાછો ફરું તો અહીંનાં અનેક આનંદદાયક સંભારણાંમાં તમારો આજનો પ્રયોગ પણ એક સારું સંભારણું રહી જશે.

૫૦૦ રૂપિયા આવક થઈ હતી તેની થેલી મૈસૂરની કારભારી કાઉન્સિલના એક સભ્ય પાસે ગાંધીજીને આપવામાં આવી એમાં પણ ઔચિત્ય જ હતું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૧-૭-૧૯૨૭

ભાષાંતર: નવજીવન, ૨૪-૭-૧૯૨૭

૧. મહાદેવ દેસાઈના “બંગલોરનો પત્ર”માંથી.

૨. મહાદેવ દેસાઈની ડાયરી પ્રમાણે.

૧૨૧. બે ત્રાજવાં

અવિચારી માબાપે જેને બચપણમાં પરણાવી દીધી હતી, જેણે પતિને કદી જોયો કે ઓળખ્યો ન હતો તે બાળા “વિધવા” થઈ, એ બિનાને વિશે મેં મત આપ્યો હતો કે તેનો વિવાહ જ હું થયો ગણું નહીં, પણ વિવાહ થયો ગણાય કે નહીં એ ચર્ચા બાજુએ મેલીને તે બાળાને ફરી પરણાવવાનો માબાપનો ધર્મ છે. આ મારો અભિપ્રાય છાપે ચડ્યો જોઈ એક સજ્જનને મને લાંબો કાગળ લિંદીમાં લખ્યો છે તેની મતલબ આ છે :

જે કારણો તમે બાળવિધવાના પુનર્લગ્ન સારુ યોજશો, તે બધાં બીજી વિધવાઓને લાગુ પાડી શકાશે. તો પછી તમે વિધવા માત્રના પુનર્વિવાહને ઉત્તેજન આપશો? હું તો કહું છું કે પુરુષોનાં જ પુનર્લગ્ન રોકવાં જોઈએ, ને વિધવાવિવાહની છૂટ તો ન જ આપવી જોઈએ.

આવા પ્રકારની દલીલથી મનુષ્ય ઘણાં પાપ કરતો આવ્યો છે. ઉત્તર ધ્રુવમાં જ્યાં બારે માસ બરફ જામેલો રહે છે ત્યાં મનુષ્યને માંસાહાર કરવો પડે છે, તેથી અહીં ગરમીમાં પણ માંસ ખાવામાં દોષ નથી એવી દલીલ કરનારા માંસાહારીઓને હું ઓળખું છું.

જ્યાં ત્યાંથી પાપને પોષવાની વાત આપણને તુરત જડી આવે છે. પુરુષ પુનર્લગ્ન કરતો રોકવાનો નથી, પણ એને આડે ધરીને વિધવાને ન્યાય ચૂકવવાનું મુલતવી રાખો. સ્વરાજ્યને સારુ આપણને નાલાયક બનાવનાર કહે છે, “લાયક બનો ને સ્વરાજ્ય લ્યો.” અસ્પૃશ્યને દબાવી તેની અધોગતિ કરનાર આપણે કહીએ છીએ, “અસ્પૃશ્યો સારા થાય ને ભલે આપણી સાથે ભળે.”

મનુષ્ય પોતાની પાસે ખોટા વાણિયાની જેમ બે ત્રાજવાં રાખે છે. એકથી લે છે, અને બીજાથી દે છે. પોતાના પર્વત જેવડા દોષ રાઈના દાણા જેટલા ઝીણા જુએ છે ને બીજાના રાઈ જેટલા દોષને પર્વત જેવડા જુએ છે.

જે ન્યાયબુદ્ધિથી પુરુષ વિચારે તો જાણે કે વિધવાને દબાવવાનો તેને અધિકાર નથી. બળાત્કારે પળાવેલું વૈધવ્ય ભૂપણ નથી પણ દૂષણ છે. એ ગુપ્ત રોગ છે ને સંગપ્રસંગે ફૂટી નીકળે છે. ઉંમરે પહોંચેલી સ્ત્રી વિધવા થતાં ફરી પરણવાની ઈચ્છા સરખી ન કરે તે જગદ્રંદા છે,—તે ધર્મનો સ્તંભ છે. પણ જેને ફરી પરણવાની ઈચ્છા થઈ છે, ને જે સમાજના ભયથી કે કાયદાના અંકુશથી રોકાય છે, તે તો મનથી ફરી પરણી ચૂકી છે. તે વંદના કરવા લાયક નથી. તે દયાને પાત્ર છે ને તેને ફરી વિવાહ કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ. પૂર્વે હતી. રૂઢિને વશ થઈને ઊંચ વર્ણના ગણાતા હિંદુઓએ આ ઐચ્છિક ધર્મને કાયદો કરી મેલી ધર્મમાં બળાત્કાર દાખલ કર્યો છે.

ન્યાય એમ કહે છે કે જ્યાં લગી વિધુરને ફરી પરણવાનો હક છે ત્યાં લગી વિધવાને તે જ શરતે હોવો જ જોઈએ. સમાજની રક્ષાને સારુ અમુક પ્રતિબંધોની આવશ્યકતા રહે છે. તે પ્રતિબંધ બન્ને વર્ગને સારુ સરખા હોવા જોઈએ, ને તેમાં જેમ આખા સમજુ પુરુષ વર્ગની તેમ સમજુ સ્ત્રીઓની સંમતિ હોવી જોઈએ.

બાળવિધવા અને બીજી વિધવા વચ્ચેનો ભેદ ભુલાવો ન જોઈએ. બાળવિધવાને ફરી પરણાવી દેવાનો માબાપનો ને સમાજનો ધર્મ છે. પણ બીજી વિધવાને વિશે તેવો ધર્મ નથી. તેમની ઉપર તો અત્યારે રૂઢિનો કે કાનૂનનો જે બળાત્કાર છે તે દૂર કરવાની જ આવશ્યકતા છે. એટલે કે તેવી વિધવા બીજા વિવાહ કરવા ઇચ્છે તો તેને તેમ કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ.

મોટી ઉંમરે પહોંચેલાં વિધુર કે વિધવાનાં પુનર્લગ્ન ઉપર તો કેવળ પ્રજામતનો અંકુશ જ હોઈ શકે. અત્યારે તો પ્રજામત ઊલટી દિશામાં વહી રહ્યો છે. પણ જ્યાં ધર્મનું, મર્યાદાનું, સંયમનું પાલન વ્યાપક હોય ત્યાં થોડાં જ સ્ત્રીપુરુષો મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરશે. અત્યારે તો જે પાળે તેનો ધર્મ છે. સાઠ વર્ષના ધનિક બુદ્ધા દસ કે બાર વર્ષની કન્યાની સાથે ત્રીજા વિવાહ કરતાં શરમાતા નથી ને સમાજ તેને સાંખે છે. અને જ્યારે ગરીબ વીસ વર્ષની વિધવા સંયમ જાળવવાનો યત્ન કરતા છતાં નથી જાળવી શકતી તેથી ફરી વિવાહ કરવા ઇચ્છે છે, ત્યારે સમાજ તેનો તિરસ્કાર કરે છે! આ ધર્મ નહીં પણ અધર્મ છે.

આ બળાત્કારને, અધર્મને દૂર કરવાની સામે બીજા દેશોની અનીતિ ઇત્યાદિ ટાંકવાં નિર્સ્થક અને અપ્રસ્તુત છે. બાળવિધવાથી માંડીને બુદ્ધી વિધવા પર્યંત સહુ સતી સીતા જેવી પવિત્ર હોય તોપણ હું કહું કે તેઓને ફરી પરણવાની ઇચ્છા થાય તો તેમને બળાત્કારે રોકવાનો કોઈને અધિકાર નથી. તેમને પ્રેમપૂર્વક સમજાવવાનું સમાજનું કામ છે; તેમને દબાવવાનો સમાજને અધિકાર નથી.

પોતાને વિશે જે ગજ આપણે વાપરીએ છીએ તે બીજાને વિશે વાપરતા થઈ જઈએ તો દુનિયાના ત્રણે તાપ ટળે, ને ધર્મની સંસ્થાપના ફરી એક વાર થાય.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૦-૭-૧૯૨૭

૧૨૨. એક પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જુલાઈ ૧૦, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

ચાલુ માસની પહેલી તારીખે અંબાલા શહેરના મુસલમાનોની જાહેર સભામાં પસાર થયેલા ઠરાવોની નકલો મને મોકલવા બદલ તમારો આભાર માનું છું. તમારા પત્રમાં તમે પાંચમા ઠરાવ તરફ મારું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને તાત્કાલિક પગલાં લેવા વિનંતી કરી છે. કદાચ તમે નહીં જાણતા હો કે હું થોડા જ વખત ઉપર એક ઘણી ગંભીર માંદગી ભોગવીને ઊઠ્યો છું અને ગુમાવેલું આરોગ્ય પાછું મેળવવા હજી પણ આરામ કરી રહ્યો છું. આજું કામ કરવું પડે એવી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં પડવાની દાક્તરોએ મને મનાઈ કરી છે. ઉત્તર હિંદમાં પ્રગટ થતાં વર્તમાનપત્રો હું બિલકુલ વાંચતો નથી. જે એક માત્ર છાપું હું વાંચું છું એમ કહી શકાય તે મદ્રાસથી નીકળતું હિન્દુ છે. તે ઉપરાંત મુંબઈથી નીકળતા એક અંગ્રેજી દૈનિક ઉપર હું કોઈ કોઈ વાર નજર નાખું છું. હિન્દુ છાપાંઓમાં શું આવે છે એની કશી માહિતી આટલા વાચનમાંથી

મને મળતી નથી. આ બે છાપાંમાં પેગંબર સાહેબ વિશે, ઈસ્લામ ધર્મ વિશે કે મુસલમાન કોમ વિશે કશું વાંધાજનક લખાયેલું મારા જોવામાં આવ્યું નથી. તમે મોકલેલા પાંચમા ઠરાવમાં ફરિયાદ કરી છે તેવાં લખાણોવાળી છાપાંની કાપલીઓ જે તમારી પાસે હોય તો કૃપા કરીને તે મને મોકલી આપો. જરૂર જણાય તો પાછી મોકલવાની શરતે તે મોકલો. તેમનો અભ્યાસ કરવાની અને વાંચી લીધા પછી પાછી મોકલવાની હું તમને બાંધધરી આપીશ. અને એમાં લખેલી બાબતો વિશે મારો અભિપ્રાય તો હું આપીશ જ. રંગીલા રસૂલ^૧ કેસના ચુકાદાની^૨ બાબતમાં જે તમને માહું ન લાગે તો હું કહું કે એ અંગે ચાલી રહેલું આખું આંદોલન કમનસીબ અને ગેરવાજબી છે. એ ચુકાદાનો બચાવ કરવાનો મારો ઈરાદો નથી, પણ ન્યાયાધીશ દિલીપસિંહની વિરુદ્ધમાં જે કંઈ કહેવાયું છે તે બધું હું માનું છે કે ઘણું જ અયોગ્ય છે. જે એમણે કાયદાનો ખોટો અર્થ કર્યો હોય, જે એમણે કર્યો હોવાનો સંભવ છે, તો એનો ઉપાય એક વ્યક્તિ તરીકે ન્યાયાધીશનો તિરસ્કાર કરવો એ નથી પણ ખરો ઉપાય એમના ચુકાદા સામે અપીલ કરવી એ છે. અને જે કાયદો જ ખામીવાળો હોય તો તો એમાં સુધારો કરાવવા આંદોલન ચલાવવું જોઈએ.

રંગીલા રસૂલ પત્રિકા લખનારનો હું બચાવ કરતો નથી. કદાચ તમારે માટે આ નવી વાત હશે. એ પત્રિકા વાંચવાનો અવસર મને કેટલાંક વર્ષ ઉપર મળ્યો હતો. અને તે વખતે યંગ ઇન્ડિયાની^૩ કટારોમાં એના ઉપર મેં ઘણી આકરી ટીકા કરી હતી. કદાચ આ હકીકત તમે જાણતા નથી. તમે એ પણ નહીં જાણતા હો કે ખોટે રસ્તે ચડીને આ પ્રકારનું સમાજમાં પથરા નાખવાનું કામ કરનાર રંગીલા રસૂલનો લેખક એકલો જ નથી. રંગીલા રસૂલ જેવાં જ ઉશ્કેરાટ પેદા કરે એવાં મુસલમાન લેખકોનાં લખાણો પણ મેં જોયાં છે. હું જાણું છું ત્યાં સુધી આ પ્રકારના લેખકોમાં લેખક હિંદુ હોય કે મુસલમાન હોય, એકેય પસંદ કરવા જેવો હોતો નથી. બંને કોમના લેખકો સરખા જ તિરસ્કારને પાત્ર હોય છે. આ અનિષ્ટનો ઈલાજ, મને પૂછતા હો તો, અદાલતમાં જવામાં નથી, મારામારી કરવામાં તો નથી જ, પણ હિંદુઓ અને મુસલમાનોમાં એવો તંદુરસ્ત લોકમત કેળવવામાં છે, જે એકબીજા સામે ધાર્મિક લાગણીઓ ઉશ્કેરે એવી પત્રિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરવાનું અશક્ય બનાવી મૂકે. પણ હું જાણું છું કે આજકાલ લોકો મારા વિચારો પસંદ કરતા નથી. એટલે બને ત્યાં સુધી હું મારું મોઢું બંધ રાખું છું. હું તમારા પત્રની અવગણના કરી શક્યો નથી. અને મારી તબિયત નાજુક હોવા છતાં મને લાગ્યું કે મારે તમને ખાસ્સો લાંબો જવાબ આપવો જોઈએ. એટલે હિંદુમુસ્લિમ એકતાને ચાહનાર તરીકે અને એમાં શ્રદ્ધા રાખનાર તરીકે, તથા જે તમે મને મિત્ર અને ભાઈ માની શકતા હો તો તમારા મિત્ર અને ભાઈ તરીકે મેં આ જવાબ લખ્યો છે. આ પત્ર મેં પ્રસિદ્ધ કરવા માટે લખ્યો નથી. એ મેં તમારે માટે, એવા આશયથી લખ્યો છે કે જે લોકો મારો અભિપ્રાય જાણવા માગતા હોય અને હિંદુમુસ્લિમ એકતાને ઉત્તેજન આપવા ઈચ્છતા હોય એમને તમે એ વંચાવી શકો. આ અંગે મારે કોઈ જાહેર વિવાદમાં ઊતરવું નથી, તેમ પત્રવ્યવહાર દ્વારા પણ કોઈ નિરર્થક ચર્ચા કરવી નથી. જે મારો પત્ર તમારી બુદ્ધિને ન રુચે તો તમારે એને તમારા મગજમાંથી

૧. એક ઉર્દૂ પત્રિકા.

૨. જુઓ “એમ. અબદુલ ગનીને પત્ર”, ૧૧-૮-૧૯૨૭.

૩. જુઓ પુસ્તક ૨૪, પા. ૨૪૨ અને ૩૩૮-૯; તથા પુસ્તક ૩૫ પણ.

કાઢી નાખવો અને કચરાની ટોપલીને સ્વાધીન કરી દેવો. તમારી જાણ માટે તમને કહું કે હવે હું બેરિસ્ટર નથી. હું એક મામૂલી ભંગી અને કાંતનારો છું.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૮૪

૧૨૩. જે. બી. કૃપાલાનીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૧૦, ૧૯૨૭

પ્રિય પ્રોફેસર,

મહાદેવ ઉપરના તમારા પત્રના જવાબમાં ગઈ કાલે મેં તમને એક તાર કર્યો. મલકાની વિશે અત્યાર સુધી મેં તમને ઈરાદાપૂર્વક કશું લખ્યું નથી. પોતાના રાજીનામાની ખબર આપતો પત્ર^૧ એમણે મને લખ્યો હતો. એ વાંચીને હું તો લગભગ ભાંગી જ પડ્યો હતો. કારણ કે મલકાનીને મેં મને કદી છોડે જ નહીં એવા એક મારા ચુસ્ત સાથીદાર માન્યા હતા. વિદ્યાપીઠનું શું થશે એની મને ચિંતા ન થઈ, પણ એક માણસનું પતન થયેલું જોઈને મારું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ ધ્રુજી ઊઠ્યું. એમને હવે પસ્તાવો થાય છે એ સારી વાત છે, પણ તમે એમને પાછા ન લો તો તે સંપૂર્ણ રીતે ઉચિત જ લેખાશે. એમને પક્ષે, જેવી બેહૂદી રીતે એમણે આપણને છોડી દીધા એવી જ ઉતાવળ કરીને જો તેઓ થડાણીને છોડી દેશે તો એ એમની બીજી ભૂલ થશે. એટલે એમની જે એવી ઈચ્છા છે કે એમને ત્રણ મહિના પછી અથવા થડાણી વહેલા છૂટા કરે તો વહેલા પાછા લઈ લેવા જોઈએ, એ વાત મને બિલકુલ વાજબી લાગે છે. હું ચોક્કસ માનું છું કે જો એમને ખરેખર પસ્તાવો થતો હોય તો એમણે સિંધ કોલેજમાં કાયમને માટે ન જ રહેવું જોઈએ. એ જ રીતે તમે એમને સ્વીકારી ન શકો તેનો રંજ પણ એમણે ન રાખવો જોઈએ. એટલે એમના પત્ર ઉપરથી તમે જે નિર્ણય કરો તે કેવળ મહાવિદ્યાલયના હિતની દૃષ્ટિએ જ કરજો. અને જો તમને એમ લાગતું હોય કે બીજા પ્રોફેસરો એમને પાછા લેવા ખુશી નથી તો એ બાબતમાં હું તમને દબાણ નહીં કરું. બીજા પ્રોફેસરોની નામરજી હોવા છતાં તમે એમને લેશો તો એમને મૂંઝવું પડશે અને મતભેદવાળા પ્રોફેસરો એથી નારાજ થશે. એટલે જો તમે એમને લેવાનું ઠરાવો તો એ બાબતમાં બધાની હાર્દિક સંમતિ હોવી જોઈએ.

હા, નવા વિનયમંદિર વિશે મને થોડી માહિતી મળતી રહી છે. હાજરી આટલી સારી રહે છે એ જાણીને મને આનંદ થયો છે. લોકો તરફથી એવા સહકારની આશા મેં રાખી નહોતી. આશા છે કે આ સફળતા ઉત્તરોત્તર વધતી જશે અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી જાય કે ઓછી થતી જાય તોપણ સંસ્થાને અસ્તિત્વમાં લાવનાર ગૃહસ્થો એનો કદી ત્યાગ નહીં કરે.

૧. અને ૨. જુઓ “એન. આર. મલકાનીને પત્ર”, ૨૬-૬-૧૯૨૭.

જે ડૉ. દલાલ હવે ઓપરેશન કરવાનું કહેતા હોય તો મારી સલાહ છે કે તમારે હરસનું મૂળમાંથી ઓપરેશન કરાવી લેવું.

કીકીબહેન મને અવારનવાર એક નાનકડો પત્ર લખવાની મહેરબાની કરતાં રહે છે.

અત્યારે હું જોઈ શકું છું તે મુજબ તો ઓક્ટોબર પહેલાં મારી ત્યાં આવવાની તમારે આશા રાખવી નહીં.

તમારો સહૃદયી

આચાર્ય કૃપાલાની

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૬૦૩

૧૨૪. બેંગલોરના અખિલ કર્ણાટક હિંદી સંમેલનમાં ભાષણ^૧

જુલાઈ ૧૦, ૧૯૨૭

અખિલ કર્ણાટક હિંદી સંમેલને પોતાનું અધિવેશન આજે બપોર પછી લોકોના જંગી મેળાવડા સમક્ષ મેનેજિસ્ટ્રિક થિયેટરમાં ભર્યું હતું . . . લગભગ ત્રણ વાગ્યે મહાત્માજી પધાર્યા અને તે દિવસની કાર્યવાહી એમણે ચલાવી. . . પછી એમણે છેલ્લી હિંદી પરીક્ષામાં પાસ થયેલા ઉમેદવારોને પ્રમાણપત્રો વહેંચ્યાં. એમાં પ્રથમ વર્ગ મેળવનાર એક મહિલા પણ હતી. ઈનામો વહેંચ્યા પછી હિંદીમાં બોલતાં પહેલાં મહાત્માજીએ પૂછ્યું કે મારે એ જાણવું છે કે કેટલા જણને ભાષણ અંગ્રેજીમાં જોઈએ છે. એના જવાબમાં શ્રોતાઓમાંથી એકેએક જણે હાથ ઊંચા કર્યા. મહાત્માજીએ મોં મલકાવીને ફરી પૂછ્યું કે એ જ રીતે હાથ ઊંચા કરીને બતાવો કે તમારે કાનડી ભાષામાં અનુવાદ પણ જોઈએ કે કેમ. એનો પણ લોકોએ હકારમાં જવાબ આપ્યો. સ્ત્રીઓની ગેલેરીમાંથી પણ હાથ ઊંચા થયા. તે પછી તેઓ હિંદીમાં બોલ્યા અને શ્રી ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ એમના ભાષણનો સભા સમક્ષ અનુવાદ કર્યો. આ આંદોલનની ઉપયોગિતા સમજાવ્યા પછી મહાત્માજીએ [કહ્યું:]^૨

હિંદુસ્તાન આજે બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે, અને વિંધ્ય પર્વતની ઉત્તરે આવેલા ભાગના લોકોને દક્ષિણમાં આવેલા ભાગોના લોકો સાથે દિલનો સંબંધ રહ્યો નથી. ઉત્તર હિંદના લોકોની ભાષા શીખવી એ દક્ષિણ હિંદના લોકોનું કર્તવ્ય છે, કેમ કે ઉત્તર હિંદનો પ્રદેશ દક્ષિણ હિંદ કરતાં ઘણો વિશાળ છે. હિંદીનું મારું જ્ઞાન અલ્પ હોવા છતાં સિંધથી બંગાળ સુધી ફરવાનું મને સહેલું પડે છે, પણ આ દક્ષિણના પ્રદેશોમાં અંગ્રેજી વિના ચલાવવું અશક્ય છે. જ્યાં સુધી તમે હિંદી શીખશો નહીં ત્યાં સુધી દક્ષિણ અને ઉત્તરને જુદાં પાડનાર વિંધ્ય પર્વતને ભેદીને તમે ઉત્તરમાં પ્રવેશી શકશો નહીં. હું એમ નથી કહેતો કે તમારે તમારી માતૃભાષાઓ પ્રત્યે બેદરકાર રહેવું. જેમ મને મારી માતૃભાષાનું અભિમાન છે તેમ તમને પણ તમારી માતૃભાષાનું અભિમાન ભલે હોય. પણ આપણે જે હિંદુસ્તાની બનવું હોય અને કેવળ ગુજરાતી, બંગાળી, તામિલી

૧. આ પ્રથમ અખિલ કર્ણાટક હિંદી સંમેલન હતું. એ ૯મી જુલાઈએ શરૂ થઈ ૧૦મી જુલાઈએ પૂરું થયેલું. ગાંધીજી એમાં છેલ્લે દિવસે ગયેલા.

૨. આ ફકરો હિન્દુ, ૧૨-૭-૧૯૨૭ના અંકમાંથી લેવામાં આવ્યો છે.

કે ક્લાર્ટિકી ન રહેવું હોય તો આપણે હિંદી શીખવું જોઈએ. હિંદી શીખવાનું અઘરું નથી. જે લોકો આ ભાષા શીખ્યા છે એમણે અઠવાડિયે બે કલાક પ્રમાણે છ માસથી વધારે સમય લીધો નથી. હું તમને વિનંતી કરું છું કે તમે આટલો થોડો સમય આપણી માનુભૂમિની સેવાને અર્પણ કરો.

બધા લોકો એક ભાષા બોલતા-સમજતા થાય એ પ્રશ્ન કરતાં બધા લોકો એક લિપિમાં લખતા થાય એ પ્રશ્ન નિરાળો છે. તમને હિંદી આવડતું હશે તો તમે ઉત્તરના લોકોના સંસર્ગમાં આવી શકશો અને તમારી લાગણીઓ એમને પહોંચાડી શકશો. પણ જે તમારી સ્થાનિક ભાષાઓ માટે તમે દેવનાગરી લિપિ અપનાવશો તો ઉત્તરના લોકો તમારા ગાઢ સંસર્ગમાં આવી શકશે.

હવે નાણાંનો સવાલ આવે છે. હિંદીના પ્રચારકાર્યના ખર્ચ માટે દક્ષિણ હિંદના લોકોએ ફાળો આપવા માંડ્યો છે એ જાણીને મને આનંદ થયો છે. પણ આ કામ માટે દર વર્ષે ૧૦,૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચવા પડે એમ છે એટલે એટલી રકમ દક્ષિણ હિંદમાંથી મેળવી લેવા મારી તમને વિનંતી છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૨૧-૭-૧૯૨૭

૧૨૫. મીરાંબહેનને પત્ર

[જુલાઈ ૧૦, ૧૯૨૭]^૧

ચિ. મીરાં,

તારો પત્ર મળ્યો. દાક્તરની સૂચનાઓનો ચોક્કસાઈપૂર્વક અમલ કરવો. વર્ધા જવાની ઉતાવળ કરવાની કશી જરૂર નથી. હિંદી તો ત્યાં રહીને પણ શીખી શકાય. જ્યાં સુધી તને એમ ન લાગે કે તારું દર્દ પૂરેપૂરું મટ્યું છે અને હવે તું સલામત છે ત્યાં સુધી વર્ધા જવાનો વિચાર કરીશ નહીં. ડૉ. હરિલાલ દેસાઈ બધી રીતે ભરોસો રાખવા લાયક માણસ છે અને બહુ જ કાળજીવાળા છે.

મને હિંદીમાં પત્ર લખવા માટે તારે ખાસ મહેનત લેવી નહીં. લખવાનું મન થાય ત્યારે જરૂર લખવું. મરઘરદાની કશા સંકોચ વગર વાપરવી. જલદી હરતીફરતી થઈ જવા અધીરી થઈશ નહીં.

આજે મારે બીજી એક સભામાં જવાનું થયું. આ વખતે સભા હિંદી માટે હતી. સભાનું કામકાજ બહુ સારી રીતે કરી શક્યો.

સસ્નેહ,

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. પરજપ; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૧. છેલ્લા ફકરામાંના હિંદી સંમેલનના ઉલ્લેખ પરથી. જુઓ આ પહેલાંનો લેખ.

૧૨૬. મીરાંબહેનને પત્ર

જુલાઈ ૧૧, ૧૯૨૭

ચિ. મીરાં,

આજે તારો કાગળ નથી, પણ શુભ સમાચાર આપતો તાર છે. એ તાર કાગળ કરતાં પણ વિશેષ છે, કેમ કે એમાં આજ સુધીના તારા સમાચાર મળી રહે છે. આડાની નિયમિતતા માણસના શરીરને તંદુરસ્ત રાખવામાં કેવો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે! એ પણ સ્પષ્ટ છે કે કેવળ તંદુરસ્તી માટે અવારનવાર ઉપવાસ કરવા એ ઈચ્છવા યોગ્ય વસ્તુ છે. પણ તને આ વાત ભાર દઈને કહેવાની હોય નહીં.

૧૬મી ઓગસ્ટ સુધી મારું સરનામું બેંગલોર છે. વચ્ચે વચ્ચે એક કે બે દિવસ બહાર જઈશ ખરો. પણ ૧૬મી ઓગસ્ટ સુધી મારો મુકામ બેંગલોરમાં જ હશે.

સરનેહ,

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૨૪૮; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૧૨૭. ગોપાળરાવને પત્ર

મૌનવાર, જુલાઈ ૧૧, ૧૯૨૭

તમારો કાગળ પહોંચ્યો છે. કાકાસાહેબ કહે છે એ તો તમારે વિચારવાનું છે જ.

બ્રહ્મચર્યનો સંપૂર્ણ રસ તમારે તુરત જ લૂંટવો છે પણ એમ નહીં લૂંટાય. વિવાહ ન કરવામાં તમને સંતોષ રહેતો હોય તો ન કરજો. જો સંતોષ ન રહેતો હોય તો વિવાહની તજવીજ કરજો. સંતોષ અને રસમાં ભેદ છે એ તો તમને ઓળખાવવાપણું ન જ હોય.

આદર્શ સ્ત્રી મળે તો એકબીજામાં સમાઈ જાઓ એવા વિચાર આવે છે એ જ મહા-ભ્રમજાળ છે. એમાં ઘણા ફસાયા છે ને તમે ફસાઓ તો કશી નવાઈની વાત નથી. છેવટ લગી નહીં જ ફસાઓ તો નવાઈની વાત ખરી.

જો અમને બધા વિવાહિતને જોઈને એનું અનુકરણ કરવામાં બહુ માલ નથી એમ તમને ખાતરી થઈ હોય - ને થવી તો જોઈએ - તો પછી તમે અત્યારે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યના સ્વાદનો અનુભવ કરવાનો લોભ છોડી વિવાહની નીરસતા અથવા તો કટુતા જોઈ ગયા હો તો એનો વિચાર પોષજો. “બ્રહ્મચર્ય” - માં શો રસ લૂંટવાનો હશે એ તો દૈવ જાણે, પણ “વિવાહમાં રસ નથી એટલે હું પરણવાનો તો નથી જ,” એ વિચારને લાંબાવજો.

આથી પણ ઊતરતી શ્રેણીના વિચારો - “મારે પરણવું નથી એમ તો ન કહું, સંજોગ પ્રાપ્ત થયે પરણું પણ ખરો; પણ અત્યારે દેશ ગુલામ છે, સ્ત્રીઓની દીન સ્થિતિ છે, હું આ કામમાં પડ્યો છું ત્યાં મારાથી પરણાય જ કેમ? આટલું વ્રત તો લીધું જ - જ્યાં સુધી હું કલ્પું છું તે સ્વરાજ ન મળે ત્યાં લગી રંભા આવીને વીનવે તોપણ નથી જ પરણવું.” - આ વિચાર કરી

શકો તો કરજે. તમારી કલ્પનાના સ્વરાજની વ્યાખ્યા લખી નાખજે. એક હું હળવી સૂચવું : હિંદુસ્તાનમાં રેંટિયો વ્યાપક થાય ને વિદેશી વસ્ત્રનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર થાય તે કાળ! આ તમને ભારે લાગે તો જે તમને ગોઠે તે વ્યાખ્યા લખી, એ પ્રમાણે ન બને ત્યાં લગી નથી જ પરણવું એવું વ્રત લઈને એક નકલ તમે રાખી તમારી કોટડીમાં સૌ દેખે એમ ટાંગજે, એક કાકાસાહેબને મોકલજે અને એક મને.

આટલુંયે ન કરી શકો તો આ વિચાર કરજે : “મને પરણવાની ઈચ્છા તો છે જ, એ રોકાય એવી નથી, પણ હું સગી બહેનને તો નહીં જ પરણું, તેમ જ મારી ન્યાતની કન્યાને પણ નહીં પરણું; મારે તો આ નાનકડા વાડા તોડવા જ છે; કન્યા સંસ્કૃત, મરાઠી, હિંદી ને ગુજરાતી જાણનારી હોવી જોઈએ; એને પૈસાની લાલચ ન હોવી જોઈએ; એને માબાપ હોય તો તે અનુકૂળ હોવાં જોઈએ; એને ખાદી ઉપર પૂર્ણ પ્રેમ હોવો જોઈએ; એ મારા બીજા આદર્શોને સમજનારી ને માનનારી હોવી જોઈએ; અસ્પૃશ્યની ઉપર પ્રેમ કરનારી હોવી જોઈએ; મજબૂત હોવી જોઈએ અને કોઈ દૂરના ગામડામાં રહેવાને તૈયાર હોવી જોઈએ; અને વિવાહિત બ્રહ્મચર્યની પ્રસિદ્ધ મર્યાદાનું પાલન કરવા ઈચ્છનારી હોવી જોઈએ.”

આટલું પણ ન કરી શકો તો તમારાથી બ્રહ્મચર્ય ન પળાય એમ સમજી જઈ વહેલી તકે પરણી લેજે.

ઉપર પ્રમાણે મર્યાદા જાળવવાનો નિશ્ચય કરો તો તે વ્રત લખી નાખજે ને આગલાની જેમ એનું કરજે.

આ તો તમને સગુણ ઉપાસના, સાકારની પૂજા સૂચવી છે. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યને ખાતર બ્રહ્મચર્યપાલન એ નિર્ગુણની ઉપાસના જેવું છે. એ સૌને સારુ કઠિન છે.

હું પોતે જે રસ્તે ચાલ્યો તે મેં તમને બતાવ્યો છે. બ્રહ્મચર્યની સ્થૂલ ઉપયોગિતામાંથી સૂક્ષ્મના રસની કંઈક ટપકી જીભ ઉપર આવી છે, બાકી રસ તો બુદ્ધિએ જાણ્યો છે, જીભે એના ઘૂંટડા પીધા નથી એ જાણજે.

એ રસ ખરેખરો કેવો હોય, એનું વર્ણન જે આખું અપાતું હોય તો વિનોબા, સુરેન્દ્રનાથ^૧ ઈત્યાદિ જેઓ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યના પાળનારા છે એમ મેં માન્યું છે તેઓ કદાચ આપી શકે. મારે તો તમારી આગળ વિષયભોગ શું છે, વિવાહ શું છે, એ જાણનારા બ્રહ્મચર્યની અધૂરી વાત કરવી રહી. પૂરી તો પૂરા જ કરી શકે.

તમને આ કાગળથી પણ સાંત્વન ન થાય એવો સંભવ છે. તમારા પ્રશ્નનો જવાબ આમાં કદાચ તમે નહીં જુઓ. તો તમે હવે સમજશો કે કેમ નથી. તમારા પ્રશ્નનો જવાબ અનુભવે આપવાની યોગ્યતા, નથી કાકાસાહેબની, નથી મારી, કે નથી કોઈ પણ વિવાહના અનુભવ લીધેલાની. આવાં જ કારણોથી આપણે શરીરી મોક્ષસુખનું અધૂરું વર્ણન માત્ર કરી શકીએ છીએ. શરીર વિના વાચા નથી, તેથી મોક્ષ અવર્ણનીય જ છે ને હમેશાં રહેશે. તેમ, શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનો રસ તો નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી જ વર્ણવી શકે, અથવા આપણે શાસ્ત્રીય વર્ણનો ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને આપણી ગાડી હાંકીએ.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું.

૧. નાથજી — કિશોરલાલભાઈના ગુરુ. એમનું આખું નામ કેદારનાથ કુલકર્ણી છે.

૧૨૮. નાનુકલાલ નં. ચોકસીને પત્ર

બેંગલોર,
સોમવાર, જુલાઈ ૧૧, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી ૫ નાનુકલાલ,

તમારું પત્ર મળ્યું છે. મનુષ્યને પોતાના પતનમાંથી શીખવાનું સાધન ઈશ્વર આપે છે. આ પુત્રની પ્રાપ્તિમાંથી શીખવાનું તમને બંનેને મળે છે. પણ મોતી તો ધારે તો પોતાનો જન્મ પણ સફળ કરી શકે છે. તમે તો ધંધે પણ શિક્ષક છો, હવે તમને સાંપડેલા બાળકને કેમ કેળવો છો એ જાણવો છે. આ મોતીને વંચાવજો.

બાપુના આશીર્વાદ

પત્રું સાચવી રાખવું.

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૪૧

૧૨૯. રેહાનાબહેન તૈયબજીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૧૨, ૧૯૨૭

ચિ. બહેન રેહાના,

સિદ્ધાંતમાં તો તમારે જે પહેરવું હોય તે પહેરવાનો અને ગમે તે મિત્રોને મળવાનો અથવા ગમે તે મિત્રોને મુલાકાત આપવાનો તમને અધિકાર છે એ બાબતમાં કશો સંદેહ હોઈ શકે નહીં. પરંતુ એક સૈદ્ધાંતિક અધિકારને પ્રત્યક્ષ આચરણમાં ઉતારવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે અસંખ્ય વસ્તુઓ વિચારવી પડે છે. એટલે મારી સલાહ એવી છે કે તમે જે કંઈ કરો તેમાં તમામ પ્રકારનો વિરોધ હઠાવી દેવા જેટલી હિંમત તમારામાં હોવી જોઈએ અને તમારી આસપાસના દરેક જાણને તમારું કૃત્ય વાજબી છે એવી ખાતરી કરાવવાની તમારામાં શક્તિ હોવી જોઈએ. તમે મારા ઉપરના પત્રોમાં જે નિખાલસતા દર્શાવો છે તેવી જ નિખાલસતાથી તમારાં બા સાથે તમે ચર્ચા કરો છો ખરાં? કરતાં હો કે ન કરતાં હો, હું તમને એક સીધો પ્રશ્ન પૂછું છું. તમારા પિતા અને માતા બંને સાથે તમારો પત્ર ચર્ચવાની મને તમે છૂટ આપો છો? તમારો છેલ્લો પત્ર હું એમને મોકલી શકું? તમારા બધા પત્રો જવાબ આપ્યા પછી હું ફાડી નાખું છું. પણ છેલ્લો પત્ર તમારો જવાબ આવતાં સુધી રાખી મૂકીશ. એમને વિશે હું જે કંઈ જાણું છું અને જે રીતે એમણે એમનાં બાળકોને ઉછેર્યા છે તે ઉપરથી મને લાગે છે કે તેઓ અત્યંત સમજુ અને ઉદાર મનનાં માતાપિતા છે અને પોતાનાં મોટાં થયેલાં બાળકોની સ્વતંત્રતામાં દખલ

કરે એવાં નથી. એટલે તમારા હમણાંના પત્રો વાંચીને મને નવાઈ ઊપજી છે. પણ હાલ તુરત આથી વિશેષ કંઈ નહીં કહેતાં તમારા જવાબની હું રાહ જોઈશ.

દરમ્યાન મારી સલાહ છે કે જે ચીજો પર તમારો કાબૂ ન હોય તે વિશે ચિંતા કરવી નહીં. તમારાં કપડાંની બાબતમાં, મિત્રોની પસંદગીની બાબતમાં કે મિત્રો સાથેના વર્તાવની બાબતમાં જે તમારું ધાર્યું ન થઈ શકતું હોય તો એટલું સમજી લો કે તમારા જેવી જ સ્થિતિમાં બીજા ઘણા લોકો હોય છે અને આ પૃથ્વી પર એવી એક પણ વ્યક્તિ નથી જેને પોતાને મન ફાવે તે રીતે વર્તવાની ખરેખર સ્વતંત્રતા હોય. સ્વતંત્રતા ઉપરનું કોઈક નિયંત્રણ માણસનું પતન કરનારું હોય છે તો કોઈક નિયંત્રણ એને ઊંચે ચડાવનારું હોય છે. જે નિયંત્રણને માણસ ડરનો માર્યો નહીં અથવા સ્વાર્થ કે એવા બીજા કોઈ કારણે નહીં પણ બીજાની લાગણીને માન આપીને અથવા એમના પ્રત્યેના સ્નેહને ખાતર તાબે થાય છે, તેવું નિયંત્રણ પતનકારી નીવડતું નથી. તમે કોઈ પણ સંજોગમાં ભયને તાબે થાઓ એવું તો હું કલ્પી જ શકતો નથી.

ગઈ કાલે ઘણું જ સુંદર સંગીત સાંભળવા મળ્યું. હું કાંતતો હતો તે દરમ્યાન એ પૂરા એક કલાક સુધી ચાલુ રહ્યું. એ બધો સમય મને તમારો કંઠ યાદ આવ્યા કર્યો. ગઈ કાલનાં બંને ગાનારાંનો કંઠ સરસ હતો, તેમ છતાં મને લાગ્યા કર્યું કે તમારો કંઠ એમના કરતાં કોઈ પણ રીતે ઊતરતો નથી, અને મને તો એ ચડિયાતો પણ લાગ્યો. પણ એ તો મારા તમારે માટેના પક્ષપાતને લીધે હશે. એ જે હોય તે ખરું. પણ એટલું સાચું કે તમારો કંઠ એવો મધુર છે કે સાંભળીને લોકો પોતાની ચિંતાઓ ભૂલી જાય. તો તમારી પોતાની ચિંતાઓ દૂર કરવા માટે તમે તમારા જ કંઠની આરાધના કરતાં રહો.

સસ્નેહ,

બાપુ

મિસ રેહાના તેયબજી

સાઉથવૂડ

મસૂરી

યુ.પ્રાં.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૯૬૦૪

૧૩૦. જે. ડબલ્યુ. પેટાવલને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૧૨, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

બેંક-નોટના કદના કાગળની નવ બાજુઓ ભરીને લખેલું તમારું લખાણ હું કાળજીપૂર્વક વાંચી ગયો. એમાંથી મને કશું નવું જાણવાનું મળ્યું નથી. પણ ઊલટું એથી ગેરસમજ વધી ગઈ છે. બેલિજ્યમ અને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં શું ચાલી રહ્યું છે તે હજી તમારી પાસેથી જાણવા મળ્યું નથી. મેં એવું તો તમને કહ્યું જ નથી^૧ કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં સ્થાપેલી બે વસાહતો નિષ્ફળ ગઈ છે. ઊલટું, પ્રયત્નના પ્રમાણમાં સફળતા મળી છે. આ માહિતી મેં તમને કેવળ એટલું જણાવવા આપી હતી કે એ વસાહતો અમુક અંશે જ સફળ થઈ હતી. એટલે હું તમારી અજમાવ્યા વગરની યોજનામાંથી તમે જે ભારે અનુમાનો તારવો છો તેવાં પરિણામોનો દાવો કરી શક્યો નથી.

મારા આશ્રમ વિશે તમે મને કશું નવું કહ્યું નથી. અને જ્યારે તમે મને એમ કહો છો કે મારે એવું કંઈક રજૂ કરવું જોઈએ કે જે હું આઠ કલાકમાં કરવા વચન આપું તેને એક કલાકમાં કરી દે, ત્યારે આપણે આગળ દલીલ કરી શકતા નથી. ત્રીસ કરોડ લોકોને કલાકના બે આના કમાવી આપી શકે એવી કોઈ યોજના મારા જાણવામાં નથી. મારી પૂરી બુદ્ધિ વાપરીને મેં તમારી યોજનાનો હિસાબ માંડી જોયો છે, પણ એ મારે ગળે ઊતરી નથી. તેમ એવી તમારી વિચારસરણી સાથે પણ મારાથી સંમત થઈ શકાય એમ નથી. પૈસા ભેગા કરવાની અને સમય અને અંતર નષ્ટ કરવાની આધુનિક ઘેલછામાંથી કશો લાભ થવા સંભવ છે, એટલે જ્યાં તમને આપણા બે વચ્ચે સમાન ભૂમિકા દેખાય છે ત્યાં મને એવું કશું દેખાતું નથી. તમારી અસહકારની યોજના અને સહકારની યોજના બંને મને તો અવ્યવહારુ અને અગમ્ય લાગે છે, એટલે યંગ હિન્ડિયાનાં પાનાંમાં તમને હું જગા આપી શકું તેમ નથી.

તમે સર આશુતોષ અને બીજા મહાનુભાવો પાસેથી મેળવેલાં પ્રમાણપત્રોનો મારા પર કશો પ્રભાવ પાડ્યો નથી કેમ કે પ્રમાણપત્રો પ્રત્યે મને હમેશાં આણુગમો રહ્યો છે અને તે એટલે સુધી કે જે પ્રમાણપત્રો મારી પાસે હતાં તે પણ મેં ફાડી નાખ્યાં છે અને યોજનાઓને તેમના ગુણદોષ ઉપરથી પારખવાની મારામાં શક્તિ છે એવું હું માનતો હોવાથી પ્રમાણપત્રો કેટલીક વાર મને અભિપ્રાય બાંધવામાં નડતરૂપ લાગે છે અને દરેક વખતે બિનજરૂરી લાગે છે.

તમારી યોજના પ્રત્યે મને આકર્ષવા માટે બે ચીજોની જરૂર છે. એક તો કશુંક વાસ્તવમાં અમલમાં મૂકવાનું તમે મને બતાવો. અને બીજું એ સાબિત કરી બતાવો કે તમારી યોજના જેટલા મોટા પાયા પર લાગુ પાડવી હોય તેટલા મોટા પાયા પર લાગુ પડાય એવી છે અને છતાં મારી યોજના બતાવે છે તેવાં પરિણામો તે બતાવી શકે તેમ છે. મારી યોજના હું ૧૫૦૦ ગામોમાં કામ કરતી બતાવી રહ્યો છું અને મારી ઈચ્છા એટલી જ હોઈ શકે કે એને એવી

૧. જુઓ “જે. ડબલ્યુ. પેટાવલને પત્ર”, ૨૩-૬-૧૯૨૭.

રીતે વિસ્તારી શકાય કે તે સાત લાખ ગામડાંમાં પહોંચે અને છતાં પરિણામ એકધારું આવે. હું ઈચ્છું છું કે તમે આટલું ધ્યાનમાં રાખો કે મારી સાથે પત્રવ્યવહાર કરવો એટલે એક એવા વ્યવહારુ માણસ સાથે પત્રવ્યવહાર કરવો કે જે મોટી મોટી કાલ્પનિક વાતોથી દૂર ભાગે છે અને કાગળ પર લખેલી કે છાપેલી રૂપાળી લાગતી વાતોથી અંજાય એમ નથી.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૮૧

૧૩૧. આશ્રમની બહેનોને પત્ર

બેંગલોર,

મોનવાર, અષાઠ સુદ ૧૩, '૮૩ [જુલાઈ ૧૨, ૧૯૨૭]^૧

બહેનો,

તમારો કાગળ મળ્યો છે.

આ પ્રદર્શનમાં બહેનોએ કેટલો અને કેવો ભાગ લીધો એ તમે મણિબહેન પાસેથી સાંભળજો. હું તો એટલું લખી નાખું કે એક બહેન હિસાબો રાખવામાં કુશળ હતી, બીજી કેટલીક ખાદી વેચવામાં તેટલી જ કુશળ નીવડી. તેઓએ સોનારૂપાના ચાંદો મેળવ્યા છે. એક આંધળી બહેન ઘણું સરસ સૂતર કાંતી રહી હતી. તેણે બધાને આકર્ષ્યા હતા. એક બહેન ઝાઝું ઝીણું ને વળદાર કાંતવામાં પહેલે પદે આવી ને તેણે સોનાનો ચાંદ મેળવ્યો. મણિબહેને આશ્રમની લાજ રાખી. તેનું પીંજણ બધાની નજર ખેંચતું હતું.

અહીં હિંદી સંમેલન પણ હતું. તેમાં પણ એક બહેને પ્રથમ પદ મેળવ્યું. કેટલીક બહેનો હિંદી શીખવાનો સરસ પ્રયત્ન કરી રહેલ છે.

આ બધી જાગૃતિ બહુ સુંદર રીતે આ પ્રદેશમાં ચાલી રહેલી છે. હું તમને લખી તો ગયો જ છું ના, કે બેત્રણ બહેનો સાંજની પ્રાર્થનાને વખતે પણ મધુર ભજનો ગાય છે? શનિવારને દિવસે એક બહેન મને વીણા સંભળાવી ગઈ. તે પોતે ભજનો રચે છે. વીણા વગાડવામાં બહુ પ્રવીણ છે એમ કહેવાય છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૩૬૫૭ તથા વાપુના પત્રો-૧ : આશ્રમની બહેનોને, પા. ૨૮-૯

૧. આ વરસ બેંગલોરમાં ભરાયેલા ખાદીપ્રદર્શન અને હિંદી સંમેલનના ઉલ્લેખ પરથી તક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

૧૩૨. ઝેંગલોરમાં મૈસૂરના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ભાષણ

[જુલાઈ ૧૨, ૧૯૨૭]^૧

મિત્રો,

પ્રભુનો પાડ માનું છું કે આજે હું તમારી આગળ આવીને ભલે ધીમા અવાજે પણ બોલી શકું છું અને તે પણ હિંદીમાં. તમે કદાચ જાણતા હશો કે મારા મિત્રો સાથે હું હિંદીમાં અને મારી પોતાની માતૃભાષા ગુજરાતીમાં જ બોલું છું. પરંતુ મને ખબર છે કે તમારી શાળા-કોલેજમાં અને તમારા મિત્રો તથા વિદ્યાર્થીઓને મળો છો ત્યારે તમે કેવળ અંગ્રેજીમાં જ વાત કરો છો. તમને એ ભાષામાં જ વાત કરવાની ટેવ પડી છે અને મને લાગે છે કે એ એક ખરાબ ટેવ છે. તમે જ્ઞાન મેળવવા અથવા તમારી આજીવિકા કમાવા અંગ્રેજી શીખો એનો મને વાંધો નથી, પણ અંગ્રેજીને આટલું બધું મહત્ત્વ આપો અને તમારી રાષ્ટ્રીય ભાષા હિંદીને નીચું સ્થાન આપો એનો મને વાંધો છે. તમારા મિત્રો અને સગાસંબંધીઓ સાથે વાત કરતી વખતે તમે તમારી રાષ્ટ્રભાષા અથવા માતૃભાષા સિવાય બીજી કોઈ ભાષા વાપરો એ તમારે માટે મને વાજબી નથી લાગતું. તમારી પોતાની ભાષા માટે પ્રેમ રાખો.

મારા વિદ્યાર્થી મિત્રોને મારે એક વિનંતી કરવાની છે. જોટલા પ્રમાણમાં તમે અંગ્રેજી શીખો છો એટલા જ પ્રમાણમાં હિંદી શીખો અને પરદેશી ભાષાનો મોહ છોડો. તમે મને આ માનપત્ર હિંદીમાં આપ્યું છે અને તે દેવનાગરી લિપિમાં છાપ્યું છે તે બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. આપણા દેશમાં દરિદ્રનારાયણની સેવા થઈ શકે તે હેતુથી તમે મને થેલી અર્પણ કરી છે તે બદલ પણ તમારા બધાનો હું આભારી છું. મારા પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરાઈને તમે બધાએ મને આપવા આટલી રકમ ઉઘરાવી છે પણ એનાથી મને નવાઈ લાગતી નથી. હું જ્યાં જ્યાં જાઉં છું ત્યાં ત્યાં દેશના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી મને આવા જ હાર્દિક પ્રેમ અને સેવાભાવનો અનુભવ થાય છે. એ તો તમારો ધર્મ છે, તમારું કર્તવ્ય છે. આ દરિદ્રનારાયણના ઉઘરાણામાં તમે શા માટે ફાળો ન આપો? તમારા શિક્ષણ પાછળ તમે કેટલા બધા પૈસા ખર્ચો છો? આખા હિંદુ-સ્તાનમાં થઈને કેટલાં બધાં શહેરો છે? અને આ શહેરમાં કેટલું બધું નાણું વેડફાઈ રહ્યું છે? પણ આ શહેરોમાં રહેનારા લોકો પૈસા ક્યાંથી લાવે છે તે તમે જાણો છો? એમના બધા જ પૈસા ગામડાંમાંથી આવે છે જ્યાં કેવળ દુઃખ જોવા મળે છે અને જ્યાં દરિદ્રનારાયણ વસે છે. તમે બધા તમારા શિક્ષણ પાછળ જે પૈસા ખર્ચો છો તે બધા પૈસા તમારાં ગામડાંમાંથી આવતા હોય છે અને આ દુઃખના દરિયામાંથી આવતાં નાણાં વડે જ તમને શિક્ષણ મળી રહ્યું છે. દેશમાં દાડૂ જેવાં વ્યસનોની પાછળ ૨૫ કરોડ રૂપિયા ગામડાંમાંથી જાય છે તો તમે શહેરમાં રહેનારા લોકો એ ગામડાંમાં વસતાં તમારાં ગરીબ ભાઈબહેનોને મદદ કરવા બે પાઈનું દાન ન આપી શકો? આ બે પાઈ આપીને તમે આ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરો. આજે તમે બધાએ પરદેશી કપડાં અને ટોપીઓ પહેરેલી હું જોઉં છું. પણ બેઠેલી આપણી બહેનો બધી જ પરદેશી કપડાંમાં સજ્જ થયેલી છે. એમ ન કહેતાં કે એ કપડાં મૈસૂરમાં બનેલાં છે. યાદ રાખો કે એમાં વપરાયેલું

૧. યંગ રિવિડ્યા, ૨૧-૭-૧૯૨૭ તથા વૉમ્બે ક્રોનિકલ, ૧૩-૭-૧૯૨૭ને આધારે.

સૂતર તમારા પોતાના દેશની બહાર બનેલું છે. આજે હું તમને એટલું કહેવા માગું છું. ખાદી ભંડારોમાં જઈને ચારપાંચ આનામાં મળતી ટોપીઓ ખરીદી અને આ ખર્ચાળ ટોપીઓ પહેરવાનું બંધ કરો. ખાદી ખરીદો અને તે પહેરવા માંડો. એ સાચી સેવા થયેલી ગણાશે.

આજે આપણે વિદ્યાર્થી શબ્દનું સાચું મહત્ત્વ ગુમાવ્યું છે. પ્રાચીન સમયમાં બધા લોકો એનો અર્થ સમજતા અને વિદ્યાર્થી શબ્દ બોલતાં જ બ્રહ્મચારીઓ અને બ્રહ્મચારિણીઓનો બોધ થતો અને તેઓ બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવી રહ્યાં છે એમ મનાતું. બ્રહ્મજ્ઞાનનો અર્થ મુક્તિ થતો. મુક્તિ એટલે આપણી પોતાની મુક્તિ; દેશની મુક્તિ; અથવા સ્વતંત્રતા. હું તમને પૂછું કે આજે તમારામાંના કેટલા સાચા બ્રહ્મચારીઓ છે? અને કેટલી સાચી બ્રહ્મચારિણીઓ છે? ભક્તિ અને સેવાના સાચા માર્ગમાં ઈંદ્રિયોના નિગ્રહનું અને મનની કેળવણીનું શું સ્થાન છે તે વિશે તમે કંઈ પણ જાણો છો? આ બાબતમાં આપણા બાપદાદા શું કરતા તે તમે જાણો છો? જો સાચા બ્રહ્મચારીઓના ધર્મો તમે ખરેખર જાણી લો, જો તમે વિદ્યાર્થી શબ્દના સાચા અર્થમાં ખરેખર વિદ્યાર્થીઓ બની જાઓ, તો આજે આપણે જેઈએ છીએ તેવું દુઃખ આપણા દેશમાં નહીં રહે. આપણા પ્રાચીન ઋષિઓ, ધર્મનિષ્ઠ મૌલવીઓ અને ખ્રિસ્તી ધર્મના ઉપદેશકો જ્ઞાનથી ભરેલા ગ્રંથોનો અમૂલ્ય ખજાનો આપણે માટે મૂકી ગયા છે. આ ખજાનાનો આપણે લાભ ઉઠાવવાનો છે અને બીજાને ઉપયોગી બનવાનું છે. એમ કરતાં કરતાં આપણી હયાતી દરમ્યાન પ્રતિક્ષણ આપણે ઈશ્વરનું ચિંતન કરતા રહેવાનું છે. જો આપણે સાચી મુક્તિ જેઈતી હશે તો આપણે આપણી સ્થૂળ વાસનાઓનો ત્યાગ કરી દેવો પડશે. હું એમ નથી કહેતો કે જુવાનીમાં જ તમારે બધાએ તમારા આનંદપ્રમોદોનો ત્યાગ કરીને યોગ સાધવો જેઈએ. પણ હું ઈચ્છું છું કે તમે તમારું કર્તવ્ય પિછાનો, અને સાચા વિદ્યાર્થીઓ અને બ્રહ્મજ્ઞાનના અભ્યાસીઓને શોભે એ રીતે એ કર્તવ્ય બજાવો. આજના યુવાનો તબિયતની બાબતમાં પ્રાચીન સમયના બ્રહ્મચારીઓ જેવા નથી. તેઓ નાટકસિનેમા જેવા જાય છે, ન ખાવાનું ખાય છે અને ન પીવાનું પીએ છે અને ઈંદ્રિયોને બહેલાવવામાં ગૌરવ લે છે. જો તમારાં શરીર મજબૂત નહીં હોય તો તેની તમારા મન પર પણ અસર થશે અને જ્યારે મન નબળું પડશે ત્યારે તમને બ્રહ્મજ્ઞાન થશે નહીં અને તમારું કર્તવ્ય સમજાશે નહીં. તમારામાં તમારી જાત પર કાબૂ રાખવા જેટલું મનોબળ હોઈ શકે નહીં, તમારું જોમ અને તમારી શક્તિ તમે ગુમાવી બેસો અને તમે નબળા અને ઢીલા બની જાઓ. મેં સાંભળ્યું છે કે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ દહાડામાં ખાસ્સા સાત-આઠ વખત કોંફી પીએ છે. મારા યુવક મિત્રો, યાદ રાખે કે હું પણ એક વખતે વિદ્યાર્થી હતો. હું એમને પૂછું છું કે તરસ લાગે ત્યારે એમણે એકલું પાણી અથવા દૂધ શા માટે ન પીવું અને ભૂખ લાગે ત્યારે ખાવાનું શા માટે ન ખાવું? આનો તેઓ જવાબ આપે. તેમણે તરેહ તરેહની ચીજો ખાઈપીને પોતાનાં શરીરમાં ઝેર શા માટે નાખ્યા કરવું જેઈએ? આશા રાખું છું કે આજે હું તમને જે કહી રહ્યો છું તેનો ખરો મર્મ તમને સમજાશે. બ્રહ્મચર્યના આદર્શનો તમે વિચાર કરો. ડહાપણ વાપરીને એના ઉપર મનન કરો. અને પૂરેપૂરી આસ્થા રાખીને એનું આચરણ કરો. ભગવદ્ગીતામાં યજ્ઞ એટલે ત્યાગ અથવા બલિદાન ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. કુરાન અને બાઈબલમાં પણ આ જ વાત કહેલી છે. એનો અર્થ એ થાય છે કે જે માણસ કશો યજ્ઞ કરતો નથી, કશો ત્યાગ કરતો નથી, કશો ભોગ આપતો નથી તે ખરું જોતાં માણસ નથી. આ યજ્ઞ અથવા ત્યાગ શબ્દ વિશે વિચાર કરો અને આપણા દેશની અત્યારની સ્થિતિમાં એનો શો અર્થ થાય તે શોધી કાઢો. હું ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું કે તે તમને ત્યાગ શબ્દનો અર્થ સમજવાની અને તમને પોતાને ત્યાગ કરવાની શક્તિ

અને બુદ્ધિ આપે. ઈશ્વરને મારી બીજી પ્રાર્થના એ છે કે તે તમને તમારાં શહેરો અને કસબા-ઓથી દૂર દૂર આવેલાં ગામડાંમાં વસતા દેશના ગરીબ લોકોનો વિચાર કરવાની દૂરંદેશી આપે, કેમ કે આ શહેરો અને કસબાઓને તમે એ ગરીબોના લોહી વડે અને એમનાં જીવનનાં બલિદાન વડે, એમને અને એમના કુટુંબપરિવારોને દુઃખમાં નાખીને વિકસાવી રહ્યા છો અને આબાદ કરી રહ્યા છો. રોજ અડધો કલાક રૅટિયો કાંતતાં કાંતતાં તથા તમારે જોઈતું કાપડ વણતાં વણતાં તમે ઈશ્વરનું સ્મરણ કરતા રહો. રોજ અડધો કલાક ઈશ્વરનું રટણ કરતાં કરતાં આ બધાંનો વિચાર કરજો. તમારા દેશના ગરીબ લોકોને તમે કેવી રીતે ઉગારી શકો તે સમજવાની ઈશ્વર તમને બુદ્ધિ આપો. આજે તો મારે તમને એટલું જ કહેવાનું છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૩-૭-૧૯૨૭

૧૩૩. બેંગલોરની ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સમાં ભાષણ

[જુલાઈ ૧૨, ૧૯૨૭]^૧

“આ બધા મોટા કારભારમાં મારું કયાં સ્થાન છે એ હું વિચારી રહ્યો છું” કહીને જરા અટક્યા પછી કહે : “મારા જેવો ગામડિયો તો અહીં આવીને આભો બની ઊભો રહે. હું તમારી આગળ શી વાત કરું? આ જે મોટી પ્રયોગશાળાઓ અને વિદ્યુતશક્તિનાં યંત્રો અહીં જુઓ છો તે કોના પ્રતાપે ચાલી રહ્યાં છે? કરોડોની વેઠને આધારે ચાલે છે. તાતાના ૩૦ લાખ કાંઈ બહારથી નથી આવ્યા, મૈસૂરના રાજા જે અઢળક ધન આપી રહ્યા છે તે પણ પ્રજાનું જ ધન છે. “વેઠ” શબ્દ જાણીને વાપર્યો છે, કારણ જે લોકો કર આપીને આ સંસ્થા નભાવી રહ્યા છે તેમને તમે પૂછો કે “આવી સંસ્થા બનાવવા માટે તમારા રૂપિયા અમે વાપરીએ? એમાંથી હમણાં તો તમને કશો લાભ ન થાય, પણ ભવિષ્યમાં તમારી પ્રજાને લાભ થવાનો છે,” તો તેઓ તમને “હા” પાડશે કે? હરગિજ નહીં. એટલે તેમની મજૂરી એ “વેઠ” છે, બેગાર છે. પણ આપણે એ લોકોનો મત કે દિવસે લેવાની દરકાર કરી છે? આપણે તો મત આપવાના અધિકાર વિના કર ન આપવાનું સૂત્ર બોલીએ છીએ, પણ એ લોકોને લાગુ પાડતા નથી. જે તમે તમારી જવાબદારી સમજો, તમને એમ લાગે કે એ લોકોને કંઈ હિસાબ આપવાપણું છે, તો તો તમને જણાશે કે આ આવેશાન મકાનનો ઉપયોગ કરવા ઉપરાંત વિચાર કરવાનો બીજો પણ એક પક્ષ રહે છે. ત્યારે ગરીબને માટે તમારા અંતરમાં તમે એક નાનકડો નહીં પણ વિશાળ ખૂણો રાખશો; અને તેને સ્વચ્છ પવિત્ર રાખશો કે જેથી જે ગરીબોની મહેનત ઉપર આ અઢળક ખર્ચ ચાલે છે તેમના કલ્યાણ માટે તમે તમારા જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરશો. તમે જે પૈસા આપ્યા છે તેનો દરિદ્રનારાયણને માટે ઉપયોગ થશે. સાચા દરિદ્રનારાયણનાં તો મેં પણ દર્શન નથી કર્યાં, માત્ર કલ્પનાએ જ એનાં દર્શન કર્યાં છે. આ પૈસાનો લાભ જે કાંતનારાઓને મળશે, તેઓ પણ ખરા દરિદ્રનારાયણ નથી. એ તો દૂર દૂરનાં ગામડાંઓમાં વસે છે જે ગામડાંઓમાં તો આપણે પ્રવેશ કર્યો નથી, તો તેની શોધ તો શેની જ કરી હોય? તમારા પ્રોફેસર મને એક

૧. હિન્દુ, ૧૩-૭-૧૯૨૭ના અંકમાંથી.

સંગ્રહાલયમાંની વસ્તુ બતાવી કહેતા હતા કે એ વસ્તુના ગુણોની શોધો તો કેટલાંયે વર્ષોના પ્રયોગ પછી જ થઈ શકે. તો આ ગામડાંઓની શોધ કોણ કરશે એ તમને પૂછું? તમારી પ્રયોગશાળામાં કેટલાક પ્રયોગો ચોવીસે કલાક ચાલે છે, તેમ તમારા હૃદયની ભઠ્ઠીમાં કરોડો ગરીબો માટેના પ્રેમનો અગ્નિ ચોવીસે કલાક ધીખતો રાખજો.

તમારી પાસે તો સામાન્ય અભણ આણસમજુ માણસ કરતાં હું ઘણી વધારે આશા રાખું. તમે જેટલું આખું છે તેટલું આખીને જ સંતોષ ન માની બેસશો, “અને હવે આપણે કશું કરવા-પણું રહેતું નથી, ચાલો ટેનિસ-બિલિયર્ડ્ઝ ખેલીએ” એમ કહીને નિરાંત ન વાળજો. પણ બિલિયર્ડ રમતાં કે ટેનિસ ખેલતાં તમારી સામે ઉધાર પાસું રોજ રોજ વધતું જાય છે તેનો વિચાર કરજો.

પણ ધર્મની ગાયના દાંત પુછાતા હશે? એટલે આભાર સાથે તમે જે આખું તે સ્વીકારું છું. મેં જે પ્રાર્થના કરી છે તે અંતરમાં રાખજો અને તેનો અમલ કરવાનો પ્રયત્ન કરજો. ગરીબ સ્ત્રીઓની બનાવેલી ખાદી પહેરતાં ડરશો નહીં. તમને તમારા શેઠ કાઢી મૂકશે એની પણ ભીતિ ન રાખજો. શેઠને કહેજો કે મારા પોશાક સામું ન જોતાં કામ સામું જુઓ. અને ન ફાવે તો હું જઈશ, પણ મારા જેવો વફાદાર અને પ્રામાણિક માણસ તમને ન મળે. તમારા આગ્રહને વળગી રહીને તમે જગત આગળ ટટ્ટાર ઊભા રહો એમ હું માગું છું. ધનની શોધમાં ગરીબોની સેવાના વેગને મોળો ન પડવા દેજો. તમે જે વાયરલેસ યંત્ર જુઓ છો તેના કરતા વધારે મોટું એવું વાયરલેસ હૃદયની અંદર રચો જેથી કરોડોની સાથે આપોઆપ તમારો સંબંધ સંધાય. તમારી બધી શોધોનો ઉદ્દેશ દેશના અને ગરીબોના કલ્યાણનો ન હોય તો તમારાં બધાં કારખાનાં, શ્રી રાજગોપાલાચારી તો મજાકમાં કહેતા હતા, પણ ખરેખર, એ શેતાનનાં કારખાનાં જ બની રહેશે. બસ મેં બધું કહી દીધું, અને જો તમે વિચારશીલ હો, — દરેક શોધક અભ્યાસી તો વિચારશીલ હોવો જ જોઈએ, — તો એટલું તમને બસ છે.

છેવટમાં એમણે [કહ્યું કે] તમારી માતૃભૂમિ અને એનાં સંતાનો માટેના તમારા પ્રેમનો દીપક તમારે હમેશાં સળગતો, સ્વચ્છ અને સ્થિર રાખવો જોઈએ. તમે એ રાખી રહ્યા છો. એટલે આ સંસ્થામાંથી તમને જે જ્ઞાન અને લાભ મળે છે તે મેળવવાને તમે લાયક છો.^૧

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૧-૭-૧૯૨૭

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૪-૭-૧૯૨૭

૧. આ પેરેગ્રાફ હિન્દુ, ૧૩-૬-૧૯૨૭ના અંકમાંથી અહીં આપ્યો છે.

૧૩૪. સર્ચલાઈટને સંદેશો^૧

જુલાઈ ૧૩, ૧૯૨૭

મારી પાસેથી સંદેશો માગનારે ફરી ફરીને એક જ પ્રકારનો સંદેશો મળતાં આશ્ચર્ય ન પામવું જોઈએ. કેમ કે મારી પાસે નવું કહેવાનું કશું નથી. મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે સર્ચલાઈટના તંત્રી, માલિક અને કર્મચારીઓ તેમ જ વાચકો સુધ્ધાં લાખો ગરીબોના લાભાર્થે પોત-પોતાના ભાગનું કર્તવ્ય બજાવે. એટલે કે તેઓ ખાદી સિવાય બીજું કોઈ પણ જાતનું કાપડ પહેરે નહીં. તમામ પ્રકારનું પરદેશી કાપડ વાપરવાનું બંધ કરે. ખાદીકામ માટે પોતાનાથી અપાય એટલું આપે. રોજ ઓછામાં ઓછો અર્ધો કલાક સારું, એકધારું અને વણી શકાય એવું સૂતર કાંતે અને દરિદ્રનારાયણના નામે અને દરિદ્રનારાયણની વતી અખિલ હિંદ ચરખા સંઘને તે સૂતર ભેટ રૂપે મોકલી આપે. આ સંદેશો કંઈ નહીં તો લાગતાવળગતા લોકોના વાંચવામાં આવ્યો છે કે નહીં તે હું જાણી શકું તે માટે હું સૂચવું છું કે તેઓ મને ફાળો મોકલી આપે અને જણાવે કે પોતે આ સંદેશો સ્વીકાર્યો છે કે કેમ અને તે પ્રમાણે વર્તે છે કે કેમ. જો આ સંદેશો એમને ન રુચતો હોય તો તેઓ મને એક પોસ્ટકાર્ડ લખીને જણાવે કે એમને એની સામે શો વાંધો છે અને તે ન રુચવાનાં શાં કારણો છે.

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૮૨

૧૩૫. મીરાંબહેનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
જુલાઈ ૧૩, ૧૯૨૭

ચિ. મીરાં,

હું એક જગ્યાએ જવાની તૈયારીમાં છું, એવામાં જ તારો પત્ર અને તાર મળ્યો. તો તું શનિવારે નીકળે છે. ગંગુ વિશે તે લખ્યું તે જાણ્યું. ઈશ્વર તારું રક્ષણ કરો.

સરનેહ,

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. પરજલ; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૧. જુલાઈ ૧૫ના એના વાર્ષિક અંક માટે.

૧૩૬. જી. ઝેડ. હોજને પત્ર

જુલાઈ ૧૩, ૧૯૨૭

પ્રિય મિ. હોજ,

એડિનબરોથી લખેલો તમારો પત્ર^૧ મળતાં ઘણો આનંદ થયો. મારા નાના નાના દોસ્તો હવે મોટા થઈ ગયા છે અને સરસ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે એ જાણીને રાજી થયો.

સર ડેનિયલ હેમિલ્ટન પાસેથી તમે જણાવો છો તે કાગળો મને મળશે એટલે હું જરૂર તે કાળજીપૂર્વક વાંચી જઈશ અને મેં તારવેલાં અનુમાનો એમને જણાવીશ.

મારી તબિયતમાં ઠીક ઠીક સુધારો થઈ રહ્યો છે, મિસિસ હોજને મારી યાદ.

તમારો સહૃદયી

જી. ઝેડ. હોજ, એસ્ક્વાયર

નિરિબસ

૩૧, વૉરેન્ડર પાર્ક ટેરેસ

એડિનબરો

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૫૦૯

૧૩૭. શાપુરજી સકલાતવાલાને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જુલાઈ ૧૩, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

ભરૂચા મારફતે તમારો ૧૬મી જૂનનો પત્ર મળ્યો. તમારા પત્રમાં વિગતે સમજાવેલું દૃષ્ટિબિંદુ હું સમજું છું અને એની કદર કરું છું. એટલે તાતા સાથેનો તમારો ઝઘડો પતાવવામાં^૨ હું કંઈ પણ મદદ કરી શકું તો મને ઘણો આનંદ થશે. પણ મારી મર્યાદાઓ હું જાણું છું અને તમે તે માન્ય રાખો એમ ઈચ્છું છું. હું માત્ર એટલું જ કરી શકું કે પંડિતજી મારફતે કામ લઉં અને તે હું કરી રહ્યો છું.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત શાપુરજી સકલાતવાલા, એમ. પી.

હાઉસ ઓફ કોમન્સ

લંડન એસ. ડબલ્યુ. ૧

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૫૩૨

૧. ૧લી જૂન, ૧૯૨૭નો પત્ર, એમાં સર ડેનિયલ હેમિલ્ટનનો પરિચય આપી, મિ. હોજને ગાંધીજીને વિનંતી કરી હતી કે હિંદુસ્તાનમાં સહકાર પ્રવૃત્તિનો પ્રચાર કરવામાં આપ એમને મદદ કરશો.

૨. તાતાની લંડનની પેઠીમાંથી સકલાતવાલાને એમની જગાનું રાજનામું આપવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી, એનો આ ઉલ્લેખ છે.

૧૩૮. ડી. સી. જોઝને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૧૩, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

મારે માટે એ શરમાવા જેવું છે કે ગયા વરસની ૩૦મી જૂનનો તમારો પત્ર, આ બધો સમય જવાબ આપ્યા વિના, મારી પાસે પડી રહ્યો છે. તેમ છતાં વખતોવખત તમને એની પહોંચ તો લખવામાં આવી જ હતી. આ ઢીલ માટે મારા મદદનીશોનો વાંક કાઢવાનો મારો સ્વભાવ નથી. કેટલોક વિલાંબ અનિવાર્ય હતો અને પત્ર ખોવાયો ન હોત તો કેટલોક ટાળી શકાયો હોત. એને શોધતાં વાર થઈ. તેમ છતાં હું માનું છું કે મારો આ જવાબ વધારે પડતો મોડો નહીં ગણાય.

મારું વલણ એક અંગ્રેજ મિત્રે તમને આપેલી અને તમારા પત્રને છેડે તમે ટાંકેલી સલાહ સાથે સંમત થવાનું છે. બીજા કોઈ વધારે સારો રસ્તો ખરેખર નહોતો, એટલે મને પત્ર લખવામાં તમે કશું જ ખોટું કર્યું નથી. કારણ, મારા જનસેવાના કાર્યનું એક સ્વરૂપ, તમે લખી છે તેવી મુસીબતો હું ઉકેલી શકતો ન હોઉં તો તેમાં ભાગીદાર બનવાનું છે. અંગ્રેજોના સારા ગુણો વિશે તમે જે બધું લખ્યું છે તેની હું કદર કરી શકું છું. અને એમાં ઉમેરો પણ કરી શકું છું. છેલ્લાં સાત વરસ દરમિયાન વિચાર કરવા માટે^૧ મને ઘણું ભાથું મળ્યું છે. તેમ છતાં અંગ્રેજોની શાસન-પદ્ધતિ વિશેનો મારો અભિપ્રાય જેવો ને તેવો રહ્યો છે, ઊલટો તે વધુ દૃઢ થયો છે. અને એ તંત્રમાં એનું આબકારી ખાતું સૌથી કાળો ડાઘ છે. એટલે એમાંથી નીકળી જવામાં હું તમને કોઈ પણ રીતે મદદ કરી શકું તો તમે એમાં પડયા રહો એ મને જરાયે ન ગમે. તમારો પત્ર મને તમારા તરફ આકર્ષે છે. એટલે હું ઈચ્છું છું કે તમે વત્તેઓછે અંશે મારા અંકુશ હેઠળ ચાલતાં રાષ્ટ્રસેવાનાં ખાતાં પૈકી કોઈકમાં આવી જાઓ. આ નક્કી કરવા માટે જો તમને થોડી હક રજા મળતી હોય તો તે લઈને તમે મને હું જ્યાં હોઉં ત્યાં આવીને મળો, એટલે હું તમને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકું અને તમારા પત્રમાં તમે છેડેલા બધા પ્રશ્નો તમારી સાથે ચર્ચી શકું. ૧૫મી ઓગસ્ટ સુધી હું મૈસૂર પ્રદેશમાં છું અને ત્યાં સુધી મારું મુખ્ય મથક બેંગલોર રહેશે. વખતોવખત હું બેંગલોરની બહાર જાઉં એવો સંભવ છે, પણ તે મૈસૂર રાજ્યની અંદર જ હશે. એટલે બેંગલોરથી થોડા ક્લાકમાં ત્યાં પહોંચી શકાય એવું હશે. હું કયાં ગયો છું તે બેંગલોરમાં હું જ્યાં રહું છું તે ઘરનો માલિક તમને બતાવશે.

દરમિયાન, તમારા એક પ્રશ્નનો જવાબ તો હું અત્યારે જ આપી શકું છું. જો તમને અંતરની સાચી પ્રેરણા થઈ જ હોય તો લગ્ન કરવા માટે તમારા ઉપર ગમે તેટલું દબાણ કરવામાં આવે તેનો સામનો કરવો એ વાજબી છે એટલું જ નહીં પણ તમારું કર્તવ્ય થઈ પડશે. તમારી શારીરિક વાસનાઓને તમે કાબૂમાં રાખી શકતા હો તો તમારા કુટુંબના માણસો

૧. શ્રી બોઝે લખેલું: “તમારી ચળવળ પડી ભાંગી અને પછી હિંદુમુસ્લિમ તંગદિલી આવી એણે બેશક તમને વિચારવા માટે પૂરતું ભાથું આપ્યું છે.”

પ્રત્યે જે ઋણ હોવાનું તમને લાગે છે તે પણ લગ્ન ન કરવાની તમારા પર ફરજ લાદે છે. એ બાબતમાં મને કશી શંકા નથી.

જે તમારે મને મળવા આવવું હોય તો એટલું ધ્યાનમાં રાખજે કે બીજી બધી શરતો સંતોષાતી હશે તો, તમારા કુટુંબના નિર્વાહ પૂરતો તો પગાર તમને આપી શકાશે. ફરજ તરીકે જ્યાં પણ તમારી નિમણૂક કરવામાં આવે ત્યાં જવાની તમારી તૈયારી હોવી જોઈશે. તમારે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જવું પડશે અને તમને હિંદી ન આવડતું હોય તો તે શીખી લેવું પડશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ડી. સી. બોઝ
૫૫, કોર્નવોલિસ સ્ટ્રીટ
કલકત્તા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૬૦૧

૧૩૯. એસ. રામનાથનને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૧૩, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ રામનાથન,

શેરમાદેવી ગુરુકુળવાળા શ્રી મહાદેવ આયર અહીં છે. તમારે આ ગુરુકુળ સાથે કશી નિસ્બત છે એની મને ખબર જ નહોતી. પરંતુ શ્રી મહાદેવ આયર કહે છે કે તમારે એ સંસ્થા સાથે ઘણો ગાઢ સંબંધ છે. વી. વી. એસ. આયર હયાત હતા ત્યારે તેમણે મને જુદી જુદી જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓ એક પંગતે બેસીને જમે તે વિશે જે વિવાદ ચાલતો હતો તેની વાત લખી હતી અને રૂબરૂમાં પણ કહી હતી. એમના મૃત્યુ પછી જે ઘટનાઓ બની તે મહાદેવ આયરે મને ટૂંકમાં કહી સંભળાવી છે. તો આ ગુરુકુળ સાથે તમારે શો સંબંધ છે તે, તથા મહાદેવ આયર જેમને પોતાના અથવા ગુરુકુળના વિરોધી કહે છે તે લોકોને હવે શું જોઈએ છે તે કૃપા કરીને મને જણાવશો?

આશા છે કે તમારો તાવ હવે ગયો હશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એસ. રામનાથન
ઈરોદ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૯૩૦

૧૪૦. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૧૩, ૧૯૨૭

પ્રિય મોતીલાલજી,

“બિરાદર” સકલાતવાલાનો એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં લખેલો પત્ર આ સાથે છે. ટપાલની છાપવાળા પત્રની જે છબી એમણે મોકલી છે તે ઉપરથી તો લાગે છે કે એનાથી એમના દાવાને ઘણું મજબૂત નૈતિક સમર્થન મળે છે. આથી વિશેષ કાંઈ કહેવાની મારે જરૂર નથી. કેમ કે હું જાણું છું કે એમણે ભાષા ગમે તે વાપરી હોય, છતાં જેટલે અંશે એમનો દાવો સાચો હશે તેટલે અંશે તમે એને માન્ય રખાવવા મથવાના જ છો.

મને જવાહરલાલનો એક વધુ પત્ર મળ્યો છે. એમાં કશું નવું નથી.

તમારો સહૃદયી

પંડિત મોતીલાલ નેહરુ

‘આનંદ ભવન’

અલ્લાહાબાદ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૮૩

૧૪૧. એક પત્ર

અપાડ સુદ ૧૪ [જુલાઈ ૧૩, ૧૯૨૭]^૧

[રામ]નામના મહિમા બાબતમાં તુલસીદાસે કશું પણ કહેવાનું બાકી રાખ્યું નથી. દ્વાદશ મંત્ર^૨, અષ્ટાક્ષર મંત્ર^૩, ઈત્યાદિ આ મોહજાળમાં ફસાયેલા મનુષ્યને માટે શાંતિપ્રદ છે, એટલે જેને જેનાથી શાંતિ મળે તે તે મંત્ર પર આધાર રાખે, પરંતુ જેને શાંતિનો અનુભવ જ થયો નથી અને જે શાંતિની શોધમાં છે તેને તો અવશ્ય રામનામ પારસમણિ બની શકે છે. ઈશ્વરનાં હજાર નામ કહેવાયાં છે. એનો અર્થ એ છે કે ઈશ્વરનાં નામ અગણિત છે, એના ગુણ પણ અગણિત છે. આ જ કારણે ઈશ્વર નામથી પર છે અને ગુણથી પણ પર છે. પરંતુ દેહધારીને માટે નામનો સહારો અતિ આવશ્યક છે અને આ યુગમાં મૂઢ અને નિરક્ષર પણ રામનામ રૂપી એકાક્ષર^૪ મંત્રનો સહારો લઈ શકે છે. ખરું જોતાં રામ શબ્દના ઉચ્ચારમાં એકાક્ષર જ છે અને

૧. મૂળ સંગ્રહમાં આ પત્ર ૧૯૨૭ના વર્ષના બીજા પત્રોની સાથે રાખવામાં આવ્યો છે.

૨. ॐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય ।

૩. ॐ નમો નારાયણાય ।

૪. ॐ.

ઝંકાર અને રામમાં કશો ફરક નથી. પરંતુ નામમહિમા બુદ્ધિવાદથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, એ તો શ્રદ્ધા વડે જ અનુભવી શકાય છે.

મોહનદાસ ગાંધી

[મૂળ હિંદી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૭૯૭

૧૪૨. ઝેંગલોરના મહિલા સમાજમાં ભાષણ^૧

જુલાઈ ૧૩, ૧૯૨૭

દરિદ્રનારાયણ કદી ધરાતા નથી. અને એમનું પેટ એટલું મોટું છે કે તમે જે પૈસા અને ઘરેણાં આપશો તે બધાં એમાં સમાઈ જશે. ઘરેણાં તો તમારું સ્ત્રીધન કહેવાય. એનો મનગમતી રીતે ઉપયોગ કરવાનો તમને અધિકાર છે. તમારાં ખરાં આભૂષણ તો તમારા સદ્ગુણો છે. એટલે તમારાં આભૂષણમાંથી થોડાંક તમે આપી દેશો તો તેથી દેશના ગરીબોની તમારે હાથે સાચી સેવા થશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ચંગ ઇન્ડિયા, ૨૧-૭-૧૯૨૭

૧૪૩. મિ. અને મિસિસ બ્વેરમ સાથે વાતચીત^૨

[જુલાઈ ૧૪, ૧૯૨૭ પહેલાં]

પ્રદર્શન ચાલતું હતું, પણ અહીં મુલાકાત કરનારાઓ તો ચાલુ જ હતા. આ વેળા એક મિશનરી જોડું આવ્યું તે સહૃદયી હતું. ડેનમાર્કનાં હતાં. અને અહીં કોલેજમાં કામ કરે છે. આવ્યાં એટલે તરત જ મિ. બ્વેરમે ગાંધીજીના પેટીરેટિયા તરફ જોઈને કહ્યું : “આવો તો અમે પ્રદર્શનમાં ન જોયો. આ તો કોઈ નવી જાતનો રેટિયો લાગે છે!”

ગાંધીજી : હા; એ પ્રવાસ-રેટિયો છે. એ બંધ કરીએ ત્યારે ડૉક્ટરોની દવાની પેટી જેવો બની જાય છે. અને ગરીબની દવાપેટી જ એ છે ના!

મિ. બ્વેરમ ખૂબ રાજી થયા. પ્રદર્શનની પોતાની મુલાકાત વિશે વાતો કરી અને પોતાનો આનંદ દર્શાવ્યો. પછી પોતાના વિદ્યાર્થીની વાતો કરવા લાગ્યા : “અમારા વિદ્યાર્થીઓ બધા જાંગલા બની ગયેલા છે. સૌને યુરોપીય રીતભાતનો જ શોખ લાગ્યો છે!”

ગાંધીજી : ખ્રિસ્તી થયા એટલે જાંગલા થવું, મદ્યમાંસ ખાવાંપીવાં એવો અર્થ થાય એ તો ખ્રિસ્તી ધર્મનો અનર્થ જ થાય છે ના?

મિસિસ બ્વેરમે કબૂલ કર્યું, અને કહ્યું : “એ પ્રવાહ અટકાવવો જોઈએ. ખ્રિસ્તીઓ એ સમજતા થયા છે. આપને હમણાં કાંઈ ફેર નથી લાગતો?”

૧. મહાદેવ દેસાઈના “સાપ્તાહિક પત્ર”માંથી.

૨. મહાદેવ દેસાઈના “ઝેંગલોરનો પત્ર” માંથી.

ગાંધીજી : વિચારમાં ફેર પડ્યો છે પણ આચારમાં હું કશો જ ફેર નથી દેખતો.

અને પોતાને કલકત્તામાં અનેક ખ્રિસ્તી યુવકોનો જે અનુભવ મળ્યો હતો તે કહી સાંભળાવ્યો.

આમાંથી મિ. બ્યેરમને સારો પ્રશ્ન સૂઝ્યો : “ગાંધીજી, મિશનરીઓ જે દેશમાં રહે તો તેમણે કેવું કાર્ય કરવું જોઈએ એ વિશે તમારા વિચારો જણાવશો?”

ખુશી સાથે. તેમણે પોતાની દૃષ્ટિ અને વૃત્તિ જ બદલી નાખવી જોઈએ. આજે તો તેઓ લોકોની પાસે બાઈબલ વાંચીને જાય છે અને કહે છે, આ બાઈબલ વિના તમારો ઉદ્ધાર નથી, ખ્રિસ્તી થાઓ એટલે ઉદ્ધાર થશે. બીજા ધર્મોની નિંદા પણ તેઓ કરે છે, અને ખ્રિસ્તી ધર્મને સૌથી સારા તરીકે રજૂ કરે છે. એ વૃત્તિ પલટાવી જોઈએ. તેઓ જેવા છે તેવા લોકોની આગળ રજૂ થાય, હિંદુઓ વધારે સારા હિંદુ બને તે મુસલમાન વધારે સારા મુસલમાન બને એ જોવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે. હિંદુ પોતાનો હિંદુ સંસ્કાર છોડીને ભ્રષ્ટ બને તો તેમને દુઃખ થવું જોઈએ. છેક ગામડાંમાં જઈને તેમણે કામ કરવું; લોકોના જીવનની ઉત્તમોત્તમ વસ્તુ ઉત્તમોત્તમ સંસ્કારોની સાથે સંઘટ્ટમાં આવે એવી એકે વસ્તુ રજૂ ન કરવી, અને તેમની આગળ પોતાના સ્વચ્છ જીવનનો જ દૃષ્ટાંત રજૂ કરવો. આમ થશે તો મિશનરીનું કામ દીપશે, અને તેમનાં વચન લોકો શંકા અને વિરોધની વૃત્તિથી સાંભળતા અટકશે. ટૂંકમાં કહું તો લોકોનો ઉદ્ધાર કરવા નહીં પણ લોકોની સેવા કરવા, લોકોની મધ્યમાં રહીને તેમણે કામ કરવા જવું જોઈએ.

“આપનો બહુ આભાર માનું છું. અમે આવતે વર્ષે ડેનમાર્ક જઈએ છીએ. આપ કાંઈ સંદેશો આપશો?”

સંદેશો તો અપાઈ ચૂક્યો!

“એ તો અમે પહોંચાડશું જ, પણ અમારા લોકોને ઉદ્દેશીને કશું નહીં કહો?”

વારુ, જે તમારા લોકોને હિંદુસ્તાનની સેવા કરવી હોય, હિંદુસ્તાન તરફ પ્રેમ હોય તો એ પ્રેમે કાંઈ સ્પષ્ટ રૂપ લેવું જોઈએ. તમારા લોકો દુગ્ધાલયોના કામમાં અતિશય નિપુણ છે. અમારા દેશને ઉત્તમ દુગ્ધાલય બનાવવાનું અને ગોપાલન તેઓ શીખવે એ હું માગું.

મિસિસ બ્યેરમ પણ સાવધાન ચિત્તે સાંભળી રહ્યાં હતાં. રેંટિયો ચલાવતાં શીખવાની તેમણે આનુરતા બતાવી. બંને ડેનમાર્ક જાય તે પહેલાં આશ્રમમાં આવી જાય એવો ગાંધીજીએ આગ્રહ કર્યો, અને બંનેએ આભાર સાથે આમંત્રણ સ્વીકારીને રજા લીધી.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૭-૭-૧૯૨૭

૧૪૪. પાંજરાપોળમાં સુધારો

મંદવાડમાંથી ઊઠ્યા પછી બેંગલોરના બાદશાહી ગોરસવિદ્યાલયમાં નિયમિત આંટો મારવાનું અને ત્યાં નિયમિત “પાઠ” શીખવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું. એ વિદ્યાલય કેમ ચાલે છે તથા તેના ક્યા ક્યા વિભાગો છે તે મને બાદશાહી ગોરસશાસ્ત્રી તથા વિદ્યાલયના અધ્યક્ષ મિ. વિલિયમ સ્મિથ અને એમના મદદનીશો સંભાળપૂર્વક બતાવતા. અખિલ ભારત ગોરક્ષા મંડળ વતી સત્યાગ્રહાશ્રમમાં દુગ્ધાલયનો પ્રયોગ ચાલે છે, તેને અંગે આમ મેળવેલા જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાની હું આશા રાખું છું. મિ. સ્મિથ સાથે કેટલીક ચર્ચા થઈ તેને પરિણામે પાંજરાપોળની વ્યવસ્થા વિષયે તથા ગામડાંમાં ઢોર સુધારવાના ઉપાયો વિષયે એમ બે નોંધ લખી દેવાની મેં એમને વિનંતી કરી, તે એમણે તરત જ માન્ય કરી. આ બે કીમતી નોંધ મારી પાસે આવી ગઈ છે, તેમાંથી પાંજરાપોળ વિષયની નોંધ નીચે આપું છું :

વર્તમાન પાંજરાપોળોમાંની વધુઘટ્ટુ સ્થાયી તથા નિશ્ચિત આવકવાળી કેટલીક સાધારણ ઠીક ચાલે છે, અને વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે નકામાં થયેલાં અમુક ઢોરને આશરો આપે છે. પરંતુ વેપારપાણી મંદ લોચ અને ફળાના પૈસા વસૂલ કરવામાં વિલાંબ થાય એવા વખતમાં ઘણી પાંજરાપોળોમાં ઢોર ભૂખનું કષ્ટ વેઠી વેઠીને અંતે મરી જાય એવો અનુભવ વિરલ નથી; આવી સ્થિતિમાં ગોશાળા ગાયનું આશ્રયસ્થાન મટીને વધસ્થાન બની જાય છે, અને તેમાં વધનું સાધન ઇશો નહીં પણ ભૂખમરો લોચ છે. આવી ભયાનક દુર્દશા ઓછામાં ઓછા છ પ્રસંગે મારા જ્ઞેવામાં આવી છે. એટલે પાંજરાપોળો વિષયે પ્રથમ કરવાનું તે આ, કે સ્વાભાવિક મરણપર્યંત સારી રીતે ખવડાવી તથા સાચવી શકાય અને ભીડ ન થાય એવી રીતે રહી શકે એના કરતાં વધારે ઢોર કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં ત્યાં સંઘરવામાં ન આવે.

નિશ્ચિત આવકવાળી તથા મૂડી મેળવી શકે એવી બધી મોટી પાંજરાપોળોમાં મારા મત પ્રમાણે ત્રણ વિભાગો કરવા જોઈએ, અને તે બધા ઉપર કેળવાયેલા દુગ્ધાલય-વ્યવસ્થા-પકની દેખરેખ જોઈએ.

૧. પાંજરાપોળ વિભાગ, જ્યાં ભેંશ વિના બીજાં ઘરડાં તથા નકામાં ઢોર સ્વાભાવિક મોતે મરે ત્યાં સુધી પળાય.

૨. ગોશાળા વિભાગ, જ્યાં કતલથી બચાવેલી ગાયોમાંથી ઓલાદ આપે એવી લોચ તે, તેમ જ બીજી દુધાળ ગાયો રહે. આ ગાયોના દૂધની નોંધ રહે, અને દૂધ સૌથી વધારે નફો રહે એવી રીતે વેચાય. ઉત્તમમાં ઉત્તમ ખૂંટ આ ગાયોને દેખાડાય અને વાછડાંને સંભાળપૂર્વક ઉછેરાય. ધણખૂંટ દાખલ કામ આવે એમ ન લોચ એવા વાછડાંને ખસી કરવા, અને ખૂંટ દાખલ અર્થ આવે એવાને ત્રીજા વિભાગમાં મૂકવા અથવા ગામડાંમાં ધણખૂંટ દાખલ મોકલવા. વાછડી બધી ઉછેરવી. વાછડાંઓની સંખ્યા બહુ વધી જાય, એટલે તે સંભાવિત હિંદુઓને એવી શરતે વેચાતાં આપવાં કે કામ અથવા દૂધથી ઊતરી જાય એટલે પાંજરાપોળ વિભાગમાં એને મૂકી જાય.

૩. ખૂંટ વિભાગ, જ્યાં આસપાસના લોકોના ઉપયોગ અર્થે સર્વોત્તમ જાતના ખૂંટ રહે. જે ગાયોને વ્યવસ્થાપક ઓલાદ લેવા લાયક ગણે એ બધીને આ ખૂંટ વિનામૂલ્યે દેખાડાય,

અને દેખાડાની નોંધ રહે. આસપાસના પ્રદેશમાં ખૂંટ વિના બીજા બળદને વિનામૂલ્ય ખસી કરવાનું કામ પણ આ વિભાગમાં થાય.

ભેંશની ઓલાદ સુધારવા કાંઈ વિશેષ પગલાં લેવાનું પ્રયોજન નથી. માદા દૂધ આપે અને નર કામ આપે આમ બેવડા ગુણ ઢોરની જે જાતમાં હોય નહીં તે જાત આ દેશમાં રાખવી પોસાય એમ નથી. પાડો સામાન્ય રીતે ખેતરમાં કે ગાડામાં કામ આવતો નથી, અને તેથી ઓલાદ અર્થે જોઈએ તે વિના બીજા બધા પાડાને જન્મતાં જ કતલ કરવામાં ન આવે તો તે દેશને ભારરૂપ થઈ પડે છે. હિંદુસ્તાનના લોકો મોટે ભાગે પશુવધમાત્રથી વિરુદ્ધ છે; નહીં તોપણ માંસને માટે પાડા ઉછેરવા પાલવે નહીં, કેમ કે એ જાતના માંસની કિંમત પડતરથી ઓછી છે.

ગાય દૂધે ઘટી ગઈ છે, એટલે જ હિંદુસ્તાનમાં ભેંશ જીવે છે અને વધે છે, અને મજબૂત તંદુરસ્ત વાછડાને પૂરું પડે એટલું જ નહીં પણ તે ઉપરાંત પોતાના ખાધાખર્ચા જેટલું ગાય વિશેષ દૂધ આપે, આટલે સુધી બધી જાતની ગાયોની દૂધ આપવાની શક્તિ વધારવી એ ઢોરઉછેરની પ્રવૃત્તિમાત્રનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. જે અને જે દિવસે આ ધોરણને આપણે પહોંચી જઈએ, તો અને તે દિવસે ભેંશ નિર્રર્થક થઈને આર્થિક શક્તિનો ભોગ થઈ પડશે. હાલમાં દેશના ઘણા ભાગમાં ખેડૂત, બળદ ઉછેરવા બેત્રણ ગાય રાખે છે અને ઘરજોગાં દૂધથી સારુ એકબે ભેંશ રાખે છે. આ સ્થિતિ કદાપિ ટકી શકે નહીં. એમાં વધારે પડતું ખર્ચ છે, અને હાલ જે ગાયો બળદ ઉછેરવામાં જ કામ આવે છે તે ભવિષ્યમાં વાછડાને ઉછેરવા ઉપરાંત ઘરજોગું દૂધથી કેમ પૂરું ન પાડે એનું કાંઈ કારણ નથી. આ દેશનાં ઢોર માંસની દૃષ્ટિએ નકામાં જેવાં છે. અને બળદ સારુ ગાય ને દૂધ સારુ ભેંશ રાખવી આપણને પરવડે નહીં. આ બેય કામ ગાય જ કરી શકે અને ગાયે જ કરવાં જોઈએ. એટલે પાંજરાપોળોએ ગાયને પાળવા તથા સુધારવાનો વિશેષ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં ખેતીનો આધાર બળદની માતા ગાય ઉપર છે, ભેંશ ઉપર નહીં; અને લોકોની તંદુરસ્તી ગાયના દૂધથી ટકી રહે તથા સુધરે એમ છે. ગાય દૂધે ઊતરતાં ભેંશ આગળ આવી છે, એટલે ભેંશે એક રીતે અનધિકાર પ્રવેશ કર્યો છે.

ઉપર દર્શાવેલી રીતે પાંજરાપોળોને ચલાવવા લાયક ખરેખરા હોંશિયાર માણસોને પાંજરાપોળોમાં રાખવામાં આવે તો તેમાં દેશનું ભારે કામ થાય એમ છે.

વાચક ઉપલી નોંધ ઉપરથી જોઈ શકશે કે ચાલુ પાંજરાપોળોના પરિચયપૂર્વક મિ. સ્મિથે તે લખી છે. પોતે ઘણી પાંજરાપોળો જોઈ છે એમ એમણે મને કહ્યું. એમના મત પ્રમાણે પાંજરાપોળોએ વૃદ્ધ તથા અપંગ ઢોરને આશરો આપવો જોઈએ, એટલું જ નહીં, પણ ગોપાલનનું કામ કરવું તથા લોકોને ગોપાલનની કળા શીખવવી જોઈએ, અને એટલા માટે પાંજરાપોળોને અંગે સુવ્યવસ્થિત આદર્શ દુગ્ધાલય તેમ જ ખૂંટ વિભાગ રાખવા જોઈએ. આ ઉપરાંત ચર્માલય પણ જોઈએ એમ હું માનું છું. ચર્માલય વધારવા વિશે મિ. સ્મિથ સાથે મેં ચર્ચા કરી. એ વિચાર એમને આકર્ષક લાગ્યો, પણ પોતાના વિષય બહાર વિચારવાની એમની ઈચ્છા નહોતી. ભેંશવિષયે મિ. સ્મિથે સાવધાનપણે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે જાણવાજોગ છે. પશુવધવિષયે આપણને અરેરાટી છે તે એમને નથી, હોઈ શકે નહીં, છતાં તે જુઓ છે કે આ દેશમાં નકામાં ઢોરનો વધ સૂચવવો તે કોઈ પણ દેશમાં વૃદ્ધ તથા અશક્ત માબાપનો વિનાશ સૂચવવા જેટલું જ

અસ્થાને છે. એટલે હિંદુઓની લાગણીમાં પ્રવેશ કરવાનો એમણે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે, અને આપણી પરંપરાની સાથે બંધ બેસે એવી રીતે ઢોરને પડાવવાના તથા સંભાળવાના ઉપાય સૂચવ્યા છે. મિ. સ્મિથની મહત્વની નોંધમાં કરેલી સૂચનાઓ વિષયે પાંજરાપોળોના વ્યવસ્થાપકો વિચાર કરશે અને શરૂઆતમાં નહીં જોવા ખર્ચે કરી શકાય અને પરિણામે બહુ નફો આપે એવી વ્યવસ્થામાં આવશ્યક ફેરફાર કરશે, એવી હું આશા રાખું છું.^૧ મિ. સ્મિથની બીજી નોંધ વિષયે હવે પછી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૪-૭-૧૯૨૭

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૮-૮-૧૯૨૭

૧૪૫. એક લિપિનો પ્રશ્ન

કેટલાક વખત પહેલાં એક ગુજરાતી પત્રલેખકે નવજીવનને એક પત્ર લખી સલાહ આપી હતી કે, તમારે નવજીવન દેવનાગરીમાં છાપવું જોઈએ અને એ દ્વારા આખા ભારતવર્ષ માટે એક લિપિની આવશ્યકતા છે એવી તમારી માન્યતાને વ્યવહારમાં ઉતારી બતાવવી જોઈએ. બધી હિંદી ભાષાઓ માટે એક જ લિપિ હોવી જોઈએ અને તે દેવનાગરી જ હોઈ શકે, એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. છતાં નવજીવનમાંની મારી નોંધમાં^૨ જણાવેલાં કારણોસર હું એ પત્રલેખકની સલાહને અનુસરી શક્યો નથી. એ કારણોની અહીં પુનરુક્તિ કરી એના પર અહીં હું ભાર દેવાની જરૂર નથી જોતો. પરંતુ દેશમાં આવેલી મહાન રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ આ વિચારને માત્ર લોકપ્રિય કરવાની જ નહીં, પણ એ દિશામાં કંઈક સંગીન કરવાની આપણને જે તક આપે છે, તે આપણે ઝડપી લેવી જોઈએ, એ વિશે શંકા નથી. હિંદુમુસ્લિમ ગાંડપણ, બેશક, પરિપૂર્ણ સુધારાના માર્ગની આડે આવે છે. પરંતુ દેવનાગરી લિપિ હિંદમાં સાર્વત્રિક થઈ જાય તે પહેલાં, સંસ્કૃત અને દ્રાવિડી કુળની બધી ભાષાઓ માટે એક જ લિપિ રાખવી એવો હિંદુ હિંદનો વિચાર થઈ જવો જોઈએ. અત્યારે તો આપણે ત્યાં બંગાળમાં બંગાળી લિપિ, પંજાબમાં ગુરુમુખી, સિંધમાં સિંધી, ઉત્કલમાં ઊડિયા, ગુજરાતમાં ગુજરાતી, આંધ્રમાં તેલુગુ, તામિલનાડુમાં તામિલ, કેરળમાં મલયાલમી, કર્ણાટકમાં કર્ણાટકી (કાનડી) છે; અને તેમ બિહારમાં કૈથી અને દક્ષિણમાં મોડીની વાત તો વળી છોડો. જે આ બધી લિપિઓને સ્થાને બધાં વ્યવહારુ અને રાષ્ટ્રીય કામોમાં દેવનાગરીને સ્થાપી શકાય, તો એ ઘણી મોટી પ્રગતિનું પગલું ભર્યું ગણાય. હિંદુ હિંદની એકતામાં એથી મદદ થાય અને જુદા જુદા પ્રાંતો પરસ્પર એથી નિકટતર સંબંધમાં આવે. જુદી જુદી દેશી ભાષાઓનું અને લિપિઓનું જેને કાંઈ પણ જ્ઞાન છે તે સ્વાનુભવ પરથી જાણે છે કે, નવી લિપિને હસ્તામલકવત્ કરવામાં કેટલો વખત જાય છે. બેશક, પોતાના દેશપ્રેમની ખાતર કશું મુશ્કેલ નથી, અને જુદી જુદી લિપિઓ, તેમાંની કેટલીક તો ઘણી સુંદર છે, તેની પર કાબૂ મેળવવામાં ખર્ચેલો સમય કોઈ પણ રીતે નિર્રથક ખર્ચો ન જ

૧. જુઓ “ગામડાંનાં ઢોરોની સુધારણા”, ૪-૮-૧૯૨૭.

૨. જુઓ “નવજીવન દેવનાગરી લિપિમાં”, ૨૬-૬-૧૯૨૭.

ગણાય. પરંતુ આ ત્યાગભાવ માની લાખો લોકો પાસે આશા રખાય એમ નથી. રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ એમને માટે માર્ગ સરળ કરવો જોઈએ. એથી હિંદુસ્તાન માટે આપણી પાસે એક સહેલાઈથી બંધબેસતી કરી શકાય એવી સાર્વત્રિક લિપિ હોવી જોઈએ, અને દેવનાગરી સિવાય કોઈ લિપિ એટલી બંધબેસતી કરી શકાય એવી તૈયાર નથી. આ જ હેતુ પાર પાડવા માટે એક અખિલ ભારતીય મંડળ છે વા હવું. એ અત્યારે શું કરે છે એની મને ખબર નથી. પરંતુ જો આ કામ કરવાનું જ હોય તો કાં તો એ મૂળ મંડળને મજબૂત કરવું જોઈએ કે કાં તો આ કામ માટે એક નવું મંડળ સ્થાપવું જોઈએ. હિંદી વા હિંદુસ્તાનીનો રાષ્ટ્રભાષા તરીકે ફેલાવો કરવાની હિલચાલ સાથે આને ગૂંચવી ન નાખવી જોઈએ. એ કામ ઘણું ધીમું ધીમું પણ સ્થિરતાથી ચાલી જ રહ્યું છે. એક લિપિની વપરાશ એક ભાષાના ફેલાવાને સરળ બનાવશે. પરંતુ એ બંનેનું કામ અમુક હદ સુધી જ સાથે સાથે ચાલશે. હિંદી વા હિંદુસ્તાનીની યોજના પ્રાંતિક ભાષાઓનું સ્થાન લેવાની નથી! એનો હેતુ એમાં પૂર્તિ કરવાનો અને આંતરપ્રાંતીય ઉપયોગમાં આવવાનો છે. જ્યાં સુધી હિંદુમુસ્લિમ વિદ્વેષ ચાલુ છે ત્યાં સુધી એ ફારસી લિપિમાં લખાયેલી અને ફારસી યા અરબી શબ્દોના વધારેપડતા ભરાવાવાળી ઉર્દૂનું વા દેવનાગરીમાં લખાયેલી અને સંસ્કૃત શબ્દોના વધારે ભરાવાવાળી હિંદીનું રૂપ લે છે. પણ જ્યારે બંને કોમોનાં હૃદય એક થશે, ત્યારે એક જ ભાષાનાં એ બે રૂપો એકબીજામાં મળી જશે, અને એ બેમાં પરિણામરૂપી એવી, પોતાના પૂર્ણ વિકાસ અને અર્થશક્તિ માટે આવશ્યક હોય એવાં સંસ્કૃત, ફારસી અને અરબી વા બીજા શબ્દોવાળી એક ભાષા આપણને મળશે.

પરંતુ જુદા જુદા પ્રાંતોના લોકો પ્રાંતિક ભાષાઓ સહેલાઈથી શીખી શકે એટલા માટે એક લિપિની યોજના તો બીજી બધી લિપિઓને નિઃશંકપણે સ્થાનભ્રષ્ટ કરવા માટે છે. આ હેતુ સાધવાનો સારામાં સારો માર્ગ એ છે કે, પ્રથમ તો, ગુજરાતમાં છે એમ, હિંદભરની બધી શાળાઓમાં, વિશેષ નહીં તો હિંદુઓ માટે તો, દેવનાગરી શિક્ષણ ફરજિયાત કરી દેવું, અને પછી જુદી જુદી દેશી ભાષાઓના અગત્યના સાહિત્યને દેવનાગરીમાં છપાવવું. અમુક પ્રમાણમાં આવો પ્રયત્ન ક્યારનો થઈ પણ ચૂક્યો છે. દેવનાગરીમાં છાપેલી ગીતાંજલિ મેં જોઈ છે. પરંતુ એ પ્રયત્ન મોટા પ્રમાણ પર કરવાની જરૂર છે. વળી આવાં પુસ્તકોના ફેલાવા માટે પ્રચારકાર્ય પણ કરવું જોઈએ. હિંદુમુસલમાનનો મેળ કરવા માટે કોઈ પણ રચનાત્મક સૂચના કરવી અત્યારે તો ફેશન બહાર ગણાય છે, એ હું જાણું છું. છતાં આ પત્રમાં મેં કહ્યું છે તે મારાથી ફરી કદા વિના રહેવાતું નથી કે, પોતાના મુસલમાન ભાઈઓની નજીક આવવું હોય તો, હિંદુઓએ ઉર્દૂ શીખવું જોઈએ અને પોતાના હિંદુ ભાઈઓની નજીક આવવું હોય તો મુસલમાનોએ હિંદી શીખવું જોઈએ. હિંદુ અને મુસલમાનોની સાચી એકતામાં જેને શ્રદ્ધા છે એમણે એકબીજા તરફના તિરસ્કારના અત્યારના ભયંકર ઉદ્ગારો અને વર્તનથી ગભરાવાની જરૂર નથી. શ્રદ્ધાની જો કાંઈ કિંમત હોય તો જેમનામાં એ હોય તેમણે જ્યારે જ્યારે શક્ય હોય ત્યારે ત્યારે પરસ્પર ઉદારતા, પ્રેમ અને સભ્યતાનાં સર્વ કાર્યો, કોઈને ધૂસણરૂપ ન લાગે એમ પણ સક્રિયતાથી કરવાં રહ્યાં. અને એકબીજાની ભાષા શીખવી એ એ દિશામાં ભરી શકાય એવું ઓછામાં ઓછું પગલું છે. ભાવિક મુસલમાનોએ લખેલી ઘણી સારી કિતાબો દ્વારા મુસલમાનો કુરાન અને પયગંબર વિશે શા વિચારો ધરાવે છે એ હિંદુઓએ જાણવું; અને એટલાં જ સારી રીતે લખાયેલાં ભાવિક હિંદુઓનાં પુસ્તકો દ્વારા હિંદુઓ ગીતા અને કૃષ્ણ વિશે શા વિચારો ધરાવે છે

એ મુસલમાનોએ જાણવું, એ શું તે તે પક્ષોએ અજ્ઞાન અને ધર્માધિ નિંદકોએ લખેલાં એકબીજાનાં ધર્મપુસ્તકો અને એના પ્રેરકો વિશે લખેલી તમામ ખરાબ વસ્તુઓ જાણવા કરતાં સારું નથી?

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૪-૭-૧૯૨૭

ભાષાંતર : રાષ્ટ્રભાષા વિશે વિચાર, પા. ૧૯-૨૨

૧૪૬. સત્યાગ્રહની મર્યાદા

ભાઈ ભડ્યાને અનેક વિષયો વિશે એક લાંબો પત્ર^૧ મેં લખ્યો હતો, તેમાં પ્રસંગોપાત્ત તેમના નાગપુર જવા વિશે પણ એક ફકરો હતો. આ ફકરો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો, અને તેમાંથી સત્યાગ્રહ અને તેના કર્તાને વિશે મારા મત પ્રમાણે વગર વિચારે અવળા અર્થ કરવામાં આવ્યા છે. એ ફકરો કાંઈ સત્યાગ્રહ ઉપર પ્રબંધ ન હતો; અને એમાં બીજા બધા કાગળોની જેમ કાગળ લખનાર અને વાંચનાર બંનેની વચ્ચે સમજાયેલી કેટલીક વસ્તુ અધ્યાહાર રહેલી હતી. એ કાગળ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે તો લખાયેલો નહોતો જ. પણ ભાઈ ભડ્યાએ તે પ્રસિદ્ધ કરવાની રજા તાર કરીને માગી ત્યારે મેં તુરત એ રજા આપી. મારો આ કાગળ પ્રસિદ્ધ થયા પછી નાગપુરમાં જે ભાષણો થયાં છે, તેમાં વક્તાઓનું એવું કહેવું હતું કે જે વસ્તુ મેં ભડ્યાને લખી એ જ વસ્તુ નાગપુર “સત્યાગ્રહ” શરૂ થયો ત્યારે મારે સ્પષ્ટ કરવી જોઈતી હતી. હું એ વિચારમાં મળતો થતો નથી. ભાઈ અવારીએ એમ જાહેર કર્યું ન હોત કે તેમની લડતને મારી સંમતિ છે, તો તે કથનનો ઈનકાર કરનારો લેખ પણ મેં ન લખ્યો હોત. કારણ મારો નિયમ છે કે જ્યાં હું મદદ ન કરી શકું ત્યાં નાહક વયમાં પડીને અંતરાય ન નાખું. એટલે નાગપુર સત્યાગ્રહને વિશે વિસ્તારપૂર્વક મત આપવાને બદલે માત્ર ભાઈ અવારીના કથનનો ઈનકાર કરીને, અને દેશમાં પ્રવર્તતા હિંસાના વાતાવરણનો ઉલ્લેખ કરીને જ મેં સંતોષ માન્યો. હવે જે મારા કાગળમાં લખેલી દલીલ એ કાગળ વાંચનારાઓ સ્વીકારી ન શક્યા, તો નાગપુર સત્યાગ્રહને મુલતવી રાખવાને માટે મારા એ ખાનગી કાગળનો ઉપયોગ ગેરવાજબી હતો એમ કદાચ વિના રહેવાતું નથી. વળી જ્યારે તેમણે એ કાગળનો જાહેર ઉપયોગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, ત્યારે તેમની ફરજ હતી કે જે વસ્તુ તેમને ન સમજાઈ અથવા મારાં આગલાં વચનોથી વિરુદ્ધ લાગી તે તેઓ પહેલી મારી પાસેથી સમજી લે. વળી જે અભિપ્રાય તેમને ન સમજાયો કે ન ગળે ઊતર્યો તે અભિપ્રાય નાગપુરના ઉત્સાહી યુવકોનાં માથાંમાં મારી તેમને નિરુત્સાહ ન કરવાની તેમની ફરજ હતી. દેશમાં તો અનેક ઘેલી પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે, પણ તે બધીના ઉપર અભિપ્રાય આપવાની મારી ફરજ છે એમ મને નથી લાગતું; કારણ મારી નમ્રતા મને બતાવે છે કે જે પ્રવૃત્તિ મને ઘેલી લાગે તે તેના કરનારાઓને ઘેલી ન લાગતી હોય, બલકે કદાચ ઊહાપણનો નમૂનો પણ લાગતી હોય. આ કારણથી જોકે દેશમાં ઘણે સ્થળે સત્યાગ્રહને નામે અનેક પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે, તોપણ તે વિશે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવાનું મને કારણ નથી જણાયું. આથી નાગપુરના યુવકોને અને બીજા જે માણસોને ત્યાંના સત્યાગ્રહમાં રસ

૧. ન્યૂઓ “બરનેરજી ફરામજી ભડ્યાને પત્ર”, ૨-૭-૧૯૨૭ પહેલાં.

હોય તે બધાઓને મારી સૂચના છે કે સત્યાગ્રહ કરવાને માટે, અથવા તો કોઈ પણ અન્યાયી કાર્યની સામે બીજા કોઈ પણ પ્રકારની લડત ચલાવવાને માટે, મહાસભાની પરવાનગી મેળવવાને બંધાયેલા છે એમ તેઓ હરગિજ ન માને. હા, તેમણે મહાસભાના નામનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. અને જો તેમને ખરે જ લાગતું હોય કે નાગપુર સત્યાગ્રહ યોગ્ય હતો અને ખરેખર સત્યાગ્રહ હતો, તો તેમણે પોતાની લડત પાછી ચાલુ ન કરવી એ જોલમાં ગયેલા તેમના મુખી અને તેમના સાથીઓનો ત્યાગ કરવા બરાબર ગણાશે. પણ જો તેઓ એમ માનતા હોય કે જેને તેઓ સત્યાગ્રહ સમજતા હતા તે સત્યાગ્રહ નહોતો તો જુદી વાત છે.

આટલું સ્પષ્ટીકરણ કરીને જે મિત્રોએ ભલે ભાવે મારા કાગળ ઉપર ટીકા કરી છે તેમણે સત્યાગ્રહ વિશે ઉત્પન્ન કરેલી ગેરસમજ ટાળવાનો થોડો પ્રયત્ન કરીશ. હું આગ્રહપૂર્વક માનું છું કે જે રીતે નાગપુરમાં હથિયારના કાયદાનો ભંગ કરીને સત્યાગ્રહ કરવામાં આવ્યો, તે રીતે કરેલો ભંગ સત્યાગ્રહ ન કહી શકાય. એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે નાગપુરમાં “પ્રજ્ઞશાહી દળ” અને સરકાર વચ્ચે ઝઘડો હથિયારના કાયદા સંબંધે નહોતો, પણ અનેક દેશભક્ત બંગાળી યુવાનોને ગેરકાયદેસર જોલમાં પૂરી રાખવા વિશે હતો. એટલે સવિનયભંગ માટે હથિયારનો કાયદો પસંદ કરવો એ તો દરેક રીતે ગેરવાજબી હતું. વળી મારા કાગળનો કેટલાક જણાએ તો એવો અર્થ કર્યો છે કે કદી મારા સ્વપ્નામાંયે નહોતો. છેક ૧૯૧૭-૧૮માં મેં જાહેર કર્યું હતું કે સરકારનાં અનેક કાળાં કૃત્યોમાં પ્રજાને નિઃશસ્ત્ર કરવાનું કૃત્ય કાળામાં કાળું છે. અહિંસામાં અક્ષરશઃ હું માનતો હોવા છતાં મારો અભિપ્રાય છે કે જે હિંદીને હથિયાર રાખવાની ઈચ્છા હોય તેને, કાયદાની મર્યાદાની અંદર, હથિયાર રાખવાની છૂટ હોવી જોઈએ. હું એ પણ સ્વીકારું છું કે કોઈ પણ વ્યવસ્થિત સરકારને હથિયારનો કાયદો કર્યા વિના ચાલતું નથી, ચાલે એમ નથી. પણ કોઈ પણ નાગરિકને વગર પરવાને ને પોતાની મરજીમાં આવે એટલાં હથિયાર રાખવાનો સ્વાભાવિક હક છે એવું હું બિલકુલ માનતો નથી. ઊલટું, મારો અભિપ્રાય તો એવો છે કે સુરાજ્યને અર્થે, હથિયાર રાખવા વિશે અમુક નિયમો ઘડવાની સરકારને સત્તા હોવી આવશ્યક છે. વળી જેમ ચોરી અથવા તેવા બીજા કોઈ પણ ગુના અટકાવનારો કોઈ અયોગ્ય કાયદો કરવામાં આવે તો તેની સામે સત્યાગ્રહ થઈ શકે છે તેમ, અયોગ્ય હથિયારનો કાયદો કરવામાં આવે તે સામે અથવા તેવા કાયદાના અમલ સામે સત્યાગ્રહ અવશ્ય થઈ શકે એ વસ્તુ મારી કલ્પનાની બહાર નથી. પણ હું દૃઢતાપૂર્વક માનું છું કે જે પ્રમાણે ચોરીઓ વિશેના અયોગ્ય કાયદાની સામે ચોરી કરીને સત્યાગ્રહ ન કરી શકાય, તેમ હથિયાર વિશેના અયોગ્ય કાયદા સામે હથિયાર લઈને સત્યાગ્રહ ન કરી શકાય.

સત્યાગ્રહ અને સવિનયભંગનો ભેદ પણ સમજવાની જરૂર છે. સવિનયભંગ માત્ર સત્યાગ્રહમાં આવી જાય છે અથવા સત્યાગ્રહના વૃક્ષની શાખા છે, પણ સત્યાગ્રહ માત્ર સવિનયભંગ નથી. અને નાગપુરના મિત્રો જેને સત્યાગ્રહ અથવા સવિનયભંગ કહેતા હતા તે તેમણે બંધ કર્યો છે, એટલે હું તેમને અને બીજાઓને સૂચનારૂપે ખબર આપું છું કે બંગાળના કેદીઓને માટે સત્યાગ્રહ કેવી રીતે કરી શકાય. જો તેઓ મારી સામે ગુસ્સો ન કરે અથવા મને હસી ન કાઢે તો હું તેમને અનેક રસ્તા સુઝાડી શકું એમ છું. એક તો એ કે તેઓ ખાદી મારફતે લોકોની શક્તિ ખીલવીને અને ખાદી મારફતે પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરીને સત્યાગ્રહ કરી શકે. બીજું, જ્યારે જ્યારે હિંદુમુસલમાનો વચ્ચે પોતાના પ્રાંતોમાં તોફાન થાય ત્યારે ત્યારે તેઓ પોતાનાં માથાં ભાંગવા દઈને, અથવા તો જ્યારે એવાં તોફાન ન થતાં હોય ત્યારે વિધર્મીઓને

માટે મૂંગી સેવાનાં કાર્ય કરીને હિંદુમુસલમાન ઐક્યના અગુવા બની સત્યાગ્રહ કરી શકે છે. જો આવું રચનાત્મક કાર્ય તેમને નીરસ લાગે, અને દેશમાં છવાયેલા વિચાર, વાણી અને વર્તનની હિંસાના વાતાવરણ છતાં સવિનયભંગ કર્યા વિના તેમને સખ ન વળે તો તેમને નીચેનો નુસખો હું રજૂ કરું છું કે જેથી એક માણસ પણ સવિનયભંગ કરી શકશે. માત્ર, કેદીઓ તેના ભંગને પરિણામે તરત જ છૂટશે એવી તે આશા ન રાખે, પણ એ વ્યક્તિગત બલિદાનનું પરિણામ કોઈક કાળે તો એવું આવશે જ એ આશા તેઓ અવશ્ય રાખે. હું સૂચવું છું કે એક ટુકડી અથવા એક જ માણસ નાગપુરથી પગે ચાલી કલકત્તે ગવર્નરને મકાને જાય. જો પગે ચાલતાં જવામાં કંટાળો આવે અથવા તે અશક્ય લાગે, તો ગાડીભાડાના પૈસા મિત્રોની પાસે એકઠા કરી કલકત્તા પહોંચે; અને ત્યાં પહોંચી એક એક જણ સીધો ગવર્નરના બંગલા તરફ કૂચ કરે, અને ત્યારે જ અટકે કે જ્યારે તેને રોકવામાં આવે. એને રોકવામાં આવે એટલે તે જણાવે કે કાં તો કેદીઓને છોડો અથવા મને કેદ કરો. આ ભંગ શુદ્ધ સવિનય હોવા ખાતર દરેક સત્યાગ્રહીએ પોતાની પાસે હથિયાર ન રાખવાં. અપમાન થાય, લાતો પડે કે તેથીયે બૂરા હાલ થાય, તોપણ નમ્રતાથી પોતાને સ્થાને અડગ ઊભા રહી લેશમાત્ર વિરોધ વિના તેણે પકડાઈ જવું. દરેક સત્યાગ્રહી પોતાની સાથે પોતાના ખીસામાં ભાતું રાખે, એક પાણીનો શીશો રાખે, ગીતા, કુરાન, બાઈબલ, ઝંદઅવસ્તા, ગ્રંથસાહેબ જેવાં પોતપોતાના ધર્મનાં પુસ્તક રાખે, અને તકલી રાખે. જો આવા સાચા સત્યાગ્રહીઓ ઘણા હશે તો જેમ વરસાદનું એક હળવું આપટું હિંદુસ્તાનની મરુભૂમિઓને એક દિવસની અંદર લીલાછમ ગાલીયા બનાવી મૂકે છે તેમ, અવશ્ય તેઓ અતિશય અલ્પ સમયમાં વાતાવરણને પલટાવી નાખશે.

આ સંબંધમાં વાજબી રીતે કોઈ સવાલ કરી શકે છે કે “તમે જે કહો છો એ માનતા જ હો તો શા સારુ તમે જ આગેવાની કરતા નથી, પછી ભલેને તમને એકે સાથી ન મળતો હોય?” મારો જવાબ એ છે કે આ વીર કૃત્યને માટે મારામાં પૂરતી શુદ્ધિ છે એમ હું માનતો નથી. સત્યાગ્રહશક્તિ મેળવવાને અર્થે મારી જિંદગીની પળેપળ વિચાર, વાણી અને વર્તનની પવિત્રતા મેળવવા મારો પ્રયત્ન ચાલી જ રહ્યો છે. છતાં હું કબૂલ કરું છું કે આજે અનેક વિકારો મારા ઉપર હુમલો કરી શકે છે. કોઈ પણ દુષ્કૃત્ય થતું જોઈ અથવા સાંભળું છું તો મારો ક્રોધ ઊછળી ઊઠે છે. માત્ર એટલો દાવો હું નમ્રતાપૂર્વક કરી શકું ખરો કે આવા વિચારો અને વૃત્તિઓને હું ઠીક ઠીક કાબૂમાં રાખી શકું છું, અને મારા ઉપર સવાર થતાં અટકાવી શકું છું. પણ આવા વીરકૃત્યને માટે હું જે શુદ્ધિ મેળવવાની જરૂર જોઉં છું, તે તો એવી હોવી જોઈએ કે દુષ્કૃત્ય પ્રત્યે તિરસ્કાર હોવા છતાં ચિત્તમાં એકે વિકાર ન ઊઠે. જ્યારે મને લાગશે કે મારામાં ખરાબ વિચાર પણ નથી આવી શકતા, — અને હું માનું છું કે કોઈ પણ ધર્મભીરુ મનુષ્ય એ દશાએ પહોંચી શકે છે, — ત્યારે હું કોઈ પણ માણસની સલાહની રાહ જોયા વિના અને પાગલોના સરદારની ઉપમા મેળવવાના જોખમે પણ વાઈસરોયના દરવાજા ઠોકતાં અથવા તો મને જ્યાં જવાનું સૂઝે ત્યાં જતાં અચકાવાનો નથી, અને ત્યાં જઈને હું મારી માગણી કરીશ કે આજે આ દેશ પિલાઈ રહ્યો છે તેને અમુક વસ્તુઓ આપો, નહીં તો મારા શરીરનો કબજો લો.

દરમ્યાન સત્યાગ્રહની રખે કોઈ હાંસી કે વિડંબના કરે. હું તો એમ માગું છું કે જો બની શકે તો સત્યાગ્રહનું હમાણું કોઈ નામ જ ન લે, અને પછી સત્યાગ્રહ સિવાય તે ગમે તે પગલું ભરી શકે છે. દીવાદાંડી વિનાના અગાધ સમુદ્રમાં ઝોકાવેલો કપ્તાન પોતાનું વહાણ બારેવાટ

મોકળું મૂકી શકે છે. પણ જે કપ્તાન દીવાદાંડી જોતાં છતાં ગમે ત્યાં વહાણ હંકારશે અથવા તારાઓથી ભોળવાઈ જઈ તેને દીવાદાંડી માની બેસશે, તે પોતાની જગ્યાને માટે નાલાયક ઠરશે. જે વાયક મારું કહેવું સાંખી શકે તો હું નમ્રતાપૂર્વક જણાવીશ કે હિંદુસ્તાનના રાજ્યકાર્યના આ અગાધ દરિયામાં સત્યાગ્રહ નામની દીવાદાંડીનો રખવાળ હું બેઠો છું. એટલે જ મેં સૂચના કરી છે કે જેને સત્યાગ્રહ કરવાની ઈચ્છા હોય તેણે એ રખવાળની સલાહ લેવી. પણ હું જાણું છું કે સત્યાગ્રહનો મારી પાસે ઈજારો નથી. એટલે મારો હોદ્દો કબૂલ રાખવાની બાબતમાં મારા સાથીઓની ભલમનસાઈ ઉપર જ હું વિશ્વાસ રાખી શકું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧૪-૭-૧૯૨૭

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૭-૭-૧૯૨૭

૧૪૭. સમાન પંધારણીય જોગવાઈ

યંગ હિન્ડિયાના તંત્રીશ્રીની સેવામાં.

તંત્રી મહાશય,

આપ આગ્રહપૂર્વક કહો છો કે જેમ હિંદુમુસ્લિમ એકતા વિના સ્વરાજ મળવાનું નથી તેવી જ રીતે અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ થયા વિના પણ સ્વરાજ મળવા સંભવ નથી. આ બે અસંભવિતતાઓને ભેગી કરીને હું કહું છું કે અસ્પૃશ્યતા મિટાવ્યા વિના હિંદુમુસ્લિમ એકતા થવાની નથી. બીજા શબ્દોમાં કહું તો હિંદુઓની એકતા સધાયા વિના હિંદુમુસ્લિમ એકતા નહીં જ સાધી શકાય. આશા રાખું છું કે મારું આ મંતવ્ય મંજૂર રાખશે. જે લોકોએ આ વાતનું સત્ય સમજી લીધું જણાય છે એમાંના એક એન્કૂઝ પણ છે.

એ તો જે હોય તે પણ “આપણું કલંક” નામના જે લેખમાં આપે મારા આપના ઉપરના એ જ અંકમાં (૩૦મી જૂનના) છપાયેલા પત્રની વિસ્તારથી ચર્ચા કરવા કૃપા કરી છે તે બીજી રીતે અત્યંત ઉપયોગી લેખમાં એક નાનીશી ક્ષતિ મારા જોવામાં આવે છે તે આપના ધ્યાન પર લાવવાની મને છૂટ આપશો. સ્વરાજ માટે હિંદુમુસ્લિમ એકતા આવશ્યક હોવાને કારણે જે મુસલમાનો માટે અલગ રાજનૈતિક જોગવાઈ કરવાની હોય — જે ૧૯-૨-૨૧ના યંગ હિન્ડિયામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી આપની યોજનામાં^૧ આપે કરી હતી અને થોડા વખત ઉપર થયેલા કોમી કરારમાં એટલે કે મહાસમિતિએ કરેલા એ કરારમાં કરવામાં આવી છે જેનો હેતુ, એટલું ધ્યાનમાં રહે કે, બંધી કોમો વચ્ચે એક સર્વસામાન્ય સમાધાન સ્થાપવાનો છે અને આપ માનો છો તેમ માત્ર હિંદુમુસ્લિમ સમાધાન સ્થાપવાનો નથી. તો પછી દલિત વર્ગને એવી અલગ જોગવાઈનો લાભ શા માટે ન આપવો? આમ હું એટલા માટે કહું છું કે આપ કબૂલ રાખો છો કે સ્વરાજ માટે હિંદુમુસ્લિમ એકતા જેટલી આવશ્યક છે તેટલી જ દલિત વર્ગની દેશના બાકીના લોકો સાથેની એકતા આવશ્યક છે. આપણી બાળવિધવાઓનાં દુઃખોને આપણે આ યોજનાઓ અને કરારોમાંથી

૧. જુઓ પુસ્તક ૨૬, પા. ૧૩૬-૯.

બાકત રાખીએ છીએ, કારણ કે (૧) આ વિધવાઓ એ કોઈ કોમ નથી, (૨) એમને મદદ કરવા કાયદો થયેલો છે, (૩) અને આપણામાંના ઘણાખરા (ખરી કે ખોટી રીતે) એવું નથી માનતા કે બાળવિધવાઓની સ્થિતિ સુધારવી એ સ્વરાજની અનિવાર્ય શરત છે. જે સ્પૃશ્યો અને અસ્પૃશ્યોને ભેગા કરવા માટે કાયદા કરવા નિર્ણય લોય તો હિંદુમુસ્લિમ એકતા માટે પણ એ એટલા જ નિર્ણય લેવા જોઈએ. પણ વાસ્તવિક વ્યવહારમાં આપણે શું જોઈએ છીએ? સ્વરાજ અને હિંદુમુસ્લિમ એકતાને નામે આપણા કાયદાઓમાં, કરારોમાં અને યોજનાઓમાં માત્ર એવી કોમની (સાચી કે કલ્પેલી) જરૂરતો પર ધ્યાન અપાય છે જે એને માટે જોરશોરથી માગણી કરે છે, પણ જે સમુદાય અત્યંત ગરીબ છે છતાં બોલતો નથી એની જરૂરિયાતો સામે જોવાતું નથી. અને આના બચાવમાં એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે કોઈ પણ કોમ માટે અલગ જોગવાઈ રાખવી પડે એ એક આવશ્યક અનિષ્ટ છે.

તો પછી હું કહું છું કે જે અલગ જોગવાઈ એક આવશ્યક અનિષ્ટ લોય તો જ્યાં એની જરૂર સૌથી મોટી હોય, એટલે કે દલિત વર્ગની બાબતમાં આ અનિષ્ટ નિભાવી લો. કેમ કે આપે કબૂલ કરેલું છે જ કે વિશિષ્ટ વર્તાવ રાખવા માટે આ વર્ગના લોકોનો કેસ મુસલમાનો કરતાં ઘણો વધારે મજબૂત છે. પરંતુ આ આવશ્યક અનિષ્ટની વધારેમાં વધારે ઊંચા સાદે માગણી થતી હોય ત્યાં જ, એટલે કે આપણા ઈસ્લામ ધર્મી ભાઈઓને એકલાને જ આ અલગ જોગવાઈનો લાભ આપવો એ બરાબર નથી. એની જાણીતી બૂરાઈઓ ખ્યાલમાં હોવા છતાં, કોમી પ્રતિનિધિત્વની છૂટ, એક યા બીજા સ્વરૂપે આપવાની હોય, તો એ છૂટને બેહુદી હદ સુધી લઈ જવી પડે તોપણ એનો લાભ બધી કોમોને નિષ્પક્ષ રીતે મળવો જોઈએ. નહીં તો તમારી યોજનામાં કોઈ પણ કોમનો ઉલ્લેખ જ નહીં કરતાં એને બદલે કેળવણી, જાહેર નોકરીઓ, ચૂંટણીથી રચાતી સંસ્થાઓમાં પ્રતિનિધિત્વ—આ બધી બાબતોમાં તમામ નાગરિકોને (કોમોને નહીં) સરખી તકો આપવામાં આવે એવો માર્ગ-દર્શક સિદ્ધાન્ત તમારા રાજ્યબંધારણ માટે સ્વીકારો અને તેમાં એવી એક ક્લમ ઉમેરો કે આ સિદ્ધાન્તનો ભંગ કરી શકાશે નહીં.

હું આશા રાખું છું કે આપ કોંગ્રેસ કારોબારીને આ બેમાંથી ગમે તે એક માર્ગ વિચાર કરવાની સલાહ આપશો. પોતાના દેશના આ નમ્ર અભ્યાસી તથા કાર્યકરને આ બે જ માર્ગો તર્કશુદ્ધ લાગે છે. આ બેમાંથી આપણે કયો માર્ગ પસંદ કરીશું તેનો આપણે પોતાને માટે તો કોઈ સલાહ જ નથી. મારા કહેવાથી જ શું આપે બીજા માર્ગ ૨૦-૮-૧૯૨૫ના યંગ ઇન્ડિયામાં પાન ૨૯૨ પર^૧ પસંદ કરી લીધો નથી? આ માર્ગને હું તર્ક-શુદ્ધ રાષ્ટ્રહિતનો માર્ગ કહું છું. એ માર્ગને આપે આપની પસંદગીની મહોર મારી દીધી હોવાથી જ હું આપને વિનંતી કરું છું કે આ દેશની ભાવિ શાસનપ્રણાલી માટે એક બંધારણ ઘડી કાઢવાનું કામ જેને સોંપાયું છે અને જેણે એ માટે સૂચનો મોકલી આપવા જાહેર વિજ્ઞપ્તિ બહાર પાડી છે તે કોંગ્રેસ સમિતિને આપ સલાહ આપો કે આ બે માર્ગોના તદ્દન ભિન્ન આદર્શો વચ્ચે કશી કસરવાળી બાંધછોડ કરવાનો વિચાર નહીં કરતાં તેઓ બેમાંથી એક જ માર્ગને વળગી રહે, અને તેમાં પણ તેઓ બીજા માર્ગ પસંદ કરે

તો સારું. તર્કશુદ્ધિ અને ન્યાયને ખાતર કૃપા કરીને કોમ કોમ વચ્ચે ભેદભાવ રાખશો નહીં. ૧૯૧૬ના કરારમાં^૧ પહેલેથી જ આ દોષ પડેલો છે.

હું છું, આપનો, વગેરે
એસ. ડી. નાડકર્ણી

કારવાડ (ઉ. કાનડા)

જુલાઈ ૪, ૧૯૨૭

આ પત્ર લખનાર સાથે હું પૂરેપૂરો સંમત છું કે જો કોઈ એક કોમ કે સમૂહ માટે સ્વરાજના કોઈ પણ ભાવિ બંધારણમાં અલગ જોગવાઈ રાખવામાં આવે તો એવી સ્થિતિ ને સંજોગોવાળી બીજી દરેક કોમ કે સમૂહ માટે પણ એવી જોગવાઈ રાખવી પડશે, પછી એને માટે પડાપડી થાય કે ન થાય. હિંદુમુસ્લિમ એકતા વિશેના મારા તાજેતરના લેખમાં^૨ મેં મારો વિચારપૂર્વકનો મત જાહેર કર્યો છે કે હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે જે કંઈ સમજૂતી થાય તે સંબંધમાં કોઈ પણ કાયદો પસાર ન કરવો જોઈએ. લોકોનું હૃદયપરિવર્તન થયા વિના કોઈ પણ વિશિષ્ટ કાયદો કરવાથી સમાજમાં અનૂટ એકતા આવી ન શકે. અને હૃદયપરિવર્તન થાય ત્યારે આવા કોઈ કાયદાની જરૂર પણ હોઈ ન શકે. મારો પ્રયાસ જે અત્યારની લાચાર સ્થિતિમાં પ્રાર્થનાનું રૂપ લે છે તે મુખ્યત્વે આ પ્રકારનું હૃદયપરિવર્તન કરવામાં એકાગ્ર થયેલો છે. અને હિંદુમુસ્લિમ એકતા વિશે જે સાચું છે તે દલિત વર્ગ વિશે વધારે સાચું છે. જ્યાં સુધી કહેવાતા ઉચ્ચતર વર્ગના હિંદુઓ પોતાના હૃદયનો મેલ ધોઈ નહીં નાખે અને દલિત વર્ગના લોકોને ન્યાય આપવા ઈતેજરી નહીં બતાવે ત્યાં સુધી દલિત વર્ગને રક્ષણ આપનારા કોઈ પણ કાયદાથી દલિત વર્ગને લાભ થવાનો નથી. અને ઉચ્ચ વર્ગના હિંદુઓનાં દિલ સાફ થઈ જશે ત્યારે આવા કોઈ કાયદાની જરૂર રહેવાની નથી. અત્યારે પણ કાયદો દલિત વર્ગના લોકોને સાર્વજનિક શાળાઓ અને સાર્વજનિક કૂવાઓનો લાભ લેવાનો અધિકાર આપે છે, પરંતુ કહેવાતા ઉચ્ચ વર્ગના હિંદુઓ એમને એ અધિકાર ભોગવવા દેતા નથી. એટલે આ દિશામાં કામ કરી રહેલા મારા જેવા તમામ સમાજસુધારકોને મારી એવી સલાહ છે કે તેઓ દલિત વર્ગના લોકોની સ્થિતિ સક્રિય રીતે સુધારવા ઉપર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે. તેઓ એ લોકોને માટે શાળાઓ કાઢે, કૂવા ખોદાવે અને મંદિરો બંધાવે, અને જે શાળાઓ, કૂવાઓ અને મંદિરોનો ઉપયોગ દલિત વર્ગના લોકોને ન કરવા દેવાનો હોય તેનો ત્યાગ કરીને તેઓ પોતે આ બધાં નવાં સાધનોનો ઉપયોગ કરતા થાય.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ચંગ હન્ડિયા, ૧૪-૭-૧૯૨૭

૧. લખનોનો કરાર, કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગના નેતાઓ વચ્ચે થયેલી સમજૂતી, જેમાં કોંગ્રેસે મુસલમાનો માટે અલગ મતવિભાગો માન્ય રાખ્યા હતા.

૨. જુઓ “હિંદુમુસલમાન”, ૧૬-૬-૧૯૨૭.

૧૪૮. તુમકુર મ્યુનિસિપાલિટીના માનપત્રના જવાબમાં ભાષણ^૧

જુલાઈ ૧૪, ૧૯૨૭

મિત્રો,

આ માનપત્ર તમે મને આપ્યું તે બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. પણ તમે મને એ અંગ્રેજીમાં ન આપ્યું હોત તો સારું થાત. હું મારી સમક્ષ આટલાં બધાં મુસલમાન અને હિંદુ ભાઈબહેનોને બેઠેલાં જોઉં છું. એટલે જ તમે તમારી પોતાની માતૃભાષાનો અથવા રાષ્ટ્રભાષા હિંદીનો ઉપયોગ કર્યો હોત, તો એ બધાં એ ભાષા સાંભળીને સમજી શક્યાં હોત અને એવું માનપત્ર મળતાં હું પ્રસન્ન થયો હોત. હું આશા રાખું છું કે તમે એટલું તો સમજો છો કે આ બધું શું છે તેનો અર્થ એમણે એટલે આમજનતાએ સમજવો જોઈએ. આમાં એમને સમજ પડવી જોઈએ અને એમને એકબીજાના વિચારો સારી રીતે સમજવા જોઈએ. તેઓ એકબીજાના ભાઈઓ છે અને આપણી માતૃભૂમિની જમાણી અને ડાબી આંખ છે. તેઓ સમજી શકે તે માટે તેમને ઘણી સારી રીતે સમજાતી હોય એવી ભાષા એમણે વાપરવી જોઈએ.

મને એ જોઈને આનંદ થાય છે કે તમારામાંના ઘણાએ ખાદી પહેરેલી છે. પણ હું ઈચ્છું છું કે તમે આજના આ સમારંભ પૂરતા જ ખાદી નહીં પહેરતાં તે જીવનભર પહેરવાનું ચાલુ રાખો અને ગામડાંમાં જાઓ ત્યારે ગામડાંનાં તમારાં ભાઈબહેનોને પણ ખાદી પહેરતાં કરો. આજે તમારે માટે અહીં એક ખાદી વસ્ત્રાલય ખોલાવાનું છે. તમે બધાં ત્યાં જાઓ અને તેમાંથી તમામ ખાદી ખરીદી લઈને એને ખાલી કરી નાખજો. હું જાણું છું કે અમારું ખાદીકામ તમારા ગામમાં વધતું જાય છે. ભગવાનને મારી પ્રાર્થના છે કે તે તમને એ કામ ચાલુ રાખવાનું બળ અને બુદ્ધિ આપવાની કૃપા કરે. હું આશા રાખું છું કે દેશના ગરીબોને ખાતર આ કામમાં તમારે બધાએ મદદ કરવી જ જોઈએ એટલું તમે સમજતા હશો.

આજે મારે તમને એક વાત કહેવી છે. તે કહેતાં પહેલાં મારે એ જાણવું છે કે આજે અહીં એકઠા થયેલા તમારામાંના કેટલા જાણુ આદિકર્ણાટકો છે? આ ઉપરથી લાગે છે કે તમારાં ઘણાં ભાઈબહેનો અહીં આવ્યાં નથી. તમને અને નથી આવ્યા તેમને મારે એ કહેવાનું છે કે તમારી કોમના ઉદ્ધાર માટે ઘણું કામ થઈ રહ્યું છે. તમારી મૈસૂરની પાર્લિમેન્ટમાં (પ્રતિનિધિ સભામાં) દીવાન સાહેબે પોતાના ભાષણમાં આ વિષયની ચર્ચા કરી છે. મને એ જાણીને પણ આનંદ થયો છે કે અહીંના મહારાજ તમારા પ્રાંતના દલિત વર્ગના લોકોના હિતમાં ઘણો રસ લે છે. તમારી હાલતની મને દયા આવે છે. અમારાં પોતાનાં જ ભાઈબહેનોના એક વર્ગની અમે જે દશા કરી મૂકી છે એના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે અમારે અમારી જાતને પંચમ માનવી પડશે.

પણ મારે તો તમને, અહીં બેઠેલા આદિકર્ણાટક કોમના પ્રતિનિધિઓ અથવા સભ્યોને ઉદ્દેશીને બોલવું છે. હું જ્યાં જ્યાં ગયો છું ત્યાં મેં તમારી કોમના લોકોને ગાયનું અને બીજાં ઢોરોનું માંસ ખાવા જેવી ઘણી બૂરી ટેવોના સંક્રમણમાં પડેલા જોયા છે. તમારે જાણવું જોઈએ

૧. ગાંધીજીના હિંદી ભાષણનો ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ કાનડીમાં અનુવાદ કર્યો હતો.

૨. શ્રોતાઓમાંથી કેટલાકે પોતાના હાથ જત્યા કર્યા.

કે તમે મહાન હિંદુ કોમનું અંગ છો અને તમારે ગાયનું માંસ ન ખાવું જોઈએ. ઘણા મિત્રોએ, ઘણા સાચા અને સારા માણસોએ, આપણા દેશની કોમો વચ્ચે પ્રેમ અને ભાઈચારો વધારવા માટે આ આદત છોડી દીધી છે. મારા સંકડો મિત્રોએ, મુસલમાનોએ અને અંગ્રેજોએ, આ આદત છોડી છે. હું જાણું છું કે કેટલાયે મોભાદાર મુસલમાનો ગાયોની કતલને ઉત્તેજન આપતા નથી. તમારા પોતાના રાજ્યમાં ગાયોનું રક્ષણ કરવા માટે એક મંડળ સ્થપાયું છે અને ગાયોની કતલ અટકાવવા આંદોલન પણ ચાલે છે. એ ખુશી થવા જેવું છે કે તમારા મહારાજ પણ આ આંદોલનમાં રસ લઈ રહ્યા છે. આજે તમે અહીં મોટી સંખ્યામાં એકઠા થયા છો, પણ આ પ્રદેશમાં કેટલી ગાયો જીવે છે અને કેટલીને કતલ કરીને મારી નાખવામાં આવી છે તે તમે જાણો છો? બેંગલોરના ડેરી ફાર્માવાળા મિ. વિલિયમ સ્મિથે કહ્યું છે કે મૈસૂર રાજ્યમાં પશુઓની કતલ ઘણી થાય છે, જરૂર કરતાં એ ઘણી વધારે છે. પણ મારે તો એ જાણવું છે કે તમે કતલ કરો છો જ શા માટે?

આપણે ખેતી કરનારી પ્રજા છીએ અને એક પ્રજા તરીકે આપણે જૂના જમાનાથી આપણાં ઘેર ઉપર આધાર રાખતા આવ્યા છીએ. હું અહીંના નંદી પર્વત પર રહેતો હતો ત્યારે મારા મિત્રો મને સારું દૂધ લાવી આપતા હતા. પણ આપણા દેશમાં દરેક જગ્યાએ સારું દૂધ મળવાના સાંસા હોય છે એ હું જાણું છું. આપણા દેશમાં બાળકો કેટલાં બધાં છે અને એ બધાં બાળકો માટે ગાયનું સારું ને ચોખ્ખું દૂધ પૂરતા પ્રમાણમાં આપણી પાસે છે એવું આપણાથી કહી શકાશે? આપણા પોતાના હિત ખાતર, આપણા દેશના હિત ખાતર, હું તમને અને તમારા લોકોને વિનંતી કરવા ઈચ્છું છું કે તમે માંસભક્ષણની આ આદતમાં ફેરફાર કરો.

તમારા માનપત્રમાં તમે જણાવ્યું છે કે તમને પાણી અને વીજળીની સવલતો મળવાની છે.

આ બંને માટે તમને ધન્યવાદ ઘટે છે. પણ તમે મને એમ સંભળાવ્યું હોત કે શહેરનાં તમામ બાળકોને સ્વચ્છ સસ્તું દૂધ મળવાનો તમે પ્રબંધ કર્યો છે તો કેવું સારું થાત? તમે ગોરક્ષા માટે કાનૂનથી જેટલું થઈ શકે તે સિવાયના બધા ઉપાયો લઈ રહ્યા છો એમ તમે મને જણાવ્યું હોત તો હું બહુ રાજી થાત. તમારે ત્યાં ૧૫,૦૦૦ની વસ્તી છે એમ તમે મને કહ્યું, પણ તમારે ત્યાં ગાયબળદ કેટલાં છે, તેમની સ્થિતિ કેવી છે એ તમે ન જણાવ્યું. એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે ઘરમાં બાળબચ્ચાં કેટલાં છે અને ઘેર કેટલાં છે એ પૂછવામાં આવતું. અને ગૃહસ્થીની સંપત્તિ એથી માપવામાં આવતી. આજે પશુ આપણું ધન નથી રહ્યું; આજે તો પશુને વેચી નાખીને પૈસા મેળવી રાજી થઈએ છીએ. તમે જો સારું દુग्ધાલય બનાવવા માગો તો તમને ત્રણ લાખની તો નહીં, પણ પચાસ લાખરની પણ જરૂર ન પડે. થોડે પૈસે તમે દુग्ધાલયો બનાવી શકો, કે જેથી દૂધ મેળવવું પાણીના જેટલું સહેલું થઈ પડે. તમે તમારાં ગામડાંઓમાં સારા ઘેરઊંઘેરને માટે ઉત્તમ સાંઢો રાખી શકો છો. વળી આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા વિશે પણ તમે કંઈ જણાવ્યું નથી. આપણે સૌ આ બાબતમાં પાછળ છીએ. આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાના નિયમનું પાલન પૈસા ખર્ચે ન થાય. એ તો કેવળ આરોગ્યની તાલીમ લેવાથી જ થાય. અને પશ્ચિમની સભ્યતા મને ગમે તેટલી અજાણ્યામણી લાગતી હોય, તોપણ એ લોકો શરીરસ્વચ્છતા અને શહેરસ્વચ્છતાના નિયમો આપણને શીખવી શકે છે એમ મારે જણાવવું જોઈએ. આ નિયમો લોકો જાણે છે કે નહીં તેની કસોટી લોકો પાપખાનાં કેવાં રાખે છે એ છે, અને મને કહેતાં દુઃખ થાય છે કે અહીંના હાલ ઘણા ભૂંડા છે. બ્રાહ્મણક્ષત્રિયોને પણ નદીના પાણીને અપવિત્ર કરતાં મેં જોયા છે. તમે આ વિષયનો ખૂબ અભ્યાસ કરો, અને શહેરને સાફ કરનારા ભંગી

બની જ્યાં સુધી હાથમાં ઝાડુ અને બાલટી ન લો ત્યાં સુધી શહેર સાફ ન થાય. છેવટે એક વાત કહી દઉં. મેં સાંભળ્યું કે મૈસૂરના લોકો આજસુ છે, છ છ સાત સાત વાગ્યા સુધી ઊઠતા નથી જ્યારે હિંદુઓને બ્રાહ્મમુર્તિમાં ઊઠવાનું શાસ્ત્રો કહે છે; મુસલમાનોને મહમદ સાહેબ કહી ગયા છે કે બે વાગ્યે ઊઠી ખુદાની બંદગી કરવી જોઈએ, અને પ્રભાતમાં ઊઠીને નમાજ પઢનારને પુણ્ય મળે છે. મેં તો તમારી પાસે ચરખો મૂક્યો છે, અને તે સૌ શુભકાર્યનું મધ્યબિંદુ બને એમ ઈચ્છ્યું છે. આજસુ માણસ ચરખો નથી ચલાવી શકવાનો. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે સમય પૈસો છે. ભગવદ્ગીતામાં એ જ વસ્તુ ભવ્ય રીતે મૂકી છે : કાલઃ કલયતામહમ્ । ઉદ્યમ વિના એક પણ રચનાત્મક કાર્ય તમે નથી કરી શકવાના. ખાદી, ગોરક્ષા, અસ્પૃશ્યતાત્યાગ, આરોગ્ય-સાધન બધાં ઉદ્યમે જ સંધાશે.^૧

રોજ બે કલાક રૅટિયો ચલાવશો તો દેશની અને એના લાખો ગરીબોની ઘણી મોટી સેવા થશે. આજે હું તમારી પાસે આ જ વસ્તુ માગવા આવ્યો છું. તમે મારું આ રીતે સ્વાગત કર્યું અને મને માનપત્ર આપ્યું તે બદલ તમારા બધાનો આભાર માનું છું. ભગવાન તમારું ભલું કરે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૮-૭-૧૯૨૭

૧૪૯. તુમકુરના પ્રાણીદયા સંઘમાં ભાષણ^૨

જુલાઈ ૧૪, ૧૯૨૭

મિત્રો,

તમે મને માનપત્ર આપ્યું અને થેલી આપી તે બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. તમે આ માનપત્ર તમારી પોતાની માતૃભાષામાં લખીને મને આપ્યું તેથી પણ મને આનંદ થાય છે. એનું અંગ્રેજી ભાષાંતર તમે મને આપ્યું હતું પણ મેં તે વાંચ્યું નથી. એને બદલે, તમારી સુંદર કાનડી ભાષા વાંચાઈ તે મેં ધ્યાનથી સાંભળી અને એમાંનું ઘણું મને સમજ્યું, કેમ કે કાનડી, તામિલ, તેલુગુ અને દેશની બીજી બધી સ્થાનિક ભાષાઓ આપણી રાષ્ટ્રભાષા હિંદીની બહેનો જેવી છે. આજે સવારે તમારી મ્યુનિસિપાલિટીના માનપત્રનો જવાબ આપતાં ગાયોના રક્ષણ વિશે હું વિસ્તારથી બોલ્યો છું અને હું આશા રાખું છું ને ઈચ્છું છું કે આપણા દેશની ગરીબડી ગાયોની વતી મેં જે વિનંતી કરી તે તમે યાદ રાખશો. કદાચ તમે જાણતા હશો કે બેલગામમાં આ કામ કરવા માટે એક મોટો સંઘ સ્થપાયો છે અને એ લોકોએ મને એ સંઘનો પ્રમુખ બનવા કહ્યું છે. એવી જ એક મંડળી અમે સાબરમતી આશ્રમમાં પણ સ્થાપી છે. તમે મને આજે આપેલાં નાણાં એ મંડળીને ગાયોના રક્ષણ માટે આપવામાં આવશે. પરંતુ હું ઈચ્છું છું કે જે કામ અમે ત્યાં કરી રહ્યા છીએ તે તમે મૈસૂરના લોકો જ કરો. અમે શું કામ કરીએ છીએ તે તમે મૈસૂરમાં યંગ હિન્દિયા અને નવજીવનમાં વાંચ્યું હશે. તમને એ કામ કરવા કહું છું. એ કામ તમારે અહીં જ કરવું જોઈએ અને તમારે બધાએ કરવું જોઈએ. કારણ કે, ભાઈઓ,

૧. આ પૈરૈઆફનું ભાષાંતર નવજીવન, ૭-૮-૧૯૨૭ના અંકમાંથી “મૈસૂરનો પત્ર”માંથી લીધું છે.

૨. ગાંધીજી હિંદીમાં બોલ્યા હતા.

એટલું યાદ રાખજે કે કામ ખાદીનું હોય કે ગાયના રક્ષણનું હોય એક જ માણસથી તે પાર પાડી શકવાનું નથી. સાથે સાથે એ પણ યાદ રાખજે કે તમારાં ઢોરના રક્ષણમાં તમારા દેશની સમૃદ્ધિ છુપાયેલી છે. ગાય તો આ દેશની માતા છે અને જો માતા શબ્દનો અર્થ તમે પૂરેપૂરો સમજો તો આપણી માતૃભૂમિની પ્રગતિ અને ઉત્કર્ષમાં ગોરક્ષાનું મહત્ત્વ કેટલું બધું છે તેનો તમને ખ્યાલ આવશે. તમારા સૌજન્ય બદલ હું ફરી એક વાર તમારો આભાર માનું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૮-૭-૧૯૨૭

૧૫૦. મદાગિરિમાં ભાષણ^૧

જુલાઈ ૧૫, ૧૯૨૭

મિત્રો,

આ દેશના ગરીબોની સેવા કરવા માટે તમે મને એક થેલી અર્પણ કરી છે અને માનપત્ર આપ્યું છે તે બદલ તમારા સર્વનો હું આભાર માનું છું. તમે જાણો છો કે ગરીબોની સેવાનું આ કામ ઘણું મોટું છે, કેમ કે ગરીબોની સંખ્યા - દરિદ્રનારાયણનો દેહ બહુ લાંબો-પહોળો છે અને એનું પેટ તો વળી બધા કરતાં મોટું છે. આ દરિદ્રનારાયણ, ગામડાંની ઝૂંપડીઓમાં વસતાં સૌથી તુચ્છ અને હીન ગણાતાં ગરીબોનાં હૃદય અને શ્વાસોચ્છ્વાસમાં બિરાજે છે. શહેરોથી ઘણે દૂર, તમારાં ગામડાંના અંદરના ભાગમાં એ રહે છે. તેને રોજ એક ટંક પણ ખાવાનું મળતું નથી. અને છતાં એના પૈસા વડે, એના પરસેવા વડે, એની કમાણી વડે, તમે તમારાં શહેરો અને કસબાઓ ઊભાં કરી રહ્યા છો. તમે પરદેશથી, પરદેશનો વેપાર ખેડીને પૈસા લાવતા નથી, પણ વેપાર એવો કરો છો કે તમારા પૈસા પરદેશ જ જાય છે. દુનિયામાં ઝૂનો કેટલો વેપાર થાય છે અને આ દેશમાં કેટલું રૂ પાકે છે તે તમે જાણો છો? દા. ત. ઈન્જિનમાં એનો શો ભાવ છે અને અહીં શો ભાવ છે તેની તમને ખબર છે? કોઈએ કહ્યું છે કે જ્યારે કોઈ દેશ પોતાનો કાચો માલ દેશાવર મોકલી દે છે ત્યારે એના જીવનમાં બરકત આવતી નથી. પરંતુ આ દારુણ દરિદ્રતામાં થોડો સુધારો કરવા માટે એક રસ્તો છે અને તે છે ખાદીકાર્ય કરવાનો. તમે તમારું રૂ પરદેશ નહીં મોકલતાં જાતે જ કાંતી શકો, એનું કાપડ વણાવી શકો અને એ જ કાપડ પહેરી શકો. હું જાણું છું કે તમે આ કામ માટે જ મને આ થેલી આપી છે, પણ તમે એથી વિશેષ આપી શક્યા હોત. જો મારી તબિયત સારી હોત, તો આ જ કાણે હું રૅંટિયો લઈને તમારી વચ્ચે ફર્યો હોત અને મારી પેઠે હમેશાં સૂતર કાંતવાની મેં તમને વિનંતી કરી હોત. તમારામાંના કેટલાકે, ઘણાએ આજે ખાદી પહેરી છે. આ રીતે તમે થોડા પૈસા ગરીબ વાણકરોને આપ્યા છે તે સારી વાત છે. પણ હું તમને પૂછું છું કે આ ખાદી તમે રોજ પહેરવાના છો? જો ન પહેરવાના હો તો તમે મને આ થેલી આપી એનું કશું મહત્ત્વ નથી. જો તમારે ગરીબોને મદદ કરવી હોય, જ્ઞાતિ કે સંપ્રદાયનો ભેદ રાખ્યા વિના જો તમારે તમારો ધર્મ બજાવવો હોય, જો તમે માનતા હો અને ઈચ્છતા હો કે તમારી માતૃભૂમિની સ્થિતિ સુધરવી જોઈએ, જો તમને ઈશ્વર

૧. ગાંધીજી હિંદીમાં બોલ્યા હતા.

યાદ આવતો હોય, તો ખાદી પહેરવી એ તમારી ફરજ છે, તમારો ધર્મ છે. એ ફરજ તમે બજાવશો?

તુમકુરમાં ગઈકાલની સભાઓમાં મારાં પંચમ ભાઈબહેનોને મેં સમજાવ્યું છે કે તેમણે ગાયનું કે બીજી કોઈ જાતનું માંસ ખાવું ન જોઈએ. અહીં બેઠેલાં પંચમ ભાઈબહેનોને આજે હું વિશેષ કંઈ કહેવા માગતો નથી. એટલું જ કહું છું કે ગાયનું માંસ ખાશો નહીં, દારૂ પીશો નહીં, પાપ અને રોગ વિનાનું શુદ્ધ અને પવિત્ર જીવન ગાળજો. તમારે અહીં લોકમાન્ય ટિળકના નામનો એક હોલ છે એ જાણીને હું રાજી થયો છું. હું આશા રાખું છું કે તમે ભારતમાતાના એ મહાન સપૂતના જીવનનું સ્મરણ કરીને એમના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણેનું વર્તન રાખશો. મિત્રો, હું તમારા સૌનો આભાર માનું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૮-૭-૧૯૨૭

૧૫૧. તુમકુરની જાહેર સભામાં ભાષણ^૧

ગુલાઈ ૧૬, ૧૯૨૭

મિત્રો,

તમે મને થેલીઓ આપી, માનપત્રો આપ્યાં. એ બધા માટે હું તમારો આભાર માનું છું. અહીં બેઠક લેતાં પહેલાં શ્રી હમજા હુસેને મને સલાહ આપી કે મારે તમારી સમક્ષ અંગ્રેજીમાં બોલવું. પણ એ સલાહ હું માનવાનો નથી. જો હું અંગ્રેજીમાં બોલું તો અહીં એવા ઘણા લોકો છે જેમને માઠું લાગશે. દા. ત. તમારામાંના કેટલા પુરુષોએ તમારી સ્ત્રીઓને અંગ્રેજી શીખવ્યું છે? કે પછી મને અંગ્રેજી આવડે છે કે નહીં એની તમે પરીક્ષા કરવા માગો છો? (હસાહસ) જો એવું હોય તો હું તમને કહું કે હું તો ફી લઉં છું અને મારી પરીક્ષા કરવા માટે તમારે ઘણી ભારે ફી આપવી પડશે. કદાચ તમે એમ કહી શકો કે તમે મને આપી છે એ થેલી જ ફી છે, પણ ના, એ ફી નથી. હું જાણું છું કે આ થેલી તો તમે મને એટલા માટે આપી છે કે તમારે આ દેશના ગરીબ લોકોની સેવા એમને જન્માડીને નહીં પણ ખાદીકાર્ય મારફતે કરવી છે. આ દેશમાં ગરીબ લોકો કેટલા છે તે તમે નહીં જાણતા હો. આપણા દેશના દરિદ્રનારાયણનું પેટ કેટલું બધું મોટું છે તે તમે જાણો છો? તમે એને ગમે તેટલું આપો તે ઓછું છે. તમે એને ઓળખતા નહીં હો, કારણ કે એ તો તમારાં શહેરો અને નગરોથી નજર પહોંચે નહીં એટલે છેટે, દૂર દૂર આવેલાં ગામડાંમાં વસે છે. તમને એનું ઓળખાણ નહીં હોવાનું ખરું કારણ એ છે કે તમે આટલા બધા લોકો, આટલી બધી બહેનો, સૌ અહીં પરદેશી કપડાં પહેરીને આવ્યાં છો. તમને એ વાતની ખબર છે ખરી કે તમે જે માન્યેસ્ટરમાં બનેલું કાપડ ખરીદો છો તેની પાછળ ખર્ચાયા એકેએક રૂપિયાથી આપણા દેશના દારિદ્રમાં વધારો થાય છે? ગામડાંમાં અને ઝૂંપડાંમાં વસનારા લોકો ભૂખે મરી રહ્યા હોય ત્યારે તમે તમારું ધન તમારા દેશની બહાર આવેલા માન્યેસ્ટરમાં મોકલી દો એ શું વાજબી છે? હું ઈચ્છું છું કે આજે તમે બધા આ

૧. ગાંધીજી હિંદીમાં બોલ્યા હતા.

બાબત પર બરાબર વિચાર કરો અને તેને તમારા હૃદયમાં ઊંડે સુધી ઉતારો. જો આ દેશની દાકુણ ગરીબાઈ તમને ખરેખર ખૂંચતી હોય, તો હું ઈચ્છું છું કે તમે એવો નિર્ણય કરો કે તમારે વિલાયતી કપડાં પહેરવાનું ચાલુ ન રાખવું જોઈએ. આજે જ નિશ્ચય કરો કે ખાદી પહેરીને તથા ખાદીકાર્યમાં એટલે ગરીબોના ઉદ્ધારના કાર્યમાં તમારો મદદરૂપી ફાળો આપીને તમે તમારી ફરજ બજાવશો. હું તમને આનંદ સાથે જણાવું છું કે મેં જ્યારે આ કામમાં મદદ કરવા માટે અનુરોધ કર્યો ત્યારે બેંગલોરના મહિલા સેવાસમાજની બહેનોએ પોતાનું અવેરાત અને આભૂષણો કાઢી આપ્યાં હતાં. તેઓ સમજ્યાં હતાં કે એમનું ખરું આભૂષણ એમનું હૃદય છે અને જે આભૂષણો એમના શરીરને બહારથી શણગારે છે તે સાચાં આભૂષણો નથી.

બોલવાનું પૂરું કરતાં પહેલાં મારે એક વાત કહેવાની છે. હું તમારા બધાંનો, ખાસ કરીને તુમકુરની સ્વાગત સમિતિનો ઘણો જ અહેશાનમંદ છું. કેમ કે હું અહીં બિલકુલ આરામથી રહી શકું તે માટે તેમણે મને બધી જ સગવડો આપી છે. આવી ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરવા બદલ ફરી એક વાર હું તમારો આભાર માનું છું. તમારી હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર સાહેબે મને કહ્યું કે અમે એક ગરીબ વિદ્યાર્થી ફંડ શરૂ કર્યું છે અને તેની સાથે મારું નામ જોડવા ઠરાવ્યું છે. ભાઈઓ, તમે જાણો છો કે હું પોતે ઘણો જ ગરીબ છું એટલે બધા ગરીબો સાથે મારે નાતો છે. જો મારાથી આપી શકાય એમ હોત, તો એ ફંડમાં ઓછામાં ઓછી એક પાઈ તો મેં આપી જ હોત. પણ મારી પોતાની કહી શકાય એવી એક પાઈ પણ મારી પાસે નથી. હું જે ખાઉં છું, જે પહેરું છું, તે બધું જ તમારું છે અને કેટલાયે વખતથી મેં કમાવાનું છોડી દીધું છે. એટલે હું એ ફંડમાં મારી પોતાની એક પાઈ પણ આપી શકું તેમ નથી. પણ હું જાણું છું કે તમે બધા એ ફંડમાં કંઈ ને કંઈ આપી શકો તેમ છો. આપણા દેશમાં અત્યંત ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ પાર વિનાના છે. એ બધાને તમારી મદદની જરૂર છે. એટલે હું આશા રાખું છું કે એ બધાને નહીં તો છેવટે તમારા ગામના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને તો તમે બધા મદદ કરશો જ અને આ ફંડને એક ઉપયોગી ફંડ બનાવશો. એમાંની કોઈ પણ રકમ નાટકતમાશા કરવા માટે કે બીજા કોઈ કામ માટે નહીં વાપરતાં જે હેતુ માટે એની સ્થાપના કરવામાં આવી છે તે હેતુ માટે જ વાપરજો. ફરી એક વાર તમારો આભાર માની તમારી રજા લઉં છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૮-૭-૧૯૨૭

૧૫૨. મીરાંબહેનને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૧૭, ૧૯૨૭

ચિ. મીરાં,

બે દિવસ હું બહાર હતો, અને કાલે કોઈ તાર આવ્યો નહોતો. પણ હું માની લઉં છું કે તારા અગાઉના તારમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તું વધા જવા માટે ગઈકાલે સાબરમતીથી નીકળી ગઈ હોઈશ.

જ્યારે ક્રિયાપદ નકારવાચક બનાવવું હોય ત્યારે નકારવાચક ક્રિયાવિશેષણ હમેશાં ક્રિયાપદ સાથે જવું જોઈએ, અને કર્તાના અર્થમાં કોઈ લાંબા શબ્દસમૂહ વડે જ્યારે વધારો કરવાનો હોય ત્યારે એ અર્થવૃદ્ધિ કરનાર શબ્દસમૂહ કર્તાની પહેલાં આવવો જોઈએ. એટલે તારું મૂળ વાક્ય જે આ પ્રમાણે હતું : “અવ કોઈ નહીં વાતચીત કરને કે લિયે અન્દર આયેંગે” તે આ પ્રમાણે હોવું જોઈએ : “અવ વાતચીત કરને કે લિયે કોઈ અન્દર નહીં આયેંગે.”

‘કોઈ સુધાર’ એમ લખી શકાય, પણ કુછ લખવું વધારે સારું છે. કુછ એટલે ‘થોડું’, કોઈ અને ‘કોઈક’. કુછની જગ્યાએ કેટલીક વાર કોઈ પણ વપરાય છે. તેમ છતાં જ્યારે જ્યારે તારે ‘થોડું’ અથવા ‘કેટલુંક’ એવો અર્થ લાવવો હોય ત્યારે કુછ વાપરીશ તો ભૂલ થવાનો સંભવ રહેશે નહીં. તું કોઈ દૂધ એવું ન બોલી શકે; તારે કુછ દૂધ કહેવું જોઈએ.

કાંતાણ, પ્રાર્થના, રસોડું ઇત્યાદિને વિશે તું જે કંઈ સુધારાઓ સૂચવે તે મારી જાણ ખાતર અવશ્ય લખજે. તું કોઈ ઉતાવળા નિર્ણય પર આવી હશે તો, એ પછી જ હું તારી ભૂલ સુધારી શકીશ અથવા તારો નિર્ણય મને મંજૂર હશે તો હું એમાં કંઈક સુધારો સૂચવી શકીશ. આપણે આપણા પાઠોશીઓને તેમના પ્રત્યેના આપણા પ્રેમની અને આપણી સંગીન નિર્ણયશક્તિની ખાતરી કરાવીએ તથા આપણો નિર્ણય યા ચુકાદો ન સ્વીકારાય કે તેનો અમલ ન થાય તેથી આપણે જરા પણ અસ્વસ્થ ન થઈએ એ વિશે આપણને પૂરેપૂરી ખાતરી થાય તે પછી જ આક્રમમાં આકરી ટીકા કરવાનો અધિકાર આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો, ટીકા કરી શકવા માટે નિર્મળ દૃષ્ટિ તેમ જ સંપૂર્ણ સહિષ્ણુતા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રેમની શક્તિ હોવી જોઈએ.

બાપુ

અંગ્રેજીમાં જેને ‘ઈમોશનલ’ (લાગણીશીલ) કહે છે તે અર્થમાં ભાવનાત્મક શબ્દ ભણસાળીને માટે તે વાપર્યો છે. પરંતુ તારો હેતુ એમનો દોષ બતાવવાનો છે, પ્રશંસા કરવાનો નથી; તેથી ભાવનાત્મક શબ્દ ચાલશે નહીં. તું પ્રશંસારૂપે ભાવનાત્મક શબ્દ એન્ડ્રુઝને માટે વાપરી શકે. ભણસાળીને માટે કદાચ તારે સ્વપ્નાવસ્થ શબ્દ વાપરવો હશે, એટલે કે તારે એમ કહેવું હશે કે આ માણસ નર્ચા સ્વપ્નાં જ સેવનારો છે, એને વાસ્તવિકતાનું ભાન જ નથી; અથવા તારે એમ કહેવું હશે કે આ માણસનું મગજ અતિશય પોચું છે. ગમે તેમ, પણ એ માણસની ભાવનાઓ ઘણી ઉદાત્ત છે. તેમ છતાં મને એની ધિતા થયા કરે છે. એ વધારે પડતો ભાવુક

બનતો જાય છે. એના તરફ એક કરતાં વધારે વ્યક્તિઓએ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. જો એના ઉપર તું કશી અસર પાડી શકી હોય તો એની સાથે થોડો પત્રવ્યવહાર જરૂર કરજો અને કુનેહ-પૂર્વક એને પોતાને વિશે એની સાથે ચર્ચા કરજો. પણ તને ઠીક પડે તે કરજો. મારે તારાં કામોમાં વધારો કરવો નથી.

આવતી કાલે હું મૈસૂર જાઉં છું અને ત્યાંથી ૨૩મીએ પાછો આવવાનો છું. મારા કાર્યક્રમની નકલ આ સાથે છે. જો તારી તબિયત સારી રહેશે તો, એ કાર્યક્રમ પ્રમાણે હું ચાલીશ. પણ તારા પત્રો બેંગલોરને સરનામે મોકલ્યા કરજો. હું જ્યાં હોઈશ ત્યાં એ પત્રો મને પહોંચતાં માત્ર એક જ દિવસનો ફેર પડશે. અને આ કાર્યક્રમ માત્ર કામચલાઉ હોવાથી, કશું જોખમ ખેડવું સારું નહીં.

સરનેહ,

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. પરપાઠ; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૧૫૩. એ. આઈ. કાજીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
જુલાઈ ૧૭, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી કાજી,

ઘણા વખત પછી તમારો પત્ર મળ્યો તેથી આનંદ થયો. ટ્રાન્સવાલ સાથેના મતભેદો બાબતમાં આટલે દૂરથી તમને સલાહ આપવાનું મુશ્કેલ છે. પરંતુ હું આશા રાખું છું કે શ્રી શાસ્ત્રીના ત્યાં આવવાથી મામલો સુધરી ગયો હશે.

જોહાનિસબર્ગથી કેબલ આવતાં જ મેં જવાબ મોકલ્યો હતો તે હું આશા રાખું છું કે સમયસર પહોંચી ગયો હશે. પછી આગળ જે કંઈ બને તેની મને જરૂર જાણ કરતા રહેજો.

મણિલાલ અને એની વહુ બંને મજામાં છે અને દેશની સેવા બજાવી રહ્યાં છે એ જાણીને રાજી થયો.

તમારો સહૃદયી

એ. આઈ. કાજી, એસ્કવાયર
સાઉથ આફ્રિકન ઈન્ડિયન કોંગ્રેસ
૧૭૫, ગ્રે સ્ટ્રીટ
ડરબન
(નાતાલ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૬૧

૧૫૪. વિજયપાલસિંહને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૧૭, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. બદામ અને દ્રાક્ષનો ઉલ્લેખ તો મેં દાખલો આપવા ખાતર કર્યો હતો. બાકી તમારે ત્યાં મળે તે ફળો અને સૂકો મેવો ઉત્તમ છે એ વાતમાં શક નથી. પણ પોષક તત્ત્વની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અન્ય પ્રકારનાં હવાપાણીમાં તડકે સૂકવેલાં ફળો લેવાથી કશું નુકસાન થતું નથી. કદાચ એવાં ફળોમાંથી વિટામિનો ચાલ્યાં જતાં હશે. પણ એ ફળો સાથે તાજાં લીંબુ લેવાનું રાખીએ તો વિટામિનો સહેલાઈથી મળી રહે. આપણે ગરીબ લોકો માટે તો મગફળી, નાળિયેર અને લીલી શાકભાજી જે જ્યાં જઈએ ત્યાં મળી શકે છે તે કદાચ આદર્શ આહાર છે. પણ હું કશા ચોક્કસ અનુભવ વિના આ લખું છું. એટલે લોકોને હું કહેતો હોઉં છું કે આહારના પ્રયોગો કરવામાં એકલી મારી સલાહ પર આધાર ન રખાય. પણ જે લોકોને જાત-અનુભવ હોય અને કંઈકે વૈજ્ઞાનિક અખતરાની તાલીમ મળી હોય તેઓ જે જુદાં જુદાં ફળોના શારીરિક અને આધ્યાત્મિક લાભાલાભ શોધી કાઢવાના હેતુથી અખતરા કરવા માગતા હોય, તેઓ બેશક આ ક્ષેત્રમાં સેવા બજાવી શકશે, કેમ કે એમાં શોધખોળ કરવાને માટે અમર્યાદિ અવકાશ છે.

તબિયત સુધારવા માટે ઉપવાસ કરવામાં આવે ત્યારે પાણીના ઘૂંટડા વારેવારે પીતા રહેવું પડે છે. એકલું પાણી પીવાથી મને ઊબકા આવતા, તેથી હું એમાં સોડા અને મીઠું નાખતો. મારા દિલ્હીના ઉપવાસ પહેલાંના ઉપવાસોમાં હું પાણી સિવાય બીજું કશું પીતો નહોતો. પાણી પીવાથી મને ઊબકા આવતા, તેથી પાણી પણ હું બહુ થોડું પી શકતો. મારા એક મિત્રે થોડા જ દિવસ પહેલાં પૂરા ૪૦ દિવસના ઉપવાસ કર્યા. તેઓ તાજું પાણી એકલું પુષ્કળ પીતા, છતાં એમની તબિયત ઘણી સારી રહી હતી.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત વિજયપાલસિંહ, બી. એ., એલ એલ. બી., એમ. એલ. સી.

‘પ્રેમભવન’

મેરઠ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૮૪

૧૫૫. ઉત્તમ ભિખ્ખુને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૧૭, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તે બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. બર્મા આવી જવા હું જરૂર ઈચ્છું છું. પણ જે થોડી શક્તિ હું પાછી મેળવી શક્યો છું તેને હું જાળવી રાખી શકું, તો આ વરસમાં મારો અધવચ રખડી પડેલો કાર્યક્રમ પૂરો કરવામાં એ કામ આવે. એ પછી મારા ભાગ્યમાં શું હશે તે હું જાણતો નથી.

જે બર્માના લોકો ખરેખર હિંદુસ્તાનથી છૂટા પડવા ઈચ્છતા હોય તો તેમના પ્રત્યે મારી સહાનુભૂતિ અવશ્ય રહેશે. જે અમારી સાથેનો સંબંધ એમને લાભદાયી જણાતો હોય તો તેઓ એ સંબંધ કાપી ન નાખે એવું હું જરૂર ઈચ્છીશ. અત્યારે તો મને એમ લાગે છે કે અમારો દેશ બ્રિટિશ સરકારની સાથે રહી બર્માનું શોષણ કરી રહ્યો છે, આપણી સંસ્કૃતિઓનું મૂળ એક જ હોવાથી, બર્મા હિંદુસ્તાનમાં ભળી જાય એ વિચાર મને ખૂબ જ ગમે છે. પરંતુ એવું વિલીનીકરણ સ્વાભાવિક હોવું જોઈએ અને તે બંને દેશોને પોતાની તાકાતનું ભાન થયા પછી જ થવું જોઈએ. પણ હું કબૂલ કરું છું કે હું આ જે કંઈ કહું છું તે આજ અનુભવ વિના કહું છું. તેથી મારે તો માત્ર એટલો સામાન્ય સિદ્ધાન્ત બતાવીને સંતોષ માનવો જોઈએ કે બર્માએ સ્વશાસનવાળા સાર્વભૌમ રાજ્ય બનવું કે હિંદુસ્તાનનો એક પ્રાંત બનવું એનો નિર્ણય કરવામાં બર્માનું હિત શેમાં છે એટલું જ જોવું જોઈએ. યંગ ઇન્ડિયામાં આ પ્રશ્નની ચર્ચા ઉપાડીને મારે તમારા કેસને અત્યારથી એની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં પૂર્વગ્રહનો રંગ ન લગાડવો જોઈએ. એટલે ઈશ્વર જે મને બર્મા આવવાનો અવસર પૂરો પાડે તો હું ત્યાં આવું અને સ્થળ ઉપર પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરું, ત્યાર પછી જ મારાથી એ ચર્ચા ઉપાડી શકાય. તમારો પત્ર પ્રસિદ્ધ કરવાનો મારો વિચાર નથી.

તમારો સહૃદયી

ઉત્તમ ભિખ્ખુ

મહાબોધી સોસાયટી

૪-એ, કોલેજ સ્કવેર

કલકત્તા

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૮૫

૧૫૬. નરગિસબહેન કેપ્ટનને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જુલાઈ ૧૭, ૧૯૨૭

તમારો પત્ર મળ્યો. મને ઈચ્છા તો થાય છે કે હું પંચગની પહોંચી જઈ શકું અને તમે વર્ણવેલાં નાનાં નાનાં ગામડાં જાતે જાઈ આવું. પણ એ બની શકે એમ નથી, કેમ કે મેં થોડું થોડું ફરવાનું શરૂ કરી દીધું છે અને જો એનાથી મારી તબિયતને કશો વાંધો નહીં આવે તો આ કામગીરી લગભગ આ વરસ પૂરું થતાં સુધી ચાલુ રહેશે. એટલે અલબત્ત હું તો એમ જ ઈચ્છું કે તમે થોડી બહેનો ગામડાંમાં ફરવાની આ જવાબદારી મારે માથેથી લઈ લો અને તમે પોતે જ એ અદા કરો. પણ તમે એ કરો નહીં એટલે ગરીબ બિચારા મારા જેવા સાધારણ માણસોને ઠેર ઠેર ફરીને ભીખ માગ્યા સિવાય કેવી રીતે ચાલે?

મીઠુબહેન, રતનબહેન અને જમનાબહેન અહીં છે. અને થોડા વધુ દિવસ અહીં રોકાવાનાં છે. મીઠુબહેને ફેશનેબલ ખાદી સારા પ્રમાણમાં વેચી છે.

તમે મારે વિશેના કયા પુસ્તકનો ઉલ્લેખ કર્યો તે મને સમજાયું નહીં. હું જાણું છું ત્યાં સુધી છેલ્લા બેત્રણ માસમાં કોઈએ એવું પુસ્તક લખ્યું નથી.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૮૬

૧૫૭. કે. જે. નારાયણન નામ્બુદ્રીપાદને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જુલાઈ ૧૭, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. મારું માનવું એવું છે કે આપણા દેશમાં પળાતી અસ્પૃશ્યતા ગરીબ-તવાંગર વચ્ચેના ભેદને લીધે નથી. એમ જણાય છે કે આ અસ્પૃશ્યતાનું કારણ પુસ્તકિયા પંડિતોનો એવું જ્ઞાન નહીં ધરાવનાર લોકો પ્રત્યેનો તુંડમિજાજ છે, અને એ તુંડમિજાજ યોજના-પૂર્વકની કૂરતાની છેલ્લી હદે પહોંચેલો છે. ધર્મના ઓઠા નીચે કરવામાં આવેલો કદાચ આ મોટામાં મોટો અન્યાય છે. એનો તમે બચાવ કરો છો એ જાઈને મને દુઃખ અને આશ્ચર્ય બંને થાય છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કે. જે. નારાયણન નામ્બુદ્રીપાદ

વાડકકાંચેરી પો. ઓ.

(કોચિન સ્ટેટ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૬૨૦

ગાં. ૩૪-૧૨

૧૫૮. બેંગલોર મ્યુનિસિપાલિટીના માનપત્રના જવાબમાં ભાષણ^૧

જુલાઈ ૧૭, ૧૯૨૭

મિત્રો,

તમારી મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ તરફથી તમે મને આ માનપત્ર આપ્યું તે બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. હું દિલગીર છું કે તમે એકેએક જણ મને સાંભળી શકો એટલા મોટે અવાજે હું બોલી શકતો નથી. મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલના સભ્યો તરીકે તમે શું કામ કરી રહ્યા છો તેનું તમે તમારા માનપત્રમાં વર્ણન કર્યું છે. તમારા કામથી હું ઘણો જ પ્રસન્ન થયો છું અને તે માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું. તમારા તરુણો માટે તમારા શહેરમાં ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરવા બદલ મારે તમને શાબાશી આપવી જોઈએ અને તમારી સોહામણી નગરીમાં આવા મોટા રસ્તા અને વીજળીના દીવાની સગવડ ઊભી કરવા બદલ પણ મારે તમને મુબારકબાદી આપવી જોઈએ. તમારા માનપત્રમાં તમે જે લખ્યું છે તે ઉપરથી મને લાગે છે કે તમારું નાગરિક સેવાનું કાર્ય સાચે માર્ગે છે અને તમે અત્યાર સુધીમાં કરેલું કાર્ય એવું છે કે સૌ કોઈને એનાથી સંતોષ થાય. હું તમને જણાવું કે સ્વરાજનું સાચું બીજ મ્યુનિસિપાલિટીના કાર્યમાં રહેલું છે, અને આ વાત તમે બરાબર સમજે એમ હું ઈચ્છું છું.

હું કેટલાક સમયથી તમારી વચ્ચે રહું છું. પણ તબિયતને કારણે મારાથી બહાર નહીં નીકળી શકાયું હોવાથી તમારી મ્યુનિસિપાલિટીએ કરેલું કાર્ય, ખાસ કરીને લોકોની સુખાકારીનું કાર્ય, હું મારી જાતે જોઈ શક્યો નથી. પણ હું માની લઉં છું કે એ કાર્ય એકંદરે સારું છે.

તમે^૨ જે સાંભળ્યું તેથી કલ્પના થાય છે કે તમારો મધ્યમવર્ગ સુખી છે. ધનિકવર્ગ પણ સુખી છે. પણ તમને પૂછું કે તમારે ત્યાં ગરીબ કોઈ છે કે નહીં? જે હોય તો તમે તેને સાફ રાખો છો, સ્વચ્છ ઘરોમાં રાખો છો? તેમનાં દુઃખમાં તમે કદી ભાગ લીધો છે? તેમનાં પાપ-ખાનાં તમે કદી સાફ કર્યાં છે? તમારે ત્યાં ભંગી છે ખરા? તેમની હાલત કેવી છે તે મને જણાવશો? ગરીબ લોકોનાં બાળકોને અને માંદાંને સાફ અને સસ્તું દૂધ મળી શકે છે કે? વેપારી લોકો જેઓ તમારી સરહદમાં દુકાન રાખે છે તે લોટ ધી વગેરે ખાદ્ય પદાર્થો સ્વચ્છ રાખે છે ખરા કે? ગરીબતવંગર સૌને સરખે દામે એ લોકો માલ આપે છે કે? તમારું અનાજ, ભાજીતરકારી વગેરે ગામડાંમાંથી આવે છે તે મોકલનારા ગામડિયાનો ખ્યાલ તમે રાખો છો ખરા કે? તમારે ત્યાં જુગારી, દારૂડિયાઓ છે ખરા કે? અને હોય તો તેમની અસર દૂર કરવાનો કાંઈ પ્રયત્ન તમે કરો છો? તમારાં જનાવરો - ગાડીનાં, હળનાં અને દૂધનાં - કેવાં છે? તેમનું રક્ષણ બરોબર કરો છો? આવા બીજા ઘણા સવાલો પૂછી શકું એમ છું. તેના તમે સંતોષકારક જવાબ આપી શકો તો તમને મુબારકબાદી આપીશ. ન આપી શકો તો એ સવાલો ખૂબ વિચારી જોજો.^૩ અને તમારા મ્યુનિસિપાલિટીના કામ દરમિયાન એનો વિચાર કરશો.

તમે રૈટિયાને સ્થાન આપ્યું છે તે બદલ તમારી મ્યુનિસિપાલિટીનો હું ઘણો જ આભારી છું એટલું જ મારે કહેવું જોઈશે. એ ઉપરથી મને લાગે છે કે તમે તમારા ગરીબોનો ખ્યાલ કરી

૧. ગાંધીજી હિંદીમાં બોલ્યા હતા.

૨. અને ૩. વચ્ચે આવતા ભાગનું ભાષાંતર નવજીવન, ૭-૮-૧૯૨૭ના અંકમાંથી આપ્યું છે.

રહ્યા છે. આ ઉપરથી મને ખાતરી થાય છે કે તમને સમજ આવી છે કે જો આ દેશને વધારે ગરીબ બનતો અટકાવવો હોય, તમારા પોતાના જ શહેરનાં ગરીબ ભાઈબહેનોને મદદ કરવી હોય, તો રેંટિયો અપનાવવો એ જ એક ઉપાય છે. આને માટે ખરેખર હું તમારા પ્રત્યે આભારની લાગણી અનુભવું છું. મને એ જાણીને પણ ખુશી થાય છે કે તમે તમારા નોકરોને ખાદી પહેરાવો છો. આજે અહીં તમારામાંના કેટલાયે ભાઈઓ એવું સમજતા થયા છે કે ગરીબોને મદદ કરવાનો એક માત્ર રસ્તો ખાદી ખરીદવી એ છે. ગરીબો પ્રત્યે કૂણી લાગણી રાખજો. એ લોકો તમારે માટે જે કપડું વણે તે તમે ખરીદજો. અને એમને ખાતરી આપજો કે તમે ખાદી ખરીદવાના છો અને એમને રોજી મળતી રહેવાની છે. ભગવાનને હું પ્રાર્થના કરું છું કે જે નગરીએ મને આરોગ્ય આપ્યું તેની સમૃદ્ધિના ભંડાર સદાયે ઊભરાતા રહે. તમે બધાએ મને તમારા સ્નેહનો સ્વાદ ચખાડ્યો છે. તેને માટે તમારા બધાનો આભાર માનું છું. ઈશ્વર તમારું અને તમારી મ્યુનિસિપાલિટીનું ભાવિ ઉજ્જવળ બનાવે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૮-૭-૧૯૨૭

૧૫૯. બેંગલોરમાં મજૂરો સમક્ષ ભાષણ^૧

જુલાઈ ૧૭, ૧૯૨૭

મજૂરો તો જ્યાં જોઈએ ત્યાં ગાંધીજીને ખોળી કાઢે છે જ. અહીં મહારાજ મિલના મજૂરોની હડતાળ હતી તે વેળા તેમણે ગાંધીજીની સલાહ મેળવવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરેલી, પણ ત્યારે ગાંધીજીની તબિયત ઠીક ન હોવાથી શ્રી રાજગોપાલાચાર્યને મોકલ્યા હતા. એ હડતાળ તો પતી ગઈ, હવે એ મજૂરોએ રૂ. ૨૫૦ની થેલી એકઠી કરીને ગાંધીજીને એક દિવસ બોલાવ્યા. તેમની આગળ મજૂરો અને ધનપતિનો સંબંધ બતાવનારું લાંબું ભાષણ ગાંધીજીએ કરેલું તે નીચે આપું છું :

તમારી પાસે મને મદદ મળે એમાં મને આશ્ચર્ય નથી થતું, કારણ હું તો તમારા જેવો મજૂર બન્યો છું. જ્યારથી મને સમજણ આવી, મેં જાહેર સેવા શરૂ કરી ત્યારથી હું મજૂર બન્યો છું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મજૂર ભાઈબહેનોના દુઃખનો પરિચય કર્યો છે અને આટલા અનુભવ પછી મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાનું દુઃખ બીજાની મદદથી નથી દૂર કરી શકતો. પોતાના પ્રયત્ન અને ઈશ્વરકૃપાની જ જરૂર છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક લાખથી વધારે મજૂરોની આપત્તિ દૂર કરવાની મારી શક્તિ નહોતી; પણ જ્યારે એ મજૂર લોકોને પોતાના દુઃખનું જ્ઞાન થયું, અને તેમણે મહાપરિશ્રમ ઉઠાવ્યો ત્યારે તેમનું દુઃખ દૂર થયું. એમ જ ચંપારણના ખેડૂતો અને અમદાવાદના મજૂરોએ પોતાનાં દુઃખ પોતાની તપશ્ચર્યાથી દૂર કર્યાં. ત્રણે પ્રસંગે તેમણે મુખીઓ કે માલિકો સાથે ટંટોફિસાદ ન કરતાં, મકાનો ન બાળતાં પોતે જ ઉઠાવી શકાય તેટલું દુઃખ ઉઠાવ્યું, શાંતિથી અને વીરતાથી કહી દીધું કે અમારું દુઃખ તમને

૧. આ મજૂરો મહારાજ મિલ્સ મલ્લેશ્વરમ્ મજૂર મહાજનના હતા. એમણે આપેલા માનપત્રમાં એક બરતરફ કરાયેલા મજૂરનું ઉદાહરણ આપી, “મજૂર રાજ્યમાં મજૂરોની કમનસીબ હાલતનું, સરકારની ઉદારસીનતાનું અને આખી મજૂર ચળવળ પ્રત્યે જનતાની સહાનુમૂતિના સ્વભાવનું” વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું. ગાંધીજીના હિંદી ભાષણનો ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ કાનરી ભાષામાં અનુવાદ કર્યો હતો.

ન વસતું હોય તો તમારું કામ તમને મુબારક, અમે અમારું ફોડી લઈશું. તેમને ભૂખમરો વેઠવો પડ્યો, ઘરબાર છોડવાં પડ્યાં, પણ શાંતિથી બંધી વાત સહન કરી. આનું નામ સાચો સત્યાગ્રહ. એ સત્યાગ્રહ બાળક-બાળિકા પણ કરી શકે છે અને જુવાન પણ કરી શકે છે.

તમારા માનપત્રમાં તમે લખ્યું છે કે તમારી મિલોમાં કામની શરતો બીજી મિલોના કરતાં વધારે આકરી છે. આ વાત સાચી છે કે નહીં તેની મને ખબર નથી. પણ જો તે સાચી હોય, તો તે જાણીને મને દુઃખ થાય છે. તેમ છતાં એ વાત હું જાણું છું અને તે એ કે તમારા ડાયરેક્ટર મારા મિત્ર સંઘાવરકરના જમાઈ છે અને તેઓ તમારા પ્રત્યે ઘણી સહાનુભૂતિ રાખે એવા છે. એમણે મને તમારી મિલોમાં આવી જવા કહેવડાવેલું અને હું જે કંઈ સલાહ આપું તે માનવા કબૂલ કરેલું. મેં શ્રી રાજગોપાલાચારીને મોકલેલા. તેઓ તમારે ત્યાં આવેલા અને વાત શી હતી તે જાણેલું. આ તમારી હડતાળ વેળાએ બનેલું. ત્યાર પછી તમારી હાલત શી છે તે હું જાણતો નથી. તે જે હોય તે ખરી, પણ હમેશાં એટલું યાદ રાખજો કે આ બાબતમાં તમારે જ તમારી જાતને મદદ કરવાની છે અને તમારે તમારી પોતાની જાત પર આધાર રાખતાં શીખવાનું છે. આ તમારાથી થઈ શકશે કે કેમ તે હું તમને પૂછવા માગું છું. પણ તમે તો અંદર અંદર ઝઘડા કરી રહ્યા છો, કશો પણ પ્રયત્ન સંપીને અને એકબીજાના સહકારથી કરતા નથી. તમારી સ્થિતિ સુધારવા માટે તમે બધાએ ભેગા મળીને સાચા દિલથી વિચાર જ કર્યો નથી, અને તમારામાંના ઘણા તો પોતાનો સમય નકામો વેફડી રહ્યા છે. તમને એમ નથી લાગતું કે તમારામાંના એકનું દુઃખ તે તમારા બધાનું દુઃખ છે. તમે તો દારૂ પીવા જાઓ છો, અને પત્તાં ને જુગાર ખેલવા પણ જાઓ છો. જો તમારે તમારી સ્થિતિ સુધારવી હોય, માનવી તરીકે તમારી જાતને મદદ કરવી હોય, તો આ બધું તમારે ન કરવું જોઈએ. આ બંધી વાતોનું તમને ભાન હોવું જોઈએ. તમે મને આ થેલી આપી છે તેનું કારણ એ છે કે તમે જાણો છો કે, લાખો લોકો એવા છે જે તમારા કરતાં ક્યાંયે વધારે ગરીબ છે, વધારે ભૂખ્યા છે. તમારે સમજવું જોઈએ કે આ ગરીબ આત્માઓને તમારે મદદ કરવાની છે. તમારે એ ભૂલવું જોઈએ નહીં કે તમારી પોતાની મિલોમાં તમે જે કાપડ પેદા કરો છો તે તમારે માટે કે તમારા લોકો માટે નથી, એ તો વેપાર કરવા માટે છે. એ તો તમારા માલિકોના લાભ માટે છે, તમારા દેશના ગરીબોને ઢાંકવા કે ગામડાંમાં બેઠાં એમને કોળિયો ધાન મળે એ માટે નથી. એ માટે તો તમારે ખાદી પહેરવી જોઈએ. અને એ રીતે એ ખાદી વણનાર ગરીબ સ્ત્રીપુરુષોને તમારે મદદ કરવી જોઈએ. એ લોકોને મદદ કરવા પ્રથમ તો તમારે આગળ આવવું જોઈએ, કેમ કે પૈસાવાળા તો તમારા જેટલી તત્પરતાથી આ કામમાં આગળ આવતા નથી. માટે તમારે જ ખાદી ખરીદીને તથા પહેરીને ગરીબોને મદદ કરવી જોઈએ. ધનપતિઓ અને મજૂરોની વચ્ચે ઝઘડો રહેવાની કશી જરૂર નથી. જેટલી ઉદ્યોગને ધનપતિની જરૂર છે તેટલી મજૂરની જરૂર છે. બંને એકબીજાની ઉપર આધાર રાખનાર છે. હું જે મટાડવા માગું છું તે તો ધનિકોની ગરીબો ઉપરની સરદારી. જેટલે અંશે શેરવાળાઓ મિલના માલિક છે તેટલે જ અંશે મજૂરો પણ માલિક છે; અને મિલમાલિકો જ્યારે સમજશે કે મજૂરો પણ માલિક છે, ત્યારે મજૂરમાલિકનો ઝઘડો હિંદુસ્તાનમાં નહીં રહે. પણ ધર્મપાલન વિના અધિકાર નથી મળી શકતા. તમે માલિકનો અધિકાર મેળવવા માગો તો તમારે મિલકતનું રક્ષણ કરવાનો ધર્મ બજાવવો જોઈએ. તમે કદી મિલનો માલ ન બગાડો, ગુસ્સામાં આવી સંચા ન બગાડો. જે મનુષ્ય ન્યાયને પંથે ચાલે છે તેમને ઈશ્વર ન્યાય

આપે છે. ન્યાયને માટે તમે પેટ ભરીને લડો, પણ તમારું કર્તવ્ય ન છોડો. આત્મશુદ્ધિ સિવાય બીજાં એકે રસ્તો ન્યાય મેળવવાનો નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૮-૭-૧૯૨૭

ભાષાંતર : નવજીવન, ૭-૮-૧૯૨૭

૧૬૦. મીરાંબહેનને પત્ર

જુલાઈ ૧૮, ૧૯૨૭

અરધોપરધો સુધારેલો
ચિ. મીરાં,

ગઈ કાલે મેં તને પત્ર લખ્યો હતો એટલે આજે આજું લખવાપણું રહેતું નથી.

તેં તારી સ્થિતિ પૂરી સ્પષ્ટતાથી વાલુંજકરને સમજાવી એ સારું કર્યું અને તેં જે કહ્યું તે સાચું પણ છે. તારે ભાગે જે કામ આવે તે કરવા તું સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ. તેમ ગંગુએ પણ તારો છેડો પકડીને બેસી રહેવું જોઈએ નહીં. એને એવું શિક્ષણ મળવું જોઈએ કે જેથી તે પોતાનો વિકાસ આપમેળે કરી શકે. પણ એને તારી છત્રછાયા નીચે રહેવું છે એ જોતાં તારે એની સાથે ખ્યારથી વર્તવું અને તારાથી અપાય તે સંસ્કાર એને આપવા.

ત્યાં તું તારી તબિયત સાથે રમત ન કરતાં તને જરૂર હોય તે ખોરાક લેજે. આશ્રમની પેઠે તને જોઈતા પ્રમાણમાં ફળો તું મંગાવતી રહેજે અને કોઈ તને ફળો મોકલે તો તને જોઈતાં રાખી લઈને બાકીનાં રસોડે એટલે કે વિનોબાને મોકલી આપજે. તને જરૂર છે એટલે બીજાં-ઓને પણ એની જરૂર છે એમ ન માનીશ. બીજાંઓને જુવારની જરૂર છે પણ તને તેની જરૂર નથી. સંજોગવશાત્ ફળ ખોરાક છે અને સાથે સાથે સ્વાદિષ્ટ વાની પણ છે એ વસ્તુ કદાચ આપત્તિ ગણાય. સ્વાદિષ્ટ વાની પણ આપણે દવાની પેઠે એટલે કે યોગ્ય પ્રમાણમાં લેતાં શીખીએ એટલે થયું; અને પછી બીજાંઓને તે ન મળે તેમ છતાં હૃદય કઠણ કરીને આપણે તે લઈએ. આ સ્થિતિની આસપાસ રહેલાં જોખમ એટલાં ઉઘાડાં છે કે તેમનો ઉલ્લેખ કરવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. જરૂરિયાતના બહાના તળે લોકો મન મનાવીને બદીઓ પણ સેવે છે. પણ આપણે જે આપણી જાત પર અખંડ ચોકી રાખતાં હોઈએ તો આપણે આવાં બેહુદાં પરિણામોનો ડર રાખવાની જરૂર નથી. જોખમો તો આપણી ચોપાસ છે જ. પણ ગમે તે ભોગે આપણે આપણા મૂળભૂત સ્વભાવને અનુસરવું રહ્યું.

મેં ધાર્યું હતું તેના કરતાં આ કાગળ લાંબો થઈ ગયો.

સરનેહ,

બાપુ

[તા.ક.]

મારી તબિયત સારી છે.

શ્રીમતી મીરાંબહેન

સન્યાસી આશ્રમ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. પરપ૨૧; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૧૬૧. જે. બી. કૃપાલાનીને પત્ર

જુલાઈ ૧૮, ૧૯૨૭

પ્રિય પ્રોફેસર,

નાનાભાઈએ મને જણાવ્યું છે કે જે વિદ્યાપીઠ મલકાનીને પાછા ન લે તો તમે પણ (લગભગ ?) ચાલ્યા જવાની ધમકી આપી છે. આ મનોદશા વાજબી નથી. ધમકીઓ આપીને ઉદારતા પેદા કરી શકાય નહીં. અને મલકાનીને પાછા લેવાનું વિદ્યાપીઠથી ન બને એવું હોય તો તે ઉદાર નથી એમ શી રીતે કહેવાય? એમને પાછા લેવા સામે ઘણો વિરોધ છે એ જ્ઞતાં એમને ફરીથી નીમવાનો આગ્રહ રાખવામાં ભૂલ થશે. માટે કૃપા કરીને તમારા અભિપ્રાય પર ફરીથી વિચાર કરો.

તમારે ત્યાં સ્થિતિ ગમે તે હોય, મલકાનીનો છેવટનો જવાબ મારી પાસે આવ્યો નથી. એમની સાથે, એમને વિશે હું પત્રવ્યવહાર કરી રહ્યો છું. મારે મન મલકાનીએ કરેલી ભૂલ એ એક રાષ્ટ્રીય દુર્ઘટના છે. એમને પાછા નોકરીમાં લેવાની બાબત તદ્દન મામૂલી છે. એમના નંદવાયેલા વ્યક્તિત્વને સાંધીને એમને પાછા એક અખંડ વ્યક્તિત્વવાળા કેવી રીતે બનાવવા એ મારો એકમાત્ર પ્રશ્ન છે. અને આ વસ્તુ પાછળ હું મારી બધી શક્તિ ખર્ચી રહ્યો છું.

સસ્નેહ,

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૬૦૯

૧૬૨. જે. બી. પિટીટને પત્ર^૧

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જુલાઈ ૧૮, ૧૯૨૭

ભાઈ શ્રી પિટીટ,

શ્રી શાસ્ત્રી વિશેના મારા પત્ર^૨ ઉપર તાબડતોબ ધ્યાન આપવા બદલ તમારો આભાર માનું છું. અલબત્ત, એટલું ખરું કે સરકાર વિરુદ્ધ કશું કહેવાપાણું નથી. મને લાગે છે કે તમે

૧. આ પત્ર શ્રી પિટીટના ૧૬મી જુલાઈના પત્રના જવાબમાં લખાયેલું હતું. શ્રી પિટીટ લખેલું કે “[ઈમ્પીરિયલ સિટિઝનશિપ] એસોસિયેશનમાંથી શ્રી શાસ્ત્રીને નાણાં આપી શકાય નહીં.” આ સંબંધમાં શ્રી પિટીટ ઉપર એમ. હુબીબુલ્લાનો આવેલો ૧૯૨૭ની ૧૨મી જુલાઈનો પત્ર પણ તેમણે ગાંધીજીની નાણાં માટે ખીડ્યો હતો. એમાં લખ્યું હતું : “સરકારને અથવા એના એજન્ટને નાણાંની મદદ કરવાની કોઈ બિનસરકારી સંસ્થાને જરૂર પડે એવો કોઈ પ્રશ્ન, બેશક, હોઈ શકે નહીં. . . . એમને વર્ષે ૨૫૦૦ પાઉન્ડ લેખે પગાર મળવાનો છે. આ રકમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રધાનમંડળ કક્ષાના પ્રધાનને અપાતા પગાર જેટલી જ છે. આ ઉપરાંત વરસના ૫૦૦/- પાઉન્ડ લેખે ખાધાખર્ચાનું ભથ્થું, સરકારે ભાડે રાખેલું અને સજવેલું રહેવાનું મકાન, એક મોટર— તે પણ સરકારે ખરીદેલી, અને એ મોટરના નિભાવખર્ચ માટે વરસના ૨૦૦/- પાઉન્ડ લેખે ભથ્થું. ઘર વાપરવા બદલ એમના પગારના વાર્ષિક ૧૦ ટકા લેખે ભાડું, અને સાજસામાન વાપરવા બદલ એ સામાનના ખર્ચના વાર્ષિક ૧૦ ટકા લેખે ધસારાખર્ચ એમણે આપવું પડવાનું છે. અમારી નાણાં મુજબ, એમણે આવકવેરા ભરવો પડશે નહીં. . . . આ શરતોને કંન્ટ્રીસાઈબરી કહી શકાય નહીં એ તો તમે પણ કબૂલ કરશો એની મને ખાતરી છે.”

૨. જુલાઈ ૫, ૧૯૨૭નો પત્ર.

ઉઠાવેલો મુદ્દો વિવાદાસ્પદ છે. સરકારી નોકરીના નિયમોનો સારાંશ એટલો છે કે કોઈ પણ સરકારી નોકરે જે લોકોની એમણે સેવા કરવાની છે તેમની પાસેથી એક પાઈ પણ ન લેવી જોઈએ. પણ મને લાગે છે કે, દાખલા તરીકે, પોતાના કાર્યક્ષેત્રની બહાર હિંદુસ્તાનનું ભણું કરવા ઈચ્છનાર કોઈ વાઈસરોય, ઈંગ્લંડમાંના પોતાના મિત્રો અને સંબંધીઓ પાસેથી મદદ મેળવે તો તેવી મદદ ખુલ્લેખુલ્લી લેતાં એને રોકવામાં આવશે નહીં. શ્રી શાસ્ત્રીની બાબતમાં સરકાર પોતાની ફરજ બજાવશે જ^૧ એ વિશે મને સહેજ પણ શંકા નથી. પરંતુ મારા પત્રનો મુદ્દો એથી વધારે ઊંડો હતો. હું માનું છું કે સરકાર અમુક હદથી આગળ ન પણ જાય. પરંતુ હવે એ મુદ્દો મારે વધારે લંબાવવો નથી.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત જહાંગીર બી. પિટીટ

પિટીટ બિલ્ડિંગ

૩૫૯, હોર્નબી રોડ

ફોર્ટ

મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૬૭

૧૬૩. એન. વી. થડાણીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જુલાઈ ૧૯, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી થડાણી,

તમારો પત્ર મળ્યો. મારા કહેવાનો મુદ્દો તમે બિલકુલ સમજ્યા નથી. મને તો એટલી પણ ખબર નહોતી કે તમારી કૉલેજ માત્ર કહેવા પૂરતી જ રાષ્ટ્રીય છે. મારી ફરિયાદ એ નહોતી કે મલકાની એક રાષ્ટ્રીય કૉલેજ છોડીને સરકારી કૉલેજમાં ગયા. મહાવિદ્યાલયમાંથી સરકારી કૉલેજમાં જવાને બદલે જે તેઓ એ સંસ્થાને તરછોડી જ્ઞાનની શોધમાં ઉત્તર ધ્રુવની નિઃસ્વાર્થ સફરે નીકળી પડ્યા હોત, અથવા માનો કે, અસહકારના સીધા ફરજંદરૂપ અને જેની સાથે હું વત્તે-ઓછે અંશે સંકળાયેલો છું એવી કાશી વિદ્યાપીઠ કે બિહાર વિદ્યાપીઠમાં ગયા હોત, તોપણ મારી ફરિયાદમાં એટલું જ બળ હોત. અને જે એ વિદ્યાપીઠોના અધિષ્ઠાતાઓ શ્રી પ્રકાશબાબુ તથા રાજેન્દ્રબાબુ તમારી માફક મહાવિદ્યાલયના સૂત્રધારોની જાણ બહાર મલકાનીને લલચાવીને ઉઠાવી ગયા હોત તો તેમના વર્તાવને પણ મેં એવો જ અસભ્ય અને સૌજન્યવિહીનો માન્યો હોત. અને આ કિસ્સામાં મને એટલું બધું લાગી આવ્યું તેનું કારણ એ છે કે મલકાની વિશે મારો અભિપ્રાય ઘણો ઊંચો હતો. મલકાનીના પહેલાં બીજા ઘણા પ્રોફેસરો મહાવિદ્યાલય છોડી ગયા છે. પણ એમના જવાથી મને કશું દુઃખ થયું નથી, કારણ કે એમના ઉપર મેં કશી મદાર

૧. ભથ્થાં વધારવાની ભલામણો થયેલી હતી.

બાંધી નહોતી. આટલું લખવાથી પણ મારો મુદ્દો હું સ્પષ્ટ કરી શક્યો છું કે નહીં તે હું કહી શકતો નથી. સિંધ અને ગુજરાત વચ્ચે અથવા બીજા કોઈ પ્રાંત વચ્ચે મારા મનમાં કશો ભેદભાવ નથી. જે મલકાનીની નિમણૂક સિંધમાં થઈ હોત અને ગુજરાતમાંથી કોઈક એમને લલચાવીને ઉઠાવી લાવ્યું હોત, તો મેં આમ જ કહ્યું હોત અને મને આવું જ માહું લાગ્યું હોત. અને તેનું કારણ પણ એ અંગત મુદ્દો જ હોત કે ખુદ મલકાની પોતે જ શા માટે આવી લાલચમાં ફસાયા!

તમારી મુસીબતોનું મહત્ત્વ હું ઓછું આંકતો નથી. તમારી જરૂરિયાતને પણ હું ઓછા મહત્ત્વની ગણતો નથી. પણ મને દુઃખ એ વાતનું છે કે તમારો હેતુ પાર પાડવા માટે તમે એક વાંધાભરી રીત અખત્યાર કરી. મલકાનીનું નૈતિક બળ ઘટાડીને તમે સિંધના યુવાનોનું નીતિ-બળ ઘડી શકશો નહીં. ગુજરાતમાં પોતાની ડૂબતી નૈયાનું સુકાન સાંભાળી રહેલા, જાતે ભૂખે મરી રહેલા, પોતાની પત્ની અને સાસુનાં રોપભર્યાં નયનોથી વીંધાઈ રહેલા, અને તેમનું આ ગાંડપણ જેઈને ગુસ્સે થયેલા મિત્રોની ત્યાંથી ખસી જવાની બૂમો સાંભળી રહેલા મલકાની તમારા વિદ્યાર્થીઓ માટે એક આદર્શ પ્રોફેસર બની રહ્યા હોત અને આખા દેશને એમાંથી ઉમદા બોધપાઠ મળ્યો હોત. હજી પણ મારું કહેવું તમને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે કેમ તેની મને શંકા છે. એવું જરા પણ ન માનતા કે મલકાનીના જવાથી ગુજરાત મહાવિદ્યાલયને નુક્સાન થવાનું છે એ બાબતને મેં મહત્ત્વ આપ્યું છે. આવી તો કેટલીયે સંસ્થાઓ ઊભી થતી અને પડી ભાંગતી મારા જીવનમાં હું જેતો આવ્યો છું. એમાંની કેટલીક સાથે હું પોતે પણ નિકટતાથી સંકળાયેલો હતો. મારે મન એમનું મહત્ત્વ એટલું જ હતું કે એમણે કેટલાક બહાદુરો પેદા કરીને પોતાનું કાર્ય પૂરું કર્યું. કદાચ તમને એ જાણવાથી લાભ થશે કે પોતાનું રાજીનામું પાછું ખેંચી લેતો મલકાનીનો પત્ર વાંચીને વિદ્યાપીઠની સેનેટને આંચકો લાગ્યો છે. મલકાનીનો હમેશાં થોડોઘણો વિરોધ કરનાર ઘણા પ્રોફેસરોએ મલકાનીની ફરીથી નિમણૂક થાય એનો સખત વિરોધ કર્યો એટલે મારી સલાહ માગવામાં આવી. અને મેં મારો અભિપ્રાય મોકલ્યો કે આવો વિરોધ અવગણીને મલકાનીને પાછા લઈ શકાય નહીં. કેમ કે એનાથી મલકાનીની તેમ જ એ પ્રોફેસરોની સ્થિતિ કફોડી થાય અને મહાવિદ્યાલય મુશ્કેલીમાં મુકાય. એટલે મલકાનીની બાબતમાં મહાવિદ્યાલયે જે નિર્ણય કરવાનો હતો તે થઈ ગયો છે. પણ મલકાનીએ પોતે શું કરવું એ પ્રશ્ન હજી આજીવનકલ્યો રહે છે અને મને સંતાપ આપી રહ્યો છે. આ બાબતમાં મારો અભિપ્રાય મેં એમને તો જણાવી દીધો છે કે તેઓ પોતે કરેલી એક ભૂલ બીજી ભૂલ કરીને સુધારી શકતા નથી. એટલે જ્યાં સુધી તમે એમની જગ્યાએ બીજા માણસ લાવી શકો નહીં ત્યાં સુધી તેમણે તમને અધવચ લટકતા રાખીને જતા ન રહેવું જોઈએ. પણ જે તમારે મારો અભિપ્રાય જાણવો હોય તો તે નિશ્ચયપૂર્વક આ પ્રમાણે છે : કે મલકાનીએ તદ્દન જરૂરી હોય એના કરતાં એક ક્ષણ પણ વધારે તમારી સંસ્થામાં રહેવું ન જોઈએ. સહેજ પણ સમય ગુમાવ્યા વિના તમારે એમની અવેજીમાં બીજા માણસ શોધી લેવો જોઈએ; આ શોધ માટે તમારે એક સમયમર્યાદા ઠરાવી દેવી જોઈએ; અને એ મર્યાદા પૂરી થતાં તમને અવેજીમાં માણસ મળ્યો હોય કે ન મળ્યો હોય તો પણ મલકાનીએ ત્યાંથી ખસી જવું જોઈએ. પછી તેઓ પોતાને જે કરવું હોય તે કરે અથવા મારે એમનું જે કરવું હોય તે મને કરવા દે. હું તમને એટલું જણાવું કે આ ઘટનાના આઘાતની મને હજી કળ વળી નથી. બારડોલીના બનાવથી મારી ઊંઘમાં કદી ખલેલ પહોંચી નહોતી. પણ મલકાનીના મામલાએ મારી ઊંઘ હરી લીધી છે. તમે જે મને એમ કહો કે ગીતાના ઉપદેશને

અનુસરવાના તમારા દાવાને તમે આ વખતે અવગણી રહ્યા છો અને કશા આધાર વગર માણસોમાં વિશ્વાસ મૂકો છો એટલે તમારી દયા ખાવાની જરૂર નથી, તો એટલું કહેવાનો તમને અધિકાર છે. હું તમારો ચુકાદો માથે ચડાવીશ અને બચાવમાં એટલું જ કહીશ કે મારા જન્મ-ગત સ્વભાવની ઉપરવટ હું એકાએક જઈ શકું એમ નથી. કૃપા કરીને આ પત્ર મલકાનીને વંગાવજો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એન. વી. થડાણી

હેદરાબાદ (સિંધ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: એસ. એન. ૧૨૬૦૬

૧૬૪. કે. એસ. કારંથને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૧૯, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

તમારો પત્ર અને ચંદ્રક મળ્યા. તમારા પ્રશ્નોના જવાબ આ રહ્યા :

૧. હું નથી માનતો કે પોતાના લેણદારોને ખાતર વીમાની પોલિસી કઢાવવાની માણસને માથે કોઈ નૈતિક ફરજ છે. પણ ખોળિયામાં પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી પોતાનું દેવું ચૂકવવા માણસ પોતાનાથી બનતું બધું કરી છૂટે એટલું બસ છે. બેશક, મહત્વની વાત તો એ છે કે કોઈ પણ કારણસર માણસે દેવું જ કરવું ન જોઈએ. વીમાની નૈતિકતા વિશે આવો અભિપ્રાય આખ્યા પછી મારે તમને ચેતવણી આપવી જોઈએ કે કેવળ મારા અભિપ્રાયને આધારે તમે તમારી પોલિસી ફગાવી દેતા નહીં. મારા અભિપ્રાય ઉપરાંત જ્યાં સુધી તમને પોતાને એમ ન લાગે કે આમાં પાપ છે ત્યાં સુધી એ પોલિસી તમે સાચવી રાખો એમાં કશું ખોટું કે શરમાવા જેવું નથી. એટલે મારી તમને સલાહ છે કે ઉતાવળ કરીને તમે પોલિસી કાઢી નાખશો નહીં. સામાન્ય રીતે વાજબી અને કાયદેસર ગણાતી વીમા પોલિસી જેવી ચીજોનો ત્યાગ કરતાં પહેલાં માણસમાં ઈશ્વર પ્રત્યે એક દૃઢ અને જીવંત આસ્થા પ્રગટવી જોઈએ અને તે સંપૂર્ણ રીતે એને ભરોસે જીવતો થવો જોઈએ. આ પ્રકારનો ત્યાગ આવતાં પહેલાં માણસના જીવનમાં બીજાં અનેક પરિવર્તનો થવાં જોઈએ.

૨. મને લાગે છે કે તમે લગ્નવિધિ વેળાએ હાજર રહ્યા એ બિલકુલ બરાબર હતું. એમાંથી તમારે એટલું સમજવાનું છે કે ઉતાવળે વચનો આપવાથી સાવધ રહેવાની જરૂર છે.

૩. કીર્તનો અને નાટકો વચ્ચે હું મોટો ફરક જોઉં છું. નાટકોનો પ્રશ્ન ઘણો ગંભીર છે. નાટક ભજવનારા કેવું જીવન જીવે છે તે વિશે તમે બધું જાણતા લાગો છો, એટલે એ ધંધામાં તમે ન પડો એ જ તમારે માટે સારું છે. પણ આ બાબતમાં હું પોતે ખાતરીપૂર્વક કશું કહી

શકતો નથી. નાટ્ય સંસ્થા તો માનવજાતિ જેટલી પુરાણી છે. એણે માનવીઓને કેટલે અંશે સુસંસ્કૃત બનાવવાનું કામ કર્યું છે, એ હું જાણતો નથી, કેમ કે મેં એના ઈતિહાસનો અભ્યાસ કર્યો નથી. એટલે આ બાબતમાં તમારે મને માર્ગદર્શક માનવો નહીં. કાં તો તમારી પોતાની વિવેકબુદ્ધિ વાપરીને નિર્ણયો બાંધો અથવા જેમના જીવનની પવિત્રતા વિશે તમને શંકા ન હોય અને જેઓ ખાતરીપૂર્વક તમને દોરવાણી આપી શકે એમ હોય તેમની પાસે જાઓ. આમાં ચોથા પ્રશ્નનો પણ જવાબ આવી જાય છે.

૪. સાંભોગની ક્રિયામાં પુરુષની જીવનશક્તિ દરેક વખતે હણાતી હોય છે, ત્યારે સ્ત્રીમાં જીવનશક્તિ હણાવાની એ પ્રક્રિયા કેવળ પ્રસૂતિ થતાં જ આરંભાય છે.

૫. મોં. બ્યુરોએ સ્વપ્નામાં થતાં સ્ખલનોનો ઉલ્લેખ કર્યો જ નથી. એવાં સ્ખલનોથી નુકસાન થાય છે એમાં શંકા નથી. એમણે તો એટલું જ કહ્યું છે કે પર્યા પછી વધેલાં પોષક તત્ત્વોનું પુરુષના શરીરમાં વીર્ય બને છે. પરંતુ આ વીર્યનું જતન કરવું પડે છે. અને ઈચ્છા થાય ત્યારે પ્રજ્ઞેત્પત્તિ માટે અથવા આધ્યાત્મિક શક્તિમાં રૂપાંતર કરવા માટે એને સાચવી રાખવાની જરૂર છે. આવું મારું દૃઢ મંતવ્ય છે. મોં. બ્યુરો એવું માને છે કે નહીં તે હું કહી ન શકું. કેમ કે આ લખતી વખતે એ ચોપડી મારી પાસે નથી.

જે તમારા મિત્રો એમ માનતા હોય કે તમારા જેવા મિત્રોને ભેટો આપવાથી જનસેવાનાં કામો વધારે સારાં થઈ શકે છે અને જ્યાં સુધી એમને ખાતરી હોય કે જે કંઈ ભેટ તમને આપવામાં આવશે તે કોઈક જનસેવાના કામમાં જ વપરાશે, તો અને ત્યાં સુધી એવી ભેટો સ્વીકારવામાં કશો બાધ નથી. પણ મિત્રોને આવો વ્યવહાર નહીં કરવા સમજાવવા એ ઉત્તમ છે, એ બાબતમાં શંકા નથી.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કે. એસ. કારંથ

શ્રી જી. એન. પોઈને ત્યાં

નિહાલચંદ બિલ્ડિંગ

ન્યૂ કિવન્સ રોડ

ગિરગાંવ, મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૮૭

૧૬૫. ડૉ. એમ. એસ. કેળકરને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૧૯, ૧૯૨૭

પ્રિય દાક્તર,

તમારી ભલી અને વિચારપૂર્વકની ચેતવણી માટે આભારી છું. હું તો કેવળ અહીંના દાક્તરની સલાહ પ્રમાણે ચાલું છું. તેઓ મને સતત તપાસતા રહે છે. અહીંની વિક્ટોરિયા હોસ્પિટલના તેઓ વડા છે. અને ઘણા હોશિયાર અને કાળજીવાળા મનાય છે. તેમ છતાં હું મુસાફરી આરામથી કટકે કટકે જ કરું છું. પણ તમારું કહેવું મને બિલકુલ વાજબી લાગે છે કે જો હું કોઈક દરિયાકિનારાના સ્થળે એકાંતમાં રહેવાનું રાખું તો વધારે સારું. કંઈ નહીં તો તમારા પત્રથી મને વધારે સાવધ રહેવાની ચીમકી તો મળે જ છે. હું મારી તબિયત પર નજર રાખતો રહીશ અને જરૂર જણાશે તો મારી જાત પર હજી પણ વધુ નિયંત્રણો મૂકતાં અચકાઈશ નહીં.

હું ઉત્તમચંદની તપાસ રાખતો રહું છું અને જાણું છું કે એમની તબિયત ઠીક ઠીક સુધરતી જાય છે. કાકાસાહેબનું પણ એમ જ છે. તેઓ બંને સાજા થશે એ અવશ્ય તમારી સારવારનું સીધું પરિણામ છે એમ કહી શકાશે. ગંગાબહેનને પણ દહાડે દહાડે સારું થતું જાય છે, એ જાણીને મને ઘણો આનંદ થયો છે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૮૮

૧૬૬. સૂરજપ્રસાદ માથુરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
જુલાઈ ૧૯, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. મારું વર્તમાન જીવન વીતેલા જીવનના પ્રત્યાઘાતરૂપે નથી. મારા ભૂતકાળના જીવનનું વગોણું કદાચ વધારે પડતું થાય છે. એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે મારા ભૂતકાળની વગોવાણી મેં મારે માટે વિકસાવેલા જીવનધોરણ પ્રમાણે થાય છે. મારી પત્ની સાથે હું ભોગ ભોગવતો ત્યારે પણ સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો મને મોહ હતો. આત્મા એને માટે તૈયાર હતો છતાં શરીર કાબૂમાં રહેતું નહોતું. ઘણા ધીરજપૂર્વકના પ્રયત્ન પછી જ હું શરીરને કાબૂમાં લાવી શક્યો હતો. અને એમાં પ્રભુએ મને ચોક્કસ સહાય કરેલી. એક તો મને વારંવાર મારી પત્નીથી દૂર મોકલી દઈને; અને બીજું, મારા માર્ગમાં એવા સંજોગો ઊભા કરીને કે જેથી એ સંજોગોને પહોંચી વળવા માટે પણ મારે મારી વિષયવાસના કાબૂમાં રાખવી પડતી. મને નથી લાગતું કે મેં મારી પત્નીના સમાગમનું પાપ સામાન્ય માનવીના કરતાં વધારે વખત કર્યું હોય. પણ આવી સરખામણીઓ કરવી એ તદ્દન ખોટું છે અને પોતાનાં પાપનો બચાવ

કરવા માટે એનો સહારો કદી ન લેવો જોઈએ. દરેક જણે પોતાના આચરણના નિયમો પોતે નક્કી કરવા જોઈએ અને એ નિયમોનું ચુસ્ત પાલન કરીને પોતાના જીવનને નિયમનમાં રાખવું જોઈએ. આખરે તો પાપ એક મનોદશા છે. અને અમુક પાપ કરનાર માણસ કુદરત તરફથી એની જે શિક્ષા નિર્માઈ હશે તે ખસૂસ પામવાનો જ છે અને જો એ પાપ વિશે એ સભાન નહીં હોય તો એ પોતાને દોષ નહીં દે. પણ મને તો એ પાપનું ભાન છે. એટલે મારો અબુધ ભાઈ અજ્ઞાનને લીધે એ પાપ કરે અને એ કારણે શરમાય નહીં અને કદાચ સમાજ પણ એને દોષ દે નહીં તેથી મારાથી મારા પાપનો બચાવ થઈ ન શકે અને મારી જાતને દોષમુક્ત માની ન શકાય. હું ધારું છું કે આટલામાં તમે ઉઠાવેલા બધા મુદ્દા આવી જાય છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત સૂરજપ્રસાદ માથુર
શિક્ષક, સર હારકોર્ટ બટલર હાઈસ્કૂલ
હેલન લોન્ડ
સિમલા
[મૂળ અંગ્રેજી]
છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૮૮

૧૬૭. ગંગાધર શાસ્ત્રી જોશીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૧૯, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

તમારા પત્ર માટે તથા મારા પ્રશ્નોના જવાબ આપવા તમે લીધેલી તસ્દી માટે હું તમારો આભાર માનું છું. શું તમારો એવો દાવો છે કે હાલની સ્થિતિમાં આયુર્વેદનું વૈદક સસ્તું, સરળ અને ધાર્મિક કામ આપનારું છે? છેક ૧૮૮૧થી મારી પોતાની રીતે હું એની સફળતામાં રસ લેતો આવ્યો છું, આયુર્વેદના વૈદો પાછળ મારાથી બની શક્યું એટલું ખર્ચ પણ મેં કર્યું છે અને એવું ખર્ચ કરવા મેં મિત્રોને પણ સમજાવ્યા છે. પણ હજી સુધી એ વૈદક મને નથી સસ્તું જણાયું, નથી સરળ લાગ્યું કે નથી કામિયાબ માલૂમ પડ્યું. એણે બતાવેલા કેટલાક ઈલાજો તો અત્યંત અટપટા હોય છે. આયુર્વેદના વૈદો નવા ડિગ્રીધારી દાક્તરો જેટલી જ ફી લેતા માલૂમ પડ્યા છે. હું એવા વૈદોને ઓળખું છું જેઓ આજકાલ રોજના એક હજાર રૂપિયા જેટલી પણ ફી લે છે. ઉત્તમ કોટિના વૈદોની ફી તો ગરીબોના ગજ બહારની હોય છે. અને કમભાગ્યે મેં એ પણ જોયું છે કે આયુર્વેદની દવાથી કશો ફાયદો નહીં થવાથી કેટલાયે દરદીઓ પાશ્ચાત્ય ડિગ્રીઓવાળા દાક્તરો પાસે દવા કરાવવા ગયેલા છે. એથી ઊલટું પણ બન્યું છે એ હું જાણું છું. પણ મને તો પલ્લું એલોપથીની તરફેણમાં નમતું જણાય છે. મારી પોતાની ઈચ્છા આજ પર્યંત આયુર્વેદનું વૈદક સફળ થાય એ જોવાની રહી છે અને આજે પણ છે. એનું કારણ માત્ર એટલું જ કે હું કટ્ટર શાકાહારી છું અને બીજું એ કે એલોપથી પ્રત્યે મને અનેક કારણોસર

ઘૂણા છે. એ કારણોમાં હમણાં ઊતરવાની જરૂર નથી. આયુર્વેદ અને એલોપથી બંનેની દવાઓનો સાદા ઘરગથ્થુ ઈલાજે ખાતર પણ, થોડો અભ્યાસ કર્યા પછી, આયુર્વેદની દવાઓને બદલે એલોપથીની દવાઓ મારે વાપરવી પડી છે. દાખલા તરીકે, મલેરિયાને માટે ક્વિનાઈન, સહેજ-સાજ દુઃખતું હોય ત્યારે આયોડિન અને ચેપ દૂર કરવા માટે જંતુનાશક દવા તરીકે કોન્ડીઝ ફ્લુઈડ જેવી બીજી એકે દવા મને અકસીર લાગી નથી. પરંતુ મારા પોતાના અનુભવની વાતો કહીને મારે તમને કંટાળો ન આપવો જોઈએ. જો તમને તસ્દી પડે એમ ન હોય તો કૃપા કરીને મને દાખલા આપીને એ વાત સમજાવશો કે આયુર્વેદ માત્ર થોડા સમયની રાહત આપવાને બદલે આખા શરીરને શુદ્ધ કરવાની નેમ કેવી રીતે રાખે છે? તમે કૃપા કરીને મોકલેલી પત્રિકાઓ હું મને સમય મળશે તેમ તેમ જોઈ જઈશ. તમે મારો પત્ર જે મિત્રોને બતાવ્યો છે તેમના વિચારોની પણ હું રાહ જોઈશ. પંડિત સાતવળેકર તરફથી તમને આ વિષયનાં પુસ્તકો ન મળે તો કૃપા કરીને મને લખી જણાવજો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ગંગાધર શાસ્ત્રી જ્ઞેશી

૯/૨, સદાશિવ પેઠ

પૂના સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૯૦

૧૯૮. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૧૯, ૧૯૨૭

પ્રિય સતીશબાબુ,

તમારો પત્ર ડૉ. રાય આવ્યા તે જ દિવસે આવ્યો. એમણે પ્રતિષ્ઠાન વિશે ચિંતાજનક સમાચાર મને આપ્યા. એમણે કહ્યું કે તમારી તબિયત એવી લથડી છે કે તમારાથી બિલકુલ કામ થઈ શકે એમ નથી અને તેમ છતાં સોદપુરમાં તમારી હાજરીની જરૂર હોવાથી તમે કલકત્તા પાછા જવાના છો. એમણે એમ પણ કહ્યું કે ક્ષિતીશબાબુને ગજા ઉપરાંત કામ કરવું પડે છે. એમનો નિરાશાવાદ હું જાણતો હોવાથી, મેં એમણે આપેલા સમાચારને બહુ મહત્ત્વ આપ્યું નથી. તેમ છતાં હું ધારું છું કે એમનું કહેવું એકંદરે સાચું છે. માટે ત્યાંના કામ વિશે તમે મને બધું જ જણાવો. પણ તમે મને એટલું વચન જરૂર આપો કે કામ ગમે તે પ્રકારનું હોય તોપણ તમે તમારી જાત પર વધારે પડતો બોજો લાદશો નહીં. હા, હું જાણું છું કે આ વાંચીને તમે હસવાના અને કહેવાના કે “વૈદરાજ, તમે તમારું જ સંભાળો.” પણ હું ખરેખર એમ માનું છું કે હું બની શકે એટલી મારી શક્તિ સંઘરું જ છું. અને તે ઉપરાંત મારું રક્ષણ કરવા કેટલા બધા સંત્રીઓ મારી આસપાસ મજબૂત પહેરો ભરતા હોય છે. હું માંદગીઓ ટાળી શક્યો નથી એ મારે માટે શરમાવાની વાત છે. એ મારે ટાળવી જોઈતી હતી. પણ મેં અનેક વાર કહ્યું છે

તેમ કદી માંદા ન પડાય એવું શરીર બાંધવા માટે જીવનમાં હું બહુ મોડો જાગ્યો. શક્તિસંગ્રહના મારા ખ્યાલો મુજબ લગભગ મારી ૩૦ વરસની ઉંમર સુધી જ્યારે પણ તક મળી જાય ત્યારે હું મારી શક્તિ વેડફતો રહ્યો. શરીરને સુગઠિત બનાવવાનું એ સમય પછી શરૂ થયું અને ત્યારે પણ આ વિશેનું જ્ઞાન ધીમે ધીમે જ આવતું રહ્યું. મારા જીવનમાં તબિયત વારંવાર લથડવાનું આ એક જ કારણ છે, છતાં તે મુખ્ય છે. હું ઈચ્છું છું કે મારા બધા સહકારીકરો મારી ભૂલોથી બચતાં શીખે. પણ હું જાણું છું કે આ બધી તો પોલી ફિલસૂફી ડહોળવાનું જ થયું. હું શું કહેવા માગું છું તે તમે સમજો છો. ખાદી કલો કે પ્રતિષ્ઠાન કલો, બંને એક જ વસ્તુ છે. એની ચિંતા કરશો નહીં. આપણી સારામાં સારી શક્તિ એમાં હોમીએ, કશું પણ અભિમાન રાખ્યા વિના કામ કરીએ, અને પછી જનક રાજની માફક કહીએ કે “ખાદી જીવે કે મરે, એની ચિંતા શા માટે કરવી?”

બંગાળની મારી મુસાફરી બાબતમાં તો જ્યાં સુધી તમારા પોતાનામાં મુસાફરીનો શ્રમ વેઠવાની શક્તિ ન આવે ત્યાં સુધી મને બંગાળ બોલાવશો નહીં. સાથે સાથે એ પણ ખરું કે અત્યારની મારી અખતરાની મુસાફરીનું શું થાય છે તે જાણો નહીં ત્યાં સુધી આ બાબતની જાહેરમાં ચર્ચા કરશો નહીં. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે હું એવો સ્વસ્થ કે શક્તિવાળો થયો નથી. પણ મારી દેખરેખ રાખનાર દાક્તર હોંશિયાર અને કાળજીવાળા છે. તેઓ કહે છે કે મારા બ્લડ-પ્રેશરમાં કે બીજા કશમાં વાંધો નથી અને મારી તબિયત બિલકુલ સારી છે.

હિંદુમુસ્લિમ પ્રશ્નનો હું વિચાર કરવા માંડું તો તો એ અસહ્ય થઈ પડે. તેમ છતાં ત્યાં જે કંઈ બને તેનાથી કૃપા કરીને મને બરાબર વાકેફ રાખતા રહેજો.

મારી શક્તિ બચાવવા મેં હેમપ્રભાદેવીને જુદો પત્ર લખ્યો નથી. પણ મને નિરંતર એમનું સ્મરણ રહ્યા કરે છે.

સસ્નેહ,

તમારો

[મૂળ અંગ્રજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૭૮૭

૧૬૯. આશ્રમની બહેનોને પત્ર

મોનવાર, અષાઠ વદ ૫, '૮૩ [જુલાઈ ૧૯, ૧૯૨૭]^૨

બહેનો,

આજે મારે ઘણા કાગળ લખવા છે પણ આ કંઈ છોડાય છે?

એટલે એક ઘાએ બે નિશાન પાડવાં છે. આ વાક્ય એક અંગ્રેજી વાક્યનો અનુવાદ છે. તેનો શબ્દાર્થ આ છે : એક ઘાએ બે પક્ષીનો સંહાર કરવો. આવી કહેવતો તો જ્યાં હિંસા ડગલે ને પગલે ચાલતી હોય ત્યાં જ જોડાય. મારો અનુવાદ પણ દોષરહિત નથી છતાં આપણે કોઈને હણવાની દૃષ્ટિ રાખ્યા વિના પણ નિશાન તાકીએ ખરા.

મારે જે નિશાન તાકવાં છે એ એક તો તમને કાગળ લખવો ને બીજાં ચિ. વસુમતીને અંગત જવાબ આમાં જ આપી દેવો. તે પૂછે છે : બહેનોને રોટલી વણતાં આવડવી જોઈએ તેમ જ ગીતાના ઉચ્ચાર આવડવા જોઈએ એમ તમે કહો છો એ કેમ બને? એમાં તો બહુ વખત જાય.

વખત તો જાય જ, પણ ખંતની પાછળ શું ન થઈ શકે? બહુ નહીં પણ થોડો સમય પણ અપાય તો કામ થાય. મોટી ઉંમરે રોટલી વણતાં પણ મુસીબત પડે છે. છતાં તે પણ મહેનતે થાય. બહેનોને ઉચ્ચાર નથી આવડતા તેમાં દોષ તેઓનો નથી. માબાપનો ને પરણેલી હોય તેનાં સાસરિયાંનો છે. પણ બીજાના દોષને જોઈને આપણે ક્યાં રડીએ? દોષને કેમ કાઢવા એ જાણી લઈએ. આશ્રમમાં આપણે પોતાના જ દોષનું દર્શન કરવા રહીએ છીએ ને પછી તેને દૂર કરવા મથીએ. આ કામની પાછળ ઘેલાં પણ ન થવાય. બીજાં આશ્રમનાં સ્થૂળ કામ પણ જે થવાં જ જોઈએ તે કરતાં જેટલું થઈ શકે તેટલું ઉચ્ચારણને સારું કરીએ.

મારા લખવાનો મુદ્દો તો એ જ હતો ના, કે કર્ણાટકમાં ઘણી બહેનો ગુજરાતના પુરુષો કરતાં પણ શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરે છે?

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૩૬૫૮ તથા બાપુના પત્રો-૧ : આશ્રમની બહેનોને,
પા. ૨૯-૩૦

૧. મૂળ પુસ્તકમાં જુલાઈ ૧૮ છે તે બૂલ છે.

૨. પત્રમાં કર્ણાટકના ઉલ્લેખ પરથી આ વર્ષ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

૧૭૦. જ્ઠાલાલ ગાંધીને પત્ર

બેંગલોર,

અષાઠ વદ ૫ [જુલાઈ ૧૯, ૧૯૨૭]^૧

ભાઈ જ્ઠાલાલ,

તમારો પત્ર અને સ્નાતકોને વિશે જે પત્રિકા પ્રગટ કરેલી છે તે મળ્યાં. પત્રિકા આજે જ વાંચી શક્યો; એમાં તમે સારી પેઠે મહેનત કરી છે એમ હું જોઈ શકું છું. પત્રિકા ઉપયોગી છે. તેનો ઉપયોગ હું યંગ ઇન્ડિયા અને નવજીવનમાં પણ અવકાશ મેળવીને કરવા ધારું છું.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

સાવરમતી સ્નાતક વિભાગ, પુસ્તક ૬, અંક ૪, શિશિર, ૧૯૮૪, પા. ૩૪

૧૭૧. મૈસૂરમાં વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ભાષણ^૨

જુલાઈ ૧૯, ૧૯૨૭

મૈસૂરના વિદ્યાર્થીઓ - સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો - ની સભા ગંજવર હતી. ૭૦૦ રૂપિયાની થેલી આપ્યા બાદ સભામાં જ લગભગ સો રૂપિયાનું ઉધરાણું વધારે થયું. હિંદી જાણનારા સંકડે પાંચ ટકા વિદ્યાર્થીઓ પણ ભાગ્યે જ હોય, છતાં ગાંધીજીને અંગ્રેજીમાં બોલવાનો આગ્રહ એકે વિદ્યાર્થી સભામાં નથી થયો. અહીં પણ સૌએ સાવધાન ચિત્તે ગંગાધરરાવનું કાનડી ભાષાંતર સાંભળ્યું. ભાષણનો થોડો ભાગ આપું છું :

તમે મને અંગ્રેજીમાં બોલવાનો આગ્રહ પણ નથી કર્યો એ સૂક્ષ્મ વિનય અને પ્રેમને હું કદી ભૂલી શકવાનો નથી. અંગ્રેજી બોલીને પણ હું અવાજ એટલો ન લાંબાવી શકત કે જેથી તમે સૌ સાંભળી શકત. અંગ્રેજી ભાષા માટે મને પ્રેમ છે, પણ હિંદુસ્તાનની સેવા માટે અને હિંદુસ્તાનીઓને એકબીજાના સંપર્કમાં આણવા માટે અંગ્રેજીની જરૂર નથી એમ મને લાગે છે. તમને સૌને આગ્રહ છે, પ્રાર્થના છે કે બને તેટલી શીઘ્રતાથી રાષ્ટ્રીય ભાષા શીખી લો.

દશ વર્ષ થયાં અહીં આવ્યો છું તે દરમિયાન હજારો હિંદી વિદ્યાર્થીઓના સંબંધમાં હું આવ્યો છું. વિદ્યાર્થીના દિલને હું જાણું છું, વિદ્યાર્થીની કઠણાઈ હમેશાં મારી સામે પડી છે, પરંતુ હું વિદ્યાર્થીઓની દુર્બળતા પણ જાણું છું. મને તેમણે પોતાના હૃદયમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર આપ્યો છે, તેઓ જે વાતો માબાપને કહેવા તૈયાર નથી તે મને સાંભળાવે છે. એમને હું કેવી રીતે આશ્વાસન દઉં તે નથી જાણતો. હું તો કેવળ તેમનો મિત્ર બની શકું છું, તેમના દુઃખમાં હિસ્સો લેવાની ચેષ્ટા કરી શકું છું, અને મારા અનુભવમાંથી કાંઈક સહાય આપી શકું, જોકે આ

૧. ૧૯૨૭માં આ તારીખે ગાંધીજી બેંગલોરમાં હતા.

૨. ગાંધીજીના હિંદી ભાષણનો ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ કાનડી ભાષામાં તરજુમો કર્યો હતો.

જગતમાં મનુષ્યને ઈશ્વર જેવો સાચો સહાયક કોઈ નથી. અને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા ઊડી જવાના જેવી - નાસ્તિક બનવાના જેવી - બીજી એકે સજ્જ નથી. મને મોટામાં મોટું દુઃખ એ છે કે આપણા વિદ્યાર્થીઓમાં નાસ્તિકતા વધતી જાય છે. અને શ્રદ્ધા ઘટતી જાય છે. હિંદુ વિદ્યાર્થીને મળું છું ત્યારે કહું છું કે તું રામનામ લે, તારા દુઃખનું નિવારણ તે કરશે. તેને કહું છું કે તું દ્વાદશમંત્ર જપ તારી ચિત્તશુદ્ધિ થશે, તો તે કહે છે કે રામ કોણ, વિષ્ણુ કોણ, એની મને ખબર પડતી નથી. મુસલમાન વિદ્યાર્થીને કહું છું કે તું કુરાન પઢ, ખુદાથી ડર, તકબ્બુરી ન કર, તો તે કહે છે કે ખુદા ક્યાં છે તે હું જાણતો નથી, કુરાન સમજતો નથી. આવાઓને હું શી રીતે સમજાવું કે તમારું પહેલું પગથિયું ચિત્તશુદ્ધિ છે! જે આપણને જે વિદ્યા મળે છે તેથી ઈશ્વરથી વિમુખ થઈએ તો એ વિદ્યા આપણું શું ભલું કરવાની હતી, જગતનું શું ભલું કરવાની હતી? ^૧

હું ^૨ માનું છું કે દેશની અને ઈશ્વરની સાચી સેવા દેશબંધુ દાસે યથાર્થ રીતે જેને દરિદ્ર-નારાયણનું નામ આપ્યું છે તે ગરીબ માનવ સમાજની સેવામાં રહેલી છે. પણ આવી સેવા પૂરા દિલથી થવી જોઈએ. હું જ્યારે વિદ્યાર્થીઓને જોઉં છું ત્યારે એમને માટે મારા હૃદયમાં લાગણી ઊભરાય છે. જે તમારાં હૃદય નિર્માળ નહીં હોય, તો આ કોલેજ, આ લાઈબ્રેરીઓ, આ વાતાવરણ, કશાથી તમને લાભ થશે નહીં. હૃદય તો એ માણસનું પવિત્ર કહેવાય જે બીજાને સંકટમાં જોઈ પોતે સંકટનો અનુભવ કરે. આપણા દેશમાં સોમાંથી દસ માણસને રોજ એક ટંક જેટલું પણ ખાવાનું મળતું નથી. આપણા વિદ્યાર્થીઓને આનો કશો ખ્યાલ છે ખરો? આનું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ તેઓ પોતાનો સમય અને નાણાં સિનેમા નાટક જેવી વસ્તુઓ પાછળ ખર્ચી રહ્યા છે. આ શું વાજબી છે? દેશની સેવા કરવાના આ ઢંગ છે? કોલેજમાં તમને મળતું શિક્ષણ દેશના ગરીબો માટે નથી. આવા શિક્ષણનો હેતુ તો ત્યારે જ સધાય જ્યારે એને પરિણામે લોકો દુઃખો વેઠી રહેલા લાખો લોકોની સેવા કરવા પ્રેરાય. એટલા માટે હું તમને કહું છું કે ઈશ્વરની સાચી સેવા માનવીની સેવા કરવામાં રહેલી છે. આ હેતુથી તમે ખાદી પહેરો અને રોજ અર્ધા કલાક કાંતવાનું રાખો. તમારા માનપત્રમાં તમે રૅટિયાને ફરી જીવતો કરવાના મારા પ્રયાસોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જે તમે માનપત્રોમાં માત્ર મારાં વખાણ જ કરો, પણ કાંતાણ પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવા માટે જાતે કશું ન કરો, તો તો એ ચોખ્ખી ખુશામત જ કહેવાય. હવે હું તમારો વધારે સમય લેવા માગતો નથી. વિદ્યાર્થીઓનાં કર્તવ્ય વિશે બીજે સ્થળે હું બોલ્યો જ છું, ^૩ એટલે તે તમે વાંચી શકશો. હું ઈશ્વરને હમેશાં પ્રાર્થના કરું છું કે તે તમને, દેશના યુવકવર્ગને આબાદ કરે, દેશની સેવામાં ઝટ પ્રવૃત્ત કરે. ઈશ્વર તમારા સૌનું કલ્યાણ કરો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૨૧-૭-૧૯૨૭

૧. અહીં સુધીના ભાગનું ભાષાંતર નવજીવન, ૭-૮-૧૯૨૭ના અંકમાંના "મૈસૂરનો પત્ર"માંથી આપ્યું છે.

૨. અહીંથી હિન્દુ, ૨૧-૭-૧૯૨૭ના અંકમાંથી લીધું છે.

૩. એ "બેંગલોરમાં મૈસૂરના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ભાષણ", ૧૨-૭-૧૯૨૭.

૧૭૨. મીરાંબહેનને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૦, ૧૯૨૭

ચિ. મીરાં,

પ્રાર્થના વિશેનો તારો પત્ર મળ્યો. પત્ર સુંદર છે. તેં તારે પોતાને માટે જે ચેતવણી ઉચ્ચારી છે તે પણ મને ગમે છે. પ્રેમનો અર્થ છે અખૂટ ધીરજ, અને આપણી પોતાની નબળાઈઓ પ્રત્યે આપણે જેટલા આકળા બનીએ છીએ તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણી આસપાસના લોકોની નબળાઈઓ સંબંધમાં આપણે ખામોશ બનવાનું છે. પડોશીઓની નબળાઈઓ આપણને સહેલાઈથી દેખાય છે, પણ એ નબળાઈઓ ઉપર વિજ્ય મેળવવાના એમના પ્રયત્નોનું આપણને કશું જ જ્ઞાન હોતું નથી. આમ છતાં, તારો પત્ર મેં આશ્રમમાં મોકલી આપ્યો છે અને છગનલાલને લખ્યું છે કે તે વ્યવસ્થાપક મંડળ સમક્ષ વાંચવો અને શું થઈ શકે એમ છે તે વિચારવું. પણ એક વસ્તુ ખ્યાલ બહાર ન જવી જોઈએ. તે એ કે આશ્રમની પ્રાર્થના સભાઓ જેવી વાસ્તવિક અને ભક્તિભાવથી મહેકતી હોવી જોઈએ તેવી હોતી નથી. તેનું ખરું કારણ મારી પોતાની ત્રુટીઓ છે, જેનો તને કે બીજા કોઈને કશો પણ ખ્યાલ હોઈ શકે નહીં. પ્રાર્થનાનું મહત્ત્વ જીવનમાં મને ઘણું મોડું સમજાયું અને મારામાં મારી જાત ઉપર યમનિયમ લાદવાની સારી એવી શક્તિ હોવાથી જ હવે થોડાં વર્ષોથી ધીરજથી કષ્ટદાયક પ્રયત્નો કરતાં કરતાં હું પ્રાર્થનાના બાહ્ય સ્વરૂપમાં એકતાન થઈ શક્યો છું. પણ એના આંતરિક સ્વરૂપ સાથે હું એકતાન થઈ શકું છું ખરો? મારો જવાબ 'ના'માં છે. પ્રાર્થના ન હોય તો મારે માટે જીવન નીરસ બની જાય એ સાચું, તેમ છતાં પ્રાર્થના વખતે મારાથી એના ભાવમાં તરબોળ થઈ શકાતું નથી. સતત પ્રયત્ન કરવા છતાં, મન ફાવે ત્યાં ભટક્યા કરે છે. જે મહાભક્ત અલીની પેઠે હું પ્રાર્થનામાં એકચિત્તે લીન થઈ શકતો હોઉં તો તારા પત્રમાં તેં વાજબી રીતે જ નોંધાવી છે તેવી ફરિયાદ કરવા-પણું તારે રહે નહીં. એટલે પ્રાર્થનાના બાહ્ય સ્વરૂપમાં ભાગ લેવામાં પણ શિથિલ રહેનાર પ્રત્યે હું શા માટે ખામોશી રાખું છું એ વાતની હવે તને નવાઈ નહીં લાગે. આ કારણે જ હું આશ્રમના લોકો ઉપર કોઈ જાતનો કડક નિયમ લાદતાં ગભરાઉં છું. મારી પોતાની નબળાઈ જાણતો હોવાથી એમની નબળાઈ પ્રત્યે હું સહાનુભૂતિ રાખું છું, અને આશા રાખું છું કે જે મારો વિકાસ થશે તો એની સાથે એમનો પણ થશે જ. કેટલાયે લોકોને કેટલીયે વાર મેં નીચેની વાત કહી છે તે હવે તને અગાઉના કરતાં વધારે સારી રીતે સમજાશે. મારું માપ હું અંગત રીતે કેવો લાગું છું તેના ઉપરથી ન કાઢવું જોઈએ, પણ આશ્રમના લોકોના જીવનમાં હું કેટલો ઓતપ્રોત થયો છું તે ઉપરથી કાઢવું જોઈએ. હું કેવો છું તે જાણવાનું એકમાત્ર અમોઘ સાધન ખરું જેતાં આશ્રમ જ છે અને તે પણ મારી ગેરહાજરીમાં.

હવે મારે નક્કી કર્યા મુજબ મુલાકાતનો સમય જાળવવાનો છે.

સસ્નેહ,

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી: સી. ડબલ્યુ. પરપર; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૧૭૩. લાઈઝ ખુર્સિને પત્ર^૧

આશ્રમ, સાબરમતી,
જુલાઈ ૨૦, ૧૯૨૭

બહેનજી,

સ્પૅરો^૨ મારફતે તમારો ટૂંકો પત્ર મળ્યો. આનંદ થયો.

જેમ જેમ મારી ઉંમર વધતી જાય છે તેમ તેમ જીવોના અદ્વૈતભાવનો સિદ્ધાંત મને વધુ ને વધુ વાસ્તવિક લાગતો જાય છે. પણ એ સિદ્ધાંતના અમલની મુશ્કેલી ઘટવાને બદલે વધતી જણાય છે. જ્યાં સુધી આપણી અંદર રહેલા 'અહં'ને ઓગાળીને આપણે સંપૂર્ણ રીતે શૂન્યવત્ ન બનાવી શકીએ ત્યાં સુધી એ સિદ્ધાંત આત્મસાત્ થવો અસંભવિત લાગે છે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૫૨૫

૧૭૪. હેલેન હોસડિંગને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૦, ૧૯૨૭

પ્રિય બહેન સ્પૅરો,

તમારો પત્ર^૩ મળ્યો. હું જોઉં છું કે તમે પત્ર અને પોસ્ટકાર્ડ વચ્ચે ભેદ પાડો છો. હું એવો ભેદ પાડતો નથી. પણ પોસ્ટકાર્ડને પત્ર કેમ ન કહી શકાય તે જણાવશો? અલબત્ત, ટપાલ ખાતાને માટે એવો ભેદ જરૂરી છે. પણ આપણે કંઈ ટપાલ ખાતાનાં માણસો નથી, અને ગરીબ લોકોની માફક આપણા વિચારોની આપણે કરવા માટે આપણે બનતા સુધી સસ્તામાં સસ્તી પદ્ધતિ અખત્યાર કરવી જોઈએ. જે પોસ્ટકાર્ડમાં આપણું બધું કહેવાનું સમાવી શકાતું હોય તો પોસ્ટકાર્ડને પણ પત્ર માનવો જ જોઈએ.

હજી પણ મારે પત્રો લખાવવા પડે છે. આમ તો હું ઈસ્પિતાલમાંથી છૂટેલો દરદી ગણાઉં, તેમ છતાં હું દરદી હતો એ વાત હજી મારા મનમાં બહુ તાજી છે અને બહુ સ્પષ્ટ છે.

કૃષ્ણદાસ અખિલ હિંદ ચરખા સંઘના કામે બિહાર ગયા છે. એમના ગુરુને અને બની શકે તો એમનાં માતૃપિતાને મળવાનો પણ હેતુ છે. તે પછી તેઓ એમને ઘણી ચિંતા કરાવી રહેલું લેખનકાર્ય પૂરું કરવા આશ્રમમાં જવાના છે.

૧. એમના જુલાઈ ૨૩, ૧૯૨૭ના પત્રના જવાબમાં.

૨. હેલેન હોસડિંગ.

૩. જૂન ૨૫, ૧૯૨૭નો પત્ર.

તમારો પ્રશ્ન છે : “જે રોગો આપણાં પોતાનાં [કુદરતના કાયદાનાં] ઉલ્લાંઘનોને કારણે થતા હોય, તો એ ઉલ્લાંઘન એક અંધ જન્મેલા બાળકને લાગુ પાડવાનું રહે છે એ કેવી રીતે બને?” મેં તો માનેલું કે તમે બૌદ્ધધર્મી હોવાથી આત્માના વર્તમાન અસ્તિત્વમાં જેટલું માનતાં હશો એટલું જ એના પુનર્જન્મમાં અને પૂર્વ અસ્તિત્વમાં પણ માનતાં હશો. હું પોતે તો ચોક્કસ એમ માનું છું કે આપણે જે કંઈ છીએ તે આપણા ભૂતકાળનું જ પરિણામ છે. હું એવું નથી માનતો કે જ્યારે જ્યારે કોઈ બાળક જન્મે છે ત્યારે દરેક વખત કોઈ નવો આત્મા અવતાર લે છે. એટલે મારે મન જન્મ અને મૃત્યુ એ લગભગ એકમેકને માટે વાપરી શકાય એવા શબ્દો છે અને એક જ અવસ્થાને સમજાવવાની બે રીતો છે. જે તમે આત્માના પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરશો તો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તમે તમારી જાતે જ આપી શકશો, અને “હવામાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ કેમ ભળેલાં હોય છે” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ તમને એમાંથી મળી રહેશે.

‘પર્લા’^૧ અને ‘લાલ’ અને બીજા છોકરાઓ જેમને તમે બહુ ઓળખતાં નથી, તેમનાં નામ તો તમને યાદ પણ ન આવતાં હોય પછી ઉચ્ચારવાની તો વાત જ કેવી? એ બધા અત્યારે મારી સાથે છે અને થોડા વધુ દિવસ રહેવાના છે. મારો મુખ્ય મુકામ હજી બેંગલોરમાં જ છે અને લગભગ ઓગસ્ટ આખર સુધી ત્યાં રહેશે.

તમારો પત્ર કૃષ્ણદાસને મોકલી આપું છું. પેલી બહેનને મેં લખેલો પત્ર આ સાથે છે.

તમારો

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૫૨૬

૧૭૫. જવાહરલાલ નેહરુને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૦, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ જવાહરલાલ,

તમારા બંને પત્રો મળ્યા. મેં તમને પત્ર લખ્યો અને તમારા પત્રો આવ્યા એ ગાળામાં બનાવો બહુ ઝડપથી બની ગયા. મહમુદાબાદ^૨ તથા શ્રી ઝીણા તરફથી થયેલા દબાણને લીધે સરોજિનીદેવીએ મને લખ્યું કે આવતે વર્ષે પ્રમુખપદ સ્વીકારવા મારે તમારા પિતાજીને આગ્રહ કરવો. એમનો વિચાર મેં બિલકુલ નાપસંદ કર્યો અને એમને જણાવ્યું કે ડૉ. અનસારી એકલા જ પ્રમુખ થઈ શકે એમ છે, જોકે તેમનાથી પણ ભાગ્યે જ કાંઈ બની શકે એમ છે.

મામલો વધુ ને વધુ વણસતો જાય છે અને એ વાત તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે આપણે હજી વધુ કડવા કટોરા પીવાના આવશે. પણ આ બધું ઝેર સપાટી પર આવી રહ્યું છે એને હું રાષ્ટ્રના

૧. આ કોનાં નામ છે તે જાણી શકાયું નથી. સ્પેશિયલ બહેને લખેલું : “આપ એને ચાહો છો એ હકીકત એને નવાં ઉદ્ધરણ કરવા અને નવા અંધારા કરવા માટે એની પાંખો સમારવાનું હંમેશાં નવું બળ આપે છે. હું તો માત્ર પર્લાના વિચારો ને શબ્દોનો જ પડથો પાડી રહી છું....”

૨. મૂળમાં “મુહમ્મદાબાદ” છે.

નવનિર્માણમાં એક આવશ્યક પ્રક્રિયા ગણું છું. એ બિલકુલ સાચું છે કે જે ચીજ સપાટીની નીચે ધૂંધવાઈ રહી હતી તે હવે પોપડો ફાડીને બહાર આવી છે અને બધાની નજરે ચડી રહી છે.

ગઈકાલે છાપામાં મેં તમારી પોતાની, કમલાની, કૃષ્ણાની તથા ઈન્દુની તસવીરો જોઈ. કે પછી ઈન્દુ વિના તમે ત્રણ જ જણા હતા એ મને અત્યારે યાદ નથી. તમે બધાં ચહેરા ઉપરથી અને શરીરે પહેલાંના કરતાં ભરાવદાર લાગતાં હતાં. આશા છે કે દેખાવ અને વાસ્તવિકતામાં ફરક નહીં હોય.

શરીરથી હું હજી જોઈએ તેવો સશક્ત બન્યો નથી, તેમ છતાં મારી અધવચ અટકેલી મુસાફરી મેં ફરીથી શરૂ કરી છે. જે કે એમાં ઘણા ફેરફાર કર્યા છે અને બહુ શ્રમ ન પડે એવી ગોઠવણ રાખી છે. જ્ઞાનામાં લખાવેલી રકમો બધી રોકાઈ ગઈ હતી અને તે સ્વીકારવા હું જાતે જાઉં નહીં ત્યાં સુધી લોકો એ રકમો આપે એમ નહોતું, માત્ર એ જ કારણે મેં આ રીતે ફરવાનું શરૂ કર્યું છે.

મારા અગાઉના પત્રમાં જણાવેલી મંડળી ઉપરાંત શંકરલાલ અને અનસૂયાબહેન અત્યારે મારી સાથે છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૬૧૧

૧૭૬. ધનશ્યામદાસ બિરલાને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૦, ૧૯૨૭

છેલ્લી બે ટપાલ વખતે મેં તમને પત્ર લખ્યો નથી, તેમ અત્યારે પણ તમને કશું ખાસ લખવા જેવું નથી. તેમ છતાં તમને જાણીને આનંદ થશે કે મારા દક્ષિણ આફ્રિકાથી પાછા આવ્યા પછીનાં હિંદુસ્તાનમાંનાં ૧૨ વરસ દરમિયાન પહેલી જ વાર મારે પંડિત માલવિયાજી સાથે ખાસો લાંબો ને વાસ્તવિક કહી શકાય એવો સહવાસ થયો. ઊંટી જવાને બદલે તેઓ એમનાથી રહી શકાયું એટલું બેંગલોરમાં રહ્યા અને કલકત્તામાં ભરાનારી રિઝર્વ બેંકની સમિતિના સમયે જ અહીંથી ગયા. આ બંધો સમય બેશક અમે એક જ મકાનમાં રહ્યા અને અનેક બાબતોની ચર્ચા કરી. એમાંથી અમે એક ચોક્કસ નિર્ણય પર આવ્યા. અને તે એ કે અખિલ હિંદ ચરખા સંઘ અને અખિલ હિંદ ગોરક્ષા સંઘના જેવી જ દલિત વર્ગના લોકોના ઉદ્ધાર માટે કોઈ ચોક્કસ રચનાત્મક કાર્યક્રમવાળી અખિલ હિંદ અસ્પૃશ્યતા સંઘ નામની એક અલગ સંસ્થા સ્થાપવી જોઈએ. આ યોજનાની રૂપરેખાની ચર્ચા કરવા માટે હાલ તુરત મારી પાસે સમય નથી. પણ અત્યારે તો હું આ કાર્યમાં શ્રદ્ધા ધરાવનાર અને લગભગ બીજાં બધાં કામો પડતાં મૂકી પૂરા દિલથી આમાં જ ખૂંપી જાય એવા કોઈ કાર્યદક્ષ સેક્રેટરીની તપાસમાં છું. આવો કોઈ સેક્રેટરી મળી જતાંની સાથે હું આ બાબતમાં આગળ કાર્યવાહી હાથ ધરીશ.

મિત્રોને તમે મોકલેલો પરિપત્ર મને જમનાલાલજીએ બતાવ્યો. એ વાતાવરણમાં તમારું મગજ કેવી રીતે કામ કરી રહ્યું છે તે હું જોઈ રહ્યો છું. હું તમને ચેતવું છું કે બે જુદી જુદી વસ્તુઓ માટે એક જ તોલમાપ રખે વાપરતા. આપણી આંખો દીવાનખાનાની સજવટ જેવા-

તપાસવા માટે સારી રીતે ટેવાયેલી હોય છે. પણ આપણા માથા ઉપર વિસ્તરેલા નીલ આકાશની શોભા નીરખવામાં એ આંખો એટલી મદદગાર થાય છે ખરી?

હળવી મુસાફરી મેં ફરીથી શરૂ કરી દીધી છે. આટલી જલદી મુસાફરી શરૂ કરીને મેં ડહાપણ વાપર્યું છે કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી. પણ હું રોજરોજ મારી શક્તિનું માપ કાઢતો રહું છું.

જે લાલાજી^૧ તમારી સાથે હોય તો મારાં એમને સ્નેહસ્મરણ કહેજો અને એટલું સ્પષ્ટ કરજો કે જે તેઓ સંપૂર્ણ આરામ કરીને એમની સમક્ષ પડેલા કાર્યનો ઉકેલ લાવવા જેટલી ભરપૂર શક્તિ મેળવીને પાછા નહીં ફરે તો એમની ને મારી વચ્ચે ભારે ઝઘડો થશે!

તમારો

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૯૨

૧૭૭. હિંદી ભાષા સેવાસમાજ મૈસૂરમાં ભાષણ^૨

જુલાઈ ૨૦, ૧૯૨૭

ઉત્તીર્ણ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને પ્રમાણપત્રો વહેંચ્યાં પણ. મહાત્માજીએ પોતાનું ભાષણ હિંદીમાં આપ્યું. એ ભાષણનો કાનડી અનુવાદ દેશભક્ત ગંગાધરરાવ વાકચશઃ કરતા ગયા હતા.

મહાત્માજીએ ટકોર કરી કે તમારા પ્રમુખ શ્રી એમ. વેંકટકૃષ્ણૈયાને તમે બધાએ “મૈસૂરના દાદા”નું બિરદ આપ્યું છે. આ ‘દાદા’ શબ્દ બેશક મને વહાલો છે. પણ મારી તમને સલાહ છે કે તમે શ્રી ગંગાધરરાવે કહ્યું તેમ શ્રી વેંકટકૃષ્ણૈયાને મૈસૂરના ‘વૃદ્ધ પિતામહ’ કહીને બોલાવો અથવા હિંદી, સંસ્કૃત કે કાનડી ભાષામાં બીજા કોઈ વધારે સારા નામથી બોલાવો. તમે મને જે માનપત્ર આપ્યું છે તેની પાછળ એક સંદેશો રહેલો છે. તે એ છે કે હિંદી એ આખા ભારત દેશની સર્વસામાન્ય ભાષા બનવી જોઈએ, ભારત દેશમાં વસતા બંધી જ કોમના તમામ લોકોએ, એક રાષ્ટ્રના રૂપમાં સંગઠિત બનવું જોઈએ. આજે આપણી પાસે એવી કોઈ ભાષા નથી જે આપણા બધા દેશવાસીઓની ભાષા કહી શકાય. આપણાં હૃદય પણ એકબીજા સાથે જોડાયેલાં નથી. બ્રાહ્મણો અને અબ્રાહ્મણો વચ્ચે, હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે ભેદભાવો છે, અને ખુદ હિંદુ કોમની અંદર અસ્પૃશ્યો છે. એમને વળી તેઓ જાણે હિંદુ કોમનું અંગ જ ન હોય તેમ અળગા રાખવામાં આવ્યા છે. એમનાં હૃદય એકબીજા સાથે એક થવાને બદલે એક બીજાથી દૂર થયાં છે. આખા દેશને માટે એક સર્વસામાન્ય ભાષા કરવાનો હેતુ આ બધા લોકોનું સંગઠન સાધવાનો છે. આ બધા લોકો જ્યારે આ રીતે સર્વસામાન્ય ભાષાના એક તાંતણે બંધાશે ત્યારે તે બધાને “વયોવૃદ્ધ ડોસા” શબ્દનો અર્થ સમજાશે. ઘડીભર કલ્પના કરો કે તમે પાંડવોના જમાનામાં જીવો છો. હવે જે વૃદ્ધ ભીષ્મ તમારી આગળ આવી ચડે અને તમે બધા બોલી ઊઠો કે, “વયોવૃદ્ધ ડોસા” આવ્યા, તો તે કેવું હાસ્યાસ્પદ લાગે? તમારે તો ભીષ્મને અને તેમની પ્રતિજ્ઞાઓને હમેશાં યાદ રાખવી જોઈએ. તમે ભીષ્મને જ્યારે પણ યાદ કરશો ત્યારે તમને દરેકને અમુક પ્રકારની હિંમત અને વીરભાવનાનો અનુભવ થશે. ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞાઓ યાદ આવશે, અને મન એકદમ જાગ્રત થઈ જશે. રોજ સવારે ભીષ્મ પિતામહનું માત્ર સ્મરણ જ

૧. લાલા લજપતરાય.

૨. એ સમાજના દ્વિતીય હિંદી પ્રમાણપત્ર વિતરણ સમારંભમાં.

કરતા રહેશે, તો મને ખાતરી છે કે રાષ્ટ્રના નવોત્થાન માટે અત્યંત આવશ્યક એવી હિંમત અને બહાદુરીનો તમારામાં સંચાર થશે.

મૈસૂરમાં હિંદી પ્રચારની આવી અદ્ભુત પ્રગતિ થઈ છે એ જોઈને મને ઘણો સંતોષ થાય છે. ૧૧ માસમાં ૭૦૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવા બદલ પ્રચારકોને હું ધન્યવાદ આપું છું. આજના મેળાવડા જેવા સમારંભને કોન્વોકેશન ન કહેવો એવી શ્રી જમનાપ્રસાદની ઈચ્છા હતી. એમને એ શબ્દ વાપરતાં ડર લાગતો હતો. હું પોતે માનું છું કે આને કોન્વોકેશન નહીં કહેવા માટે કશું કારણ નથી. કોન્વોકેશનનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે બધા ભેગા મળે અને વાતો કરે. પણ અંગ્રેજી ભણતર સાથે આપણો નાતો બંધાયો હોવાથી, આપણે આવા પ્રસંગને કોઈક ભવ્ય સમારંભ માનતા થયા છીએ. જો તમે બધા આજે હિંદીનો પ્રચાર કરવાનો, જાતે હિંદી શીખી લેવાનો અને આ કામમાં દિલસોજી દાખવવાનો સંકલ્પ કરો, તો એ બહુ ભારે વસ્તુ બને અને આજનો દિવસ સદાય યાદ રહી જાય.

અંતમાં, ઉપસંહાર કરતાં મહાત્માજીએ કહ્યું :

મારે તમને એટલું જ કહેવાનું છે કે જરૂરી નાણાં પૂરાં પાડીને તથા પ્રોત્સાહન આપીને તમારે બધાએ હિંદીના પ્રચારમાં ચિત્ત પરોવવું જોઈએ. નાણાં માટે તમારે બહારની મદદ ઉપર આધાર ન રાખવો જોઈએ. બહારની મદદની જરૂર નથી. આ કામ માટે એક, બે કે વધારે વરસ માટે જરૂરી હોય તેટલાં નાણાં તમારે ઉઘરાવવાં જોઈએ. હું માનું છું કે આટલાં નાણાં આ મેળાવડામાં જ એકઠાં થઈ શકે તેમ છે. હું ઈચ્છું છું કે ભવિષ્યમાં આના કરતાં વધારે પ્રગતિ થાય અને તે વધારે ટકાઉ નીવડે. પ્રમાણપત્રો મેળવનાર ભાગ્યશાળીઓને મારે એ કહેવાનું છે કે તમારા હિંદી જ્ઞાનનો ઉપયોગ દેશની સેવા માટે કરજો. મને માનપત્ર આપી મારું સન્માન કરવા બદલ અને આ સમારંભમાં ભાગ લેવાની મને તક આપવા બદલ હું તમારા સૌનો આભાર માનું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૨૨-૭-૧૯૨૭

૧૭૮. મૈસૂરમાં માનપત્રના જવાબમાં ભાષણ

જુલાઈ ૨૦, ૧૯૨૭

મૈસૂર નગરીમાં આપેલું ભાષણ આપતાં પહેલાં જે વાતાવરણે એ ભાષણ પ્રેર્યું તેનો કંઈક ખ્યાલ આપવો ઘટે છે. અલકાપુરીનાં વર્ણન મેઘદૂતમાં વાંચીએ છીએ, આજની મૈસૂર નગરીને જોઈને તેનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે. કળા અને સૌંદર્યના રસિયા રાજાએ નગરીને સુશોભિત કરવામાં અઢળક ધન વાપરેલું છે. લાખો ખર્ચાને બનાવેલા મહેલો અને સાર્વજનિક સંસ્થાઓ, વિશાળ રસ્તાઓ ઉપર છેલ્લી ઢબના વીજળીના દીવાઓ, રમ્ય મેદાનો અને બાગો હિંદુસ્તાનની સુશોભિત નગરીમાં મૈસૂરને અગ્રસ્થાન આપે છે. પડખે ચામુંડીગિરિ આવેલો છે. તેની ટોચ ઉપર કેવળ શોભાની ખાતર જ આખી રાત વીજળીના દીવા બળે છે. તે જાણે પોતાના ચરણ તળે નમેલી નગરી ઉપર ચામુંડી દેવી તારકમાળ આરોપવા તૈયાર થઈ રહી હોય એવો ભાસ થાય છે. આ બધો દમામ અને ઝગમગાટ જોઈને ગાંધીજી અકળાય તેમાં શી નવાઈ? નાગરિકોના માનપત્રનો જવાબ આપતાં તેમણે કહ્યું :

તમે ખાદી ઉપરની જકાત બંધ કરી છે એ માટે તમને ધન્યવાદ આપું છું. ખાદી અને ચરખાની સ્તુતિ દરેક માનપત્રમાં કરવામાં આવી છે, અને તમે એ કાર્યને પસંદ કરો છો એમ જણાવ્યું છે એથી મને આનંદ થાય છે, પણ અન્ય પ્રદેશોનો મારો અનુભવ બતાવે છે કે

આવાં સ્તુતિવચનોથી છેતરાવું ન જોઈએ; કારણ સ્તુતિયુગમાંથી આપણે અમલયુગમાં હજી પ્રવેશ નથી કર્યો. તમારા સુંદર શહેરની મોટી મોટી ઈમારતો અને બાગબગીચા જોઈને રાજી થાઉં છું, પણ એક તરફથી જ્યારે આ મહેલાતો અને બાગબગીચાઓનો ખ્યાલ કરું છું, અને બીજી તરફથી મૈસૂરનાં ખેતરોમાં ખેતી કરતા ખેડૂતોનો વિચાર કરું છું ત્યારે જીવ ગભરાય છે. હું તો આખા ભારતવર્ષમાં એવા દિવસની ઝંખના કરી રહ્યો છું જ્યારે રાજમહારાજ અને મુત્સદ્દી વર્ગ પોતાના આમવર્ગને માટે મહોબત રાખીને પોતાનું કામ લેશે, કે જેથી તેમની બંનેની વચ્ચે જે સમુદ્રનું અંતર છે તે ઓછું થાય. મને રાજમહારાજઓની મહેલાતો અને કરોડાધિપતિની ઈમારતોનો દ્રેષ નથી, પણ તેમને હમેશાં મારી એ પ્રાર્થના રહે છે કે તેઓ ગરીબની અને પોતાની વચ્ચે એવો પુલ બાંધે કે જેથી બંનેનો સંબંધ સીધો અને ગાઢો બને. આ પુલ બનાવવાની કોશિશ હું આજે સાત વરસો થયાં કરી રહ્યો છું, અને એ પુલ મારી અક્કલ કામ કરે છે તે પ્રમાણે તો મોટી મોટી સોનાલોખંડની ખાણોથી ન બંધાય કે ન ભદ્રાવતી લોખંડ કારખાનાથી બંધાય. હું જાણું છું કે સુવર્ણની ખાણ અને ભદ્રાવતી બંને વિના ચાલે એમ નથી. મારું કામ એકે સારી વસ્તુનો નાશ કરવાનું નથી, પણ તેમાં સુધારો કરવાનું છે. પણ આજે જે વસ્તુથી આપણે કંગાળો પાસે જઈ શકીએ છીએ, પવિત્ર સંબંધ જોડી શકીએ તે તો સૂતરનો કાચો તાંતણો છે. તમને ખબર ન હોય કે એક કાળે હૃષીકેશથી ગંગોત્રી જવાને બદલે ગંગા ઉપરનો લક્ષ્મણજૂલા પુલ સૂતરનાં દોરડાંનો હતો. આ કાચા સૂતરનો કોઈ અનાદર ન કરે એવી મારી વિનંતી છે. જ્યારે તમે સાચા દિલથી આ સૂતરના દોરામાં વૃદ્ધિ કરતા થઈ જશો ત્યારે ગરીબ અને મહેલોની વચ્ચે કેટલું અંતર ઓછું થાય છે તેની તમને ખબર પડશે. આ કારણે, જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે મહારાજ સાહેબ રૈટિયો કાંતે છે ત્યારે મને બહુ આનંદ થયો.^૧

કનિયાર લોકોને કહેતાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે તમને દુઃખી જોઈને મને પણ દુઃખ થાય છે. જ્યાં સુધી હિંદુ સમાજ એક પણ હિંદુને પોતાના ચોકાની બહાર રાખે છે ત્યાં સુધી હું પણ મારી જાતને એક પંચમ જ ગણવાનો. અસ્પૃશ્યતાનું કલંક નાબૂદ કર્યા સિવાય સ્વરાજ્યની હું કલ્પના જ કરી શકતો નથી.

પરંતુ કનિયાર લોકોને હું પૂછવા માગું છું કે તમારે એવું શા માટે માનવું જોઈએ કે તમે પંચમો કરતાં ઊંચા છો? અને તમને ચાર વર્ણમાં ગણવા જોઈએ એવું તમારે શા માટે ઈચ્છવું જોઈએ? શાઓની મારી સમજ તો મને એમ કહે છે કે કોઈ પણ એક વર્ણ બીજી વર્ણથી ચડિયાતી નથી. હું તો એવું સમજ્યો છું કે બ્રાહ્મણ બીજાઓ કરતાં ચડિયાતા ત્યારે જ કહેવાય જ્યારે તે તેનો પોતાનો ધર્મ એટલે બીજાની સેવા કરવાનો ધર્મ બજાવે. એ જ રીતે ક્ષત્રિયો એમના પોતાના ધર્મપાલનમાં, એટલે જબરા સામે નબળાનું રક્ષણ કરવાનો ધર્મ બજાવે ત્યારે જ ચડિયાતા ગણાય. એક વર્ણના લોકો બીજી વર્ણના લોકો પર તરાપ મારે એમાં કશી મોટાઈ નથી. કનિયારોએ તો યુધિષ્ઠિરના દૃષ્ટાન્તનું અનુકરણ કરવું જોઈએ. યુધિષ્ઠિરે જ્યાં સુધી પોતાના કૃતરાને સ્વર્ગમાં દાખલ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી દાખલ થવાની ના પાડી હતી. એવી જ રીતે જ્યાં સુધી આદિ કર્ણાટકોને હિંદુ સમાજમાં એમનું યોગ્ય સ્થાન મળે નહીં ત્યાં સુધી કનિયારોએ પોતાના હકો માટે ઊંચાનીચા ન થવું જોઈએ. કનિયારો ગાયનું માંસ ખાતા નથી અને નશો ચડે એવાં પીણાં પીતા નથી એ જાણીને હું ખુશી થયો છું.

મંદિરપ્રવેશ વિશે મહાત્માજીએ કહ્યું કે મંદિરોમાં પ્રવેશવાનો અધિકાર જેટલો મને પોતાને અથવા બીજા કોઈ પણ હિંદુને છે તેટલો જ તમને પણ છે. મને એ જાણીને દુઃખ થાય છે કે કનિયારોને મંદિરોમાં પેસવાની છૂટ નથી. પરંતુ તમારી મુસીબતો તમારે ધીરજથી વેઠવી પડશે.

૧. અહીં સુધીના ભાગનું ભાષાંતર નવજીવન, ૭-૮-૧૯૨૭ના અંકમાંથી આપ્યું છે.

એટલી ખાતરી રાખજે કે તમારી એટલે કનિયારોની સ્થિતિ સુધારવા નામદાર મહારાજ સાહેબ અને એમની સરકાર એમનાથી બનનું બધું કરી રહ્યાં છે. એક વસ્તુ જે બીજા હિંદુઓની સાથે સાથે તમારે પણ કરવી જોઈએ, તે છે તપશ્ચર્યા અને તપશ્ચર્યા દ્વારા તમારે આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. હિંદુ શાસ્ત્રો કહે છે કે બ્રહ્માએ પણ તપશ્ચર્યા કરી ત્યારે તેઓ સૃષ્ટિના સર્જનનું કાર્ય ઉપાડી શક્યા હતા. પાર્વતીએ તપશ્ચર્યા કરી ત્યારે તે પરમેશ્વરને પતિ તરીકે મેળવી શક્યાં હતાં. એ જ રીતે કનિયારો પણ પોતાના બધા અધિકારો તપશ્ચર્યા કરીને મેળવી શકશે.

ગોરક્ષાણ મંડળીના માનપત્રના જવાબમાં મહાત્માજીએ કહ્યું કે મૈસૂરમાં હિંદુઓ અને મુસલમાનો સંપૂર્ણ મેળથી અને સલાહસંપથી રહે છે એ જાણીને મને આનંદ થયો છે. મને એ જાણીને પણ આનંદ થયો છે કે ગાયોની કતલ અટકાવવાની બાબતમાં મોટા ભાગના મુસલમાનો પણ હિંદુઓની સાથે છે. હું આ બંને કોમોને ધન્યવાદ આપું છું અને ઈચ્છું છું કે હિંદુસ્તાનની બધી જ કોમો મૈસૂરના દૃષ્ટાન્તને અનુસરશે અને એકબીજા સાથે મિત્રાચારીનો સંબંધ જાળવી રાખશે. ગાયોના રક્ષણ માટે કાયદો કરવાના પ્રશ્ન વિશે મારા વિચારો હું જણાવી ચૂક્યો છું. જે રાજ્યોમાં હિંદુઓને બહુમતી મુસલમાનોનો ટેકો હોય ત્યાં રાજ્ય ગાયોની કતલ અટકાવવા કાયદો કરે એ વાજબી છે. જે લોકો ગાયોને બચાવવાનો ઝંડો લઈને ફરે છે તેઓ જ્યાં સુધી ગાયોની કતલ રોકવા કશું રચનાત્મક કાર્ય કરતા નથી ત્યાં સુધી તેઓ કશું ઉપયોગી કાર્ય કરે છે એમ કહી શકાય નહીં. આજું રચનાત્મક કાર્ય શા માટે કરવું જોઈએ તે એમને સમજાવવા હું કોશિશ કરતો રહ્યો છું. જેમ જ્ઞાન વિના મુક્તિ સંભવતી નથી, તેવી રીતે ગોરક્ષાની બાબતમાં એકલી આંધળી ભક્તિથી કશું વળશે નહીં. મારાં લખાણોમાં અને ભાષણોમાં આ પ્રશ્નની મેં ચર્ચા કરી જ છે, એટલે તમારે બધાએ તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

અંતમાં તે દિવસે પોતાને અર્પણ કરવામાં આવેલાં માનપત્રો બદલ જે તે સંસ્થાનો મહાત્માજીએ આભાર માન્યો. બહેનોને એમણે કહ્યું કે તમે ખાદી ખરીદજો અને રેંટિયો કાંતવામાં રસ દાખવજો. સભાની શરૂઆત રાષ્ટ્રગીતો વડે થયેલી, તેવી જ રીતે એની પૂર્ણાહુતિ પણ રાષ્ટ્રગીતો વડે કરવામાં આવી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૨૫-૭-૧૯૨૭

૧૭૯. નોંધ

મરહૂમ સર ગંગારામ

સર ગંગારામનું મૃત્યુ આપણી વચ્ચેથી એક સમર્થ અને વ્યવહારકુશળ કૃષિવિદને, મહાન પરોપકારી સજ્જનને તથા વિધવાઓના હિતચિતકને હરી ગયું છે. ઉંમરે વૃદ્ધ થયા હોવા છતાં સર ગંગારામમાં યુવાનને શોભે એવી ધગશ અને કાર્યશક્તિ હતી. જેટલી હઠથી તેઓ પોતાના વિચારોને વળગી રહેતા એટલો જ પ્રબળ એમનો આશાવાદ હતો. હમણાં હમણાં એમના સારા સરખા સંસર્ગમાં આવવાનો લહાવો મને મળ્યો હતો. અને ઘણી બાબતોમાં અમે સંમત થઈ શક્યા નહોતા, તેમ છતાં મેં જોયું કે તેઓ એક સાચા સુધારક અને કુશળ કાર્યકર હતા. અને એમની ઉંમર અને અનુભવ પ્રત્યે જે આદર હોવો ઘટે તે પૂરેપૂરો સાચવીને એમના અનેક વિચારો કરતાં હું ભારપૂર્વક જુદા વિચારો દર્શાવતો, તોપણ હિંદુસ્તાનની ગરીબી વિશેના એમના કેટલાક વિલક્ષણ વિચારોનો મારો વિરોધ જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ મારા પ્રત્યેનો એમનો પ્રેમ, પોતાની સરખામણીમાં મને તેઓ આજકાલનો જુવાનિયો જ માનતા છતાં વધતો જ ગયો. મારી સાથે લાંબી લાંબી ચર્ચાઓ કરવા તેઓ એટલા આતુર હતા, અને મારા વિચારદોષોમાંથી

મને ઉગારી લેવાની એમને એટલી બધી આશા હતી કે પોતાને ખરે મને ઈંગ્લંડ લઈ જવાની એમણે મને વાત કરી હતી. અને મારા મગજમાંથી બધું ગાંડપણ હાંકી કાઢવાની ખાતરી આપી હતી. આ દરખાસ્ત એમણે ગંભીરતાથી કરી હતી; પણ તે હું સ્વીકારી શક્યો નહોતો. પણ તેમના ઈંગ્લંડ જવાના અરસામાં મેં એમને એક પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે હું આપને અવશ્ય મળીશ અને રૅટિયાવાદી બનાવીને જ જાંપીશ, કેમ કે રૅટિયાને તો તેઓ ચૂલામાં બાળવા લાયક લાકડું જ માનતા. એટલે એમના અણધાર્યા મૃત્યુના સમાચાર જાણી મને કેટલું દુઃખ થયું હશે તે વાચક સહેજે સમજી શકશે. પણ એ મૃત્યુ તો આપણે બધાએ ચાહીને માગી શકીએ એવું છે. કેમ કે તેઓ ઈંગ્લંડ કોઈ સહેલગાલ કરવા નહોતા ગયા પણ પોતે જેને તાકીદનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય માન્યું હતું તે બજાવવા ગયા હતા. એટલે એઓ તો કર્તવ્યની વેદી પર હોમાયા છે. સર ગંગારામ જેવા પુરુષ પોતાના એક પ્રતિષ્ઠિત સપૂત હતા એ વિશે ગૌરવ લેવાનો હિંદુસ્તાનને પૂરો અધિકાર છે. સ્વર્ગવાસી થયેલા આ સુધારકના આવા ધન્ય મૃત્યુ પ્રસંગે એમનાં કુટુંબીઓને હું મારાં અભિનંદન અને આશ્વાસન બંને પાઠવું છું.

૧૯૨૮ના વર્ષ માટે કોંગ્રેસ પ્રમુખ

આવતા વર્ષ માટે રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે ડૉ. અનસારી ચૂંટાશે એ વાત પહેલેથી જ નક્કી છે. એમની પસંદગીને પડકાર કરનાર રાષ્ટ્રીય ક્ષિતિજ પર કોઈ દેખાતું નથી. ડૉ. અનસારી જેવા એક અચ્છા મુસલમાન છે તેવા જ અચ્છા હિંદી પણ છે. તેઓ ધર્મધિ હોય એવી કદી કોઈએ શંકા કરી નથી. તેઓ સતત રીતે વર્ષો સુધી કોંગ્રેસના સંયુક્ત મંત્રી રહ્યા છે. કોંગ્રેસમાં સંપ વધારવાના એમના તાજેતરના પ્રયાસો સુવિદિત છે. અને સાચું પૂછો તો બેલગામમાં હું, કાનપુરમાં શ્રીમતી સરોજિનીદેવી અને ગૌહત્તીમાં શ્રીયુત શ્રીનિવાસ આયંગર જે ન ચૂંટાયા હોત, તો આમાંના કોઈ પણ પ્રસંગે ડૉ. અનસારી પ્રમુખ ચૂંટાયા હોત. કેમ કે આ ચૂંટણીઓ થઈ ત્યારે એમનું નામ દરેકની જીભે હતું. પણ તે વખતે ખાસ કારણોને લીધે ડૉ. અનસારીને ચૂંટાતા અટકાવવા પડ્યા હતા. હવે એમ લાગે છે કે નસીબે જ એમને તે વખતે ચૂંટાતા અટકાવ્યા હતા જેથી એમની ખૂબ જ જરૂર હોય ત્યારે તેઓ ચૂંટાય. જે હિંદુમુસ્લિમ એકતાની કોઈ સંભવિત યોજના બંને પક્ષોને સ્વીકાર્ય બને તેમ હોય, તો કોંગ્રેસ દ્વારા એને પાર ઉતારી શકે એવી વ્યક્તિ બેશક ડૉ. અનસારી જ છે. હિંદુઓના પ્રાધાન્યવાળી કોંગ્રેસમાં કોઈ હિંદુ જ પ્રમુખ હોવો જોઈએ, એ વિચારને હું આદરપૂર્વક નામંજૂર કરું છું. જેથી એમ કહી શકાય કે એ યોજના હિંદુઓની પૂરી રાજીખુશીથી સ્વીકારી છે. એથી ઊલટું, દેશમાં ઝેરી વાતાવરણ ફેલાયેલું હોવા છતાં, હિંદુઓના અસાધારણ પ્રાધાન્યવાળી એક રાષ્ટ્રીય સંસ્થા પોતાના પ્રમુખ તરીકે એક મુસલમાનને સર્વાનુમતે અને ખરા દિલથી પસંદ કરે, એના કરતાં આવી યોજનાના મંગળાયરણ માટે વધુ શુકનિયાળ બીજું કશું હોઈ ન શકે. ખુદ આ હકીકત હિંદુઓને આવી એકતા જોઈએ છે તેની સાબિતી પૂરી પાડશે. અને બધા રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાનો પૈકી ડૉ. અનસારી પ્રત્યે એકંદરે બધા મુસલમાનોને જેટલો આદર છે તેટલો બીજા એક પણ મુસલમાન પ્રત્યે નથી. એટલે હું તો એમ માનું છું કે આવતા વર્ષે રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનું સંચાલન ડૉ. અનસારી જ કરે એ બધી રીતે ઈચ્છવાજોગ છે. કારણ કે કોઈ યોજના મંજૂર કરી દેવામાં આવે એટલું બસ નથી. બંને પક્ષો યોજના સ્વીકારે એ જેટલું જરૂરી છે તેના કરતાં કદાચ વધારે જરૂરી એનો યોગ્ય અમલ થાય એ છે. અને ધારો કે બંને પક્ષોને સંતોષ થાય એવી કોઈ

યોજના મંજૂર થઈ ગઈ, તોપણ આવતે વર્ષે એનો અમલ કરતી વખતે એના ઉપર સતત ચોકી રાખવી પડશે. આ કામ માટે ડૉ. અનસારી સૌથી વધુ લાયક વ્યક્તિ છે. એટલે હું આશા રાખું છું કે રાષ્ટ્રીય મહાસભા આપી શકે એવી સૌથી મોટી ભેટ માટે ડૉ. અનસારીનું નામ સઘળા પ્રાંતો સર્વાનુમતે સૂચવશે.

ઉદેપુરમાં ખાદી

થોડા વખત પર દૈનિક પત્રોમાં એવા સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા હતા કે બિજ્જેલિયામાં ખાદી કાર્યકરોને પકડવામાં આવ્યા હતા અને ત્યાંના ખાદી કાર્યાલયના મેનેજર પાસે એવી બાંધધરી માગવામાં આવી હતી કે કોઈ પણ માણસ એમની પાસે આવે તો તેઓ સત્તાવાળાઓને એની ખબર આપશે. આ ખબર મળતાં જ ખરી હકીકત જાણવા શેઠ જમનાલાલજી ઉદેપુર પહોંચી ગયા. ઉદેપુરમાં સરકારી અધિકારીઓને મળીને અને પછી બિજ્જેલિયા જઈ આવીને જમનાલાલજી અખિલ હિંદ ચરખા સંઘની કાઉન્સિલની સભામાં હાજરી આપવા તથા દક્ષિણ હિંદ ખાદી પ્રદર્શન વખતે હાજર રહેવા બેંગલોર આવ્યા. ત્યાંની મુલાકાત દરમ્યાન એમણે મને કહ્યું કે બિજ્જેલિયામાં બે ખાદી કાર્યકરોને પકડવામાં આવ્યા હતા એ વાત તદ્દન સાચી છે, પણ તે ખાદી કામ કરવા માટે નહીં પરંતુ તેઓ રાજ્યના રાજકારણમાં માથું મારતા હોવાનો શક પડવાને કારણે. રાજ્યના અધિકારીઓએ જમનાલાલજીને ખાતરી આપી કે અમે ખાદી કામમાં વિઘ્ન નાખવા માગતા નથી, એટલું જ નહીં પણ ખાદી કાર્યકરોને આવકારીએ છીએ અને ચોક્કસ શરતોએ ખાદીકાર્યને સારી એવી મદદ આપવા પણ તૈયાર છીએ. તે પછી જમનાલાલજી બિજ્જેલિયાના સ્થાનિક અધિકારીઓને મળ્યા. અને હવે એવું ગોઠવવામાં આવ્યું છે કે હવે ખાદી કાર્યકરો પાસેથી કશી બાંધધરી લેવાની નથી, કારણ કે જમનાલાલજી અને સ્થાનિક અધિકારીઓ વચ્ચે એવી સમજૂતી થઈ છે કે ખાદી કાર્યકરો સીધી કે આડકતરી રીતે રાજ્યના રાજકારણમાં ભાગ લેશે નહીં કે માથું મારશે નહીં અને તેઓ લોકોને માત્ર ખાદીના ઉત્પાદન અને વેચાણ માટે સંગઠિત કરવા પૂરતી જ પોતાની પ્રવૃત્તિઓને મર્યાદિત રાખશે. આવી શરત કબૂલ રાખતાં જમનાલાલજીને કશો સંકોચ થયો નહીં એનું કારણ એટલું જ હતું કે ચરખા સંઘે બધી જગ્યાએ એવી એકસરખી અને નિરપવાદ નીતિ રાખી છે કે દેશી રાજ્યોમાં પોતાની પ્રવૃત્તિ એકલા ખાદીકાર્ય પૂરતી મર્યાદિત રહેશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૧-૭-૧૯૨૭

૧૮૦. સ્થાનિક સંસ્થાઓનો ભૂખમરો

ગુજરાતની મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને સ્થાનિક સંસ્થાઓની પહેલી પરિષદ આગળ શ્રી વલ્લભભાઈએ જે ટૂંકું ભાષણ આપ્યું તે મ્યુનિસિપાલિટીઓ તેમ જ સ્થાનિક સંસ્થાઓના કુશળ વહીવટમાં રસ લેનાર સૌએ અભ્યાસ કરવા જેવું છે. એ ભાષણમાં ખીચોખીચ ભરેલી હકીકતો જેટલી અસ્વસ્થ કરનારી છે તેટલી જ ચોંકાવનારી છે. તેઓ કહે છે કે એક બાજુએ આ મંડળોના હકોમાં વધારો આપીને તેમની જવાબદારી વધારવામાં આવી છે, અને બીજી બાજુએ એ જવાબદારી પાર પાડવાનાં સાધનોમાં એક કે બીજી રીતે કાપકૂપ કરવામાં આવી છે. શ્રી વલ્લભભાઈ પોતે હિંદુસ્તાનની એક પ્રથમ વર્ગની મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ હોઈ તેમની મ્યુનિસિપાલિટીની સેવા લાંબા કાળની છે. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના એમના વહીવટનાં સરકારને પણ મુક્તકંઠે વખાણ જ કરવાં પડ્યાં છે. એમણે પોતાની મ્યુનિસિપાલિટીને સારું જેટલું વૈતરું કર્યું છે તેટલું ભાગ્યે કોઈએ કર્યું હશે. ફિરોજશાહ મહેતાની જેમ, પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યા પછી બીજા ગમે તેવા તાકીદના કે વિશાળ રાષ્ટ્રીય કાર્ય કરતાં તેમણે આ પ્રમુખપદના કાર્યને વધુ મહત્ત્વનું ગણ્યું છે. સ્વધર્મની પસંદગી કરી લીધા પછી, બીજા મહત્ત્વના ધર્મમાં એમની અદ્ભુત શક્તિની અને એકાગ્રતાની ઘણી વાર જરૂર પડી છે છતાં તેઓ સ્વધર્મને જ વળગી રહ્યા છે. તેથી જેને આ કાર્ય સાથે સંબંધ હોય એવા સૌએ એમના ભાષણનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. પોતાનાં કથનોના સમર્થનમાં તેમણે ખરી હકીકતો આપી છે, તે હકીકતોનો પુરાવો કોઈ પણ માગી શકે છે. તેઓ માને છે કે મુંબઈ ઈલાકાની જે ૧૫૭ મ્યુનિસિપાલિટીઓ છે તે નાણાંની તંગીમાં છે. તેઓ કહે છે કે કેટલીક જગાએ મ્યુનિસિપાલિટીના શિક્ષકોના પગાર ચડી ગયા છે. મ્યુનિસિપાલિટીઓ પાસે જે કામ છે તેને સારું તેમની આવક પૂરતી નથી જ. નાણાંને અભાવે તેમણે સુધરાઈનાં કામ રોકી રાખવાં પડે છે. એવાં જ કારણસર ફરજિયાત કેળવણીની યોજનાઓ અદ્ધર લટકી રહી છે. પોતાનાં ઘણાં કથનોના ટેકામાં તેમણે પોતાનો દુઃખદ અનુભવ નોંધ્યો છે, અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ પ્રત્યેની સરકારની કંજૂસાઈની સખત ખબર લીધી છે.

જેમ સરકારની ટીકા કરી છે તેમ તેમણે લોકોના દોષ પણ તેટલી જ સ્પષ્ટતાથી બતાવ્યા છે. તેઓ કહે છે :

આપણાં શહેરોના લોકો પોતે શહેરમાં નહીં પણ ગામડાંમાં રહેતા હોય એવી રીતે જીવન ગાળે છે. તેથી ઘણાં ઘરોમાં સફાઈની કશી વ્યવસ્થા હોતી નથી, કચરો ભરવાને વાસણો રાખેલાં હોતાં નથી. ગીચ વસ્તીવાળા લક્ષ્યાઓમાં રહેતાં છતાં તેઓ પોતાનાં ઢોરોને ગમે તેમ રાખતાં વિચાર કરતા નથી. ગોવાળો પોતાનાં ઢોરોનાં ધણુ લાવીને શહેરની વચ્ચોવચ નિરાંતે થાણાં જમાવે છે. એકંદરે, લોકો તંદુરસ્તી અને સફાઈના સાદા નિયમોના પાલનને વિશે બેદરકાર રહે છે. એ નિયમોનું પાલન પોતાને ખાતર કે પડોશીઓને ખાતર કરવાનું તેઓ જાણતા જ નથી. તેમને પોતાનો કચરો પડોશીઓના આંગણામાં કે વાડામાં ઠાલવતા જેવા એ તો રોજનો અનુભવ છે. રસ્તે જનારની દરકાર રાખ્યા વિના ઉપલે

માળેથી શેરીઓમાં એંઠવાડ કે પાણી રેડતાં તેઓ અચકાતા નથી. તેઓ ગમે ત્યાં થૂંકે છે, ગમે ત્યાં ઝાડાપેશાબ કરી મૂકે છે. ગામડાંઓની દશા એથી જરાયે સારી નથી. ગામડાંમાં પ્રવેશ કરતાં જ કચરાના ઉકરડાનું પ્રદર્શન થાય છે. ગામડાંનાં તળાવ ગંધાતા ખાળકૂવા બની જાય છે. અને ગામડાંના કૂવા પાસેના કાદવકીચડ એ તો સાધારણ વસ્તુ થઈ પડી છે.

શ્રી વલ્લભભાઈ બરાબર જ કહે છે, “આવી બાબતોમાં સરકારની મદદની અપેક્ષા રાખવી એ ગુનો છે.”

મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં જે હલકી ખટપટો ચાલ્યા કરે છે, અને જેને લીધે સાચા સેવક અને સુધારકને કામ કરવું લગભગ અશક્ય થઈ પડે છે, એ વાતનો ઉલ્લેખ હું ધારું છું શ્રી વલ્લભભાઈએ ઈરાદાપૂર્વક નથી કર્યો. કેટલાક પ્રથમ પંક્તિના દેશસેવકોએ એ દિશામાં પ્રયત્ન કર્યા, પણ તેમના પ્રયત્નનું પરિણામ ભારે નિરાશામાં જ આવ્યું. અલ્લાહાબાદમાં પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ અને પટણામાં બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ એવી ખટપટોથી હાર્યા. દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસે વિકટ મુશ્કેલીઓ સામે મદાનગીથી ઝીંક ઝીલી, પણ એ જવાબદારીએ તેમને લગભગ કચડી નાખ્યા. વાત એ છે કે મ્યુનિસિપાલિટીના મતદારોને હજી પોતાના નાગરિકધર્મનું ભાન થયું નથી. સમસ્ત શહેરીઓના કલ્યાણને માટે તેઓ પોતાને જરાયે જવાબદાર ગણતા નથી. આપણી શિક્ષણપદ્ધતિમાં સામુદાયિક જવાબદારીનો પદાર્થપાઠ આપવાનો ઉદ્દેશ જ નથી. એટલે મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદોને કોની આગળ જવાબ દેવાનો રહ્યો ?

અસહકારનો સૂરજ મધ્યાહને હતો તે વખતે મેં કહેવાની હિમત કરેલી કે જે લોકોએ નાગરિકધર્મનું ભાન ખરેખર કેળવેલું હોય તો મ્યુનિસિપાલિટીનું ત્રણચતુર્થાંશ કામ તો સરકારની મદદ કે આશ્રય વિના થઈ શકે એમ છે. મહેમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીના કામની હકીકતો અને આંકડા લઈને મેં બતાવેલું કે ત્યાંના શહેરીઓ ધારે તો કાયદેસર મ્યુનિસિપાલિટી વિના જ એને હસ્તકનું બધું કામ અડધા ખર્ચમાં ચલાવી શકે એમ છે. મેં એમ પણ બતાવેલું કે કાયદેસર મ્યુનિસિપાલિટીની જરૂર તો ત્યારે જ પડે છે જ્યારે એ મંડળના સભ્યોને લોકોનો મુદ્દલ સહકાર મળતો નથી, અથવા તો જ્યારે તેમને પોતાની સુધારાની યોજનાઓ પરાણે લોકોને ગળે ઉતારવાની હોય છે. મહેમદાવાદ જેવા નાના ગામમાં શેરીઓમાં દીવાબત્તી સારુ, જાજર અને રસ્તાની સફાઈને સારુ, અને નિશાળના વહીવટને સારુ મોટા તંત્રની કશી જરૂર ન હોય. અને જે ગામલોક બધા ભલા અને સાફ દાનતવાળા હોય, અથવા તો નિઃશસ્ત્ર ગામલોકોનું ચોર, બદમાશ કે ગુંડાઓથી રક્ષણ કરવાને ગામલોકમાંથી જ ચોકીદારો તૈયાર થાય, તો પછી પોલીસનો પણ સવાલ ન રહે. જે માણસો પ્રજાના સાચા સેવકો હોય તેઓ કીર્તિ મેળવવા કે ખટપટોમાં પડવા અને પોતાના મિત્રોને કે સગાંવહાલાંઓને નોકરી અપાવવા સારુ નહીં, પણ કેવળ સેવાને જ અર્થે મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યો બને. તેથી આજે ખરી જરૂર તો કાર્યકર્તાઓએ લોકોને ઉત્સાહભરે કેળવણી આપવાની છે. એ કેળવણી માત્ર ભાષણોથી નહીં બની શકે, પણ મૂંગી સમાજસેવાથી અપાવી જોઈએ. એ સેવાના યત્નિચિત્ પણ બદલાની – આભાર સરખો સાંભળવાની – આશા ન રાખવી જોઈએ, પણ ઊલટું પ્રજાના વહેમો કે ગંદી ટેવો છોડાવવાના પ્રયત્નથી કોઈ ભરાયેલા લોકોની ગાળો અને એથીયે બૂરા હાલની આશા રાખવી જોઈએ. એક બિચારા સેનીટરી ઈન્સ્પેક્ટરનો દાખલો હું જાણું છું. એ બાપડાને ગામની ગેંગીઓની સફાઈ જાળવવાને સારુ

પગાર મળતો હતો. પણ એ શેરીઓ પર ભયંકર બેદરકારીથી ગંદકી કરનાર ગુનેગારોને નિષ્પક્ષપાત-પણે પકડવાની હિંમત બતાવ્યા સારુ લોકોના ટોળાએ એને લગભગ મરણતોલ ટીપ્પો હતો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૧-૭-૧૯૨૭

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૪-૭-૧૯૨૭

૧૮૧. “જી” વોર્ડ જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિ ખાદી ભંડાર

આ કટારોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી ખાદી ભંડારોની યાદીમાં આ ભંડારનું નામ રહી ગયું છે તે તરફ મુંબઈની જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિના ‘જી’ વોર્ડના શ્રીયુત એન. એન. પડવેકરે મારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. અજાણતાં થયેલી આ ભૂલ હું સુધારી લઉં છું. અખિલ હિંદ ચરખાસંઘ પોતાની જાણમાં હોય એવા ખાદી ભંડારોની એક સંપૂર્ણ યાદી કરી લેવા કોશિશ કરી રહ્યું છે ત્યારે આવી ભૂલો તો થાય જ.

પોતાના પત્રમાં એ ભાઈ લખે છે :

વેચાણ સારું નહીં થતું હોવાથી આ દુકાન બંધ થવાનો સંભવ હતો. પરંતુ કેટલાક કાર્યકરોએ રવિવાર અને રજના દિવસોએ ખાદીની ફેરી કરવાનું શરૂ કર્યું. તેઓ આ દિવસ જ ફાજલ પાડી શકે એમ હતું, કેમ કે અઠવાડિયાના બીજા દિવસોએ તો એમને પોતાની આજીવિકા માટે નોકરી કરવી પડતી. પણ એમના વેગીલા પ્રયાસોથી આ દુકાન બચી ગઈ છે. મુંબઈમાં આ એક જ દુકાન એવી છે જે ખાદી ઘેર ઘેર પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને કાર્યકર્તાઓને પૂરો વિશ્વાસ છે કે આ ભંડાર નજીકના ભવિષ્યમાં મુંબઈ શહેરમાં તેમ જ એનાં પરાંમાં ખાદીનો સંદેશો એકેએક ઘેર પહોંચાડી ચૂક્યો હશે.

આ કાર્યકર્તાઓને હું સંપૂર્ણ સફળતા ઈચ્છું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૧-૭-૧૯૨૭

૧૮૨. મીરાંબહેનને પત્ર

મેસૂર,
જુલાઈ ૨૧, ૧૯૨૭

ચિ. મીરાં,

તારો પત્ર મળ્યો. શક્ય જ હશે તો શાંતિનો ઓરડો તને અપાવવા હું પ્રયત્ન કરીશ.
સસ્નેહ,

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. પરપટ; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૧૮૩. એસ. વી. કૌજલગીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૧, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. હું મુસાફરીમાં હોવાથી એનો જવાબ તરત જ આપી શક્યો નથી. એ પત્ર મેં ગંગાધરરાવને બતાવ્યો છે. હું જોઉં છું કે તમે બંને જણ દેશના સેવકો હોવા છતાં સ્વભાવે તદ્દન જ જુદા છો અથવા મને એમ લાગે છે.

મેં મારી મુસાફરીનો ફરીથી આરંભ પૂરા આત્મવિશ્વાસ સાથે નક્કી કર્યો. મને એટલું જ લાગ્યું છે કે જે થોડી શક્તિ મારામાં આવી છે તેનો સાવધાનીપૂર્વક ઉપયોગ કરીને હું અગાઉ નક્કી થઈ ગયેલો કાર્યક્રમ હળવા સ્વરૂપે પૂરો કરી લઉં અને ખાદીનું ઉઘરાણું વસૂલ કરી લઉં તો તેમાં કશું નુકસાન નથી. બીજું એ પણ ખરું કે આ મુસાફરી કેવળ ખાદીનું કામ ધપાવવા માટે જ આરંભવામાં આવી છે. દેશની અત્યારની સ્થિતિમાં સામાન્ય પ્રચારકાર્ય કરવા માટે મારી ઈચ્છા નહોતી, તેમ મારામાં એટલી શક્તિ પણ નહોતી. મારે માટે તો ખાદી એ જ મારું પ્રચારકાર્ય છે. કારણ કે જો એ એક જ ચીજ પૂરેપૂરી સફળ થયેલી બતાવી શકાય, તો બીજું બધું એની પાછળ ચાલ્યું આવશે. મારો ખ્યાલ એવો છે કે આપણે ઓછામાં ઓછું એક સ્વનાત્મક કામ ઘણા મોટા પાયા પર સફળ રીતે કરી બતાવવું જોઈએ. આજે તો સ્થિતિ એવી છે કે લોકો પોતાની જાતમાં શ્રદ્ધા ખોઈ બેઠા જણાય છે. એમને એમ જ થઈ ગયું છે કે કોઈ પણ સ્વનાત્મક કાર્ય એમનાથી પાર પાડી શકાય એમ નથી.

ગંગાધરરાવ ખાદી માટે મારી માફક એકનિષ્ઠાથી કામ કરી રહ્યા છે. એટલે ખાદીના ઉત્પાદન, વેચાણ કે ઉઘરાણાની દૃષ્ટિએ જે સ્થળો આશાસ્પદ જણાય ત્યાં તેઓ મને લઈ જાય એમ હું ઈચ્છું છું અને ત્યાં હું જઈશ. એટલે તમે મુસાફરીમાં મારી સાથે રહો એવું હું તમને

નહીં કહું, પણ એવી અપેક્ષા રાખીશ કે હું જ્યાં જ્યાં જાઉં ત્યાં ત્યાં તમારા મિત્રોને પત્રો લખી, થઈ શકે તે મદદ તમે ગંગાધરરાવને એટલે કે ખાદી કાર્યને કરતા રહેશો.

ઓગસ્ટની આખર સુધી તો મારે મૈસૂરમાં જ રોકાવું પડ્યું. પછીથી જો થોડીકે શક્તિ બાકી રહેલી જણાશે તો તામિલ જિલ્લાઓ ફરી લઈશ, એટલે કર્ણાટકને માટે આ વર્ષે જો સમય કાઢી શકાય એમ હશે તો પણ ઓક્ટોબર અધવચ પહેલાં તો મારાથી તૈયાર થવાય એવો સંભવ નથી. પરંતુ મૈસૂરનો પ્રવાસ પૂરો થઈ જાય તે પછી જ ચોક્કસ ખબર પડે. દરેક જગ્યાએ કાર્યક્રમ બને એટલો ટૂંકો કરવાનું અને જ્યાં ગયા વિના ચાલે એમ હોય તે સ્થળો પડતાં મૂકવાનું હું કહેતો રહું છું.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એસ. વી. કૌન્લગી

બિજાપુર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૬૧૨

૧૮૪. ય. મ. પારનેરકરને પત્ર

મૈસૂર,

જુલાઈ ૨૧, ૧૯૨૭

ભાઈ પારનેરકર,

મૈસૂરની પેલેસ ડેરીમાં રાખવામાં આવતાં પત્રકો આપણને કંઈક માર્ગદર્શન મળે તે માટે મેં મેળવ્યાં છે. તે હું આ સાથે બીડું છું.

મગનલાલ સાથે મારે એવી મતલબની વાતચીત થઈ હતી કે આપણે જે કંઈ નિરીક્ષણ કરીએ તે બધાંની આપણે ચોકસાઈપૂર્વક નોંધ રાખવી જોઈએ. આ પત્રકો ઉપરથી કશુંક જરૂરી હોય એવું તૈયાર કરવામાં તમને મદદ થાય ખરી. અલબત્ત, આપણાં પત્રકો હિંદીમાં અથવા ગુજરાતીમાં રખાય એવી મારી ઈચ્છા ખરી.

તમારો સહૃદયી

બિડાણ : ૧

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૮૨૦

૧૮૫. કે. પી. પદ્મનાભ આયરને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૧, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યો. એમાં જણાવેલો આહાર તમે વિશાળ અનુભવો અને પ્રયોગોને આધારે સૂચવો છો? અને જો એવું હોય તો તમે કેવા ને કેટલા પ્રયોગો કર્યા છે તેનો ખ્યાલ મને આપો એમ ઈચ્છું છું. કેળાંનું અને કુમળા નાળિયેરના દૂધનું વાસ્તવિક આહારમૂલ્ય કેટલું એનો તમે વિચાર કર્યો છે? શું એ વાત સાચી નથી કે કેળાંમાં અને નાળિયેરમાં પ્રોટીન બહુ થોડું હોય છે અથવા બિલકુલ નથી હોતું જ્યારે એની સરખામણીમાં દૂધમાં પ્રોટીન સારા પ્રમાણમાં હોય છે? અને શું એ વાત પણ સાચી નથી કે પ્રાણીજ ચરબી કરતાં એટલે ઘી કરતાં નાળિયેરની ચરબી શરીરમાં ઓછી એકઝપ થતી હોવાથી ઓછી પાચક છે? ધાવણાં બાળકોને ગાયના દૂધની જગાએ નાળિયેરનું દૂધ પાવાની તમે સલાહ આપી શકો છો?

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કે. પી. પદ્મનાભ આયર

સબ-એસિસ્ટન્ટ સર્જન

એ. ઈ. ડિસ્પેન્સરી

પુડુકોટ્ટાઈ

તૂતિકોરિન થઈને

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૯૩

૧૮૬. મૈસૂરમાં આદિકર્ણાટકો સમક્ષ ભાષણ

[જુલાઈ ૨૧, ૧૯૨૭]^૧

તમારા નિવાસમાં આવતાં મને જેટલો આનંદ થાય છે તેટલું જ દુઃખ થાય છે. આનંદ એટલા માટે કે તમારી વચ્ચે ક્ષણ માટે આવી મને હું થોડોઘણો પવિત્ર કરી લઉં છું. અને મારા કર્તવ્યની સમજ કેળવી લઉં છું. અને દુઃખ એટલા માટે થાય છે કે તમારી સ્થિતિ બરોબર જાણતાં છતાં સ્વાસ્થ્યને કારણે અને બીજા કારણે મહેલોમાં રહેવાનું સ્વીકારી લઉં છું. જે સત્યનો, જે પરમાત્માનો હું પૂજારી છું તે મને દિનપ્રતિદિન બતાવે છે કે મારું નિવાસસ્થાન મહેલમાં નથી, પણ તમારા જેવા સ્થાનમાં છે. આ લાગણીને શાસ્ત્રો ક્ષણિક વૈરાગ્ય કહે છે. તમને છોડીને મોહવશ થઈ આ બધી વાતો ભૂલી જઈશ, પણ સંભવે છે કે એવો શુભ દિવસ પણ ઈશ્વર બતાવે કે જે ચીજને હું વખાણું તે મેળવવાની શક્તિ મને આવી જશે. આજે તો હું તમને એટલું આશ્વાસન દેવા આવ્યો છું કે જે પ્રયત્ન હું યથાશક્તિ કરી રહ્યો છું તે પ્રયત્ન બીજા

૧. હિન્દુ, ૨૫-૭-૧૯૨૭માં આવેલા હેવાલ પરથી.

ગાં. ૩૪-૧૪

પણ કરી રહ્યા છે; અને સાંભળીને મને બહુ આનંદ થાય છે કે એક બ્રાહ્મણ વિધવા બહેને તમારી સેવાને પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું છે. મારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે, અને તે દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે કે આ હિંદુ ધર્મ ઉપર જે દૂષણ છે તેનો નાશ થોડા જ સમયમાં થઈ જશે.

આ પછી આદિકર્ણાટક ભાઈઓને ગોમાંસ, મુડદાલ માંસ, શરાબ વગેરેનો ત્યાગ કરવાનો આગ્રહ કરીને કહ્યું :

તમે હિંદુ થવાની માગણી કરો છો - તમે હિંદુ છો એ વિશે શંકા પણ નથી. પણ તો તમારે હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય જાણવું જોઈએ. હિંદુ ધર્મની વિશેષ સંજ્ઞા તો ગોરક્ષણ છે. ગોમાંસ તમે ખાઓ છો, કારણ સસ્તું છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું. પણ જે માણસ પોતાના ધર્મનું પાલન કરવા ચાહે છે તેને માટે મોંઘી વસ્તુ ધર્મને અનુકૂળ હોય તો સસ્તી જ છે અને સસ્તી વસ્તુ ધર્મને પ્રતિકૂળ હોય તો મોંઘી છે. તમને અસ્પૃશ્યો માનનારાઓની સાથે હું વાતો કરું છું, ત્યારે તમારા ગોમાંસભક્ષણ જેવા દોષોની તેઓ વાતો કરે છે અને કહે છે : એવાની સાથે અમે કેમ ભળીએ? એટલે મારો તમને આગ્રહ છે કે તમારામાંથી એવા સજ્જન નીકળે કે જે આ આદતોનો ત્યાગ કરે અને બીજાની પાસે ત્યાગ કરાવે; અને તેમ મારો માર્ગ સરળ થશે. વળી તમે બીજા મદિરાપાન, વ્યભિચારાદિ દુરાચારમાં પણ પડેલા છો. તમે કહેશો કે દુરાચાર ઉચ્ચ કોમમાં નથી? છે, પણ તે માણસો મદમાં સાંભળે એમ નથી. તે ભલે ન સાંભળે પણ તમારે તમારી ઉન્નતિ સાધવાની છે, તમને મારું ન સાંભળેલું ન પાલવે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૪-૮-૧૯૨૭

ભાષાંતર નવજીવન, ૭-૮-૧૯૨૭

૧૮૭. કુસુમબહેન દેસાઈને પત્ર

બેંગલોર,

અપાડ વદ ૮, સં. ૧૯૮૩, જુલાઈ ૨૨, ૧૯૨૭

ચિ. કુસુમ,

હરિભાઈને વિશે તમને શું લખું? તમને જ તેનો વિયોગ સાલશે એવું નથી. ઘણાંને દુઃખ થયું છે. પણ એ સહન કરવા લાયક છે. સહુ પોતપોતાના સમયે છૂટા પડે છે. આપણે પણ તેમ જ કરવાનું છે. આટલુંયે તમને લખવાપણું ન હોય કેમ કે તમે ઘણી જ હિંમત બતાવી છે એમ ભાઈ નાનુકલાલ^૧ લખે છે. અને હરિભાઈની નીચે તાલીમ લેનારને એમ જ શોભે. કેમ કે તમે એનાં પન્ની હતાં એના કરતાં શિષ્યા વધારે હતાં.^૨

હવે શું કરવા ધારો છો? તમને માતાપિતા વગેરે છે કે નહીં એનો મને ખ્યાલ નથી. જે સ્થિતિ હોય તે જણાવજો. આશ્રમમાં રહેવા ઈચ્છો તો તે પણ જણાવજો. મને સંકોચ વગર લખજો.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

બાપુના પત્રો-૩ : કુસુમબહેન દેસાઈને, પા.૩.

૧. શ્રી નાનુકલાલ નંદલાલ ચૌકરી, તે સમયે ભણ્ય સેવાશ્રમમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરતા હતા.

૨. જુઓ "એક સત્યાગ્રહીનો દેહાંત", ૭-૮-૧૯૨૭.

૧૮૮. નાનુકલાલ નં. ચોકસીને પત્ર

[જુલાઈ ૨૨, ૧૯૨૭]

ભાઈશ્રી નાનુકલાલ,

તમારો કાગળ મળ્યો. તેના પહેલાં દાક્તર ચંદુલાલનો તાર મળી ગયો હતો ને તેનો ઉત્તર મેં મોકલ્યો હતો તે મળ્યો હશે.

આ સાથેનો કાગળ ચિ. કુસુમને આપજો. તેની બધી હકીકત મને લખજો.

ચિ. મોતી અને બાળક બંને સરસ સ્થિતિમાં રહેતાં હશે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૧૪૦-એ

૧૮૮ (૧). ડૉ. શામ શાસ્ત્રી સાથે વાર્તાલાપ^૧

[જુલાઈ ૨૩, ૧૯૨૭ કે તે પહેલાં]^૨

“જુઓની, આ બ્રાહ્મણો અંત્યજ્ઞને નથી અડતા પણ મને એક સીધો ઉપાય સૂઝે છે. બેંગલોરના અંત્યજ્ઞને મૈસૂર મોકલીએ, અને મૈસૂરનાને અહીં લઈએ. પછી બધાને સાફસૂફ કરી ટીલાંટપકાં કરી સમાજમાં ભેળવી દઈએ તો કોઈને કશી ખબર ન પડે. ન સમજે તેની સાથે શું કરવું?” ગાંધીજી ખડખડાટ હસ્યા. ડૉક્ટર આગળ ચાલ્યા : “પણ હું તો આપની આગળ એક વિનંતી કરવાને આવ્યો છું. આપણી રાજનીતિના અભ્યાસમાંથી મેં એક તત્ત્વ ખોળી કાઢ્યું છે. આપણાં પ્રાચીન હિંદુ રાજ્યો આપના જેવા પવિત્ર સ્વાર્થત્યાગી સાધુઓની સલાહથી ચાલતાં હતાં અને ટકી રહેલાં. અશોકને ઉપગુપ્ત, પુષ્યમિત્રને પતંજલિ, કુમારપાળને હેમચંદ્ર, વિજય-નગરના રાજ્યને વિદ્યારણ્ય જેવા વ્યવહારનિષ્ણાત સાધુઓ મળ્યા હતા. એવા સાધુઓ ઉત્પન્ન થાય તો આપણી સ્થિતિ ફરી જાય. આપણે આખા હિંદુસ્તાનમાં પુષ્કળ મઠો સ્થાપી દઈએ તો પછી સરકાર શું કરવાની હતી? સૌ કમાય, સરકારની નોકરી કરવી હોય તો કરે, પણ પોતાના ખપ જેટલું રાખીને દેશને અર્પણ કરે. આ માર્ગ મઠો સ્થાપવાથી જ મોકળો થઈ શકે.”

ગાંધીજી હસતાં હસતાં કહે :

પણ એ મઠો કોણ કરે?

“કોણ કરે? આપ આપના સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતોથી અનેક મઠોની સ્થાપના કરી શકો. શું એ સિદ્ધાંતોમાં એટલી શક્તિ નથી?”

૧. મહાદેવ દેસાઈના “બેંગલોરનો પત્ર”માંથી. આ લેખ વધારાના લેખ તરીકે આપ્યો છે. અંગ્રેજી પુસ્તકમાં એ નથી.

૨. મહાદેવ દેસાઈએ એમના પત્રમાં જે ક્રમમાં આ અને બીજા પ્રસંગો આપ્યા છે તેને આધારે અનુમાનથી તારીખ મૂકી છે.

સિદ્ધાંતોમાં શક્તિ છે, પણ મારામાં શક્તિ નથી; કારણ એ સિદ્ધાંતો મારા જીવનમાં હું સંપૂર્ણપણે પ્રગટાવી નથી શક્યો. મારી તપશ્ચર્યા હજી ઘણી અધૂરી છે.

“અમને નથી લાગતી. જે બુદ્ધ ભગવાન કરી શક્યા તે આપ કરી શકો.”

તમે ભૂલો છો. મારી અશક્તિની વાત તો છે જ, પણ આ સમય કેવો વિકટ છે! તે વેળાનો સમય અનુકૂળ હતો. તે વેળા આજે જે પ્રપંચ અને ભાંજગડ છે તે હતી નહીં. તે વેળાની પ્રજા બળવાન હતી, સંયમી હતી. આજે તો આપણે અસંયમી અને વિપથી માતાપિતાની પ્રજા છીએ. આપણા શરીરનું ઠેકાણું નથી, આપણાં મન વળી શરીર કરતાંયે ગયેલાં છે. આજે તો ભાંગેલા વાસણને સાંધીને જેટલું કામ લેવાય તેટલું લઈએ એ જ બસ છે.

પણ ડોક્ટર તો પોતાની જીદ મૂકતા નહોતા. ગાંધીજી કહે :

મારું આશ્રમ લો. એને તમારે મઠ કહેવો હોય તો મઠ કહો. મારે જે જાતનાં સ્ત્રીપુરુષો જોઈએ છે તે મેળવવાં સહેલાં નથી. થોડાં મેળવીને પણ તેમને એકાગ્ર રાખવાં સહેલાં નથી. મૂળ આદર્શને હળવો કર્યા છતાં પણ અમારી ત્રુટિઓનો પાર નથી. આફ્રિકામાં પણ એ જ સ્થિતિ હતી. ત્યાં ઘણા માણસો મેં ભેગા કરેલા. ઘણાખરા તાત્કાલિક ઉદ્દેશ પાર પાડવા આવેલા, પણ જે અદૃશ્ય અંતિમ ઉદ્દેશ છે તેનો ભાગ્યે જ કોઈને ખ્યાલ હતો. એટલે આવા આશ્રમો ચલાવવામાં કેટલી મોટી મુશ્કેલીઓ પડે છે તે તમે સમજી શકશો.

પણ ડોક્ટર એકના બે ન થયા. તેમનું મઠનું મધુરું સ્વપ્ન એકાએક છોડી દેવાની તેમની વૃત્તિ નહોતી.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૪-૮-૧૯૨૭

૧૮૮ (૨). અંધ ગાનારાંઓ વચ્ચે^૧

[જુલાઈ ૨૩, ૧૯૨૭]^૨

આશ્રમના મુખીએ ગાંધીજી પાસે સૂચના માગી. એક પ્રચારકે તો રૅંટિયો દાખલ કરવાની વાત પણ કરી. પણ ગાંધીજીએ કહ્યું :

રૅંટિયો તમારે ત્યાં અસ્થાને છે. તમારે તો એ લોકોને આજીવિકા અપાવવી રહી, એ માટે જે ધંધાઓ શીખવો છો એ બરોબર છે. પણ એક બે સૂચનાઓ કરું જેથી કામ શોભશે. તમારે જાણવું જોઈએ કે આ લોકોના કરતાં વધારે કમભાગ્ય લોકો હિંદુસ્તાનમાં છે. તેમને આંખ અને વાણી છે, હાથ પગ છે, પણ એમાંનું એકે સાધન તેમને કારગત નથી આવતું. તેઓ ભીખી નથી માગી શકતાં. તેમને પેટપૂરતું ખાવાનું દહાડાને છેડે મળતું નથી. તેમનું તમે આ લોકોને ભાન કરાવી શકો છો, અને તે કરાવવાનું સાધન “ખાદી” છે. સૌને ખાદી પહેરાવો. સૌને એક જ પ્રકારના પહેરવેશની પણ જરૂર છે. ખ્રિસ્તી સંસ્થાઓમાં જુઓ છો ને! એ યુનિફોર્મની ચમત્કારિક અસર છે; ખ્રિસ્તી સંસ્થાઓએ તો ખ્રિસ્તી ધર્મનું ચિહ્ન એને બનાવ્યું છે. પણ

૧. મહાદેવ દેસાઈના “જેંગલોરનો પત્ર”માંથી. આ લેખ પણ વધારાના લેખ તરીકે લીધો છે. અંગ્રેજી પુસ્તકમાં એ નથી.

૨. મહાદેવ દેસાઈના “જેંગલોરનો પત્ર”, નવજીવન, ૧૪-૮-૧૯૨૭ અને ગાંધીજીની દિનવારીને આધારે.

તમે ગરીબની સાથેના ભ્રાતૃભાવનું એને ચિહ્ન બનાવો. કાંતવાનો તો ક્યાંય અવકાશ નથી જોતો. હા; એક વાત છે પણ તે કઠણ છે. યજ્ઞાર્થે તમે કંતાવી શકો. પણ તે તો તમે ચાલકો અને શિક્ષકો નિયમિત કાંતતા થાઓ, અને આંધળાં મૂંગાંમાં પણ યજ્ઞભાવનાનો ઉદય કરી શકો તો બને.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૪-૮-૧૯૨૭

૧૮૯. રામેશ્વરદાસ પોદ્દારને પત્ર

અષાઠ વદ ૧૦ [જુલાઈ ૨૩, ૧૯૨૭]^૧

ભાઈ રામેશ્વરદાસ,

તમારો પત્ર મળ્યો. નાનાસાહેબ દેવને હું લખું છું. જે ઉદ્યમનો આરંભ થયો છે તે ઘણો જ સ્તુત્ય છે. આ કામમાં કાકાસાહેબ અથવા વિનોબાની મદદની જરૂર હોય તો નાનાસાહેબ મને લખશે.

રામનામ હૃદયમાં રટયા કરજો.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ હિંદી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૧૮૪

૧૯૦. મૈસૂરમાં વિદાય સમારંભમાં ભાષણ

જુલાઈ ૨૩, ૧૯૨૭

પોતાના ભાષણમાં મહાત્માજીએ મૈસૂરના નાગરિકોનો એમણે આપેલા ફાળો બદલ આભાર માન્યો અને પછી કહ્યું કે તમારા આગેવાન નગરવાસી શાહુકાર ડી. બનુમૈયાએ રૂ. ૧૫૦૧/- આપ્યા છે અને મેં એમને વચન આપ્યું છે કે એમની રકમ કેવળ આ રાજ્યના ગરીબો માટે જ ખર્ચાશે. મારી અને મારા સહકાર્યકરોની એવી ઈચ્છા છે કે મૈસૂરમાં જે કંઈ રકમ એકઠી થઈ છે તે બને તો મૈસૂરમાં જ ખર્ચાવી. પરંતુ સામાન્ય રીતે બને છે એવું કે જ્યાં ગરીબોની સંખ્યા પૂરતી ન હોય અથવા જ્યાં ખાદી બનાવવાનું ઉત્તેજન આપવા માટે અવકાશ ન હોય ત્યાં એકઠી થયેલી રકમ દેશના બીજા એવા ભાગમાં ખર્ચાય છે જ્યાં ગરીબી તીવ્ર હોય અને જ્યાં કશો ફાળો થઈ શકે એમ ન હોય. દાખલા તરીકે, ઉત્કલ પ્રાંતમાં લોકો અતિશય ગરીબ અને કંગાળ છે અને તે કારણે અમારાથી કશો ફાળો ઉઘરાવી શકાતો નથી. એટલે દેશના બીજા ભાગમાં ઉઘરાવેલાં નાણાં ત્યાં ખાદી કામ માટે વાપરવાં પડે છે અને એમ કરીને ત્યાંના ગરીબોને રોટલો મેળવી આપવો પડે છે.

મુંબઈ અને કચ્છમાંથી મોટી મોટી રકમો મળી છે, પણ મુંબઈમાં એક પાઈ પણ ખર્ચી શકાઈ નથી. ત્યાં જે કંઈ ઉઘરાવવામાં આવ્યું હતું તે બધું જ અન્યત્ર ખર્ચવામાં આવ્યું હતું.

૧. જુઓ પુસ્તક ૩૩, “ રામેશ્વરદાસ પોદ્દારને પત્ર ”, ૫-૬-૧૯૨૭ પહેલાં અને ૧૨-૬-૧૯૨૭.

મારવાડમાં મારા મારવાડી મિત્રો પાસેથી મેં લાખો રૂપિયા ઉઘરાવ્યા હતા, પણ એ રૂપિયા ત્યાં ખર્ચાયા નહોતા.

તમારે એક વસ્તુ યાદ રાખવી જોઈએ કે દક્ષિણ હિંદ અને ઉત્તર હિંદ જુદા નથી. તે જ રીતે દક્ષિણ હિંદમાં આંધ્ર, તામિલનાડ અને કર્ણાટક જુદાં નથી. તમારે એવું કદી ન માનવું જોઈએ કે આ પ્રાંતો વચ્ચે અથવા ઉત્તર હિંદ અને દક્ષિણ હિંદ વચ્ચે કોઈ જાતનો સંબંધ કે સગાઈ નથી, તમારે બધાએ કર્ણાટકની આબાદી માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. તમારો એવો પ્રયાસ એકલા કર્ણાટકની આબાદી વધારશે એમ માનવાનું નથી, પણ એથી આખા દેશની પ્રગતિ ને આબાદીમાં વધારો થશે.

શહેરમાંથી મેળવેલી રકમોની બાબતમાં અને ખાસ કરીને કૃષ્ણરાજસાગર જતાં રસ્તામાં મળેલી રકમની બાબતમાં, એટલે કે ક્ષયરોગના દરદીઓના આરોગ્યધામમાં આપવામાં આવેલા રૂ. ૫૧/-ની બાબતમાં બોલતાં એમણે કહ્યું કે હું ત્યાંના દરદીઓને મળ્યો હતો અને તેમણે મારા મન પર ઊંડી અસર કરી હતી. પંડિત માલવિયાજીની ભાષા વાપરું તો એમણે આપેલું દાન શુદ્ધ હૃદયથી આપેલી 'શુદ્ધ કોડી' છે. મેં નહીં ધારેલું કે તેઓ મને કશું આપશે, પણ જ્યારે આવું શુદ્ધ દાન વગર માગ્યે આવી પડ્યું છે ત્યારે એ લેનારને માથે એક મોટી જવાબદારી રહેલી છે. મને આવી શુદ્ધ કોડી પહેલી જ વાર મળી છે એવું નથી. એટલે હું ઈશ્વરને રોજ પ્રાર્થના કરતો રહું છું કે આમાંની એક પાઈ પણ ગેરમાર્ગે ન ખર્ચાય, એકેએક પાઈ જે ઉદ્દેશથી એ અપાઈ છે તે ઉદ્દેશ માટે જ વપરાય. અને એના હિસાબ એકલા દાતાઓ જ નહીં પણ સામાન્ય જનતા પણ તપાસે અને એમાં ભૂલો હોય, ખોટો ખર્ચ થયો હોય તો બતાવે. જે તમે ઊંઘતા રહેશો ને આના ઉપર ધ્યાન નહીં આપો તો આ ફંડનો આજે વહીવટ કરનાર ગુજરી જશે ત્યારે એનો વહીવટ સંભાળી લેનાર કે આ કામ ચાલુ રાખનાર કોઈ મળશે નહીં.

આ દેશમાં અનેક સંસ્થાઓ છે, ધર્મનાં કામો કરવા માટે અનેક ધર્માદા સંસ્થાઓ છે. આમાંની કેટલીયે સંસ્થાઓનાં નાણાં અંગત કામે વપરાતાં હોય છે. જે આમજનતા પોતાની જવાબદારી સમજતી હોય તો આવી ચીજો અશક્ય બનવી જોઈએ. એટલે હું તમને બધાને કહું છું કે રૅટિયાના લાભાર્થે ઉઘરાવેલી રકમ યોગ્ય રીતે ખર્ચાય તેની તમે તકેદારી રાખજો. પરંતુ આ જવાબદારી અદા કરવાનો પાકો બંદોબસ્ત કરવા માટે આપણને એવા માણસોની જરૂર છે જે સ્વભાવે પાપભીરુ હોય અને જેમને પોતાના કર્તવ્યનું તથા જવાબદારીનું ભાન હોય.^૧

કર્ણાટકમાં કાર્યદક્ષતા તો બહુ છે એમ મેં જોયું છે. તમારે ત્યાં પ્રસિદ્ધ ઈજનેર છે.^૨ પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર છે,^૩ અને એવા બીજા ઘણા વિશારદો હશે કે જેમની વાત હમણાં ન કરીએ. પણ હવે તમારી પાસે માગું છું કે પ્રસિદ્ધ ચરખાશાસ્ત્રી પણ તમે પેદા કરો. તમારે ત્યાં ત્રણ ખાદી વસ્ત્રાલયો છે. હું ઈચ્છું છું કે તમારે ત્યાં ત્રણ ખાદી વસ્ત્રાલયો માટે જાગૃતિ હોય, પણ આટલી ખાદીનો ઉપયોગ આજે નથી એમ મને ખ્યાલ છે; તમારી સભા જ એનો પુરાવો આપે છે. આ સમાજમાં ખાદી પ્રેમી મનાય એવા પણ બહુ ઓછા ખાદીધારી છે. એટલે હાલ આ ત્રણ વસ્ત્રાલયોનું એક બનાવી એકને સરસ રીતે ચલાવો. તમારે ત્યાં અનેક સંસ્થાઓમાં રૅટિયા ચાલે છે, મહારાજના અંગરક્ષકો રૅટિયો ચલાવે છે, પણ એ બધાં કામોમાં બહુ

૧. આ અને એની પહેલાંના ફકરા હિન્દુ, ૨૫-૭-૧૯૨૭ના અંકમાંથી લીધા છે. હવે પછીનો ભાગ નવજીવન, ૧૪-૮-૧૯૨૭ના અંકમાંથી લીધો છે.

૨. ડૉ. એમ. વિશ્વેશ્વરૈયા.

૩. વૈકટખ્યા.

ભલીવાર નથી. આ બધી સંસ્થાઓ અને આ અંગરક્ષકો માટે સુંદર રૅટિયાશિક્ષક રાખો તો સૂતરમાં ખામી ન રહે અને સૂતર વ્યર્થ ન જાય. કારણ બેસૂરા સંગીતની જેમ કાચું અને સમતા વિનાનું સૂતર નકામું છે. જેઓ દરિદ્રનારાયણના સાચા પૂજારી બનવા ઈચ્છતા હોય તેમને કહું છું કે રૅટિયામાં સંગીત છે, કલા છે, અર્થ છે, આનંદ છે.

મૈસૂરમાં મેં ઘણી સંસ્થાઓ જોઈ, અને પંખી ઊડી જાય તેમ થોડા જ સમયમાં આ સુવ્યવસ્થિત સ્થાન છોડીને હું ચાલ્યો જવાનો. તમારું ક્ષયરોગીઓનું આરોગ્યભવન જોયું. એ સુંદર આરોગ્યભવનના દરદીઓએ અણમાગી મને ખાદી માટે થેલી પણ આપી; આને હું પંડિત માલવિયાજીની “શુદ્ધ કોડી” માનું છું. તમારા આંધળા બહેરાઓના આશ્રમનો પરિચય કર્યો; તમારાં અનાથાલય અને અપંગાલય પણ જોયાં; આદિકર્ણાટક લોકો માટેની સંસ્થાઓ પણ જોઈ. આ બધું જોઈને મને આનંદ થયો, અને મહારાજની દયાળુતા આ બધામાં હું જોઈ શક્યો; પણ મને એમ પણ થયું કે તમારી દયાની સીમા જરા વધારો તો? અપંગ અને આંધળાં તો લોકોના દયાધર્મને લીધે ભૂખ્યાં નથી મરતાં; પણ કરોડો ખેડૂતોને ભીખ માગવી નથી પાલવતી, અને ખાવાનુંયે નથી મળતું તેનું શું? તમારે ત્યાં દયાધર્મની આટલી સંસ્થાઓ પડેલી છે, તો હું આશા રાખું ખરો કે જે ગરીબ ગામડિયાઓના ભૂખમરા માટે આપણે જવાબદાર છીએ તેની પણ કંઈક તજવીજ કરશો.

મૈસૂરના લોકોનું બેવડું ભાગ્ય છે. તમારે ત્યાં કુદરતે ભારે કૃપા કરી છે. ઉત્તમ હવાપાણી અને સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય તમારે ત્યાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં છે. તેમાં વળી દયાળુ, કૃપાળુ અને નીતિમાન રાજા તમને મળ્યા છે એટલે સોનામાં સુગંધ ભળી છે. આવા ઉત્તમ રાજ્યમાં એક પણ ભિખારી કે દરિદ્રી ન હોવો જોઈએ.

તમારું કૃષ્ણરાજસાગર જોયું. સર વિશ્વેશ્વરૈયાની એ કૃતિ જોઈને ભારે હર્ષ થયો. જગતમાં પહેલી શ્રેણીનો આવો બંધ મિસરમાં છે અને બીજા અહીં છે. એથી મનુષ્યશક્તિનો ઠીક પરિચય મળે છે. હું એટલી જ પ્રાર્થના કરવા માગું છું કે જ્યાં આટલું સાહસ થઈ રહ્યું છે ત્યાં દરિદ્ર-નારાયણની સેવા માટે પણ કંઈક સાહસ થાય. તમારા અસીમ પ્રેમ માટે પાછો આભાર માનું છું, અને ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું કે એ પ્રેમને હું લાયક બનું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૧-૮-૧૯૨૭

૧૯૦ (૧). બાળાઓને સંદેશો^૧

[જુલાઈ ૨૪, ૧૯૨૭]^૨

મૈસૂરથી અહીં આવ્યા પછી ગાંધીજીએ સ્ત્રીઓની એક બીજી સભા આગળ ભાષણ આપ્યું, અને બે કન્યાશાળાઓની મુલાકાત લીધી. બંનેની પ્રચલિકાઓ ખિસ્તી છે. લાંડન મિશનની કન્યાશાળાએ અતિશય ઔચિત્યપૂર્ણ માનપત્ર આપ્યું; બાળાઓએ ખાદીને માટે નાનકડી થેલી આપી, અને સુંદર સંગીત સંભળાવ્યું. બીજી એક શાળાની મુલાકાત વેળા ગાંધીજીએ બાળાઓને વાતવાતમાં ઘણું સંભળાવ્યું :

તમને કેળવણી મફત મળે છે તેનો લાભ દેશને આપશો ખરી? કે કેળવણી પૂરી કરી કે તરત પરણી બેસશો, અને તમારા પતિ અને કુટુંબની સંભાળના પ્રપંચમાં પડી જશો? તમે બધી અવિવાહિત રહો એમ હું નથી કહેવા માગતો. પણ વિવાહિત કે અવિવાહિત તમે કોઈની ગુલામ બનીને ન રહો એ ઈચ્છું છું. તમારી સંસ્થામાંથી મને થોડી વીરાંગનાઓ મળે તો કેવું રૂડું થાય! તમે તો દયાની મૂર્તિઓ બનીને દેશનું દળદર ફેડી શકો એમ છે. અનેક વીરાંગનાઓ પવિત્રતાનાં કવચો પહેરી સમાજમાં ઝૂંપી છે અને સમાજનું કલ્યાણ કર્યું છે. પશ્ચિમમાં તો એવી વીરાંગનાઓ આજે પણ પુષ્કળ પડેલી છે. તમે એવી થશો?

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૪-૮-૧૯૨૭

૧૯૧. એન. આર. મલકાનીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૪, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ મલકાની,

તમારો સુંદર પત્ર મળ્યો. કશું ઉતાવળમાં કરશો નહીં. ચાર દિવસ પહેલાં મેં થડાણીને વિસ્તારથી લખ્યું હતું અને એ પત્ર^૩ તમને વંચાવવા જણાવ્યું હતું.

અત્યારે ગૂજરાત વિદ્યાલયનો તો વિચાર કરવાનો છે જ નહીં. પણ જો તમે તમારી જાતને મારા હાથમાં મૂકી દેશો તો, અલબત્ત, હું તમારો અનેક રીતે ઉપયોગ કરી શકું એમ છું. પણ તે અહીં કે ત્યાં બનવાનું નથી. જેમનો તમારા પર સહેજ પણ પ્રભાવ પડતો હોય એવા દરેક જણની સાથે મન મક્કમ રાખીને અને ઠંડે કલેજે બધી બાબતની ચર્ચા કરી જુઓ અને પછી જુઓ કે તમારો શો વિચાર થાય છે. મારી સાથે કાયમનો સંબંધ બાંધવાનો અર્થ શો થાય

૧. મહાદેવ દેસાઈના “બેંગલોરનો પત્ર”માંથી. આ લેખ પણ વધારાના લેખ તરીકે લીધા છે. અંગ્રેજી પુસ્તકમાં આ નથી.

૨. મહાદેવ દેસાઈના “બેંગલોરનો પત્ર”, નવજીવન, ૧૪-૮-૧૯૨૭ અને ગાંધીજીની દિનવારીને આધારે.

૩. જુઓ “એન. વી. થડાણીને પત્ર”, ૧૯-૭-૧૯૨૭.

તે તો તમે જાણો છો. મારી સાથે દોસ્તી રાખવાથી તમારે ફાંસીને માંચડે તો કદી ન ચડવું પડે, તેમ છતાં એ માટે પણ તમારે રાજગાદીએ કે પ્રોફેસરની ખુરશીએ બેસતા હો એવી રીતે તૈયાર રહેવું જોઈશે.

થડાણી એમની ઉપરનો મારો આગલો પત્ર કે તમારી ઉપરના પત્રો બિલકુલ સમજ્યા નથી. એમને મેં લખેલા છેલ્લા પત્રનો તેઓ કેવો અર્થ કરશે તેની મને ખબર નથી.

તમારો સહૃદયી
બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૮૭૭; તથા એસ. એન. ૧૨૬૧૬ પણ

૧૯૨. એન. આર. મલકાનીને પત્ર

જુલાઈ ૨૪, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ મલકાની,

તમારો પત્ર મળ્યો. એની હું રોજ રાહ જોતો હતો.

હું તમારી પરિસ્થિતિ સમજું છું. તમારે થડાણી સાથેનો કરાર પહેલો પૂરો કરવો જ જોઈએ. હવે તમે સિધી સાહિત્ય સભાને હાથમાં લીધી છે અને રેલરાહતના કામમાંથી તો અલગ તમે કદાચ છૂટા ન થઈ શકો. આ જવાબદારીઓમાંથી છૂટો ત્યારે મને લખજો. આ વખતે ઉતાવળા થશો નહીં. તમારાં પત્ની અને સાસુ સાથે આ વસ્તુની તમારે વિગતથી ચર્ચા કરી લેવી જોઈએ. અત્યારે તમે તમારી જાતની કસોટી કરી રહ્યા છો, તે દરમિયાન મારી પાસે રહી મારું કહ્યું કરવાને બદલે જે તમને ત્યાં જ કોઈ કામ પ્રત્યે વધારે આકર્ષણ રહેતું હોય તો તમને અવશ્ય મુક્ત રાખવામાં આવશે. જે મારી પાસે પાછા આવવું હોય તો તેમ કર્યા વિના તમને ચેન ન પડે તો જ આવજો. એટલું નક્કી છે કે તમે જ્યાં હશો ત્યાં તમારું કામ દીપી જ નીકળવાનું. વાત એટલી જ હતી કે મેં તમને મારી પસંદગીના થોડા યુનંદા માણસો પૈકીના એક માન્યા હતા અને તે કારણે તમારા પર મારી નજર હતી, પણ એ સ્થિતિ પરાણે લાવી શકાતી નથી. એ સ્થિતિમાં વ્યક્તિના આત્માને પરમ સંતોષ મળવો જોઈએ. એટલે હું તો ઈચ્છું છું કે મારી પાસે આવો તે પહેલાં તમે તમારી જાતની પૂરેપૂરી પરીક્ષા કરી લો. મારી પાસે ગુલાબની સેજમાં સૂવાનું નહીં હોય. મારી પાસે યોજનાઓ તો અનેક છે, તેમ છતાં તમે મારી પાસે આવે જ આવો તો મારે તમને ક્યાં મૂકવા તે નક્કી નથી. નક્કી એટલું જ છે કે મારે તમને જ્યાં કામ સૌથી અઘરું હોય ત્યાં મૂકવા જોઈએ.

આ પત્ર તમે જેટલા મિત્રોને બતાવવા ઈચ્છો તેટલાને બતાવી શકો છો.

થડાણીને માટે મને અફસોસ થાય છે. મને ખાતરી છે કે મારે માટેની એમની ગેરસમજ લાંબો સમય ટકવાની નથી. મેં આકરી ભાષા વાપરી હતી તે ગુસ્સાથી નહીં પણ રનેહને લીધે હતી.

જ્યારામદાસને નાણાંની જરૂર હોય તો પૂછજો. રેલ રાહતના કામ માટે તમારી પાસે સારી સંખ્યામાં કાર્યકરો છે ખરા? હું જાણું છું કે જ્યાં આપણી પાસે સાચા કાર્યકરો પૂરતી સંખ્યામાં હોતા નથી ત્યાં એકલાં નાણાં ઉપયોગી નીવડતાં નથી.

સરનેહ,

તમારો

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૮૭૩

૧૯૩. રેહાનાબહેન તૈયબજીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૪, ૧૯૨૭

પ્રિય બહેન રેહાના,

તારો પત્ર મળ્યો. તને એમ લાગે છે કે તારી અને તારાં માતૃશ્રી વચ્ચેની બાબતોનો નિકાલ આવી ગયો છે, એટલે હું એમને કે તારા પિતાશ્રીને લખતો નથી, પણ આશા રાખું છું કે તું પોતે જ પોતાનો માર્ગ સરળ કરી લેજો, જે તું, તારે શું જોઈએ છે તે બાબતમાં તારા પોતાના મનમાં સ્પષ્ટ હોઈશ અને તારી વાતને તું દૃઢતાથી પણ અત્યંત નમ્રતાથી વળગી રહીશ તો કરી શકીશ.

આપણે કોઈ પણ ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવા બંધાયેલા નથી. પરંતુ આપણી અનિવાર્ય જરૂરિયાતો સંતોષવામાં આપણે કોઈક ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવું જ પડે એમ હોય, તો સ્વાભાવિક રીતે જ આપણે એવા ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપીએ જેનાથી આપણા પડોશીઓનું પોષણ થાય, કેમ કે આપણી મદદની સૌથી વધારે જરૂર એમને હોય છે. તારા પ્રશ્નનો જવાબ આટલામાં આવી ગયો.

સરનેહ,

તારો સહૃદયી

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૯૬૦૫

૧૯૪. કે. ટી. ચક્રવર્તીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૪, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

ચાલુ માસની ૧૧મી તારીખનો તમારો પત્ર મળ્યો છે. આશા રાખું છું કે “મને સાચે માર્ગે લઈ જવાની તમારી પ્રાર્થના” ભગવાન સાંભળશે અને તે ફળશે.

યંગ ઇન્ડિયાનું ક્યું લખાણ વાંચીને તમે એમ માન્યું કે ૧૯૦૧માં કોંગ્રેસે મારી સાથે કરેલો વર્તાવ મેં તુચ્છતાભર્યો માન્યો હતો? એ ગમે તે હોય, તે વખતના દરેક જણના મારી સાથેના વર્તાવ કરતાં વધારે સારા વર્તાવની મેં અપેક્ષા રાખી જ નહોતી અને એવી અપેક્ષા રાખવાનો મને કશો અધિકાર પણ નહોતો. જે પરિચયવિધિની વાત તમે લખી છે તે મને યાદ આવતી નથી, પરંતુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ મારી સાથે પિતાતુલ્ય વર્તન કરેલું તેનો મેં અન્યત્ર ઉલ્લેખ કર્યો છે. સર દીનશા વાચણએ જે રીતે મને અટકાવેલો તે રીતે અટકાવવાનો એમને પૂરે-પૂરો અધિકાર હતો.^૧ પોતે થોડી નજીવી સેવા કરી હોય તે કારણે જે દરેક જુવાનિયો દેશના જૂના અને કસાયેલા સેવકોને મળવા જોઈતા વિશેષાધિકારોની માગણી કરે તો તો સ્થિતિ અસહ્ય બની જાય. આ પ્રકરણોમાં તમે વારંવાર ગોખલેનું નામ આવતું જોશો તે એટલા જ કારણે કે બધામાંથી શોધી કાઢીને એમણે મારા પર ખાસ ધ્યાન આપ્યું હતું અને તે પણ એ કારણે નહીં કે હું એવા માનને પાત્ર હતો અથવા તો જે માનને હું પાત્ર હતો તે માન બીજાઓએ ન આપ્યું જ્યારે એમણે એકલાએ જ આપ્યું. તમે એ નથી જોઈ શકતા કે આ પ્રકરણોમાં મેં એવું બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે જેમ પતિપત્ની વચ્ચેનો સંબંધ સ્વયંભૂ હોય છે તેવી જ રીતે ગોખલે અને મારી વચ્ચેનો સંબંધ સ્વયંભૂ હતો? જે કોઈ સ્ત્રી પ્રત્યે અમુક જ પુરુષનું ધ્યાન જાય અને બીજાઓનું ન જાય, અને તે કારણે જે એ સ્ત્રી એમ માની બેસે કે બીજાઓએ એનું અપમાન કર્યું છે અને એની લાયકાતને એક જ પુરુષે પિછાની છે, તો તો દુનિયાને માટે દુઃખના દહાડા જ આવે. તમે એટલું નથી સમજી શકતા કે આવી વસ્તુઓ બતાવે છે કે કુદરતની કામ કરવાની રીત અગમ્ય હોય છે? અને આવા સ્નેહસંબંધો પૂર્વજન્મ અને પૂર્વના ઋણાનુબંધોના સિદ્ધાંતને આધારે જ કંઈક અંશે સમજાવી શકાતા હોય છે?

તમારો સહૃદયી

કે. ટી. ચક્રવર્તી

ચિત્તાગોંગ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૬૧૫

૧. જુઓ આત્મકથા, ભાગ ૩, પ્રકરણ ૧૫.

૧૯૫. એક પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૪, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. હું ખરેખર દિલગીર છું કે જનરલ ડાયર પક્ષાઘાતથી પીડાઈ રહ્યા છે. હું નથી માનતો કે એમના પક્ષાઘાતને જલિયાંવાલા બાગમાં એમણે કરેલા કૃત્ય સાથે કશો અનિવાર્ય સંબંધ છે. આવી માન્યતાઓમાંથી કેવા કેવા અર્થ નીકળે તેનો તમે વિચાર કર્યો છે? આમ જોઈએ તો આપણે જેમને સારા અને પવિત્ર માનતા હોઈએ છીએ તેવા લોકો પણ ગંભીર રોગોથી પીડાયેલા જણાયા છે. હું પોતે જ એનું ઉદાહરણ છું. મને મરડો થયેલો, એપેન્ડીસાઈટિસનું દર્દ થયેલું અને આ વખતે પક્ષાઘાતનો હળવો હુમલો થયેલો એ તો તમને ખબર હશે જ. જે કોઈ ભલાભોળા અંગ્રેજો એમ માને કે આ બધા રોગો અંગ્રેજ સરકાર સામેના મારા તેમના ખ્યાલ મુજબ ભીષણ વિરોધને કારણે થયા હતા, તો મને ઘણું દુઃખ થાય. દરેક રોગ આ જન્મમાં કે આગલા જન્મમાં થયેલા કુદરતના કાયદાઓના કોઈક ઉલ્લંઘનનું સીધું પરિણામ હોય છે એવું હું માનતો હોવા છતાં, ચોક્કસપણે ક્યાં ઉલ્લંઘનોએ આ રોગો પેદા કર્યા છે તે જાણવા માટે આપણી પાસે કશા પુરાવા નથી.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૯૪

૧૯૬. ખુરશેદખહેનને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૪, ૧૯૨૭

તમારો પત્ર મળ્યો છે એટલું જણાવવા આ થોડા શબ્દો લખું છું. તમારામાંથી કોઈનોય પત્ર કેમ આવ્યો નથી એનો વિચાર કરતો હતો. આ મુસાફરીમાં તમે મારી સાથે હોત તો બહુ સારું થાત, કેમ કે આ એક સૌથી રળિયામણો મુલક છે. અહીંની કળા ખૂબ જ જોવાલાયક છે, અને સંગીત પણ ઘણું સુંદર છે.

કોઈ દેશી રાજ્યમાં તમને સંગીત શિક્ષકની જગા મળવા બાબતમાં આખરે શું થાય છે તે તમે મને લખજો.

મારી તબિયત સારી રહે છે.

તમારો સહૃદયી

મિસ ખુરશેદ

નેપિયન સી રોડ

મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૯૫

૧૯૭. કુવલયાનંદને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૪, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યો. શરીરની જેટલી સંભાળ લઈ શકાય તેટલી લઈ રહ્યો છું. અને મુસાફરી તો બને એટલી હળવી બનાવી દીધી છે. તેમ છતાં તમારું કહેવું મને તદ્દન સાચું લાગે છે કે હું બિલકુલ ખસ્યો જ ન હોત તો કદાચ વધારે સારું થાત. પણ અહીંના દાકતરે મને હિમત આપી, એટલે મને લાગ્યું કે હવે મુસાફરી મોકૂફ રાખવાનો મને અધિકાર નથી. આખરે તો આ જીવનમાં માણસે જોખમો ખેડવાં જ પડે છે અને સમજી લેવું પડે છે કે જે શરીરનો એક દિવસ નાશ થવાનો જ છે. . . .^૧ અને જે કશી દુર્ઘટના બનશે તો હું યોગાસનોની કસરતોનો વાંક સહેજ પણ નહીં કાઢું, પણ હું મારી જાતનો જ વાંક કાઢીશ કે મેં એક એવો અખતરો અજમાવ્યો જેમાં થોડું જોખમ રહ્યું હતું.

કસરત તો અગાઉની માફક ચાલુ જ છે. આવી શકે ત્યારે કૃપા કરીને જરૂર આવશે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૯૬

૧૯૮. સુંદરલાલ માથુરને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૪, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. કાળી અથવા રાતી કોઈ પણ ચોખ્ખી માટી ભીની હશે તો ચાલશે. આ ભીની માટીની પોટીસ ઓછામાં ઓછા સાત દિવસ સુધી રોજ મૂક્યા કરવી જોઈએ અને જે એનાથી ફાયદો થાય, તો તમને સંતોષ થતાં સુધી તમે એ ચાલુ રાખી શકો. ખાવેલું પચતું ન હોય તો માટીના પાટા ચાલુ હોય ત્યારે પણ સંપૂર્ણ ઉપવાસ કરો અને ઘૂંટડે ઘૂંટડે પુષ્કળ પાણી પીઓ તો ઘણું સારું લાગશે. અને જે ઉપવાસ કરો, તો દિવસમાં એક વાર એનિમ લઈને તમારે આંતરડાંની સાફસૂફી કરવી જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત સુંદરલાલ માથુર, બી.એ., એલ.એલ.બી.

વકીલ

પીરગૈબ

મુરાદાબાદ (યુ.પ્રાં.)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૯૭

૧. મૂળમાં અહીં જગા ખાલી છે.

૧૯૯. જે. ડબલ્યુ. પેટાવલને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૪, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યો. હું તમારાથી થાકવાનો નથી, કેમ કે મને થકવી નાખવાનું કામ સહેલું નથી. પણ થોડા જ દિવસમાં તમારે મને નિરાશ થઈને પડતો મૂકવો પડશે. આવું એટલા માટે લખું છું કે તમારા છેલ્લા કાગળમાંથી પણ મારે જોઈતું ભાથું મળતું નથી.

તમારા લેખમાં જણાવેલી તેજસ્વી અને યશસ્વી આદર્શ વસાહત તમે કોને કહો છો? હું તમને એટલું સમજાવી શકું કે તમે લખવાનું ઓછું રાખો અને કામ વધારે કરો તો કેવું સારું? સાબરમતી આશ્રમમાં હું શું કરી રહ્યો છું તે મેં તમને જણાવ્યું જ છે. મને લાગે છે કે એ કામ તમે સૂચવ્યા પ્રમાણેનું જ છે, પણ અમેરિકન . . .^૧ વિના, જે મારો નહીં પણ તમારો આદર્શ છે, મને લાગે છે કે તમે પૂરતી વિગતો જાણ્યા વિના જ દલીલો કરો છો. દા.ત. તમે જે એમ કહો છો કે જર્મનો એક દાણામાંથી ૭૦,૦૦૦ દાણા પકવે છે, જ્યારે અમે હિંદુસ્તાનમાં એક દાણામાંથી માત્ર ૭૦ દાણા પકવીએ છીએ એ કહેવાથી શો ફાયદો? કારણ કે જર્મનીને જે લાગુ પડે તે હિંદુસ્તાનને લાગું પડતું નથી અને હજી કેટલીયે પેઢીઓ સુધી લાગુ પડવાનું નથી. તમને જે એક બીજી કુટેવ છે કે દલીલમાં પ્રસ્તુત હોય કે ન હોય તોપણ તમને જેટલાં યાદ આવે એટલાં પ્રતિષ્ઠિત લોકોનાં નામો તમે ઉપરાઉપરી લખી નાખો છો. તે હું સુધારી શકું તો સારું એમ મને લાગે છે. એક વૈજ્ઞાનિકની માફક દરેક તથ્યની જાતે ચકાસણી કરી લઈને અને વાચકને તમારાં પરિણામો ચકાસી જોવાનો અવકાશ આપીને સ્થિર બુદ્ધિને જ સંતોષવાનું ધ્યેય તમે ન રાખી શકો? અત્યાર સુધીમાં તમારે એટલું સમજવું જોઈતું હતું કે નક્કર વિચારોનું સમર્થન કરવા માટે નિષ્ણાતોનાં પ્રમાણો ટાંકવાની જરૂર હોતી નથી, સિવાય કે થોડું સરખું ઉત્તેજન આપવા માટે એની જરૂર પડે. અને શંકાસ્પદ મૂલ્યવાળા વિચારોના સમર્થનમાં જ્યારે આવાં પ્રમાણો રજૂ કરવામાં આવે છે ત્યારે એનાથી લાભ થવાને બદલે ઊલટી હાનિ જ થાય છે.

જો હું તમારા સામયિકનો મુખ્ય સંપાદક હોઉં તો તમે મોકલેલા નમૂનાઓમાંનું મેં વાંચેલું ૯૦ ટકા લખાણ તો હું કાઢી જ નાખું અને તમને કહું કે આનું નક્કર હકીકતો વડે સમર્થન કરીને ફરીથી લખી આપો. અને કદાચ એ નવું લખાણ પણ હું વધારે ટકાવી રાખું. જરા વિચાર કરો કે એથી કામગીરા વાચકનો કેટલો બધો સમય બચે, છાપનારને શાહીનું, બીબાં ગોઠવનાર અને પ્રૂફ વાંચનારના પગારનું વગેરે કેટલું ખર્ચ બચે? અને આ રીતે છપાવેલું લખાણ વૈજ્ઞાનિક કસોટીમાં પણ પાર ઊતરે અને તે બજારની માંગ સંતોષે એવું હોય તો ચપોચપ ખપી જાય.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૯૮

૧. મૂળમાં આ જગા ખાલી છે.

૨૦૦. બેંગલોરના નાગરિક અને સામાજિક પ્રગતિ મંડળમાં ભાષણ^૧

જુલાઈ ૨૪, ૧૯૨૭

ભાઈઓ,

મેં તમારા મંડળના કાર્ય વિશે સાંભળ્યું છે અને હું ઘણો રાજી થયો છું. આજે તમે મને તમારી પ્રવૃત્તિઓ વિશે જાણવાની તક આપી છે અને મને એ જાણીને ઘણો સંતોષ થયો છે કે આમાંની એક આગળ પડતી પ્રવૃત્તિ અહીંના તમારા આદિકર્ણાટકોની સ્થિતિ સુધારવા તમે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો તે છે. તમારી શહેરની પ્રગતિ સિદ્ધ કરવાની એક આગવી રીત તમારા જેવું મંડળ સ્થાપવું એ છે, તેમ છતાં હું તમને કહી શકું છું કે આદિકર્ણાટકો કહેવાતાં તમારાં ભાંડુઓના ઉદ્ધારના આ કાર્ય જેવું પુણ્યકાર્ય બીજું એકે નથી. પણ તમારા માનપત્રમાં તમે પોતે જ લખ્યું છે તેમ આ દિશામાં તમે ઘણું કર્યું હોવા છતાં એથી પણ વિશેષ કરવાનું બાકી રહે છે. તમે સારી રીતે સમજે છો કે જ્યાં સુધી આ મુલકમાં એક પણ મંદિર એવું હશે જેમાં તમારા આદિકર્ણાટક ભાંડુને પ્રવેશની બંધી હશે, અને જ્યાં સુધી તમારામાં એક પણ વ્યક્તિ એવી હશે જે આદિકર્ણાટકને ભાઈ ગણીને પોતાની પાસે આવવા નહીં દેતી હોય ત્યાં સુધી આ કામ કદી પૂરું થવાનું નથી, કદી સંપૂર્ણ બનવાનું નથી.

બિચારા આદિકર્ણાટકની હાલત કેવી છે તે તો બેશક તમે જાણો છો અને ગાયનું માંસ ખાવાનું હિંદુ ધર્મમાં કહેવું નથી એ પણ તમે જાણો છો. હિંદુ ધર્મે તો ગાયનું માંસ ખાવાને બદલે સૌ કોઈને ગાયનું રક્ષણ કરવાનો આદેશ આપેલો છે. આ વાત તમે જાણો છો તો પછી ગામડાંમાં રહેનારા તમારા ભાઈઓને તમે એનું જ્ઞાન આપ્યું છે ખરું? હિંદુ ધર્મના આવા આદેશોનું એમને જ્ઞાન નહીં હોવાથી હિંદુ હોવા છતાં એમનામાં બૂરી આદતો પોષાઈ છે. પણ એમને તમારે ભાન કરાવવું જોઈએ કે હિંદુ ધર્મ અનુસાર એમનાં જીવન સુધારવામાં મદદ કરવા માટે તમે ખરેખર આનુર છો. આ વસ્તુની ખાતરી કરાવવા માટે તમારે બધાએ તમારાં દિલ એમની આગળ ખોલી નાખવાં જોઈએ. તમે તમારા મંડળના સાચા સભ્યો હો તો તમારે એમના પ્રત્યેનું તમારું કર્તવ્ય બજાવવું જોઈએ.

તમે એમ ન માનતા કે તમારે માથે તમારા દેશ પ્રત્યે બજાવવાનું માત્ર એક જ કર્તવ્ય છે. તમારી પાસે સમાજ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય પણ છે અને આ બે કર્તવ્યો એકબીજા પર આધાર રાખનારાં છે. તમે એક કર્તવ્ય બજાવો અને બીજા પ્રત્યે બેદરકાર રહો એ ન ચાલે. તમે એ બંનેને એકબીજાથી જુદાં ન ગણી શકો. આ ઉપરથી તમને ખ્યાલ આવશે કે તમારાં ભાંડુઓના ઉદ્ધારમાં, તમારા સમાજના કુરિવાજો દૂર કરવામાં, તમારા મંડળને દેશમાં એક સાચું પરિબળ બનાવવામાં અને કોમી એખવાસ સ્થાપવામાં, એટલે કે હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે સંપૂર્ણ અને ચિરંજીવ ભાઈચારો સ્થાપવામાં—આ બધામાં પણ, તમારું દેશ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય રહેવું છે. હવે તમને સમજશે કે તમારે માટે બંને કર્તવ્યો સરખાં છે અને જે તમારે તમારા દેશની સેવા કરવી હોય તો જે સમાજમાં તમે રહો છો તે સમાજની પણ સેવા તમારે કરવી જોઈએ.

૧. ગાંધીજીના હિંદી ભાષણનો કાનડી અનુવાદ ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ કર્યો હતો.

આ મુદો સમજી લીધા પછી તમારે બાળલગ્નની પ્રથાનાં હડહડતાં અનિષ્ટો તરફ તમારું ધ્યાન પહોંચાડવું પડશે. ખોળામાં રમતી બાળકીને તમે પરાણવી શકો અને તેની પાસે પરણીને સીધું જ ઘર મંડાવી શકો એ વાતને તમે ધર્મસંમત કે શાસ્ત્રસંમત વસ્તુ ન કહેતા. અને છતાં, મારા કેટલાયે મિત્રો, વિદ્વાન વકીલો, દાક્તરો, કેળવાયેલા અને ડાહ્યા પુરુષો તેર વરસથી પણ નાની કન્યાઓને પરણ્યા હતા તે હું જાણું છું. (હસાહસ) ભાઈઓ આ હસવાની વાત નથી. આ સાંભળીને આપણને શરમ આવવી જોઈએ અને રડવું આવવું જોઈએ. હું તમને કહું છું કે આપણા સમાજમાં આના કરતાં વધારે દુઃખદ અનિષ્ટ બીજું એકે નથી. આ વાતને હસી નહીં કાઢતાં તમારે એનો ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જોઈએ. આપણા યુવકોએ પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ કે પોતે ૧૫ વરસથી ઓછી ઉંમરની કન્યાને પરણશે નહીં. સમાજસુધારાના આ કાર્યમાં એમણે મદદ કરવી જોઈએ. તમારે સૌએ, યુવાનો અને વૃદ્ધો બંનેએ, આ કામમાં મદદ કરવી જોઈએ.

બેશક, તમે પેલા જાણીતા મહાપુરુષ ગંગારામનું^૧ નામ તો સાંભળ્યું જ છે. તમારા મહાપુરુષ સર વિશ્વેશ્વરૈયાએ જેમ અહીં મૈસૂરમાં પોતાની ઈજનેરી ચાતુરી વડે મોટાં મોટાં કામો કર્યા છે તેવી જ રીતે આ મહાપુરુષે પંજાબમાં પોતાની ઈજનેરી કળા વડે મહાન કાર્યો કર્યા છે. પણ આ બધાં કરતાંયે મોટું કામ એમણે વિધવા પુનર્લગ્નના પ્રશ્ન અંગે કર્યું છે. એ રીતે વિધવાની ઉન્નતિના આ કાર્યમાં મદદરૂપે તમારાથી બની શકે તે કરી છૂટવું જોઈએ. પણ હું પૂછું છું, વિધવા કોને કહેવાય? વિધવા એક એવી વ્યક્તિ છે જેને આપણા લોકો ઘણા જ પૂજ્યભાવથી જુએ છે. પરંતુ ૧૪-૧૫ વર્ષની છોકરીએ એનો પતિ ગુમાવ્યો હોય તેથી એને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું છે એમ તમે કહી શકો? જો કોઈ માબાપ ગરીબાઈ કે બીજાં કારણે પોતાની ૧૩ વરસની કન્યાને પરણાવી દે અને એ છોકરી એ પછી તરત જ બીજે વરસે એનો પતિ ગુમાવે તો તમે એમ કહી શકો કે એ વિધવા થઈ છે અને તેણે એ પછી સદાને માટે જીવનનાં બધાં જ કષ્ટો ભોગવ્યા કરવાનાં? આ પ્રશ્ન દહાડે દહાડે આપણું ધ્યાન બહુ જ ગંભીરતાથી ખેંચી રહ્યો છે, એટલે આપણે એની ઉપેક્ષા ન કરી શકીએ. અથવા એના પ્રત્યે ઉદાસીન રહેવાનું આપણને ન પાલવે. આ દુઃખ કાયમનું ન બની જાય એ તમે જાણો. તમને પુરુષોને ફરી પરણવાનો અધિકાર છે, તો પછી તમે એ અધિકાર તમારી સ્ત્રીઓને શા માટે આપતા નથી? તમારે એ વાત અવશ્ય સ્વીકારવી જોઈએ કે આ અધિકાર તમારે સ્ત્રીઓને પાછો આપવાનો જ છે અને તેથી હું તમને પૂછું છું કે આ કામ તમે કરશો અને તમારા સમાજની ખૂબ જ સાચી રીતે સેવા કરશો?

હવે એક છેલ્લી વાત. મેં સાંભળ્યું છે કે તમારા મંડળ જેવી સંસ્થાઓ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ શહેરો પૂરતી મર્યાદિત રાખે છે. આવું ન થવું જોઈએ. તમારું કામ તમારે શહેરોની બહાર ગામડાં અને ઝૂંપડાંઓ સુધી વિસ્તારવું જોઈએ. મારી તમને સલાહ છે કે તમે આ વાત યાદ રાખજો. તમારા મંડળ ઉપર અને તેના પુણ્યકાર્ય ઉપર ભગવાનના આશીર્વાદ ઊતરો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૨૫-૭-૧૯૨૭

૨૦૧. મીરાંબહેનને પત્ર

જુલાઈ ૨૫, ૧૯૨૭

ચિ. મીરાં,

તારો પત્ર મળ્યો. એ લાંબો તો છે, પણ એમાં આવરી લીધેલી બાબતો જોતાં વધારે પડતો લાંબો ન કહેવાય.

તારે વીંછીથી ચેતતા રહેવું જોઈએ. એક વાસણ ભરીને માટી હમેશાં તૈયાર રાખવી જોઈએ. તે હાથવગી હોવી જોઈએ અને તેને વારંવાર તડકામાં મૂકતા રહેવું જોઈએ. વીંછી કરડે ત્યારે આ માટીનો પુષ્કળ ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને જ્યારે જ્યારે શક્ય હોય ત્યારે જો ચામડી ચિરાઈ ન હોય તો માટી સીધી ચામડી ઉપર જ ચોપડવી જોઈએ. જો દર્દ હકે નહીં તો થોડા થોડા ક્લાકને અંતરે માટી બદલતા રહેવું જોઈએ.

હવે માસિક માંદગી વિશે. તું કદાચ જાણતી હોઈશ કે આશ્રમમાં એકાંત પાળવાનું ફરજિયાત નથી. પણ ખરેખર શું કરવું જોઈએ તેની મને ખાતરી નથી. આમાં તો સ્ત્રીઓએ જ ખરું જોતાં મદદ કરવાની છે, કારણ કે શું કરવાની જરૂર છે તે તો તેઓ જ કહી શકે. રજસ્વલા સ્ત્રીઓને અસ્પૃશ્ય ગણવાનું ખરું કારણ મને લાગે છે કે એ છે કે પુરુષ એની પાશવી વિષય-વાસનાને કાબૂમાં રાખી શકતો નથી. કદાચ એવું બન્યું હશે કે માત્ર સંગ વિશે અસ્પૃશ્યતા પાળવાથી વિષયવાસના કાબૂમાં રાખવાનો હેતુ સર્વો નહીં હોય, પણ જ્યારે રજસ્વલા સ્ત્રીને બધી બાબતમાં અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવી અને એ ધાર્મિક આચાર બન્યો ત્યારે કદાચ પુરુષ એ માનતો થયો હશે. આ માંદગી દરમ્યાન પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પુરુષ કેવી રીતે વર્તે છે અને મુસલમાન પણ કેવો વર્તાવ રાખે છે તેની મને જાણ નથી. અત્યારે તો તારે તારું સંશોધન ચાલુ રાખવું અને આ વિષય ઉપર કોઈ સાહિત્ય હોય તો તે વાંચવું. આ બાબતમાં તારાં કોઈ સગાં સાથે પત્રવ્યવહાર થઈ શકે તેમ હોય તો કરવો, અને હવે તેં આ વિષય હાથમાં લીધો જ છે તો મારાથી બનશે તે માહિતી એકઠી કરવા હું પણ પ્રયાસ કરીશ.

પ્રાર્થના વગેરે વિશે તેં જે લખ્યું તે હું સમજું છું. હું ધીરજ રાખીશ.

મૈસૂરનો શ્રમ હું સારી રીતે સહી શક્યો.

સસ્નેહ,

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. પરપઝ; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૨૦૨. આશ્રમની બહેનોને પત્ર

બેંગલોર,

મોનવાર, અપાડ વદ ૧૨ [જુલાઈ ૨૫, ૧૯૨૭]^૧

બહેનો,

તમારી હાજરીને વિશે આજનો કાગળ ભરવા ઈચ્છું છું. હાજરીમાં અનિયમિતતા બહુ જોઈ છે. આશ્રમમાં બહેનોનું સામાજિક જીવન અને તેઓની સામાજિક સેવા આ સ્ત્રી વર્ગથી શરૂ થાય છે. તેથી જેમ વ્યાધિ ઈત્યાદિ કારણે જ આપણે નિત્ય ખાવાનો નિયમ તોડીએ છીએ તેમ જ એવાં જ કંઈક ભારે કારણને વશ થઈને જ આપણાથી આ વર્ગમાં હાજરી ભરવાનો નિયમ તોડી શકાય. આ વર્ગમાં નિયમિત રીતે આવવાનું બહેનોએ વ્રત લીધું છે. એનાથી એ વ્રત કેમ તૂટી શકે? શરીરના નિયમ જાળવીને શરીર નિભાવાય છે, સંસ્થાના નિયમ જાળવીને સંસ્થા અને સમાજના નિયમ જાળવીને સમાજ નિભાવાય છે. એટલે જેને વિશે બે મત ન જ થઈ શકે એવા કારણ વિના કોઈ પણ બહેન ગેરહાજર નહીં રહે એવું અભયદાન તમને પોતાને ને મને ન આપો?

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૩૬૫૯ તથા બાપુના પત્રો-૧ : આશ્રમની બહેનોને, પા. ૩૦

૨૦૩. વસુમતીબહેન પંડિતને પત્ર

મોનવાર, [જુલાઈ ૨૫, ૧૯૨૭]^૨

ચિ. વસુમતી,

તમારા બે કાગળ મળ્યા છે. ગમે તેટલું શીખો પણ તબિયત જાળવો.

હરિભાઈની વિધવા ચિ. કુસુમને મળવા તમે જશો એમ સમજ્યો છું. જાઓ તો તેની સ્થિતિ જાણજે. તેને મેં કાગળ લખ્યો છે.^૩ તે શું ઈચ્છે છે? તેને માબાપ છે? તેની ઉંમર કેટલા વર્ષની છે? તેની આર્થિક સ્થિતિ કેવી છે? તે શાંત છે કે દુઃખી? તેના વિવાહનો ઈતિહાસ જાણો તો લખજે. ન જાણતાં હો તો જાણવા પ્રયત્ન કરજે. હરિભાઈની પાસેથી જ કોઈ દિવસ જાણીશ એમ હું માનતો, પણ તે તો ગયા.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૬૧૬; શ્રીમતી વસુમતીબહેન પંડિતના સૌજન્યથી

૧. આ પત્રમાં ગાંધીજીએ આશ્રમની બહેનોનું હાજરીપત્રક તપાસ્યાનો ઉલ્લેખ છે. તે પરથી આ વરસ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

૨. હરિભાઈના અવસાનના ઉલ્લેખ પરથી.

૩. જુઓ “કુસુમબહેન દેસાઈને પત્ર”, ૨૨-૭-૧૯૨૭.

૨૦૪. કુંવરજી પારેખને પત્ર

મોનવાર [જુલાઈ ૨૫, ૧૯૨૭]^૧

ચિ. કુંવરજી,

તમને હું રોજ સંભારું છું. એટલું જ લખવા આ પત્રું લખું છું. મને વખત નથી રહેતો. રામદાસ તમારી ખબર આપ્યા કરે છે. તમારું મન શાંત હશે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૯૭૦૩

૨૦૫. એમ. ચૈંગિયા ચેટ્ટીને પત્ર^૨

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જુલાઈ ૨૬, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

શ્રીયુત રાજગોપાલાચારીએ તમારો પત્ર મને બતાવ્યો છે. ખાદીનાં નાણાંના વહીવટ અંગે તમે મને ચેતવાણી આપી તે બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. ખિલાફત નિધિનું શું થયું તે હું જાણતો નથી. માત્ર એટલું જ જાણું છું કે જે શરાફને ઘેર એ નાણાં મૂક્યાં હતાં એણે દેવાળું કાઢ્યું. પણ હું એટલું કહીશ કે ખિલાફત નિધિના વહીવટ સાથે મારે કદી પણ કશી નિસ્બત નહોતી, જ્યારે ખાદી નિધિની જવાબદારી તો અવશ્ય મારી છે. અખિલ હિંદ ચરખા સંઘની એક કાઉન્સિલ છે. તેને આ નાણાં સાચવવાનું અને તેનો વહીવટ કરવાનું સોંપેલું છે. શેઠ જમનાલાલ બજાજ જેઓ એક ઘણા જ જૂના અને જાણીતા પ્રતિષ્ઠિત વેપારી છે અને કેટલીયે મહત્ત્વની પેઢીઓના ડાયરેક્ટર છે તેઓ આ ચરખા સંઘના ખજાનચી છે. અને મુંબઈ બેંકવાળા મરહૂમ ઘેલાભાઈ બેંકરના પુત્ર શ્રીયુત શંકરલાલ બેંકર એના મંત્રી છે. આ નિધિનાં નાણાં જાણીતી બેંકોમાં રાખવામાં આવ્યાં છે. જે હિસાબી ચોપડા રાખવા જોઈએ તે રાખવામાં આવ્યા છે અને ડિગ્રીધારી અધિકૃત હિસાબનીશો એ ચોપડા વખતોવખત તપાસતા રહે છે. સંઘની તાબાની સંસ્થાઓના હિસાબ તપાસવા માટે નિરીક્ષકો નીમવામાં આવ્યા છે. આ નાણાંનું રક્ષણ કરવા અને તેમની યોગ્ય વહેંચણી કરવા માણસથી જે થઈ શકે તે બધું થઈ રહ્યું છે.

૧. એસ. એન. રજિસ્ટરમાંથી.

૨. આ પત્ર ચૈંગિયા ચેટ્ટીના જુલાઈ ૨૧ના પત્રના જવાબમાં લખાયેલું હતું. એમાં એમણે પૂછ્યું હતું : “ખાદી અંગેનાં નાણાંનો વહીવટ કરવા કોઈ સમિતિ નીમવામાં આવી છે ખરી ?” એમણે ગાંધીજીના સ્ત્રીધન વિષેના વિચારોની પણ ટીકા કરી હતી.

અખિલ હિંદ ચરખા સંઘે પ્રસિદ્ધ કરેલા છાપેલા રિપોર્ટની એક નકલ હું આ સાથે બીડું છું. એમાં અન્વેષકોએ તપાસેલો હિસાબ પણ છે. આ રિપોર્ટ વાંચ્યા પછી અથવા તે પહેલાં પણ, આ નાણાંનું હજી પણ વધુ રક્ષણ કરવા માટે જે તમારે કંઈ સૂચનો કરવાનાં હોય, તો તેનો હું સાભાર સ્વીકાર કરીશ.

મહિલા સમાજમાં મેં બહેનો પાસે એમનાં ઘરેણાંની માગણી કરી^૧ અને એ ઘરેણાંને સ્ત્રીધન કહ્યાં, એ બાબતમાં મારા વિચારો બહુ મક્કમ છે. હું હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો છું ત્યારથી, અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતો ત્યારથી પણ, હિંદી તેમ જ યુરોપિયન બંને પ્રકારની બહેનોને એમનાં ઘરેણાંનો ત્યાગ કરવા સમજવતાં હું અચકાયો નથી. મને યાદ છે કે છેક ૧૯૦૬માં સદ્ગત સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ પણ લાહોરમાં મહિલાઓને ઘરેણાં આપવા અપીલ કરી હતી અને એમના ઉપર ઘરેણાંનો વરસાદ વરસ્યો હતો એ પણ મને યાદ છે. મને નથી લાગતું કે આવી અપીલ કરવામાં મારે હાથે કશું અજુગતું થાય છે. ખરું કહું તો હજી સુધીમાં પહેલી વાર તમારા તરફથી જ આ બાબતમાં વિરોધનો પત્ર મળ્યો છે. વાત તો એવી છે કે ઘણા ધનિક મિત્રો મારી અપીલથી ખુશ થયા છે અને ટિળક સ્વરાજ ફંડ માટે જ્યારે હું અપીલ કરતો હતો ત્યારે એમાંના કેટલાક તો મને પોતાને ઘેર પણ લઈ ગયા હતા અને પોતાના ઘરની સ્ત્રીઓને એમનાં ઘરેણાં આપી દેવા સમજવવાનું એમણે મને કહ્યું હતું. એમાં એમનો આશય આ સ્ત્રીઓનો કીમતી ઝવેરાત સંઘરવાનો અને પહેરવાનો મોહ છોડાવવાનો હતો. દેશના અમીર લોકોનાં ઘરોમાં સાદાઈ દાખલ કરવામાં કંઈક અંશે સફળ થવા બદલ ઘણી વાર મને જાહેરમાં ધન્યવાદ પણ આપવામાં આવ્યા છે. આ બાબતમાં બહેનો ઉપર કોઈ જાતનું કદી દબાણ કરવામાં આવ્યું નથી. જ્યારે જ્યારે પરણેલી સ્ત્રીઓએ પોતાનાં ઘરેણાં કાઢી આપ્યાં છે ત્યારે દરેક વખતે મેં માન્યું છે કે એમાં એમના પતિઓનો સાથ છે જ. નાની બાળકીઓ પાસેથી એમનાં માબાપો કે વાલીઓની સંમતિ મળ્યા વિના મેં કદી પણ કશું સ્વીકાર્યું નથી. તેમ છતાં મેં માન્યું છે કે પતિદેવો મગફળીથી એમ માનતા હોય કે એમની પત્નીઓએ એમનાં ઘરેણાંનું શું કરવું અને શું ન કરવું તે નક્કી કરવાનો અધિકાર એમની પોતાની પાસે છે તો તે ખોટું છે. ઘરેણાં એ એક જ ચીજ એવી છે કે જેનો કબજે એકલી સ્ત્રીઓના હાથમાં રહે છે, એટલે હું માનું છું કે પોતાને ફાવે તે રીતે એનો નિકાલ કરવાનો સ્ત્રીઓને અબાધિત અધિકાર હોવો જોઈએ. આ તો મારો પોતાનો અંગત અભિપ્રાય છે અને વ્યવહારમાં વાસ્તવિક રીતે શું બન્યું છે તેની સાથે એને કશો સંબંધ નથી.

પોતાનાં વિલાયતી કપડાં ઉત્સાહમાં આવી જઈ ફગાવી દેવા બદલ અને તેની હોળી થવા દીધા બદલ હવે કેટલાક લોકોને પસ્તાવો થાય છે, તેથી શું તમે એમ માનો છો કે એમણે એક નિષ્પાપ ઘડીએ જે કર્યું અને જે કરવાની એમની પવિત્ર ફરજ હતી તે કરવાનું એમને કહેવા બદલ મારે પણ એમની સાથે પસ્તાવો કરવો? જે તમે એવું માનતા હો તો મારે તમને ફરીથી આદરપૂર્વક કહેવું પડશે કે તમારી એ માન્યતા મને મંજૂર નથી. જેમાંનાં ઘણાં તો ખૂબ જ કીમતી હતાં એવાં પરદેશી કપડાં બાળવાની મેં જ્યારે હાકલ કરી ત્યારે મારા મનમાં કશો ખટકો નહોતો, એટલું જ નહીં પણ મારી હાકલને મળેલા જવાબ માટે આજે પણ મને જરાયે

૧. જુઓ “ બેંગલોરના મહિલા સમાજમાં ભાષણ ”, ૧૩-૭-૧૯૨૭.

પસ્તાવો થતો નથી. વિલાયતી કપડાંની હોળીના એ પ્રસંગને યાદ કરું છું ત્યારે હું એને ઈશ્વરે મને જે અનેક પુણ્યકાર્યોમાં ભાગ લેવાનું સદ્ભાગ્ય આપ્યું છે તેમાંનું એક ગણું છું.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એમ. ચેંગિયા ચેટ્ટી

ચામરાજપેઠ

બેંગલોર સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૬૧૮

૨૦૬. રાજકિશોરીબહેન મેહરોત્રાને પત્ર

બેંગલોર,

જુલાઈ ૨૬, ૧૯૨૭

ચિ. રાજકિશોરી,

તમારું પોસ્ટ કાર્ડ મળ્યું છે. એ જ પ્રમાણે લખતાં રહેજે. આજકાલ તમે શું વાંચો છો? દિનચર્યા શી છે? શરીર પ્રકૃતિ કેવી છે? ઓગસ્ટ માસ સુધી હું બેંગલોરમાં જ છું. શક્તિ આવતી જાય છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ હિંદી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૪૯૬૩; શ્રી પરશુરામ મેહરોત્રાના સૌજન્યથી

૨૦૭. જેઠાલાલ જ્ઞેશીને પત્ર

બેંગલોર,

અપાડ વદ ૧૩ [જુલાઈ ૨૬, ૧૯૨૭]

ભાઈ જેઠાલાલજી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તક્લીની સાથે ગાયત્રી મંત્ર જપવામાં હું કશી હાનિ જોતો નથી. બલકે એમાં લાભ જ છે. સૂતર જ્યારે યજ્ઞાર્થે કંતાનું હોય એટલે કે ગરીબોને નિમિત્તે દાન આપવા માટે કંતાનું હોય ત્યારે ખાસ કરીને.

તમારાં પત્ની એમને પિયેર જાય ત્યારે ખાદીનાં જ કપડાં પહેરીને જાય. અને એમનાં માબાપ જો એમને ખાદી છોડી દેવા આગ્રહ કરે તો પોતે માબાપને વિનયથી સમજાવે. માબાપ ગુસ્સે થાય તો શાંતિથી સહન કરી લે. જો એનામાં એટલી હિંમત ન હોય અથવા માબાપનો ખોફ સહન કરવાની શક્તિ ન હોય તો એમને રાજી કરવા માટે જરૂર હોય ત્યાં સુધી તેઓ જે કપડાં આપે તે પહેરે.

એક જ વખત જમવાનું વ્રત લેવાની જરૂર નથી. બે ટંકનું ખાવાનું એક ટંકે ખાઈ લેવામાં દોષ અને હાનિ છે. રાત્રિભોજન છોડવું આવશ્યક છે જ, અને દરેક ભોજન વખતે અલ્પાહારી રહેવું પણ આવશ્યક છે.

તમે અત્યારે શું કામ કરો છો, અને શું શું કરી શકો એમ છો, ક્યાં સુધી ભણેલા છો, વગેરે વિગતો મને લખી જણાવો.

સંભવ છે કે સારું દૂધ તમને આશ્રમમાંથી મળી શકશે. ત્યાં તપાસ કરજે. આશ્રમમાંથી તમને ઘેર દૂધ પહોંચાડી શકાશે નહીં.

તમારો
મોહનદાસ

[મૂળ હિંદી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૧૩૫૫

૨૦૮. એક પત્ર

જુલાઈ ૨૬, ૧૯૨૭

તમારો કાગળ મળ્યો.

તમારી ધર્મપત્ની જે અપવિત્ર થઈ હોય તો તેમાં તમારો પણ દોષ હું ગણું. તમે એનાથી વિખૂટા પડ્યા. એ બાળાનો ન હોય તમારી સાથે પરણવામાં હાથ, ન હોય તમારી સાથે વિયોગમાં સંમતિ. વિષયભોગ વિના એ ન રહી શકે અને પડે, એમાં એનો દોષ શો કાઢવો? પુરુષ પડે છે ત્યારે સ્ત્રીને ખબર પણ નથી પડતી; અથવા પડે છે તોય સમસમી બેસી રહે છે. જે, તમારી પત્નીને જે પુત્રનો જન્મ થયો છે તે તમારો ન હોય, તો તમે એની સાથેનો સંબંધ તોડી શકો છો. પણ એ બાઈનું ભરણપોષણ તો તમારે જ કરવું જોઈએ એમ મને ભાસે છે. જે એ તમારો ત્યાગ કરે, અથવા જેની સાથે એણે વિષય ભોગવ્યો તેની સાથે રહી જાય તો તે તમારે સહન કરવાનું રહ્યું. કેવળ શરમને વશ થઈને તમે તમારી પત્નીની સાથે રહેવા બંધાયેલા નથી. તમે એનાથી દૂર ગયા અને તેથી એ બાઈ પડી એમ સમજી દયા ખાઈ તમે હવે એની સાથે રહેવાનો વિચાર રાખો તોપણ તેમાં કાંઈ અનીતિ નહીં ગણાય. પણ આ પગલું તો તમે ત્યારે જ ભરી શકો જ્યારે એ બાઈને પોતાના કામનો પશ્ચાત્તાપ થયો હોય અને તમારી સાથેના સહવાસમાં એને સંતોષ રહે. જે એનું મન જ એક વ્યભિચારી થઈ ગયું હોય તો એનો ત્યાગ કરવો એ જ તમારું કર્તવ્ય છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૨૦૮. બેંગલોરની યુનાઈટેડ થિયોલોજિકલ કોલેજમાં ભાષણ^૧

[જુલાઈ ૨૬, ૧૯૨૭]^૨

“તમે સેવા લેવાને નહીં જતા, પણ બીજાની સેવા કરવાને જાજો.” એ આ કોલેજનો ધ્યાન-મંત્ર હતો. એના ઉપર જ ગાંધીજીએ પ્રવચન કર્યું. તેમણે કહ્યું કે આ દેશના આમવર્ગની સેવા કરવાની જેની ઈચ્છા હોય તેણે હિંદી જાણી લેવું એ પ્રથમ શરત છે. “હું કબૂલ કરું છું કે આપણે માથે અંગ્રેજનું વાહન નાખવા માટે ગઈ પેઢીના લોકો જવાબદાર છે. પણ જો તમે વિદ્યાદ્રિની પેલીપારના આમવર્ગને પહોંચવા માગતા હો તો તમારે એ આડો કોટ તોડવો જ છૂટકો છે. તમે શી રીતે સેવા કરી શકો એમ છે અથવા કઈ કરવી જોઈએ એને વિશે મારે અહું કહેવાનું રહેતું હોય એમ મને નથી લાગતું, કારણ મારા રૈટિયાપ્રચારના કાર્યમાં સંમતિ દર્શાવીને તમે મારું કામ સહેલું કર્યું છે. તમે દલિતવર્ગોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ દલિત કહેવાતા એ વર્ગ કરતાંયે વધારે દલિત એવો એક અતિવિશાળ જનસમુદાય પડેલો છે. એ ખરું હિંદુસ્તાન છે. ઠેર ઠેર પથરાયેલી રેલવેની જાળ એ સમુદાયના અતિ અલ્પભાગને પહોંચી શકી છે. જો તમે રેલવેનો રસ્તો છોડી જરા અંદરના ભાગમાં જશો તો તમને એ જનતાનાં દર્શન થશે. દક્ષિણથી ઉત્તર અને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ફેલાઈ ગયેલી આ રેલવે લાઈનોએ રસકસ હરી જનારી—લોર્ડ સોલિસબરીનો શબ્દ વાપરું “લોહી ચૂસનારી”—ધોરી નસો છે; અને એનું વળતર કશું જ મળતું નથી. આપણે શહેરમાં રહેનારાઓ એ લોહી ચૂસવાની ક્રિયામાં (એ શબ્દ ગમે તેટલો ખરાબ હોય, તોપણ એમાં વસ્તુસ્થિતિનું યથાર્થ વર્ણન છે) ભાગીદાર બનીએ છીએ. આ વર્ગને વિશે મેં કંઈક જ્ઞાન મેળવ્યું છે. એમની જરૂરિયાતોનો મેં ઊંડો વિચાર કર્યો છે. અને જો હું ચિત્રકાર હોત તો એમની શૂન્ય થઈ ગયેલી, ચેતન કે પ્રાણ કે નૂર વિનાની તેમની આંખોનું આબેહૂબ ચિત્ર દોરી શકત. એ લોકોની સેવા આપણે કઈ રીતે કરીશું? ટોલ્સ્ટોયે તાદૃશ્ય શબ્દોમાં કહ્યું છે કે “આપણે આપણા પડોશીઓની ખાંધ પરથી ઊતરી જવું.” જો આપણામાંનો દરેક જણ એટલી સાદી ક્રિયા કરી લે તો ઈશ્વર તેની પાસેથી જે સેવા માગે છે તે બધી તેણે આપી દીધી કહેવાશે. આ વાત આંખ ચોળી ચોળીને જોવાશે એવી છે. પણ તમે તો અહીંયાં સેવાની કળા શીખી રહ્યા છો; એટલે તમારે એ કથનને મથીને તેનો ફલિતાર્થ કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ લોકોની પીઠ ઉપરથી ઊતરી જવાની મેં સૂચવી છે એથી બીજી કોઈ રીત તમને જડતી હોય તો મને જણાવજો. હું પોતે જિજ્ઞાસુ છું, મારે કશો સ્વાર્થ સાધવાનો નથી; અને જ્યાં જ્યાં મને કંઈ સત્ય જણાય છે ત્યાં હું તેને ઉપાડી લઉં છું, અને એનું આચરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

અમેરિકાથી એક મિશનરી મિત્રે મને લખ્યું હતું કે અહીંના આમવર્ગનો ઉદ્ધાર રૈટિયાથી નહીં થાય, પણ અક્ષરજ્ઞાનમાંથી થશે.^૧ મને તેના અજ્ઞાન પર દયા આવી. બિચારાએ કાગળ તો હૃદયની ખરી લાગણીથી લખ્યો હતો. હું નથી માનતો કે ઈશુને પણ કંઈ ભારે અક્ષરજ્ઞાન

૧. “મિશનરીઓ સાથે સંભાષણ” નામના મહાદેવ દેસાઈના લેખમાંથી. કોલેજનું નીચેનું ઉપદેશ વાક્ય લક્ષમાં રાખીને ગાંધીજીએ આ વિવેચન કર્યું હતું : “ખીજ લોકો પાસે તમારી સેવા કરાવવા નહીં, પણ એમની સેવા કરવા તમે જાજો.”

૨. મહાદેવ દેસાઈના “સાપ્તાહિક પત્ર” માંથી.

હતું. અને ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રારંભકાળમાં ખ્રિસ્તીઓએ અક્ષરજ્ઞાન કેળવેલું તે પોતાની સેવાને વધારે સારી બનાવવા માટે. પણ હું ધારું છું કે “નવા કરાર”માં એવો એક પણ ફકરો નથી, જેમાં લોકોને સ્વાતંત્ર્ય મેળવવામાં મદદ કરવાની પ્રથમ શરત તરીકે કેવળ અક્ષરજ્ઞાન ઉપર જરાયે ભાર મૂકવામાં આવેલો હોય. અક્ષરજ્ઞાનની કિંમત હું ઓછી આંકું છું એમ નથી. વાત માત્ર કઈ વસ્તુ પર કેટલો ભાર મૂકવામાં આવે છે એની છે. દરેક વસ્તુ પોતાને સ્થાને શોભે. કેળવણી પણ અસ્થાને હોય તો નકામી છે, જેમ અસ્થાને મુકાયેલી વસ્તુ કચરામાં ગણાઈ જાય છે. અને જ્યારે જ્યારે હું કોઈ સારી વસ્તુ પર ખોટો ભાર મુકાયેલો જોઉં છું ત્યારે મારો આત્મા એનો વિરોધ કરે છે. બાળકોને અક્ષરજ્ઞાન મળે તે પહેલાં એને ખાવાનું અને કપડાં મળવાં જોઈએ, અને તેને પોતાને હાથે ખાવાની કળા શીખવવી જોઈએ. બીજા એને ખવડાવે એ સ્થિતિ એને ગમતી નથી. હું તો એ સ્વાશ્રયી થાય એમ ઈચ્છું છું. આપણાં બાળકોને પહેલાં પોતાના હાથપગનો ઉપયોગ કરતાં આવડવું જોઈએ. તેથી હું કહું છું કે આમવર્ગને માટે રૅટિયાનો સંદેશો એ પ્રથમ પગથિયું છે.

તમારા અભિનંદન પત્રમાં તમે એક વાક્ય વાપર્યું છે તે મને ખૂંચ્યું છે. “ખાદીને આશ્રય આપવો”એ શબ્દમાં ખરાબ ધ્વનિ રહેલો છે. તમે આશ્રયદાતા થશો કે સેવકો થશો? ખાદીને તમે જ્યાં સુધી આશ્રય આપશો ત્યાં સુધી એ એક ફેશન જ રહેશે. પણ જ્યારે એને વિશે રાગ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે ખાદી એ સેવાનું પ્રતીક બનશે. તમે ખાદી વાપરવા માંડશો તે ક્ષણથી જ તમે સેવા આપવી શરૂ કરશો. ગરીબો જોડેના મારા ૩૫ વરસોના સતત સહવાસમાં મને સેવાની કળા અતિશય સહેલી લાગી છે. એ શાળાકોલેજમાં નથી શિખાતી. સેવાવૃત્તિ ગમે ત્યાંથી શીખી શકાય છે. અહીં પણ સ્થાનઅસ્થાનનો સવાલ છે, અને કઈ વસ્તુ ઉપર કેટલો ભાર મૂકવો એનો સવાલ છે. જે ક્રિયાથી સૌલ તે સંત પૉલ બની ગયો એ ક્રિયાના જેટલી જ આ સેવાની કળા સાદી છે. સૌલના^૨ જીવનનું પરિવર્તન એક પલકવારમાં થઈ ગયું. તેમ જ તમારામાં હૃદયપલટો થાય તો તમે સાચા સેવકો બનશો. ઈશ્વર તમને આ વસ્તુ સ્પષ્ટ સમજવામાં સહાય કરે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૧-૮-૧૯૨૭

ભાષાંતર નવજીવન, ૨૧-૮-૧૯૨૭

૧. જીએ. “ ૩૫૯૫. બી. સ્ટોવરને પત્ર”, ૧૬-૬-૧૯૨૭.

૨. ન્યૂ ટેસ્ટામેન્ટ, ધ એક્ટ્સ, પ્રકરણ ૯.

૨૧૦. બેંગલોરના પુરાતત્વ સમાજમાં ભાષણ

જુલાઈ ૨૬, ૧૯૨૭

ભાઈઓ,

તમે બધા મને સાંભળી શકો છો કે કેમ તેની મને ખબર પડતી નથી. પણ હું દિલગીર છું કે આથી વધારે ઊંચે સાદે મારાથી બોલી શકાય એમ નથી. તમે મને આ શાંતિ મંદિરમાં લઈ આવ્યા, માનપત્ર આપ્યું અને હાર પહેરાવ્યા તે બદલ હું તમારો ખરા દિલથી આભાર માનું છું. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મને અહીં પાણી બહાર આવેલી માછલીને લાગે એવું અડવું લાગે છે, કેમ કે આ મંડળી વાજબી રીતે જ જેની અપેક્ષા રાખે છે તેવા સાહિત્ય સાથેના સંસર્ગથી હું ઘણો સમય થયાં વિખૂટો રહેલો છું. એકધારા પાંત્રીસ વરસના લાંબા ગાળાથી મારે નસીબે સાહિત્યસેવા કરતાં ઓછાં શાંતિમય ક્ષેત્રોમાં કર્તવ્ય બજાવવાનું આવ્યું છે. એને લીધે મારી ઘણી ઈચ્છા હોવા છતાં મારાથી સાહિત્યનો અભ્યાસ બિલકુલ થઈ શક્યો નથી. જે થોડો સમય હું જેલમાં હતો તેને બાદ કરતાં સાહિત્ય વાંચવા માટે મને બીજા કોઈ સમય મળ્યો નથી. મેં તમારું સામયિક જોયું છે અને તમારા કામ બદલ હું તમને ધન્યવાદ આપું છું. તમે માનપત્રમાં લખ્યું છે કે તમે સંશોધન કાર્ય કરી રહ્યા છો અને હું જોઈ છું કે તમારું એ કાર્ય સંગીન રહ્યું છે.^૧

^૨તમે શોધખોળનું કામ કરો છો તો એક સૂચના કરું? દેશની અને માનવજાતની ઉન્નતિમાં સહાય કરે એવી જ શોધો તમે કરો એમ હું ઈચ્છું છું. આ ધર્મનિષ્ઠ દેશ ઉપર અસ્પૃશ્યતાનો શાપ ક્યા સંજોગોમાં ઊતર્યો તે તમારામાંના કોઈ પંડિતો નહીં શોધી કાઢે? તમારે ત્યાં તો મોટા મોટા ધુરંધર વિદ્વાનો પડ્યા છે. તેઓ પોતાના અભ્યાસમાંથી એવાં પ્રમાણ ન શોધી આપે જેથી સિદ્ધ થઈ શકે કે અસ્પૃશ્યતાને હિંદુ ધર્મની સાથે કશી લેવાદેવા નથી. જે ઋષિઓ દ્વારા આપણને વેદનો અને ઉપનિષદોનો અમોલો વારસો મળ્યો તેઓ અસ્પૃશ્યતામાં લેશમાત્ર માનનારા નહોતા, અને એ દુષ્ટ પ્રથા પાછળથી કોક કાળે હિંદુ ધર્મના સુંદર દેહ ઉપર ફાટી નીકળેલી રસોળી છે. આટલું જ તમે કરી શકશો તો તમારી ઘણી સેવામાં આ પણ એક સેવા વધશે. મારા જેવા સમાજસેવકો શાસ્ત્રો વાંચવા નથી જતા, તેઓ તો પોતાનાં હૃદય અને બુદ્ધિને પૂછીને જ કહે છે કે આવી દુષ્ટ પ્રથા હિંદુ ધર્મમાં હોઈ શકે જ નહીં; એવી પ્રથા હિંદુ ધર્મમાં હોઈ શકે એ વિચારની સામે જ મારા જેવાનો આત્મા ખળભળી ઊઠે છે. પણ તમે અમારું કામ વધારે સુગમ કરી શકો. તમે કાંઈક એવાં અકાટ્ય પ્રમાણ શોધી આપી શકો કે જેથી સામે પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓ શ્વાસ પણ ન કાઢી શકે. તમારા મંડળે આ બીડું ઝડપવું જોઈએ અને સમાજસેવકોને આ મહાપ્રશ્નના ઉકેલમાં મદદ કરવી જોઈએ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧૮-૮-૧૯૨૭

૧. આ પેરેગ્રાફ હિન્દુ, ૨૭-૭-૧૯૨૭ના અંકમાંથી લીધો છે.

૨. અહીંથી શરૂ થતો ભાગ નવજીવન, ૨૧-૮-૧૯૨૭ના અંકમાંથી આપ્યો છે.

૨૧૧. જ. પ્ર. ભણસાળીને પત્ર

[જુલાઈ ૨૬, ૧૯૨૭ પછી]^૧

યંગ ઇન્ડિયાને સારુ તમારો કાગળ મળ્યો છે. પ્રથમ તો એ કાગળ વાંચીને હું હસ્યો, અને એની ઉપર એક ટૂંકી સરખી નોંધ લખાવી નાખી અને યંગ ઇન્ડિયાને સારુ ટાઈપ કરવા તમારો કાગળ આપી દીધો. પણ આજે સવારના પહોરમાં હું ઊઠ્યો અને તમારા કાગળનો વિચાર કરતાં દુઃખી થયો, અને મારું હાસ્ય ઊડી ગયું, કેમ કે એ કાગળની અંદર મને અમર્યાદા અને અણસમજ જોવામાં આવે છે. જે જે પુરાણી વસ્તુઓને વિશે તમે મતભેદ દર્શાવ્યો છે તેનું મને અત્યારે સ્મરણ નથી. આપણી વચ્ચે ચર્ચાઓ થયેલી હું જાણું છું; પણ હું એમ સમજીશો કે ચર્ચાઓને અંતે તમે સમજી ગયા હતા. પણ એમ ન હોય તો તમે મને તમારા કાગળમાં જે પ્રમાણપત્ર આપ્યું છે તે બરાબર નથી, અને જે માનસિક નબળાઈનું આરોપણ મારા ઉપર તમે હાલ કરો છો તે મારી માનસિક નબળાઈ આપણા પ્રથમ સહવાસથી ચાલી આવી છે, એમ તમારો કાગળ સૂચવે છે. એ માનસિક નબળાઈ જાહેર થાય એનું મને દુઃખ નથી, પણ તમે એ નબળાઈ આજ લગી મારાથી છુપાવી એનું મને દુઃખ છે. અને બીજું દુઃખ તમારા કાગળમાં કેટલીક વસ્તુને હું મરડાયેલી જોઉં છું. વળી આજે અમદાવાદથી તાર આવે છે કે ગજબ વરસાદ આવવાને લીધે ઘણાં કામ બંધ છે અને આ વખતે યંગ ઇન્ડિયા નહીં નીકળી શકે. એમ હોય તો ગયેલું લખાણ જ એટલું બધું છે કે આવતે અઠવાડિયે તેથી જ યંગ ઇન્ડિયા ભરાઈ જાય; એટલે તમારા જવાબની રાહ જોઈ શકાય એટલી ઢીલ તો કુદરતે જ કરી મૂકી છે. જ્યાં તમે મારી ઉપર ઉતાવળે લખી નાખ્યાનો દોષ મૂકો છો ત્યાં તો મને ઉતાવળની ગંધ સરખીયે નથી આવતી, પણ તમારા કાગળ ઉપરથી મને દુઃખ થયું છે એટલે એને વિશે હું કાંઈ પણ ઉતાવળે ન લખી નાખું, એમ મને અવશ્ય લાગે છે ખરું. તમારા છેલ્લા પત્ર ઉપરથી હું એમ સમજ્યો છું કે તમે માની માંદગીને લીધે તમારા અસલી રિવાજ પ્રમાણે મને મળવા નથી દોડી આવ્યા. એટલે જે એમની તબિયત સારી થઈ હોય તો હું ઈચ્છું છું કે તમે મને મળી જાઓ. જે તમને એમ લાગે કે તમને ક્યાંયે ગેરસમજ થવાનો સંભવ નથી તો મળવાની જરૂર હું નથી માનતો. જે તમે છેલ્લા અભિપ્રાયના હો તો મને લખજો અથવા તાર દેજો, એટલે હું તમારો કાગળ અવશ્ય છાપીશ.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-
માઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૧. મૂળમાં આ પત્ર જુલાઈ ૨૬, ૧૯૨૭નાં લખાણો પછી મૂકેલો છે.

૨૧૨. જ. પ્ર. ભણસાળીને પત્ર

[જુલાઈ ૨૭, ૧૯૨૭]^૨

તમારો કાગળ (કે “અલ્ટિમેટમ?”) મળ્યો. મારો કાગળ તમારાની સાથે અથડાયો જણાય છે. તમે ઉતાવળ ન કરો એવો મારો આગ્રહ છે. તમને ઉતાવળ નથી લાગતી, કારણ કે તમે ઉપવાસ કરવા અધીરા બન્યા છો. મને તો ઉતાવળ જ લાગે છે. આવું જે કંઈ પગલું ભરો તે મારી સમક્ષ ભરવું જોઈએ, એટલી નીતિ પણ સ્વીકારો તો તમે અલ્ટિમેટમ ખેંચી લો.

તમને ઉપવાસથી વારવા વિશે મારી ઉપર ત્રણ સખ્ત કાગળો આવ્યા : એક ભાઈ કિશોરલાલ તરફથી, બીજો રમણીકલાલ તરફથી અને ત્રીજો મીરાંબહેન તરફથી. તમને ઘણી મુદતે મળ્યાં, તમને જોઈને બહુ દુઃખી થયાં, તમારો ચહેરો એમને “વિચિત્ર” લાગ્યો, તમારી વાત પણ “વિચિત્ર” લાગી, અને તમે અત્યંત emotional બની ગયા છો એવું એને લાગ્યું. આ બધા શબ્દો એના જ છે. કાગળ હિંદીમાં હતો, પણ અંગ્રેજી શબ્દ પણ એનો જ વાપરેલો હતો. મેં, એને, તમને પરભારું લખવાનું સૂચવ્યું;^૨ એનો જવાબ પણ વળી ગયો છે, અને એ લખે છે કે એટલે સુધી જવાની એની હિંમત નથી ચાલતી; રખેને તમને દુઃખ લાગે. આ ત્રણે અભિપ્રાયો આવવા છતાં હું નજદીક હોઉં અને મને તમે ઘૂંટડો ઉતારી શકો તો હું ઉપવાસની રજા આપું, અને આશીર્વાદ પણ આપું.

પણ આટલે દૂર બેઠાં તો મારે મજકૂર ત્રણે કાગળની અસર મારા મન ઉપર થવા દેવી જોઈએ. તમારો કાગળ તમારા આગલા કાગળનો વિરોધી લાગે છે, કેમ કે આજ લગી તો તમે મારી પરવાનગીની આશા રાખી છે, પણ જે ન મળે તો તમે ઉપવાસ ન કરો એમ હું સમજ્યો છું. પણ આ છેલ્લા કાગળમાં તમે પરવાનગીની ઉપેક્ષા કરતા જણાઓ છો, આશા રાખતા નથી અને આશીર્વાદ માગો છો. જે તમે પરવાનગીની અપેક્ષા રાખી હોય તો તે હું ન આપી શકું. જે વસ્તુ મને યોગ્ય નથી લાગતી તેની પરવાનગી હું કેમ આપું? મને તો લાગે છે કે તમારા પગલામાં મારી પરવાનગી મળે તોપણ, મારે અને તમારે બંનેએ કાર્યવાહક મંડળની પણ પરવાનગી મેળવવી જોઈએ. જે એ પરવાનગી મેળવવામાંથી કોઈ પણ આવા કામને સારુ મુક્ત હોઈ શકે તો કદાચ હું હોઉં, કેમ કે આશ્રમનો કર્તા હોઈ, સત્યાગ્રહના સ્વતંત્ર અને મૌલિક પ્રયોગો કરનાર હોઈ, એટલી છૂટ મને હોઈ શકે એમ ગણાય; પણ એ વિશે પણ મારા મનમાં થોડી શંકા તો છે જ. એક સંસ્થાને રચ્યા પછી એને આઘાત પહોંચે એવાં કામો સ્વેચ્છાએ કરવાનો અધિકાર મારે પણ ન રાખવો જોઈએ. આ વસ્તુ જ્યારે મેં સાત ઉપવાસ કર્યા ત્યારે પણ મારી સામે ઊભી હતી અને એ વિશે થોડી ચર્ચા પણ થઈ હતી.

આટલી આત્મકથા તમને તમારા ધર્મનું ભાન કરાવવાને ખાતર લખી છે. તમારા જેવા ઉપવાસને અમુક સ્થિતિએ સ્થાન હોય એમ હું માનનારો છું, પણ એવી સ્થિતિ તમારે વિશે નથી એમ મને તો અહીંથી સ્પષ્ટ લાગે છે. અને જે વસ્તુ હું અયોગ્ય માનું છું તેને વિશે

૧. જુઓ આ પછીનો પત્ર.

૨. જુઓ “ મીરાંબહેનને પત્ર ”, ૧૭-૭-૧૯૨૭.

આશીર્વાદ પણ કેમ આપું? એટલે જો તમે તમારા આગ્રહને વળગી રહેવા માગો તો મારાથી તો આટલું જ કહી શકાય કે તમારો આગ્રહ હું સહન કરી લઈશ અને એનો, એ વસ્તુ અપરિહાર્ય હોવાથી, અનિચ્છાએ અને દુઃખે સાક્ષી બનીશ. જે કાંઈ પણ પગલું ભરો તેના પહેલાં સ્વસ્થ ચિત્તે કાર્યવાહક મંડળની સાથે ચર્ચા કરજો, અને જેને તમે અંગત મિત્ર ગણતા હો તેની સાથે પણ ચર્ચા કરજો. લીલાબહેન^૧ પ્રત્યેનો તમારો ધર્મ વિચારજો. એ તમારા કાર્યમાં સંમત હોય તો એની સંમતિની હું કિંમત ન ગણું, એનો વિરોધ હોય તો એની કિંમત હું મોટી આંકું કેમ કે તમે એની બાંધ પકડી છે. જો તમે તમારું અલ્ટિમેટમ ખેંચી શકો અને ખેંચી લો તો, અને મને અભયદાન આપો - એટલે કે રજા વિના ઉપવાસ નહીં જ કરો - તો હું ઉપવાસનીતિ વિશે, અને તમે જે જે મુદ્દાઓ તમારા આગલા કાગળમાં ઉઠાવ્યા છે તેને વિશે હાલ તો પત્ર દ્વારા અને પછી જરૂર જણાયે અને પ્રસંગ આવવાથી મોઢામોઢ ચર્ચા કરવા તૈયાર છું. હું ઈચ્છું છું કે આ કાગળ મિત્રો અને કાર્યવાહક મંડળ વાંચે અને તમે તેમને વંચાવો. ઈશ્વર તમને સહાય કરો.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-માઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૨૧૩. મીરાંબહેનને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૭, ૧૯૨૭

ચિ. મીરાં,

તારો પત્ર મળ્યો. અલબત્ત, તું જાણે છે કે વર્ધા આશ્રમ એ સાબરમતી આશ્રમની એક શાખા જ છે. પણ વર્ધા આશ્રમે શિસ્ત અંગે ખાસ તૈયાર થવાનું છે. અને મને કશી તરદી આખ્યા વિના અને મારા તરફથી કશી દબલ અનુભવ્યા વિના વિનોબા એને વિકસાવી રહ્યા છે. એ જ રીતે સાબરમતીની માફક વર્ધામાં વારંવાર ફેરફારો કરવા પડતા નથી કે નવા અખતરાનો અનુભવ કરવો પડતો નથી. બીજી બાજુ, વર્ધાની માફક સાબરમતીમાં વહીવટ એક જ વ્યક્તિના હાથમાં નથી કે જે બહારના નિયંત્રણ વિના એમાં ફેરફાર કરી શકે. તેમ છતાં, તમામ વ્યવહારુ ઉદ્દેશો માટે સાબરમતી આશ્રમ અને વર્ધા આશ્રમને એક અને અવિભાજ્ય જ ગણવા જોઈએ.

પણ હવે તો આવતા બે માસ માટે આ બે સ્થળોનો વિચાર સુધ્ધાં કરવાથી તારા ચિત્તને તારે મુક્ત કરી દેવું જોઈએ. આ બે કીમતી માસ દરમિયાન તારું એક માત્ર ધ્યેય તારા કામ ઉપર અને તારા સ્વાસ્થ્ય ઉપર એકાગ્ર બનવાનું છે.

ભણસાળીએ તો મને એમનો આખરનો નિર્ણય જણાવી દીધો છે કે પોતે દૂઠી ઓગસ્ટથી પોતાનો લાંબો ઉપવાસ શરૂ કરી દેવા માગે છે. મેં એમને એમ કરવા સામે ચેતવ્યા છે અને

૧. ભણસાળીનાં ભાભી.

વિનંતી કરી છે કે વધારે નહીં તો હું આશ્રમમાં આવું અને આ બાબતની તમારી સાથે ચર્ચા કરવાની તક લઉં ત્યાં સુધી તમે થોભી જાઓ. એ પત્ર આવે રવાના થાય છે. એમણે કરવા ધારેલા ઉપવાસ વિશે અને એમના દેખાવ વિશે તું શું માને છે તે પણ મેં એમને લખ્યું છે. મને આશા છે કે મારી એ કાકલૂદી તેઓ સાંભળશે.

આજકાલ તું દરરોજ ભોજનમાં શું ખાય છે?

સસ્નેહ,

બાપુ

શ્રીમતી મીરાંબાઈ

સત્યાગ્રહ આશ્રમ

વર્ધા

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. પરપપ શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૨૧૪. ફ્રેન્સિસ્કા સ્ટેન્ડેનેથને પત્ર^૧

આશ્રમ, સાબરમતી,
જુલાઈ ૨૭, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. જે મિત્રોને^૨ મેં તમારે માટે ઓળખપત્ર આપ્યો હતો તેમની સાથે તમારે આવો ગાઢ સંબંધ બંધાયો છે એ જાણી આનંદ થયો. મારા ઓળખીતા ધનવાન લોકોમાં મેં એમને સૌથી સારા માન્યા છે.

તમારા પત્ર ઉપરથી લાગે છે કે તમે કાંતવું એટલે માત્ર ૩ કાંતવું એવું સમજે છો. પણ એવું નથી. ઊનનું કાંતણ પણ મહત્ત્વનું છે, જોકે ૩ કાંતવાની તોલે બીજું કંઈ પણ આવે એમ નથી. એનું કારણ એ છે કે લાખો લોકો સપાટ પ્રદેશોમાં વસે છે, એટલે એમને ઊનનાં કપડાંની ભાગ્યે જ જરૂર પડે છે. બની શકે ત્યારે ૩ જરૂર કાંતવું; પણ તેમ ન બને ત્યારે ઊન શા માટે ન કાંતીએ? અને વળી જે ઊન કંતાય તેમાંથી તમારા પોતાના ઉપયોગ માટે કપડું પણ વણાવી શકાય. તમારે જાણવું જોઈએ કે હું પોતે કશા સંકોચ વગર હાથે કાંતેલું ઊન વાપરું જ છું. આ પત્ર લખાવી રહ્યો છું ત્યારે પણ મેં ઊનની કામળી, અલબત્ત, હાથે કાંતેલા ઊનની કામળી ઓઢેલી છે, કારણ કે જે સ્થળે હું આરોગ્ય સુધારી રહ્યો છું ત્યાં સારી એવી ઠંડી પડે છે. હું સ્વામી આનંદને કહું છું કે તેઓ તમને થોડું હાથે કાંતેલું ઊન મોકલી આપે, અને એક કામળીનો તાકો પણ તમને મોકલી આપે, જેનો તમે ઓઢવા માટે અથવા બ્લાઉઝ વગેરે બનાવવા માટે ઉપયોગ કરી શકશો. કામળીના બ્લાઉઝ સુંવાળા તો નહીં હોય, પણ એને અસ્તર વગર પહેરવાની તમારે જરૂર નથી.

૧. એમના જુલાઈ ૨૬ના પત્રના જવાબમાં.

૨. રણછોડલાલ અમૃતલાલ ઠાકર અને ભોગીલાલ ઠાકર.

તમે તમારા સંસ્કૃત અને બીજી ભાષાઓના અભ્યાસમાં ખંતપૂર્વક મંડ્યા રહો છો તે જાણ્યું. તમે જ્યારે પણ થોડા પૈસા બચાવી શકો ત્યારે તમે બંને વધારે નહીં તો થોડા સમય માટે હિંદુસ્તાન આવો અને અહીં શું ચાલી રહ્યું છે તે તમારી જાતે જુઓ. ત્યારે જ કદાચ તમને પરિસ્થિતિનો સાચો ખ્યાલ આવશે અને સંભવ છે કે આખા હિંદુસ્તાન વિશે અને ખાસ કરીને આશ્રમ વિશે અને મારે પોતાને વિશે તમારા મનમાં બંધાયેલા કેટલાક વધારે પડતા ખ્યાલો તમે બદલી શકશો. હું એ માટે આતુર છું કે તમે અહીંનું કામ અને અહીંના માણસોને દૂરથી દેખાય એ સ્વરૂપમાં નહીં પણ એમના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં અથવા કંઈ નહીં તો નજીકથી તમને દેખાય એવા સ્વરૂપમાં પિછાનો.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૫૨૭

૨૧૫. તારિણીપ્રસાદ સિંહાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
જુલાઈ ૨૭, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. મેન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયનને મોકલાતી યંગ ઇન્ડિયાની નકલ મિ. ડિક્સને અંગત નામે મોકલવા યંગ ઇન્ડિયાના કાર્યાલયને હું સૂચના આપું છું.

મિ. ડિક્સે^૧ સૂચવેલા ફેરફાર બાબતમાં હજી સુધી મને એમનું કહેવું ગળે ઊતર્યું નથી. મને લાગેવળે છે ત્યાં સુધી તો એ “સત્યના પ્રયોગો”ની જ બાબત છે. પરંતુ અંગ્રેજી શબ્દો વાપરવાનું મને અંગ્રેજના નેટલું સારું ન આવડે, એટલે હું ઈચ્છું છું કે મિ. ડિક્સ એમને સમય હોય તો પોતાની દલીલ વધારે વિગતે સમજાવે.

મિ. ડિક્સ જેને “ગોડ સ્ટેટ” એટલે ભગવાનનું નામ વટાવી ખાવાની વાત કહે છે એ બાબતમાં તો પૂરી નમ્રતા સાથે હું એટલું જ કહી શકું કે મારે મન એ મહામોંઘી હકીકત છે; હું તમને આ લખી રહ્યો છું એ હકીકત નેટલી વાસ્તવિક છે તેના કરતાં પણ એ ઘણી વધારે વાસ્તવિક છે.

કૃપા કરીને આ પત્ર મિ. ડિક્સને આપી દેજો.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૫૨૮

૧. શ્રી તારિણીપ્રસાદ સિંહાએ ગાંધીજીને ઈ. ૩૫૯૫. ડિક્સે કરેલું એક એવું સૂચન લખી જણાવ્યું હતું કે ગાંધીજીની અંગ્રેજી આત્મકથાનું નામ “ધ સ્ટોરી ઓફ માય એક્સપેરિમેન્ટ્સ વિથ ટ્રુથ” છે તે બદલીને ધ સ્ટોરી ઓફ માય સ્કૂલિંગ વિથ ટ્રુથ” રાખવું.

૨૧૬. શાપુરજી સકલાતવાલાને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
જુલાઈ ૨૭, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે ધગશપૂર્વક કરેલી હાકલને માન આપવાનું મને ગમે ખરું. હું જાણું છું કે તમે પણ મારી પાસેથી એવી જ આશા રાખો. પણ હું જાઉં છું કે વસ્તુઓ પ્રત્યે જોવાના આપણા દષ્ટિકોણ ભિન્ન છે. કૃપા કરીને એવું ન માનતા કે મારી ખાદી પ્રવૃત્તિ આખા દેશમાં વ્યાપેલી છે ત્યારે મારી મજૂર પ્રવૃત્તિને મેં અમદાવાદમાં જ પૂરી રાખી છે. જો બીજા જગ્યાના મજૂરો મારું માર્ગદર્શન સ્વીકારશે તો અવશ્ય હું એમને દેશભરમાં સંગઠિત કરી આપીશ. પણ અત્યારે તો અમદાવાદને દોરવણી આપીને હું સંતોષ લઉં છું અને આશા રાખું છું કે જો અમદાવાદનું મજૂર સંગઠન સફળ પુરવાર થશે તો એનું અનુકરણ આખું હિંદુસ્તાન કરશે.

ખાદીની ચળવળ અને મજૂર ચળવળ વચ્ચે કશું સરખાપણું નથી. જો ખાદી પ્રવૃત્તિ મજૂર પ્રવૃત્તિની માફક અનેક જુદાં જુદાં સંગઠનો મારફતે ચલાવાય તો તો મારી પ્રવૃત્તિઓ મારે કેવળ એવાં સંગઠનો પૂરતી મર્યાદિત કરી દેવી પડે જે મારી સલાહ માનવા તૈયાર હોય. મજૂરોને વેરવિખેર સ્થિતિમાંથી સંગઠિત સ્થિતિમાં લાવવા માટે મારી પાસે કોઈ જાદુઈ શક્તિ નથી. દેશભરમાં મજૂરો સાથે મારે જીવંત સંબંધ છે એનું કારણ એ છે, કે હું જ્યાં જાઉં છું ત્યાં મજૂરો મને વીંટળાઈ વળે છે. પરંતુ એ સંબંધ એવો ગાઢ નથી કે હું એમને મારી પોતાની રીતે સંગઠિત કરી શકું. મારા તરફથી હું તમને ખાતરી આપું છું કે આ ક્ષેત્રમાં આવીને હું ઉપયોગી થઈ શકીશ એવું મને લાગશે કે તરત હું અખિલ હિંદ મજૂર સંસ્થાને મારી સેવાઓ અર્પણ કરતાં અચકાઈશ નહીં.

ખાદી નિધિની બાબતમાં તો હું એટલું જ કહી શકું કે તમે એના વિશે જાણ્યા વિના લખ્યું છે. મારો અંતરાત્મા કદાચ ઢીલો પડે અને હું એ નાણાં બીજા કામમાં વાપરવા પ્રેરાઉં તોપણ, ખાદી નિધિને એના જાહેર કરેલા ઉદ્દેશો કરતાં બીજા કોઈ ઉદ્દેશ માટે વાપરતાં કાયદો પણ મને અટકાવે એમ છે.

થોડા દિવસ ઉપર મેં છાપાંમાં વાંચ્યું હતું કે તમને એક નાનું સરખું ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું હતું અને તે રૂઝાવા આવ્યું છે. આશા છે કે હવે તે પૂરેપૂરું રૂઝાઈ ગયું હશે અને તમે તદ્દન સાજા થઈ ગયા હશો.

તમારાં પોતાનાં અંગત કામો વિશે મેં તમને થોડા દિવસ ઉપર જ લખ્યું હતું. એ કામો મારા ધ્યાન બહાર નહીં જાય એની ખાતરી રાખજો.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૫૩૩

૨૧૭. સી. વી. વૈદને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
નુવેમ્બર ૨૭, ૧૯૨૭

પ્રિય શ્રી વૈદ,

વિનોદની છાંટવાળા તમારા મહેદાર પત્ર બદલ તમારો આભાર મારે માનવો જ જોઈએ. એ પત્ર પંડિત સાતવળેકરને નહીં મોકલતાં એમાંની હકીકતો, અથવા એથી સારો શબ્દ વાપરું તો, તમારાં મંતવ્યો, કેમ કે તમે લખેલી હકીકતો તમારાં મંતવ્યો જ છે - હું પોતે જ મારે ગળે ઉતારી રહ્યો છું.

હું વકીલાત કરતો ત્યારે કેટલીયે વાર મને બિચારા ન્યાયાધીશોની ઈર્ષા આવતી, કેમ કે હું જાણતો હતો કે જે તેઓ પ્રામાણિક હોય તો ન્યાયી નિર્ણય ઉપર આવતાં એમને ભારે મૂંઝવણ અનુભવવી પડી હોવી જોઈએ. અને આ વસ્તુ જાણતો હોવા છતાં હું જાતે નિમાયેલો ન્યાયાધીશ બની ગયો છું અને મૂળ ગ્રંથોના મારા અજ્ઞાનને કારણે વેદોનો અર્થ તારવવા કે તે સમયના આપણા બાપદાદાઓએ પાળેલા રિવાજે જાણવા, હું ઘણી મથામણ કરી રહ્યો છું. અલબત્ત, આપણા દૂરના પૂર્વજોને શોધવા ડાઉન જોમ દૂર વાંદરા સુધી ગયો હોત એટલે દૂર સુધી તો હું બેશક ગયો નથી. અને પરસ્પર વિરોધી મતોની ઝપાઝપી વચ્ચે પીંખાઈ જવામાંથી હું મારી એવી અક્કલમંદ માન્યતાને લીધે સલામત છું કે લેખિત રૂપે મળતા વેદોનો અર્થ ગમે તે ઘટાવવામાં આવે અથવા આપણા પૂર્વજોએ ગમે તે રિવાજે પાળ્યા હોય તોપણ આપણા આચારવિચારનું નિયમન આધુનિક શોધખોળોને આધારે તથા આપણા પોતાના અંતઃકરણના આદેશ મુજબ કરવાનો આપણો અધિકાર છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત સી. વી. વૈદ

પૂના સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૬૨૧

૨૧૮. એસ. રામનાથનને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૭, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ રામનાથન,

તમારા બંને પત્રો મળ્યા છે. આશા છે કે તમે હવે પૂરેપૂરા સાજ થઈ ગયા હશો.

હું મૈસૂરથી પાછો આવી ગયો એ પછી શ્રી મહાદેવ આચર લગભગ દરરોજ મારી પાસે આવતા રહ્યા છે અને હું એમને દરરોજ થોડી મિનિટ આપતો રહ્યો છું. તમને જણાવવા જેવું મને કશું જણાશે તો હું તમને ફરીથી પત્ર લખીશ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એસ. રામનાથન
અખિલ હિંદ ચરખા સંઘ
ઈરોદ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૮૩૩

૨૧૯. નરગિસબહેન કેપ્ટનને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૭, ૧૯૨૭

આટલા બધા દિવસથી તમે મને પત્ર શાથી નથી લખ્યો તે હું જાણું છું. તેમ છતાં મારે તો તમને લખ્યા વિના છૂટકો નથી. જમનાબહેન અને મીઠુબહેન બંને ઉપરના તમારા પત્રો મેં જોયા. મીઠુબહેન સાથે મારે લાંબી વાતો થઈ. તે ઉપરથી જાણું કે એ બાઈ ઘણી ગમી જાય એવી છે અને કામ કરવાની તથા સેવા કરવાની તેનામાં અખૂટ શક્તિ છે. તેમ છતાં એનો મિજાજ ભારે છે અને સ્વભાવ ઘણો જ વહેમી છે. એમના મનમાં યશવંતપ્રસાદ વિશે એક વહેમ પેઠો છે જે મને બિલકુલ પાયા વગરનો લાગે છે. તે એમને પોતાના કટ્ટા દુશ્મન માનવા લાગ્યાં છે. આને લીધે જમનાબહેનને માટે એમની સાથે કામ કરવું લગભગ અશક્ય બની ગયું છે. એટલે બધી બાજુનો વિચાર કરતાં મને એમ લાગે છે કે ફેશનેબલ ખાદીની પ્રવૃત્તિ ખીલવવાનું કામ એમનાં એકલાં ઉપર છોડી દેવું વધારે સારું પડશે, કેમ કે એમાં એ પ્રવીણ બનેલાં છે અને પોતાનો બધો સમય એને જ આપી રહ્યાં છે. એમનામાં બીજી ખામી ગમે તે હશે, પણ એમના હિસાબની બાબતમાં કશું કહેવાપાણું નથી, એ અર્થમાં કે એકેએક પાઈનો આવકજવકનો તેઓ હિસાબ રાખે છે. હિસાબ રાખવાની એમની પદ્ધતિ જૂના નામાની નથી. પણ હું ધારું છું કે હવે તેઓ તેને અપનાવી રહ્યાં છે. વધારામાં એમના હિસાબ નિયમિત તપાસાવી પણ

શકાય. અને જ્યાં સુધી તેઓ આ પ્રમાણે કરે છે ત્યાં સુધી એમના કામને સ્ત્રી સભાની એક સ્વતંત્ર શાખા નહીં ગણવા માટે કશું કારણ નથી. તેમ છતાં તમારે બધાંએ સમજી રાખવું કે તમારી સેવાઓની એમને જ્યારે પણ જરૂર પડે ત્યારે, તે આપવા તમારે તૈયાર રહેવાનું છે. હું તમારે બધાંએ એટલા માટે કહું છું કે ખાસ જરૂર વિના મીઠુંબહેનને કોઈની પણ દખલ જોઈતી નથી. તેમની આ મનોવૃત્તિ પ્રત્યે મારી સહાનુભૂતિ છે, કેમ કે પોતાનો સ્વભાવ અત્યંત વહેમીલો છે એની એમને સમજ ન હોવાથી, પોતાને શાંતિથી કામ કરવું હોય તો એમનાથી બીજી કોઈ મનોવૃત્તિ રાખી જ ન શકાય. મેં એમને એવું સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે યશવંત-પ્રસાદને આમાં કશો સ્વાર્થ નથી અને તેઓ તમારા કામમાં રસ એટલા માટે લે છે કે જમના-બહેન એમાં છે અને સૌ બહેનોને એમની મદદ ગમે છે. પણ એમનો વહેમ હું દૂર કરી શક્યો નહીં. એને બદલે એમણે પોતાનો વહેમ આગ્રહપૂર્વક પ્રદર્શિત કર્યો અને બોલ્યાં કે યશવંત-પ્રસાદના કાવતરાખોર સ્વભાવની તમને પણ મારી માફક વખત જતાં ખબર પડશે ત્યારે તમારી આંખો ઊઘડશે. આ કમનસીબી કહેવાય. પણ આપણે તો એનો બની શકે એટલો ઉપયોગ કરવો છે. દુર્ભાગ્યે આપણા દેશની સ્ત્રીઓએ અત્યાર પહેલાં વ્યવસ્થિત સંગઠન હેઠળ કામ કરેલું નથી, એટલે એવી રીતે કામ કરી શકતાં પહેલાં એમને થોડો સમય લાગશે. વાસ્તવમાં આપણા દેશના પુરુષો પણ પરસ્પર અવિશ્વાસ અને ઘર્ષણ વિના અનેક સંસ્થાઓનું સફળ સંચાલન કરી શકતા નથી. હું ઈચ્છું છું કે તમે આ બાબતની વધારે પડતી ચિંતા કરશો નહીં. પણ જો તમે મીઠું-બહેનને તથા બીજી બહેનોને બોલાવી શકો, અને તેઓ સૌ તમને પોતાનાં સરસૈનાપતિ માનતાં હોવાથી, એમની કાનપટ્ટી પકડીને એમને બધાંને ભેગાં રહીને કામ કરવાની ફરજ પાડી શકો તો બહુ સારું.

હું જોઉં છું કે ઘેર પહોંચ્યા પછી તમારી તબિયત બહુ સારી રહી નથી. પણ ખરેખર તો તમે શરીરે અશક્ત જ હશો. તમે કાશ્મીર નહીં જાઓ ત્યાં સુધી મને સંતોષ થશે નહીં. મેં કાશ્મીર કદી જોયું નથી, તેમ છતાં એને વિશે ઘણું સાંભળ્યું છે. એવું બનવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે કે કાશ્મીરની તાજગીભરી હવા તમને ખૂબ જ માફક આવે.

મને પત્ર જરૂર લખજો અને તમારી તબિયત વિશે બધું જ જણાવજો. તમે અહીં આવી શક્યાં હોત તો કેવું સારું! અહીંની હવા ખરેખર અદ્ભુત છે અને અમારે માટે તો બિલકુલ શીતળ છે. તમને એવી ન પણ લાગે એવું બને.

શ્રીમતી નરગિસ કેપ્ટન

કોમરા હોલ

પંચગની

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૧૯૯

૨૨૦. એસ. વી. કૌજલગીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૭, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

હું જોઉં છું કે મારા પત્રથી તમને મારું લાગ્યું છે. પણ એ સંજોગોમાં હું બીજું શું કરી શક્યો હોત એ મને સમજતું નથી. તમે ટાંકેલો શ્લોક^૧ તો બધી રીતે બંધબેસતો આવે છે. હું જો એમાં લખેલી સ્ત્રી હોઉં તો મારા પ્રીતમના હેયા સરસી લપાઈ જતાં હું હરખથી કુલાઈ જાઉં. જો હું લતા હોઉં તો મારી સમીપ અવિચળ ઊભેલા અને મારું રક્ષણ કરી રહેલા વૃક્ષને હું વફાદાર રહું અને એની આસપાસ મારી જાતને વીંટાળી દેતાં ગર્વ અનુભવું. એ જ રીતે ચરખા સંઘના નેતા કે પ્રમુખ તરીકે હમેશ મારી આજુબાજુ રહેતા અને એમને સોંપેલું કામ કરવા તત્પર રહેતા મારા સહકાર્યકરો પર જો હું વિશ્વાસ ન રાખું તો મારા પર મૂકવામાં આવેલી જવાબદારીને હું બેવફા નીવડું. તમે ટાંકેલા શ્લોકમાં કવિએ ગણાવેલાં ત્રણ પાત્રોના ખુદ અસ્તિત્વ માટે જ એ શરત અનિવાર્ય નથી? મારી નજીક આવો, મને ખ્યાર કરીને અપનાવો, એટલે હું એક વફાદાર પત્ની બની જઈશ. મારે પડજે ઊભેલા અડીખમ વૃક્ષ સરખા બની રહો, એટલે હું તમને વીંટળાઈ વળીશ. તમારી જાતને ખાદી કામમાં ઓતપ્રોત બનાવી દો અને મારું નાક પકડીને ધાર્યું કામ કરાવો. પણ જો આ ત્રણમાંથી એકે પદ તમે નહીં પ્રાપ્ત કરો તો પછી શાંત ચિત્તે હું તમને છાપામાં ખુલાસાઓ છપાવતા ફરતા એક નિખાલસ ટીકાકાર જ માનીશ. અને તેમ છતાં તમે એક મિત્ર અને સહકાર્યકર તો ગણાશો જ, એટલે તમારી પાસેથી હું મારા મત પ્રમાણે તમારાથી બજાવી શકાય એવી ને એટલી સેવાની માગણી જરૂર કરીશ.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૭૯૦

૨૨૧. પ્રભાવતીબહેનને પત્ર

બેંગલોર,

અપાડ ૧૬ ૧૪ [જુલાઈ ૨૭, ૧૯૨૭]^૧

ચિ. પ્રભાવતી,

તમારો પત્ર મળી ગયા છે. હવે તમારે વિશે શું થઈ રહ્યું છે તે મને લખો. તમારે માટે મેં એવું જ માની લીધું હતું કે તમે માંદાં પડો જ નહીં. પણ તમારા આ વખતના પત્ર પરથી જાણવા મળે છે કે તમને પણ માંદગી આવી ગઈ. શું થયું હતું? મારી તબિયત તો સારી રહે છે. હમણાં થોડી મુસાફરી પણ કરું છું. પરંતુ ઓગસ્ટ આખર સુધી બેંગલોર જ મારું કેન્દ્ર સ્થળ રહેશે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ હિંદી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૩૩૨૦

૨૨૨. ટી. પરમશિવ આચરને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

જુલાઈ ૨૮, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારા પત્ર બદલ અને તમે આપેલી ચેતવણી બદલ આભારી છું. પરંતુ તમારા પત્રથી મને કશું વિશેષ જાણવા મળતું નથી. ભદ્રાવતી વિશે તમે જે લખ્યું છે તે વાંચવા હું પ્રયત્ન કરીશ.

તેમ છતાં કૃષ્ણરાજસાગર સામે તમને વાંધો છે તે ટૂંકમાં જાણાવો ને? સર એમ. વિશ્વેશ્વરૈયા ઉપર તમે જૂઠાણાં ઇત્યાદિનો જે આક્ષેપ મૂકો છે તેની પાછળ એમનો આશય શો હોઈ શકે એમ તમે માનો છો? એમના ચારિત્ર્ય વિશે મેં જે કંઈ સાંભળ્યું છે તે બધું જ એમની તરફેણમાં છે. કર્ણાટકની બહાર તેઓ એક ઘણા જ દેશપ્રેમી માણસ તરીકે પંકાયેલા છે. હિંદુસ્તાનને અમેરિકા બનાવી દેવાની એમની મહત્ત્વાકાંક્ષાનો તો હું અંગત રીતે પૂરેપૂરો વિરોધી છું. તેમ હિંદુસ્તાનના એકે એક ગામને વીજળી પૂરી પાડવાના એમના સ્વપ્નને પણ મારું સમર્થન નથી. પરંતુ આ પાયાના મતભેદો એમની મહાન શક્તિઓ અને એમણે કરેલી મહાન સેવાઓ પ્રત્યે મને સાવ બેકદર બનાવી દેતા નથી. એટલે મારી નજરમાં એમણે પ્રાપ્ત કરેલા આદરના સ્થાનેથી એમને હઠાવવા માટે મારે નક્કર અને પડકારી ન શકાય એવી સાબિતી જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ટી. પરમશિવ આચર

નિવૃત્ત ન્યાયાધીશ

‘ધ વ્હાઈટ હાઉસ’

બેંગલોર સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૬૨૩

૧. ૧૯૨૭માં આ તારીખે ગાંધીજી બેંગલોરમાં હતા.

૨૨૩. એસ. ડી. નાડકર્ણીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૯, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

દેવનાગરીને આખા દેશની લિપિ તરીકે અપનાવવાના સૂચનવાળો તમારો પત્ર છાપવાનો મારો વિચાર નથી. કાકાસાહેબ કાલેલકર તરફથી આવેલો એવો જ અને એથી પણ વધારે વિગતવાળો પત્ર છાપવાનો લઢાવો મેં જતો કર્યો છે, કેમ કે એમ કરવાથી તો ગૂંચવાડો જ ઊભો થવાનો. દેવનાગરી લિપિમાં સુધારો કરવાનું ગમે તેટલું ઈચ્છવાજ્જેગ હોય તોપણ એ એક ગૌણ બાબત છે. દેવનાગરીને એક સર્વમાન્ય લિપિ તરીકે સ્વીકારવા દેશના આગેવાન વિચારકોને આપણે એક વાર સમજાવી શકીએ, એટલે પછી એમાં જે સુધારો જરૂરી હશે તે થયા વિના રહેવાનો નથી.

દેવનાગરી લિપિના અક્ષરોને માથે મૂકવામાં આવતી જેને હું આડી ટોપીઓ કહું છું તેને છોડી દેવાનું તમારું સૂચન મને પોતાને તો ગમે છે. કાકાસાહેબ એક ડગલું આગળ જઈને ગુજરાતી લિપિ જે વાસ્તવમાં તો નાગરીનું જ સુધરેલું રૂપ છે તેને અપનાવવાની સલાહ આપે છે. પણ મેં કાકાસાહેબની દરખાસ્તને દબાવી દીધી છે, કેમ કે જે એને જાહેર કરું તો એમાંથી અંત જ ન આવે એવો એક વિવાદ જાગે અને દેશના વિચારવંત લોકોનાં મન મુખ્ય વિષયથી બીજી દિશામાં ફેટાઈ જાય. દેવનાગરીની એક યા બીજા સ્વરૂપે નવરચના કરવાની જરૂર હું સ્વીકારતો હોવા છતાં અત્યારે તો હું તેના પ્રત્યે ઉદાસીન જ છું. એક લિપિ ગમે તેટલી અપૂર્ણ હોવા છતાં જે સ્વીકારાઈ જાય તો તેનાથી રાષ્ટ્રની શક્તિનો ઘણો ભારે બચાવ થાય અને જુદી જુદી ભાષાઓ બોલનારા પ્રાંતો એકબીજાની નજીક આવતા થાય.

નવજીવનને હું દેવનાગરીમાં નથી છાપતો તેનું કારણ તમારી જાણ માટે તમને જણાવું છું. નવજીવને પોતાનું કાર્ય નક્કી કરેલું છે. પોતાનો સંદેશો અસરકારક બનાવવા માટે એણે પોતાની ગ્રાહક-સંખ્યા પણ ઘટવા દીધી છે. તમે નહીં જાણતા હો કે એક વખત એની અને યંગ હિન્ડિયાની દરેકની ગ્રાહક-સંખ્યા લગભગ ૩૦,૦૦૦ હતી. પણ આજે એ ઘટીને ૭,૦૦૦ થઈ ગઈ છે. જે વિચારોના પ્રચારાર્થે આ પત્રો શરૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં તેનો આગ્રહ રાખવા જતાં આ સંખ્યા જે બિલકુલ શૂન્ય થઈ જાય તોપણ હું ચિંતા ન કરું. પરંતુ દેવનાગરી અપનાવવી એ આ વિચારોનો કોઈ ભાગ નહોતો. મારા વાચકોમાં એક મોટી સંખ્યા સ્ત્રીઓ, પારસીઓ અને મુસલમાનોની છે. તેઓ છાપેલા ગુજરાતી અક્ષરો પણ થોડી મુશ્કેલીથી વાંચી શકે છે. નવજીવનના સંપાદન કાર્યમાં ન છૂટકે જે થોડા સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવા પડે છે તે સમજતાં પણ એમને તકલીફ પડે છે. એટલે જે હું દેવનાગરી લિપિ વાપરવા માંડું તો તો આ બધા વાચકો લાચાર બની જાય અને છેવટે એવા કંટાળે કે નવજીવનને અને મને છોડી જ દે. જેને ઉપલા વર્ગના દસ ટકા લોકો કહીએ તેમાંથી તો મને લાગે છે કે નવજીવન વાંચનારા બહુ જ થોડા છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એસ. ડી. નાડકર્ણી

કારવાર

(ઉ. કાનડા)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૬૨૫

૨૨૪. ટી. આર. મહાદેવ આચરને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૯, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

જે લોકોએ પોતાની જાતને વ્યવસ્થાપક સમિતિ તરીકે જાહેર કરી છે તેઓ જે લવાદી સ્વીકારવા તૈયાર ન થતા હોય તો ગુરુકુળની સ્થાવર અને જંગમ બંને પ્રકારની મિલકત, જાહેર જનતાને અને ખાસ કરીને દાતાઓને ઘટતી નોટિસ આપીને તેમને સોંપી દેવામાં કશું ખોટું નથી, બલકે એમ કરવાની તમારી એ ફરજ છે, એવો મારો અભિપ્રાય છે.

તમારા પ્રશ્નોના મેં આપેલા જવાબોને કોઈ પણ અર્થમાં કાનૂની અભિપ્રાય ગણાવવાનો નથી. અ મારી સાદી સમજમાંથી મને સૂઝેલા જવાબો માત્ર છે. અને એ જવાબો તમે પ્રસિદ્ધ કરો તેનો મને જરાકે વાંધો નથી, છતાં હું જરૂર એમ ઈચ્છું છું કે એ ન પ્રસિદ્ધ થાય તો સારું, કેમ કે એમાંના એક પણ જવાબ વિશે જાહેર વિવાદમાં ખેંચાવાની મારી ઈચ્છા નથી.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ટી. આર. મહાદેવ આચર

તામિલ ગુરુકુળ

શેરમાદેવી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૯૩૫

૨૨૫. ટી. ટી. શર્માને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૯, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. એની સાથે તમારા સાપ્તાહિકની નકલ પણ મળી. મને લાગે છે કે તમારા છાપા માટે કંઈ પણ લખી મોકલવું મારે માટે બિલકુલ નકામું ગણાય કેમ કે હું એ વાંચી શકું એમ નથી અને તેથી એમાં તમે કેવી સામગ્રી પીરસો છો તેની મને કશી માહિતી નથી. જેની નીતિ અને જેના સિદ્ધાંતો હું જાણતો ન હોઉં અને જેના સંચાલકો પણ મને એટલા જ અજાણ્યા હોય એવા કોઈ છાપા માટે મેં કદી કશું લખ્યું હોય એવું મને યાદ આવતું નથી. એટલે હું આશા રાખું છું કે તમે કૃપા કરીને મને માફ કરશો. અને તમારા છાપાનો તરજુમો મને કરી આપવા માટે હું કોઈ મિત્રને બોલાવું ને એની પાછળ એટલો સમય

ખર્ચુ એવું તો તમે મારી તબિયતની અત્યારની હાલત જોતાં નહીં જ ઈચ્છતા હો એની મને ખાતરી છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ટી. ટી. શર્મા
સંપાદક, વિશ્વકર્ણાટક
બેંગલોર સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૨૦૧

૨૨૬. એન. શંકર આયરને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૯, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમે શેખોવની વાર્તામાંથી ઉતારો મોકલ્યો અને મિલની ખાદી વિશે માહિતી મોકલી તે માટે હું તમારો આભાર માનું છું. જેને મિલની ખાદી કહે છે એવી ખાદી કેટલીક મિલો છડે-ચોક વેચે છે એ હું જાણું છું. આ છેતરપિંડીની અસર બને એટલી ઓછી કરવા હું ખાદી સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એન. શંકર આયર
૧૪, પાટર્સ બિલ્ડિંગ
વાંદરા, મુંબઈ નં. ૨૦

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૭૯૧

૨૨૭. રાધાસુંદર દાસને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૯, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારી અરજીનો નિકાલ તમારા લાભમાં ન થયો એ જાણીને દુઃખ થયું. પણ તેથી તમારે નિરાશ ન થવું જોઈએ, તમારી અરજી નામંજૂર કરનાર પ્રત્યે ગુસ્સે પણ ન થવું જોઈએ. આવું તો બન્યા જ કરવાનું. અને આપણા અરજીઆ ન સ્વીકારાય એટલે અન્યાય થઈ ગયો એમ માની લેવું એ પણ ખોટું છે. કૃપા કરીને તમારી પ્રગતિ ને પ્રવૃત્તિની મને જાણ કરતા રહેજે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત રાધાસુંદર દાસ

સુરી પો. ઓ.

બિરભૂમ જિલ્લો

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોકોલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૭૯૨

૨૨૮. એચ. જી. પાઠકને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૨૯, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ હરિભાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યો. હિંદીમાં નહીં લખવા બદલ ક્ષમા માગવાની કંઈ જરૂર નથી. પણ આજથી છ માસ પછી તમને હિંદીમાં લખતા જોઈશ તો મને જરૂર આનંદ થશે.

અખિલ હિંદ ચરખા સંઘની કાઉન્સિલની અહીં મળેલી સભાની કોઈ પણ કાર્યવાહીમાં મ ભાગ લીધો નહોતો. તેમ તમે મોકલેલી નકલવાળો ઠરાવ પણ મેં જોયો નહોતો, કારણ કે જમનાલાલજી અને કાઉન્સિલના અન્ય સભ્યોને મેં વચન આપ્યું છે કે જ્યાં સુધી તેઓ મને પૂછશે નહીં ત્યાં સુધી તેઓ જે કંઈ કરતા હશે તેમાં હું સહેજ પણ માથું મારવાનો નથી.

એ ઠરાવમાં તમને જે કંઈ ગેરવાજબી લાગતું હોય તે હું ઈચ્છું છું કે તમે જમનાલાલજીને અથવા શ્રી બેંકરને લખી જણાવો. પરંતુ તમારી એ વાત સાથે હું પૂરેપૂરો સંમત થાઉં છું કે બિનજરૂરી નિયંત્રણો લાદીને કાર્યકરોને અગવડમાં મૂકવા ન જોઈએ. હું નથી માનતો કે એ જુવાનિયાઓના માર્ગમાં કશો પણ અવરોધ નાખવાની કાઉન્સિલની સહેજ પણ ઈચ્છા હોય.

રૂ. ૨૫૦૦/-ના ધિરાણ બાબતમાં હું એવું નહોતો સમજ્યો કે એ રકમ ગાંધી શિક્ષણ-માઝાનાં પુસ્તકો ખરીદવા વાપરવાની હતી. હું તો એવું સમજ્યો હતો કે એ રકમ શ્રી કાનિટ-કરનું દેવું ચૂકવી દેવામાં વપરાશે અને એ ચોપડીઓ એનો અવેજ ગણાશે. તેમ મેં એવું પણ નહોતું ધાર્યું કે એ ચોપડીઓના વેચાણમાંથી કશો નફો થાય તે અખિલ હિંદ ચરખા સંઘને મળશે. મને યાદ છે ત્યાં સુધી અમારે થયેલી વાતમાં કશો નફો કરવાનો વિચાર મેં કર્યો નહોતો તેમ છતાં કંઈ નફો થાય તો તે સ્વરાજ્યના નિભાવ અર્થે આપી દેવો એવો મારા મનમાં ખ્યાલ હતો, કેમ કે આખરે તો એ પ્રવૃત્તિ માટે બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિના જેટલી જ શ્રી કાનિટકરની જવાબદારી છે. જમનાલાલજી સાથેના તમારા પત્રવ્યવહારમાં તમે આ પત્રનો ઉપયોગ કરી શકો છો. એટલે પછી જરૂર હશે તો કાઉન્સિલની બીજી સભામાં તે મુજબ એ ઠરાવમાં ફેરફાર કરવામાં આવશે. પરંતુ એ ઠરાવ જેવો છે તેવો પણ ચાલે એવો છે. મને નથી લાગતું કે તમારા કામ માટે એમાં કશો ફેરફાર કરવાની જરૂર હોય.

એ ચોપડીઓને “અવેજ” કહેવાને બદલે એમણે આ સોદાને “વેચાણ”નું નામ આપ્યું છે, જે પરિણામે એકની એક જ વસ્તુ છે. અને નફાનો પ્રશ્ન બહુ દૂરના ભાવિની આશા છે.

ઠરાવમાં તમારે કશા ફેરફાર કરાવવા હોય તોપણ આ લેવડદેવડ અંગે તમારે જે લખાણ કરી આપવું પડે તે તો તમારે બેશક જલદી મોકલી દેવું જોઈએ.

કાઉન્સિલ મહારાષ્ટ્ર પ્રત્યે ઠંડું વલણ રાખે છે એ આક્ષેપ મને નથી લાગતું કે સાચો છે. તમારે સહન કરવું પડે છે એ સાચું છે. અને કદાચ એને લીધે કાર્યકર્તાઓ અકળાતા હશે ને કાઉન્સિલ પાસેથી જે ખરેખર એનાથી પૂરી પડે એવી નહીં હોય એવી અપેક્ષા રાખતા હશે, પણ જો આ હેરાનગતિ તમારા સિદ્ધાંતોને નબળા નહીં પાડતી હોય તો ઊલટી એ તમને સેવાને માટે વધારે લાયક બનાવશે.

લોકમાન્યનાં સંસ્મરણો લખી આપવાનું કહીને તો તમે મારી પાસેની બહુ થોડી શક્તિ જે મારે મારા અત્યારના કામમાં વાપરવાની જરૂર છે તેના ઉપર વિશેષ બોજે નાખવાની વાત કરો છો. પણ લોકમાન્ય કે એમના જીવનકાર્ય પ્રત્યેના મારા વલણ અંગે જે ખ્યાલ ઊભો થયો હશે તે હું ગમે તે લખું તેનાથી ભૂંસાવાનો સંભવ નથી. એ તો ત્યારે જ ભૂંસાશે જ્યારે મારું આચરણ દેઠ સુધી એકધારું નિષ્કલંક રહે. અને મારાથી એ બન્યું કે નહીં તે તો મારા મરણ પછી જ નક્કી થઈ શકે. એટલે જો હું કશું લખું તોપણ તમે એનો જે બદલો મળવાની મને આશા આપો છો તેની લાલચે તો હું ન જ લખું એ નક્કી છે.

તમે જે બેકારીની વાત લખી છે તે વિશે તો અહીં બેઠાં બેઠાં મારાથી શું થઈ શકે તેની મને સમજ પડતી નથી. હું એટલું જ કહી શકું કે જે લોકોને કામ આપી શકાય એમ હોય તેવા બંધાનાં નામ તમે ટેકનિકલ ખાતાને મોકલી આપો. મારું અંગત માનવું એવું છે કે કામ કરવા ખુશી હોય એવા એકે એક જણને ખાટી પ્રવૃત્તિમાં કામ આપી શકાય તેમ છે. પણ બંધા જ સહકાર્યકરોમાં હું એવી શ્રદ્ધા રેડી શકું નહીં. અને તેથી આવા વ્યવહારુ કાર્ય માટે તો અત્યારે તમે મને મૂએલો માની લો એ જ ઉત્તમ છે. હું ફરીથી જીવતો થાઉં અને વ્યવહારુ કામમાં પડું તો તમે જરૂર મારી પાસે આવજો. પણ અત્યારે તો તમારે શ્રી બેંકર પાસે જ જવું પડશે. એક નીતિ ઘડી કાઢો અને પછી જુઓ કે આજા માણસોને દેકાણે પાડી શકાય તેવું છે કે નહીં. મારા ઉપર હવે આધાર રાખી શકાય તેમ નથી તે કારણે નિરાશ બનીને લાયક હોય એવા બેકાર માણસો વતી પ્રયત્ન કરવાનું પડતું મૂકશો નહીં.

મિલમાલિકો સાથે સહકાર કરવાની બાબતમાં જાણાવવાનું કે ખરું જોતાં એમણે જ આપણને સહકાર આપવાનો છે. એટલે અત્યારે તો આપણો સહકાર આ રીતનો હોય! ખાદીને સસ્તી બનાવો, વધારે ટકાઉ બનાવો, અને સરકાર પાસેથી બની શકે એટલી મદદ મેળવવામાં મિલમાલિકોને સહાય કરો.

હવે બધી વાતોની ચોખવટ થઈ ગઈ ને? અન્નપૂર્ણાબાઈનું વ્રત હું ધ્યાનમાં રાખીશ. તમારી પોલિસીની રીતસરની રસીદ માટે તમે કૃપા કરીને શ્રી બેંકરને લખજો.

શ્રી જોગજેકરની નાની હાથસાળો આવવાની હું રાહ જોઈશ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એચ. જી. પાઠક

૨૮૩, સદાશિવ પેઠ

પૂના સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૭૯૩

૨૨૯. કુસુમબહેન દેસાઈને પત્ર

બેંગલોર,

જુલાઈ ૨૯, ૧૯૨૭

ચિ. કુસુમ,

તમારા કાગળની હું રાહ જોયા જ કરતો હતો. થોડું ચિ. વસુમતીએ^૧ મને જાણાવ્યું હતું. હવે તમારા કાગળે પૂરણી કરી.

હરિભાઈના વિદ્યાર્થીઓને સાચવી તમારે બેસી જવું અને તેઓ તમને સાચવે અને તમારી રક્ષા કરે એના જેવું બીજું વધારે સારું હું કશું જ સમજું નહીં. પણ તે કામ તમારાથી ઊપડી શકે કે નહીં તે તો તમે જ વધારે જાણી શકો. હું જોઉં છું કે તમે હરિભાઈનાં પત્ની હતાં તેટલે જ અંશે તેની શિષ્યા પણ હતાં. તમારું મન કેટલે અંશે ઘડાયું છે એ તો તમે અને હિતેચ્છુઓ અનુભવે જ જાણીશું. આપણા મનની આપણને હમેશાં ખબર હોતી નથી.

ચિ. વસુમતીના અને ભાઈ છગનલાલ જોશીના^૨ કાગળ ઉપરથી જોઉં છું કે તમારા વિવાહમાં તમારો હાથ સારી પેઠે હતો. હરિભાઈને જ પરણવાનો આગ્રહ તમારો જ હતો. તમારી પસંદગીને તમે અનેક રીતે દીપાવી શકો છો. જે બાળા પોતાના કરતાં બહુ મોટી ઉંમરના પુરુષને પતિ તરીકે પસંદ કરે છે તે શરીરને નહીં પણ તે શરીરના સ્વામીને વરે છે. હરિભાઈનું શરીર ગયું છે. પણ તે પોતે તો તમારી પાસે આજે છે અને તમે ધારો ત્યાં લગી રહેશે.

મને પૂછવું હોય તો પૂછજો. આ માસની આખર સુધી બેંગલોરમાં જ છું.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

વાપુના પત્રો - કુસુમબહેન દેસાઈને, પા. ૪

૧. સ્વ. સાક્ષર શ્રી નવલરામ લક્ષ્મીરામનાં પુત્રવધૂ.

૨. સાબરમતી આશ્રમવાસી તથા આશ્રમના મંત્રી,

૨૩૦. મિશનરીઓ સાથે સંભાષણ^૧

[જુલાઈ ૨૯, ૧૯૨૭]^૨

બેંગલોરના મિશનરીઓ જોડે સંભાષણનો બીજો પ્રસંગ વધારે મહત્ત્વનો હતો. પહેલામાં તો તેમને પોતાનું કાર્ય ઉઠાવી લેવાની વિનંતી હતી, જ્યારે બીજામાં ચર્ચાસ્પદ વિષયો ચર્ચાયા. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ જે હેતુથી હિંદુસ્તાનમાં કામ કરવા આવે છે તથા જે રીતે કામ કરે છે, તેની ઉપર ગાંધીજીએ પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો, અને મિશનરીઓને ચર્ચા કરવાને નોતર્યા. આરંભ આમ કર્યો :

દક્ષિણ આફ્રિકામાં હું મિશનરીઓના નિકટ સહવાસમાં આવ્યો ત્યારથી હું તેમનો મિત્ર બન્યો છું. હું મિત્ર તો થયો છું, પણ મેં હમેશાં ટીકા પણ કરી છે. ટીકાખોર થવાની મારી ઈચ્છા હતી એમ નહીં, પણ મને લાગ્યું છે કે એમની લાગણી દૂભવવાનું જોખમ વહોરીને પણ જે મારું હૃદય એમની આગળ ખોલીશ તો હું એમની વધારે સેવા કરી શકીશ. તેઓ દુભાયા હતા એવું એમણે મને કદી લાગવા દીધું નથી.

પછી ગાંધીજીએ મદ્રાસના મિશનરીઓ આગળ પોતે પહેલું ભાષણ સ્વદેશી વિશે આપેલું તેની વાત કરી. એ ભાષણ અપાયાને બાર વરસો વીતી ગયાં છે, અને “ઘાડાં ધૂમસ ગાભ પણ વીખરાઈ ગયાં છે”, એટલે આજે કાંઈક વધારે સહૃદયતાથી એકબીજા સાથે વાત થઈ શકશે એમ જણાવ્યું :

આટલી પ્રસ્તાવના પછી તમારા અને મારા સેવાકાર્ય વચ્ચે જે મુખ્ય ભેદ બતાવવા માગું છું તે એ છે કે હું લોકોની ધર્મશ્રદ્ધાને સબળ બનાવું છું, જ્યારે તમે એની જડ ઉખેડો છો. જે લોકોની સેવા કરવા તમે આવો છો તેમના ધર્મો એ અચળ વસ્તુ છે એમ માનીને તમે ચાલો, તો એથી તમારું કામ વધારે દીપી નીકળશે. એ ધર્મો ગમે તેટલા અધૂરા હોય તોપણ લોકોને મન એ અમૂલ્ય છે. અને હું કહું છું એ સમજવા માટે કદાચ તમારે બાઈબલનો સંદેશ જગતની આજની પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિએ નવેસર વાંચવો પડશે. શાસ્ત્રનું વચન તો એનું એ જ રહે છે, પણ એનું રહસ્ય — એનો આત્મા નિરંતર ઊંડો અને વ્યાપક થતો જાય છે. એટલે એમ પણ બને કે બાઈબલમાં કહેલી ઘણી વસ્તુઓનો નવી શોધખોળોની દૃષ્ટિએ નવો અર્થ કરવો પડશે. આધુનિક વિજ્ઞાનની શોધખોળોની નહીં, પણ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં થયેલા સર્વ ધર્મને સમાન એવા પ્રત્યક્ષ આત્માનુભવની દૃષ્ટિએ. જહોનની સુવાર્તાના જે વચનને આધારે તમે પ્રચારકાર્ય કરવા નીકળો છો, તે વચનો અવશ્ય ફરી વાંચવાની અને એનો નવો અર્થ કરવાની જરૂર છે. હું માનતો થયો છું કે આપણ મનુષ્યોની જેમ શબ્દોનો પણ વિકાસ થાય છે, અને શબ્દોના અર્થ એક પછી એક ભૂમિકા વટાવીને વિકાસ પામે છે. દાખલા તરીકે “ઈશ્વર” એ સર્વોત્તમ શબ્દનો અર્થ આપણે સૌને માટે એકસરખો નથી. આપણા પોતપોતાના અનુભવ અનુસાર એમાં ભેદ એનો બીજો અર્થ કરશે. ઈશ્વર અને હિંદુ ધર્મનો જે અર્થ હું કરું છું એને સનાતનીઓ કદાચ નહીં સ્વીકારે. પણ ઈશ્વર તો અખૂટ ધીરજવાળો છે. ગમે તેટલી ગાળ અને ગમે તેટલા અનર્થોને તે સહન કરી લે એવો છે. જગતના બધા આધ્યાત્મિક અનુભવોને ભેગા કરીએ તો

૧. મહાદેવ દેસાઈના “ મિશનરીઓ સાથે સંભાષણ ”માંથી.

૨. મહાદેવ દેસાઈના “ સાપ્તાહિક પત્ર ”માંથી.

એમાંથી મનુષ્યની આધ્યાત્મિક ક્ષુધાને તૃપ્તિ મળે એવું તત્ત્વ મળી રહેશે. ખ્રિસ્તી ધર્મને ૧૮૦૦ વરસ થયાં છે, ઈસ્લામને ૧૩૦૦ વરસ થયાં છે. એ બંનેની શક્તિ કેટલી હશે એ કોણ જાણી શકે? મેં વેદ મૂળ સંસ્કૃતમાં વાંચ્યા નથી, પણ એનું રહસ્ય જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને મેં વિના સંકોચે કહ્યું છે કે વેદ ૧૩,૦૦૦ વરસના જૂના હોય, — અને એમ હોઈ શકે, કારણ ઈશ્વરની વાણી એ ઈશ્વરના જેટલી જ સનાતન છે, — છતાં વેદનો પણ આપણા અનુભવની દૃષ્ટિએ નવો અર્થ કરવો જોઈએ. આપણી બુદ્ધિની મર્યાદા ઉપરથી આપણે ઈશ્વરની શક્તિની મર્યાદા ન બાંધવી જોઈએ. તેથી તમે જેઓ હિંદુસ્તાનને શીખવવા આવ્યા છો તેમને હું કહું છું કે તમે હિંદુસ્તાન પાસેથી જ્ઞાન લીધા વિના તેને જ્ઞાન આપી નહીં શકો. તમે જે અનુભવના ભારે ભંડાર આપવા આવ્યા હો તો તમે આ દેશના જ્ઞાનભંડારમાંથી જ્ઞાન લેવા માટે તમારા હૃદયનાં દ્વાર ઉઘાડો. અને તમારે નિરાશ થવાપણું નહીં રહે, તેમ તમે બાઈબલનો સંદેશો અવળો સમજ્યા એમ પણ નહીં ગણાય.

આ પછી જે બહુ રસમય ચર્ચા થઈ તેનો સાર હું નીચે આપું છું.

સ૦ ત્યારે અમે શું કરી રહ્યા છીએ? અમે આજે જે કાર્ય કરીએ છીએ તે યોગ્ય નથી?

જ૦ તમે યોગ્ય વસ્તુ અયોગ્ય રીતે કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો. તમે લોકોની ધર્મશ્રદ્ધાની જડ કાઢવાને બદલે તેમાં વધારો કરો એમ હું તમારી પાસે માગું છું. જેમ મૈસૂરના દીવાને ધારાસભા આગળના ભાષણમાં કહ્યું કે આદિકર્ણાટકોને (અંત્યજેને) સારા હિંદુઓ બનાવવા જોઈએ, કારણ તેઓ હિંદુ ધર્મનું અંગ છે; તેમ હું તમને કહું કે તમે અમને સારા હિંદુઓ બનાવો, એટલે કે સારાં સ્ત્રીપુરુષો બનાવો. માણસ ખ્રિસ્તી બને તોપણ એ પોતાના સમાજથી વિખૂટો શા સારુ પડી જાય? હું નિશાળમાં ભણતો હતો ત્યારે મેં કહેવાતું સાંભળેલું કે ખ્રિસ્તી થવું એટલે એક હાથમાં દાડની બાટલી અને બીજા હાથમાં ગોમાંસ લેવું. આજે સ્થિતિ સુધરી છે. છતાં ખ્રિસ્તી ધર્મ એટલે હિંદીપણાનો ત્યાગ અને ગોરાપણાનો સ્વીકાર, એ સ્થિતિ આજે જોવા ન મળે એમ નથી. સારા થવાને માટે અમારે અમારી સાદાઈનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ શું? લોકોની સાદાઈને તમે નિર્મૂળ ન કરી નાખો.

સ૦ અમારી પાસે માત્ર સેવા કરવી ને જ્ઞાન આપવું એટલા બે જ સવાલો નથી. ત્રીજે પણ સવાલ છે તે ધર્મપ્રચારનો; ઈશુના પુનરાગમનનાં અને માનવજાતનાં પાપો ધોવાને એણે કરેલા પ્રાણાર્પણના શુભ વર્તમાન જગતને સંભળાવવાનો છે. એ શુભ વર્તમાન સંભળાવવાનો ખરો માર્ગ કયો? અમારે લોકોની ધર્મશ્રદ્ધા ઉજેડી ન નાખવી જોઈએ એ ખરું, પણ અલ્પ વસ્તુઓ પરની તેમની શ્રદ્ધા તો અમે અવશ્ય ચળાવીએ.

જ૦ એટલે શાસ્ત્રાર્થનો સવાલ આવ્યો. મારે એમાં ઊતરવું તો ન જોઈએ, પણ હું એટલું કહું કે ઈશ્વરે ક્રૂસનો ભાર ૧૮૦૦ વરસો પર ઉપાડીને મૂકી નથી દીધો. એ ભાર તો તે આજે પણ ઉઠાવી રહ્યો છે; અને તેનું મરણ અને પુનરુત્થાન તો રોજ થયા કરે છે. બે હજાર વરસો પર મરણ પામેલા ઐતિહાસિક ઈશ્વરના ઉપર જગતને આધાર રાખવાનો હોય તો તેથી એને શું આશ્વાસન મળવાનું હતું? એટલે તમે ઐતિહાસિક ઈશ્વરનો ઉપદેશ ન કરજો, પણ આજે તમારી દ્વારા ઈશ્વર પ્રગટ થઈ રહ્યો છે તેનો ઉપદેશ કરજો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઘણા મિત્રોને મળેલો. પિયર્સન, પાર્કર અને બટલર વગેરેનાં ઘણાં પુસ્તકો પણ મેં વાંચેલાં. સૌએ પોતપોતાના જુદા જુદા અર્થ આપેલા. મેં વિચાર કર્યો કે આ અનેક અર્થોની જગમાં મારે શા સારુ પડવું જોઈએ? આપણા વતી આપણી જીભ બોલે તેના કરતાં આપણાં આચરણોને બોલવા દેવાં એ જ

સારું છે. એન્ડ્રૂઝ કદી ઉપદેશ આપતા નથી. તે પોતાનું કામ અવિરતપણે કર્યું જાય છે. તેમને પૂરતું કામ મળી રહે છે. જ્યાં કામ મળે ત્યાં તેઓ ઠરી જાય છે, અને પોતે કષ્ટ વેઠીને જે સેવા કરે છે તેનો યશ પોતે જરા પણ લેતા નથી. હું ઘણા સાચા ખ્રિસ્તીઓને ઓળખું છું, પણ એન્ડ્રૂઝ કરતાં ચડિયાતો ખ્રિસ્તી મેં કોઈ નથી જોયો.

સ૦ પણ કાષ્ટ અને પાપાણની પૂજનું શું? એમાં સુધારો ન કરવો જોઈએ?

જ૦ અમે અસ્પૃશ્ય કહેવાતા લોકોમાં અને પછાત વર્ગોમાં કામ કરીએ છીએ. પણ એમની માન્યતાઓની પંચાતમાં અમે કદી નથી પડતા; પછી ભલે એ માન્યતાઓ ભૂંડી હોય. આપણે સાચું, સરળ જીવન ગાળવા માંડીએ, એટલે વહેમો અને અનિષ્ટ વસ્તુઓ તો તરત જ ખરી પડે છે. એમની માન્યતાઓ સુધારવી એ હું મારું કામ નથી માનતો. હું તો એમને સદાચરણ રાખવાનું કહું છું. તેઓ સદાચારી થાય એટલે પછી માન્યતાઓ સુધરતાં વાર નથી લાગવાની.

સ૦ તમે સાદાઈની વાત કરો છો. પણ આ મોટરોના યુગમાં અમારે શું કરવું? તમે મોટર વિના અહીં ન આવી શક્યા હોત.

જ૦ મોટર એ કંઈ આવશ્યક વસ્તુ નથી. મારે અહીં આવવાને મોટરની જરૂર તો નહોતી જ. જે ઈશ્વર આપણને ઉપયોગી બનાવવા માગતો હશે તો આપણને ઉપયોગી બનાવવાનાં સાધનો પણ તે જોળી કાઢશે. મોટર એ આપણા આધ્યાત્મિક અનુભવનો સાર નથી. ઈશુ કે મહમદના કાળમાં મોટરો ક્યાં હતી? પોતાના કાર્ય માટે એમને એની જરૂર પણ નહોતી પડી. સાચી પ્રગતિને માટે હું મોટરને આવશ્યક નથી માનતો. આપણે નમ્ર બનવાની જરૂર છે; અને નમ્રતા અને સાદાઈ એ માત્ર બાહ્યાચારની વસ્તુઓ નથી. પૌલ જે નમ્રતાથી વાત કરે છે તે હૃદયની નમ્રતા છે. સાચા ખ્રિસ્તીને બોલવાની જરૂર ન હોય. તે તો ઈશ્વરનું કામ કર્યા કરે છે. મારું પોતાનું દૃષ્ટાંત ટાંકું? દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં જે કામ કર્યું તેમાં ભાષણોનો ભાગ ઓછામાં ઓછો હતો. જે સાઠ હજાર માણસો એક પલકવારમાં નીકળી પડ્યા અને મને આવી મળ્યા તેમાંના ઘણાખરાએ તો મને જોયો પણ નહોતો, પછી મારું ભાષણ તો ક્યાંથી સાંભળ્યું હોય?

સ૦ અમારો ખ્રિસ્તી સિદ્ધાંત એ જ એક સાચું તત્ત્વ છે એમ અમને લાગતું હોય તો અમારાથી બીજાને વખોડ્યા વિના કેમ રહેવાય?

જ૦ હવે મારે સહિષ્ણુતાનો ધર્મ સમજાવવો રહ્યો. બીજા ધર્મ તમારા ધર્મ જેટલો સાચો છે એમ તમને ન લાગે, તો એટલું તો લાગવું જોઈએ કે એ ધર્મના માણસો તમારા જેટલા જ સાચા છે. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓની અસહિષ્ણુતા કેટલાંક વરસો પહેલાં હતી એવી બેહૂદી નથી રહી એ આનંદની વાત છે. ખ્રિસ્તી સાહિત્ય મંડળે પ્રસિદ્ધ કરેલી ઘણીયે ચોપડીઓમાં હિંદુ ધર્મની જે ઠેકડી કરવામાં આવતી હતી તેનો વિચાર કરો. થોડા વખત પર એક બહેને મને લખેલું કે જ્યાં સુધી હું ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર નહીં કરું ત્યાં સુધી મારા કામની કશી કિંમત નથી. અને એ ખ્રિસ્તી ધર્મ જેને હું ખ્રિસ્તી સિદ્ધાંત માનું છું તે નહીં, પણ જેને તે ખ્રિસ્તી સિદ્ધાંત માને છે તે!! એને વિશે તો હું એટલું જ કહી શકું કે એ વૃત્તિ અયોગ્ય છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૧-૮-૧૯૨૭

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૧-૮-૧૯૨૭

૨૩૧. કમલાખડેન દાસગુપ્તાને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૩૦, ૧૯૨૭

પ્રિય બહેન,

અંગત પત્રનો જવાબ હું બીજા પાસે લખાવું છું તેથી તમે માફ નહીં લગાડો એવી આશા રાખું છું.

તમે જણાવી છે તેવી મુશ્કેલીઓ તમારે એકલાંને જ છે એવું નથી. પણ જે તમારામાં ધીરજ હશે, તમારા આદર્શોને ખંતથી વળગી રહેવાની મક્કમતા હશે અને નમ્રતા હશે, તો તમારાં માબાપના દબાણને જીતી લેતાં તમને કશો વાંધો આવશે નહીં. કારણ કે આખરે તો એમને સામાન્ય અનુભવ પ્રમાણે વર્તવાનું હોય છે. અને સામાન્ય અનુભવ એવો છે કે જુવાન છોકરાઓ અને છોકરીઓ બંને ઉત્સાહની પળોમાં ઊંચા આદર્શો સેવવા માંડે છે, પણ છેવટ સુધી એ આદર્શો તેઓ પાળી શકતાં નથી. હું પોતે આવા કેટલાયે દાખલા જાણું છું. એટલે માબાપો ચેતીને ચાલે છે અને પોતાનાં સંતાનોના ઊંચા આદર્શોને બહુ મહત્ત્વ આપતાં અચકાય છે. જે તમારાં માબાપ તમારું લગ્ન કરી નાખવાનો આગ્રહ રાખતાં હોય તો તેઓ તમને સાબરમતી આશ્રમમાં કેવી રીતે જવા દે? અને બીજું, મારે તમને પહેલેથી કહી દેવું જોઈએ કે એ આશ્રમ વિશે કોઈ લોભાવનારી કલ્પના રખે કરી બેસતાં. એ તો મજૂરિયા લોકો માટેની, એટલે કે જેઓ પોતાના હાથપગ વડે મજૂરી કરવાનું નૈતિક મૂલ્ય પિછાનતા હોય અને એની આવશ્યકતામાં માનતા હોય તેમને રહેવા માટેની જગા છે. અંગ્રેજી તો ત્યાં ભાગ્યે જ બોલાવું હોય છે. અને હિંદી ન આવડતું હોય તે તો ત્યાં ચાલે જ નહીં.

બેથ્યુન કોલેજની છોકરીઓનું જીવનધોરણ કેવું છે તે હું જાણું છું. એ કોલેજમાં જે સગવડો અપાય છે અને છોકરીઓ ત્યાં પોતાને માટે જે સગવડો ઊભી કરે છે તેને જે તમે તમારી જરૂરિયાતો માનતાં શીખ્યાં હો તો તો આશ્રમ જીવનની સાદાઈથી તમને સંતોષ થવાનો સંભવ બહુ ઓછો છે. પણ મારા ચેતવ્યા છતાં તમને હજી પણ આશ્રમ પ્રત્યે આકર્ષણ રહેતું હોય અને તમારાં માબાપ તમને છૂટ આપતાં હોય, તો તમારું નામ હું ત્યાંના વ્યવસ્થાપક મંડળને મોકલી આપીશ.

તમારા હવે પછીના પત્રમાં તમારે વિશે થોડી વધારે વિગતો મને જણાવવા તરફી લેશો. તમારી ઉંમર, તમારા પિતાનો ધંધો અને એ પ્રકારની તમને મારે જાણવા જેવી લાગે એવી બાબતો વિશે લખજો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીમતી કમલા દાસગુપ્તા

૧, અખિલ મિસ્ત્રી લેન

ક્લકતા

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૬૨૬

૨૩૨. ડૉ. બી. એસ. મુંજેને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૩૦, ૧૯૨૭

પ્રિય ડૉ. મુંજે,

તમને નડેલા અકસ્માતનું વિગતવાર વર્ણન કરતો તમારો પત્ર મળતાં મને નિરાંત વળી. પ્રભુનો પાડ માનો કે તમને થયેલી ઈજાથી કશી કાયમની ખોડ રહેવાની નથી. તમે બધાં કેવી ચમત્કારિક રીતે બચી ગયાં!

તમારા પૌત્રને કહેજો કે તેઓ કશી ઈજા વગર અદ્ભુત રીતે બચી ગયા એનો દેશને ઘણો મોટો લાભ મળવો જોઈએ. માટે એમણે તો પોતાના દાદા કરતાં અને મારા જેવા એમના વૃદ્ધ સમકાલીનો કરતાં સારું કામ કરવાના પાકા નિશ્ચય સાથે પોતાનું જીવન દેશની સેવામાં અર્પી દેવા માટે અત્યારથી જ તૈયારી કરવા માંડવી જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૨૦૨

૨૩૩. એકનાથ શ્રીપાદ પટવર્ધનને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૩૦, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

મારી બીમારી અને રખડપટ્ટીને કારણે ઘણા સમયથી તમારા પત્રનો જવાબ આપી શકાયો નથી, તે માટે કૃપા કરીને દરગુજર કરશો. જે હું સાજાં હોત અને પહેલાંની માફક કામ કરી શકતો હોત તો તમારી મુસીબત અંગે મેં કંઈક કર્યું હોત. પણ અત્યારે તો હું ખરેખર લાચાર છું. તમે જાણો છો કે તમામ વહીવટી કામ મેં લગભગ છોડી દીધું છે. માત્ર પત્રવ્યવહાર, સંપાદનકાર્ય અને બિલકુલ જરૂરી હોય એટલું કરવાનું, આરામ લેતાં લેતાં હું કરું છું. જમનાલાલજી સંઘના કાર્યકારી અધ્યક્ષ છે. એટલે મારી સલાહ છે કે તમે એમને મળો અને તમારી વાતની ખાતરી કરાવો.

મારી તબિયત અટકી પડતાં પહેલાં તમારા આખાં પ્રકરણની મેં એમની સાથે ચર્ચા તો કરી જ છે. હમણાં થોડા જ દિવસ પહેલાં તેઓ સંઘની કાઉન્સિલની બેઠક માટે અહીં આવ્યા હતા, તેમ છતાં એ બેઠકની કાર્યવાહીમાં મેં ભાગ લીધો નહોતો અને જમનાલાલજી સાથે કોઈ પણ વહીવટી પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી નહોતી. ખરું કહું તો તમારા વિદ્યાલયની અને તમારી મુસીબતોની પહેલાંના કરતાં વધારે વિગતે અભ્યાસ કરવાની મેં ઉમેદ રાખી હતી. પણ હું

અશક્ત બની ગયો એટલે આ અને એના જેવી બીજી બધી યોજનાઓ રખડી ગઈ. એટલે હું આશા રાખું છું કે તમે મને ક્ષમા કરશો.

તમે બીડેલો કાગળ સોમવારે રજિસ્ટર કરેલી ટપાલથી રવાના કરવામાં આવશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એકનાથ શ્રીપાદ પટવર્ધન

પ્રમુખ, ટિળક મહાવિદ્યાલય

મહાલ, નાગપુર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૭૯૪

૨૩૪. વી. વી. દાસ્તાનેને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
જુલાઈ ૩૦, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ દાસ્તાને,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમને મળાયું નહીં તે માટે દિલગીર છું. જે મારામાં બીમાર થયા પહેલાં હતી તેવી શક્તિ હોત તો તો ખાદી સેવાની ઉમેદ રાખનાર એક પણ માણસને માત્ર જગાના અભાવે મેં પાછો ન જ કાઢ્યો હોત. પરંતુ જમનાલાલજી અને શંકરલાલે તો એમની શક્તિ અને આત્મશ્રદ્ધા પ્રમાણે જ નિવેડો લાવવો જોઈએ, માટે આ બાબતમાં ગુણદોષ તમારે એમની સાથે જ ચર્ચવા જોઈએ. હું પણ એવી ચર્ચા કરીશ, પણ મારું કામ કુરસદે થવાનું. બેશક, બની શકે એમ હોય તો આને લીધે તમારો આત્મવિશ્વાસ જરા પણ ઓછો થવો ન જોઈએ. પરંતુ જે ખરેખર આપણા હાથ હેઠા પડ્યા હોય, તો આપણે બહાદુર બનવાનો ડોળ પણ ન કરવો જોઈએ. સૌથી મોટી વાત એ છે કે આપણે સાચા બનવું જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત વી. વી. દાસ્તાને

અ. હિ. ચ. સં. (મહારાષ્ટ્ર શાખા)

પિમ્પરાલા પો. ઓ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૭૯૫

૨૩૫. બેંગલોરની ચામરાજેન્દ્ર સંસ્કૃત પાઠશાળામાં ભાષણ

જુલાઈ ૩૦, ૧૯૨૭

ગાંધીજીએ આને માટે આભાર માનતાં કહ્યું :

તમે મને સંસ્કૃત માનપત્ર આપીને ભારે માન આપ્યું છે એ માટે આભારી છું. હું માનું છું કે દરેક હિંદુ બાળક અને બાળાનો સંસ્કૃત જ્ઞાન મેળવવાનો ધર્મ છે, અને દરેક હિંદુએ એટલું સંસ્કૃત જાણવું જોઈએ જેથી તે પોતાના વિચાર પ્રસંગ પડે તો સંસ્કૃતમાં જણાવી શકે.

આટલું કહીને પંડિતોને ઉદ્દેશીને બે શબ્દો કહ્યા :

મૈસૂર રાજ્યમાં શૂદ્રો અને અંત્યજને સંસ્કૃત શીખવવાથી ડરતા અથવા સંસ્કૃત શીખવવામાં અધર્મ માનનારા પંડિતો પડયા છે એમ જાણીને મને દુઃખ થયું. શૂદ્રોને સંસ્કૃત શીખવાનો એટલે વેદ વાંચવાનો અધિકાર નથી એને માટે શાસ્ત્રમાં ક્યાં પ્રમાણ છે તે હું જાણતો નથી, પણ સનાતની હિંદુ તરીકે મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે કે આવું કંઈ પ્રમાણ હોય તોપણ આપણે આપણાં શાસ્ત્રવચનોનો અક્ષરાર્થ કરીને તેના હાર્દને હણવું નહીં જોઈએ. માનવજાતિમાં જેમ વિકાસની ક્રિયા ચાલુ છે તેમ શબ્દોમાં પણ વિકાસ થયા જ કરે છે, અને જે કોઈ પણ વેદવચનનો બુદ્ધિ અને હૃદય ન સ્વીકારી શકે એવો અર્થ કરવામાં આવતો હોય તો તે ત્યાજ્ય છે. હવે મારી સમજ પ્રમાણે હિંદુ ધર્મમાં અસ્પૃશ્યતાને ક્યાંયે સ્થાન નથી, અને હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગમાં મેં એવા ઘણા “અસ્પૃશ્યો”ને જોયા છે કે જેઓ અસ્પૃશ્ય ભાઈઓના કરતાં બુદ્ધિ કે નીતિમાં જરાય ઉતરતા નથી. આજે જે બ્રાહ્મણ બાળક અને બાળાઓએ સંસ્કૃત શ્લોકો સંભળાવ્યા તેના જ જેવા શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરનારાં આદિકર્ણાટક બાળકો તો મેં મૈસૂરમાં ઘણાં જોયાં છે. એટલે અસ્પૃશ્યતાને હિંદુ ધર્મમાં કોઈ પણ કારણે સ્થાન ન હોઈ શકે એમ હું આગ્રહપૂર્વક માનનારો છું. આમ છતાં તમે મને વિદ્યાલયમાં બોલાવી માન આપ્યું, અને મારા વિચારો પ્રત્યે પણ સહાનુભૂતિ આપી તે માટે હું આપનો આભારી છું. અહીં અનેક બ્રાહ્મણો તકલી ચલાવી રહ્યા છે તે જોઈને મને બહુ આનંદ થાય છે, પણ એ તકલીના સૂતરે જનોઈ બનાવીને જ તમે સંતોષ ન માનો એમ હું ઈચ્છું છું. જનોઈ તો એ સૂતરનાં જ બનાવજો, પણ તમારાં કપડાં પણ એ સૂતરનાં બનાવી પહેરતા થશો તો જ તમે ધર્મને શોભાવશો. અહીં વિદ્યાલયમાં આવી વિદેશી વસ્ત્રો પહેરેલાં બાળકબાળાઓને સંસ્કૃત શ્લોકો ઉચ્ચારતાં જોઈ મને તો બહુ દુઃખ થયું. મને એ બહુ ભૂંડું લાગ્યું. બાહ્યાચારમાં ધર્મનું રહસ્ય નથી રહેલું, પણ બાહ્ય ઘણી વાર આંતરને પ્રગટ કરનાર હોય છે, એટલે જ્યારે જ્યારે સંસ્કૃત પાઠશાળાઓમાં જાઉં છું અથવા જ્યાં આર્યવિદ્યાનો અભ્યાસ ચાલતો હોય તેવી સંસ્થામાં જાઉં છું ત્યારે આપણા પ્રાચીન ઋષિઓના સાદા અને પવિત્ર વાતાવરણની ઝાંખી કરવાની આશા રાખું છું. એ ઝાંખી હું અહીં નથી કરી શક્યો એ માટે દિલગીર છું, અને હું શિક્ષકો અને બાળકોનાં માતાપિતાને વિનંતી કરું છું કે તેઓ અહીં ભણતાં બાળકોને આર્યસંસ્કૃતિને અનુરૂપ ખાદી પહેરાવે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ચંગ હિન્ડિયા, ૧૮-૮-૧૯૨૭

ભાષાંતર : નવજીવન, ૨૧-૮-૧૯૨૭

૨૩૬. કુદરતનો કોપ

[ઓગસ્ટ ૧, ૧૯૨૭^૧]

કુદરત તો કદી કોપ કરતી નથી. તેના કાયદા સારી ઘડિયાળની જેમ અચૂક કામ કરે છે. તેમાં સુધારાવધારા નથી થતા. તેમાં સુધારાવધારા કરવાનો અધિકાર પણ કુદરતે રાખ્યો નથી. તેમ કરવાની કુદરતને જરૂર પણ હોતી નથી. કુદરત સંપૂર્ણ હોવાથી તેના કાયદા પણ સંપૂર્ણ છે.

પણ આપણે તે કાયદા જાણતા નથી તેથી જ્યારે તે આણધાર્યું કામ કરે છે ત્યારે તેને આપણે કુદરતના કોપને નામે ઓળખીએ છીએ. એવો કોપ કુદરતે હમણાં ગુજરાત ઉપર કર્યો છે. આ નાનકડા સરખા પ્રલયનું^૨ સ્વરૂપ બેંગલોરમાં બેઠો હું પૂરું ઓળખી ક્યાંથી શકું? છાપામાં આવેલા તારો ને વલ્લભભાઈએ મોકલેલો એક તાર તથા આશ્રમથી આવેલો એક તાર આ કોપનું પ્રમાણ જાણવાનું મારું સાધન છે.

આ આપણાં પાપની શિક્ષા છે કે કંઈક આવશ્યક લાભ દેનારી શરતી ક્રિયા છે તે ઈશ્વર જ જાણે છે. આપણે તેને આપણાં પાપોનું ફળ માનવું યોગ્ય જ છે. નૈતિક પાપો ને આર્થિક પાપોની વચ્ચે મોટો ભેદ નથી, એટલું જ નહીં પણ બંનેની વચ્ચે નિકટ સંબંધ છે. જૂઠું બોલવું એ એક જાતનું, ને નદીનું પાણી મેલું કરવું અથવા ખેતરમાં ઘઉંને બદલે અફીણનો કે તમાકુનો પાક વાવવો તે ત્રણ પાપોમાં પ્રમાણનો ભેદ છે, નીતિનો નથી. જૂઠું બોલનારનો આત્મા હણાય છે ને પાણી મેલું કરનારનો નથી હણાતો, અથવા તો અફીણનો પાક વાવનારનો આત્મા સુખી થાય છે એવું કંઈ નથી. જેમ આપણું જ્ઞાન શુદ્ધ થાય તેમ આપણું આપણાં પાપોનું જ્ઞાન વધે.

પણ આ જ્ઞાનમાં વધારો થાય ત્યાં લગી પલાંઠી વાળી બેઠા રહીએ, અને આપણી નરી આંખે જે નુકસાન થયેલું જોઈએ છીએ તેનો ઉપાય ન કરીએ તો મૂરખમાં ખપીએ.

વલ્લભભાઈએ પ્રાંતિક સમિતિ વતી ફાળો ખોલ્યો છે,^૩ તેમાં પૈસા ભરાવવા મણિલાલ કોઠારી^૪ નીકળી પડયા છે, ને તેમને પરોપકારી ધનિકોએ રૂ. ૩૦,૦૦૦ તો આપી પણ દીધા છે એવો તેમનો તાર છે. તેમાં જેટલા ભરાય તેટલા સજ્જનો ભરે. આભ ફાટ્યો છે ત્યાં થીંગડું દેવાથી કંઈ અસર થવાની નથી, છતાં યથાશક્તિ મદદ સહુ દે તેની હુંક પ્રજાને વળ્યા વિના ન જ રહે. સમિતિ જેને પહોંચી શકશે તેને પહોંચશે. હજુ તો કોને ને કેટલું ને કયા પ્રકારનું નુકસાન થયું છે તેનો પણ ભાગ્યે ખ્યાલ આવ્યો હશે. કેટલીક વિગતો જે હું આ લખતી વેળા (પહેલી ઓગસ્ટને દહાડે) નથી જાણતો તે આ પ્રગટ થતી વેળા તો જાણાઈ ગઈ હશે. તે સમજી જણે હજુ સુધી કંઈ નથી ભર્યું તે ભરે અને આ જોઈતી મદદમાં ભાગ લે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૭-૮-૧૯૨૭

૧. લેખમાં પહેલી ઓગસ્ટના ઉલ્લેખ પરથી.

૨. ૧૯૨૭ના જુલાઈ માસમાં ગુજરાતમાં આવેલા ભારે પૂરનો આ ઉલ્લેખ છે.

૩. ગુજરાત પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિ.

૪. ગુજરાત પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિનું ઘણાં વર્ષો સુધી મંત્રીપદ કરનાર સૌરાષ્ટ્રના એક કોંગ્રેસી

કાર્યકર.

૨૩૭. મીરાંબહેનને પત્ર

ઓગસ્ટ ૧ [૧૯૨૭]

પ્રિ. મીરાં,

સુંદર રીતે લખાયેલો તારો હિંદી પત્ર મળ્યો. તારું સમયપત્રક ખીચોખીચ લાગ્યું. જુદા જુદા સમયગાળા વચ્ચે શ્વાસ ખાવાનો સમય રાખ્યો નથી. બધાંનું એમ જ હશે એમ માનું છું. જો માણસ એકાગ્ર રહે, દોઢાહ્યો ન થાય અથવા નકામા વિચારો કરવામાં કે ગપ્પાં મારવામાં વખત ન બગાડે, તો સમયપત્રકનો જરૂર અમલ થઈ શકે.

ગુજરાતની શી દશા થઈ છે તે તું જાણે છે. વરસાદે ભારે નુકસાન કર્યું છે અને આશ્રમને પણ એના ભાગનું નુકસાન વેઠવું પડ્યું છે. મને એવો તાર પણ મળ્યો છે કે આશ્રમના હિસાબ રાખનારો કાંતિલાલ નદીમાં ડૂબી ગયો. આપઘાતનો કિસ્સો લાગે છે. હજી ચોક્કસ વિગતો મળી નથી.

આવતી કાલથી ચાર દિવસ માટે હું બેંગલોરમાં નહીં હોઉં. શુક્રવારે સાંજે પાછો આવીશ. આ વખતે આટલું જ.

સસ્નેહ,

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબ્લ્યુ. પરપદ. શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૨૩૮. વી. એસ. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીને પત્ર

બેંગલોર,

ઓગસ્ટ ૧, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

દક્ષિણ આફ્રિકાથી લખેલા તમારા પ્રથમ પત્ર બદલ આભારી છું. એના આશાવાદી સૂરથી હું ખુશ થયો છું.

હું જોઉં છું કે ટ્રાન્સવાલ તમને થોડી ચિંતા કરાવી રહ્યું છે. પણ મને પૂરી આશા છે કે ત્યાંના લોકો આખરે તમારી વાત માનશે.

સામાજિક કાર્યકરો માટેની તમારી અપીલ મારા જોવામાં આવી છે. અહીંથી તો તમને અઝા કાર્યકરો નહીં મળે. દેવધર એક ટુકડી મોકલવાનો અથવા તો જાતે જ લઈને આવવાનો વિચાર કરે છે એ હું જાણું છું. પણ મને પોતાને એમ લાગે છે કે આ કામ મુખ્યત્વે તો સ્થાનિક સ્વયંસેવકોનું છે. તે સ્થાનિક સ્વયંસેવકો કરે કે અહીંથી બોલાવેલા કાર્યકરો કરે, પણ કરવા જેવું તો છે જ અને કરવું પણ પડશે જ. આ તોફાન માટે હિંદ સરકાર, નાતાલ સરકાર અને બગીચામાલિકોનો વાંક નાનોસૂનો નથી. એક વાર એક જાતનું વાતાવરણ પેદા થયું એને

એકાએક બદલી નાખવું ઘણું જ મુશ્કેલ હોય છે. એ માટે બધું જ કરી છૂટવાનું બળ તમારાં કાંડાંમાં આવે એવી મારી શુભેચ્છા છે.

તમારી તબિયત જરૂર સંભાળજો.

તમારા ખર્ચ અંગે એન્ડ્રૂએ મને તાર કર્યો હતો.^૧ એ બાબતમાં અહીં શું કરવામાં આવ્યું. તે વિશે હું તમને લખવાની જરૂર જોતો નથી. પરંતુ મને ખબર આપવામાં આવી છે કે તમારે જોઈતી બધી જ મદદ તમને મળવાની છે. એટલે હવે હું પોતે તદ્દન નિશ્ચિત થયો છું. તમારી બાબતમાં પ્રભાવ તમારી રહેવાની ઢબનો નહીં પણ તમારી આંતરિક શક્તિનો પડવાનો છે અને એ પડવા જ માંડ્યો છે.

મારી તબિયત સારી રહે છે અને ઓક્ટોબર પૂરો થતાં સુધી લગભગ બધો સમય હું દક્ષિણમાં હોઈશ એમ લાગે છે. ચાલુ માસ પૂરો થતાં પહેલાં હું મૈસૂરથી નીકળવાનો નથી.

સસ્નેહ,

તમારો

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૯૨૨૯ શ્રી એસ. આર. વેંકટરામનના સૌજન્યથી

૨૩૯. હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના મંત્રીને પત્ર

બેંગલોર,

ઓગસ્ટ ૧, ૧૯૨૭

શ્રીમાન મંત્રીજી,

પંડિત હરિહર શર્માને તમે પાઠવેલા શ્રાવણ વદ ૧૦^૨ના પત્રની નકલ મને મોકલવામાં આવી છે. શર્માજી રામેશ્વરમ્ ગયા છે.

તમારા તાર અને પત્રના જવાબમાં મેં થોડા દિવસ પહેલાં^૩ તમને લખ્યું છે. એનો તમારા તરફથી કશો પ્રત્યુત્તર ન મળવાથી હું માનું છું કે તમને એ જવાબ નહીં મળ્યો હોય.

જો એ જવાબ ન મળ્યો હોય તો હું તમને ફરીથી લખું. જે કંઈ ફેરફાર મદ્રાસ હિંદી પ્રચાર કાર્યાલયમાં થયા છે તે મારી સંમતિથી અને જાહેરમાં થયા છે. એમાં શર્માજીનો કશો દોષ નથી. શર્માજીને તમે તમારા નોકર ન માની શકો. કાર્યાલયની માલિકી બાબતમાં તમારી ને મારી વચ્ચે મોટો મતભેદ છે. એ વાત જૂની છે. વર્ધામાં પણ મેં તમારી આગળ આ વાતની ચોખવટ કરી દીધી હતી. તમને યોગ્ય લાગે તો આ મતભેદનો નિવેડો પંચ દ્વારા થઈ શકે છે. પંચ પાસે જવામાં તમને સંમેલનનું અહિત જણાતું હોય તો કોર્ટનો જે કંઈ ઈલાજ લેવાનું તમને વાજબી લાગે તે માત્ર મારા ઉપર જ લેવાની કૃપા કરશો.

તમારો

[મૂળ હિંદી]

પત્રની માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૭૭૭

૧. જીએ “જે. બી. પિટીઠને પત્ર”, ૫-૭-૧૯૨૭.

૨. ઉત્તર ભારતમાં વપરાતા વિક્રમ પંચાંગ અનુસાર આ તિથિએ ૧૯૨૭ના જુલાઈની ૨૩મી તારીખ હતી.

૩. જુલાઈ ૬, ૧૯૨૭ને દિવસે.

૨૪૦. રામદાસ ગાંધીને પત્ર

૧-૮-'૨૭

તમારો દેવદાસ ઉપરનો કાગળ વાંચ્યો છે. કાંતિ, રસિકનું તમે જોઈ જાઓ તે મને લખો, પણ તેની ચિંતા મુદ્દલ ન કરો એમ ઈચ્છું છું. જે કામ આપણે ભાગે નથી આવ્યું તે, પછી ભલે અગત્યનું હોય, અંગનું હોય, તોપણ તેની ચિંતા ન કરવી. આ ધર્મનું, ગીતાનું, શિક્ષણ છે. કાં તો કંઈ જ અંગનું ન ગણવું, અથવા બધું અંગનું ગણવું, અથવા જે આપણી પાસે પડ્યું છે તે જ અંગનું ગણી તેમાં પરોવાઈ જવું. પોતાનો બાપ પણ દૂર પડ્યો હોય એટલે એની ફિક્કર ન કરીએ, ને ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખીએ કે તે સૌની રક્ષા કરવાવાળો છે, ને ઈચ્છામાં આવે તેને નિમિત્તરૂપે વાપરે છે. એ પાસે પડ્યો હોય ને એની સેવા કરવામાં કોઈ બીજું રોકાયું છે ને આપણે ભાગે બીજું કામ છે તોપણ એ જ નિયમ લાગુ પડે છે : જે બાપને વિશે, તે ભાઈ, ભત્રીજા, સ્ત્રી, પુત્રાદિ, બધાંને વિશે સમજવું. તમે આશ્રમમાં તમારું કામ શીખવાને આશ્રમના વાતાવરણમાંથી જે લેવાય તે લેવા ત્યાં છો. એમ કરતાં તમારી આંખ બીજું ઘણું જુએ. કાન સાંભળે, તે તે જ્ઞાન તે તે જવાબદાર વ્યક્તિને પહોંચાડ્યું એટલે તમારો ધર્મ થઈ ગયો. આમ જ આપણે સમાજમાં શાંતિથી રહી શકીએ. જગતના કાજ થવા જઈએ તો મરી રહીએ.

ત્યાંના ઈશ્વરી કોપનો^૧ તમને ઠીક અનુભવ મળ્યો. એ વિશે મને લખજો. તબિયતના પણ પૂરા સમાચાર લખજો.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૧. ગુજરાતમાં થયેલી અતિવૃષ્ટિનો નિર્દેશ છે.

૨૪૧. આશ્રમની બહેનોને પત્ર

શ્રાવણ સુ. ૪, '૮૩ [ઓગસ્ટ ૧, ૧૯૨૭]

બહેનો,

આ વેળા ટપાલનું અનિયમિત થઈ ગયું છે. સોમવારની છેક કાલે આવી. આટલા વરસાદથી^૧ ને પૂરથી કોઈ ગભરાયાં નહીં હો. આવા પ્રસંગો, આપણે જિંદગીનો પાઠ શીખ્યા કે નહીં તેની પરીક્ષા લેવાને સારુ આવે છે. આપણા પ્રયત્નો છતાં આશ્રમ જાય તોયે શું ને રહે તોયે શું? ને જેમ આશ્રમ તેમ અમદાવાદ. આશ્ચર્ય તો એ છે કે આટલી રેલ છતાં આટલું બચ્યું. પણ આપણને શી ખબર કે બચવાથી લાભ છે કે જવાથી? બચ્યું તે ગયું હોય ને ગયું તે બચ્યું હોય તો શી ખબર? પણ બચવું બધાને ગમે છે તેથી બચીએ એટલે ઈશ્વરનો પાડ માનીએ છીએ. ખરું જોતાં તો બધી સ્થિતિમાં ને બધે સમયે તેનો પાડ જ માનવાનો છે. આનું નામ જ સમત્વ છે.

પણ કાંતિલાલ ગયા^૨ તેનું શું? એ દુઃખ કેમ સહેવાય? એ પણ સહન કરવું. બુદ્ધિ કર્માનુસારિણી હોય છે. કાંતિલાલે જે આપઘાત જ કર્યો હોય તો તેનું કારણ હું કંઈક સમજું છું. પણ આપણને કારણની પંચાત કરવાપણું નથી. આપણે આપઘાત નથી જ કરવો એવો નિશ્ચય કરીએ.

આપઘાત કરનારા જગતની ખોટી ચિંતા કરનારા હોય છે, અથવા જગતથી પોતાના દોષો છુપાવનારા હોય છે. આપણે જેવા નથી તેવા દેખાવાનો ઝોળ કદી ન કરીએ, ન થાય તે કરવાનો મનોરથ ન કરીએ.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી; જી. એન. ૩૬૬૦ તથા બાપુના પત્રો-૧ : આશ્રમની બહેનોને પા. ૩૧

૧. સને ૧૯૨૭માં ગુજરાતમાં ભારે વૃષ્ટિથી જળપ્રલય થયો હતો તેનો ઉલ્લેખ છે.

૨. જુઓ “ મીરાંબહેનને પત્ર”, ૧-૮-૧૯૨૭.

૨૪૨. આર્સિકેરી જંકશને લંબાનીઓ સમક્ષ ભાષણ^૧

ઓગસ્ટ ૨, ૧૯૨૭

તમારે બધાએ ખાદી પહેરવી જ જોઈએ. એ તમારા જ લોકો બનાવે છે. એટલે એની પાછળ ખર્ચેલા પૈસા વડે એમનું ગુજરાન થાય છે. દારૂ પીવાનું ને માંસ ખાવાનું તો તમારે બધાએ સદંતર છોડી જ દેવું જોઈએ. અને મારે માટેનો તમારો પ્રેમ અને સ્નેહભાવ જે ખરેખર સાચો હોય તો તમારે મારું કહેવું માનવું જ જોઈએ અને તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. તમારે આટલું સમજી રાખવું કે એક વાર એક છોકરીને તમે તમારી કોમમાં પરણાવો એટલે પછી તમારામાંના કોઈથી એને ઉઠાવી જઈને તમારા જૂના રિવાજ મુજબ ફરીથી બીજે પરણાવાય જ નહીં. તમારો એ રિવાજ ઘણો જ ખરાબ છે અને હિંદુ ધર્મથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે.

લંબાની સ્ત્રીઓ તરફ ફરીને ગાંધીજીએ કહ્યું કે અત્યારે તમે ભાર લાગે એવાં વજનદાર ઘરેણાં પહેર્યાં છે. એવાં ઘરેણાંનો ભાર તમારે નાહક તમારા પોતાના ઉપર લાદવો ન જોઈએ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૫-૮-૧૯૨૭

૨૪૩. સી. વી. વૈદને પત્ર^૨

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૩, ૧૯૨૭

ભાઈ શ્રી વૈદ,

તમારો પત્ર મને ખૂબ જ ગમ્યો. હું જાણું છું કે તમારામાં ન્યાયાધીશની સહજ સૂઝ છે અને તમે લાંબા સમય સુધી ગ્વાલિયરમાં ન્યાયાધીશનો હોદ્દો ભોગવ્યો છે, પણ તમારા પત્રે મારા કુતૂહલને સતેજ કર્યું છે, એટલે તમારા ગ્રંથો વાંચવા મારે સમય કાઢવો જ પડશે. એ ગ્રંથો મરાઠીમાં છે કે અંગ્રેજીમાં? આપણા સારા લેખકો જેમાંના એક તરીકે હું તમને ઘણા વખતથી માનતો આવ્યો છું તેમનાં પુસ્તકોના મારા ઘોર અજ્ઞાનને પણ તમારે માફ કરવું જોઈશે. કારણ કે આ પ્રકારનું વાચન કરવા નસીબે કદી મારે માટે કોઈ સમય જ રહેવા દીધો નથી. વેદકાળમાં આપણા બાપદાદા ગોમાંસ ખાતા હતા એવું વિધાન તમે તમારા ગ્રંથોમાં તારવ્યું તેને બીજા વિદ્વાનો બહાલ રાખે છે ખરા?

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત સી. વી. વૈદ

સદાશિવ પેઠ

પૂના સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૬૨૯

૧. મૈસૂર પ્રાંતિક લંબાની સંઘ તરફથી લંબાનીમાં અપાયેલા માનપત્રના જવાબમાં આ ભાષણ રજેશન યાર્ડમાં અપાયું હતું.

૨. એમના જુલાઈ ૩, ૧૯૨૭ના પત્રના જવાબમાં (એસ. એન. ૧૨૬૨૭).

૨૪૪. ડૉ. ગુરુદાસ રૉયને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૩, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યો. જે તમે હાથે કાંતેલા ઊનનાં બનેલાં કપડાં પૂરતા પ્રમાણમાં લેતા જાઓ તો મને પાકો વિશ્વાસ છે કે ઈંગ્લંડ અને સ્કોટલેંડમાં તમે યુરોપી ઢબના કોઈ પણ પોશાક વગર ચલાવી શકો. જે તમે બહુ સુંવાળાં, હાથે કાંતેલા કાશ્મીરી ઊનનાં કપડાં લેવા જશો તો તે તમને કંઈક વધારે મોંઘાં પડવા સંભવ છે. તમે નહીં જાણતા હો કે પંડિત મોતીલાલજી સ્કીન કમિટીના^૧ સભ્ય તરીકે જ્યારે યુરોપ જવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યારે પોતાને જેઈતાં ગૂંથેલાં જાકીટો સહિત મુસાફરીનો બધો જ સામાન એમણે હાથે કાંતેલા ઊનનો બનાવરાવ્યો હતો. તમને હાથે કાંતેલા ખૂબ જ ગરમ અને સસ્તા નેપાળી કામળા મળી શકશે.

કપડાં કેટલાં લઈ જવાં એ કહેવું મારે માટે ઘણું મુશ્કેલ છે. પણ જે હું તમારી જગાએ હોઉં, તો અડધો ડઝન કામળા લેતો જાઉં. હું માની લઉં છું કે તમે પાયજામા પહેરશો. પાયજામા અને એની ઉપર પહેરાય એવાં કપડાં માટેનું ઊનનું કપડું તમને મળી શકશે. આ બાબતમાં ખાદી પ્રતિષ્ઠાનવાળા સતીશબાબુની સલાહ લેવી. જે તેઓ મુસાફરીને ઉપયોગી કપડાં ન આપી શકે તો હું જાણું છું કે મુંબઈનો ખાદી ભંડાર તે આપી શકશે. કારણ કે એ ભંડારે ઈંગ્લંડ જતાર ઘણા હિંદીઓને જેઈએ તેવાં મુસાફરીને લાયક કપડાં તૈયાર કરાવી આપ્યાં છે. ખાદી પ્રતિષ્ઠાનનું સરનામું તો તમે જાણો છો — ૧૭૦, બાઉ બજાર સ્ટ્રીટ, કલકત્તા. ખાદી ભંડારનું સરનામું છે : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. અંદર પહેરવાનાં બધાં જ કપડાં ખુશીથી સુતરાઉ ખાદીનાં રાખી શકાય.

તમારો સહૃદયી

ડૉ. ગુરુદાસ રૉય
બાલાગઢ પો. ઓ.
હુગલી જિલ્લો
બંગાળ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૨૦૫

૧. આ સમિતિ હિંદુસ્તાનમાં સેન્ટહર્સ્ટના જેવું સૈનિક મહાવિદ્યાલય સ્થાપવાના પ્રશ્નની તપાસ કરવા નીમવામાં આવી હતી. સર એન્ડ્રૂ સ્કીન એના પ્રમુખ હતા.

૨૪૫. વી. વી. દાસ્તાનેને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૩, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ દાસ્તાને,

તમારો પત્ર મળ્યો. ખાદીના હિતમાં માલવિયાજી મહારાષ્ટ્રમાં ફરે એ વિચાર મને ગમે છે. પણ હાલ તુરત તમારે એમને તસ્દી આપવી નહીં. એમની પોતાની તબિયત અત્યારે સારી નથી, એટલે એવી તબિયત ઉપર કશો બોલે નાખવાનું નિમિત્ત આપણે ન બનવું જોઈએ. બીજું, કાર્યકર્તાઓને હવે વધુ લોકજાગૃતિ અને આંજી નાખે એવી મોટી મોટી સભાઓ વડે કામ કરવાનો પાનો ચડાવવાની જરૂર રહી નથી. મારા પ્રવાસ દરમ્યાન જે જાગૃતિ આવી છે અને ધગશ પેદા થઈ છે તેને સંગઠિત કરવાનો પૂરતો સમય જ તમને હજી મળ્યો નથી. જે વિવિધ કેન્દ્રો ખોલવામાં આવ્યાં છે તે બધાંને તમારે ખીલવવાનાં છે અને નક્કર પાયા ઉપર મૂકી આપવાનાં છે. જુદાં જુદાં કેન્દ્રોનું કામ જોતા રહો અને ખુદ પિમ્પરાલા કેન્દ્રને મજબૂત પાયા પર મૂકી દો. આ બધાનો અર્થ એ થાય કે અત્યારે તમારે કોઈ પણ મોટા પ્રવાસો ગોઠવવાની જવાબદારીમાંથી મુક્ત રહેવું જોઈએ. અને ત્રીજું એ કે પ્રોફેસર કાળે, કેસરીના કાર્યકર્તાઓ અને બીજા લોકો જેઓ અત્યાર સુધી ખાદીથી વેગળા રહ્યા છે, તેમની વૃત્તિ જે હવે ખાદી પ્રત્યે સહાનુભૂતિથી જોવાની થઈ હોય, તો એ ભાવનાને ચૂપચાપ વધવા દેવી જોઈએ. મારા તરફથી કે તમારા તરફથી એને કશા પ્રોત્સાહનની જરૂર નથી. પણ ઉત્પાદન વધારતા જઈને, ખાદીની ગુણવત્તામાં નિયમિત એકધારો સુધારો કરતા જઈને, ભાવ ઘટાડતા જઈને, અને જુવાન માણસોને ધીમે ધીમે નોકરીઓ આપતા જઈને, જે આપણે કશું નક્કર પરિણામ બતાવી શકીશું તો તેનાથી એ ભાવનાને પ્રોત્સાહન મળ્યા વિના રહેશે નહીં. તમારે ઉત્તેજનાઓ વિના પણ કામ કરતાં શીખવું જોઈએ. મારી વાત બરાબર છે ને?

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૭૯૬

૨૪૬. એ. રંગાસ્વામી આયંગરને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૩, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ રંગાસ્વામી,

નાગપુર સત્યાગ્રહ વિશેના તમારા પરિપત્રનો કોઈ જવાબ તમારે મારી પાસેથી જોઈએ છે કે કેમ તે હું જાણતો નથી. પણ જે જોઈતો હોય તો યંગ ઇન્ડિયામાં મેં તાજેતરમાં લખેલા લેખમાં^૧ કશું ઉમેરવાનું મને સૂઝતું નથી. એ લેખમાં જે લખાયું છે તે ઉપરાંત કશી વધુ માહિતી જોઈતી હોય અથવા સમિતિને કશા વધુ પ્રશ્નો મને પૂછવા હોય તો હું તેના ઉત્તર ખુશીથી આપીશ. પણ મને પોતાને તસ્દી ન આપવાની ખાતર મારા અભિપ્રાય વિના તમે ચલાવી શકતા હો તો આ પત્રને તમારા દફતરે રાખવાની જરૂર નથી.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૨૦૬

૨૪૭. આર. ખી. ગ્રેગને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૩, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ ગોવિંદ,

તમારો પત્ર મળ્યો. આ પત્ર હું મુસાફરી દરમ્યાન લખાવી રહ્યો છું. આ વખતે મારી મુસાફરી બહુ ધીમેથી, વચ્ચે વચ્ચે રોકાતા જઈને, ચાલે છે, જેથી મારી તબિયતને વધારે પડતો શ્રમ પડે નહીં. અને તબિયત દહાડે દહાડે સુધરતી હોય એમ લાગે છે.

તમે લખેલા પુસ્તકની ટાઈપ કરેલી નકલ મળવાની હું રાહ જોઈશ. એ મળશે એટલે જરૂર વાંચી જઈશ અને મારો અભિપ્રાય તમને જણાવીશ. કોઈ સૂચનો કરવાનાં હશે તો તે પણ લખીશ.

તમને જે ઓપરેશન કરવાનું છે તેનું ખર્ચ તમારાથી આપી શકાય તેમ નથી એનું કારણ તમારે મને સમજાવવાનું હોય જ નહીં. એનો બંદોબસ્ત હું સહેલાઈથી કરી શકું એમ છું. પણ તમે એને ડિસેમ્બર સુધી મુલતવી શા માટે રાખવાનું કહો છો? એના કરતાં વધારે સારું એ નથી કે તમે પંદરેક દિવસ કોટગઢથી ફારેગ થઈને ઓપરેશન અત્યારે જ કરાવી લો અથવા ડૉ. દલાલ પાસેથી હું સમય મેળવી શકું કે તરત કરાવી નાખો? તમારો જવાબ આવશે એટલે હું એમને લખીશ.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૨૦૮

૧. જુઓ પુસ્તક ૩૩, “નાગપુર સત્યાગ્રહ”, ૧૬-૫-૧૯૨૭.

૨૪૮. કૃષ્ણદાસને પત્ર

હાસન,
ઓગસ્ટ ૩, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ કૃષ્ણદાસ,

તમે બેંગલોરથી નીકળતી વખતે જે પત્ર મૂકતા ગયા હતા તે મને મળ્યો હતો. એમાં જ્યાંબ આપવો પડે એવું કશું નહોતું. હવે તમારો સુબૈયા ઉપરનો પત્ર મેં વાંચ્યો અને મુઝફ્ફર-પુરમાં તમે જીવ્યા તે જાણી ઘણો રાજી થયો. તમે જે પત્ર મૂકતા ગયા હતા તેમાં દરબંગાથી બીજા પત્ર લખવાનો વાયદો કર્યો હતો. એ પત્ર હજી આવ્યો નથી. તમારી તબિયત બિલકુલ સારી રહે છે તે જાણવા અને ગુરુજીની તબિયતની બધી હકીકત જાણવા હું ઈંતેજાર છું.

આ પત્ર હું હાસનથી લખાવી રહ્યો છું જ્યાં અમે કાલે સાંજે આવી પહોંચ્યા છીએ. પાંચમી તારીખે ફરી બેંગલોર પહોંચીશું અને ત્યાંથી પાછા લમીએ ફરી નીકળીશું. હજી મૈસૂર પ્રદેશમાં જ ફરીએ છીએ. આ મહિનાની આખર પહેલાં હું બેંગલોરની છેલ્લી વિદાય લેનાર નથી. પણ કાર્યક્રમમાં કશો ફેરફાર થશે તો તમને ખબર આપીશ.

ગુજરાતમાં પડેલા ભયંકર વરસાદની બધી વાતો તો તમે જાણી હશે. આશ્રમને પણ થોડું નુકસાન થયું છે. આશ્રમના હિસાબી ચોપડા રાખનાર બિચારો કાંતિલાલ ડૂબી મર્યો છે. એણે આપઘાત કર્યો લાગે છે; પણ બધી વિગતો હજી મળી નથી. હું એની રાહ જોઈ રહ્યો છું.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કૃષ્ણદાસ

શ્રીયુત સતીશચંદ્ર મુક્ષજીને ત્યાં

લાલબાગ

દરબંગા

બિહાર

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૨૦૪

૨૪૯. શંકરને પત્ર

હાસન,
ઓગસ્ટ ૩, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ શંકર,

તમારું પોસ્ટકાર્ડ મળ્યું. હું જોઈ છું કે તમને ત્યાં બરાબર ફાવી ગયું છે. ત્યાં ઠંડી બહુ લાગતી હોય તો બરાબર ઓઢીને ફરજી. બાકી ત્યાંનાં હવાપાણી ઘણાં જ સ્ફૂટિદાયક છે અને તે તમને માફક આવશે જ.

મને નિયમિત પત્રો લખવાનું ભૂલશો નહીં.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત શંકર

મથુરાદાસ ત્રિકમજીને ત્યાં

પંચગની કેસલ

પંચગની

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૨૦૭

૨૫૦. જ્યુબિલી સમિતિના મંત્રીને પત્ર

હાસન,
ઓગસ્ટ ૩, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

મહારાજ રજત જ્યંતી મહોત્સવના^૧ આપના આમંત્રણ બદલ ઘણો આભારી છું. આશા રાખું છું કે સમારંભ પ્રસંગને છાજે એવો થશે.

આપનો વિશ્વાસુ

મંત્રીશ્રી, જ્યુબિલી સમિતિ

બેંગલોર સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૨૦૮

૧. ૧૯૨૭ના ઓગસ્ટની ૮મીએ.

૨૫૧. હાસનના ટાઉન હોલમાં ભાષણ^૧

ઓગસ્ટ ૩, ૧૯૨૭

ભાઈઓ,

તમે મારું સ્વાગત કરીને મને માનપત્રો આપ્યાં અને એક થેલી પણ આપી. એ બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. તમારા ખાદી કામની વાત જાણીને તથા તમારી ખાદી સહકારી મંડળીનું ઉદ્ઘાટન કરવાના તમારા આમંત્રણથી પણ મને આનંદ થયો છે. અહીંના આદિ કર્ણાટકોના ઉદ્ધાર માટે તમે કામ કરો છો તે બદલ પણ મારે તમને શાબાશી આપવી જોઈએ. આ શાબાશી આપતી વખતે મારે તમને યાદ દેવડાવવું જોઈએ કે માત્ર એકાદ શાળા કે એવી બીજી કોઈ સંસ્થા સ્થાપવાથી આ મહાન કાર્ય પૂરેપૂરું પાર પડી શકવાનું નથી. ખરું કાર્ય તમારે તમારા દિલમાં કરવાનું છે. તમારે તમારા વિચારોમાંથી અસ્પૃશ્યતાની માન્યતાને કાઢી નાખવી જોઈએ. તમારે જાણવું જોઈએ કે આવા વિચારો માટે શાસ્ત્રોમાં કશો આધાર નથી. માટે અસ્પૃશ્યતાની માન્યતા જતાં જ્યારે તમારામાં સાચો ભ્રાતૃભાવ પેદા થશે, હિંદુઓ અને મુસલમાનો, પુરુષો અને સ્ત્રીઓ, બધાં એક છે એવી લાગણી પ્રગટશે, અને તમે એકેએક જાણ ખાદી પહેરીને એ લાગણી અનુભવશો, માત્ર ત્યારે જ આપણી દશા, અને આપણા દેશની દશા સુધરવાની છે. ખાદીમાં આ લાગણી પ્રગટાવવાની અને દેશની દશા સુધારવાની શક્તિ છે. માટે તમારી ખાદી સહકારી મંડળી સ્થાપીને તમારે બધાએ આ મહાન કાર્યમાં સાથ આપવો જોઈએ. એ કાર્ય તમારા પ્રદેશના ભૂખે મરતા ગરીબોને ખોરાક પહોંચાડવાનું છે. જ્યારે તમે ખાદી ખરીદો છો અને બીજાઓ પાસે ખરીદાવો છો ત્યારે ખાદી વણનાર અને એનું સૂતર કાંતનારને એમની મજૂરી મળવાની અને એમનું ખાવાનું મળવાની ખાતરી થાય છે. તો હવે આ કાર્યને તમે મદદ કરશો?

હું તમારી પાસે મદદની માગણી કરી રહ્યો છું. સાથે સાથે તમે અમેરિકાના બુકર ટી. વૉશિંગ્ટનની ટસ્કેજમાં આવેલી સંસ્થાના જેવી એક સંસ્થા આદિકર્ણાટકો માટે સ્થાપવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો તે પ્રત્યે હું ફરી એક વાર મારો સંતોષ જાહેર કરું છું. ભાઈઓ, હવે તો દેશભરમાં આવી અનેક સંસ્થાઓની જરૂર ઊભી થઈ છે. જનરલ આર્મસ્ટ્રોંગ અને બુકર ટી. વૉશિંગ્ટનનાં નામો તો સેવા અને સ્વાર્થત્યાગથી પંકાયેલાં ઘણાં મહાન નામો છે. એમણે કરેલું કાર્ય કેટલું મહાન છે તે તમે સમજો અને હૃદયમાં ઉતારો એમ હું ઈચ્છું છું. ખાસ કરીને આપણા ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલા ભાઈઓને આનો ખ્યાલ આવે એમ હું ઈચ્છું છું. સાથે સાથે હું એમ પણ ઈચ્છું છું કે એ ભાઈઓને ભાન થાય કે અમેરિકાની સંસ્થાઓની માફક અહીં પણ બુદ્ધિના સંસ્કારનો પ્રચાર કરવાની સાથે શ્રમના ગૌરવનો સિદ્ધાંત પણ બાળકોનાં જીવનમાં ઉતારવો જોઈએ. કૃપા કરીને આ વાત યાદ રાખજો. તમે કરેલા મારા સ્વાગત બદલ હું તમારા સૌનો આભાર માનું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૫-૮-૧૯૨૭

૧. ત્રિલલા બોર્ડ અને હાસન મ્યુનિસિપાલિટીએ અર્પણ કરેલાં માનપત્રોના જવાબમાં.

૨૫૨. પ્રદર્શનમાં થયેલું વેચાણ

શ્રીયુત સીતારામ શાસ્ત્રી તારથી જણાવે છે :

બેંગલોર પ્રદર્શનમાં આંધ્ર શાખાની દુકાનમાં પ્રદર્શિત કરેલું કાપડ રૂ. ૪૦૮૫/-નું વેચાણ-દૂટક રૂ. ૧૭૦૫/-નું, જથ્થાબંધ રૂ. ૧૫૧૬/-નું.

મછલીપટ્ટમ્ સત્યનારાયણ લખે છે :

પ્રદર્શનની દુકાનમાં રૂ. ૩૦૫૧/-ની કિંમતનું કાપડ મૂક્યું હતું. એમાંથી દૂટક વેચાણ રૂ. ૯૮૦/-નું થયું અને જથ્થાબંધ વેચાણ રૂ. ૯૬૬/-નું થયું.

આનો અર્થ એ થયો કે બધા માલમાંથી ૮૦ ટકા અને ૬૩ ટકા વેચાણ થયું. આ હકીકત ખરેખર ઘણી સારી કહેવાય.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૪-૮-૧૯૨૭

૨૫૩. હિંદુસ્તાનનું વહાણવટું

સિધિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપનીના નવા જહાજ જલવાલાને તરતું મૂકવાનો વિધિ શ્રીયુત વિઠ્ઠલભાઈ પટેલને હાથે થયો. પરંતુ એ વિધિથી રાષ્ટ્રગૌરવ કે આનંદની કોઈ લાગણી અનુભવાતી નથી. એનાથી તો આપણી પતિત દશાનું જ સ્મરણ થાય છે. આપણા નજીવા નૌકાકાફલામાં એક નાનું જહાજ ઉમેરાયું એથી શો ફરક પડ્યો? આપણા વેપારી નૌકા કાફલાને ગમે તે ક્ષણે યુદ્ધનો નૌકા કાફલો બનાવી દેવામાં આવે અને એનો ઉપયોગ આપણી જ સ્વતંત્રતા સામે લડવા માટે અથવા ચીન જેવાં બીજાં રાષ્ટ્રો સામે લડવા માટે કરવામાં આવે કે જેની સાથે હિંદને કોઈ ઝઘડો નથી અને જેની આકાંક્ષાઓ પ્રત્યે હિંદને દરેક પ્રકારની સહાનુભૂતિ છે, એ હકીકતનો ખ્યાલ આપણને આવે છે ત્યારે તો આપણું દુઃખ ઘણું વધી પડે છે. જો ચીન સ્વતંત્રતા માટે લડવાની ધૃષ્ટતા દેખાડે તો તેને સીધું કરવા ત્યાં સૈનિકો લઈ જવા માટે સ્વદેશી કંપનીઓની માલિકીના કોઈ પણ જહાજનો પોતાની સત્તાની રૂએ ઉપયોગ કરતાં સરકારને કશી વસ્તુ રોકી શકે તેમ નથી. એટલે વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે આ પ્રસંગે હિંદુસ્તાનના વેપારી નૌકાકાફલાનો કેવી રીતે ઈરાદાપૂર્વક નાશ કરવામાં આવ્યો હતો તેનો ઈતિહાસ યાદ કર્યો એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે તેઓ વડી ધારાસભાના અધ્યક્ષ હોવા છતાં એક હોંશીલા દેશ-ભક્ત મટી શકતા નથી. એમણે પોતાના શ્રોતાઓને કહ્યું કે, “એવોયે સમય હતો જ્યારે અહીંથી ઉત્તમ કોટીનાં વહાણો આ દેશમાં બનેલો કીમતી માલ દૂર દૂરના દેશોમાં લઈ જતાં. આ વહાણો આપણા જ લોકોએ બાંધેલાં હતાં, એના માલિક પણ તેઓ જ હતા, એને હંકારનાર અને મુસાફરી કરનાર પણ હિંદીઓ જ હતા અને એનો વહીવટ પણ એમના જ હાથમાં હતો. પરંતુ સંજોગો એવા આવ્યા કે આ ઉદ્યોગ ચાલુ રાખવાનું હિંદીઓ માટે અત્યંત કપરું થઈ પડ્યું. આ સંજોગોનું વર્ણન અહીં કરવા જેવું નથી. પણ એણે આ ઉદ્યોગનું

સત્યાનાથ વાળ્યું. અને પછીથી પોતાની ગયેલી જાહોજલાલી પાછી લાવવાનું હિંદીઓને માટે અતિશય મુશ્કેલ બની ગયું.” શ્રીયુત વિઠ્ઠલભાઈએ આગળ કહ્યું : “વળી એ પણ જાણવા જેવું છે કે છેલ્લાં ૫૦ વરસમાં વહાણવટું કરનારી કંપનીઓ હિંદુસ્તાનમાં નીકળી તો હતી, પણ ભાવોની ગળાકાપ હરીફાઈ અને બીજી યુક્તિઓ વાપરીને એ બધીને બેસાડી દેવામાં આવી હતી. આ યુક્તિઓ વિશે જેટલું ઓછું કહીએ એટલું સારું.”

પરંતુ જેમ કોઈ પણ વસ્તુથી દરદીને થોડી આશા બંધાય છે ને જરા શક્તિ આવે છે તો એને શાંતિ વળે છે ને એવી અણધારી આવેલી નજીવી શક્તિથી પણ એની સાથે એનું આખું કુટુંબ રાજી રાજી થઈ જાય છે તેવી જ રીતે સિંધિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપનીના આ નવા સાહસનું મંગળાચરણ કરતાં વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે પણ આનંદ અને આશાનો અનુભવ કર્યો. એટલે આપણે આશા રાખીએ કે જલવાલા એના જેવી બીજી અનેક સ્ટીમરોની પુરોગામી નીવડશે અને નજીકના ભવિષ્યમાં હિંદુસ્તાનનો વહાણો બાંધવાનો પુરાણો ધંધો સજીવન કરવાનું શક્ય બનશે. અને પરિણામે હિંદુસ્તાનના જ લોકોએ બાંધેલી કોઈ સ્ટીમરને હિંદુસ્તાનના જ દરિયામાં તરતી મૂકવાનો વિધિ કોઈક દેશભક્તને હાથે થશે ને તે વખતે એ સ્ટીમર આપણી પોતાની સામે કે બીજા કોઈ દેશ સામે યુદ્ધે ચડવા માટે વપરાવાનો ડર નહીં રહ્યો હોય અને બીજા કોઈ દેશનું શોષણ કરવાનો લોભ પણ નહીં રહ્યો હોય.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૪-૮-૧૯૨૭

૨૫૪. કાંતાણુ દ્વારા સંસ્કારસિંચન

એક અંગ્રેજ મિત્રે ૨૧મી એપ્રિલના સ્કોટ્સમેન પત્રમાંથી એક કાપલી મને મોકલી આપી છે. એનું મથાળું છે : “વેલ્યુ ઓફ રિધમ” (તાલબહુતાનું મહત્ત્વ). હસ્તકળા શિક્ષકોના વિદ્યાલયના આશ્રયે એડિનબરોમાં ભરાયેલા ઈસ્ટર સંમેલનમાં રજૂ થયેલા કાંતાણુના પ્રયોગોનો એ હેવાલ છે. ડૉ. જહોન ગન એ સભાના પ્રમુખ હતા. પ્રયોગોની રજૂઆત સમજૂતી સાથે મિ. વિલિયમ કર્કનેસ એફ. એસ. એ. (સ્કોટ.) ને હાથે થઈ હતી. સ્કોટ્સમેનમાં છપાયેલો આ રસપ્રદ હેવાલ અહીં હું શબ્દશઃ ઉતારું છું :^૧

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૪-૮-૧૯૨૭

૧. અહીં ઉતાર્યો નથી. રમતિયાળ કે મૂજ સ્વભાવનાં બાળકોને કેળવવામાં કાંતાણુ કેટલો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે તેની વક્તાએ ઘણી પ્રશંસા કરી હતી.

૨૫૫. ગામડાંનાં ઢોરોની સુધારણા

આ અઠવાડિયે ગામડાંનાં ઢોરોની સુધારણા માટેની એક સહકારી યોજના વિશે મિ. વિલિયમ સ્મિથે લખેલો ટૂંકો લેખ^૧ પ્રસિદ્ધ કરું છું. ૭મી જુલાઈના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરેલી પાંજરાપોળો માટેની યોજના^૨ તો લગભગ તરત અમલમાં મૂકી શકાય એવી છે, કારણ કે એને માટેનાં સાધનો તૈયાર છે અને માત્ર ખૂટતી ચીજો જ સુધારી લેવાની કે ઉમેરવાની જરૂર છે, જ્યારે ઘી પેદા કરનાર પ્રદેશની બહારના અને શહેરોથી દૂર આવેલાં ગામો માટે સૂચવાયેલી યોજનાનો અમલ કરવાનું એની સરખામણીમાં મુશ્કેલ છે. પરંતુ ખરો સુધારો તો આ અસંખ્ય ગામોમાંથી જ આરંભાવો જોઈએ, કેમ કે પૈસાની ભૂખ અને ઢોરઉછેર વિશેના લોકોના અજ્ઞાનને લીધે આ ગામો જ કતલખાનાંને ઢોર પૂરાં પાડનારાં કેન્દ્રો નાદુરૂપે બની જતાં હોય છે. દેશનાં અસંખ્ય કતલખાનાંમાં ઢોરો ક્યાંથી આવે છે એનો જો કાળજીથી અભ્યાસ કરવામાં આવે તો માલૂમ પડશે કે ગમે તે રીતે ને બનતી ઉતાવળે પૈસા કમાઈ લેવા સિવાય બીજા કોઈ સિદ્ધાંત નહીં સમજનાર દલાલો આ દૂર પડેલાં ગામડાંમાંથી જ કતલખાનાં માટે ઢોરો ખરીદતા હોય છે. ગોસેવક કંઈ અમસ્તા જ થવાનું નથી, માત્ર ઈચ્છા કરવાથી તો કદી પણ નથી થવાનું. એણે કોઈ ઈજનેર, વકીલ કે દાક્ટરની માફક જ પોતાનો હુન્નર શીખવો પડે છે અને પરિશ્રમ તો અ બધાંના કરતાં વધારે ઉકાવવો પડે છે. એટલે જ ભાઈઓને ઢોરોનું અને દેશનાં ગામડાંનું હિત સાધવું હોય તેમણે મિ. સ્મિથની યોજનાનો પોતાની પસંદગીનાં થોડાં ગામડાંમાં અમલ કરવાની દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આ યોજનામાં કશો ફેરફાર ન જ થઈ શકે એવું નથી. જેને ઢોર-ઉછેરનું કે સહકારી યોજનાઓનું કશું જ્ઞાન ન હોય તેને માટે આ યોજના એક નમૂનો પૂરો પાડે છે. તેમ એમાં સરકારના સહકારી ખાતાનો પણ ઉલ્લેખ હોવાથી કોઈ અસહકારીએ ભડકી ઊઠવાની જરૂર નથી. અત્યારે તો આખા દેશને લાગુ પડતી અસહકાર જેવી કોઈ વસ્તુ અસ્તિત્વમાં નથી. જ્યારે એ જરી હતી ત્યારે પણ સરકારનાં બધાં ખાતાંને એ લાગુ પડતી નહોતી. એવાયે અસહકારીઓ હતા જેમણે સહકારી મંડળીઓનો ત્યાગ કર્યો નહોતો, અને એવા ઘણાને આજે હું ઓળખું છું જેઓ સક્રિય સહકારી સંસ્થાઓમાં હોવા છતાં પોતાની જાતને અસહકારીઓ તરીકે ગણાવે છે. પરંતુ કાયદેસર નોંધાયેલી સહકારી મંડળીનો લાભ નહીં લેવા ઈચ્છનાર ગોસેવક પણ આ યોજનાનો ઉપયોગ કરી શકે છે. ખરેખર મને એ વાતની ખબર નથી કે એકંદરે કાયદેસર નોંધાયેલી મંડળીનો આશ્રય શોધ્યા વિના ચલાવવું ઠીક નહીં થાય. જો સરકારનું સહકાર ખાતું સાચા દિલથી સલાહ આપે તો ગોસેવક તે લઈ શકે છે અને ઢોરોને પૂરી રાખવા સરકારી તબેલા કે વાડા મળી શકતા હોય તો તેનો પણ ઉપયોગ કરવામાં બાધ નથી. મુખ્ય વાત એ છે કે ગામડાંના લોકોને ઢોરોની સુધારણાના વિષયનું જ્ઞાન આપવાનું શરૂ કરી દેવું જોઈએ. મિ. સ્મિથે સૂચવેલી યોજના એ દિશામાં મદદરૂપ થાય એવી છે. જો એનો બરાબર અમલ થાય તો ઢોરોની કિંમતમાં અને દૂધના ઉત્પાદનમાં બમણો વધારો થવાની મિ. સ્મિથ ખાતરી આપે છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ચંગ ઇન્ડિયા, ૪-૮-૧૯૨૭

૧. અહીં આપ્યો નથી.

૨. આ યોજના ય. મ. પારનેરકરે તૈયાર કરી હતી. જુઓ “પાંજરાપોળોનું કર્તવ્ય”, ૭-૭-૧૯૨૭.

૨૫૬. ભીડ પડી છે

ગરવી ગુજરાત રોળાઈ ગઈ છે. જોણે આજ લગી બીજની ઝોળીઓ ભરી તેને આજે પંડે ઝોળી ફેરવવા વખત આવ્યો છે. મને આટલે દૂર હજુ આ તરફનાં છાપાંમાં આવેલી ખબરો કરતાં વિશેષ વિગતો મળી નથી. જોકે વલ્લભભાઈના તારો મને વિપત્તિના માઠામાં માઠા સમાચારની આગાહી આપી રહ્યા હતા, છતાં તેમાંથી પૂરતી વિગતો મને ન જ મળે. છતાં વિગતો મળતી જાય તેમ તેમ વિપદની ગંભીરતા હું જોતો જાઉં છું. ^૧હાસનથી પાછા ફર્યા બાદ ^૨હજુ હમણાં જ મળેલો એમનો તાર હું નીચે આપું છું :

નર્મદા અને કાઠિયાવાડની ઉત્તરે આવેલા ઘણા ભાગો પાયમાલ થઈ ગયા છે. લોકો ઘરબાર વિનાના થઈ ગયા છે. ઢોર અને માલમતા તણાઈ ગયાં છે. કુલ નુકસાન કરોડોને અંદાજે બતાવી શકાય. વડોદરા સિવાય જનહાનિ બહુ ઓછી છે. ૧૦૦ ઈંચ વરસાદ પડ્યો હોવાથી ખેડા જિલ્લાની દશા ઘણી કપરી છે. બોરસદ સાથે હજી કોઈ સંપર્ક ચાલુ કરી શકાયો નથી. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના ભાગોમાંથી મદદ માટે કારમી બૂમો આવી રહી છે. ઓગસ્ટની બીજીએ જાહેર સભા ભરાઈ હતી. રાહત સમિતિ નિર્માઈ છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં રેલપીડિતોને અન્ન આપવા માટે લાખ રૂપિયા અને પડી ગયેલાં ઘર ઊભાં કરવા માટે લોન આપવા દસ લાખ રૂપિયાની જોગવાઈ થઈ છે. પ્રાંતિક ધોરણે ચાલતું રાહતનું કામ પ્રાંતિક સમિતિ હેઠળ અલગ રીતે ચાલશે. અમૃતલાલ ઠક્કર, લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ અને નરહરિ પરીખ આણંદ, નડિયાદ અને મોડાસામાં રાહત કેન્દ્રો ખોલશે. મગનલાલ ગાંધી બોરસદ પહોંચીને ત્યાંનો સંપર્ક ચાલુ કરશે. બીજાં કેન્દ્રોમાં પણ માણસો મોકલવામાં આવ્યા છે અને રાહતનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. અમૃતલાલ શેઠ કાઠિયાવાડના ભાગોમાં જઈને ત્યાં રાહત કાર્ય શરૂ કરવાની કોશિશ કરે છે. તાત્કાલિક પ્રશ્ન તો ખાવાની ચીજો સમયસર પહોંચાડીને લોકોના જન બચાવવાનો છે. સ્થાનિક સાધનો પૂરતાં નથી. કૃપા કરી તાત્કાલિક મદદ પહોંચાડવા સારાથે હિંદુસ્તાનને એક સામાન્ય અપીલ કરો.

નડિયાદખેડા વિશે ભાઈ ફૂલચંદનો મને તાર છે. ભરૂચથી દાક્તર ચંદુલાલનો રોપભર્યો તાર છે કે હું ગુજરાતને માટે અત્યારે શું કરવા માગું છું. અત્યાર લગી મળેલી ખબરોથી હું દિગ્મૂઠ જેવો બની ગયો છું.

હું દોડી આવવા જોગો નથી રહ્યો. આ તરફ (દક્ષિણ)નાં મહાપુરોનો જેમને ખ્યાલ છે તેઓ અત્યારે ગુજરાતનાં ગામેગામ કેવાં ખાવા ધાતાં હશે એ કંઈક કલ્પી શકે તેમ છે. ખેડા જિલ્લાનો બાહોશ અને મહેનતુ ખેડૂત ત્યાંની આબાદીનો આધારસ્તંભ છે. તેનાં ઘરમાલ તારાજ થાય અને ગામડાંની ભાગોળો તેનાં કીમતી ઢોરોની લાશોથી ગંધાઈ ઊઠે એ ચિતાર હૃદયભેદક છે.

કરોડોનું નુકસાન તત્કાળ ભરપાઈ કરવાને માણસની ગમે તેટલી મહેનત પણ અસમર્થ છે. કરોડોની કિંમતનાં પાક, ઢોર, ઘરવખરી, બી, નાશ પામ્યાં. મહામહેનતે ખેડૂતે ખેતરોમાં પૂરેલાં કીમતી ખાતર સમુદ્રમાં જઈ સમાયાં, એ ખોટ કોણ પૂરી શકે? પણ જોણે પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવ્યું છે તેના જખમ પર પ્રેમ અને આશ્વાસનનો એક બોલ પણ દવારૂપ છે. મને આશા છે, મારી આ અપીલ જેના જેના વાંચવામાં આવે તે મદદ કર્યા વિના નહીં રહે.

૧. અહીંથી શરૂ થતું વાક્ય અને તેમાં જણાવેલ તાર યંગ ઇન્ડિયા, ૧૧-૮-૧૯૨૭ના અંક પરથી અનુવાદ કરી લીધેલ છે.

૨. ગાંધીજી હાસનથી ૪થી ઓગસ્ટે સાંજે પાછા આવ્યા હતા.

સંકટનિવારણનું કામ ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ હેઠળ ચાલી રહ્યું છે. વલ્લભભાઈ પાસે અનુભવી અને તાલીમ પામેલા, ગુજરાતના ગામેગામના ભોમિયા, કાર્યકર્તાઓ અને સ્વયંસેવકો પડ્યા છે. તેથી દાન આપવા ઈચ્છનારાઓએ કોઈ જાતનો અંદેશો રાખવાનું કારણ નથી. બધાં નાણાં તેમ જ મદદના વહીવટનો હિસાબ નવજીવન, યંગ ઇન્ડિયામાં બહાર પાડવામાં આવશે.

આવી વિપત્તિને સમયે માણસની ઊંડામાં ઊંડી લાગણી હાલી ઊઠે છે, અને મદદ કરવા માગનારાં અનેક મંડળો ઊભાં થાય છે. બધાં વધાવી લેવા યોગ્ય છે. આવડા વિશાળ સંકટને એકલે હાથે પહોંચી વળવાની કોઈ પણ એક મંડળ ઉમેદ ન જ રાખી શકે. પણ મદદ બેવડાય નહીં અને દાનનો નકામો વ્યય થાય નહીં તે સારું બધાં મંડળોએ મળીને કામ કરવું જરૂરી છે. વલ્લભભાઈ આવાં બધાં મંડળો સાથે મળીને કામ કરી રહ્યા છે. જેને જે તંત્ર ઉપર આસ્થા હોય તેની મારફત તે આપે. મુદ્દો આપવાનો છે, અને અત્યારે જે વહેલું આપશે તેણે બમાણું આપ્યા બરોબર લેખાશે. મારી ઉમેદ છે, ગુજરાતની આ વિપદને ટાંકણે સૌ કોઈ તેને ઓછામાં ઓછું નહીં પણ પોતાથી બનતું વધુમાં વધુ મોકલી આપશે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૪-૮-૧૯૨૭

૨૫૭. એચ. હારકોર્ટને પત્ર^૧

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓગસ્ટ ૪, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

તમારા સ્નેહાળ પત્ર માટે આભારી છું. તમે નહીં જાણતા હો કે તમે દર્શવેલો વિચાર જ મેં મારા ઉપર કામ ચલાવી રહેલા ન્યાયાધીશ સમક્ષ રજૂ કર્યો હતો. તે એ હતો કે મારું દૃષ્ટિ-બિંદુ સ્વીકારાણું ન હોવાથી મને પકડીને જેલમાં પૂરવા સિવાય સરકારનો છૂટકો નથી.^૨ મારા વિચારો માન્ય રાખો કે મને જેલમાં પૂરો, જે પડકાર મેં સરકારને ફેંક્યો એ જ મારે માટેનો એક માત્ર માનભર્યો માર્ગ હતો; અને હું માનું છું કે જે લોકોને ખરું કે ખોટું એમ લાગતું હોય કે પોતાના ઉપર જુલમ થઈ રહ્યો છે તે લોકો જે હિંસક બળવો ન કરવા માગતા હોય તો તેમને માટે માત્ર આ જ વિકલ્પ રહે છે. પરંતુ મારા જીવનનો ઘણોખરો સમય મારા પ્રતિપક્ષી અને મારી વચ્ચે ભેદ ક્યાં છે તે શોધવા કરતાં મેળ ક્યાં છે તે શોધવામાં ગયો છે, અને અત્યારે પણ જઈ રહ્યો છે. પરંતુ અનુભવે મને સારી પેઠે ખાતરી કરાવી છે કે દરેક પ્રામાણિક માણસના જીવનમાં એવા પ્રસંગો આવે છે જ્યારે એણે પ્રતિપક્ષીથી નાછૂટકે જુદા થવું પડે છે. એને જ મ “અસહકાર”નું નામ આપ્યું છે.

તમારો સહૃદયી

એચ. હારકોર્ટ, એસ્કુવાયર

૧૧૯, જિન્સી હિલ

લંડન એસ. ઈ. ૧૯

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૫૩૫

૧. એમના જુલાઈ ૧૨, ૧૯૨૭ના પત્રના જવાબમાં.

૨. જુઓ પુસ્તક ૨૩, પા. ૧૦૭.

૨૫૮. જી. એ. પાટકરને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓગસ્ટ ૪, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. એક ફંડ ઊભું કરવાનો તમારો વિચાર વખાણવાલાયક છે, પણ મને લાગે છે કે વિચાર અમલમાં આવી શકશે નહીં. કેમ કે પચાસ રૂપિયાનો પગાર કમાનાર વ્યક્તિને માટે દર મહિને એમાંથી પાંચ રૂપિયા બચાવવાનું સહેલું હોતું નથી, અને મેં જોયું છે કે આપી શકે એવા લોકોમાંના પણ બહુ થોડા લોકો નિયમિત રીતે આપતા હોય છે. એ જ રીતે તમે સૂચવેલી રીતે જરૂરી મૂડી એકઠી થતાં ઉદ્યોગો શરૂ કરી દેવાનું પણ સહેલું હોતું નથી. ઉદ્યોગો શરૂ કરવા માટે તો એકલી મૂડી ઉપરાંત બીજી ઘણી વસ્તુઓની જરૂર પડે છે. અને ત્રીજું એ કે મારો પોતાનો સમય મારી તબિયત સારી નહીં હોવાથી મર્યાદિત છે અને તે બધો ખાદીના ઉદ્યોગમાં રોકાઈ ગયો છે. એટલે જ તમારા મિત્રો પોતાનો ફાળો આ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ ખાતે આપીને રાજી થતા હોય તો હું તે ખુશીથી સ્વીકારીશ, પણ બીજા કોઈ ઉદ્યોગ માટે નહીં સ્વીકારું.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત જી. એ. પાટકર

મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૨૧૧

૨૫૯. સ્વામીને પત્ર

[ઓગસ્ટ ૪, ૧૯૨૭ પછી]^૧

તમારા બે કાગળ મળ્યા છે. એકમાં તમને મુક્ત કરવા વિશે છે, અને બીજામાં ગુજરાતના પ્રલય વિશે છે.

. . . જો મારે મુક્તિ આપવાપાણું હોય તો મારા ત્યાં આવ્યા વિના ન મળી શકે, કેમ કે મારા સ્વભાવ પ્રમાણે મારે મુખ્ય માણસોને જાણી લેવા જોઈએ; પછી જ મને સૂઝ પડે. . . . તમને બરાબર ખાતરી હોય તો તમે ગમે તે કામ કરતા છતાં, ગમે ત્યાં ફરતા છતાં, જવાબદારી રાખીને કામ ચલાવ્યા કરો એમાં મને અડચણ નથી. તમારી જવાબદારી વિના મારે નિશ્ચિત રહેવું એ તો . . . નો પરિચય કરી લઉં અને એને જ સાંપું ત્યારે, અથવા બીજા કોઈને ઉપરી નીમું ત્યારે થાય. બેમાંથી એકેય અત્યારે ન થઈ શકે એમ મને લાગે છે. હજુ તો ટ્રસ્ટનું^૨ પણ અધ્ધર છે.

૧. ગુજરાતમાં આવેલાં મોટાં પૂર અને આ તારીખના યંગ શિબિયામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી વલ્લભભાઈની અપીલના પત્રમાં થયેલા ઉલ્લેખ પરથી.

૨. નવજીવનનું ટ્રસ્ટ કરવાનો નિર્દેશ છે.

. . . તમે અહીં આવવાના છો એટલે તમે આવશો ત્યારે વધારે વાત કરશું. કાકા મઝામાં છે. હું ત્રણ દિવસ બહાર ફરી આવ્યો, એમાં કાકાને સાથે નહોતો લઈ ગયો. . . . તમે આવીને બતાવશો તો તમે સૂચવેલા વિચાર ઉપર પૂરેપૂરું વજન આપવાનો. તમે નહીં જ આવો તો તમારા વિચાર હું જેટલે દરજ્જે સમજ્યો હોઈશ તેટલે દરજ્જે એનો અમલ કરવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. . . મિત્રતાનો તમે જે અર્થ કરતા જણાઓ છો તે મને બંધ નથી બેઠો. એવી જાતનો કંઈક અર્થ બચપણમાં મેં કરેલો, અને એવો જ અર્થ તમે કાઢો છો એ મારી સમજ બરાબર હોય તો એ, ધર્મ વિરુદ્ધ છે એટલે સુધી પણ [હું] તો જાઉં. મેં નવજીવનમાં જ ક્યાંક લખ્યું છે ના કે આ જગતમાં ઈશ્વર સિવાય બીજા કોઈ મિત્ર હોય જ નહીં. બાકી, આપણે બધા, સાથે કામ કરનારા બળદિયા છીએ; એમાં કોઈ વધારે સાથે અને કોઈ ઓછા. પણ આ તો એક નવી વસ્તુ મેં છેડી. એને જવા દો. પરિણામે, હું બની શકે ત્યાં સુધી અનુકૂળ થાઉં, એટલેથી સંતોષી શકું તો બસ છે.

હવે મલબારના પૈસા વિશે. મારો અભિપ્રાય તો એવો છે કે એ પૈસા ગુજરાતમાં ન વાપરવા જોઈએ. મેં જ્યારે નોટિસ કાઢી અને એની મુદત વીતી ગઈ ત્યારે એ પૈસા વપરાઈ ગયા એમ સમજીને આપણે ચાલવું જોઈએ. એ શુદ્ધ નીતિ છે, એવો મારો અભિપ્રાય છે. એ વપરાઈ નથી ગયા એ કેવળ અકસ્માત છે. પ્રસંગથી દબાઈને આપણે નબળાઈને લીધે બીજી રીતે વર્તીએ એ નોખી વાત છે. હું તો માત્ર મારો અભિપ્રાય આપું છું. પણ જો એ અભિપ્રાય તમને અથવા વલ્લભભાઈને પસંદ ન પડે તો મને જરૂર દોરજો. આવા કામમાં માર્દવને - ગમતા ન ગમતાને સ્થાન નથી - આપણી વચ્ચે તો નહીં જ.

હવે ત્યાં આવવા વિશે. તમારો કાગળ વાંચતાં તો એમ જ થયું કે ચાલો ઊપડીએ. વાંચવાને હજી પોણો કલાક નહીં થયો હોય પણ એટલામાં મૂર્છા ઊતરી ગઈ છે. હું આવવા જોગો રહ્યો નથી. મારું શરીર હું ઠીક ઓળખું છું. એકાંતે બેસીને વિચાર કરવાની અને કામ કરવાની શક્તિ હજુ ઠીક પ્રમાણમાં રહી છે, પણ સમુદાયમાં બેસીને વાતો કરવાની, એક પછી એક માણસો આવતા જાય તેને દોરવાની અને સમજાવવાની, તેને રીઝવવાની, તેની સામે રાતી આંખ કરવાની અને તેની પાસેથી કામ લેવાની શક્તિ હાલ તો ગઈ સમજાય. છેવટે આવે એવું સંભવે. હમણાં તો શક્તિ પડયા રહેવાની અને સૂવાની વધતી જાય છે. આ સ્થિતિમાં હું ત્યાં આવું, આશ્રમમાં બેસું અને સ્વયંસેવકોને ભેગા કરું એ ન બને એવું માનું છું. વળી કામ, રખડયા વિના ન થઈ શકે એમ હું માનું છું, અને રખડયા વિના બેઠોબેઠો નવા માણસની પાસેથી કામ લઉં એ આવડત તો મારામાં કોઈ દિવસ નથી રહેલી. જો વલ્લભભાઈની માગણીના^૧ જવાબમાં સ્વયંસેવકો ન મળે તો આપણે આપણી મર્યાદા સમજી લેવી જોઈએ. વધારે પૈસા આવે તો એ છો પડયા રહે. બીજા આપણા કરતાં વધારે સારું કામ કરી શકતા હોય તેને આપીએ; અને બીજા પ્રસંગે, આપણે જાણતા હોઈએ કે આપણી પાસે પૈસા મેળવવા જેટલી આબરૂ રહી છે પણ કામદાર મેળવવાની શક્તિ નથી, તો મૂંગે મોઢે બેઠા રહી પૈસા માગીને આબરૂને ન વટાવી પાઈએ. તમે નહીં જાણતા હો કે મલબારમાં બધાની પાસે પૈસા વધી પડયા એ કાંઈ સ્વયંસેવકોને અભાવે નહીં, પણ બધું જ્યારે જડમૂળથી ઊપડી જાય છે ત્યારે લોકો જુદી જ રીતે કામ કરે છે, અને નાશ થયેલાનો ખ્યાલ પણ નથી કરતા. કરોડોની ખોટ

૧. યંગ રિવિઝા, ૪-૮-૧૯૨૭ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી.

પૂરી પાડે એવ 'શક્તિ જગતમાં છે જ નહીં. એટલે બધાં થોડાંઘણાં થીગડાં જ દઈ શકશે. અને તે દેવાં જોઈએ એમ હું માનું છું. અમ કરતાં, લુચ્યા અને ચોર પૈસા ન લઈ જાય અથવા રક્ષક ભક્ષક ન થાય એટલું સંભાળી શકીએ તો ગંગા નાહ્યા. આવા પ્રલય તો, બચપણમાં આપણે જ બોલીએ છીએ તે વેદવાક્ય છે એમ સૂચવે છે. ઈશ્વરની, આ ગેડીદડાની રમત છે. એક દહાડો તો આજે થયો છે એના કરતાં પણ વધારે વ્યાપક પ્રલય થવાનો જ છે. ત્યારે પણ કોઈક તો બાકી રહ્યા હશે. એ, મૂએલાનો શોક નહીં કરતાં હસ્યા કરશે અને વંશવૃદ્ધિ પણ કર્યા કરશે. આનો કાંઈ એવો અર્થ નહીં કાઢતા કે આપણે નિર્દય થઈ જઈએ તોપણ ચાલે, અથવા કંઈ જ ન કરીએ તો ચાલે. એમ હું કહેવા ઈચ્છું છું એવું જરાયે નથી. પણ એમ હું જરૂર કહેવા ઈચ્છું છું કે આ બધા નુકસાનની જવાબદારી આપણે વહોરી લેવાની મુદ્દલ આવશ્યકતા નથી; પણ એ નુકસાનનું દુઃખ મટાડવામાં આપણાથી જેટલો ફાળો ભરી શકાય તેટલો ભરીને સંતુષ્ટ રહેવાની છે. આ પ્રસંગે સ્વયંસેવકોની ટુકડી ઊભી કરીને પછી ગુજરાતને પાછું જાગતું કરીએ એ ન્યાયને હું મુદ્દલ માનતો નથી. સમય આવશે, સૂઝ હશે અને આપણે નિમિત્ત થવું સર્જ્યું હશે તો અત્યારે કાંઈ થાઓ કે ન થાઓ, પણ ત્યારે ગુજરાત જાગશે, અને આખું હિંદ જાગશે. પણ આ તો મારી આટલી શ્રદ્ધાની વાત થઈ. [અત્યારે] એનો વિચાર પણ અસ્થાને છે. આ સમયને લગતું આપણાથી જે થઈ શકે તે કરી છૂટીએ.

આથી તો વધારે કંઈ મને સૂઝતું નથી.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-
માઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૨૬૦. મીરાંબહેનને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૫, ૧૯૨૭

ચિ. મીરાં,

તારો પત્ર મળ્યો. વર્ધા આશ્રમ અને સાબરમતી આશ્રમ વચ્ચે તને જે તફાવત લાગે છે તે હું સમજું છું અને એનો મને રંજ નથી. તેં ભણસાળીને પત્ર લખ્યો છે તે જાણી આનંદ થયો. આશ્રમ વિશે તો મ તને લખ્યું છે તેથી વિશેષ કંઈ લખવાનું રહેતું નથી.

હિંદી શીખવાનું તને બોજરૂપ ન લાગવું જોઈએ. તારે એને ફરજિયાત કામ ન માનવું. તને એનાથી કંટાળો આવે કે તરત તારે એને પડતું મૂકવું. મેં તને કહી જ રાખ્યું છે કે મારામાં અખૂટ ધીરજ છે, એટલે તારો કાર્યક્રમ તું બે મહિનામાં પૂરો નહીં કરી શકે તો હું તને ઠપકો નથી જ આપવાનો. કામથી તને આનંદ થવો જોઈએ, અને એનાથી થાક લાગે કે તરત એને તારે છોડી દેવું જોઈએ.

આશ્રમમાં જતાંની સાથે તને શું કામ આપવાનું છે તે જો હું જાણતો હોત તો તને જરૂર કહેત. પણ હું પોતે જ એ જાણતો નથી. અંગ્રેજી શીખવવાની વિરુદ્ધમાં તારી દલીલ સાથે હું પૂરેપૂરો સંમત થાઉં છું, એટલે એ કામ તને સોંપવાનું હું અવશ્ય ટાળીશ. અત્યારે હું કલ્પી શકું

છું ત્યાં સુધી એ એવું કોઈ કામ હશે જે સમૂહમાં કરવાનું હશે. કારણ કે મારે તને જુદા જુદા સ્વભાવના લોકો સાથે રહીને, ગમે તેવા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ કામ કરવાની ટેવ પાડવી છે. પરંતુ તને કોઈ કામ પસંદ હોય તો જરૂર મને કહેજે. મારી પોતાની ટેવ એવી છે કે જે વસ્તુનો અત્યારે જ નિર્ણય કરવાની જરૂર ન હોય તેની પહેલેથી કદી ચિંતા ન કરવી, પણ જે તને અત્યારથી આનો વિચાર આવતો હોય તો જરૂર વિચાર કરવો અને મારી સાથેના પત્ર-વ્યવહારમાં એની ચર્ચા કરવી. તારી સાથે અગાઉથી મસલત કર્યા વિના તો હું તને કદી કશું કામ સોંપું જ નહીં. અત્યારે કે તારા આશ્રમમાં ગયા પછી હું તને પૂછીશ તો ખરો જ કે તારે શું કરવું છે.

જ્યાં સુધી રાવસાહેબને પત્ર લખવાની તને પ્રેરણા ન થાય ત્યાં સુધી તું તેમને પત્ર ન લખે તે તદ્દન વાજબી છે. ઉતાવળ કશી નથી, માટે યોગ્ય ભાષા સ્ફુરે નહીં ત્યાં સુધી લખવાની કંઈ જરૂર નથી.

હું આજે સવારે જ પ્રવાસેથી આવ્યો અને તારો પત્ર જોયો. હવે પાછો નવમી તારીખે ફરીથી ઊપડીશ. ત્યારે બનતા સુધી દસેક દિવસ બહાર રહીશ. પણ તારા પત્રો બેંગલોરને સરનામે રવાના કરીશ તો વધારે સારું પડશે. પહેલાં તો મેં બેંગલોર સિટીનું સરનામું આપ્યું હતું. પણ મેં જોયું કે બેંગલોર એકલું લખવાથી તારા પત્રો બે કલાક વહેલા આવે છે. કારણ કે કુમાર-પાર્કની ટપાલ સિટી ઓફિસેથી નહીં પણ સેન્ટ્રલ ઓફિસેથી વહેંચાય છે.

સરનેહ,

શ્રીમતી મીરાંબાઈ

વર્ધા

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. પરપટ; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૨૬૧. મીરાંબહેનને તાર

[ઓગસ્ટ] ૫ [૧૯૨૭]^૧

મીરાંબાઈ

સત્યાગ્રહ આશ્રમ

વર્ધા

પત્ર સમયસર ટપાલમાં નંખાયો છે.^૨ બધા કુશળ છે. ખ્યાર.

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. પરપટ; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૧. ટપાલની છાપ પરથી.

૨. જુઓ આ પહેલાંનો પત્ર.

૨૬૨. મૈસૂરના મહારાજને પત્ર

બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૫ [૧૯૨૭]^૧

ભાઈશ્રી,

આવતો સોમવાર^૨ આપના રાજ્યાભિષેકનો દિવસ બાદ કરતાં કદાચ આપના જીવનનો સૌથી સુખી દિવસ હશે. આ પ્રસંગે મારે આપને કેવા રૂપમાં મારી શુભેચ્છા પાઠવવી? શુભેચ્છાના શબ્દો ગમે તેવી શુભ ભાવનાવાળા ભલે હોય પણ એ શબ્દોના રૂપમાં તો નહીં જ. એટલે આપના એક સાચા મિત્ર તરીકે મને લાગે છે કે મારે વધારે નહીં તો એટલું તો આપને કહેવું જોઈએ કે શહેરોમાં રહેનારી આપની મધ્યમવર્ગની રૈયત માટે આટલી સફળતાથી આપે જે કંઈક કરેલું જણાય છે તે હવે આપ આપની તદ્દન ગરીબ પ્રજા માટે પણ કરો. આવતા સોમવાર સુધીના ટૂંકા સમયમાં આ બાબતમાં કશું ધ્યાન ખેંચે એવું કદાચ આપનાથી ન બને. પરંતુ દાડનો ધંધો બંધ કરી દેવાનું તો અશક્ય નથી ને? એ ધંધો લોકોને પાયમાલ કરી રહ્યો છે.

હું જ્યાં જ્યાં ગયો છું ત્યાં બધી જગાએ મને આપના પ્રજાકલ્યાણનાં અને પવિત્ર જીવનનાં જ ગુણગાન સાંભળવા મળ્યાં છે, અને તે મારે માટે અત્યંત આનંદનો વિષય છે. પરંતુ આવા કલ્યાણકારી રાજ્યમાં પણ દાડનું વ્યસન ચલાવી લેવાનું હોય એ વસ્તુ અસંગત લાગે છે.

પણ એક મિત્રની હાર્દિક શુભેચ્છા ધરાવતી બાબતને મારે ઉપદેશનું રૂપ હરગિજ ન આપવું જોઈએ. એટલે ભગવાનને મારી પ્રાર્થના છે કે આપ દીર્ઘાયુ ભોગવો અને આપની પ્રજાને સુખી કરી આપના રાજ્યને બંધી રીતે એક આદર્શ રાજ્ય બનાવો.

આપની તમામ ઉમદામાં ઉમદા ઈચ્છાઓ યોગ્ય રીતે ફળીભૂત થાય એ માટે સોમવારે હું પ્રભુને ખાસ પ્રાર્થના કરીશ.

હું છું
આપ નામદારનો

[તા.ક.]

કૃપા કરીને આ પત્રની પહોંચ લખવી એને એક ફરજ માનશો નહીં.

મૈસૂરના મહારાજ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૬૩૦

૧. ૧૯૨૭માં આ તારીખે ગાંધીજી બેંગલોરમાં હતા.

૨. ઓગસ્ટ ૮, ૧૯૨૭. આ દિવસે મહારાજના રાજ્યાભિષેકનો ૨૫મો વાર્ષિક ઉત્સવ હતો. તે પ્રસંગે ગાંધીજીનો એક ઔપચારિક સંદેશો પણ વર્તમાનપત્રોમાં છપાયા હતા. જુઓ આ પછીનો લેખ.

૨૬૩. રજત જયંતી પ્રસંગે સંદેશો

[ઓગસ્ટ ૫, ૧૯૨૭]^૧

મારે માટે એ બહુ જ ખુશી થવા જેવી વાત બની છે કે હજી સુધી મહારાજસાહેબની વિરુદ્ધમાં કોઈને એક શબ્દ સરખો બોલતાં મેં કદી સાંભળ્યો નથી. મને કેટલીક વાર એવી શંકા ઊઠી છે કે મહારાજની વિરુદ્ધના બધા જ માઠા સમાચાર મારાથી વેગળા રાખવાની મારી આસપાસના મિત્રોએ કંઈ ગોઠવણ તો નહીં કરી હોય? એટલે હું ઈચ્છું છું કે મહારાજ વિશે મેં જે જે સારું સાંભળ્યું છે તે બધું સાચું હોય અને સદાને માટે સાચું રહો. મૈસૂરના લોકોની સાથે હું પણ એવી શુભેચ્છા પ્રદર્શિત કરું છું કે નામદાર મહારાજ સાહેબ ઘણું જીવે અને રાજ્યની તથા એની પ્રજાની ઉપયોગી સેવા બજાવતા રહે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૬૩૦

૨૬૪. મૂલ્યંદ અગ્રવાલે પૂછેલા પ્રશ્નોના જવાબ

[ઓગસ્ટ ૫, ૧૯૨૭]^૨

[પ્ર.] ૧. આપ એવું માનો છો ખરા કે પ્રકૃતિ, આત્મા અને ઈશ્વર એ ત્રણ તત્ત્વો અલગ અલગ અસ્તિત્વ ધરાવે છે?

[ઉ.] જરૂર એવું માનું છું, પણ 'અલગ' શબ્દ મને ખૂંચે છે, કેમ કે એ ત્રણે નામથી અલગ હોવા છતાં એક જ તત્ત્વનાં બનેલાં છે.

૨. આત્મા એક છે કે અનેક? એ તદ્દન અલગ અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે એ પરમાત્માનો એટલે કે પ્રભુનો એક અંશ છે?

આત્મા દેખાય છે તો અનેક. પણ આ દેખાતી ભિન્નતા નીચે એક તાત્ત્વિક એકતા રહેલી છે.

૩. જેમ અગ્નિનો તણખો, પાણીનું ટીપું, અથવા સોનાની રજ જે આખા જથ્થામાંથી છૂટાં પડે છે તે તેના બધા ગુણો ધરાવે છે તેવી જ રીતે જો આત્મા પરમાત્માનો અંશ હોય તો તે પરમાત્માની માફક જ સર્વજ્ઞ હોવો જોઈએ, તમામ દૂષણોથી તદ્દન મુક્ત હોવો જોઈએ અને એનામાં પરમાત્માનાં બધાં લક્ષણો હોવાં જોઈએ.

આત્મા એના અસલ સ્વરૂપે તો તમામ દોષોથી મુક્ત હોય છે, પરંતુ પોતાના મૂળ પ્રવાહથી વિખૂટું પડેલું પાણીનું ટીપું કોઈ ગંદા તળાવડામાં ભળેલું જણાતાં તે કાણ પૂરતું જેમ એ તળાવડાની ગંદકીથી રંગાયેલું માલૂમ પડે છે તેવી જ રીતે, આત્માને પણ પોતાના અસલ સ્વરૂપથી વિખૂટા પડ્યા પછી એની આસપાસના વાતાવરણના દોષો અને બીજી તમામ પ્રકારની મર્યાદાઓનો રંગ લાગે છે.

૧. આ સંદેશો આ પહેલાંનો પત્ર લખાયો તે તારીખે જ લખાયો લાગે છે.

૨. જુઓ આ પછીનો પત્ર.

૪. આપણે ઘણી વાર જોઈએ છીએ કે માણસ પાપકૃત્યો કરે છે. એ પાપ ક્યાંથી આવે છે? આપણે એટલું જાણીને સંતોષ લેવો જોઈએ કે આ દુનિયામાં પાપ છે અને તે આપણે કરવાનું નથી. જો આપણે એનું મૂળ જાણતા થઈશું તો તો આપણે સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર જ બની જઈશું. પરંતુ અત્યારે તો આપણે ગંદા તળાવડાના પાણીના પેલા ટીપાની કમનસીબ અવસ્થામાં છીએ, એટલે જ્યાં સુધી આપણે પાપકર્મોના કરનારા છીએ ત્યાં સુધી એનાં ફળ પણ આપણે ભોગવવાં જ રહ્યાં.

૫. આ જગતમાં આપણે ભાતભાતના લોકો છીએ. જે લોકો મહેનત કરે છે અને સારાં કામો કરે છે એમને સારો બદલો મળે છે. અને ખોટાં ને બૂરાં કામો કરનારને શિક્ષા થાય છે તથા દુઃખ વેઠવાનું આવે છે. આ બધું જ કર્મના સિદ્ધાંત પ્રમાણે બન્યું જાય છે. અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં ખેડૂત કે મજૂરને પડે છે તેમ માણસને જ્યારે દુઃખ પડે છે ત્યારે તે એનાં પોતાનાં પૂર્વનાં કર્મોને લીધે પડતું હોય છે, ઈશ્વરની મરજી એવી હોય છે. તો એને દુઃખ ન પડે તે માટે એને મદદ કરીને આપણે ઈશ્વરની મરજીની આડે શા માટે આવવું જોઈએ?

જો હિંદુસ્તાનનો ખેડૂત આપણાથી અલગ હોત અને કોઈ પર્વતની ટોચે બેઠેલો હોત તો કદાચ એની દશા માટે આપણે જવાબદાર ન ગણાત. પરંતુ એ ખેડૂત આપણા જ સમાજમાં વસતો હોવાથી જેમ પેલા તળાવડાનું જળબિંદુ એની ગંદકીની જવાબદારીથી મુક્ત થઈ શકતું નથી તેવી જ રીતે આપણે ખેડૂતની દુર્દશાની જવાબદારીથી આપણી જાતને મુક્ત ગણી શકતા નથી. તમે એમ પૂછતા હો કે ઈશ્વર આવી દુર્દશા શા માટે ચલાવી લે છે, તો એનો જવાબ એ છે કે એ તો એ પોતે જ જાણે છે. અને હું નથી જાણતો એને હું એની કૃપા સમજું છું.

૬. બીજા લોકોના ભલા માટે આપણી શક્તિઓ ખર્ચી નાખવાને બદલે એનો ઉપયોગ જ્ઞાન મેળવવામાં કે આપણા પોતાના માટે અથવા બહુ બહુ તો આપણાં સગાંવહાલાં ને પડોશીઓ માટે ધન કમાવામાં ન કરવો જોઈએ? અને તે પણ એટલા કારણસર કે જરૂર પડે ત્યારે તેઓ આપણને મદદ કરે?

જે કારણે આપણાં સગાંસંબંધીઓને મદદ કરીએ તે જ કારણસર, જેમને આપણે અજ્ઞાનને લીધે આપણાં સગાં ગણવાની ના પાડીએ છીએ તેવાં સૌને મદદ કરવાની આપણી ફરજ છે. આપણે તો પેલા જળબિંદુ જેવા છીએ. એ જળબિંદુ એનું એવું ગંદું અસ્તિત્વ પણ એના છેક છેડાના પડોશીઓની મદદથી ભોગવતું હોય છે, કારણ કે એના નજીકના પડોશીઓને વળી એમના પડોશીઓ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે અને એ રીતે છેવટ સુધી હોય છે.

૭. આપ પોતે, તેમ જ બીજા બધા કલો છો કે સ્વરાજ્યનો અર્થ પોતાની જાતને કાબૂમાં રાખવી, સુધારવી, હોય તેના કરતાં સારી કે શુદ્ધ બનાવવી એવો થાય છે. અને એ દેખીતું પણ છે કે જો માણસ પોતાની જાતને કાબૂમાં રાખે, શુદ્ધ કરે કે સુધારે તો સમાજ અથવા રાષ્ટ્ર આપોઆપ સુધરી જાય, કેમ કે રાષ્ટ્ર વ્યક્તિઓનું જ બનેલું છે.

વાત સાચી છે. વ્યક્તિ પોતાની જાત ઉપર શાસન કરે એનું નામ જ આખા દેશનું સ્વરાજ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૭૬૫

૨૬૫. મૂલચંદ અગ્રવાલને પત્ર

બેંગલોર,
શ્રાવણ સુદ ૮ [ઓગસ્ટ ૫, ૧૯૨૭]^૧

ભાઈ મૂલચંદજી,

તમારા પ્રશ્નોના^૨ જવાબ યંગ ઇન્ડિયામાં આપવાની જરૂર મને જણાતી નથી. આનાથી કંઈ વધારે પૂછવું હોય તો પૂછજો.

તમારો
મોહનદાસ

[મૂળ હિંદી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૭૬૫

૨૬૬. ઉપલ્યુ. લ્યુતોસ્તાવસ્કીને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓગસ્ટ ૬, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારા પ્રશ્નોનો મારો જવાબ હવે તમને યંગ ઇન્ડિયામાં જોવા મળશે.^૩ અને હજી કોઈ વધારે પ્રશ્નો પૂછવા હોય તો તે પૂછતાં અચકાશો નહીં.

તબિયત સાચવવા માટેના તમારા ત્રણ નિયમ મને ગમ્યા. એમાંના બે તો હું સંપૂર્ણ રીતે સમજું છું. કેમ કે હું પોતે ચિંતા કરવામાં માનતો નથી અને ઊંઘવા માટે થોડો સમય કાઢી લેવાની હમેશ તજવીજ કરતો રહું છું, અને લગભગ ધારું ત્યારે ઊંઘી લેવાની ઠીક ઠીક શક્તિ ધરાવું છું. ઉપવાસની વાત પણ હું સમજું છું. પણ તમે જે રીતે ઉપવાસ કરતા જણાઓ છો તેવા ઉપવાસ હું કરતો નથી. તમે લખો છો કે સમુદ્રની સફરે નીકળતાં પહેલાં દરેક વખતે તમે ૧૦ અથવા ૧૫ દિવસ ઉપવાસ કરો છો. આની ચોખવટ થવાની જરૂર છે. ૧૦ અથવા ૧૫ એટલે કેટલા? આ સ્પષ્ટ થવું જોઈએ. કેમ કે ઉપવાસ કરનારને માટે તો ૧૦ ને ૧૫માં ઘણો ફરક પડી જાય. મારો તો એવો અનુભવ છે. અને આ ઉપવાસ તમે કેવી રીતે કરો છો? ઉપવાસ દરમ્યાન તમે પાણી સિવાય કશું લેતા નથી? ફળ કે દૂધ પણ નહીં? ઉપવાસ પહેલાં અને ઉપવાસ પછી તમારા વજનની નોંધ તમે રાખી છે? આવા ઉપવાસ તમે કેટલી વાર કર્યા છે? અત્યારે તમારું

૧. ૧૯૨૭માં આ તારીખે ગાંધીજી બેંગલોરમાં હતા.

૨. જુઓ આ પહેલાંનો લેખ.

૩. જુઓ “વિવિધતામાં એકતા”, ૧૧-૮-૧૯૨૭.

વજન કેટલું છે? અને દરેક સફર એટલે શું? એ સફર કેટલા સમયની હોય છે? દા.ત. તમારે એક જ દિવસ દરિયાની મુસાફરી કરવાની હોય તો તમે ઉપવાસ કરો છો? તમે કહો છો કે કામ બહુ હોય ત્યારે લગભગ મધ્યાહને તમે એક જ વાર જમો છો. એ ભોજનમાં શું શું હોય છે? અને સવારે કે સાંજે પાણી સિવાય બીજું કંઈ પીણું, દૂધ કે ફળ કશું લેતા નથી? વળી તમે એમ કહો છો કે તમારું વજન બહુ વધી જાય ત્યારે જ તમે ઉપવાસ કરો છો. તો તમારું એમ કહેવું છે કે તમે જ્યારે પણ દરિયાની સફરે નીકળો છો ત્યારે નીકળતાં પહેલાં તમારું વજન હમેશાં વધારે પડતું વધેલું હોય છે? અને જો તમે અલ્પાહારી હો, જો તમે દેખીતી રીતે જ હો એમ લાગે છે, તો પછી તમારું વજન ક્યારેય પણ વધારે પડતું હોય જ કેવી રીતે? અને જ્યારે તમે બહુ કામમાં ન ખૂંપેલા હો ત્યારે કેટલી વાર જમો છો?

બીજું તમે એમ કહો છો કે તમારાં આંતરડાં સાફ કરવા માટે તમે દરરોજ ઓછામાં ઓછું ૨૦ ક્વાર્ટ (૧ ક્વાર્ટ = આશરે બશેર) પાણી વાપરો છો, અને જ્યાં સુધી આ પાણી ચોખ્ખું અને પારદર્શક રૂપમાં બહાર નીકળે નહીં ત્યાં સુધી એને પેટમાં રાખી મૂકો છો. અને આ ક્રિયા જ્યારે તમારું વજન ઘણું વધી જાય ત્યારે તમે કરો છો. તો ‘પાણી વાપરો છો’ એટલે શું? તમે એનિમા લો છો? કે પછી દિવસમાં એક વાર ભોજન લો ત્યારે પણ ૨૦ ક્વાર્ટ પાણી પીઓ છો? જો એ પાણી તમે પીતા હો, તો તે પેશાબ વાટે બહાર કાઢો છો કે ઝાડા વાટે? મારો પોતાનો અને લાંબા સમય સુધી ઉપવાસ કરનાર મારા તમામ મિત્રોનો અનુભવ તો એવો છે કે જ્યારે અમે ઉપવાસ કરીએ છીએ ત્યારે પીધેલું પાણી પેશાબ વાટે જ બહાર કાઢવાનું હોય છે, ઝાડા વાટે કદી નહીં—સિવાય કે અમે એનિમા લીધો હોય. તમે જાણતા હશો કે કેવળ આરોગ્ય માટે હોય કે આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે હોય, ઉપવાસ અને આહારના તમામ પ્રકારના અખતરામાં મને ઘણો રસ છે.

તમારો સહૃદયી

પ્રોફેસર ડબલ્યુ. લ્યુતોસ્તાવસ્કી
નેચ્ચલ્લોન્સ્કા ૭ એમ. ૨, વિલ્નો
(પોલેન્ડ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એમ. ૧૨૫૧૩

૨૬૭. જમનાલાલ ખન્નજને તાર

[ઓગસ્ટ ૬, ૧૯૨૭ કે તે પછી]^૧

જમનાલાલજી
સત્યાગ્રહાશ્રમ
સાબરમતી

ચૌદમી તારીખની હિંદી સંમેલનની અલ્લાહાબાદની બેઠકમાં તમારી હાજરી તદ્દન જરૂરી માનું છું. બીજા સભ્યોને પણ આવવા તમારે આગ્રહ કરવો જોઈએ.

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૫૧૭૨

૨૬૮. સરોજિની નાયડુને તાર^૨

[ઓગસ્ટ ૬, ૧૯૨૭ કે તે પછી]

સરોજિનીદેવી
તાજમહાલ

વલ્લભભાઈ સાથે સતત સંપર્કમાં છું ને મારી હાજરીની આવશ્યકતા વિશે એમની સલાહ લઈ રહ્યો છું.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૫૧૭૩

૧. મૂળ તાર ઉપર લખેલી ગુજરાતી નોંધ ઉપરથી જણાય છે કે આ તાર આ પછીના બે તાર સાથે જ રવાના થયો હતો.

૨. ઓગસ્ટ ૬, ૧૯૨૭ને દિવસે મળેલા એમના નીચેના તારના જવાબમાં : “પ્રિય બાપુ, આપની તબિયતનું લેખમ ખેડીને પણ જરૂર ગુજરાત ન્હોતો. આપની હાજરી આવશ્યક. ભયાનક આફતમાં. નતિક ‘ફ’ અને આશ્વાસન આપો. આ વિનંતી કરવામાં બધા મિત્રોનો મને સાથ છે.”

૨૬૯. વલ્લભભાઈ પટેલને તાર

વલ્લભભાઈ

[ઓગસ્ટ ૬, ૧૯૨૭ કે તે પછી]

સરોજિનીદેવી કહે છે કે મારે નૈતિક હૂંફ આપવા ત્યાં આવવું જોઈએ. શું મારી હાજરી અનિવાર્ય છે? હજી પણ મારાથી સક્રિય કામ કે સભાઓમાં લાંબી ચર્ચાઓ થઈ શકે એમ નથી.

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૫૧૭૩ એ.

૨૭૦. એક સત્યાગ્રહીનો દેહાંત

ભાઈ હરિલાલ માણેકલાલ દેસાઈને નવજીવનના બધા વાંચનાર નહીં ઓળખતા હોય. તેમનો દેહાંત થોડા જ દિવસ પહેલાં ભરૂચમાં થયો. તેઓની પાસે રહેનાર મિત્ર લખે છે કે તેમના મુખ ઉપર છેવટ લગી આનંદના શેરડા હતા.

ભાઈ હરિલાલે અસહકારની ચળવળ વખતે વડોદરા હાઈસ્કૂલ છોડી હતી. ત્યાં તે ફ્રેંચ શિક્ષક હતા. ત્યારથી તે મૃત્યુના સમય લગી અસહકાર ઉપરનો તેમનો વિશ્વાસ અવિચળ હતો. તેમણે સત્યને જોવું જોયું તેવું પાળવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરેલો તેથી તેમને મેં એક સત્યાગ્રહી તરીકે ઓળખાવ્યા હતા. તેમની નમ્રતા તેમના સત્યના આગ્રહને શોભાવતી હતી. અસહયોગના આરંભ-કાળમાં તે મારી સાથે થોડી મુદત સાથે ફરેલા, ત્યારે તેમની કામ કરવાની સ્વચ્છતાથી, તેમની ઝીણવટથી અને તેમની સાવધાનીથી હું મોહિત થયેલો. મારા ઘણા પત્રોના જવાબો તે કાળે તે જ લખતા અને એવી બીજી રીતે મદદ કરતા. એ સહવાસ દરમ્યાન હું જોઈ શક્યો હતો કે તે સત્યાગ્રહનો અને અસહકારનો સૂક્ષ્મતાથી અભ્યાસ કરતા. કપડવંજમાં તેમણે કેવળ પોતાના જ પ્રયત્નથી ખાદીનું કામ શરૂ કર્યું હતું ને દીપાવ્યું હતું. છેલ્લાં વર્ષોમાં તે ભરૂચ કેળવણી મંડળને મદદ આપતા અને જે શીખવવાનું તેમને હાથ આવતું તે કરતા. સવિનયભંગ કરવાનો કોઈ શુભ અવસર આવે તો તેમાં અચૂક ઝૂઝવાવાળા જે પુરુષોનાં નામ મેં મારી માનસિક નોંધમાં નોંધી રાખ્યાં છે તેમાં હરિભાઈનું નામ હતું. નિર્દય કાળે તે ભૂંસી નાખ્યું છે. પણ સત્યાગ્રહીને તેનોયે ખેદ ન હોય. સત્યાગ્રહી સાથી જીવીને મદદ આપે છે તેટલી જ મરીને આપે છે. “મરીને જીવવું” એ તો તેનો મહામંત્ર હોય છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૭-૮-૧૯૨૭

૨૭૧. મીરાંબહેનને પત્ર

ઓગસ્ટ ૭, ૧૯૨૭

ચિ. મીરાં,

આ વખતે મારે બહુ ટૂંકામાં પતાવવું પડ્યું, કારણ કે મારી સામે ઘણું લખવાનું બાકી છે. મારો બધો સમય ગુજરાતમાં આવેલાં પૂર અને મુલાકાતીઓ રોકી લે છે.

વાલુંજકરે તને જે કહ્યું તેની મેં કાકાસાહેબ સાથે ચર્ચા કરી છે. કાકાસાહેબ કહે છે કે “મારો ઇરાદો એવી છાપ પાડવાનો તો નહોતો જ કે હું વાલુંજકર સાથે મળીને સ્ત્રીઓ માટે એક આશ્રમ ખોલવા અને સ્ત્રીશિક્ષણનું કાર્ય કરવા તૈયાર છું અને રાજી છું. એ કામ મને ગમે છે ખરું, પણ હજી એને માટે મારી જાતને હું તૈયાર માનતો નથી.”

સરનેહ,

બાપુ

[તા. ક.]

પાછળથી — તારો પત્ર મળ્યો. સોમવારનો પત્ર સમયસર ટપાલમાં નંખાયો હતો. એના ઉપરની તારીખ જોઈને તે કદાચ એવું અનુમાન કર્યું હશે કે એ કાગળ સોમવારનો નહીં હોય. પણ આ કાગળ તો સોમવારનો જ સમજાવે. તું જોઈશ કે એની તારીખ રવિવારની છે, કેમ કે એ રવિવારે (ગઈ કાલે) રાત્રે લખાયો હતો. આજકાલ મૌન લીધા પછી ઘણી વાર હું આ પ્રમાણે રવિવારે રાત્રે પત્રો લખું છું, એનું કારણ સોમવારે આખો દિવસ લખવું ન પડે તે છે. અલબત્ત, તારે આંખોને શ્રમ પડે એટલું ન જ વાંચવું જોઈએ.

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. પરપલ. શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૨૭૨. ગુલઝાર મહમદ 'અકીલ'ને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૭, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. અને સારું થયું કે તમે મને આ બાબતમાં લખ્યું.

રંગીલા રસૂલ પુસ્તક વિશે ચાલી રહેલા કમનસીબ વિવાદની મને જાણ તો છે જ. તમે નહીં જાણતા હો કે ઘણું કરીને એ ચોપડી અથવા એમાં લખેલી વાતો તમારા જાણવામાં આવી તેના ઘણાં સમય પહેલાં એ મારા હાથમાં આવી હતી અને મેં યંગ ઇન્ડિયાની કટારોમાં એને સખત ભાષામાં વખોડી કાઢી હતી. એ વાતને ત્રણ વરસ થઈ ગયાં. એ લેખવાળી યંગ ઇન્ડિયાની ફાઈલ અત્યારે મારી પાસે નથી. પણ એ ચોપડી કંઈ હમણાં બહાર પડી નથી. જો તમે યંગ ઇન્ડિયા નિયમિત ન વાંચતા હો તો એ લેખ ક્યા અંકમાં આવ્યો હતો તે તમને જણાવવા હું મેનેજરને ખુશીથી લખીશ.

અત્યારના વિવાદમાં મેં ભાગ લીધો નથી, તેનું કારણ એ છે કે હું માનું છું કે મુસલમાનોએ ઉપાડેલી ઝુંબેશ લગભગ તદ્દન ખોટી છે. ન્યાયાધીશની^૧ એમની વગોવણી અસ્થાને છે. કાયદામાં સુધારો કરાવવાનું આંદોલન બિલકુલ વાજબી છે. પણ લોકો આંદોલન ચલાવે કે ન ચલાવે, સરકારે તો કાયદાને કડક બનાવવો જ પડશે.

ગુણદોષની વાત કરીએ તો જેટલાં ને જેવાં નફ્ટ લખાણો ઈસ્લામની વિરુદ્ધ લખાયાં છે તેથી વધારે નહીં તો તેટલાં ને તેવાં જ બેશરમ લખાણો હિંદુ ધર્મની વિરુદ્ધ લખાયાં છે. આ બધું મેં સ્પષ્ટ ભાષામાં યંગ ઇન્ડિયાનાં પાનાંમાં લખેલું જ છે.

હું બધાં છાપાં વાંચતો નથી. તેમ છતાં હિંદુઓના તંત્રીપદે છપાતાં છાપાંએ રંગીલા રસૂલના કર્તાના કૃત્યને જોરશોરથી અથવા થોડું પણ સમર્થન કર્યું હોય કે બીજી કોઈ રીતે પયગંબર વિશે અપમાનજનક વાત કહી હોય એવું મને તો જણાયું નથી. એટલે આવાં છાપાં તમારા ધ્યાન પર આવ્યાં હોય તે મને મોકલી આપો તો આભાર થશે. અથવા એ છાપાંનાં નામ અને અંક સંખ્યા લખી જણાવશો તો હું પોતે એ મંગાવી લઈશ.

તમને જે એમ લાગે છે કે મને પણ કોમવાદનો રંગ લાગ્યો એ જાણીને મને દુઃખ થાય છે. મારી જાતને હું ઓળખું છું તેટલે અંશે હું તમને મારા તરફથી ખાતરી આપી શકું છું કે મારાં મુસલમાન ભાંડુઓ પ્રત્યે ૧૯૨૦માં મારા મનમાં જે ભાવના હતી તે જ ભાવના આજે પણ છે, અને ઈશ્વરને હું નિરંતર પ્રાર્થના કરું છું કે મારા જીવનના અંત સુધી મારી એ ભાવના કાયમ રહે.

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

શ્રી ગુલઝાર મહમદ 'અકીલ'

હાટી ગેટ

બટાલા (જિલ્લો ગુરુદાસપુર)

પંજાબ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૮૫

૧. ન્યાયમૂર્તિ દિલીપસિંહ. "એક પત્ર", ૧૦-૭-૧૯૨૭ પણ જુઓ.

૨૭૩. વિલિયમ સ્મિથને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૭, ૧૯૨૭

પ્રિય મિ. સ્મિથ,

ખસી કરવાની ઈટાલી દેશની રીત વિશેનો તમારો પત્ર તથા તે સાથે બીડેલો કરનાલના ઈમ્પીરિયલ કેટલ-બ્રીડિંગ ફાર્મના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટનો પત્ર મળ્યો. તે બંને માટે હું તમારો આભારી છું.

તમે પ્રસિદ્ધ કરી શકો એવું કંઈક તૈયાર કરવા હું પ્રયત્ન કરીશ. પણ આશા રાખું છું કે એમાં મોડું થાય તો તમે અધીરા નહીં થાઓ, કારણ કે તમે જાણો છો કે મારી પાસે અઝો સમય હોતો નથી. પરંતુ ચોક્કસ વિગતો અને આંકડા મને મોકલી આપવા હું મનેજરને સૂચના આપું છું.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૯૨૧

૨૭૪. ય. મ. પારનેરકરને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૭, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ પારનેરકર,

આ સાથે બે પત્રો બીડું છું. તે વાંચીને તમારી ફાઈલમાં રાખજો. તમને સમય મળે ત્યારે મને એવું ટાંચણ તૈયાર કરીને મોકલજો જેની મદદથી હું મિ. વિલિયમ સ્મિથને જોઈએ છે તેવો લેખ તૈયાર કરી શકું.

હું આશા રાખું છું કે હવે તમે ત્યાંનાં હવાપાણીથી બરોબર ટેવાઈ ગયા હશો અને તમે બંને જાણ બધી રીતે તંદુરસ્ત અને પ્રવૃત્ત રહેતાં હશો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત પારનેરકર

ડેરી

આશ્રમ

સાબરમતી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૯૨૨

૨૭૫. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૭, ૧૯૨૭

પ્રિય સતીશબાબુ,

તમારો પત્ર મળ્યો. ડૉ. રાય પાસેથી તો નેટલી સેવા તેઓ ખરા દિલથી અને છૂટથી આપી શકે તેટલી જ તમારે લેવાની હોય. ખાદીએ આખરે એની પોતાની ગુણવત્તા પર અને એના પોતાના પગ પર જ ઊભા રહેવાનું છે. આપણા મોટા માણસોનો સાચો સહકાર આપણે મેળવી શકીએ તો તે સારી વાત છે. પણ એવો સહકાર ન મળે તોપણ આપણને કશો રંજ ન થવો જોઈએ. આપણે તો એ સનાતન સત્ય ઉપર જ આધાર રાખવો રહ્યો કે આ પૃથ્વી પર જે ખરેખર નક્કર હોય અને એક જીવંત શક્તિની પ્રતિનિધિરૂપ હોય એવી કોઈ પણ ચીજ બનતા સુધી મરતી નથી.

તમારી વિટંબાણાઓ લું સારી રીતે સમજી શકું છું. જે મારી પાસે થેલો ભરીને રૂપિયા હોય તો તમારું આર્થિક સંકટ હળવું કરવા એ રૂપિયા એક્સ્પ્રેસ પાર્સલ કરીને લું તમને મોકલી શકું. પણ તમારે માટે કશું પણ મળવાની આશા સરખી મને નથી. આ પ્રદેશોમાં લું જે કંઈ ઉઘરાવી શક્યો છું તે અહીંના જ વિકાસ માટે વાપરવું પડશે. તેથી બંગાળને નાણાંની મદદ કરવાનો એક માત્ર રસ્તો તમે તૈયાર હો ત્યારે મારે બંગાળ આવવું અને ઉઘરાણું કરવા માટે ફરવું એ છે.

આ વરસ તો ખાલી જશે. અને અહીંનો કાર્યક્રમ પણ આવતે વર્ષે લગભગ માર્ચ આખર સુધી લંબાવવો પડશે. તેમાં વચ્ચે પંદર દિવસ રામદાસનાં લગ્ન માટે આશ્રમમાં રહેવું પડશે. એટલે લું ઈચ્છું છું કે તમે એવો વિચાર કરવાની ટેવ પાડો કે આપણો ધંધો જેને હવે આપણે ધંધો જ કહેવો પડશે, આપણે આપણી પાસેની મૂડી વડે જ ચલાવવો પડશે. માટે મારી તો તમને એવી સલાહ છે કે તમે, ક્ષિતીશબાબુ અને તમારી સાથે કામ કરનાર બીજા ભાઈઓ ભેગા મળીને વિચાર કરો અને એવો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢો જે તમને તમામ પ્રકારની ચિંતા અને મુસીબતમાંથી મુક્ત કરે. એક વાર આપણી મર્યાદાઓ આપણે સ્વીકારી લઈએ, પછી આપણે બળાપો કરતા બંધ થઈ જઈશું.

તમારા પત્ર ઉપરથી જણાય છે કે કલકત્તા તળમાં તમારું કોઈ કાર્યાલય હશે નહીં અને બધું કામકાજ સોદપુર મથકેથી ચલાવવામાં આવશે. કલકત્તામાં એક ભંડાર તો રાખશો ને? કે તે પણ નહીં રાખો? જે તમે એમ માન્યું હોય કે કલકત્તામાં ભંડાર ન રાખવો, એટલે કે જે તે સ્વાવલંબી થઈ શકે એમ ન હોય તો ન રાખવો, તો મને પોતાને એ વિશે હરકત નથી.

હજી મારી તબિયત સારી જ રહે છે. પૂરને કારણે મને ગુજરાતમાંથી તાકીદનું તેડું નહીં આવે તો આ મહિનાની ૨૮મી સુધી લું બેંગલોર અને તેની આસપાસમાં હોઈશ. ગુજરાત જવા મારા ઉપર દબાણ થઈ રહ્યું છે. પણ વલ્લભભાઈને મારી જરૂર પડે ત્યાં સુધી લું એ

દબાણ દેલ્યા કરીશ. કારણ કે હું જાણું છું કે મારાથી સક્રિય કાર્ય થઈ શકે એમ ન હોય તો કેવળ મારી હાજરીથી હું કશું કરી ન શકું.

તમારો

બાબુ સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તા

ખાદી પ્રતિષ્ઠાન

સોદપુર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોક્લિમ પરથી : એસ. એન. ૧૯૭૯૭

૨૭૬. આશ્રમની બહેનોને પત્ર

[શિમોગા,]

મૌનવાર [ઓગસ્ટ ૮, ૧૯૨૭]^૧

બહેનો,

આજે મારે ટૂંકામાં પતાવવું પડશે. વખત નથી ને વિષય પણ નથી.

મણિબહેનના પાછા ફરવા વિશે તમે પૂછેલું તેનો જવાબ ભુલાયા જ કર્યો છે. ઘણું ભાગે તે ૨૦મી પછી તુરત અહીંથી નીકળશે ને પૂના તથા મુંબઈ એક એક દિવસ રોકાઈ ભરૂચમાં ઉતરી પછી ત્યાં પહોંચશે.

હાલ આશ્રમમાં આપણી ઠીક કસોટી થઈ રહી છે. તમે બધી વીરાંગનાઓ થાજે ને રહેજા. આપણી જવાબદારી બહુ મોટી છે. નિરંતર રામને હૃદયમાં રાખશું તો આપણો વાળ વાંકો નહીં થાય.

કાકાસાહેબની તબિયત અહીં સારી રહે છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૩૬૬૨ તથા બાપુના પત્રો-૧ : આશ્રમની બહેનોને, પા. ૩૩

૧. સમયના અભાવના ઉલ્લેખ પરથી. તે ઉપરાંત “મીરાંબહેનને પત્ર”, ૭-૮-૧૯૨૭ પણ જુઓ.

૨૭૭. જી. બી. પિટીટને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૯, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ શ્રી પિટીટ,

તમને ફરી એક વાર તસ્દી આપું છું તે માટે ક્ષમા કરજો. ઘણું કરીને એન્ડ્રૂઝે તમને કેબલ મોકલીને ખબર આપી છે કે પોતે આ માસની ૨૦મી તારીખે પાછા આવે છે. હું જોઉં છું કે કોર્પોરેશને એમને માનપત્ર આપવાનું ઠરાવ્યું છે. યંગ હિન્ડિયામાંના મારા લેખમાં^૧ મેં સૂચન કર્યું છે કે આ પ્રસંગને મોટા પાયા પર જાહેર ઉજવણીનું સ્વરૂપ આપવું જોઈએ. કારણ કે, એન્ડ્રૂઝ પ્રત્યે આપણે જેટલો આદર દર્શાવી શકીએ તે બધા જ આદર માટે એમની લાયકાત છે એટલું જ નહીં પણ એમને અર્પણ થનાર માનપત્રનો સમારંભ એક ચીલેચલુ પ્રસંગ નહીં બનતાં લોકચાહનાનો એક ઉમળકાભર્યો જાહેર દેખાવ બની રહે, તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં એનો રાજકીય પ્રભાવ પડશે અને શ્રી શાસ્ત્રીના હાથ એથી મજબૂત થશે.

આ પત્રનો મુખ્ય હેતુ એવું સૂચન કરવાનો છે કે ઈમ્પીરિયલ સિટિઝનશિપ ઓસોસિયેશન એમને એક મોટી થેલી અર્પણ કરે જે તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં કેળવણી અને એના જેવાં બીજાં કામોમાં વાપરે. શ્રી શાસ્ત્રીએ સામાજિક. . .^૨ માટે બહાર પાડેલી અપીલ તો તમે જોઈ હશે. આ બધું મિ. એન્ડ્રૂઝની સલાહથી થયેલું છે. આને માટે દક્ષિણ આફ્રિકાના જ આપણા ભાઈઓએ ફાળો કરવો જોઈએ એ સારું, પરંતુ એમની શક્તિ અને ઉમેદ બંને મર્યાદિત છે. અહીંથી જે કંઈ મોકલાશે એનાથી ત્યાંના કાર્યકરોને પ્રોત્સાહન મળશે અને શ્રી શાસ્ત્રીના હાથ મજબૂત બનશે. અને મિ. એન્ડ્રૂઝને જાહેરમાં થેલી અર્પણ કરવાનું સૂચન હું એટલા માટે કરું છું કે એનાથી લોકલાગણીનું મૂલ્ય પ્રગટ થઈ શકે. મેં તો મારા લેખોમાં કોર્પોરેશનને પણ એવી સલાહ આપી છે કે માનપત્ર સાથે કોઈ કીમતી કાસ્કેટ આપવાને બદલે એક થેલી આપો તો સારું. અલબત્ત, કોર્પોરેશનના નિયમોમાં આવી થેલી આપવાની છૂટ હોવી જોઈએ.

આ પત્રની નકલ શ્રી નટરાજનને મોકલું છું.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૬૯

૧. ન્યૂઝો “પરમાર્થી પ્રવાસીનું સ્વાગત”, ૧૧-૮-૧૯૨૭.

૨. મૂળમાં આ જગા ખાલી છે.

૨૭૮. કે. એસ. નટરાજનને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઑગસ્ટ ૯, ૧૯૨૭

પ્રિય શ્રી નટરાજન,

શ્રી પિટીટને લખેલા મારા પત્રની એક નકલ તમારી વિચારણા માટે આ સાથે બીડું છું.
પત્રમાં બધી વિગતો આવી જાય છે.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

શ્રીયુત કે. એસ. નટરાજન
મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૬૯

૨૭૯. કોંડા વેંકટપૈયાને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઑગસ્ટ ૯, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યો. જે કાગળનો તમે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે મહાદેવ હજી મારી સમક્ષ રજૂ કરી શક્યા નથી, કેમ કે તેમને લાગ્યું કે હું ખૂબ જ કામમાં રોકાયેલો હતો.

તમારી શાહીઓ વાપરી જોયા પછી મારો અભિપ્રાય તમને જણાવીશ.

તમારી દીકરીની તબિયત અને અભ્યાસ બંને કેમ ચાલે છે? એણે કોઈક દિવસ તો આશ્રમમાં આવવું જોઈશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કોંડા વેંકટપૈયાગારુ
ગંતુર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૨૧૨

૨૮૦. ઈ. એસ. પટવર્ધનને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૯, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તે હું શેઠ જ્ઞાનાલાલજીને મોકલું છું ને તેમાં લખેલી બાબતની કાળજી-પૂર્વક તપાસ કરી એમને જે કંઈ વાજબી અને શક્ય લાગે તે કરવા ભલામણ કરું છું. એમના પર એથી વિશેષ લાગવગ મારે ન જ વાપરવી જોઈએ.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

શ્રીયુત ઈ. એસ. પટવર્ધન
પ્રમુખ, ટિળક વિદ્યાલય
નાગપુર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૪૨૧૫

૨૮૧. જામિનીબાબુ મિત્રને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૯, ૧૯૨૭

પ્રિય જામિનીબાબુ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે મારામાં જે વિશ્વાસ મૂકો છો તેની હું કદર કરું છું. પણ તમે અપનાવેલું વલણ ભૂલભરેલું છે. મારી તબિયત સારી હોત તોપણ એકલે હાથે મારાથી કશું થઈ શકે નહીં. તેમાં વળી હું વહીવટી કામમાં ભાગ લઈ શકું નહીં, એટલે મારી અશક્તિમાં વધારો જ થાય. તમે અને હું એકબીજાને જેટલા પિછાનીએ છીએ તેના કરતાં તો તમે ને સતીશબાબુ એકબીજાને વધારે પિછાનો, એ વાત સાચી ને? એટલે જ તમે સતીશબાબુને ન સમજાવી શકો તો હું કેવી રીતે મદદ કરી શકું? પણ જો તમને એમ લાગતું હોય કે સતીશબાબુને તમારી સામે પૂર્વગ્રહ બંધાયો છે, તો તમારામાં એટલો આત્મવિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે તમે સંઘના મંત્રીને તથા સતીશબાબુ સિવાયના કાઉન્સિલના બીજા સભ્યોને એમના પૂર્વગ્રહની વાતની ખાતરી કરાવી શકો. હું તમને એટલી ખાતરી આપી શકું છું કે તમારે જે કંઈ કહેવાનું હશે તે બંધું જ પ્રથમ તો શંકરલાલ બેંકર અને એમની પછી કાઉન્સિલના બીજા સભ્યો તદ્દન તટસ્થ રીતે અને સતીશબાબુથી દોરવાયા વિના જરૂર વિચારશે. તે ઉપરાંત ડૉ. રાય પણ છે, અને તેઓ તો સતીશબાબુનું કહેવું જેટલું સાંભળે તેટલું જ તમારું પણ જરૂર સાંભળવાના. કેમ કે

એમને તમારે માટે કેવો પ્રેમ છે તે હું જાણું છું. મારા પોતાના તરફથી મારે એટલું ઉમેરવું રહ્યું કે સતીશબાબુ જાણી જોઈને તમને કશો અન્યાય કરે એવા નથી. કારણ કે હકીકતમાં એમણે તો તમારે વિશે મને એક સદ્ભાવભર્યો પત્ર લખ્યો હતો. એટલે જ તમે એમને મળો અને તમારે માટે એમને કશો પૂર્વગ્રહ નથી એની ખાતરી કરી લઈ મને જણાવો તો એ ખબરથી મને બીજી કોઈ ચીજથી નહીં ઊપજે એટલી ખુશી ઊપજશે. આખરે તો તમારા કામમાં વિઘ્નો નાખીને એમને પોતાને તો કશું ખાટવાનું નથી જ. એમણે તો એશઆરામ, સુખસગવડ અને માનમરતબાનું જીવન છોડીને બદલામાં ગરીબાઈ, કષ્ટસહન, પરિતાપ અને આત્મ-વિલોપનનું જીવન સ્વીકાર્યું છે. આમાં જો મારી ભૂલ થતી હોય તો તે સુધારજો, એ જોઈને મને દુઃખ થાય છે કે સ્વાર્થત્યાગ કરનાર કાર્યકરો પોતે સ્વીકારેલા સમાન ધ્યેય માટે સંપીને કાર્ય કરી શકતા નથી.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત જમિનીભૂષણ મિત્ર

ખાલિસપુર આશ્રમ

પો. ઓ. બાલિખોલા

ખાલિસપુર

ખુલના (બંગાળ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૭૯૮

૨૮૨. સ્વામીને પત્ર

ઓગસ્ટ ૯, ૧૯૨૭

સ્વામીનો તાર — એવી સૂચનાવાળો કે નવજીવનમાંથી ૨૫,૦૦૦ રૂપિયા પ્રલયનિવારણ માટે આપવા : સંસ્થાને ખોટ ન જાય એ ખાતર બે વર્ષ નિવૃત્તિ મોકૂફ કરવાને માટે તૈયાર છું; એને જવાબ :

તમારો છેલ્લો તાર મળ્યો. એનો જવાબ તારથી આપ્યો છે તે મળ્યો હશે. તમારા તાર ને કાગળમાંથી તમારો પ્રેમ ને તમારું દુઃખ નીતર્યાં કરે છે. તમારી તરફથી એ જ આશા રાખું.

મારો ધર્મ, પ્રેમની અતિશયતા ઉપર અંકુશ મૂકવાનો છે. રૂ. ૨૫,૦૦૦ આજ આપણી પાસેથી નીકળી શકે એવી સ્થિતિ હું, તમે મોકલેલા આંકડામાંથી નથી જોઈ શક્યો. હમણાં તો માંડ બે પાસાં સરખાં રાખી શકાય છે એમ મેં જાણ્યું છે.

પણ જો આપણી પાસે રૂ. ૨૫,૦૦૦ પડ્યા હોય તો આપણે ક્યાંક પણ બહુ નફો કરીએ છીએ; અથવા નોકરોને પૂરતું આપતા નથી એમ ન ઠરે?

એમ હોય યા ન હોય, પણ મને લાગે છે કે જો એવું દાન કરવાની શક્તિ હોય તો તે ગુપ્ત દાન જ હોય. આવું મોટું દાન આપણી નાનકડી સંસ્થા કરી શકે તો એનો આઘાત બીજાને પહોંચે, તેમાંથી દ્રેષ ઉત્પન્ન થાય; તેનું અનુકરણ ન જ થાય. દાનની જાહેરાત અનુકરણને અર્થે જ સંભવે; નહીં તો એ આડંબરમાં ખપે એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય.

આપણી સારી સ્થિતિ તો અ ગણાય કે આપણી, દાન દેવાની શક્તિ જ ન હોય. તમારી પત્રિકા પરથી જોઈ છું કે આપણા કામદારોનાં ઘર વગેરે પડી ભાંગ્યાં છે. જે આપણી શક્તિ કબૂલ કરતી હોય તો તે પૈસા એમનાં ઘરબાર સારાં કરવામાં વાપરીએ. તેઓ જાહેર ફંડ ઉપર બોજાડપ ન થાય તો આપણો સારો ફાળો હું ગાણું.

તમારા તારનો પૂરો અર્થ અમે કોઈ નથી સમજ્યા. જે તમે એમ વિચાર્યું હોય કે કામદારો વગેરે ઓછામાં ઓછું લઈ, બચતું દર માસે ભરી આપશે, તો મારી એ સલાહ છે કે તેઓ જેમ બચાવતા જાય તેમ તેમ ઢેડભંગીઓમાં વાપરતા જાઓ અને એક સ્થાયી કામ કરો. તાત્કાલિક આવશ્યક મદદ તો સહુને મળી રહેશે ને સહુ માર્ગ શોધી લેશે એમ હું માનું છું. આપણી કમાણી જે “શુદ્ધ કોડી” હોય તો તેનો શુદ્ધતમ ઉપયોગ કરો એમ ઈચ્છું છું.

પણ આ બધી ચોવટ છે એમ તમે માની લઈ શકો છો. મેં વગર સમજાવે ઘણું ભરડી નાખ્યું હોય. વલ્લભભાઈ, જમનાલાલજી વગેરેની સાથે મસલત કરી જે કરવું હોય તે કરવાની છૂટ છે; ને જે કરશો તેમાં હું સહી આપીશ. ઉપરના વિચારોને તમે છાપખાનાના એક કામદારના ઊભરાનો વિચાર સમજી તેને જેટલું માન આપવું ઘટે તેટલું આપો એટલે મને પૂરો સંતોષ છે.

તમે બે વર્ષ બંધાઈ જાઓ, આ મશે પણ, એ તો ગમે જ છે.

હમણાં તમને જેટલું મોકલું છું તે બધું . . .ને બતાવીને જ જાય છે, ને હવે પછી [પણ] જશે. જ્યાં એનો વિરોધ ન જુઓ ત્યાં એની સહી છે એમ સમજજો.

આજે ગજા ઉપરાંત ગંભીર કામો મારી પાસે ન હોત તો હજુ ઘણું બીજું લખત.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૨૮૩. એક અપીલ

બેંગલોર,

ઓગસ્ટ ૧૦, ૧૯૨૭

મિત્રો,

આ અપીલ ગુજરાતી બોલનારા હિંદુઓ, મુસલમાનો, પારસીઓ અને કોઈ હોય તો ખ્રિસ્તીઓને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવે છે. બીજા નાગરિકોને થોડા જ વખતમાં શરૂ થનારા એક ઈલાયદા ફંડમાં ફાળો મોકલવાની તક મળશે.

ગુજરાતમાં આવેલા ભયંકર પૂર સંબંધમાં આ અપીલ છે. આવાં પૂર કદી આવ્યાં હોય એવું કોઈને યાદ નથી. એટલે હું આશા રાખું છું કે તમામ ગુજરાતીઓ, પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓ, આ ફંડમાં પોતાનાથી આપી શકાય એટલો ફાળો આપશે. જે નાણાં આવશે તે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના તથા ગુજરાત પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખ શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પટેલને પહોંચાડવામાં આવશે.

આ અપીલ મુજબનાં નાણાં ઉઘરાવવાનું કામ સર્વશ્રી ચિમનલાલ ભાગીલાલ દેસાઈ, રાવજીભાઈ પટેલ અને છોટાલાલ કોઠારી ઉપાડી રહ્યા છે. દાન આપનાર દરેક ભાઈબહેનને વિનંતી

કરવામાં આવે છે કે^૧ પોતે જે રકમ આપે તેની સાથે પોતાનું નામ પણ લખાવે જેથી યંગ ઇન્ડિયામાં કે નવજીવનમાં દાતાઓની યાદી છાપવામાં ભૂલ થાય નહીં.

[પાના ૩-૪]

— સંકટ સમયે રાહત કાર્યની વ્યવસ્થા કરવા જે ગુજરાતીઓની ગુજરાતમાં કામ કરવા માટે જરૂર ન હોય અથવા જેમના વિના ચાલી શકે તેમ હોય તેઓ પોતાની નજર એવાં સ્થળો તરફ દોડાવે જ્યાં મદદની સૌથી વધારે જરૂર હોય. ગુજરાતની આફતને કારણે ગુજરાતીઓએ બીજા પ્રાંતોની જરૂરિયાતો પ્રત્યે બેદરકાર નહીં બનવું જોઈએ. અત્યારની આફતનો આપણે એવો ઉપયોગ કરવો જોઈએ કે જેથી આપણે હોઈએ તેના કરતાં ઓછા પ્રાંતવાદી અને વધારે રાષ્ટ્રવાદી બનીએ. આ દેશમાં વસતા પ્રભુએ સર્જેલા ત્રીસ કરોડ માનવીઓ પૈકી જે સૌથી પછડાયેલા હોય અને આપણાથી વધારેમાં વધારે દૂર રહેતા હોય તેમની સાથે પણ આપણે એકતા અનુભવવી જોઈએ.

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૭૮૭

૨૮૪. ડૉ. એમ. એ. અનસારીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૧૦, ૧૯૨૭

પ્રિય ડૉ. અનસારી,

તમારો બોમ્બગોળો મળ્યો. એ સંબંધમાં મારે પંડિતજી સાથે અમારે બંને માટે શક્ય હોય એટલી લાંબી વાતો થઈ. તમારો એ ખરડો મને આઘાત લગાડતો નથી. કારણ કે આપણી આજુબાજુનું વાતાવરણ એવું કમજોર બનાવનારું અને પ્રોત્સાહન વગરનું છે કે આપણામાંનો મોટામાં મોટો નેતા પણ ઘડીભર સ્તબ્ધ બની જાય છે. આ ગૂંજળાવનારા વાતાવરણે તમને પણ માત કર્યા છે એ સ્પષ્ટ છે. એમાં તમારો દોષ નથી. અને જેમ જ્વાજાએ પોતાની મોટી મોટી બડાશોને પડતી મૂકી હોવા છતાં હું એમને કહી શક્યો હતો કે હું તમને ચાહી શકું છું, તેવી જ રીતે તમારી ચોખ્ખી રીતે ભૂલ થઈ હોવા છતાં હું તમારે માટે પણ શબ્દશઃ એ જ વાત કહી શકું છું. હું “ચોખ્ખી રીતે” શબ્દ એટલા માટે વાપરું છું કે તમે હજી પણ અસહકારમાં માનતા હોવા છતાં તમને એમ લાગે છે કે હાલની પરિસ્થિતિ જુદા વર્તનની અપેક્ષા રાખે છે, અને પાછા તમે એવા ભ્રમમાં પડ્યા છો કે આ જુદું વર્તન અસહકારને વહેલો લાવશે. હું એવું માનતો નથી. પણ હું મારી માન્યતા કે અશ્રદ્ધા તમારા મન પર ઠસાવી ન શકું. તમારે તો તમારે માટે જે સ્વાભાવિક હોય તે પ્રમાણે જ વર્તવું જોઈએ.

૧. અહીં મૂળ લખાણનું પાનું ૨ પૂરું થાય છે. મૂળ લખાણોની છબીઓના સંગ્રહલાળા પુસ્તકમાં આ પાન ૨ પછી (૩ અને ૪ ક્રમ સંખ્યાવાળાં) બે પાન મૂકેલાં છે અને અસહકાર પાન ૩ને નવી ક્રમ સંખ્યા ૫ આપેલી છે. પરંતુ ઉપરોક્ત પાન કોઈ બીજી જ અપીલનાં લાગે છે. એટલે તે નીચે જુદાં પાડીને આપ્યાં છે.

તેમ છતાં હું આટલું સૂચન કરીશ એ વિચારોને તમે ખાનગી રાખજો. પ્રસિદ્ધ કરવાની તમારી કોઈ ફરજ નથી. કેમ કે જો હું રાજકારણી આદમી નથી તો તમે તો વળી મારા કરતાં પણ ઓછા રાજકારણી છો. જ્યારે સ્વરાજ સ્થપાશે ત્યારે તમે એલચી ખાતામાં કે લશ્કર ખાતામાં જોડાવાનું તો નહીં જ પસંદ કરો. અને કાયદા ખાતામાં જતાં તો તમને સંકોચ જ થવાનો. જો ત્યાં સુધીમાં હાથે કાંતવાનું સાર્વત્રિક નહીં બની ગયું હોય તો જેમ હું કાંતણ ખાતા કરતાં ચડિયાતા કે વધારે મહત્વના કોઈ ખાતા માટે અભિલાષા નહીં રાખું તેવી જ રીતે જો તમને આરોગ્ય ખાતાનો હવાલો સોંપવામાં આવે અને તમારી તમામ શોધખોળો માટે, પછી તે જોઈ વિચારીને કરેલી હોય કે નહીં તોપણ, છૂટથી ખર્ચવા માટે નાણાંની વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવે તો તેથી તમને સંતોષ જ થવાનો. કાયદો, રાજદ્વારી એલચી ખાતું, લશ્કર અને બાકીની બાબતો આપણે મોતીલાલજી અને એમના સાથીદારોના હાથમાં જવા દઈશું અને જો પંડિતજીને એમ લાગશે કે શૌકતઅલી સાથે પોતાને સારું ફાવશે તો લશ્કર અંગેનાં ખાતાં તેઓ ભલે એમના હાથમાં સોંપે.

જો મારું મૂલ્યાંકન સાચું હોય તો તમારી ને મારી પાસેથી, પરંતુ મારા કરતાં વધારે તો તમારી પાસેથી, વડી ધારાસભામાં અને પ્રાંતીય ધારાસભાઓના કાર્યક્રમ વિશે, બંધારણ ઘડવા વિશે અને એવી તો કેટલીયે બાબતો વિશે અથવા એથી સારો શબ્દ વાપરું તો કેટલીયે નકામી બાબતો વિશે થનારી ચર્ચાઓમાં ભાગ લેવાની અપેક્ષા રાખશો નહીં. એટલે મને લાગે છે કે જો તમે દુનિયાને જાહેર કરી દો કે આ બાબતો વિશે તમારો કથો મત નથી, માટે એ કામ જે તે વિષયના નિષ્ણાતો અને રાજનીતિજ્ઞો ઉપર છોડી દેવું જોઈએ, તો તેથી ઈશ્વર પ્રત્યે કે દેશની જનતા પ્રત્યે કથો અપરાધ થવાનો નથી. મને ખાતરી છે કે તમે એવું માનવાની ભૂલ તો નહીં જ કરી હોય કે તમને એક તેજસ્વી રાજકીય વિચારક કે એવી કોઈ કક્ષાના વિદ્વાન માનીને મેં તમારી કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકેની વરણી કરવા લોકોને ભલામણ કરી હતી. તમારી પસંદગીને દેશે એક અવાજે વધાવી લીધી છે તેનું કારણ એ છે કે તમે એક સાચા અને નેક મુસલમાન છો, તમારા દેશને ચાહનારા છો, તમારામાં દંભ નથી, તમારી મર્યાદાઓ તમે સમજો છો, તમારું મગજ તમે ઠેકાણે રાખો છો, પણ એથીયે મોટું કારણ તો એ છે કે હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાની તમને લગની લાગેલી છે, અને એના વિશે તમે એવા વિચારો ધરાવો છો જે તમે તમારા દેશ સમક્ષ રજૂ કરવા રાજી છો એટલું જ નહીં પણ અધીરા થયા છો, અને જરૂર પડે તો બંદૂકની આણીએ પણ અમલમાં મૂકવા તૈયાર છો. તમારી વરણી એમ બતાવે છે કે આપણી આસપાસ ગાંડપણ મચેલું હોવા છતાં દેશ આંતરિક શાંતિની ઝંખના કરી રહ્યો છે, અને ધર્મના પવિત્ર નામે આચરવામાં આવી રહેલી અપ્રામાણિકતા, દગાખોરી, અનીતિ અને હિંસાથી કંટાળી ગયો છે, માટે મારી તમને વિનંતી છે કે તમારું નિવેદન તમે ફાડીને ફેંકી દો. એમાં દર્શાવેલો અભિપ્રાય તમારી પાસે રહેવા દો, પ્રમુખપદે થયેલી તમારી ચૂંટણીને માનભેર, ગૌરવભેર અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્વીકારી લો, અને જાહેર કરી દો કે તમારી પાસે દેશ સમક્ષ મૂકવા જેવી તમારી પોતાની કોઈ રાજકીય નીતિ નથી. એ બાબતમાં તો તમે કડક રીતે ન્યાયી અને તટસ્થ વૃત્તિ જ ધારણ કરવાના છો અને માત્ર સભાઓના અધ્યક્ષ તરીકે જ વર્તવાના છો, એટલે કે સભાઓની કાર્યવાહી ચલાવશો, વ્યવસ્થા જાળવશો અને બહુ-મતીના નિર્ણયોનો અમલ કરાવશો. અને પ્રમુખપદ તો તમે માત્ર એક જ ઉદ્દેશથી સ્વીકાર્યું છે કે તમારા હોદ્દાની મુદત દરમિયાન તમારી બધી શક્તિ વાપરીને દેશને આંતરિક શાંતિ તરફ

દોરી જવો. કેમ કે એક મુસલમાન તરીકે અને એક ચુસ્ત રાષ્ટ્રવાદી તરીકે દેશ પ્રત્યે તમારી ફરજ છે કે બધા પક્ષોનું માન સચવાય એ રીતની આંતરિક શાંતિ સ્થાપવા તમારી બધી બુદ્ધિ-શક્તિ કામે લગાડીને પયગંબર સાહેબના ધર્મનું અને દેશની આબરૂનું ગૌરવ સિદ્ધ કરવું. એથી વિશેષની તમારી પાસેથી કોઈ અપેક્ષા રાખતું નથી. અને જો તમે બીજી કોઈ બાબતમાં માથું મારશો તો તમારા કાર્યક્ષેત્રની બહાર નીકળી જશો.

તમને મેં તાર કર્યો નથી, કારણ કે મેં માન્યું કે એમ કરીને હું ગરીબ કાંતનારીઓના થોડા રૂપિયા બચાવીશ. તાર કરવાનું કામ મેં પંડિતજી ઉપર છોડ્યું છે, કેમ કે તાર ખાતાને ખટાવવા માટે મારા કરતાં તેઓ વધારે સમર્થ છે. તમે એમને તમારા ટપાલી બનાવ્યા, એટલે મારો જવાબ એમની મારફતે મોકલાવીને હું પણ એવું માન ખાટું છું. અને આ જવાબ તમને મળ્યા પછી, એક આભારવશ દેશ તમારે માથે કાંટાળો તાજ પહેરાવવા તૈયાર થયો છે તેને પાછો ઠેલવાની ધૃષ્ટતા કરશો નહીં. અને તમારા વિચારો ગમે તેટલા કીમતી હોય તોપણ તમારું નિવેદન પણ પ્રસિદ્ધ કરવાનું સાહસ કરશો નહીં. એ વિચારોને કોઈ દીવાનખાનામાં બેસી હુક્કો ગગડાવી રહેલા થોડા મિત્રો સમક્ષ તમારે રજૂ કરવા હોય તો ખુશીથી એમને એની મોજ કરાવજો. પણ એવા દીવાનખાનાની ચાર ભીંતોની બહાર તમારા વિચારોને જવા દેશો નહીં.

મારી તબિયત કેટલી સારી છે ને કેટલી સારી નથી તેનો પૂરતો ખ્યાલ આ પત્ર તમને આપશે. તબિયત સારી હોવાનો ખ્યાલ આ પત્રની લંબાઈ અને એમાં દર્શાવેલા વિચારો ઉપરથી આવશે. અને તબિયત જોઈએ તેવી નથી એનું અનુમાન માત્ર આટલી જ હકીકત પરથી તમે બાંધી લેજો કે મને ઘણુંયે નહીં ગમતું હોવા છતાં આ પત્ર, જે એક પુરાણા મિત્રનો અંગત ને પ્રેમભર્યો પત્ર છે તે મારે બીજા કોઈ પાસે લખાવવો પડ્યો છે.

આવી ન શકવા બદલ તમારે માફી માગવાની જરૂર નથી. જો મને લાગશે કે હું ભાંગી પડવાની તૈયારીમાં છું અથવા ૨૧ દિવસ કરતાં લાંબી મુદતના ઉપવાસ આદરવાનો છું તો તમને તાર કરતાં અચકાઈશ નહીં. અને મને ખાતરી છે કે ગમે તેવા કામમાં હશે તોપણ તે છોડીને તમે એક માંદા મિત્રને જોવા માટે જરૂર આવવાના. પછી ભલે કેવળ એને છેલ્લી સલામ કરવા આવવું પડે કે એની ઉપવાસ કરવાની ગાંડી આદત છોડાવવા આવવું પડે. એવું કંઈ ન કરવાનું હોય ત્યાં સુધી તો રોજના એક હજાર રૂપિયા કમાવાનું જરૂર ચાલુ રાખજો, પણ એવી શરતે કે આ નાપાક કમાઈનો અમુક સારો એવો હિસ્સો કંઈ નહીં તો પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે પણ ગરીબ કાંતનારા લોકો માટે અનામત રહેવો જોઈએ.

હું એટલી આશા રાખું કે તમે મારું કહેવું માનવાની તારથી ખાતરી આપશો?

હકીમજીને મળો ત્યારે મને આમ બિલકુલ ભૂલી જવા સામે ચેતવાણી આપજો.

તમારો સહૃદયી

ડૉ. એમ. એ. અનસારી

નં. ૧, દરિયાગંજ

દિલ્હી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૮૭૦

૨૮૫. ટી. આર. મહાદેવ આચરને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૧૦, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમને હું આ પહેલાં પત્ર લખી શક્યો નથી તે માટે દરગુજર કરશો. ડૉ. વરદારાજુલુ આવવાના હતા એટલે મેં જાણી જોઈને એક બે દિવસ મોડું થવા દીધું. હવે મેં એમની સાથે પણ પરિસ્થિતિની ચર્ચા કરી લીધી છે. એમનું કહેવું એમ છે કે મલાયા ટ્રીપકલ્પના લોકો પણ કમિટીના પક્ષમાં છે અને તેઓ પોતે તો ખરેખર એમ માને છે કે આ બાબત વિશે મારે કશી તસ્દી લેવાની જરૂર નથી, કેમ કે વખત આવ્યે એ મિલકતનો કબજો કમિટીને પાછો મળવાનો જ છે. મારો પોતાનો અભિપ્રાય એવો છે કે જ્યારે ઘણા લોકો જ્ઞાતિના પ્રતિબંધો પાળવા માગે છે ત્યારે એમનાં બાળકોને જમાડવાની અલગ વ્યવસ્થા કરવાની છૂટ રાખીને એ બાળકોને ગુરુકુળમાં મોકલવા દેવાં જોઈએ. પરંતુ જેમના હાથમાં સત્તા છે તેમના પૈકીના મોટા ભાગના લોકોને આ વિચાર પસંદ ન હોય અને જે તેઓ જ્ઞાતિના પ્રતિબંધો પાળવા માગનાર તમામ લોકોને બાકાત રાખે એવો ચુસ્ત નિયમ રાખવા ઈચ્છતા હોય તો તમારે સૌજન્ય દાખવીને કબજો તરત જ છોડી દેવો જોઈએ. ડૉ. વરદારાજુલુ કહે છે એ જે સાચું હોય, એટલે કે તમારા પક્ષમાં અસરકારક બહુમતી ન હોય, તો મને લાગે છે કે લવાદ પાસે જવું નકામું છે. જે તમે કબજો તાબડતોબ છોડવાના હો, તો તમારા પગલાના સમર્થનમાં આ પત્રનો ઉપયોગ કરવાની તમને છૂટ છે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ટી. આર. મહાદેવ આચર

નં. ૧, કૃષ્ણામાચારી માર્ગ

નુંગુંબક્કમ

કેથિડ્રલ પો. ઓ.

મદ્રાસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૯૯૬ એ.

૨૮૬. એસ. શ્રીનિવાસ આયંગરને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૧૦, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

ગઈ કાલે અમારું એક મઝાનું સ્નેહસંમેલન ભરાયેલું. એમાં ત્રણ બ્રાહ્મણો સાથે બે અબ્રાહ્મણો હતા. અત્યારની ભાષામાં કહીએ તો ત્રણ સહકારીઓ સાથે બે અસહકારીઓ હતા. બંને દૃષ્ટિએ જોતાં હું પોતે લઘુમતીમાં હતો. પરંતુ નવાઈની વાત એ બની કે આ મંડળી પોતાના મતભેદો અને વર્ણભેદો ભૂલીને એકમતે એવા અભિપ્રાય પર આવી કે તમને સલાહ આપવી, વિનંતી કરવી અને આગ્રહ કરવો કે તમારે શ્રી આર. કે. ષણ્મુખમ્ ચેટ્ટીને એક સુંદર નાનકડો પ્રેમપત્ર લખી જણાવવું કે તમારી સાથે રૂબરૂમાં વાત કરવા તેમણે તમને તરત જ મળવું. આ નિર્ણય લેવાનું કારણ એ હતું કે અમને એમ લાગ્યું કે તમે બ્રાહ્મણ હોવાથી, કોંગ્રેસના પ્રમુખ હોવાથી, અને સ્વરાજ પક્ષના એક નેતા હોવાથી, પક્ષના બિચારા બ્રાહ્મણેતર સભ્ય કરતાં તમારું સ્થાન ઊંચું રહ્યું છે. બીજું અમને એમ પણ લાગ્યું કે શ્રી ચેટ્ટીની વાત બાજુએ રાખીએ તોપણ આવો કોઈ પત્ર લખવામાં અમુક પ્રમાણમાં નાજુકતા રહેલી હોવા છતાં તમે કશી આનાકાની કર્યા વગર અમારા નિર્ણયને માન્ય રાખશો.

અમારી ચર્ચાની વિગતો મારે તમને લખવાની જરૂર નથી, કેમ કે એ બધું તો શ્રી સત્યમૂર્તિ તમને કહેશે જ. અને હું પોતે પણ તમારા જેવો જ બીમાર માણસ હોવાથી કશી સ્પષ્ટતા કરું કે ચર્ચામાં ઊતરું એવું તો તમે ન જ ઈચ્છો. પંડિતજીની તબિયત મારા કરતાં સારી છે અને તેઓ ઘણા જ ઉલ્લાસમાં છે, એટલે સ્વરાજ પક્ષના મુખ્ય નેતા અને કોંગ્રેસના માજી પ્રમુખ તરીકે તમને હુકમ કરવાને બદલે જો તેઓ આ નિર્ણયનો ખુલાસો અને તે અંગેની ચર્ચા તમારે માથે મારવા માગતા હોય તો તેઓ ભલે એમ કરે. હું પોતે તો તમારી પાસેથી એટલી જ અપેક્ષા રાખીશ કે તમે એ પ્રેમપત્ર ઉત્તમ શૈલીમાં અને અંગ્રેજ મુન્સદીની કુનેહભરી ગંભીરતા જાળવીને લખી દેશો.

તમારી માંદગી વિશે છાપાંમાં એક ટૂંકો ફક્કરો વાંચીને મને ચિંતા થયેલી, પણ તમારો તાર મળતાં એ ચિંતા દૂર થઈ, અને હવે આશા રાખું છું કે આ પત્ર મળતાં સુધીમાં તમે તમારી સામેની થકવનારી મુસાફરીએ નીકળવા જેટલા સ્વસ્થ અને સશક્ત થઈ ગયા હશો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એસ. શ્રીનિવાસ આયંગર

મઈલાપુર

મદ્રાસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૨૧૩

૨૮૭. વાલજી ગો. દેસાઈ ને પત્ર

બેંગલોર,

શ્રાવણ સુદ ૧૨ [ઓગસ્ટ ૧૦, ૧૯૨૭]^૧

ભાઈશ્રી પ વાલજી,

આપણા મંડળમાં વેદનો અભ્યાસ કરનારા તમે છો. આજે તમને વૈદિક ધર્મનો એક અંક મોકલું છું. એ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જાઓ અને તેને વિશે તમારો અભિપ્રાય આપજો. વૈદિક કાળમાં માંસભક્ષણ અને વિશેષે કરીને ગોમાંસભક્ષણ શિષ્ટાચાર ન હતો અને યજ્ઞમાં પશુનો હોમ ન થતો એ અભિપ્રાય બરોબર છે? અને જો બરોબર કહો તો શ્રી વૈદ્ય^૨ ઇત્યાદિએ તેથી ઊલટો અભિપ્રાય આપ્યો છે તેને વિશે તમે શું કહેશો?

દુગ્ધાલય, ચર્માલય, વગેરેની હકીકત તમારી પાસેથી હું નિયમસર ઇચ્છું.

તમારી તબિયત સારી રહેતી હશે.

મોહનદાસના

વંદેમાતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૭૩૯૩. શ્રી વાલજીભાઈ દેસાઈના સૌજન્યથી

૨૮૮. છગનલાલ જ્ઞેશીને પત્ર

બુધવાર, ઓગસ્ટ ૧૦, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી છગનલાલ,

પુરુષોત્તમ છેવટે ધંધામાંથી મુક્ત થયો કે કેમ એ હું તમારા કાગળથી નથી સમજી શક્યો. વિદ્યાર્થીઓની ઉપર ખરી અસર તો તમે ત્યારે જ પાડી શકવાના છો જ્યારે તમે બધા તમારો બચતો વખત અંગત મહેનતને અને હાથકારીગરીને આપતા થશો, અને એમ કરવામાં તમને રસ પડે છે એમ, વિદ્યાર્થીઓ જોતા થઈ જશે. વખત નથી બચતો એમ કહેશો તો હું સામે એમ ઉત્તર આપીશ કે એમાં તમને ખરો રસ નથી આવતો તેથી વખત જડતો નથી. આપણા વિદ્યાર્થીઓને પણ કમાવાની હોંશ છે એ તો સાવ સમજી શકું છું. આપણે પોતે ગરીબાઈ નથી ભોગવતા અને ખરેખરા મજૂર નથી એ તો એક વસ્તુ છે જ; પણ આપણામાંના બધાને ધનોપાર્જન અપ્રિય જ છે એવું પણ નથી. અપ્રિય હોવું જોઈએ અને તેથી અપ્રિય બનાવવા આપણો પ્રયત્ન છે એટલું જ કહી શકાય. વિદ્યાર્થીઓ આ સ્થિતિથી આગળ તો શાને જ જઈ શકે? એટલે વિદ્યાર્થીઓ ભવિષ્યના ઘોડા ઘડતા બંધ થઈ જાય એના પહેલાં, આશ્રમે બહુ

૧. ૧૯૨૭માં આ તારીખે ગાંધીજી બેંગલોરમાં હતા.

૨. સી. વી. વૈદ્ય, સંસ્કૃતના વિદ્વાન અને ભારતીય સંસ્કૃતિના વિશેષજ્ઞ.

આગળ જવું રહ્યું છે. ખરી વાત જ એ છે કે પ્રમાણમાં આપણો ત્યાગ અને આપણો પ્રયાસ ભલે દીપી નીકળતાં હોય પણ હકીકતમાં બંને નજીવાં છે. એમાં આપણો દોષ ન હોય અને વસ્તુસ્થિતિ જવાબદાર હોય એ સંભવે છે; પણ તેથી આપણે આંખ આડા કાન તો ન જ કરી શકીએ.

તમારા કાગળની ચર્ચા આજે કાકાસાહેબ સાથે કરી છે. વખત મળતો જ્ય છે તેમ તેમ એવા જ પ્રકારની ચર્ચા કર્યા જ કરીએ છીએ. આ વિશે કાકા વધારે લખશે, એટલે હું વિશેષ નહીં લખું. આટલું કબૂલ કરી લઉં છું કે જ્યાં સુધી કાકાસાહેબ કાર્યવાહક મંડળમાં ઉપપ્રમુખ છે ત્યાં સુધી તેની આધ્યાત્મિક જવાબદારી રહે જ છે, અને તેથી, દૂર બેઠાં પણ તેના ફતવા મેળવવાનો તેમને અધિકાર છે. ફતવા આપવાનો ધર્મ કાકા પાળી શકશે કે નહીં એ અમે બંને વિચારી રહ્યા છીએ. પણ આ બાબતની અંદર અમારી બંને ઉપર સરદારી ભોગવનાર સ્વામી, એ દૂર બેઠા છે. એ શું ધારે છે તે પણ વિચારવું રહ્યું છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-માઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૨૮૯. એક વધુ ખાદી ભંડાર

શિમોગાની ખાદી સહકારી મંડળી લિમિટેડના માનદ મંત્રી લખી જણાવે છે કે આ મંડળી તરફથી શિમોગામાં ચાલતા ખાદી ભંડારની પણ ક્ષુદ્રિકાના ખાદી ભંડારોમાં ગણતરી થવી જોઈએ. આ ભંડાર થોડા વખત પર જ ખોલવામાં આવ્યો છે. આ ભંડારનો ઉલ્લેખ કરતાં મને આનંદ થાય છે. પણ આવા તમામ નવા ભંડારોને હું ચેતવું છું કે એમનું સંચાલન વેપારી પદ્ધતિએ થવું જોઈએ અને તે એવા લોકોના હાથમાં હોવું જોઈએ જેમને ખાદીના વેચાણની નીતિરીતિનું થોડું પણ જ્ઞાન હોય. દરેક જણ ખાદી ભંડાર સફળતાપૂર્વક ચલાવી ન શકે, જોણે કાપડની દુકાન સંભાળી હોય તેવો દરેક જણ પણ નહીં ચલાવી શકે. ખાદી ભંડારના મેનેજરને ખાદીની જુદી જુદી જાતોનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ અને સાચી ખાદી અને બનાવટી ખાદી વચ્ચેનો ફરક પારખતાં આવડવું જોઈએ. તે ઉપરાંત એને ગ્રાહકો સમક્ષ ખાદી એવી રીતે રજૂ કરતાં આવડવું જોઈએ કે જેથી તેઓ એ ખરીદવા આકર્ષાય, અને એ બધાં કરતાં પણ વધારે મહત્ત્વનું તો એ છે કે એ માણસ તદ્દન પ્રામાણિક હોવો જોઈએ. શિમોગા ભંડાર જેવા બીજા ભંડારોને મારી સલાહ છે કે તેઓ મંત્રી, અખિલ હિંદ ચરખા સંઘ, અમદાવાદને સરનામે પોતાનાં નામ પૂરેપૂરી વિગતો સાથે લખી મોકલે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૧-૮-૧૯૨૭

૨૯૦. દક્ષિણ આફ્રિકામાંના હિંદી વસાહતીઓ

હિંદુસ્તાનના પ્રથમ એલચીએ જરા પણ વિલંબ કર્યા વિના એક વાર યુરોપિયનોને તો બીજી વાર હિંદી વસાહતીઓને સમયસર પ્રસંગોચિત સંબોધનો કરીને સાચી એકતાનાં બીજ ઝડપથી રોપવા માંડ્યાં છે, અને તેઓ બંને કોમો બાબતમાં ઠીક ઠીક સફળ થયા જણાય છે. યુરોપિયનો એમની અસાધારણ લાયકાતનો અને અત્યંત પ્રશંસનીય તટસ્થતાનો ખેલદિલીપૂર્વક સ્વીકાર કરી રહ્યા છે અને ભારતમાતાના આ મહાન સપૂત જે કંઈ બોલે છે તેના શબ્દેશબ્દની પાછળ કામ કરી રહેલા તેમના અસામાન્ય ચારિત્રબળને હિંદીઓ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક પિછાનતા થયા છે.

હવે એમણે હિંદીઓને અપીલ કરી છે કે તમે તમારા લોકોના આરોગ્ય અને સ્વચ્છતાના કામ માટે સામાજિક કાર્યકરોની એક ફોજ તૈયાર કરો. આપણે આશા રાખીએ કે એમની અપીલ નિરર્થક નહીં જાય અને થોડા મહિના ઉપર ડરબનમાં શીતળાનો રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો હતો ત્યારે ભંગી કામ માટે મદદે આવવા સી. એફ. એન્ડ્રૂએ સાધનસંપન્ન અને શિક્ષિત હિંદીઓને કરેલી અપીલનો તેમણે ઉત્સાહભર્યો જવાબ આપ્યો હતો તેવો જ જવાબ તેઓ આ વખતે પણ આપશે. જે રોઈટરનો હેવાલ સાચો હોય તો, શ્રીયુત શાસ્ત્રી પોતે સરકારના પ્રતિનિધિ હોવા છતાં, ગિરમીટિયા હિંદીઓની સ્વચ્છતા અને સામાજિક કલ્યાણ અંગેની અક્ષમ્ય બેદરકારી બદલ તેઓ સરકારને દોષ દેતાં અચકાયા નથી. ગિરમીટિયા હિંદીઓની સ્વચ્છતા પ્રત્યે બેદરકાર રહેવા માટે ખરેખર ત્રણ પક્ષો જવાબદાર છે—હિંદુસ્તાનની સરકાર, ગિરમીટિયાઓને નોકરીમાં રાખનાર માલિકો અને ત્યાંની સ્થાનિક સરકાર. જે હિંદુસ્તાનની સરકારે આ બાબતમાં ઓછામાં ઓછા અમુક ધોરણનો આગ્રહ રાખ્યો હોત, જે માલિકોએ પોતાના મજૂરોમાં માનવોચિત રસ લીધો હોત, અને જે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે ગિરમીટિયા હિંદીઓને પોતાના દેશના ભાવિ નાગરિકો ગણ્યા હોત, તો પાંચ વરસની ગિરમીટ દરમિયાન એ લોકો સ્વચ્છતાની આધુનિક ટેવો શીખી ગયા હોત, કારણ કે ગિરમીટનાં પાંચ વરસ દરમિયાન એમને સૈનિકોની માફક બરાકોમાં રહેવું પડતું હતું, એટલે જેમ એમની પાસે મજૂરીના ઘણી વાર એથી પણ આકરા અને નિષ્કૃર મજૂર-કાનૂનોનું પાલન કરાવવામાં આવતું તેવી જ રીતે સ્વચ્છતા સંબંધી કરવામાં આવેલા વાજબી નિયમો પણ તેમની પાસે પળાવી શકાયા હોત. પણ આ તો ભૂતકાળની વાત થઈ. હવે ગિરમીટિયા મજૂરો મોકલવાની પ્રથા બંધ થઈ છે.

પ્રશ્ન હવે અત્યારની હિંદી વસ્તીને નમૂનેદાર નાગરિકો બનાવવાનો છે. એટલે જે ત્યાંની સરકાર તથા ત્યાં વસેલા હિંદીઓ એકબીજાને સહકાર આપે તો વાતાવરણમાં સુધારો કરવાનું અને હિંદીઓમાં કોઈ પણ પ્રકારની ગંદકી કે ફૂવડપાણું ચલાવી લેવામાં ન આવે એવો સ્વસ્થ લોકમત ઊભો કરવાનું અશક્ય નથી.

માટે હિંદી વસાહતીઓ સફાઈ કામ કરનાર સ્વયંસેવકોની ટુકડીઓ રચી પોતાનું કર્તવ્ય અદા કરે. અને આ સ્વયંસેવકો, ૧૮૯૭માં ડરબનમાં કરવામાં આવ્યું હતું તેમ પાયખાનાં સાફ કરે, શેરીઓ ને ગલીઓ વાળે, અને અજ્ઞાન લોકોને સ્વચ્છતાના પ્રાથમિક નિયમોનું જ્ઞાન આપે. આ રીતે હિંદી વસાહતીઓ જ્યાં સુધી રાજખુશીથી, બુદ્ધિપૂર્વક અને ખરા દિલથી શ્રી શાસ્ત્રીને મદદ નહીં કરે ત્યાં સુધી શ્રી શાસ્ત્રીનું કામ સફળ નહીં થાય. તેમણે કાયદાશાસ્ત્રના એ કલ્યાણકારી

સૂત્રને અનુસરવું જોઈએ કે જે લોકો ન્યાય અથવા વાજબી વર્તાવ માગતા હોય એમણે આણી-શુદ્ધ બનીને આવવું જોઈએ. માટે વસાહતીઓ શરીરથી, મનથી અને આત્માથી સ્વચ્છ અને પવિત્ર બને અને એ રીતે એક એવા રાજદૂત મળ્યાની સોનેરી તકનો સારામાં સારો લાભ ઉઠાવે જેમનામાં એમની સેવા કરવાનું સામર્થ્ય છે અને જેમનું કહેવું દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસેલા યુરોપિયનો અસાધારણ પ્રમાણમાં કાને ધરે છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૧-૮-૧૯૨૭

૨૯૧. ગુજરાતમાં પાયમાલી

ગુજરાતમાં આવેલાં ભારે પૂરોએ સર્જેલો વિનાશ અભૂતપૂર્વ જણાય છે. છાપાંમાં આવેલા છૂટાછવાયા હેવાલો મારા જોવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરાંત બે તાર વલ્લભભાઈ પટેલ તરફથી અને એક તાર આશ્રમ તરફથી મળ્યો છે. એ ઉપરથી પૂરે સર્જેલાં અતિ ભારે નુકસાનનો માત્ર આંખો ખ્યાલ જ મને આવ્યો છે. આ હું મૈસૂર પ્રદેશમાં આવેલા એક દૂરના સ્થળેથી લખી રહ્યો છું જ્યાં છાપાં ઘણાં મોડાં મળે છે. આને લીધે પણ પૂરતા હેવાલ મેળવવાની મુશ્કેલી છે. જ્યારે તૂટેલો વ્યવહાર ફરીથી પૂરેપૂરો સંધાઈ જશે ત્યારે એકંદરે નુકસાનનો અંદાજ જવાબદાર કાર્યકરોના અંદાજ કરતાં કદાચ ખૂબ જ ભારે હોવાનું માલૂમ પડશે. વિનાશ લાવવામાં જે ઝડપે કુદરત ફૂર બની છે એટલી જ ઝડપ અને તત્પરતા દાખવીને મુંબઈ અને ગુજરાતના સખાવતી અને ધનાઢય સદ્ગૃહસ્થો પોતાનો દયાધર્મ બજાવવા મંડી પડ્યા છે. શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પટેલે તો ક્યારનીયે એક અપીલ બહાર પાડી છે. હું આશા રાખું છું કે લોકો આ અપીલનો ઉદાર દિલે જવાબ વાળશે. એક અંગત તારમાં મને જણાવાયું છે કે સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકુરદાસે પણ આવા પ્રસંગો પર પોતે કરતા આવ્યા છે તે રીતે રાહતકાર્ય આરંભી દીધું છે. આફતોના આવા પ્રસંગોએ દયાની ઊંડી લાગણી ઊછળી આવતી હોવાથી રાહતકાર્ય માટે અનેક સંસ્થાઓ ઊભી થાય છે. એ બધીને આવકારવી જોઈએ, કેમ કે આટલા મોટા પ્રદેશમાં આવડા મોટા રાહતકાર્યને પહોંચી વળવાની કોઈ એક સંસ્થા આશા રાખી શકે નહીં. તેમ છતાં વિવિધ સંસ્થાઓની એ ફરજ ગણાશે કે તેઓ એકબીજાને સહકાર આપે, જેથી રાહત બેવડાય નહીં અને દાનમાં મળેલો એકેએક રૂપિયો એક દૂરના સ્થળ સુધી પહોંચે અને અનાજનો એકેએક કણ જેને સૌથી વધારે જરૂર હોય એવા લોકોના હાથમાં પહોંચે. જેમને ભગવાને દાન આપવાની શક્તિ આપી છે તે સૌ આ કહેવત યાદ રાખે કે : “તરત દે છે તે બમાણું દે છે.”

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૧-૮-૧૯૨૭

૨૯૨. પરમાર્થી પ્રવાસીનું સ્વાગત

સી. એફ. એન્ડ્રુઝને કોઈકે દીનબંધુનું લાડકું બિરુદ આપેલું છે. તે એમને અવશ્ય બંધ-બેસતું છે. જીવનમાં એમની અત્યંત અદમ્ય આકાંક્ષા દીનદુઃખિયાંના બેલી બનવાની છે. અને સેવા કરવાની એમની રીત સંપૂર્ણ રીતે પોતાની જાતને ભૂંસી નાખવાની છે. એટલે તેઓ આ માસની ૨૦મી તારીખે દેશમાં પાછા આવે છે તે વખતે એમને માનપત્ર અર્પણ કરવાનું આ દેશના પ્રથમ નગર મુંબઈએ ઠરાવ્યું એ બધી રીતે ઉચિત છે. આ માનપત્ર પ્રસંગને અનુરૂપ હશે એમાં મને કોઈ શંકા નથી. પરંતુ પોતાના સ્નેહના અતિરેકમાં કોર્પોરેશનના સભ્યો એટલું ન ભૂલે કે દીનબંધુ એન્ડ્રુઝ કોઈ ધનાઢ્ય વ્યક્તિ નથી. એ વાત લગભગ અક્ષરશઃ સાચી છે કે એમની પાસે એમનું પોતાનું કહી શકાય એવું કોઈ સ્થળ નથી. એમની પાસે કબાટ નથી, તિજોરી નથી, પોતાનું કહેવાય એવું કોઈ ઘર પણ નથી. એમની પાસે જે ઘણી જ થોડી ચીજો હોય છે તે સાચવવા માટે પણ એમને કોઈકની જરૂર પડે છે. તેઓ પોતાને માટે કશું રાખતા નથી. એમની પેટી એમાંની વસ્તુઓ સાથે ગમે તે માણસ ઉઠાવી જઈ શકે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારે તેઓ પોતાની જાતની કે પોતાની કહી શકાય એવી ચીજોની કદી દરકાર કરતા નહોતા, એથી પિયર્સન અને હું એમનાથી થાકી જતા. એટલે એમને કોઈ કીમતી કાસ્કેટ અથવા નામનું પણ કાસ્કેટ અર્પણ કરવું એ એમના પર જુલમ કરવા જેવું થશે.

પરંતુ કોર્પોરેશને જે આ નિમિત્તે કંઈ ખર્ચ કરવું જ હોય તો તેઓ પોતાના જીવનકાર્ય માટે ખર્ચી શકે એવી એક થેલી એમને અર્પણ કરવામાં આવે એમ ઠરાવવું એ વાજબી લેખાશે. એમના પ્રત્યે સ્નેહ દર્શાવાય એ એમને ગમે છે. પણ એમનાં ગુણગાન કરી એમનું સન્માન કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ મૂંઝાઈ જાય છે. એમને એમ લાગે છે કે મારાં ગુણગાન શાનાં? અને સન્માન શાનાં? પણ એમને ગમે તેટલી મૂંઝવણ થતી હોય તો પણ એમને માટેનું સન્માન મામૂલી ન હોવું જોઈએ. કારણ કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમણે બજાવેલી મહાન સેવાને લીધે આવું માન તો બેશક એમને મળવું જ ઘટે, પણ તે સાથે આવું માન એ સેવાને લીધે દક્ષિણ આફ્રિકામાં પેદા થયેલી શુભ ભાવનાનો પડઘો પાડવાની પણ ગરજ સારશે અને એ વાતની સાબિતી આપશે કે તેઓ પોતાના કાર્યની પાછળ આપણા આખા દેશના લોકમતનું પીઠબળ લેતા ગયા હતા અને તે કારણે હિંદ માટેના શ્રીયુત શાસ્ત્રી જેટલા જ મહત્વના પ્રતિનિધિ હતા.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧૧-૮-૧૯૨૭

૨૯૩. વિવિધતામાં એકતા

થોડા મહિના પહેલાં પોલેન્ડના જે પ્રોફેસરના^૧ ગંભીર પ્રશ્નોના જવાબ આપવા મેં પ્રયાસ કર્યો હતો તેમણે મને મારો જવાબ વાંચીને^૨ નીચેના વધુ પ્રશ્નો મોકલી આપ્યા છે :

૧. માણસો બધા સરખા હોતા નથી. તો આપ એ પણ સ્વીકારો છો કે પ્રજાઓ વચ્ચે પણ ઘણી મોટી અસમાનતા રહેલી છે?

૨. જો આ વાત સાચી હોય, તો આપ એમ માનો છો કે યુરોપમાં મહાયુદ્ધ લાવી મૂકનાર પાર્લમેન્ટોના નામથી ઓળખાતી ચૂંટણીથી રચાતી પ્રાતિનિધિક સંસ્થાઓ હિંદુસ્તાન માટે સાચેસાચ માફક આવે એવી છે?

૩. આપને એમ લાગે છે ખરું કે જે અર્થમાં ઈટાલી અથવા ફ્રાન્સ એક રાષ્ટ્ર છે તે અર્થમાં હિંદુસ્તાન પણ એક રાષ્ટ્ર બની શકે એમ છે?

૪. એમ માનવું બરાબર છે કે એશિયાનું ભાવિ હિંદુસ્તાનના આ પ્રકારના એકીકરણ પર અવલંબે છે, કેમ કે આ દેશ એકલો જ જાપાન અને ચીનની ભૌતિક મનોવૃત્તિઓને વશમાં રાખી શકે એમ છે?

૫. એશિયાને માટે શું આ એક જ સાચો વિકલ્પ નથી કે—કાં તો જાપાનમાં થયું છે તેમ ઉપરચોટિયું યુરોપીકરણ થવા દેવું અથવા હિંદુસ્તાનના મહાન ગુરુઓએ ઠરાવ્યું જણાય છે તેમ પ્રાચીન આર્ય પરંપરા તરફ પાછા ફરવું?

૬. અસલ આર્ય પરંપરાને આ રીતે સજીવન કરવાની વાતનું યુરોપ માટે પણ મહત્ત્વ ખરું?

૭. યુરોપની સંસ્કૃતિમાં ગમે એટલા દોષ હશે તેમ છતાં એમાં એક નવી શક્તિ રહેલી છે જે હિંદુ જાતિના તમામ અનુભવોથી ચડિયાતી છે એવું આપને નથી લાગતું?

૮. ફ્રાન્સમાં એવાં નાનાં નાનાં નગરો ઘણાં છે જ્યાં દરેક જણ પોતપોતાના મન-સૂબા મુજબ વર્તવા ખરેખર સ્વતંત્ર હોય છે, સૌ કોઈ પૈસેટકે સુખી હોય છે, બધાને ઘણા ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ અને સામાજિક સંબંધો પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે, અને એકબીજાથી વિરોધી મનોવૃત્તિઓવાળા લોકો મિત્રભાવે એકબીજા સાથે હળતામળતા હોય છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં આવું એક પણ નાનું નગર છે ખરું? ફ્રાન્સમાં અને ઈંગ્લંડમાં પણ આવાં નગરો છે તે હું જાણું છું. હિંદુસ્તાનમાં આવી વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે કે કેમ તેની મને શંકા છે.

“બધા માણસો સરખા નથી હોતા” એમ કહીને પત્રલેખકે કેવળ અર્ધસત્ય ઉચ્ચાર્યું છે. બીજું અર્ધસત્ય એ છે કે બધા જ સરખા છે કારણ કે એ બધાની ઉંમર, ઊંચાઈ, ચામડી અને બુદ્ધિ સરખી નહીં હોવા છતાં આ અસમાનતાઓ ક્ષણિક અને ઉપલકિયા છે, જ્યારે આ પાર્થિવ કોયલાની અંદર પુરાયેલો આત્મા એક છે અને તમામ દેશોમાં વસતાં તમામ સ્ત્રીપુરુષો માટે એકસરખો છે, એટલે કદાચ એમ કહેવું વધારે સાચું ગણાશે કે આપણી આસપાસ જોવામાં

૧. ડબલ્યુ. લ્યુતોસ્તાવસ્કી.

૨. જુઓ પુસ્તક ૩૩, પા. ૨૩૩-૫.

આવતી તમામ વિવિધતાની પાછળ એક સાચી અને નક્કર એકતા રહેલી છે. “અસમાનતા” શબ્દમાંથી એક પ્રકારની બદબો છૂટે છે અને તેણે પૂર્વના તેમ જ પશ્ચિમના બંને ગોળાર્ધના દેશોમાં મિથ્યાભિમાન અને અમાનુષી અત્યાચારોને જન્મ આપેલો છે. વ્યક્તિઓ વિશે જે સાચું છે તે પ્રજાઓ વિશે પણ સાચું છે, કેમ કે પ્રજાઓ વ્યક્તિઓના સમૂહોની જ બને છે. અસમાનતાના જૂઠા અને હઠીલા સિદ્ધાંતે તો એશિયા અને આફ્રિકાની પ્રજાઓનાં તુમાખીભર્યા શોષણ કરાવ્યાં છે. કોને ખબર છે કે પૂર્વના દેશો પર પશ્ચિમના દેશો અત્યારે તરાપ મારી શકે છે એ પશ્ચિમના દેશોના ચડિયાતાપણાની અને પૂર્વના દેશોના ઊતરતાપણાની નિશાની છે? હું જાણું છું કે પૂર્વની દુનિયા ભાઈબાપા કરતી કરતી, બેબાકળી બની, કશું જાણ્યાસમજ્યા વગર જ, આ દુષ્ટ સિદ્ધાંતને તાબે થઈ જાય છે, અને પછી પશ્ચિમનું અનુકરણ કરવાનો ફેગટ પ્રયાસ કરે છે. આખરે તો કવિના આ ઉદ્ગારમાં ભારોભાર સત્ય રહેલું છે કે “વસ્તુઓ દેખાય છે તેવી નથી.”

બીજા પ્રશ્ન પહેલામાંથી ફલિત થતો લાગતો નથી. અને અસમાનતાનો સિદ્ધાંત હું લેખકે વાપરેલા અર્થમાં સ્વીકારતો નહીં હોવાથી એ વાત પણ સ્વીકારી શકતો નથી કે ચૂંટણીથી રચાતી પ્રાતિનિધિક સંસ્થાઓ હિંદુસ્તાન માટે ખરેખર માફક આવે એવી નથી. પણ જો હિંદુસ્તાન એ સંસ્થાઓના પાશ્ચાત્ય નમૂનાનું આંખો મીંચીને અનુકરણ કરશે તો મને એ કારણોને લઈને ઘણું જ દુઃખ થશે એ કારણો મેં મારા ઇન્ડિયન હોમ રૂલ (હિંદ સ્વરાજ) નામના પુસ્તકમાં જણાવેલાં છે. અને જેના મુખ્ય મુદ્દામાં છેલ્લાં ૨૦ વરસ દરમિયાન ફેરફાર કરવાની મને જરૂર જણાઈ નથી. યુરોપના લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે પહેલાં આ દેશમાં ચૂંટણીથી રચાતી પ્રાતિનિધિક સંસ્થાઓ જરૂર અસ્તિત્વમાં હતી. પરંતુ હું સમજું છું ત્યાં સુધી, આ દેશમાં તે વખતે “પ્રતિનિધિત્વ અને ચૂંટણી” એ શબ્દોના અર્થ યુરોપના દેશોમાં કરાતા અર્થ કરતાં ક્યાંય ભિન્ન હતા.

હું તો માનું છું કે હિંદુસ્તાન આજે પણ, ઈટાલી કે ફ્રાન્સના જેવું જ એક રાષ્ટ્ર છે. અને આ હું એ વાતના પૂરા અને દુઃખદ ભાન સાથે કહું છું કે હિંદુઓ અને મુસલમાનો એક-બીજાનાં ગળાં કાપી રહ્યા છે, બ્રાહ્મણો અને અબ્રાહ્મણો એવા જ પ્રકારની લડાઈ માટે તૈયારી કરી રહ્યા છે, અને બ્રાહ્મણો તથા અબ્રાહ્મણો બંને પોતાની જમાતમાંથી એવા વર્ગોને બાકાત રાખે છે જેમને કચડી નાખવામાં એ બંનેએ કશી મણા રાખી નથી. પણ એવા ઝઘડા તો ઘેર-ઘેર અને દેશેદેશમાં થતા હોય છે. ઘણી વાર મને એમ લાગ્યું છે કે કૌટુંબિક સંબંધ હોય ત્યાં જ ઝઘડો કરવા માટે પૂરતું કારણ ઊભું થાય છે. પરંતુ લેખકની એ વાતને મારો હાર્દિક ટેકો જાહેર કરતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે કે એશિયાનું ભાવિ હિંદુસ્તાનના યોગ્ય અને સાબિત થઈ શકે એવા એકીકરણ પર અવલંબે છે.

પરંતુ હું એવું નથી માનતો કે ઉપરચોટિયા યુરોપીકરણનો એકમાત્ર વિકલ્પ પ્રાચીન આર્ય-પરંપરાને પૂરેપૂરી અપનાવવામાં રહેલો છે. આ દેશના મહાન વિચારક સદ્ગત ન્યાયમૂર્તિ રાનડેની માફક હું પણ એમ માનું છું કે પ્રાચીન પરંપરા શબ્દશઃ પૂર્ણ સ્વરૂપે પાછી લાવવા જેવી કોઈ ચીજ ઈષ્ટ હોય તો પણ એ શક્ય નથી. એનું પહેલું કારણ એ કે પ્રાચીન આર્ય પરંપરા શી વસ્તુ હતી અથવા છે તે કોઈ અધિકારપૂર્વક જાણતું નથી. ઈતિહાસનો સુવર્ણ યુગ કયા ગાળાને કહેવો એનો અચૂક નિર્ણય કરવાનું અને પછી એ યુગનાં ચોક્કસ લક્ષણો વર્ણવવાનું મુશ્કેલ છે. અને બીજું એ કે મારામાં એટલું કબૂલ કરવા જેટલી નમ્રતા તો છે કે એવું ઘણું છે જે આપણને

લાભ થાય એ રીતે આપણે પશ્ચિમમાંથી લાવીને આત્મસાત્ કરી શકીએ, કેમ કે જ્ઞાનચાતુર્ય કંઈ કોઈ એક જ મોટા દેશનો કે એક જ પ્રજાનો ઈજારો નથી. બાકી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો મારો વિરોધ તો વાસ્તવમાં તેના આંધળા અને અવિચારી અનુકરણનો છે, કારણ કે એની પાછળ એવી માન્યતા છે કે એશિયાના લોકો તો પશ્ચિમમાંથી જ કંઈ આવે એની નકલ કરવા જ સર્જાયેલા છે. હું જરૂર એમ માનું છું કે જો હિંદુસ્તાન કષ્ટસહનની તાવણીમાંથી પસાર થવા જેટલી ધીરજ રાખશે અને કાળના મરણતોલ ફટકાઓ સામે આજ સુધી ટકી રહેલી, બેશક અપૂર્ણ, એવી એની પોતાની સંસ્કૃતિ ઉપર થનાર કોઈ પણ અયોગ્ય આક્રમણનો સામનો કરતું રહેશે તો જગતની શાંતિ અને નક્કર પ્રગતિમાં કાયમ ટકે એવો ફાળો તે આપી શકશે.

હું એ વાત ખુશીથી સ્વીકારું છું કે માનવ જાતિના કલ્યાણ માટેની એક નવી શક્તિ ધીરે ધીરે પણ નિશ્ચિત રીતે પશ્ચિમમાં ઉદય પામી રહી છે. એ શક્તિ હિંદુ જાતિના તમામ અનુભવોને ટપી જશે કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી. પરંતુ ગમે તે દેશમાંથી આવતી માનવ સંસ્કૃતિને સમૃદ્ધ કરનારી એકેએક નવી ચીજને હું આવકારીશ.

છેવટે, આ વિદ્વાન પ્રોફેસરે ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લંડમાં આવેલાં નાનાં નાનાં સ્વયંસંપૂર્ણ નગરોની પેટ ભરીને પ્રશંસા કરી છે. તે નગરો વિશે હું કશું કહી શકું એમ નથી, કારણ કે ઈંગ્લંડનાં નગરો વિશે હું બહુ ઓછું જાણું છું અને ફ્રાન્સનાં નગરો વિશે તો એથી યે ઓછું જાણું છું. તેમ છતાં હું કબૂલ કરું છું કે એમની કહેલી વાતો સાચી હોવાની મને શંકા છે. પરંતુ જો આ પ્રોફેસર હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંની લગભગ અસહ્ય લાગે એવી બાહ્ય ગંદકી અને કદરૂપતા સહી લેવા તૈયાર હોય તો હું તેમને એવાં થોડાંક ગામડાંમાં લઈ જવા તૈયાર છું જ્યાં મને ખાતરી છે કે તેમને ઊંચા પ્રકારની સંસ્કારિતા જોવા મળશે. એમાં અક્ષરજ્ઞાન અને વિદ્વત્તાથી મળતી ટાપ-ટીપ નહીં હોય, છતાં તેમને માનવ હૃદય અને એની મૃદુ લાગણીના સ્પર્શનો અનુભવ થયા વગર રહેશે નહીં. અને જો તેઓ આ દેશમાં પળાતા ખાવાપીવા અંગેના અડવાઆભડવાના વિચિત્ર રીતરિવાજો ચલાવી લઈ શકશે તો એમને પરસ્પર વિરોધી વિચારવાળા લોકોની સહિષ્ણુત અને મન તથા આત્માનો અત્યંત નિકટનો સંપર્ક જોવા મળશે, જેનાથી તેઓ છક થઈ જશે. આ પ્રોફેસરને હું એ પણ યાદ દેવડાવું કે ઈંગ્લંડ અને ફ્રાન્સની જાહોજલાલી અને એને લીધે મળતી સુખસગવડોનો આધાર બીજી પ્રજાઓનું શોષણ છે. આ વાત મારે ફરીથી કહેવી પડે છે એનું મને દુઃખ છે. મારું ચાલે તો એમ કરવાનું હું ખુશીથી ટાળું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૧-૮-૧૯૨૭

૨૯૪. “માનવતાના ગુણો વિકસાવતું યુદ્ધ”

બ્રહ્મચર્યના માર્ગ માસના અંકમાં છપાયેલા ‘વૉર’ (યુદ્ધ) નામના લેખમાંથી નીચેના જાણવા જેવા ફકરા હું અહીં ઉતારું છું :

ગયે વખતે તો સ્ત્રીઓ અને બાળકોને માત્ર ભૂખે જ મારવામાં આવ્યાં હતાં. આ કૃત્ય “આર્થિક દબાણ”ના ઓઠા હેઠળ ચાલાકીભર્યાં ધૂપાં કૃત્યો મારફતે પાર પાડવામાં આવ્યું હતું. પણ હવે પછી તો એમને જેરી ગેસ આપીને મારી નાખવાનાં છે. વિમાનોમાંથી એવાં જેર ફેંકવામાં આવશે જે બધે ફેલાઈ વળીને નાગરિક વસ્તીનું નિકંદન કાઢી નાખશે. એડિસન કહે છે કે ત્રણ ક્લાકમાં લંડનની લાખોની વસ્તીનો સહેલાઈથી નિકાલ લાવી શકાશે. દરેક સુધરેલા દેશમાં રસાયણશાસ્ત્રીઓ કોઈક પ્રકારનાં, ખાસ કરીને પ્રાણઘાતક જેરો શોધી કાઢવાના કામમાં ગૂંથાયા છે. ટૂંક વખતે છે કે ઈંગ્લંડમાં આપણી સરકાર જેરી ગેસ સુધારવાના અખતરા કરી રહી છે અને એ પ્રક્રિયામાં રોજના બેના હિસાબે પ્રાણીઓનો નાશ કરી રહી છે. આ સરકારે બિલાડાં, ગિનીપીગ, બકરાં, તરેહ તરેહના ઉંદર, વાંદરાં અને સસલાં મળીને એક વરસમાં ૬૮૯ પ્રાણીઓ મેળવેલાં અને તેમાંથી, જેરી ગેસમાં સુધારા કરવા જતાં, ૬૧૮ને એ ગેસ વડે મારી નાખેલાં.

હવેના યુદ્ધમાં કેવી ભયાનકતા સર્જશે એનો થોડો ખ્યાલ એ વાત ઉપરથી આવશે કે ૧૯૧૮ની યુદ્ધતલકુબી પછી બંદૂકોમાં એવો સુધારો થયો છે કે એમાંથી અગાઉના કરતાં બમણા અંતરે ગોળીઓ છોડી શકાય છે અને હવે એવી મશીનગનો મળે છે જે મિનિટે ૧૫૦૦ ગોળીબાર કરી શકે છે. એક સ્વયંસંચાલિત તોપ સવા સવા રતલના મિનિટે ૧૨૦ના દરે ગોળા છોડવાની છે, અને એ ૧૬ ઈંચિયા તોપ એવી છે જે એક ટનથી પણ વધારે વજનનું શસ્ત્ર ૨૭ માઈલ છેટે ફેંકી આપશે. અમેરિકામાં રાસાયણિક યુદ્ધવિદ્યા વિભાગે એક એવું પ્રવાહી શોધ્યું છે જેનાં ત્રણ ટીપાં ચામડી પર કોઈ પણ જગ્યાએ લગાડવાથી માણસનું મૃત્યુ થશે. બે ટન જેટલું આ પ્રવાહી લઈને ઊડેલું એક વિમાન માઈલોના વિસ્તારની આખીયે વસ્તીનો નાશ કરી શકશે. બ્રિટિશ લશ્કરના વડા જનરલ સ્વિન્ટન કહે છે : ભવિષ્યમાં યુદ્ધ લડવા માટે વપરાનારું મોટામાં મોટું હથિયાર પ્રાણઘાતક જંતુઓ હશે. ગયા યુદ્ધ પછી અમે એવાં જંતુઓ શોધ્યાં છે અને વિકસાવ્યાં છે જે શહેરો અને લશ્કરો ઉપર ફેંકાય તો એક જ દિવસમાં એક આખા રાષ્ટ્રની કતલ કરી નાખે.

જે કોઈ વ્યક્તિ કદાપિ વધારે પડતા આશાવાદમાં પડી જવાના જોખમમાં હોય તો તે યાદ રાખે કે ૧૯૨૪માં આપણે કેળવણી ખાતે ચાર કરોડ, શસ્ત્રીકરણ ખાતે બાર કરોડ દસ લાખ અને દારૂ ખાતે એકત્રીસ કરોડ ને છ લાખ ખર્ચ્યા હતા. વૈજ્ઞાનિક સાધનો વડે સંહાર કરવાનો ધંધો ઘણો ખર્ચાળ છે, ત્યારે બીજી બાજુ મને કહેવામાં આવ્યું છે કે હિંદુસ્તાનને એક દુકાળમાંથી ઉગારી શકાય એટલો નાઈટ્રોજન ફ્રાન્સમાં ચાલેલી એક નાની અને અનિર્ણયાત્મક લડાઈમાં વેડફી નાખવામાં આવ્યો હતો. ઈતિહાસમાંથી આપણને એટલું સ્પષ્ટ રીતે શીખવા મળે છે કે શસ્ત્રો વધારવાથી યુદ્ધોની સંભવિતતા વધવા સિવાય બીજા કશો લાભ થતો નથી, તેમ છતાં દુનિયાની મહાસત્તાઓ પોતાના ખજાનાની માન્યામાં ન આવે

એટલી સમૃદ્ધિ હજી પણ શસ્ત્રો પાછળ ઉડાવી રહી છે. પોતાનું હવાઈદળ વિસ્તારવા શાંતિ-ચાહક અમેરિકાએ થોડી જ મિનિટમાં આઠ કરોડ પચાસ લાખ ડૉલર મંજૂર કર્યા, તોપણ શસ્ત્રીકરણની દોડની આ આગેકૂચ તરફ કોઈએ સહેજ પણ ધ્યાન આપ્યું નહીં. પરિસ્થિતિની વિચિત્રતા એવી છે કે ગ્રેટ બ્રિટન ૧૯૧૩માં શસ્ત્રીકરણ પાછળ જોટલા પૈસા ખર્ચાનું તેના કરતાં લગભગ બમણા આજે ખર્ચી રહ્યું છે ત્યારે વિજયી રાષ્ટ્રોએ આ બાબતમાં જર્મની ઉપર પ્રતિબંધ મૂકીને એને આ પ્રકારના ખર્ચના બોજમાંથી મુક્ત કર્યું છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે ઉદ્યોગ અને વેપાર ક્ષેત્રે જર્મની સાથે હરીફાઈ કરતાં, એમને પોતે જ સર્જવા એક ભારે અવરોધ સામે ટક્કર ઝીલવી પડે છે.

આ પછી લેન્સેટ (જૂન ૧૮, ૧૯૨૭)ના અંકમાંથી લીધેલો નીચેનો ઉતારો હું ઉમેરું છું.

બ્રિટિશ ફેલો આવી પહોંચ્યા પછી ઈન્ફ્લુએન્સા અને ન્યુમોનિયાના ઘણા કેસો બન્યા છે, પણ ગુપ્તરોગના પ્રશ્ને સૌથી મોટી કાગારોળ મચાવી છે. અને તમામ પ્રકારની તકેદારી રાખવા છતાં એ રોગમાં સપડાયેલાઓની સંખ્યા વધી છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ-માંથી થોકબંધ વેશ્યાઓ શાંગહાઈમાં ઊતરી પડી છે. એમાંની ઘણીખરી (૬૦ ટકા) ચીનની છે, (૩૦ ટકા) રશિયાની છે, અને (૫ ટકા) જાપાનની છે. મોટા ભાગનાં વેશ્યાગૃહો ફ્રેન્ચ લોકોના લત્તામાં તથા મ્યુનિસિપલ માર્ગોની ધારો પર આવેલા ચીની લત્તાઓમાં આવેલાં છે. ગુપ્ત રોગનું પ્રમાણ વધવાથી આ કેન્ટોનમેન્ટના સંચાલકો ભારે ચિંતામાં પડ્યા છે, અને આ પ્રમાણ ઘટાડવાના ઉપાયો કરવામાં એમણે પાછું વાળીને જોયું નથી. અને આમ છતાં “યુદ્ધ જાગે ત્યારે માણસાઈ પ્રગટે છે” એવું બોલનારા બુદ્ધિશાળી લોકોની ખોટ નથી અને એ વાતને સાચી માનનારા ભોળા ને નાદાન લોકોની પણ ખોટ નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ચંગ હિન્ડિયા, ૧૧-૮-૧૯૨૭

૨૯૫. વિજ્ઞાન અને કળા સાચાં ક્યારે કહેવાય

એક મિત્રે એન્ટન ચેખોવની વાર્તાઓમાંથી એક ઉતારો મને મોકલી આપ્યો છે. તે અહીં આપવા જવો છે. એ ઉતારો આ પ્રમાણે છે :

હું સાચું કહું છું કે આ બાબત વિશે હું ચોક્કસ મત ધરાવું છું. મને એમ લાગે છે કે આ બધી નિશાળો, દવાખાનાં, પુસ્તકાલયો, બીમારોની સેવા માટેની મંડળીઓ, અત્યારના સંજોગોમાં કેવળ લોકોની ગુલામી વધારવાનું કામ કરે છે. ખેડૂતો એક મહાન શુંખલામાં જકડાયેલા છે, અને તમે ઉપરનાં સાધનો વડે આ શુંખલા તોડવાને બદલે કેવળ એમાં નવી કડીઓ ઉમેરવાનું જ કામ કરો છો.

દુઃખ એ વાતનું નથી કે અન્ના સુવાવડમાં મરી ગઈ, પણ એ વાતનું છે કે આ બધી અન્નાઓ, માવરાઓ, પેલાજીઓ વહેલી સવારથી અંધારું થતાં સુધી વૈતરું કરે છે, ગજા ઉપરાંત કામ કરીને માંદી પડે છે, પોતાનાં માંદાં ને ભૂખ્યાં બાળકોની ચિંતાથી જીવન-ભર થથરે છે, આખોયે જનમારો દવાઓ પીધા કરે છે, અને આખરે રોગ ને મૃત્યુના ડરની મારી ફીકી પડી જઈ અકાળે વૃદ્ધ થઈ ગંદવાડ અને દુર્ગંધ વેઠતી વેઠતી મરણશરણ થાય છે.

એમનાં બાળકો મોટાં થતાંની સાથે જ એમના ઉપર પણ ફરીથી એ જ પ્રમાણે વીતવા માંડે છે, અને આવું સંકો વર્ષથી થતું આવે છે, અને કરોડો મનુષ્યો બટકું રોટલા માટે કાયમ ભયગ્રસ્ત રહી ઢોરથીયે ભૂંડો અવતાર વિતાવે છે. એમની સ્થિતિની આખીયે ભયાનકતા એ વાતમાં રહેલી છે કે પોતે કોણ છે અને કેવા હોવા જોઈએ એનો વિચાર કરવાનો એમને કદી સમય જ મળતો નથી. અતિથય ઠંડી, કાયમનો ભૂખમરો, પ્રાણીને સહજ એવો ભય, કાળી મજૂરીનો બોજો, આ બધી ચીજો બરફના ડુંગરોની માફક દરેક રીતે એમને એવી આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ તરફ જતા રોકી રાખે છે જે માનવીને પશુઓ કરતાં ચડિયાતો બનાવે છે અને જે એક જ ચીજ માનવજીવનને જીવવા લાયક બનાવે છે.

તમે ઈસ્પતાલો અને નિશાળો લઈને એમને મદદ કરવા જાઓ છો, પણ એ વડે તમે એમની બેડીઓ તોડી શકતા નથી. ઊલટું તમે એમને વધારે ગાઢ બંધનોમાં બાંધો છો. કેમ કે એમના મગજમાં નવા પૂર્વગ્રહો દાખલ કરીને તમે એમની જરૂરિયાતો વધારો છો, અને તે ઉપરાંત દવાઓ અને ચોપડીઓ માટે એમને પૈસા ખર્ચવા પડે છે અને એ રીતે સદાયે વધારે ને વધારે વૈતરું કરવું પડે છે.

હા, હું દાક્તરી વિદ્યાની વિરુદ્ધ છું. એની જરૂર કેવળ રોગોનો એક નૈસર્ગિક ઘટના તરીકે અભ્યાસ કરવા માટે હોય, નહીં કે રોગો મટાડવા માટે. જે કશું મટાડવા જેવું હોય, તો તે રોગો નહીં પણ રોગોનાં કારણો છે. એનું મુખ્ય કારણ શારીરિક મહેનત છે. તે દૂર કરો, એટલે કોઈ રોગ થશે નહીં.

જે વિજ્ઞાન રોગ મટાડે છે તેમાં મને શ્રદ્ધા નથી. વિજ્ઞાન અને કલા સાચાં ત્યારે કહેવાય જ્યારે તે થોડા સમયના અને અંગત હેતુઓ માટે નહીં પણ શાશ્વત અને સાર્વ-ભૌમ હેતુઓ માટે કામ કરતાં હોય—એટલે કે જ્યારે તેઓ સત્ય શોધતાં હોય, જીવનનો મર્મ શોધતાં હોય, ઈશ્વર અને આત્માની ખોજ કરતાં હોય. એને બદલે જ્યારે તેઓ રોજની જરૂરિયાતો અને અનિષ્ટોમાં અટવાયેલાં રહે, દવાખાનાં અને પુસ્તકાલયો પૂરતું જ એમનું કાર્યક્ષેત્ર મર્યાદિત કરી નાખે, ત્યારે તેઓ જીવનમાં કેવળ ગૂંચવાડો જ ઊભો કરે છે અને એના વિકાસને રોકે છે.

વિજ્ઞાનવિદો, લેખકો અને કલાકારો સખત પરિશ્રમ ઉઠાવી રહ્યા છે. એને પરિણામે જીવનની સગવડો દિવસે દિવસે વધતી જાય છે. આપણી શારીરિક જરૂર તો વધે છે ખરી, તેમ છતાં સત્ય તો હજી ક્યાંયે દૂર છે. માનવી તો હજી યે એવો ને એવો જ અત્યંત ભુખાળવો છે અને ગંદા પશુની અવસ્થામાં રહ્યો છે. દરેક વસ્તુ, મોટા ભાગની માનવ-જાતિની અધોગતિ તરફ અને જીવન માટેની લાયકાત સદાને માટે ગુમાવવા તરફ જઈ રહી છે.

મેં મૂળ વાર્તા વાંચી નથી. પરંતુ લેખકે જેને રોગનું મુખ્ય કારણ કહી છે તે શારીરિક મહેનત હું ધારું છું કે સ્વાસ્થ્ય વધારનારી ખેતમજૂરી કે એવી કોઈ મજૂરી નથી, પણ એમના અનુભવમાં આવેલા ખેડૂતોને કંગાળ પેટિયું રળી ખાવા માટે નાછૂટકે કરવી પડેલી કાળી મજૂરી હશે. આ વાર્તાને અંગ્રેજીમાં ઉતારનારે ડૂસી ભાષાના જે શબ્દને માટે અંગ્રેજીમાં 'ફિઝિકલ લેબર' (શારીરિક મહેનત) એવો પર્યાય યોજ્યો છે તે રશિયન શબ્દ અસલમાં શો હશે તે જાણવાનું રસપ્રદ થઈ પડશે.

આ ઉતારાનો સૌથી વધારે અસરકારક ભાગ તો એ છે કે જેમાં સાચાં વિજ્ઞાન-કળાનો અને અલ્પજીવી વિજ્ઞાનકાળનો તફાવત સમજાવ્યો છે. એ વાતની કોણ ના કહી શકે એમ છે કે આજે વિજ્ઞાન અને કળાના નામથી ઓળખાતું ઘણું એવું હોય છે જે આત્માની ઉન્નતિ કરવાને બદલે એને હણે છે અને આપણી શ્રેષ્ઠ વૃત્તિઓને જગાડવાને બદલે આપણા અધમમાં અધમ વિકારોને બહેકાવે છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૧-૮-૧૯૨૭

૨૯૬. નિષ્ઠાની કસોટી

અખિલ હિંદ ચરખા સંઘના સભ્યોનું પત્રક જેમાં એક દુઃખદ બીના ધ્યાન પર આવે છે. ૪ વર્ગના ૧૯૮૦ સભ્યો પૈકી ૧૨૫૫ સભ્યો સૂતરનો પોતાનો ફાળો નિયમિત મોકલવાના તેમના વચન પ્રત્યેની તેમની નિષ્ઠામાં ઢ્યુપચુ માલૂમ પડ્યા છે. કોઈ એમ ન માને કે જાતે કાંતેલા સૂતરને બદલે નજીવો આર્થિક ફાળો આપવાનો હોત તો આ પરિણામ બહુ જુદું આવ્યું હોત. પોતે જાતે સ્વીકારેલી ફરજ ન બજાવવાથી તાત્કાલિક કશી સજા થવાનો સંભવ નથી, એટલે એવાં કર્તવ્યો બજાવવામાં લોકો એક યા બીજા કારણે બેદરકાર રહે છે. પરંતુ જે કોઈ રાષ્ટ્રમાં સ્વેચ્છાએ ઉપાડેલી જવાબદારીઓ અદા કરનાર સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા પૂરતી મોટી નથી હોતી તે રાષ્ટ્રની પ્રગતિ ધીમી જ રહેવાની, પછી ભલે એ જવાબદારીઓના ભંગ માટેની શિક્ષા બહુ હળવી હોય. જે સંસ્થાનું સભ્યપદ જવાથી કશું આર્થિક કે બીજું ઐહિક નુકસાન થતું નથી તે સંસ્થાના સભ્ય બનવાનો અધિકાર રદ થાય તેને એ સભ્યો મામૂલી વસ્તુ ગણે છે, અને કેટલાક તો વળી એમ પણ માને છે કે આવી સંસ્થાના સભ્ય બનીને પોતે એના પર એવી મહેરબાની કરે છે જે એણે કીમતી સમજીને સાચવી રાખવી જોઈએ. પણ અખિલ હિંદ ચરખા સંઘમાં જે આવા કોઈ સભ્યો હોય તો તેમને હું ચેતવું છું કે તેઓ આ સંસ્થા વિશે આવા ખ્યાલ ન સેવે. આ સંઘના સભ્યપદને તો એક વિરલ લહાવો માનવો જોઈએ, કારણ કે કોઈ પણ પુરુષ, સ્ત્રી કે બાળકથી સહેલાઈથી થઈ શકે એવી અર્ધા કલાકની મફત અને બુદ્ધિપૂર્વકની મહેનતનું ફળ સંઘને અર્પણ કરીને સભ્ય આ ફાળાના પ્રચંડ સામૂહિક પરિણામનો ભાગીદાર બને છે. એટલે આ બાબતમાં કસૂર કરનાર સભ્યોને હું આગ્રહપૂર્વક વિનંતી કરું છું કે તેઓ ગાડી પકડવા કે ઓફિસે જવા માટે સમયપાલનનો જેવો આગ્રહ રાખે તેવો જ આગ્રહ પોતાનો ફાળો મોકલવામાં નિયમિતતા જાળવવામાં રાખે. તેઓ સમજે કે કાંતવાનું આંતરિક મહત્ત્વ તો છે જ. પણ તે ઉપરાંત કરોડો મૂંગા કંગાલ લોકોની હાલતનું રોજ નિયમિત સ્મરણ કરવાની આદત કેળવવી અને પોતાને ખાતર તેમ જ આ દેશના બાકીના ૩૦ કરોડ લોકોને ખાતર રોજ એકસરખો મજબૂત તાર ખેંચવા ચિત્તને એકાગ્ર કરવું એનું મહત્ત્વ નર્ચા કાંતણ કરતાં ઊંચતરું નથી. મેં જાણ્યું છે કે એકેએક સભ્યને આ બાબતમાં ઉઘરાણીનો પત્ર મોકલવામાં આવ્યો છે. આવા કસૂરદાર સભ્યો કૃપા કરીને યાદ રાખે કે ઉઘરાણીના દરેક કાગળ પાછળ ઓછામાં ઓછો અર્ધા આનો ખર્ચ થાય છે અને તે ઉપરાંત આ કાગળો લખવા ને રવાના કરવા માટે રોકેલા માણસોના પગાર જુદા. એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ટપાલખર્ચ બચાવવા માટે કેટલાક સભ્યો કેટલાક મહિનાનો

ફાળો એકઠો થતાં સુધી પોતાનો માસિક ફાળો મોકલવાનું લંબાવે છે. ટપાલખર્ચ બચાવવાની વાત બરાબર છે. પણ ટપાલખર્ચ બચાવવા ઈચ્છનારે તો પોતાનો ફાળો અગાઉથી મોકલી આપવો જોઈએ. આ છાપું વાંચનાર દરેક જણને સારી પેઠે સમજાવું હોવું જોઈએ કે એક મહિનાની મુદતમાં ૧૨ હજાર વાર કાંતતાં બહુ મહેનત પડતી નથી. એટલે એક જથ્થો અગાઉથી મોકલી દીધા પછી જો કાંતનારા નિયમિત ૩૦ મિનિટ રૅટિયો ચલાવતા રહે તો તેમને કદી દેવું રહે નહીં, અને તેઓ બીજા ગમે તે કામમાં રોકાયેલા હોય તોપણ આ કામ એમને કદી બોજાડપ લાગે નહીં. અને જો શિક્ષા એમને કશી ચાનક આપી શકતી હોય, તો તેઓ સમજી લે કે અખિલ હિંદ ચરખા સંઘનો જન્મ થયા પહેલાં પાંચ વર્ષ પૂરાં થયા પછી જ્યારે બંધારણ સુધારવાનો અને સભ્યોને વધુ વિશેષાધિકારો આપવાનો સમય આવશે ત્યારે આવા સભ્યો પર શિક્ષા પણ અચૂક આવી પડશે અને તે ઝડપી હશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ચંગ ઇન્ડિયા, ૧૧-૮-૧૯૨૭

૨૯૭. નોંધ

સાચો સ્વાર્થત્યાગ

થોડા જ દિવસ પહેલાં બે છોકરા મારી પાસે આવ્યા અને મારા હાથમાં દસ રૂપિયા મૂકી કહેવા લાગ્યા કે અમે ખાદીની ફેરી કરીને અખિલ હિંદ ચરખા સંઘના નિયમો પ્રમાણે કમિશન કમાયા તેની આ રકમ છે. આ પૈસા પોતાની પાસે રાખવાનો એમને અધિકાર હતો. પણ એમની એવી ઈચ્છા નહોતી, કારણ કે એમના મનમાં આ દલીલનું તથ્ય ઠસી ગયું હતું કે કરોડો લોકો એમના કરતાં પણ ઘણી ખરાબ હાલત ભોગવી રહ્યા છે. તેઓ એવું કહીને ચાલ્યા ગયા કે કમિશનની આવી વધુ રકમો અમે આપને પાછી આપતા રહીશું.

આ છોકરાઓના સ્વાર્થત્યાગની તારીફ કરવા આ દૃષ્ટાંત હું ટાંકું છું ત્યારે એ ઉપરથી ખાદીના કોઈ ફેરિયાએ એમ ન માનવું કે એની પાસેથી પણ એનું કમિશન પાછું આપવાની અપેક્ષા રખાય છે, એટલે કે, દરેક ફેરિયો કશું મહેનતાણું લીધા વિના ખાદી વેચે એવી અપેક્ષા છે. હું જાણું છું કે દરેકથી એવું થઈ શકે એમ હોતું નથી, અને ખાદીનું કામ એવું છે કે એને બને એટલા વધુ પ્રામાણિક, મહેનતુ અને બુદ્ધિશાળી ફેરિયાઓની જરૂર છે. આ બે છોકરાઓએ પોતાને માટે જે ધોરણ પસંદ કર્યું છે તેની બધાને માટે ભલામણ કરીએ તો તો ફેરી કરીને ખાદી વેચનારની સંખ્યા જ ઘટી જાય, જ્યારે આપણું ધ્યેય તો આ કામ માટે બને એટલા વધુ યુવાનોને આકર્ષવાનું છે.

આમ જોઈએ તો ખાદીના વેચાણમાંથી મળતું કમિશન ઝાઝું હોતું નથી અને તે આસાનીથી કમાઈ શકાતું પણ નથી, કારણ કે ખાદી કંઈ ગ્રાહક આગળ ખુલ્લી મૂકવા માત્રથી વેચાતી નથી. હું જાણું છું કે ફેરિયાઓએ ઘેર ઘેર ફરવું પડે છે. ઘણી વાર તો લોકો ખાદીમાં કશો રસ બતાવતા હોતા નથી. અને કમિશન તો કેવળ ખરેખરાં વેચાણ પર જ અપાય છે તે જોતાં ખાદીની ફેરી કરવાનો અર્થ પોતાનો પરસેવો પાડીને પોતાનો રોટલો કમાવો એ જ થાય છે.

એટલે ખાદી માટે કશું નહીં કરનાર લોકોને આ છોકરાઓના દૃષ્ટાન્તથી થોડો પ્રયાસ કરવાની ચાનક લાગવી જોઈએ, અને એને પરિણામે ખાદીની ફેરી કરનારની સંખ્યા વધવી જોઈએ. અને પોતે પરસેવો પાડીને મેળવેલું કમિશન એમણે પાછું આપવું પડે એવી અપેક્ષા એમની પાસે ન રખાવી જોઈએ. અલબત્ત, કેટલાંયે છોકરાઓકરીઓ એવાં છે જેમની પાસે ફાજલ સમય પુષ્કળ હોય છે અને એમને કશા આર્થિક પુરસ્કારની જરૂર હોતી નથી. એવાં ભાઈબહેનો આ છોકરાઓના દૃષ્ટાન્તને અનુસરીને ફેરી કરવા માટે પોતાની સેવાઓ આપી શકે છે. તેમ છતાં હવેથી ફેરી કરીને ખાદી વેચવા ઈચ્છનાર સૌ કોઈ સમજી લે કે જ્યાં સુધી તેઓ સારી ચાલ-ચલગતનું પ્રમાણપત્ર નહીં રજૂ કરી શકે અને વેચવા માટે તેમને અપાતી ખાદીની કિંમત જેટલો જમીન નહીં આપી શકે ત્યાં સુધી તેમને ફેરી કરવા માટે ખાદી મળી શકશે નહીં.

સતત કાંતવાનો અખતરો

સતીશબાબુ માંદગીમાંથી ઊઠ્યા પછી બરાબર સાજા થવા માટે ઘણા વખતથી આરામ કરી રહ્યા હતા. હવે તેઓ સોદપુરના ખાદી પ્રતિષ્ઠાનના કાર્યાલયમાં પાછા આવી ગયા છે. તેઓ લખે છે :

અહીંના એક કાંતનારને સતત કાંતવાનું પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું હતું. તેણે એક દિવસ બધો સમય પીંજવાનું અને પૂણીઓ બનાવવાનું કામ કર્યું. રાત્રે તે પૂણીઓ સાથે તૈયાર થઈ ગયો, અને રાતના નવ વાગ્યાથી બીજે દિવસે સાંજે સાત વાગ્યા સુધી કાંતવા બેઠો. તેણે ત્રણ કલાકનો વિસામો લીધો, બે કલાક ઊંઘવા માટે લીધા, અને એક કલાક ભોજન વગેરે માટે લીધો. આ રીતે એણે ૧૯ કલાક કામ કર્યું. તેમાં ૧૮ આંકનું ૧૦,૫૦૦ વાર સૂતર એણે કાંત્યું. આમાં સૂતર ઉતારવાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. ભવિષ્યમાં એ આથી પણ વધારે સારું પરિણામ બતાવે એવો સંભવ છે.

બાવીસ કલાકમાંથી સતત ઓગણીસ કલાક કંતાયેલા આટલા બધા સૂતરમાં મજબૂતાઈ કેટલી અને સમાનતા કેટલી છે એ જાણવું રસપ્રદ થશે.

સૂતરની કસોટીનો ફાયદો

અખિલ હિંદ ચરખા સંઘને મળતા હાથે કાંતેલા સૂતરની કસોટી કરવાની પ્રથા દાખલ કરવામાં આવી ત્યારથી જ સૂતરની ગુણવત્તામાં ક્રમે ક્રમે સુધારો થતો રહ્યો છે. જે ઘણાં ધ્યાન ખેંચે એવાં પરિણામો જેવા મળ્યાં છે તેમાંનાં થોડાંક અહીં આપ્યાં છે :

નામ	આંક	મજબૂતી	સરખાઈ
શ્રીયુત વી. કે. વિશ્વનાથન, કેરાલા			
કસોટી પહેલાં	૨૬	૩૧	૮૩
કસોટી પછી	૩૨	૯૫	૮૧
શ્રી એસ. એમ. પદ્માવતીબાઈ, શિમોગા			
કસોટી પહેલાં	૧૬	૨૦	૯૧
કસોટી પછી	૨૫	૮૦	૮૯
ડૉ. એમ. વેંકટરાવ, ગડગ			
કસોટી પહેલાં	૨૧	૪૦	૯૨
કસોટી પછી	૧૯	૭૯	૮૮

શ્રીયુત મોતીલાલ રોય, ચંદ્રનગર			
કસોટી પહેલાં	૩૯	૪૭	૯૨
કસોટી પછી	૩૩	૭૮	૯૫
શ્રીયુત દયાબજીભાઈ શિવજી, ગુજરાત			
કસોટી પહેલાં	૧૪	૨૩	૭૧
કસોટી પછી	૨૦	૭૪	૯૩

નીચે કેટલાંક એવાં નામ આપ્યાં છે જેમની બાબતમાં કસોટીનું પરિણામ હમેશાં સારું માલૂમ પડ્યું છે. એમનું સૂતર જ્યારે તપાસો ત્યારે મજબૂતીમાં મિલના મજબૂતમાં મજબૂત સૂતરની બરાબરી કરનારું માલૂમ પડ્યું છે.

નામ	આંક	મજબૂતી	સરખાઈ
શ્રી ગંગાબહેન કુંતે, મુંબઈ	૩૦	૯૮	૯૩
શ્રીયુત ઈશ્વરલાલ પટેલ, મુંબઈ	૧૫	૯૨	૯૩
ડૉ. એ. પી. કોઠારી, મુંબઈ	૨૨	૯૬	૯૬
શ્રીયુત જ્ઞેગેન્દ્ર ચૌધરી, સોદપુર	૩૦	૯૬	૯૨
શ્રી લક્ષ્મીભાઈ ગોખલે, મુંબઈ	૩૩	૯૫	૯૪
શ્રીયુત ગોવિંદભાઈ બી. પટેલ (સગીર)	૧૫	૯૭	૯૩
વિઠ્ઠલ લીલાધર (સગીર)	૧૧	૯૦	૯૮

મિલ 'ખાદી'

એક મિત્ર લખે છે :

હું જાણું છું કે આપે ઘણી વાર જેને જૂઠું નામ આપી 'મિલ ખાદી' કહેવામાં આવે છે તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, પણ દેખીતી રીતે જ મિલમાલિકો હજી આ નામ વાપરવાની ઝાલચ રોકી શકતા નથી. આ બાબતમાં મોટામાં મોટો ગુનેગાર... છે. એ તો મિલ ખાદીના ઉઘાડે છોગ ભાવ આપે છે અને તેની જાહેરાતો બહાર પાડે છે. આ આપની જાણ માટે અને ખાદીના નામની સાથે સંકળાયેલી પવિત્રતાનું રક્ષણ કરવા આપને જે કાર્યવાહી કરવી હોય તે આપ કરી શકો તે માટે લખ્યું છે.

પત્ર લખનારનું કહેવું કમનસીબે છતાં બિલકુલ સાચું છે. અને મને એનું દુઃખદ ભાન રહ્યું છે. મેં આશા રાખી હતી કે મિલમાલિકો આ અનિચ્છનીય પ્રથા છોડી દેશે. પણ એ આશા ઠગારી નીવડી. હું જ્યાં જ્યાં ગયો છું ત્યાં બધે જ લોકોએ કેટલાક મિલમાલિકોના આ દેશહિત વિરુદ્ધના આચરણ તરફ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. મિલમાલિકોની ખાદીના નામની આ તફરૂંચીમાંથી મને એટલું જ આશ્વાસન મળ્યું છે કે જનસમૂહમાં ખાદીની લોકપ્રિયતાની એ સાબિતી છે અને મિલમાલિકો આ જનસમૂહના અજ્ઞાનનો જ લાભ ઉઠાવી રહ્યા છે. કારણ કે મને ખબર છે કે જ્યાં જ્યાં ખરીદનારને આ છેતરપિંડીનું જ્ઞાન થયું છે ત્યાં ત્યાં તેમણે પોતાની જાતને તથા મિલમાલિકોને ફિટકાર આપ્યો છે. આનો ઉપાય એટલો જ કે ખરીદનાર ચેતતા રહે અને ખાદીપ્રેમીઓ લોકોને આ બાબત સમજાવતા રહે જેથી તેઓ સાચી ખાદી અને નકલી ખાદી વચ્ચેનો ભેદ પારખી શકે.

અલમોડામાં હાથકાંતણ

અલમોડાના જિલ્લા બોર્ડની શાળાઓમાં ઊંનના હાથકાંતણની થયેલી પ્રગતિનો એક જાણવા જેવો હેવાલ એક ભાઈએ મને મોકલી આપ્યો છે. મ્યુનિસિપલ શાળાઓમાં તકલી વડે કાંતવાનું દાખલ કરવા ઈચ્છનાર લોકોને આ હેવાલમાંથી લીધેલા નીચેના ઉતારા^૧ રસપ્રદ અને બોધપ્રદ થઈ પડશે :

અલમોડા જિલ્લા બોર્ડની ૧૯૨૫ની ચૂંટણીમાં સ્વરાજવાદીઓ બહુમતીમાં ચૂંટાઈ આવ્યા. ત્યારથી સ્વરાજવાદી સભ્યોએ આ સંસ્થાને, ખાસ કરીને એની શૈક્ષણિક બાબતોને, રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપવા વિવિધ પ્રકારે પ્રયત્નો કર્યા છે. એ દિશામાં સૌથી મહત્ત્વનું કાર્ય એ થયું છે કે ગામડાંની શાળાઓમાં રાષ્ટ્રીય ગીતો, રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓ, ખાદીનો ગણવેશ અને ઊંન કાંતણ દાખલ કરાયાં છે.

જિલ્લા બોર્ડની કેટલીયે શાળાઓના ગામડાંના શિક્ષકોએ પોતાને ખર્ચે ઊંન ખરીદ્યું અને આ રીતે કાંતણ પ્રવૃત્તિના ગણેશ મંડાયા. આ ઐચ્છિક અને આપોઆપ સ્ફુરેલા પ્રયાસોની લોકપ્રિયતા જોઈને બોર્ડે કાંતણવણાટની એક પેટાસમિતિ રચી અને જિલ્લામાં આવેલી જિલ્લા બોર્ડની શાળાઓમાં કાંતવાનું ઊંન ખરીદવા માટે ૧૯૨૬ના આરંભમાં રૂ. ૩,૦૦૦/- મંજૂર કર્યાં. ઓગણીસેક મણ ઊંન ખરીદીને જિલ્લાભરની ગ્રામશાળાઓને વહેંચવામાં આવ્યું. . . . છોકરાઓએ તકલી અથવા કતવાને વધાવી લીધી અને ઊંનના કાંતણને યશસ્વી બનાવવા ગામડાંના શિક્ષકોએ પોતાની બધી શક્તિ કામે લગાડી. . . . રૂઢિચુસ્તોના વિરોધ છતાં આ પ્રવૃત્તિને આ રીતે ઉત્તેજન આપવા બદલ બોર્ડને ધન્યવાદ ઘટે છે. . . . આ પ્રકારના શિક્ષણ માટે અભ્યાસક્રમમાં જોગવાઈ નહીં હોવાથી કાંતણના વર્ગો શાળાનો સમય પૂરો થયા પછી ભરવાનો બોર્ડે હુકમ કર્યો છે. લોકોમાં ઉત્સાહ જગાડવા અને ગામડાંના વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહન આપવા તહેવારોના મેળા વખતે જિલ્લાનાં જુદાં જુદાં મથકોએ કતવા દંગલો (કાંતણ હરીફાઈઓ) યોજવામાં આવ્યાં છે. એમાં શ્રેષ્ઠ કાંતનારને ખાદી, ખાદીની ટોપીઓ, રાષ્ટ્રધ્વજ અને રાષ્ટ્રીય પુસ્તકોના રૂપમાં ઈનામો અપાયાં છે. આ પ્રવૃત્તિનું આ લક્ષણ લોકોને ઘણું જ ગમ્યું છે અને તે લોકકેળવણીનું અને જાહેરાતની દૃષ્ટિએ ઘણું મહત્ત્વનું જણાયું છે. નાના નિશાળિયાઓને કાંતતા જોઈને ગામડાંના લોકોને ચાનક લાગી છે અને ઘણે સ્થળે લાંબા સમયથી ભુલાઈ ગયેલો કાંતવાનો હુન્નર સજીવન થવા લાગ્યો છે. ઘણી જગાએ તો પોતાનું હાથે કાંતેલું ઊંન વણવા માટે ગામડાંના લોકોએ એમની પોતાની જ હાથસાળો ગોઠવી છે. આમ શાળાઓમાં થતું કાંતણકામ સમાજ ઉપર પણ અસર કરી રહ્યું છે.

ઊંન કાંતવાના અમારા અખતરા ઉપરથી અમને ખાતરી થઈ છે કે ઊંન કાંતવા માટે કતવા ઊર્ફે તકલી કરતાં સારું બીજું એકે સાધન નથી. આ સાધન સાદું, સરળ, હળવું, બિનખર્ચાળ અને ઝટ કામ આપે એવું છે. એટલે બોર્ડની શાળાઓમાં પણ કતવા ઊર્ફે તકલી જ વપરાય છે. એક નાનો છોકરો એને જોઈતી કતવા કશી મુશ્કેલી કે કશા ખર્ચ વિના જાતે જ બનાવી લઈ શકે છે અને ગમે ત્યાં કે ગમે ત્યારે એનો ઉપયોગ કરી શકે છે. . . .

૧. માત્ર થોડા ઉતારા જ અહીં આપ્યા છે.

જે આ અખતરો ચાલુ રહે અને કાંતવાની ક્રિયા ઉપર બરાબર દેખરેખ રહે, તો તે સ્વાશ્રયી થાય એટલું જ નહીં પણ નફાકારક પણ નીવડે. કારણ કે જે હાથે વણવાનું કામ પણ જે છોકરાઓ ન કરતા હોય તોપણ કાંતેલું ઊન બજારમાં સહેલાઈથી વેચાઈ જાય અથવા તો એને બોર્ડ કે જે તે શાળા તરફથી વણાવી શકાય અને એ રીતે તૈયાર થયેલું કાપડ કાં તો છોકરાઓ પોતે વાપરે અથવા ખુલ્લા બજારમાં વેચી શકાય.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હન્ડિયા, ૧૧-૮-૧૯૨૭

137/3

૨૯૮. અનુકરણ કરવા જેવું

ગયા ચાનુર્માસ દરમ્યાન અખિલ હિંદ ચરખા સંઘને એક લાખ વાર સૂતર અર્પણ કરનાર શ્રીમતી અન્નપૂર્ણાબાઈ ઘારેએ આ વર્ષે પણ ગયા વર્ષના જેવું જ વ્રત ફરીથી લીધું છે અને તેને પરિપૂર્ણ કરવા તે રોજ ભક્તિભાવપૂર્વક નિયમિત રેંટિયો ચલાવે છે. એનો અર્થ એ થાય કે એમને ચાર મહિના સુધી રોજ ૮૩૩ વાર સૂતર કાંતવું પડશે. જે એમની કાંતવાની ઝડપ સામાન્ય હશે, તો સારું સૂતર કાઢી શકવા માટે રોજના ઓછામાં ઓછા ત્રણ કલાક પોતાના યજ્ઞ ખાતે એમણે આપવા પડશે. બીજી બહેનો આ દૃષ્ટાંતનું અનુકરણ કરશે? આવો યજ્ઞ માંડવો હોય તો બેશક રેંટિયામાં શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ અને અદીઠ કરોડો ગરીબો પ્રત્યે પ્રેમની લાગણી હોવી જોઈએ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હન્ડિયા, ૧૧-૮-૧૯૨૭

૨૯૯. એમ. અબદુલ ગનીને પત્ર

બેંગલોર,

ઓગસ્ટ ૧૧, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તે બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. ઘણે ભાગે રંગીલા રસૂલની તમને ખબર સુધ્યાં પડતાં પહેલાં મેં યંગ હન્ડિયામાં એની વિરુદ્ધ સખત શબ્દોમાં ટીકા કરી હતી. આ ત્રણ વરસ પહેલાંની વાત છે. અત્યારના વિવાદમાં હું નથી ફાવ્યો તેનું કારણ એ છે કે રંગીલા રસૂલ કેસના ફેસલા સામે જે જબરજસ્ત વંટોળ ઊભો કરવામાં આવ્યો છે તે મને મંજૂર નથી. હું માનું છું કે ન્યાયાધીશની બદનામી થાય છે એ કમનસીબ વાત છે. એમણે ન્યાય તોળવામાં ભૂલ કરી હશે. પણ એટલું નક્કી છે કે એમના વિચારોમાં કોઈ પૂર્વગ્રહ દેખાયો નથી. મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે એ પુસ્તિકાને એમણે અસંદિગ્ધ ભાષામાં વખોડી કાઢી છે. એમને એટલું જ લાગ્યું છે કે ખુદ કાયદો આ પુસ્તિકાના લેખકને તેની ચુંગાલમાં લાવવા માટે

પૂરતો નથી. કાયદાને બદલવા માટે થયેલો ઊહાપોહ સાચો છે. પણ જે કાયદો ખામીવાળો જણાશે તો ઊહાપોહ હોય કે ન હોય છતાં એમાં ફેરફાર થશે જ.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

એમ. અબદુલ ગની

કુરનૂલ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૮૬-એ

૩૦૦. એ. બકીને પત્ર

બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૧૧, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

રંગીલા રસૂલ આંદોલન વિશે તમે મને લખ્યું તેથી આનંદ થયો. મને મળેલા આ જાતના પત્રોમાં તમારો પત્ર ચોથો છે. રંગીલા રસૂલ પત્રિકા મેં ત્રણેક વર્ષ ઉપર જેઈ હતી અને તે વાંચીને મને ઘણું દુઃખ થયું હતું. એ બધું મેં યંગ ઇન્ડિયામાં વ્યક્ત કર્યું હતું. આ અંગે અત્યારે ચાલી રહેલું આંદોલન મને તદ્દન ગેરવાજબી અને ખોટી દિશામાં જતું લાગ્યું છે. આ વિશે જે હું લખું જ તો પુસ્તિકાને વિશે તો મારો અભિપ્રાય હું અગાઉના જેવો જ ફરીથી ઉચ્ચારું, પણ તમારા આંદોલનને તો મારે વખોડવું જ પડે. ન્યાયાધીશને વગોવવાની વાત ઘણી કમનસીબીભરી છે. એમના રાજીનામાની માગણીમાં અથવા એમનું અપમાન કરનાર લેખકોને છોડી મૂકવાની માગણીમાં મારાથી સામેલ ન થઈ શકાય. આ આંદોલનમાં મને એક જ મુદ્દો વાજબી લાગે છે. તે છે કોઈ પણ વર્ગના લોકોની ધાર્મિક લાગણી દુભાવનારને શિક્ષા કરવા માટે જે કાયદો અપૂરતો હોય તો તેમાં ફેરફાર કરવાની માગણી. પણ એ આંદોલનમાં અત્યારે દાખલ કરવામાં આવેલી આટલી બધી કડવાશની જરૂર નથી. જે કાયદામાં ખામી હોય તો કોઈ પણ જાતના ભાંગફોડવાળા આંદોલન વિના પણ તેને સુધારી લેવાની સરકારની ફરજ છે.

ઉપર ઉલ્લેખેલા પત્રલેખકોએ મને એવી મતલબની ફરિયાદ કરી છે કે રંગીલા રસૂલમાં લખેલી અપમાનજનક વાતોને હિંદુ છાપાંવાળાઓએ ટેકો આપ્યો છે. હિંદુઓના તંત્રીપદ હેઠળનાં જે છાપાં અહીં આવે છે અને હું વાંચું છું તેમાંના એકેયમાં મેં આવું લખાણ કદી જોયું નથી. એટલે આ પત્રલેખકોને મેં જણાવ્યું છે કે તમે લખો છો તેવાં લખાણો મને બતાવો,^૧ પણ એમણે આની પહોંચ પણ સ્વીકારી નથી. તેઓ જણાવે છે એવાં કોઈ લખાણો તમારા

૧. જુઓ “એક પત્ર,” ૧૦-૭-૧૯૨૭, અને “ગુલઝાર મહમદ અકીલને પત્ર”, ૭-૮-૧૯૨૭.

જેવામાં આવ્યાં છે? જેવામાં આવ્યાં હોય તો કૃપા કરીને તે મને મોકલી આપો. એ વાંચ્યા પછી એ બાબતમાં કાંઈક પગલું લું જરૂર ભરીશ.

આશા છે કે કોલેજ સારી રીતે ચાલતી હશે.

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

જનાબ એ. બકી

કોઠ પો. ઓ.

નિલ્લો શાહબાદ (બિહાર પ્રાંત)

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૮૭-એ

૩૦૧. હેલેન હોસડિંગને પત્ર

બેંગલોર મુકામેથી,

ઑગસ્ટ ૧૧, ૧૯૨૭

વહાલાં ચકલીબહેન,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમને મોકલવામાં આવેલાં ભાષાંતરથી તમે નકામાં અકળાઓ છો. આવી બધી વાતો હસી કાઢવા જેટલી વિનોદવૃત્તિ તો જરૂર તમે ધરાવો છો. એ લખાણ મેં તમને ફક્ત એટલા માટે મોકલ્યું હતું કે તમારી સાથે મુસાફરી કરતી બાઈએ તમારે વિશે શું લખ્યું છે તે તમે જાણી શકો. આવાં લખાણો ઉપર, ખાસ કરીને જ્યારે તે અજાણ્યા લોકોએ લખ્યાં હોય ત્યારે, આપણે શા માટે ધ્યાન આપવું જોઈએ? મારા પૂરતું તો તમે એમાં લખેલી વાતનો ઈનકાર કર્યો છે એટલું બસ છે. એ ઈનકારવાળું તમારું લખાણ હું કંઈ છાપાંમાં મોકલવાનો નથી. હું નથી ધારતો કે એ બાઈનું લખાણ હવે કોઈને યાદ હોય.

હવે તમારી તબિયત પૂરેપૂરી સારી થઈ ગઈ છે ને? હું પોતે આજકાલ થોડી મુસાફરી કરતો થયો છું અને તબિયત તદ્દન સારી લાગે છે, જોકે હું હજી માંદો પડતાં પહેલાં હતો તેવો સશક્ત બન્યો નથી. કૃષ્ણદાસ સંઘના કામે હાલ બંગાળ ગયા છે અને સાથે સાથે એના ગુરુજી તથા એનાં માબાપને પણ મળવા જનાર છે. તમારો પત્ર હું એમને મોકલું છું. એ વાંચીને એમને આનંદ થશે એની મને ખાતરી છે.

તમારી પાસેથી હું ખાતરી માગું છું કે એ પત્ર વિશે તમે કદી ચિંતા કરશો નહીં. તમારે વિશે ગમે તેવી ખરાબ વાતો બોલાય તેનાથી તમારા પેટનું પાણી પણ હાલવું ન જોઈએ. કારણ, અંતરનો અવાજ આપણા પોતાના વિશે આપણને શું કહે છે તે જાણી લેવું.

સરનેહ,

તમારો સહૃદયી

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૫૧૧

૩૦૨. ટી. પરમેશ્વર આચરને પત્ર

બેંગલોર,

ઑગસ્ટ ૧૧, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારા તારીખ વગરના જે પત્ર સાથે તમે ભદ્રાવતી અને કૃષ્ણરાજસાગર અંગેના કાગળો બીડયા હતા તેનો જવાબ આપવા હું સમય કાઢવા મથતો હતો. તેવામાં હવે તો તમારો બીજો પત્ર પણ આવ્યો. એમાં તમે વધુ કાપલીઓ મોકલી છે. પણ મેં માગેલી વસ્તુ એ નહોતી. મેં તો તમને એમ લખ્યું હતું કે તમને સમય મળે તો મને એક એવું ટૂંકું ટાંચણ લખી મોકલો કે જેમાં કશી ખોડ કાઢી ન શકાય એવી હકીકતો અને આંકડા હોય, અને જે મારા જેવો કામગરો માણસ સહેલાઈથી વાંચી શકે ને એ ઉપરથી જે કરવું હોય તે કરી શકે^૧ તમે મોકલેલા કાગળો વાંચવાનો હું પ્રયાસ કરું તો બીજી વાર માંદો જ પડું.

તમારા પહેલા જ પત્રમાં તમે મને સૂચવેલો લેખ હું વાંચી ગયો છું. એ મારે ગળે ઊતર્યો નથી અને તટસ્થ વૃત્તિથી લખાયેલો લાગ્યો નથી.

શ્રી શાસ્ત્રીના પત્રમાંથી તમે આપેલું અવતરણ મને અપ્રસ્તુત લાગે છે. નિવૃત્ત થયા પછી પણ રાજ્યના કલ્યાણમાં રસ લેવાનું તમે ચાલુ રાખ્યું છે તે બદલ તેમણે તમને ધન્યવાદ આપ્યા છે, તેમ છતાં ભદ્રાવતીના કારખાના વિશેનો તેમનો પોતાનો મત તેમણે લખી જણાવ્યો નથી.

ચાલુ માસની ૨૧મી તારીખ પહેલાં હું બેંગલોર પાછો ફરવાનો નથી. મને જે થોડો સમય મળશે તો તમારી સાથે ઓળખાણ કરતાં મને આનંદ થશે. તમને અવિવેક ન લાગે તો મારી એવી સલાહ છે કે હું પાછો આવું ત્યારે મને મળવા પ્રયત્ન કરજો. તમે આવો ત્યારે હું કામમાં નહીં હોઉં તો તમને મળતાં મને જરૂર આનંદ થશે.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત ટી. પરમેશ્વર આચર

નિવૃત્ત ન્યાયાધીશ

વ્હાઈટ હાઉસ

ચામરાજપેઠ

બેંગલોર સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૬૩૧

૧. નુઓ “ ટી. પરમાશવ આચરને પત્ર”, ૨૯-૭-૧૯૨૭. આ બે પત્રોમાં પત્ર લેનારનાં નામ નુદી નુદી રીતે લખેલાં હોવા છતાં એમાં લખેલી વાતો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બંને પત્રો એક જ વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને લખેલા છે.

૩૦૩. કૃષ્ણદાસને પત્ર

દાવણગિરિ,
ઓગસ્ટ ૧૧, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ કૃષ્ણદાસ,

રામવિનોદની બાબતમાં તમે શું કર્યું તેની હવે મને સમજ પડી. મને લાગે છે કે બધો બંદોબસ્ત બિલકુલ બરાબર છે. મારો પોતાનો અભિપ્રાય ગમે તે હોય, પણ એ જાણીને મને આનંદ થાય છે કે રામવિનોદની ચાલચલગત વિશે તમને તથા રાજેન્દ્રબાબુને બંનેને સંતોષ છે અને એની પ્રામાણિકતા વિશે તમને કશી શંકાઓ રહી નથી.

હું માની લઉં છું કે તમે સુરેશબાબુને મળ્યા હશો, ઘણું કરીને કોમિલ્લા જઈ આવ્યા હશો, અને તમારા ખ્યાલમાં ન હોય તો હું ઈચ્છું છું કે તમે સોદપુર પણ જઈ આવો, ત્યાંનું કાર્યાલય જુઓ અને ખાસ કરીને સતીશબાબુ તથા હેમપ્રભાદેવીને મળો જેથી એમને બંનેને જાતે જાણ થાય અને કહી શકો કે તેમના હાલ કેવા છે અને સોદપુરમાં પ્રગતિ કેટલી થઈ છે. ખાદી વિશે તમારા પત્રમાં તમે જે અભિપ્રાય ટાંક્યો છે તેની પણ ચર્ચા તમે સુરેશબાબુ અને સતીશબાબુ સાથે કરી લેજો. વચલા માણસોને જરૂર કંઈક મળે છે એમાં કશી શંકા નથી. એમાં કશું ખોટું નથી. પરંતુ એ વાતમાં પણ કશી શંકા નથી કે કાંતવા અને વણવાનું મહેનતાણું તો આપણા ખ્યાલમાં છે. એ કારીગરોના ગજવામાં જ સીધું જાય છે.

આજે અમે દાવણગિરિમાં છીએ. અહીંથી ૧૦ દિવસ આ જિલ્લામાં ફરીશું. ૨૧મી તારીખે બેંગલોર પહોંચીશું. મૈસૂર રાજ્યમાંથી છેલ્લી વિદાય ૨૮મીએ લઈશું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૪૨૧૬

૩૦૪. જ્યંતીને પત્ર

ઓગસ્ટ ૧૧, ૧૯૨૭

ચિ. જ્યંતી,

તમારો કાગળ મળ્યો. પ્રલયે બધા સમયો વીંખી નાખ્યા છે એટલે તમને તમારી જન્મતિથિને જ દિવસે આશીર્વાદ પહોંચી શકે એવું તો ન જ રહ્યું. પણ એ આશીર્વાદ (તે) તમને તે જ દિવસે મળ્યા એમ માની લેજો. તમે ઘણું જીવો અને શુદ્ધ સેવક બનો અને તમારી બધી શુભ આશાઓ ફળીભૂત થાઓ. એક પ્રયત્ન, તમે અને બધા વિદ્યાર્થીઓ કરો, તે એ કે તમારા બધાના અક્ષર મોતીના દાણા જેવા થાઓ. આ સહેજે બની શકે એવું છે. બેસૂરું ગાવું એ જેમ સંગીત નથી તેમ બેડોળ અક્ષર એ અક્ષર નથી. આ શિખામણ દેવા હું લાયક નથી કેમ કે મારા અક્ષર સુંદર નથી એ હું જાણું છું. પણ જેમ ડૂબતો માણસ કહી જાય કે આ જગ્યાએ ન આવજો, અને શાણા હોય તે એની ચેતવાણીને માન આપે, તેમ તમે બધા વિદ્યાર્થીઓ

ગાં. ૩૪-૨૧

શાણા થઈને મારી આ ચેતવણીને માન આપજો. શબ્દો છૂટા લખવા જ જોઈએ; લીટીઓની વચ્ચે અંતર હોવું જ જોઈએ; લીટી સીધી થવી જ જોઈએ; અને દરેક અક્ષર, જેમ ચિત્રકાર ચિત્ર કાઢે તેમ ચીતરવો જોઈએ.

હવે રામાયણ વિશે. ધર્મગ્રંથ તરીકે તુલસી રામાયણને અવશ્ય હું વધારે માન આપું. વાલ્મીકિમાં વધારે કળા ભલે હોય પણ ભક્તિરસ તો તુલસીદાસમાં જ વધારે છે એ વિશે મને જરાય શંકા નથી. વળી વાલ્મીકિ રામાયણ સંસ્કૃતમાં જ અત્યારે તો વાંચી શકાય એવું છે. એનો ગુજરાતી અનુવાદ હજુ મારા જોવામાં એક પણ નથી આવ્યો જે મૂળ પુસ્તકનો રસ પેદા કરી શકે એમ હોય. એમાંથી એકેય ગ્રંથ ઐતિહાસિક તો નથી જ એ જાણજો. વાલ્મીકિમાં કેટલાંક ઐતિહાસિક સ્ત્રીપુરુષોનાં ચિત્રો છે ખરાં, પણ એ તો માત્ર આંખીરૂપે જ છે. એમાંથી ખરો ઇતિહાસ ન નિપજવી શકાય એવો મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે. તુલસીદાસમાં તો ઇતિહાસની વાત નથી. તુલસીદાસે પોતાના યુગને પચી શકે એવા પ્રકારનો વાલ્મીકિનો અનુવાદ આપ્યો છે એમ કહીએ તો ચાલે; પણ એ અનુવાદ આપતાં ભક્તિને વશ થઈને એની ઈચ્છામાં આવે એટલી છૂટ એણે લીધી છે. અને એ છૂટ લઈને હિંદુ સંસારનું અનિષ્ટ નથી કર્યું પણ ભલું જ કર્યું છે. જેમ જેમ કાળ વીતતો જાય તેમ તેમ વિભૂતિવાળાં સ્ત્રીપુરુષો, દેવો અને દેવીઓ બનતાં જાય છે; અને છેવટે ભગવાનને રૂપે ભજાય છે. એવું તો હમેશાં થયા જ કરશે અને એ બરોબર છે. દેહધારી મનુષ્ય બીજી રીતે ભગવાનને ભજી જ ન શકે. આમ હોવાથી તુલસીદાસે રામચંદ્ર ભગવાનને વિશે જે જે લખ્યું છે તે તે એના પોતાના ભાવો છે. તુલસીદાસે બતાવ્યું છે કે ભગવાન પોતે તો અવર્ણનીય છે, ઈન્દ્રિયો માત્રથી પર છે અને ગુણોથી પણ અતીત છે. એટલે વાલીવધ આપણને ગળે ન ઊતરે તો આપણે એટલા ભાગનો ત્યાગ કરવો અથવા એમ માનવું કે તુલસીદાસજી એ વર્ણન આપતાં એ યુગની માન્યતાઓને વશ વર્ત્યાં છે, અને એની આગળ જઈ નથી શક્યા. મનુષ્ય જેમ જેમ આગળ જાય તેમ તેમ ભગવાનને વિશેનું એનું જ્ઞાન સૂક્ષ્મ અને શુદ્ધ થાય જ છે — થવું જોઈએ. એટલે રામાયણને ઐતિહાસિક ગ્રંથ તરીકે ઓળખવાને બદલે ભક્તિ ગ્રંથ સમજી એમાંનો વાર્તારૂપે જે ભાગ છે તેમાં જે નીતિ-વિરુદ્ધ લાગે તેનો ત્યાગ કરીને વાંચવો. તુલસીદાસજીએ જ રામચરિતમાનસને સદોષ વર્ણવ્યું છે; એનું કારણ બીજું આપ્યું છે, પણ એણે એને સદોષ માન્યું છે એટલું આપણા માટે બસ છે.^૧

“વળી જડચેતન ગુણદોષમય વિશ્વ કીન્હ કરતાર^૨ વાળો પ્રસિદ્ધ દુહો લખીને તુલસી-દાસજીએ પ્રત્યેક વસ્તુ જોવાની કળા આપણને શીખવી દીધી છે. મનુષ્યકૃતિ માત્ર, ગુણદોષમય હોવાથી આપણે હંસની માફક એના ગુણોરૂપી સારને ગ્રહણ કરી લેવો અને દોષરૂપી વિકારનો ત્યાગ કરવો. બધાં પુસ્તકો વાંચવાની આ સોનેરી કળા છે. ન સમજાય એ, પ્રણિપાતથી શિક્ષકને પૂછીએ. એમ છતાં ન સમજાય એટલે (? તો) તેને એક કોરે મૂકી દઈએ, પણ તેથી બુદ્ધિભ્રંશ ન થવો જોઈએ અને મનને મલિન ન થવા દઈએ. સત્ય, અહિંસાદિથી જે વિરુદ્ધ લાગે તે શાસ્ત્રવચન ન હોય એમ સમજીને શાસ્ત્રગ્રંથરૂપે અંકાયેલા ગ્રંથમાં પણ, છપાયેલું હોય છતાં એનો ત્યાગ કરીએ.

૧. આ કહેવાનો ભાવાર્થ એ લાગે છે કે આવા દરેક ગ્રંથમાં સારા અને નરસા બંનેનો ઉલ્લેખ હોય છે. એટલે એમાંથી સારું જ ગ્રહણ કરવું.

૨. પરમેશ્વરે જડચેતનના ગુણ અને દોષવાળું વિશ્વ સર્જ્યું છે.

આ કાગળ જોકે તમારે જ સારુ લખાયો છે તોપણ તમારા બધાને સારુ છે એમ સમજી બધાને વંચાવજો, અને વડીલવર્ગને પણ વંચાવા દેજો. કેમ કે રામાયણ વિશેના મારા વિચારો મેં જોકે છૂટાછવાયા ઘણી વાર સમજાવ્યા છે તોપણ આટલી સ્પષ્ટતાથી અને આટલા ટૂંકામાં ક્યાંય લખ્યા હોય એમ મને યાદ નથી.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૩૦૫. રામદાસ ગાંધીને પત્ર

ઓગસ્ટ ૧૧, ૧૯૨૭

.....ને વિશે તમારે ગભરાવાનું મુદ્દલ કારણ નથી. મેં જે પગલું લીધું છે તે વિશે તો તમે ત્યાં જાણ્યું જ હશે. એક વસ્તુ તો હું તમને લખી ચૂક્યો છું, કે જે કાર્ય તમારું નથી તે કાર્યને વિશે તમારે જરાયે ચિંતા ન કરવી. બીજી સૂચના એક બીજા શ્લોકમાં આપણને મળે છે. તસ્માદપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ આ શ્લોક તમે બીજા અધ્યાયમાં^૧ જોશો. એનો અર્થ એ છે કે જે કાર્યને તું રોકી નથી શકતો તેને સારુ શોક કરવો ન ઘટે. એમ ભગવાને અર્જુનના શોકનું નિવારણ કર્યું. સામાન્ય રીતે આપણે એથી ઊલટું વર્તન રાખીએ છીએ. કોઈ મરે તો રડીએ, આપણું મકાન બળી જાય તો આપણને દુઃખ થાય. પ્રલયે તો આપણે ગાંડા જેવા બન્યા. પણ મરવું, બળવું, પ્રલય થવો ઈત્યાદિ અપરિહાર્ય છે. એનો શોક કર્યે શા દહાડા વળે?

પણ આ વાક્યનો અર્થ એવો નથી કે આપણે કઠોર હૃદયના થઈ જવું. જ્યાં બળતું ઓલવી શકાય, પ્રલયનું નુકસાન પૂરી શકાય, મરતાંને બચાવી શકાય ત્યાં આપણે યથાશક્તિ ઉપાયો યોજીએ, પણ તે તે બનાવોની બીજી કશી અસર આપણા ઉપર ન થવા દઈએ.

હવે તો તમે અહીં આવતા અટકી ગયા એમ મારે સમજવું રહ્યું, અને એ બરોબર છે. પણ જ્યારે છૂટા થાઓ અને ઈચ્છો ત્યારે આવજો. જ્યાં હું પડ્યો હોઉં ત્યાં પહોંચી વળાય.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૩૦૬. વસુમતીબહેન પંડિતને પત્ર

દાવણગિરિ,
શ્રાવણ સુદ ૧૩ [ઓગસ્ટ ૧૧, ૧૯૨૭]^૧

ચિ. વસુમતી,

તમારો કાગળ છેક કાલે મળ્યો. એટલે સાત દિવસે. ચિ. કુસુમ બાબત હકીકત મોકલી એ ઠીક થયું. હવે વધારે જાણો તે મને જાણાવજો. કુસુમને^૨ મેં કાગળ તો લખ્યો છે. તેનો ઉત્તર હજુ સુધી મળ્યો નથી. પ્રલયને વખતે તમારી બધાંની ઠીક કસોટી થઈ હશે. આ વખતે તબિયત સારી રહે છે એ જાણી રાજી થયો છું. એવી જ નિભાવજો.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની નકલ પરથી : સી. ડબલ્યુ. પટ્ટે; શ્રીમતી વસુમતીબહેન પંડિતના સૌજન્યથી

૩૦૭. વી. એસ. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીને પત્ર

બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૧૨, ૧૯૨૭

તમારા કાર્ય વિશે તમે મિ. એન્ડ્રૂઝનો અભિપ્રાય જાણવા માગતા હશો એની મને માહિતી નથી. પરંતુ તેમણે મને નીચેનો તાર કરવા માટે પૈસા ખર્ચવાનું મુનાસિબ માન્યું છે :

શાસ્ત્રીની સફળતા અભૂતપૂર્વ. ગવર્નર જનરલ ખૂબ જ સારી રીતે મદદ કરી રહ્યા છે. પ્રધાનો અને અધિકારીઓ સુધ્ધાં.

મિ. એન્ડ્રૂઝ તાર પાછળ કંઈ ખર્ચ કરે એ માની શકાય એવું નથી. તેમ છતાં આ તાર સમાચાર માટે એમને ઠપકો આપવા જેટલી હિંમત મારામાં નથી. એનો ઉપયોગ હું અખબારો માટે કરવાનો નથી. તમારી સફળતા વિશે મને કદી કશો સંદેહ નહોતો. મારે ખાતરી કેવળ તમારી તંદુરસ્તીની જોઈએ છે.

હું જોઉં છું કે તમે લોકોને ક્યારના કહેવા લાગ્યા છો કે તમારા હોદ્દાની મુદત એક વરસથી વધુ લંબાવાની નથી. આ વરસ તો ઝડપથી પૂરું થઈ રહ્યું છે. લોકોને તમે ગમે તે કહેતા હો, મને તો તમે વચન આપ્યું જ છે કે વરસ પૂરું થયા પછી પણ ત્યાં તમારી હાજરી અનિવાર્ય હશે તો તમે કમિશનના કામે પણ ત્યાંથી ભાગી આવવાના નથી.

મિસ શ્લેશિનનો પણ એક સરસ કાગળ આવ્યો હતો. તેમાંથી તમને થોડી વાનગી પીરસવાનું મને મન થયું હતું. પણ એ વિચાર મેં માંડી વાળ્યો અને કાગળ ફાડી નાખ્યો.

૧. આ તારીખે ગાંધીજી દાવણગિરિમાં હતા.

૨. જુઓ “ કુસુમબહેન દેસાઈને પત્ર ”, ૨૯-૭-૧૯૨૭.

જે એણે એનું વચન પાળ્યું હશે તો તો આ પત્ર તમને પહોંચતાં પહેલાં એ તમને મળી ગઈ હશે.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

પરમ માનનીય વી. એસ. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી

એલ્ન્ટ જનરલ

દક્ષિણ આફ્રિકા

ડરબન

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૭૦

૩૦૮. બાળ કાલેલકરને પત્ર

ઓગસ્ટ ૧૨, ૧૯૨૭

કાકાસાહેબનો સંન્યાસ તમને બિલકુલ ગમતો નથી એટલું જ કહી નાખવું એ બસ નથી. જ્યારે મેં તમને લખ્યું કે સોળ વર્ષની ઉંમર થઈ એટલે મિત્ર થયા, એનો અર્થ એ પણ ખરો કે તમે સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની સમજ પામ્યા; અને સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરનાર, પોતાના મનને અને બીજાને પોતાના અભિપ્રાયને વિશે સબળ કારણ આપવા શક્તિમાન હોવો જોઈએ. મને અમુક વસ્તુ ગમે છે, અને અમુક નથી ગમતી એનું કારણ એણે આપવું જ જોઈએ. આવી શક્તિ, કેટલાક બચપણથી જ કેળવીને મહાપુરુષ થયા — જેવા કે ઋષિ દયાનંદ, ચૈતન્ય, રામકૃષ્ણ પરમહંસ ઇત્યાદિ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ. તમે તો હિંદુ ધર્મના સંન્યાસ આશ્રમમાં ધર્મ જ નથી એમ લખો છો એટલે તમને સમજાવવું જરા મુશ્કેલ છે.

પણ આપણે હિંદુ ધર્મનો વિચાર ન કરતાં સ્વતંત્ર રીતે સંન્યાસીને વિચારીએ. સંન્યાસ એ માનસિક સ્થિતિ છે, અને એ માનસિક સ્થિતિ આપણે મનુષ્યના કૃત્યની અંદર જોઈ શકીએ. પણ જે માનસિક શક્તિ વિના એ જ કૃત્ય બીજા માણસ કરે તો તે, સંન્યાસમાં ન ખપે. આ રીતે આપણે બધાએ, આખા જગતને, થોડેઘણે અંશે સંન્યાસી જીવન ગાળવું જ રહ્યું છે, અને નથી ગાળતા તે ત્રિવિધ તાપ ભોગવે છે. સંન્યાસ એટલે ભોગનો ત્યાગ; સંપૂર્ણ ત્યાગ એ સંપૂર્ણ સંન્યાસ. ગૃહસ્થાશ્રમીએ પણ નિરંતર કંઈક ને કંઈક સંયમ તો પાળવો જ રહ્યો. જે નથી પાળતા તે દુઃખી થાય છે, પૃથ્વી ઉપર ભારરૂપ બને છે, અને અનેક પ્રકારના રોગોના શિકાર બને છે. આમાંથી આપણે એમ ઘટાવી શકીએ છીએ કે જેમ જેમ આપણા જીવનની ઉન્નતિ થતી જાય તેમ તેમ આપણો સંયમ એટલે સંન્યાસ વધવો જોઈએ; અને યથાશક્તિ પ્રત્યેક મનુષ્યનો, એ સંયમ વધારવાનો ધર્મ છે. સંયમ એ સારી વસ્તુ છે એમ, ઉપરની દલીલ જે તમે સ્વીકારો તો માનવું પડશે.

અને સારી વસ્તુ કરવામાં પતિએ પત્નીની કે પત્નીએ પતિની સંમતિ મેળવવાપણું ન હોય. પતિપત્નીધર્મને સુગંધિત રાખવાનો ઉપાય એક જ છે; અને તે એ કે ભોગવિલાસમાં

બંને સંમત હોવાં જોઈએ. ભોગ-ત્યાગમાં જે આગળ જાય તેને આગળ જવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ, નહીં તો ગૃહસ્થી સંસારની ઉન્નતિ થાય નહીં અને એથી સંસારમાત્રની ઉન્નતિ અટકે. હવે તમે કબૂલ નહીં કરો કે કાકાસાહેબને ઉપલા પ્રકારનો સંન્યાસ લેવાનો અધિકાર છે? એ સંન્યાસમાં કાંઈ કાકીનું કે કોઈનું અનિષ્ટ નથી થતું; પણ એમાં તેનો સ્વાર્થ સમાયેલો છે. હું એમ માનનારો છું કે અહિંસાધર્મનું એ મૂળ છે કે એકની ઉન્નતિમાં સર્વની ઉન્નતિ રહેલી છે; એકની અધોગતિમાં સર્વની [અધોગતિ] રહેલી છે; અને તેથી જ આપણને, પ્રાણીમાત્રની ઉપર દયા રાખવાની આજ્ઞા છે. કાકી અને તમે અજ્ઞાન અથવા મોહને વશ થઈને કાકાસાહેબની ત્યાગવૃત્તિને રોકો તેમાં તમારું, કાકાસાહેબનું અને સમાજનું શ્રેય નથી પણ અશ્રેય છે. ભોગત્યાગની આવશ્યકતાનું જ્ઞાન થયા પછી અને એની શક્તિ આવ્યા પછી કાકાસાહેબ જે કાકીને કે તમને રાજી કરવાને સારુ રોકાય તો કાકાસાહેબનું મનુષ્યત્વ હણાય. એવું તમે કેમ થવા દો? આટલું તમને લખ્યું છે એ ખૂબ વિચારજો અને પછી જે મનમાં સૂઝે તે મને લખજો.

હજી એક વિચાર જે તમે તમારા કાગળમાં રજૂ કર્યો છે તેને તપાસવાનું રહે છે. પિતૃભક્તિ અને માતૃભક્તિ વચ્ચે તમે ભેદ કરતા જણાઓ છો. પણ એ, વસ્તુતઃ, બંને એક જ વસ્તુ છે, અને પુત્રથી તો ભેદ પાડી જ ન શકાય. પણ જ્ઞાની પુત્રની ભક્તિ આંધળી ન હોય. ધારો કે પિતા મદ્યપાન કરનાર હોય, માતા સંયમ કરવાવાળી હોય, પિતા મદ્યપાનમાં પુત્રની સહાય માગે છે, માતા એ સહાય આપતાં પુત્રને રોકે છે અને વીનવે છે, પુત્ર માતાને આધીન થાય છે અને પિતાને મદદ નથી આપતો. આ પુત્ર પિતૃભક્તિ અને માતૃભક્તિનો ધર્મ પાળે છે; જોકે, એ પાળતાં પિતાનું મન દૂભવે છે. આ દૃષ્ટાંત બે ભક્તિના ભેદનું નથી પણ જ્ઞાનમય ભક્તિ કોને કહેવી એ સમજાવનારું છે. આ જ દલીલ હવે તમને લાગુ પાડું. માનસિક સંન્યાસ કાકાસાહેબ લે એમાં એમનું અને તમારું બધાનું શ્રેય છે. કાકીને અજ્ઞાન અને મોહને લીધે આ વાત નથી ગમતી. જે કાકાસાહેબનો સંન્યાસ યોગ્ય છે એમ તમે સ્વીકારો તો માતાપિતા(ની) પ્રત્યેની ભક્તિ તમને એમ સૂચવે છે કે તમારે કાકાસાહેબને મદદ કરવી, અને કાકીને, કાકાસાહેબના નિશ્ચયમાં સંમત થવા વીનવવાં, અને તે સંમત ન થાય તોપણ તમારે સંમત થવું અને એવો વિશ્વાસ રાખવો કે છેવટે કાકી પણ આ ધર્મ સમજી જશે.

કાકીની સાથે રહેવાનું તમને મન થાય એ હું સમજું છું. પણ એ મોહ છે. વિદ્યાર્થીને સારુ તમે સંન્યાસનો એટલે કે બ્રહ્મચર્ય આશ્રમનો સ્વીકાર તમારા કાગળમાં જ કર્યો છે. પૂર્વે વિદ્યાર્થીઓ માબાપનું ઘર છોડી ગુરુની સાથે રહેતા. એવી સ્થિતિ પાછી લાવવા આપણે આશ્રમમાં મથીએ છીએ એમાં તમારે સહાય થવું જોઈએ. માતાપિતા વિના સંતોષ અને સંયમપૂર્વક રહેતાં શીખવું જોઈએ. ગુરુવર્ગમાં હજુ એટલો સંયમ, એટલું જ્ઞાન, એટલો પ્રેમ નથી કે જેથી સહેજે જ વિદ્યાર્થીઓ માતાપિતાને ભૂલી શકે એ હું કબૂલ કરું છું. પણ તમે તો જાણો છો કે આપણે, નષ્ટ થયેલી વસ્તુને સજીવન કરવા ઈચ્છીએ છીએ. ગુરુવર્ગ પ્રયત્નશીલ છે, સમજુ વિદ્યાર્થીએ ઉદારભાવે એમના પ્રયત્નમાં એમને મદદ કરવી ઘટે છે; અને જ્યાં જ્યાં એઓ માતાપિતાની ખોટ પૂરી પાડી ન શકતા હોય ત્યાં ત્યાં તમારે ધીરજ રાખી સહનશીલતા કેળવવી જોઈએ. એવું તમારામાંના થોડા વિદ્યાર્થીઓ પણ કરતા થઈ જશો તો આશ્રમને આપણે શુદ્ધ બનાવી શકશું.

જે છૂટથી મને પહેલો કાગળ લખ્યો છે તેટલી જ છૂટથી હમેશાં લખ્યા કરજો. વડીલોની પાસે છૂટથી પોતાનું દિલ ખોલવું એ જ ખરો વિનય છે. ભાપાને મર્યાદિત અને મીઠી રાખીએ,

પણ મનમાં આવેલા વિચારોને મર્યાદિત કરીને છુપાવવા જતાં અસત્યના દોષમાં પણ આવી પડીએ અને એમાં વિનય તો હોય જ નહીં.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૩૦૯. દાવણગિરિની જાહેર સભામાં ભાષણ^૧

ઓગસ્ટ ૧૨, ૧૯૨૭

આપણે ત્યાં કાંતવા વણવાના ધંધા અગ્રસ્થાન ભોગવતા હતા ત્યારે અર્થશાસ્ત્રના નિયમોનું ઈચ્છાએ અનિચ્છાએ પણ આપણે પાલન કરતા હતા, અને તેને લીધે ગામડાંનું રક્ષણ થતું હતું. જે અર્થશાસ્ત્રમાં ગરીબોને પ્રથમ સ્થાન છે, જેમાં ગરીબોનું નિવારણ રહેલું છે, તે અર્થશાસ્ત્ર ધાર્મિક અર્થશાસ્ત્ર કહેવાય. એનું વિરોધી અર્થશાસ્ત્ર તે રાક્ષસી અથવા શેતાની કહી શકાય. એ અર્થશાસ્ત્ર કરોડો રૂપિયા કરોડોમાં વહેંચવાને બદલે એક અથવા ખોબા જેટલા માણસોને અપાવે છે. એ અર્થશાસ્ત્રને મિટાવવાની કોશિશ હું હિંદુસ્તાન આગળ રેંટિયાશાસ્ત્ર રજૂ કરીને કરી રહ્યો છું. અને એ ધાર્મિક અર્થશાસ્ત્ર સ્થાપવાના પવિત્ર કાર્યમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી સૌની મદદ માગું છું. આજનો તમારો વેપાર હિંદી ગામડાંઓનો નાશક છે; ચરખાશાસ્ત્ર ઉપર સ્થપાયેલો વેપાર ગામડાંઓનો રક્ષક હશે. હું એવા શુભ દિવસની પ્રાર્થના કરી રહ્યો છું કે જે દિવસે આપણો બંધો કપાસ અહીંની મિલોમાં કે લેંકેશાયરની મિલોમાં નહીં પણ દરેક ગામડાંની મિલમાં વપરાતો હશે, અને દરેક ઘરદીઠ રેંટિયો અને દરેક ગામદીઠ સાળની એ મિલ બનેલી હશે.”^૨

ગોરક્ષાની ચર્ચા કરતાં તેમણે કહ્યું કે દાવણગિરિના લોકોને આ વિષયમાં ઘણો રસ છે અને એને માટે તમારી પાસે પ્રાણી દયા સંઘ નામની એક શક્તિશાળી સંસ્થા પણ છે. હું એમ માનું છું કે હિંદુસ્તાનમાં ગાયોનું સાચું રક્ષણ કરવું હોય તો સારી રીતે ચલાવાતી ડેરીઓ અને મરેલાં ઢોરનાં ચામડાંનો નિકાલ કરવા માટે સારાં ચર્માલયો હોવાં અનિવાર્ય છે.

હિંદુઓ તરીકે ગાયનું રક્ષણ કરવાનો આપણો ધર્મ બજાવવા માટે આપણને સહકાર આપવાની મુસલમાનોને ફરજ પાડવા ઉપર આપણે આધાર ન રાખવો જોઈએ. આપણે તો આપણા પોતાના પગ પર ઊભા રહીને આપણાં ઢોરને બચાવવા શક્તિમાન બનવું જોઈએ. જે ગરીબાઈ અને અજ્ઞાનને કારણે આપણાં ઢોર આપણે કતલ કરવા માટે વેચીએ નહીં તો આવી કોઈ જબરજસ્તીથી કરીએ તે કરતાં વધારે કામ કરી શકીએ. મુસલમાનોનો સહકાર પ્રેમ વડે પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ.

મ્યુનિસિપાલિટીના માનપત્રનો જવાબ આપતાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે જાનરૂ કેવી રીતે વાપરવાં અને સાફ રાખવાં તે નાનાંમોટાં, છોકરાછોકરીઓ, સૌ કોઈને શીખવવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી આરોગ્ય માટેની સ્વચ્છતાનો કોઈ કાર્યક્રમ સફળ થવાનો નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૧-૮-૧૯૨૭

૧. ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટીએ તથા નગરજનોએ આપેલાં માનપત્રોના જવાબમાં.

૨. અહીં સુધીનો ભાગ નવજીવન, ૪-૯-૧૯૨૭ના અંકમાંથી આર્યો છે.

૩૧૦. દાવણગિરિના આદિકર્ણાટકો સમક્ષ ભાષણ^૧

ઓગસ્ટ ૧૨, ૧૯૨૭

તમારી પાસે જ્યારે હું આવું છું ત્યારે પૈસાની આશાએ નથી આવતો. છતાં તમારામાંથી પણ કોઈ કંઈ આપે છે તો પ્રસન્ન ચિત્તે લઈ લઉં છું. કારણ દેશમાં તમારા કરતાં વધારે ગરીબ લોકો બહુ પડ્યા છે. તમારું દુઃખ તો સમાજ તરફથી તમને મળતા વર્તાવનું છે, પણ દારિદ્ર્યનું દુઃખ નથી. જેને રોજ રોજ વધતું જતું ભૂખનું દુઃખ હોય છે તેનું દુઃખ સામાજિક દુઃખથી અધિક કહેવાય. તમે ઈશ્વરનો અનુગ્રહ માનો કે તમને ભૂખનું દુઃખ તો નથી જ.

તમારા માનપત્રમાં લખ્યું છે કે તમારામાંથી થોડા વણવાનો, થોડા શરણાઈ વગાડવાનો અને થોડા મોચીનો ધંધો કરે છે. ત્રણે ધંધાઓ ઉત્તમ છે એવો મારો વિશ્વાસ છે. વણવાનો ધંધો હિંદુસ્તાન છોડે તો વચ્ચની આપદા પડશે, હિંદુસ્તાન દુઃખી થશે. શરણાઈવાળો શરણાઈ મારફત ભગવાનનું કીર્તન કરે તો બીજાને તે ભગવાનનું સ્મરણ કરાવશે. મોચીના ધંધા સિવાય તો કામ જ નથી ચાલી શકતું. ત્રણે ધંધાઓમાં તમારી વૃદ્ધિ જ છે એમ માનું છું. આમાંથી એક પણ તમે ન છોડો. વણવાના ધંધા વિશે એક વાત કહેવા માગું છું કે તમારે વિદેશી સૂતરથી વણવાનું છોડવું જોઈએ અને મિલનું સૂતર પણ છોડવું જોઈએ. એ પરદેશી અને મિલના સૂતર ઉપર તમે આધાર રાખશો તો કોઈ દિવસ હાથ ધસવાનો વારો આવશે. જ્યારથી મિલઉદ્યોગ શરૂ થયો ત્યારથી હાથવણાટનો ધંધો ઓછો થતો ગયો છે, અને આજે તો વણકરોની સંખ્યા ઘટીને અર્ધી થઈ ગઈ છે. આનું કારણ એ છે કે મિલવાળા કાંતવાનું ઓછું કરતા જાય છે અને વણવાનું વધારતા જાય છે. યુરોપમાં ઉદ્યોગયુગમાં વણકરો અને કાંતનારાઓના આ જ હાલ થયા હતા, અને અહીં પણ આપણી આંખ ન ઊઘડે તો એ જ હાલ થશે. માત્ર યુરોપમાં અને આપણામાં ફરક એ છે કે ત્યાંના લોકોનો ધંધો મટી ગયો ત્યારે તેમને બીજા ધંધા મળી રહ્યા. આપણા લોકોને પોતાના નાશ થયેલા ધંધાના બદલામાં બીજાં એકે ધંધો ન મળ્યો. એટલે તમે તમારા ધંધાને વળગી રહેજો, અને હાથનું સૂતર કાંતતા થજો તથા તમારાં બાળબચ્ચાંને કાંતતાં શીખવજો, એટલે તમારાં કુટુંબો સ્વતંત્ર બની રહેશે.

મોચીના ધંધામાં પણ વણાટની જેમ બે પક્ષો છે. જેમ વણકરો વિલાયતી કે મિલનું સૂતર ન વણે, તેમ મોચી કતલ થયેલાં જનવરોનાં ચામડાં ન વાપરતાં મરેલાં જનવરોનાં વાપરે. તમને ઉત્તેજિત કરવા માટે કહેવા માગું છું કે મોચીનો ધંધો મેં કર્યો છે અને હજી કરી શકું છું; હવે મેં આશ્રમમાં ગોરક્ષા નિમિત્તે ચર્માલય ખોલ્યું છે, અને એ ચર્માલયમાં મરેલાં જનવરોનાં ચામડાં સાફ થાય છે, અને તમારા જેવાને કોઈને એવું ચામડું જોઈએ તો તેમને પૂરું પાડવામાં આવે છે. કારણ એ અપવિત્ર નહીં પણ પવિત્ર ધંધો છે. ગાયની રક્ષાને હું પરમ કર્તવ્ય સમજું છું, અને હું જેવો ગાયનો પૂજારી છું તેવા તમે થાઓ એમ ઈચ્છું છું. પણ દુઃખની વાત એ છે કે તમને ધર્મની વાત સમજવી રહ્યો છું, પણ તમે તો એ ધર્મ માનનારા નથી. હિંદુ છતાં તમે ગોવધ કરનારા અને ગોમાંસ ખાનારા છો. તમારામાંના ઘણા મુડદાલ માંસ પણ ખાઓ

૧. મહાદેવ દેસાઈના “સાપ્તાહિક પત્ર”માંથી. પોતાના માનપત્રમાં આદિકર્ણાટકોએ લખ્યું હતું કે અમે મોટે ભાગે શરણાઈ વગાડવાનો, વણવાનો અને મોચીનો ધંધો કરીએ છીએ.

છો. બીજા હિંદુઓને જે સંસ્થાનો ઉપયોગ કરવાનો હક છે તેવો તમને પણ છે. પણ એની સાથે તમારે પણ શુદ્ધ હિંદુ બનવું જોઈએ. પોતાને હિંદુ માનનારો ગોમાંસભક્ષણ ન કરે, મરેલા જનવરનું માંસ ન ખાય, ગોવધ કદી ન કરે. શ્રીમાન મહારાજસાહેબે પોતાના રાજ્યના રજત મહોત્સવ પ્રસંગે કહ્યું હતું કે મનુષ્ય મનુષ્ય પ્રતિ કાંઈક ને કાંઈક સહાનુભૂતિ બતાવે છે, પણ મહારાજસાહેબે કહ્યું કે ઉત્તમ વાત તો એ છે કે જે મૂંગાં પ્રાણી છે તેમના પ્રત્યે અને ખાસ કરીને જેને આપણે પવિત્ર માનીએ છીએ તેની પ્રત્યે આપણે દયાધર્મ પાળવો એ વધારે ધર્મ છે. મહારાજ જેવા તો અલ્પ વાત કરે, પણ તેમાંથી નીકળતો બધો અર્થ આપણે સમજવો જોઈએ. એ શબ્દો ગોવધ અને ગોમાંસ ન કરનારા પ્રત્યે ઉચ્ચારાયા છે તેના કરતાં ખાસ કરીને ગોરક્ષા ન સમજનારા આદિકર્ણાટકોને ઉદ્દેશીને કહ્યા છે, અને સામાન્ય રીતે મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી લોકોને ઉદ્દેશીને પણ કહેવાયા છે. જે સાથે જ મહારાજનો તમે અનુગ્રહ માનતા હો તો તેમણે જે સલાહ આપી છે તે તમારા હૃદયમાં ધારણ કરો, અને ગોવધ અને ગોમાંસ તજો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૫-૮-૧૯૨૭

ભાષાંતર : નવજીવન, ૪-૯-૧૯૨૭

૩૧૧. જે. પી. ભણસાળીને પત્ર

શનિવાર, ઓગસ્ટ ૧૩, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી પ ભણસાળી,

તમારો કાગળ મળ્યો. મારો તાર મળી ગયો હશે. મારી ઉપર ભાઈ છગનલાલ જ્ઞેશીનો કાગળ છે. તે ઉપરથી હું જોઉં છું કે મારા કાગળથી તમે અસ્વસ્થ થયા ને અકળાયા. તમે મને પૂર્વે શું લખ્યું હતું તે યાદ કરો. મારી ટીકા ને મારો અભિપ્રાય તમે તો વધાવી લીધાં હતાં ને તમારા અપવાસ દરમ્યાન મેં તમને તે ટીકા ન મોકલી તે તમને ખટક્યું હતું. મીરાંબહેનના કાગળમાં તમે લખો છો કે તમારે તો સંન્યાસ, સમાધિ દ્વારા ઈશ્વરસાક્ષા-કાર કરવો છે. “ઘોર પરિગ્રહ કે ઉપસર્ગ ભયે કરી આવી શકે નહીં તે સ્થિરતાનો અંત જો,” આ તમારી સ્થિતિ હોવી જોઈએ. તમારી ઉપર કોઈ ક્રોધ કરી જાય, તમને અજ્ઞાની, મૂર્ખ કહી જાય તોયે તમે તો એની ઉપર દયા કરો. પણ આ તો પ્રસ્તાવના થઈ.

લખવાનું તો એ છે કે હવે આ પ્રશ્નનો નિકાલ સ્વસ્થ ચિત્તે થવા દેજો. કાર્યવાહક મંડળ પણ ધર્મના જ નિર્ણય કરવા માગે છે, તેમ સમજજો. જે તમારા ધારેલા અપવાસમાં તે સંમત ન થાય તો તમારે આશ્રમ છોડવું જ એવો એનો આવશ્યક અર્થ નથી. કાર્યવાહક મંડળ શો નિર્ણય કરશે એ હું તો ન જ કળી શકું. હું ધારું તે જ તેણે કરવું જોઈએ એવો મને મુદ્દલ મોહ નથી. તમારાં કાગળિયાં હું તેને મોકલીશ. તમે કશો નિર્ણય ઉતાવળે ન કરજો.

મીરાંબહેનને તમે લખો છો કે તમારો કાગળ અલ્ટિમેટમ ન હતો. મહાદેવે તો તેને આપતી વખતે અલ્ટિમેટમ તરીકે ઓળખાવ્યો. વાંચતાં મેં પણ તેમાં અલ્ટિમેટમ જોયું. અલ્ટિમેટમનો વધારે અર્થ ન કરજો. અલ્ટિમેટમ એટલે દૃઢ નિશ્ચય. તમે તેમાં ખરું જોતાં મારી રજા નહીં

પણ આશીર્વાદ માગ્યો છે. પણ હવે જે નિશ્ચય તમે મને મળ્યા પછી પગલું ભરવાનો કર્યો છે તેને તો વળગી જ રહેજો. હવેનો પત્રવ્યવહાર તો આપણે ધર્મનિર્ણયને ખાતર કરીએ છીએ એમ માનું છું^૧

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ એન. ૧૨૯૬૨

૩૧૨. હરિહરમાં ભાષણ^૨

ઓગસ્ટ ૧૩, ૧૯૨૭

આપણે ત્યાં કહેવત છે કે જેવા પૂજારી તેવા દેવ. આપણે પાપાણવત્ તથા છીએ એટલે આપણી દેવમૂર્તિઓ પણ પાપાણમૂર્તિ જ થઈ રહી છે. એ મૂર્તિને ચેતનમૂર્તિ બનાવવી હોય તો આપણે કેટલીક શુદ્ધિઓ કરવી જ જોઈએ. આપણે ગરીબને અપનાવીએ, હિંદુમુસ્લિમ એક થઈએ, અંત્યજને અપનાવીએ, શ્રી હરિનો અર્થ વિષયુ એટલે પાલક શક્તિ છે. હરનો અર્થ રુદ્ર એટલે સંહારક શક્તિ છે. જ્યારે ધનિકો ગરીબોનું પાલન કરવાનું છોડે છે ત્યારે પોતાનું રુદ્રરૂપ ધારણ કરીને તે સંહાર કરે છે; અને હરિ અને હરને યુદ્ધ થાય છે; એ ભીષણ યુદ્ધમાં આખા સંસારનો નાશ થાય છે. ધનિકવર્ગ ગરીબવર્ગ પર દયા કરીને તેનો પાલનહાર બને તો હરિ અને હરનો સંગમ થાય, અને એ સંગમ કેવળ સૂતરના ધાગાથી થઈ શકે એમ હું માનું છું. એવી હરિહરેશ્વરની મૂર્તિ ખડી કરવાને માટે આપે મને પૈસા આપ્યા છે એમ માનું છું. જો તમે મારો આ અર્થ સ્વીકારો તો એટલા પૈસા આપીને જ સંતોષ ન માનતાં સૌ ખાદી પહેરશો અને દરેક રેંટિયાની પ્રતિષ્ઠા કરશો. મૂર્તિની સ્થાપનાને માટે યજ્ઞની આવશ્યકતા રહે છે. હરિહરેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા ખાદીનો યજ્ઞ કરીને જ કરી શકશો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૫-૮-૧૯૨૭

ભાષાંતર : નવજીવન, ૪-૯-૧૯૨૭

૧. જુલાઈ ૨૬ અને ૨૭ પછી શ્રી ભણસાળીને લખેલા પત્રો તથા ૨૭-૭-૧૯૨૭ને દિવસે મીરાંબહેનને લખેલા પત્ર પણ જુઓ.

૨. મહાદેવ દેસાઈના “સાપ્તાહિક પત્ર” માંથી. સભા હરિહરેશ્વર મંદિરની સામે ભરાઈ હતી.

૩૧૩. સ્વયંસેવકો પ્રત્યે

જે આપત્તિ ગુજરાત ઉપર આવી પડી છે તેવી આપત્તિના હમેશાં સદુપયોગ અને દુરુપયોગ થયા છે. ઈશ્વરથી ડરીને ચાલનારા મનુષ્યો ભયંકર પ્રલયોમાંથી નમ્રતા, સાદાઈ, સચ્ચાઈ, દયા, વગેરે શીખે છે. તેઓ સમજી લે છે કે આ ક્ષણિક જગતમાં જેટલા ત્યાગથી ને સંયમથી રહી પોતાનો નિર્વાહ કરાય તેટલું સારું છે. દુષ્ટ માણસો આવે સમયે ચોરી કરે છે, લૂંટે છે, ને અનેક રીતે પોતાની દુષ્ટતાને પોષે છે.

ઘણી વેળા દાનનો પણ દુરુપયોગ થાય છે. મોટા ક્ષેત્રમાં મદદ પહોંચાડતા ઘણા સેવકોની આવશ્યકતા રહે છે. તેઓ જો લાલચુ હોય તો પોતે જ પોતાને હાથ આવેલો પૈસો ખાઈ જાય છે.

આવી જાતના દુરુપયોગમાંથી ગુજરાત સંપૂર્ણતાએ બચી જાય એમ માનવું મૂર્ખતામાં જ ખપે. પણ સ્વયંસેવકોને વિશે તો અવશ્ય એવી આશા રખાય કે તેઓ લાલચમાત્રથી દૂર રહી કેવળ સેવાભાવથી જ પોતાનું કાર્ય કરી પોતાના નામને શોભાવે.

સ્વયંસેવકને નિરાળી લાલચોનું પ્રલોભન હોય છે. તેઓ ચોરની જેમ ચોરી ન કરે; પણ સ્વયંસેવક થયા એટલે કંઈક અભિમાન રાખે, ને લોકોની ઉપર પોતે ઉપકાર કરતા હોય તેમ સેવક હોવા છતાં સેવાની આશા રાખે. પોતે ખાઈને ખવડાવે, પહેરીને પહેરાવે, અને લોકો પોતાનું વેણ ઊંચકી ન લે તો તેમના પર રૂકે. આવી આવી લાલચોથી પ્રત્યેક સ્વયંસેવક બચશે એવી હું આશા રાખું છું.

તેઓ સમજે કે જે પૈસો એકઠો થઈ રહ્યો છે તેમાં ગરીબો પણ અગવડ ભોગવીને પૈસા આપી રહ્યા છે. મારી તો ખાતરી છે કે આપણને પૈસાની તંગી નહીં રહે. પણ જો તેનો સદુપયોગ થઈ શકશે નહીં તો આપણું કર્યું ફેક થશે.

વળી એક ગરીબ રહી જાય ને બળિયા લઈ જાય એ ભયથી પણ બચવાનું છે. જોકે તાણ છતાં મદદ નહીં જ લેનારાના સુંદર દાખલાઓ મારી પાસે અત્યારથી જ આવવા લાગ્યા છે, તોપણ મદદ મળે છે તેથી લઈ લેનારા તો પડ્યા જ છે એમ હું પૂર્વના અનુભવ ઉપરથી જાણું છું. જ્યાં આપવાની જરૂર ન હોય, ત્યાં ખોટી દયાથી, ડરથી કે શરમથી એક કોડી પણ ન આપવાનો નિયમ એટલો જ આવશ્યક છે જેટલો લાયકને ગમે તે ભોગે પણ મદદ પહોંચાડવાનો છે.

આવે ભયાનક પ્રસંગે માણસનું મન બહુ ઉદાર થાય છે, ને માગે તેને તે આપવા ઈચ્છે છે. આવા અમર્યાદિત દાનથી લોકનું ભલું થાય છે એમ હું નથી માનતો. સામાન્ય નિયમ તો એ છે કે સહુએ પોતપોતાની ઉપર આવી પડેલું દુઃખ ઉપાડી લેવું. જો બધા પોતપોતાનો બોજો ઊંચકી લે તો આ જગતમાં અપંગ બહુ થોડા જ નીકળે. પણ ઘણા માણસો પોતે અનેક પ્રકારે બીજાની ઉપર બોજારૂપ થઈ પડે છે; અધિકાર કરતાં વધારે ભોગ ભોગવે છે, તેથી જ દરિદ્રી ને અપંગની મોટી સંખ્યા જોવામાં આવે છે. એટલે આવે પ્રસંગે ખરી અને મોટામાં મોટી મદદ તો થોડા જ દિવસો સુધી કરવાની હોય છે, ને તે જેની પાસે ખાવા પહેરવાનું ન હોય તેને થોડી મુદતને સારુ પહોંચાડવાની. પછી તો સહુને તેમનો માર્ગ બતાવવાનું રહે છે. જેના હાથપગ સાજાતાજ છે તેને પૈસાનું દાન ઘણેભાગે ન જ હોય.

મહાપ્રલયો પછી તો નવી જ સૃષ્ટિ રચાય છે. આ પ્રલય મહાપ્રલયમાં ભલે ન ખપે પણ જાત તો તે જ છે. તેથી જે સ્વયંસેવકો સુધારક હોય, જ્ઞાની હોય, ધીરજવાન હોય તો નવી સૃષ્ટિ પણ રચે. લોકોની બૂરી આદતો હોય તેમનો હોમ કરવા તેમને લલચાવે. ઘર બાંધવામાં નવા વિચારો દાખલ કરાવે. જે ગામો ઉજ્જડ થઈ ગયાં છે તે જેમ તેમ પાછાં ઊભાં થાય, તેને બદલે સુવ્યવસ્થિત રીતે પાછાં ચણાય. જ્યાં વખતોવખત રેલો આવતી હોય તેવાં ગામોને ખસેડીને બીજે નવાં વસાવાય.

પણ આ કામ એક હાથે ન થાય. તેમાં સમાજનાં અગ્રગણ્ય ને ડાહ્યાં સ્ત્રીપુરુષોની સલાહ ને પ્રવૃત્તિ હોય. તેમાં તો રાજ્યસત્તાનો પણ શુદ્ધ સહકાર જોઈએ.

મારી પ્રાર્થના તો વલ્લભભાઈની અને એવા પ્રકારની ટુકડીઓને ઉદ્દેશીને છે. વિશેષ અત્યારે મારા ગજા ઉપરવટ છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૪-૮-૧૯૨૭

૩૧૪. મીરાંખહેનને પત્ર

શિમોગા,

ઓગસ્ટ ૧૪, ૧૯૨૭

ધિ. મીરાં,

તારો પત્ર મળ્યો. આજે રવિવાર છે. અને હું શિમોગા નામના એક દૂરના ગામમાં છું જ્યાં ચાર વધુ રાત્રી ગાળવાની છે કેમ કે આ દિવસો દરમ્યાન અમારે આસપાસનાં ગામોમાં ફરવાનું છે. આ પત્ર તને મળતાં સુધીમાં હું અહીંથી નીકળી ચૂક્યો હોઈશ. આશા છે કે ખોવાયેલા પત્રનો કોયડો હવે ઊકલી ગયો હશે. મને પણ હવે એ વાત સમજાઈ છે કે સોમવારનો પત્ર હું રવિવારે રાત્રે મૌન લીધા પછી લખું તોપણ મારે એના ઉપર સોમવારની મિતિ નાખવી જોઈએ. પણ હું ઈચ્છું છું કે મારા પત્રો વિશેની આવી ચિંતા તારે મનમાંથી કાઢી નાખવી જોઈએ. મારા પત્રો નિયમિત આવે તો સારી વાત છે. પરંતુ ન આવે તેને પણ તારે એવી સારી વાત જ ગણવી જોઈએ. કારણ એ વાતની તો ખાતરી આપવામાં આવી જ છે કે જે મને કંઈ પણ અજુગતું થશે તો તને તેની તારથી ખબર અપાશે. કોઈ પત્રમાં લખેલી વાતો પત્ર રસ્તામાં ખોવાઈ જતાં કે અટવાઈ જતાં ગેરવલ્લે જાય કે મોડી પડે તેથી તને ચિંતા ન થવી જોઈએ. કેમ કે મહત્ત્વની કોઈ પણ બાબત મને યાદ જરૂર રહેવાની અને તે હું તને ફરીથી લખી જ શકવાનો.

દેખીતું છે કે ગુજરાતનું કામ અત્યંત વ્યવસ્થિત રીતે ચાલી રહ્યું છે. બેશક, એમ તો ખરું કે તું જે ત્યાં હોત, તો તું પણ એ સંકટમાં સેવા આપવા કૂદી પડી હોત, પરંતુ આફતના સ્થળથી ગમે તેટલા દૂર હોવા છતાં જે લોકો પોતાની ફરજ પર સાવધાનીથી ઊભા છે તેઓ પણ એમાં સેવા કરવા કૂદી પડેલાના જેવા જ ગણાય.

વિનોબા વિશે તે જે કાંઈ લખ્યું તે એમને શોભે એવું જ છે. પણ મારી સહાનુભૂતિ જૂની રૂઢિનો આગ્રહ રાખનારાઓ સાથે છે. સ્ત્રીઓને મહિને મહિને પાળવી પડતી આ આભડછેટ

એક પુરાણી પ્રથા છે. તે બધી વાતે હાનિકારક તો નથી જ, અને છેક અંધ માન્યતા છે એવું પણ નથી જ. બીજું, આવી બાબતમાં પરણેલી ને નહીં પરણેલી સ્ત્રીઓ વચ્ચે ભેદ પાડવા મુશ્કેલ છે. આભડછેટના રૂપમાં મૂકવામાં આવેલા આ પ્રતિબંધને મેં પુરુષની લાંપટતા ઉપરનો એક અંકુશ માનેલો છે. ઋતુધર્મ પાળતી સ્ત્રીને એક કંગાળ ને સગવડ વિનાની ઓરડીમાં ગાંધી મૂકવી, પહેરવા માટે જૂનાં ને ફાટેલાં કપડાં આપવાં, વગેરે રિવાજો ભયંકર અને ત્રાસ-દાયક છે અને એને માટે કશું વાજબી કારણ હોઈ શકે નહીં. પરંતુ માસિક ઋતુકાળ દરમ્યાન સ્ત્રીને અલગ રાખવાની ભાવનાને જડમૂળથી હલાવી ન નાખવી જોઈએ. માટે હું ઈચ્છું છું કે તું બીજી બાજુ પણ સમજે અને મોઢેજી જેવા લોકોની મનોવૃત્તિને માત્ર ઉપર ઉપરથી નિભાવી નહીં લેતાં જમ તારી એમનાથી ઊલટી મનોવૃત્તિ પ્રત્યે તેઓ માનથી જુઓ એમ તું ઈચ્છે, તેવી જ રીતે એમની મનોવૃત્તિ પ્રત્યે તું પણ ઘટતા માનથી જુઓ. આ કારણે હું આશા રાખું છું કે વિનોબા આ બાબતમાં નરમાશથી કામ લેતા હશે અને રૂઢિમાં માનનારા આશ્રમવાસીઓને પોતાના સ્નેહને લીધે નર્મ શરમમાં નાખીને નહીં પણ સાચો વિચારપલટો કરાવીને પોતાની સાથે રાખતા હશે. અને એ લોકોએ પોતાનો વિરોધ રાજીખુશીથી પાછો ખેંચ્યો હોય તોપણ મારી તને સલાહ છે કે તારી માસિક માંદગી દરમ્યાન તું તારી જાત પર ઐચ્છિક નિયંત્રણ રાખજે. આ પત્ર તારે વિનોબાને વંચાવવો હોય તો વંચાવજે, જેથી મારી દલીલ તેઓ સમજી શકે. યાદ રાખજે કે મારો પોતાનો મત તારા મત જેવો જ છે. મારી દલીલ માત્ર એટલી જ છે કે સમાન મત પ્રત્યે માનપૂર્વક અને સમજપૂર્વક સહિષ્ણુ બન. અને બીજું એ પણ યાદ રાખ કે જ્યારે તું આ રીતે ખામોશ બને છે ત્યારે તું તારી જાતને રૂંધતી નથી. જ્યારે અંધ માન્યતાને ચલાવી લેવી પડે ત્યારે આપણી જાતને રૂંધવી પણ પડે અને તે જરૂરી હોય છે. આ રીતે આભડછેટ પાળતાં તને અકળામણ ન થવી જોઈએ. એને બદલે તારે રાજી થઈને, ખેલદિલીપૂર્વક, આવી આભડછેટ વહોરી લેવી જોઈએ કે માન્ય રાખવી જોઈએ અને એમ ન માનવું જોઈએ કે રૂઢિવાદી પક્ષ કોઈ રીતે અણસમજુ છે.

હવે તારા ભવિષ્યના કામ વિશે : તું તારી જાતને અભણ કહે તે હું સ્વીકારું છું. પણ તું સદા અભણ જ રહે એ મને ન પાલવે. તારું અભણપણું મિટાવવા માટે તનતોડ મહેનત કરવાનો સંયમ હજી વીતી ગયો નથી. આ અભણતા દૂર કરવા માટે તું તારા મનમાં રુચિ પેદા કરી શકે તો મને સંતોષ થાય. આમ કરવા માટે તું એક સારી સરખી વ્યાકરણની નાનકડી ચોપડી લઈને એને પૂરેપૂરી પચાવી નાખ. એવું જ ગણિત માટે કર. આને માટે ગણિતની બહુ જ સહેલી ચોપડી લેજે. તને એમ લાગતું હોય કે તારો સ્વભાવ અથવા તારું મગજ આ બંને અથવા એમાંનો એક વિષય શીખી શકશે નહીં તો મારે કશું કહેવાનું નથી. અને કોઈ પણ સંજોગોમાં આ બે માસ દરમ્યાન તો આ નવો બોજો હું તારા પર નાખવા માગતો નથી, કેમ કે આ બે મહિના તો ઝડપથી વહી રહ્યા છે. પરંતુ આગળ ઉપર આ વિષયો તું રમતાં રમતાં કરી શકતી હોય તો તે કરી લે એમ હું જરૂર ઈચ્છું.

રસોડાના કામથી શરૂઆત કરવી જરૂર ખૂબ સરસ થઈ પડશે. એ માત્ર તારો મિજાજ કાબૂમાં રાખવાની શિસ્તરૂપે અને બધા પ્રકારના લોકો સાથે નિભાવતાં આવડવા માટે હોય તો બસ છે. અનુભવથી અમને જણાયું છે કે રસોડાનું કામ સૌથી આકરી કસોટી કરનારું છે.

હું જાણું છું કે તેં મને અમર્યાદ પ્રેમથી નવરાવ્યો છે. જે એવો પ્રેમ ન હોત તો બીજું બધું પૂરેપૂરું નકામું બની જાત, અને એની હાજરીમાં બધી જરૂરી વસ્તુઓ સહેલી બની જશે.

પણ તારા કામ વિશે હું કલ્પનાના ઘોડા દોડાવવાનો નથી. તારો ત્યાંનો અભ્યાસક્રમ પૂરો થશે એટલે હું જાણું છું કે તારી અને મારી સમક્ષ માર્ગ ખુલ્લો થઈ જશે અને તે પૂરતો પ્રકાશ-વાળો હશે.

ભણસાળીએ મને તને આપેલા જવાબની નકલ મોકલી આપી છે. એ પત્રવ્યવહાર ચાલુ રાખજે.

સસ્નેહ,

બાપુ

[તા.ક.]

આજે રવિવાર થયો. સોમવારનો પત્ર જુદો હશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૨૬૦; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૩૧૫. સી. એફ. એન્ડ્રૂઝને પત્ર

ઓગસ્ટ ૧૪, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ ચાર્લી,

દક્ષિણ આફ્રિકામાં અજાયબીઓ સરજીને આખરે તમે આવી ગયા. આશા રાખું છું કે સાથે સારી તબિયત પણ લેતા આવ્યા હશો.

આ પત્ર હું મૈસૂર રાજ્યમાં આવેલા ધોરી માર્ગથી દૂરના એક ગામથી લખી રહ્યો છું. મારું સમયપત્રક આ સાથે છે. તમે તો કદાચ મારી પાસે તાબડતોબ આવવા માગતા હશો. જો તમે ૨૧મીએ મુંબઈથી નીકળો તો ગુંતકલ થઈને ૨૩મીએ સવારે બેંગલોર પહોંચી શકો. સમય-પત્રકમાં ૨૪, ૨૫, ૨૬ તારીખો માટે જણાવેલાં સ્થળોએ તો તમે મને જરૂર આવીને મળી શકો. એ સ્થળો બેંગલોરથી દૂર નથી.

ગુજરાત વિશે તમારો તાર મળ્યો હતો. આ તો ઈશ્વરે મોકલેલો એક આત્મશુદ્ધિનો પ્રસંગ જ બની ગયો જણાય છે. કારણ કે મને મળેલા બધા ખબરો એમ બતાવે છે કે પ્રલયવાળા વિસ્તારના લોકો આફતને પહોંચી વળવા તૈયાર થઈ ગયા છે. પરંતુ એની કાયમી અસર કેવી થશે એ અત્યારથી કહી શકાય એમ નથી.

વધુ આપણે મળીશું ત્યારે.

અમારા સૌના — બા, મહાદેવ, રાજગોપાલાચારી, ગંગાધરરાવ, દેવદાસ, કાકા, વગેરે, વગેરે — તરફથી સ્નેહ.

મોહન

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૭૧

૩૧૬. એ. આઈ. કાજને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓગસ્ટ ૧૪, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ કાજ,

તમારા ઉપયોગી પત્રો મળતા રહે છે. શાસ્ત્રીજીની ત્યાંની પ્રવૃત્તિઓથી તમને ઘણો સંતોષ છે એ જાણી મને આનંદ થાય છે. હું એટલી જ ઉમેદ રાખી રહ્યો છું કે આપણી કોમ એમનો સારામાં સારો લાભ ઉઠાવશે. મને ખાતરી છે કે પોતાને થતા અન્યાયો દૂર કરાવવાનો આવો બીજો મોકો આપણી કોમને ફરી મળવાનો નથી.

વરિષ્ઠ અદાલતની નાતાલ પ્રાંતીય શાખાના ચુકાદાથી^૧ મને કશું આશ્ચર્ય થતું નથી. વેચનારનું લાઈસન્સ અને બનાવનારનું લાઈસન્સ એ બેને હમેશાં જુદાં ગણવામાં આવ્યાં છે. દાખલા તરીકે, એક સુથાર વેચનારનું લાઈસન્સ લીધા વિના પોતે બનાવેલું ફર્નિચર ખરેખર વેચી શકે; અને જો એને લાઈસન્સ લેવાની જરૂર જ પડે તો તે કારીગરનું લાઈસન્સ હોય.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

શ્રી એ. આઈ. કાજ

સાઉથ આફ્રિકન ઈન્ડિયન કોંગ્રેસ
૧૭૫, ગ્રે સ્ટ્રીટ, ડરબન (નાતાલ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૭૨

૩૧૭. સૉન્ન શ્લેશિનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,
ઓગસ્ટ ૧૪, ૧૯૨૭

પ્રિય મિસ શ્લેશિન,

તમારો ૨૪મી જનનો પત્ર મળ્યો છે. ૨૧ પાઉન્ડ ૧૦ શિલિંગની પાવતી આ સાથે છે. તમે ગુજરાતી શીખેલું ભૂલી નહીં ગયા હો તો એ પાવતીનું ગુજરાતી લખાણ તમે સમજી શકશો.

મારી માંદગીનું કારણ હું સમજું છું ત્યાં સુધી મારા શરીર અને મગજ પર મેં અત્યંત વધારે પડતો બોજો નાખ્યો તે હતું. લગભગ દરરોજ સંખ્યાબંધ સભાઓમાં ભાષણો કરવાં પડતાં અને મોટરમાં બેસીને ઠેરઠેર દોડધામ ચાલતી. તબિયત લથડી તે દિવસ^૨ અત્યંત ઉચાટવાળો

૧. એક પઠાણ એમ્પાયર ફર્નિચર મેન્યુફેક્ચરિંગ કંપનીના નામથી વેપાર કરતો હતો. તેનું લાઇસન્સ તાજું કરી આપવા ડરબન કોર્પોરેશને ના પાડી હતી. તેની સામે થયેલી અપીલના કેસની આ વાત છે. અદાલતે એવું કહ્યું હતું કે અમને તો છૂટક અથવા જથ્થાબંધ વેપારીઓની બાબતોમાં જ વચ્ચે પડવાનો અધિકાર છે. આ કેસ મેન્યુફેક્ચરિંગ લાઇસન્સ અંગેનો હોવાથી અમારાથી એમાં વચ્ચે પડાય નહીં.

૨. માર્ચ ૨૬, ૧૯૨૭. જુઓ પુસ્તક ૩૩, પા. ૧૮૬.

હતો અને આગલી રાતે સહેજ પણ આરામ મળ્યો નહોતો. દાક્તરોનું નિદાન પણ આવું જ છે. પરંતુ મને લાગે છે કે હું આ માંદગી અટકાવી શક્યો હોત. અને એ ઉચાટને દિવસે જ મેં નકોરડો ઉપવાસ કર્યો હોત, તો આ બીમારી હું ટાળી શક્યો હોત. બનેલું એમ કે એ દિવસોમાં હું અર્ધા ખોરાક પર રહેતો હતો.

તમે જેને આત્મકથા કહો છો એનો પહેલો ભાગ તમને મોકલાશે. સત્યાગ્રહની લડતનો ઇતિહાસ તો ત્રણ વરસ પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો, પણ એનું અંગ્રેજી ભાષાંતર મળતું નથી. તે શ્રી ગણેશન પોતાના કરન્ટ શૉટ નામના સામયિકમાં ત્રિમાસિક ઉપતાથી પ્રસિદ્ધ કરી રહ્યા છે. હું માનું છું કે છેવટે તે પુસ્તકાકારે પ્રગટ થશે. પણ એને વાર લાગશે. તમારું ગુજરાતી તમે તાજું કરશો તો ગુજરાતી પ્રત તમને મળી શકશે.

ખોરાકમાં અત્યારે હું ૩૦ ઑંસ બકરીનું દૂધ, મધ, જે ફળ મળે તે અને સામાન્ય રીતે ઘેર બનાવેલી રોટી લઉં છું. આ રોટી યહૂદી લોકો 'પાસ ઓયર' તહેવારને દિવસે આથો નાખ્યા વગરની કેક બનાવે છે એના જેવી હોય છે. હું ઠળિયાવાળો મેવો ખાતો નથી. ખાવામાં પાંચ જ ચીજો લેવાનું રાખ્યું છે. એટલે કે દૂધ, દ્રાક્ષ, સંતરાં અને રોટી મળીને ચાર ચીજો થાય. એમાં અંજીર ઉમેરું તો એ પાંચમી વસ્તુ ગણાય.

મને તો ખબર જ નહોતી કે તમારી પાસે ૧૫૦ પાઉંડ હતા. મેં તો માનેલું કે તમારી પાસે માત્ર ૪૦ પાઉંડ છે. મણિલાલ અને એનાં પત્નીને મળી આવ્યા પછી તમને કેવી છાપ પડી તે મને જણાવજો. હું એની રાહ જોઈશ.

તમારી હાથકારીગરીનો નમૂનો મિ. એન્ડ્રૂઝ પાછા આવશે ત્યારે જ તે એમણે કોઈને આપી નહીં દીધો હોય કે ખોઈ નહીં નાખ્યો હોય તો, મને જોવા મળશે. હું એક જ કપડું પહેરું છું એવું જાણીને તમને લાગેલા આઘાતમાંથી તમે સ્વસ્થ બન્યાં હો કે ન બન્યાં હો, પણ તમારું એવું અનુમાન બિલકુલ સાચું હતું કે તમે વર્ણવી છે એવી કીમતી અને સુશોભિત ટ્રે મારા જેવા ગરીબ માણસથી રાખી ન શકાય. મારો પત્ર ખોટી રીતે વાંચીને તમે અજાણતાં એનો અર્થ બદલી નાખ્યો છે. કારણ કે તમે લખો છો તેમ મેં એવા અર્થનું નહોતું લખ્યું કે માત્ર એક કપડું પહેરવાથી જ હું ગરીબો સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવી શકીશ. તેમ છતાં હું એમ તો કહું જ છું કે એટલી નાની વસ્તુ પણ મહત્ત્વની છે. આવા પગલા પાછળ રહેલી વિચારસરણી સમજવાની હવે તમારી પાસેથી અપેક્ષા રાખવી એ કદાચ વધારે પડતું હોય. કારણ કે એવો પણ સમય હતો જ્યારે લગભગ આવા જ વિચારથી મેં ડરબનમાં મારો પહેરવેશ બદલ્યો ત્યારે તેની તમે પ્રશંસા કરી હતી. હવે તો તમારી શ્રી શાસ્ત્રી જેડેની મુલાકાતના તમારા વર્ણનની રાહ જોઉં છું.

તમારી એ વાત સાથે હું બિલકુલ સંમત થાઉં છું કે જો અમારે કંઈક સિદ્ધ કરવું હોય તો શિક્ષણ વગેરે બાબતોમાં અમારી સ્ત્રીઓને પુરુષોના જેવી જ સગવડો મળવી જોઈએ. તમને જાણીને આનંદ થશે કે અહીં અમારા આશ્રમમાં નાની બાળાઓ બાદ કરતાં બધી ઉંમરની ૪૦થી વધારે સ્ત્રીઓ છે. એમને માટે રોજ એક અલાયદો વર્ગ ચલાવાય છે, અને હું માનું છું કે તેઓ ખૂબ આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ કરી રહી છે. આશ્રમમાં તેઓ વધારેમાં વધારે સ્વતંત્રતા ભોગવે છે.

તમારો સહૃદયી

બિડાણુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૭૩

૩૧૮. એસ. ગણેસનને પત્ર

બેંગલોર,

ઓગસ્ટ ૧૪, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ ગણેસન,

તમારા બે પત્રો મળ્યા છે. કૃષ્ણદાસ અત્યારે તો બિહારમાં છે. તમને સુધારેલી હસ્તપ્રત પહોંચાડવા હું એમને લખું છું. તમે તમારી મુશ્કેલીઓમાંથી નીકળી ગયેલા જણાઓ છો એ જાણીને આનંદ થયો.

તમારી પ્રકાશન યોજનાની જાહેરાત મેં જોઈ. વાંચવામાં તો એ બરાબર લાગે છે.

આશા રાખું છું કે તમે કોઈ પણ સંજોગોમાં કોઈ પણ જાતનું આંધળું સાહસ નહીં ઉપાડો. જે કરો તે વિચાર કરીને, ગણતરીપૂર્વક કરજો.

મેં જાણું છે કે તમે મહાદેવનાં લખાણો પ્રસિદ્ધ કરી દીધાં છે. પણ અહીં એકેય નકલ મોકલી જણાતી નથી.

હું સૂચવું છું કે તમારા નફામાંથી ૨૫ ટકા આશ્રમને આપવાની વાત તમે તમારી જાહેર-ખબરમાંથી કાઢી નાખજો.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એસ. ગણેસન

૧૮, પિકોક્લ્સ રોડ

ટ્રિપ્લિકેન

મદ્રાસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૭૯૯

૩૧૯. કૃષ્ણદાસને પત્ર

શિમોગા,
ઓગસ્ટ ૧૪, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ કૃષ્ણદાસ,

ગણેસનના બે પત્રો આ સાથે બીડું છું. હવે તમે તે માગે છે તેવી સુધારેલી હસ્તપ્રત મોકલી શકો છો. મને ખબર પડી છે કે એમણે અગાઉ જાહેર કર્યા પ્રમાણે મહાદેવનાં લખાણો પ્રસિદ્ધ કરી દીધાં છે. પણ હજી સુધી એની નકલ અહીં મોકલી નથી.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત કૃષ્ણદાસ
૧૧૦, હાજરા રોડ
ક્લકત્તા

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૦૦

૩૨૦. એ. એ. પૉલને પત્ર

શિમોગા,
ઓગસ્ટ ૧૪, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

બિડાણો સાથેનો તમારો પત્ર મળ્યો. આ પત્ર હું શિમોગાથી લખી રહ્યો છું. પણ જો તમારે જવાબ લખવો હોય તો બેંગલોરને સરનામે લખજો. ૨૯મી તારીખ સુધી મારો મુકામ બેંગલોરમાં રહેશે.

જુદા જુદા ધર્મના લોકોની મૈત્રી વધારવા અંગેની તમારી યોજના મને ગમે છે. એ અંગે કશી ઉપયોગી સૂચના કરી શકું એટલા ધ્યાનપૂર્વક હું એ વાંચી શક્યો નથી. પણ પ્રથમ વાચને એ મને ગમી છે.

હું મદ્રાસ આવું ત્યારે શ્રીયુત રાજગોપાલાચારી તમારે માટે આપી શકે તેટલો બધો સમય હું તમારી સાથે રહીશ અને તે વખતે આપણે એ યોજનાની ચર્ચા કરી શકીશું. તમારી કમિટીની સભા ૨૨મી તારીખે થઈ ગઈ હશે એટલે ત્યાં સુધીમાં તમે થોડી વધુ પ્રગતિ કરી હશે.

આ પત્ર લખાવવાનું પૂરું થયું એવામાં તમારો ૧૧મી તારીખનો પત્ર મળ્યો. આંતરરાષ્ટ્રીય ભ્રાતૃભાવ વધારનારી સંસ્થા સ્થાપવાની દિશામાં પૂનામાં સારી પ્રગતિ થઈ એ જાણી આનંદ થયો. પ્રોફેસર વાડિયાને પત્રવ્યવહાર દ્વારા સારી રીતે ઓળખું છું.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૦૧

૩૨૧. એમ. એફ. ખાનને પત્ર

બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૧૪, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

“નાનાં બાળકો શું કરી શકે” એ નામનો તમારો સંવાદ વાંચવાનો સમય હવે મને મળ્યો છે. તમારું દિલ શેમાં છે એ એમાંથી જાેઈ શકાય છે. પરંતુ મારી જાતને ક્લાપરીક્ષક નહીં માનતો હોવા છતાં એક પત્રકાર તરીકે હું કહી શકું કે આ સંવાદ વાંચવો ગમે એવો નથી. એમાં કશું વાર્તાવસ્તુ નથી.

સંવાદમાં તમે ગૂંથેલી કાવ્યપંક્તિઓ સારી છે, અને એનો હું ઉપયોગ કરી શકીશ એમ લાગે છે. તો એના રચનારનું નામ મને જાણાવી આભારી કરશો.

તમારો સહૃદયી

શ્રી એમ. એફ. ખાન

પાલમ રોડ

ફ્રેઝર ટાઉન

બેંગલોર

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈક્રોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૦૨

૩૨૨. દેવચંદ પારેખને પત્ર

શિમોગા,
ઓગસ્ટ ૧૪, ૧૯૨૭

તમારા તારોનો જવાબ આપ્યો છે. તમારા કાગળો પણ મળ્યા. તમારો આગ્રહ હું સમજી શકું છું, પણ મારી ખાતરી છે કે મારે અત્યારનું મારું સ્થાન ન છોડવું જાેઈએ. મારા આવવાથી, ત્યાં,^૧ લાભને બદલે હાનિ થવાનો પણ, હું પોતે, સંભવ માનું છું. વલ્લભભાઈ પોતાની શક્તિ સંકેલી મૂકે એ એક હાનિ તો મારી નજરે તર્યા જ કરે છે, અને બીજી હાનિઓ પણ હું કલ્પી શકું છું. હું આવું તોયે તમે ધારો છો તે પ્રમાણે બધા જ્ઞાને એકત્રિત ન કરી શકાય. એમ પરાણે, (એમ) કરવાનો પ્રયત્ન પણ આવે સમયે ન કરવો જાેઈએ. મારવાડીઓ જેમની ઉપર તેમને ખાસ વિશ્વાસ હોય તેમની જ મારફતે કામ કરે; અને હું એ જ ઉચિત ગણું. વિશ્વાસમાં પ્રામાણિકતા અને યોગ્યતા પણ આવી જાય છે. જેટલી આવડત એક વેપારીને વિશે એઓ કલ્પે તેટલી મારા વિશે અથવા તો તમે બધા મારા સાથીઓને વિશે એ ન કલ્પે. અને કેમ કલ્પે? ભાઈ અમૃતલાલ પોતાનું કામ નિરાળું કરે છે. એ એણે જમાવ્યું છે, અને અમુક માણસોનો વિશ્વાસ એણે પોતાની હોશિયારીથી અને સેવાથી મેળવ્યો છે,

૧. ગુજરાત.

તેઓ, એ જ્યાં સુધી કાંઈ કરે ત્યાં સુધી તેને સારુ અને પૈસા આપે; અને એ હું બરાબર ગણું. એમ જ “હિંદ સેવક સમાજ”નું જણાવું. આપણો ધર્મ જ્યાં સહેજે સેવાભાવથી પહોંચી વળી શકાય ત્યાં પહોંચી વળવાનો છે.

તમે લખો છો કે હું જો તમને બધાને સંકટનિવારણમાં રોકી લઉં તો તમે એમાં ગોઠવાઈ જશો અને પરિષદને છોડી દેશો. આ વિચારશ્રેણી મને ગમતી નથી. હું ગોઠવું તો ગોઠવાઈ જાઓ, અને નહીં તો પરિષદ ભરો એ કેવું વિચિત્ર? આવે સમયે પરિષદ ભરવાપણું લખો (? લાગે) તો તમારે ભરવી જ જોઈએ—ભલે હું ગમે તે વિચાર ધરાવું અથવા ગમે તે કામમાં તમને રોકવાને માગું. અને જ્યાં સેવા જ કરવાની છે ત્યાં મારી સૂચનાની રાહ કેમ જોઈ શકાય? તમે ભાઈ અમૃતલાલના દળમાં કાં ન જોડાઈ જાઓ? અથવા, એ, આખા કાઠિયાવાડને ન ફરી વળતા હોય તો બાકીનો ભાગ તમે કાં ન લઈ લો? પૈસા તો તમે, યોજના આપી વલ્લભભાઈ પાસેથી લઈ શકો છો, હિંદ સેવક સમાજ પાસેથી લઈ શકો છો. જે ભાગને બીજા ન પહોંચી વળે તેને પહોંચાવાનો વલ્લભભાઈનો ધર્મ છે જ. સત્યાગ્રહીઓ, એટલે ફૂલચંદની ફોજ, જે મારી રાહ જોઈને બેઠી હશે તો મને બહુ દુઃખ થશે અને સત્યાગ્રહ કરવાને હું તેઓને નાલાયક સમજીશ. સેવાના સમય જે ચૂકે તે, સત્યાગ્રહ એટલે સવિનયભંગ, શું કરવાના હતા? જેવ જવાની યોગ્યતાની પાછળ, કરેલી સેવાનું પ્રમાણપત્ર અને આત્મશુદ્ધિ હોવાં જોઈએ. મારી રજા અને મારો અંકુશ સવિનયરૂપી સત્યાગ્રહ કરવા વિશે છે. સેવા કરવાના સત્યાગ્રહ વિશે કે આત્મશુદ્ધિ કરવા વિશે મારો અંકુશ હોય જ નહીં.

પરિષદને વિશે મારે કાંઈ કહેવાપણું નથી.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૩૨૩. મણિલાલ અને સુશીલાબહેન ગાંધીને પત્ર

ઓગસ્ટ ૧૪, ૧૯૨૭

ચિ. મણિલાલ અને સુશીલા,

તમારા કાગળ હજુ રખડતા રખડતા અમને મળે છે.

શાસ્ત્રીજીની મુલાકાતનો તો આબેહૂબ ચિતાર જોઈએ, પણ તે હજુ મળ્યો નથી.

સુશીલાએ સમાજસેવા વિશે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. જે કામ આપણે લોકકલ્યાણને શુદ્ધ બુદ્ધિથી આગળ રાખીને કરીએ તે સમાજસેવા છે. તમારો ઘરસંસાર ચલાવતાં તમે ભોગને જ પોપતા હો ને સમાજના વિચાર ન કરો તો તે સ્વાર્થસેવા થઈ, પણ તે ચલાવતાં તમે સમાજને ખાતર સાદાઈ વાપરો, ખોટું દૃષ્ટાંત ન બેસાડો, વસ્તુ લેતાં ધર્માધર્મનો વિચાર કરો તો તે સમાજસેવા થઈ. એથી આગળ વધો, તમે છાપખાનામાં મદદ કરો છો તેમાં હેતુ પોતાને જ અર્થે પૈસો બચાવવાનો હોય તો તે સ્વાર્થસેવા થઈ, પણ છાપખાનાનું કામ શીખી જે પૈસો બચે તેનો પરોપકારાર્થે ઉપયોગ કરવો છે, કષ્ટ ભોગવીને પણ છાપું કાઢવું છે તે હેતુ હોય તો તે સમાજ-સેવા થઈ. વળી એક પગલું આગળ—પાડોશી માંદા છે, તેની સારવાર કરવા તમારા ભોગોને

તજે છો, સારવારનું કામ શીખો છો તો તે સમાજસેવા થઈ. આટલામાંથી તો તમારી ઈચ્છામાં આવે તેવા ગુણાકાર કરી શકો છો ને સમાજસેવાનું ક્ષેત્ર યથાશક્તિ વધારી શકો છો. જે મણિલાલ હિંદુસ્તાનથી કાયર થઈ દક્ષિણ આફ્રિકાની મજને ખાતર ત્યાં રહેતો હોય તો તે સ્વાર્થ છે. જે બાપે જે છાપું ચલાવ્યું છે તે સારું હતું, તે નિભાવવાથી દેશને લાભ છે એમ સમજી ધનસંગ્રહ કરવાની ઈચ્છા રાખ્યા વિના દેશવટો ભોગવતો હોય ને તમને ભોગવાવતો હોય તો તે ભારે સમાજસેવા કરે છે ને તેમાં તમે ભાગ પૂરો છો.

અમે આજે મૈસૂર રાજ્યમાં દૂર પ્રદેશમાં આવ્યા છીએ. અહીંથી સાઠ માઈલ દૂર ઈનાન્ડાના ધોધ જેવો પણ તેના કરતાં ઘણો મોટો ધોધ છે તે જોવાને બધા કાલે જશે. દેવદાસ બેંગલોરમાં રહ્યો છે. તે બીજા સાથીઓને લઈને આજે સાંજે આવશે. અમે ચારેક દિવસ આ તરફ પૈસા ઉઘરાવી બેંગલોર પહોંચી જઈશું. આ માસની આખરીએ મૈસૂર રાજ્યની હદ છોડી તામિલ પ્રદેશમાં જઈશું.

મારી તબિયત ઠીક થતી જાય છે. ડિસેમ્બરના અંત લગી આશ્રમ પહોંચાય એમ લાગતું નથી. ત્યાર બાદ જન્યુઆરીમાં તો જવું જ છે કેમ કે તે માસની આખરે વસંતપંચમી છે ને તે દિવસ રામદાસના વિવાહનો નિર્ધાર્યો છે. નિમુ, સુશીલાના જેવી જ ડાહી નીવડે છે. ને રામદાસને તમારા જ જેવો સાથી આપી કેદ કરે છે કે નહીં એ તો જોવાનું છે. નિમુ ડાહી છે જ પણ ડહાપણનાંયે પગથિયાં છે જ ના? તમે બેની વચ્ચે કેટલું અંતર છે ને કોણ કોનાથી ચડે છે એ તો ભવિષ્ય જ કહે. હું તો એમ ઈચ્છું છું કે તમે બંને ટોચે પહોંચો ને તમે ચારે એકબીજાની નીતિમાં વૃદ્ધિ કરતાં રહો ને સેવાયજ્ઞમાં અગ્રેસર થાઓ. રામદાસ પ્રલયનિવારણમાં મદદે નીકળ્યો છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૪૭૨૫

૩૨૪. શિમોગામાં ભાષણ^૧

ઓગસ્ટ ૧૪, ૧૯૨૭

અહીં સહાનુભૂતિ છે, જોઈએ તેવું વાતાવરણ છે, શ્રદ્ધા છે. હવે મારે જરૂર છે એ શ્રદ્ધાને ફળીભૂત કરવા માટેના ઉત્સાહી જ્ઞાનની. અનુભવથી હું જાણું છું કે જ્યાં શ્રદ્ધા સાથે જ્ઞાનનો મેળાપ થતો નથી ત્યાં શ્રદ્ધા જ્ઞેતજ્ઞેતામાં ઓસરી જાય છે ને મોટે ઉપાડે કરેલી શરૂઆતનું પરિણામ શૂન્યમાં આવે છે. માટે તમને વડીલો અને વેપારીઓને હું કહું છું કે તમારા પોતાના ધંધાને જે જ્ઞાન અને બાહોશીનો લાભ તમે આપો છો તેવા જ ઉત્તમ જ્ઞાન અને ધંધાદારી કુનેહનો લાભ તમે અપનાવેલા આ નવા ધંધાને પણ આપજો. કાંતાણના અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરો અને તેના હુન્નરમાં પાવરધા બની જાઓ, અને કાપડ બનાવવાની વિવિધ ક્રિયાપ્રક્રિયાઓ જાણનાર નિષ્ણાતોની મદદ લઈને એક એવું સંગઠન રચો જે તમારા રાજ્યે ખીલવેલા અદ્ભુત રાજ્યવહીવટના તંત્રની બરોબરી કરે એવું સંગીન અને કાર્યકુશળ હોય.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ચંગ ઇન્ડિયા, ૨૫-૮-૧૯૨૭

૧. 'ન્યુબિલી ગ્રોવ' માં બરાયેલી સભામાં સ્થાનિક મ્યુનિસિપાલિટી તથા નગરજનો તરફથી અપાયેલાં માનપત્રોના જવાબમાં.

૩૨૫. મીરાંબહેનને પત્ર

સોમવાર, ઓગસ્ટ ૧૫, ૧૯૨૭

ચિ. મીરાં,

આખરે ખોવાયેલો પત્ર તને મળ્યો ખરો! બિચારા મહાદેવ!^૧

હિંદી શીખવા ખાતર પણ તારી આંખો તારે બગાડવી ન જોઈએ. પરંતુ તારે વધારેમાં વધારે જરૂર તો કશા ખચકાટ વિના હિંદીમાં વાતચીત કરતાં રહેવાની છે. જેમ જેમ મહાવરો થતો જાય તેમ તેમ તારો પોતાનો શબ્દભંડાર એકઠો કરતી જાણે. અથવા તો તારા છાપેલા શબ્દકોશમાં નોંધ કરતી જાણે. પણ એટલું નક્કી કે તારી આંખો બાબતમાં લંડનના નેત્ર નિષ્ણાતનો અભિપ્રાય હું છેવટનો માનતો નથી. ઘણી વાર એવું બને છે કે તદ્દન સાદા ને સહેલા ઉપાયો નિષ્ણાતની ધ્યાન બહાર રહી જાય છે અને તે એવું માની બેસે છે કે ચશમાં બદલવાથી ફાયદો નથી થતો તો બીજા કશાથી નહીં થાય. પણ આ વાત હમણાં મુલતવી રાખી શકાય. તું આશ્રમમાં પાછી આવે ત્યારે હરિભાઈને તારી આંખો તપાસવા દેજે. તેઓ આંખોની ખામીઓ શોધી કાઢવામાં સારી પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે.

ભણસાળીને તે લખેલો પત્ર વધારે પડતો આકરો નહોતો. એની શૈલી મને ગમી હતી. ગઈ કાલનો મારો પત્ર તને સ્પષ્ટ ન લાગ્યો હોય તો અલબત્ત તું મને તે વિશે લખજે. સરનેહ,

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. પરદેવ; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૩૨૬. આશ્રમની બહેનોને પત્ર

મૌનવાર [ઓગસ્ટ ૧૫, ૧૯૨૭]^૨

બહેનો,

તમારો કાગળ મળ્યો છે. આજે અમે બેંગલોરથી દૂર પ્રદેશમાં છીએ. અહીં ઠંડી ઓછી છે પણ હરિયાળું વધારે છે. કંઈક અંબોલી જેવું લાગે છે.

જેકે મારું કામકાજ અહીં ચાલે છે છતાં મારો જીવ આશ્રમની આસપાસ ને ગુજરાતમાં ભમે છે. આ કંઈ ગુણ નથી પણ અવગુણ છે કેમ કે મોહ છે. હું આશ્રમમાં હોઉં તો શું વધારે કરું? ગુજરાતને હું શી મદદ કરું? પણ ઉત્પાતિયો જીવ વલખાં માર્યા જ કરે. આવી આવી કુટેવમાંથી તમે બધાં બચી જાણે. આવી તટસ્થતા કેળવવાને એક શરત છે. જે પોતાના

૧. મહાદેવ દેસાઈએ એ પત્ર પર વર્ધાને બદલે બૂલથી સાબરમતીનું સરનામું લખેલું. આનો ખુલાસો કરતાં ૧૨મી સપ્ટેમ્બરના મીરાંબહેન ઉપરના પોતાના પત્રમાં એમણે લખેલું : “તે જ દિવસે ફટલાયે પત્રો સાબરમતી આશ્રમના હતા, માત્ર એક જ વર્ધાનો હતો.”

૨. આ તારીખે ગાંધીજી “બેંગલોરથી ઘણું દૂર” શિમોગામાં હતા.

કર્તવ્યના ધ્યાનમાં જ રમે તે બીજી વસ્તુઓ વિશે ઉદાસીન રહે. પથ્થર તટસ્થ છે પણ તેને આપણે જડ માનીએ છીએ. તેની સરખામણીમાં આપણે ચેતન છીએ. અને તે છતાં પ્રાપ્ત થયેલા કાર્યમાં જ રત રહીએ ને બીજા કશાનો વિચાર સરખોયે ન કરીએ તો આપણું જીવ્યું સફળ ગણાય. આવી ધ્યાનાવસ્થા એકાએક નથી આવતી. મારા દોષોનો તમે કોઈ સ્વપ્ને પણ અનુવાદ ન કરો તેટલા સારુ આ મારા દોષનું વર્ણન તમારી પાસે સહેજે કર્યું છે.

આજની ભાષા કંઈક અઘરી છે. ન સમજાય તે શબ્દ કે વિચાર સમજી લેજો.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૩૬૬૧ તથા વાપુના પત્રો-૧ : આશ્રમની વહેતોને, પા. ૩૨

૩૨૭. મણિબહેન પટેલને પત્ર

મૌનવાર, ૧૯૨૭^૧

ચિ. મણિ,

તમારું પત્રું મળ્યું હતું. કાગળ લખવાનાં હતાં તે નથી મળ્યો. માતરમાં^૨ શું કામમાં ગૂંથાયાં છે ને કોણ કોણ તે લખજો. ગમે તે સેવા કરતાં શાંતિ ન ગુમાવજો.

કાકાને^૩ મેં લખ્યું હતું કે જ્યારે તમે તમારી ખુરશીએ બેઠા તકલી ચલાવશો ત્યારે મણિબહેન આવશે. તેના જવાબમાં લખે છે કે મણિબહેન તો ગાંડી છે. મેં લખ્યું છે કે તે ગાંડી છે તેથી જ ગાંડાની સાથે વસે છે.

યશોદાના^૪ છોકરાનું નામ શું પાડ્યું છે?

બાપુના આશીર્વાદ

ચિ. મણિબહેન પટેલ

માતર

[મૂળ ગુજરાતી]

વાપુના પત્રો-મણિબહેન પટેલને, પા. ૬૩

૧. આ અને એની પછીના પત્રોની ચોક્કસ તારીખો નક્કી થઈ શકે એમ નથી. પરંતુ મણિબહેનના માતરના કામના, યશોદાના (મેં ૧૯૨૭માં જન્મેલા) પુત્રના, તથા “ ઉપયોગી થવાની મોટી આશાએ ત્યાં ગયેલ ” વિહુલભાઈ ઝ. પટેલના ઉલ્લેખો પરથી એમ માનવામાં આવ્યું છે કે આ પત્રો ગુજરાતમાં રેલ આવી તે સમયના છે. એટલે એ પત્રો ૧૧-૮-૧૯૨૭ના “ ગુજરાતમાં બેહાલી ” લેખ પછીના મૌનવારે ગોઠવ્યા છે.

૨. મણિબહેન માતરમાં રેલસંકટ નિવારણના કામ માટે ગયાં હતાં.

૩. વિહુલભાઈ ઝ. પટેલ.

૪. ડાહ્યાભાઈ વ. પટેલનાં પત્ની.

૩૨૮. મણિબહેન પટેલને પત્ર

મૌનવાર, ૧૯૨૭

ચિ. મણિ,

તમારો કાગળ મળ્યો છે. ગામડાંઓનો અનુભવ નોંધી રાખવો જોઈએ જેથી ભવિષ્યમાં કામ આવે. ક્યાંયે અધીરાઈ ન રાખવી. નિરાશ ન થવું. અશાંત ન થવું. મને તો તમને ઘણાં પ્રશ્નો પૂછવાના રહેશે. પણ તે હમણાં નહીં. મળશું ત્યારે અથવા કામ થઈ રહે. મને કાગળ તો નિયમસર લખ્યા કરવા. તબિયતને ન જ બગડવા દેવી.

કાકાને મળ્યાં હશે. કાકા ખૂબ કામ કરવાની ઉમેદે આવ્યા છે.^૧ તે સફળ થાઓ.

બાપુના આશીર્વાદ

ચિ. મણિબહેન પટેલ

માતર

[મૂળ ગુજરાતી]

દાપુના પત્રો - મણિબહેન પટેલને, પા. ૬૩-૪

૩૨૯. છગનલાલ જોશીને પત્ર

શિમોગા,

શ્રાવણ વદ ૨ [ઓગસ્ટ ૧૫, ૧૯૨૭]^૨

ભાઈશ્રી પ છગનલાલ જોશી,

આ સાથે ભાઈ ભણસાળીના કાગળો મોકલું છું. મેં એની ઉપર તાર અને કાગળો^૩ મોકલ્યા, તે તમે જોયા હશે. આ કાગળો બધા તમે પોતે અને મંડળ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી વિચારી જો. કાગળો વિચાર્યા પછી પાછા ભાઈ ભણસાળીને આપજો. મારી ઉપરનો દક્ષતરમાં ફાઈલ કરી શકો છો અથવા મને પાછો મોકલી શકો છો.

૧. ૧૯૨૭ના ચોમાસામાં ગુજરાતમાં ભારે અતિવૃષ્ટિ થઈ અને ઘણું નુકસાન થયું તે વખતે ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ તરફથી વલ્લભભાઈએ રેલસંકટ નિવારણની યોજના કરી હતી. વિકૂલભાઈ વડી ધારાસભાના પ્રમુખ હતા. ગુજરાતના મતદાર મંડળ તરફથી તેઓ ધારાસભામાં ગયેલા એટલે ગુજરાતની આફત વખતે પોતે ગુજરાતને મદદ કરવી જોઈએ એમ વિચારી તેઓ નડિયાદને મુખ્ય મથક રાખી ત્યાં રહ્યા અને ગુજરાતમાં બધે ફર્યા હતા. તેમના આગ્રહને લીધે વાર્ષિકરોયે પણ ગુજરાતની મુલાકાત લીધી હતી. પૂ. બાપુજી તે વખતે મેસૂરમાં નદી દુર્ગ પર આરામ માટે ગયેલા હતા. રેલસંકટ નિવારણના કામ માટે તેઓ ગુજરાતમાં આવવા ઇચ્છતા હતા. પણ વલ્લભભાઈએ લખેલું કે તમે આટલાં વર્ષો આપેલી તાલીમ અમે પચાવી શક્યા છીએ કે નહીં એ જોવાની ખાતર પણ ન આવરો.

૨. ૧૯૨૭માં આ તારીખે ગાંધીજી શિમોગામાં હતા.

૩. ઓગસ્ટ ૧૩, ૧૯૨૭નો પત્ર.

આ વસ્તુનો ખૂબ તટસ્થપણે વિચાર કરજો. મારી માન્યતા તો એવી છે કે આ કાગળ પહેલાંનો ભાઈ ભણસાળીનો કાગળ છે તેમાં તેણે મારા ત્યાં પહોંચવાની રાહ જોવાનું વચન આપ્યું છે તેને તે વળગી રહેશે, પણ એમ છતાં આ વાત ભવિષ્યને સારુ આપણે વિચારી લેવા જેવી છે. મારો અભિપ્રાય એવો છે કે આપણે ભાઈ ભણસાળીને રજા ન આપીએ, પણ રજા ન મળતાં છતાં તે ઉપવાસ કરે તે આપણે સાંખી લઈ શકીએ. એવી ઘણી વસ્તુ આપણે આશ્રમને વિશે સાંખીએ છીએ, પણ જેની રજા આપણી પાસે માગવામાં આવે તો ન આપીએ. પણ એવી બીજી ઘણી વસ્તુ છે કે જેની આપણે ન રજા આપીએ અને જે આપણે સાંખીએ.

આ ઉપવાસની સૂચનાને કયા વર્ગમાં મૂકવી એ વિચારવું રહ્યું છે. એ હવે તમે બધા વિચારી લેજો અને યોગ્ય લાગે તે કરજો. હું અહીંથી તમને દોરી ન શકું. કારણ કે તેને સારુ ભાઈશ્રી ભણસાળીની સાથે વાતો કરી તેની અસર મારા મન ઉપર થવા દેવી જોઈએ. અને ગમે તે વિચાર કરો તેના પહેલાં ભાઈ ભણસાળીની સાથે નોખો અને મંડળની વચ્ચે સંવાદ તો કરજો જ. લીલાબહેનના ઊંડામાં ઊંડા વિચારો તો જાણી લેજો, અને મારી સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવો હોય તો ચલાવજો. જરાયે ઉતાવળથી આ વિશે નિર્ણય ઉપર આવવાની આવશ્યકતા નથી. ભાઈ ભણસાળી તેના આજના કાગળને ન વળગી શકે અને મંડળની વાત મેં કરેલી છે તેથી અને તે એને નવી વાત લાગે તો, અને મંડળનો નિર્ણય મારા આવવા પહેલાં જ માગે તો, તે નિર્ણય આપવો પડશે. પણ મંડળની સગવડ તે સાચવે એટલું તો આવશ્યક છે જ. આનો નિર્ણય મંડળના ગેરહાજર સભ્યોને પૂછ્યા વિના પણ ન કરાય એમ હું માનું છું, કેમ કે એક તરફથી ધર્મ સૂચવે છે કે ભણસાળી જેવા નિર્મળ મુમુક્ષુ ને જિજ્ઞાસુને પોતાને વેગે ચાલતાં આપણને તે અયોગ્ય લાગે તોપણ અનીતિમાન ન લાગે ત્યાં સુધી ચાલવા દેવા જોઈએ એટલે કે આશ્રમમાં સંઘરવા જોઈએ, અને બીજી તરફથી ધર્મ કહે છે કે અનીતિવાળું પગલું ન હોય છતાં જો તે કેવળ આપણને અવિચારી અને ભયાનક લાગે તોયે તે પગલું આશ્રમમાં ન સાંખવાનો કદાચ આપણો ધર્મ હોય. આમ સમાન સંગ્રહ અને આત્મસ્વાતંત્ર્યની વચ્ચેના સંગમનું સ્થાન આપણે શોધી શકીએ. ભાઈ ભણસાળીને આપણી મુશ્કેલીઓ સમજાવજો અને જે દર્શન તે કરવાને ઉત્સુક છે તે જ દર્શન સુલભ થવાને ખાતર પણ આપણા શુભ પ્રયત્નોને તે માન આપે એમ વીનવજો. મને આ બાબત વખતોવખત ખબર આપ્યા કરજો. અને જરૂર જણાય તો તાર પણ કરજો.

પેલા બાબા મોહનલાલ લાહોરવાળા ત્યાં હોય તો, અને તે મૂંગે મોઢે અને પ્રામાણિકપણે મજૂરી કર્યા જ કરે તો મજૂરી કર્યા જ કરજો [કર્યા જ કરવા દેજો?] ને તેને હું આજું ત્યાં સુધી સંઘરજો. પણ આ તો મારો અભિપ્રાય. તેને જોઈને, અથવા તો આશ્રમની બીજી વ્યવસ્થા વિચારતાં તેને ન જ રાખી શકાય એમ લાગે તો રજા આપજો. આ સાથેનો કાગળ તેને આપજો.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૯૬૫

ચિ. બાળકૃષ્ણ,

આજે તો તમને લખ્યા વિના ચાલે એમ જ નથી.

તમારી વિચારધારા કે કાર્યધારાની વચ્ચે બહુ આવજું મને ગમતું નથી કેમ કે તમે બહુ સૂક્ષ્મતાથી તમારા વિચારોને ગોઠવો છો. પણ સૂક્ષ્મતાથી પોતાના વિચારો ગોઠવનારને પણ કેટલીક વેળા વડીલોનો અનુભવ મદદ કરે છે. એવી મદદ કરવાની ઈચ્છાથી કોઈ કોઈ વાર તમારી સાથે દલીલમાં ઊતરી લઉં છું. મને લાગે છે કે ચારિત્ર બાંધવાને સારુ આપણે સમાજમાં રહેવાની જરૂર પડે છે ને મુખીઓનો તાપ પણ સહન કરવો પડે છે. સિદ્ધાંતને જાણનારની આગળ નિત્ય નવા સિદ્ધાંતો ઊભા નથી થતા; નિત્ય નવાં ધર્મસંકટો અવશ્ય ઊભાં થાય છે. બેમાં ભેદ છે એ વિચારજ્ઞે. ધર્મસંકટોને વખતે જ સિપાહી સરદારને વશ વર્તે છે ને પોતાની બુદ્ધિને કોરે મૂકે છે. હમેશાં બુદ્ધિના પ્રયોગો કરનારની બુદ્ધિ આત્મદર્શનમાં આવરણરૂપ થઈ જાય છે. જ્યાં સરદાર જાણી જોઈને અનીતિ નથી આચરતો ત્યાં એની બુદ્ધિને વશ થવામાં અહિંસા રહેલી છે. અહિંસા આંબાથી પણ નમ્ર છે. કહેવાય છે કે આંબો ફાલે તેમ વળે છે. અહિંસા સર્વાંશિ ફાલે છે ત્યારે અહિંસા શૂન્યવત્ વર્તે છે. પોતાનો કક્કો ખરો કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે સહુને પોતાનો કક્કો ખરો કહેવા દેવાને માર્ગ આપે છે. તેથી જ અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયામ્ તત્સન્નિઘૌ વૈર-ત્યાગઃ^૧ ગવાયું છે. શૂન્યનું વેર કોણ કરે? ને કઈ રીતે કરી શકે?

મગનલાલના કેદી થઈ જવામાં તમે નહીં ખુઓ. એ ભૂલ કરશે, એના ભૂલ ભરેલા હુકમો હશે. એનો અમલ કરતાં છતાં તમે ચડશો ને મગનલાલ પણ ચડશે કેમ કે આપણે એને વિશે નીતિ માની લઈએ છીએ. તમારું તાબે થવું એ, એની ભૂલ સુધારવાનું સાધન થઈ પડશે. આવું મેં તો મારે વિશે અનેક વેળા જોયું છે. મેં તાબે થઈને સાથીઓની ભૂલ સુધારી છે, ને મને તાબે થઈને તો કોણ જાણે કેટલીયે ભૂલો, સાથીઓ રોજ સુધારતા હશે. પણ રોજ મારી સાથે મારી ભૂલોનું પૃથક્કરણ કરી મને સતાવ્યા કરે તો? તો તેઓ અને હું બંને આજે ક્યાં હોઈએ?

આ કાગળને ખૂબ વિચારજ્ઞે. ઉતાવળે પાછા દોડવાનું ન કરજો. તમે શાંત થાઓ એમ ઈચ્છું છું ને માગું છું.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૧. પતંજલિનું સૂત્ર. ૨/૩૫. ભાવાર્થ : અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા થતાં, એની પાસે, વેર રહેતું નથી.

૩૩૧. રામદાસ ગાંધીને પત્ર

ઓગસ્ટ ૧૫, ૧૯૨૭

આ નાના પ્રલયો આપણને સાવધાન કરવા આવે છે. છેવટનો મહાપ્રલય તો થવાનો જ છે એમાં શંકા નથી. જગતની માયા એવી છે કે મનુષ્ય બધાં દુઃખો ભૂલી જઈ શકે છે. એમાં કંઈક લાભ છે જ, પણ પ્રલયને સામે રાખી પોતાની જ નહીં પણ જગતની ક્ષણભંગુરતાનો વિચાર દૃઢાવી, જે જગતમાં અલિપ્ત રહી વિચરે છે તે જીત્યો. આ જીત મેળવવી એ પુરુષાર્થ છે. ખરું જોતાં આપણને બધાને દેહાંતદંડની શિક્ષા તો જન્મ્યા ત્યારથી જ છે. છતાં આપણે કેમ, જુવાન બુદ્ધા કે બાળક, બધાં, ભોગવિલાસમાં રાચતાં હઈશું? રાચીએ છીએ એ તો દેખીતું જ છે. પણ, ઉપરનો સવાલ આપણે નિરંતર પૂછીએ, આવા પ્રલયોને સમયે વધારે અકળામણથી પૂછીએ. એમ પૂછતાં કોઈ દહાડો જવાબ હૃદયમાં ઊગી નીકળશે. બુદ્ધિ તો આજે પણ જવાબ આપે છે—“ન રાચ, રાગમાત્રને છોડ”, પણ હૃદય ન હોય ત્યાં લગી બુદ્ધિ બિચારી લાચાર છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-
ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૩૩૨. દેવેશ્વર સિદ્ધાંતાલંકારને પત્ર

બેંગલોર,

ઓગસ્ટ ૧૬, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

તમારો લાંબો પત્ર તથા તમારા લેખોની ફરી છાપેલી નકલો બદલ હું તમારો આભારી છું. એ લેખો ફરીથી વાંચી જવાનો સમય કાઢવા હું કોશિશ કરીશ.

તમારું લખાણ અંગ્રેજીમાં હશે તો મને ગમશે. મારા અગાઉના^૧ પત્રમાં એ વાત જણાવી હતી. મેં તમને જણાવ્યું હતું કે નહીં તે મને યાદ નથી કે અંગ્રેજી લખાણ મારે મારા પોતાને માટે નહીં પણ કુરાન અને ઈસ્લામનું સારું જ્ઞાન ધરાવવાનો દાવો કરનાર મુસલમાનો અને બીજા મિત્રોને વંચાવી શકાય તે માટે જોઈએ છે. કુરાનનું મારું પોતાનું વાચન હું કોઈ રીતે ગંભીર કે વિદ્વત્તાભર્યું માનતો નથી. એ કેવળ મારા પોતાના સંતોષ માટે હતું.

તમે એમ માનતા જણાવ છો કે ઈસ્લામમાં ‘કાફર’ શબ્દનો જે અર્થ થાય છે તેવો અર્થ ‘દરુઓ’ શબ્દનો વેદોના સમયમાં થતો નહોતો. પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાળ સુધી ન જતાં અત્યારે આપણી વચ્ચે ભજવાઈ રહેલા ઈતિહાસ સામું તમે જુઓ એમ ઈચ્છું છું. શું હજારો હિંદુઓ મુસલમાનોને તેઓ મુસલમાનો હોવાને કારણે જ શત્રુ નથી માનતા અને નથી કહેતા

૧. જુઓ પુસ્તક ૩૩, પા. ૩૩૮-૪૦.

કે કાં તો એમનો ધર્મ બદલાવો અથવા એમનું નિકંદન કાઢી નાખો? કેટલાયે સંસ્કારી હિંદીઓ બ્રિટિશ લોકોને દુષ્ટ ગણીને ધિક્કારતા નથી? જો કોઈ વિદ્વાન આપણી અને અંગ્રેજો વચ્ચેના સંબંધોનું વર્ણન કરતો મહાગ્રંથ આજે રચવા બેસે અને જો એના દિલમાં અનહદ ઉદારતા ન હોય, તો અંગ્રેજોને શું તે જોતાં વેંત ઠાર કરવા લાયક દસ્યુઓ કે આતતાયીઓ ન કહે? અને જો એ મહાગ્રંથ કોઈ યુગપ્રલયની ઊથલપાથલમાં નાશ પામતો બચી જાય અને પાછળથી એની ગણના ધાર્મિક સાહિત્યમાં થાય, તો ભાવિ પ્રજા જે ભૂલ આપણે કરીએ છીએ તેવી જ ભૂલ કરીને એવું બોલે ખરી કે આપણા સમયના એ આતતાયીઓ અને દસ્યુઓ રાજદ્વારી શોષણખોરો નહોતા પણ તમે અત્યારે જે અર્થમાં દુષ્ટ શબ્દ વાપરો છો એ જ અર્થમાં દુષ્ટ લોકો હતા. અથવા અત્યારે પણ તમે એમ જ કહો કે એક પ્રજા તરીકે અંગ્રેજો ખરેખર દુષ્ટ છે? અથવા બીજું ઉદાહરણ લો : અસહકારની ચળવળના પ્રણેતા તરીકે હું જાણું છું કે ઘણા કહેવાતા અસહકારીઓ સરકાર સાથે સંબંધ રાખનાર સહકારીઓનો જાણે તેઓ દુષ્ટ દાનવો હોય એ રીતે તિરસ્કાર કરતા અને એમને છૂટ આપવામાં આવી હોત, તો એમણે એ બિચારા સહકારીઓને ખેંચી કાઢીને એમનું કાસળ કાઢી નાખ્યું હોત. ધારો કે મેં ઉપર વર્ણવ્યો તેવો કોઈ મોટો વિદ્વાન અસહકારી આ વિષય પર મોટો વિદ્વત્તાભર્યો ગ્રંથ લખે તો તો આ સહકારીઓને જરૂર દુર્જનો કહીને જ વર્ણવે. એવું થાય તો તમે એ લેખકનો અભિપ્રાય સ્વીકારી લેશો કે એક જ ધર્મના પહેલા પિતરાઈ કહી શકાય એવા શ્વેતાંબર અને દિગંબર જૈનો વચ્ચે થયેલી મારામારી જેવી મારામારી કરવા મંડી પડશે? એ મારામારીમાં દરેક જાણ બીજાની નજરમાં દુર્જન કે દુષ્ટ નહોતો? ખરી વાત એ છે કે તમે જેને દુષ્ટ માનતા હો તેવા લોકોને મારી નાખવાનો સિદ્ધાંત જે કાણે તમે સ્વીકારો તે જ કાણે તમારો કેસ ખરેખર માર્યો જાય છે અને તમે કુરાન વિશે લખનારની કે તે વિશેનાં લખાણોની કક્ષામાં મુકાઈ જાઓ છો. મારા આ કથનને પુરવાર કરવા માટે મારે કોઈ ઈતિહાસ ટાંકવાની જરૂર નથી, પણ જરૂર પડે તો હું એમાં ઉમેરો કરી શકું એમ છું.

મેં તમને એક પ્રામાણિક સત્યશોધક માન્યા છે. નાનક દેવ અને કબીર વિશેના તમારા વિચારોથી ઊલટા જ વિચારો હું ધરાવું છું; પરંતુ આખરે તો એ નાની બાબત છે. જો તમારી પત્રિકા મારા હાથમાં આવશે તો તેમાંથી નમૂનાના ફક્રા શોધી આપીને હું તમને ક્યે સ્થળે તમારો તરજુમો મને વાજબી લાગ્યો નથી તે ખુશીથી બતાવીશ.

જે હિંદી પત્ર મને અવશ્ય મળ્યો હતો તે પ્રોફેસર સહગલે લખ્યો નહોતો એ નવાઈની વાત કહેવાય. એમનું નામ તો મેં એ પત્ર ઉપરથી જ જાણેલું. તેમ છતાં એનો જવાબ આપ્યા પછી કમલાગ્યે એ પત્ર મેં ફાડી નાખ્યો હતો. ભૂલ એટલી જ થવા સંભવે છે કે બીજા કોઈકે એમના લેટર-પેપર પર અને એમના નામે એ પત્ર લખ્યો હશે. પણ આ તદ્દન નજીવી વાત છે, અને સહેજે હું તમને એ માહિતી ખાતર જણાવું છું.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૮૮

૩૩૩. પ્રલયના પાઠ^૧

સાચું હોય તો સારું

નવજીવનમાં^૨ પ્રલયદુઃખ નિવારણની કથાઓ વાંચીને તથા સ્વામીનો લેખ વાંચીને મને તેમાં આપેલાં વીરતાનાં, શુદ્ધ સહકારનાં, દયાનાં દૃષ્ટાંતો માનતાં સંકોચ થયો ને હજુ રહે છે. કેમ કે ખોટી સ્તુતિ, અતિશયતા અને આત્મવંચના આજકાલ એટલાં બધાં જીવામાં આવે છે કે ગુજરાતને વિશે આટલું બધું પરાક્રમ એકાએક માનતાં મન સહેજ હઠે છે. પણ નવજીવનમાં આવેલી હકીકતો ન માનવાનું મારી પાસે એક પણ કારણ નથી. નવજીવનમાં અતિશયતા, અસત્ય, ઈત્યાદિનો દૃઢતાપૂર્વક ત્યાગ કરવામાં આવે છે એ વાત સ્વામી નવજીવનના ઉત્પત્તિ-કાળથી જાણે છે. ને એવી નવજીવનની પદ્ધતિ છે તેથી તો તેમાં તે રહે છે ને રસ લે છે.

એટલે જ્યાં લગી નવજીવનનું વૃત્તાંત ભૂલભરેલું ગણવાનું મને કશું કારણ ન મળે ત્યાં લગી મારે તે સત્ય છે એમ માનીને વર્તવું જ જોઈએ. તેથી ગુજરાત અને ગુજરાતીઓને હું ધન્યવાદ આપું છું. ઘડીભર એમ જ થઈ આવે છે કે જે પ્રલયે ગુજરાતી પ્રજાના સાત્ત્વિક ગુણોનું આજું દર્શન કરાવ્યું તે પ્રલય ભલે થયો.

પ્રલયો થયા કરશે; દુઃખો આવજા કર્યા કરશે; ધન આજ છે ને કાલ નથી; ઘરબાર, વાડી-વજીરા, મનુષ્ય મેળવે છે કે બનાવે છે, અને તેનો નાશ થયે તેને પાછાં મેળવી, બનાવી શકે છે. દુઃખ ભુલાઈ જશે જ.

પણ જે ગુણો ગુજરાત પોતાનામાં જોઈ ગયું છે તે જ તે ભૂલી જશે તો? વીરતા આદિ ગુણોના ક્ષણિક દર્શનના, સ્મશાન વૈરાગ્યના, દાખલા ઠેકઠેકાણે જીવામાં આવે છે. એવો જ સ્મશાનવૈરાગ્ય ગુજરાતીઓનો હશે તો પ્રલયનું શિક્ષણ પાડા ઉપર પાણી રેડવા બરાબર થઈ રહેશે. ગુજરાતી સ્ત્રીપુરુષો ચેતજે!

આપણામાં આપણે વીરતા, સહનશીલતા, શુદ્ધ પ્રેમ ઈત્યાદિ જોઈ ગયા છીએ, એટલે હવે તેને કાયમ કરીએ. હિંદુમુસલમાન હૃદયથી ભેટવા. ઊંચ વર્ગે દલિત વર્ગને, અસ્પૃશ્યને સગાંની જેમ સંઘર્યા. આ પાઠ આપદ્ધર્મનો સમજી ભુલાઈ જશે તો આપણે જ્યાં હતા ત્યાંના ત્યાં જ રહી જઈશું ને પ્રસવની વેદના ફોકટ જશે. પ્રલય એ પ્રસવવેદના છે. તેમાંથી નવો જન્મ ન હોય, અને જ્યાં લગી ખરો જન્મ ન થાય ત્યાં લગી પ્રલયો થયા જ કરવાના.

ગુજરાતે જે કર્યું છે તેને હું શુદ્ધ સ્વરાજ ગણું. જે પ્રગટેલા ગુણો હમેશને સારુ રહી જાય તો સ્વરાજ મેળવવાની યોગ્યતા ને શક્તિ બંને ગુજરાતને સાંપડયાં ગણાય.

પ્રલયનો જુલમ કંઈ જેવો તેવો હતો? તેની પાસે ડાયરશાહી તો અંખી જ પડી જાય છે. ડાયરશાહીના ભડકામાં હજારબારસોં મૂઝા ને ઘાયલ થયા. પ્રલયે કેટલા ગળ્યા ને કેટલી મિલકત લૂંટી તેનો હિસાબ જ ક્યાં થઈ શકે તેમ છે? પણ પ્રલયને આપણે ગાળો ન ભાંડી. આપણે તેની સામે સત્યાગ્રહ કર્યો, આપણે આત્મશુદ્ધિ કરી, આપણે રચનાત્મક કામ કર્યું. આપણે હિંદુ-મુસલમાન એકઠા સાધ્યું, આપણે અસ્પૃશ્યતાનો બહિષ્કાર કર્યો, આપણે સ્વાશ્રયી બન્યા, આપણે

૧. આ જ ગુજરાતી લેખનું શ્રી વાલજીભાઈ દેસાઈએ કરેલું અંગ્રેજી ભાષાંતર ૧૮-૮-૧૯૨૭ ના યંગ રિવિઝામાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું હતું.

૨. ઓગસ્ટ ૭, ૧૯૨૭. જીઓ “નોંધ,” ૨૫-૮-૧૯૨૭નું પેટા મથાળું “માન્યામાં ના આવે એટલું સરસ.”

આપણાં ભાઈબહેનોને સારુ આપણું લૂંટાવ્યું. આપણે કોઈની આગેવાનીની વાટ ન જોઈ, આપણે દુશ્મનને પૂંક ન દેખાડી, પણ આપણે તેની સામે છાતી કાઢી ઊભા રહ્યા ને કોઈ રીતે મનને ગભરાવા ન દેતાં રક્ષાના કામમાં ગૂંથાયા. જો આપણે પ્રલયથી ડર્યા હોત, તેને ગાળો કાઢવામાં કાળજીપ કર્યો હોત, ને હિંસક વૃત્તિ રાખીને ઝઘડયા હોત તો દુઃખ ઉપર આપણે હાથે કરીને ડામ દેત ને તેને બેવડાવત.

આ ગરવી ગુજરાતને હજારો નમસ્કાર હજો.

પણ “તું” ક્યાં ?

આમ સ્તુતિ કરવાનો, ગુજરાતને આમ ધન્યવાદ આપવાનો, દૂર બેઠેલા ગુજરાતીને અધિકાર હોય? મારા ઉપર ત્રણ તાર ને એક કાગળ મને ગુજરાતમાં હાજરી ભરવાના આવ્યા. કાગળ પ્રથમ મળ્યો. તે સ્વામીનો હતો. “અહીં આવી દ્રવ્ય ને સ્વયંસેવકો એકઠાં કરી આ સમયે સેવા કરવાનો તમારો ધર્મ નથી?” આમાં હું સ્વામીની વેદના ને મારા પ્રત્યેનો મોહ જોઈ શક્યો. પછી હૃદયદ્રાવક તાર સરોજિનીદેવીનો આવ્યો. તેમાં એમનું એક વાક્ય આ હતું : “તમારી તબિયતને જોખમમાં નાખીને પણ તમે અહીં આવી દુઃખિયાંનાં આંસુ લૂછો, તેમને હિંમત આપો.” પછી ધગતો તાર “ચંદુલાલ”નો આવ્યો. હું તો ધગતો તાર મોકલી શકે એવા એક જ ચંદુલાલને ઓળખું. તેથી મેં તો ઓળખીતા દાક્તર ચંદુલાલનો તે તાર માની લીધો. દાક્તર ચંદુલાલ જણાવે છે કે એ તાર તેમનો ન હતો. જેનો હોય તેને આવે સમયે મને ઠપકો દેવાનો ને મારા ઉપર રોષ કરવાનો અધિકાર છે. દુઃખને સમયે ઘણી વેળા માણસ પોતાનાંની ઉપર રોષ કરીને દુઃખને ઓછું કરે છે. ને મારા ઉપર ગુસ્સો ન કરે તો સાથીઓ કોના ઉપર કરે? ગમે તે ચંદુલાલનો તે તાર હો, તેને મેં વધાવ્યો. ત્યાર બાદ બે તાર ભાઈ દેવચંદ પારેખના આવ્યા. તેમાં મને સાબરમતીમાં બેસી સેવા કરવાનો ખૂબ આગ્રહ હતો.

હું નિશ્ચિત રહ્યો. ગુજરાતની સ્વાવલંબન શક્તિ ઉપર મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, આર્થિક મદદ વિશે મને લેશ પણ શંકા નહોતી. વલ્લભભાઈ ઉપર મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તેમની સાથે તાર-વ્યવહાર ચાલી રહ્યો હતો. મારા ઉપર થઈ રહેલા દાબનો મેં તેમને તાર કર્યો ને મારી હાજરીની આવશ્યકતા તેઓ ગણે તો મને તાર દેવા સૂચવ્યું. તેમનો તાર તુરત ફર્યો. તેનો તો તરજુમો જ આપી દઉં : “લોકોનું દુઃખ અકથનીય છે. પણ તમારી આજની સ્થિતિમાં તમારું અહીં આવવું સલાહકારક નથી. સ્વાશ્રય શીખવવાનો તમારો પ્રયત્ન અને ગુજરાતમાં તમે ઊભી કરેલી સંસ્થાઓએ તમારી હાજરી કરી શકે તેના કરતાં વધારે કામ કર્યું છે. કોઈ કોઈ તમારી ગેરહાજરીનો ઊંધો અર્થ કરશે અને કરી બતાવશે એમાં શંકા નથી, પણ તે અનિવાર્ય છે. તમારે આરામ લેવો, અહીં ન આવી શકવાને વિશે ફિકર ન કરવી.”

સ્વામીનો પણ આવી જ મતલબનો તાર પાછળથી મળ્યો.

આ ઈતિહાસ આપવાનું કારણ મારો બચાવ નથી. સેવકને બચાવ કરવાપણું હોય નહીં. વળી મારી તબિયતને હું એવી નાજુક નથી ગણતો કે મારાથી ત્યાં ન જ આવી શકાય. તબિયત અવશ્ય નાજુક છે. જે કામ ખેડાએ^૧ મારી પાસેથી લીધું તેનું દશાંશ પણ મારું શરીર આજે ન આપે. મગજ તો નકામું જ છે. ઘડીઘડીમાં થાકી જાય છે. હજુ પથારીએ પડયા રહેવું પડે છે. પણ જ્યાં લાય બળતી હોય ત્યાં માંદાએ પોતાના શરીરને જોખમમાં નાખીને પણ ઊંચકી

શકે તો ઘડો લઈ પાણી છાંટવા નીકળી પડવું જોઈએ. જો તે બીજાઓને બેઠો બેઠો હુકમ આપી શકે તેમ હોય તો તેણે ડોળીમાં બેસીને પણ દાવાનળ ઓલવવામાં મદદ દેવા હાજર થવું જોઈએ.

પણ મારે આ બનાવમાંથી સાથીઓને સાવધાન કરવા છે ને એક પાઠ આપવો છે. ગુજરાતમાં અધ્યાહારરૂપે સમજતા આવેલા એક કાયદાને આપણે માન આપ્યું છે. તે એ કે જેને જે કામ સોંપવામાં આવ્યું હોય તેના કામમાં બીજાએ તેની ઈચ્છા કે રજા વિના વચ્ચે ન આવવું, તે તે વિભાગના નાયકો ઉપર વિશ્વાસ રાખવો, ને વિશ્વાસ જાય ત્યારે નીડર બની તેમને તેમને સ્થાનેથી ખસેડવા. ગુજરાતના આપણા નાયક વલ્લભભાઈ છે. હું ભલે મુરબ્બીમાં ગણાઉં, પણ ગુજરાતના કામને વિશે મારે વલ્લભભાઈને વશ વર્તીને ચાલવું જોઈએ. આમ કરીને જ આપણે ગુજરાતમાં જે કંઈ કર્યું કહેવાય તે કરી શક્યા છીએ. તેમાં આપણે નિયમનને માન આપ્યું છે, શક્તિનો સંગ્રહ કર્યો છે ને કાર્યવિભાગ કરી જાણ્યો છે.

પણ મારો સ્વતંત્ર વિચાર પણ એ જ હતો કે આ સમયે ગુજરાતમાં મારી હાજરીની આવશ્યકતા નથી. વલ્લભભાઈની સેવા શક્તિ ઉપર મારો અવિચલ વિશ્વાસ છે. ખેડાની લડતના કાળથી તેમણે મને અખંડિત સાથ દીધો છે. તેમના ત્યાગથી કોઈનો ચડી જાય તેમ નથી. તેમણે પોતાની બુદ્ધિશક્તિનો રસ ગુજરાતને અનેક વેળા ચખાડ્યો છે. સંકટનિવારણનાં કામ આ પહેલાં કર્યાં છે. આમ છતાં મારે આવીને વધારે શું કરવું?

વળી જો હું ત્યાં આ કામને અર્થે જ આવું તો તેમની પ્રકૃતિ પ્રમાણે તે મારી દોરવણીની આશા રાખે ને મારી હાજરીમાં પોતાનું કાર્યસ્વાતંત્ર્ય તિજોરીમાં મૂકી દે. આવે સમયે આને હું મહાનુકસાન ગણું. નવોસવો ત્યાં આવી હું ઘાલમેલ કરવા મંડી જાઉં તેમાં કેવળ અજ્ઞાન ને અભિમાન સિવાય બીજું ન જ હોય.

વળી હું અહીં નવરો નથી બેઠો. મારી અલ્પમતિ પ્રમાણે પાંચ દિવસના પ્રલય કરતાં વધારે બળવાન એવા જે વ્યાધિએ ગુજરાતને જ નહીં પણ હિંદુસ્તાન આખાને ઘેર્યું છે તેના નિવારણાર્થે હું સારી પેઠે રોકાયેલો રહ્યો છું. એ કામ છોડીને મારે પ્રલોભન ઉપજવનાર બીજા કામની પાછળ વિના કારણ ધસવું એ ધર્મ નહીં પણ અધર્મ ગણાય. આપણે ઘણી વેળા સંકટને સમયે ઉતાવળમાં ને મોહમાં આપણી સમયસૂચકતા ને વિવેકશક્તિ ખોઈ બેસીએ છીએ એવો આપણી ઉપર આરોપ છે. તેમાં જેટલું તથ્ય હોય તેટલે અંશે આપણે તેમાંથી મુક્ત થવું ઘટે છે.

કોઈ પણ પુરુષે કે સ્ત્રીએ — તેમાંયે આગેવાને — બહારના દબાણને વશ થઈને અંતરનાદનો અનાદર કરી કામ ન કરવું ઘટે. એમ કરનાર આગેવાન દોરવાનો અધિકાર ખોઈ બેસે છે. “ઘણીને સૂઝે ઢાંકણીમાં તે પડોશીને ન સૂઝે આભલામાં” એ કહેવત અહીં ઠીક લાગુ પડે છે. મેં આ પ્રસંગે ગુજરાત દોડી જવાનો ધર્મ જાણ્યો જ નથી.

ઉપર કહી ગયો તે તારો મારા ઉપરનો મોહ સૂચવે છે. એ મોહ ઊતરવો જોઈએ. મારી શક્તિ કંઈ નથી. હું નિમિત્તમાત્ર છું. સાચી શક્તિ જ સત્યની ને પ્રેમની—અહિંસાની છે. એ જ્યાં હોય ત્યાં બધું છેવટે સરખું ને અનુકૂળ થાય છે. એ નિર્વિવાદ સિદ્ધાંત છે. ગુજરાત અને ભારતવર્ષ મારી સામે જોઈ બેસે તેમાં હાનિ છે; સત્ય અને અહિંસા યુગલને પૂજે. તેની સામું જુએ અને મારા જેવા સેવક સીધા ચાલે ત્યાં લગી તેની પાસેથી કામ લે. વાંકા થાય ત્યારે તેને દંડે.

હું ત્યાં આવત તો ગુજરાતે જે હીર બતાવ્યું ને હજુ બતાવી રહેલ છે તે કદાચ ન બતાવત.

અશક્ત થઈ ગયેલા સરદારો — સેવકોએ — પ્રવૃત્તિમય સરદારી — સેવાના માહ છોડવા. આ પ્રલયના કાળમાં માંદા માણસને સ્થાન નથી. તેમાં તો જે સાજા છે, જે દોડધામ કરી શકે, જે “ભૂખ, તરસ, ઠંડ, તાપ કાપી કષ્ટ” વેઠી શકે તેમનું જ કામ છે, બીજાઓ તો બેવડે વેગે કૂચ કરતા લશ્કરમાં વિદ્વનરૂપે જ થઈ પડે.

છેવટમાં જાણે કે અજાણે પોતાને વિશે આણસમજ થાય તો તેથી સેવકે ન ડરવું ઘટે, ન ખાટા થવું ઘટે. જે સેવા કરે, જે સરદારી કરે તેના કામને વિશે આણસમજ દુનિયાના આરંભથી જ થતી આવી છે ને થયા કરશે. એ અનિવાર્ય વસ્તુ છે. તે સહન કરવી ને પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહેવું એ સેવાનું કહો કે સરદારીનું લક્ષણ છે. મારો તો આરંભકાળથી જ એ અનુભવ છે. એટલે તે બાબતમાં મારી પીઠ રીઢી થઈ ગયેલી છે.

સાર એ કે ગુજરાતે સ્વાશ્રયી રહી પોતાને દીપાવ્યું છે તેમ તે સદા દીપાવો. મારા જેવાં પતંગિયાં તો કૈંક ઉદ્ભવશે ને ઓલવાશે.

સાથીઓને

મારી ઉમેદ છે કે સાથીઓ ઉપરનો ભાગ સમજ્યા હશે. પણ હજુ થોડું તમને કહેવાનું રહે છે.

૧. આ વેળા કોઈ કામદાર પોતાના અભિમાનમાં નહીં રમણ કરે એમ હું ધારી લઉં છું. એકબીજાને મદદ કરે ને એકબીજાની મદદ લે.

૨. કોઈ પણ પોતાની નામનાને સારુ કામ કરે તે આવે સમયે પાપ જ વહોરે છે.

૩. જુદી જુદી સંસ્થાઓ વચ્ચે અત્યારે પૂર્ણ સહકાર હોવો જોઈએ.

૪. સરકાર જ્યાં આપણી શરતે મદદ કરે ત્યાં તે લેવામાં જરાયે સંકોચ ન ખાવો ઘટે. તેમાં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ અસહકારનો ભંગ પણ નથી થતો. જ્યાં ભક્તિ પ્રધાન હોય ત્યાં “તત્ત્વનું ટૂંપાણું” નીરસ લાગવું જોઈએ. સરકારની પાસે રહેલા પૈસાનો સદુપયોગ કરવા સરકાર આપે તે પૈસા વિનાસંકોચે લેવા ને માગવા.

૫. સંસ્થા માત્ર લોકસેવાને અર્થે છે, લોક સંસ્થાની સેવાને અર્થે નથી એ ન ભુલાવું જોઈએ.

૬. અહીં બેઠાં મારી નજરે રહેલી નોખાં કામ કરી રહેલી સંસ્થાઓ વલ્લભભાઈ નીચે, અમૃતલાલ શેઠ નીચે ને શ્રી દેવધર નીચે છે. આ ત્રણેનાં ક્ષેત્ર એકબીજા ઉપર ન પડે, એકબીજાની મદદની આપલે કરે ને એકબીજાના નિકટ સંબંધમાં રહે. જે જે હજુ કામમાં નથી ગોઠવાઈ ગયા તે આમાંથી જ્યાં કાર્યનું ક્ષેત્ર તેને નજીક હોય ત્યાં અથવા જ્યાં પોતાનું મન ગોઠે ત્યાં જોડાઈ જાય ને હુકમ માગે. કઈ પણ મૂર્છાઈમાં, અતડાઈમાં કે મોટાઈમાં અલગ રહેશે ને પ્રજાને પોતાની સેવાથી વંચિત રાખશે તે પોતાનું સ્વમાન પોતાને હાથે હાણશે ને પોતાની કિંમત કરાવશે.

૭. કોઈએ ચાલતી સંસ્થાઓનો અનાદર કરી નવી સંસ્થા કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ભયંકર ગણાય. અત્યારે તો “હાથે તે સાથે” એમ સમજી જ્યાં પોતાથી ખપી જવાય ત્યાં ખપી જવું રહ્યું છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૧-૮-૧૯૨૭

૩૩૪. પછાત વર્ગો

આપણાં દુઃખો અનેક છે. આપણામાં દલિત વર્ગો છે અને પછાત વર્ગો પણ છે. આ બે વર્ગો વચ્ચે તફાવત એ છે કે દલિત વર્ગોમાં હમેશાં કહેવાતા “અસ્પૃશ્ય” લોકોનો જ સમાવેશ થાય છે, ત્યારે પછાત વર્ગો એવા લોકોને કહેવામાં આવે છે જે માનસિક અને નૈતિક રીતે અન્ય વર્ગો કરતાં ઊતરતા છે. આવા એક વર્ગનો મને મૈસૂરમાં પરિચય થયો છે. એમનું નામ લંબાનીઓ છે. બેલગામ કોંગ્રેસ^૧ પછી એમનામાંનો એક સારું ભણેલો ભાઈ પોતાની કોમના ઉદ્ધાર માટે મથી રહ્યો છે. ગયે વર્ષે એ લોકોએ એક પરિષદ પણ ભરી હતી અને એના ખર્ચ ખાતે રાજ્યે પણ એક નાની રકમ આપી હતી. આ લોકો મૂળમાં ગુજરાતથી આવેલા જણાય છે. એમને વણઝારા તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. એમની બોલી ગુજરાતીને મળતી આવે છે. હાસન જતી વખતે હું જ્યારે આસિકેરી આગળથી પસાર થયો ત્યારે એ લોકોએ મને આપેલું માનપત્ર^૨ દેવનાગરી લિપિમાં લખેલું હતું. એમાંના મોટા ભાગના શબ્દો ગુજરાતી હતા. આ ભાષણની વાનગી નવજીવનમાં છાપેલાં માનપત્રમાંથી જિજ્ઞાસુ અભ્યાસીને જોવા મળશે. એ માનપત્રની ભાષામાંનું ગુજરાતી વ્યાકરણ પણ અભ્યાસીના ધ્યાન બહાર નહીં જાય. એ પરિષદના પ્રમુખના ભાષણમાં આ લોકોના રીતરિવાજોનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરેલું જોવા મળ્યું છે :

કહે છે કે લંબાનીઓ વણજરાના નામથી પણ ઓળખાય છે. અને હિંદુસ્તાનમાં જ્યારે સારા રસ્તા અને રેલમાર્ગો નહોતા ત્યારે તેઓ અનાજ લઈ જવા લાવવાનું કામ કરતા. તેઓ હજી સુધી એમની રાણી દુર્ગાને પૂજે છે. આ દુર્ગા એક ધનાઢય લંબાની શેઠાણી હતી. તે ૧૩મી સદીમાં થઈ ગઈ. હિંદુસ્તાનમાં એક વાર સતત ૧૨ વરસ સુધી દુકાળ પડ્યો ત્યારે નેપાળ, ચીન અને બ્રહ્મદેશથી અનાજ લાવીને આ શેઠાણીએ અનેક લોકોના જાન બચાવ્યા હતા. એમનો મુખ્ય દેવ બાલાજી અને દેવી તુળજા ભવાની છે. અને એમનો મુખ્ય તહેવાર શ્રીકૃષ્ણનો જન્મદિવસ જન્માષ્ટમી છે. તેઓ કેટલાયે સમયથી ગાયો તથા બ્રાહ્મણોને પવિત્ર ગણે છે. અને આજ સુધી મરણ પાછળ થતા ભોજનમાં ઢોરનું માંસ નહીં ખાવાની અને દાડૂ નહીં પીવાની પ્રતિજ્ઞા પાળે છે. તેઓ પરણેલાં માણસનાં મડદાંને બાળે છે અને નહીં પરણેલાંને દાટે છે. તેઓ ઘણુંખરું શરીરે ખડતલ અને મજબૂત બાંધાના હતા અને સ્વભાવે શાંત અને વિવેકી હતા.

પણ દિલગીરીની વાત છે કે નવા રસ્તા થયા અને રેલમાર્ગો ઊઘડયા ત્યારથી એમનો માલ વહી જવાનો ધંધો લગભગ બંધ પડ્યો છે. એમના પૈકીના કેટલાક હવે ઢોરનો વેપાર કરે છે. કેટલાક ખેડૂત તરીકે ઠેકાણે પડ્યા છે. થોડાક ગાડાં હાંકીને ગુજારો કરે છે. બીજા થોડાક શણનાં દોરડાં વણે છે, ઘાસ અને બળતણ વેચે છે અને મજૂરીનું કામ કરે છે. કેટલાક પોલીસના પહેરા હેઠળ છે. કેટલાક લૂંટારા તરીકે, ઢોર ઉપાડી જનાર તરીકે, સ્ત્રીઓ અને બાળકોને પકડી જનાર તરીકે, ખોટા સિક્કા બનાવનાર તરીકે અને

૧. ૧૯૨૪ની.

૨. જુઓ “આસિકેરી જંકશને લંબાનીઓ સમક્ષ ભાષણ,” ૨-૮-૧૯૨૭.

ગેરકાયદે દારૂ ગાળનાર તરીકે બદનામ થયેલા છે. પણ આ કુછંદે ચડેલા લોકોને સન્માર્ગે વાળી શકાય તેમ છે અને વાળવા જોઈએ.

મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે એમની વચ્ચે કામ કરી રહેલા સુધારકો હવે એમના કુરિવાજો છોડાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. બધા જ પછાત વર્ગોની સ્ત્રીઓની માફક લંબાની સ્ત્રીઓ પણ કશી કલાકારીગરી વગરનાં સસ્તાં અને કઢંગાં ઘરેણાંથી લદાયેલી રહે છે. રાનીપરજ લોકોની માફક આ લોકોમાં પણ સુધારાનું કામ રોટિયો દાખલ કરવાની સાથે સાથે ચાલ્યું છે. એમણે પોતે કાંતેલું જે સૂતર મને અર્પણ કર્યું હતું તે સારું અને ઝીણું હતું. એકલા મૈસૂર રાજ્યમાં આ લંબાનીઓની વસ્તી આશરે ૪૫,૭૪૦ની છે. અને બ્રિટિશ કલોનિઝમાં પણ એમની વસ્તી ઘણી છે. અનેક સમાજસુધારકો માટે અહીં કામ પડેલું છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૮-૮-૧૯૨૭

૩૩૫. એન. આર. મલકાનીને પત્ર

ભદ્રાવતી,
ઓગસ્ટ ૧૮, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ મલકાની,

મારા પત્રો^૧ તમને મળ્યા હોવા જોઈએ. હું ઈચ્છું છું કે તમે તેનો જવાબ આપો.

તમારો સહૃદયી
બાપુ

નીચેને સરનામે જવાબ આપો :
શ્રીયુત એસ. શ્રીનિવાસ આયંગરને ત્યાં
અમજદ બાગ,
લુઝ, મઈલાપુર,
મદ્રાસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૮૭૯

૩૩૬. ભદ્રાવતીમાં ભાષણ^૧

ઓગસ્ટ ૧૮, ૧૯૨૭

તમારું ભાવભર્યું આમંત્રણ, તમે આપેલી થેલી, અને આ લોખંડની કાસ્કેટ જોઈને મને મારી જન્મશેદપુરની મુલાકાતનું ખૂબ જ સ્મરણ થાય છે. પણ અહીં જે એક ચીજ મને સૌથી વધારે ગમી તે એ છે કે આખું સાહસ ટોચથી તળિયા સુધી સ્વયંસંપૂર્ણ છે. સ્થાપક મૈસૂરના છે, કાર્યકરો અને મજૂરો ઘણાખરા મૈસૂરના છે, બધા મૈસૂરના નહીં હોય તો દક્ષિણ હિંદના તો છે જ. આ એક એવી વસ્તુ છે જેને માટે તમે અને આખો દેશ વાજબી રીતે ગર્વ લઈ શકો. કેટલાક લોકો કહેતા હોય છે કે હિંદુસ્તાનમાં બુદ્ધિ છે પણ એને વ્યવહારમાં ઉતારવાની પ્રતિભા નથી. આ માન્યતા તમે ખોટી પાડી છે. હું આશા રાખું છું અને ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું કે લોખંડનું આ કારખાનું દિનપ્રતિદિન મોટું થતું જાય અને અનાથી રાજ્યની આબાદી વધતી રહે. મબલખ ખનિજ સંપત્તિવાળા આ દેશમાં આવાં કારખાનાં માટે અવકાશ છે અને આ સંપત્તિનો લોકોના ભલા માટે ઉપયોગ કરવાની આપણી ફરજ છે. સર એમ. વિશ્વેશ્વરૈયા પોતે અહીં હાજર નથી તેથી મને ખેદ થાય છે, પણ એમણે હાર્દિક આવકાર આપતો તાર પાઠવ્યો છે. એ બતાવે છે કે એમનો આત્મા અહીં હાજર છે.

હવે હું તમને કારખાનાના કામદારોને બે શબ્દો કહીશ. જન્મશેદપુરમાં પણ મેં આ રીતે સંચાલકો તથા કામદારોને બે બોલ કહ્યા હતા. મેં હમણાં કહ્યું તેમ તમારા કારખાનાની જરૂર છે ખરી, પણ જે કામ માટે તમે આ થેલી મને આપી છે તે કામ કરવાની જરૂર વધારે છે. તમારા કારખાના જેવાં સાહસો મધ્યમ વર્ગ અને ધનિક વર્ગના લોકો માટે જરૂરી છે, પરંતુ જેમનું કોઈ નથી એવા ગરીબો પ્રત્યે બેદરકાર રહેવાનું તમને પાલવી ન શકે. એમને તમે બે રીતે મદદ કરી શકો. એક તો ખાદી માટે નાણાં આપીને અને બીજું જાતે ખાદી પહેરીને. જો તમારું બનાવેલું લોખંડ વેચાય નહીં તો તમારા કારખાનાને બંધ કરવું પડે, તેવી જ રીતે જો ગરીબોની મહેનતથી તૈયાર થતી ખાદી તમે પહેરો નહીં તો ખાદીની ચળવળમાં કશો ભલીવાર આવે નહીં. મૂડીના માલિક શેઠિયાને પણ હું કહું છું કે તમે તમારું કારખાનું ભલે ચલાવો પણ ગરીબોને ભૂલશો નહીં. અંતમાં, હું આશા રાખું છું કે તમારા અધિકારીઓ અને કામદારો વચ્ચેના સંબંધો મીઠા અને મહોબતભર્યા હશે અને દાડનાં પીઠાં તથા જુગારના અડાની હવા તમારાં રહેઠાણોને જરાયે ન લાગે તેની કાળજી તમે લીધી હશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧-૮-૧૯૨૭

૧. મહાદેવ દેસાઈના “સાપ્તાહિક પત્ર”માંથી.

૩૩૭. તામિલનાડુને અપીલ

ઓગસ્ટ ૧૯, ૧૯૨૭^૧

ઈશ્વરની મરજી હશે તો ઘણા સમયથી મુલતવી રાખેલો મારો તામિલનાડુનો પ્રવાસ હું સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાં આરંભવાની ધારણા રાખું છું. જે પહેલેથી કશો કાર્યક્રમ નક્કી ન થયો હોત, તો મેં આરામની મુદત લંબાવી હોત અને કોઈ પ્રવાસ કરવાનું માથે ન લીધું હોત. પરંતુ ડૉ. સુબ્બારાવની સલાહથી મેં મૈસૂર પ્રદેશમાં હળવો પ્રવાસ અજમાવવાનું સાહસ કર્યું અને પાંચ માસ પહેલાં મને જેવી શક્તિ ને સ્ફૂર્તિ લાગતી હતી એવી તો અત્યારે મારામાં નથી, તેમ છતાં મૈસૂર પ્રદેશના પ્રવાસના અનુભવ ઉપરથી તામિલનાડુનો પ્રવાસ ઉપાડવાની મારામાં હિંમત આવી છે.

પરંતુ મૂળ કાર્યક્રમ જે ખીચોખીચ અને વિસ્તૃત બંને હતો તેને તો વળગી રહી શકાય એમ નથી. હવે તો દરેક જગાના કાર્યક્રમો બને એટલા ટૂંકાવવાની અને મુકામ કરવાનાં સ્થળોની સંખ્યા પણ ઘટાડી નાખવાની જરૂર ઊભી થઈ છે. એટલે મેં શ્રી રાજગોપાલાચારીને કહ્યું છે કે માત્ર મોટાં મોટાં સ્થળોએ જ મને લઈ જવાનું રાખજે. એમાં મારી ગણતરી એવી છે કે નજીકનાં જે સ્થળોને આ કાર્યક્રમમાંથી બાતલ કરવામાં આવે ત્યાંના આગેવાનો જે કેન્દ્રોમાં મારો મુકામ નક્કી થયો હોય ત્યાં પોતાના તરફથી અર્પણ કરવાની થેલીઓ લેતા આવે અને બને એટલા વધુ ગ્રામજનોને મોકલી આપે. અગાઉ નક્કી કરવામાં આવેલાં બધાં સ્થળોએ જાતે જઈને મારાથી રૅટિયાનો સંદેશો સંભળાવી શકાય એમ નથી એનું દુઃખ મારે મન નાનું-સૂનું નથી. પણ મારાથી એક મનુષ્ય તરીકે જેટલું બને એટલું જ હું કરી શકું ને? અરે, જે મારાથી બને એમ હોત, તો તો માલોમનાં સાતે લાખ ગામડાં પૈકી એકે એક ગામડે ફરી વળવાનું મને ગમત. પરંતુ મારી અતિ ગંભીર મર્યાદાઓ કબૂલ કરવા જેટલી નમ્રતા મારામાં હોવાથી ઈશ્વર મને જે અલ્પ કાર્ય કરવા દે છે તે કરીને હું સંતોષ માનું છું.

પરંતુ હું મારા કામમાં તમામ ખાદીપ્રેમીઓનો સહકાર માગું છું, જેથી ખાદીનો જીવનદાયી સંદેશો દૂર દૂરનાં ગામો સુધી પહોંચી શકે. મને આશા છે કે જેમની પાસે આપવાનું ધન છે તેઓ દરિદ્રનારાયણને ખાતર અને એને નામે પોતાથી અપાય એટલું વધારેમાં વધારે આપશે જેથી આપણાં ગામડાંમાં ધીમી પણ નિશ્ચિત ગતિએ વિકાસ પામી રહેલું સંગઠન અને રૅટિયાએ સજીવન કરેલો હુન્નર ડચકાં ખાતાં ખાતાં પાછાં ખતમ ન થઈ જાય.

મારે જે જે સ્થળોએ જવાનું છે ત્યાંની સ્વાગત સમિતિઓને મારી વિનંતી છે કે તેઓ તમામ બિનજરૂરી અને ખાસ કરીને દેખાવો માટે રખાયેલા કાર્યક્રમો ઓછા કરી નાખે અને ભભકા માટેનો ખર્ચ પણ ઘટાડાય એટલો ઘટાડે. આતિથ્ય અને શિષ્ટાચારના વિધિઓ પાછળ ખર્ચવા ધારેલી પાઈઓ પાઈ બચાવીને દરેક સ્વાગત સમિતિ તેને મૂંગા કરોડો દરિદ્રોના હિતાર્થે ખર્ચવા માટે સાચવી રાખે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૯-૮-૧૯૨૭

૧. આ અપીલ આ તારીખે ચિકમગલુરથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી.

૩૩૮. એસ. ડી. નાડકર્ણીને પત્ર

બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૧૯, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તેની સાથે અસ્પૃશ્યતા વિશે બહુ કાળજીપૂર્વક લખેલા તમારા લેખો પણ મળ્યા. મેં માન્યું હતું કે આ લેખો તમારા બીજા લેખોની કોટીના હશે. એટલે મેં તરત જ એમને ટાઈપ કરવા આપી દીધા, જેથી એ ટાઈપ કરેલી નકલોમાં તમારે કંઈ સુધારા કરવા હોય તો તે કરવા માટે તમને મોકલી શકાય. પણ તમને મોકલતાં પહેલાં એ નકલો હું વાંચી જવા માગતો હતો. તે વાંચી લેતાં મને જણાયું કે મેં કહ્યું તેમ તે બહુ કાળજીથી લખાયા હોવાં છતાં એમાં મૌલિકતા નહોતી, તેમ તમારાં લખાણોમાં જેવામાં આવતી સંગીન તાર્કિકતા પણ નહોતી. એની વિગતે સમીક્ષા કરવા માટે મારી પાસે સમય નથી. પરંતુ અસ્પૃશ્યતાની તમે કરેલી વ્યાખ્યામાં દેખાતી ખામી માત્ર હું બતાવીશ. આ વ્યાખ્યા મને તો ગમે તેમ પણ વધારે પડતી ભારેખમ લાગે છે.

અસ્પૃશ્યતાનો અર્થ એવો થતો નથી કે કોઈને અળગો રાખવો. પરંતુ જન્મના અમુક સંજોગોને લીધે અસ્પૃશ્ય ગણાવું એ છે. શરૂઆતના ફકરાઓ ઉપરથી પેટામથાળું ચોક્કસ અને વિશિષ્ટ લાગ્યું, પણ બીજા ફકરાઓમાં તમે એને વળગી રહ્યા નથી.

બીજા લેખમાં તમે ટાંકેલાં શાસ્ત્રવચનો અસ્પૃશ્યતાને નિરર્થક સાબિત કરવાને બદલે એના વધારે પડતા પાલન ઉપર પ્રહાર કરતાં લાગે છે. જે તમારે શાસ્ત્રોને આધારે ચર્ચા કરવી હોય તો સાચેસાચ વધારે ઊંડા ઊતરીને ચર્ચા કરવાની જરૂર છે. અસ્પૃશ્યતાનો વિચાર ક્યારે ઉદ્ભવ્યો અને તે કોને કોને તથા કઈ કઈ બાબતોને લાગુ પડે છે તે તમારે શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણો આપીને બતાવવું જોઈએ. આ વિષય ઉપર પંડિત સાતવળેકરે લખેલો શાસ્ત્રીય ગ્રંથ તમે વાંચ્યો છે કે કેમ તે હું જાણતો નથી. એક રીતે એ ગ્રંથમાં જાણવા જેવી લગભગ બધી માહિતી આપેલી છે.

આ વિષય પર યંગ ઇન્ડિયા માટે તમારે જે વિદ્વત્તાભર્યા લેખો લખવા હોય તો તમને સમય મળ્યે એનો વધારે ચીવટથી અભ્યાસ કરીને કશુંક મૌલિક લખી આપો એમ હું ઇચ્છું છું. અથવા તો શુદ્ધ અને નિર્ભેળ હિંદુ ધર્મમાં અસ્પૃશ્યતા માટે શાસ્ત્રોનો આધાર છે એમ માનીને પણ એવું કંઈક મૌલિક અને લોકોને ગમે એવું લખો કે જેમાં અત્યારે પળાતી અસ્પૃશ્યતાની — એ પાળવાની રીતની તથા એને લાગુ પાડવાના ક્ષેત્રની બંનેની — અતિશયતા ઉપર પ્રહાર થાય અને હાંસી થાય. તમારા લેખો આ સાથે પરત કર્યા છે.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૬૩૨

૩૩૯. કે. પી. પદ્મનાભ આચરને પત્ર

બેંગલોર,
ઑગસ્ટ ૧૯, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમે મને કશું નવું કહ્યું નથી. મારો સવાલ સાદો હતો. તે એવો હતો કે તમે પોતે કોઈ પ્રયોગ કર્યા છે કે કેમ, અને કર્યા હોય તો એનું શું પરિણામ આવ્યું? એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાને બદલે તમે તો મને એક મોટો નિબંધ લખી મોકલ્યો, જેની મારે કશી જરૂર નહોતી. લોકો મને જાતજાતની બાબતો વિશે સલાહ આપતા પત્રો લખે છે, પણ એમને પોતાને એની કશી જાતમાહિતી હોતી નથી. મેં માન્યું હતું કે તમે વૈદકશાસ્ત્રની પદવી લીધી હોવાથી કદાચ તમને આ વિષયનું કંઈકે જ્ઞાન હશે.

આહારમાં સુધારા કરવા વિશે પશ્ચિમના દેશોમાં લખાયેલાં લગભગ તમામ પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં છે. તે અમુક હદ સુધી જ સારાં છે. એમાં લખેલી ઘણી વાતો સાચી માનતાં પહેલાં ખૂબ જ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે, કેમ કે આપણી આહારની ટેવો એમની ટેવો કરતાં ભિન્ન છે. પાશ્ચાત્ય સંજોગોમાં કરેલા પ્રયોગોથી નીપજેલાં પરિણામો અહીં કરેલા પ્રયોગોથી નીપજતાં પરિણામોને મળતાં આવે જ એવું હમેશાં બને નહીં. અને બીજું, મેં એ પણ જોયું છે કે બધા પ્રયોગોનું બયાન વિગતે આપેલું હોતું નથી. ઘણી હકીકતો છોડી દીધેલી હોય છે. આપણે દાક્તર હોઈએ કે બીજા કોઈ ધંધો કરતા હોઈએ, આપણા ઘણાખરા લોકો પોતાના ધંધામાં વૈજ્ઞાનિક રસ લેતા નથી. આપણું લક્ષ કેવળ પૈસા કમાવા અથવા જેમ તેમ કરીને જીવનનું ગાડું ગબડાવે જવું એટલું જ હોય છે. આને લીધે જ આપણા દેશમાં મૌલિક સંશોધનકાર્ય બિલકુલ થતું નથી.

હું જાતે હવે પ્રયોગો કરી શકું એમ નહીં હોવાથી, બીજા લોકોના અનુભવનો લાભ હું ખુશીથી લેવા ઇચ્છું છું, પણ એ અનુભવ સાચો અને વાસ્તવિક હોવો જોઈએ, પુસ્તકિયા માહિતી નહીં.

તમે ટાઈપ કરી મોકલેલા લખાણની બીજી નકલ કદાચ તમારી પાસે નહીં હોય એમ માનીને એ હું તમને પાછી મોકલું છું.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૬૩૩

૩૪૦. ડી. ડબલ્યુ. કલાનીને પત્ર

બેંગલોર,

ઑગસ્ટ ૧૯, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. નવલકથા માત્ર વાંચવાનું બંધ કરી રામનામનું રટણ કરવાનું રાખો. બની શકે તો ભગવદ્ગીતા મૂળ સંસ્કૃતમાં શીખી લો. રોજ ઠંડા પાણીએ નાહવાનું રાખો. ખુલ્લી હવામાં સૂવાની ટેવ પાડો. રાત્રે વહેલા સૂઈ સવારે વહેલા ચાર વાગ્યે ઊઠવાનું રાખો અને ઊઠતાં વેંત ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરો કે તે તમને તમામ બૂરા વિચારો મનમાંથી હાંકી કાઢવાનું બળ આપે. રાત્રે ઊંઘમાં સ્વપ્નદોષ થાય ત્યારે એનાથી ખિન્ન થઈ આખો દિવસ જીવ બાળવો નહીં. દરેક વખતે એનું કારણ શોધી કાઢી બીજી વખત એ કારણથી અળગા રહો. આ દર્દની તમારા પિતાને વાત કરી એમને કહી દો કે જ્યાં સુધી સ્વપ્નદોષ ઉપર અને તમારા વિચારો ઉપર તમે કાબૂ ન મેળવી શકો ત્યાં સુધી તમારે માટે લાંડન જવું બિલકુલ નકામું છે.

તમારું અંગ્રેજી પાકું કરવાનો વિચાર કરતાં પહેલાં મારી તમને સલાહ છે કે પહેલાં હિંદી અને સંસ્કૃત શીખવા માંડો અને આ બંને ભાષાઓ તમને સારી રીતે આવડી જાય પછી અંગ્રેજી પાકું કરવાનું કામ જરૂર આગળ ચલાવો.

તમારો સહૃદયી

ડી. ડબલ્યુ. કલાની

જૂનું સક્કર

(સિંધ)

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ એન. ૧૯૭૭૫

૩૪૧. એન. સેતુરામનને પત્ર

આશ્રમ, સાબરમતી,

ઑગસ્ટ ૧૯, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. હું નથી માનતો કે કોઈ પતિને એની પત્ની ઉપર અથવા કોઈ માબાપને એમનાં ઉંમરે પહોંચેલાં સંતાનો ઉપર એમના પોતાના વિચારો ઠેકી બેસાડવાનો કશો અધિકાર છે. પરંતુ પતિ કે પિતા પોતે જ્યાં ન માનતા હોય એવી ચીજ પત્ની કે સંતાનોને લાવી આપવા બંધાયેલા નથી. જો એવા પતિની પત્ની પાસે એના પોતાના ખાનગી પૈસા હોય — આવા પૈસા એના પતિએ કે એના સાસુસસરાએ એને આપેલી ભેટોમાંથી એણે મેળવ્યા હોય અથવા એના પોતાના પિયરથી તે લાવી હોય એ સંભવિત છે — તો એનો ઉપયોગ એની મરજી મુજબ કરવાનો એને પૂરેપૂરો અધિકાર છે. કુમળી વયનાં બાળકોની બાબતમાં, જ્યારે પતિપત્ની વચ્ચે મતભેદ પડે ત્યારે કોણે એ બાળકોનાં જીવન ઉપર નિયમન રાખવું એનો

કોઈ કાયમનો નિયમ હું બતાવી શકતો નથી. આ બાબત એવી છે જે ઘણે ભાગે બંનેએ એક-બીજા સાથે બાંધછોડ કરીને પતાવવી જોઈએ. કૌટુંબિક જીવનમાં તો સંબંધોનું નિયમન આપ્પરે પ્રેમના નિયમને આધીન હોવું જોઈએ. અને તેથી અન્યોન્યના વ્યવહાર માટે ખરું જોતાં કશા કડક અને અટળ નિયમો બનાવી શકાય નહીં. એક કિસ્સામાં જે વ્યવહાર પૂરેપૂરો વાજબી હોય તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ સરખા લાગતા બીજા બધા કિસ્સામાં બધી રીતે બંધબેસતો ન પણ થાય.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત એન. સેતુરામન

તિરુક્કનંગુડી

કિવાલૂર, એસ. આઈ. રેલવે

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૦૩

૩૪૨. એક પત્ર

આશ્રામ, સાબરમતી,
ઓગસ્ટ ૧૯, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારા પ્રત્યે મને પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ છે. તમારી આવી હાલત કેવળ અતિશય હસ્તદોષને લીધે થઈ છે. હવે તો કશી ઉત્તેજના વિના પણ તમારું વીર્ય બહાર નીકળી જાય છે એ દેખીતું છે. તમને મારી સલાહ એ છે કે કંઈ નહીં તો છેવટ એક વરસ સુધી એટલે તમારી જાતને કાબૂમાં રાખવા જેટલી તમારામાં શક્તિ આવતાં સુધી, — પછી એ શક્તિ વરસ પૂરું થતાં પહેલાં આવે કે પછી આવે — તમારે તમારી પત્ની પાસે બિલકુલ જવું નહીં. આ રીતે પત્નીના સમાગમનો ત્યાગ કરવાનું કારણ તમારાં માબાપને કહેતાં શરમાશો કે અચકાશો નહીં. જ્યારે તેમને સમજાશે કે તમે કેવી રીતે શરીરની તાકાત ગુમાવી છે અને રોગિષ્ઠ બન્યા છો ત્યારે તેમનામાં સહેજ પણ ડહાપણ હશે તો તેઓ તમારા સ્ત્રીત્યાગનું કારણ જાણીને તમારી ગુમાવેલી શક્તિ પાછી મેળવવાના તમારા પ્રયત્નમાં કશી દખલ નહીં કરે. તમારી રસોઈ તમારી જાતે બનાવી લેતાં તમારે શીખી લેવું જોઈએ, જેથી તમારે જોઈતો ખોરાક તમે બનાવી લઈ શકો. સાઈકલ ચલાવવાનું બંધ કરજો. કોલેજમાં ચાલીને જજો અને માત્ર સારા છોકરાની જ સોબતમાં રહેજો. પરીક્ષામાં પાસ થઈ જવાની ઉતાવળ કરશો નહીં. એને માટે જે સમય જોઈએ તે લેજો. રાત્રે વહેલા સૂઈ જાઓ. અને તે વખતે સારા વિચારો મનમાં લાવી મદદ માટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરો. આ વખતે મનમાં એવી સહજ શ્રદ્ધા રાખો કે આપણું ભાવિ ઘડનાર કોઈ દેવી શક્તિ છે અને તે આપણી જાતને સુધારવા માટેની આપણી અંતરની અંખનાનો જવાબ આપે છે. પથારીમાં સૂતાં પહેલાં થોડું ચાલવાનું રાખો, પણ વધારે પડતા થાકી જવાય એટલું ન ચાલશો. સમય ગમે તે થયો હોય તોપણ, ઊંઘમાંથી જાગો કે તરત પથારીમાંથી બહાર નીકળી જાઓ અને સૂવાનો ફરી સમય થતાં સુધી બીજી વાર ઊંઘશો નહીં. પણ માથું એટલું ભારે લાગે કે ઊંઘ્યા વિના ચાલે નહીં, તો જેટલી જરૂર જણાય એટલી ઊંઘ લઈ લેવી. રાતના

૯-૦૦થી પરોઢના ૪-૦૦ વાગ્યા સુધી સળંગ, વચ્ચે જાગ્યા વિના, મીઠી મધુરી ઊંઘ આવવાની ટેવ પડે ત્યાં સુધી આ અખતરો દરેક રાત્રે કરતા રહેજે. સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠી દાતાણ કર્યા પછી જે પેટ સાફ થઈ શકે અને એટલા વહેલા નાહવા જેટલી શક્તિ હોય તો પૂરેપૂરું સ્નાન પણ કરી લો. પછી ભગવદ્ગીતા અથવા બીજા કોઈ ધાર્મિક પુસ્તકનો અર્ધો કલાક પાઠ કરો. અથવા ચિત્તની એકાગ્રતા ઝાઝો સમય ન રાખી શકાય તો ઓછામાં ઓછી પાંચ મિનિટ એકલું રામનામ જાપો અને પછી એકાગ્રતા રહે કે ન રહે તોપણ બીજી પાંચ મિનિટ પ્રાર્થના કરો, પણ આ બધો વખત એકાગ્રતા લાવવા પ્રયત્ન તો કરતા જ રહો. આ ધાર્મિક વિધિ પતે એટલે ઓછામાં ઓછું અર્ધો કલાક ખુલ્લામાં ફરવા જાઓ. ફરીને આવ્યા પછી ખાંડ નાખ્યા વગરનું ગરમ કરેલું તાજું દૂધ એક કપ ભરીને પી જાઓ. તે પછી જે મળી શકે તો કોઈક તાજું ફળ ખાવું. તે ન મળે તો ૨૦ સૂકી ટ્રાફા ખાઈ જવી. ટ્રાફા સારી રીતે ધોવી અને બરાબર ચાવીને ખાવી. તે પછી ૧૦ કે ૧૨ વાગ્યા સુધી અથવા તમારા જન્મવાના સમય સુધી બીજું કંઈ ખાવું નહીં. જન્મવાના સમયે એક નાની ભાખરી અને સારી રીતે સ્વચ્છ કરીને બાફેલું કોઈક શાક મીઠું નાખ્યા વગરનું ખાવું. એથી વિશેષ કંઈ પણ ખાવું નહીં. સાંજે અંધારું થતાં પહેલાં સવારના જેટલું જ દૂધ અને શાક સાથે કે શાક વિના ભાખરી ખાવી; જે શાક ન ખાઓ, તો ટ્રાફા અથવા તાજું ફળ ખાજે. તમને ભાખરી બનાવતાં ન આવડતું હોય તો તે તમારે શીખી લેવું જોઈએ. શાકમાં ગમે તે લીલું શાક ખાઈ શકાય. બનતા સુધી સ્ટાર્ચવાળાં શાક ન ખાવાં. પણ જ્યારે લીલું શાક ન મળે, ત્યારે બટાટા અથવા એના જેવું સ્ટાર્ચવાળું બીજું ગમે તે શાક એમાં તાજું લીંબુ નિચોવીને લઈ શકાય. ખાંડ કે મસાલા બિલકુલ ખાવા નહીં. પેટ સાફ રાખવાની કાળજી લેવી. અને રાત્રે સૂતી વખતે માટીનો પાટો પેટ ઉપર બાંધવો.

મારાં અંગ્રેજી પુસ્તકો ગાર્ડ ટુ હેલ્થ અને સેલ્ફ રિસ્ટ્રેઇન્ટ વર્સસ સેલ્ફ ઇન્ડલ્જન્સ વાંચવાથી કદાચ તમને લાભ થશે.

રાતે કે દિવસે જે વીર્યપાત થાય તો તરત જ ઠંડા પાણીથી કટિસ્નાન કરવા માંડવું. હસ્ત-દોષ તો કોઈ પણ સંજોગોમાં ન જ કરવો. સહેજ પણ વિકાર થતો લાગે કે તરત ઊભા થઈ જવું અને મૂઠી વાળીને ઝડપથી ચાલવા માંડવું. મૂઠી એટલી જોરથી વાળેલી રાખવી કે જાણે તમે કોઈને મુક્કો મારવા જતા હો. રોજ ઓછામાં ઓછું અડધો કલાક સુધી રેંટિયે બેસી, પ્રભુમાં મન પરોવી, સાચી નમ્રતા ધારણ કરી, સેવાભાવ રાખી, એકચિત્તે કાંત્યા કરજે. એનાથી તમારું મન સ્વસ્થ બનશે. ગુમાવેલું સ્વાસ્થ્ય પાછું મેળવવા અને ભૂતકાળને ભૂંસી નાખવા દૃઢ નિશ્ચય કરજે. ભૂતકાળની ભૂલોનો ઉદાસ ચહેરો વિચાર કર્યા કરવાને બદલે એને ભૂલી જજે. વીર્યપાત થાય તોપણ મનથી દુઃખી નહીં થતાં, મનને મક્કમ રાખી એની ઉપેક્ષા કરતાં શીખજે. તમારું મન આખો દિવસ તમારી જાતના જ વિચારો કર્યા કરવાને બદલે સદાયે ઉમદા વસ્તુઓમાં પરોવાયેલું રહે એમ કરજે.

તમારો સહૃદયી

આર. બી. ટી.

બનારસ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૦૪

૩૪૩. બી. ગોપાલાચારને પત્ર

ચિકમગલુર,
ઓગસ્ટ ૧૯, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારા પ્રશ્નોના જવાબ આ પ્રમાણે છે :

૧. હું એમ માનું છું કે નીચેની શરતોનું પાલન થયા વિના રાજ્યે મદદ માગવી ન જોઈએ અને કોઈ માગે તો આપવી ન જોઈએ :

જે શાળામાં મુખ્ય શિક્ષક અથવા શિક્ષકો પીંજતાં અને કાંતતાં શીખવા અને તે બંને વિષયોની પરીક્ષા પસાર કરવા તૈયાર હોય તેવી દરેક શાળાના મુખ્ય શિક્ષકને અથવા તો એવી લાયકાત પ્રાપ્ત કરનાર શિક્ષકને તેના ચાલુ પગારમાં વધારા રૂપે માસિક રૂપિયા પાંચ મળવા જોઈએ. એમાં એવી શરત હોવી જોઈએ કે આ રીતે પગારવધારો મેળવનાર એવી બાંધધરી આપે કે દર મહિને દરેક છોકરા કે છોકરી દીઠ ઓછામાં ઓછા ૬ આંકનું પાંચ તોલા સૂતર તેઓ તૈયાર કરાવી આપશે. આ પગારવધારો ત્યારે જ મળશે જ્યારે શાળાના ઈન્સ્પેક્ટર ઉપર મુજબ સૂતર તૈયાર થયાનું તથા કાંતવાના સરસામાન માટે બાળકદીઠ ચાર આના મૂડીરોકાણ ખાતે ખર્ચ કર્યાનું એમ બે પ્રમાણપત્રો આપશે.

નોંધ : મારો અનુભવ એવો છે કે આવો કોઈ પ્રબંધ નથી થતો ત્યારે શાળાઓમાં હાથ-કાંતણ દાખલ કરવા પાછળ કરેલો ખર્ચ સાવ નકામો નીવડે છે. એટલે આ શિક્ષકોને તથા જરૂર હોય તો આરંભને તબક્કે છોકરા-છોકરીઓને પણ શીખવવા માટે ફરતા શિક્ષકો તથા તેમનું કામ તપાસનાર તાલીમ પામેલા ઈન્સ્પેક્ટરોનો સ્ટાફ તૈયાર ન હોય ત્યાં સુધી શાળાઓમાં કાંતવાનું દાખલ કરવું ખોટું ગણાશે.

૨. કાંતવાનું કેવળ એવી પ્રાથમિક અને મિડલ સ્કૂલોમાં ફરજિયાત બનાવવું જોઈએ જ્યાં મ્યુનિસિપાલિટી અથવા લોકલ બોર્ડના મોટા ભાગના મતદારોની આ બાબતમાં સંમતિ હોય. જ્યાં હાથકાંતણ લોકોને પસંદ ન હોય ત્યાં એની ફરજ પાડવી નિર્ણયક નીવડશે.

૩. કમનસીબે અત્યારનો અનુભવ એવો છે કે છોકરીઓ કરતાં છોકરાઓ કાંતવાનું વધારે જલદી શીખી લે છે. એટલા માટે હું છોકરાઓ અને છોકરીઓ વચ્ચે આ બાબતમાં ભેદ પાડવાનું પસંદ કરતો નથી, અને છોકરાઓ તથા છોકરીઓનાં મગજમાં એવો વિચાર ઘુસાડવો કે કાંતવું એ તો મુખ્યત્વે છોકરીઓનું કામ છે, છોકરાઓનું નહીં, એ ખોટું છે. કાંતવાને એક રાષ્ટ્રીય કર્તવ્ય સમજવાનું છે અને છોકરાછોકરીઓને એનાથી સારા સંસ્કાર મળે છે તે ખાતર એને માન આપવાનું છે.

૪. શાળાઓમાં કાંતણ દાખલ કરવાનો વિચાર કરતી વખતે એની સાથે રૂ ઉગાડનાર પ્રદેશોના પ્રશ્નને જોડવો અસ્થાને છે. અને કપાસના છોડ (એટલે કે દેવકપાસની જાતના છોડ) તો ગમે ત્યાં રોપી શકાય છે.

૫. મૈસૂર રાજ્યમાં કેળવણીનો લાગો કેટલો અને કોની પાસેથી લેવાય છે તેની મને ખબર નહીં હોવાથી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હું આપી ન શકું.

૬. જેમ સહકારી પ્રવૃત્તિની બાબતમાં કરવામાં આવ્યું હતું અને હજી પણ થઈ રહ્યું છે તેમ ઉદ્યોગ ખાતા તરફથી પ્રચાર થાય તો જ લોકોની સહાનુભૂતિ અને મદદ મેળવી શકાય. હાથ-કાંતણ હકીકતમાં સહકારી પ્રવૃત્તિની મોટામાં મોટી સખી છે.

૭. સરકાર તરફથી ચાલતાં આદિકર્ણાટક ઉદ્યોગલયોમાં વણાટખાતાં અલગ હોવાથી શાળાઓમાં તૈયાર થતું તમામ સૂતર આ ખાતામાં વણાટકામ માટે મોકલી આપવું જોઈએ અને વણાટ કામ કરનાર સંસ્થાઓએ સૂતર તૈયાર કરનાર શાળાઓને આ સૂતરની અગાઉથી ઠરાવેલી કિંમત ચૂકવી આપવી જોઈએ.

જો આ કામ તમારે ખરા દિલથી કરવું હોય અને જો તમને ખાતરી થઈ હોય કે કાંતણ પ્રવૃત્તિ સર્વત્ર ફેલાવ્યા વિના છૂટકો નથી, તો હાથે કાંતવાના હુન્નરની શાસ્ત્રીય કારીગરી મેળવી લેવા ઉપર તમારે થોડું ધ્યાન આપવું જોઈએ. જો તમે આ પ્રશ્નો હાથ પર લેતાં પહેલાં એક આખો મહિનો આ ખાતે આપો તો એક મહિનામાં અને રોજ ઓછામાં ઓછો એક કલાક આપો તો ત્રણ મહિનામાં આ કામ તમે સહેલાઈથી શીખી લઈ શકો. આવું જ્ઞાન મેળવ્યા વિના ધારાસભામાં નર્મ પ્રશ્નો પૂછીને સરકારનો દોષ કાઢવાથી અથવા સરકારના ઉપર જવાબ-દારી નાખવાથી કામ બગડવા સંભવ છે. કારણ કે સરકાર તો આખરે આજુબાજુના વાતાવરણનો જ પડવો પાડી શકે, અને સરકાર આખરે તો લોકો એને જેવી બનાવે એવી જ હોય છે. લોકોના પીઠબળ વિના એની પાસે કોઈ સત્તા કે કાર્યશક્તિ હોતી નથી.

તમારો સહૃદયી

શ્રીયુત બી. ગોપાલાચાર

આર. એ. સભ્ય

તીર્થહલ્લી

શિમોગા જિલ્લો

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૮૦૫

૩૪૪. વસુમતીબહેન પંડિતને પત્ર

શ્રાવણ વદ ૮ [ઓગસ્ટ ૨૦, ૧૯૨૭]^૧

ચિ. વસુમતી,

તમારો કાગળ મળ્યો છે. હરિભાઈનાં વિધવા બહેનની ઉંમર કેટલી છે, તેનું શરીર કેવું છે? તે કેટલું ભણેલ છે, વગેરે હકીકત જણાવજો. કુસુમનો કાગળ ભણ્યો આવ્યો હતો. તે સ્વસ્થ લાગે છે. ભાઈ મૃત્યુંજયની પાસેથી શીખવાનું કેમ બંધ કરવું પડ્યું?

તમે ગુજરાતી શીખવાની શરૂઆત કંઈ વખત પહેલાં તો નથી કરી કે? ઉત્તમચંદનાં પત્નીને કેટલું ગુજરાતી આવડે છે? ગજા ઉપરવટ કશું હાથ ન ધરવું.

રહી ગયેલી રોજનીશી મને જોઈએ. તેમાંથી જે મને મળે છે તે બીજા કાગળોમાંથી નથી મળતું. મારી તબિયત ઠીક છે. ૨૯મી તારીખે મૈસૂરની મુસાફરી પૂરી થશે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની નકલ પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૯૨; શ્રીમતી વસુમતી બહેન પંડિતના સૌજન્યથી.

૧. મૈસૂરના પ્રવાસની સમાપ્તિના ઉલ્લેખ પરથી આ વરસ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

૩૪૫. બેલુર મંદિરની મુલાકાતીઓ માટેની પોથીમાં નોંધ

ઓગસ્ટ ૨૦, ૧૯૨૭

આપણા દેશની સ્થાપત્ય કળા (શિલ્પકળા?)ના આ વૈભવનાં દર્શન કરવાનું મને મળ્યું તેથી મારી જાતને ભાગ્યશાળી સમજું છું. આ મંદિરમાં જે શરતોએ બીજા હિંદુઓને પેસવા દેવામાં આવે છે તે જ શરતોએ કહેવાતા અસ્પૃશ્યોને પણ પેસવા દેવામાં આવે એવી મારી ભલામણ છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૨૨-૮-૧૯૨૭

૩૪૬. બેલુર મંદિરમાં ભાષણ^૧

ઓગસ્ટ ૨૦, ૧૯૨૭

ભારતીય કલાવાળા અને જ્ઞેતાંવેત ચકિત થઈ જવાય એવા આ મંદિરની યાત્રાએ આવવાનું કોને મન ન થાય? પરંતુ મારા જેવા દરિદ્રનારાયણના પ્રતિનિધિના ભાગ્યમાં આવી કળાનાં દર્શનનો લલાવો લેવાનું હોય નહીં. મારો બધો સમય અને મારી બધી શક્તિ ગરીબોની સેવાને અર્પણ થયેલી છે. એટલે હું કબૂલ કરું છું કે જે કૈશવદાસે મને રૂ. ૫૦૦ની થેલી અર્પણ કરવાનું વચન ન આપ્યું હોત તો હું અહીં આવ્યો ન હોત.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧-૯-૧૯૨૭

૩૪૭. આર્સિકેરીની જાહેર સભામાં ભાષણ^૨

ઓગસ્ટ ૨૦, ૧૯૨૭

આજે આપણે કૃષ્ણજ્યંતીનો અર્થ નથી સમજતા, નથી આપણાં બાળકોને ભગવદ્ગીતા ભણાવતા. શિમોગામાં એક મિશનરીએ મને કહેલું કે તમારાં ઘણાં બાળકો ભગવદ્ગીતા શું છે એ પણ નથી જાણતાં. ભગવદ્ગીતા એવો અસામાન્ય ગ્રંથ છે કે જેને પ્રત્યેક ધર્મનો મનુષ્ય આદરથી વાંચી શકે છે, અને પોતાનાં ધર્મનાં તત્ત્વ તેમાં જોઈ શકે છે. જે આપણે પ્રત્યેક જન્માષ્ટમીને દિવસે શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રનું સ્મરણ કરતા હોત અને ગીતાપાઠ કરી તેનો અમલ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરતા હોત, તો આજની શોચનીય સ્થિતિમાં આપણે ન હોત. શ્રીકૃષ્ણે જે આદર્શ

૧. મહાદેવ દેસાઈના “સાપ્તાહિક પત્ર”માંથી.

૨. મહાદેવ દેસાઈના “સાપ્તાહિક પત્ર”માંથી. સભા મુસાફરો માટેના બંગલામાં ભરવામાં આવી હતી.

આપણી આગળ, પૃથ્વીની આગળ, રાખ્યો છે તે પ્રમાણે ચાલવામાં કશી અડચણ ન પડવી જોઈએ. એમણે આખી જિંદગી લોકસેવા કરી, લોકનું દાસત્વ કર્યું. ચાહત તો તેઓ સરદાર બની શક્યા હોત, પણ ઠકુરાઈ ભૂલીને તેમણે તો સારથિ બનવાનું પસંદ કર્યું. એમનો આખો જન્મ એક કર્મની ગીતા છે. જગતમાં એમણે ભલા ભૂપની પરવા ન કરી, અભિમાની દુર્યોધનના મેવા તજી વિદુરની ભાજી પસંદ કરી. બાળપણથી તે ગોસેવક હતા, એટલે તેમને ગોપાળ કહીએ છીએ. પણ એમનું નામ લેનારા આપણે મિથ્યાચારી બની બેઠા છીએ. ગોસેવા આપણે જાણતા નથી, ગાય અને ગોવંશને આપણે કષ્ટ આપીએ છીએ; આદિકર્ણાટક જેવા હિંદુનો દાવો કરનારા ગોવધ કરતાં અને ગોમાંસ ખાતાં આંચકો નથી ખાતા. આપણાં ઢોરોની એટલી કંગાળ સ્થિતિ કરી મુકાઈ છે કે આપણાં બાળકોને જોઈતું દૂધ નથી મળતું, માંદાને દૂધ નથી મળતું. શ્રીકૃષ્ણના કાળમાં ગોપાલન હતું એટલે દૂધ, માખણનો તોટો નહોતો.

શ્રીકૃષ્ણમાં આજસ નહોતું. તેઓ તો આઠે પહોર જાગ્રત, અતંદ્રિત કાર્ય કરનારા હતા. આપણે આજે આજસુ અને પ્રમાદી બન્યા છીએ. જે આપણે તંદ્રા ન તજીએ તો શ્રીકૃષ્ણનું નામ લેવું નિરર્થક છે. ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે ભક્તિનો માર્ગ બતાવ્યો છે, તેમાં કહ્યું છે કે મારે નિમિત્તે કર્મ કર. લોકમાન્યે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે ભક્ત અને જ્ઞાની બનવા માગીએ તો કર્મ જ એક માર્ગ છે, પરંતુ ભગવાને બતાવ્યું છે કે એ કર્મ સ્વાર્થને વશ નહીં, પણ પારમાર્થિક હોવું જોઈએ. સ્વાર્થને માટે થતું કર્મ માત્ર બંધનરૂપ છે. યજ્ઞાર્થે થતું કર્મ બંધનમુક્ત કરનારું છે. એવું કયું કર્મ હોઈ શકે કે જે હું કરું, તમે કરો, બાળક કરે, બાળા કરે, હિંદુ કરે, મુસલમાન કરે, અને છતાં જે પારમાર્થિક હોય? મેં બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે કળિયુગમાં આવો યજ્ઞ રેંટિયાથી જ થઈ શકે છે. આ યુગમાં એ જ એક આપણું સુદર્શન ચક્ર થઈ શકે છે, કારણ એ દ્વારા આપણે કર્તવ્યશીલ થઈ શકીએ, ભગવાનનું નામ લઈ શકીએ અને પરમાર્થ કરી શકીએ.

તમે આ યજ્ઞમાં જેટલો હિસ્સો આપી શકો તેટલો આપો. ભગવાને પોતાની કૃતિમાં અને ગીતાજીમાં બતાવ્યું છે કે ભક્ત બનવું હોય તો આપણે બ્રાહ્મણ અને ભંગી વિશે સમબુદ્ધિ રાખવી જોઈએ. જે આ વાત સાચી હોય તો હિંદુ ધર્મમાં અસ્પૃશ્યતા ન જ હોઈ શકે. તમે, જેઓ અસ્પૃશ્યતાને સંઘરી રહ્યા છો તેઓ, પણ આજની પુણ્યતિથિએ એ વાત ભૂલી જઈ અસ્પૃશ્યોની સેવાની પ્રતિજ્ઞા કરો. જે મનુષ્ય કૃષ્ણનું શરણ લે છે, ભગવદ્ગીતાને પોતાનો માન્ય ગ્રંથ સમજે છે, તેની પાસે હિંદુમુસલમાન વગેરે ભેદ નથી રહેતા. નથી રહેવા જોઈતા. માણસ કોઈ પણ ભાવથી ઈશ્વરની પૂજા કરે છે તે કૃષ્ણને પહોંચે છે. આ ભક્તિમાર્ગ, કર્મમાર્ગ, પ્રેમ-માર્ગમાં કોઈ પણ મનુષ્યના દ્વેષને સ્થાન નથી હોઈ શકતું. પણ તમને હિંદુમુસલમાનમાં પ્રેમ રાખવાનું કહેવાની આવશ્યકતા નથી; તમે તો અહીં સંપીને રહો છો. એ સંપ કાયમ રહો, અને હિંદુઓ સાચા હિંદુ બનો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧-૯-૧૯૨૭

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૧-૯-૧૯૨૭

૩૪૮. મીરાંબહેનને પત્ર

ઓગસ્ટ ૨૧, ૧૯૨૭

ચિ. મીરાં,

તારા પત્રો મળ્યા છે. મૈસૂરની સૌથી લાંબી મુસાફરી પૂરી થઈ, એટલે આવતે અઠવાડિયે હું તામિલ પ્રદેશમાં દાખલ થઈશ. સરનામું હવે મદ્રાસનું રહેશે. તે^૧ મહાદેવ તને લખશે. ૩૦મીએ સવારે મદ્રાસ જવા નીકળીશ. ટપાલ અહીં ૨૯મી તારીખ સુધી સ્વીકારાશે.

આસુરી વૃત્તિઓ સાથેના તારા સંગ્રામની વાતોથી મને આશ્ચર્ય થયું નથી. આપણા જેવાં અપૂર્ણ માનવો માટે તો આ સતત ચાલતો સંગ્રામ જ આપણી એક માત્ર કસોટી છે અને કાર્ય કરવા માટેની ચાનક છે. આ વૃત્તિઓ જ્યાં સુધી આપણા પર સવાર થઈ બેસે નહીં, ત્યાં સુધી સબ સલામત સમજવું. બેશક, મારે તો તને તું જેવી છે તેવી ઓળખવી છે ને જેવી છે. એમ થશે ત્યારે જ તું જેવી હોવી જોઈએ તેવી બનીશ.

નક્કી થયેલી મુદત કરતાં વધારાનો એક દિવસ પણ તારે ત્યાં રહેવાનું નથી. તે પછી હિંદીનું જે થવાનું હશે તે થશે. પરંતુ બાકી રહેલા સમય દરમિયાન પણ તું હિંદીથી કંટાળે એવી તારી સ્થિતિ ન થવી જોઈએ. તું હિંદીનાં તારાં બધાં થોથાં ફૂગાવી દે ને અનાયાસે જે શિખાય એટલું જ શીખે તોપણ હું નારાજ નહીં થાઉં. હિંદીના આ શિક્ષણ બાબત કશી બળજબરી ન થવી જોઈએ. તેમ છતાં, તું ઉદ્દૂર્ લખતાં ન ભૂલી જાય એટલું તો હું ઇચ્છું છું. પણ આ બધી બાબતોમાં તારી જાત પર બળજબરી કરીશ નહીં.

હા, વિનોબા એક અસાધારણ પુરુષ છે એ વાત સાચી છે. એમનું રુદન એ તો પોતાના સરજનહારને ભેટવાની એમની ઉત્કટ તાલાવેલી છે. તારાથી બને એટલો એમનો સત્સંગ કેળવજે અને બની શકે ત્યારે એમને તારી સાથે વાતે વળગાડીને એમના વિચારો એમની પાસેથી કઢાવજે. એમના ગાઢ સંપર્કમાં બીજી વાર આવવાનો અવસર તને ન પણ મળે. તારે એમને જે પ્રશ્નો પૂછવા હોય તે પૂછવા.

ગંગુ વિશે તારે ચિંતા કરવી નહીં. એ તને હજી પણ માર્ગદર્શન આપવા દે છે એટલું જ બસ છે. મને એટલું તો લાગે છે કે તેણે વાલુંજકરથી તદ્દન અલગ રહી પોતાના પગ પર ઊભા રહેવું જોઈએ.

સસ્નેહ,

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. પરદુડ; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૧. એસ. શ્રીનિવાસ આયંગરને ત્યાં, અમળદ બાગ, મઈલાપુર, મદ્રાસ.

૩૪૯. જમનાદાસને પત્ર

બેંગલોર,
મૌનવાર [ઓગસ્ટ ૨૨, ૧૯૨૭]^૧

ચિ. જમનાદાસ,

તમારો કાગળ મળ્યો. ભલે લખ્યો. હું તો તમારા કાગળો ઈચ્છું. તેના ઉત્તર લખી કદાચ કંઈક શાંતિ આપી શકું.

તમારું પૃથક્કરણ પણ સમજી શકું છું. તમને હું એક જ ઔષધિ હમણાં તો આપી શકું છું. તમામ અડચણો, ત્રુટીઓ, મારી પાસે રજૂ કર્યા પછી તમારે શ્રદ્ધા રાખીને મારા હુકમને પ્રકૃતિલતપણે વશ થવું. મારા હુકમમાં ભૂલ કે ખામી જોવામાં આવે તેનું પાપ કે તેની જવાબદારી તમારે મારા ઉપર નાખવાં. જે સિપાહી સિપાહીગીરી જાણે છે તે સરદારની ભૂલ જોતો છતો તેના હુકમ પ્રમાણે કાળજીપૂર્વક વર્તે છે. જે સરદારને માનનારો છે તે તો સરદારમાં જગત જુએ તોયે ભૂલ જોતો નથી. પહેલી આવડત અભ્યાસે આવે છે, બીજી તો આ જન્મ કે પૂર્વજન્મની તપશ્ચર્યાની પ્રસાદી છે. પહેલીમાં બુદ્ધિ કામ કરે છે, બીજીમાં કેવળ હૃદય.

તમારે વિશે ગયે અઠવાડિયે જ મેં નાનાભાઈને લખ્યું છે. પૈસાની ઉપાધિ ટળશે. ઢીલો થાય તેને અપરિહાર્ય સમજી સહેજે. નાનાભાઈની સાથે છૂટથી વાતો કરી તે જેમ કહે તેમ કરજો. એ હમણાં તો હુકમ.

અહીં આવવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે આવી જજો. પૈસા આશ્રમેથી માગજો. તબિયત સાચવજો જ.

બાપુના આશીર્વાદ

[તા. ક.]

ઠે. Bangalore આ માસની આખર સુધી.

[મૂળ ગુજરાતી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ટપલપ; શ્રીમતી રાધાબહેન ચૌધરીના સૌજન્યથી

૧. ગાંધીજીના મૈસૂરના પ્રવાસની પૂર્ણાહુતિના ઉદ્દેશ્ય પરથી. આ પછીનો પત્ર પણ જુઓ.

૩૫૦. આશ્રમની બહેનોને પત્ર

મૌનવાર [ઓગસ્ટ ૨૨, ૧૯૨૭]

બહેનો,

મૈસૂરની લાંબામાં લાંબી મુસાફરી કાલે પૂરી કરીને અહીં પાછા આવ્યા. આ અઠવાડિયાની આખરે એટલે મંગળવારે ૩૦મી તારીખે મૈસૂર તદ્દન છોડવાનું છે. એટલે સોમવાર પછી પહોંચવાના કાગળો મદ્રાસ મોકલવા રહેશે. ઠેકાણું બરોબર હું નથી જાણતો.

બહેનો સીવવા વગેરેનું કામ કરી સંકટનિવારણ ક્ષણમાં ભરશે એ બહુ સરસ વાત છે. જે મજૂર સ્ત્રીઓ આશ્રમમાં કામ કરે છે તેને પણ આ કામમાં ભેળવજો. એ બહેનો સીવે એમ હું નથી કહેતો. પણ ઈચ્છા કરે તો એક દિવસનું દહાડિયું તેમાં આપે. અત્યારે તો આ મશે તેના પ્રસંગમાં આવો એટલુંજે બસ થાય. જરા પણ તેઓની ઈચ્છા ન થાય તો ન આપે. આપણે આશ્રમમાં કામ કરતા મજૂરોના જીવનમાં પ્રવેશ નથી કર્યો એ વાત આ વેળા સમજી લઈએ તો આગળ ઉપર એ સંબંધ વધારે બંધાય. ગીતાની સમદર્શિતા આપણે કેળવવાની છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૩૬૬૩ તથા બાપુના પત્રો-૧ : આશ્રમની બહેનોને,
પા. ૩૩-૪

૩૫૧. છગનલાલ જોશીને પત્ર

ઓગસ્ટ ૨૨, ૧૯૨૭

તમારા બંને કાગળો મળ્યા છે. કાકા આજે સોનાની ખાણો જોવા ગયા છે, એટલે તેને કાગળ નથી બતાવી શક્યો. તે આવ્યે લખશે ને પછી કાગળ પાછો મોકલીશ, કે તે મોકલશે. મહાદેવ આ ઉપરાંત લખવું હશે તે લખશે.

તમે મને કાગળ લખ્યો તે બરોબર હતું. ન લખત તો તે ખોટું ગણાત. એ કાગળ સાચવવા જેવો ન લાગવાથી ફાડી નાખ્યો. તે, જેટલા ઓછા વાંચે તેમ હાલ ઠીક, એ દૃષ્ટિ તે ફાડવામાં હતી.

તમે લખ્યું તેમાંનો પહેલો ભાગ હું જાણતો હતો એટલે કે મગનલાલના અપવાસ^૧ સુધીની હકીકતની મને ખબર હતી. અપવાસ પછી પણ, કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો બંનેએ ભંગ કર્યો એ નવી ખબર હતી, ને રામદાસનો અનુભવ પણ નવી ખબર હતી. તેમાંથી મને વહેમો ઉત્પન્ન થયા છે ખરા, પણ મારા અભિપ્રાયનું, તે કારણ નથી. મારા અભિપ્રાયનું કારણ તો કેવળ સત્યનો ભંગ છે. જે, સત્યનો ભંગ કરે [તેને] તે બીજી રીતે સારા હોય તોપણ સત્યાગ્રહ રાખનાર આશ્રમમાં ન જ સંઘરી શકાય. વળી પોષણ, આશ્રમ ઘણે અંશે કરે છે. એ પોષણ, જે,

૧. જુઓ “બળવંતરાય મહેતાને પત્ર”, ૨-૯-૧૯૨૭ પછી.

આશ્રમની સેવા ન કરી શકે, તેનું કરવાનો આપણો ધર્મ નથી, આપણને અધિકાર નથી. એટલે નિર્ણયનું કારણ, કેવળ, . . . ના સિદ્ધ થયેલા જૂઠું બોલવાના દોષો છે. પણ તમે બધા, શાંતિ-પૂર્વક એ જ નિર્ણય ઉપર આવી શકો તો જ મારી સલાહનો અમલ કરજો. મને ઉતાવળ નથી, ને છે. નથી કેમ કે આવાં કામોમાં સંપૂર્ણ વિવેકબુદ્ધિ હોવી જોઈએ; છે એટલે અંશે કે જ્યારે નિર્ણય થઈ જાય પછી તેના અમલમાં ઢીલ કરવી એ અધર્મ છે.

આ કાગળ કાર્યવાહક મંડળ અવશ્ય વાંચે ને સમજે. મને હજી પૂછવું ઘટે તે પૂછો. નિર્ણય ઉપર આવવાને સારુ જે મારી પાસેથી તમારે જાણવું જોઈએ તે તો જરૂર જાણજો.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૩૫૨. છગનલાલ જ્ઞેશીને પત્ર

ઓગસ્ટ ૨૨, ૧૯૨૭

તમારી સગવડને સારુ આ નોખો કાગળ લખું છું.

તમારું ને મગનલાલનું હજી રાગે નથી પડ્યું એ દુઃખદ છે. પણ અનિવાર્ય છે એમ પણ સમજું છું. તમારી બધાની બે વેળા સ્પષ્ટ પ્રતિજ્ઞા થઈ ચૂકી એટલે હવે બેમાંથી એક પણ ત્યાંથી ખસી નથી શકતા, ને નોખા નથી થઈ શકતા. તમારી વચ્ચે હવે તો વિવાહગાંઠ અથવા આધ્યાત્મિક સંબંધ થયો તે, નથી તમે તોડી શકતા, નથી બીજો કોઈ તોડી શકતો. આ નૈતિક વાત થઈ. નીતિ છોડીને મનુષ્ય બધા બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે, એ જુદી વાત છે.

આમ હોઈ તમારો સંબંધ મીઠો કેમ થાય એ જ વિચારવાનું રહ્યું. આપણે બધાં પરણેલાં છીએ એટલે સ્ત્રીપુરુષ કેમ વર્તે છે એનો વિચાર કરી અહીં પણ વર્તવું રહ્યું. મગનલાલ લાલ આંખ કરે ત્યારે તમે પ્રેમપૂર્વક બરફ જેવા થજો. તમે લાલ આંખ કરો ત્યારે મગનલાલ બરફ બને. એમ અરસપરસ આપલે ન થઈ શકે તો બાએ કર્યું તેમ કરજો. જ્યારે બાને સારુ મેં દરવાજો ઉઘાડ્યો ત્યારે બાએ “શરમાઓ” કહીને મને શરમાવ્યો, ને બહાર જવા તૈયાર થયેલી પાછી હતી.^૧ તમારાથી તો “નોખા ન જ થવાય,” એમ ગોવર્ધનભાઈની^૨ કુમુદની^૩ જેમ ગોખજો. પછી, તમારામાં જે “પ્રમાદધન”^૪ હશે તેને ઈશ્વર મારશે, કે કઈ રીતે છુટકારો કરશે એ તો તે જ જાણે. એ તો નિત્ય નવી કથા રચનારો છે એટલે એને ગોવર્ધનભાઈનો આશ્રય નહીં લેવો પડે. એની ઉપર વિશ્વાસ રાખજો.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૧. જુઓ આત્મકથા, ભાગ ૪, પ્રકરણ ૧૦.

૨. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી, ગુજરાતી નવલકથા સરસ્વતીચંદ્રના કર્તા.

૩. સરસ્વતીચંદ્રની નાયિકા.

૪. સરસ્વતીચંદ્રનું એક ખીનું પાત્ર, જેની સાથે કુમુદને પરણાવી હતી.

૩૫૩. ગંગાખડેનને પત્ર

ઑગસ્ટ ૨૨, ૧૯૨૭

તમારો કાગળ મળ્યો હતો. કાકાસાહેબે પણ તેની ઉપરનો વંચાવ્યો. મારી સાથે મુસાફરી કરવાની, ને તેની સાથે, કાકાસાહેબની સેવા કરવાની તમારી ઈચ્છા સમજી શકું છું. પણ એમાં ઉત્તેજન નહીં આપું.

(૧) કાકાસાહેબને એટલી સેવાની જરૂર ન હોવી જોઈએ અને ચંદ્રશંકરે તમારી ખોટ પૂરી પાડવી જોઈએ. એમ ન થાય તો કાકાસાહેબ અપંગ બને.

(૨) બાને જે કોઈની સેવાની જરૂર પડે તો બાએ આશ્રમમાં જવું જોઈએ. મારી સેવા કરનારને, સેવાની જરૂર રહે તો તે સેવા જ ન ગણાય; ને મારે એવી સેવાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

(૩) તમને મુસાફરીમાં લાભ થવાને બદલે હાનિ જ થાય. મારી સાથે તો રખડવાનું રહ્યું એટલે અભ્યાસ તો ન જ થાય. મારી સાથે કોઈ બહેન હોય તો સારું ખરું, પણ તેનો અભ્યાસ પૂરો થયેલો હોવો જોઈએ. હું જોઉં છું કે મણિબહેન પણ હવે લાંબો કાળ રહે તો ગુમાવે. એનો અભ્યાસ તો રખડ્યો જ છે. ઊંડે ઊંડે એને રહેવાની મરજી હતી. એ હજુ બાળક છે. કામ પ્રસંગે આવેલી એટલે રહેવા દીધી.

તમે તો તમારા અભ્યાસમાં તન્મય રહો. કાકાસાહેબ સ્થિર થાય એટલે અવશ્ય એની સાથે રહો, એની સેવા કરો ને શીખો.

હવે તમારે સંકોચ છોડવો, ને સામે આવે, ને જેને આવડતું હોય તેની પાસેથી અક્ષરજ્ઞાન લેજો. આત્મિક જ્ઞાન સંતની પાસેથી જ મળે; અક્ષરજ્ઞાન જ્યાંથી મળે ત્યાંથી લઈએ. એટલે અમુક માણસ શીખવે તો જ શિખાય એ વિચાર છોડી દેજો. એ વિચાર, વિકારથી ભરેલી યુવતીને, જરૂર કરવો ઘટે છે. તમારે એવો વિચાર કરવાપણું જ નથી. પણ તમને, અજ્ઞાન ઉઘાડું પાડતાં શરમ આવે એ સમજું ખરો. એ શરમ તો છોડી જ દેવી. રસિકને સારું સંસ્કૃત આવડે એટલે તેની પાસેથી હું કાં ન શીખું? અને આપણને તો જેમ રસિક તેમ બધાં, તેનાં જેવાં, છોકરાં હોય.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-
માઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૩૫૪. આનંદીબાઈને પત્ર

ઓગસ્ટ ૨૨, ૧૯૨૭

ચિ. આનંદીબાઈ,

સ્રીએ, પોતાની માનુભાષા, તે હિંદી ન હોય ત્યારે હિંદી, અને ભગવદ્ગીતાના અર્થ સમજી શકાય એટલું સંસ્કૃત, સામાન્ય અંકગણિત, સામાન્ય લેખનકળા, સામાન્ય સંગીત અને બચ્ચાંની માવજત, આટલું તો અક્ષરજ્ઞાનને અંગે જાણવું જ જોઈએ. તે ઉપરાંત, અને સાથે સાથે રૂની વણવા લગીની કળા પાકી રીતે જાણવી આવશ્યક માનું છું. આ શિક્ષણ લેતાં જ એનું ચારિત્ર્ય ઘડાય એવું, ને સમાજના દોષોનું પૂરું દર્શન કરી શકે ને તેથી દૂર રહી શકે એવું વાતાવરણ તેને મળવું જોઈએ. ધાર્મિક શિક્ષણને મેં નોખું નથી ગણાવ્યું, કેમ કે તે અભ્યાસથી મળવાનું હોય તો વાચનમાં આવી જાય. ખરું તો શિક્ષક કે શિક્ષિકાના સત્સંગમાં આવે. આ તો બાળિકાને અંગે. વિધવા તથા સધવાના શિક્ષણનો વિષય વળી નોખો છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૩૫૫. શારદાબહેનને પત્ર^૧

શ્રાવણ વદ ૧૦, ઓગસ્ટ ૨૨, ૧૯૨૭

ચિ. શારદા,

તમારો કાગળ મળ્યો. મુશ્કેલીથી જિંદગી ભરેલી છે. વણકર જેમ ધીરજથી ગૂંચો ઉકેલે છે તેમ જ આપણે ઉકેલી શકીએ તો જ જીવનને બરોબર ગણી શકીએ.

તમારા ભાઈને આશ્રમમાં રાખવાની કાર્યવાહક મંડળ કે મગનલાલ ના પાડે છે તો તે, વિચારપૂર્વક ના પાડે છે એમ સમજીને શાંત રહેવું, ને તેમાંના કોઈની ઉપર રોષ ન કરવો. આશ્રમ, ખરાબને સારા કરવાની સંસ્થા નથી, પણ સારાને સેવાનું શિક્ષણ આપવા તથા સેવાનું ક્ષેત્ર તૈયાર કરવા રચાયેલી સંસ્થા છે. “સારા,” પણ સર્વાંશિ સારા એમ આશ્રમવાસી પોતાને માને તો એ પાપમાં પડે; પણ સારા એટલે પોતાના જેવા જણાતા. એ માપમાં જે ન ઊતરે તેને નયે લે. જે આશ્રમને આપણે અપંગાલય બનાવીએ તો એની રચના છેક જુદી થવી જોઈએ. આ ચિત્ર તમે તમારી મેળે જ ઘડી શકો છો. અને એક વાર અપંગાલય બનાવીએ એટલે કેવા અપંગને ન લઈએ? તમે વિચારી જોશો કે પછી, આપણે દુગ્ધાલયો, ચર્માલયો વગેરે ન ખોલી, ચલાવી શકીએ; પણ તેનું રૂપ જ બદલવું જોઈએ. એક વાત યાદ રાખી લો. તમે,

૧. શારદાબહેને ગાંધીજીને ફરિયાદ કરી હતી કે મારા પિતાએ ધરમાંથી કાઢી મૂકેલા મારા ભાઈને આશ્રમના વ્યવસ્થાપકો આશ્રમમાં દાખલ કરતા નથી.

કૌટુંબિક સંબંધો જે, બીજા વિસ્તૃત સંબંધોના વિરોધી હોય તેનો ત્યાગ કર્યો છે. બાપ અને ભાઈ એટલે જ અંશે બાપ અને ભાઈ રહ્યા છે જેટલે અંશે આશ્રમમાં ને બહારના પણ તે જ ઉંમરના હોય. તમારા જ બાપના જેવા કે ભાઈના જેવા બીજા હોય તેમના પ્રત્યે, જે તમારો સંબંધ હોય તે, આ શારીરિક સંબંધે રહેલા બાપ-ભાઈ પ્રત્યે છે. આમ જાણી, તમારા ભાઈ આશ્રમમાં નથી આવી શકતા તેનો શોચ તમારે કરવાનો નથી. તમારા ભાઈ કોઈ અનાથાશ્રમમાં જવા તૈયાર થાય? બારડોલી આશ્રમમાં જવા તૈયાર થાય? ત્યાં એને લેવાય કે નહીં તે હું નથી જાણતો, પણ ત્યાં ભાઈ જુગતરામ અનેક પ્રયોગો કરી રહેલ છે તેમાં કદાચ આ ભાઈનો સમાસ થાય. પણ કદાચ એને ભાઈ જુગતરામ સંઘરે તોયે એના ખરચનો પ્રશ્ન ઊભો થાય. તે તમારો બાપ આપે કે? આખો પ્રશ્ન ધીરજથી તટસ્થપણે વિચારજો. મને છૂટથી લખજો.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૩૫૬. વિદ્યાર્થીઓને વિદાય સંદેશ

[ઓગસ્ટ ૨૨, ૧૯૨૭ પછી]^૧

વિદ્યાર્થીઓએ બજાવેલાં કાર્ય અંગે તેમનાં કેવળ ખાદી વગેરે માટેનાં દાનથી હું રાજી થવાનો નથી, પછી એ દાન ગમે એટલાં મોટાં હોય. મારે તો દેશને માટે એમનું તનમનથી સ્વાર્પણ જોઈએ. કેળવણી રૂપે તેઓ જે મેળવી રહ્યા છે તેનો એ ઝાઝો નહીં પણ કંઈક બદલો હશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી

૩૫૭. કુવલયાનંદને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૨૩, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

મૈસૂરનો મારો મુકામ ૨૯મી તારીખે ખાલી થશે. ૩૦મી તારીખે હું તામિલનાડુ જવા નીકળીશ. અને કેટલાક સમય માટે મારો મુકામ મદ્રાસમાં રહેશે (શ્રીયુત એસ. શ્રીનિવાસ આયંગરને ત્યાં, અમજદ બાગ, લુઝ, મઈલાપુર, મદ્રાસ, એ સરનામે).

પરંતુ આ પત્ર આશ્રમના એક કાર્યકર પૂજાભાઈને તમારી દેખરેખ નીચે મોકલવા માટે લખાય છે. કેટલાક સમયથી એ ભાઈને કોઈક પ્રકારનો પેઢામાં દુઃખાવો રહે છે તે પરખાતો નથી. એમના દર્દનો આખોયે ઈતિહાસ તેઓ પોતે જ તમને કહેશે. મિતાહારી

૧. મૂળમાં આ લખાણ ૨૨મી ઓગસ્ટનાં લખાણો પછી આવે છે.

અને સંયમી હાઈ, તેઓ ગમે તેવી આકરી પરહેજ પાળી શકશે. એમનું દર્દ મને ખાસ કરીને યોગિક ઉપચારોને લાયક જણાયું છે. એટલે હું તમને એમની સંભાળ લેવા ભલામણ કરું છું.

પૂજાભાઈ ત્યાં કોઈને ઓળખતા નથી. એમને તમારા આશ્રમમાં રાખી શકો તો સૌથી સારું. પણ ન રાખી શકો, તો તેમણે ક્યાં રહેવું એ કદાચ તમે એમને બતાવી શકશો. દર્દી તરીકે તેઓ પોતાનો ખર્ચ ઉઠાવશે એમ સમજવાનું છે, કેમ કે એમની પાસે એ માટે એમનું પોતાનું કશુંક સાધન છે અને પોતે કોઈના ઉપર બોજરૂપ બનવા માગતા નથી. આશ્રમમાં પણ પોતાનું ખર્ચ તેઓ પોતે જ ઉઠાવે છે. એટલે એમની પાસેથી તમારા ઉપચારનું ખર્ચ લેવામાં કશો સંકોચ રાખવાની જરૂર નથી.

મારી શક્તિ હું ટકાવી રહ્યો છું અને થાક અનુભવ્યા વિના મુસાફરી કરી રહ્યો છું.

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી: જી. એન. ૫૦૫૨

૩૫૮. ટી. આર. કૃષ્ણસ્વામી આચરને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,

ઓગસ્ટ ૨૩, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ કૃષ્ણસ્વામી,

તમારો પત્ર મળ્યો. મારે તમને સખેદ જણાવવું પડે છે કે મેં હજી તમારાં તેલ અજમાવી જોયાં નથી. કારણ એટલું જ છે કે આજ સુધી હું બહાર ફરતો હતો અને તેલની શીશીઓ રાખીને મુસાફરી કરતાં કરતાં એના અખતરા મારા શરીર પર કરવાની મારી ઈચ્છા નહોતી.

કપાસની ખેતી કરવાનો વિચાર સારો છે. પણ એનું આયોજન પરદેશના બજાર માટે કે પછી અહીંની પણ મિલો માટે કે ખરીદનારના લાભાર્થે નહીં પણ કાંતનારને સગવડ થાય એ દૃષ્ટિએ વિચારવાનું હોય. એટલે આવી ખેતી એક સ્થળે ને એક જથ્થે નહીં રાખતાં એ ઠેર ઠેર થવી જોઈએ. એટલે એને આવકના એક સાધન તરીકે વિચારી શકાય નહીં. આ રીતે વિચારીએ તો ચંપારણમાં જેમ દરેક ખેતરમાં ફૂંઠ ભાગ પર ગળીનું વાવેતર થતું તેવી જ રીતે આપણે દરેક ખેતરના અમુક ભાગમાં કપાસ વાવવો જોઈએ. એ પ્રથા ઘણી સરસ હતી. એની સામે વાંધો એટલો જ હતો કે એ કેવળ બગીચામાલિકના લાભાર્થે યોજાતી હતી. આ પછી તમારે એ શોધી કાઢવું જોઈએ કે કઈ જાતનો કપાસ ક્યાં પકવવો જોઈએ, દેવકપાસ વાવીએ તો ફાવે કે નહીં, વગેરે. એટલે જો આ પ્રશ્ન તમારે હાથમાં લેવો હોય, તો કપાસની ખેતીના આખા પ્રશ્નનો બધી દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવો પડે. આવા અખતરા આશ્રમમાં થયેલા છે. એટલે અખિલ

હિંદ ચરખા સંઘના ટેકનિકલ ખાતાના ડાયરેક્ટર સાથે સાબરમતીને સરનામે પત્રવ્યવહાર કરશે તો આ વિષય પર વધારે જાણવાનું મળશે.

તમારો સહૃદયી
મો. ક. ગાંધી

શ્રીયુત ટી. બી. કૃષ્ણસ્વામીયર
શબરી આશ્રમ
ઓલવાકોટ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૬૮૩૨

૩૫૯. કમલાખહેન દાસગુપ્તાને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૨૩, ૧૯૨૭

પ્રિય બહેન,

તમારો પત્ર મળ્યો. હું જાણું છું કે ઘણી છોકરીઓનું વલણ આજકાલ સાદાઈ તરફ ઢળી રહ્યું છે. પણ મને એમ લાગ્યું હતું કે આશ્રમનું જીવન કદાચ વધારે પડતું સાદું ગણાય. તેમ છતાં મારા કહેવાનો અર્થ હું સ્પષ્ટ કરું. સાદાઈ એટલે ચીથરેલાવ અવસ્થા, મેલીઘેલી અવસ્થા, કે ફૂવડપાણું એવું તો હું કદાપિ માનતો નથી. તેમ સાદાઈના આગ્રહીએ સુરુચિ કે સુઘડતાની સમજ વિનાના હોવાની પણ જરૂર નથી. મેં તો જોયું છે કે સૌથી સાદી ચીજ જ સૌથી વધારે સ્વચ્છ અને સુઘડ હોય છે અને થોડા પૈસાદારોની આગવી દોલત બનેલી બનાવટી રુચિ નહીં, પણ સાદગીમાંથી ઉદ્ભવેલી આવી સુઘડતા જ સમસ્ત માનવ જાતિનો સહિયારો વારસો બની શકે છે.

આશ્રમમાં જવાની તમારી ઈચ્છા જો ખરા દિલની હોય, તમારો પ્રયત્ન ખરા દિલનો છતાં વિનયપૂર્વકનો હોય તો તમારાં માબાપના વિરોધને તમે જરૂર ઠંડો પાડી શકશો. અને એમની પરવાનગી ન મેળવી શકો ત્યાં સુધી મનથી તો તમે આશ્રમજીવન જીવી જ શકો છો.

અને તમે એવું શાથી કહો છો કે સાદું અને પવિત્ર જીવન ગાળવા માટે આપણા દેશની કન્યાઓ પાસે કોઈ ઉપાય જ નથી? આ દેશની લાખો કન્યાઓનો જરા વિચાર કરો. મનગમતા વર મેળવવા માટે પણ બનીઠનીને સારાં દેખાવાનું એમને પરવડી શકે એમ હોતું નથી તેમ આ દેશમાં બધી કન્યાઓએ પરણવું જોઈએ એવું પણ નથી. પણ હકીકત એ છે કે ઘણીખરી કન્યાઓને તો પરણવું હોય છે જ. અને આપણા મધ્યમ વર્ગના સમાજમાં તો એવું માનવાનો રિવાજ પડી ગયો છે કે છોકરીઓ તો પરણવા જ સરજાયેલી છે. પણ હું જાણું છું કે આજે કેટલીયે કન્યાઓ અપરિણીત રહેવા કોશિશ કરી રહી છે. એમાં એમનાં માબાપ પણ સહકાર આપી રહ્યાં છે. પણ આ સંઘર્ષ ઘણો કઠણ છે.

તમે શા ઉપરથી માન્યું કે હું આત્મકથા લખવાનું બંધ કરવાનો છું? એ લખવાનું ચાલુ જ છે.

આ માસની ૨૯મી તારીખ સુધી હું બેંગલોરમાં છું. તે પછી મારું સરનામું આ પ્રમાણે રહેશે : શ્રીયુત એસ. શ્રીનિવાસ આચંરને ત્યાં, અમજદ બાગ, લુઝ, મઈલાપુર, મદ્રાસ.

હું ઈચ્છું છું કે તમે ખાદી પ્રતિષ્ઠાનવાળા શ્રીયુત સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને તથા તેમનાં પત્ની શ્રીમતી હેમપ્રભાદેવીને સોદપુરમાં જઈને મળો. તેઓ બંને આશ્રમ વિશે જાણે છે. કેમ કે થોડો સમય તેઓ ત્યાં રહેલાં છે. તેઓ તમને એના વિશે બધી વાતો કહેશે. તમારાં માબાપ તમને આશ્રમમાં જવાની છૂટ આપે તોપણ તમારે ઉતાવળાં થવું ન જ જોઈએ.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૬૩૪ - એ

૩૬૦. ટી. આર. મહાદેવ આચરને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૨૩, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ,

મારા ઉપર આવેલા એક પત્રની નકલ આ સાથે મોકલું છું. મને લાગે છે કે હવે તમારે કશી પણ રકઝક કર્યા વિના અત્યારે જ કબજે છોડી દેવો જોઈએ.

તમે શું કરવા માગો છો તે કૃપા કરીને મને જણાવો એટલે હું એમને તમારો નિર્ણય લખી દઉં.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૯૩૮

૩૬૧. કૃષ્ણદાસને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૨૩, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ કૃષ્ણદાસ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમને યિતા ન થાય એટલા માટે મેં તમને એક તાર કર્યો છે. અંગ્રેજી ઉસ્તપ્રત^૧ ગણેસનને આપવાની આપણી એક નૈતિક જવાબદારી છે. માટે એ એમને મળવી જોઈએ. પણ શરતો બિલકુલ વાજબી છે. એમની સાથે એની હું ચર્ચા કરીશ અને અમે બંને સંમત થઈશું ત્યાર પછી એ ઉસ્તપ્રત હું એમને સોંપીશ. એમની અનુકળતા સાચવવા જરૂર લાગશે તો શરતોમાં હું ફેરફાર કરીશ.

બંગાળી ઉસ્તપ્રત હજી તમારી પાસે જ છે. એટલે એની તમારે ત્યાં કંઈક વ્યવસ્થા કરવી પડશે. અહીંથી અમે ૩૦મીએ સવારે વેલોર જવા નીકળીશું.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૯૭૭૧

૩૬૨. ડૉ. સત્યપાલને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૨૩, ૧૯૨૭

પ્રિય ડૉ. સત્યપાલ,

તમારો પત્ર મળ્યો. તમારું કહેવું હું સમજું છું, પણ લાલાજી પ્રત્યેનું તમારું વલણ મને ગમતું નથી. એવી ઘણી બાબતો છે જેમાં એમની સાથે મારે મેળ નથી; પરંતુ એમના દિલની સચ્ચાઈનો, એમની દેશદાઝનો ઈનકાર થઈ શકે એમ નથી. એમનો આપભોગ અને લાંબા સમયની એકધારી સેવાને કારણે તેઓ આપણા સન્માન અને સ્નેહના અધિકારી છે અને તે કારણે પંજાબમાં કોઈ પણ જાહેર કામ માટે તેમનો સહકાર અનિવાર્ય બને છે. તમે જાણતા હશો કે અસહકારની બોલબાલાના દિવસોમાં પણ હું આ જ વસ્તુ કહેતો અને મારા સહકાર્યકરોને સમજાવતો કે લાલાજી વિના પંજાબમાં મારાથી કશું થઈ શકશે નહીં અને હું કરીશ પણ નહીં. હું એમ પણ કહેતો કે મારું કામ લાલાજીને મારા વિચારના બનાવવાનું છે અને મારા જેવા પ્રમાણમાં નવતર ને અજાણ્યા માણસના વિચારો સ્વીકારવા કરતાં લાલાજીનું કહેવું માનવાનો પંજાબીઓને અધિકાર છે. એટલે જો હું તમારી જગાએ હોઉં તો લાલાજી પાસે ફરી ફરીને જાઉં અને તેમને સમજાવવા પ્રયત્ન કરું, પણ એમની વિરુદ્ધ કશો પ્રયત્ન ન કરું.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૯૭૭૪

૧. સેવન મન્થ્સ વિથ મહાત્મા ગાંધીની.

૩૬૩. મણિબહેન પટેલને પત્ર

[ઓગસ્ટ ૨૩, ૧૯૨૭ પછી]^૧

ચિ. મણિ,

તમારો કાગળ મળ્યો. મારા એક ઉદ્ગાર ઉપરથી મહાદેવે, તમારી રજની રાહ જોયા વિના, મને તમારો કાગળ બતાવ્યો.^૨ મારાથી કશું છૂપું રાખવાની, મહાદેવની પાસે કોઈ આશા જ ન રાખે. એ વાત એની શક્તિની બહાર છે. આપણે અમુક ટેવ પાડીએ છીએ પછી તેથી ઊલટું કરવું શક્તિની બહાર જાય છે. સારી ટેવને સારુ એ ગુણ કેળવવા જેવો છે. અહિંસાનું શુદ્ધ ધ્યાન ધરનાર છેવટે હિંસા કરવા અશક્ત થાય છે—એટલે શરીરે નહીં પણ વિચારે. વિચાર એ જ કાર્યનું મૂળ છે. વિચાર ગયો તો કાર્ય ગયું જ.

મારો વિયોગ જેટલો તમને સાલે છે તેટલો જ મને સાલ્યો હશે તો? ને હજુયે સાલતો હશે તો? તમે શ્રેય પસંદ કર્યું; મેં પણ તે જ પસંદ કર્યું. તેમાં જ તમારું, મારું ને બધાનું કલ્યાણ છે. શ્રેયને પ્રેય કરવું એ, કેળવણીનું ફળ હોવું જોઈએ. એટલે, આશ્રમમાં રહેવું શ્રેયસ્કર છે એમ જાણો તો તે પ્રિય કરજો. આમાં મનને [ને] મને ન છેતરજો. જ્યારે આશ્રમમાં રહેવું ન ગમે ત્યારે તમને બીજે રાખવા હું તૈયાર જ છું એમ જાણજો. મને છૂટથી લખવું—ભલે હું ન સમજું, ભલે હું જવાબમાં ભાષણો આપું. વડીલોનાં ભાષણો સહન કરતાં શીખવું.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૩૬૪. એક ગુજરાતી વિદ્યાર્થીને પત્ર

[ઓગસ્ટ ૨૩, ૧૯૨૭ પછી]^૩

આપણામાં ઉપવાસનો મહિમા ગાયો છે તે યથાર્થ છે. પણ ક્યા ઉપવાસને વિશે? એક ધર્મવચન એવું છે કે જે મનુષ્ય શરીરને મારે છે પણ મનને મોકળું મેલી દે છે તે મિથ્યાચારી છે. ઉપવાસ કરીને પણ છેવટે મનને મારવાનું છે. જોણે મનને જીત્યું તે ઉપવાસ કરે કે ન કરે એ એક જ વસ્તુ છે. પણ મનને જીતવું જ એવું મુશ્કેલ છે [કે] શરીરને મારી મારીને જ મનને મારી શકીએ. આ, ઉપવાસની મર્યાદા સાચવીને જોઓ આત્મશુદ્ધિને અર્થે ઉપવાસ કરે છે તેને વંદન હજો.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૧. અને ૩. મૂળમાં આ પત્ર ૨૩મી ઓગસ્ટનાં લખાણો પછી આવે છે.

૨. આશ્રમમાં રહેતાં પોતાને થતી મૂંઝવણ સંબંધી મણિબહેને મહાદેવ દેસાઈને લખેલો એક લાંબો પત્ર મહાદેવભાઈએ ગાંધીજીને વાંચી સંભળાવેલો.

૩૬૫. મોતીલાલ નેહરુને તાર^૧

[ઓગસ્ટ ૨૪, ૧૯૨૭]

પંડિત મોતીલાલ નેહરુ,
અલ્લાહાબાદ

આપનો તાર મળ્યો. અનસારીનું નિવેદન કમનસીબ. મૈસૂરના દૂરના ગ્રામપ્રદેશમાં હોવાથી છાપાં જોવા મળ્યાં નથી. જો અનસારી પોતાની મેળે ખસી જતા હોય તો વાતાવરણ જરૂર હળવું થશે. મારે નિવેદન^૨ પ્રગટ કરવું કે નહીં તે મને સમજ પડતી નથી. આવતી કાલે સવારે બેંગલોર પાછો ફરીશ.

ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૮૭૩

૩૬૬. કૃષ્ણગિરિમાં ભાષણ^૩

ઓગસ્ટ ૨૪, ૧૯૨૭

અધ્યક્ષશ્રી તથા મિત્રો,

તમે મને અર્પણ કરેલા માનપત્ર બદલ મારે તમારો આભાર માનવો જોઈએ. તમે આપેલી બે થેલીઓ માટે પણ ખરો. તમે સદ્ગત દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસની છબીનું અનાવરણ કરવાનું મને ફરમાન કર્યું છે. આ વિધિ કરવાનું કહીને તમે મને માન આપ્યું છે તે બદલ હું તમારો આભાર માનું છું અને આ કાર્ય ઘણી જ પ્રસન્નતાપૂર્વક કરું છું. આશા રાખું છું કે એમનું જીવન અને કાર્ય આપણને સર્વને પ્રેરણા આપ્યા કરશે. એમને વિશે એમ કહી શકાય કે એમણે પોતાના દેશ ખાતર પોતાનું જીવન ખપાવી દીધું અને પોતે દેશને ખાતર જીવ્યા અને દેશને ખાતર મર્યા. આ સભા એવી નથી જેમાં હું તમને મારા વિચારો વિસ્તારથી કહી શકું. અહીં ઘોંઘાટ ઘણો જ થઈ રહ્યો છે, એટલે તમને લાંબું ભાષણ સાંભળવાની ફરજ પાડું તો મેં તમારા ઉપર જુલમ કર્યો જ કહેવાય. મારી આસપાસ આટલા બધા હસતા ચહેરા જોઈને હું ઘણું સુખ અનુભવું છું અને મારા મનને ખૂબ આનંદ થાય છે. પરંતુ આ ચહેરામાં જ્યારે હું કેટલાક એવા લોકોનાં દર્શન કરું છું જેમને તમે અને હું કદી જોઈ શકવાના નથી, એટલે કે એવા ચહેરા કે જેમાં હસવા જેટલી પણ હોંશ રહી નથી, ત્યારે મારું હૃદય અંદરથી બેસી જાય છે. અને એ હાસ્ય વગરના ચહેરાવાળા લોકોના હૃદયમાં બિરાજતા ભગવાનનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એ ભગવાનમાં આપણને દરિદ્રનારાયણનાં દર્શન થાય છે. આ થેલીઓ તમે

૧. એમના ૨૩ ઓગસ્ટના તારના જવાબમાં, જુઓ પરિશિષ્ટ ૨.

૨. જુઓ “ડૉ. એમ. એ. અનસારીને પત્ર”, ૨૬-૮-૧૯૨૭.

૩. યુનિયન બોર્ડ, શહેરીઓ અને સહકારી મંડળીએ અર્પણ કરેલાં માનપત્રોના જવાબમાં.

મને આપી છે તે આ દરિદ્રનારાયણની સેવા અર્થે છે. અને હું નેટલું જોઈ વિચારી શક્યો છું તે ઉપરથી મને ખાતરી થઈ છે અને તે ખાતરી વધતી જાય છે કે કેવળ રૅટિયા દ્વારા જ તમે દરિદ્રનારાયણની સેવા કરી શકો એમ છે. આપણામાં જે એક રોગ ઘર કરી બેઠો છે તેને કામ-ધંધાનો અભાવ કહી શકાય. અને દેશનાં સાત લાખ ગામડાંમાં વસતાં કરોડો બેકારોને ધંધે વળગાડી શકાય એવું એકમાત્ર કામ રૅટિયો છે. પરંતુ જ્યાં સુધી તમે અને હું તમામ પરદેશી કાપડ છોડી દેવાનો નિર્ધાર ન કરી શકીએ ત્યાં સુધી રૅટિયો પણ દમ વગરનો રહે અને તેનો ઉપયોગ ન થઈ શકે. તમારા માનપત્રમાં તમારી વાત તમે બહુ જ ટૂંકામાં સમાવી છે તે ઘણું સારું કર્યું છે. દેશના રચનાત્મક કાર્યક્રમનાં બીજાં અંગો વિશેની મારી શ્રદ્ધા ખાદી પ્રત્યેની મારી શ્રદ્ધા નેટલી જ દૃઢ છે. હું જાણું છું કે આપણી સામેનું ભાવિ ઘણું અંધકારમય છે. પણ એ ભાવિ અંધકારમય હોવા છતાં, એમાં આશા રહેલી છે. હું ફરીથી ભારપૂર્વક કહું છું કે હિંદુમુસ્લિમ એકતા સંભવિત છે અને આવશ્યક છે. હું મારી એ માન્યતા પણ ફરીથી ઉચ્ચારું છું કે આપણે હિંદુઓ જે અસ્પૃશ્યતાના દૂષણથી આપણી જાતને મુક્ત નહીં કરીએ તો હિંદુ ધર્મનું પતન થઈ જશે.

હું માનું છું કે દાડ પીવાનો સંપૂર્ણ નિષેધ ફરમાવવો એ રાજ્યની પવિત્ર ફરજ છે. એને માટે સમય ક્યારનો યે પાકી ગયો છે. દુનિયાના કોઈ પણ દેશમાં અત્યારે જ સંપૂર્ણ દાડનિષેધ દાખલ કરવા માટે જે પરિસ્થિતિ પાકેલી હોય તો તે દેશ નિઃશંક હિંદુસ્તાન છે; એટલે જે તમે બધા ભેગા થઈને એક અવાજે સંપૂર્ણ દાડનિષેધની માગણી કરો, તો તે સહેજ પણ મુશ્કેલી વિના આવી શકે એમ છે.

તમારી સહકારી મંડળી તરફથી આ માનપત્ર મને મળ્યું તેથી મને આનંદ થયો છે. આ સહકારી મંડળીને મારી નમ્ર સૂચના છે કે એમનું કામ સારું હોવા છતાં જ્યાં સુધી તેઓ તેમના કાર્યક્રમમાં રૅટિયો અને ખાદી દાખલ નહીં કરે ત્યાં સુધી તે કામ તદ્દન અધૂરું રહેશે અને એમાં લોકોની જરૂરિયાતની ખાતરી રહી જશે. મને એ વાતની પણ ખુશી ઊપજે છે કે વિદ્યાર્થીઓએ એક નાની સરખી અલગ થેલી એકઠી કરી છે. હું જ્યાં જ્યાં ગયો છું ત્યાં લગભગ દરેક સ્થળે તેમણે એ પ્રમાણે કર્યું છે. એનાથી મને આશા બંધાય છે, કેમ કે વિદ્યાર્થીઓની થેલીને હું પોતાના ગરીબમાં ગરીબ દેશબંધવોની સેવા કરવાના તેમના નિશ્ચયની સાબિતી માનું છું. અને મારા અનુભવ ઉપરથી હું એમને કહું છું કે જે તેઓ પવિત્ર અને સંયમી જીવન નહીં ગાળે તો તેમનાથી દેશની સેવા થઈ શકશે નહીં.

આ સભામાં આટલી બધી બહેનોને જોઈને મને આનંદ થાય છે. બહેનો પ્રત્યે આપણી શી ફરજ છે તેની અહીં બેઠેલા પુરુષોને હું યાદ આપી શકું? નરમ ભાષામાં બોલું તો આપણી બહેનોની ઘોર ઉપેક્ષા કર્યાનો આપણે અપરાધ કરેલો છે. જે આપણે સાચા અર્થમાં દેશમાં નવજીવન પ્રગટાવવું હશે તો સ્ત્રીઓના મોભા વિશેના આપણા ઘણા ખ્યાલોનો આપણે નવેસર વિચાર કરવો પડશે. ગમે ત્યાં અને ગમે તે સ્વરૂપે બાળલગ્ન અને બાળવૈધવ્ય આપણા સમાજનાં મહાન અનિષ્ટો છે. તેમને દૂર કરવાં એ કેવળ આપણા જ હાથની વાત છે. એટલે જે આપણે સમયસર આપણી ઊંઘ ઉડાડીશું નહીં અને આપણા પોતાના જીવનમાં સુધારો કરીશું નહીં તો આપણે ઈશ્વરને તેમ જ દુનિયાને આપણી આ બેદરકારીના ગુનાનો જવાબ આપવો પડશે. હું જાણું છું કે આવડી મોટી સભામાંથી દરેક જણે આ થેલીમાં ફાળો આપ્યો નથી. રાજખુશીથી

અને સમજાવવું આ કામ માટે મને આપી શકાય એવી એકેએક પાઈ મારે જોઈએ છે. હું ઈચ્છું છું કે ગરીબમાં ગરીબ વ્યક્તિ પણ, પછી તે પુરુષ હોય કે સ્ત્રી, છોકરો હોય કે છોકરી, તેનાથી જે કંઈ આપી શકાય તે આ થેલી માટે આપે. મેં શરૂઆતમાં કહ્યું છે તેમ, આપણે એટલું સમજીએ કે આ દેશમાં આપણા કરતાં પણ વધારે નિર્ધન પુરુષો અને સ્ત્રીઓ છે. મારી તમને આગ્રહભરી વિનંતી છે કે ક્ષણે ઉઘરાવવા સ્વયંસેવકો સભામાં ફરતા હોય ત્યારે તમે સંપૂર્ણ શાંતિ રાખજો. જેમને રૅટિયાના સેવાધર્મમાં શ્રદ્ધા હોય એમણે જ આપવાનું છે. પણ જેમને ન આપવું હોય, તેમણે ઉઘરાણું પૂરું થતાં સુધી પોતપોતાની જગાએ બેસી રહેવું. અહીં બેઠેલાનું અને જેમને નામે આપણે કામ કરવા માગીએ છીએ તે સૌનું ભગવાન ભલું કરે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૨૭-૮-૧૯૨૭

૩૬૭. વિદ્યાર્થીઓ અને ગીતા

થોડા જ દિવસો ઉપર, વાતચીત કરતાં એક પાદરી મિત્રે મને એક પ્રશ્ન કર્યો હતો કે, હિંદુસ્તાન જે ખરેખર આધ્યાત્મિક રીતે આગળ વધેલો દેશ છે તો પોતાના જ ધર્મનું, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું પણ માત્ર થોડા વિદ્યાર્થીઓને જ જ્ઞાન છે એવું મને કેમ જણાય છે? આ કથનના ટેકામાં એ મિત્ર, જે એક કેળવણીકાર પણ છે, તેણે મને એમ પણ કહ્યું હતું કે, મને જે જે વિદ્યાર્થીઓ મળ્યા છે એમને મેં ખાસ કરીને પૂછી જોયું છે કે, 'બોલો તમને તમારા ધર્મનું અથવા શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું શું જ્ઞાન છે?' અને મને જણાયું છે કે એમાંના ઘણા મોટા ભાગને એ વિશે કશું જ જ્ઞાન નથી.

અમુક વિદ્યાર્થીઓને પોતાના ધર્મનું મુદ્દલ જ્ઞાન નથી એથી કરીને હિંદુસ્તાન આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આગળ વધેલો દેશ નથી એ અનુમાન વિશે અત્યારે હું એટલું જ કહીશ કે વિદ્યાર્થીઓને પોતાના ધર્મગ્રંથોનું જ્ઞાન ન હોય એટલે લોકોમાં ધાર્મિક જીવનનું યા આધ્યાત્મિકતાનું પણ મીંદું જ છે એવું ન કહેવાય. એમ છતાં, સરકારી શિક્ષણસંસ્થાઓમાંથી થઈને પસાર થતા વિદ્યાર્થીઓનો ઘણો મોટો ભાગ કોઈ પણ ધાર્મિક શિક્ષણથી વંચિત હોય છે એ વિશે શંકા નથી. ઉપર્યુક્ત ટીકા એ પાદરીએ મૈસૂરના વિદ્યાર્થીઓ સંબંધી બોલતાં કરી હતી અને મૈસૂરના વિદ્યાર્થીઓને પણ તે રાજ્યની શાળાઓમાં કાંઈ પણ ધાર્મિક શિક્ષણ નથી આપાનું એ જોઈને મને કેટલેક અંશે દુઃખ થયું. હું જાણું છું કે જાહેર શાળાઓમાં તો માત્ર ઔદિક શિક્ષણ જ આપવું જોઈએ એવું માનનારો એક સંપ્રદાય છે. હું એ પણ જાણું છું કે હિંદુસ્તાન જેવા દેશમાં, કે જ્યાં દુનિયાના ઘણાખરા ધર્મો પ્રચલિત છે અને જ્યાં એક જ ધર્મમાં પણ સંખ્યાબંધ સંપ્રદાયો છે, ત્યાં ધાર્મિક શિક્ષણનો પ્રબંધ કરવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ જે ભારતવર્ષ આધ્યાત્મિક દેવાળું ફૂંકવાનું ન હોય તો પોતાના યુવકવર્ગને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાનું કામ કાંઈ નહીં તો ઔદિક શિક્ષણના જેટલું તો આવશ્યક માનવું જ જોઈએ. ધર્મગ્રંથનું જ્ઞાન થયું એટલે ધર્મનું જ્ઞાન થઈ ગયું એમ નથી એ સાચું છે. પરંતુ આપણે જે ધર્મનું જ્ઞાન ન આપી શકીએ તો ધર્મગ્રંથોનું જ્ઞાન આપીને પણ આપણે સંતોષ માનવો રહ્યો.

પરંતુ શાળાઓમાં આવું શિક્ષણ અપાતું હોય કે ન અપાતું હોય, પાકી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓએ તો બીજી બાબતોની જેમ ધાર્મિક બાબતોમાં પણ સ્વાશ્રયની કળા કેળવવી જોઈએ. ચર્ચા-પરિષદો અને હવે કાંતણ-મંડળો જેમ તેઓ સ્વતંત્ર રીતે ચલાવે છે તેમ આ વિષયનાં અભ્યાસી મંડળો પણ એમણે કાઢવાં જોઈએ.

શિમોગાના કોલેજિયેટ હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ બોલતાં એ સભામાં જ કરેલી પૂછ-પરછથી મને જણાયું કે એમાંના સૌ અથવા વધારે હિંદુ વિદ્યાર્થીઓમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા વાંચી હોય એવા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ભાગ્યે આઠ નેટલી હતી. જે થોડાઓએ ભગવદ્ગીતા વાંચી છે એમાંના જે એને સમજ્યા હોય તે હાથ ઊંચો કરે એમ કહેવાતાં એક પણ હાથ ઊંચો થયો નહોતો. સભામાં જે પાંચ કે છ મુસલમાન વિદ્યાર્થી હતા એમણે બધાએ કુરાન વાંચ્યું છે એમ જણાવ્યું હતું, પરંતુ એને સમજ્યો તે હાથ ઊંચો કરે એમ કહેતાં માત્ર એક જ જણે હાથ ઊંચો કર્યો હતો. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, ગીતા એ સમજવા માટે ઘણું સરળ પુસ્તક છે. કેટલાક મૂળભૂત કોયડા એ રજૂ કરે છે કે જેના ઉકેલ બેશક અઘરા છે. પરંતુ ગીતાનું સામાન્ય વલણ, મારા મત પ્રમાણે, દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે. બધા હિંદુ સંપ્રદાયોએ ગીતાને પ્રમાણભૂત પુસ્તક તરીકે સ્વીકારેલ છે. કોઈ પણ પ્રકારના સ્થાપિત મતવાદથી એ મુક્ત છે. કારણો સાથે સમજાવેલું એવું એક સંપૂર્ણ નીતિશાસ્ત્ર એ પૂરું પાડે છે. બુદ્ધિ અને હૃદય બંનેને એ સંતોષ આપે છે. એમાં ફિલસૂફી અને ભક્તિ બંને ભરેલાં છે. એની ચોટ સાર્વત્રિક છે, અને ભાષા ન માની શકાય એટલી સરળ છે. એમ છતાં દરેક દેશી ભાષામાં એનું પ્રમાણભૂત ભાષાંતર હોવું જોઈએ એમ હું માનું છું. એ પરિભાષાથી મુક્ત હોય અને સામાન્ય માણસ એની દ્વારા ગીતાનો બોધ ગ્રહણ કરી શકે એટલું સરળ હોય. આથી હું એમ નથી કહેવા માગતો કે મૂળની જગા લે એવું એ હોય. કારણ, મારો તો એવો અભિપ્રાય છે કે દરેક હિંદુ બાળકે અને બાળાએ સંસ્કૃત જાણવું જ જોઈએ. પરંતુ ભવિષ્યમાં લાંબા કાળ સુધી લાખો હિંદુઓ સંસ્કૃતના મુદ્દલ જ્ઞાન વિનાના હશે. એટલા માટે એમને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશામૃતથી વંચિત રાખવા એ તો આત્મઘાતક થઈ પડે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૫-૮-૧૯૨૭

ભાષાંતર : खरी केळवणी, पा. २०१-३

૩૬૮. નોંધ

ગોઝારાં સ્મારક^૧

મદ્રાસમાં એક ૩૦ વરસની ઉંમરના હિંદુ અને એક ૨૫ વરસની ઉંમરના મુસલમાન એમ બે જુવાનો ઉપર ૧૮૫૭ના બળવામાં નામના કાઢેલ સેનાપતિ નીલનું માઉન્ટ રોડ પર આવેલું બાવલું ખંડિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યાના આરોપસર જે કામ ચાલ્યું એ બનાવ મહત્ત્વ ભરેલો છે. આ બનાવ ભર અસહકારના દિવસોમાં લાહોર ખાતે લૉરેન્સ બાવલું ખસેડવાની બાબતમાં અગર તેની નીચે “કલમ કે તલવાર”વાળો શિલ્પલેખ કાઢી નાખવા ઉપર મચેલા મામલાની આપણને યાદ આપે છે. લાહોરની ઝુંબેશ સામુદાયિક હતી, મદ્રાસનો પ્રયત્ન કશી હોહા ઊભી કર્યા વગર ધારેલો ઉદ્દેશ પાર પાડવાનો શાંત નિશ્ચય કરીને નીકળેલા બે જુવાનોનો જ છે. આરોપીઓએ અદાલત આગળ પોતાના ગુનાની બાબતમાં નીચેનો એકરાર કર્યાનું મદ્રાસના હિન્દુ પત્રમાં છપાયું છે :

પહેલા આરોપીએ જણાવ્યું કે મારો જન્મ તિનેવેલ્લીમાં થયેલો, પણ હું મદ્રાસમાં રહું છું. આ કામ કર્યાને સારુ મારે કેવા પ્રકારની સજા ખમવી પડશે એ હું જાણું છું. અમે આને સારુ ગમે તે ખમવા તૈયાર છીએ. મેં ઈતિહાસના અભ્યાસથી જાણ્યું છે કે જનરલ નીલે આ દેશનું બહુ બૂરું કર્યું હતું, અને મને લાગ્યું કે એનું બાવલું અહીં ન હોવું જોઈએ. આથી મેં તેને ભાંગી કાઢવા નિશ્ચય કર્યો. હથોડો અને કુહાડો અમે વતનથી લાવેલા. આ કામને સારુ જ લાવેલા એમ નહીં. મદ્રાસ આવ્યા પછી અમે શહેર જોવા ફરતા, એમાં આ બાવલું અમારા જોવામાં આવ્યું. અમને ઈતિહાસ વાંચેલો તે યાદ આવ્યો, અને તેથી આજે સવારે એ બાવલાનો નાશ કરવા અમે પ્રયત્ન કર્યો. બાવલું અમે ધાર્યા પ્રમાણે કાંસાનું કે સંગેમરમરનું નહીં પણ નરદમ તાંબાનું નીકળ્યું તેથી માત્ર થોડા ભાગ જ ભાંગ્યા એટલામાં પોલીસ સારજન્ટ પહોંચ્યો ને અમને થાણા પર લઈ ગયો. આ ગુનાને સારુ ન્યાયમૂર્તિ જે સજા કરવી દુરસ્ત સમજે તે લેવા અમારી તૈયારી છે.

“તમે ગુનેગાર છો કે?” એમ પૂછવામાં આવતાં તેમણે કહ્યું કે “સરકારના કાયદાથી બંધાયેલા ગણીએ તો” અમે ગુનેગાર છીએ, પણ અમારા પોતાના અભિપ્રાય મુજબ અમને “ગુનો લાગતો નથી.”

આ શૂરવીર જુવાનોએ જે હેતુથી કામ કર્યું અને જે તેજ અને ગૌરવપૂર્વક તેમણે પોતાનો મુકદ્દમો માથે લીધો તે બેઉ વસ્તુઓ પ્રત્યે અંતરની સહાનુભૂતિ રોકી શકાય એમ નથી. છાપાંમાં આવેલી હકીકતમાં એ પણ લખેલું છે કે આરોપીઓએ પોતા તરફથી કોઈ વકીલ મૂક્યો નહોતો તેમ તેમણે ફરિયાદીના સાક્ષીઓની ઊલટતપાસ પણ કરી નહીં. પ્રજામાં જેમ જેમ રાષ્ટ્રીય ભાવના ખીલતી જાય તેમ તેમ આવાં બાવલાં, જે ગુમાનભર્યા બ્રિટિશ દોરનાં અને બ્રિટિશ પશુતાનાં ગોઝારાં સ્મારકો છે તે પ્રત્યે લોકોનો રોષ વધવાનો જ. કોઈ પણ શાણી સરકાર પોતે ચાહે તેવડી જબરદસ્ત હોય તોપણ આવા એકેએક બેહૂદા સ્મારકને પ્રજાની આંખથી અળગું કરવાનું

૧. આ પેટામથાળાવાળા ભાગનું ભાષાંતર નવજીવન, ૨૮-૮-૧૯૨૭ના અંકમાંથી આપ્યું છે.

હાપણ દેખાડે અને રોષભર્યા પ્રજામતને ઉપરના જેવાં કૃત્યોમાં ન દોરવે. કારણ આવાં કૃત્યો બીજી રીતે ગમે તેટલાં શોચનીય અને વખાણવાલાયક હોય તોપણ પ્રજાની ન્યાય લાગણીઓની હાહાકારી ઉપેક્ષાના ખાસા જવાબ તરીકે તે વાજબી જ લેખાવાનાં. વળી આ વહેતા જન્મ મટાડવાના દરેક નિષ્ફળ પ્રયત્ન સાથે અંતરનાં ઝેર વધવાનાં, અને આપણી વચ્ચે અને બ્રિટિશ વચ્ચે જે અંતર વર્તે છે તેનો દરિયો થતો જવાનો. મદ્રાસ મ્યુનિસિપાલિટી, જેની માલિકીનું આ બાવલું છે તેણે તેને ત્યાંથી તાબડતોબ કાઢી જ નાખવું જોઈએ.

માન્યામાં ના આવે એટલું સરસ

૭મી ઓગસ્ટ ૧૯૨૭ના નવજીવનના અંકમાં સ્વામી આનંદે ગુજરાતભરમાં લોકોએ કરેલાં બહાદુરીભર્યા કામો વિશે માહિતી એકઠી કરી છે. આ કામોનું વર્ણન કરતાં એમણે હિંદુઓ અને મુસલમાનો જણે કદી ઝઘડયા જ ન હોય એ રીતે એકબીજાને મદદ કર્યાના દાખલા આપ્યા છે. તે ઉપરાંત દબાયેલા અને દબાવનાર લોકો એક જ મકાનમાં રહી એક જ રસોડે જમતા હોવાના તથા જનનાં મોટાં જોખમો ખેડીને એકબીજાને બચાવનારા લોકોના દાખલા પણ આપ્યા છે. આ વર્ણનો હું વાંચતો હતો ત્યારે મને એમ થતું હતું કે શું આ બધું સાચું હોઈ શકે? પછી મને ખ્યાલ આવ્યો કે આ તો હું નવજીવન વાંચી રહ્યો છું. એમાં ખાતરી કર્યા વગરની વાતોને સ્થાન અપાતું નથી, અને કંઈ પણ શંકાસ્પદ બાબતને સ્વીકારવા બાબતમાં સ્વામી આનંદ પોતે, શક્ય હોય તો, મારા કરતાં પણ વધારે ચીકાશ કરે એવા છે. આ વર્ણન ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ભાવનગરથી ભરૂચ સુધીના આફતમાં સપડાયેલા ઘણા વિશાળ પ્રદેશમાં જાત-મહેનતના, સ્વાશ્રયના અને પરસ્પર સહાયના કદી જેવા ન મળ્યા હોય એવા બનાવો બન્યા છે. સ્વામીએ લખ્યું છે તે સાચું છે કે તે વખતે ઘડીભર તો “એક રાષ્ટ્રને મહાન બનાવે અને પોતાનો કારભાર પોતાની મેળે ચલાવવાને લાયક બનાવે એવો એકેએક સદ્ગુણ લોકોમાં જેવા મળ્યો હતો.” એમાં નહોતો ડર કે નહોતો ગભરાટ. હતો માત્ર મૃત્યુ સાથે લડી લેવાનો ભીષણ નિર્ધાર. મારે હજી પણ સાવધાન રહેવું જોઈએ — એટલે કે હું કહીશ કે જે આ અહેવાલ સાચો હોય તો લાગતાવળગતા સૌ કોઈ ભારેમાં ભારે શાબાશીના અધિકારી છે. એ વખતે બધા જ નેતાઓ હતા અને બધા જ દોરવાણી લેતા હતા. આફત આવી પડતાં સંગઠન આપોઆપ રચાઈ ગયું હતું.

નેતાઓએ હવે સંભાળવાનું છે તે એ છે કે આ પ્રચંડ પ્રલયે શીખવેલા બોધપાઠોને કાયમના શી રીતે કરી શકાય? મુસ્લિમ મૈત્રી તાત્કાલિક જરૂરિયાત બંધ પડતાં ટકશે ખરી? દબાયેલા લોકો ઉપરની ધૂંસરી કાયમને માટે ઊંચકી લેવાશે ખરી? રોજિંદા વ્યવહારમાં સૌને લાભ કરવા માટે પોતાની જાતનો ઉપયોગ થશે ખરો? અત્યારે ગુજરાત તરફ દાનનો પ્રવાહ મુક્ત રીતે વહી રહ્યો છે તે જોતાં પ્રલય પહેલાંની લોભવૃત્તિ અંકુશમાં રહેશે ખરી? અત્યારનાં રાહત ફંડોના કારભારીઓ ટ્રસ્ટ ફંડોનાં નાણાં મારી ખાવાની અથવા ગેરમાર્ગે વાપરવાની લાલચથી અળગા રહેશે ખરા? આફતનો ઢોંગ કરવાનું અને જરૂર વિના રાહત માટે અરજીઓ કરવાનું લોકો છોડશે ખરા?

આ અને આવા અનેક પ્રશ્નોના ઉત્તર સંતોષકારક રીતે ત્યારે જ આપી શકાય, જ્યારે અત્યારે કામ કરી રહેલા અનેક નેતાઓ કામ પૂરું થયે ‘કુંદન જેવા’ શુદ્ધ સાબિત થાય. એનો અર્થ થશે સાચો હૃદયપલટો, સાચો પશ્ચાત્તાપ, અને સાચી આત્મશુદ્ધિ. એમ કહેવાય છે કે નાનામોટા ગમે તેવા પ્રલય પછી બચવા પામેલા લોકોના જીવનમાં કોઈક પ્રકારનો સુધારો થાય જ

છે. આ પ્રલયની આફત ઘણી વ્યાપક હોવા છતાં સંભવ છે કે લોકોના જીવનમાં એક વ્યાપક સુધારો થઈ જાય એવો વાસ્તવિક પ્રલય એને ન ગણવામાં આવે. સમજશક્તિ તદ્દન બુઢી હોવા માટે માનવજાતિ એટલી તો વગોવાયેલી છે કે ઈશ્વર તરફથી વખતોવખત મોકલાતા સંકેતો એની સમજમાં ઊતરતા નથી. ઢોલ પીટીને આપણને સંભળાવવામાં આવે છે ત્યારે જ આપણે ઘોર નિદ્રામાંથી જાગીને આ સંકેતોની ચેતવણી ધ્યાનમાં લઈએ છીએ અને સમજીએ છીએ કે પોતાની જાતને સૌમાં સમાવી દેવી એ જ આત્મદર્શન કરવાનો એકમાત્ર માર્ગ છે. અત્યારના આ રેલસંકટને આપણી આ દુખિયારી જન્મભૂમિના ઈતિહાસમાં એક નવું અને તેજસ્વી પ્રકરણ લખવા માટે બધી રીતે પૂરતી ચેતવણી ગણવા જેટલી પ્રગતિ ગુજરાત બતાવશે? ગુજરાતના લોકો જે પોતાના જીવનમાં ચિરંજીવ અને સાબિત થઈ શકે એવો કોઈ જાતનો સુધારો નહીં કરી શકે તો ભાવિ પ્રજાને અત્યારે પ્રગટ થઈ રહેલ બહાદુરી, સ્વાશ્રય અને પરસ્પર સહાયના અહેવાલોને સાચા નહીં માનવા માટે પૂરતું કારણ મળશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૫-૮-૧૯૨૭

૩૬૯. બ્રહ્મચર્યનો સિદ્ધાંત

એક મિત્રે ડૉ. કોવનકૃત પુસ્તક ઘ સાયન્સ ઓફ એ ન્યૂ લાઈફ (એક નવતર જીવનનું વિજ્ઞાન)માંથી આ વિષયને લગતા ઉતારા મોકલી આપ્યા છે. એ પુસ્તક તો મેં વાંચ્યું નથી. પણ આ ઉતારામાં^૧ આપેલી સલાહ અવશ્ય માનવા જેવી છે. આ ઉતારામાંથી ખોરાક વિશેના કેટલાક ફકરા મેં છોડી દીધા છે, કેમ કે હિંદુસ્તાનના વાયકને માટે એ બહુ મહત્ત્વના નથી. શુદ્ધ અને નિષ્પાપ જીવન જીવવા ઈચ્છનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ એમ ન માને કે ધાર્યું પરિણામ તુરતાતુરત આવતું નથી એટલે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવા જેવું નથી, અને એવી અપેક્ષા પણ કોઈ ન રાખે કે લાંબા સમય સુધી સફળતાપૂર્વક બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા પછી પણ શરીર કાયમને માટે નિર્દોષ અને નીરોગી બની જશે. બ્રહ્મચર્ય પાલન માટે ઠરાવેલ નિયમોને અનુસરવા મથનાર આપણામાંના મોટા ભાગના લોકોને ત્રણ અવરોધો નડતા હોય છે. એક તો એ કે આપણાં માબાપ તરફથી આપણને ખામીવાળાં શરીર અને નિર્બળ મનોબળ વારસામાં મળ્યાં હોય છે અને બીજું આપણી ભૂલભરેલી રહેણીકરણીને લીધે આપણે શરીર અને મનોબળ બંનેને વધુ નબળાં પાડ્યાં હોય છે. શુદ્ધ જીવનની હિમાયત કરતું કોઈ લખાણ જ્યારે આપણને આકર્ષે છે ત્યારે આપણાં આ કથળેલાં તનમનને આપણે સુધારવા માંડીએ છીએ. આવો સુધારો આદરવાનો સમય કદી વીતી ગયો હોતો નથી. તોપણ આવાં લખાણોમાં વર્ણવેલાં પરિણામોની આપણે આશા રાખવાની નથી, કેમ કે આવાં પરિણામોની અપેક્ષા તો જીવનને છેક નાની ઉંમરથી ચુસ્ત નિયમપાલનની ટેવ પાડી હોય ત્યારે જ રાખી શકાય. અને ત્રીજો અવરોધ આપણને એ નડતો હોય છે કે આપણે બહારથી અને કૃત્રિમ રીતે ગમે તેટલો સંયમ પાળતા હોઈએ તોપણ આપણને અનુભવ થાય છે કે આપણાથી આપણા વિચારોને કાબૂમાં રાખી શકાતા નથી અને તેમનું નિયમન કરી શકાતું નથી. અને શુદ્ધ જીવન જીવવાની અભિલાષા રાખનાર દરેક જણ આટલું

૧. અહીં આપ્યા નથી.

સમજી રાખે કે એક ખરાબ વિચાર ઘણી વાર એક ખરાબ કૃત્ય નેટલો જ શરીરને હાનિ પહોંચાડવા શક્તિમાન હોય છે. વિચાર ઉપર કાબૂ મેળવવો એ એક લાંબી, દુઃખદ અને કષ્ટ-સાધ્ય પ્રક્રિયા છે. પણ મને પ્રતીતિ થયેલી છે કે જે મહાન ફળ એમાંથી મેળવવાનું છે એને માટે ગમે તેટલો સમય જાય, ગમે તેટલી મહેનત પડે, અને ગમે તેટલું દુઃખ વેઠવું પડે તોપણ એ તપશ્ચર્યા કરવા જેવી છે. વિચારશુદ્ધિ ત્યારે જ સિદ્ધ થઈ શકે છે જ્યારે ઈશ્વરમાં આપણને એવી આસ્થા હોય કે જાણે ઈશ્વર આપણી સમક્ષ હાજરાહજૂર ઊભો છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૨૫-૮-૧૯૨૭

૩૭૦. અંધ કાંતનાર

હમણાં બેંગલોરમાં જે ખાદી પ્રદર્શન ભરાયું હતું તેમાં એક અંધ કાંતનાર આવ્યા હતા. એમનો અહેવાલ વાંચીને એક પત્રલેખકે મને હેલન હન્ટ જેક્સનની નીચે આપેલી સુંદર કાવ્ય-પંક્તિઓ મોકલી છે :

વીતે મારા દિવસ જ્યમ કો કાંતતો ચક્ષુહીન.

જાણું છું કે નિયત ગતિએ તાર ચાલ્યા જશે સી;

જાણું છું કે પ્રતિદિન લઈ કામ કેં એનું આવે;

માગું ના હું અધિક, નયનોહીન એથી, કશુંયે.

કાંતું એની ગમ નહિ મને કામ ને નામની કેં,

આવી કોકે મમ કર વિષે સૂત્ર મૂકી દીધું ને,

સાથે આવું કહી ગયું : 'ભલે અંધ તું કામ તો યે

આ તો બંધુ કરી શકીશ તું' - એટલું માત્ર જાણું.

ક્યારે તૂટે, કદીક વળી આ તાર ગૂંચાઈ જતા,

જાણે મારા શિર પર તુફાનો મહા ધૂધવે કેં!

તાણી જશે! સતત ડરતો, સ્થાન શોધું ન તો યે

જ્યાં હું ઊભું ભયરહિત; હા! નેત્રહીણો રહ્યો હું!

જાણું ના હું કયમ પણ મને અંતરે છે : ભરુંસો,

તાણાવાણા કદીક રચશે વિશ્વનું સંવિધાન.

ઊંચે પામે સતત પદ એ કાળ ને જાતિથી યે;

અંધાપો આ જનમભરનો, તો ય ના હું અભાગી!

જે બધા જ કાંતે - અને કોણ કાંતી ન શકે? - જે બધા જ આ અંધ કાંતનારની શ્રદ્ધાથી કાંતે તો આપણા દેશની કેવી કાયાપલટ થઈ જાય? આપણને નથી લાગતું કે એકેએક તાર જે આપણે કાંતીએ છીએ તેને "એક એવા સંવિધાનમાં સ્થાન મળશે જે કાલાતીત હશે?"

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૨૫-૮-૧૯૨૭

૩૭૧. મીરાંબહેનને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૨૬, ૧૯૨૭

ચિ. મીરાં,

તારા પત્રો મળ્યા છે, તને પત્રો લખવાથી મને વધારે પડતો શ્રમ પડે એમ બને ખરું પણ એવી ચિંતા તારે કરવી નહીં, કેમ કે જ્યારે હું લખું છું ત્યારે તેમ કરવાની મને ફરજ લાગતી હોવાથી જ લખતો હોઉં છું અને એવી ફરજ બજાવવામાં મને હમેશાં આનંદ આવતો હોય છે. જ્યારે હું એક એવું શુદ્ધ અને ચેતનવંતું સાધન બની જઈશ કે તે પોતાની આસપાસની હરકોઈ પરિસ્થિતિ ઉપર અસર પાડી શકશે અને એની અસર ઝીલી શકશે, ત્યારે હું લખવા-બોલવાનું બંધ કરીશ અને છતાં જેમને મારા માર્ગદર્શનની કે મારી મદદની જરૂર હશે તેમનાં હૃદય સુધી મારા વિચારો પહોંચી જશે. પણ એવો સમય આવતાં સુધી તો કલમ અને વાણી જેવાં ઓછાં વિશ્વાસપાત્ર અને અપૂર્ણ સાધનોનો ઉપયોગ કર્યે જ છૂટકો છે.

મને હજી પણ એમ લાગે છે કે રજસ્વલા અવસ્થા દરમ્યાન આભડછેટ પાળવાની બાબતમાં તું અમસ્થી અકળાઈ છે. એને તું ફરજિયાત શા માટે માને છે? તારે માટે તો એ નિર્ભેજ પ્રેમનું એક કૃત્ય બની જશે. તું ૧૪ રોમનોવાળો કિસ્સો તો જાણે છે. એ કિસ્સામાં પૉલ, પોતે નિરામિષાહારી નહીં હોવા છતાં, એના શ્રોતાઓને કહે છે : “જે માંસાહાર તમારા ભાઈને ન ગમતો હોય તો તે ન કરવો.” હું પુસ્તકમાં જોયા વિના, મારી યાદદાસ્ત ઉપરથી,^૧ આ લખું છું. એટલે મેં લખેલા પૉલના શબ્દો મૂળ પ્રમાણે નહીં હોય, પણ એનો સાર તો એ જ છે. તારી જાતને તું કોઈ પણ રીતે અશુદ્ધ માને છે એટલા ખાતર તારે એ રિવાજ પાળવાનો નથી, પણ તારા પડોશીઓને ખાતર અને વાજબી હેતુથી એ રિવાજ પાળવામાં માનનાર સ્ત્રીઓની લાગણી ન દુભાય એટલા ખાતર એ પાળવાનો છે. આટલાથી મારા કહેવાની મતલબ તને બરાબર સમજાઈ છે કે કેમ તેની મને ખાતરી થતી નથી. આખો મુદ્દો આ પ્રમાણે છે. કેટલીક બાબતો એવી હોય છે જેનાથી કશો નીતિભંગ થતો નથી. આવી ચીજો આપણે બીજાને રાજી કરવા કરીએ છીએ. બીજી કેટલીક બાબતો એવી હોય છે જે આચરવાથી નીતિભંગ થતો હોવાને કારણે આખી દુનિયાનું માન રાખવા પણ આપણે તેનું આચરણ કરીશું નહીં અને કરવું જોઈએ પણ નહીં. એ ‘અભડાવા’ના રિવાજનું તારી મેળે પાલન કરવામાં તને નીતિભંગ થતો લાગતો હોય, તો મને રાજી રાખવા પણ તારે એ ન જ કરવું. પણ જે એમાં તને કશું અનીતિમય ન લાગતું હોય, તો તારા પડોશીઓની ખાતર પણ તારે એટલું ફરવું જોઈએ. એ રિવાજ પાળવાનો તેઓ ચુસ્ત આગ્રહ રાખે છે એટલે અંશે તું એમને અજ્ઞાન કે અણસમજી માને એમાં કશું ખોટું નથી. આ રિવાજ પાછળના સિદ્ધાંત બાબતમાં તો હું પૂરેપૂરો તારા વિચારનો છું. હું માનું છું કે કુંવારી સ્ત્રીએ ‘અભડાવા’નો રિવાજ પાળવાની બિલકુલ જરૂર નથી.

૧. આ શબ્દો બાઈબલના ૧ કોરિન્થિયન, ૮-૧૩માં આ પ્રમાણે છે : “ માટે મને માંસ ખાતો જોઈને મારો ભાઈ દુભાતો હોય તો મારા ભાઈને દુઃખ થશે એવી બીકે લોકોના દેખતાં હું માંસ ખાઈશ નહીં. ”

માસિક માંદગી એ એને માટે માંદગી જ નથી. જ્યારે એ આવે ત્યારે એને ધ્યાનમાં લઈ એવી સ્ત્રીએ પોતાનું કામ બદલવાનું હોય, પોતાની મનોદશા નહીં. અને પરણેલી સ્ત્રીઓ પણ ઋતુકાળ દરમ્યાન સાવધ રહેવાની આવશ્યકતા સમજી લે, એટલે વિધિસર આભડછેટ પાળવાનું એમને માટે નિર્રથક લેખાવું જોઈએ. મને લાગે છે કે મેં તને કહેલું કે મારા જીવનમાં બાની પોતાની સાથેના વ્યવહારમાં પણ મેં આ રિવાજને કદી માન આપ્યું નથી. અને આ સંબંધી બધી બાબતો મને વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજવા માંડી ત્યારથી તો આ રિવાજ પળાવવાનું મને કદી જરૂરી લાગ્યું નથી. રાધા અને રુખી તો આ રિવાજ પાળતાં જ નથી. અને બીજી છોકરીઓ પણ હું જાણું છું ત્યાં સુધી નથી પાળતી. અમીના નથી પાળતી. ગોમતીબહેન પાળે છે, તો દરેક જણ એમનું માન રાખે છે, તે એટલે સુધી કે જાતે આ રિવાજ નહીં પાળનારી સ્ત્રીઓ જ્યારે માસિક ધર્મમાં આવે છે ત્યારે ગોમતીબહેનની નજીક જતી નથી. એટલે પોતાની મેળે 'દૂર રહેવાનું' તને ખરાબ લાગતું હોય તો તારે એ પાળવાની જરૂર નથી. પણ તું એ ન પાળે, તો બીજાને ખાતર એક સુખદ કર્તવ્ય સમજીને તો તારે એ પાળવું જોઈએ. વળી કોઈ પણ સંજોગોમાં હાલમાં તારી બાબતમાં આ મુદ્દો કશા વ્યવહારુ મહત્ત્વનો નથી, કેમ કે તારું હવેનું રજાદર્શન ઘણે ભાગે વર્ધામાં આવવાનું નથી અને એ આવે તોપણ તું ત્યાં હોઈશ તે દરમ્યાન એક જ વખતનો આ પ્રશ્ન છે. સાબરમતી આશ્રમમાં તો કોઈ તારી પાસે આ રિવાજ પળાવવાનું નથી, કેમ કે અમીના કોઈનેય રાજી રાખવા એનું પાલન કરતી નથી, ગોમતીબહેન ખાતર પણ નહીં. તેમ એની પાસે એવી અપેક્ષા પણ રખાતી નથી. તો પછી તારી પાસેથી તો એવી અપેક્ષા નહીં જ રખાય. ગોમતીબહેન ત્યાં હોય ત્યારે એમને ખાતર પણ નહીં. હું જાણું છું ત્યાં સુધી, એમણે પોતે પોતાને ખાતર અને પોતાની હાજરીમાં આ રિવાજ પાળવાનું કોઈને કદાપિ કહ્યું નથી. જે હજી તારા મનમાં આની ચોખવટ ન થઈ હોય, તો એ વિશે મને લખવાનું ચાલુ રાખજે. અને તે દરમ્યાન તને ઠીક લાગે તેમ વર્તજે.

વ્યાકરણ અને ગણિત બાબતમાં તું જે બધું કહે છે તે હું સમજું છું અને તેની કદર કરું છું. પરંતુ તારા હાથ પરના કામ માટે, એક વિજ્ઞાન તરીકે અને ભાષાઓ શીખવામાં મદદ થાય એ દૃષ્ટિએ, અંકગણિત અને વ્યાકરણ શીખવાની જરૂર છે. એટલે આ બંને વિષયો કંટાળ્યા વિના તારાથી શિખાય એટલા શીખી લેજે. જે અનુભવે તને લાગે કે સરળ અંકગણિત અને તુલનાત્મક વ્યાકરણ પ્રત્યેની તારી સૂઝ નહીં જ જાય તો પછી એના વિના પણ આપણે ચલાવવું પડશે.

ઑન્ડ્રૂઝ આવતી કાલે અહીં આવે છે. તે જાણ્યું તો હશે જ કે તેઓ ગયે અઠવાડિયે આવી પહોંચ્યા હતા. આ પહેલાં તે એમને પત્ર લખી ન દીધો હોય, તો હવે જરૂર લખજે. મારો હવેનો કાર્યક્રમ આ સાથે છે. પરંતુ તને બીજી સૂચના મળતાં સુધી તારા પત્રો તારે નીચેના સરનામે રવાના કરવા ! ઠે. શ્રીયુત એસ. શ્રીનિવાસ આયંગરને ઘેર, અમજદ બાગ, લુઝ, મઈલાપુર, મદ્રાસ.

મંગળવારે મારું વજન લેવામાં આવ્યું, તો તે ૧૧૩૩૬ રતલ હતું. તે ખરેખર ઘણું સારું કહેવાય. અત્યાર સુધી તો મારી તબિયત બિલકુલ સારી રહી છે. હવે મદ્રાસનાં હવાપાણી કેવાં માફક આવે છે તે જોવાનું રહે છે. ત્યાંની હવા લગભગ મુંબઈની હવા જેવી છે. જરા વધારે ગરમ, પણ ભેજવાળી તો એટલી જ.

સસ્નેહ,

બાપુ

[બિડાણ]

તામિલનાડુના પ્રવાસનો કાર્યક્રમ

ઓગસ્ટ

૨૯મી સુધી બેંગલોરમાં રહેવું.

૩૦ : સવારે વેલોર જવા નીકળવું.

સપ્ટેમ્બર

૧ : ગુડિયાથમ્

૨ : આર્ની

૩-૯ : મદ્રાસ (શ્રીયુત એસ. શ્રીનિવાસ આયંગર, લુઝ, મઈલાપુર)

૧૦-૧૨ : કુડુલૂર

૧૩ : થિદમ્બરમ્

૧૪ : માયાવરમ્

૧૫ : મન્નારગુડી

૧૬ : તાંજેર

૧૭-૨૦ : ત્રિચિનાપલ્લી

૨૧ : પુડુકકોટ્ટા

૨૨-૨૭ : કારાઈકુડી અને ચેટ્ટીનાડ

૨૮-૩૦ : મદુરા-૩૦મીએ તિરુમંગલમ્ સહિત.

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. પરદેઝ; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૩૭૨. ડૉ. એમ. એ. અનસારીને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૨૬, ૧૯૨૭

વહાલા ડૉ. અનસારી,

તમારો તાર મળ્યો હતો. મારો જવાબ પણ તમને મળ્યો હશે. તમારું પ્રસિદ્ધ થયેલું નિવેદન^૧ મૂળ ખરડા કરતાં જરૂર સારું છે. તોપણ મને એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી કે જો તમે એ નિવેદન પ્રસિદ્ધ કરવાનું માંડી વાળી શક્યા હોત તો વધારે સારું થાત. સાથે સાથે હું એ પણ પૂરેપૂરું સ્વીકારું છું કે જ્યારે તમારા અંતઃકરણે તમને જુદું કહ્યું હોય ત્યારે એમ કરવાનો તમને અધિકાર નહોતો.

આટલા દિવસ ચૂપ રહ્યા પછી મને લાગ્યું કે મારે યંગ ઇન્ડિયા માટે આ વિશે થોડુંક તો લખવું જોઈએ. મારા લખાણની નકલ હું તમને મોકલું છું. તમને લાગે કે મારે એ પ્રસિદ્ધ

૧. ડૉ. અનસારીના ૧૨મી ઓગસ્ટના પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે એમણે ધારાસભ્યોને સંપી જવાની અને પોતે અંદર અંદર અસહકાર નહીં પણ સહકાર કરતા હોવાની પરસ્પર ચોખવટ કરી લેવાની સલાહ આપી હતી (એસ. એન. ૧૨૮૭૨).

ન કરવું જોઈએ, તો મહેરબાની કરીને તાર કરી દેજો. આ પત્ર મોડામાં મોડો તમારા હાથમાં સોમવારે આવવો જોઈએ. જો તમારા તરફથી મને મારું નિવેદન નામંજૂર કરતો તાર મળશે, તો હું એને રદ કરીશ. જો આ પત્ર મંગળવાર પહેલાં તમને ન પહોંચે, તો એ લખાણ છાપવાનું રોકી રાખવાની સૂચનાનો તાર બારોબાર “મૈનેન્ડર, યંગ ઇન્ડિયા ઓફિસ, અમદાવાદ” એ સરનામે કરી દેજો. હું મૈનેન્ડરને સૂચના આપું છું કે જો તમારા તરફથી મનાઈનો તાર આવે તો આ લખાણ પ્રસિદ્ધ ન કરવું. આ થઈ મારો અભિપ્રાય પ્રસિદ્ધ કરવા વિશેની વાત.^૧

મારું નિવેદન પ્રસિદ્ધ થાય કે ન થાય, મને લાગે છે કે એમાં કરેલું સૂચન જ તમારે અપનાવવા જેવો એકમાત્ર યોગ્ય રસ્તો છે. પણ જો તમને એમ જ લાગતું હોય કે ધારાસભાઓમાં જનારાઓએ હોદ્દા સ્વીકારી જ લેવા જોઈએ અને બીજી બાબતોમાં પણ તમારા નિવેદનમાં આવેખેલી નીતિ મુજબ વર્તવું જોઈએ, અને તમે પ્રમુખપદ સ્વીકારો તો તમારે પણ એ જ ધ્યેયથી સક્રિય કામ કરવું જોઈએ, તો અલબત્ત, વાત જુદી છે. હું એ વાત સ્વીકારું છું કે જો તમારે તમારી પોતાની નીતિના અધિકૃત પ્રચારક બનવું પડે, તો પછી તમારાથી તટસ્થ વલણ અખત્યાર ન કરી શકાય.

ત્રણચાર દિવસ ઉપર જ્યારે મારા ઉપર મોતીલાલજીનો એક લાંબો તાર આવ્યો, ત્યારે મને લાગ્યું હતું કે તમારું નિવેદન જેતાં તમે તમારી મેળે જ રાજીનામું આપી દો એ ઊભી થયેલી મુશ્કેલ પરિસ્થિતિનો ઉકેલ કાઢવાનો કદાચ શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.^૨ પણ હવે મને લાગે છે કે કોમી એકતાની આવશ્યકતા વિશેના તમારા વિચારો સાથે સુસંગત રહીને હવે તો તમે પ્રમુખપદ ન છોડો એ જ બરાબર છે. સાથે સાથે મને એમ પણ લાગે છે કે જો તમારે એકતા સ્થાપવા એક ભગીરથ પ્રયાસ કરવો હોય, તો ધારાસભાનું રાજકારણ પડતું મૂકીને તમારે સંપૂર્ણ તટસ્થતાનું વલણ અપનાવવું જોઈએ અને કોંગ્રેસ, મહાસમિતિ, તથા કારોબારી સમિતિની કાર્યવાહીનું સંચાલન કરનાર માત્ર એક નિષ્પક્ષ અધ્યક્ષ બનવું જોઈએ, પણ કોંગ્રેસનો રાજદ્વારી કાર્યક્રમ ઘડવાનું કે તે અંગે દોરવાણી આપવાનું છોડી દેવું જોઈએ. અને જો મારું આ સૂચન તમે સ્વીકારો, તો મને લાગે છે કે તમારે માટે એવી ચોખવટ કરવું એક બહુ જ ટૂંકું નિવેદન બહાર પાડવું જરૂરી થઈ પડશે કે તમારા મૂળ નિવેદનમાં દર્શાવેલા વિચારને તમે વળગી રહેવા માગો છો તેમ છતાં તમે એ વિચાર કોંગ્રેસ ઉપર લાદવાનો પ્રયત્ન કરશો નહીં. પણ તમારી પોતાની પ્રવૃત્તિ તમે કેવળ કોમી એકતા વધારવા પૂરતી જ મર્યાદિત રાખશો.

તમારો સહૃદયી

ડૉ. એમ. એ. અનસારી

૧, દરિયાગંજ, દિલ્હી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૮૭૪

૧. આ લખાણ પ્રસિદ્ધ થયું નહોતું.

૨. જુઓ “ મોતીલાલ નેહરુને તાર ”, ૨૪-૮-૧૯૨૭.

૩૭૩. મોતીલાલ નેહરુને પત્ર

કુમાર પાર્ક, બેંગલોર,
ઓગસ્ટ ૨૬, ૧૯૨૭

પ્રિય મોતીલાલજી,

આપનો પત્ર મળ્યો હતો તેમ જ તાર પણ મળ્યો હતો. તારનો જવાબ^૧ મેં કૃષ્ણગિરિથી મોકલ્યો હતો તે આશા છે કે વેળાસર મળ્યો હશે. હું મૈસૂરના ગ્રામ-પ્રદેશમાં સતત ફરતો રહ્યો હોવાથી, ઘણા કાગળોના જવાબ આપવામાં હું પાછળ પડી ગયો છું.

આખરે ડૉ. અનસારીના નિવેદન વિશે એક ટૂંકી તંત્રીનોંધ લખવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે. એમની પ્રમુખ તરીકેની વરણીનો અંડો મેં ફરકાવ્યો હોવાથી મને લાગ્યું કે હું સાવ ચૂપ બેસી ન રહી શકું. પવન કઈ દિશામાં વાય છે તે હું જ્ઞેતો રહીશ, અને જ્યારે પણ મને લાગશે કે મારા કંઈ કરવાથી કે લખવાથી લાભ થશે, ત્યારે તે કરતાં કે લખતાં હું અચકાઈશ નહીં.

ડૉ. અનસારી ખસી જાય એમ માની લઈએ તોપણ અત્યાર સુધી તો હું જવાહરલાલ ચૂંટાય એવા મતનો નથી. એવું બનવાનો પૂરો સંભવ છે કે ડૉ. અનસારી તમે અને મેં સૂચવેલું વલણ અખત્યાર કરે અને માત્ર એક નિષ્પક્ષ અધ્યક્ષ બની રહે. જો એમ થાય તો વિશેષ કંઈ કરવાનું રહેશે નહીં. પરંતુ નવેસર ચૂંટણી કરવાની જરૂર ઊભી થશે, તો શું શું બને છે તે હું જ્ઞેતો રહીશ અને રોઈટરનો તાર તમને પરિણામની ખબર આપશે. તેમ છતાં લંડનનું તમારું સરનામું મને મોકલશો, જેથી જરૂર જણાતાં હું તમને પત્ર કે કેબલ મોકલી શકું. પણ હું ઈચ્છું છું કે તમે નિશ્ચિત બનીને પરદેશ જવા નીકળજો, કેમ કે મને ખાતરી છે કે તમને મારી કોઈ સમજાવટની જરૂર પડવાની નથી. દેખીતી રીતે જ આપણે છેક છેલ્લી સ્થિતિએ પહોંચ્યા નથી.

આ વરસનો લગભગ બાકીનો બધો સમય મારે દક્ષિણમાં ફરવાનું ઠર્યું છે. સપ્ટેમ્બર આખર સુધીના મારા કાર્યક્રમની એક નકલ આ સાથે તમને મોકલું છું. પણ સાબરમતીના સરનામાનો ઉપયોગ કરવો કદાચ વધારે સલામત રહેશે; કેમ કે ત્યાંથી મને તાર તેમ જ પત્રો હું જ્યાં હોઉં ત્યાંના સરનામે જલદી પહોંચાડવામાં આવે છે.

આશા રાખું છું કે યુરોપમાં તમારો સમય ખુશીઆનંદમાં જશે અને કોંગ્રેસ સપ્તાહ પહેલાં જવાહરલાલને લઈને તમે વખતસર પાછા આવી જશો. ઈન્દુને પૂછજો કે “તને તારા જૂના હિંદવાસી મિત્રો કદી યાદ આવે છે ખરા કે? એમાં પણ એક ડોસો જે વારંવાર આનંદભવન આવતો, બકરીના દૂધ સિવાય બીજું કંઈ પીતો નહીં અને નાનાં બાળકો માટે પણ રહેવા ન દેતાં સારામાં સારાં બધાં જ ફળ ખાઈ જતો, એ ડોસો તને યાદ આવે છે?”

તમારો સહૃદયી

પંડિત મોતીલાલ નેહરુ

અલ્લાહાબાદ

૧. જુઓ “ મોતીલાલ નેહરુને તાર ”, ૨૪-૮-૧૯૨૭.

[તા. ક.]

યંગ હિન્દિયા માટે લખેલી મારી નોંધની એક નકલ હું બીડું છું. ડૉ. અનસારીને પણ મેં એક નકલ મંજૂરી માટે મોકલી છે.

મો. ક. ગાંધી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૮૭૫

૩૭૪. વર્ણસંકર પ્રજનનું શું ?

ફ્રેંચ આફ્રિકામાં આવેલા મબૂકી શહેરથી એક હિંદીનો દુઃખદાયક કાગળ છે, તેનો સાર આ પ્રમાણે છે :

આ મુલકમાં વર્ણસંકર પ્રજા બહુ મોટી છે. આ પ્રજાની ઉત્પત્તિમાં હિંદુમુસલમાન બધાનો ભાગ છે. વેપારને અર્થે તેઓ અહીં આવી ઈશ્વરમાં આવે તે હબસી સ્ત્રીને રાખીને બેસી જાય છે. તેમાંથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે, તેની સંભાળ રાખતા નથી. તે જેમ તેમ ઊછરે છે. આવો સંબંધ બાંધનારા વેપારીઓ પાછા દેશ જાય છે, ત્યારે આ ગરીબ ઓરત અને તેનાં બચ્ચાંને ભૂલી જાય છે. તેમનું ભરણપોષણ કરવા જેટલું પણ મૂકી જતા નથી; અને જ્યારે તેમના ભરણપોષણ અર્થે મારા જેવા મહેનત કરે, સંસ્થા બનાવવાની ઈચ્છા રાખે તો કોઈ મદદ કરતું નથી. આવી વર્ણસંકર પ્રજા પ્રત્યે મારો અને બીજા હિંદીઓનો શો ધર્મ છે એ તમે નહીં જાણાવો? શું તમે એમ માનો છો કે પાપમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજાનું રક્ષણ કરવાથી પાપ જ પોષાશે, અને એટલા સારુ આપણો તેમના તરફ કંઈ જ ધર્મ નથી? જો એમ માનતા હો તો આટલું પણ સાથે સાથે વિચારજો: કોઈ ને કોઈ તો આ પ્રજાનો બેલી થશે જ. ઈશ્વર તેનો છેક નાશ થવા નહીં દે, અને એમ થશે તો પછી આ જ લોકો આપણા શત્રુ નહીં બને? અને બનશે તો તેમાં કોઈ એનો દોષ ગણી શકશે? અથવા એમ ન કહેવાય કે આવી પ્રજાને ઉત્પન્ન કરનાર અને તેને રક્ષણ રાખનારા પોતાનો અને પોતાની જાતનો નાશ કરવાનાં હથિયારો ધરી રહ્યા છે?

જે હકીકત આ કાગળ લખનારે જાણાવી છે તેવી જ હકીકત મેં નજરે ડેલાગોઆ બે ઈત્યાદિ શહેરોમાં જોઈ છે. જોયું છે તેનાં કરતાં અસીલો અને મિત્રો પાસેથી વધારે સાંભળ્યું છે. સ્થિતિ દુઃખદાયક છે એમાં શંકા નથી. મુસલમાન ભાઈઓ આવી બાબતમાં દયાધર્મ પાળે છે. હિંદુઓ ધર્મને નામે અથવા બહાને અતિશય કઠોર બને છે. પરજાતિની સ્ત્રી સાથે સંબંધ બાંધવામાં મુસલમાનો અધર્મ નથી માનતા જાણાતા. હિંદુઓ આવો સંબંધ અધર્મ સમજીને બાંધે છે. તેથી વિષય ભોગવતાં ડરતા નથી, પણ તેના પરિણામની જવાબદારી ભોગવતાં ડરે છે, પોતાની જ પ્રજાથી અભય છે, એટલે છેવટે કાં તો કોઈ મુસલમાનને સોંપે છે અથવા ખ્રિસ્તીને સોંપે છે, અને ભલા થાય તો કોઈને સોંપ્યા વિના, એક પણ પૈસો આપ્યા વિના ભાગે છે. આફ્રિકાની હબસી જાતિ ભોળી અને જ્ઞાનહીન છે, તેથી તેને પોતાના હકનો કાંઈ ખ્યાલ નથી હોતો. આવી સ્થિતિ હમેશાં તો નહીં જ રહે. તેઓમાંથી જ કોઈ ભણેલાગણેલા જરૂર ઉત્પન્ન થવાના; અને

તે વેરભાવે લડશે, ગરીબ ઓરતોને પોતાના હકનું ભાન કરાવશે, તેની પ્રજાની મારફતે કાયદેસર ને ગેરકાયદેસર વઢવાડ કરાવશે, ને તે વઢવાડમાં શેરને માથે સવાશેરના દુન્યવી ન્યાય પ્રમાણે નીતિ-અનીતિનો ભેદ નહીં જાળવતા છતાં જગતનો અભિપ્રાય પોતા તરફ ખેંચશે.

આ સ્થિતિમાંથી ઊગરવાના સીધા ઈલાજો તો ઘણા છે. શુદ્ધ વસ્તુ તો એ છે કે જે વેપારી સંયમ ન પાળી શકે તે વેપારી પોતાની સ્ત્રીને સાથે લઈને જાય. જે એકલો જાય અને કોઈ હબસી સ્ત્રીની સાથે સંબંધ બાંધે તો તે વિવેક જાળવે, તે સ્ત્રીના પ્રત્યે પ્રેમભાવથી વર્તે, અને તેમાંથી જે પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તેનું રક્ષણ કરવાનો ધર્મ સ્વીકારે. તે સમજે કે કાયદેસર તો તે પેલી ગરીબ ઓરત અને તેની પ્રજા બંનેનું ભરણપોષણ કરવા બંધાયેલો છે. પણ વિષયી અને નિર્લજ્જ માણસને ધર્માધર્મનું કે પ્રમાણનું ભાન રહેતું નથી. વિષયભોગના નશામાં તે ગાંડો-તૂર બનીને રહે છે, એટલે તે આવાં લખાણો વાંચે પણ શાનો? અને વાંચે તો તેની ઉપર ધ્યાન તો ન જ દે. તેથી મજકૂર પત્ર લખનાર જેવા સમાજસુધારકનો ધર્મ વિચારવો રહ્યો. મને ધાસ્તી છે કે જ્યાં લગી સમાજમાં પાપી માણસો પડેલા હશે ત્યાં લગી સમાજે તેમનાં પાપનો પણ બોજો ઉઠાવ્યે જ છૂટકો છે, જેમ પુણ્યશાળીનાં પુણ્યનો લાભ સમાજ સુખેથી લે છે. કેવળ પાપરહિત તો કોઈ મનુષ્ય છે જ નહીં. આપણે બધા પાપીની ટોળી છીએ. પણ જેઓ આચારમાં અમુક મર્યાદાની અંદર રહે છે તેમનાં પાપને દરગુજર કરી સમાજ તેમને પુણ્યશાળી ગણે છે, જેઓ તે મર્યાદાની દોરી ઓળંગી જાય છે તેમને પાપી ગણે છે; એટલે સમાજની પાપીની અને પુણ્યવાનની વ્યાખ્યા વ્યવહારને અનુસરે છે. ઈશ્વરના દરબારમાં તો આપણે બધાં પાપી ગણાવાનાં છીએ, અને પાપના પ્રમાણમાં આપણને સજા મળશે.

આવી સમાજની દયામણી સ્થિતિ હોઈ વર્ણસંકર પ્રજાનો બોજો સમાજે ભોગવ્યે જ છૂટકો છે. તેથી આફ્રિકામાં રહેનારા સમાજસુધારકોની પાસે બે માર્ગો છે : એક અદાલતની મારફતનો, અને બીજો અદાલતની બહારનો. બંને માર્ગો લેવાનો તેમને અધિકાર છે. બહારનો માર્ગ એ છે કે બીજા સુધારકોને એકઠા કરી ધર્મોના ઝઘડા કર્યા વિના આવી પ્રજાનું પોષણ કરવાને સારુ એક સંસ્થા ઉત્પન્ન કરવી; પ્રજાના બાપ તેનો કબજો લઈ પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ઉછેરવા ઈચ્છે તો, અને તે મુદત સુધીનું થયેલું ખર્ચ સંસ્થાને ચૂકવે તો તેને તે પ્રજા સોંપી દેવી. જેનાં જેનાં માબાપ હાથમાં આવે તેમને પોષણ કરવાના પૈસા આપવા વીનવવા, અને આપવાની શક્તિ હોય છતાં ન આપે ને નફફટ બને તો તેની ઉપર કાયદેસર ઈલાજ લેવા. સાથે નૈતિક સુધારણાને સારુ પણ પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. હબસી ઓરતની સાથે રહેનારા જે દેશમાં જ પરણેલા હોય તો પોતાની ઓરતને બોલાવવા તેમને વીનવવા જોઈએ. પણ મજકૂર ભાઈ લખે છે :

આપણા ભાઈઓને આવી સંસ્થા ઉઘાડવી નથી. મારી માન્યતા પ્રમાણે આ મુલકનો પૈસો જ ૭૫ ટકા અનીતિનો છે, તેને લઈ તે પુણ્ય કામમાં વપરાતો નથી; કાં તો દારૂમાં, કાં તો દાક્તરના બિલમાં, કાં તો સરકારી ટેકસમાં, અથવા ત્રણેમાં તે ચાલ્યો જાય છે.

આ ચિત્ર આબેહૂબ હોય તોપણ મજકૂર ભાઈને ધીરજ અને શાંતિપૂર્વક પોતાનું કાર્ય કરવા મારી ભલામણ છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૮-૮-૧૯૨૭

૩૭૫. દીક્ષા કોણ લે ?

જવરા સ્ટેટમાં ગુલાબબાઈ કરીને એક ઓસવાળ સૌભાગ્યવતી બાઈ છે. તેણે હિંદીમાં એક પત્રિકા છપાવીને વહેંચી છે. તે ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તેનો પતિ જે હજુ નાની વયનો છે તેણે દીક્ષા લેવાનો ઈરાદો કરી ઘર છોડ્યું છે અને આ પ્રમાણે પત્ર પોતાની ૧૬ વર્ષની સ્ત્રી ઉપર લખેલો છે :

દીક્ષા લેવાનો મારો ભાવ આજ લગભગ બે વર્ષો થયાં છે. હું કુટુંબની આજ્ઞા બરોબર માગી રહ્યો છું. અહીં આવીને પણ પાંચ છ પત્રો લખ્યા છે; પરંતુ આજ્ઞા નથી મળી. હવે મેં પોતે જ દીક્ષા લેવાનો વિચાર કર્યો છે.

આ પતિની ૬૦ વર્ષની વૃદ્ધ માતા છે, તેને વિશે જે સજ્જને મને પત્રિકા મોકલી તેની પાસેથી મેં વધારે હકીકત માગતાં નીચે પ્રમાણે હકીકત મળી. પત્ર હિંદીમાં છે તેનું ગુજરાતી હું આપું છું.

ગુલાબબાઈ સાધારણ શિક્ષા પામેલી છે, હિંદી લખી-વાંચી જાણે છે. પોતાના ભાવ બતાવ્યા તે પ્રમાણે તેના મિત્રે પત્રિકા લખી આપી તે તેણે છપાવી છે. પોતાના ભાઈની સાથે જઈને પોતે જ છપાવી આવી. પતિ સામાન્ય હિંદી લખી વાંચી જાણનાર છે. કુટુંબની સ્થિતિ નાજુક છે. હજુ સુધી એને કોઈએ દીક્ષા નથી આપી.

મારી ઉમેદ છે કે આ નવયુવકને કોઈ દીક્ષા નહીં આપે, એટલું જ નહીં પણ તે પોતે જ પોતાનો ધર્મ સમજશે. નાની વયે બુદ્ધ કે શંકરાચાર્ય જેવા જ્ઞાની દીક્ષા લે એ શોભી શકે છે, પણ હરેક જુવાનિયા એવા મહાન પુરુષોનું અનુકરણ કરવા બેસે તો એ ધર્મને અને પોતાને શોભાવવાને બદલે લજવે. આજકાલની લેવાતી દીક્ષામાં કાયરતા સિવાય કાંઈ જોવામાં આવતું નથી, અને તેથી જ સાધુઓ પણ તેજસ્વી હોવાને બદલે ઘણાખરા આપણા જેવા દીન અને જ્ઞાનહીન હોય છે. દીક્ષા લેવી એ પરાક્રમનું કામ છે, અને તેની પાછળ પૂર્વજન્મના મહાસંસ્કાર અથવા તો આ જન્મમાં મેળવેલું અનુભવજ્ઞાન હોવું જોઈએ. વૃદ્ધ માતા અને તરુણ સ્ત્રીનો કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના દીક્ષા લેનારનો એટલો બધો વૈરાગ્ય હોવો જોઈએ કે આસપાસનો સમાજ તે સમજ્યા વિના ન રહે. એવી કાંઈ પણ સંપત આ દીક્ષા લેનાર જુવાનને હોય એવું જોવામાં નથી આવતું.

પણ દીક્ષા લેવાને ઉત્સુક થઈ રહેલા જુવાનિયા દીક્ષાનો વધારે વિસ્તૃત અર્થ કાં ન કરી શકે? અત્યારે તો સંસારધર્મ પાળનારા પણ બહુ ઓછા જોવામાં આવે છે. ઘેર બેઠાં દીક્ષા જેવું જીવન ગાળવામાં કાંઈ થોડું પરાક્રમ નથી જોઈતું અને ખરી કસોટી તો તેમાં થાય જ છે. ઘણા દીક્ષા લીધેલાને હું જાણું છું, અને તેઓ બિચારા સરળતાથી કબૂલ કરે છે કે તેમણે નથી પ્રમાદને જીત્યો, નથી પાંચ ઈન્દ્રિયોને જીતી; દીક્ષા લઈને તો તેમણે કેવળ ખાવાપીવા, પહેરવાની પોતાની સગવડ વધારી મૂકી છે. સંતોષપૂર્વક પવિત્ર રહીને સત્યને જાળવીને ગરીબ ઘરસંસાર ચલાવવો, પરસ્ત્રીને મા-બહેન સમાન જાણવી, પોતાની સ્ત્રીની સાથે પણ મર્યાદામાં રહીને જ ભોગો ભોગવવા, શાસ્ત્રાદિનો અભ્યાસ કરવો અને યથાશક્તિ દેશની સેવા કરવી એ કાંઈ નાની-સૂની દીક્ષા નથી. દીક્ષાનો અર્થ આત્મસમર્પણ છે. આત્મસમર્પણ બાહ્યાડંબરથી નથી થતું, એ

માનસિક વસ્તુ છે; અને તેને અંગે કેટલાક બાહ્યાચાર આવશ્યક થઈ પડે છે, પણ તે જ્યારે આંતરશુદ્ધિનું અને આંતરત્યાગનું ખરું ચિહ્ન હોય ત્યારે જ શોભી શકે. તે વિના તે કેવળ નિર્જીવ પદાર્થ છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૮-૮-૧૯૨૭

૩૭૬. મણિલાલ અને સુશીલાબહેન ગાંધીને પત્ર

બેંગલોર,

ઓગસ્ટ ૨૮, ૧૯૨૭

ચિ. મણિલાલ અને સુશીલા,

આજે મારે હાથે લખવા જેટલો વખત નથી. ખાતાં ખાતાં લખાવું છું. તમને તાર મોકલ્યા પછી એક પણ મેલ લખ્યા વિના ખાલી નથી ગઈ. મિ. ઝેન્ડૂઝ અહીં છે. આવતી મેલમાં વધારે લખીશ.

સુશીલાનું શરીર છે એના કરતાં વધારે સારું થવું જ જોઈએ.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૪૭૩૮ તથા એસ. એન. ૨૬૫૦૪

૩૭૭. બેંગલોરમાં સ્વયંસેવકો સમક્ષ ભાષણ^૧

ઓગસ્ટ ૨૮, ૧૯૨૭

પ્રાર્થના પૂરી થયે ગાંધીજીએ સૌને ગીતા આપી અને પ્રવચન કર્યું. જેનું કાન્નડામાં વાક્યવાર ગંગાધરરાવે ભાષાંતર કરી સંભળાવ્યું. એ પ્રસંગ અનેક પદવીદાન અને પારિતોષિક-દાન સમારંભ કરતાં પણ વધારે ગાંભીર્યવાળો હતો. આ રહ્યાં ગાંધીજીનાં આશીર્વાચનો :

આ જગતમાં એકે વસ્તુ અનાયાસે બનતી નથી. આજે આપણે સાંજે ન મળ્યા, બપોરે ન મળ્યા, પણ પ્રભાતે મળ્યા, એમાં કંઈક રહસ્ય છે. સૌને બીજી કોઈ ચોપડી કે બીજી કોઈ વસ્તુ ન આપતાં ગીતાજી આપવામાં આવી એમાં પણ કંઈક ભેદ છે. અને આજે ગીતાપાઠ થયો તે ખાસ ત્રીજા જ અધ્યાયનો થયો એમાં પણ કંઈક ભેદ છે. બીજે કોઈ દિવસે મળ્યા હોત તો બીજા અધ્યાયનો વારો હોત, આજે ત્રીજાનો જ વારો હતો! એમાં દિવસનો ભેદ સમજી શકાય છે. દરેક સેવક બપોરે કે દહાડો ચડે ન ઊઠે, પણ પ્રાતઃકાળે જ ઊઠે છે, તેની સેવાનો આરંભ ઈશ્વરપ્રાર્થનાથી કરે છે; પ્રાર્થના કર્યા પહેલાં શૌચ મુખમાર્જન કરી આવે છે. આજથી તમારી સાચી સેવાનો આરંભ થાય છે એમ સમજો. મારી તમે અનન્ય ભાવથી સેવા કરી છે તે આ સાચી સેવાનું નિમિત્ત માત્ર છે, અને એને માટે જે નિયમ જોઈએ તે માટે આ ભગવદ્ગીતા તમને મળી છે. ધર્મસંકટ આવે ત્યારે એ પ્રમાણગ્રંથ ખોલીને જોઈ લેશો કે

૧. મહાદેવ દેસાઈના “મૈસૂરની વિદાય” નામના લેખમાંથી.

શું કરવું અને શું ન કરવું. અને સેવક ભગવદ્ગીતાનો બીજો અધ્યાય જુઓ તેના કરતાં ત્રીજો જ જોઈ લે એ સ્વાભાવિક છે, કારણ ત્રીજા અધ્યાયમાં જે વાત બતાવી છે તે બધા સેવકોને અનુકરણને લાયક છે. એ અધ્યાય એ બતાવે છે કે ભગવાને જ્યારે મનુષ્યને પેદા કર્યો ત્યારે સાથે સાથે જ યજ્ઞ ઉત્પન્ન કર્યો. યજ્ઞનો મૂળ ધાત્વર્થ પૂજા છે. અંગ્રેજી શબ્દ એને માટે 'સેક્રિફાઈસ' આપણે બાળપણથી શીખતા આવ્યા છીએ. બંનેનો વાસ્તવિક વિચાર કરવાથી પત્તો લાગે છે કે બંને એક જ વસ્તુ છે. પૂજા અને 'સેક્રિફાઈસ' બંનેનો અર્થ પાવક, પાવન કરનાર છે. સુગંધ બાળીને આપણે સુગંધ ફેલાવીએ છીએ તેમ પૂજા કરીને આપણે સુગંધમય બનીએ છીએ એ ભાવ 'પૂજા'માં રહેલો છે. આપણને પેદા કરતી વેળા ભગવાને એ પણ કહ્યું કે આ યજ્ઞ તમારે માટે છે, એથી જ તમારી વૃદ્ધિ થશે. આ બધાનો વિચાર કરી યજ્ઞનો એક જ અર્થ સેવા હોઈ શકે. આ અધ્યાયનું નામ કર્મયોગ છે, અને એમાં કહ્યું છે કે જે માણસ કેવળ પેટ ભરવા માટે મજૂરી કરે છે તે ચોર છે; પણ જે સેવાને અર્થે યજ્ઞ કરે છે તે પુણ્ય કરે છે. એ સેવાનું ફળ આપણે નથી નિપજાવતા પણ ઈશ્વર જ આપે છે; કારણ આ જ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે તમે દેવોને માટે યજ્ઞ કરો, અને યજ્ઞથી પ્રસન્ન થનારા દેવો તમને ફળ આપશે. આવી સેવા માટે જ આપણે જગતમાં જીવી શકીએ.

'સેક્રિફાઈસ'નો બીજો એક અર્થ છે તે વિચારીને આપણે પૂરું કરશું. 'સેક્રિફાઈસ'નો સાચો અર્થ એ છે કે આપણે મરીએ કે જેથી બીજા જીવે, આપણે કષ્ટ ભોગવીએ કે જેથી બીજાને આરામ મળે, અને બીજા માટે મરવું એ પ્રેમની પરાકાષ્ઠા છે; અને તેનું શાસ્ત્રીય નામ અહિંસા છે, એટલે અહિંસા એ જ સેવા છે એમ કહીએ. જગતમાં દેખીએ છીએ કે જીવનમૃત્યુનું યુદ્ધ ચાલ્યા જ કરે છે, પણ બંનેનો સરવાળો મૃત્યુ નથી, પણ જીવન છે. આથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે અહિંસા જ સર્વવ્યાપક ધર્મ છે. આપણે મૃત્યુના મુખમાં પડ્યા છીએ એમ કહી શકીએ. જગતમાં નાશ નાશ જ થઈ રહ્યો છે, છતાં પ્રાણી જીવતાં રહે છે; અને જ્યાં સુધી ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ છે ત્યાં સુધી તેની માયા - લીલાનું અસ્તિત્વ છે. જગતમાં નિર્લેપ થઈને રહેવાનો એક જ મહાનિયમ છે, તે ત્રીજા અધ્યાયમાં બતાવ્યો છે, અને એ જ પ્રત્યેક સ્વયંસેવકને માટે મંત્ર છે. કોઈ પણ પ્રાણીનો ટ્રેપ કરીને માણસ સેવા ન કરી શકે, અને તમે મારી સેવા માટે પણ કોઈનો ટ્રેપ કરો તો તે સેવા નથી. એ પ્રેમને આપણી ભાષામાં પ્રેમ નથી કહ્યો પણ મોહ કહ્યો છે. મોહ એટલે મૂર્ખતા, મૂઢતા છે, અને મોહથી માણસ પોતાનો અને જેના ઉપર મોહ કરે છે તેનો નાશ કરે છે. એ મોહને વશ થઈને તમે મારી સેવા કરી હોય તો તેથી મારું કે તમારું કલ્યાણ ન થઈ શકે. પણ મને ખબર છે કે તમે મારી સેવા મોહને વશ થઈને નથી કરી, કારણ તમે તો મને નામથી જ પિછાનતા હતા. તમે અખબારોમાં વાંચ્યું હશે કે મેં દેશની ઘણી સેવા કરી છે, એટલે મારી પણ સેવા કરવી એ ઠીક છે. મેં તો તમારી સામે પણ જોયું નથી, તમારાં નામ જાણવાનો પ્રયત્ન સરખો નથી કર્યો, ઉપકારનો ઉચ્ચાર સરખો નથી કર્યો, એટલે તમારી સેવા એ અનન્ય સેવા છે.

છતાં તમે મારી સેવાનું રહસ્ય ન સમજો તો તે ખોટી મૂર્તિપૂજા થઈ જાય છે. મને સાચો સેવક માનીને મારી સેવા કરી હોય તો મેં જેની સેવા કરી છે તેની સેવા કરવી એ પદાર્થપાઠ તમારે સમજવો જોઈએ, અને એ પદાર્થપાઠ દરિદ્રનારાયણની સેવાનો. એ સુલભ કરવાને માટે તકલી-ચરખાની પ્રતિષ્ઠા છે, એટલે એને કોઈ ન બૂલે, ગીતાને કોઈ ન બૂલે; તમને રેંટિયા

વિશે અશ્રદ્ધા હોય ત્યારે ગીતામાંથી તમે શ્રદ્ધા ખેંચજો. ગીતાની પ્રતિષ્ઠા હૃદયમાં કરી છે કે હોકે તેનો ઉત્તર તકલી આપશે. શાસ્ત્ર કેવળ ઉચ્ચારવામાં લાભ નથી, આચરવામાં જ લાભ છે.

તમારી આગળ આ ગંભીર વાત કરી દીધી છે, તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરજો. ન સમજો તે મોટાને પૂછજો. તમને હું નથી ઓળખતો, પણ તમે જે સેવા કરી છે તે ઉત્તમ પ્રકારે જાણું છું. એનું ફળ દેવું મારા હાથમાં નથી, અને એ જ બરોબર છે. ઈશ્વર જ એ ફળ આપી શકે, અને ઈશ્વરની તો પ્રતિજ્ઞા છે કે જે કોઈ શુદ્ધ ભાવથી કોઈ પણ પ્રાણીની સેવા કરે છે તે ઈશ્વરની સેવા છે, અને તેનું ફળ તે આપે છે. આ શ્રદ્ધા તમને હમેશાં સેવાના કાર્યમાં પરાયાણુ રાખો.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૧-૯-૧૯૨૭ તથા મહાદેવભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૩૭૮. બેંગલોરમાં વ્યાયામશાળાના ઉદ્ધાટન પ્રસંગે ભાષણ

ઓગસ્ટ ૨૮, ૧૯૨૭

ભાઈઓ,

તમારી વ્યાયામશાળા^૧ ખુલ્લી મૂકવાનો મંગળ વિધિ કરવાનો લહાવો મને આપવા બદલ હું આભારની લાગણી અનુભવું છું. તમને આ સંસ્થા દાનમાં આપનાર સજ્જનનો પણ હું આભારી છું: પોતાના પુત્રની સ્મૃતિ તાજી રાખવાની એમની ઈચ્છા તેમણે આ વ્યાયામશાળા તમને દાનમાં આપીને યોગ્ય રીતે વ્યક્ત કરી છે. એ એટલું જ બતાવે છે કે દેશના યુવાનોને શરીરે સશક્ત અને તંદુરસ્ત બનાવવાની એમની ઈતેજરી છે. હું જાણું છું કે એ પ્રદેશમાં સર એમ. વિશ્વેશ્વરૈયા જેવા ઈજનેરો માનુષ્યમિની સેવા કરવા આગળ આવ્યા હતા. તે પ્રદેશમાં શ્રી વેંકટસુબા રાવ જેવા ઈજનેરો પણ આ વ્યાયામશાળા બાંધવા આગળ આવવા જ જોઈએ. તમને એટલું તો સુવિદિત છે કે જેમ બુદ્ધિને તાલીમ અને ખિલવણીની જરૂર હોય છે તેવી જ રીતે શરીરને પણ કસરતની જરૂર છે. પણ માત્ર થોડાને જ આ હકીકતનું ભાન થયું હોવાથી, બુદ્ધિબળવાળા કેટલાયે મહારથીઓ માયકાંગલાં શરીર લઈને દેશમાં ફરતા હોય છે. મને નથી લાગતું કે કેળવણી આપવાની આ સાચી રીત છે. આવા વિદ્વાનો પોતાનાં શરીરની દરકાર ન રાખે એ વાજબી નથી. તમારા યુવાનોને શરીર કેળવવાની સગવડો પૂરી પાડવાની આ આવશ્યકતા પ્રત્યે તમે જાગૃત છો એ જોઈને મને ઘણો આનંદ થાય છે. ખાદીના ક્ષેત્રમાં સેવા આપી રહેલા તમારા યુવાનોના પરિચયમાં હું આવેલો છું અને શારીરિક વ્યાયામનું મહત્ત્વ તેઓ સમજે છે એ જાણીને હું ખુશી થયો છું. મને એ વાતની પણ ખુશી છે કે તમે જેમ તમારી શાળાઓની બહાર તમારી બુદ્ધિ કસવા મથી રહ્યા છો તેવી જ રીતે તમારી વ્યાયામશાળાની બહાર સેવા દ્વારા તમારાં શરીર સારી પેઠે કસવા પણ તમે પ્રયત્ન કરવાના છો. હું આશા રાખું છું કે તમે એકેએક શિક્ષક તમારા ઘરમાં આ બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન આપશો. હું એવી પણ ઉમેદ રાખું છું કે તમે તમારી કન્યાઓ માટે શારીરિક વ્યાયામનો પ્રબંધ કરવા તરફ પણ લક્ષ

૧. નેશનલ હાઈસ્કૂલની શ્રી કૃષ્ણસ્વામી વ્યાયામશાળા.

આપશો. છેલ્લે તમને યાદ દેવડાવું છું કે રોજ વહેલી સવારે ફરવા જવું એ તમારે અપનાવવા જેવો એક સારો વ્યાયામ છે.

આ વ્યાયામશાળા ખુલ્લી મુકાયેલી જાહેર કરતાં પહેલાં મારે તમને એ હકીકત પણ યાદ કરાવવી છે કે જેવી રીતે તમે તમારાં પાર્થિવ શરીરનો વિકાસ કરવા માગો છો તેવી જ રીતે એ શરીરમાં બિરાજતા આત્માનો પણ વિકાસ કરવાની જરૂર છે. તમે જાણો છો કે આ વ્યાયામ-શાળામાં જે સ્થળે શ્રી હનુમાનજીને અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકે પધરાવેલા છે તે સ્થળે તમે શારીરિક કસરતો કરવાના છો અને એમના આદેશ મુજબ તમારાં શરીર ખીલવવાના છો. પરંતુ હનુમાનજીનું શારીરિક બળ તો માત્ર બીજા નંબરની વસ્તુ છે. એમનું પ્રથમ બળ તો એમનું આત્મબળ છે, જે એમણે પોતાના બ્રહ્મચર્યને લીધે પ્રાપ્ત કરેલું મહાન બળ છે. હું આશા રાખું છું કે બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી પેદા થતા આ મહાન આત્મબળને તમે યાદ રાખશો. તમે પણ એનું વ્રત લેજો અને તમે તમારી માનુભૂમિનાં, આત્મબળ અને શરીરબળથી સમૃદ્ધ સંતાનો બની રહો તે માટે ઈશ્વરના તમારા પર આશીર્વાદ ઊતરો એવી શુભેચ્છા સાથે હું આ વ્યાયામશાળા ખુલ્લી મુકાયેલી જાહેર કરું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૨૯-૮-૧૯૨૭

૩૭૯. બેંગલોરમાં મિલમનૂરોના સંઘમાં^૧ ભાષણ

ઓગસ્ટ ૨૮, ૧૯૨૭

ભાઈઓ,

તમે મને માનપત્રો અર્પણ કર્યા તેની સાથે એક થેલી પણ અર્પણ કરી છે. તે બદલ હું તમારો ઋણી છું. તમારી મુસીબતો શી છે તે હું જાણું છું. ખાસ કરીને આજે અહીં એકઠા થતાં તમને શું વીત્યું તે મેં જાણ્યું છે. અને તમારા સંઘના ઘણા સભ્યો હાજર રહી શક્યા નથી તેથી મને દુઃખ થયું છે. પરંતુ હું એ પણ જાણું છું કે તમારા પૈકી ઘણા ભાઈઓ આવી શક્યા નથી તે છતાં મારા કાર્ય વિશે બધી હકીકત તમે એમને જણાવી છે અને હું અહીં તમારી સમક્ષ શા માટે આવ્યો છું તે પણ તમે તેમને સમજાવ્યું છે. તમારા માનપત્રમાં તમે લખ્યું છે કે તમે દારૂ પીવાનું છોડી દીધું છે. એનો અર્થ એ થયો કે તમારા જીવનનું મહત્ત્વ તમને સમજાયું છે, તમારા કુટુંબ સાથેના, તમારા દેશ સાથેના અને તમારા કર્તવ્ય સાથેના તમારા સંબંધની અગત્ય તમે પિછાની છે. આ બાબતમાં મારો સંતોષ જાહેર કરવાની સાથે સાથે મારે તમને કહેવું જોઈએ કે જુગાર રમવા જેવી બીજી બૂરી આદતો પણ તમારે છોડવી જોઈએ. તમે એ ત્યારે જ કરી શકશો જ્યારે તમારા સમયનો ઉપયોગ તમે તમારી જાતને સુધારવામાં અને શિક્ષણ લેવામાં કરશો. કારણ કે મિલ-કામદારો તરીકે તમારી ફરજ શી છે અને તમારા અધિકારો શા છે તે તમારે સમજવાની જરૂર છે અને તમે ભણેલા હો તો જ તમને એ સમજાય. શેકિયા-ઓના હાથ નીચે કામ કરનાર મનૂરો તરીકે જેમ તમારું ભાવિ કે તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ તમે ભૂલતા નથી, તેવી જ રીતે મારી આ શિખામણ પણ ભૂલશો નહીં. એને માટે તમારે સારા

૧. ણિન્ની મિલ્સના મનૂરોના.

આચારવિચાર કેળવવા જોઈએ. તમારે રોજ વહેલા ઊઠવું જોઈએ અને ભગવાનને પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે તે તમને આને માટે શક્તિ આપે. તમારે સમજવું જોઈએ કે આવા આશીર્વાદ જરૂરી છે અને તે બૂરી આદતોથી મળતા નથી. તમે મને થેલી આપી છે તે ઉપરથી હું એમ સમજું છું કે તમારા કરતાં ગણ્યાં ગણાય નહીં એટલાં જ ગરીબ ભાઈબહેનો છે એનો તમને ખ્યાલ આવ્યો છે. જે મારી સમજ સાચી હોય તો હું તમને એટલું જ કહું છું કે આ ગરીબ ભાઈ-બહેનોને તમે મદદ કરો, એમણે કાંતેલું ને વણેલું કાપડ તમે ખરીદો. તમે જે ખાદી પહેરશો તો સાચેસાચ એનાથી એ ભાઈબહેનોને મદદ થશે. જે તમે જાતે કાંતો અને ઘરમાં તમારાં સગાં-વહાલાં પાસે વધુ કંતાવો તો દેશનાં ગરીબોને એથીયે વધુ મદદ તમે કરી શકો. તમને હું કહી શકું છું કે અમારા અમદાવાદના મજૂરો આ પ્રમાણે કરી રહ્યા છે અને આ મહાન કાર્યને મદદ કરી રહ્યા છે. તમે એ પણ સમજી શકશો કે તમારી હડતાળોના દિવસોમાં રેંટિયો કાંતીને તમે આજીવિકા કમાઈ શકો. એના કરતાં બહેતર બીજું એકેય કામ નથી. આ એક અગત્યની વાત છે અને તે યાદ રાખવાની મારી તમને સલાહ છે. મજૂર ભાઈઓ, તમારી વિદાય લેતાં પહેલાં મારે તમને એક શિખામણ આપવાની છે. સામાન્ય રીતે એમ કહેવાય છે કે સારી ચાલચલગત બાબતમાં કામદારો ચોખ્ખા કે ચુસ્ત હોતા નથી. હું ઈચ્છું છું કે તમે એકેએક જણ આ વસ્તુ સમજી લો અને તમારી પરણેતરો સિવાયની સ્ત્રી માત્રને તમારી સગી માબહેનો સમાન ગણો. ચાલચલગત બાબતમાં તમે તદ્દન ચોખ્ખા ને ચુસ્ત હોવા જોઈએ, કેમ કે તમારું પ્રારબ્ધ એના ઉપર આધાર રાખે છે. હું આશા રાખું છું કે આ વાત તમે ભૂલશો નહીં. ભગવાન તમને સદાચારી બનવાની સદ્બુદ્ધિ અને શક્તિ આપે એવા મારા તમને આશીર્વાદ છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૨૯-૮-૧૯૨૭

૩૯૦. બેંગલોરમાં આદિકર્ણાટકો સમક્ષ ભાષણ^૧

ઓગસ્ટ ૨૮, ૧૯૨૭

મજૂર સંઘવાળો સમારંભ પતી ગયા પછી તરત મહાત્માજી એમની મંડળી સાથે ન્યૂ મેસૂર રોડ પર આવેલી આદિકર્ણાટક વસાહત તરફ હંકારી ગયા. ત્યાં એમનું સ્વાગત કરવા સેંકડો આદિકર્ણાટક લોકો એકઠા થયા હતા, જેમાં ઘણી તો સ્ત્રીઓ હતી. એમણે થોડાં સાદાં ગીતો ગાઈને આ માનવંતા મહેમાનોનું મનોરંજન કર્યું. તે પછી મહાત્માજીએ કહ્યું :

આદિકર્ણાટક મિત્રો,

આજે તમને સૌને મળતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે. મારે તમને બે વાતો કહેવી છે. તમારે માંસ ન ખાવું જોઈએ અને ગાયોની કતલ ન કરવી જોઈએ. આ બંને વસ્તુઓ તમારા ધર્મની એટલે હિંદુ ધર્મની વિરુદ્ધ છે. અને તમે તો બધા જ હિંદુઓ છો. જે તમે મને એમ કહેતા હો કે તમારો ચામડાંનો ધંધો તો તમારે ચલાવવો જ રહ્યો, તો હું તમને કહું છું કે એ ધંધો તમે માત્ર મરેલાં ઢોરનું ચામડું વાપરીને ચલાવો. દારૂ પીશો નહીં અને પાપ કરશો નહીં. ખાદી પહેરો અને તમારાં ગરીબ ભાઈબહેનોને બચાવો. આ વાત ભૂલશો નહીં.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૨૯-૮-૧૯૨૭

૩૮૧. બેંગલોરમાં શહેરીઓની સભામાં ભાષણ^૧

ઓગસ્ટ ૨૮, ૧૯૨૭

મૈસૂરના મહારાજ સાહેબ અને તેમના અધિકારી વર્ગથી માંડીને પ્રજાના નાનામાં નાના માણસ સુધીના તમે સૌએ મારી ઉપર અદ્ભુત અને મારી યોગ્યતા ઉપરાંતનો પ્રેમ વરસાવીને મને આટલો બધો અપનાવી લીધો છે કે આજે તમે મને જે માનપત્રો અને થેલી આપ્યાં છે તેને સારું 'તમારો આભાર માનવો' એ ખાલી શુધ્ધ, લગભગ અપમાનકારક વિવેક લાગે છે. તમારી જોડે ચાર મહિનાથી વધારે રહીને મારી તબિયતને ભારેમાં ભારે ફાયદો થયો છે, છતાં તમારાથી વિખૂટા પડવાનું છે એ મનમાં સાલ્યા વિના રહેતું નથી. મહારાજ સાહેબે અને એમની પ્રજા તમે મારી ખરી જરૂરને વખતે મારું જે પ્રેમભર્યું આતિથ્ય કર્યું એનો બદલો લું તો એક જ રીતે, આ રળિયામણા રાજ્યના કલ્યાણ વિશેના મારા ઊંડામાં ઊંડા વિચારોના તમને ભાગીદાર બનાવીને જ વાળી શકું એમ છું.

તમે અનેક દિશાઓમાં જે અદ્ભુત પ્રગતિ કરી છે તે જોઈને મારા આત્માને સંતોષ થયો છે. બેંગલોરમાં તેમ જ બીજી ઘણી જગ્યાઓએ જ્યાં જવાનું સદ્ભાગ્ય મને મળ્યું ત્યાંની શિક્ષણ-સંસ્થાઓ મેં જોઈ છે. આદિકર્ણાટકોને માટે ખાસ સ્થાપેલી શિક્ષણસંસ્થાઓ પણ મેં જોઈ છે. તમારો મ્યુનિસિપલ વહીવટ કેવી રીતે ચાલે છે એ પણ મેં કંઈક જાણી લીધું છે. કૃષ્ણરાજ-સાગર અને ભદ્રાવતીનું લોખંડનું કારખાનું સર વિશ્વેશ્વરૈયાનાં ઉત્સાહ અને કુશળતાનાં બે ભવ્ય સ્મારકો જોઈને મને સાનંદાશ્ચર્ય થયું છે. વખતને અભાવે મેં પ્રતિનિધિ દ્વારા શિવસમુદ્રમ્ પણ જોઈ લીધું છે. આ મોટાં સાહસોને આપણી આર્થિક પ્રગતિમાં સ્થાન અવશ્ય છે. જ્યાં જ્યાં લું ગયો છું ત્યાં ત્યાં મેં અમલદારો અને પ્રજાજન વચ્ચે મીઠો સંબંધ જોયો છે. તમારે ત્યાં હિંદુમુસલમાનના ઝઘડા નથી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં દુષ્કૃત્યોની તમારા પર કશી માઠી અસર નથી થવા પામી. આ બધી સારી વસ્તુઓ માટે, અને બીજી તો ઘણીયે લું ગણાવી શકું એમ છું તેને માટે, લું મહારાજને અને તમને હાર્દિક ધન્યવાદ આપું છું. અને મહારાજના અમલના રજતમહોત્સવને પ્રસંગે તમારી ખુશાલીમાં ભાગ લેવા, અને પ્રજાએ મહારાજ પ્રત્યે બતાવેલા હાર્દિક આદરને નિહાળવા, લું આ રમણીય ભૂમિમાં હતો એને લું મારું સદ્ભાગ્ય માનું છું.

અભિદ્ય પ્રેમપાથ

પણ આ પ્રગતિ ભારે છે છતાં એનાથી સંતોષ માની લેવો એ અયોગ્ય ગણાય. મને લાગે છે કે આ પ્રગતિ મધ્યમવર્ગ સુધી જ પહોંચી છે, અને જે ખેડૂતવર્ગ આખા હિંદુસ્તાનની તેમ જ મૈસૂરની કરોડરૂપ છે તેના તરફ પૂરતું ધ્યાન નથી આપાયું. મને બધે ઠેકાણેથી ખાદીકાર્યને માટે મળેલી થેલીઓ બતાવે છે કે મૈસૂરવાસીઓને રૅટિયા અને ખાદીના સંદેશા વિશે શ્રદ્ધા છે. મૈસૂરના જુદા જુદા ભાગમાં ભ્રમણ કર્યાથી મારી ખાતરી થઈ છે કે જે રાજ્ય અને પ્રજા શાસ્ત્રીય રીતે રૅટિયાકાર્યને પાર પાડે તો એ કાર્યનું ભાવિ ઘણું ઊજળું છે. લું તમને ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે ભદ્રાવતી જેવાં ભારે સાહસો ઉપાડવા અને ચલાવવામાં જેટલાં ઝીણવટવાળાં તંત્ર અને

૧. મહાદેવ દેસાઈના "રામરાજ્ય બનાવો" નામના લેખમાંથી.

શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની જરૂર છે તેથી જરાયે ઓછી જરૂર આ કાર્યને માટે નથી. ભેદ માત્ર પ્રમાણનો છે. અને જેમ ભદ્રાવતી જેવાં કારખાનાં પર કુશળ અને જાગ્રત લક્ષ ન આપવામાં આવે તો તે ઇન્નભિન્ન થઈ જાય, તેવી જ દશા જે રેંટિયાકાર્યની પાછળ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને અવિરત શ્રમ ન હોય તો તેની પણ થવાની છે. કુશળતા અને કાળજીવાળા ઉછેરને અભાવે આ મહાન હિલચાલને મરવા નહીં દેતાં જે મોટાંમોટાં સાહસો મૈસૂરનું ગૌરવ છે એમાંનાં કેટલાંકને માટે જે મૂડી જોઈએ તેની સરખામણીમાં તો વિસાત વિનાની મૂડીથી હાથકંતામણ ખેડૂતવર્ગની આવકમાં ઓછામાં ઓછા વીસ ટકાનો વધારો કરે છે. તમે જે રેંટિયાને સાર્વાત્રિક કરી મૂકો તો એનો લાભ એકદમ ગરીબમાં ગરીબ ખેડૂત સુધી પહોંચી જાય છે. રેંટિયો તેમને અને તેમને અભેદ પ્રેમપાશથી બાંધે છે; અને ખેડૂતવર્ગનો નવરાશનો વખત જે ઓછામાં ઓછો વરસના ચાર મહિનાનો આંકવામાં આવે છે તેમાં તેમને આબરૂદાર ધંધો આપે છે. આ રાજ્યનું ઉદ્યોગખાતું અને સહકારખાતું આ દિશામાં પ્રયત્ન કરે છે એ જોઈને મને ઘણો આનંદ થયો છે. કારણ આના કરતાં મોટો ધંધો બીજો એકે નથી, અને રેંટિયાપ્રચારને એનાં અંગઉપાંગો વિના સહકારનો એકે પ્રયત્ન સંપૂર્ણ નથી. અને તમારામાંથી એકેએક જણ પોશાકમાં માત્ર ખાદી વાપરતા થાઓ તો ગામડાંની પ્રજાને તમારો સહકાર પહોંચાડી શકશે.

ગોધનનું રક્ષણ

પણ જોકે રેંટિયો એ ગામડાંની આબાદીનું કેન્દ્ર છે છતાં એમાં બધું આવી જતું નથી. જે આપણાં ઢોર આપણા પર આર્થિક બોજો થઈ પડે તો આપણે ટકી શકવાનાં નથી. રજત-મહોત્સવના માનપત્રના ઉત્તરમાં મહારાજ સાહેબે મૂંગાં પ્રાણીઓ વતી જે ઉદાત્ત વિનંતી કરી છે તે તમે સૌએ ધ્યાનમાં લીધી છે કે નહીં એ હું જાણતો નથી. એ સુંદર શબ્દો હું અહીં ઉતારું છું :

મારી પ્રાર્થના છે કે એવી જ (બ્રાતૃભાવની) વૃત્તિ મૂંગાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે ઊપજે; અને મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ પ્રત્યે, અને ખાસ કરીને જેમને આપણે પવિત્ર ગણીએ છીએ તેમની પ્રત્યે, તેમની મૂક લાગણીઓને સારુ વધારે ને વધારે દયાભાવથી વર્તવાની કાળજી રાખીએ.

મહાપુરુષો તો સાનમાં વાત કહી દે છે. આમાં મહારાજસાહેબે એ ઈચ્છા વ્યક્ત કરેલી હું જોઉં છું કે મહારાજની મુસલમાન, ખ્રિસ્તી અને આદિકર્ણાટક પ્રજા સ્વેચ્છાપૂર્વક ગાયને અને એની સંતતિને વધમાંથી બચાવે. પણ મારા નમ્ર મત પ્રમાણે ઢોરની રક્ષાનો આ પ્રશ્ન કઠણ ચિંતન વિના અને એથીયે વધારે કઠણ મહેનત વિના ઉકેલાવાનો નથી. મારી ખાતરી છે કે ગોવધ એ આર્થિક દૃષ્ટિએ હાનિકારક થઈ પડે એવી સ્થિતિ ઉપજવી શકાય એમ છે. આજે તો ગોવધ એ આર્થિક દૃષ્ટિએ અવશ્ય લાભદાયક છે. આ અનિષ્ટ એવું છે કે એને કોઈ ખાનગી વ્યક્તિ કે સંસ્થા પહોંચી ન શકે. એ વસ્તુ મુખ્યત્વે સરકારના જ હાથની છે. એમાં લોકોને ઢોરઉછેરની, દુગ્ધાલયો ચલાવવાની અને ખૂંટની પસંદગીની કેળવણી આપવાની જરૂર છે. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે, આખી પ્રજા જોડે દૃઢતાથી અને જ્ઞાનપૂર્વક કામ લઈને ગોધનનું રક્ષણ કરવું એ રાજ્યની ફરજ છે. રાજ્યનાં બાળકોને અને લોકોને નીરોગી ને સસ્તું દૂધ મળે એવી વ્યવસ્થા કરવી એ રાજ્યની પ્રાથમિક ફરજોમાંની એક છે એમ હું માનું છું. જેમ ટપાલની ટિકિટોની કિંમત બધે એકસરખી છે તેમ દૂધની કિંમત અને જાતનું એક જ પ્રમાણ બધે ચાલુ કરવું જોઈએ

એમ બ્લૉચફર્ડે કહ્યું છે, તેમાં મારી સંપૂર્ણ સંમતિ છે. મૈસૂરમાં મરેલાં ઢોરનાં ચામડાંનું શું થાય છે એ તમારામાંના ઘણાને ખબર હોય એમ હું નથી માનતો. મારી જેમ તમે એનો અભ્યાસ કરશો તો ઘણી દુઃખદ વસ્તુઓથી તમારી આંખો ઊઘડી જશે. આપણાં પગરખાં કતલ થયેલાં ચામડાંમાંથી બને, અને મરેલાં ઢોરનાં ચામડાં દર વર્ષે નવ કરોડનાં હિંદુસ્તાનથી પરદેશ ચડે, એ શું શરમની વાત નથી? એ ક્ષેત્રમાં ચામડાં કેળવવાની કળાને યોગ્ય સ્થિતિએ પહોંચાડવાનું કામ એટલું પડેલું છે કે કસાયેલા રસાયણશાસ્ત્રીઓની આખી ફોજ એમાં રોકાઈ શકે અને પોતાને તેમ જ દેશને ફાયદો કરે. એમાં પણ ઢોરના સવાલના આ અતિઅગત્યના વિભાગને રાજ્ય જ પહોંચી શકે એમ છે.

અસ્પૃશ્યતા અને દાડ્ડનિષેધ

પણ હવે મારે ઉતાવળ કરીને જે બીજા મુદ્દા પર હું તમારું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું તેના પર આવવું જોઈએ. અને અહીંયાં પણ હું મહારાજના ઉદ્ગારોનો આધાર લઉં છું. આ રહ્યા એમના શબ્દો :

મારી પ્રાર્થના છે કે હવે પછીનાં વરસોમાં આપણે બધા એક જ કલ્યાણના ધ્યેયને સારુ ભાઈચારાથી સાથે કામ કરી શકીએ, જેથી કુશળ વહીવટથી, ખેતી, ઉદ્યોગ અને વેપારની વધેલી સગવડોથી, તેમ જ સૌને આગળ વધવાની સરખી તક આપીને આપણે સૌની શક્તિ મૈસૂરને જગતના અગ્રેસર દેશોની પંક્તિએ પહોંચાડવામાં વાપરીએ. મારી ઉત્કટ ઈચ્છા છે કે આ ભાઈચારાની વૃત્તિ જે લોકો આપણાથી ઓછા સુખમાં દિવસો ગુજારે છે તેમની સ્થિતિ સુધારવાના સતત પ્રયત્નમાં પરિણમવી જોઈએ, અને સૌએ યાદ રાખવું જોઈએ કે તમામ કોમો મારી પ્રજાનાં અંગ છે અને આપણા દેશનાં બાળકો છે.

લોકો જે ભાઈચારામાં માનતા ન હોય તો રાજ્ય ભાઈચારો બળાત્કારે ન ફેલાવી શકે. આ રાજ્યમાં સંસ્કૃત વિદ્યાના એવા પ્રૌઢ પંડિતો પડ્યા છે જેઓ આદિકર્ણાટકોને વેદ શીખવવા તૈયાર નથી અને જેઓ વંશપરંપરાગત અસ્પૃશ્યતાને માને છે એ જાણીને પૂજ્ય પંડિત માલવિયાજીને તેમ જ મને દુઃખ થયું. જે કોઈ મારી ખાતરી કરી આપે કે આજે આપણે માનીએ છીએ એવી અસ્પૃશ્યતા એ હિંદુ ધર્મનું આવશ્યક અંગ છે, તો હિંદુ ધર્મનો ત્યાગ કરતાં હું ક્ષણનો પણ વિલંબ ન કરું. પણ હું મારા હિંદુ ભાઈઓ આગળ કહેવાની હિંમત કરું છું કે મેં મારી નમ્ર રીતે હિંદુ ધર્મને સમજવાનો અને તેનાં વચન અને રહસ્યને જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં અસ્પૃશ્યતાના પાપને એમાં કયાંયે અવકાશ છે એમ હું નથી જોઈ શક્યો. એક પણ મનુષ્ય પ્રાણીને તે અમુક પરિસ્થિતિમાં જન્મ્યો એટલા જ કારણસર, અસ્પૃશ્ય ગણીએ તો આપણે ઈશ્વરનો તેમ જ મનુષ્યનો દ્રોહ કરીએ છીએ.

અસ્પૃશ્યતાના સવાલ સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતો સવાલ દાડ્ડનો છે. દાડ્ડના વ્યસનનો આ રમણીય ભૂમિમાં બહિષ્કાર ત્યારે જ થઈ શકશે જ્યારે ઊંચા કહેવાતા લોકો નીચા કહેવાતા લોકોને અપનાવીને તેમને ભાઈ બનાવશે. પણ અહીંયાં પણ, દાડ્ડનિષેધના કાર્યમાં વરસો સુધી કામ કરીને મને દુઃખદ અનુભવ થયો છે કે રાજ્યની મદદ વિના ઝાઝું પરિણામ આવવું શક્ય નથી. અજ્ઞાન ગરીબ લોકો પાસે જે દાડ્ડ લઈ જવામાં આવે તો તેઓ તે પીશે. સંપૂર્ણ દાડ્ડબંધી કરવી જ્યાં સહેલી હોય એવું એક પણ સ્થાન આ પૃથ્વી પર હોય તો તે હિંદુસ્તાન છે. એનું કારણ એટલું જ કે ઈશ્વરકૃપાએ હજુ અહીં મદ્યપાનને જરાયે પ્રતિષ્ઠા મળી નથી. એને હજુ અધમ

વ્યસન માનવામાં આવે છે. મારી મુસાફરીમાં હું હજારો આદિકર્ણાટકોને મળ્યો છું. લંબા લોકોના એક સમૂહને પણ હું મળેલો. મેં એમને સીધા સવાલો પૂછ્યા. દાડના બચાવમાં એક પણ હાથ ઊંચો ન થયો, અને ઘણા મોટા ભાગે તો ગોમાંસ અને દાડ બંનેનો ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. પ્રભુ તેમને પોતાનું વચન પાળવાની શક્તિ આપો. પણ તમે અને રાજ્ય એમને મદદ કરો એવી મારી વિનંતી છે. એમાં મુશ્કેલીઓ તો જરૂર છે, પણ એ મુશ્કેલીઓને ઝીલવાને, એની સામે ઝઘડવાને અને તેને જીતવાને તો માણસ જન્મેલો છે.

આખરે, બાળવિધવાઓ અને બાળવધૂઓ વતી કંઈક કહું. તેઓ પણ મૂક પ્રાણીઓની કોટિએ પહોંચ્યાં છે એ આપણું દુર્ભાગ્ય છે ને આપણને શરમાવા જેવું છે. આ પતિત દશા જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાંથી એને દૂર ન કરીએ તો આપણું જ્ઞાન અને આપણી કેળવણી ધૂળ જેવાં ગણવાનાં છે. એ કામ તમારા 'નાગરિક અને સામાજિક પ્રગતિમંડળ'નું છે.

મૈસૂર એ સાચું આદર્શ રાજ્ય બને, અને 'રામરાજ્ય' નામને લાયક થાય એટલા માટે જેટલું કરવાની જરૂર મને ભાસે છે તે તરફ મેં તમારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે, એને સારું તમે મને કૃતધન તો નહીં જ ગણો. જે ખામીઓ મેં બતાવી એ હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં નથી એમ નથી. દુઃખની વાત છે કે બીજે પણ એ બધું છે જ, અને કેટલુંક તો કદાચ અહીંના કરતાં વધારે ઉગ્ર રૂપમાં હશે. પણ મારે સદ્ભાગ્યે મેં ઘણી બાબતમાં બીજા જગ્યાઓ કરતાં મૈસૂરમાં વધારે પ્રગતિ જોઈ છે, અને તેથી એ પ્રગતિ એથીયે વધે એવી ઈચ્છા મારા અંતરમાં ઊપજી છે. જે ઘણું આપે છે તેની પાસેથી વધારેની આશા રખાય છે. મેં આ રાજ્યમાં એટલું બધું સારું જોયું છે કે મને લગભગ એવી કલ્પના આવી જાય છે કે જે તમે અને મહારાજા બંને મળીને ઈચ્છો તો આ રાજ્યને રામરાજ્ય બનાવી શકો.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૪-૯-૧૯૨૭ તથા મહાદેવભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૩૮૨. બેંગલોરની પ્રાર્થના સભામાં ભાષણ^૧

સાંજે સભામાંથી આવી^૨ નિત્યની જેમ પ્રાર્થના થઈ. બેંગલોરમાં જે દિવસે પહોંચ્યા તે દિવસે જેટલી સંખ્યા હતી તેટલી તો આજે નહોતી જ, કારણ આજે તો દૂર ભરાયેલી સભામાંથી નુરત ઘણાને પહોંચવું પણ મુશ્કેલ હતું. પણ જેટલાં આવ્યાં હતાં તે સૌ હમણે આવનારાં હતાં. આજે નવામાં મિ. અને મિસિસ બેરમ તો હતાં જ, પણ એન્ડ્રૂઝ પણ હતા. રોજનાં ભજનો ઉપરાંત આ ત્રણ ખ્રિસ્તી મિત્રોએ એક સુંદર ખ્રિસ્તી ભજન પણ ગાયું. ગાંધીજી કહે;

આ ભજન મેં પહેલી વાર પ્રિટોરિયામાં સાંભળેલું. આજે એ સાંભળીને મારી આગળ પ્રિટોરિયા ખડું થાય છે.

પ્રાર્થના થઈ ગયા પછી હમણે પ્રમાણે સૌ ઊઠતાં હતાં ત્યાં તો ગંગાધરરાવને ગાંધીજીએ કહ્યું કે 'બધાંને રોકો, મારે બે શબ્દો કહેવા છે.' પ્રાર્થનામાં આવનારા કેટલા છે એમ પૂછીને ગાંધીજીએ જાણી લીધું કે ઘણાખરા આવનારા હતા. રાજી થઈ ગાંધીજી બોલ્યા :

૧. મહાદેવ દેસાઈના "મૈસૂરની વિદાય" નામના લેખમાંથી.

૨. જુઓ આ પહેલાંનો લેખ.

તમે નિયમિત પ્રાર્થનામાં આવતાં હતાં એ તો તમે સારું કર્યું. મારે માટે તો એ સારું હતું જ. કારણ મને તો તમારી સાથે પ્રાર્થના કરવાથી આનંદ મળ્યો છે, અને મારી ઉન્નતિ થઈ છે. હવે પણ તમે પ્રાર્થના નહીં છોડતાં. સંસ્કૃત શ્લોક ન આવડે, ભજનો ગાતાં ન આવડે તોયે ફિક્કર નહીં. આપણા પ્રાચીન ઋષિઓએ આપણે માટે રામનામનો સહેલો રસ્તો બતાવ્યો છે.

માણસના જીવનના બે ભાગ છે—એક વ્યક્તિગત સ્વતંત્ર અને બીજા સામાજિક. આ સ્વતંત્ર ભાગની સ્વતંત્ર પ્રાર્થના ચોવીસે કલાક ચાલે, પણ સમાજના અંગ તરીકે એણે સામાજિક પ્રાર્થના પણ કરવી રહી. માટે સવારે ઊઠતાં અને સાયંકાળે દિવસની બધી પ્રવૃત્તિઓ પૂરી થતાં સૌ સમાજમાં બેસી પ્રાર્થના કરે.

મારો અનુભવ તો એ છે કે હું એકલો હોઉં ત્યારે ભગવાનનું નામ લઈ લઉં છું. પણ જ્યારે કોઈ નથી હોતું ત્યારે બહુ અડવું લાગે છે, એકલું એકલું લાગે છે. તમે અહીં આવો છો તેમને હું ઓળખતો નથી, કાલે મને તમે રસ્તામાં મળો તો પિછાની પણ ન શકું; છતાં તમે મારી સાથે પ્રાર્થનામાં સામેલ હતાં એટલી વાત જ મારે માટે પૂરતી હતી, તમે મારો સમાજ બન્યાં હતાં. અહીંથી જઈશ ત્યારે જે અનેક જાતનાં દુઃખો મને થશે તેમાં પ્રાર્થના વખતે ભેગા થતા આ સમાજનો વિયોગ પણ એક દુઃખ હશે જ. પણ વેલોર જઈને હું નવો સમાજ ઉત્પન્ન કરી લઈશ, અને અહીંના સમાજના વિયોગનું દુઃખ ધોઈ નાખીશ. જે મનુષ્ય મનુષ્યમાત્રને પોતાનાં ભાઈભાંડુ ગણતો હોય તેને જ્યાં જાય ત્યાં સમાજ મળી રહેવો જોઈએ. એ વિયોગને એ સંઘરી શકતો નથી.

એટલે આ પ્રાર્થના ચાલુ રાખશો. અહીં આવીને આ જ સમાજમાં પ્રાર્થના કરશો એમ નહીં, પણ તમે પોતપોતાનો સમાજ પોતપોતાને સ્થાને ઘડી લેજો. કાંઈ નહીં તો તમારાં કુટુંબી-જનો તો છે જ, તેમને સમાજ ગણીને પ્રાર્થના કરજો; પણ આ પ્રાર્થના ચૂકશો નહીં. પ્રયત્નપૂર્વક ભજન, ગીતા શીખશો તો ઉત્તમ છે જ. જેટલું વધારે કરી શકો એટલું સારું. ગમે તે નામ લો અને આત્મશુદ્ધિ કરી લો એ મુખ્ય વાત છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૧-૯-૧૯૨૭ તથા મહાદેવભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૩૮૩. બ્રાહ્મણેતર પરિષદને તાર^૧

બેંગલોર,

[ઓગસ્ટ ૨૯, ૧૯૨૭ કે તે પછી]

પત્ર હમણાં જ વાંચ્યો. બ્રાહ્મણેતરોએ સેવા અને શુભેચ્છાની ભાવના રાખીને કોંગ્રેસમાં જરૂર જોડાવું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

બૉમ્બે ક્રોનિકલ, ૩૦-૮-૧૯૨૭

૧. આ તાર એસોસિયેટેડ પ્રેસ ઓફ ઇન્ડિયાએ આ પ્રમાણેની તારીખ નાખીને પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા : “ મુંબઈ, ઓગસ્ટ ૨૯.” ખાસ બ્રાહ્મણેતર પ્રાંતિક પરિષદના મંત્રીએ ૨૯મી તારીખે નીચેનો જવાબ પાઠવ્યો હતો : “ આપની સલાહ બદલ આભારી છીએ. અમે કોંગ્રેસમાં જોડાઈએ છીએ તે અને બ્રાહ્મણેતર બનાવવા અને એ રીતે એને લોકશાહી સ્વરૂપની બનાવવા.”

૩૮૪. મીરાંબહેનને પત્ર

ઓગસ્ટ ૨૮, ૧૯૨૭

ચિ. મીરાં,

તારા પત્રો મળ્યા છે.

એન્ડ્રૂઝ ઉપરનો તારો સંદેશો મેં વાંચ્યો. 'સંદેશ' શબ્દ એ ન સમજ્યા એના ઉપર અમે બંને ખૂબ હસ્યા. એ સમજેલા કે આ કોઈ બંગાળી મીઠાઈનું નામ છે.

તું સાબરમતી પાછી જઈશ ત્યારે તેં કહેલા ત્રણે દિવસ જરૂર તને કશું કામ નહીં સોંપાય અને તારે કરવું હશે તે કરવા દેવાશે અને બીજે વખત પણ મળશે. મગનલાલ સાથે વાત કરીને તને સૌથી વધારે અનુકૂળ લાગે તેવું તારું સમયપત્રક ગોઠવજે. એટલું જ કે તારે ગતિ ધીમી રાખવી અને ખાસ કરીને શરૂઆતના તબક્કામાં એક કામનો ગાળો પૂરો થયા પછી બીજે શરૂ કરતાં પહેલાં આરામનો સમય રાખવો.

રજસ્વલા અવસ્થા દરમ્યાન આભડછેટ પાળવા વિશેનો મારો લખાવેલો પત્ર^૧ મળ્યો હશે. કંટાળીને વાત પડતી ન મૂકીશ. મારું કહેવું પૂરેપૂરું સમજતાં સુધી તારે મને વારંવાર પૂછ્યા જ કરવું, અને તે પછી પણ મને ગમે તે નહીં પણ તને ગમે તે કરવું.

કૃષ્ણદાસ સાથે તું હિંદીમાં બોલે છે કે? મેં તને જણાવ્યું નથી કે પહેલાંના કરતાં હિંદીમાં હવે તારી ભૂલો ઓછી થાય છે. જે થોડી મારા જોવામાં આવે છે તે સુધારવાનો મને સમય મળતો નથી.

એન્ડ્રૂઝ આવતી કાલે મારી સાથે જ નીકળવાના છે, પણ મને વેલોર ઉતારીને પોતે મદ્રાસ જશે. તારો પેલો સુંદર નકશો તને પાછો મળ્યો કે નહીં?

સસ્નેહ,

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. પરદાપ; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૧. જુઓ "મીરાંબહેનને પત્ર", ૨૬-૮-૧૯૨૭.

૩૮૫. આશ્રમની બહેનોને પત્ર

મૌનવાર, ભાદરવા સુદ ૨, [ઓગસ્ટ ૨૯, ૧૯૨૭]^૧

બહેનો,

રમણીકલાલભાઈએ ઘડેલો કાગળ તમારી વતીનો મળ્યો.

મારો મુદ્દો જ નથી સમજાયો. તેમાં કેટલુંક અધ્યાહાર જ હતું. કાગળોમાં તો એમ જ હોય. અધ્યાહાર પૂરીએ એટલે અર્થ આ નીકળે.

જ્યારે આપણે એક સેવા કાર્યમાં રોકાયા હોઈએ ત્યારે બીજાનો વિચાર અનાવશ્યક હોય ત્યાં લગી ન કરવો ને કરીએ તો મોહ ગણાય. હું અહીં આવશ્યક સેવા માંદા માણસથી થાય તેટલી કરી રહ્યો છું. તે વેળા ગુજરાતના સંકટ વિશે કામ કરવાનો કે આશ્રમના પ્રશ્નોનો ત્યાં હોઈ ને ઉકેલ થાય તે ઉકેલ કરવાનો વિચાર કરવો એ મોહ છે. તમે પણ તે સ્થિતિમાં હો તો તમારે સારુ પણ મોહ છે. આમાં ચડતા ઊતરતાનો પ્રશ્ન નથી. તમે ત્યાં તમારા સેવા કાર્યમાં ગૂંથાયેલાં છો. ધારો કે હું માંદો — સખત રીતે — પડ્યો, અથવા ત્યાંની જેમ અહીં પ્રલય થયો તો તમારે (અહીં દોડી આવવાનો) અનાવશ્યક વિચાર કરવો એ તમે ભલે મારા જેટલાં ચડેલાં ન ગણાઓ તે છતાં મોહ છે. આનો અર્થ એમ ન થયો કે તમને મારે વિશે કે મદ્રાસના પ્રલયને વિશે લાગણી નથી. લાગણી હોવી જોઈએ, તેથી તમારી દયાભાવના પ્રગટે, પ્રગટવી જોઈએ. પણ જો તમે ધાલાવેલી કરો તે મોહ છે, તે ત્યાજ્ય છે. એક સેવા કાર્યને પડતું મૂકીને બીજું કરવા ક્યારે જવાય ને જવું ધર્મ છે એ તો નોખો પ્રશ્ન છે. આપણે સંકટને સમયે આશ્રમને ખાલી કર્યું તેમ કરવાનો ધર્મ રહ્યો, પણ જો તેમાં ન જઈ શક્યા તેને ધાલાવેલી કરવાપણું ન રહ્યું. હજુ ન સમજાય તો પૂછજો.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૩૬૬૬ તથા બાપુના પત્રો-૧ : આશ્રમની બહેનોને, પા. ૩૪-૫

૧. આ વરસ ગુજરાતમાં આવેલી રેલના ઉલ્લેખ પરથી તક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

૩૮૬. ઍસોસિયેટેડ પ્રેસ ઍન્ડ ઇન્ડિયાને મુલાકાત

બેંગલોર,
ઑગસ્ટ ૨૯, ૧૯૨૭^૧

હિંદુમુસ્લિમ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે એક પરિષદ બોલાવવાની વાઈસરોયની દરખાસ્ત સંબંધમાં ઍસોસિયેટેડ પ્રેસના પ્રતિનિધિએ મુલાકાત લેતાં, મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું કે, સરકાર હિંદુમુસ્લિમ પ્રશ્ન અંગે પહેલ કરે તેથી હું બહુ રાજી થતો નથી, પણ આ બાબતમાં બીજી કોઈ પણ દિશામાંથી આવતા સહકારને હું આવકારું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ટ્રિવ્યૂન, ૩૧-૮-૧૯૨૭

૩૮૭. વિદ્યાર્થીઓનું કર્તવ્ય

ઑગસ્ટ ૩૦, ૧૯૨૭

આરંભમાં તમારા પ્રિન્સિપાલ ઉપર જે કૌટુંબિક વિપત્તિ^૨ આવી પડી છે એ વિશે મારું ઊંડું દુઃખ પ્રદર્શિત કરવા ઇચ્છું છું. અહીં પહોંચતાં તરત જ મેં એ વિશે સાંભળ્યું. પ્રિન્સિપાલ સાહેબ, તમે આ સભા તમારે ત્યાં થવા દીધી છે, એટલું જ નહીં પણ હૃદયમાં દુઃખ ઊભરાતું છતાં આ સભામાં હાજરી આપી એને શોભાવી છે અને પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું છે એમાં તમારો વિવેક હું સમજી શકું છું. તમારા દુઃખમાં મને ભાગીદાર સમજે એટલું માગી લઉં છું.

અત્યારે મને જે માનપત્ર અપાયું છે અને ખાદીકાર્ય માટે થેલી અપાઈ છે તેને સારું હું સૌ વિદ્યાર્થીઓનો તેમ જ બીજાઓનો આભાર માનું છું. તમે મારી પ્રત્યે જે અંગત પ્રેમ પ્રદર્શિત કર્યો છે, અને દેશનાં ગરીબમાં ગરીબની સાથે અનુસંધાન કર્યું છે, તેનાથી હવે મને આશ્ચર્ય નથી થતું; કારણ આપણી આ રમણીય ભારતભૂમિના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી જ્યાં જ્યાં હું જાઉં છું ત્યાં ત્યાં આ વસ્તુ સામાન્ય થઈ પડેલી છે. આખા હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં મારે સારું હેત છે એ મારે સારું ભારેમાં ભારે આનંદની વાત છે. એમાંથી મેં અનેક મુશ્કેલીઓને પ્રસંગે આશ્વાસન મેળવ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓએ મારો ભાર ધણો હળવો કર્યો છે. પણ મારા મનમાં જે લાગણી છે તે હું દબાવી નથી શકતો. તે એ કે વિદ્યાર્થીઓએ સર્વત્ર મારી પ્રત્યે પ્રેમ બતાવ્યો છે અને દેશના ગરીબોની સાથે અનુસંધાન પણ કર્યું છે, છતાં વિદ્યાર્થીઓને હજી ધણુંય કરવાનું બાકી રહેલું છે. કારણ ભવિષ્યની આશા તમારા ઉપર છે. તમે શાળાકોલેજમાંથી છૂટા થશો પછી આ દેશના ગરીબ લોકોને દોરવા તમારે જાહેર જીવનમાં પડવું પડશે. તેથી તમે વિદ્યાર્થીઓ તમારી જવાબદારી સમજે, અને એ જવાબદારી વધારે સ્પષ્ટ રીતે બતાવો એમ હું ઇચ્છું છું. વિદ્યાર્થીઓનો બહુ જ મોટો ભાગ વિદ્યાર્થી દશામાં

૧. આ મુલાકાત બેંગલોરથી આ તારીખે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. તે દિવસે સોમવાર હતો.

૨. ધુરીસ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ડૉ. બોરે એમનું બાળક ગુમાવ્યું હતું.

ઉદાત્ત ભાવનાઓ કેળવે છે, પણ અભ્યાસ પૂરો થઈ રહ્યા પછી તે ભાવનાઓ અલોપ થઈ જાય છે, એ જાણવા જેવી અને દુઃખની વાત છે. એમાંનો ઘણો જ મોટો ભાગ પેટ ભરવાનું સાધન શોધતો ફરે છે. આમાં જરૂર કંઈક અયોગ્ય છે. એનું એક કારણ તો દેખીતું છે. દરેક કેળવણીકાર, જેને જેને વિદ્યાર્થીઓ જેડે કંઈક કામ પડ્યું છે તે સૌ સમજી શક્યા છે કે આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિ દૂષિત છે. આ દેશની જરૂરિયાતો સાથે એનો મેળ નથી; કંગાલ હિંદુસ્તાનની સાથે તો મેળ નથી જ. નિશાળોમાં જે કેળવણી અપાય છે તેને ગૃહજીવન તેમ જ ગ્રામજીવનની સાથે કશો મેળ નથી. પણ એ સવાલ એટલો વિશાળ છે કે એને તમે અને હું આવી સભામાં ન પહોંચી શકીએ એવો મને ભય છે.

આપણે તો વિચાર એ કરવાનો છે કે વસ્તુસ્થિતિ આજે છે તેમાં દેશસેવાને અર્થે વિદ્યાર્થીઓ શું કરી શકે, અને આપણે શું વધારે કરી શકીએ? આ સવાલનો જવાબ જે મને મળ્યો છે, તેમ જ એ વિશે જે વિદ્યાર્થીઓ ઈતેજાર છે તેમને મળ્યો તે એ છે કે વિદ્યાર્થીઓએ અંતરશુદ્ધિ કરી પોતાના ચારિત્રની રક્ષા કરવાની છે. ચારિત્રની શુદ્ધિ એ સંગીન કેળવણીનો પાયો છે. હું હજારો વિદ્યાર્થીઓને મળ્યો છું. વિદ્યાર્થીઓ જેડે મારો સતત પત્રવ્યવહાર ચાલે છે, જેમાં તેઓ પોતાની ઊંડામાં ઊંડી લાગણીઓ મારી આગળ ઠાલવે છે અને મારી પાસે દિલ ખુલ્લાં કરે છે. એ બધાંમાંથી હું સાવ સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો છું કે હજુ એમાં ઘણા ગાઉ કાપવાના રહ્યા છે. મારી ખાતરી છે કે હું શું કહેવા માગું છું એ તમે બધા પૂરેપૂરું સમજ્યા હશો. આપણી ભાષાઓમાં 'વિદ્યાર્થી' શબ્દનો પર્યાય એક સુંદર શબ્દ છે : 'બ્રહ્મચારી.' 'વિદ્યાર્થી' એ તો નવો ઘડી કાઢેલો શબ્દ છે; અને તે બ્રહ્મચારીની તોલે જરાયે આવે એવો નથી. મને આશા છે તમે 'બ્રહ્મચારી' શબ્દનો અર્થ તો સમજતા હશો. એનો અર્થ છે : ઈશ્વરને શોધનાર, ઈશ્વરની નિકટમાં નિકટ ઓછામાં ઓછા વખતમાં પહોંચાડે એવી રીતનું આચરણ રાખનાર. જગના બધા મહાન ધર્મોમાં ગમે તેટલા ભેદ હોય, પણ આ તાત્ત્વિક વસ્તુ વિશે તો સૌની સંપૂર્ણ એકવાક્યતા છે; અને તે એ કે મેલું હૃદય લઈને એક સ્ત્રી કે પુરુષ ઈશ્વરના સિદ્ધાસન આગળ ઊભી શકનાર નથી, એ પરમ ધામમાં પહોંચી શકનાર નથી. આપણી બધી વિદ્વત્તા, વેદપાઠ, સંસ્કૃત, લેટિન અને ગ્રીકનું શુદ્ધ ભાષાજ્ઞાન—એ જે આપણા હૃદયને અજવાળી સંપૂર્ણ શુદ્ધ ન કરી શકે તો એ બધું એજે જવાનું છે. ચારિત્રની શુદ્ધિ એ જ જ્ઞાનમાત્રનું ધ્યેય હોવું જોઈએ.

શિમોગામાં એક અંગ્રેજ મિત્ર — જેમને હું પહેલાં ઓળખતો નહોતો — મને મળવા આવેલા. તેમણે મને પૂછ્યું, "હિંદુસ્તાન જે ખરેખર અધ્યાત્મપરાયણ દેશ હોય તો વિદ્યાર્થીઓમાં ઈશ્વર વિશેના જ્ઞાનની સાચી તાલાવેલી હું કેમ નથી જોતો? ઘણા વિદ્યાર્થીઓને ભગવદ્ગીતા એ શું છે તેની જ ખબર નથી એનું કેમ?"^૧ એ મિત્રને જણાવેલી સ્થિતિનું જે ખરું કારણ અને બહાનું મને ભાસ્યું તે મેં એમને કહી દીધું. પણ એ કારણ હું તમારી પાસે મૂકવા નથી માગતો, તેમ જ આ મોટી અને ગંભીર ખામીને સારુ બહાનાં શોધવા પણ નથી માગતો. અહીં મારી સામે બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓને મારી પ્રથમ અને હાર્દિક વિનંતી એ છે કે તમે દરેક જણ અંતરને તપાસો; જ્યાં જ્યાં તમને લાગે કે મારું કહેવું યોગ્ય છે ત્યાં ત્યાં તમે પોતાને સુધારી જીવનની ઈમારત નવેસર ચાલો. તમારામાંના જેઓ હિંદુ હોય — અને ઘણો મોટો ભાગ હિંદુ છે એ

૧. જુઓ "વિદ્યાર્થીઓ અને ગીતા", ૨૫-૬-૧૯૨૭.

હું જાણું છું — તેઓ ગીતાજીનો અતિશય સાદો, સુંદર, અને મારે સારુ હૃદયસ્પર્શી, આધ્યાત્મિક એવો સંદેશ સમજવાનો પ્રયત્ન કરજો. હૃદયને પવિત્ર કરવાને અર્થે જેમણે આ સત્યની સાચી શોધ ચલાવી છે એવા સાધકોનો અનુભવ—નિરપવાદ અનુભવ એ છે કે જ્યાં સુધી એ પ્રયત્નને સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરની હાદિક પ્રાર્થનાનો સાથ નથી ત્યાં સુધી એ પ્રયત્ન તદ્દન અશક્ય છે. એટલે તમે ગમે તે કરો તોપણ ઈશ્વર પરની શ્રદ્ધા ન ગુમાવજો. આ વસ્તુ હું તમારી આગળ બુદ્ધિથી સિદ્ધ નહીં કરી શકું, કારણ એ સત્ય બુદ્ધિથી પર છે, બુદ્ધિને અગોચર છે. હું તો તમારી પાસેથી એ માગું છું કે તમે સાચી નમ્રતા કેળવો, અને જગતના આટલા બધા ધર્મશિક્ષકો, ઋષિઓ અને બીજાઓના અનુભવને એકદમ ફેંકી ન દો, તેમ જ એ બધાને વહેમી માણસો ન ગણી કાઢો.

અને જો તમે એટલું જ કરો તો બાકીનું જે હું તમને કહેવા માગું છું તે તમને સ્ફટિક જેવું સ્પષ્ટ સમજાઈ જશે. તમને જો ઈશ્વર પર સાચી શ્રદ્ધા હશે તો એની સૃષ્ટિના અલ્પમાં અલ્પ જીવને સારુ પણ તમને લાગણી થયા વિના નહીં રહે. અને રેંટિયો અને ખાદી હોય, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ હોય, દારૂનિષેધ હોય, બાળવિધવા અને બાળવધૂ વિશેનો સુધારો હોય કે એવી ઘણી બીજી વસ્તુઓ હોય, તમે જોશો એ કે બધીનું મૂળ એક જ છે. અને તેથી રેંટિયા પ્રચારમાં, અસ્પૃશ્યતા સામેની લડતમાં, તેમ જ મેં પોતાનાં કર્યાં છે એવાં બીજાં કાર્યોમાં તમારી સહાનુભૂતિ ને સંમતિ છે એમ જોઈને હું રાજી થયો છું. ખાદીની બાબતમાં હવે પછી તમે વધારો કરી બતાવશો એવી તમે આપેલી ખાતરી હું સ્વીકારું છું. તમે એક વાર કાયમનો નિર્ણય કરી નાખો અને મનને કહો કે હવેથી તો હું ખાદી જ વાપરીશ. કારણ એથી ગરબુ કંગાલ માણસોને થોડાક પૈસા મળશે. આનાથી સહેલી વસ્તુ દુનિયામાં કઈ હોઈ શકે? આ એક જ શિક્ષણસંસ્થામાં તમે ચૌદસોથી વધારે વિદ્યાર્થીઓ છો. તમે ચૌદસો જણ રોજનો અડધો જ કલાક કાંતવાને આપીને દેશની સંપત્તિમાં કેટલો સંગીન વધારો કરી શકો એનો વિચાર કરો. ચૌદસો જણ અસ્પૃશ્ય કહેવાતા લોકોને સારુ કેટલું કરી શકો એનો વિચાર કરો. અને જો તમે ચૌદસોએ જીવાનો એવો દૃઢ નિર્ધાર કરો — અને જરૂર કરી શકો છો — કે તમે બાળવિવાહમાં પડવાના જ નથી, તો તમે તમારી આસપાસના સમાજમાં કેટલો ભારે સુધારો કરશો એની કલ્પના કરો. તમે ચૌદસો જણ — અથવા સારી સંખ્યા પણ — તમારો નવરાશનો વખત અથવા રવિવારના થોડાક કલાક દારૂ પીનારાઓ પાસે જવામાં ગાળો, અને અત્યંત દયાભાવથી વર્તીને તેમનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કરો, તો તમે તેઓની તેમ જ દેશની કેટલી સેવા કરશો એની કલ્પના કરો. આ બધી વસ્તુઓ તો તમે આજની દૂષિત કેળવણી લેતાં છતાં કરી શકો છો. આ વસ્તુઓ કરવાને તમારે મહાપ્રયાસ કરવાની જરૂર છે એમ પણ નથી. માત્ર તમારે હૃદયપલટો કરવાનો છે, અથવા રાજકીય ક્ષેત્રનો પ્રચલિત શબ્દ વાપરું તો, દૃષ્ટિકોણ બદલવો પડશે.

આજના પ્રસંગનો તમે લાભ લો એમ હું ઈચ્છું છું, અને તે તમે તો જ કરી શકશો જો જે ગંભીર સંજોગોમાં આપણે અહીં ભેગા થયા છીએ અને જેના ઉલ્લેખથી મેં ભાષણની શરૂઆત કરી તેનો તમે વિચાર કરશો. જો કોઈ કેવળ દુનિયાદારી માણસ આવા કૌટુંબિક દુઃખને કારણે આવી સભામાં હાજરી ન આપે તો એ અયોગ્ય ન ગણાય, દુનિયા એને યોગ્ય જ ગણે. એવા દુઃખને સારુ વલોપાત કરવાને બદલે જ્યારે માણસ એ દુઃખનું ઈશ્વરની અને જગતની સેવામાં રૂપાંતર કરે, ત્યારે એમાં જરૂર કંઈક ઉદાત્ત અને ભવ્ય હોવું જોઈએ. એવું એકેએક

કૃત્ય આપણને માનવજાતિની એકતા સમજવામાં મદદ કરે છે. મેં તમને જે વચનો કહ્યાં છે તે સમજવાની શક્તિ ઈશ્વર તમને આપો.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૧-૯-૧૯૨૭ તથા મહાદેવભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૩૮૮. ટી. આર. મહાદેવ આચરને પત્ર

વેલોર કેમ્પ,

ઓગસ્ટ ૩૧, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો પત્ર મળ્યો. હું તો મેં જે કહેલું છે તે જ ફરીથી કહી શકું, કે તમે કબજે છોડી દો એ જ તમારે માટે વધારે સારું છે એવો મારો અભિપ્રાય છે. જેઓ તમારા મતના હોવાનું તમને લાગતું હોય એમના કબજા-હક છોડી દેતાં પહેલાં રીતસર ખબર આપો તો કબજે સોંપી દેવાનું તમારું પગલું નૈતિક રીતે વાજબી ગણાય. એને બદલે નોટિસ ન આપતાં કબજાને વળગી રહો એનો હું માનું છું કે બચાવ ન થઈ શકે. કમિટીનો હેતુ હું પામી શક્યો છું ત્યાં સુધી એવો છે કે જે બાબતો વિશે એમને કશો નૈતિક ખટકો નથી અને કાયદાની મુશ્કેલી નથી તેને માટે લવાદ પાસે જવું એમને ગમતું નથી.

તમારો સહૃદયી

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૯૪૧

૩૮૯. વેલોરની જાહેર સભામાં ભાષણ^૧

ઓગસ્ટ ૩૧, ૧૯૨૭

પ્રમુખશ્રી, ભાઈઓ અને બહેનો,

તમારા માનપત્રો ને રૂપિયા બે હજાર ને એ કરતાં કંઈક વધુ રકમની તમારી થેલી બદલ તમારો આભાર માનું છું. મારી ખાદીયાત્રા તામિલનાડુમાં ખરું જોતાં વેલોરથી શરૂ થાય છે. ગયે અઠવાડિયે હું કૃષ્ણગિરિ^૨ અને હાસૂર ગયેલો. તે પણ તામિલ પ્રાંતમાં છે. પરંતુ એ મૈસૂરના કાર્યક્રમમાં આવી ગયાં ગણાય. વેલોર આવતાં, મને યાદ આવ્યું કે હું મૌલાના શૌકતઅલી સાથે આ પહેલાં આવી ગયો હતો. જ્યારે હું એ દિવસો યાદ કરું છું અને અત્યારે આજની આ સભા સામે નજર નાખું છું ત્યારે મને ખેદ થયા વગર રહેતો નથી. ખેદનું કારણ તમે કોઈ રીતનું ગેરવર્તન કર્યું છે એ નથી, પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જે કંઈ ચાલી રહ્યું છે તે છે. તમારી બાબતમાં તપાસ કરતાં જ્યારે મેં જાણ્યું કે તમારા જીવનના શાંત પ્રવાહને ડખોળનારા, ઉત્તરમાં

૧. સભા ગાંધી મેદાનમાં થઈ હતી. અને ભાષણનો તામિલ ભાષામાં અનુવાદ રાજગોપાલાચારીએ કર્યો હતો.

૨. જુઓ “કૃષ્ણગિરિમાં ભાષણ”, ૨૪-૮-૧૯૨૭.

ચાલી રહ્યા છે એવા, કોઈ ઝઘડા કાંઈ નહીં તો તમારી વચ્ચે થતા નથી ત્યારે મારો ખેદ સારા પ્રમાણમાં ઘટી ગયો. તમારી વચ્ચે રહીને તથા ઉત્તરમાં આપણા દેશબાંધવોએ કરેલાં કાળાં કૃત્યોની તમારા ઉપર કશી અસર થઈ નથી અને તમે ઉશ્કેરાયા નથી એ જાણીને મારા અદમ્ય આશાવાદને બળ મળ્યું છે. કારણ કે જ્યાં સુધી ઈશ્વરમાં મારી શ્રદ્ધા ટકશે ત્યાં સુધી મારી આશા ટકવાની છે અને જોકે દેશભરમાં હિંદુઓ અને મુસલમાનો એકબીજાનાં ગળાં રહેંસવા ધસતા હશે, જે ભગવાન કરે ને ન બને, તોપણ હું આશા રાખું છું કે મારામાં આજે છે તેવી એ વાત મારી જાતે જાહેર કરવાની શક્તિ જળવાઈ રહી હશે. એવો દિવસ આવી રહ્યો છે જ્યારે હિંદુઓ અને મુસલમાનો ખભેખભા અડાડીને સાથે ઊભા રહેશે, પોતાના દેશની આઝાદી માટે લડશે, અને સગા ભાઈઓની માફક સદા સંપીને રહેશે. હું ઈચ્છું છું કે મારી એ શ્રદ્ધા વેલોરવાસી ભાઈબહેનો, તમારામાં પણ હોય. મને લેશ પણ શંકા નથી કે ભાવિ પ્રજા આપણી બર્બરતા ઉપર હસશે અને પોતાની જાતને પૂછશે કે આપણા પૂર્વજે કેવા મૂર્ખ અને કેવા પાગલ બન્યા હોવા જોઈએ કે ઈશ્વરને નામે એમણે એકબીજાની કતલ કરી. પરંતુ તમે જાણો છો કે હું ખાદી અને રૅટિયાનો પ્રશ્ન હિંદુમુસ્લિમ એકતાના પ્રશ્ન જેટલો જ મહત્વનો માનું છું. દરિદ્રનારાયણને ખાતર કાંતવું અને એ જ કારણસર ખાદી સિવાય બીજું કપડું ન વાપરવું એ હિંદુઓ અને મુસલમાનો સંપીને સાથે રહે એના જેવું જ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનું કામ છે. જેમ હિંદુમુસ્લિમ એકતા એ બે કોમોને સ્નેહનાં બંધનથી બાંધે છે, તેવી જ રીતે રૅટિયા ઉપર કંતાતો દરેક તાર હિંદુસ્તાનના કરોડો કંગાલોને આપણી સાથે એટલે મધ્યમવર્ગના લોકોની સાથે, સ્નેહસંબંધથી બાંધે છે. અત્યારની પળે આપણે ગામડાંના લોકોનાં ગળાં નથી કાપતા એ સાચું, પરંતુ એ પણ એટલું જ સાચું છે કે એક અર્થમાં આપણે ગ્રામવાસીઓનું લોહી જ ચૂસી રહ્યા છીએ. એ લોહી ચૂસવા માટે આપણે સીધી અને આડકતરી બંને રીતે જવાબદાર છીએ. ગામડાંના લોકો આજે જે કાયમના ભૂખમરાની સ્થિતિમાં મુકાઈ ગયા છે તેને માટે જવાબદાર આપણે મધ્યમવર્ગના લોકો જ છીએ. વેપારીઓ તરીકે એ સ્થિતિ માટે આપણે સીધા જવાબદાર છીએ, કારણ કે ગામડાંના લોકોના નિષ્પાપ હાથે તૈયાર થયેલા કાપડનો વેપાર કરવાને બદલે આપણે માનવરક્તવાંછુ દેવને આરાધતા થયા, પરદેશી માલ વડે આપણા હાથ અભડાવ્યા અને પરદેશી કાપડ વેચતા થયા. આને હું પેલાં ભૂખે મરી રહેતાં કરોડો મૂંગાં ગ્રામજનો પ્રત્યેના વિશ્વાસઘાતનું કૃત્ય માનું છું. અને એ ભૂખમરા માટે મધ્યમવર્ગના બાકીના લોકો આડકતરી રીતે જવાબદાર છે, તે એટલા માટે કે આપણા પડોશના વેપારીઓએ એમને આપણા પોતાના દેશમાં બનેલા પવિત્ર કાપડની જગાએ જે સુંવાળું ને રૂપાળું દેખાતું તકલાદી કાપડ વેચવા દેખાડ્યું તે ખરીદવાની લાલચને તેઓએ રોકી નહીં. એટલે તમે મને આપેલી થેલીને તો હું આપણે આચરેલાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની તમારી ઈચ્છાની માત્ર એક અલ્પ ઓંધાણી તરીકે લેખું છું. પણ તમે ખાતરી રાખજો કે જ્યાં સુધી તમામ વેપારીઓ આ પાપાચાર પાછો નહીં ખેંચે, એટલે કે જ્યાં સુધી તેઓ પરદેશી કાપડનો વેપાર બંધ નહીં કરી દે અને તેઓ તથા બીજા લોકો ખાદી ગમે તેટલી જાડી ને ખરબચડી હોય તથા ગમે તેટલી ખર્ચાળ હોય તોપણ તેને વાપરતા ને વેચતા નહીં થઈ જાય, ત્યાં સુધી આ પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું થવાનું નથી. સાચો પશ્ચાત્તાપ કોઈ પણ આત્મભોગને આકરો ગણતો નથી. એટલે મારા અંતરની ઈચ્છા તો એવી છે કે તામિલનાડુની મારી યાત્રાનું આ પ્રથમ સ્થળ છોડતી વખતે હું એવો ભરોસો લઈને જઈ શકું કે આપણા દેશનાં ભૂખે મરી રહેલાં ભાઈબહેનો માટે તમારા દિલમાં

મારા દિલમાં છે તેવી જ દુઃખ અને શોકની લાગણી છે અને એમના પ્રત્યે આપણે પાપ આચર્યા છે એનું મારા જેવું જ ભાન તમને પણ થયું છે. મારી આ બંધી ચર્ચા અને શિખામણ મારી સામે તથા ડાબી બાજુએ બેઠેલા પુરુષોને નેટલી લાગુ પડે છે તેટલી જ મારી જમણી બાજુએ બેઠેલી બહેનોને પણ લાગુ પડે છે. તમે વેલોરની બહેનો જે મારી આ શિખામણ નહીં માનો તો સીતાનાં પુનિત પગલાંથી જે ભૂમિ પાવન થઈ હતી તે જ ભૂમિની પુત્રીઓ કહેવાવાને પાત્ર તમે નહીં ગણાઓ. આપણે ભારતવાસી સજ્જનો ને સન્નારીઓ રોજ વહેલી સવારે સાત સતીઓનાં નામ લઈએ છીએ તેમાં સીતાનું પવિત્ર નામ પણ આવે છે. એ સીતાની સાદાઈ અને પવિત્રતા જે આપણે પોતે ન અપનાવીએ તો પછી એનું નામ લેવાનો આપણને શો અધિકાર છે? ઈશ્વરની એટલી કૃપા છે કે હોટેલોમાં રંધાયેલાં ગમે તેવાં સ્વાદિષ્ટ ભોજનના થાળ આપણને મફત મળતા હોય તોપણ તેનાથી નહીં લોભાતાં આપણો ખોરાક આપણે જાતે જ રંધીને ખાઈએ છીએ. આ નેટલું સ્વાભાવિક છે એટલું જ સ્વાભાવિક આપણાં ગામડાંમાં બનેલી ખાદી પહેરવી એ આપણે માટે હોવું જોઈએ.

અસ્પૃશ્યતાના સવાલને પણ હું એટલું જ મહત્ત્વ આપું છું. આપણે હિંદુઓ જ્યાં સુધી એક પણ માનવ પ્રાણીને એના જન્મના સંજોગોને કારણે અસ્પૃશ્ય માનવાનું ચાલુ રાખીશું ત્યાં સુધી આપણો ધર્મ અને આપણી પ્રતિષ્ઠા જેખમમાં છે એમ સમજાવે. મનુષ્યો તરીકે આપણાં મંદિરોમાં દાખલ થવાનો, એમનાં બાળકોને આપણી શાળાઓમાં મોકલવાનો અને જે તળાવોનું પાણી આપણે વાપરતા હોઈએ તે જ તળાવોમાંથી પાણી લઈ જવાનો એમને આપણા નેટલો જ અધિકાર છે. આ શ્રોતાગણમાં અસ્પૃશ્યતાની માન્યતાને હજી પણ વળગી રહેનાર કોઈ પણ ભાઈ કે બહેન હોય, તો હું આશા રાખું છું કે તે ભાઈ કે બહેન એ માન્યતા સુધારી લેશે અને સમજશે કે હિંદુ ધર્મમાં અસ્પૃશ્યતાના શાપ માટે કશો જ આધાર નથી.

એટલા જ મહત્ત્વનો અથવા કહો કે લગભગ એટલા જ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે દારૂ પીવાના વ્યસનનો. મેં 'લગભગ એટલા જ મહત્ત્વનો' કહ્યું તે એ કારણે નહીં કે દારૂ છોડવાની જરૂરવાળા માણસને માટે દારૂ છોડવાનો પ્રશ્ન અસ્પૃશ્યતા છોડવા કરતાં ઓછો અગત્યનો છે, પણ એ કારણે કે આ પ્રશ્ન અસ્પૃશ્યતા કરતાં ઓછી સંખ્યાના લોકોને અસર કરે છે. આપણામાંના જેમને દારૂનું વ્યસન વળગ્યું નથી તેમણે જ્યાં સુધી એક પણ પડોશી એ વ્યસનમાં સપડાયેલો હોય ત્યાં સુધી જંપીને બેસવું ન જોઈએ. આપણાં પતિત ભાઈબહેનોને તેમની આ બૂરી લતમાંથી છોડાવવા આપણી પાસે હોય એવા તમામ સૌમ્ય ઉપાયો આપણે યોજવા જોઈએ અને અપનાવવા જોઈએ. હું તમારી જગાએ હોઉં તો દેશમાં સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ થતાં સુધી મને જંપ જ ન વળે. આનો અર્થ એ થયો કે તમારી જગાએ હું હોઉં તો આ પ્રશ્ન એ અંગેના રાજ્યપ્રધાન જ્યાં સુધી ગંભીરપણે અને ધગશથી હાથમાં ન લે ત્યાં સુધી હું એમને ચેનથી બેસવા નહીં દઉં.

હવે મારે તમારો વધુ સમય ન લેવો જોઈએ. હજી આપણી સામે થોડું કામ બાકી છે. તમે મને આ સુંદર કારકેટ આપ્યું છે. તે ઉપરાંત જિલ્લા બોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીનાં માનપત્રો સાથે મને ભેટ આપવામાં આવેલી ચાંદીની તખતીઓ પણ મારી પાસે છે. હવે તો દેશભરમાં સૌ કોઈ જાણે છે કે આવી કારકેટો ને આવાં પતરાં રાખી મૂકવા માટે મારી પાસે કશું સાધન કે સ્થળ નથી અને મારા વ્રતને કારણે આ ધરતી પર મારો કહેવાય એવો કોઈ પરિગ્રહ ધારણ કરવાનો મને અધિકાર નથી. એટલે હું માનું છું કે આ ચીજો તમારી હાજરીમાં હરાજ કરીને દરિદ્રનારાયણ માટે જે કંઈ વધારે નાણું મેળવી શકાય તે મેળવી લેવા માટે મને આપવામાં

આવી છે. એટલે એમને હરાજ માટે તમારી સમક્ષ મૂકવામાં આવશે, અને હું આશા રાખું છું કે ખરીદી શકે એવાં ભાઈબહેનો એકબીજાની હરીફાઈમાં મોટામાં મોટી રકમ બોલી એમને ખરીદી લેવા પ્રયત્ન કરશે. પણ આ હરાજમાં ભાગ લેવા માટે બધા કંઈ પૂરતા પૈસા નહીં લાવ્યા હોય. એમને માટે બીજા રસ્તો છે. હું જાણું છું કે આ સભામાં આવેલાં બધાં સ્ત્રીપુરુષોએ આ થેલીમાં ફાળો આપ્યો નથી. એવું પણ બન્યું હશે કે ફાળો આપનાર તમારામાંનાં કેટલાંકે તમારી શક્તિ મુજબ વધારેમાં વધારે નહીં આપ્યું હોય. એટલે આ સભામાં તમારે જે કંઈ આપવું હોય તે આપવાનો તમને અવસર મળે એટલા માટે સ્વયંસેવકો હમણાં તમારી વચ્ચે ફાળો ઉઘરાવવા ફરશે. મને આશા છે કે તમારામાંનાં જે ભાઈબહેનો આપી શકે એમ હોય અને જેઓ કાંતવામાં અને ખાદી વાપરવામાં માનતાં હોય તેઓ આપવામાં કંજુસાઈ નહીં કરે. દેશભરમાં બહેનોએ તો પોતાનાં ઘરેણાં ને ઝવેરાત પણ આપવાનો રિવાજ પાડ્યો છે. હું ઈચ્છું છું કે દરિદ્રનારાયણને ખાતર આપી શકે એવી બધી બહેનો આપે. રાજખુશીથી ભાવપૂર્વક આપેલી એક રાતી પાઈ પણ સોનામહોર જેટલી જ વહાલી લાગશે. તમારી ભેટ-સોગાદ બદલ અને તમારાં માનપત્રો બદલ ફરી એક વાર તમારો આભાર માનું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૨-૯-૧૯૨૭

૩૯૦. આને લગ્ન કહેવાય ?

જ્યારે મારાથી કશા પત્રવ્યવહાર પર ધ્યાન અપાતું નહોતું ત્યારે એટલે કે મારી તાજેતરની માંદગીના આરંભના દિવસો દરમ્યાન મને મળેલા એક પત્રમાંથી નીચેનો ભાગ હું આપું છું. પત્ર લખનારે બધી વિગતો આપી હોવા છતાં એમાંથી મેં વ્યક્તિઓનાં નામ કાઢી નાખ્યાં છે.

આ લગ્નગાળામાં કારવારમાં આવેલા સદાશિવગઢમાં એક દૃઢચ ચીરી નાખે એવો લગ્નસમારંભ થઈ ગયો. પરણનાર છોકરી બારેક વર્ષની છે અને ગોવાના એક અત્યંત દરિદ્ર પરિવારની છે. પરણનાર પુરુષ ૬૦ વરસનો છે. એની પ્રથમ પત્ની આઠ કે નવ બાળકોમાંથી બે બાળકો પોતાની પાછળ મૂકીને ત્રણેક વરસ ઉપર મરાણ પામી. આ મહાશય એક અંગ્રેજી શાળાના સ્થાપક છે. ગયે વર્ષે એક કુમળી વયની કન્યા મેળવવા એમણે પ્રયાસ કર્યો હતો, પણ એમની જ્ઞાતિમાં ઊલાપોહ થવાથી એ સોદો પડતો મુકાયો હતો. આ વર્ષે આ છોકરીનાં માબાપને બસો રૂપિયા આપવાનું કહીને એ ફાવી ગયા. આ બાબતમાં શું કરવું? . . .^૧ જેવા લોકો એ ગામના સમાજસુધારકો હોવા છતાં આ અમાનુષી કૃત્યના વિરોધમાં પોતાની ટચલી આંગળી સરખી ઊંચી કરતા નથી.

જે પત્રમાંથી મેં ઉપરનો સંક્ષેપ આપ્યો છે તેમાં કરેલા નિવેદનની સરચાઈ વિશે શંકા ઉઠાવવા માટે મને કોઈ કારણ જણાતું નથી. એમ કહી શકાતું હોય કે આ તો માત્ર એક વિરલ બનાવ છે તો હું ખૂબ જ રાજી થાઉં. પરંતુ આવા બનાવો એટલા બધા બને છે કે એ અટકાવવા માટે કશાક આકરા ઈલાજની જરૂર છે. એક ઉપાય તો નિ:શંક એ છે કે આવો દરેક

૧. મૂળમાં અહીં ખાલી જગ્યા છે.

કિસ્સો છાપામાં છપાવી ખુલ્લો પાડવો અને એક એવો તંદુરસ્ત અને જ્વેરદાર લોકમત ઊભો કરવો કે જેથી નારીજાતિ પ્રત્યે થતા આવા ગુના ફરીથી થવા ન પામે. પરંતુ જ્યાં જ્યાં આવાં અનીતિમય લગ્નો થવાનાં હોય ત્યાં સ્થાનિક લોકો જ ઊહાપોહ કરી મૂકે એ બેશક સૌથી વધારે કારગત ઉપાય છે. આ પત્ર લખનારના કહેવા મુજબ આઠ સંતાનોના આ વૃદ્ધ જનકનો પ્રથમ પ્રયાસ સમયસરના ઊહાપોહને લીધે જ ફસકી ગયો હતો. આવો ઊહાપોહ આ બીજી વાર શાથી ન થયો એનું મને આશ્ચર્ય થાય છે. આ વય વટાવી ચૂકેલા વિધુરને માટે એક કાર્ય ઉંમરની કન્યાનો કબજે કરવાની પેરવી ચાલી રહી હોવાની જાણ તો તે સ્થળના ઘણા લોકોને થઈ જ હોવી જોઈએ. તો પછી એ છોકરીને માનસિક ત્રાસ અને દુઃખભરી જિંદગીથી ઉગારી લેવા માટે તરત જ આંદોલન શા માટે આરંભાયું નહીં? પરંતુ મને લાગે છે કે ત્યાંનો લોકમત જે સક્રિય બનાવી શકાય તો એ બાળવધૂને સહાય કરવા માટે હજી પણ સમય છે. ઉપર ટાંકેલા પત્રમાંથી જાણવા મળે છે કે આ વિધુર એક વખત કોઈક પ્રકારનું સમાજસેવાનું કાર્ય પણ કરી ચૂક્યા લાગે છે. તો એમને એવું ન સમજાવી શકાય કે તેઓ આ છોકરીને પોતાનાથી દૂર સેવા-સદનમાં અથવા એવી કોઈ સંસ્થામાં ભણાવવા મૂકે અને પછી જ્યારે તે પુખ્ત ઉંમરની થાય ત્યારે એને પોતાની સાથે રહેવાની અથવા આ લગ્નબંધનને ફોક માનવાની છૂટ આપે? પરંતુ સમાજની અત્યારની મુડદાલ અવસ્થામાં આવું થઈ શકે કે ન પણ થઈ શકે. છતાં એટલું જરૂર થઈ શકે કે જેના ચારિત્ર્ય વિશે બે મત ન હોય એવા યુવકો એકઠા થઈ સેવામંડળો રચે અને પ્રતિજ્ઞા લે કે પોતે તમામ વાજબી અને કાનૂની ઉપાયો વડે બાળલગ્નો અટકાવશે અને જ્યાં જ્યાં શક્ય હશે ત્યાં બાળવિધવાઓને ફરી પરણવા ઉત્તેજન અને સહાય આપશે. આ બે વસ્તુઓ મને એકબીજાની સહાયક અને પૂરક જણાય છે. આ સેવામંડળો અસરકારક કામગીરી કરી શકે તે માટે તેમની પ્રવૃત્તિ તેમના ગામ કે શહેર પૂરતી મર્યાદિત રહેવી જોઈએ. એમ થશે તો તેઓ જશે કે થોડાં વર્ષોમાં આવાં મંડળો એક પ્રબળ શક્તિ બની રહેશે. આમ જોઈએ તો આપણાં ઘણાંખરાં નાનાં નગરોની દરેકની વસ્તી બહુ થોડી હોય છે, એટલે આ પત્ર લખનારે ધ્યાન ખેંચ્યું છે એવા અનૈતિક લગ્નોના સોદા વિચારતા હોય ત્યારે તેની જાણ ન થાય એવું બને નહીં અથવા તો જે તે નગરમાં બાળવિધવાઓને ઓળખી કાઢવાનું પણ અશક્ય ન હોય. તેમ છતાં એ બાબતમાં પણ સંદેહ નથી કે આ સેવામંડળોએ અત્યંત કુનેહથી અને નમૂનેદાર આત્મ-સંયમથી કામ કરવું જોઈશે. તેમના તરફથી સહેજ પણ મિજાજ ગુમાવાશે કે હાથ ઉપાડવામાં આવશે તો તેમના પ્રત્યે આણુગમો પેદા થશે અને ખુદ તેમણે કરવા ધારેલી સેવાનો ઉદ્દેશ માર્યો જશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧-૯-૧૯૨૭

૩૯૧. આપણે રખે ભૂલીએ

ગુજરાતના રેલસંકટે સૌ કોઈનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે સંજોગોમાં ઓરિસ્સા અને સિંધનાં સંકટો ભુલાઈ જવાની થોડી ભીતિ છે. ઘણું કરીને ગુજરાત કરતાં સિંધમાં સંકટ વધારે અનુભવાય છે અને ઓરિસ્સામાં તો સૌથી વધારે, કેમ કે એ પ્રાંત આપણા બધા પ્રાંતો કરતાં ઓછો સંગઠિત છે અને સૌથી વધુ ગરીબ છે. આ સંકટનિવારણનું કામ કરવા માટે ગુજરાતે તો કાર્યકરોની એક ફોજ પેદા કરી છે જેની સંખ્યા શ્રીયુત વલ્લભભાઈને કચારની મૂંઝવી રહી છે. આખરે તો જ્યાં જાઓ ત્યાં નાણાકોથળી સૌથી વધારે છૂટી મૂકનાર વેપારી વર્ગ જ છે અને સંકટના સમયે રાહતની વ્યવસ્થા કરવાની સૌથી મોટી શક્તિ પણ એમની જ છે. માટે જે ગુજરાતીઓની કામ કરવા માટે ગુજરાતમાં જરૂર ન હોય અથવા જેમને ફાજલ પાડી શકાતા હોય તેઓ જ્યાં મદદની સૌથી વધારે જરૂર હોય તેવાં સ્થળો તરફ નજર દોડાવે. ગુજરાતના સંકટને કારણે ગુજરાતીઓએ બીજા પ્રાંતોની જરૂર પ્રત્યે આંખ ન મીંચવી જોઈએ. અત્યારના સંકટનો ઉપયોગ આપણે ઓછા પ્રાંતવાદી અથવા વધુ રાષ્ટ્રવાદી બનવામાં કરવો જોઈએ. પ્રભુએ સર્વેલા આ દેશમાં વસતાં ૩૩ કરોડ માનવીઓ પૈકી જે સૌથી વધુ ગરીબ હોય અને સૌથી દૂર વસતાં હોય તેમની સાથે આપણે આત્મીયતા અનુભવવી જોઈએ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧-૯-૧૯૨૭

૩૯૨. સાચું શ્રાદ્ધ

એક ભાઈ રંગૂનથી પચીસ રૂપિયા રેંટિયાના પ્રચારાર્થે દાન તરીકે મોકલતાં લખે છે :

મારા પિતા તાંજેરમાં (દક્ષિણ ભારતમાં) હું ટૂંકી રજા ઉપર ત્યાં હતો ત્યારે ૧૮ એપ્રિલ ૧૯૨૭ના રોજ મરણ પામ્યા. પ્રાચીન શ્રાદ્ધક્રિયાની એક આંધળી, અર્થહીન નક્વ “સોળમા દિવસની વિધિ” ઊજવવાનો પ્રશ્ન જ્યારે મારી સમક્ષ આવ્યો ત્યારે મારાં સગાંસંબંધીઓની મરજી પ્રમાણે વર્તવાની મેં મક્કમતાથી ના પાડી દીધી, કારણ કે આજે જે પ્રકારે આ વિધિ કરવાનો રિવાજ છે તેમાં મને કશી શ્રદ્ધા નથી. દેહમુક્ત થયેલો આત્મા પિતૃલોકમાં કે કોઈક એવી બીજી અજાણી જગ્યાએ પોષ ભરેલા પાણીની અંજલિની કે ચોખાના પિંડની રાહ જોતો હોવાનું હું માનતો નથી. તેમ એક ભાડૂતી ગોર મને ને એને બંનેને ન સમજાય એવી ભાષામાં ક્રિયા કરાવે એને મહત્ત્વ આપવા માટે મને કશું કારણ દેખાતું નથી. ટૂંકમાં, આ આખોયે મામલો લોકોના ધાર્મિક ભોળપણનો લાભ ઉઠાવવા માટે યોજવામાં આવેલું એક તૂટ હોય એમ મને લાગે છે. પણ જે શ્રાદ્ધ પરમાર્થવૃત્તિથી, કડુણા અને ભક્તિભાવથી અપાતી કોઈ ચીજ હોય તો તેમાં હું શ્રદ્ધા મૂકી શકું. સાદી સમજની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો આ ક્રિયાનો મુખ્ય સિદ્ધાંત અને અસલ ઉદ્દેશ દાન હોવો જોઈએ. ૨૪-૨-૧૯૨૭ના યંગ ઇન્ડિયામાં આપ લખો છો તે પ્રમાણે

બીજા કોઈ નહીં પણ માત્ર બે જ વર્ગના લોકો દાનના અધિકારી છે : અપરિગ્રહી રહી પવિત્ર જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવાનો વ્યવસાય લઈ બેઠેલો બ્રાહ્મણ અને લૂલાં-લાંગડાં તથા આંધળાં. અમારા મહાન અમર ઋષિ તિરુવલ્લુવર કહી ગયા છે કે “બ્રાહ્મણ તો એવા સંન્યાસીને કહેવાય જેનામાં તમામ જીવો પ્રત્યે ઊભરાતો પ્રેમ હોય.” આવા બ્રાહ્મણ કહેવડાવવાની લાયકાત આપના કરતાં બીજા કોઈમાં મને ન જણાવાથી અને રેંટિયા કરતાં બીજા કોઈ ચીજ વધારે પરમાર્થ ન સાધી શકે એમ લાગવાથી આ રકમ મેં આપને મોકલી છે. પોતાનાં માબાપની યાદગીરી સાચવી રાખવાની એક બીજી રીત પણ છે. એ જ ઋષિ તિરુવલ્લુવરે વળી કહ્યું છે : “દીકરાનું એના બાપ પ્રત્યેનું અહેસાન એ રીતે વ્યક્ત થવું જોઈએ કે પોતે જગતમાં એવી રીતે વર્તે કે એની પ્રશંસા કરતાં જગત બોલી ઊઠે કે આ છોકરાને પેદા કરવા માટે એના બાપે ભારે તપસ્યા કરી હોવી જોઈએ.” મારે ઉમેરવું જોઈએ કે મારા હૃદયમાં આ આદર્શ મેં સેવ્યો છે.

આ પત્રમાંથી ઘણી અંગત વાતો મેં કાઢી નાખી છે. નાનપણમાં મેં પોતે શ્રાદ્ધક્રિયાઓ કરેલી હોવા છતાં એમની ધાર્મિક ઉપયોગિતા હું સમજી શક્યો નથી. આ પ્રકારનો કાગળ મને પહેલી વાર મળ્યો નથી. પરંતુ હિંદુ ધર્મમાં લગભગ સર્વત્ર પ્રચલિત એવી આ ક્રિયાઓ પાછળ જો કોઈ અર્થ છુપાયો હોય તો તે હું સમજી શક્યો નહીં હોવાથી, આ પાનાંમાં આજ સુધી મેં એની ચર્ચા કરી નથી. પરંતુ આ પત્રલેખકે પસંદ કરેલો સિદ્ધાંત મને ગમ્યો છે. ચાલ્યા આવતા કેટલાયે રિવાજોમાં આપણને શ્રદ્ધા ન હોય, અને એમાં આપણને કશો અર્થ દેખાતો ન હોય તોપણ ઘણી વાર આપણે એ રિવાજો કશી આનાકાની વિના પાળીએ છીએ. જેમાં બીજા લોકોને કે પોતાની જાતને છેતરવાનું જોખમ ન હોય એવી ક્ષુદ્ર બાબતોમાં ચાલ્યા આવતા રિવાજો પાળવા એ ઘણી વાર ઈચ્છવાજોગ અને જરૂરી પણ છે. પરંતુ ધર્મની બાબતોમાં, ખાસ કરીને જ્યારે આપણું અંતઃકરણ ચોખ્ખી સૂગ અનુભવતું હોય અને આપણા પાડોશીઓને તથા આપણી જાતને છેતરવાનું એમાં જોખમ હોય ત્યારે તો એવા રિવાજોને વશ થઈએ તો આપણું પતન થયા વગર રહે નહીં. આજે એવા કેટલાયે ધાર્મિક વિધિઓ છે જે વીતી ગયેલા યુગોમાં એમનો ગમે તે અર્થ હોય કે એમનું ગમે તે મહત્ત્વ હોય તોપણ ઊગતી પેઢીઓ માટે કશા મહત્ત્વના કે કામના રહ્યા નથી. અનેક જૂની રૂઠિઓને નવું રૂપ અને નવો અર્થ સુધાં આપીને તદ્દન નવો ચીલો પાડવો એ આજની નવી પેઢી માટે જરૂરનું છે એ બાબતમાં શંકા હોઈ શકે નહીં. પોતાનાં માબાપની યાદગીરી તાજી રાખવાનો અને એમને માન આપવાનો ખ્યાલ છોડી દેવા જેવો નથી. પરંતુ પોતાની વાસ્તવિકતા ગુમાવી બેઠેલા અને તેથી આપણા ઉપર કશી અસર પાડતા બંધ થયેલા જૂના રિવાજો અને વિધિઓને વળગી રહેવાની એ કારણે કશી જરૂર નથી. એટલે સાચું હોય તે જ કરવાની તથા આત્મવંચનાથી પોતાની જાતને મુક્ત કરવાની જેમને તમન્ના હોય તેમને આ પત્રલેખકનું ઉદાહરણ અનુસરવાની હું ભલામણ કરું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૧-૯-૧૯૨૭

૩૯૩. તળિયત શી રીતે સચવાય

પેલા પોલોન્ડવાસી પ્રોફેસરને તો વાચક હવે ઓળખે છે. તેઓ મારી માંદગી વિશે લખતાં જણાવે છે :

આપની માંદગી અને તે અંગે આપના 'જેલરો' સાથેની ચર્ચા વિશે હું યંગ ઇન્ડિયામાં વાંચતો આવ્યો હોવાથી, આવી ઓચિતી બીમારીઓ કેવી રીતે અટકાવવી તે વિશે હું મારો પોતાનો અનુભવ આપને જણાવું. છેલ્લા નવ માસની અંદર—સપ્ટેમ્બરથી મે સુધીમાં—આખા પોલોન્ડમાં ૪૦ નગરોમાં હું ફર્યો છું અને રોજના ૩ થી ૭ કલાકને હિસાબે ૧૦૦ દિવસ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે. ચોસઠ વર્ષની ઉંમરે જ્યારે જ્યારે લોકો સમક્ષ ઊભો રહું છું ત્યારે દરેક વખતે ૪૦ વરસ ઉપર (૨૪ વરસની ઉંમરે) મને જેવી તાજગી લાગતી તેવી જ આજે પણ લાગે છે. એ તાજગી સાચવી રાખવા માટે મારા નિયમો આ પ્રમાણે છે :

૧. કોઈ પણ જાતની ચિંતા કરવાની નહીં. સૌની સંભાળ લેનાર એક સર્વશક્તિમાન પ્રભુ છે અને એની આજ્ઞા વિના કશું બનતું નથી. હું કંઈ એનો વડો વહીવટદાર નથી, માત્ર એક અત્યંત અદનો સેવક છું. મને સોંપાયેલું કામ સ્પષ્ટ રીતે અંકાઈ ચૂકેલું છે અને મારે એ જ કામ સંભાળવાનું છે, જે વિશ્વભરમાં ચાલી રહેલા વિકાસ-વ્યાપારનો એક અલ્પ અંશ માત્ર છે. આ પૃથ્વી પર કોઈક સ્થળે ધરતીકંપ થાય, રેલ આવે કે દુકાળ પડે, તો અમર આત્માઓને કશી સાચી હાનિ થવાની નથી, પ્રભુએ એને માટે નિર્મેલા કશાક લાભ વિના કોઈ કદી દુઃખ સહી ન શકે. અને દરેક જગ્યાએ પ્રભુએ પોતાના પાર્શ્વોને તેની પરવાનગી મુજબની મદદ કરવા મૂકેલા જ છે. એટલે ચિંતા એ નબળી આસ્થાની નિશાની છે. અને મારી આસ્થા પાર વિનાની હોવાથી મને ચિંતા થઈ શકે નહીં.

૨. કામ ન કરતો હોઉં ત્યારે દરેક કાણે દરરોજ અનેક વાર થોડી મિનિટો માટે પણ કુંઘ લઈ લઉં છું. ઊંઘતાં પહેલાં હમેશાં પ્રાર્થના કરું છું કે : ભગવાન ઈશુ, તું મને જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપ, બળ આપ અને આનંદ આપ. આ પ્રાર્થના સાથે જ આનંદની, પ્રકાશની શક્તિનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ મારામાં વહેવા માંડે છે. આવી ઊંઘ પ્રાર્થના છે, સર્વોચ્ચ જોડેનો સંપર્ક છે, તાજગી આપનારી છે. આવી ઊંઘમાંથી જાગી જાઉં છું ત્યારે મારે શું કરવાનું છે તે હું સ્પષ્ટપણે જાણું છું અને પ્રસન્નચિત્તે હું તે કરું છું.

એક ત્રીજો નિયમ પણ આ પ્રોફેસરે આપ્યો છે, જે ઉપવાસ અને આહાર વિશે છે. પણ તે અધૂરો હોવાથી વાચક સમક્ષ રજૂ કરતાં પહેલાં મેં વધારે માહિતી મંગાવી છે. પરંતુ ચિંતાનો અભાવ અને ઊંઘની આવશ્યકતા વિશેના ઉપર જણાવેલા બે નિયમો સોનેરી નિયમો છે એમાં શંકા નથી. શરીરને ઘસી નાખનારી ચિંતા જેવી કોઈ ચીજ નથી અને ઈશ્વરમાં સહેજ પણ શ્રદ્ધા રાખનારે કશાની પણ ચિંતા કરતાં શરમાવું જોઈએ. બેશક આ નિયમ અઘરો છે. એનું સાફ કારણ એટલું જ છે કે ઘણાખરા માણસો માટે ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધાનો અર્થ એક બૌદ્ધિક માન્યતા થાય છે અથવા તો એક અંધ માન્યતા, કહેતાં કશીક ન સમજાય એવી વસ્તુનો એક પ્રકારનો કારણ વગરનો ડર એવો થાય છે. પરંતુ ચિંતાથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત રહેવા માટે તો એક જીવંત નક્કર શ્રદ્ધાની જરૂર પડે છે. આવી શ્રદ્ધાનો છોડ બહુ જ ધીમો, લગભગ અદૃષ્ટપણે વિકસે છે

અને તેને આરજૂભરી પ્રાર્થના સાથે વહેતાં આંસુઓ વડે સતત સિંચવો પડે છે. પોતાના પ્રેમ-પાત્રનો વિયોગ એક કાણુ પણ નહીં સહી શકનાર પ્રેમીનાં એ આંસુ હોય છે અથવા તો એ પશ્ચાત્તાપ કરનાર એવી વ્યક્તિનાં આંસુઓ હોય છે જે પોતે જાણે છે કે મારામાં કાંઈક અશુદ્ધિનો અંશ હોવાને લીધે જ મારે મારા પ્રેમપાત્રથી દૂર રહેવું પડે છે.

નવરાશની છૂટીછવાઈ પળોમાં ઊંઘી લેવાની શક્તિ ઘડપણમાં જરૂરી લાગે છે. પહેલો નિયમ ઘરડા-જુવાન સૌને લાગુ પડે એવો છે, પણ ઊંઘવાળો નિયમ જુવાનિયાઓએ અપનાવવા જેવો નથી. એ તો માત્ર ધાવણાં બાળકો અને ઘરડાંઓનો જ ખાસ અધિકાર છે. અને આવી મીઠી નિદ્રા નિદ્રા લાવવા માટે પોતાની જાતને ડગલે ને પગલે અનંતના તાલ સાથે મેળમાં મૂકી દેવી એ ખસૂસ જરૂરી છે. આ ઊંઘને ભૂલથી અધોરીની કે અફીણીની ઊંઘ માની લેવાની જરૂર નથી. પણ એ છે 'પ્રકૃતિએ યોજેલું મધુર શ્રામ હરનારું', ઘડપણમાં જટ થાકી જતા મગજનો થાક ઉતારનારું શક્તિવર્ધક ઔષધ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧-૯-૧૯૨૭

૩૯૪. સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તાને પત્ર

ગુડિયાથમ્,

સપ્ટેમ્બર ૧, ૧૯૨૭

પ્રિય સતીશબાબુ,

આ સાથે જમિનીબાબુનો પત્ર બીડું છું. તે વાંચીને ફાડી નાખજો. જમિનીબાબુની જે બધી શુભ વસ્તુઓ પ્રગટ થઈ રહી છે તે જોઈને મને ઘણો આનંદ થયો. હું જાણું છું કે તમે એમની સાથે બને એટલી નરમાશથી કામ લેશો.

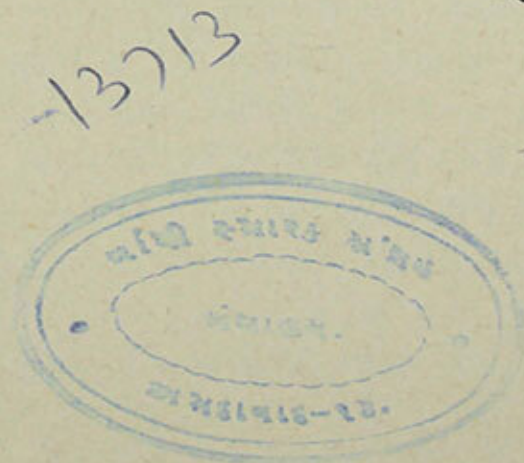
સરનેહ,

તમારો

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : જી. એન. ૧૫૭૫

૩૯૫. કૈલાસનાથ કાર્તુને પત્ર

ગુડિયાથમ્ (દક્ષિણ હિંદ)

સપ્ટેમ્બર ૧, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

આ પત્ર બીજા પાસે લખાવવા માટેનું કારણ મારા શરીરની નબળાઈ જ છે. એ નબળાઈ ન હોત તો પત્ર મેં ખુશીથી જાતે લખ્યો હોત. તમારા પત્ર બદલ તથા તમારા ખાદીફાળાના પ્રથમ હપતા બદલ તમારો આભાર માનું છું. તમારો પત્ર ખૂબ સરસ છે એટલે બીજા એનાથી પ્રભાવિત થવા સંભવ છે. જો તમને વાંધો ન હોય તો એમાંથી ખાદીને લગતો ભાગ પ્રસિદ્ધ કરવાની મારી ઈચ્છા છે. પણ તમારા નામ સાથે કે નામ વગર ગમે તે કારણે આ પત્ર પ્રસિદ્ધ થાય તે તમને ન ગમે તો પરવાનગી આપવાની ના પાડતાં અચકાશો નહીં.

તમે જણાવી છે એવી આલપાકાની કાળી ચપકનની^૧ તમે મને વરદી આપો એટલે ઘણી બારીક કાળી ખાદીની એક ચપકન હું તમારે માટે બનાવરાવી શકું. તે આલપાકા જેવી જ સુંદર દેખાય છે. તમે નહીં જાણતા હો કે મદ્રાસમાં કેટલાયે ઓડ્વોકેટો ને વકીલો બીજાં કપડાં માટે ખાદી ન વાપરતા હોય ત્યારે પણ ખાદીની ચપકનો પહેરતા હોય છે. અને બને છે એવું કે ઓછી આવકવાળા વકીલોને તો ખાદીની ચપકનો સસ્તી પડતી હોવાથી અનુકૂળ થાય છે. તમારી બાબતમાં મારે સસ્તાપણાની તો વાત જ વિચારવાની ન હોય. તમે વરદી આપો એટલે તમારે માટે તો હું સસ્તામાં સસ્તી નહીં પણ મોંઘામાં મોંઘી અને સુંદરમાં સુંદર જ લાવવાનો.

હવે જાતે કાંતવા વિશે થોડું લખું છું. તમારું કહેવું તદ્દન સાચું છે કે ખાદી માટે પ્રેમ હોય એટલે જાતે કાંતવું જ જોઈએ એવું નથી. પણ ભૂખે મરી રહેલાં કરોડો માટે પ્રેમ હોય તો આવી ફરજ બે કારણે ઊભી થાય છે. એક તો જાતે કાંતવાથી એમની સાથેનો આપણો સંબંધ રોજ ને રોજ તાજે થાય છે. બીજું, સમાજની એકેએક જાણીતી વ્યક્તિ જાતે કાંતતી હોય એટલે કાંતવા માટે એક એવું વાતાવરણ સર્જાય છે, જે શ્રદ્ધા નહીં હોવાને કારણે નામરજી દેખાડતા ગ્રામવાસીઓને કાંતતા કરવા માટે કાર્યકરોનું કામ સહેલું બનાવી દે છે. આ બે કારણોમાં હું એક ત્રીજું કારણ ઉમેરવા ઈચ્છું છું જે મને ખાતરી છે કે તમે અવગણી નહીં કાઢો. સારી રીતે કંતાયેલા સૂતરના એકેએક વારથી દેશની દોલતમાં ગમે એટલો નજીવો પણ વધારો તો થાય છે. ન્યાયની અદાલતોમાં પોતાની વારી આવવાની રાહ જોઈ રહેલા વકીલો ઘણી વાર શું કરતા હોય છે તે તો તમે જાણો છો. તેઓ કાં તો પોતાની પેન્સિલ વડે અથવા કાગળ બાંધવાની પટ્ટી સાથે રમત કરે છે અથવા એથીયે ખરાબ તો પોતાનાં નાનકડાં ચપ્પુ ખોલી પોતે બેઠા હોય ત્યાં આગળનાં ઢાળિયાં મેજની ધારો કોતરે છે. આવે વખતે તમને પેલી ટ્યૂકડી તકલી ફેરવવાનું સમજાવી શકાય તો કેવું સારું! તકલી ચાંદીની, સોનાની કે તમને પસંદ હોય તો હાથીદાંતની બનાવી શકાય અને એક નાનકડી રૂપાળી ભૂંગળીમાં મૂકી શકાય. તકલી વડે કાંતતાં તો ઝટ આવડી જાય છે. તમે એ શીખી લેશો ને અપનાવશો? હું જાણું છું કે શરૂઆતમાં એની હાંસી

થશે; પછી આમ કે તેમ એ ધ્યાન ખેંચતી બંધ થશે. અને આ બે અવસ્થામાંથી તમે પસાર થઈ શકશો અને છતાં એને વળગી રહેશો તો બીજાઓ એનું અનુકરણ કરશે. આશા છે કે આ બંધું હું તમને લખું છું તેથી તમે નારાજ નહીં થાઓ. તમે મને હાર્દિક શુભેચ્છા સાથે આંગળી આપી છે, એટલે હવે હું પહોંચો લેવાની માગણી કરું તો તમારે ભડકવું ન જોઈએ.

હા, વાત સાચી છે કે વકીલો પાસેથી મેં મોટા મોટા આત્મભોગોની માગણી કરી હતી. પણ ૧૯૨૦ અને ૧૯૨૧નાં વર્ષો યાદ કરું છું ત્યારે મને લાગે છે કે મેં અસાધારણ વસ્તુ માગી નહોતી. ઊલટું, મને એમ લાગે છે કે જે ધંધો એક વખત હું પણ કરતો તે ધંધાના લોકો પાસેથી મને સૌથી મોટા સ્વાર્થત્યાગની માગણી કરવાનો અધિકાર છે.

નાનાં ભૂલકાંને લાગે છે કે હવે તો પોતે મોટાં થયાં એટલે મારા ખોળામાં ન બેસાય. પણ એમને કહેજો કે જ્યારે પણ હું એમને બીજી વાર મળીશ ત્યારે મને હજી યાદ કરવા બદલ એમની પાસેથી કિંમત પડાવવાનો છું.

તમારો સો રૂપિયાનો ચેક અખિલ હિંદ ચરખા સંઘના ખજાનચીને મોકલી આપું છું.

તમારો સહૃદયી

ડૉ. કેલાસનાથ કાટ્જુ

૯, એડમન્ટન રોડ

અલ્લાહાબાદ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૩૨૭૫

૩૯૬. ગુલઝાર મહમ્મદ 'અકીલ'ને પત્ર

વેલોર,

સપ્ટેમ્બર ૧, ૧૯૨૭

ભાઈશ્રી,

તમારો ગયા માસની ૧૯મી તારીખનો પત્ર મળ્યો. યંગ હિન્દિયામાં આપેલા લેખની નકલ આ સાથે બીડું છું. તમે મને મોકલેલાં અવતરણો કોઈ પણ રીતે કે સ્વરૂપે તમારા મુદ્દાનું સમર્થન કરતાં નથી એટલે કે એમાંથી ફલિત થતું નથી કે ન્યાયમૂર્તિ દિલીપસિંહને મુસલમાનો સામે કોઈ જાતનો પૂર્વગ્રહ હતો અથવા તો તે સિવાય પણ એમણે એવો ચુકાદો આપ્યો હતો જે તદ્દન ન્યાયી હોવાનું પોતે માનતા નહોતા. કાયદાના અર્થઘટનની બાબતમાં બીજા ન્યાયાધીશોનો મત એમના મત કરતાં ભિન્ન હતો એ કંઈ આ દેશના કે દુનિયાના અનુભવમાં નવી વાત નથી. દુનિયા હયાત છે ત્યાં સુધી એક જ કાયદાના જુદા જુદા અર્થ પ્રામાણિક માણસોને હાથે થતા જ રહેવાના. વાસ્તવમાં, તમે મેળવેલું એક અવતરણ તો સ્પષ્ટ રીતે મારા પોતાના અભિપ્રાયને સાચો ઠરાવે છે કે ન્યાયમૂર્તિ દિલીપસિંહના મનમાં કશો પૂર્વગ્રહ હતો જ નહીં. એટલે હું તો હજીયે મારા અસલ અભિપ્રાયને વળગી રહું છું કે રંગીલા રસૂલ વિશે થયેલો ઘણો ઊહાપોહ બિનજરૂરી હતો, કમનસીબ અને ટાળી શકાય એવો હતો. પરંતુ મેં તમને અગાઉ

જણાવી દીધું છે તે પ્રમાણે^૧, મને અનિવાર્ય ફરજ નહીં જણાય ત્યાં સુધી આ વિવાદમાં ભાગ લેવાની મારી ઈચ્છા નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

માઈકોફિલ્મ પરથી : એસ. એન. ૧૨૩૯૦

૩૯૭. એસ. જી. વઝેને પત્ર

વેલોર,

સપ્ટેમ્બર ૧, ૧૯૨૭

પ્રિય ભાઈ વઝે,

નવાઈની વાત તો એ છે કે તમારી સહીથી છપાયેલો તમારો લેખ અને એ વિશેનો ઉલ્લેખ મેં વાંચ્યો તે જ દિવસે સર્વન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયાની નક્લ સાથેનો તમારો પત્ર મને મળ્યો. એ લેખની કાપલી મને એન્ડ્રૂઝે આપી હતી. એ કાપલી વાંચતાં તમને એવું લખવાનો મને વિચાર આવ્યો હતો કે જ્યારે પણ કોઈ પ્રશ્નની તમારે મારી સાથે ચર્ચા કરાવવી હોય ત્યારે તમારે મને લખવું જોઈએ. મારી ઘણી ઈચ્છા હોવા છતાં, ખરી રીતે કોઈ પણ છાપું કે પુસ્તક વાંચવાનો મને આજો સમય મળતો નથી. માત્ર થોડી મિનિટ રોજ સ્થાનિક છાપું જોઈ લઉં એટલું જ ચાલુ બનાવોથી કંઈક માહિતગાર રહું છું તે એટલા જ કારણે કે મિત્રો એ વિશે મારી સાથે પત્રવ્યવહાર કરતા હોય છે. હવે તમારા પત્રના વિષય પર આવું.

તમારો પત્ર આવતાં પહેલાં મેં એન્ડ્રૂઝ જોડે બીજા પ્રશ્નો વિશે પૂર્વ આફ્રિકાનો પ્રશ્ન પણ ચર્ચેલો. એ અંગે બહુ સાવચેતીથી કામ લેવું પડે એમ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની પરિસ્થિતિ વિશે અભિપ્રાય આપવા માટે મારી જાતને હું નેટલો અધિકારી માનું છું તેટલો પૂર્વ આફ્રિકા બાબતમાં માનતો નથી. પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રશ્નો વિશે પણ હું અભિપ્રાયો દર્શાવતો તેનું કારણ એ નહોતું કે ત્યાંના પ્રશ્નો અને સ્થાનિક સંજોગોનું મને સારું જ્ઞાન રહેતું, પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્નોનો લાંબા સમયથી હું ઘણી ગંભીરતાપૂર્વક અભ્યાસ કરતો રહ્યો હોવાથી મને લાગે છે કે સાચો નિર્ણય લેવાની સૂઝ મારામાં આવી ગઈ છે. મારો પોતાનો મત એવો છે કે પૂર્વ આફ્રિકાની ધારાસભામાં આપણો કોઈ પ્રતિનિધિ ન જાય એ જ આપણે માટે વધારે સારું છે. ત્યાં વર્ચસ્વ ધરાવનારા યુરોપિયન પ્રતિનિધિઓ આપણા જે પ્રતિનિધિ ત્યાં હશે તેમનો ગેરલાભ ઉઠાવશે અને એ દેશના વતનીઓના વાજબી અધિકારો છીનવી લેવામાં એનો ઉપયોગ કરશે. એટલે કોમી પ્રતિનિધિત્વનો તો હું વિરોધ જ કરું. મારું ચાલે તો હિંદી વસાહતીઓનો મતાધિકાર હું એ શરતે કાયમ રાખું કે એમને યુરોપિયનોના જેવા જ અધિકારો મળે. પણ તે તો ત્યારે જ બને, જો યુરોપિયનો મત આપવા માટે શૈક્ષણિક લાયકાત માન્ય રાખે. પણ તેનો તો તેઓ વિરોધ કરવાના, કેમ કે સંસ્થાનોમાં તો એમને હમેશાં “એક વ્યક્તિ, એક મત”નો સિદ્ધાંત સ્થાપવો હોય છે. પણ હું જેને માટે ઈંતેજર છું અને જેને માટે મરતાં સુધી લડવાનું પસંદ કરું તે તો ત્યાં જઈને વસવાનો આપણો અધિકાર અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં તથા રોડેશિયામાં

૧. ૭મી ઓગસ્ટના પત્રમાં.

આજે નથી એવા જમીનરૂપે મિલકત ધરાવવાના અબાધિત અધિકારો છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જઈને વસનારા સૌ પ્રથમ આપણે હતા. આપણા ખેડૂતોએ, હું જાણું છું ત્યાં સુધી, આફ્રિકાના અસલ વતનીઓને કશું નુકસાન કર્યું નથી. એટલે આપણામાંથી ઘણાખરા કેવળ એમના સદ્ભાવ ઉપર જ આધાર રાખતા હતા. એટલે ન્યાયની રીતે યુરોપિયનોએ આપણામાં ફરીથી વિશ્વાસ બેસાડવો રહ્યો કે તેઓ બળવાન હોઈ આપણા અધિકારોને ગમે તેમ કચડી નાખે . . .^૧ એ વાત સત્યથી વેગળી છે. આ બે પાયાની બાબતોમાં તો મારે લેશ પણ બાંધછોડ ન કરવી જોઈએ. અત્યારની પળે મારો અભિપ્રાય . . .^૨ હોઈ, પ્રશ્નની રાજકારણી બાજુ વિશે પાછળથી તદ્દન જરૂરી ન બને ત્યાં સુધી કશું જાહેરમાં ચર્ચવા માટે લખવાનું મને મન થતું નથી. હું જાણું છું અને એ જાણીને મને દુઃખ થાય છે કે પૂર્વ આફ્રિકામાં આપણા લોકો યોગ્ય રીતે વર્તતા નથી અને ત્યાંના એમના નેતાઓ નિઃસ્વાર્થી નથી.

તમારો સહૃદયી

શ્રી એસ. જી. વઝે

સર્વન્ટ્સ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટી

પૂના સિટી

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૩૨૭૬

૩૯૮. બાળ કાલેલકરને પત્ર

આર્ની,

સપ્ટેમ્બર ૨, ૧૯૨૭

ચિ. બાળ,

તમારો કાગળ મળ્યો. મને બહુ પસંદ પડ્યો છે. સમયને અભાવે તુરત જવાબ નથી આપી શક્યો. તમારા બે પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપું છું. બ્રહ્મચારી, ભોગનો ત્યાગ, કેવળ શ્રદ્ધાથી, માબાપની આજ્ઞાને અથવા કહો પ્રાણાલીને વશ થઈને કરે છે. એના ત્યાગમાં આજ્ઞાંકિતતા છે, પણ જ્ઞાન નથી. અને એ ત્યાગ હમેશાંને સારુ જીવી ન શકે તો એને મર્યાદિત ભોગ ભોગવવાની, વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયા પછી છૂટ રહે છે. સંન્યાસી એ જ ત્યાગ જ્ઞાનપૂર્વક અને સ્વેચ્છાએ કરે છે, અને એ ત્યાગ કર્યા પછી ભોગમાં પડવાની પોતા સારુ છૂટ રાખતો નથી, રાખી શકતો નથી. બંને ત્યાગ વ્યક્તિને સારુ અને સમાજને સારુ અત્યાવશ્યક છે.

હવે બીજા પ્રશ્ન. અહિંસા એટલે કોઈને મનથી, વચનથી કે કાયાથી એનું અશુભ ઈચ્છીને, કે પોતાના સ્વાર્થને અંગે, દુઃખ ન દેવું તે. જે આપણે માબાપના ભલાને અર્થે કોઈ ત્રાહિત વ્યક્તિનું અનિષ્ટ ઈચ્છીએ કે કરીએ તો એ હિંસા છે. અને એમ અનિષ્ટ ઈચ્છવાથી કે કરવાથી જગતનું કે માબાપનું પણ કલ્યાણ થતું જ નથી એમ આપણે જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને જોઈ શકીએ છીએ, અને સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ. તેથી મેં લખ્યું કે આખા જગતનું આપણા જેટલું જ

૧. અને ૨. અહીં મૂળમાં જગા ખાલી છે.

કલ્યાણ ઈચ્છવામાં અહિંસાની જડ છે. એમ અનુભવતાં જ અહિંસાની શોધ થઈ એવી મારી માન્યતા છે. એટલે તમે જ્ઞેશો કે જગતનું કલ્યાણ ઈચ્છવું એ સ્વતંત્ર રીતે આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ એટલું જ નહીં. પણ અહિંસાનો ધર્મ આપણે પાળીએ તો તે ધર્મ પાળવાને ખાતર પણ જગતનું કલ્યાણ પોતાના જેટલું ઈચ્છવાની ફરજ આપણી ઉપર આવી પડે છે. આ વસ્તુ આપણે બચપણથી જ સમજી જઈએ; એટલે આપણી બુદ્ધિ કબૂલ કરે, અને હૃદયને પણ ગમી જાય, તો આપણે બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક પાળેલો ત્યાગ તે હમેશને સારુ પાળતા થઈ જઈએ, એટલે સંન્યાસી થઈએ. એવું, પૂર્વે શંકરાચાર્યે કર્યું, આપણા યુગમાં દયાનંદે કર્યું. એવું આપણે બધા નથી કરી શકતા એ આપણી ન્યૂનતા છે. અને જગતનું કલ્યાણ કરવામાં અંતરાયરૂપ છે. પણ આવી વસ્તુઓ આપણે કેવળ બુદ્ધિપ્રયોગથી કરી શકતા નથી. પણ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને દિવસે દિવસે એને આપણા હૃદયમાં ઠસાવીએ; અને ઠસી જાય ત્યારે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરતાં આખું જગત રોકે તોપણ ન રોકાઈએ.

વિશેષ સવાલ ઊઠે તો પૂછજો. બધા વિદ્યાર્થીને આ વંચાવી શકો તો વંચાવજો.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-માઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૩૯૯. આનીંમાં ભાપણ^૧

સપ્ટેમ્બર ૨, ૧૯૨૭

તમે તો આ મંદિરો, કે જેમાંથી સઘળી પવિત્રતા ઊડી ગઈ છે તેમાંથી કાપડનું એક ચીથરું, કે નાળિયેર કે એવું બીજું પ્રસાદરૂપે મેળવવા ઝંખો છો. હું તમને કહું છું તમારાં નમ્રતાના ભાવ અને ભક્તિ દરિદ્રનારાયણનાં પેલાં જીવતાં મંદિરોમાં કંતાતી અને વણાતી ખાદી તરફ વાળો. હિંદુસ્તાનનાં ભૂખે મરતાં લાખો લોકો તરફ ભ્રાજુભાવનો હાથ લંબાવવામાં જેટલા પ્રમાણમાં આપણાં મંદિરો આપણને શક્તિ આપે, ફક્ત તેટલા જ પ્રમાણમાં એમને આપણા ધર્મ અને સમાજમાં સ્થાન છે. પણ જો એ, આપણી અને જનતાની વચ્ચે અગમ્ય અંતરાયરૂપ બને તો એ જ મંદિરો આપણી બેડીઓ ઘડવાના હથિયારરૂપ બની જશે. તમે સાચા ભાવથી ખાદી પહેરશો તો તમે તમારી જાતને અને તમારાં મંદિરોને પવિત્ર બનાવશો. આટલું કહ્યા પછી, આ વિધાનમાંથી અસ્પૃશ્યતાનાબૂદી કેવી રીતે નીપજે છે એ, હવે તમને સમજાવવાની જરૂર રહેતી નથી.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવમાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૪૦૦. આરકટમાં ભાષણ

સપ્ટેમ્બર ૨, ૧૯૨૭

તમે મારું ભાવભીનું સ્વાગત કર્યું અને મને થેલી આપી તે બદલ હું તમારો ઘણો આભારી છું. પણ આટલી રકમથી મને સંતોષ થયો નથી. હું જાણું છું કે આ મેળાવડામાં એવા ઘણા લોકો છે જેમણે આપણાં ગરીબ ભાંડુઓ માટેના ફાળામાં પોતાનો ઉઘરાવાયેલો હિસ્સો આપ્યો નથી. તમારે ખાદી પહેરીને કાંતણકામને ઉત્તેજન આપવું જ જોઈએ. હું એ જોઈને ખુશ થયો છું કે અહીં હિંદુઓ અને મુસલમાનો પરસ્પર સહકાર જાળવી ભેળા મળ્યા છે, ઉત્તરમાં જ્યાં બે કોમો વચ્ચે વેરભાવ પ્રવર્તે છે ત્યાં આવું બનતું નથી.

ગઈ કાલે રસ્તામાં હું એક હિંદુ મંદિરમાં ગયો હતો ત્યારે ગુરુક્લે [પૂજારીએ] મને પ્રસાદ આપ્યો. મેં પૂજારીને કહ્યું કે હું તો પારિયો [દેડ] છું અને પૂછ્યું કે તમે પારિયાને મંદિરની અંદર પેસવા દેશો? તે મને જોઈને હસ્યો અને બોલ્યો કે ધીમે ધીમે હું એ કરીશ. અહીં એકઠાં થયેલાં તમામ ભાઈબહેનોને હું વિનંતી કરું છું કે કહેવાતા પારિયાને તમે આપણા જેવો જ ગણજો અને એની સાથે છૂટથી હરજોફરજો.

આ ચાંદીની તાસક રાખવા માટે મારી પાસે કશું સાધન નહીં હોવાથી, હું તેની હરાજ કરાવીશ. સ્વયંસેવકો ફાળો ઉઘરાવવા તમારી વચ્ચે આવશે એટલે તમારે જે કંઈ આપવું હોય તે તમે આપી શકશો. મારે બીજે જવાનું હોવાથી તમારી ભેટસોગાદો અને તમારાં માનપત્રો બદલ ફરી એક વાર હું તમારો આભાર માનીને મારું ભાષણ પૂરું કરું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૫-૯-૧૯૨૭

૪૦૧. બળવંતરાય મહેતાને પત્ર

[સપ્ટેમ્બર ૨, ૧૯૨૭ પછી]^૧

ભાઈ . . .ને

તમારો કાગળ મળ્યો. તમે ખાતરી રાખજો કે હું કાંઈ ઉતાવળે નિર્ણય ઉપર નહીં આવી જાઉં. અત્યારે તો મારા મનમાં જે શંકાઓ પેદા થઈ છે તે, જે જે જેને જણાવવી જોઈએ તેને તેને જણાવી રહ્યો છું, અને નિર્ણય કરવામાં મદદ મેળવી રહ્યો છું. . . .^૨ ક્યાંયે હું ઉતાવળે વિચાર કરી નાખું એમ નહીં બને.

તમારી દલીલ મારે સારું નિરર્થક છે. વિષયવાસના જુવાન અને ઘરડાનો ભેદ નથી કરતી. એનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો હું પોતે છું એમ જાણજો. આજે પણ મારે મારી આસપાસ, અનેક પ્રકારના કિલ્લાઓ, રક્ષણને અર્થે ચણી રાખવા પડે છે. એમ છતાંયે થોડાં જ વર્ષ પહેલાં હું દાઝી જવાના ભયમાં પડ્યો હતો. વળી વિષયવાસના વખતને પણ નથી તપાસતી. ભાઈ . . . ના બ્રહ્મચર્ય ઇત્યાદિ વિશેના વિચારો શુદ્ધ હતા એમ માનવા છતાં, એ, છેવટે પણ હણાયા હોય

૧. મૂળમાં આ પત્ર સપ્ટેમ્બર ૨નાં લખાણે પછી આપ્યો છે.

૨. અહીં અને બીજે મહાદેવમાઈનો ઢાઘરીમાં કાઠી નાખેલા ભાગ આપ્યા નથી.

તો કોઈ નવાઈની વાત નથી. લગભગ એવા પ્રકારનો કેસ મારી પાસે એક નવજુવાન બેંગલોરમાં જ કબૂલ કરી ગયો. એ બ્રહ્મચારી ગણાય છે, એના કુટુંબમાં માનીતો છે, એને વિશે એકા-એક કોઈ શંકા લાવી શકે એમ નથી, ઈન્ટરમીડિયેટમાં ભણનારો છે. એ પોતાની વિધવા સગીથી બચી નથી શક્યો. “આ તાપમાંથી મને ઉગારો” એમ કહેતો એ મારી પાસે આવ્યો. કોઈ મિત્રની સાથે પ્રતિજ્ઞા લીધી છતાં એ ફરી બગડ્યો એટલે એણે મારું શરણું શોધ્યું. હું એને શું શરણ આપી શકનારો હતો? પણ એ થયું વિષયાંતર!

હું જે સમજ્યો છું તે આ છે . . . (એમણે) . . . સાથે વધારે પડતો પરિચય રાખ્યો, બંનેને ટોકવામાં આવ્યાં, બંને સમજ્યાં, એવો પરિચય ન રાખવાનું કબૂલ કર્યું. એમ છતાં એકાંત ભોગવતાં જોવામાં આવ્યાં, તેથી . . . ઉપવાસ કર્યો. આમ છતાં પાછાં પણ તેઓ ધૂપી રીતે મળ્યાં. આ મારી સમજ સાચી હોય તો મારી શંકાને હું દૂર નહીં કરી શકું. અને જો . . . થી આ ભૂલ થઈ હોય તો એવા માણસને પૈસાની લાલચને વશ થતાં વાર લાગતી જ નથી. પણ આ બધાં, મારાં, એક વસ્તુની ઉપર રચાયેલાં અનુમાનો છે. જે માણસ ઈરાદાપૂર્વક અસત્ય આચરે છે તેની ઉપર મને અનેક પ્રકારની શંકાઓ આવ્યા વિના રહેતી જ નથી. હું હજી તપાસ ચલાવી રહ્યો છું . . . નો અભિપ્રાય તમે ટાંકો છો તે મારી જાણ બહાર નથી. એની વિવેકશક્તિ ઉપર મારો બહુ વિશ્વાસ છે એ પણ તમે જાણતા હશો. એની સાથે પણ હું પત્રવ્યવહાર ચલાવીશ.

. . . કાંઈ પૈસા ઉપાડ્યા હોય તો એ પૈસાની ભરપાઈ તમે અથવા એના પિતાશ્રી કરી આપે એવો પ્રશ્ન તો અહીં ઊભો જ નથી થતો. હું તો કેવળ નૈતિક દૃષ્ટિએ જ આ પ્રશ્નને વિચારી રહ્યો છું.

નવજીવનમાં મારી ક્લમથી અત્યારે હું જે લખવા બેસીશ તેમાં ક્યાંક પણ મારી શંકાની છાયા આવ્યા વિના રહેશે નહીં. તેથી જ તમે કાંઈક મુસદ્દો ઘડીને મને મોકલો તો તે હું વિચારી જઈશ અને બની શકે તો છાપીશ.

આપઘાતને મેં સસ્તો નથી કરી મૂક્યો. બે પ્રસંગો જ મેં કલ્પ્યા છે કે જ્યારે આપઘાત એ ધર્મ હોઈ શકે. એ અભિપ્રાયને સારુ ઘણાં પ્રમાણો છે. જ્યારે માણસ વિષય કરવા તરફ બહુ દોરાયેલો છે, [અને] શાંત નથી થઈ શકતો, પણ એને આપઘાત કરવા જેટલું ભાન છે ત્યારે એણે આપઘાત કરવો એ એનો અવશ્ય ધર્મ છે. એ જ પ્રમાણે જે સ્ત્રીની ઉપર કોઈ, બળાત્કાર કરવા, નરપશુ ધસી આવ્યો હોય તે સ્ત્રીનો, આપઘાત કરીને પોતાની રક્ષા કરવાનો ધર્મ છે. આ બે દૃષ્ટાંતો મેં અનેક વેળાએ આશ્રમમાં આપ્યાં છે ખરાં, અને મને લાગે છે કે એ યથાર્થ છે. . . . ઉપર જણાવી એવી ત્રણે ભૂલો કરી હોય તોપણ આશ્રમના શિક્ષણ પ્રમાણે તો આપઘાત કરવાનો ધર્મ પેદા જ નથી થઈ શકતો; ભાગી દૂટવાનો પણ ધર્મ નથી પેદા થઈ શકતો. પ્રાયશ્ચિત્ત એ જ કર્તવ્ય એવે સમયે હોય. પણ . . . ના મારી ઉપર અનેક કાગળો હતા તે ઉપરથી હું એટલું જાણું છું કે એણે આશ્રમમાં મનાયેલા કેટલાક સિદ્ધાંતો સામે વિરોધ જ કર્યો હતો.

મોહનદાસના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૪૦૨. મીરાંબહેનને તાર

મદ્રાસ,
સપ્ટેમ્બર ૩, ૧૯૨૭

મીરાંબહેન

સત્યાગ્રહ આશ્રમ, વર્ધા

એવેન્ડિંગ્સ અને આંખોની તપાસ માટે તું મુંબઈ જઈ શકે. હાલ તારથી જણાવજો.

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ તાર પરથી : સી. ડબલ્યુ. પરદેહ; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૪૦૩. મીરાંબહેનને તાર

મદ્રાસ,
સપ્ટેમ્બર ૩, ૧૯૨૭

મીરાંબહેન

સત્યાગ્રહ આશ્રમ, વર્ધા

તાર મળ્યો. દુઃખ થયું. ઈશ્વર તારી રક્ષા કરે. રોજના સમાચારની અપેક્ષા. પ્યાર, એન્ડ્રૂઝનો પણ.

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ તાર પરથી સી. ડબલ્યુ. પરદેહ. શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૪૦૪. પેરાવલ્લૂરમાં મજૂરો સમક્ષ ભાષણ

સપ્ટેમ્બર ૩, ૧૯૨૭

ભાઈઓ,

આ માનપત્ર અને આ બે થેલીઓ માટે તમારો આભાર માનું છું. તમે મુખ્યત્વે ખાદીની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવાના ઉદ્દેશવાળી ક્લબ^૧ સ્થાપી છે તે બદલ તમને ધન્યવાદ આપું છું. ખાદીના પ્રચારની હિમાયત તમે જે ચતુરાઈ વાપરીને કરી રહ્યા છો તે અમારે સૌએ અપનાવવા જેવી છે. ગરીબ માણસને માટે વગર વ્યાજે કરજ મેળવવાની એ સારામાં સારી રીત છે. પરંતુ ઘણીખરી બાબતોમાં હોય છે તેમ આ બાબતમાં પણ બધા જ સભાસદો પ્રામાણિક હોય એ એક અનિવાર્ય શરત છે, તમે જાણો છો તેમ હું પોતે મજૂર બન્યો છું, ૩૫થી વધારે વર્ષ એમની વચ્ચે રહ્યો છું અને એમને જ માટે કામ કરતો આવ્યો છું, એટલે મજૂરો સંબંધી એકેએક બાબતમાં મને ઊંડો રસ છે. પરંતુ અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં અને ખાસ કરીને આ સ્થળે મજૂરો જે મુસીબતો વેઠી રહ્યા છે તેની હું ચર્ચા કરવા માગતો નથી. સાચી વાત એ છે કે તમારી ખાસ તકલીફ શી છે અને તમારા ખાસ સંજોગો શા છે તે વિશે હું કશું જાણતો નથી. અત્યારે તો હું મજૂરો પોતાને માટે શું કરી શકે એ વાત પર સૌથી વધારે વજન મૂકવા માગું છું.

મજૂરોનો સમાજ અંદરખાનેથી જે એક મહારોગથી પીડાઈ રહ્યો છે તે એમને પાયમાલ કરનારી દાડની લત છે. જે મજૂરો સમયસર આ લત નહીં છોડે તો એમની ધોર એમને પોતાને જ હાથે ખોદાશે. દાડની લત માણસને વળગે છે ત્યારે એ એને હેવાન બનાવે છે. આવો માણસ પોતાની બહેન અને પોતાની પરણેતર વચ્ચે કશો ભેદ સમજતો નથી, માટે તમને બધાને મારી સલાહ છે કે તમે દાડ પીવાનું બંધ કરી દો. માણસ એક વાર એની લતે ચડે એટલે એ એને માટે કેવી આંધળી લોલુપતા બની જાય છે એ હું જાણું છું. પણ આવા દુર્ગુણો અને આવાં પ્રલોભનો ઉપર વિજ્ય મેળવવાનું મનોબળ ઈશ્વરે માણસને આપેલું છે. માત્ર એણે એનો ઉપયોગ કરવની જરૂર છે. મજૂરોમાં મેં બીજી ખામી એ જોઈ છે કે તેઓ સંપ અને સંગઠનમાં રહેલી તાકાત વિશે જાગ્રત નથી. તેમણે એટલું સમજતાં શીખવું જોઈએ કે સૌના હિતમાં પોતાનું હિત આવી જાય છે. એટલા માટે તમારે અંદર-અંદર સાચા ભાઈચારાની ભાવના કેળવવી જોઈએ. મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે આપણા દેશમાં ઘણે સ્થળે મજૂરો પોતાના પૈસા જુગારમાં વેડફી નાખે છે. આ એક બૂરી આદત છે માટે તમારે તે છોડી દેવી જોઈએ. દેશમાં કેટલેક સ્થળે મજૂરોની ચાલચલગત પણ જેવી જોઈએ તેવી હોતી નથી. મજૂરો તરીકે જે આપણે આપણા દેશના સમાજમાં અને રાજકારણમાં પણ એક ગણનાપાત્ર તાકાત બનવા માગતા હોઈએ તો આપણે લગ્નનું બંધન અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ અને એ બંધનને લીધે આપણા ઉપર લદાતી ફરજ પણ અદા કરવી જોઈએ. ખાદીના પ્રચાર માટે આ ક્લબ સ્થાપવા બદલ મેં તમને ધન્યવાદ આપ્યા છે. પણ એ ક્લબમાં સૌ સભ્યો હોવાને બદલે તમારે એકેએક જણે એમાં જોડાઈ જવું જોઈએ. યાદ રાખજો કે ખાદી આપણને એવા લોકો સાથે સંબંધ

૧. ગાંધી ક્લબ.

બાંધી આપે છે જે તમારા પોતાના કરતાં ઘણા વધારે ગરીબ છે. તમે પરદેશી કાપડ કે તમારી પોતાની મિલમાં બનેલું કાપડ સુધ્યાં ફગાવી દો એમાં આપણાં ગામડાંમાં વસતાં ભૂખે મરી રહેલાં કરોડો લોકોના હિતમાં મેં કહ્યો તે સાદો વિચાર કરવા ઉપરાંત બીજી કોઈ કિંમત તમારે ચૂકવવાની નથી. પેલી જગાએ હમણાં જ તમારા મકાનના પાયાની શિલાવિધિ^૧ કરતાં મને ઘણો આનંદ થયો છે. મેં તમને સૂચવેલી બાબતોનો અમલ કરવામાં ઈશ્વર તમને સહાય કરે. તમે કેવળ આટલી જ વસ્તુઓ કરશો તો તમે જ્ઞેશો કે તમારી ઘણીખરી મુસીબતો કશા વધુ પ્રયાસ વિના અદૃશ્ય થઈ જશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૫-૯-૧૯૨૭

૪૦૫. મદ્રાસમાં વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ભાષણ

સપ્ટેમ્બર ૩, ૧૯૨૭

તમે તમારી થેલીને તમે કરવા ધારેલી થેલી કરતાં ઘણી નાની થેલી કહી છે. મને પણ એમ જ લાગે છે કે આ થેલી,^૨ મદ્રાસના વિદ્યાર્થીઓ મને આપી શકે તેના પ્રમાણમાં ઘણી જ નાની કહેવાય. અને તે કેવા કામ માટે અપાઈ છે? એ કંઈ ચાલુ જમાનાના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને વહેંચવા માટે થોડા કોલર કે નેકટાઈઓ ખરીદવા જેવા નાનાસૂના કામ માટે નથી અપાઈ. એ તો સાત લાખ ગામડાંમાં વસતા કરોડો નાગાભૂખ્યા લોકોના લાભાર્થે અપાઈ છે. અને મને તો ખાતરી છે કે તમે વિદ્યાર્થીઓ જે આ કરોડો ગ્રામવાસીઓના ભૂખમરાનો અર્થ સમજી શકો તો આથી કેટલીયે મોટી રકમ ઉઘરાવી શકો. જે તમે આ ભૂખે મરી રહેલાં કરોડોની હાલત જાણતા હોત, જે તમારે જાણવી જોઈએ એમ હું માનું છું, તો તમે આના કરતાં ઘણી મોટી રકમ એકઠી કરી હોત. તેમ છતાં તમારા મનના સમાધાન માટે હું તમને કહું કે બીજાં સ્થળોના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં તમે ઓછા ઊતર્યા નથી. એ વિદ્યાર્થીઓ તરફથી મને મળેલી થેલીઓની સરખામણીમાં તમારી થેલીની રકમ ઓછી તો નથી જ; પણ તે ઉપરાંત એ આપતી વખતે તમારા અધ્યક્ષ મહાશયે મને એવી ખાતરી આપી છે કે આ થેલી હું જે ખાદીકાર્ય કરી રહ્યો છું તેની સાથેના તમારા નાતાનું એક પ્રતીક છે. એટલે આવી ખાતરી સાથે મળેલી તમારી થેલી મારે મન સાથે જ ઘણી કીમતી છે, અને વધારે આનંદ તો એ જાણીને મને થયો છે કે એક જ કાર્યકરે ઉઘરાવેલી મોટામાં મોટી રકમ એક વિદ્યાર્થીનીની છે. વાસ્તવમાં હું તો એમ ઈચ્છું કે દેશની તમામ તરુણ બહેનો માતૃભૂમિની સેવાની હરીફાઈમાં દેશના તમામ તરુણ ભાઈઓને પાછા પાડી દે. સેવાની બાબતોમાં સ્ત્રીઓ સૌથી આગળ શા માટે ન હોય? તમારી થેલી ઉપરથી જેમ હું પાઠ શીખ્યો છું તેમ તમારે પણ શીખવો જોઈએ. જે પાઠ આ થેલી મને શીખવે છે તે એ છે કે વિદ્યાર્થી આવમ પાસેથી આ બધા પૈસા લઈને મારે તમારા પ્રત્યેની જ નહીં પણ ભૂખે મરી રહેલા કરોડો લોકો પ્રત્યેની મારી જવાબદારી વધારે ઊંડાણથી સમજવી જોઈએ. અને તમારે આમાંથી જે પાઠ શીખવાનો છે તે એ કે આ થેલીમાં તમારો નમ્ર ફાળો આપ્યા

૧. પેરમ્બુરમાં મદ્રાસ અને સુથનં મરાઠા રેલવે કામદાર સંઘના મકાનનો.

૨. રૂ. ૧૬૦૭ની.

પછી આ કરોડો ગ્રામવાસીઓની સેવા માટે તમારી જાતને વધારે લાયક બનાવવા ખાતર તમારે એમની હાલતનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અને જો તમે એવો અભ્યાસ કરશો તો તમને આ દુઃખદ વાત જાણવા મળશે કે તમારી કેળવણીનું ખર્ચ આ કરોડોનું લોહી ચૂસીને મેળવાય છે. બીજું આશા છે કે અહીં બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓ એ વાત પણ જાણતા હશે કે તેઓ પોતાના ભણતર માટે જે વિવિધ પ્રકારની ફી આપે છે તેમાંથી એ ભણતરનું ખર્ચ નીકળતું નથી. તેઓ એ પણ જાણતા અને સમજતા હશે કે આ ભણતરનું ખર્ચ દારૂ અને કેફી પદાર્થોની મહેસૂલી આવકમાંથી મેળવાય છે.

હવે તમે તમારી મેજે જ વિચાર કરો કે તમારા ભણતરનું ખર્ચ ચૂકવનાર આ મનુષ્યોનું તમારા પર કેટલું બધું ઝાણ છે. તો પછી હું તમને સલાહ આપું છું કે તમારે આ ભૂખે મરી રહેલા કરોડો માનવીઓની એકધારી સેવા બજાવવી જોઈએ અને આપણા મુલકમાંથી આ જીવલેણ ગરીબાઈ દેશનિકાલ થતાં સુધી જંપીને બેસવું ન જોઈએ. અને મેં તમને કહ્યું છે તેમ આને માટે ખાદી સૌથી સહેલો અને એકમાત્ર ઉપાય છે. યંત્રો માટેની પડાપડીના આ જમાનામાં રેંટિયા અને ખાદીની વિરુદ્ધમાં ભાતભાતની રૂપાળી લાગતી દલીલો કરવામાં આવશે. પણ મારી તમને સલાહ છે કે એનાથી તમારાં મગજ ભમવા દેશો નહીં. રેંટિયા અને ખાદીનું સમર્થન કરનારી બધી દલીલો હું તમને સંભળાવવા માગતો નથી, પણ એને માટે એક નાની ચોપડી વાંચવાની ભલામણ કરું છું. આ ચોપડી અખિલ હિંદ ચરખા સંઘે પ્રસિદ્ધ કરેલી છે અને જે અભ્યાસીઓએ લખેલી છે. એમનાં નામ છે : પ્રોફેસર પુણતાંબિકર અને શ્રી. એમ. એસ. વરદાચારી. આ નાનકડી ચોપડીમાં આ અંગેની ઘણીખરી દલીલો તમે ચીવટપૂર્વક રજૂ કરેલી જોશો. એમાં એવું બતાવવામાં આવ્યું છે કે ભૂખે મરી રહેલા હિંદુસ્તાનની આ વ્યાપક મુસીબતને હળવી કરવાનું એકમાત્ર સાધન બીજું કંઈ જ નહીં પણ ખાદી જ બની શકે એમ છે. આ વિધાનમાં મેં ખૂબ જ કાળજીપૂર્વક સામેલ કરેલાં વિશેષણો ધ્યાનમાં રાખવા મારો તમને આગ્રહ છે. “વ્યાપક” અને “હળવું કરવું” એ શબ્દો ભૂલી જઈને કોઈએ કરી નથી એવી દલીલ ઊભી કરી મારા વિધાનને તોડી પાડવા બેસતા નહીં. અને ખાદીનો આ મંત્ર જો તમારા મગજમાં ઊતર્યો હોય, તો તમારી પાસેનું તસુએ તસુ પરદેશી કાપડ ફગાવી દઈ એની જગાએ હાથે કાંતેલું ને હાથે વણેલું કાપડ લાવતાં સુધી સુખે સૂતા નહીં.

પણ મેં કહ્યું છે કે ખાદી તો ખરેખર તમારે કરવાના કામનો નાનામાં નાનો ભાગ છે. એ તો તમારે માટે સેવાના શ્રીગણેશ છે અને જેની આસપાસ બીજી બધી વસ્તુઓની ગૂંથણી થઈ શકે એનું મધ્યબિંદુ છે. આ દેશના ગ્રામવાસી લોકોમાં ઘર કરી બેઠેલી આ ભયંકર મુસીબતને નાબૂદ કરવાના પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવા માટે તો તમારે એવું ચારિત્ર્ય ખીલવવું પડશે જેની સામે કોઈ આંગળી ચીંધી ન શકે. જો તમારામાં સૌને સાંધનારું ચારિત્ર્યબળ નહીં હોય તો સમાજનાં છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલાં અંગોને તમે કદી ભેગાં કરી શકશો નહીં. મને ખાતરી છે કે મારી પાસેથી એ વાત સાંભળીને તમારા આત્માને નવી પ્રેરણા મળશે કે અત્યારની કાણે ગુજરાતમાં વિદ્યાર્થીઓ પેલા રેલપીડિત વિસ્તારોમાં ચમત્કાર સર્જી રહ્યા છે. જો ત્યાંના આફતગ્રસ્ત લોકો માટે એમનામાં પ્રેમ ન ઊભરાતો હોત અને એ પ્રેમ જો એ લોકો તરફ ન વહેતો હોત અને એમની સેવા પાછળ ચારિત્ર્ય ન હોત તો તેઓ આ ચમત્કાર ન કરી શક્યા હોત. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ તો પોતાના અભ્યાસ પડતા મૂકીને કોદાળી-પાવડા ને ટોપલા લઈને ગામડાંમાં પહોંચી ગયા છે અને મરેલાં ઢોર તથા કોહવાઈ ગયેલાં ધાનથી ગંધાઈ ઊઠેલાં એ ગામડાંને એમણે

પાછાં રહેવા લાયક હાલતમાં આણી દીધાં છે. આ મડદાંને ખસેડવા માટે પંચમ (દેડ) ભાઈઓ એમની મદદે આવે તેની રાહ નહીં જોતાં એમણે જાતે જ એ કામ કર્યું છે. અને હું જાણું છું કે આ થોડા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ માટે જે કામ શક્ય બન્યું છે તે પ્રસંગ આવ્યે તમારામાંના એકેએક જણ માટે, છોકરાઓ અને છોકરીઓ બંનેને માટે પણ શક્ય બને એમ છે. પણ મારે તમારો વધુ વખત ન લેવો જોઈએ. તેમ મારા મદ્રાસ આવવાના પહેલા જ દિવસે મારે એટલો બંધો શ્રમ ન લેવો જોઈએ કે મારાથી થાકી જવાય. તમારી સાથે વાત કરવાનું મને ગમે એવી બીજી અનેક બાબતો છે. તમારી સમક્ષ એ વાતો કરવાનો સમય મારી પાસે હોત તો સારું થાત. પણ તેને બદલે હું તમને એક નાની વિનંતી જ કરી દઉં. વેલોરમાં વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મેં એક સારી રીતે વિચારેલું ભાષણ^૧ આપ્યું હતું અને મેં સાંભળ્યું છે કે હિન્દુ પત્રમાં એનો લગભગ શબ્દેશબ્દ હેવાલ છપાયો છે. તમારા પૈકીના કેટલાકે તો કદાચ એ હેવાલ વાંચ્યો પણ હશે. પરંતુ વાંચ્યો હોય તોપણ તે ફરીથી ધ્યાન દઈને વાંચવા હું તમને ભલામણ કરું છું અને જેમણે એ ન વાંચ્યો હોય તેમને મારી સલાહ છે કે એ છાપું માગી લાવીને કે ખરીદીને એટલું તમે વાંચી જાજો. તમે તો ભવિષ્યના આશા છો. એટલે મને એવી ઈચ્છા રહે છે કે દેશભરના વિદ્યાર્થીઓએ દેશ પ્રત્યેની પોતાની ફરજ સમજવી જોઈએ, કેમ કે આ દેશમાં એમનો જન્મ થયો છે એટલું જ નથી, પણ મેં તમને કહ્યું તેમ તે એમને એના દબા-યેલા-કચડાયેલા ગ્રામવાસીઓનું સત્ત્વ ચૂસીને થતી આવક વડે ભણાવે પણ છે. જ્યારે પણ સેતાન તમારા પર સવાર થાય અને તમને કેવળ તમારી જાતનો જ વિચાર આવે ને તમારા દેશનો ખ્યાલ ન રહે, ત્યારે મેં તમને આજે સાંજે કહેલી આ વસ્તુ ખાસ યાદ કરજો. અત્યારે તમે કેળવણી પામી રહ્યા છો તે દરમ્યાન દિવસે દિવસે તમારે માથે જે ઋણ ચડી રહ્યું છે તેનો ખ્યાલ કરજો અને મારા આશીર્વાદ છે કે એ ઋણની યાદ તમને હરેક પ્રકારના પ્રલોભનથી બચાવે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૫-૯-૧૯૨૭

૪૦૬. પ્રલય પછી

પ્રલયસંકટનિવારણને અંગે મારી પાસે કાગળો આવે છે તે ઉપરથી ને નવજીવનમાં જે ખબરો આવે છે તે ઉપરથી જોઈ છું કે સ્વયંસેવકો કાર્ય કાળજીપૂર્વક કરી રહ્યા છે ને હજુ થાક્યા નથી પણ આપણ બધાને મજૂરીની આદત હજુ પડી નથી, કેટલાંક કામોની સૂઝ છે, કેટલાંકની સૂઝ ન પડે તેથી તે રહી જતાં હોય અથવા તો તે થવામાં વિલંબ કે નિરર્થક ખર્ચ થતો હોય એવો આભાસ મને આવ્યો છે, — જેમ કે કેટલાક સ્વયંસેવકોના રિપોર્ટો મારી પાસે પડ્યા છે તેમાં આવાં વાક્યો જોઈ છું :

“અહીં ફૂવો ગંધાય છે.”

“અહીં ફૂવાનું થાળું પડું પડું થઈ રહ્યું છે.”

“અહીંના ફૂવામાં ભેંસ પડી ગઈ છે ને પાણી કોહવાયેલું છે. છતાં બિચારા ભંગીઓ તે વાપરે છે.”

૧. જુઓ “વેલોરની ટુરીસ કોલેજમાં ભાષણ”, ૩૦-૯-૧૯૨૭.

“અહીં સડેલું અનાજ પડ્યું છે તે વાસ મારે છે. લોકો તે પણ ખોદી ખોદીને ખાય છે.”

“અહીં ભંગીઓને આજસુ જ્યા; તેમને કહેતાં પણ કામ કરતા નથી.”

આ ફકરા મેં છૂટાછવાયા લીધા છે ને તે બધા લખનારાઓના જ શબ્દમાં નથી મૂક્યા. મતલબ કયાંયે ભાંગી નથી.

મને લાગે છે કે આપણા કાર્યમાં તપાસણીદાર એક ને મજૂર બીજા એમ ન હોય. તપાસણીદાર ને મજૂર એક થાય તો જ આપણો ગરીબ દેશ આગળ જાય. હુકમ કરનારની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી હોય. “ઓવરસિયર” વિના આપણને છેક તો નહીં ચાલે. પણ તે તો ઘણુંભાગે અપ્રામાણિકતાની ચોકી કરવા પૂરતા હોય એ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ. સ્વયંસેવકની પણ ચોકી રાખવી પડે છે. સ્વયંસેવકે ચોકી ન હોય તો માગી લેવી જોઈએ. છતાં ચોકીદારો હોવાપણાની દુર્દશામાંથી આપણે નીકળી જવું છે. પણ ચોકીદાર અને બીજા બધાના હાથમાં કોદાળી-પાવડા તો હોવા જ જોઈએ. ન હોય ત્યાં હાથનો ઉપયોગ જોડવો થાય તેટલો કરે.

તેથી હું તો આવા “રિપોર્ટ”ની આશા રાખું :

‘ક’ ગામમાં કૂવો ગંધાતો હતો. ગામના લોકોની મદદ લઈ, તેમની પાસેથી ડોલ-સીંદરી મેળવી કૂવો ગાળ્યો. પાસે ઈસ્પિતાલ હતી ત્યાંથી થોડી જંતુનાશક લાલ ભૂકી મેળવી કૂવામાં નાખી પાણી સાફ છે એવી ચાખીને ખાતરી કરી.

‘ખ’ ગામમાં કૂવાનું થાળું ન વપરાય એવું હોવાથી લોકોની મદદ લઈ આસપાસ કાંટાની વાડ કરી. વાડે ‘થાળું ખરાબ છે, કોઈએ ત્યાં ન જવું,’ એવું પાટિયું મૂક્યું. બીજા કૂવો ગામમાં છે એટલે હરકત જેવું નથી.

‘ગ’ ગામમાં એક જ કૂવો જોયો. તેનું થાળું ન જ વપરાય એવું હતું, તેથી ગામના કડિયાને શોધી થાળું ઠીક ઠીક વપરાય તેવું મજબૂત કરાવ્યું. વધારે પાકું કરાવી લેવાની ભલામણ કરી.

‘ઘ’ ગામમાં કૂવામાં ભેંસ પડી હતી. જ્યું કે મહેનત કરતાં તે કાઢી શકાય તેમ નહોતી. કૂવામાં પાણી બહુ નહોતું. ગામના લોકોની સંમતિ ને મદદ લઈ કૂવો પૂરી દીધો. કોઈ દહાડો ભાર નહોતો ઉપાડ્યો, પાવડો નહોતો ઝાલ્યો, એટલે ખભા દુખે છે. હાથે આંટણ પડ્યાં છે. પણ સો વાંભ છેટેથી આવતી દુર્ગંધ બંધ થઈ; અને હવે તો કૂવાની જગ્યા ઉપર છોકરાંઓ નાચતાં જોઈ મારું દુઃખ જ હું તો વીસરી જાઉં છું ને ખરી ભૂખનું સુખ લાગે છે એ તો વધારાનું.

‘ચ’ ગામમાં બે જ કૂવા જોયા. બીજા ભાંગી ભાઈઓનો. તેમાં પાણી નહીં જેવું હતું. તપાસતાં માલૂમ પડ્યું કે તેમાં પાણી હંમેશ થોડું જ રહે છે. હંમેશ કાદવકચરાવાળું એટલે મેં તો મહાજનને વીનવ્યા. તેઓએ ભાંગીઓને પાણી ભરવા દેવાની હા પાડી. પણ આમ સમાધાન માગ્યું : “અમારાં બૈરાંને હજુ તમારી અડકવાની વાત નહીં પોસાય. એટલે ભાંગીને સારુ અમુક વખત નીમો તે વખતે ભલે તેઓ ભરે.” આટલુંયે મને તો બહુ સારું લાગ્યું. મેં મહાજનનો ઉપકાર માન્યો. ભાંગી છોકરાંઓને ભેળાં કરી પળવારમાં કૂવો પૂરીને ચાલતો થયો.

‘છ’ ગામના ભાંગી બહુ આજસુ ભાળ્યા. તેમના કૂવાની આસપાસ પગ પેસી જાય એટલો કાદવ જોયો. ઘરની લગોલગ ઉકરડો. મેં તેઓને ખૂબ સમજાવ્યા. કોઈ એકના બે ન થાય. મેં પાવડો માગ્યો. “એ પડ્યો” કહીને એક જણ ચાલતો થયો. બીજા બોલ્યો, “ભાઈસા’બ, ખાલી કાં વેઠ કરો છો? અમને કાદવકચરો નથી નડતાં. અમારો તો જનમ જ ઈમ ગયો.” મેં કહ્યું,

“મારાથી આ કચરોકાદવ જોયો જ્ય તેમ નથી. તમારે સારુ મારા જેવા મહેનત કરે, તમારી આભડછેટ ન માનવા લોકોને સમજાવે. પણ તમે જ જે આવા રહો તો અમારું શું ચાલે?” પેલો બોલ્યો, “હા, ભઈસા’બ, એ તો હાચું કીધું. પણ અમે તો ધીરે ધીરે હારા થશું.” મેં આનો જવાબ ન આપ્યો. પણ કાદવ કાઢ્યો, કોરી ધૂળ ત્યાં નાખી, ઘરોની પાસેના ઉકરડા એકલે હાથે સાફ કર્યા. કોઈ વાર કોઈ છોકરો આવી બે પાવડા ભરી કચરો કાઢે ને ચાલતો થાય. ગીતાજીનો નિષ્કામ સેવાનો પાઠ યાદ કરતો હું ચાલતો થયો.

બીજા આવા કાલ્પનિક રિપોર્ટ વાંચનાર નિપજાવી કાઢે અને એવું કરી બતાવવાની હોંશ રાખે. એક સ્વયંસેવક લખે છે તેની મતલબ આવી ગણાય :

તમે હવે એકને બદલે બે થયા, કેમ કે કાકાસાહેબ પણ તમારી પાસે આવ્યા. આ સંગમનો અમને કંઈ લાભ ન મળે? પ્રલયને અંતે નવી સૃષ્ટિ રચવાનું કંઈક તમારામાંથી કોઈ નહીં લખો?

કાકાસાહેબની કલમને નચાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. મને તો અહીં બેઠાં નવી સૃષ્ટિની કંઈ સૂઝ પડતી નથી. જે પડે તે કલમે ચડાવવા જેવી નથી લાગતી. તેથી સેવકો જે કામે વળગ્યા છે તેમને મારી તો આટલી ભલામણ છે : દૂર બેઠા અમે માંદા કંઈ સૂચના કરીએ તેના કરતાં ત્યાં બેઠા તમે જ વિચારી કાઢીને કંઈ કરો ને તમારા ગામ પૂરતો જ વિચાર કરજો. આખા ગુજરાતમાં નવી રચના થાય ત્યારે તમારે કરવી એવો લોભ ન રાખવો, પણ તમારા ગામના માણસ માને તો તમારાથી થાય તેટલા સુધારા કરવા કેટલાક વિધિનિષેધોની ખીચડી અહીં આપી દઉં. . . .

૧. ઘરને ઘોલકાં ન બનાવવાં.

૨. પતરાં ન વાપરવાં.

૩. અમેરિકા ને ઈંગ્લંડની નકલ ન કરવી, કેમ કે ત્યાંની હવા જુદી છે.

૪. પથ્થર-ચૂનાનો ઓછામાં ઓછો ઉપયોગ કરવો.

૫. આપણા દેશમાં ઘાસ ને સાંઠી ને ગારાનાં સુંદર ઘરો બની શકે છે.

૬. જમીન સાફ કરીને જ ઘર બંધાય.

૭. હવા-અજવાળાની સગવડ રાખવી જ જોઈએ.

૮. જમીન ઠીક માપમાં હોય તો ઢોરોને સારુ તોખી સગવડ રાખવી. મેં ઢોરોને રાખવાની સોંધી ને ઘણી સ્વચ્છ સગવડ જોઈ તે એ કે તેમને ન બાંધતાં છૂટી ઝોક રાખવી. લાકડીની કે વાળાની મજબૂત વાડ થઈ શકે. ઝોકમાં એક નાની છાપરી રાખવી. તેની નીચે મરજીમાં આવે ત્યારે પશુ બેસે.

પરશૂરણ

૧. દાનને નામે પણ કાળી પરદેશી ટોપીઓ ઘરમાં ન ધાલશો. દાનમાં પણ ત્યાજ્ય વસ્તુ ન લેવાય. મફત મળેલું માંસ નિરામિપાહારી ન સ્વીકારે.

૨. જીવવું એ જ જિંદગીનો આદર્શ નથી. સારાને સારુ, શરીરરૂપી ઘરમાં સૂતેલા આત્માને જગાડવા સારુ જીવવું એ જ આદર્શ છે. ધર્મ અને અધર્મનો મુખ્ય ભેદ જ આ છે. ધર્મી મર્યાદાની બહાર જઈને જીવવા ના પાડશે. અધર્મીને મર્યાદા જ નથી. જીવવાની લાલચે એ પોતે વેચાશે, સ્ત્રીપુત્રાદિને વેચશે, દેશને વેચશે.

૩. વેપારી ઉગારે છે ને બુઝાડે છે. ગુજરાતના વેપારીઓ અજાણપણે બંને કામ સાથે કરી રહ્યા છે. વિલાયતી તેમ જ મિલનાં કપડાંનો વરસાદ વરસી રહ્યો છે એ હું નિહાળી રહ્યો છું. હવે પ્રલયદુઃખ કંઈક વિસરાયું છે એમ સમજી તેમને અને પ્રજાને સાવધાન કરું છું. વિલાયતી કાપડની હસ્તીને સારુ ગુજરાતીઓ અને મારવાડીઓ જવાબદાર છે. એ બંનેએ વિચારવા જવું છે. વિલાયતી કાપડથી થતા પ્રલય ને અતિવૃષ્ટિથી થતા પ્રલય વચ્ચે પસંદગી કરવાનું મને કોઈ કહે તો હું કઈ પસંદગી કરું તે હું જાણું છું. વાંચનારે જાણવું જોઈએ. એક શરીરને હણે તે સહ્ય છે અને અનિવાર્ય છે. બીજા પ્રલય આત્માને હણે છે : તે હમેશાં નિવાર્ય છે. બે પ્રલયનો આ મહાન ભેદ ગુજરાતને કોણ સમજાવે? શરીરની રક્ષાને વિશે મનુષ્ય સદા પરતંત્ર છે, આત્માની રક્ષાને વિશે સદા સ્વતંત્ર છે. તેથી જ ધર્મો નગારાં વગાડીને કહે છે, “આત્મા જ આત્માનો રક્ષક છે ને ભક્ષક છે.”^૧

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૪-૯-૧૯૨૭

૪૦૭. મદ્રાસના ખ્રિસ્તી યુવક સંઘમાં ભાષણ^૨

સપ્ટેમ્બર ૪, ૧૯૨૭^૩

મિત્રો^૪

પ્રમુખ સાહેબે મને કહ્યું છે કે મારે તમને ધાર્મિક ભાષણ આપવું. મેં કદીયે ધાર્મિક ભાષણ આપ્યું હોય એવું મારા જાણવામાં નથી અથવા એનાથી ઊલટી રીતે કહું તો મને પોતાને યાદ છે ત્યાં સુધી મારું એક પણ ભાષણ કે મારી એક પણ વાતચીત ધાર્મિક સંભાષણ ન બની હોય એવું મારા ખ્યાલમાં નથી. જો હું ભ્રમમાં ન પડ્યો હોઉં તો મને લાગે છે કે જાહેર જીવન શું છે તે સમજ્યા પછી મારા બોલેલા એકેએક શબ્દની પાછળ અને મેં કરેલા એકેએક કૃત્યની પાછળ એક ધાર્મિક અસ્મિતા રહેલી છે અને એક ચોખ્ખો ધાર્મિક ઉદ્દેશ રહેલો છે. મારાં કાર્યો એના જોનારને અથવા મારાં લખાણો એના વાચકોને રાજનૈતિક, આર્થિક અને બીજાં અનેક સ્વરૂપનાં દેખાયાં હશે. પરંતુ હું તમને ખાતરી આપું છું અને મારો બોલ સાચો માનવા આગ્રહ કરું છું કે એ દરેક કાર્ય અને શબ્દની પાછળનો ઉદ્દેશ ખાસ કરીને ઘણે અંશે ધાર્મિક રહેલો છે અને આજની સવારે પણ તે એવો જ રહેવાનો.

મેં જ્યારે પૂછ્યું હતું કે મારે કયા વિષય પર બોલવાનું છે, ત્યારે મને કહેવામાં આવ્યું કે મને રુચે તે વિષય પર હું બોલી શકું. પણ આ સંદેશો તો મને આજ સવારે આ સભામાં આવતાં રસ્તામાં જ મળ્યો. એટલે હવે તો કશી પૂર્વતૈયારી વગર જ મારા વિચારોને વાણીમાં ઉતારવા ધારું છું.

વેલોરમાં મને એક મિશનરી મિત્ર સાથે ઘણી કીમતી પળો ગાળવાનું મળ્યું હતું. એ સ્થળના વિદ્યાર્થીઓ સાથે મારે દિલ ખોલીને વાત થઈ હતી.^૫ તે પછી બીજા દિવસે સવારે એ લોકોએ

૧. ભગવદ્ગીતા, અ. ૬, શ્લો. ૫.

૨. આ ભાષણ “ટુ સ્પીચીઝ” (બે ભાષણો) એ મથાળાથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું.

૩. અને ૪. ૫-૯-૧૯૨૭ના હિન્દુમાંથી.

૫. જુઓ “વેલોરની તુરીસ કોલેજમાં ભાષણ”, ૩૦-૯-૧૯૧૭.

મને કંઈક આવી મતલબનું કહ્યું : “તમારું ભાષણ ઘણું સુંદર હતું. તમે આત્મતત્ત્વને લગતી ચીજોની વાતો કરી. પરંતુ નાટકમાં પ્રેક્ષકોના માનીતા ડીકની સાથે રાજ ચાર્લ્સનું માથું ટપકી પડે એ રીતે આ મજેદાર ભાષણની વચ્ચે ખાદી ક્યાંથી ટપકી પડી? ખાદીને અને આધ્યાત્મિકતાને શો સંબંધ હોઈ શકે તે તમે સમજાવી શકશો?” પછી તેઓ કહે : “તમે દારૂ નહીં પીવાનું કહ્યું તેથી અમે ખુશ થયા અને તે જરૂર આધ્યાત્મિક વિષય હતો જ. તમે અસ્પૃશ્યતા વિશે બોલ્યા. આધ્યાત્મિક વૃત્તિવાળા શ્રોતાઓને સાંભળવા માટે અથવા તો એવી વૃત્તિના વક્તાને બોલવા માટે એ ઘણો સુંદર વિષય કહેવાય. પણ આ બંને વિષયો તો તમારા ભાષણમાં ખાદીનો સંદેશો સાંભળાવ્યા પછી આવ્યા. અમારામાંના કેટલાકને એ ઉપદેશ કર્કશ લાગ્યો.” થયેલી વાતનો સાર મેં તમને મારા શબ્દોમાં આપ્યો છે, પણ મીઠુંમરચું ભભરાવ્યા વગર આપ્યો છે. તે વખતે મને સૂઝેલો જવાબ મેં એમને આપ્યો હતો. અને અહીં એ જવાબનું હું વિસ્તારથી વિવેચન કરવા માગું છું.

એ વાત તદ્દન સાચી છે કે હું ખાદીને પ્રથમ સ્થાને મૂકું છું અને અસ્પૃશ્યતા તથા દારૂબંધી તે પછી આવે છે. આ બંધી વાતો મેં વેલોરના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મારા ભાષણને છેડે મૂકી હતી. એ ભાષણમાં મેં જીવનને સ્વચ્છ અને પવિત્ર રાખવા વિશે હૃદયસ્પર્શી અપીલ કરી હતી અને કહ્યું હતું કે જીવન શુદ્ધ અને નિષ્કલંક નહીં હોય તો તમારું બધું ભણતર ધૂળમાં મળી જશે અને કદાચ દુનિયાની સાચી પ્રગતિમાં બાધક નીવડશે. આ પછી ઉદાહરણરૂપે મેં આ ત્રણ અને થોડી વધુ બાબતો સમજાવી હતી. દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોમાંના સતત ૩૫ વર્ષના જાહેર સેવાના એકધારા અનુભવ દરમિયાન મને હજી એ નથી સમજાયું કે કર્મ અને ક્રિયાથી અલગ એવી આધ્યાત્મિક કે નૈતિક મૂલ્ય જેવી કોઈ ચીજ છે ખરી? તમારા જેવા શ્રોતાઓને મેં ઘણી વાર બાઈબલની પેલી મહાન કડીઓ કહી સાંભળાવી છે જે મેં વાંચી ત્યારથી જ મારા દિલમાં કાયમને માટે વસી ગઈ છે : “મને પ્રભુ, પ્રભુ, કહી મારી પાછળ ફરનાર સૌ કોઈને સ્વર્ગના ધામમાં પ્રવેશ મળશે નહીં, પણ જેણે સ્વર્ગમાં બિરાજતા મારા પિતાને ગમતાં કર્મ કર્યા હશે તે જ તેના ધામમાં પ્રવેશી શકશે.”^૧ એ કડીઓના શબ્દો મેં જેવા ને તેવા કહી બતાવ્યા નથી, પણ તમે તો એ જાણો જ છો અને ખૂબ જ સાચું છે. અત્યારે મને ઈંગ્લંડના જાહેર જીવનમાં થઈ ગયેલા બે જાણનાં જવલંત ઉદાહરણો યાદ આવે છે. તેમના પોતાના જમાનામાં તેઓ ઘણા મોટા સુધારકો અને આધ્યાત્મિકતાના સ્તંભો ગણાતા. આ હું તમને લગભગ ૧૮૮૯ અને ૧૮૯૦નાં વર્ષોની વાત કરી રહ્યો છું જ્યારે તમારામાંના ઘણા તો જન્મ્યા પણ નહોતા. તે વર્ષોમાં હું દારૂબંધી અંગેની સભાઓમાં જતો. એ સુધારામાં મને રસ હતો. આધ્યાત્મિકતાના એ બે સ્તંભો દારૂબંધીના ધુરંધર કાર્યકરો મનાતા, પણ તેઓ ભાષણિયા કાર્યકરો હતા. દારૂબંધી વિશે લાંબુલય ભાષણ કરાવવું હોય ત્યારે સૌ કોઈ એમને બોલાવતું. પરંતુ મારે તમને સખેદ જણાવવું પડે છે કે મારે એમના પતનના સાક્ષી બનવું પડ્યું હતું. બંનેનું પોલ પકડાઈ ગયું હતું. તેઓ સેવકો નહોતા. ઈશ્વર, પ્રભુ, પરમેશ્વર એ શબ્દો હમેશાં એમના મોંમાંથી નીકળતા, પણ તે તેમના હોઠને જ શોભાવતા, એમના હૃદયમાં એ નહોતા. દારૂબંધીના મંચનો ઉપયોગ તેઓ પોતાના હીન હેતુઓ માટે કરતા. એમાંનો એક જણ સટોડિયો હતો અને બીજો ગોરખધંધા કરતો. હું શું કહેવા માગું છું તે કદાચ હવે તમને સમજાયું હશે. આ દેશમાં પણ હું એમ નથી કહી શકતો કે દારૂબંધીના પ્રચાર દ્વારા હમેશાં

૧. સેન્ટ મેથ્યુ, ૭-૨૧.

આધ્યાત્મિકતાનો પ્રચાર થાય છે અથવા તો અસ્પૃશ્યતાનિવારણની વાતો થતી હોય ત્યાં આધ્યાત્મિકતા હોય જ છે. મને જાણવા મળ્યું જ છે અને અત્યારે તમારી સમક્ષ હું બોલી રહ્યો છું ત્યારે પણ હું જાણું છું કે ખુદ આ દેશની અંદર આ બંને વસ્તુઓના પ્રચાર-મંચોનો કેટલાક લોકોને હાથે આજે દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે. બીજા એનો સદુપયોગ પણ કરી રહ્યા છે. તમારી સમક્ષ આમાંથી જે બોધ હું રજૂ કરવા માગું છું તે એ છે કે દરેક કૃત્ય આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિંદુથી કરવામાં આવતું હોય, વિચારાતું હોય, અને રજૂ થતું પણ હોય, અથવા એની પાછળ એવું દૃષ્ટિબિંદુ બિલકુલ નયે હોય. તમારી સમક્ષ આજે હું એવો દાવો કરવા માગું છું કે રંટિયો અને ખાદીનો સંદેશો એક પરમ આધ્યાત્મિક સંદેશો છે. અને આ દેશ માટે એ સર્વોચ્ચ પ્રકારનો આધ્યાત્મિક સંદેશો એટલા માટે છે કે એનામાં અસાધારણ આર્થિક તેમ જ રાજદ્વારી પરિણામો નિપજવવાની શક્તિ છે.

થોડા જ દિવસ પહેલાં એક અમેરિકન મિત્ર, પ્રોફેસર સૅમ હિગિનબૉટમે મારા અને તેમના અત્યંત પ્રિય વિષય ઉપર એક પત્રમાં મને આવી મતલબનું લખ્યું હતું: “અર્થકારણવંચિત ધર્મમાં હું માનતો નથી. ધર્મ જે કશા કામમાં આવવાનો હોય તો તે જરૂર પડે અર્થકારણના ઢાળકામાં ઢાળી શકાવો જ જોઈએ.” તમને મેં એમના પત્રનો સાર કહ્યો છે. એને મારો પૂરેપૂરો ટેકો છે, પણ એક મોટી શરતે. એ શરત મિ. હિગિનબૉટમના મનમાં પણ નહોતી એમ નહીં. પણ એમની વતી બોલવાનો દાવો હું ન કરી શકું. મારા મનની શરત એ છે કે જેમ ધર્મથી કશો લાભ થવાનો હોય તો તે અર્થકારણના ઢાળકામાં ઢળાય એવો હોવો જોઈએ, તેવી જ રીતે અર્થકારણ પણ કશા કામનું હોય તો તે ધર્મ કે આધ્યાત્મિકતાના ઢાળકામાં ઢળાય એવું હોવું જ જોઈએ. એટલે ધર્મ વત્તા અર્થશાસ્ત્રની આ યોજનામાં શોષણ અને ખાસ પરિભાષામાં જેને અમેરિકીકરણ કહે છે તેને માટે અવકાશ નથી. આપણા દેશના એક નામાંકિત સપૂતે કહ્યું હતું તેમ એક અંગ્રેજ ૩૦ કે પછી ૩૬ — ભૂલ થતી હોય તો સુધારી લેજો — ગુલામો રાખે છે તો એક અમેરિકન ૩૩ ગુલામો રાખે છે. આ કહેનાર બીજું કોઈ નહીં પણ સર એમ. વિશ્વેશ્વરૈયા છે. હું પોતે એમ માનું છું કે ધર્માચરણનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે એવા સાચા અર્થકારણમાં ગુલામો રાખવાને કશો અવકાશ નથી, પછી તે ગુલામો મનુષ્યો હોય, પશુ હોય કે યંત્રો હોય. કારણ અર્થશાસ્ત્રમાં ગુલામીને સ્થાન જ નથી. તો પછી હું તમને કહું છું કે ખાદીને અપનાવ્યા વગર તમારો છૂટકો નથી અને તેની ખૂબી એ છે કે એનું કાર્યક્ષેત્ર મોટામાં મોટું છે. દારૂબંધી એના ક્ષેત્રમાં અમુક જ લોકોને આવરી લે છે. એમાં દારૂડિયાનો દારૂ છોડાવનાર સમાજસુધારકનું કલ્યાણ થાય છે, અને સુધારકના સમજવવાથી દારૂ છોડનાર દારૂડિયાનું તો અવશ્ય થાય જ છે. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ કાર્યક્ષેત્રમાં આ અભાગિયા દેશના બહુ બહુ તો સાત કરોડ લોકોનો સમાવેશ થાય છે અને તેમાં પણ આપણામાંનો દરેક જણ આ કામ કરી શકતો નથી. અસ્પૃશ્યોને તમે ભણાવી જરૂર શકો, એને માટે કૂવા ખોદી શકો અને મંદિરો બંધાવી શકો. પણ જ્યાં સુધી પેલા કહેવાતા સર્વોર્થ એમની તુમાખીની ઊંચી અટારીએથી હેઠા ઊતરીને આ અસ્પૃશ્યને છાતી સરસો ચાંપે નહીં ત્યાં સુધી આ વસ્તુઓ એને સ્પૃશ્ય બનાવશે નહીં. એટલે તમે જોશો કે આ કંઈક અંશે અટપટો પ્રશ્ન છે અને તે સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષથી ઊકલે એવો નથી. અને હું તો જીવનમાં સત્ય શોધવાનો અતિ નમ્ર વ્યવસાય કરનાર તરીકે કંઈક એવું શોધી રહ્યો હતો જે એક પણ અપવાદ સિવાય દરેક જણ આ સ્થળે બેઠેલા સૌ કોઈ કરી શકે અને તે એવું હોય જે આ દેશમાં સૌથી ઊંડી જડ ધાલી બેઠેલી બીમારીનો ઈલાજ પણ કરી શકે.

અને હિંદુસ્તાનમાં સૌથી ઊંડી જડ ઘાલી બેઠેલું દર્દ નિઃશંક દાડું વ્યસન નથી, અસ્પૃશ્યતા પણ નથી, જોકે આ દર્દો મહાન તો છે અને જેમને એ લાગુ પડ્યાં છે એમને તો કદાચ તે બીજાં દર્દો કરતાં મોટાં લાગતાં હશે. પણ હું કહું છું કે મહારોગ કેટલા લોકોને લાગુ પડેલો છે એની જે તમે વસ્તીગણતરીના ગમે તે રિપોર્ટો લઈને તપાસ કરશો, અથવા ઇતિહાસનું કોઈ આધારભૂત પુસ્તક જોશો—દાખલા તરીકે સર વિલિયમ હંટરનો ઇતિહાસ—અથવા માત્ર બે જ વરસ ઉપર એક તપાસપંચ સમક્ષ મિ. હિગિનબોટમે આપેલી જુબાની જોશો, તો મારી માફક તમને પણ જાણવા મળશે કે મિ. હિગિનબોટમે કહેલું કે હિંદુસ્તાનમાં લોકોની વધારેમાં વધારે સંખ્યા ગરીબીથી પીડાય છે. અને સર વિલિયમ હંટર લખે છે કે હિંદુસ્તાનની વસ્તીનો દસમો ભાગ દિવસમાં ફક્ત એક ટંક ખાઈને જીવે છે અને તે પણ વાસી રોટી અને ચપટી ગંદું મીઠું જેને કદાચ તમે ને હું તો અડીએ પણ નહીં. હિંદુસ્તાનમાં આજે આ હાલત પ્રવર્તે છે. જે તમે રેલવેની નજીકનો મુલક છોડીને દૂરના અંદરના ગ્રામપ્રદેશમાં જાઓ તો મારી માફક તમને પણ જોવા મળે કે ત્યાં ગામડાં ગામડાં મટીને ઉકરડા બની રહ્યાં છે. ત્યાં ગ્રામજનોને બદલે ગીધડાં જોવા મળશે, કેમ કે ગામના રહીશો પોતાનું ભરણપોષણ નહીં કરી શકવાને કારણે મડદાં થઈને પડેલા હોય છે.

હિંદુસ્તાનને તો મૌનજાઈટિસનો રોગ લાગુ પડેલો છે, એટલે જે તમે એ રોગનું ઓપરેશન કરીને આજે ભૂખે મરી રહેલા પેલા કરોડો લોકોને કંઈક બદલો આપવા માગતા હો તો તેને માટે તમારી પાસે ખાદી સિવાય બીજું કશું સાધન નથી. અને આધ્યાત્મિક વૃત્તિના મનુષ્યો તરીકે જે તમે તમારા કરતાં આ ઓછા નસીબવાંતા લોકોનો એટલે કે જેમની પાસે પેટપૂરતું ખાવાનું કે અંગ ઢાંકવા પૂરતું પહેરવાનું સુધ્ધાં નથી એવા લોકોનો વિચાર કરવા માગતા હો, જે એમની અને તમારી પોતાની વચ્ચે અતૂટ સંબંધ બાંધવા માગતા હો, તો ફરી એક વાર હું કહું છું કે તેને માટે તમારી પાસે ખાદી સિવાય બીજું એક પણ સાધન નથી. પણ આ સાંભળવું તમારા કાનને રુચતું નથી, અને નહીં રુચવાનું કારણ એ છે કે આ એક નવી વસ્તુ છે. તરંગી વસ્તુ છે, ઘણાને લાગે છે તેમ એક દિવાસ્વપ્ન છે. વેલોરના જે મિશનરી મિત્રની મેં વાત કરી તેમણે અમારી વાતચીત પૂરી થયા પછી મને કહેલું : “તમારી વાત સાચી, પણ તમે આધુનિક પ્રગતિના પ્રવાહને રોકી શકો? તમે ઘડિયાળના કાંટા પાછા મૂકીને લોકોને ખાદી અપનાવવા અને નર્મ પેટિયું લઈને કામ કરવા સમજાવી શકો?” આના જવાબમાં હું એટલું જ કહું કે આ મિત્ર પોતાના હિંદુસ્તાનથી અજાણ હતા. વેલોરની સભામાંથી હું બે સ્થળે ગયો હતો, આરકટ અને આર્ની. ત્યાંના લોકોની સ્થિતિ ઝાઝી તો હું જોવા ન પામ્યો. પણ તમે માનશો? ગામલોકોએ મારા કરતાં પણ ઓછાં કપડાં પહેરેલાં હતાં. આવા લોકો મેં દસ-વીસ નહીં પણ હજારોની સંખ્યામાં જોયા. તેઓ ચીથરેલાવ અવસ્થામાં હતા અને વરસમાં ચાર માસ એમની કમાણી લગભગ શૂન્ય હતી. તેમ છતાં પોતાના પેટમાંથી કાઢીને એમણે મને આપ્યું. એમણે જે આપ્યું તે હું ભૂખી નજરે જોઈ રહ્યો હતો. એ લોકો પૈસા નહીં પણ પાઈઓ આપતા હતા.

નવેમ્બર મહિનામાં તમે મારી સાથે ઓરિસ્સા આવજો. ત્યાં પુરી નામનું તીર્થસ્થાન છે. એ આરોગ્યધામ પણ છે. ઉનાળાની ઋતુમાં ત્યાં ગવર્નર રહેવા જાય છે અને લશ્કરના માણસો પણ જોવા મળે છે. પુરી ફરતે દસ માઈલના વિસ્તારમાં તમને હાર્ડપિન્ડર ઉપર ચામડી મઢેલાં કંકાલો જ જોવા મળશે. આ મારે હાથે જ મેં તેમની પાસેથી તેમના ચીથરામાં કસીને બાંધેલા અને

ધૂળથી ખરડાયેલા પાઈ-પૈસા ભેગા કર્યા છે. અને તે આપતી વખતે એમના હાથ કોલ્હાપુરમાં પક્ષાઘાતથી કાંપતા મારા હાથ કરતાં વધારે કાંપતા હતા. તેમની આગળ આધુનિક પ્રગતિની વાતો કરવાનો કશો અર્થ નથી. . . . તેમની આગળ ફોગટ ઈશ્વરનું નામ લઈને તેમનું અપમાન ન કરો. જો આપણે તેમને ઈશ્વર વિશે વાત કરીશું તો તેઓ તમને અને મને શેતાન કહેશે. તેઓ ઈશ્વરને ઓળખતા હોય તોયે તેઓ તેને ત્રાસ અને વેરના ઈશ્વર તરીકે, એક નિર્દય અત્યાચારી તરીકે ઓળખે છે. પ્રેમ શી ચીજ છે તે તેઓ જાણતા નથી. એમને માટે તમે શું કરી શકો એમ છે? (સભામાં બેઠેલી મહિલાઓ તરફ આંગળી ચીંધી) આ મલકતાં મોંવાળી બહેનોને રેશમી સાડીઓ છોડાવી એ અકડાયેલા ને અનુભવ વગરના બરછટ હાથોએ વણેલી ખડબચડી ખાદી પહેરતી કરવાનું તમને અધરું પડશે. એ બહેનો કહેશે ખાદી તો ખડબચડી લાગે, પહેરતાં ભારે લાગે! રેશમ તો શરીરને સુંવાળું લાગે એટલે એમનાથી નવ વાર રેશમ પહેરાય પણ એટલી લાંબી ખાદી ન પહેરાય. ઓરિસ્સાની ગરીબ બિચારી બહેનો પાસે સાડીઓ ન હોય, એટલે એ તો ચીંથરાં જ વીંટિ, તેમ છતાં એમણે બધી લાજ-શરમ નેવે નથી મૂકી, પણ તમને ખાતરી આપું છું કે આપણે તો મૂકી જ છે. આપણે કપડાં પહેરવા છતાં નગ્ન છીએ, ત્યારે નગ્ન હોવા છતાં એ લોકો ઢાંકેલા છે. આવા લોકોને ખાતર હું એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ભટકું છું. હું મારા લોકોને હસાવું છું, અમેરિકી મિત્રોને વિનોદ કરું છું. હાવડથી આવેલા બે ઊગતા જુવાનિયાઓને મેં જરા હસાવ્યા. એમણે મારા હસ્તાક્ષરનો નમૂનો માગ્યો ત્યારે મેં કહ્યું : “અમેરિકનોને મારા હસ્તાક્ષર ન મળે.” પછી અમે સોદો કર્યો : “હું તમને મારા હસ્તાક્ષર આપું ને તમે ખાદી ધારણ કરો.” એમણે કબૂલ રાખ્યું છે અને અમેરિકન ગૃહસ્થના વચનમાં મને વિશ્વાસ છે. ઘણા અમેરિકનો આ કામ કરી રહ્યા છે, એટલે એ વિશે તમે શંકા ન કરતા. એ કામ એમને ગમે છે પણ ખરું.

પણ હિંદુસ્તાનમાં વસતો એકેએક પુરુષ અને સ્ત્રી પોતપોતાનો રૈંટિયો ચલાવતો નહીં થાય ત્યાં સુધી મને સંતોષ થવાનો નથી. એનાથી ચડિયાતી ચીજ તમને જડી જાય તો એ રૈંટિયાને તમે સળગાવી મૂકજો. કરોડો લોકોને એમનાં ઘરબાર છોડાવ્યા વગર, ઘેર બેઠાં એમની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી શકે એવું આ એક માત્ર કામ છે, એ કામ ભગીરથ છે અને હું જાણું છું કે મારાથી એ થઈ શકે એમ નથી. હું એ પણ જાણું છું કે ઈશ્વરને માટે એ સહેલ છે. એની મરજી હોય તો ગમે એટલું ભગીરથ અને વસમું કામ પણ એને માટે બાળકની રમત બની જાય છે. હાલમાં ગુજરાતમાં એણે જેમ હજારો મકાનો પાડી નાખીને લોકોને ઘરબાર વગરના કરી મૂક્યા છે અને થોડાં વર્ષ પર દક્ષિણ હિંદમાં એમ જ કર્યું હતું તેમ એ ધારે તો આંખના એક પલકારામાં આપણા સૌનો ખુરદો ઉડાડી દઈ શકે છે. ખાદી અને રૈંટિયાના આ સંદેશાનો પ્રચાર હું ઈશ્વરમાં અને તેથી એણે સર્જેલા મનુષ્યમાં પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા રાખીને કરી રહ્યો છું. આજે ભલે તમે મને હસી કાઢો. આ ચીજને ભલે તમે એક તુચ્છ ચીજ ગણી કાઢો. મારામાં અવિશ્વાસ લાવીને તમે જોઈએ તો એમ પણ કહી શકો કે આ કોઈક રાજદ્વારી કાવતરાખોર છે. તે આપણી સમક્ષ એની ખાદી રજૂ કરવા આવ્યો છે, પણ એના મનમાં કંઈ કંઈ ચીજો છુપાયેલી છે. તમે મારા કહેવાનો અને મેં આપેલા સંદેશાનો ઊલટો અર્થ પણ કરી શકો. તમે એમ પણ કહી શકો કે “અમે તો મામૂલી માણસ રહ્યા અને ગરીબ રહ્યા, અમારાથી આ બધું ન બને.” હું એ પણ જાણું છું કે દલીલો કરી તમે મને પાછો પાડી શકો છો અને બોલતો બંધ કરી શકો છો. પણ જ્યાં સુધી ઈશ્વરમાં મારી શ્રદ્ધા કાયમ છે ને તે નષ્ટ થવાની

નથી ત્યાં સુધી હું તમારામાં શ્રદ્ધા ગુમાવવાનો નથી. એ શ્રદ્ધા હું ગુમાવું એ બનવાનું નથી, અને તેથી ખાદી અને રેંટિયાના સંદેશામાં મારી શ્રદ્ધા અવિચળ રહેવાની છે.

જે હું તમારી સમક્ષ મારું હૃદય ખુલ્લું કરી દેવામાં સફળ ન થયો હોઉં, અને ખાદીના સંદેશાની છેક પાયાની આધ્યાત્મિકતાનાં દર્શન હું તમને ન કરાવી શક્યો હોઉં તો મને નથી લાગતું કે ફરી ક્યારેય પણ હું તમને એ કરાવી શકીશ. હું માત્ર એટલું જ કહી શકું કે એમાં સફળ થવાનો મારો નિર્ધાર છે. મારા હોઠ ભલે સાચો સંદેશો તમારા હૃદય સુધી ન પહોંચાડી શકે. એ કામ બધું ઈશ્વર કરવાનો છે, કેમ કે આજે આ સંદેશો મેં તમને એને નામે સંભળાવ્યો છે. ઈશ્વર તમારું ભલું કરે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

ચંગ હન્ડિયા, ૧૫-૯-૧૯૨૭

૪૦૮. મદ્રાસની જાહેર સભામાં ભાષણ^૧

સપ્ટેમ્બર ૪, ૧૯૨૭

પ્રમુખશ્રી તથા મિત્રો,

તમે મને અર્પણ કરેલાં આ માનપત્રો અને જુદી જુદી થેલીઓ બદલ તમારો આભાર માનું છું. મુખ્ય થેલીની રકમ રૂ. ૧૩,૨૩૫-૨-૬ છે. રૂ. ૧૦૦ પુરસવલકમ મજૂરો તરફથી, રૂ. ૫૨-૦-૧૧ ઈન્ડિયન ઈન્ડસ્ટ્રિયલ કંપનીના કર્મચારીઓ તરફથી, રૂ. ૧૧ જામ બજાર તરફથી, અને વધારાનું ઉધરાણું વિદ્યાર્થીઓ તરફથી રૂ. ૧૦ મળ્યું છે. આ સર્વ બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. મારી ઈચ્છા એવી છે કે અત્યારે દેશસેવકોનું ધ્યાન રોકી રહેલા વિવિધ વિષયો પર મારાથી બોલી શકાય તો સારું. આમાંના ઘણાખરા પ્રશ્નો વિશે હું મક્કમ વિચારો ધરાવતો હોવા છતાં આ ક્ષણે મારે એમને છેડવા નથી. પણ આ વિરાટ સભા સમક્ષ મને મારી શ્રદ્ધા ફરીથી વ્યક્ત કરવા દો. અહિંસક અસહકારમાં મારી શ્રદ્ધા પહેલાંના જેટલી જ દૃઢ છે. હું સમજું છું ત્યાં સુધી અહિંસક અસહકાર સિવાય બીજી કોઈ ચીજ હિંસાનું સ્થાન લઈ શકે એમ નથી. હિંદુમુસ્લિમ એકતાની શક્યતા અને આવશ્યકતામાં મારી શ્રદ્ધા અગાઉના જેટલી જ અડગ છે. પરંતુ આ એકતા વહેલી સિદ્ધ કરવા માટે અત્યારે મારી પાસે સાચા દિલની પ્રાર્થના સિવાય બીજું કશું સાધન નથી, એટલે અહીં બેઠેલી વિરાટ મેદનીને હું વિનંતી કરું છું કે આવતી છટ્ટી તારીખે દિલ્હીમાં અને તે પછી સિમલામાં થનારી હિંદુમુસલમાન નેતાઓની ચર્ચાવિચારણા સફળ થાય તે માટે તમે પ્રાર્થના કરજો. હિંદુ ધર્મના કલંકરૂપ અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવાની આવશ્યકતા વિશેની મારી શ્રદ્ધા પણ અગાઉના જેટલી જ જ્વલાંત છે.

આ શહેરમાં આવેલું નીલનું બાવલું ખસેડવા અંગે કેટલાક યુવાનો તરફથી તમારી વચ્ચે જે આંદોલન ચાલી રહ્યું છે તેના ઉપર હું ભારે રસ લઈને ધ્યાન આપી રહ્યો છું. મારે મન એ આંદોલન માણસના અંગૂઠા કરતાં પણ નાના વાદળ જેવું છે. પરંતુ બીજા દરેક વાદળની માફક એ આખા દેશના આકાશને ઘેરી વળવાની શક્તિ ધરાવે છે. એટલે હું જરૂર એવી

૧. ટ્રિપ્લિકેન ચોપાટી પર.

આશા રાખું છું કે અત્યારે આ આંદોલન વિસાત વગરનું જણાતું હોવા છતાં એમાંથી કેવાં પરિણામો નીપજવા સંભવ છે તે આ બાવલાના માલિકો સમજી જશે. અને આ આંદોલનના સૂત્રધાર નવયુવકોને, એમના વિશે મને કશી માહિતી નહીં હોવા છતાં હું અપીલ કરું છું કે એક પણ ઉતાવળિયું ને વગરવિચાર્યું પગલું લઈને એક સારા મામલાને બગાડશો નહીં.

આ વર્ષે અહીં આ મહાનગરમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાને પોતાનું અધિવેશન ભરવા તમે આમંત્રણ આપ્યું છે. આ મહાન સંસ્થાના પ્રમુખપદે પોતાના એક સૌથી નામાંકિત પુત્ર (એસ. શ્રીનિવાસ આયંગર) હોવાનો અનુપમ યશ મદ્રાસ ભોગવે છે. અત્યારે એમની ગેરહાજરી મને કેટલી સાલે છે તે હું તમને કહી શકતો નથી. કોંગ્રેસના આગામી અધિવેશનને યશસ્વી બનાવવાની જવાબદારી તમારી અને મદ્રાસના એકેએક નાગરિકની છે. હું જાણું છું કે અહીં કમનસીબે બ્રાહ્મણો અને અ-બ્રાહ્મણો વચ્ચે વિખવાદો છે. તમારી સમક્ષ જે મહાન કાર્ય પડેલું છે તેને લક્ષમાં લઈને હું તમને એકેએક જણને આજીજી કરું છું કે તમે એટલું જોજો કે તમારાથી બની શકે તેટલા આ વિખવાદો દૂર કરજો અને આ રાષ્ટ્રીય મેળાવડો નિર્વિધને પાર પડે તે માટે જે તૈયારીઓ તમારે કર્યા વિના ચાલે એમ નથી તેમાં આ વિખવાદોનું વિધન આવવા દેશો નહીં. હું એવો સમય આવવાની રાહ જોઉં છું જ્યારે આપણે હિંદુઓ, મુસલમાનો, ખ્રિસ્તીઓ, યહૂદીઓ, પારસીઓ ઇત્યાદિનો અથવા તો બ્રાહ્મણો, અ-બ્રાહ્મણો, અસ્પૃશ્યો ઇત્યાદિનો આપણા સમાજનાં ઝઘડતાં તત્ત્વો તરીકે વિચાર નહીં કરીએ, પરંતુ જ્યાં સુધી આ વિવિધતાઓ ચાલુ રાખવી જ પડે એમ હોય ત્યાં સુધી હું એવો સમય આવવાની રાહ જોઉં છું જ્યારે આપણે બધા આપણી જાતને હિંદી રાષ્ટ્ર નામના અવિભક્ત અને અવિભાજ્ય એવા એક મહાન સુંદર વૃક્ષવિશેષની શાખાઓ માનીશું. અને હું ઈચ્છું છું કે કહેવાતા અધિકારગ્રસ્ત ઈલાકામાં આવેલું આ કહેવાતું અધિકારગ્રસ્ત નગર આ ઈષ્ટ પરિણામ સિદ્ધ કર્યાનું શ્રેય ભોગવવા ભાગ્યશાળી બને.

અને હવે હું જે કામ મને મદ્રાસ લઈ આવ્યું છે અને આ દક્ષિણના ઈલાકાના છેડા સુધી મોકલવાનું છે તેની વાત કરીશ. મારી અભિલાષા તો એવી છે કે અહીં બેઠેલા તમને એકેએક જણને હું ખાતરી કરાવી શકું કે ખાદી વિશેની વાસ્તવિક ગણતરી એવી છે કે તે આપણને સૌને એકસાથે જોડનારી સારામાં સારી કડી બની રહે. મારી એવી પણ અભિલાષા છે કે હું તમારે ગળે એ વાત ઉતારી શકું કે આપણા સઘળા કુલ્લક ટંટા-બખેડાઓમાં આપણે પેલા વાચા વગરના કરોડોનો તો બિલકુલ ખ્યાલ જ કરતા નથી અથવા બહુ થોડો ખ્યાલ કરીએ છીએ. હાલ પૂરતી તો આપણે એમની જૂઠી રજૂઆત જ કરીએ છીએ. હું તમને આટલી વાત ઠસાવી શકું તો કેવું સારું કે આ ખાદી અપનાવવાથી અવશ્ય થનારા દેખીતા લાભો સામે પણ આંખ મીચિલી રાખવાના આપણા હઠાગ્રહને લીધે ખાદીની પોતાની પ્રગતિ એટલી મંદ પડી ગઈ છે કે તે જોઈને દુઃખ થાય છે. અને ખાદીની પ્રગતિની મંદતાને કારણે તમારામાંના કેટલાક મારી સાથે ઝઘડો કરે છે ને મને કહી નાખે છે કે ખાદીમાં કશી બરકત નથી, અને તમારા પોતાના હઠાગ્રહ પ્રત્યે ઉદાસીન રહેવાને કારણે તમે માત્ર ખાદીની પ્રગતિને જ ધીમી પાડી નથી રહ્યા પણ ખુદ દેશની પ્રગતિને લગભગ અશક્ય બનાવી મૂકો છો. અને સમાન ધ્યેયે પહોંચવાની તમારી અધીરાઈમાં તમે એટલું સમજી શકતા નથી કે આપણી પ્રગતિમાં તમે પોતે જ મોટામાં મોટું નડતર છો. જે સહેલી ને સરળ વસ્તુ

તમારી નજર સમક્ષ પડેલી છે તે જિવાસમજવાની તમે ના પાડો છો અને પછી બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિ જડતી નથી ત્યારે મરદાનગી લાગે એવી હતાશામાં ફસાઈ પડો છો. માટે હું તમને કહું છું કે દેશને ખાતર, ભૂખે પેટે વૈતરું કરી રહેલા કરોડો ગ્રામવાસીઓને ખાતર, ઈશ્વરને ખાતર, તમે આ જડતા ખંખેરી નાખો ને બેઠા થઈ જાઓ.

હું તો ઈચ્છું છું કે મારા હૃદયમાં ઊભરાઈ રહેલા વિચારો હજી પણ વધુ સાંભળવા માટે આ વિશાળ શ્રોતાસમુદાયને રોકી રાખવા જેટલી મારામાં હિંમત હોય. પણ એવી હિંમત મારામાં નથી. એટલે આપણા સૌના ઉપર નજર રાખી રહેલા પરમાત્માને એવી અરજ ગુજરીને હું મારું ભાષણ સમાપ્ત કરું છું કે તે આપણને આપણી સામે પથરાયેલા માર્ગને ઓળખવાની સન્મતિ આપે અને એ માર્ગે આગળ વધવાની હિંમત આપે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૫-૯-૧૯૨૭

૪૦૯. મદ્રાસમાં ગીતા વિશે ભાષણ^૧

સપ્ટેમ્બર ૪, ૧૯૨૭

આ માનપત્ર ને આ થેલી બદલ તમારો આભાર માનું છું. શ્રી શાસ્ત્રી આ શાળાના હેડમાસ્તર હતા તે હમણાં જાણ્યા પછી આ થેલી અને આ માનપત્ર સુધ્યાં મને બમણાં વહાલાં લાગે છે. હિંદુ સેવક સમાજને શ્રી ગોખલેના અનુગામી આપવા બદલ અને દેશને એનો એક અત્યંત તેજસ્વી અને સેવાને વરેલો સપૂત આપવા બદલ હું તમને ધન્યવાદ આપું છું. તમારી શાળા હિંદુ શાળા હોવાનો દાવો કરે છે, અને એમાં 'હિંદુ' શબ્દ ઉપર ભાર મૂકે છે. એટલે મને લાગે છે કે તમારા બધામાં હિંદુનું કોઈક વિશિષ્ટ લક્ષણ હોવાની અપેક્ષા રાખવાનો મને અધિકાર છે. જો તમારું હિંદુ નામ સાર્થક નીવડે એ રીતે તમે તમારું જીવન વ્યતીત કરવા માગતા હો તો તમારી પાસેથી એવી અપેક્ષા રાખી શકાય કે તમારા એકેએક કૃત્યમાં હિંદુ સંસ્કૃતિ એના શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થશે. તમે બધા જ એમ કહી શકો ખરા કે તમે ભગવદ્ગીતા વાંચી છે? જો તમે વાંચી હોય તે જરા પોતાના હાથ ઊંચા કરે, અલબત્ત, પ્રામાણિકપણે તેમ કરે. (દસેક જણે હાથ ઊંચા કર્યા.) આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે મેં લીધેલી પહેલી જ પરીક્ષામાં તમારા પૈકી ઘણાખરા નાપાસ થયા. “જો મીઠામાં જ એનો મીઠાનો ગુણ ન રહે તો પછી બીજી કઈ ચીજ એને તે ગુણ આપી શકે?” આ તો મેં એક અંગ્રેજી કહેવત કહી, પણ એના જેવી એક કહેવત અમારા ઉત્તરમાં પ્રચલિત છે કે, “દરિયામાં દવ લાગે ત્યારે એને ઓલવી કોણ શકે?” તો તમે બધા જ પૂરી નમ્રતા ધારણ કરીને આ પ્રશ્ન ઘણી જ ગંભીરતાથી તમારી જાતને વિશે નહીં પૂછો? તમે એટલું કબૂલ નહીં કરો કે તમારાં લેખાંજ્ઞાં થઈ ગયાં ને તમે ઓછા ઊતર્યા? એક ખ્રિસ્તી હાઈસ્કૂલ હોય અને એમાં ભણી ગયેલા જૂના વિદ્યાર્થીઓ ભેગા થાય ત્યારે એમ કહે કે બાઈબલમાં શું લખ્યું છે તેની અમને ખબર નથી, તો કેવું લાગે!

૧. ટ્રિપ્લિકેનમાં આવેલી હિંદુ હાઈસ્કૂલના સિંગરાચારી હોલમાં.

એક મુસલમાન હાઈસ્કૂલમાં ભણી ગયેલા જૂના વિદ્યાર્થીઓના સંમેલનમાં એ વિદ્યાર્થીઓ એમ કહે કે અમે કુરાનથી અજાણ્યા છીએ, તો કેવું લાગે! તો પછી મારી માફક તમને એમ નથી થતું કે હિંદુ ધર્મગ્રંથોમાં જે ગ્રંથ કુરાન અને બાઈબલ સરખો છે અને હિંદુને મન હોવો જોઈએ તે ગ્રંથ એકેએક હિંદુ છોકરાએ, અને છોકરાએ જ શા માટે, એ એકેએક હિંદુ છોકરીએ પણ જાણવો જોઈએ? આ ભરીસભામાં મેં તમારી આંખો ઉઘાડી છે એટલે હવે હું આશા રાખું છું કે તમે તમારી ભૂલ સુધારી લેવા અને ગીતાનો ઉપદેશ સમજી લેવા તરત જ પ્રયાસ કરશો. મારે જાણવું છે કે તમારામાંના કેટલા જાણને સંસ્કૃતનું પ્રાથમિક જ્ઞાન છે. જેમને એટલું જ્ઞાન હોય તે પોતાના હાથ ઊંચા કરે. (ઘણા હાથ ઊંચા થયા). ચાલો સારું.

તમારામાંના અર્ધાને અથવા તો તેથી થોડા વધારેને સંસ્કૃત આવડે છે. તો હું તમને જાણવું કે ગીતાનું સંસ્કૃત માન્યામાં ન આવે એટલું સાદું ને સરળ છે. જેમને સંસ્કૃત આવડે છે તેમણે તો કાલે જ, બને તો આજે જ, ગીતા ખરીદીને વાંચવા માંડવી જોઈએ. મેં સાંભળ્યું છે કે આ ચોપડી તમને બહુ જ થોડી કિંમતે મળે એમ છે. તો તમારે પોતાને માટે તમે ગીતાના ખાનગી વર્ગો ચલાવો. જેમને સંસ્કૃત આવડતું નથી તેમણે ગીતાની ખાતર જ સંસ્કૃત શીખવું જોઈએ. જે તમારી પાસે એટલી સગવડ ન હોય, તો તમારે અંગ્રેજીમાં કે તામિલમાં અનુવાદ કરેલી ગીતા મળે તો તે વાંચવી જોઈએ. હું તમને કહું છું કે એમાં જ્ઞાનના એવા ખજાના છે કે જેની તમને કલ્પના સરખી નથી. મારી તમને સલાહ છે કે પ્રથમ તમે ગીતાનો ત્રીજો અધ્યાય વાંચવા માંડજો. એમાં તમને નિષ્કામ કર્મનો સિદ્ધાંત તરત જ ગળે ઊતરી જાય એ રીતે નિરૂપેલો જોવા મળશે. એમાં નિષ્કામ કર્મને એટલે નિઃસ્વાર્થ કાર્યને લાક્ષણિક ઢબે યજ્ઞ એવું સુંદર નામ આપવામાં આવ્યું છે. જે આ ગ્રંથ તમે મારી દૃષ્ટિથી વાંચશો તો એમાં તમને રેંટિયો પણ વર્ણવેલો દેખાશે. એના એક વાક્યમાં એમ કહ્યું છે કે “સેવા કર્યા વગર, યજ્ઞ કર્યા વગર, ખાનાર ચોર છે.”^૧ યજ્ઞ શબ્દનો અર્થ શોધી કાઢવા તમારે શબ્દકોષ શોધવાની જરૂર નથી. એવું ન સમજી બેસતા કે થોડાં લાકડાં લાવ્યા, અને એના પર ઘી છાંટીને અમુક મંત્રો બોલતાં બોલતાં એ સળગાવ્યાં એટલે યજ્ઞ થઈ ગયો. એક સમયે એ શબ્દનો એવો અર્થ થતો એમાં કશી શંકા નથી; અને એવો અર્થ થતો ત્યારે એનો ઉપયોગ પણ હતો. ગીતાના બીજા એક અધ્યાયમાં એવી મતલબનો લગભગ એક આદેશ આપેલો તમને જોવા મળશે કે શાસ્ત્રોનો અર્થ ઘટાવતી વખતે તમારે તમારી બુદ્ધિ અને તર્કશક્તિ કામે લગાડવી જોઈએ. આ સુંદર શબ્દનો અર્થ શોધી કાઢવા હું મારી બુદ્ધિ ને તર્કશક્તિ કામે લગાડું છું તો એવો નતીજો નીકળે છે કે જે યજ્ઞ તમે, હું, આ બહેનો, અહીં બેઠેલા જૂના વિદ્યાર્થીઓ અને નાનકડી બાલિકાઓ કરી શકે. ગીતાએ કહેલો યજ્ઞ કરવો હોય તો તે આ પ્રકારનો એટલે સૌ કોઈથી થઈ શકે એવો હોવો જોઈએ. અને તે બીજું કશું નહીં પણ રેંટિયો જ હોઈ શકે; પણ મારે તમને રેંટિયા ઉપર ભાષણ આપવું નથી. મારે તમને જે કહેવું છે તે તો એ છે કે જે તમે આ ગીતાગ્રંથ જિજ્ઞાસાપૂર્વક આદિથી અંત સુધી વાંચ્યા કરશો તો એમાં તમને બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, અહિંસા, અભયમ્ વગેરે જેવા સાદા ને ઝટ સમજાય એવા શબ્દો વારેવારે વાંચવા મળશે. દરેક પ્રભુપરાયણ વ્યક્તિના એ ગુણો પ્રાથમિક લક્ષણો બની રહેવા જોઈએ. અંતમાં હું તમને

આટલું કહેતો જાઉં છું કે ગીતાગ્રંથ તમારે એનાં છિદ્રો શોધવાં નહીં પણ ભક્તિભાવે એના આદેશો જીવનમાં ઉતારવાની દૃષ્ટિથી વાંચવો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૫-૯-૧૯૨૭

૪૧૦. મીરાંબહેનને તાર

સપ્ટેમ્બર ૫, ૧૯૨૭

મીરાંબહેન

સત્યાગ્રહ આશ્રમ

વર્ધા

દિલગીર કે તાવ હઠીલો નીવડી રહ્યો છે. મહેરબાની કરીને દાક્તરે લખી આપેલી દવા લેજે. પ્યાર.

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ તાર પરથી : સી ડબલ્યુ. પરદટ; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૪૧૧. મીરાંબહેનને પત્ર

સપ્ટેમ્બર ૫, ૧૯૨૭

ચિ મીરાં,

જન્મનાલાલજીનો તાર હમણાં જ મળ્યો. તાવ હઠીલો નીવડતો લાગે છે. દાક્તરો જે દવાઓ લેવાનું કહે તેનો વિરોધ ન કરવો સારો. આજના તારા સંજોગોમાં દવાઓનો વિરોધ તારે શા માટે ન કરવો તેનાં ઘણાં નાજુક કારણો છે.

મને તો એમ લાગે છે કે તારું મગજ વધારે પડતા વિચારો ને ચિંતાઓથી થાકી ગયું હોવું જોઈએ. માસિક અટકાવ પાળવાનો પ્રશ્ન અને આશ્રમમાં રહેવા અંગેની તારી ભાવિ યોજનાઓ વિશે તને વિચારો આવ્યા કર્યા હશે. આપણો ધ્યાનમંત્ર તો છે 'કશાની ચિંતા કરવી નહીં.' ચિંતા અનેક રોગોને જન્મ આપે છે. પણ કારણ ગમે તે હોય, શરીર પર થયેલી અસરનો ઈલાજ તો દવાઓ ઈત્યાદિ સ્થૂલ સાધનો વડે જ થવા દેવો જોઈએ. તેની સાથે સાથે મનને કાબૂમાં રાખવા અને ચિંતા માત્રથી મુક્ત રહેવા પ્રયાસ કરતા રહેવું જોઈએ. ત્યાં દરેક જાણની સાથે હિંદીમાં બોલવા બાબત મહેરબાની કરીને કશી ચિંતા સેવીશ નહીં. મારી સલાહ અને અપેક્ષાઓ હમેશાં શરતી હોય છે. શરત એ હોય છે કે બધું યથાશક્તિ કરવાનું. તારી પોતાની શક્તિનું માપ તો તારે પોતાને જ કાઢવાનું હોય. કોઈ પણ કારણસર તબિયતને જોખમમાં મૂકવા

હું કહેતો જ નથી. હું માનું છું કે કૃષ્ણદાસ અને વાળુંજકર તારી ચાકરી કરતા હશે. હું એવું પણ માની લઉં છું કે આ કષ્ટ અને કસોટીની વચ્ચે તું એકંદરે આનંદમાં રહેતી હોઈશ.

મારા આશીર્વાદ છે કે ઈશ્વર તારો સહારો, સહાય, શક્તિ અને સૌ કંઈ બની રહે.

સસ્નેહ,

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૨૭૦; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૪૧૨. એક આશ્રમવાસીને પત્ર

સપ્ટેમ્બર ૫, ૧૯૨૭

તમારો કાગળ મળ્યો. ભલે બધી હકીકત જણાવી.

મને તમારી ઉપર વહેમ નથી આવી શકતો.

જ્યાં લોકાચાર નીતિનો વિરોધી નથી ત્યાં પાળવો ઘટે છે. બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ ગણાય છે^૧ એ તમે વાંચ્યું ન હોય તો રાયચંદભાઈના પુસ્તકમાંથી વાંચી લેજો. એ બધી વાડોને આપણે માન નથી આપતા તેમાં હું કારણ છું. એટલે તો વાડબંગ કેવળ પ્રયોગરૂપે છે. પણ સગી બહેનની સાથે પણ એકાંત કદી ન ભોગવવાનો નિયમ તો આપણે પાળીએ જ છીએ. એની આવશ્યકતા હું પૂરી જોઉં છું. એમાં બંનેની રક્ષા છે.

બ્રહ્મચારીમાં પૂર્ણ નમ્રતા અને પોતાને વિશે અવિશ્વાસ હોવાં જોઈએ. અવિશ્વાસનાં બે કારણ - એક તો પોતે તેથી નિર્મળ રહે, ને બીજું પોતાના પ્રસંગમાં આવતી બહેન સ્વપ્ને પણ વિકાર ન પામે.

બ્રહ્મચારીને વિશે શંકા લાવવાનો આખા જગતને અધિકાર છે, ને એ હોવો જોઈએ. જગત બ્રહ્મચર્યનું પાલન નથી કરતું. જગત જે વિકારોને નથી જીતી શકતું તેને કોઈ ન જીતી શકે એમ જગત માને, અને એ યથાર્થ છે. તેથી જગતની શંકા ઉપર આપણે ક્રોધ ન કરવો. ત્યાં વસતા બધા, “જગત”માં આવી ગયા એમ સમજવું.

જે છૂટ તમે નિર્દોષ ભાવે લીધી છે તેમાંથી જ બીજા પડયા છે. આરંભકાળમાં એ નિર્દોષ હતા. તમે વિકારવશ કદી ન જ થાઓ એટલી કોટિએ પહોંચ્યા હો તોપણ બીજાઓની ખાતર તમારે મર્યાદાનું પાલન કરવું જોઈએ. બ્રહ્મચર્યનો દાવો કરનાર તો ઘણા જોવામાં આવે છે. તે બધાને આપણે છૂટ લેવા દઈએ કે?

હું પોતે વિકારોને હજી જીતી નથી છૂટવો એ તો તમે જાણો છોના? જો મારે વિશે હું મને પોતાને કે જગતને ખાતરી ન આપી શકું તો પછી તમારે તો તમારે પોતાને વિશે બહુ સાવધાન રહેવું જોઈએ.

૧. રહેઠાણ, કથા, આસન, ઇદ્રિયનિરીક્ષણ, કુડચંતર, પૂર્વસ્મૃતિ, પ્રણીત, અતિમાત્રાહાર અને વિભૂષણ. જુઓ, મહાદેવભાઈની ડાયરી પુસ્તક ૧૦, પા. ૨૩૨.

કામ વીંછી છે. એ ક્યારે ચટકો ભરશે એની કોઈને ખબર જ નથી હોતી. એ અનંગ છે એટલે એને આપણે જોઈ નથી શકતા. એ ઝાલ્યો ઝલાતો નથી. એથી જ બ્રહ્મચારીને નિરંતર જાગ્રત રહેવું પડે છે.

ભાઈ . . . ઈત્યાદિ વિશે તમે લખો છો તે બરોબર નથી. એ બધા પ્રયત્નશીલ છે. આપણે જગતની બહાર નથી રહેતા; પણ જગતમાં રહ્યા છતાં બીજાના વિકારોનો દ્વેષ ન કરતાં પોતે નિર્વિકાર બનવા ને રહેવા ઈચ્છીએ છીએ.

તેથી તમે સાવધાન રહેજો. મને હજુ પૂછવું હોય તો પૂછજો.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-
માઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૪૧૩. આશ્રમની બહેનોને પત્ર

મૌનવાર [સપ્ટેમ્બર ૫, ૧૯૨૭]^૧

બહેનો,

તમારી ચિઠ્ઠી મળી છે.

આશ્રમના મનૂરોની સાથે સંબંધ બાંધવાની મારી વાતનું રહસ્ય તમે સમજ્યાં હશો. તેઓની પાસેથી સંકટનિવારણને અર્થે બે કોડી મેળવીએ તો તે નિમિત્ત માત્ર છે. એ પ્રસંગ લઈને તમે તેઓની સાથે સગાઈની ગાંઠ બાંધો એ ઉદ્દેશ છે. તેઓ આપણને અને આપણે તેઓને સમજીએ, એકબીજાનાં સુખદુઃખમાં ભાગ લઈએ. આ કામમાં તમારે ઘણો વખત આપવાનો છે એમ મારું કહેવું નથી. હૃદયનું પરિવર્તન કરવાની આ વાત છે. જે આપણે ખાઈએ તે તેને ખવડાવવાનો, ને પહેરીએ તે પહેરાવવાનો લોભ રાખીએ. આપણને જેટલું સારું લાગે છે ને જે મેળવીએ છીએ તે બધાના તેઓ ભાગીદાર થાય એવી ઈચ્છા રાખીએ ને જ્યાં તેનો અમલ થઈ શકે ત્યાં કરીએ.

મારાં આવાં લખાણોનો બહોળો અર્થ કરી ભડકી ન જવું. બધી વાતોના ઓછામાં ઓછા બે અર્થ તો હોય જ. એક સાંકડો અને બીજો બહોળો. બહોળો સમજીએ ને અમલ સાંકડાથી શરૂ કરીએ એટલે ગભરામણ ન છૂટે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૩૬૬૪ તથા બાપુના પત્રો-૧ : આશ્રમની બહેનોને પા. ૩૫

૧. આશ્રમમાં કામ કરતી મનૂરણોમાં રસ લેવાની બાબતના ઉલ્લેખ પરથી.

૪૧૪. શાંતિકુમાર મોરારજીને પત્ર

[સપ્ટેમ્બર ૫, ૧૯૨૭ પછી]^૧

બહાદુરીના પ્રકાર તો જગતમાં ઘણાં છે. સ્વદેશી વિક્ટોરિયા ક્રૉસને સારુ સ્વદેશી બહાદુરી હોય, પણ ગાંગો તેવી પોતાના બેલની સાથે નિત્ય ચકરાવો ખાધા જ કરે છે અને સમાજને સારુ તેલ બનાવ્યે જાય તથા એ સેવા નિષ્કામ ભાવે કરે એ કંઈ થોડી બહાદુરી હશે? બહાદુર હશે ત્યારે તો ગાંગો ભંગી પ્રખ્યાત થયા; કાં ઘેલો ઘાંચી પ્રખ્યાત ન થયો?

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-માઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૪૧૫. મદ્રાસમાં દારૂબંધી વિશે ભાષણ^૨

સપ્ટેમ્બર ૬, ૧૯૨૭

મિત્રો,

આજે સવારે મારે તમારી સમક્ષ દારૂબંધી વિશે બોલવાનું છે. હું એક ચુસ્ત ખાદીવાદી છું તેવો જ એક ચુસ્ત દારૂબંધીવાદી હોવાનો દાવો કરી શકું છું. તેમ છતાં એક પ્રસંગ બાદ કરતાં મારા જીવનમાં મેં દારૂબંધી વિશે પસંદગીના શ્રોતાઓ સમક્ષ ભાષણ કર્યું હોય એવું મને સ્મરણ નથી. મારું જીવન એવી રીતે ઘડાયું છે કે આવી બાબતો વિશે મારે પસંદગીના લોકો સમક્ષ બોલવાનું બનતું નથી. મારી આ ખામીનું એકમાત્ર કારણ એ છે કે હું એક ધૂની માણસ છું અથવા લોકો મને એવો માને છે, અને તેથી ઘણી વાર પસંદગીના શ્રોતાઓ સમક્ષ મને જળ બહાર નીકળેલી માછલીના જેવું લાગે છે. બધા ધૂની માણસો અવશ્ય ઉદ્દામવાદી હોય છે. હું પણ એવો જ છું. એટલે જીવનમાં મહત્ત્વની બાબતો વિશે જ્યાં બીજા લોકોને સાવધાની, નરમાશ અને એવી બીજી વસ્તુની જરૂર લાગે છે ત્યાં મને એમ થાય છે કે જાણે હું અહીં નકામો છું, જાણે મારું અહીં સ્થાન નથી. કોઈ મને એમ કહે છે કે વ્યવહારની દુનિયામાં તો તમારે ધીમી ચાલે ચાલવું જોઈએ, ત્યારે મને અધીરાઈ થાય છે ને હું એ ભાઈને કહું છું કે “દારૂબંધીની બાબતમાં ધીમી ગતિએ શી રીતે ચલાય? કોઈ દારૂડિયા ઘણીની બૈરી આગળ તમે આવી વાત કરશો કે?” હું એક એવા કુટુંબમાં રહ્યો છું જ્યાં પતિ દારૂડિયો હતો. આ પ્રિટોરિયાની વાત છે, ૧૮૯૩ના વર્ષની. ઘરની સ્ત્રી આવક-ખર્ચનાં બે પાસાં સરખાં રાખવા મથતી અને પોતાનો સ્વામી અને માલિક ઘેર આવશે ત્યારે શું બનશે એની ભડકમાં હમેશાં રહેતી. જો મેં એને એમ કહ્યું હોત કે “આ વ્યવહારની દુનિયામાં તો આપણે ધીરે ધીરે ચાલવું

૧. મૂળમાં આ પત્ર સપ્ટેમ્બર ૫નાં લખાણ પછી આવે છે.

૨. ટ્રિપ્લિકેટમાં મણિ આચર હોલમાં.

પડે," તો એણે મને એના પાડોશી ભાડૂત તરીકે રહેવા દીધો ન હોત. તમે મને એ સ્ત્રીની સ્થિતિમાં હોવાનું કલ્પી લો, પણ એક પતિવાળી નહીં, પણ હજારો પતિવાળી. તમે મને ધીરજ રાખવાનું કેવી રીતે કહી શકો? આવી વાતો સાંભળીને હું મિજાજ ગુમાવી બેસું છું, ગુસ્સો કરી બેસું છું, અને હું અહિંસાવાદી હોવા છતાં મારી આંખોમાં તમને ખુન્નસ પ્રગટેલું દેખાશે. દાણ્બંધી સંઘના મંત્રી મિ. એન્ડરસનને મેં આ જ વસ્તુ કહી હતી. આ વિષયમાં મારી લાગણી તીવ્ર છે. બીજી અનેક બાબતોમાં મારી લાગણી એવી જ તીવ્ર છે અને તેથી વાણી મારે માટે નિરુપયોગી બની જાય છે. એ બાબતો ખરેખર પવિત્ર છે, એટલે એમને હું મારા હંધામાં સંઘરી રાખું છું અને તક મળતાં જ મારા વિચારો એટલી તીવ્રતાથી વ્યક્ત કરું છું કે દુનિયા એ બાબતમાં ભુલાવામાં ન પડી શકે.

આ દાણ્બંધીની બાબતમાં કેટલાક અંગ્રેજો આપણી સાથે છે, તેનું કારણ એ છે કે તેઓ મિશનરીઓ છે અથવા ઈસાઈ ધર્મ પાળનારા છે. બીજા અંગ્રેજો આ બાબતમાં આપણને ટેકો આપે છે કે કેમ તેની મને ખબર નથી. કાંઈક હેતુથી તેઓ બધા જ વધારે પડતા વહેવારિયા છે. તેઓ કહે છે કે આપણે સરકારની મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ. આ બાબતની સરકારની મુશ્કેલીઓ લક્ષમાં લેવાની મારે શી જરૂર છે? મુશ્કેલીઓ તો કેવળ નાણાં અંગેની છે, તે સિવાય કશી નથી. આ પ્રશ્ન અંગે આકરી ત્રણ કસોટીઓ છે.

હજી સુધી એક પણ અંગ્રેજો મને એમ નથી કહ્યું કે દાણ્બંધી હિંદુસ્તાનમાં અશક્ય વસ્તુ છે. બીજી કોઈ મુશ્કેલી એ બાબતમાં બતાવવામાં આવી નથી. દરેક જણ આટલું કહે છે : "હા, વાત ખરી છે. દાણ્બંધી દાખલ કરીને તમારાં છોકરાંના શિક્ષણ વગેરે માટે વધારાનો કરનો બોજો તમારે હિંદુસ્તાન પાસે ઉપાડાવવો છે." પોતાનાં છોકરાંને ભણાવવા માટે હિંદુસ્તાન પોતાના સમાજમાં લાખો ને લાખો દાણડિયા સહી લે તેના કરતાં એ નિર્ધન બની જાય એ હું પસંદ કરું; અથવા તો દેશનાં છોકરાંના ભણતરના બદલામાં દેશને દાણની બદી મળે એના કરતાં એ છોકરાં અભણ રહે એ બહેતર છે. પણ જ્યારે મને વધારાનો કરભારણનો પુરસ્કર્તા બનવાનું કહેવામાં આવે છે ત્યારે હું કહું છું કે "રુક જાઓ," કારણ કે આ પ્રકારે પડનારી નાણાંની ખાધ પૂરવાના બીજા રસ્તા છે. હું માનું છું કે આબકારી જકાતને આવકનું સાધન માનવામાં સરકારે પહેલેથી જ મોટી ભૂલ કરેલી છે. આ જકાતને આવકનું સાધન કદાપિ માનવી જોઈતી નહોતી અને હવે પણ એને એવું સાધન ન માનવી જોઈએ. અને મારી એ ફરિયાદ રદિયો આપી ન શકાય અને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય એવી છે કે શિક્ષણ, આરોગ્ય વગેરે બાબતોનો ખર્ચો કાઢવા માટે આવકનું આ સાધન પ્રાંતિક સરકારોને સોંપવામાં આવ્યું છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણા પ્રધાનોને આવકનું આ અનીતિમય, પાપી અને ધુણારુપદ સાધન જતું કરવું પોસાતું નથી. સરકારને માટે આ પ્રકારની આવક જોટલી પાપમય આવક બીજી એકે નથી. મારે માટે આ વિષયમાં મારી લાગણી દબાવી રાખવી મુશ્કેલ છે અને તેથી મારે તમારી સમક્ષ આકરી ભાષામાં બોલવું પડે છે.

મને લાગે છે કે હિંદુસ્તાન બાબતમાં તો, એકબે જિલ્લામાં કટકે કટકે નહીં પણ આખા દેશમાં એકીસાથે દાણ્બંધી દાખલ કરવા માટે બધા સંજોગો તૈયાર છે. મદ્રાસના આબકારી પ્રધાનનું ભાષણ મેં વાંચ્યું છે. હું દિલગીર છું કે યંગ ઇન્ડિયાના આગામી અંકમાં^૧ એ ભાષણની

૧. નવુઓ "સંપૂર્ણ દાણ્બંધી", ૮-૯-૧૯૨૭.

ટીકા કરતું કશુંક મારે લખવું પડ્યું છે. એક કે બે જિલ્લામાં અખતરો કરવાની રીત મને પસંદ નથી. તેઓ એકબે જિલ્લામાં અખતરો કરે અને તે નિષ્ફળ નીવડે તો મને આશ્ચર્ય નહીં થાય. પછી એમ કહેવાશે કે દારૂબંધી કદી અજમાવી શકાય એમ નથી અને તે કદી સફળ થાય એમ નથી. સાચી વસ્તુ ખોટી રીતે કરવાનો તમે પ્રયાસ કરો અને પછી ખોટી રીતને વગોવવાને બદલે સાચી વસ્તુને વગોવો એના જેવું એ છે. દેશને તો દારૂબંધી જોઈએ છે. જે આના સમર્થનમાં લાખો લોકોની સહીઓ મેળવવાનો પ્રશ્ન હોય તો એ કેવળ વ્યવસ્થાની બાબત છે. દારૂબંધીની વિરુદ્ધમાં ખરેખર ધાંધલ થયું હોય એવી એક પણ જગા મારા જાણવામાં આવી નથી. સિવાય કે તે જાણીજોઈને ઊભું કરવામાં આવ્યું હોય અને તેને પૈસાનો સુધ્ધાં ટેકો આપવામાં આવ્યો હોય. એવાં રાજ્યો પણ છે જ્યાં અમુક વિસ્તારોમાં દારૂબંધી ફરમાવાઈ હોવા છતાં ત્યાંના એક પણ માણસે આગળ આવીને એમ નથી કહ્યું કે “અહીં તો અમારે એક દુકાન જોઈએ જ.” એક રાજ્યમાં વ્હીસ્કી અને બ્રાન્ડી પીનારા યુરોપિયનોને દારૂબંધીના અમલમાંથી બાકાત રાખવામાં આવ્યા છે. પણ આ પ્રશ્ન અંગે આપણી લાચારી ભયંકર છે, કેમ કે આપણા રાજ્યકર્તાઓ અથવા ગવર્નરો દારૂ પીવાને પાપ કે અનીતિ માનતા નથી. મારા પોતાના એવા અંગ્રેજ મિત્રો છે જે હું દારૂબંધીની વાત કરું છું ત્યારે મને હસી કાઢે છે. એમને માટે મને ઘણો આદર છે. તેઓ એમ માનતા જણાય છે કે તેઓ માપસરનો દારૂ પીએ તો તેમની બુદ્ધિ બહેર મારી ન જાય અને તેઓ હેવાન ન બની જાય. આ મિત્રોને મેં સાન ગુમાવતા જ નહીં પણ હેવાન બની જતા જાતે જોયા છે. દારૂ પીધા પછી પોતાની જાત પર કાબૂ ગુમાવતા ઘણા મિત્રોને મેં જોયા છે. આમ જુઓ તો એ બધા યુનંદા માણસો છે. પણ જ્યારે તેઓ દારૂ પીએ છે ત્યારે ગધેડા બની જાય છે. ઉત્તર ધ્રુવ નજીકના દેશોમાં માદક દારૂ પીવો ક્ષમ્ય હશે. પણ આ દેશમાં એની બિલકુલ જરૂર નથી. આમ છતાં દારૂબંધી સામે અહીં કાંઈ ને કાંઈ ઊંડાપોહ ચાલી રહ્યો છે, દારૂબંધી વિરોધી નનામી પત્રિકાઓનો એક થોકડો કોઈકે મને આપ્યો હતો. એ પત્રિકાઓ દારૂનું એક પ્રશસ્તિગાન જ છે. એમાં થોડા પ્રમાણમાં દારૂ પીવાના મતનું સમર્થન કરવા વૈદકશાસ્ત્રમાંથી, ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી અને તરેહ તરેહના પ્રમાણગ્રંથોમાંથી ઉતારા ટાંકવામાં આવ્યા છે. અને આખી વસ્તુને એવી છેતરાઈ જવાય એવા આકર્ષક રૂપમાં રજૂ કરવામાં આવી છે કે જેની શાન ઠેકાણે ન હોય એવો આદમી તો સહેલાઈથી દારૂની આદતનો હિમાયતી બની જાય.

જે તમે મારી માફક દારૂબંધી કરાવવાની ધૂન લઈને બેસો અને તેને માટે દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ચળવળ ચલાવો, તો તમને જરૂર સફળતા મળે. આવક ઘટવાની દલીલ તો આપણે માટે બિછાવેલી જાળ છે. આપણે એમાં ન ફસાવું જોઈએ. આપણે તો સાફ સાફ કહી દેવું જોઈએ કે આવક શોધી આપવાનું કામ અમારું નથી. જેમણે પહેલેથી જ મોટી ભૂલ કરી છે તેમણે પોતાની ભૂલ સુધારી લેવી જોઈએ. તેમ છતાં આર્થિક મુશ્કેલીમાંથી નીકળવાનો રસ્તો પણ છે. લશ્કર પાછળ તમે કરોડો ને કરોડો રૂપિયા ખર્ચે જાઓ છો તેમાંથી ૨૫ કરોડ કાપી નાખો. લશ્કરી ખર્ચ દહાડે દહાડે કૂદકે ને ભૂસકે વધતું રહ્યું છે. તમે એક આલેખ બનાવીને જોશો તો આ ખર્ચનો વધારો ચોંકાવનારો જણાશે. એ ખર્ચમાંથી તમે એક મોટું ચોસલું કાપી લઈ શકો. આ પ્રશ્નના રાજનૈતિક ઇતિહાસમાં મારે ન ઊતરવું જોઈએ. મારે એટલું જ કહેવું છે કે દારૂબંધી કરવાથી આબકારી આવકમાં જે કંઈ ખાધ માલૂમ પડે તે બીજા કશુંથી નહીં પણ લશ્કરી ખર્ચમાંથી ભરપાઈ કરી દેવી જોઈએ. આ કારણે વધારાનો કર ન નાંખાવો

જેઈએ. પરિણામ એ આવશે કે દસ વરસના ગાળામાં સરકારની આવક ખૂબ જ વધી જશે. જે દેશોમાં દાડબંધી અજમાવાઈ છે ત્યાંનો અનુભવ આવો જ છે.

સ્વાર્થી લોકો છાપામાં લેખો લખેલખાવે છે કે સંપૂર્ણ દાડબંધી અમેરિકામાં નિષ્ફળ ગઈ છે. આ વાત તમે માનશો નહીં. હિંદુસ્તાન આવનારો કોઈક જ અમેરિકન મને મળ્યા વગર પાછો જાય છે. આ અમેરિકનો અને ત્યાંના દાડબંધી સંઘે પ્રસિદ્ધ કરેલું સાહિત્ય પ્રમાણપત્ર આપે છે કે દાડબંધીની એકંદર અસર દેશનું ભલું કરનારી છે, જોકે એમાંથી જે આંજી નાખે એવાં પરિણામો આવવાની એમણે ધારણા રાખી હતી તે બધાં સિદ્ધ થયાનો દાવો તેઓ કરી શક્યા નથી. દાડબંધી કાઢી નાખવાની માગણીને ટેકો આપનારો જનમત અમેરિકામાં નથી. સરકાર એમની પોતાની છે અને લોકો ત્યાંની પરિસ્થિતિથી સંતુષ્ટ છે. ત્યાંનો મજૂર નશો કરતો નથી અને ઈમાનદારીનું જીવન જીવે છે. આબકારી આવક જતી કરવા માટે આ બદલો પૂરતો ન કહેવાય? આવી વસ્તુસ્થિતિ દુનિયાના બીજા ભાગમાં છે, પણ દુર્ભાગ્યે હિંદુસ્તાનમાં નથી. દાડબંધી અજમાવી ચૂકેલા દેશોનો અનુભવ એવો છે કે લોકો સુધર્યા છે અને નાણાંની બાબતમાં દેશ બરબાદ થયો નથી. એ જ રીતે હિંદુસ્તાનમાં દાડબંધી દાખલ કરવામાં આવશે તો કોઈ જાતની બરબાદી થવાની નથી, કોઈ જાતનું આર્થિક સંકટ આવવાનું નથી. આપણાથી બની શકે તો દેશમાંથી દાડની વપરાશ સદંતર બંધ કરાવીને જ જંપવું એ આપણી દરેકની પવિત્ર ફરજ છે. જે સત્તા મારી પાસે હોય અને મારી રીતે મને કામ કરવા દેવામાં આવે, તો આજે જ હું એ પ્રમાણે કરી નાખું.

હવે પિકેટિંગની વાત. હું કબૂલ કરું છું કે કેટલાક પિકેટરો હિંસક બન્યા હતા. પણ પિકેટિંગને સરકાર સહી ન શકી તેનું ખરું કારણ આવક જતી રહી એ હતું. બિહારમાં લોકોએ એકાએક જ દાડ છોડી દીધો અને તેઓ પિકેટરોને વફાદાર રહ્યા. આસામમાં પણ એ પ્રમાણે જ બન્યું. અફઘાનના અડા તે વખત પૂરતા બંધ થયા. આ એવી વસ્તુ હતી જેનું પરિણામ વિચારતાં જ સરકારને ભડક પેસે એમ હતું. પિકેટિંગ ઉપયોગી હતું, જરૂરી હતું અને એનાથી હિંદુસ્તાનને પાર વગરનો લાભ થયો હતો એ સાબિત કરવા અમારી પાસે પુષ્કળ પુરાવા હતા. દાડબંધી શક્ય છે એ વાત એણે પુરવાર કરી હતી. અમેરિકામાં દાડબંધીએ પ્રચંડ આધ્યાત્મિક જાગૃતિ આણી છે. એ આધ્યાત્મિક ચેતના જગાડવાનું કામ અમેરિકા માટે ઘણું મોટું હતું. અમેરિકનોને જે વિદન ઓળંગવાનું હતું તેનો સોમો ભાગ પણ આપણે હિંદુસ્તાનમાં ઓળંગવાનો નથી. એમને તો ખુદ અમેરિકન સ્વભાવ પર વિજ્ય મેળવવાનો હતો. અહીં એવું નથી. કેમ કે અહીંનું વાતાવરણ દાડબંધીની તરફેણ કરનારું છે, એટલે અહીં બી બીને ચાલવાની જરૂર નથી. આરામખુરસીમાં બેસીને પંચાત કૂટનારા રાજકારણીઓને હિંદના સંજોગોની જાણ નથી, એટલે તેઓ અમેરિકા અને હિંદના લોકજીવન વચ્ચેનો ભેદ ઓળખી શકતા નથી. તેઓ એટલું પણ સમજી શકતા નથી કે મનોબળ અને હિંમત હોય તો દાડબંધી આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ એમ છીએ.

અફઘાન અને દાડ વચ્ચે હું એક ફરક જોઉં છું. અફઘાનની અસરથી ઘેન ચડે છે અને તેનાથી માણસ જડબુદ્ધિ બને છે, જ્યારે દાડ માણસને હેવાન બનાવે છે. સ્ત્રી પોતાનો પતિ દાડડિયો બને એના કરતાં જડબુદ્ધિ બને તે વધારે પસંદ કરે છે. દાડ કે બ્રાન્ડી દવાના કામે વપરાય એટલો અપવાદ કરવા હું તૈયાર છું. ઈંગ્લંડ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેનો ફરક પણ સ્વીકારું છું. જે

વસ્તુ ઈંગ્લાંડને બંધબેસતી થાય તે હિંદુસ્તાનને એટલી બંધબેસતી નયે થાય. જે આ દારૂનો કોયડો આપણે ઉકેલ્યા વગરનો રાખીશું તો આપણી ભાવિ પ્રજા આપણા ઉપર ફિટકાર વરસાવશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૬-૯-૧૯૨૭

૪૧૬. હિંદી પ્રચાર કાર્યાલયમાં ભાષણ^૧

સપ્ટેમ્બર ૬, ૧૯૨૭

ગાંધીજીએ કહ્યું કે મારે માટે આ સંસ્થા પાસેથી માનપત્ર સ્વીકારવું બિનજરૂરી કહેવાય, કેમ કે એને હું મારી પોતાની સંસ્થા ગણું છું.

છતાં આ બાબતમાં તમારું દૃષ્ટિબિંદુ હું સમજું છું. અત્યાર સુધી આ સંસ્થા એક બાળક હતી. એનું લાલનપાલન અને એની દેખરેખ રાખવાનું કામ ઉત્તરના ઉદાર લોકોને હાથે થતું. હવે એ જુવાનીમાં આવી છે, એટલે પોતાની સંભાળ એણે પોતે જ લેવી જોઈએ અને પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહેવું જોઈએ. કહેવાની મતલબ એ કે હવેથી આ સંસ્થાને સ્વાશ્રયી બનાવવા પૂરતા પૈસા દક્ષિણ હિંદે અહીંથી જ ઉઘરાવવા જોઈએ.

મારવાડીઓ, ગુજરાતીઓ અને અહીં આવી વસેલા ઉત્તરના બીજા વતનીઓને હું અપીલ કરું છું કે આ સંસ્થાને તેઓ તેમની પોતાની ગણે અને એના કામ પર બધી રીતે વધારે ધ્યાન આપે. મારવાડીઓ તો સ્વભાવે જ વેપારીઓ છે, એટલે હું ઈચ્છું છું કે તેઓ એમની વણિક-વૃત્તિ આ સંસ્થાના કાર્યકરોમાં દાખલ કરે અને એને સમૃદ્ધ અને સફળ બનાવવામાં સહાય આપે. આ સંસ્થાના હિસાબ તપાસવાની જાહેર જનતાને છૂટ હોવાથી હું તો ઈચ્છું કે તેઓ આ હિસાબો જોઈ જાય અને એમાં સુધારા કરવા માટે કોઈ સૂચના આપવાની જરૂર લાગે તો તે આપે.

અંતમાં પ્રચારકોને મારે એ કહેવું છે કે આ પ્રકારનાં બીજાં કામોની પેઠે આ કામમાં તેઓ સફળ કામગીરી તો જ બજાવી શકશે જે તેઓ આદર્શ જીવન વ્યતીત કરશે અને કુંદન જેવું અણીશુદ્ધ ચારિત્ર્ય ધરાવતા હશે. આ પ્રકારના કાર્યકરોમાં દૃઢતા અને કામને અંતિમ લક્ષ્ય સુધી પહોંચાડવાના નિરધારના ગુણની પહેલી જરૂર હોય છે. મને ખાતરી છે કે બધા જ આ કામને અત્યાર પહેલાં ન બનાવ્યું હોય તો પોતાનું જીવનકાર્ય હવે બનાવી દેશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૬-૯-૧૯૨૭

૧. આ ભાષણ બે માનપત્રોના જવાબમાં આપાયું હતું. એક માનપત્ર હિંદીપ્રેમી મંડળના સભ્યોએ અને બીજું હિંદી પ્રચાર કાર્યાલયના કર્મચારીઓ તથા કાર્યકરોએ આપ્યું હતું.

૪૧૭. મીરાંબહેનને પત્ર

[સપ્ટેમ્બર ૭, ૧૯૨૭]

ધિ. મીરાં,

તારા તારોની હું આનુરતાથી રાહ જોઉં છું. તે આવે છે ખરા, પણ તું સાજી થઈ ગયાના ખબર તે આપતા નથી.^૧ પણ આપણે ફરિયાદ ન કરીએ. માંદગીમાંથી પણ કંઈક ફાયદો ઉઠાવીએ અને એ વખતે પ્રસન્નતા જાળવી રાખીએ. તારો છેલ્લો તાર હમણાં જ મળ્યો. તાવ કંઈક અંકુશમાં આવ્યો છે એમ મને એ પરથી લાગે છે. આપણે ઈચ્છીએ કે એમ હોય. તને તાર કરવાનો મને ઘણી વાર વિચાર આવે છે, પણ મારા મનને કહું છું કે એમ કરવાનો મને હક નથી. મારી પ્રાર્થના અને મારા આશીર્વાદ તો સદાયે તારે પડખે જ છે.

‘સુખમાં અને દુઃખમાં સમાન’ એમ ગીતા શીખવે છે.

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૨૭૧; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૪૧૮. મદ્રાસમાં નીલ બાવલાની ચળવળના સ્વયંસેવકો સાથે ચર્ચા

સપ્ટેમ્બર ૬ અને ૭, ૧૯૨૭

મહાત્મા ગાંધી મદ્રાસમાં રહ્યા તે દરમ્યાન મંગળવાર અને બુધવારે નીલ બાવલાની ચળવળ ચલાવનાર સ્વયંસેવકોને એમની સાથે મુલાકાત થઈ તેનો સંપૂર્ણ લેવાલ અમે મહાત્માજીની મંજૂરીથી આજે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. . . વાર્તાલાપની નોંધ હિન્દુના પ્રતિનિધિએ લીધી હતી અને મહાત્મા ગાંધીએ તે સુધારી આપી હતી.

શહેરમાંથી નીલનું બાવલું ખસેડવાની ચળવળમાં અત્યારે રોકાયેલા તામિલનાડુ સ્વયંસેવક દળના વીસેક સભ્યોએ મંગળવારે બપોર પછી એક કલાકથી વધારે સમય સુધી આ બાબતમાં મહાત્મા ગાંધી સાથે વાતો કરી હતી. વાતો પૂરી ન થતાં બીજે દિવસે ચર્ચા ચાલુ રખાઈ હતી.

શ્રી ડી. કુલંદાઈએ પોતાને આ યુવકોના આગેવાન તરીકે ઓળખાવી પોતે આ ચળવળમાં કેવી રીતે સામેલ થયા તે મહાત્માજીને જણાવ્યું. એમણે કહ્યું કે મૅનિસ્ટ્રેટે આ છોકરાઓને ફટકારેલી જુલમી સજાઓથી હું ત્રાસી ઊઠ્યો અને મને થયું કે એક કોંગ્રેસી તરીકે અને જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિના મંત્રી તરીકે મારી સહાય અને સલાહ આપવાની મારે જરૂર છે. મેં કોઈ પ્રતિજ્ઞા લીધી નથી અને હું ધરપકડ વહોરવાનો નથી.

ગાંધીજી : આ બાબતમાં બે વર્ષની સખત મજૂરીની કેદની સજા થઈ હોય એવા એક-બે જણ છે?

૧. મીરાંબહેન સ્પષ્ટ કહે છે : “મારા પર મલેરિયાનો સખત હુમલો થયો હતો. ૧૦૫° ડિગ્રી સુધી ને તાવ ચડતો હતો.”

જવાબમાં 'હા' કહી શ્રી કુલંદાઈએ ઉમેર્યું કે અમારી દરમ્યાનગીરીને લીધે સજાઓ વધારે પડતી આકરી નહોતી.

કુલંદાઈ : અત્યાર સુધી આ મુદ્દા પર ૨૭ જાણ જલમાં ગયા છે. તે પૈકી બે બહેનો છે. આમાંના ઘણાખરાએ મદુરામાં તલવાર સત્યાગ્રહ તરીકે ઓળખાયેલા મામલામાં ભાગ લીધો હતો. આ દળની કુલ સંખ્યા ૨૦૦ છે અને તેઓ મુખ્યત્વે મદુરા તથા રામનાડ જિલ્લાના છે. નીલના બાવલા ઉપર હુમલો કરવાની આ યોજના કોના મનમાં ઉદ્ભવેલી?

જવાબ મળ્યો કે સોમયાજુલુ અને શ્રીનિવાસવરદનના મનમાં.

મદુરામાં નિષ્ફળતા મળ્યા પછી આ વિચાર આવેલો ને?

એક સ્વયંસેવક : એ નિષ્ફળતા બિલકુલ નહોતી. અમે તલવારો લઈને છૂટથી શેરીઓમાં જતા તેમ છતાં અમને પકડયા નહોતા. આ રીતે અમે હથિયારબંધીના કાયદાનો છડેચોક ભંગ કર્યો છે.

આ સાંભળીને મહાત્માજીથી હસી પડયા વગર રહેવાયું નહીં. એમણે એ છોકરાઓને કહ્યું કે એ ઉપરથી એવું માનવાની ભૂલ ન કરશો કે કાયદો તૂટી ગયો.

સરકારે જોયું કે તમે લઈને ફરતા હતા તે તો માત્ર પતરાની તલવારો હતી અને લોકોનો તમને સાથ નહોતો, એટલે તમને કશી પ્રસિદ્ધિ ન આપવાના હેતુથી એણે તમને ફરવા દીધા. એટલે તમને પકડયા નહીં એને તમે સફળતા માનીને કુલાઓ એનો કશો અર્થ નથી. તમારો ઉદ્દેશ તો ત્યારે સફળ થયેલો કહેવાય જ્યારે સરકાર હથિયારબંધીનો કાયદો ઉઠાવી લે અને એકેએક હિંદવાસી હથિયાર લઈને ફરી શકે. પણ યાદ રાખજો કે એવું બનવા સંભવ નથી. સ્વરાજ્યની સરકારને પણ હથિયારબંધીના કાયદા વગર ચાલવાનું નથી. અમુક અંકુશ તો રહેવો જ જોઈએ.

માટે હું તો ઈચ્છું છું કે મદુરા સત્યાગ્રહ નિષ્ફળ ગયો છે એવું તમે માનો. હવે પછી આપણે સફળ થવું હોય તો આપણી નિષ્ફળતાઓનો એકરાર કરવો એ વધારે સારું છે.

એ પછી મહાત્માજીએ બીજા એકબે સ્વયંસેવકોને સત્યાગ્રહની સાચી ભાવનાની એમની સમજ કસી જોવા એકબે પ્રશ્નો પૂછયા.

એટલા માટે જ મેં તમને સત્યાગ્રહની વ્યાખ્યા કરી બતાવવા કહ્યું. યંગ ઇન્ડિયામાંથી આ વ્યાખ્યા ઉપાડી લઈને જ્યાં સુધી તમે એનો અભ્યાસ નહીં કરો ત્યાં સુધી સત્યાગ્રહની લડતમાં તમે ફાવવાના નથી. જો તમે સત્યાગ્રહની સાચી ભાવનાથી તરબોળ થશો તો હું તમારા ટેકામાં રહીશ અને આખો દેશ પણ તમારે પડખે રહેશે.

આ સંબંધમાં મારે તમને એક વ્યવહારુ મહત્ત્વ ધરાવતી વાત કહેવી પડશે. અત્યારના સંજોગોમાં જાહેર સંસ્થાઓ તમને માર્ગદર્શન આપે અથવા સત્યાગ્રહમાં ભળે એવી અપેક્ષા તમારે રાખવી નહીં. . . .

ત્યાં હાજર રહેલા પૈકી એકે આનુરતાથી પૂછ્યું : “કોંગ્રેસ સમિતિઓ પાસેથી પણ નહીં?”

હા, અત્યારની ઘડીએ તો નહીં. શાથી તેનું કારણ કહું. કોંગ્રેસ સમક્ષ અત્યારની ઘડીએ એક ઘણું મુશ્કેલ કાર્ય પડેલું છે. એટલે એનાથી આવી વિભાગીય ચળવળોનું સંચાલન હાથમાં લઈ શકાય નહીં. વિભાગીયનો અર્થ સાંપ્રદાયિક કે કોમી સમજવાનો નથી. જો આવી ચળવળોમાં કોંગ્રેસ પાસે મદદ માગવામાં આવે તો એનું સારું ન દેખાય. એને એનો પોતાનો મોભો છે અને એની આગવી પ્રતિષ્ઠા છે. તે ગુમાવવાનું એને પાલવે નહીં. એટલે કોંગ્રેસ કે બીજી જાહેર સંસ્થાઓ હાલ તુરત તમારી ચળવળની જવાબદારી સ્વીકારે એવી અપેક્ષા તમે જુવાનિયાઓ ન રાખો એ તમારે માટે ઘણું સારું છે.

ચિરાળા-પેરાળાના આંદોલનની વાત તમે જાણો છો.^૧ એના પ્રત્યે મને સહાનુભૂતિ હતી. એ આંદોલનના સંપર્કમાં હું રહેતો. એના વિશે હું ઊંચો આદર ધરાવતો હોવાથી હું ત્યાં ગયેલો પણ ખરો અને એક વિશાળ જાહેર સભા સમક્ષ મેં ભાષણ પણ આપેલું. તે સમયે કોંગ્રેસમાં મારી લાગવગ હતી જે આજે હું ધરાવતો નથી. તે વખતે કોંગ્રેસને હું જે કંઈ કરવાનું કહેતો તે આપોઆપ કરવામાં આવતું, એને માટે કશી દલીલો કરવી પડતી નહોતી. ત્યારે પણ ચિરાળા-પેરાળાને મેં કહેલું : “કોંગ્રેસ કંઈ તમારા આંદોલનનો ભાર ઉપાડવાની નથી. કોંગ્રેસ એની તૈયારી હશે ત્યારે એની મેળે જ પોતાને નામે સવિનયભંગની લડત ઉપાડશે. પણ જે ચળવળ બીજાઓએ ઉપાડી હોય તે ગમે તેવી મહાન હોય અથવા ગમે તેવી સારી રીતે ચાલતી હોય તોપણ તેને કોંગ્રેસ પોતાને માથે વહોરી લઈ શકે નહીં. એ તો એને દૂરથી જ નિહાળી શકે. જે એ ચળવળ સફળ થાય તો એનો યશ કોંગ્રેસ લઈ શકે, પણ જે એ નિષ્ફળ જાય તો એના અપયશમાં એનાથી કદાપિ ભાગીદાર થઈ શકાય નહીં.”

પછી મહાત્માજીએ પોતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારના પોતાના જીવનનો એક પ્રસંગ કહ્યો.

તે વખતે મેં પોતે જ સ્થાપેલા બ્રિટિશ હિંદી સંઘનો હું મંત્રી હતો. અને જ્યારે મેં સત્યાગ્રહનું આંદોલન ઉપાડ્યું ત્યારે એ સંઘને એમાં સંડોવીને તથા એ રીતે એની પ્રતિષ્ઠાને જોખમમાં મૂકીને મારે એને તોડી પાડવો નહોતો, કેમ કે એમાં તો બધા પ્રકારના લોકો હતા. એટલે મેં એ આંદોલન ઉપાડ્યું ત્યારથી જ મેં બ્રિટિશ હિંદી સંઘને સત્યાગ્રહથી અલિપ્ત રાખ્યો. આંદોલન ચલાવવા ‘પેસિવ રિઝિસ્ટન્સ એસોસિયેશન’ નામનું અલગ ફંડ અને અલગ અધિકારીઓ-વાળું એક નવું મંડળ સ્થાપ્યું. જ્યારે સંપૂર્ણ વિનય પ્રાપ્ત થયો ત્યારે બ્રિટિશ હિંદી સંઘે એનો યશ લીધો. આઝી તકલીફ વિના એ લડતને હું પાર ઉતારી શક્યો તેનું કારણ આ જ હતું. તકલીફો તો હતી જ. મને મરણતોલ માર મારવામાં આવ્યો હતો. બ્રિટિશ હિંદી સંઘને આંદોલનમાં ઘસડવાની મોટી ભૂલ મેં કરી હોત, તો તો સંઘ વેરવિખેર થઈ ગયો હોત અને દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો સુપ્રસિદ્ધ વિનય હાંસલ થયો ન હોત. અને હું મહાત્માપદ વિના રહી ગયો હોત.

એટલે તમારે પોતે જ કોંગ્રેસને કહેવું જોઈએ કે : “તમે ભલે બાબુઓ રહો, આ આંદોલનમાં અમારી તાકાત અમને અજમાવવા દો. અમને સફળતા મળે તેના ભાગીદાર તમે થજો, પણ અમે ન ફાવીએ તો તમે બદનામી વહોરશો નહીં.” આજે સવારે હું શ્રી સત્યમૂર્તિને મળ્યો અને એમને પણ મેં કહ્યું કે આજે તો આ ચળવળને કોંગ્રેસથી પોતાની કરી શકાય જ નહીં. એણે તો ચળવળનો અને એને ચલાવનાર લોકોનો અભ્યાસ કરવો પડશે. કોઈ ઉતાવળિયું કે અવિચારી પગલું ભરીને કોંગ્રેસના શુભ નામને આપણે બટ્ટો ન લગાડવો જોઈએ. તેમ છતાં હું તમને એટલું કહું છું કે તમે તમારું પાણી બતાવી આપશો અને તમારી લાયકાત સાબિત કરશો એટલે કોંગ્રેસે તમને પીઠબળ આપવું જ પડશે. એ સન્નેગોમાં કોંગ્રેસ તમને સાથ નહીં આપે તો હું જ સૌથી પહેલો એને વગોવીશ. દરમ્યાન, હું ઈચ્છું છું કે તમે તમારી જાત પ્રત્યે બિલકુલ ઈમાનદાર રહો. કેટલાક માણસોએ મને કહ્યું હતું : “અરે, સાહેબ, એ લોકો કેવા છે તેની આપને ખબર નથી. આ લોકો આ કરી રહ્યા છે તે આજીવિકાનું કશુંક સાધન મેળવવા, કેમ કે

બીજી રીતે એમનાથી જિવાય એમ નથી.” આજુ કહેનારા કોણ છે તેનું અનુમાન કરવા બેસશો નહીં અને ગુસ્સે થશો નહીં. પણ તમારા આચરણ વડે આ આક્ષેપ તમે જૂઠો પાડજો.

આ સમયે એક ચિઠ્ઠી આવી. એમાં એવા સમાચાર હતા કે સત્યાગ્રહ કરનાર યુવાનો પૈકી બે જણે મૅન્ડિસ્ટ્રેટ સમક્ષ માફી માગતાં એમને દંડ લઈને છોડી મૂકવામાં આવ્યા છે.

આ સાંભળીને એક જણ બોલી ઊઠ્યો : “તેઓ તો બનાવટી સ્વયંસેવકો છે.”

તમે બધા જ, રૂપિયામાં સોળેસોળ આના નીવડો એવી અપેક્ષા હું રાખતો નથી. કેટલાક રૂપિયે એક પાઈ જેટલા પણ નહીં હોય અને થોડા તો એટલા પણ નહીં હોય. એટલે એ બે જણની માફીથી મારા પેટનું પાણી હાલતું નથી. અને જો તેઓ બનાવટી હતા, તો તમારે કશો જવાબ આપવાનો રહેતો નથી.

કુલન્દાઈ : મહાત્માજી, મારા મનમાં એક મૂંઝવણ છે, તેની ચોખવટ હું માગું છું. સરકારને અને જનતાને ખબર પડશે કે કોંગ્રેસ આ ચળવળને ટેકો આપતી નથી, તો ઘણે ભાગે એવું બનવા સંભવ છે કે આ છોકરાઓને સજા વધારે મળશે અને લોકોનો સાથ ઓછો મળશે. આ ચળવળમાં મેં હાથ નાખ્યો તેનું કારણ, મેં કહ્યું તેમ, એ કે જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિના મંત્રી તરીકે આ છોકરાઓને સહાનુભૂતિ કે સાથ વિના અધવચ લટકવા ન દઈને કોંગ્રેસના મરતબાને તથા એની પ્રતિષ્ઠાને આંચ આવવા નહીં દેવા હું ઉત્સુક હતો.

બ્રિટિશ હિંદી સંઘના મંત્રી તરીકે મેં દક્ષિણ આફ્રિકામાં શું કર્યું હતું તેનું ઉદાહરણ મેં તમને આપી દીધું છે.

કુલન્દાઈ : જો સરકારને ખબર પડશે કે કોંગ્રેસને આ ચળવળ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ નથી તો આ બધા છોકરાને તે જલમાં ધકેલી દેશે.

તેમાં કશો વાંધો નથી.

કુલન્દાઈ : એટલું જ નહીં પણ એમને જનતાનો પણ કશો સાથ નહીં મળે.

એટલા માટે જ મારી યોજના તમને સ્વતંત્ર અને સ્વાશ્રયી બનાવવાની છે. જ્યાં સુધી સફળ ન થઈએ ત્યાં સુધી આપણે કોંગ્રેસનું નામ લેવાનું નથી. આના સમર્થનમાં આપણા વિજેતાઓના ઈતિહાસમાંથી એક ઉદાહરણ તમે લઈ શકો. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીનો દાખલો લો. એ કંપની સરકારી માલિકીની નહોતી, સરકાર તો પાછળથી આવી. એટલા માટે હું કહું છું કે આ ચળવળ કોંગ્રેસના નામે અને કોંગ્રેસના કહેવાથી ચલાવવી જોઈએ નહીં. કોંગ્રેસીઓ તરીકે તમારી અંગત જવાબદારી પર તમે આ લડત ચાલુ રાખી શકો છો.

સત્યાગ્રહી કદી ઉતાવળું પગલું ભરતો નથી. સવિનયભંગનો આશરો લેતાં પહેલાં એ બીજાં બધાં સાધનોનો પૂરો ઉપયોગ કરી લે છે. તે પછી જ ‘સવિનયભંગ’ શબ્દ વાપરી શકાય, તે પહેલાં નહીં. તમારી ચળવળ ‘સવિનયભંગ’ હશે, પણ જો તમે ઉતાવળ કરી હોય અને બીજાં બધાં ઉપાયો અજમાવ્યા ન હોય, તો હું કહું છું કે તમારી ચળવળ તમારે અટકાવવી જોઈએ. આવી સલાહ હું તમને એટલા માટે આપું છું કે લોકોનો અભિપ્રાય તમારી તરફેણમાં સંગઠિત થાય અને તમે સાચા સત્યાગ્રહીઓ બનો. લોકોને તમારે પોતાની રીતે બાવલું ખસેડાવવા માટે બને એટલાં બધાં પગલાં લેવા દેવાં જોઈએ અને આ બાબતમાં સરકાર કંઈ કરે છે કે નહીં તે જોવું જોઈએ. જો તે કશું ન કરે તો પછી સત્યાગ્રહ આદરજો.

તમારે શું કરવું જોઈએ તે બાબત તમે મારો અભિપ્રાય માગતા હો તો તે હું આપીશ. હું તો કહું છું કે મ બતાવેલી શરતો તમે સંતોષો તો તમારા આંદોલનમાં તમે સાચા છો, પણ તમારે માટે મને ખૂબ જ લાગણી છે. તમારે વિશે અને તમારા આંદોલન વિશે અકસ્માત જ મેં હિન્દુમાં

વાંચ્યું ને તરત જ મને યોગ્ય લાગ્યું તે યંગ હિન્ડિયામાં લખ્યું.^૧ હવે તમને મળ્યો છું અને તમારી સાથે વાત કરી છે એટલે વિશેષ કરવા કોશિશ કરીશ. પણ તે હું કરી શકું તે પહેલાં મારે એટલી બાંધધરી જોઈએ કે કાંઈ નહીં તો આંદોલનના આગેવાનોમાં અપ્રામાણિકપણું કે આત્મવડાઈની લોભુપતા નથી. આગેવાનો મોચી હોય કે દરજી હોય તેનો વાંધો નથી. તમારા આગેવાનો ચોખ્ખા અને શંકાથી પર છે અને કોઈ પણ જાતના આર્થિક લાભની કશી અપેક્ષા રાખીને કામ કરતા નથી એવો મને વિશ્વાસ બેસવો જોઈએ. સત્યાગ્રહીની હારજીતનો આધાર એના પોતાના નિશ્ચયબળ પર રહેવો જોઈએ.

આનો જવાબ તમે મને અત્યારે આપશો નહીં. મને મળવાની હું તમને બીજી તક આપીશ. મારી વાતનો તમે કાળજીપૂર્વક વિચાર કરજો અને બીજી વાર આવો ત્યારે તમારી યોજના શી છે તે મને કહેજો. હું ઈચ્છું છું કે તમારી પાસેના બધા સ્વયંસેવકોની એક યાદી, તમારે મને એમની ઉંમર, એમનો ધંધો અને એમનાં સરનામાની વિગત સાથે, આપવી. અને હું ઈચ્છું છું કે કોંગ્રેસી તરીકે શ્રી કુલન્દાઈ જરૂર જણાય તો આ ચળવળની અને તેમાં ભળેલા માણસોની સચ્ચાઈ ને પ્રામાણિકતા વિશે એમનું પ્રમાણપત્ર આપે. આ સાદી કસોટીમાં તમે મને સંતોષ ન આપો તો તમે આગળ ન જઈ શકો. તમે પાયાનું કામ કરી ચૂક્યા છો, એટલે નીલના બાવલાને આજે કે કાલે ગયે જ છૂટકો છે. એની સફળતાનો આધાર આપણી પોતાની તાકાત પર રહેશે. તમે થોડી ખામોશી પકડો એમાં કશું બગડવાનું નથી.

શ્રી એમ. એસ. સુબ્રહ્મણ્ય આચરને જવાબ આપતાં મહાત્માજીએ કહ્યું :

અત્યારની પદ્ધતિ સત્યાગ્રહનું કૃત્ય હોઈ શકે અથવા હિંસાનું કૃત્ય હોઈ શકે. બધો આધાર એની પાછળના આશય ઉપર રહે છે. આ કૃત્યનાં સારાંનરસાં લક્ષણો એની પાછળના આશય ઉપરથી નક્કી થાય છે. એક નિર્જીવ વસ્તુને નુક્સાન પહોંચાડવામાં આવે અથવા તેનો નાશ કરવામાં આવે એ કૃત્ય હમેશાં હિંસક હોતું નથી.

પવલાર : તો મહાત્માજી, આપની સલાહ ચળવળ સ્થગિત કરવાની છે?

હા, તમારામાં સાચી શક્તિ ન હોય તો. પણ ઠીક રીતે વિચાર કરો અને તમને શું લાગે છે તે મને આવતી કાલે કહેજો.

બુધવારે બપોર પછી આ વાતો ફરીથી શરૂ થઈ ત્યારે એક સ્વયંસેવકે તે દિવસે સવારે અને તેની આગલી રાતે મહાત્માજીની સલાહ ધ્યાનમાં લઈ તેમણે કરેલી ચર્ચાવિચારણાના પરિણામ રૂપે તેમનું મંતવ્ય રજૂ કરતું નીચેનું નિવેદન વાંચી સંભળાવ્યું :

ગઈ કાલે આપે અમને આપેલી સલાહ ઉપર અમે કાળજીથી વિચાર કર્યો અને તે જ રાતે શ્રી એસ. સત્યમૂર્તિ સાથે પણ અમારે એ બાબતમાં ચર્ચા થઈ. તે પછી આજે સવારે આખીયે વાત અમે ફરીથી વિચારી. અમે સમજીએ છીએ કે પરિસ્થિતિ મુશ્કેલ અને ગૂંચવાડાભરેલી છે. એટલે હવે અમારે શું કરવું તેની સલાહ આપ જ આપો એવી અમારી ઈચ્છા છે. અમે આપની સલાહ મુજબ વર્તીશું. અમે માત્ર એટલું જ માગીએ છીએ કે અમારાં વિચારપૂર્વક તારવેલાં મંતવ્યો અમને આપની કૃપાભરી વિચારણા માટે આપની સમક્ષ રજૂ કરવા દો. અમારી મોટી ઈતેજરી એ છે કે આ ચળવળે પ્રગટાવેલો ઉત્સાહ ઓસરી ન જવો જોઈએ. અમે એ વાત સ્વીકારીએ છીએ કે આ લડતને સફળ થતાં સુધી ચાલુ રાખવા માટે પૂતળું ખસેડાવવાના બીજા બંધા ઉપાયો અમારે અજમાવી લેવા જોઈએ. લોકોમાં ઉત્સાહ રેડવો જોઈએ અને અમારે પોતે સંગઠિત બનવું જોઈએ. અમને ડર છે કે જો લોકોના ઉત્સાહને ટકાવી રાખવાનો પૂરતો પ્રબંધ

૧. જુઓ “નોંધ”, ૨૫-૮-૧૯૨૭નું પેટા મથાળું “અપમાનકારક સ્મારકો”.

કર્તા વગર આ ચળવળને વ્યવસ્થિત કરવા માટે અને પૂતળું હઠાવવા મળી શકતાં બધાં સાધનો અજમાવી જોવા માટે આ ચળવળ સ્થગિત કરી દેવાશે તો તે પ્રવૃત્તિના અભાવે મરી પરવારવા સંભવ છે. એટલે અમારી ઈતેજરી એવી છે કે આ ચળવળે પેદા કરેલો ઉત્સાહ તમામ વાજબી અને શાંતિમય સાધનો વડે ટકાવી રાખવો જોઈએ અને ચળવળને સ્થગિત કરવી હોય તો તે જાહેર નિવેદન કરીને આપની સલાહને પરિણામે થવી જોઈએ. બીજું, ચળવળ સ્થગિત કરવાનો સ્પષ્ટ હેતુ એને જરૂર લાગે તો યોગ્ય સમયે, વધારે કાર્યસાધક ધોરણે ફરીથી શરૂ કરવાનો હોવો જોઈએ.

આ ઉદ્દેશથી અમારું નમ્ર સૂચન છે કે આપે કૃપા કરીને યંગ ઇન્ડિયામાં દર અઠવાડિયે આ ચળવળ વિશે એક પેરેગ્રાફ લખવો અને તામિલનાડુના આપના પ્રવાસ દરમ્યાન એને વિશે બોલવાનું રાખવું. બીજું, અમારે આપની પાસે એવી ખાતરીનું પીઠબળ જોઈએ છીએ કે યોગ્ય સમયે અને જો બીજા બધા ઉપાયો નિષ્ફળ જાય તો આ ચળવળમાં આપ પોતે જ શક્ય તે બધી રીતે અમને મદદ કરશો.

જો આટલી બાબતોને આપની મંજૂરી મળી જાય તો આપની સલાહ મુજબ આ ચળવળને ત્રણ માસ સુધી શંભાવી દેવા અમે તૈયાર છીએ. દરમ્યાન, અમે આપને વિનંતી કરીએ છીએ કે પૂતળું હઠાવવા માટેની ઝુંબેશ ચાલુ રાખવામાં જરૂરી મદદ કરવા આપ કોંગ્રેસ નેતાઓને ભલામણ કરો.

જરૂરી મદદ એટલે શું?

સ્વયંસેવક : ભાષણો આપવાં, સ્વયંસેવકો મેળવી આપવા અને અમારી આર્થિક સ્થિતિ સંધર બનાવવી - આ રીતની મદદની અમે આપની પાસેથી અપેક્ષા રાખીએ છીએ.

આર્થિક સહાય શેને માટે જોઈએ?

એ સ્વયંસેવકે જવાબ આપ્યો કે સોએક જેટલા સ્વયંસેવકો મદુરા અને રામનાડ જિલ્લાઓમાં છૂટાંછવાયાં ગામડાંમાં રહે છે. એમને છાવણીમાં રાખવા, ખવડાવવા અને મદ્રાસ લાવવા માટે પૈસાની જરૂર છે.

અત્યારે તો તેઓ પોતાને ખર્ચે નભે છે ને?

સ્વયંસેવક : હા.

એટલે અત્યારે એમના નિભાવ માટે પૈસાની જરૂર નથી, ખરું ને?

આ પ્રશ્નનો જવાબ પણ હકારમાં હતો.

તો પછી મારે એમ માનવું કે ભવિષ્યમાં પણ એમને માટે પૈસાની જરૂર નહીં પડે?

સ્વયંસેવક : અમારે પ્રચારકાર્ય માટે પૈસા જોઈએ.

ક્યું પ્રચારકાર્ય?

સ્વયંસેવક : સ્વયંસેવકો નોંધવામાં લોકોનો સાથ મેળવવા માટે સભાઓ ભરવાનું.

સભાઓ કોંગ્રેસ ભરશે એમ માનો તો તમારે પૈસાની જરૂર નહીં પડે. તમારું કામ તો વાસ્તવમાં ત્યારે ઊભું થાય જ્યારે તમારે જેલ જવાનું થાય. સ્વયંસેવકોને મદ્રાસ લાવવાનો પ્રશ્ન એ નાની બાબત છે. ધારો કે તમારી પાસે એક હજાર સ્વયંસેવકો હોય, તોપણ એ બધાને એકસામટા મદ્રાસ લાવવાના હોય નહીં. બહુ બહુ તો માત્ર બે-બેની સંખ્યામાં તમે ધરપકડ વહોરવાના. ધરપકડ વહોરવા નીકળેલો અને પોતાના ધ્યેયને ખાતર મરવા સુધ્ધાં તૈયાર થયેલો સાચો સત્યાગ્રહી તમારી પાસેથી કોઈ પણ જાતનું રેલભાડું માગવાનો નથી. એની વ્યવસ્થા તો એ જાતે જ કરી લેવાનો. એની પોતાની પાસે પૈસા નહીં હોય, તો એના ગામના બીજા લોકો એને માટે એ રકમ જરૂર મેળવી આપશે. પ્રચારકાર્યની વાત લઈએ તો તમારે પોતે એ કરવું નહીં પડે, તમારી વતી બીજા લોકો એ કરી લેશે.

એટલે પૈસાનો વિચાર તમારે ખરેખર તમારા મનમાંથી કાઢી નાખવો જોઈએ. પૈસા જ્યારે જોઈશે ત્યારે તમને મળી રહેશે. પણ એને વિશે તમારે આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ. અને તમારે માથે આવ્યું હોય એટલું જ તમારે કરવું જોઈએ. એથી વિશેષ નહીં. તમારા કામમાં હું રસ લઈ રહ્યો છું એનું કારણ એટલું જ છે કે એ કામ મને રુચે એવું છે. એ બદનામ થાય એ મને ન ગમે. એટલા માટે જ એક ક્લાક મેં તમને કાલે આપ્યો અને બીજા એક ક્લાક આજે આપ્યો. હું ફરીથી કહું છું કે પૈસાનો વિચાર તમારા મગજમાંથી તમારે ભૂંસી નાખવો જોઈએ. નહીં તો આ વસ્તુ ભાંગી પડશે.

જો આ લડત તમારે નિશ્ચયપૂર્વક ચાલુ રાખવી હોય, તો તે તમારે ખૂબ જ શાંતિથી ચલાવવી જોઈએ. તમારે તદ્દન પ્રામાણિક અને આત્મસંયમી રહેવું જોઈએ; કોઈ જાતની ડંકાસ ન મારવી જોઈએ કે હિંસા ન કરવી જોઈએ. તમારે સત્યાગ્રહની સ્વાભાવિક શક્તિ પર આધાર રાખવાનો. કોઈક દિવસ એ સત્યાગ્રહ સામનો ન થઈ શકે એવી શક્તિ જરૂર પ્રાપ્ત કરશે. તમને એમ લાગતું હોય કે તમારામાં એને માટેની જરૂરી તાકાત કે ધીરજ નથી, તો એને તરત જ છોડી દો. તમારો ભાગ તમે ભજવ્યો. તમે પાયો નાખ્યો છે. લડત ચાલુ જ રહેશે અને પૂતળું પણ જશે, કેમ કે એનો આશય ભૂંડામાં ભૂંડા ત્રાસવાદને કાયમ કરવાનો છે. એને માટેનું ઉત્તમ સ્થળ દરિયો છે. તેમ ન થાય તો એને ઈંગ્લાંડ અથવા કાટમાળના કોઈક ગોડાઉનમાં મોકલવું.

બીજી વસ્તુ મારે તમને એ કહેવી છે કે ચળવળ થંભાવી દેવાથી તમારું સંગઠન અને તમારી એકતા તૂટી જવાનો તમને જો ડર લાગતો હોય, તો હું તમને થોભી જવા કહેતો નથી. પણ તમને એવું ન લાગતું હોય, અને ત્રણ મહિના પછી પણ જો તમે સંગઠિત રહેવાના હો, તો તમે લડત થંભાવી છે એવી એક જાહેરાત બહાર પાડો અને એમાં જણાવો કે અમને આવી સલાહ મળી છે એટલે અમે આ પગલું લીધું છે. હવે કોંગ્રેસ અને તમામ સાર્વજનિક સંસ્થાઓ આ વસ્તુ ઉપાડી લે અને આ પૂતળું ખસેડાવવા માટે એમનાથી બનતું કરે એવી અમે અપેક્ષા રાખીએ છીએ. જ્યારે એટલી વાત પૂરતા પ્રમાણમાં સ્પષ્ટ થશે કે આ પ્રકારના આંદોલનથી સરકાર હાલવાની નથી, ત્યારે આપણો વારો કષ્ટ સહન કરવાનો આવશે. પછી આપણી વિરુદ્ધ એવું ન કહેવાઓ કે આપણે ઉતાવળા થયા હતા અને એક વાર એ પૂતળા પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું હોવા છતાં એને ખસેડવાની તક આપણે આપી નહીં. આ કારણને લીધે આપણે સત્યાગ્રહ થંભાવીએ છીએ.

પછી આવે છે લડતમાં મારે ભજવવાના ભાગની વાત. આ સંગ્રામની આગેવાની હું નહીં કરું એવું હું કહી શકતો નથી. તેમ હું એમ પણ કહી શકતો નથી કે હું અવશ્ય એ કરીશ. એનો આધાર તે વખતે મને કેવું લાગે છે તેના ઉપર અને વચગાળામાં તમે પોતે કેવી રીતે વર્ત્યા છો એના ઉપર રહેશે. આવી બાબતોમાં હું મનના આવેગથી દોરાતો હોઉં છું. અથવા આવેગ એ સારો શબ્દ નથી. મારે કહેવું છે 'સહજસ્ફુરણ' જે પવિત્ર શબ્દ છે. પણ યંગ ઇન્ડિયા તમને જોટલી મદદ કરી શકે તે બધી જ તમને મળશે. એની કટારો દ્વારા લોકમત કેળવવા હું મારાથી બનતું બધું જ કરીશ.

એક પ્રશ્નના જવાબમાં :

આખરનો નિર્ણય તમારે કરવાનો રહેશે, મારે નહીં. તમારી પોતાની જવાબદારીમાંથી હું તમને છટકવા નહીં દઉં. લડત ઊભી કરનાર તમે છો. હું તો માત્ર તમારી કાર્યશક્તિને યોગ્ય

માર્ગે વાળી શકું અને તમને સલાહ આપી શકું. પણ જે તમે મારી સલાહ સ્વીકારો અને મારા નામનો ઉપયોગ કરો, તો સમજી લેજો કે મારી શરતોએ જ તમારે એ કરવાનું રહેશે. શરતો મેં તમને આપી જ દીધી છે. તમારે જોઈએ તો હું તમને એ લખીને આપીશ. જે મારી શરતોનું તમે સહેજ પણ ઉલ્લાંઘન કર્યું તો તમારી ચળવળ સાથે હું કશી નિસ્ખત રાખીશ નહીં. ઉદ્દેશ સારો છે. પણ એની પાછળના માણસો જે ખરાબ હશે તો એને નુકસાન પહોંચશે. આ ચળવળ એક નેક ચળવળ હોવી જોઈએ. જે એવું માલૂમ પડશે કે તમારા દેખાડવાના દાંત અને ચાવવાના દાંત જુદા છે, તો એની સખત ટીકા કરતાં હું અચકાઈશ નહીં.

સત્યમૂર્તિને ઉદ્દેશીને :

આ બાબતમાં તમે શું કહો છો? તમે માનો છો કે કોંગ્રેસ આ પ્રશ્ન કોઈ પણ રીતે ઉપાડી લઈ શકે અથવા ઉપાડી લેશે?

સત્યમૂર્તિ : કોંગ્રેસ એને ઉપાડી લે એમાં મને કશો વાંધો દેખાતો નથી. મિત્રો પાસેથી જાણી શકાય તેટલા પ્રમાણમાં સામાન્ય લાગણી એવી છે કે આ ચળવળને ટેકો આપવો જ જોઈએ. અમે એટલું કરી શકીએ કે કોર્પોરેશનમાં અને ધારાસભામાં પણ અમે ઠરાવો રજૂ કરી શકીએ. અને હું માનું છું કે અમે એ કરીશું. એ ઉપરાંત છાપાંમાં લેખો લખીને તથા ભાષણો આપીને અમે એ પૂતળાની વિરુદ્ધમાં મહાત્માજીના શબ્દોમાં તે ત્રાસવાદનું પ્રતીક છે એમ કહીને લોકલાગણી ઊભી કરીશું. આને માટે આ યુવકોએ નાણાંની કશી જવાબદારી માથે લેવાની જરૂર નથી, કોંગ્રેસ પૈસા મેળવી લેશે. કેમ, બરાબર છે ને શ્રી કુલન્દાઈ?

કુલન્દાઈ : પ્રશ્નની એ એક બાજુ થઈ.

સત્યમૂર્તિ : કોંગ્રેસ એ કામ કરે એ બાબતમાં પણ?

કુલન્દાઈ : જે આ તક હાથમાંથી ગઈ તો દક્ષિણ હિંદના લોકોનો સ્વભાવ એવો છે કે આખી વસ્તુ ફસડી જશે. આ મારો પોતાનો પ્રામાણિક અંગત અભિપ્રાય છે. જે બહુમતીનો વિચાર ચળવળને અત્યારે સ્થગિત કરીને ત્રણ મહિના પછી ફરી ઉપાડવાનો હોય અને જે કોંગ્રેસ સમિતિઓ જેટલી બાહોશીથી આ કામ કરતી રહી છે તેટલી જ કુશળતાથી પ્રચારકાર્ય કરે. . . .

સત્યમૂર્તિ : એ તો તમારે, જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિના મંત્રીએ કરવાનું છે.

કુલન્દાઈ : મારું પોતાનું પ્રામાણિક મંતવ્ય એવું છે કે જે ક્ષણે આપણે ચળવળ પડતી મૂકીશું તે જ ક્ષણે એ સદાને માટે હાથથી જશે. ત્રણ મહિના પછી એટલે કદી નહીં. આ બાબતમાં આ ઈલાકામાં જે ઉત્સાહ જગ્યો છે તે સાચો છે, માટે એને ઓસરી જવા દેવો જોઈએ નહીં. અહીંના લોકોનો સ્વભાવ ઉત્તર હિંદના લોકોના સ્વભાવ જેવો નથી, મહાત્માજી.

હું નથી માનતો કે ઉત્તર હિંદ કોઈ રીતે દક્ષિણ હિંદ કરતાં આ બાબતમાં વધારે સારો છે. આપણે એક જ માળાના માણકા છીએ. બેમાં કોઈ ફરક નથી.

એક સ્વયંસેવક : અમારો એક માત્ર ભય જે દિવસ ઉપર બનેલા બનાવમાંથી ઊભો થયો છે. અમારામાંનો એકેએક જણ સંપૂર્ણ સત્યાગ્રહી ન પણ હોય. અમે અમારામાં ઢીલાશ આવે એવું ઈચ્છતા નથી. અમારે સારી રીતે સંગઠન સાધવું છે, અને વધારે ઝુંબેશ ચલાવીને તથા વધારે પ્રચાર કરીને અમારી સંખ્યા વધારવી છે. અમારામાં સાચા સત્યાગ્રહી કોણ છે તે અમે જાણતા નથી. અમે આ ચળવળ એકાએક ઉપાડી હતી.

તેથી આ એ શંભાવી દેવા માટેનું ખરેખર એક નવું કારણ છે.

સ્વયંસેવક : તેમ છતાં હું સરકારને નિરાંતે બેસવા દેવા માગતો નથી. પૂતળું ખસેડવા માટે બીજી રીતેની ઝુંબેશો ચાલુ જ રહેવી જોઈએ. અમારી પીછેહઠ કેવળ વ્યૂહાત્મક છે એને શરણ-

ગતિ માનવાની નથી. પીછેહઠ પાછળનો અમારો હેતુ બમણા જોરથી આગળ વધવાનો છે. અમારી અશક્તિ અમે કબૂલ કરવા માગતા નથી, કેમ કે એનાથી તો અમારા સૈનિકો ઢીલા પડે.

આ વળી નવી વાત થઈ. એનો અર્થ એવો થાય કે તમારી દાનત તો ખરેખર મારા નામના ઓઠા હેઠળ તમારી નિર્બળતા ઢાંકવાની છે.

સ્વયંસેવક : ના, એવું નથી. અમે તો માત્ર મહાત્માજીના અભિપ્રાયને અને એમની સલાહને માન આપી રહ્યા છીએ. અને રખેને અમે એમ નહીં કરીએ તો મહાત્માજી અમને વખોડશે અને પરિણામે અમે સાચા સત્યાગ્રહીઓ ગુમાવી બેસીશું એવી દહેશતથી અનુસરીએ છીએ.

તમે કહ્યું તેમ તમારી પીછેહઠ એક વ્યૂહાત્મક પગલું પણ હોય. એનો અર્થ એ થયો કે અત્યારે તમારું દળ સાચા સત્યાગ્રહીઓનું સુસંગઠિત દળ નથી. જે હકીકત એ હોય તો તમે એમ કહી શકો કે મારી સાથે વાતચીત થયા પછી આ વાતનો તમને ખ્યાલ આવ્યો, એટલે આ ખામી સુધારી લેવા માટે બીજાં કારણો બાજુએ રાખીને તમારે આ ચળવળ એક વાર શંભાવી દેવી છે. આવા પ્રામાણિક વ્યૂહ માટે સત્યાગ્રહમાં અવકાશ છે. તમારા આ નિર્ણયની જાહેરાત કરતાં તમે એવું નિવેદન કરી શકો કે “મહાત્માજી સાથે ચર્ચા કર્યા પછી એમણે જે કસોટી મૂકી તે સંતોષવા માટે અમારી જોઈએ તેવી તૈયારી નહોતી, અને જ્યાં સુધી એ કસોટી અમે સંતોષી ન શકીએ ત્યાં સુધી ચળવળ સફળ નહીં થાય એનું અમને ભાન થયું, એટલે આ સત્યાગ્રહ અમે ત્રણ માસ સુધી મોકૂફ રાખવાનું ઠરાવ્યું. આ ગાળા દરમ્યાન મહાત્માજીની કસોટી સંતોષવા માટે અમારી જાતને સારી રીતે સજ્જ કરવાનો અમારો વિચાર છે. ત્યાં સુધીમાં જે પ્રજાનું અપમાન કરનારું આ બાવલું નહીં ખસેડાયું હોય તો ત્રણ માસ પછી અમે સત્યાગ્રહ ફરીથી આરંભીશું.” સત્યાગ્રહની એ સાચી સ્થિતિ હશે અથવા તમે અત્યારે જ તૈયાર છો એમ કહો છો?

સ્વયંસેવક : અમારે તો નીલનું બાવલું ખસેડાવવું છે. અમારી પાસે જે સો સ્વયંસેવકો છે તે થાકી જશે, તો ચળવળ આપોઆપ અટકશે. છતાં બાવલું ન ખસ્યું હોય એવું બને. એ રીતે અમારો હેતુ નિષ્ફળ જ ગયો ગણાય. એટલે અમારે તો બાવલું ખસેડાતાં સુધી સ્વયંસેવકોનો પ્રવાહ સતત ચાલુ રાખવો છે.

સ્વયંસેવકોનો પ્રવાહ અટકે નહીં એવો પાકો પ્રબંધ કરવા માટે તમે સત્યાગ્રહ થોભાવી દો. એ કારણે એ મોકૂફ રાખવો જરૂરી છે. પણ એને બદલે જે તમને એમ લાગતું હોય કે તમારા એક સો કે એકસો-વીસને પૂરા કરવા જ છે તો તેમ કરી લો. એટલે પછી એવું કહેવાનું કારણ નહીં રહે કે સત્યાગ્રહ શંભાવીને તમારા ઉત્સાહને ઠંડો પાડી દેવામાં આવ્યો છે. તેમ છતાં મારે તમને ફરીથી કહેવું જોઈએ કે સત્યાગ્રહમાં શંભી જવા માટેના પ્રસંગો આવતા હોય છે. વાઈકોમ સત્યાગ્રહ મેં નહોતો શંભાવ્યો?

તમે કહો છો કે “અમે અત્યારે તૈયાર ન હોવાથી સત્યાગ્રહ મોકૂફ રાખીએ છીએ એવું જે અમે કહીશું તો અમારી હિંમત ભાંગી જશે.” પણ સત્યાગ્રહમાં હિંમત ભાંગવા જેવું કશું હોતું નથી. સત્યાગ્રહી તો એના પોતાના અંતરના બળ પર ઝૂઝતો હોય છે, બહારના સહારા પર નહીં. પણ ત્રણ માસને અંતે જે તમે તૈયાર નહીં થયા હો અને પૂતળું ત્યાંનું ત્યાં જ હશે તો મને આઘાત લાગ્યા જેવું થશે. કેમ કે તમે જાણો છો કે એક જબરદસ્ત લડત આખા વગર સરકાર કંઈ નમવાની નથી, એટલે પૂતળું તો ચોકસ ત્યાંનું ત્યાં જ રહેવાનું.

ચળવળ ફસકી જવાનો તમને સહેજ પણ ડર હોય તો ખરેખર એને થોભાવતા નહીં. જે તમારે એને થોભાવવી હોય, તો એવો સ્પષ્ટ અને નિખાલસ એકરાર કરીને જ એ થોભાવો કે હમણાં મેં કહ્યા તે સંજોગોમાં તમે એને થોભાવવા માગો છો.

એક સ્વયંસેવક : પણ અમારે આગળ કેમ ન વધવું?

વાત સાચી છે. તમારામાંના એક પણ માણસની ધગશને હું જકડવા માગતો નથી. આ બાબતમાં હું ચેતીને ચાલવા આતુર છું.

એક સ્વયંસેવક : અમારે આપને એક પ્રશ્ન પૂછવો છે. તે એ કે મહાત્માજી, આપ અમને અનુમોદન આપશો કે નહીં?

આપીશ. જ્યાં સુધી હું તમને સીધે રસ્તે ચાલતા જોઈશ ત્યાં સુધી મારું અનુમોદન તમને મળશે.

જે તમે કહેતા હો તો એક બીજું કામ પણ હું કરું. ગઈ કાલની વાતોનું સંપૂર્ણ ટાંચણ મારી પાસે લખેલું તૈયાર છે. અને હું માનું છું કે આજે પણ એવું ટાંચણ લખાઈ રહ્યું છે. જે તમે રજા આપો તો આ બંને ટાંચણ હું પ્રસિદ્ધ કરાવું, લોકોને એની જાણ થાય એ તમારે માટે ઉચિત છે. જે તમારે એ પ્રસિદ્ધ ન કરવું હોય તો હું તેમ ન કરું. પણ હું તમને કહું છું કે અહીં જે બન્યું છે તે જાહેર કરવામાં કશું નુક્સાન નથી; અને એમાં કશું દૂષણ નથી. તો બોલો, એ બંને ટાંચણ હું પ્રસિદ્ધ કરું?

પોકારો : હા, હા.

એક સ્વયંસેવક : આ લડત ચાલુ રાખવી કે પડતી મૂકવી એનો નિર્ણય અમે આપના પર છોડીશું.

જે હું તમારી જગાએ હોઉં તો આટલો એકરાર કરીને ચળવળ થોભાવું કે અમે પૂરેપૂરા સજ્જ અને શક્તિશાળી નથી. જે તમે આવો એકરાર કરતા હો, તો તમારે ચળવળ જરૂર થોભાવવી જોઈએ.

પવવાર : કેટલાકને વસવસો છે ને કેટલાકને નથી. એમને આપની સલાહ જોઈએ છે, મહાત્માજી.

મેં તો સલાહ આપી છે કે હું તમારી જગાએ હોઉં તો હું થોભી જાઉં.

એક સ્વયંસેવક : આપ અમારો સંગ્રામ ચાલુ રાખવાની અમને રજા આપો છો?

હું તમને મનાઈ કરતો નથી; એ અર્થમાં મારી તમને રજા છે.

એક સ્વયંસેવક : તો ચળવળને આપ આશીર્વાદ આપશો?

આશીર્વાદ તો મેં આપેલા જ છે; ફરીથી પણ આપીશ.

બીજા એક સ્વયંસેવક : ચળવળ સ્થગિત કરવાની બાબતમાં જે આપની સલાહ સ્થગિત કરવાની હોય, તો અમે સ્થગિત કરવા તૈયાર છીએ.

હું કશી જવાબદારી લઈ ન શકું. બીજા કોઈના માન ખાતર તમારે આંદોલન સ્થગિત ન જ કરવું જોઈએ. જે સ્થગિત કરો, તો તમારા પોતાના અંતઃકરણના અવાજને માન આપીને કરજો.

સ્વયંસેવક : અમારા અંતઃકરણનો અવાજ તો અમને સ્થગિત કરવાનું કહેતો જણાતો નથી.

તો પછી ચાલુ રાખો.

સ્વયંસેવક : અત્યારે અમે સંગ્રામ જે રીતે ચલાવીએ છીએ તે રીતે ચાલુ રાખીશું. દરમ્યાનમાં અમને ટેકો આપવા આપને અમારી વિનંતી છે. આંદોલન અમે સત્યાગ્રહની શુદ્ધ ભાવનાથી અને પૂરી શિસ્તથી ચલાવીશું. પણ જે બહારના લોકો પોતાની મેળે અમારામાં મારું મારે અને દખલ ઊભી કરે, તો અમે આપને અમારો વાંક નહીં કાઢવા વિનંતી કરીએ છીએ. બીજું, યંગ ઇન્ડિયામાં આપ લખતા રહો એવી અમારી ઈચ્છા છે.

યંગ ઇન્ડિયામાં તો હું જરૂર લખીશ.

સ્વયંસેવક : ત્રીજી વિનંતી એ કે અહીંના થોડાક કોંગ્રેસ આગેવાનોને આપ સલાહ આપજો કે તેઓ પ્રચારકાર્ય કરે.

હું જરૂર એમને કહીશ. આખીયે વાત મેં શ્રી સત્યભૂતિ સાથે ચર્ચા છે. એટલે મને લાગે છે કે તેઓ તેમને કહેશે. તે ઉપરાંત કોંગ્રેસીઓને હું જાહેર રીતે આવી સલાહ આપીશ, અને મેં જે ટાંચણોની વાત તમને કહી તેમાં પણ તમને એ વાત જોવા મળશે. તમે અત્યારે બેઘડક આગળ વધો. એટલું જ કે ગૂંચવાડા ઊભા કરશો નહીં. હિંસા કે અસત્યને મચક આપશો નહીં. બંને વસ્તુ તમારું કામ બગાડશે.

બીજા એક સ્વયંસેવકને જવાબ આપતાં :

તમે મને સ્વયંસેવકોની યાદી આપજો. એમાં એમની દરેકની ઉંમર, એમનો ધંધો અને એમનું સરનામું લખજો. એ યાદી હું તપાસી લઈશ. રીતસર નોંધાયેલા સત્યાગ્રહીઓ કોણ કોણ છે તેની જનતાને જાણ કરવા માટે એ યાદી તમારે પ્રસિદ્ધ પણ કરવી જોઈએ. જે કોઈ પણ વ્યક્તિ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લે તો તે એના પોતાના જીવનમાં. જે વધારે માણસો તમારા હાથમાં આવે, તો એમનાં નામ પણ જાહેર કરવાં. તમે પૂતળા પાસે જાઓ ત્યારે લોકોને ત્યાં ભેગા કરવા નહીં. ટોળાંથી બચવા રાત્રે, જરૂર જણાય તો મધરાતે પણ, ત્યાં જવું. પણ ત્યાં જવાના તમારા સમયની પોલીસને ખબર આપવી. જે તમને ખબર પડે કે પોલીસ એ સમયની જાહેર જનતાને કે ધાંધલ ઊભું કરવા માગતા લોકોને માહિતી આપી દે છે, તો પોલીસને બિલકુલ ખબર ન આપવી. જાહેર જનતાને તમારા કામમાં માથું મારવા દેવું નહીં. એમને જે આ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવો હોય, તો તેઓ ભલે બીજે સ્થળે દેખાવો કરે, ભલે સભાઓ ભરે અને ઠરાવો પસાર કરે.

ચર્ચા આટલેથી પૂરી થઈ અને સ્વયંસેવકો ચાલ્યા ગયા.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૦-૯-૧૯૨૭

૪૧૯. મદ્રાસની પરચાઈપ્યા કોલેજમાં ભાષણ^૧

સપ્ટેમ્બર ૭, ૧૯૨૭^૨

આચાર્યશ્રી, વિદ્યાર્થીઓ અને મિત્રો,^૩

દરિદ્રનારાયણ માટે તમે મને આપેલી આ તમામ ભેટો બદલ હું તમારો હૃદયથી આભાર માનું છું. આ હોલમાં હું કંઈ પહેલી વાર દાખલ થતો નથી. અહીં પહેલી વાર હું દક્ષિણ આફ્રિકાના તે સમયના સંગ્રામ સંબંધમાં^૪ ૧૯૧૬માં આવ્યો હતો. એ સભાનું પ્રમુખસ્થાન તે જમાનાના પુણ્યપુરુષ સદ્ગત ડૉ. સુબ્રમણ્ય આયરે શોભાવ્યું હતું. આ પ્રસંગ યાદ કરવાનું કારણ એ છે કે દેશના વિદ્યાર્થીઓનો પરિચય મેં પહેલી વાર તે સભામાં સાધ્યો હતો. તમે જાણતા હશો કે મેં માત્ર મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરેલી હોઈ, જેને કોલેજનું શિક્ષણ કહી શકાય એવું

૧. આ લેખ “ ટુ સ્પીચીઝ ” એવા મથાળાથી છપાયો હતો.

૨. અને ૩. ૭-૯-૧૯૨૭ના હિન્દુમાંથી.

૪. જુઓ પુસ્તક ૨, પા. ૬૭થી ૮૭.

કોઈ શિક્ષણ મને અહીં હિંદુસ્તાનમાં કદી મળ્યું નહોતું. પણ મારું ભાષણ અને આભારનો વિધિ પત્યા પછી હું જ્યારે બહાર મારી રાહ જોઈ રહેલા વિદ્યાર્થીઓને મળવા ગયો ત્યારે તેઓ તે વખતે દેશભરમાં હું વહેંચતો હતો તે “લીલા ચોપાનિયા”ની^૧ બધી નકલો મારી પાસેથી લઈ ગયા. એટલે એ વિદ્યાર્થીઓને ખાતર જ, મેં કોઈના કરતાં પણ મારા કાર્યની ને મારી સારી મૈત્રી કરનાર મરહૂમ શ્રી જી. પરમેશ્વરન પિલ્લેને કહ્યું કે તમે બીજી નકલો છપાવીને એમને વહેંચજો. એમણે અત્યંત પ્રસન્ન થઈને એ ચોપાનિયાની ૧૦,૦૦૦ નકલો છપાવી. દક્ષિણ આફ્રિકાની પરિસ્થિતિ સમજવા માટે વિદ્યાર્થીઓની આ પ્રકારની માગ હતી અને તેનાથી મને પારાવાર ખુશાલી ઊપજી હતી. એટલે મારા મનમાં વિચાર આવેલો કે “હા, હિંદુસ્તાન એનાં સંતાનો વિશે ગૌરવ લઈ શકે છે અને એની બધી મદાર એમના ઉપર બાંધી શકે છે.” ત્યારથી વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો મારો પરિચય વધુ બહોળો અને વધુ ગાઢ થતો ગયો છે. બેંગલોરમાં મેં કહેલું તે મુજબ, “જે ઘણું આપે છે તેમની પાસેથી હજી વધારેની અપેક્ષા રહે છે.” અને તમે મને આટલું બધું આખું હોવાથી હજી ઘણા વધારેની અપેક્ષા રાખવાનો અધિકાર પણ મને તમે આપ્યો છે. તમે મને ગમે તેટલું આપો તોપણ મને કદી સંતોષ થવાનો નથી. જે કામ કરવા હું ભાગ્યશાળી થયો છું તેમાંના કેટલાકને તમે અનુમોદન આપ્યું છે. તમારા માનપત્રમાં તમે પ્રેમભાવે અને પૂજ્યભાવે દરિદ્રનારાયણના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને આચાર્ય મહાશય, તમે રૅટિયાની અમોઘતાના મારા દાવાનું—મને ખાતરી છે કે પૂરી સચ્ચાઈથી—સમર્થન કર્યું છે. હું જાણું છું કે મારા ઘણા નામાંકિત અને વિદ્વાન દેશબંધુઓએ એવું કહીને આ દાવાને નામંજૂર કર્યો છે કે આપણી બહેનોએ અને માતાઓએ ખુશીથી માળિયે ચડાવી દીધેલો આ ટ્યૂકડો રૅટિયો કદી સ્વરાજ લાવી આપી શકે નહીં. અને તેમ છતાં એ દાવો મંજૂર રાખીને તમે મને આનંદવિભોર કરી દીધો છે. તમે, વિદ્યાર્થીઓએ રૅટિયાનું આજું સમર્થન નહીં કર્યું હોવા છતાં જે કહ્યું છે તે એવું માનવાને પૂરતું કારણ આપે છે કે તમારાં હૃદયમાં રૅટિયા માટે સાચું સ્થાન છે. એટલે આ થેલીને રૅટિયા પ્રત્યેના તમારા પ્રેમનું પહેલું અને છેલ્લું પ્રદર્શન બનવા દેશો નહીં. જે એવું થશે ને તમારો પ્રેમ એટલેથી અટકી જશે તો સમજજો કે મને એનાથી મૂંઝવાણ થશે, કેમ કે એ પૈસા દેશના ભૂખે મરતા લાખો માનવીઓને વહેંચવાને પરિણામે પેદા થનારી ખાદી તમે ન પહેરો તો એ પૈસા મારે માટે કશા કામના નહીં રહે. મોઢેથી તમે કહો કે રૅટિયામાં અમને શ્રદ્ધા છે અને મહેરબાનીની રાહે મારા ભિક્ષાપાત્રમાં થોડા રૂપિયા નાખો એટલાથી કંઈ સ્વરાજ આવવાનું નથી અને ભૂખે પેટે વૈતરું કરી રહેલા લાખો લોકોની સદા વધતી જતી ગરીબાઈનો કોયડો ઊકલવાનો નથી. આમાં મારી ભૂલ થઈ, તે સુધારી લઉં. મેં વૈતરું કરી રહેલા લાખો લોકો એમ કહ્યું એ સાચું હોત તો મને આનંદ થાત. પણ કમનસીબે કપડાંની બાબતની આપણી રુચિ આપણે બદલી નહીં હોવાથી એ ભૂખમરો વેઠી રહેલા લાખો લોકો માટે આખું વર્ષ વૈતરું કરવાનું આપણે અશક્ય બનાવી મૂક્યું છે. આપણે એમને માથે વરસના ઓછામાં ઓછા ચાર માસની રજા લાદી છે, જેની એમને જરૂર નથી. આ કંઈ મારી કલ્પનામાંથી ઉપજાવી કાઢેલી વાત નથી, પણ એક સત્ય હકીકત છે. આ આમજનતા વચ્ચે હરીફરી રહેલા આપણા પોતાના દેશવાસીઓએ આની સાક્ષી પૂરી છે, તે તમે ન માનતા હો તો અનેક અંગ્રેજ અધિકારીઓએ તો આ સત્ય વારંવાર ઉચ્ચારેલું છે. એટલે જે આ થેલી હું લઈ જાઉં અને એ

૧. જુઓ પુસ્તક ૨, પા. ૧થી ૫૦.

ભૂખે મરતી બહેનોને વહેંચી આખું, તો તેથી આ પ્રશ્ન ઊકલતો નથી. ઊલટો એનાથી તો એમનો આત્મા અંખવાય, કેમ કે તેઓ ભિખારી બનીને ભીખને પૈસે જીવવા દેવાય. અને ભીખ માગીને જીવતાં શીખનાર પુરુષની, સ્ત્રીની કે રાષ્ટ્રની તો દયા જ ખાવાની હોય! આપણે તો એવું કરવા માગીએ છીએ કે આપણી એ બહેનોને માટે કામનો પ્રબંધ કરવો અને તે એવું કામ કે જે તેઓ પોતાનાં ઘરોમાં સુરક્ષિત રહીને કરી શકે. એવું કામ આ એક જ છે. એ માનભર્યું અને ઈમાનીનું કામ છે, અને કરવું ગમે એવું પણ છે. એક આનો તમારે મન કશી વિસાતમાં નહીં હોય. તમે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવા માટે ૨, ૩, ૪ કે ૫ માઈલ ચાલી નાખવાની કસરત કરવાને બદલે ટ્રામમાં બેસીને ગપ્પાં મારતા સમય પસાર કરવામાં એ આનો ફેંકી દેશો. અને એ આનો જ્યારે એક ગરીબ બહેનના હાથમાં જાય છે ત્યારે એ ફળદાયી બને છે. એ એને માટે શ્રામ કરે છે અને એના નિષ્પાપ હાથ વડે કાંતેલું એવું સુંદર સૂતર મને આપે છે જેની પાછળ એક ઈતિહાસ રહેલ છે. એ એવું સૂતર હોય છે જેમાંથી રાજકુમારો અને શહેનશાહો માટેનાં વસ્ત્રો વણાવવાં જોઈએ. મિલમાંથી આણેલા સફેદ કપડાના ટુકડા પાછળ આવો કોઈ ઈતિહાસ રહેલો નથી. આ એક જ વિષય મારે મન એટલો મહાન છે કે એ મને લગભગ આખો સમય એના ચિંતનમાં ગરકાવ કરી દે છે. તેમ છતાં મારે તમને એમાં જ રોકી ન રાખવા જોઈએ. અત્યાર સુધી તમે નિશ્ચય ન કર્યો હોય તો હવે કરી લો કે ભવિષ્યમાં અમે સ્વામી સિવાય વીજું કંઈ પહેરીશું નહીં, કારણ જો આ થેલી તમારા એવા નિશ્ચયનું પ્રતીક ન હોય તો તે મને કશા કામમાં આવવાને વદલે ઝલટી ઉપાધિરૂપ થઈ પડશે.

તમે મને આ થેલી આપો છો અને મારી વાહવાહ બોલો છો તેથી કંઈ હું એવા ભ્રમમાં પડવાનો નથી કે તમે ખાદીના આ મંત્રમાં માનો છો. હું તો માગું છું કે તમે તમારું બોલ્યું પાળી બતાવો. તમે તો આ દેશનું લૂણ છો. તમારે વિશે મારે એવું નથી કહેવાવા દેવું કે આ પૈસા તમે માત્ર મારી આંખમાં ધૂળ નાખવા મને આપ્યા હતા, અને વાસ્તવમાં તો તમારે ખાદી પહેરવી નથી અને તમને એમાં શ્રદ્ધા નથી. તામિલનાડુના એક નામાંકિત સપૂત અને મારા મિત્રે ભાખેલી ભવિષ્યવાણી તમે સાચી પાડશો નહીં. તેઓ બોલ્યા છે કે હું જ્યારે મરી જઈશ ત્યારે મારા શબને અગ્નિસંસ્કાર કરવા માટે બીજા કોઈ બળતણની જરૂર પડવાની નથી; અત્યારે હું જે રેંટિયા લોકોને આપી રહ્યો છું તેનાં લાકડાં ભેગાં કરવાથી એ કામ સરી જશે. એમને રેંટિયામાં શ્રદ્ધા નથી અને તેઓ માને છે કે રેંટિયાનું રક્ષણ કરનારા કેવળ મારા પ્રત્યેના આદરને ખાતર એ કરી રહ્યા છે. એ એક પ્રામાણિક મંતવ્ય છે. જે ખાદીપ્રવૃત્તિ એવી પોકળ સાબિત થશે તો એ એક મહાન રાષ્ટ્રીય દુર્ઘટના હશે અને એ નિપજવવામાં તમે સીધો ફાળો આપ્યો હશે તથા એ અપરાધના તમે ભાગીદાર બન્યા હશો. એ એક રાષ્ટ્રીય આત્મઘાત બનશે. જે રેંટિયામાં તમને જીવંત શ્રદ્ધા ન હોય, તો એને તમે ફગાવી દો. એ તમારા પ્રેમનું વધારે સાચું પ્રદર્શન હશે. એનાથી મારી આંખો ઊઘડશે અને હું મારો સાદ ઠરડાતા સુધી એવું અરણ્યરુદન કરતો મારે માર્ગે એકલો ચાલ્યો જઈશ કે “તમે રેંટિયાને ફગાવી દઈને દરિદ્રનારાયણને જકારો આપ્યો છે.” જે આ બાબતમાં કશો ભ્રમ કે ઢાંકપિછોડો થતો હોય તો સાફ સાફ કહી દો અને એને પરિણામે આવનાર દુઃખ, પતન અને નામોશીમાંથી મને અને તમારી જાતને બચાવી લો. આ એક વાત થઈ. પણ તમારા માનપત્રમાં બીજી ઘણી વાતો છે.

એમાં તમે બાળલગ્ન અને બાળવિધવાઓની વાત કરી છે. એક વિદ્વાન તામિલવાસીએ મને બાળવિધવાઓ વિશે વિદ્યાર્થીઓને શિખામણ આપવા લખ્યું છે. એમણે જણાવ્યું છે કે બાળવિધવાઓની હાડમારીઓ આ ઈલાકામાં દેશના અન્ય ભાગોની બાળવિધવાઓની હાડમારીઓ કરતાં ક્યાંયે વધારે છે અને આકરી છે. આ વિધાન સાચું છે કે નહીં તેની હું તપાસ કરી શક્યો નથી. મારા કરતાં તમને એની વધારે જાણ હોવી જોઈએ. પણ મારી આસપાસ બેઠેલા નવજવાનો, તમારી પાસે હું આટલી અપેક્ષા રાખું કે તમારામાં નબળાનું રક્ષણ કરવાની થોડી વીરભાવના હોવી જોઈએ. જે એ ભાવના તમારામાં હોય, તો મારે તમને એક ભારે સૂચન કરવાનું છે. હું માનું છું કે તમારા પૈકી ઘણામ્હરા હજી પરણ્યા નથી અને તેમાંના ઠીક સંખ્યામાં બ્રહ્મચારી પણ છે. મારે ઠીક સંખ્યામાં શબ્દ વાપરવો પડ્યો છે તેનું કારણ એ કે વિદ્યાર્થીઓ કેવા હોય છે તે હું જાણું છું. પોતાની બહેન ઉપર વિકારી નજર નાખનાર વિદ્યાર્થીને બ્રહ્મચારી કહેવાય નહીં. મારે તમારી પાસે એવી પવિત્ર પ્રતિજ્ઞા લેવડાવવી છે કે વિધવા ન હોય એવી છોકરીને તમે પરણવાના નથી. એટલે કે તમે કોઈ વિધવા છોકરી શોધી કાઢશો અને એવી છોકરી ન મળે તો તમે બિલકુલ પરણવાના જ નથી એવો પાકો નિશ્ચય કરી લો, સમાજને તે જાહેર કરી દો, તમારાં માબાપ હોય તો માબાપને, નહીં તો તમારી બહેનોને એની જાણ કરી દો. હું 'બાળવિધવા'ને બદલે 'વિધવા છોકરી' શબ્દ વાપરું છું તે ભાષા સુધારવા માટે, કારણ કે હું માનું છું કે દસ-પંદર વરસની એક બાળા જેણે એના કહેવાતા લગ્નમાં સંમતિ આપેલી નથી, પરણ્યા પછી એ કહેવાતા પતિ સાથે કદી રહી નથી, અને એકાએક વિધવા જાહેર થઈ છે, તે વિધવા નથી. એ તો વિધવા શબ્દનો ખોટો ઉપયોગ છે, ભાષાનો દુરુપયોગ છે અને ધર્મ પરનો અત્યાચાર છે. હિંદુ ધર્મમાં 'વિધવા' શબ્દની આજુબાજુ એક પવિત્ર વાતાવરણ રહ્યું હોય છે. સદ્ગત શ્રીમતી રમાબાઈ રાનડે વિધવા હોવું એટલે શું તે સમજતાં હતાં. એવી સાચી વિધવા સન્નારીનો હું પૂજક છું. પણ પતિ કેવો હોય એની નવ વરસની બાળાને કશી ગતાગમ હોતી નથી. આ ઈલાકામાં આવી બાળવિધવાઓ છે એ વાત જે સાચી ન હોય, તો મારી રજૂઆત જૂઠી ઠરે છે. પણ જે આવી બાળવિધવાઓ અહીં હોય અને એ કુરિવાજના શાપમાંથી આપણા સમાજને તમારે છોડાવવો હોય, તો વિધવા છોકરીને જ પરણવાનો પાકો નિશ્ચય કરવો એ તમારી પવિત્ર ફરજ બની જાય છે, કેમ કે હું એવું માનવા જેટલો અંધશ્રદ્ધાળુ છું કે કોઈ રાષ્ટ્ર આવાં બધાં પાપ આચરે છે તેનાં ફળ એણે પોતે જ ભોગવવાં પડે છે. હું માનું છું કે આપણાં આ બધાં પાપોએ એકઠાં થઈને આપણને અત્યારની ગુલામી અવસ્થામાં લાવી મૂક્યા છે. ઈંગ્લંડની આમસભામાંથી તમે માગો એવું સારામાં સારું રાજ્યબંધારણ તમારા ખોળામાં આવીને પડે એ સંભવિત છે. પણ એનો અમલ કરવાની લાયકાતવાળાં સ્ત્રીપુરુષો જે આપણી પાસે નહીં હોય તો એ રૂપાળું બંધારણ નકામું નીવડશે. પોતાની પાયાની અપેક્ષાઓ સંતોષવા ઈચ્છતી પણ તેમ કરતાં બળજબરીથી રોકી રખાયેલી એક પણ વિધવા જ્યાં સુધી આપણા સમાજમાં હોય ત્યાં સુધી શું તમે એમ માનો છો કે આપણે આપણી જાતને આપણી પોતાની ઉપર રાજ્ય કરવાને અથવા તો ૩૦ કરોડની વસ્તીવાળા રાષ્ટ્રનું ભાગ્ય ઘડવાને લાયક કહી શકીએ? બળાત્કારે વૈધવ્ય પળાવવામાં ધર્મ નથી, અધર્મ છે. હિંદુત્વની ભાવના મારી રંગેરંગમાં વ્યાપેલી હોવા છતાં હું આ કહું છું. મારા પાશ્ચાત્ય સંસ્કાર આ બોલે છે એમ માનવાની ભૂલ ન કરશો. મારો દાવો છે કે સહેજ પણ ભેગ વિનાની અણીશુદ્ધ આર્થ ભાવનાથી મારું વ્યક્તિત્વ છલોછલ ભરેલું

છે. પશ્ચિમમાંથી ઘણી ચીજો મેં પચાવી છે પણ બાળવિધવાઓને પરણાવવાની આ વાત હું પશ્ચિમ પાસેથી શીખ્યો નથી. આ પ્રકારના વૈધવ્ય માટે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં કોઈ આધાર નથી.

બાળવિધવાઓ વિશે મેં જે કહ્યું છે તે બધું બાળવધૂઓને પણ લાગુ પડે જ છે. તમારી વાસના ઉપર તમે એટલે અંશે તો અવશ્ય કાબૂ રાખી શકવાની સ્થિતિમાં હોવાં જોઈએ કે ૧૬ વરસથી નીચેની ઉંમરની કન્યા સાથે તમે પરણશો નહીં. મારું ચાલે તો હું ઓછામાં ઓછી ઉંમર ૨૦ વરસની ઠરાવું. હિંદુસ્તાનમાં પણ ૨૦ વરસ એ નાની ઉંમર જ ગણાય. દીકરીઓને અકાળે કન્યાકાળ આવે છે તેને માટે આપણા દેશની આબોહવા નહીં પણ આપણે જ જવાબદાર છીએ. કારણ કે પોતાનું શિયળ શુદ્ધ અને અક્ષત રાખીને પોતાની આસપાસ ઊડતા વંટોળને પહોંચી વળવાના સામર્થ્યવાળી ૨૦ વરસની કન્યાઓને હું ઓળખું છું. માટે એ અકાળ પ્રૌઢતાને આપણે ગળે વળગાડીને ફરવું જોઈએ નહીં. કેટલાક બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓ મને કહે છે કે આ સિદ્ધાંત અમારાથી પાળી શકાય તેમ નથી, ૧૬ વરસની ઉંમરની બ્રાહ્મણ કન્યાઓ અમને મળે એમ નથી, બહુ થોડા બ્રાહ્મણો એટલી ઉંમર સુધી પોતાની દીકરીઓને કુંવારી રાખે છે. બ્રાહ્મણ કન્યાઓને તો મોટે ભાગે ૧૦, ૧૨ અને ૧૩ વરસની ઉંમર પહેલાં પરણાવી દેવામાં આવે છે. એટલે પછી એ બ્રાહ્મણ યુવકને હું કહું છું કે “જો તારા પોતાનાથી નિયંત્રણમાં ન રહેવાનું હોય, તો તું બ્રાહ્મણ મટી જા. એવી મોટી થયેલી છોકરી પરંદા કર જેની ઉંમર ૧૬ વરસની થઈ હોય અને જે બાળવયે વિધવા થઈ હોય. એટલી ઉંમરે પહોંચેલી બ્રાહ્મણ વિધવા ન મળે, તો પછી ગમે તે છોકરી સ્વીકારી લે.” અને હું તમને કહું છું કે ૧૨ વરસની બાળકી ઉપર બળાત્કાર કરવાને બદલે પોતાની નાત બહાર પરણવાનું પરંદા કરનાર એ છોકરાને હિંદુઓનો ભગવાન માફ કરી દેશે. તમારું હૃદય પવિત્ર ન હોય અને તમારા વિકારોને તમે જીતી ન શકો, તો તમે સુશિક્ષિત મનુષ્યો મટી જાઓ છો. તમારી સંસ્થાને તમે અવલ દરજ્જાની સંસ્થા કહી છે. આવી સંસ્થાએ તો ચારિત્ર્યમાં પ્રથમ હરોળમાં આવે એવા છોકરાઓ બહાર પાડવા જોઈએ. હું ઈચ્છું છું કે તમે તમારી એ અગ્રણી સંસ્થાનું નામ સાર્થક થાય એવું જીવન જીવો. અને ચારિત્ર્ય વિનાની કેળવણી શા કામની? અને પાયાની અંગત પવિત્રતા વિના ચારિત્ર્ય શા કામનું? બ્રાહ્મણત્વને હું વંદું છું. વર્ણાશ્રમ ધર્મની મેં વકીલાત કરેલી છે. પણ જે બ્રાહ્મણત્વ અસ્પૃશ્યતાને, બાળવૈધવ્યને, કાચી ઉંમરની બાળાઓના દેહ ચૂંથવાની પ્રથાને સહી લે એ બ્રાહ્મણત્વ પ્રત્યે મને ઘણા છૂટે છે. એ તો બ્રાહ્મણત્વની વિડંબના છે. એમાં બ્રહ્મનું જ્ઞાન નથી, શાસ્ત્રોનું સાચું અર્થઘટન નથી. એ ચોખ્ખું પશુત્વ છે. બ્રાહ્મણત્વ એના કરતાં ચડિયાતા દ્રવ્યનું બનેલું હોય. મારી આ થોડી વાતો છે તમારાં હૃદયનાં ઊંડાણ સુધી પહોંચે એમ હું ઈચ્છું છું. મારું હૃદય હું આમ ઠાલવી રહ્યો છું ત્યારે મારી નજર આ છોકરાઓ ઉપર ફરી રહી છે. હું તમારી બુદ્ધિને નહીં પણ તમારાં હૃદયને જગાડવા આવ્યો છું. તમે દેશની આશા છો, એટલે મેં જે કહ્યું છે તે તમારે માટે પ્રાથમિક મહત્ત્વનું છે.

હવે કાલીકટના એક પ્રોફેસરની વિનંતીને માન આપીને હું સિગારેટ તથા કોફી-ચા પીવા વિશે કંઈક કહીશ. આ ચીજો કંઈ જીવનજરૂરિયાતની ચીજો નથી. કેટલાક લોકો દહાડામાં દસ કપ નેટલી કોફી પીતા હોય છે. શું આટલી કોફી એમના શરીરના તંદુરસ્ત વિકાસ માટે અને એમની ફરજો અદા કરવા એમને જાગ્રત રાખવા માટે જરૂરી છે? એમને જાગતા રાખવા માટે જો કોફી કે ચા લેવાની જરૂર હોય તો તેઓ કોફી કે ચા પીવાને બદલે ભલે ઊંઘી જાય. આ ચીજોના આપણે ગુલામ ન બનવું જોઈએ. પણ કોફી કે ચા પીનાર ઘણાખરા લોકો એના ગુલામ

હોય છે. સિગાર કે સિગારેટ પરદેશી હોય કે દેશી હોય, એ ન જ પીવી જોઈએ. સિગારેટ પીવી એ ઘેનની ગોળી લેવા જેવું છે અને જે સિગાર તમે પીઓ છો તેમને અફીણનો પાશ લગાડેલો હોય છે. એટલે એની તમારા જ્ઞાનતંતુઓને આદત પડી જાય છે અને પછી તમારાથી એ છોડી શકાતી નથી. એક પણ વિદ્યાર્થી પોતાના મુખદ્વારને ધુમાડો કાઢવાની ચીમની બનાવીને એને ગંદું કરી જ કેવી રીતે શકે? જે તમે સિગાર ને સિગારેટો તથા કોફી કે ચા પીવાની આ આદતો છોડી દેશો તો તમને પોતાને જ ખબર પડશે કે તમે કેટલાં નાણાં બચાવી શકો છો. ટોલ્સ્ટોયની વાર્તામાં એક દારૂડિયો જ્યાં સુધી એણે એની સિગાર પીધી નથી ત્યાં સુધી ખૂન કરવાની એની યોજના અમલમાં મૂકતાં અચકાય છે. પણ પછી સિગારનો દમ મારતાં જ મોં મલકાવતો, 'હું કેવો નામદં છું,' એમ બોલતો, એ ઊભો થાય છે, ખંજર ઉપાડે છે અને એ કૃત્ય કરે છે. ટોલ્સ્ટોયે અનુભવ ઉપરથી આ કહ્યું છે. જાતે અનુભવ કર્યા વિના એમણે કશું લખ્યું નથી. અને તેઓ તો દારૂ કરતાં સિગાર અને સિગારેટોના ખૂબ જ વિરોધી છે. પણ એવું માનવાની ભૂલ ન કરશો કે દારૂ અને તમાકુમાં દારૂ ઊતરતું અનિષ્ટ છે. ના, એવું નથી. જે સિગારેટ પિશાચ છે, તો દારૂ સેતાન છે.

તમારે ત્યાં હિંદી પ્રચાર કાર્યાલય છે તે ઉત્તરના લોકો નભાવે છે. તેમણે લગભગ એક લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યા છે અને હિંદીના શિક્ષકો પોતાનું કામ નિયમિત કરતા રહ્યા છે. થોડીક પ્રગતિ થઈ છે, પણ હજી આપણે નક્કર પ્રગતિ કરવાની બાકી છે. જે તમે રોજ એક ક્લાક આપો તો તમે બધા એક વરસમાં હિંદી શીખી શકો. સાદી હિંદી તમે છ માસમાં સમજી લઈ શકો. હું તમારી સાથે હિંદીમાં બોલી શકતો નથી, કારણ કે તમે ઘણાખરા હિંદી જાણતા નથી. હિંદી આપણા દેશમાં સર્વસામાન્ય ભાષા બનવી જોઈએ. તમને સંસ્કૃત પણ આવડવું જોઈએ. કેમ કે તે પછી તમે ભગવદ્ગીતા વાંચી શકશો. એક પ્રથમ કક્ષાની હિંદુ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ તરીકે તમને ભગવદ્ગીતા શીખવવી જોઈએ. હું તો આ સંસ્થામાં મુસલમાન છોકરાઓ પણ ભણે એવી અપેક્ષા રાખું.

એક અવાજ : કોઈ પણ પંચમને અહીં દાખલ કરતા નથી.

આ એક નવી વાત મને જાણવા મળી. આ સંસ્થાને પંચમો અને મુસલમાનો માટે ખુલ્લી મૂકી દેવી જોઈએ. જે પંચમ કોમના વિદ્યાર્થીને અહીં દાખલ ન કરાય, તો આ સંસ્થાને હું હિંદુ સંસ્થા તરીકે મિટાવી દઉં. (વાહ! વાહ!) આ એક હિંદુ સંસ્થા છે એ હકીકત કંઈ એમાં મુસલમાન કે પંચમ વિદ્યાર્થી ભણી ન શકે એનું બહાનું ન હોઈ શકે. મને લાગે છે કે ટ્રસ્ટીઓ માટે પોતાનું બંધારણ સુધારવાનો સમય પાકી ગયો છે. આને મારા તરફથી સાદર થયેલી અરજી સમજશો. અને તે કોઈ સામાન્ય સુધારકની નહીં, પણ ઈશ્વરથી બહુ જ ડરીને ચાલનાર, હિંદુ ધર્મની ભાવનાથી ઊભરાતા, હિંદુ ધર્મના શ્રેષ્ઠ સિદ્ધાંતો મુજબ જીવવા મથી રહેલા ખબરદાર હિંદુની અરજી છે. આચાર્ય મહાશય, કૃપા કરીને તમે આ અરજી યોગ્ય સ્થળે પહોંચાડજો. આ ઈલાકાની મારી મુસાફરી દરમ્યાન જે મને સમાચાર મળશે કે મારી અરજી ધ્યાનમાં લેવાઈ છે તો મારે માટે એ મોટા હર્ષની વાત હશે.^૧ મારો આ સંદેશો ધ્યાન દઈને સાંભળવા બદલ તમારો આભાર માનું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૫-૯-૧૯૨૭

૧. આભારની પોતાની દરખાસ્ત રજૂ કરતાં કોલેજના આચાર્યે કહ્યું કે તમામ વર્ગના હિંદીઓ માટે આ કોલેજ ખોલી નાખવાના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે.

૪૨૦ મદ્રાસના રૌયપુરમમાં ભાષણ^૧

સપ્ટેમ્બર ૭, ૧૯૨૭

મિત્રો,

તમારા આ માનપત્ર બદલ અને ખાદી માટે તમે આપેલી થેલી બદલ તમારો આભાર માનું છું. હું એ જાણીને રાજી થયો કે તમે કોંગ્રેસને લગતી બધી બાબતોમાં રસ લઈ રહ્યા છો. અને એ જાણીને મને આનંદ થાય છે કે કોંગ્રેસના આગામી અધિવેશનને સંપૂર્ણ રીતે સફળ બનાવવા તમારા ભાગની કામગીરી બજાવવાનો તમે પાકો નિશ્ચય કરી દીધો છે, એની તમે મને ખાતરી આપો છો. અહીંની સ્વાગત સમિતિએ આ અધિવેશનની કાર્યવાહી ઉપર નિગાહ રાખવા દેશના એક નીવડેલા સેવકની સર્વાનુમતે વરણી કરી છે. મહાન ધર્મકાર્યને પોતાની નજર સમક્ષ રાખીને તેઓ પોતે આ ફરજ બજાવવા આવી રહ્યા છે. આ દેશે નિષ્કામ શ્રેષ્ઠ સર્જનો પૈકીના એક સર્જન ડૉ. અનસારી પોતે સર્જન હોવાથી હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે પડેલી તડ સાંધવાનો નિર્ધાર કરી ચૂક્યા છે. હું જાણું છું કે ઘણી પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિઓએ પોતાના મતો ડૉ. અનસારીની તરફેણમાં એવી મોટી આશાએ આપ્યા છે કે તેઓ કોંગ્રેસના અધ્યક્ષ બનશે એટલે આ ઊંડા ઘા ડૂઝાઈ જશે. પણ આપણે એવું માનવાની ભૂલ ન કરીએ કે આપણે એમની વરણી કરી એટલે આપણું કામ પાર પડી ગયું. દરદી પોતાની મદદે શાણામાં શાણો ને કાબેલમાં કાબેલ સર્જન તેડાવે એટલાથી જ એનું કામ કદી પૂરું થઈ જતું નથી. એની પાસેથી એવી અપેક્ષા રખાય છે કે તે તનમનથી તેના સર્જનને સહકાર આપશે. સર્જનની સૂચનાઓનો તે બરાબર અમલ કરે એવી અપેક્ષા છે. આપણે દરદીઓ છીએ. ડૉ. અનસારી આપણે તેડાવેલા સર્જન છે. એટલે આપણે માથે લીધેલા આ મહાન કાર્યમાં જો આપણે એમને સાથ નહીં આપીએ તો વાંક એમનો નહીં આપણો હશે. અને મોટામાં મોટો બોજો મદ્રાસવાસી કોંગ્રેસીઓના તથા દક્ષિણમાંથી સૌથી વધારે સંખ્યામાં ઊતરી પડનારા પ્રતિનિધિઓના ખભા પર પડવાનો હોવાથી મારે માટે એ એક આનંદની વાત છે કે આ કોંગ્રેસને યશસ્વી બનાવવા તમે કેડ બાંધી છે. તમે તમારી ખાંધ પર એક ઘણી મહાન અને ગંભીર જવાબદારી ઉપાડી છે. મને જાણવા મળ્યું છે કે શ્રીયુત એસ. શ્રીનિવાસ આયંગર અહીંના મંત્રી સાથે રોજ તારથી સંદેશાની આપલે કરી રહ્યા છે. એ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે કે આગામી કોંગ્રેસ અધિવેશન માટે એમને કેટલી બધી ફિક્કર અને ઈંતેજરી છે. એમની મહેનત બચાવવી અને એમનું કાર્ય સરળ બનાવવું એ જોવાનું કામ મદ્રાસનાં ભાઈબહેનોનું છે. આપણા નેતાઓ આપણે માટે બધું જ કરી લે એવી અપેક્ષા આપણે ન રાખવી જોઈએ. ઘણી વાર આપણે એવો ઠપકો સાંભળવો પડે છે કે આપણે અનુયાયીઓ તરીકે કશો બોજો ઉપાડતા નથી. હું ઈચ્છું છું કે મદ્રાસ આ ઠપકો દૂર કરશે.

રંટિયામાં ને ખાદીમાં તમે તમારી શ્રદ્ધા જાહેર કરી છે. તમારા માનપત્રમાં તમે મને કહો છો કે તમે ૩ પૂરું પાડવાની અને કંતાય એટલું બધું સૂતર તમારી પાસેથી લઈ લેવાની

૧. કાલમંડપમ્ મેદાનમાં.

ગાં. ૩૪-૩૦

જે ગોઠવણ થાય તો રૂ કાંતવાનો અને ખાદી વણવાનો પ્રબંધ તમે કરી શકશો. જે તમારે આ કામ ગંભીરતાથી ઉપાડવું હોય તો તમારે એક ડગલું આગળ જવું પડશે. તમારે તમારી પોતાની સમિતિ રચીને તમારે જેઈતું રૂ તમારે પોતે જ મેળવી લેવું જેઈએ. દરેક કાંતનારે સારું કાંતવા માટે પીંજતાં અને પોતપોતાની પૂણી બનાવી લેતાં શીખવું જ પડે છે. ઉત્પન્ન થતું બધું જ સૂતર વણી લેવાનું ધ્યેય તમારે રાખવું જેઈએ. ખાદી ઉત્પન્ન કરવાની સૌથી સારી અને સસ્તી રીત આ જ છે. જે તમે જાતે ખાદી વણી કે વણાવી ન શકો અને જે તમે સારું, મજબૂત, એકધારું અને વણી શકાય એવું સૂતર આપો, તો તમે આપી શકો તે બધું સૂતર અખિલ હિંદ ચરખા સંઘ જરૂર લઈ લેશે.

કહે છે કે આ સ્થળ એક મજૂર-કેન્દ્ર છે. તો મારી સાથેના મજૂર ભાઈઓને હું ફક્ત એક જ વાત કહીશ. કોઈ પણ ભોગે તમારે દારૂની લત છોડવી જ જેઈએ. એ જ રીતે તમારે જુગાર અને વ્યભિચારનો ત્યાગ કરવો પડશે. પોતાની શારીરિક શક્તિ અને નીતિને કોતરી ખાનારું દારૂનું આ ભૂંડું વ્યસન છોડી દેવું એ મજૂરોને માટે મુશ્કેલ કામ નથી. હિન્દુસ્તાનની મજૂર જનતા માત્ર પોતાની જાતને જ મદદ કરે તો એનું ભાવિ ઉજ્જવળ છે. પોતાની જાતને મદદરૂપ થવાની સારામાં સારી શરૂઆત આત્મશુદ્ધિથી થાય છે. મજૂર ભાઈઓ એ વાત પણ યાદ રાખે કે આ દેશમાં એમના કરતાં પૈસાની બાબતમાં અનેકગણી ખરાબ હાલત વેઠતા લાખો ભાઈઓ મોજૂદ છે. એટલે જે તેઓ પોતાના કરતાં વધારે કંગાલ અને વધારે ખરાબ હાલતવાળાં એ ભાઈબહેનોનો માત્ર વિચાર જ કરશે તો તેઓ બીજું કંઈ ભલે ન કરે પણ ખાદી તો અપનાવશે જ. હું જાણું છું કે અહીં બેઠેલાં તમામ ભાઈબહેનોએ આ થેલીમાં ફાળો આપ્યો નથી. તેથી સ્વયંસેવકો હમણાં તમારી વચ્ચે ફરશે, એટલે તમારે કંઈ આપવું હોય તો કૃપા કરીને આપી દેજો. ખાદીમાં ન માનનાર કોઈ પણ બહેને કે ભાઈએ એક પાઈ સરખી પણ આપવાની જરૂર નથી. પાઈ કે રૂપિયો જે રાજ્યખુશીથી અપાયાં હશે તો ગરીબની પાઈઓ અમને અમીરના રૂપિયા જેટલી જ વહાલી લાગશે.

હમણાં જ મને વિનંતી કરવામાં આવી કે મારે નીલ બાવલા અંગે ચાલી રહેલા સત્યાગ્રહ વિષે પણ બોલવું. મારા મનમાં જે હતું તે હું સમુદ્રતટે મળેલી સભામાં બોલી ચૂક્યો છું^૧. મારી સાથે આ વિષયની ચર્ચા કરવા માટે આવી શકેલા સ્વયંસેવકોને મેં ગઈ કાલે અને આજે પણ એક એક કલાક કરતાં વધારે સમય આપ્યો હતો. મારાથી આપી શકાય તે બધી સલાહ મેં તેમને આપી છે. આ ચર્ચાનો સાર તમે એક-બે દિવસમાં છાપાંમાં જોશો. અને આ લાંબી ચર્ચા દરમિયાન લેવાયેલી નોંધો મને મળશે કે તરત હું જેઈ જઈશ અને તેને સુધારીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે^૨. પણ અહીં હું આટલું જાહેર કરવા ઈચ્છું છું કે આ પ્રશ્ન પ્રત્યે મને ભારે આકર્ષણ છે. એ પૂતળું એ સ્થળેથી ખસેડાવું જેઈએ, એ વિશે મારા મનમાં સહેજ પણ શંકા નથી. એના જૂઠા ઈતિહાસ સાથેનું ત્યાંનું લખાણ મેં જોયું છે.^૩ એ પૂતળું દેશનું રાતદિવસ અપમાન કરી રહ્યું છે. સ્વયંસેવકોએ જાતે કષ્ટ સહન કરીને એના પ્રત્યે આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું તે બદલ એમને ધન્યવાદ ઘટે છે. પણ આ જગતમાં દરેક ધ્યેય અથવા ઘણાં ધ્યેયો આણ-આવડત અને ખોટી કાર્યપદ્ધતિને કારણે માર્યા ગયેલાં છે. એટલે સ્વયંસેવકો જે આ સંગ્રામ

૧. જુઓ “મદ્રાસની જાહેર સભામાં ભાષણ”, ૪-૯-૧૯૨૭.

૨. જુઓ “મદ્રાસમાં નીલ બાવલાની ચળવળના સ્વયંસેવકો સાથે ચર્ચા,” ૬ અને ૭-૯-૧૯૨૭.

૩. જુઓ પુસ્તક ૩૫, લેખ ૩૭.

ચાલુ રાખે તો એમની ચળવળમાં ગંદવાડ ઘૂસવા ન પામે એની આપણે તકેદારી રાખવી જોઈશે. જે સત્યાગ્રહ ઉપયોગની દૃષ્ટિએ એક સુંદર શાસ્ત્ર છે, તો એ ઘણું જોખમકારી પણ છે. અશુદ્ધિનો સહેજ પણ સ્પર્શ થતાં એ જોખમકારક શસ્ત્ર બની જાય છે. ઝેરનું નાનામાં નાનું બુંદ જેમ ગમે તેવા સાત્ત્વિક દૂધને માનવીના ઉપયોગ માટે નકામું બનાવી દે છે તેવી જ રીતે અશુદ્ધિનો જરા જેટલો પણ સ્પર્શ સત્યાગ્રહની લડતને બગાડી નાખે છે અને એના ઉદ્દેશને તથા એના ચાલકોને બંનેને હાનિ પહોંચાડે છે. જે સત્યાગ્રહીઓ સહેજ પણ હિંસા કરશે અથવા સત્યને વેગળું મૂકશે તો તેઓ પોતાની જાતને તથા પોતાના ધ્યેયને નુકસાન કરશે. સત્યાગ્રહ ગુપ્તતા જાણતો નથી. અત્યાર સુધીમાં મારા જાણવામાં આવેલી યુદ્ધવિદ્યાઓમાં આ યુદ્ધવિદ્યા સૌથી વધારે ખુલ્લી છે. એ જ રીતે સત્યાગ્રહમાં કાયરતાને અવકાશ નથી. અને જે માણસ પોતાનો કોઈ સ્વાર્થ સાધવા સત્યાગ્રહની વાતો કરે છે તે પોતાની જ ધોર ખોદે છે. સત્યાગ્રહ એવું ઓખર છે જે કોઈ પણ જાતની આર્થિક સહાય વિના વાપરી શકાય છે, કારણ કે એ કષ્ટ-સહનના અર્કરૂપ છે. પોતાની મેળે વહોરેલું કષ્ટ જેમ વધારે સહન થશે તેમ ફતેહ વહેલી મળશે અને તે વધારે પાવનકારી હશે. એટલે સત્યાગ્રહીઓ જે આ શરતો અને મર્યાદાઓ સમજી લઈને પોતાના કાર્યનો સારી રીતે આરંભ કરશે અને જે તેઓ આ બધી શરતોનું પાલન કરશે, તો તેઓ ખાતરી રાખે કે વિજય નિઃશંક એમને વરશે. જે એમનામાં આ લક્ષણો ન હોય અને જે એમને આ શરતોમાં શ્રદ્ધા ન હોય તો એમણે સત્યાગ્રહ પડતો મૂકવો જોઈએ. પોતાનાથી સત્યાગ્રહની શરતોનું પાલન ન થઈ શકવાને કારણે જે તેઓ સત્યાગ્રહ માંડી વાળે તો એમના એ કૃત્યને હું બહાદુરી માનીશ, કેમ કે પોતાના દોષો અથવા પોતાની ઊણપો કબૂલ કરવા તેમ જ પાછા હઠવા માટે પણ અમુક અંશે બહાદુરીની જરૂર પડે છે. પણ મેં હમણાં જ ગણાવેલી શરતોનું જે તેઓ પાલન કરવાના હોય તો મારા તેમને આશીર્વાદ છે અને તેઓ પ્રત્યેક દેશ-પ્રેમીના આશીર્વાદ તથા પ્રોત્સાહનને પાત્ર ઠરશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૮-૯-૧૯૨૭

૪૨૧. સંપૂર્ણ દાહનિષેધ

હું તમને એ વાત સમજી લેવા કહું છું કે દાહ ગાળવો, બનાવવો, રાખવો, વગેરે સંબંધમાં અત્યારના આબકારી ધારામાં ફેરફાર કરવાનું અનિવાર્ય પરિણામ મોટે ભાગે લોકોની હેરાનગતિમાં જ આવવાનું. આવી હેરાનગતિ દાહનિષેધની નીતિનું અનિવાર્ય પરિણામ હોઈ, તેને માટે તમારે તૈયાર જ રહેવું જોઈએ. એટલે મારે તો એમ માનીને જ ચાલવું રહ્યું કે આ બાબતમાં મને તમારો પૂરા દિલનો સાથ મળશે. તમારો સાથ મારે દાહની દુકાનોએ પિકેટિંગ કરવા, લોકોને દાહના ગેરલાભ સમજાવવા અને એવાં બીજાં કામો માટે જોઈતો નથી પણ ગેરકાયદે ગળાતા દાહના તથા એને લગતા બીજા ગુના બંધ કરાવવા માટે મારે તમારી મદદની જરૂર છે.

આ અવતરણ મદ્રાસના જાહેર આરોગ્ય અને આબકારી મંત્રીના ભાષણના હિન્દુમાં પ્રગટ થયેલા હેવાલમાંથી લીધું છે. આ મંત્રીશ્રીએ લોકો પાસેથી એક બીજી સહાયની માગણી કરી છે — કર-વધારાનો વિરોધ નહીં કરવાની. આ વિશે અત્યારે હું કંઈ કહેવા માગતો નથી. માત્ર

એટલું જ કહીશ કે જ્યાં લોકો વધુ વેરા ખમી શકે એમ હોય ત્યાં એની આવશ્યકતાની સાબિતી મળતાં એમણે તે ભરવાને સંમતિ આપવી જોઈએ. સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ સિદ્ધ કરવા માટે આર્થિક કિંમત ગમે તેટલી ચૂકવવી પડે તોપણ તેને આકરી ન ગણવી જોઈએ.

પણ અત્યારે તો હું ઉપર ટાંકેલા અવતરણ ઉપર જ મારા વિચારો જણાવીશ. મને ધારતી છે કે મંત્રી મહાશયે દારૂનિષેધનો ખોટો ખ્યાલ બાંધ્યો છે. મારું માનવું એવું છે કે આ પ્રશ્નનો કટકે કટકે ખ્યાલ કરવાનો નથી. જે એને સફળ બનાવવો હોય તો એનો સમગ્ર રીતે વિચાર કરવો જોઈએ. એ એક જિલ્લાનો નહીં પણ આખા દેશનો પ્રશ્ન છે. મેં મારું એવું મંતવ્ય જાહેર કરતાં સંકોચ રાખ્યો નથી કે રાજ્યની આવકના આ સૌથી વધારે અનીતિમાન સાધનને કેન્દ્ર સરકાર પાસેથી ખસેડીને પ્રાંતોને હવાલે સોંપીને તથા એ રીતે આ પાપી આવકને દેશના યુવકોની કેળવણીનું ખર્ચ કાઢવાનું એક માત્ર સાધન બનાવીને સામ્રાજ્યની સરકારે એક દુષ્ટ કૃત્ય કર્યું છે.

પણ મંત્રી મહાશયના ભાષણ વિશે જે વસ્તુ મને ડંખે છે તે તો એ છે કે આમજનતાના ઉત્કર્ષને સ્પર્શતા આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવાની એમની પેરવી ઉપરચોટિયા છે. લોકો એમને માટે પોલીસનું કામ કરે એવી અપેક્ષા જે તેઓ રાખતા હોય તો એમ જ કહેવું પડે કે તેઓ પોતાની યોજના વિશે ગંભીર નથી. અને જે દારૂનિષેધ અજમાવશે તો હેરાનગતિ થયા વિના રહેવાની નથી એમ કહીને તેઓ લોકોને બિવડાવે છે શા માટે? ચોરી કરવી અથવા બંદૂકમાં ભરવાનો દારૂ બનાવવો એને ગુના ગણવામાં આવ્યા છે તેથી શું લોકોને હેરાનગતિ થાય છે? લાઈસન્સ વગર દારૂ ગાળવો એ અત્યારે પણ ગુનો નથી? એટલે મંત્રીશ્રીના કહેવાનો અર્થ એ જ થાય કે આજે દારૂ બનાવવા કે વેચવાનાં લાઈસન્સ ધરાવનાર લોકો દારૂનિષેધ દાખલ થયા પછી ચોરી-છૂપીથી દારૂ બનાવશે અને તે કારણે હેરાન થશે. આમાં લોકોની હેરાનગતિને સ્થાન રહેતું નથી.

પણ મંત્રી મહાશય જે એમ માનતા હોય કે એક દારૂનિષેધવાદી તરીકે દારૂબંધી જાહેર કરવી અને તેના કાયદાનો ભંગ કરનાર પર અદાલતમાં કામ ચલાવવું એથી વિશેષ પોતાને કશું કરવાનું નથી તો એ બતાવે છે કે એમનામાં સૂઝસમજની ખામી છે અને લોકો પ્રત્યે સહાનુભૂતિનો અભાવ છે. હું એમ કહેવાનું સાહસ કરું છું કે અદાલતી કાર્યવાહી તો દારૂનિષેધની સૌથી નાની અને ખંડનાત્મક બાજુ છે. પણ દારૂનિષેધની એના કરતાં વ્યાપક અને રચનાત્મક બાજુ પણ છે. લોકો દારૂ પીએ છે તે તેમની પડતી દશા આવવાને કારણે. એની લત કારખાનાંના મજૂરોને તથા એમના જેવા બીજાઓને લાગેલી હોય છે. તેઓ અટૂલા પડી જતા હોવાથી અને એમની સંભાળ નહીં લેવાતી હોવાથી જ દારૂની લતે ચડતા હોય છે. જેમ દારૂ બિલકુલ નહીં પીનારા સ્વભાવે સંત હોતા નથી તેમ આ મજૂરો સ્વભાવે દુષ્ટ હોતા નથી. મોટા ભાગના લોકો એમની પરિસ્થિતિને આધીન હોય છે. દારૂનિષેધને સફળ બનાવવાની ખરા દિલની ઈંતેજરી રાખનાર કોઈ પણ મંત્રીએ એક સુધારકની ધગશ અને તેને અનુરૂપ ગુણો ખીલવવા પડશે. જે એ બે વસ્તુઓ એનામાં હશે તો જે મદદનો મદ્રાસના મંત્રીએ અનાદર કર્યાનું છાપામાં આવ્યું છે તે જ મદદની એને જરૂર પડશે. મારા નમ્ર મતે એમને પિકેટરોની તથા “દારૂના ગેરફાયદા સમજવનાર” અને “એ પ્રકારનાં બીજાં કામો કરનાર” સ્ત્રીપુરુષની જરૂર છે જ. દારૂડિયાનું જીવન આવી બાબતોમાં સુધારવામાં જ એમને સહાય કરનાર સ્વયંસેવકોની એક ફોજની જરૂર પડવાની. એમણે દારૂના એકેએક પીઠાને તાજગી આપનારાં પીણાં સાથે સંગીતનું મનોરંજન પીરસનાર આરામગૃહનું સ્વરૂપ આપવું

જેઈશે. થાક્યાપાક્યા મજૂરોને બિચારને કોઈક એવી જગાની જરૂર પડવાની જ્યાં તેઓ એકઠા થઈ શકે અને સસ્તાં, તનમનનો થાક ઉતારી એમને તાજગી આપનારાં છતાં નશો ન ચડે એવાં પીણાં મેળવી શકે અને સાથે સાથે જ એમને કશુંક મજનું સંગીત સાંભળવા મળે તો એ એમને સ્ફૂર્તિ આપનારું નીવડશે અને એમને આકર્ષશે. આવાં આરામગૃહો જો ડહાપણપૂર્વક ચલાવાય અને લોકોનો એમાં સાથ લેવાય, તો રાજ્યને માટે એ આવકનાં સાધન બની જાય. દારૂબંધીનો કોયડો ઉકેલવા ઈચ્છનારે આ મંત્રીશ્રીએ ક્યો જણાય છે તેના કરતાં વધારે ગંભીરતાથી આ પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરવો જેઈશે. તેઓ અમેરિકાએ અખત્યાર કરેલી અને દુનિયાનાં નશાબંધી સંગઠનોએ અજમાવેલી રીતોનો અભ્યાસ કરે. આ અભ્યાસ પણ અમુક મર્યાદામાં જ મદદરૂપ બનશે, કારણ કે પશ્ચિમી દેશોના સંજોગો આ દેશના સંજોગો કરતાં ઘણા જુદા છે, એટલે આપણી રીતો પણ મોટે ભાગે જુદી હોવી જેઈશે. સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ અમલમાં લાવવાનું પશ્ચિમમાં અત્યંત મુશ્કેલ છે, ત્યારે હું માનું છું કે આ દેશમાં એ સૌથી સહેલું કામ છે. દારૂનું વ્યસન પશ્ચિમમાં માનભર્યો રિવાજ ગણાતો હોવાથી ત્યાં એને પહોંચી વળવાનું અત્યંત મુશ્કેલ છે. ઈશ્વરનો પાડ માનો કે આપણા દેશમાં દારૂ હજી પણ પૂરતી નાનમ લગાડનારી ચીજ ગણાય છે અને આ બદી આખા સમાજમાં ફેલાયેલી નથી પણ ગરીબ વર્ગના થોડા લોકો પૂરતી જ મર્યાદિત રહેલી છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૮-૯-૧૯૨૭

૪૨૨. આપણી સભ્યતા

(૧)

કિસાનની બક્ષિસ

સંયુક્ત પ્રાંતના એક ગરીબ ખેડૂતે નીચેનું^૧ લખીને મને મુસાફરીમાં આપેલું. તેની તારીખ ૪-૧૧-'૨૪ છે. ત્યારથી આજ લગી એ વસ્તુ મેં મારાં કાગળિયાંમાં સંઘરી રાખી. મને તે જોવી મળેલ છે તેવી જ હું પોતે ગુજરાતી લિપિમાં નીચે આપી દઉં છું. નામ પણ છુપાવતો નથી, કેમ કે તે લખનાર ફુલાઈ જવાનો ભય નથી. સંભવ એવો છે કે તે નવજીવન કદી વાંચતો જ નહીં હોય, અને વાંચતો હોય તો જોણે તુલસીદાસની આવી સુંદર ચોપાઈ લખી મોકલી તે નહીં ફુલાય એવી આશા રાખું છું. હિંદી ભાષા સમજવામાં મુશ્કેલી નહીં આવે એમ માની તરજુમો નથી આપતો. ન સમજે તે પડોશીને પૂછી લે.

ચોપાઈ

૧. જનની જનક બન્ધુ સુત દારા, તન ધન ભવન સુહૃદ પરિવારા;
સખ કૈ મમતા તાગ બંટારી, મમ પદ મનહિ બાંધિ બરડારી.
સમદર્શિ ઇચ્છા કછુ નાહી, હર્ષ, શોક ભય ન મન માહી.
અસ સન્જન મમ ઉર વસ કૈસે, લોભી હૃદય વસત ધન જૈસે,
તુમ સરીખ સન્ત પ્રિય મોરે, ધરહું દેહ નહિ આન નિહોરે.

દોહરા

સગુણ ઉપાસક પરહિત, નિરતનીતિ દૃઢનેમ
તે સન્જન મોહિ પ્રાણપ્રિય, જિન કે કિજપદ પ્રેમ.

(૨)

બડોદાદાની બક્ષિસ

આવી જ જાતની બીજી એક અમૂલ્ય વસ્તુ સ્વ. બડોદાદા^૧ તરફથી મળેલી હમેશાં મારી સાથે રહે છે. નીચેનો એક શ્લોક તેમણે સ્વહસ્તે લખીને મને હું જ્યારે એમની હયાતીમાં છેલ્લો શાંતિનિકેતન ગયો^૨ હતો ત્યારે આપેલો :

આનો અર્થ આપું :

ભગવદ્ભક્તના સત્સંગથી દુઃખ સુખ રૂપે શોભે છે. મૃત્યુ પણ અમૃત રૂપ થઈ જાય છે અને જડ સંપૂર્ણ જ્ઞાની બને છે.

એક જંગલી મનાતો ખેડૂત તુલસીદાસની જ્ઞાન અને ભક્તિરસથી ભીની ચોપાઈઓ પ્રસંગ પડ્યે ટાંકી શકે છે, બીજા મહાકવિ પોતાના ગૂઢ જ્ઞાન છતાં અહંભાવને છોડી સત્સંગ જ શોધ્યા કરે છે. બંને વસ્તુને વાંચનાર તેમાં રહેલા મારા સંબંધને છોડી તટસ્થપણે વિચારશે, તો તેને ખબર પડશે કે આપણી સભ્યતા શી છે ને તેને લાયક આપણે કેમ બની શકીએ.

[મૂળ હિંદી]

હિન્દી નવજીવન, ૮-૯-૧૯૨૭

ભાષાંતર : નવજીવન, ૧૧-૯-૧૯૨૭

૪૨૩. કાંજીવરમમાં ભાષણ

સપ્ટેમ્બર ૮, ૧૯૨૭

મિત્રો,

આ તમારાં કેટલાંક માનપત્રો બદલ અને આ થેલીઓ બદલ પણ હું તમારો આભાર માનું છું. તમારી મ્યુનિસિપાલિટી રૅટિયાના સંદેશાને વ્યવહારુ રૂપ આપવા પ્રયાસો કરી રહી છે તે બદલ તેને શાબાશી આપું છું. હું આશા રાખું છું કે તમારી પ્રાથમિક શાળાઓનાં બાળકો કાંતણુ-કામ નિયમિત અને પદ્ધતિસર શીખતાં હશે. આ પ્રયોગો અજમાવનાર ઘણી મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં એના સભ્યોએ આ પ્રવૃત્તિમાં અંગત રસ લીધો નહીં એટલે રૅટિયા લગભગ બેકાર પડી રહ્યા છે. અને જ્યાં સુધી તમારા એક-બે મ્યુનિસિપલ સભ્યો કાંતવામાં જાતે પાવરધા બનીને આ શાળાઓમાં થઈ રહેલા કામ પર ચાંપતી દેખરેખ નહીં રાખે ત્યાં સુધી તેમને પણ સાચી સફળતા મળવાની નથી. આ ઉપરાંત બીજી મ્યુનિસિપલ અને બિન-મ્યુનિસિપલ શાળાઓના જે અનુભવ તરફ પણ હું તમારું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું તે એ છે કે શાળાઓમાં રૅટિયો નહીં પણ તકલી જ સફળતાથી ચલાવી શકાય છે.

તમારી એવી માગણી છે કે દેશના દરિદ્રોની સેવા માટે આથી વિશેષ શું થઈ શકે તે મારે તમને કહેવું. તમે, આ શાળાઓમાં ભણતાં બાળકોનાં માબાપો, એટલું કરી શકો કે તમારાં બાળકોને ખાદીનાં કપડાં પહેરાવો. બીજું, મ્યુનિસિપાલિટીમાં નોકરી કરતા મોટામાં મોટા

૧. ક્રિષ્નેન્દ્રનાથ ટાગોર, રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના મોટાભાઈ.

૨. મે ૧૯૨૫માં; જુઓ પુસ્તક ૨૭.

અધિકારીથી માંડીને નાનામાં નાના કર્મચારીને તમે કેવળ ખાદીનાં જ કપડાં પહેરવા સફળતાપૂર્વક પ્રેરી શકો. ઘણી મ્યુનિસિપાલિટીઓએ આ કામ પાર પાડ્યું છે.

આ માનપત્રો પૈકી એકમાં મને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણેતરો વચ્ચે વધેલા અણબનાવને મિટાવી દેવા મારે કંઈક કરવું. હું તમને એટલી ખાતરી આપું છું કે જો મારી પાસે એવી સત્તા હોય તો હું એ અણબનાવ આજે જ મિટાવી દઉં. બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણેતર બંને પક્ષના મિત્રોને મેં કહ્યું છે કે મારા પ્રવાસ દરમ્યાન આ વસ્તુ તમારી સાથે ચર્ચવા અને સહેજ પણ શક્ય હોય તો તોડ લાવવામાં મદદ કરવા હું તૈયાર છું. આ વૈમનસ્ય એક એવું દૃશ્ય છે જે બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણેતરો બંનેને નીચું જોવડાવનારું છે. અને વાસ્તવમાં સ્વરાજ માટેની આપણી ક્ષમતા ત્યારે જ પરખાય છે જ્યારે આવા કોયડા તમે સફળતાથી ઉકેલી શકો. હું તો એટલું જ કહી શકું, કે મદદ કરવા હું સદા તૈયાર છું. તેથી વિશેષ કશી વ્યવહારુ સલાહ મારાથી આપી શકાય તેમ નથી.

તમારું શહેર દેશભરમાં એની પવિત્રતા માટે પ્રખ્યાત છે. પણ કમભાગ્યે બીજે બન્યું છે તેમ અહીં પણ પવિત્રતા ખાલી નામની જ રહી છે. તમે ખાદી માટે કંઈક કરો છો અને થોડી બીજી દિશાઓમાં કંઈક વિશેષ કરો છો એથી કંઈ તમારું શહેર પવિત્ર બની જતું નથી. પવિત્રતા ઘણી મુશ્કેલ ચીજ છે. એનો અર્થ થાય શહેરના મોટા ભાગના લોકોમાં આચરણની અને હૃદયની પવિત્રતા. મારે તમને એ કહેવું છે કે તમે તમારી જાતને એ સવાલ પૂછો અને જવાબ આપો કે એક પણ મનુષ્યને તમે અસ્પૃશ્ય ગણો છો ખરા? અસ્પૃશ્યતામાં શ્રદ્ધા અને પવિત્રતા એ બે વિરોધી વસ્તુઓ છે. એક હોય તો બીજી સંભવે નહીં.

આજે આ શહેરમાં મને એક પત્ર મળ્યો. એમાં લખ્યું છે કે મારે માત્ર બાળવિધવાઓના પ્રશ્ન પર જ બોલવું. બીજા બધા કુરિવાજોને છોડી આ જ એક ભારે અનિષ્ટ વિશે બોલવાનું મારે માટે શક્ય નહીં હોવા છતાં મને એ વાતનું દુઃખભર્યું ભાન છે કે તમે આ અનિષ્ટથી મુક્ત નથી. હિંદુ સમાજમાં આટલી બધી અક્ષતયોગિ બાળવિધવાઓ હોય એમાં કંઈ એની શોભા નથી. જો મારું ચાલે તો હું એકેએક માબાપને અવશ્ય આગ્રહ કરું કે તે પોતાના ઘરની બાળવિધવાને પરણાવી દે. વળી બાળવિધવા શબ્દનું ઉચ્ચારણ વદતોવ્યાઘાત છે. સ્ત્રી બાળક હોય અને વિધવા પણ હોય એવું બને નહીં. વિધવા તો પૂરેપૂરી પુખ્ત ઉંમરે પહોંચેલી, પોતાના લગ્નમાં સંમતિ આપી ચૂકેલી અને લગ્નજીવન ભોગવી ચૂકેલી સ્ત્રી જ બની શકે.

બાળવિધવાઓના પ્રશ્ન સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતો બીજો એક પ્રશ્ન છે બાળલગ્નનો. સોળ વરસની નીચેની નાની બાળકીને પરણાવી દેવી એ એક અમાનુષી કૃત્ય છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાંથી આપણી લંપટતાનું સમર્થન કરતો અર્થ આપણે તાણીતૂસીને કાઢીએ છીએ ત્યારે તે શાસ્ત્રો ઉપર આપણે અત્યાચાર કરીએ છીએ. પવિત્રતા શબ્દનો હું શું અર્થ કરું છું તે કદાચ હવે તમને કંઈક સમજાયું હશે. તમને આ શહેર માટે ગર્વ છે, અને તે સ્વાભાવિક અને ક્ષમ્ય છે. એટલે હું આશા રાખું છું કે આવો ગર્વ રાખનારા તમે મારી આ વાતોથી ચેતી જઈને મેં જે અનિષ્ટો તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તેમાંથી મુક્ત થવા માટે ઝડપી અને જોરદાર પગલાં લેશો. બીજું તમારા માનપત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે આ દેશના સૌથી ગરીબ લોકો માટે તમને જે ખરેખર દાઝ હોય તો સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ અમલમાં ન આવે ત્યાં સુધી ઝંપીને બેસશો નહીં.

એક ચિઠ્ઠી મને આપવામાં આવી છે. તેમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે મારે તમને ટિળક સ્વરાજ નિધિ વિશે અને જેને માટે આજે તમે થેલીઓ આપી છે તે હાલના ખાદીનિધિ વિશે

કંઈક કહેવું. આ માહિતી હું તમને ખુશીથી આપું છું. ટિળક સ્વરાજ નિધિની બાબતમાં હું તમને કહી દઉં કે એના ઓડિટ થયેલા હિસાબો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે અને તે કોંગ્રેસની મહાસમિતિ વતી દેશભરમાં પાઠવેલા છે. કેટલી રકમ એકઠી થઈ હતી અને તેની વહેંચણી કેવી રીતે થઈ હતી તે અત્યારે પણ જોને જોવું હોય તેને હિસાબની એક નકલ એ મહાસમિતિના મહામંત્રી પાસેથી મેળવવાનો અધિકાર છે. વહેંચણીની રીત આવી હતી. અમુક ટકા મહાસમિતિ હસ્તક મધ્યસ્થ નિધિમાં આપેલા અને બાકીના એ રકમો ઉઘરાવનાર જે તે પ્રાંતો પાસે રાખેલા. અને મને ખ્યાલ છે ત્યાં સુધી એક-બે અપવાદો બાદ કરતાં બધા પ્રાંતોએ પણ ઓડિટ કરેલા હિસાબો પ્રસિદ્ધ કરેલા છે. તમે એ પણ જાણી લો કે સૌથી મોટી રકમો મુંબઈમાં મેળવાઈ હતી અને તે ખાસ નીમવામાં આવેલા સંખ્યાબંધ ટ્રસ્ટીઓના તાબામાં રહી હતી. બીજું, આ નિધિની ઘણી મોટી રકમો નામ પાડીને ચોક્કસ ઉદ્દેશો માટે ખાસ અપાઈ હતી, એટલે એમનો ખાસ ઉપયોગ એ રકમો આપનાર દાતાઓએ જ કર્યો હતો. મને ખાતરી થયેલી છે કે ટિળક સ્વરાજ નિધિના વહીવટ જેવો સ્વચ્છ વહીવટ એટલા કદના બીજા એક પણ નિધિનો થયો નથી.

પણ એનો અર્થ એવો નથી થતો કે આ ક્ષણમાં કશી ગોલમાલ કદી થઈ જ નહોતી. માણસના હાથે ચાલતી બીજી બધી સંસ્થાઓ જુઓ. એ રીતે કોંગ્રેસમાં પણ બેવફા સેવકો હતા. પણ મારી તપાસમાં એ હકીકત ખુલ્લી થઈ છે કે કોંગ્રેસમાં ગોલમાલ ઓછી હતી. આ વાત ટિળક સ્વરાજ નિધિ વિશે છે અને એવું પ્રામાણિકપણું જળવાયું તેનું કારણ એ હતું કે જવાબદાર અધિકારીઓની નિમણૂકમાં અસાધારણ ચીવટ રખાઈ હતી. અને શેઠ જમનાલાલજી એક એવા કોષાધ્યક્ષ હતા જેમને ફોડી તો શકાય જ નહીં, પણ સાથે સાથે એમની તકેદારી પણ એવી હતી કે પૃથ્વીના પટ પર બીજા એક પણ કોષાધ્યક્ષ એને ટપી જઈ શકે નહીં. શેઠ જમનાલાલજી વિશે હું જ્યારે આ કહું છું ત્યારે તમને ખાતરી આપું છું કે મારો અંગત અનુભવ આ બોલે છે.

હવે ખાદીનિધિની વાત. એના પણ કોષાધ્યક્ષ શેઠ જમનાલાલજી છે અને મંત્રી શંકરલાલ બેંકર છે. આ નિધિના વહીવટ માટે આ મિત્રો કરતાં વધારે સારા બે માણસો મેળવવા અશક્ય છે એની મને પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ છે. અને એમના ઉપરાંત રેંટિયાના સંદેશમાં માનનાર ચુનંદા માણસોનું બનેલું એક બોર્ડ છે. આ નિધિનાં નાણાં પ્રથમ દરજ્જાની શાખ ધરાવતી બેંકોમાં રાખ્યાં છે. દેશભરમાં પ્રાંતીય હિસાબોની અમુક અમુક સમયને અંતરે તપાસણી કરવામાં આવે છે. અને પાછા પ્રાંતોમાં તેમ જ કેન્દ્રોમાં બંને સ્તરે આ હિસાબો મુકરર કરેલા ગાળામાં ઓડિટ પણ થાય છે. નિધિમાં ક્ષણો આપ્યો હોય કે નયે આપ્યો હોય; આ હિસાબો જોવાની ગમે તેને છૂટ છે. આ નાણાં ક્ષણવવાની પદ્ધતિ એવી છે કે જે પ્રાંતોમાં થેલીઓ ઉઘરાવાઈ હોય તે પ્રાંતોમાં જ તે ખર્ચવાનું રાખવું. પણ બોર્ડ એ નિયમ નિરપવાદ રીતે પાળતું નથી. દાખલા તરીકે, મુંબઈમાં અમે મોટી મોટી રકમો ઉઘરાવી છે, પણ તળ મુંબઈમાં લગભગ કશું ખર્ચ કર્યું નથી. એથી ઊલટું, ઓરિસ્સામાં અતિ અલ્પ ઉઘરાણું થયું હોવા છતાં ત્યાં ખાદી-કાર્યનો પ્રબંધ કરવા મોટી રકમો ખર્ચાઈ છે. એવી જ રીતે તામિલનાડમાં અત્યાર સુધી ઉઘરાવાયેલી રકમ કરતાં ખર્ચ વધારે કરાયું છે. આ નિરપવાદ નિયમ છે કે જે આપદ્ગ્રસ્ત વિસ્તારમાં આફત મોટી હોય અને જ્યાં શક્તિશાળી પ્રામાણિક કાર્યકરો દ્વારા કાર્ય થઈ શકે તેમ હોય ત્યાં નાણાં હમેશાં સુલભ કરી આપવામાં આવે છે.

જાહેર સંસ્થાઓનાં નાણાં વિશે લોકો પ્રશ્નો પૂછે, ઊંડા ઊતરીને પણ ખણખોદ કરે એ મને હમેશાં ગમતું હોય છે. અને તેથી જ મારા હાથમાં મૂકવામાં આવેલી લેખી પ્રશ્નની લાંબી સમજૂતીમાં હું ઊતર્યો છું. હું ઈચ્છું છું કે તમામ ટ્રસ્ટ ફંડોનાં નાણાં કેવી રીતે ખર્ચાય છે તે બાબતમાં જનતા આથી ઘણો વધારે અને સમજૂતીકર રસ લે. એ વાતનું મને દુઃખદ ભાન છે કે લોકોએ મને સોંપેલાં સંખ્યાબંધ ફંડોનો વહીવટ આણીશુદ્ધ રાખવા લોકો પોતે જ તકેદારી રાખી મને મદદ ન કરે તો મારાથી રખાતી બંધી ચીવટ હું રાખું તોપણ વહીવટને આણીશુદ્ધ રાખવાનું મારે માટે શક્ય નથી. કારણ કે લોકોની સક્રિય અને બુદ્ધિપૂર્વકની સહાય વિના એકલી-અટૂલી વ્યક્તિ આખો વહીવટ તદ્દન ભૂલ વગરનો અને આણીશુદ્ધ રખાવી શકે એ એના ગજ બહારનું કામ છે. મારી વિસ્તૃત સ્પષ્ટતા ઉપરથી જ તમને કોઈ વધુ પ્રશ્નો પૂછવાનું સૂઝે તો તેના જવાબ અત્યારે અથવા પાછળથી પત્ર દ્વારા હું ખુશીથી આપીશ.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૦-૯-૧૯૨૭

૪૨૪. પેરામ્બૂરના આરુંધતીઓ સમક્ષ ભાષણ

સપ્ટેમ્બર ૮, ૧૯૨૭

માનપત્રનો જવાબ આપતાં ચમારોની આ કોમને મહાત્માજીએ કતલ કરેલાં ઢોરનાં ચામડાંને બદલે મરેલાં ઢોરનાં ચામડાં વડે પોતાનો ધંધો ચલાવવાની શિખામણ આપી. એમણે કહ્યું કે મેં પોતે જોડા બનાવેલા છે. અને અત્યારે પણ ઠીક ઠીક સારા જોડા બનાવી શકું એમ છું. પણ તમે મને ભેટ આપી છે એવી સુંદર જોડા હું ન બનાવી શકું.^૧ જોડા બનાવવા એ આબરૂદાર ધંધો છે. એનાથી કોઈએ શરમાવાની જરૂર નથી. હવે મેં પોતે સાબરમતીમાં એક ચર્માલય સ્થાપ્યું છે જ્યાં મરેલાં ઢોરનાં ચામડાં કમાવાય છે.

પછી મહાત્માજીએ એ લોકોને દારૂ છોડી દેવા કહ્યું. એમણે કહ્યું કે દારૂ મરદોને હેવાન બનાવે છે અને કુટુંબનો દુશ્મન છે. એમણે તમામ પ્રકારનાં વ્યસનોનો ત્યાગ કરવાની પણ એમને સલાહ આપી. તમારા રોજના વ્યવહારની માત્ર થોડી જ બાબતોમાં જ તમે મારું કહ્યું માનશો તો સમાજમાં તમારો મોભો આપોઆપ ઊંચો ચડશે.

અંતમાં, મહાત્માજીએ એમને કહ્યું કે યાદ રાખજે કે આપણા દેશનાં ગામડાંઓમાં લાખો લોકો એવા છે જે તમારા કરતાં પણ ઘણા વધારે ગરીબ છે. એમના પ્રત્યે તમારે રહેમ રાખવી જોઈએ અને ખાદી પહેરીને એમને મદદ કરવી જોઈએ. હું મારા ગામના મોચીનો માલ ખરી-દવાને બદલે પરદેશી બૂટ પહેરું એ જોઈએ તો જોઈએ તમે વિલાયતી કાપડ પહેરો એ છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૨-૯-૧૯૨૭

૧. મરેલાં ઢોરનાં ચામડાંમાંથી બનાવેલાં સેન્ડલ ગાંધીજી અને કસ્તૂરબાને ભેટ અપાયાં હતાં.

૪૨૫. મદ્રાસમાં ગુજરાતીઓ અને મારવાડીઓ સમક્ષ ભાષણ

સપ્ટેમ્બર ૯, ૧૯૨૭

થેલી માટે અને માનપત્ર માટે હું તમારો આભાર માનું છું. તમે મને એક પુણ્યના કામ માટે આ થેલી આપી છે તેથી મને સંતોષ થયો છે. મારી અને ગુજરાતીઓ વચ્ચે એક આગવો સંબંધ છે કેમ કે ગુજરાત મારું જન્મસ્થળ છે. હું હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારથી જ ગુજરાતીઓ અને મારવાડીઓ સાથેનો મારો સંબંધ વધતા જતા સ્નેહનો સંબંધ રહ્યો છે. જો આ બે કોમો વેપારીઓ તરીકે કેવળ પોતાનાં કર્તવ્યો સમજી ગઈ હોત અને પોતાના કામકાજ દરમ્યાન નિઃસ્વાર્થ કાર્યને એમણે થોડું સ્થાન આપ્યું હોત, તો હિંદુસ્તાનમાં સ્વરાજ આવી ગયું હોત. હિંદુસ્તાન હજી પણ ગુલામ દેશ હોવાનું એક કારણ પરદેશી કાપડની આયાત છે અને એ કાપડના વેપારમાં તમારો મુખ્ય હિસ્સો છે. એટલે દરિદ્રનારાયણની સેવાયે તમે પૈસા આપો ત્યારે તમે ગમે તેટલું આપો તોપણ તે ઓછું લાગવાનું, કેમ કે તમારો ધંધો હિંદુસ્તાનના ગરીબીમાં સબડતા લાખો લોકોને અસર પહોંચાડે છે. તમે ગરીબોના પૈસા છીનવી રહ્યા છો, એટલે એ પાપ કર્યા પછી એનું પ્રાયશ્ચિત્ત ત્યારે જ થાય જ્યારે તમે જેમની પાસેથી પૈસા લીધા હોય તેમના પ્રત્યેની તમારી ફરજે અદા કરો. એટલે જો તમારે સાચો ધર્મ બજાવવો હોય, તો હું તમારી પાસે માગણી કરું છું કે તમે ખાદીનો વેપાર કરવા માંડો. આ તમારું કામ છે, મારું નથી. હું પોતે વાણિયો જન્મેલો હોવા છતાં મેં વેપારનો ત્યાગ કરેલો છે. એટલે વેપાર મારે તમારી પાસેથી શીખવો પડે એમ છે. બીજું, હિંદુસ્તાનનો મોટામાં મોટો વ્યવસાય હાલ મારા હાથમાં આવી પડ્યો છે, એટલે જો તમે મારા હાથમાંથી આ કાર્ય ઉપાડી લો તો આખા દેશમાં ફરીને મારે ભીખ માગવાની જરૂર ન રહે.

હિંદીમાં લખેલું માનપત્ર આપીને તમે મારું સ્વાગત કર્યું છે તે બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. દક્ષિણ હિંદમાં એક હિંદી પ્રચારક સભા છે. એને માટેનાં નાણાં અવારનવાર ઉત્તર હિંદમાંથી આવે છે. આ કામ માટે મારવાડીઓએ મોટી મોટી રકમોનાં દાન આપેલાં છે. હું તમને અરજ કરું છું કે હવે આ કામને તમે અપનાવી લો. નાણાં માટે તમારે ઉત્તર હિંદ પર આધાર ન રાખવો જોઈએ. અને તેથી આ કામ તમારે જાતે જ પ્રવૃત્ત બનીને કરવું પડશે.

ગોરક્ષાનું એક બીજું કર્તવ્ય હજી તમારે માટે બાકી રહે છે. આમાં ગુજરાતીઓ અને મારવાડીઓએ આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો છે. મારે તમને કહેવું જોઈએ કે આ કામ એકલા પૈસાથી થઈ શકે એમ નથી. આ વિશેનું શાસ્ત્રોએ આપેલું જ્ઞાન તો તમારી પાસે છે અને તે પૈસા કરતાં વધુ જરૂરનું છે. જો તમે દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં દુગ્ધાલયો અને ચર્ચાલયો ખોલો નહીં તો આ કામ કદી યથાર્થ રીતે થઈ ન શકે. તમે તો હિંદના બધા ભાગોમાં વેપાર કરતા હો છો. એટલે તમારે દેશના બધા લોકો સાથે મૈત્રી બાંધવી જોઈએ. એમને પરાયા માનશો નહીં. એમને એક જ દેશનાં પુત્રપુત્રીઓ ગણજો. જો તમે એકને પંજાબી ગણશો, બીજાને બંગાળી, ત્રીજાને મારવાડી, ચોથાને ગુજરાતી, એમ ભેદભાવ રાખ્યા જ કરશો તો કશું સારું પરિણામ નહીં આવે.

ઈશ્વર તમને ડહાપણ આપે અને સેવા કરવાની વૃત્તિ આપે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૦-૯-૧૯૨૭

સપ્ટેમ્બર ૯, ૧૯૨૭

પ્રથમ તો મહાત્માજીએ મદ્રાસની સ્ત્રીઓનો એમણે કરેલા પોતાના સ્વાગત બદલ અને અર્પણ કરેલી થેલી બદલ આભાર માન્યો. થેલી બાબતમાં એમણે કહ્યું કે એનાથી મને સંતોષ થયો નથી. અહીં એકઠી થયેલી બધી બહેનો આ થેલી એમણે શા હેતુ માટે આપી છે તે જાણતી હશે કે કેમ એ વિશે મને શંકા છે. કારણ કે એ હેતુ એમના ખ્યાલમાં આવ્યા હોત તો એમણે ઘણું વધારે આપ્યું હોત. આ પૈસા એક સો નેટલા ગરીબો વચ્ચે દાનમાં વહેંચી આપવા માટે નથી અપાયા, પણ આખા દેશમાં ભૂખે મરી રહેલા લાખો લોકોને રાહત આપવા માટે એ વાપરવાના છે. મારી આસપાસ હું મોટી સંખ્યામાં પોતાના દેહ પર કીમતી ઝવેરાતના શણગાર સજ્જેલી બહેનોને જોઉં છું. એમને ખ્યાલ નહીં આવ્યો હોય કે આવાં ઘરોણાંનો એક ટુકડો પણ ભૂખે મરતા લાખો લોકો માટે એક દોલત બની જાય. વૈતરું કૂટનારા લાખો લોકો સોનું, હીરા, અને ચાંદી શું છે તે જાણતા નથી. એમના શણગાર તો લાકડું, પથ્થર અને તાંબાના બનેલા હોય છે. મારી આસપાસ એકઠી થયેલી બહેનોએ ગામડાંમાં રહેતી એમની બહેનોને કદી જોઈ પણ હશે કે કેમ એ વિશે પણ મને તો શંકા છે. મારી ઘણી ઈચ્છા છે કે આમાંથી કેટલીક બહેનોને હું એ ગામડાંમાં ફેરવું અને એમની કેટલીક બહેનો કેવી દશામાં રહે છે તે તેમને બતાવું. ત્યારે જ તેમને સમજશે કે મેં આદરેલા આંદોલનોનો સાચો ઉદ્દેશ શો છે અને મારે અહીં આવવાનું પ્રયોજન શું છે. તમે થોડા સેંકડો રૂપિયા આપ્યા છે, પણ જે તમે થોડી બીજી ચીજ નહીં કરો તો એ રૂપિયા નિરુપયોગી બનશે. ભૂખે મરતી લાખો બહેનો આખું વરસ વૈતરું કૂટે છે, પણ વધારે ભાગ્યવાન સ્ત્રીઓને એમને માટે થોડો પણ ખ્યાલ હોય તો તેમણે ગરીબ લોકોએ તૈયાર કરેલી ખાદી પહેરવી જ જોઈએ. તે ઉપરાંત રોજ ઓછામાં ઓછો અર્ધો કલાક કાંતીને તથા પોતાનું સૂતર આ ખાતે આપી દઈને એમણે ત્યાગ અને સેવાભાવ બતાવવો જોઈએ. હું તો આ લાખો ગરીબોને રાહત પહોંચાડવા કામ કરી રહ્યો છું અને જ્યાં જ્યાં હું જાઉં છું ત્યાં મને તમામ સ્ત્રીઓની પૂરેપૂરી હમદર્દી મળી છે. જે હિંદુસ્તાનનો નારીગણ મને સાથ નહીં આપે તો મારું કામ ફોગટ જશે.

માનપત્રનો ઉલ્લેખ કરીને મહાત્માજીએ કહ્યું : આ માનપત્ર લાંબું છે અને સભામાં બેઠેલી બધી બહેનો એમાં ચર્ચેલા બધા વિષયો સમજે છે કે કેમ તે હું જાણતો નથી. એ બધા જ પ્રશ્નો મહત્વના છે અને કેવળ મધ્યમ વર્ગના લોકોને લગતા છે. હું એમ નથી કહેતો કે એ કારણે એમની આવગણના કરવી જોઈએ. એમાં જણાવેલા બધા વિષયો ચર્ચવા માટે મારી પાસે સમય નથી, પણ હું એટલું કહીશ કે એમના પ્રત્યે મને પૂરેપૂરી દિલસોજી છે. હું માત્ર આટલું જ કહીશ કે સ્ત્રીઓના હકો પુરુષોના નેટલા જ છે. હિંદુ શાસ્ત્રોએ સ્ત્રીપુરુષને એટલે સુધી જુદાં ગણ્યાં નથી કે ઈશ્વરની મૂર્તિને અર્ધનારીશ્વરનું રૂપ સુધ્યાં આપ્યું છે. અંગ્રેજી કહેવતમાં પત્નીને ચડિયાતું અંગ કહ્યું છે તે બિલકુલ સાચું છે. હિંદુસ્તાને ઘણી આદર્શ નારીઓ નિપજાવી છે અને પોતાનાં પાપ ધોવા રોજ સવારે હિંદુ સ્ત્રી જે સાત મહાસતીઓને આરાધે છે તેમાં સીતા મોખરે આવે છે. સ્ત્રીઓને અગ્રસ્થાન અપાયું હતું એનો પુરાવો એ છે કે લોકો 'રામસીતા' એમ નહીં પણ 'સીતારામ' એમ બોલે છે. કારણ એ છે કે સીતા સ્વાર્થત્યાગ અને ધર્મનું પ્રતીક છે. એના ત્યાગ રામના ત્યાગ કરતાં મોટા હતા. જે હિંદુઓ સીતા અને રામના સાચા અનુયાયીઓ અને ઉપાસકો હોત તો તેમણે એમના સમાજમાં અત્યારે પ્રચલિત છે એવી શરમજનક પ્રથાઓ રહેવા દીધી ન હોત. તેઓ એમના ધર્મની સાફસૂફી કરવા તરત મંડી પડ્યા હોત. તમારા સમાજને શુદ્ધ કરવાનો તમારો પાકો નિરધાર હોય તો હું તમને કહું છું કે સૌ પ્રથમ તમારી દીકરીઓને

૧. ટ્રિપ્લિકેનમાં આવેલી હિંદુ હાઈસ્કૂલના સિંગરાચારી હોલમાં.

૧૬ વરસની થતાં પહેલાં પરણાવશો નહીં. બીજી ચીજ તમારે ફરજિયાત એ કરવી જોઈએ કે તમારે યુવાવસ્થાએ પહોંચેલી વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન કરાવી આપવાં જોઈએ. આવી છોકરીઓનાં બીજી વાર લગ્ન ન કરવાં એ પાપ છે. જીવનભરના અનૂટ સંબંધ માટે પરસ્પર સંમતિ આવશ્યક છે અને હું માનું છું કે નાની ઉંમરે કરાવેલાં લગ્નમાં એવી સંમતિને સ્થાન નથી. હવે હું તમને તમારા સમાજમાંથી દેવદાસીની પ્રથા કાઢી નાખવા વિનંતી કરીશ. સ્ત્રીઓનાં મંડળો દ્વારા મેં કહ્યા તેવા સુધારા અસરકારક રીતે અને સહેલાઈથી થઈ શકે જ્યારે ગમે તેવા શક્તિશાળી પુરુષ કાર્યકરો દ્વારા તે ન થઈ શકે.

આગળ બોલતાં મહાત્માજીએ કહ્યું કે તમારી ધારાસભાનાં નાયબ અધ્યક્ષ ડૉ. મુથુલક્ષ્મી અમ્મલ છે એ વાતથી મને સંતોષ થયો છે. હું પોતે અસહકારી હોવા છતાં હું માનું છું કે ડૉ. મુથુલક્ષ્મી અમ્મલ હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ વતી ધારાસભામાં ઘણી વસ્તુઓ કરશે. એમને હું માત્ર એટલી જ વિનંતી કરીશ કે તેઓ પાશ્ચાત્ય રીતરસમો ઊંધું ઘાલીને ન અપનાવે. એમણે ધારાસભાના હાડમાં હિંદનું રાષ્ટ્રીય વાતાવરણ ઉતારવું જોઈએ અને સ્ત્રીઓનાં હિત કદી ભૂલવાં ન જોઈએ. હિંદુસ્તાનની પ્રગતિ માટે એકલી એની સ્ત્રીઓ જ કામ કરે તો તે પ્રગતિ વિશ્વાસપાત્ર અને નિશ્ચિત બને.

ઉપસંહાર કરતાં મહાત્માજીએ કહ્યું કે અત્યારને સમયે હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટો પ્રશ્ન એનાં હજારો ગામડાંમાં વેરવિખેર પડેલી લાખોની સંખ્યા ધરાવતી શ્રામજીવી જનતામાં વ્યાપેલી ગરીબાઈ ઘટાડવાનો છે. જે ભણેલી અને વધારે ભાગ્યવાન સ્ત્રીઓ એમની ઓછી ભાગ્યવાન બહેનો પ્રત્યેની પોતાની ફરજો નહીં સમજે અને એમને રાહત આપવા કંઈક નહીં કરે તો હિંદુસ્તાન કદી પ્રગતિ કરશે નહીં. હું માનું છું કે રેંટિયો આ દિશામાં ઘણું કરશે. એ તમારી પ્રવૃત્તિઓનું મધ્યબિંદુ બનવો જોઈએ. ખાદી પ્રવૃત્તિ એ સ્ત્રીઓની પ્રવૃત્તિ છે, એટલે હું આશા રાખું છું કે તમે એ ઉપાડી લેશો અને મને મારી ફરજોમાંથી મુક્ત કરશો. સર્વશક્તિમાન પ્રભુને હું પ્રાર્થના કરું છું કે આ સારું કામ ઉપાડી લેવાની એ તમને હિમત અને શક્તિ આપશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૦-૯-૧૯૨૭

૪૨૭. મદ્રાસમાં ચિત્તરંજન દાસ વિશે ભાષણ

સપ્ટેમ્બર ૯, ૧૯૨૭

મિત્રો,

આ છબી મહાજન સભાને ભેટ આપવા બદલ સત્યમૂર્તિને અને આવી અત્યંત કીમતી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા બદલ મહાજન સભાને હું મુબારકબાદી આપું છું. અને જે અજુગતું ન લાગે તો આ છબીનું અનાવરણ કરવાનું માન મળવા બદલ મારી જાતને પણ હું મુબારકબાદી આપવા ઈચ્છું છું. પણ આ માનને એક લઠાવો માનવા સાથે તમારી આગળ આટલું કબૂલ્યા વિના રહી શકતો નથી કે આ વિધિ કરતાં મને કંઈક સંકોચ થાય છે. સંકોચ એટલા માટે કે હું એવી વ્યક્તિની છબીનું અનાવરણ કરી રહ્યો છું જેણે મારી પોતાની છબીનું અનાવરણ કર્યું હતું. આ વસ્તુમાં ગોઠવણની કંઈક ખામી છે. આ અકસ્માત માટે કોઈ જવાબદાર છે એવું નથી; પણ એ થયો છે ખરો. છબી ભેટ અપાઈ ત્યારે હું મદ્રાસમાં હાજર હતો એ જોતાં દેશબંધુએ મારી છબીનું અનાવરણ કર્યું હતું તે કારણે મારાથી આ ટાળી શકાય તેમ નહોતું. એ રીતે જોતાં મને આ કામ સોંપાયું એ ઉચિત જ થયું છે. ઘણી વસ્તુઓ ઉપર આપણો કાબૂ હોતો નથી, તેમ છતાં તે આપણા મનને ખાટું કરી દે છે. જે હકીકત મેં તમારા ધ્યાન પર

આણી છે એ ખરેખર મારો આનંદ હરી લે છે, દેશબંધુ સંબંધમાં મારું હૃદય ખાલી કરવાનું એ મારે માટે મુશ્કેલ બનાવે છે. તેમ છતાં મારે મારો પાઠ હેંચું કઠણ કરીને બને એટલી સારી રીતે ભજવવો રહ્યો.

આ સમારંભને અપાયેલી રાજકારણી ભૂમિકામાંથી મારે મારી જાતને બહાર કાઢવી છે અને તમને પણ બહાર કાઢવા છે. જ્યાં સુધી સમયની હસ્તિ હશે અને હિંદુસ્તાનની હસ્તિ હશે ત્યાં સુધી દેશબંધુનું નામ હિંદુસ્તાનના એક મુક્તિદાતા તરીકે સદા યાદ રહેશે, એ વિશે સહેજ પણ શંકા ન હોઈ શકે. પોતાના દેશના મુક્તિદાતાઓ પૈકીના એક ગણાવું એ માન એમને માટે મોટું હતું છતાં, તેઓ પોતાને માટે એના કરતાં ક્યાંયે વધુ મોટા માનનો દાવો કરતા અને તેના તેઓ અધિકારી હતા. એમના જીવનના આ રહસ્યની એમના અંતિમ દિવસો દરમ્યાન જ મને પોતાને ખબર પડી હતી. એ વિશે તમે શ્રી સત્યમૂર્તિએ આપણને વાંચી સંભળાવેલા એમના અત્યંત ઉમદા પત્ર ઉપરથી હમણાં જ સાંભળ્યું છે.^૧ એમની સઘળી તાકાત ખરું જોતાં એમની આધ્યાત્મિકતામાંથી આવતી હતી અને એમની આધ્યાત્મિકતાને હું એમના રાજકારણ કરતાં પણ મહાન લેખું છું. તેઓ માનતા કે પોતાનું રાજકારણ પોતાની આધ્યાત્મિકતા પર આધાર રાખતું અને એમાંથી જ આવતું. આ જ વસ્તુ મેં હિંદુસ્તાનના એક બીજા મુક્તિદાતાના સંબંધમાં એક કરતાં વધારે વખત કહેલી છે. તેઓ હવે હયાત નથી. એમનું નામ છે લોકમાન્ય બાલ ગંગાધર ટિળક. મને લાગે છે કે એમને વિશે જ લખતાં કે બોલતાં મેં કહ્યું હતું કે ભારતમાતાના કેટલાક મોટામાં મોટા સપૂતોનું એ દુર્ભાગ્ય હતું કે માતૃભૂમિને ખાતર પોતે ઊતરતી કક્ષાની માનેલી મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવા એમને પોતાની મનગમતી મહત્વાકાંક્ષાનો ભોગ આપવો પડ્યો છે. લોકમાન્ય ટિળક જે એ જમાનામાં જ અને હિંદુસ્તાનમાં ન જન્મ્યા હોત, તો સાહિત્યના ક્ષેત્રના એક મહારથી ગણાયા હોત અને તે પણ પૂરતું નહોતું. તેઓ તો સ્મૃતિઓ આપી શકે અને પ્રાચીન ધર્મોનું સજીવ અર્થઘટન આપી શકે એવા ધુરંધર ધર્મવિદ્યા ગણાયા હોત. પણ એમના જીવનનું જે પરમ લક્ષ્ય હતું તે પોતાની નજર સમક્ષના રાજદ્વારી કાર્ય આગળ નવરાશે કરવાની ગૌણ બાબત બની ગયું. એમના તનમનની શ્રેષ્ઠ શક્તિ જે કંઈ આપી શકે એમ હતું તે બધું હિંદુસ્તાનની રાજદ્વારી મુક્તિને અપાયું હતું. અને દેશબંધુનું પણ એમ જ હતું. એમના ઓળખાણનો લહાવો મને લાહોરમાં મળેલો. ત્યાં અમે બંને જે રિપોર્ટ તૈયાર કરતા હતા તેનું કામ પૂરું થતાંવેત રોજ તેઓ મને આધ્યાત્મિક ચર્ચામાં પરોવતા તે મને યાદ છે. અમે જીવનમાં કાયમના હિતની બાબતો વિશે જ વાતો કરતા ને એનો જ વિચાર કરતા. મને યાદ છે કે મારી રૂબરૂમાં એકબે વાર કહેલું કે આ ચીજો જેટલી વ્યવસ્થિત રીતે મારે કરવી છે તે રીતે મારાથી કદાચ થઈ શકવાની નથી.

હું કબૂલ કરું છું કે દેશબંધુને મેં જેટલા દાર્જિલિંગમાં એમની અંતિમ પળો દરમ્યાન ઓળખ્યા તેટલા તે વખતે ઓળખ્યા નહોતા. ત્યાં હું એમની સૌથી વધારે નિકટ આવ્યો અને એમની સાથેના મારા સહવાસના એ થોડા દિવસોને હું મારી સ્મૃતિમાં સંઘરાયેલા કીમતી ખજાનાઓ

૧. ૧૯, એપ્રિલ ૧૯૨૫ના આ પત્રનો છેલ્લો ફકરો આ પ્રમાણે હતો: “ના, મારા વહાલા સત્યમૂર્તિ; હું તો ભાંગી પડવાનો પ્રયત્ન કરું છું. મને લાગે છે કે મારું કામ પૂરું થયું છે અને બીજે છેડેથી કોઈક મને સતત સાદ ઈઈ રહ્યું છે. હવે તો લાગે છે કે આ બધો ક્ષય અને અંજીત છોડીને મારે એકાંતવાસમાં ચાલ્યા જવું જોઈએ. આ છેલ્લાં થોડાં વર્ષો, ભલે ઘણાં થોડાં હો, ઈશ્વરને અર્પવાં જ જોઈએ ને? મારું કામ જીવાનિયાઓએ ઉપાડી લેવું જોઈએ. સ્નેહપૂર્વક તમારો, સી. આર. દાસ.”

પૈકી એક ગણું છું. પણ લાહોરમાં મેં એમને અજાણતાં જ એક અન્યાય કરેલો. ઘડીભર મેં એમ માન્યું હતું કે હિંદુસ્તાનના બીજા અનેક પ્રખ્યાત સપૂતો વિશે મને માહિતી છે તેમ એમની આ આધ્યાત્મિકતા માત્ર એક મન બહેલાવવાનું સાધન હતું. પણ અમારી મિત્રતા, મને કહેવા દો કે, જેમ પાકી થતી ગઈ તેમ હું એમની વધારે નજીક આવ્યો અને મને લાગ્યું કે એમના હૃદયમાં પણ એક નાનો ખૂણો હું ધરાવું છું. અને તેમ છતાં કેટલાંક ગેરસમજનાં જાણાં પણ હતાં. ઈશ્વરે નિર્મ્યું હતું કે એમની આંખો બંધ થાય તે પહેલાં એ જાણાં દૂર થવાં જોઈએ. એમનાથી એ ખ્યાલ સહેલાવતો નહોતો કે સત્યનો એક શોધક એમના જેવા આટલા બધા ભલા માનવીની બાબતમાં કોઈ પણ જાતની ભ્રમણા નીચે રહે અથવા કોઈ પણ જાતની ગેરસમજ મનમાં રાખે. હું 'મહાન' શબ્દ જાણીજોઈને વાપરતો નથી. કારણ કે ભલાઈ વિનાની મહાનતા મારી દૃષ્ટિએ કશી ગણનામાં નથી, અને હું માનું છું કે દેશબંધુની નજરમાં પણ ભલાઈ વગરની મહાનતાનું મૂલ્ય શૂન્ય હતું. આ રીતે મને એમના હૃદયમાં પ્રવેશવાનો, એમને આરપાર સમજવાનો અને એમની ભક્તિનો પાર પામવાનો આગવો અધિકાર મળ્યો હતો.

એમનો ત્યાગ હદ બહારનો હતો. એમની હિંમત પણ કોઈ પણ જાતની ગણતરી કરવા ન થોભે એવી હતી. પણ એમની આ બધી મુગ્ધ કરી દે એવી હદબહારનું કંઈક કરવાની વૃત્તિનું ખરું ઊગમ-સ્થાન એમની અત્યંત ગહન આધ્યાત્મિકતા હતી. પોતે દાર્જિલિંગમાં હતા ત્યારે એમણે પોતે જ મને કહેવું કે મારા હૃદયમાં સંતાડી રાખેલા આધ્યાત્મિક ખજાના સુધમાં જ્યાં સુધી હું હિંદુસ્તાનને નહીં આપી દઉં ત્યાં સુધી મારા કામથી મને સંતોષ થવાનો નથી અને મારું કામ પૂરું થયેલું હું માનવાનો નથી. પણ એમની એ મહેરબાન પરિપૂર્ણ થવા નિર્માઈ નહોતી અને આમાં એમનો કોઈ દોષ નહોતો. એમના હૃદયની બાળકના જેવી સરળતા કદાચ તમે જાણી નહીં હોય. માન્યામાં ન આવે એવી એમની સરળતા જોઈને હું છક થઈ ગયેલો, એમનાં પોતાનાં જીવનસાથી છક થઈ ગયેલાં. વાત એમ બની હતી કે આધ્યાત્મિક સાંત્વન શોધતાં શોધતાં એમણે એક એવી વ્યક્તિનું શરણું સ્વીકાર્યું હતું જેણે જે અર્થમાં આપણે શિક્ષણ સમજીએ છીએ એવું શિક્ષણ અતિઅલ્પ પ્રમાણમાં લીધું છે અને લીધું હતું. પણ આધ્યાત્મિક ચેતના જગ્રત થવાથી મળતી વાસ્તવિક અને કાયમી શાંતિ ખોળી કાઢવા ખાતર તેમણે આંધળિયાં કર્યાં. અને એ અભાણ આદમીની સેવામાં આગળ વધતાં પોતાના મિત્રોના ઉપહાસની પણ એમણે પરવા કરી નહીં. આથી વધુ વિગતો મારાથી આપી શકાય તેમ નથી અને આપવાની મારામાં હિંમત પણ નથી. મેં તમને ફક્ત એટલી જ વાત કરી છે જેથી તમે મારી માફક માનતા થાઓ કે જે દેશબંધુને ગુમાવીને આપણે એક મહાપુરુષ ગુમાવ્યો છે, હિંદુસ્તાનના મોટામાં મોટા દેશભક્તો પૈકીનો એક દેશભક્ત ગુમાવ્યો છે, તો સાથે સાથે એક ઘણો મહાન આધ્યાત્મિક ગુરુ પણ ગુમાવ્યો છે.

આજના પ્રસંગની રાજકારણી ભૂમિકામાંથી આપણી જાતને બહાર કાઢી લેવા મેં પ્રયત્ન કર્યો તેનું કારણ એ પણ ખરું કે જે એમનો આત્મા આપણી કાર્યવાહી ઉપર નજર રાખી રહ્યો હશે તો હું જાણું છું કે હું જે વિચારો તમારી આગળ વ્યક્ત કરી રહ્યો છું તેને તેઓ સોળે-સોળ આની મંજૂર રાખે છે. ભારતના એક બીજા દિવંગત દેશભક્તે એવો વિચાર વ્યક્ત કર્યો હતો કે દરેક ભારતવાસીના જીવનમાં એક સમય એવો આવે છે જ્યારે તેને નરી રાજદ્વારી લડતની સૂઝ ચડે છે અને તે દરેક વસ્તુને આધ્યાત્મિક એટલે જીવંત રીતે નૈતિક મૂલ્યો પર નિર્ભર કરવા તાકે છે. જે નીતિમત્તા શબ્દને આપણે સાચી રીતે સમજીએ તો આધ્યાત્મિકતા અને નીતિમત્તા વચ્ચે કશો ફરક નથી. એક યા બીજા કારણે આજે આપણે આ બે વચ્ચે ભેદ

પાડતા થયા છીએ, એટલે મેં જીવંત રીતે નૈતિક એવું ક્રિયાવિશેષણ વાપર્યું છે. ઉપર કહેલો વિચાર મેં ઘણાં વર્ષો પૂર્વે સાંભળેલો. પણ ત્યારથી જ મેં એ કથનને વધુ ને વધુ આ રીતે ચરિતાર્થ થતું જોયું છે.

આ મુદ્દો મેં એક ખાસ હેતુ માટે અહીં ઉપસ્થિત કર્યો છે. એ હેતુ આવો છે : આપણે એવી રાજદ્વારી મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખીશું કે આપણે દેશની આઝાદી માટે જ જીવીએ છીએ. આજે તો કોઈ પણ સાચા અર્થમાં ભારતવાસી કહેવાતા માનવી માટે રાજદ્વારી મહત્ત્વાકાંક્ષા વિના જીવવું પણ અશક્ય છે, કેમ કે ભારતની રાજકીય પરાધીનતાનું પરિણામ કમભાગ્યે આધ્યાત્મિક પરાધીનતામાં ભલે ન આવ્યું હોય પણ આધ્યાત્મિક શૂન્યતામાં તો આવ્યું જ છે. એટલે આપણી પાસે તો કેવળ આધ્યાત્મિકતાનું બાહ્ય ફોતરું જ રહ્યું છે, એની અંદરનો ગર તો બિલકુલ સુકાઈ જ ગયો જણાય છે. માટે આપણે પોતે એવી માન્યતાના ભ્રમમાં ન રહીએ કે આપણી આ રાજદ્વારી મહત્ત્વાકાંક્ષા, આપણે જેને કર્મભૂમિ અને દેવભૂમિ કહી કહીને ફુલાઈએ છીએ તે, આપણા આ ભારતવર્ષનું કલ્યાણ કરવાની છે. આપણે એવો પણ ભ્રમ ન સેવીએ કે કોઈ પણ રાજનૈતિક સંદેશો એને આધ્યાત્મિક પાયો ન મળ્યો હોય ત્યાં સુધી આપણી આ પુણ્ય-ભૂમિનું કદી હિત સાધે અથવા કદી તેમાં ઓતપ્રોત થઈ શકે. એ સંદેશાએ જે ટકવું હશે અને દેશનાં દૂર દૂર આવેલાં ગામડાંમાં પહોંચવું હશે તો એણે એ પાયા પર સ્થિર થયા વિના ચાલવાનું નથી. આ મુદ્દો હવે મને આ સભાના પ્રમુખે કરેલી અપીલનો જવાબ આપવાનો અવસર આપે છે. તેમણે કહ્યું હતું કે તમે રાજકારણ ઉવેખ્યું જણાય છે પણ પછી પોતાની ભૂલ સુધારેલી. તેમણે કહેલું : “ના, એવું નથી થયું.” એ સુધારો મને મંજૂર છે. મેં રાજકારણને ઉવેખ્યું નથી. પરંતુ દેશબંધુ દાસને પડખે બેસવાનો અને લોકમાન્ય ટિળક સાથે તથા આપણા ઘણાખરા નેતાઓ સાથે અનેક વાર ગોષ્ટિઓ કરવાનો લહાવો મને મળેલો હોઈ, મારા ખ્યાલ પ્રમાણેની ભારતની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાનું રહસ્ય હું પામી ગયો છું. અને એને આધારે અત્યારે હું રાજકારણનું આધ્યાત્મિકતામાં રૂપાંતર કરવાના પ્રયાસમાં મારો સમય વિતાવું છું. મારે વિશે ગેરસમજ ઊભી થવાનું જોખમ ખેડીને પણ મારે મારા સિદ્ધાંતનું ફરીથી વર્ણન કરવું પડશે. જ્યારે મને પડકાર ફેંકવામાં આવ્યો ત્યારે હું એવું કહેતાં અચકાયો નહોતો કે ખુદ હિંદુસ્તાનને હું આઝાદીની વેદી પર નહીં પણ સત્યની વેદી પર હોમી દઉં એમ છું. આ વસ્તુમાં એક અટપટો મુદ્દો રહેલો છે. તે એ છે કે જે આઝાદીનો સત્ય સાથે મેળ ન બેસે તે આઝાદી આઝાદી જ નથી. આ અટપટા મુદ્દાની વાત બાજુએ રાખો. મેં એ વાક્ય જ્યારે લખ્યું^૧ ત્યારે હું જાણું છું કે કેટલાક મિત્રોને એ કહેલું અને કેટલાકને એણે ગુસ્સે કરેલા. એમાં મારાથી શું થઈ શકે? મને જે લાગતું હોય તે જ હું બોલી શકું. તેમ ન કરું તો હું ખરેખર નકામો બની જાઉં. એટલે આજે જે પ્રસંગ અહીં ફરી ભજવાયો છે એવા પ્રસંગે દેશબંધુ જે સુંદર શબ્દો બોલ્યા હતા તેનો સાચું કહું તો મારે ફરીથી ઉપયોગ કરવો પડશે. એટલે કે, એમને મારે માટે અપાર પ્રેમ હોવા છતાં હું ઈચ્છતો અથવા કહેતો તે નહીં પણ તેમનો આત્મા જેનાથી આકર્ષાતો તે જ વસ્તુ તેઓ કરી શકતા.^૨ કોઈ માનવી એથી વિશેષ કરી ન શકે. અને

૧. પુસ્તક ૩૨, લે. નં. ૨૬૭નો આ ઉલ્લેખ હોવો જોઈએ.

૨. ગાંધીજીની છબીનું એ જ હોલમાં અનાવરણ કરતાં સી. આર. દાસે કહેલું : “મહાત્મા ગાંધીને હું અનુસર્યો તેનું કારણ એ હતું કે મારો આત્મા એમના આત્મા પ્રત્યે આકર્ષાયો. પણ જેના પ્રત્યે મારો આત્મા આકર્ષાય નહીં એવી કોઈ ચીજને માનવાની હું ના પાડવાનો. મહાત્મા માટે મને ઊંચામાં ઊંચો આદર છે, અરે પૂજ્યભાવ છે; પણ મારા આત્માને હું મારા પગ નીચે કદી પણ કચડું નહીં. મહાત્મા આ વસ્તુ જાણતા હતા અને હું માનું છું કે એ જ કારણે એઓ મારે માટે માન ધરાવતા.”

હું જાણું છું કે હું પોતે એથી વિશેષ ન કરી શકું. જે ચીજને રાજદ્વારી કહેવાની તમને દેવ પડી છે તેના પ્રત્યે જ્યારે મારો આત્મા આકર્ષણે ત્યારે હું કોઈ આમંત્રણની રાહ નહીં જોઉં, હું પોતે જ એની આગેવાની લઈશ. પણ ત્યાં સુધી મારે દેશબંધુ અને એમના પુરોગામીઓએ આપણને સાંપેલા આધ્યાત્મિક ખજાનાઓ ઉપર ચિંતનમનન કરીને જ સંતોષ માનવો પડશે. અને એવી જ માન્યતા ધરાવવાનું ચાલુ રાખવું પડશે કે પશ્ચિમના લોકોએ આપણને એમના દેશોમાંથી આણી આપેલી બધી જ રાજનીતિઓ ત્યાં ગમે તેટલી સારી હશે તોપણ આપણા દેશમાં જે આપણે એમને આધ્યાત્મિકતાનો પટ ન આપી શકીએ તો કચરો બની જવાની છે.

અને આજે હું મારું એક સદ્ભાગ્ય માનું છું કે મદ્રાસમાં મારું રહેવાનું પૂરું થવા આવ્યું છે એ ટાંકણે, જેની સ્મૃતિને હું પ્રિય અને આત્મીય ગણું છું તેવી વ્યક્તિની છબી ખુલ્લી મૂકવાનો આ લહાવો મને મળ્યો છે; એટલું જ નહીં પણ એ નિમિત્તે, દેશબંધુ જે ધર્મકાર્યને માટે જીવ્યા અને જેને કાળે એમણે પોતાના પ્રાણ આપ્યા તે ધર્મકાર્યને હું જે રીતે સમજું છું તે રીતે પણ સમજાવવાનો મને લહાવો મળ્યો. આ છબી ખુલ્લી મૂકતાં મને ઘણો જ આનંદ થાય છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૦-૯-૧૯૨૭

૪૨૮. મદ્રાસમાં સેન્ટ ટોમસ માઉન્ટમાં ભાષણ

સપ્ટેમ્બર ૯, ૧૯૨૭

બહેનો અને ભાઈઓ,

તમે મને આ માનપત્રો^૧ આપ્યાં અને થેલી આપી તે બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. અત્યારે મારી પાસે સમય બહુ થોડો છે ત્યારે બધાં માનપત્રો વાંચવાનો તમારો અધિકાર જતો કરીને તમે મારો સમય બચાવ્યો તે બદલ પણ હું તમારો આભાર માનું છું. હું સંઘમનું તથા એની કલ્યાણકારી જાહેર પ્રવૃત્તિઓનું અભિવાદન કરું છું. તમે કેટલીક શાળાઓ ચલાવો છો, સફાઈકામ કરો છો અને તમારી શેરીઓમાં દીવા પણ પ્રગટાવો છો, એ મારા ખ્યાલમાં આવ્યું. જનસેવાનું આ કામ સાચી દિશામાં છે એમાં સંદેહ નથી, પણ હું આશા રાખું છું કે એ બધી રીતે સંપૂર્ણ હશે. સફાઈકામ છેક તળિયેથી ન થયું હોય તો કેટલીક વાર લાભ કરતાં હાનિ વધારે કરે છે. સારી રીતે કરેલી વસ્તુઓમાંથી જ સ્થાયી અને લાભદાયી સેવાઓ ઊભી થાય છે. તમે રૅટિયાનું કામ ઉપાડ્યું છે એ જાણીને પણ મને આનંદ થાય છે. આશા રાખું છું કે તમે બધા રૅટિયા નિયમિત ચાલતા રાખશો, અને તેમને સારી હાલતમાં પણ રાખશો. આ વિસ્તારના એકે-એક રહેવાસી માટે ખાદીનાં કપડાં ન પહેરવાનું હું કોઈ કારણ જોતો નથી.

જે દાડની લતે ચડેલા કોઈ ભાઈઓ અહીં હોય તો હું આશા રાખું છું કે એ લત છોડી દેવા તમે એમને આગ્રહ કરશો. દાડ નહીં પીનાર ભાઈઓને મારી સલાહ છે કે તેઓ તેમના

૧. આ માનપત્રો જૈન કોમ, સામાન્ય જનતા અને પોડુ જન ઊચ્ચિયાર સંઘમ્ (સમાજ સેવા સંઘ) તરફથી આપ્યાં હતાં.

દારૂ પીનાર પડોશીઓ પાસે જાય અને તેમને સમજાવી પટાવીને એ ભૂડી લતમાંથી છોડાવે. એથી આગળ જઈને હું એમ ઈચ્છું છું કે તમે એવું એક આંદોલન ઉપાડો, જે દેશમાં સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ અમલમાં આવતાં સુધી બંધ ન પડે.

જૈન ભાઈઓએ મને માનપત્ર આપ્યું તેથી હું રાજી થયો છું. એમને પણ હું તો કહું છું કે અન્યારના સંજોગોમાં અહિંસાના સિદ્ધાંતનો સૌથી વ્યાપક અમલ કેવળ રૅટિયા દ્વારા જ શક્ય છે. એની પાછળની કલ્પના અને એનો હેતુ દેશના સૌથી દૂરના ગામડાને તથા સૌથી વધારે જરૂરતવાળા લોકોને લાભ આપવા માટે છે. ભૂખે મરી રહેલા કરોડો લોકોને આવરી લેતાં અહિંસા અને પ્રેમ કરતાં વધારે ગહન અને વધારે ઝડપી અહિંસા અને પ્રેમ બીજે કયાં હોઈ શકે!

તમારાં બંધાં માનપત્રોમાં અસ્પૃશ્યતાનો ઉલ્લેખ થયેલો જોઈ મને આનંદ થાય છે. હું આશા રાખું છું કે તમે ઓછામાં ઓછા સમયમાં આ શાપથી તમારી જાતને મુક્ત કરી દેશો. અમુક માબાપને પેટ જન્મવાને કારણે એક પણ માનવપ્રાણીને અસ્પૃશ્ય ગણવાની પ્રથાને કોઈ પણ ધર્મ સાંખી શકે નહીં.

હમણાંનો હું બાળલગ્નો અને બાળવિધવાઓ પ્રત્યે શ્રોતાઓનું ધ્યાન ખેંચતો રહું છું. આ સંબંધમાં માબાપો પોતાનાં સંતાનો પ્રત્યેની પોતાની ફરજો સમજી લે એ માટેનો સમય પાકી ગયો છે. કુમળી વયની કન્યાઓનાં લગ્ન કરી નાખવાં એ વાજબી વસ્તુ ન હોઈ શકે. તેમ એવી દીકરીનો કહેવાતો વર મરી જાય ત્યારે એને વિધવા ગણવી એ પણ વાજબી ન હોઈ શકે. પોતાના પરિવારમાં આવી જે કોઈ બાળવિધવાઓ હોય તેમનાં લગ્ન કરાવી આપવાં એ દરેક માબાપની અનિવાર્ય ફરજ છે. વળી દક્ષિણ દેશમાં તો દેવદાસી નામની અનીતિમાન અને અમાનુષી સંસ્થા પણ છે. આપણે સીતાના ઉપાસક હોવાથી આપણી પાસેથી એવી અપેક્ષા રખાય છે કે આપણે આપણા નારી સમાજને સન્માનીયું. તે મુજબ જ આપણે આપણા નારી સમાજનું સન્માન કરવું હોય તો આપણા સમાજના આ કલંકને આપણે ભૂંસવું જ રહ્યું.

તમે જાણો છો કે આજે રાત્રે હજી મારે મદ્રાસ છોડવાની તૈયારી કરવાની છે એટલે જે મહત્ત્વની બાબતો પર તમારે ધ્યાન આપવાનું છે તે વિશે કશું વિશેષ કહેવાની તમે મારી પાસેથી આશા રાખશો નહીં. આના જેવી મોટી સભાઓમાં મેં એવો રિવાજ રાખ્યો છે કે આ થેલીમાં ફાળો નહીં આપનાર અહીં હાજર હોય તેવાં ભાઈબહેનોની જે ઈચ્છા હોય અને જે તેઓ ખાદીમાં માનતાં હોય તો તેમને યથાશક્તિ પાઈપૈસો આપવાની તક આપવી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૦-૯-૧૯૨૭

૪૨૯. મદ્રાસમાં હિન્દુને મુલાકાત

સપ્ટેમ્બર ૯, ૧૯૨૭

જે હું છેતરાયો ન હોઉં તો એટલું કહું કે ખાદીનો જુસ્સો સ્થિર થયો છે.

મદ્રાસના પોતાના મુકામ દરમ્યાન પોતાના મન પર પડેલી છાપનો ટૂંક સાર મહાત્મા ગાંધીએ આ શબ્દોમાં હિન્દુના પ્રતિનિધિને કહ્યો. . . .

મદ્રાસમાં લગભગ બધે જ હું ખાદી વિશે બોલ્યો હોવા છતાં, જે હું મારી જાતને છેતરતો ન હોઉં તો, શ્રોતાઓ એનાથી સહેજ પણ કંટાળ્યા હોય એમ મને લાગ્યું નથી અને ખાદી નહીં પહેરીને આવેલા એકેએક જણે અચૂક માફી માગી છે. નાણાં આપવાની બાબતમાં પણ લોકોનો જવાબ સંતોષકારક રહ્યો છે અને ખાદીનું વેચાણ ઉત્સાહપ્રેરક રહ્યું છે.

અંગત સ્નેહભાવ બાબતમાં તો મારે કશું કહેવાનું હોઈ જ ન શકે. છેક ૧૮૯૬ના દૂરના સમયમાં પણ મદ્રાસે મને એવા પ્રેમભાવથી નવાજ્યો હતો કે જેની મેં સહેજ પણ અપેક્ષા રાખી નહોતી અને જેને માટે હું બિલકુલ લાયક નહોતો. મદ્રાસની તે મારી પ્રથમ જ મુલાકાત હતી અને મારે અંગત ઓળખાણ કોઈનું પણ નહોતું. મદ્રાસે મારી સાથે પૂરા વિશ્વાસથી કામ લીધું હતું.

હું આશા રાખું છું કે મદ્રાસના નાગરિકો આગામી કોંગ્રેસ માટેની તૈયારીઓ છેક છેલ્લી ઘડી સુધી મુલતવી નહીં રાખે. કોંગ્રેસ અધિવેશન ભરાતાં પહેલાં અહીં બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણેતર ઝઘડો જે નહીં થાય તો સર બ્રિજેન્દ્રનાથ સીલે કહેલી દક્ષિણના લોકોમાં શાણપણ હોવાની વાતની તેઓ વ્યવહારુ સાબિતી આપશે. અલબત્ત, ખાદીની બાબતમાં તો મારી ધારણા છે કે કોંગ્રેસ સપ્તાહ દરમ્યાન અહીંના લોકો પોતાની ખાદીભક્તિનો ઘણો સારો પરચો આપશે.

આ પછી હિન્દુના પ્રતિનિધિએ મહાત્માજીને પૂછ્યું કે હમણાં હિંદુસ્તાનના લોકોનાં મગજને ઉશ્કેરી રહેલા મિસ મેયોના પુસ્તક^૧ વિશે આપ શું માનો છો? તો મહાત્માજીએ જવાબ આપ્યો:

ભારે દબાણ અને મુશ્કેલી વચ્ચે મિસ મેયોના પુસ્તકનું એક વિસ્તૃત અવલોકન મેં હમણાં જ પૂરું કર્યું છે. કલમ ઉપાડતાં મને ઘણો વસવસો થયો, છતાં મેં એ લખ્યું તેનું કારણ એ હતું કે ઘણા પત્રલેખકો મને આગ્રહ કરતા હતા કે મારો પોતાનો અભિપ્રાય મારે જાહેર કરવો જોઈએ. આ પુસ્તક વાંચવાનો સમય કાઢવાનું મને ખરેખર પાલવે એમ નહોતું. પણ જ્યારે મેં જોયું કે લોકોએ માગેલો અભિપ્રાય આપ્યા વિના ચાલે એમ નથી ત્યારે એ પુસ્તક હું આદિથી અંત સુધી વાંચી ગયો. અને વાંચ્યા પછી મને આનંદ થાય છે કે મેં એ વાંચ્યું તે સારું થયું, કારણ કે મને વાંચતાં લાગ્યું કે આનો તો ઠીક વિગતે જવાબ મારે જ આપવો પડશે. મારાં લખાણોનો આ બહેને બહોળો ઉપયોગ કર્યો હોવાથી એના પુસ્તક વિશે મારો નિખાલસ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાની જનતા પ્રત્યે તથા એના પ્રત્યે મારી ફરજ હતી.

આ લેખ^૨ યંગ ઇન્ડિયામાં આવવાનો છે, એટલે એની વિગત હું તમને અત્યારે કહી દઉં એવી અપેક્ષા તમે ન રાખી શકો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૦-૯-૧૯૨૭

૧. મધર ઇન્ડિયા નામનું પુસ્તક.

૨. જુઓ “ગટર મુકાદમનો રિપોર્ટ”, ૧૫-૯-૧૯૨૭.

૪૩૦. મીરાંબહેનને તાર

કડલોર,
સપ્ટેમ્બર ૧૦, ૧૯૨૭

મીરાંબાઈ

સત્યાગ્રહ આશ્રમ, વર્ધા

પ્રભુનો પાડ કે તું [તાવથી] છૂટી. પૂના સંબંધી પત્ર મળ્યો નથી. જમનાલાલજી જે કંઈ કહે અને આજ્ઞા કરે તે મુજબ કરજે.

ખાર

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ તાર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૨૭૩; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૪૩૧. કડલોરના ખ્રિસ્તી યુવક સંઘમાં ભાષણ

સપ્ટેમ્બર ૧૦, ૧૯૨૭

અધ્યક્ષ મહાશય તથા દોસ્તો,

તમારા માનપત્ર બદલ તથા ખાદી નિધિ માટે વિદ્યાર્થીઓ વતી અર્પણ થયેલી આ થેલી બદલ પણ તમારા સૌનો હું આભાર માનું છું. રેવરન્ડ મિ. લૅન્ગેએ મને તમારી સમક્ષ બોલવા કહ્યું છે તે વિષય છે : વ્યક્તિએ - પુરુષે તેમ જ સ્ત્રીએ - પોતાનો વિકાસ કેવી રીતે કરવો કે જેથી તે તેનો પોતાનો તથા તેની આસપાસના લોકોનો ઉત્કર્ષ સાધી શકે. અને આ વિષય સૂચવતાં એમણે મને કહ્યું હતું કે જે આપ સંતોની કોઈ સભાને સંબોધવાની ઉમેદ રાખશો તો આપને ઘોર નિરાશા સાંપડશે. મેં આવી કોઈ ઉમેદ રાખી નથી એટલે મારે માટે નિરાશ થવાનો કોઈ સવાલ નથી. પણ તમે બધા જે સંતો હોત તો, ખસૂસ, મને ઘણી મૂંઝવણ થઈ હોત. કેમ કે હું પોતે એક અતિ અપૂર્ણ માનવી હોઈ, અને આ મારી વાત શિષ્ટાચારની ભાષા નથી પણ સત્ય હકીકત છે, એટલે હું કંઈકે ઉપયોગી ભાષણ કરી શકું તો તે મારા જેવાં અપૂર્ણ સ્ત્રીપુરુષોની સભા સમક્ષ જ કરી શકું. પણ હું એટલું જરૂર કબૂલ કરું છું કે હું નિરંતર, ક્ષણે ક્ષણે, પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા મથી રહ્યો છું અને એ જાણીને હું શાંતિ અનુભવું છું કે હું એવાં અપૂર્ણ સ્ત્રીપુરુષોની સભા વચ્ચે આવ્યો છું જેઓ મારી માફક જ પૂર્ણતા માટે મથી રહ્યાં છે. મને એ જાણીને સાંત્વન મળે છે કે આ સ્ત્રીપુરુષો પૈકી ઘણાંને એમના પુરુષાર્થમાં સફળતા મળેલી છે અને તેથી જે મારા પુરુષાર્થ પાછળ ભક્તિ અને નિષ્ઠા હોય તો એમના જેવી સફળતા મને ન મળવા માટે કશું કારણ નથી. અને મને લાગે છે કે મારા આ પુરુષાર્થ દરમ્યાન મને કેટલાંક ગૂઢ રહસ્યોનાં દર્શન થયાં છે અને મને મળતા સૌ કોઈને હું આ રહસ્યો બને એટલી સારી રીતે સમજાવવા કોશિશ કરી રહ્યો છું. અને એમાંનું એક રહસ્ય એ છે કે ખરું

જેતાં વ્યક્તિના વિકાસ અને સમૂહના વિકાસ વચ્ચે કશો જ ફરક હોતો નથી, એટલે સમૂહના વિકાસનો બધો આધાર વ્યક્તિના વિકાસ પર રહે છે અને તેથી જ અંગ્રેજી ભાષામાં પેલી સુંદર કહેવત પડી છે કે સાંકળ એની નબળામાં નબળી કડી કરતાં વધારે મજબૂત હોતી નથી. એટલે આ લોકોક્તિના સત્યને આપણે પૂરેપૂરું સમજી લઈએ તો આપણને ખ્યાલ આવશે કે આ સભામાં બેઠેલો એક પણ છોકરો પોતાની જાતને બીજા છોકરાથી અલગ પાડીને પોતાને એમનાથી પર માનવાની ખ્યાલિશ રાખી શકે નહીં. જ્યારે હું મારા શાળાના દિવસો યાદ કરું છું ત્યારે એવા છોકરા આબેહૂબ મારા સ્મરણમાં આવે છે જે એમના વર્ગમાં હોશિયાર મનાતા હોવાને કારણે ધમંડ રાખતા. અને કેટલાક સમતગમતમાં પાવરધા હોવાને કારણે તથા શારીરિક શક્તિમાં ચડિયાતા હોવાને કારણે બાકીનાઓ ઉપર દાદાગીરી કરતા. પણ થોડા વખત પછી મને એ પણ જાણ મળ્યું કે એમના અહંકારે એમનો વિનાશ નોતર્યો. કેમ કે પેલા નબળાઓએ એમનું ગુમાન જાેઈ લીધું, એટલે પછી એમને અલગ પાડ્યા અને અસ્પૃશ્ય ગણ્યા. આ રીતે એ ધમંડી અને ગુમાની છોકરાઓએ વાસ્તવમાં પોતાના જ હાથે પોતાની ધોર ખોદી. એટલે વ્યક્તિના વિકાસની પ્રથમ શરત બને એટલી નમ્રતા ધારણ કરવી એ છે. અને હાલના જમાનામાં આપણા પોતાના દેશમાં જે એમ દેખાતું હોય કે કેટલાક લોકો એમની તુમાખીમાં પોતાની જાતને ચડિયાતા ગણે છે અને બીજાને દરજ્જામાં પોતાના કરતાં નીચા ગણે છે અને વળી બીજાને એથીયે અસ્પૃશ્ય અને અનુપસાર્ય ગણે છે, તો આ કલહથી અળગા ઊભા રહી એને નિહાળનાર લોકો જાેઈ શકે છે કે આવી તુમાખી રાખનાર લોકો પણ એમની પોતાની જ ધોર ખોદી રહ્યા છે. આ ઉપરથી તમે જાેશો કે વ્યક્તિ અને સમૂહ વચ્ચે પરસ્પર સંપૂર્ણ સુમેળ રહેલો છે, અને તેથી દેશની સેવા તથા મહાન કાર્યો કરવા ઈચ્છનાર યુવકયુવતીઓને, વિદ્યાર્થીઓને, હું હમેશાં કહું છું કે “સૌ પ્રથમ તમારી જાતની સંભાળ રાખો, અને તમારાં તનમનને સેવાનાં સારાં સરખાં સાધન બનાવી લો.” હું માનું છું કે જ્યાં સુધી યુવકયુવતીઓ કોરે પાને એટલે કે હૃદયશુદ્ધિથી આરંભ ન કરે ત્યાં સુધી કોઈ પણ યુવક કે યુવતી સમાજની સેવા કરી શકે એ તદ્દન અસંભવિત વસ્તુ છે. પણ આપણાં હૃદય શુદ્ધ હોવાં જાેઈએ એમ કહેવું તો સહેલું છે, પરંતુ હૃદયની શુદ્ધિ હાંસલ કરવી એ એટલું સહેલું નથી. અને તેથી, ઈસાઈ ધર્મ પોતાની જીવન-યોજનામાં જાેને ‘નવ જન્મ’ કહે છે તેનો પ્રબંધ કરેલો છે. હિંદુ જીવન યોજનામાં આને માટે ‘દ્વિજ’ એટલે બે વાર જન્મેલો એવો શબ્દ વપરાય છે. આ દ્વિજ શબ્દનો અત્યારે જે અર્થ થઈ રહ્યો છે તે તો ભાષાનો વ્યભિચાર છે. અને મારા પરિચયમાં આવેલા ઘણા ઈસાઈઓમાં આ નવા જન્મે પણ એવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે જે એ શબ્દ પહેલવહેલો વપરાયો ત્યારે કદી અસ્તિત્વમાં નહોતું. એ નવો જન્મ કોઈ બાહ્ય સંજોગોમાંથી થતો નથી, તેમ મોં વડે કરેલી હિમાયતથી પણ થતો નથી. એ તો વ્યક્તિની અંદર થતું એવું પરિવર્તન હોય છે જે દોષરહિત હોય છે. એ એવું પરિવર્તન હોય છે જેના તરફ વ્યક્તિનું પોતાનું ધ્યાન જાય છે એટલે એના પડોશીઓનું ધ્યાન પણ જાય છે. એ હૃદયનું પરિવર્તન હોય છે, એટલે એની બોલીને જાહેરાત કરવાની જરૂર નથી. અને આવું સંપૂર્ણ પરિવર્તન ત્યારે જ સિદ્ધ થઈ શકે જ્યારે અંતરની પ્રાર્થના સતત ચાલુ હોય અને વ્યક્તિએ પોતાની અંદર બિરાજતા શક્તિસ્વરૂપ આત્માના અસ્તિત્વનો ચોકસા અને જીવંત સ્વીકાર કર્યો હોય. આ વાતને અમે ભક્તિયોગના નામથી ઓળખીએ છીએ અને એનું અંગ્રેજી કરીએ તો એનો અર્થ ભક્તિ દ્વારા ઈશ્વર સાથે અનુ-સંધાન કરવું એવો થાય. અને આ યોગ જીવનના આરે આવી પહોંચેલા ઘરડા માણસને માટે

નેટલો શક્ય છે તેટલો દસ વરસના નાના છોકરા માટે પણ શક્ય છે. અને જ્યારે આવું પરિવર્તન ખરેખર આવી ગયું હોય છે ત્યારે એમાંથી પાછા હકવું અશક્ય થઈ જાય છે. પણ ઘણી વાર એવું બને છે કે પોતાનામાં આવું પરિવર્તન થયેલું જ્ઞાનાર સ્ત્રી કે પુરુષ વ્યક્તિ સૂક્ષ્મ આત્મ-વંચનામાં પડે છે એટલે સહેલો રસ્તો શોધવા આપણે જેને 'પીછેહઠ' કહેવામાં આવે છે તેનો આશરો લઈએ છીએ. પણ હકીકતમાં બન્યું એવું હોય છે કે આવા કિસ્સામાં આ કહેવાતું પરિવર્તન કદી સાચું પરિવર્તન નહીં પણ એક ભ્રમણા જ હોય છે. અને આ હકીકતની કબૂલાત સ્ત્રી કે પુરુષને તાજગી અને નમ્રતા બક્ષે છે, જ્યારે મારામાં પરિવર્તન આવી ગયું છે એવું કહેવા માંડનાર છોકરો કે છોકરી આત્મભ્રાંતિમાં ફસાયેલાં જીવામાં આવે છે. માટે જ્યારે પણ આપણું મન આવું કોઈ ઊર્ધ્વગામી વલણ કે વૃત્તિ અનુભવે ત્યારે આપણે આધ્યાત્મિક પરિવર્તનની આશા જરૂર સેવીએ, પરંતુ આપણો પુરુષાર્થ બંધ ન કરીએ. અહંકારના માર્યા "હું પાપમાંથી પાર ઊતરી ગયો છું, હવે મારું પતન સંભવે જ નહીં" એવું પોતાની જાતને કહેવાને બદલે આપણે આપણી જાતને નમ્ર ભાવે એમ કહેવું જોઈએ કે "મને કશી ખબર નથી, મારે હમેશાં સાવધ રહેવું જ જોઈએ." ઈશ્વરે માણસ જાતને એવું અફર વચન આપ્યું છે કે વ્યક્તિએ પોતાની ઉન્નતિ માટે કરેલા એક પણ પ્રયાસનું કદી યોગ્ય ફળ મળ્યા વગર રહેતું નથી. પણ એ હકીકતનું મને દુઃખદ ભાન છે કે આ બધું હું મારી સમક્ષ બેઠેલા નવલોહિયા યુવકોને કહી રહ્યો છું, પણ મારા કહેવાની મતલબ એમને સ્પષ્ટ સમજાતી નથી. હું એ હકીકતનો બોજો વહી રહ્યો છું કે હું વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ એવી ભાષામાં બોલી રહ્યો છું જે એમને માટે લગભગ અજાણી છે. અહીં અંગ્રેજી ભાષાનો સવાલ નથી, પણ હું એવો ભાષાપ્રયોગ કરી રહ્યો છું જે સમજવાની એમની શક્તિ નથી. ખુદ ઈશ્વર શબ્દે પોતાનો જીવંત પ્રભાવ, પોતાનો ચમત્કારિક અર્થ ગુમાવેલો છે. માત્ર થોડા મહિના પહેલાં મારે એક અત્યંત બુદ્ધિશાળી અને કંઈક અંશે વિદ્વાન નવજવાન સાથે વાતચીત થયેલી તે મને યાદ આવે છે. એણે કહેલું : "આપ કેટલીયે વાર ઈશ્વર વિશે બોલો છો ને લખો છો, પણ મારે આપની આગળ કબૂલ કરવું જોઈએ કે આપ જે કહો છે એનો પડઘો મારા પોતાના હૃદયમાં પડતો મને દેખાતો નથી." ઈંગ્લાંડના એક અત્યંત જાણીતા દૈનિક સાથે સંકળાયેલા એક અંગ્રેજ મિત્રે મને થોડા જ દિવસ પહેલાં એક સંદેશો પાઠવેલો. તેમાં અસ્પૃશ્યતા, દારૂબંધી અને સમાજસુધારાના મારા કાર્યની પ્રશંસા કરી હતી, પણ જેને એ યંગ ઇન્ડિયાનાં પાનાંમાંનો ઈશ્વરનો સ્પર્શ કહે છે તેનાથી એમને ભારે નફરત થાય છે. અને મને કહેવા દો કે આ અંગ્રેજ મિત્ર કોઈ મામૂલી માણસ નથી પણ એક સૌથી ઊંચું નૈતિક ધોરણ જાળવનાર માણસ છે. તેઓ એક પરગણુ જીવ પણ છે. એ જ રીતે આ નવજવાન હિંદવાસી પણ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા નિરંતર પ્રયાસ કરી રહ્યો છે. હું એના સતત સંપર્કમાં છું એટલે જાણું છું કે તે અત્યારે હયાત છે. પરંતુ બંને જણ માને છે કે આ જગતમાં જે કંઈ મહત્ત્વનું છે તે તો કેવળ માનવીનો પુરુષાર્થ જ છે. પુરુષાર્થથી વધારે ઓછી બીજી કોઈ ચીજની જરૂર નથી. આની સામે હું એટલું જ કહી શકું કે ઓછામાં ઓછા ૪૦ વરસના રાતદિવસના સમજાપૂર્વકના પુરુષાર્થનો મારો અનુભવ મને એમ શીખવે છે કે માનવીનો પોતાનો પુરુષાર્થ તદ્દન આવશ્યક હોવા છતાં, પુરુષાર્થ એકલો માયાજાળ છે. પેલા જીવંત ઈશ્વરની જીવંત કૃપા વિના માનવીનો એ બધો જ પુરુષાર્થ ધૂળ જેવો થઈ જાય છે. મારા અત્યંત પ્રિય મિત્રોના દાખલા હું જાણું છું. એમના માનવા પ્રમાણે પોતાના પુરુષાર્થ વડે તેઓ પોતાનું જીવન ઉન્નત બનાવી શક્યા હતા. પણ એઓ જોઈ શક્યા, અને મારા પણ ધ્યાનમાં આવ્યું, કે એમનો

પુરુષાર્થ પ્રભુની આ જીવંત કૃપાથી પાવન નહીં થયેલો હોવાથી તેઓ પણ વારમાં જીવતી કબરો બની ગયા. પોતે ક્યાં છે એની એમને ખબર પડે તે પહેલાં જ તેઓ સૂક્ષ્મ પ્રલોભનોથી ઘેરાઈ ગયા અને પછી એમને લાગ્યું કે હવે તો આ જાળમાંથી છટકાય એમ જ નથી. એટલે તમને મારી ભાષા સમજાય કે ન સમજાય, ઈશ્વર શબ્દનો અર્થ તમારા સમજવામાં આવે કે ન આવે, આ દેશનાં જુવાનિયાં માટે ખરેખર મારી પાસે બીજા કોઈ સંદેશો નથી. તમારી પોતાની અલ્પ બુદ્ધિથી નહીં છેતરાતાં, ઈશ્વર છે એવું એકે અવાજે પોકારતા દુનિયાની ભિન્ન ભિન્ન આબો-હવાઓમાં વસતા, દુનિયાના તમામ દેશોમાં વસતા મનુષ્યોના અનુભવોમાં થોડી ઠાઠા ભર રાખજો. હું તમને કહું છું, મારા તરફથી બાંધધરી આપું છું કે જે તમે ધીરજ કેળવશો અને એ શ્રદ્ધાને કામે લગાડશો, એટલે કે જે તમે એવી માન્યતાને વળગી રહેશો કે ઈશ્વર તમારી અંદર હાજરાહજૂર બેઠેલો છે તો, તમારી પ્રકૃતિ ગમે તેવી હોય, તમારી બુદ્ધિ તમારી આ શ્રદ્ધા સામે બળવો કરતી હોય, તમારી આસપાસના સંજોગો ગમે તેવા હોય, તમે જે ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં શ્રદ્ધા રાખશો, તમે જે એ શ્રદ્ધાને વળગી રહેશો, તો તમે જોશો કે કોઈક દિવસ એ શ્રદ્ધા તમારે માટે એક જીવંત સત્ય બની જશે અને તમારા રક્ષણની એ સલામત ઢાલ બની રહેશે. આ પ્રકારની શ્રદ્ધા તમારે માટે શું કરી શકે એ તમારે જાણવું હોય તો મારું કહ્યું કાને ધરજો. હું તમને જે કહી રહ્યો છું તેમાંથી થોડું પણ સમજવામાં ઈશ્વર તમને સહાય કરે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૨-૯-૧૯૨૭

૪૩૨. કડલોરની જાહેર સભામાં ભાષણ^૧

સપ્ટેમ્બર ૧૦, ૧૯૨૭

મિત્રો,

આ તમામ માનપત્રો જેમાં આજે સવારે મને મળેલું મ્યુનિસિપાલિટીનું માનપત્ર પણ આવી જાય છે, તેને માટે તથા મને ભેટ અપાયેલી આ થેલીઓ માટે હું તમારો આભાર માનું છું. કેટલાક ભાઈઓએ કાલે રાત્રે મને અને મારી સાથે ગુસાફરી કરી રહેલા બીજા લોકોને ઊંઘવા દીધા નહીં અને મારા સાથીઓનાં તો જીવન પણ મુશ્કેલ બનાવી દીધાં. આ ભાઈઓ પૈકીના જેઓ અહીં આવ્યા છે તેમને ઉદ્દેશીને મારે થોડા શબ્દો કહેવા છે. ગાડી જ્યાં થોડો સમય ઊભી રહી એવાં ત્રણ સ્ટેશનોએ એમણે ગાડીને લગભગ ઘેરો ઘાલ્યો. એમણે હઠ પકડી કે મારે બારીએ આવવું જોઈએ. બીજી બાજુ, મેં પણ હઠ લીધી કે એમના દુરાગ્રહને વશ ન જ થવું. એટલે તેઓ રોષે ભરાયા, લાલપીળા થઈ ગયા, અને એ રોષ એમણે ચોતરફના મચાવેલા ભયંકર ઘોંઘાટથી મને બચાવવા મથી રહેલા ભાઈઓ ઉપર ઠાલવ્યો. થાકી જવાને કારણે મેં મારી પથારી પર લંબાવ્યું હતું, પણ આ કાન ફાડી નાખે એવા અવાજથી હેરાન થતો હોવાથી બધો સમય હું

૧. યંગ ઇન્ડિયાએ આ ભાષણ “શ્રી સ્પીચીઝ (ત્રણ ભાષણો) એવા મથાળા હેઠળ છાપ્યું હતું. અહીં છાપેલો પહેલો અને છેલ્લો ફકરો હિન્દુના ૧૨-૯-૧૯૨૭ના અંકમાંથી લીધો છે.

જાગતો રહ્યો હતો. કોઈ કોઈ વાર તો એ કહેવું પણ મુશ્કેલ બનતું હતું કે આ તે પ્રેમનો અવાજ છે કે નરી ગુંડાગીરી છે? હું જાણું છું કે જો હું ઊંચીને બારીએ ગયો હોત તો મારા આ રક્ષકો રાજી થયા હોત. પણ એ માગણી પ્રમાણે વર્તવું મારે માટે ખરેખર અશક્ય હતું, એટલે મારા પર ખ્યાર વરસાવનાર લોકોને મારી વિનંતી છે કે તેઓ કૃપા કરીને મને હેરાન ન કરે, છેવટે મારો રાત્રીનો આરામ તો ન જ બગાડે. એવી પળવાણીને હું સાચો ખ્યાર માનતો નથી. એ તો આંધળો ખ્યાર કહેવાય, જે એના વરસાવનારને તેમ જ એના ઝીલનારને બંનેને હાનિ પહોંચાડે છે. મારા આ આંધળા ચાલકોને મારી સલાહ છે કે તેઓ અહીં આવતાં રસ્તામાં મેં વાંચેલા પેલા સુંદર સૂત્રને અનુસરે : “તમે ગરીબોને ચાહો એટલે તે ગાંધીને ચાહવા બરાબર થશે.” હું તમને ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે આ વિરાટ શ્રોતાસમુદાયમાં ઉપસ્થિત થયેલાં ગરીબ સ્ત્રીપુરુષો કરતાં કેટલાંય વધારે ગરીબ લાખો સ્ત્રીપુરુષો આ દેશમાં પડ્યાં છે. હું ઈચ્છું છું કે તમે આ વાતને યાદ રાખજો કે મારે ઘણાં આકરાં કષ્ટ વેઠવાં પડતાં હોવા છતાં હું આ પ્રવાસ ખેડી રહ્યો છું, મારા કેટલાક દાક્તર મિત્રોની ચેતવણીઓ છતાં હું આ સાહસ કરી રહ્યો છું. પણ મને લાગે છે કે મારા અંતરના અવાજની પ્રેરણાથી મેં આ યાત્રા માથે લીધી છે. આ ઈલાકામાં અનેક સ્થળોએ પૈસા ઉઘરાવવામાં હું નિમિત્ત બનેલો છું. આ પૈસા હમણાં મેં જેમને વિશે તમને વાત કરી તેમને માટે ઉઘરાવવાયા છે. ઉઘરાવાયેલો એક રૂપિયો એટલે ગામડાંમાં ૧૬ ગરીબ કાંતનારીઓ માટેનો ખોરાક. મેં એ વાત જાણવા પ્રયત્ન કર્યો કે વિવિધ સ્થળોએ એકઠી કરેલી આ થેલીઓ સ્વીકારવા મારે જાતે જે તે સ્થળે ગયા વિના જ એ થેલીઓ મને પહોંચાડી શકાય કે કેમ, તો માલૂમ પડ્યું કે એ બને એવું નથી. હું માનું છું તેમ તમે પણ માનજો કે હું ઈશ્વરનું જ કામ કરી રહ્યો છું. અને મને લાગે છે કે તિજોરીમાં મુકાઈ ગયેલી થેલીઓને તિજોરી ખોલીને બહાર કાઢવા માટે મારે એ સ્થળોએ મારી જિંદગીના જોખમે પણ પહોંચવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એટલા માટે તમને બધાને અને સારીયે જનતાને મારી આગ્રહભરી વિનંતી છે કે મારામાં જે થોડી શારીરિક શક્તિ બાકી રહી છે તેને સાચવી રાખવામાં તમે મને સાથ આપો જેથી મેં મારી મેળે વહોરેલી આ ફરજ હું અદા કરી શકું. અને આ એક જ કારણે મેં મારા સહકાર્યકરોને સખત મનાઈ કરી છે કે જે સમયની હું જ્યાં જાઉં ત્યાં બધે જ મારે ઘણી જ જરૂર છે એવો મને આરામનો જે સમય અપાય તે સમયમાં કોઈ પણ વ્યક્તિને મને મળવા માટે કોઈ પણ પ્રકારનું અગાઉથી વચન આપવું નહીં કે સમય આપવો નહીં. તમને અંગત ખુલાસા જેવી લાગે એવી આ વાત છેડવા બદલ તમે મને શમા કરજો. પણ ખરું જોતાં આમાં અંગત જેવું કશું નથી. જેમને માટે હું આ પૈસા ઉઘરાવી રહ્યો છું તે અવાચક લાખો ગરીબોના હિતાર્થે કરેલી એ આજીજી છે. અને એ વાત મને આજે સવારે ખ્રિસ્તી યુવક સંઘની સભામાં નાના છોકરાઓને ઉદ્દેશીને જે સંદેશો હું આપતો હતો તેના પર લાવી મૂકે છે. આજે સવારે હું વ્યક્તિના વિકાસની વાત કરતો હતો ત્યારે મેં કહેવું કે વ્યક્તિનો વિકાસ જો સાચો હોય તો તેનું પ્રતિબિંબ વ્યક્તિ જે સમાજની સભ્ય હોય તેના વિકાસમાં પડવું જોઈએ. અને દરેક આંતરિક પ્રગટીકરણ બાહ્ય પ્રગટીકરણનું રૂપ પકડે જ છે. પોતાનામાં વિકાસની શક્તિ ધરાવનારું બીજા જમીન પર પડતાંની સાથે જ નીચે ઊતરી જાય છે અને થોડા વખતમાં એક સુંદર વૃક્ષના રૂપમાં ખીલી નીકળે છે. સત્ત્વ વગરનું એટલે વિકાસની તાકાત વિનાનું બીજા બહાર ફૂટી શકતું નથી. તે જમીનમાં જ મરી જાય છે. વ્યક્તિઓનું અને પ્રજાઓનું પણ આવું જ છે. જે એમનામાં વિકાસ પામવાની તાકાત હોય, સાચી જીવનશક્તિ હોય, સાચું ચારિત્ર્યબળ

હોય, તો તે શક્તિ, તે બળ, કોઈક ચોક્કસ, દેખાય એવાં, બાહ્ય લક્ષણોમાં પ્રગટ થવું જોઈએ. અને આ વિચારસરણી મુજબ બોલતાં છેક ૧૯૧૮માં મેં એક શોધ કરી — અથવા કહો કે જૂની શોધ તાજી કરી. અને તે એવી કે હિંદુસ્તાન ખરેખર એક સુગ્રથિત સમાજ હતો અથવા એક રાષ્ટ્ર હતું એટલે જ આ સમાજનાં અંગો, વ્યક્તિઓ પણ એક જ વિચારથી પ્રેરાય અને જો તેમને પોતાના પૈકીનાં સૌથી વધુ દીન અને દવલાં પ્રત્યે દયાની લાગણી હોય, તો તેમણે એ લાગણીનું કોઈ એવું સર્વવ્યાપી પ્રતીક પ્રગટ કરવું જોઈએ જે દરેક પુરુષ અને સ્ત્રી, દરેક બાળક અને બાળકી અપનાવી શકે. અને આ કારણે જ તમે મને થાક્યા વિના રૅટિયાના પેગામને, દરિદ્રનારાયણનો પેગામ માનીને ફેલાવતો તથા એને માટે તમારી વહાલામાં વહાલી ચીજ મને આપવા માગણી કરતો જુઓ છો.

પણ મારે તમારી મ્યુનિસિપાલિટીના માનપત્રના અગત્યના મુદ્દા ઉપર આવી જવું જોઈએ. અહીં બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણેતરો વચ્ચે વિખવાદ ચાલી રહ્યો છે તે તરફ તમે મારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને તેનો ઉકેલ શોધી આપવા મને કહ્યું છે. હું પોતે બ્રાહ્મણેતર હોઈ, મારા પ્રાણ આપવાથી જ આ વિખવાદ દૂર થઈ શકતો હોય તો અબઘડી તે આપવા હું તૈયાર છું. પણ ઈશ્વર તો બહુ કડક હાથે કામ લેનારો માલિક છે. તે આંજી નાખે એવી આતસબાજીથી કદી રાજી થતો નથી. એની ચક્કી સતત ચાલતી હોય છે અને એમાં ઓરાયેલા દાણા પિસાયા વગર રહેતા નથી એ સાચું, પણ એની ગતિ આપણને થકવી નાખે એટલી ધીમી હોય છે. એટલે તમે ઉત્સાહમાં આવી જઈ પ્રાણત્યાગ કરી નાખો એથી કંઈ એ પ્રસન્ન થવાનો નહીં. એ માગે છે બત્રીસ-લક્ષણનો ભોગ. માટે તમારે ને મારે તો એનું નામ રટતાં રટતાં જિંદગીનો બોજો વહે જવાનો છે, આપણને જેટલા દિવસ મળ્યા હોય તેટલા દિવસ જીવી જવાનું છે. થોડા જ દિવસ ઉપર મદ્રાસમાં મેં કહ્યું છે કે તમારી ચર્ચાવિચારણાઓમાં ભાગ લેવા તમે જ્યારે પણ મને બોલાવશો અથવા જ્યારે પણ તમે મારી સલાહ માગશો ત્યારે હું તમારી સેવામાં હાજર થઈશ. આ મુશ્કેલ પ્રશ્નનો મારી પાસે કોઈ રોકડો ઉકેલ નથી. તમારી આગળ હું કબૂલ કરું છું કે બે કોમો વચ્ચેનો મતભેદ ક્યા મુદ્દાઓને કારણે છે તે અત્યારે પણ હું જાણતો નથી. કેટલાક બ્રાહ્મણેતરો મને નંદી પર્વત ઉપર મળવા આવ્યા હતા તેમની પાસેથી આ મુદ્દા કઢાવવા મેં પ્રયાસ કર્યો હતો, તો તેમણે વાયદો કર્યો કે પોતે મારા પ્રવાસ દરમ્યાન મને મળશે અને મતભેદના બંધા મુદ્દા મારી સમક્ષ રજૂ કરશે. બ્રાહ્મણ પક્ષને આ બાબતમાં શું કહેવાનું છે તેની પણ મને કશી ખબર નથી. અને હું કબૂલ કરું છું કે બ્રાહ્મણોએ તો એમના કપટને લીધે જ પોતાના મતભેદો મને જાણવા દીધા નથી. કેમ કે આ બંધી બાબતોમાં મારો મત શો હશે તે તેઓ સારી પેઠે જાણે છે. તમે જાણો છો કે હું પોતે બ્રાહ્મણેતર હોવા છતાં હું બ્રાહ્મણેતરો કરતાં બ્રાહ્મણો સાથે અને બ્રાહ્મણોની વચ્ચે વધારે રહેલો છું. એટલે મારા કેટલાક બ્રાહ્મણેતર મિત્રો માને છે અને તે ક્ષમ્ય છે કે મારા બંધા વિચારોને બ્રાહ્મણોના મારા સંગનો દોષ લાગેલો છે. એટલે મારા મનમાં પાકો વહેમ છે કે આ બ્રાહ્મણેતર મિત્રો એમ માને છે કે વાજબી ઉકેલની આશા મારી પાસેથી રાખી શકાય નહીં. આ રીતે બંને પક્ષે મને ટાળેલો હોય એવી સુખદ સ્થિતિમાં મારી જાતને અત્યારે હું જોઉં છું. એ સ્થિતિ મારી તબિયતની અત્યારની હાલતમાં મને બહુ જ અનુકૂળ છે. તેમ છતાં હું તમને વચન આપું છું કે હું પોતે જે પક્ષ મને બોલાવે તેને મદદ કરવા તૈયાર બેઠો છું અને એ વાતની પણ હું તમને ખાતરી આપું છું કે તે વખતે શારીરિક અશક્તિનું બહાનું હું કાઢીશ નહીં.

પરંતુ બંને પક્ષ માટે મારી પાસે તમારી સમક્ષ રજૂ કરી શકું એવી બે અલગ અલગ સલાહ છે. બ્રાહ્મણોને હું કહીશ : “તમે તો જ્ઞાનના ભંડાર રહ્યા, ત્યાગના પ્રતીક રહ્યા અને ભિક્ષાવૃત્તિને વરેલા રહ્યા, તો પછી બ્રાહ્મણેતરો જે કંઈ માગે છે તે બધું એમને આપી દો અને તેઓ તમારે માટે જે રહેવા દે એટલાથી સંતોષ પામો.” પણ હું જાણું છું કે આજનો બ્રાહ્મણ તેના ધર્મનું મારું આવું બ્રાહ્મણેતર અર્થઘટન ઝટ દઈને ફગાવી દેવાનો. બ્રાહ્મણેતરોને હું કહું છું : “સંખ્યામાં તમે ચડિયાતા છો, ધનમાં તમે ચડિયાતા છો, તો પછી તમે ચિંતા શેની કરો છો તે કહેશો? અસ્પૃશ્યતાનો તમે વિરોધ કરી રહ્યા છો, અને તે કરવો જ જોઈએ. પણ તે કરવા જતાં તમારી આસપાસ એક નવી અસ્પૃશ્યતા ઊભી કરવાનો અપરાધ કરશો નહીં. તમારા રથવાટમાં, તમારા અંધાપામાં, બ્રાહ્મણો પ્રત્યેના તમારા રોષમાં, તમે તો યુગોથી તમને વારસામાં મળેલી આખીયે સંસ્કૃતિને પગ તળે ચગદી નાખવા તૈયાર થયા છો. તમે તો કલમના એક ગોદે, કદાચ તલવારના જોરે, હિંદુ ધર્મને એના મૂળમાંથી ઉખારી નાખવા તલપાપડ થઈ રહ્યા છો. હિંદુ ધર્મના છોતરાથી તમને અસંતોષ થયો છે, અને તમારો અસંતોષ વાજબી છે. તેમ છતાં તમે તો એ છોતરામાં છુપાયેલા ગર્ભને, ખુદ જીવનને સુધ્યાં ફેંકી દેવા તૈયાર થઈ ગયા છો. તમારી અકળામણને લીધે તમે એમ માનતા જણાઓ છો કે વર્ણાશ્રમ વિશે કશું કહેવા જેવું છે જ નહીં. તમારામાંના કેટલાક તો એમ માની લેવા પણ તૈયાર છો કે વર્ણાશ્રમનો બચાવ કરવામાં હું પણ એક ભ્રમમાં પડેલો છું. પણ એ બાબતમાં તમે કશી ભૂલ કરશો નહીં. આવું કહેનારાઓ વર્ણાશ્રમનો હું શો અર્થ કરું છું તે સમજવાની પણ તરફી લીધી નથી.”

તે હિંદુ ધર્મ વિસ્તારથી સમજાવેલો એક વ્યાપક સિદ્ધાંત છે. તે આધ્યાત્મિક અર્થકારણનો સિદ્ધાંત છે. પશ્ચિમની પ્રજાઓને તથા ખુદ ઈસ્લામને ઈરાદા વિના આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે વર્તવું પડે છે. એને ઊંચાપણા-નીચાપણા સાથે કશો સંબંધ નથી. ખાવું, પીવું અને લગ્ન કરવું એ અંગેના રીતરિવાજે વર્ણાશ્રમ ધર્મનું અવિભાજ્ય અંગ નથી. એ સિદ્ધાંત તમારા ને મારા પ્રાચીન પૂર્વજો, ઋષિઓ, શોધેલા છે. એમણે જ્યું કે જે આપણે આપણા જીવનનો ઉત્તમ અંશ આપણી જાતને નહીં પણ ઈશ્વરને અને જગતને આપવો હોય તો આપણે એ વાત સ્વીકારવી જોઈશે કે એ આનુવંશિકતાનો સિદ્ધાંત છે. એ સિદ્ધાંત એવો છે જેનું પ્રયોજન માનવીની જીવનશક્તિને જીવનની ઉચ્ચતર સાધનાઓ માટે મુક્ત કરવાનું છે. એટલે સાચા બ્રાહ્મણેતરોએ કરવા માંડવાનું એ છે કે પોતે જેના પર બેઠા છે તે પાયાને જ દોદળા નહીં બનાવી દેતાં એમના ઉપર જામી ગયેલી બધી ધૂળ ખંખેરી નાખી એમને પૂરેપૂરા સ્વચ્છ બનાવી દો. આજે વર્ણાશ્રમનું નામ બચાવી પડેલા દૈત્ય સામે તમે બેધડક મોરચો માંડો, એટલે હું તમારી સાથે ખભેખભા મિલાવીને કામ કરતો થઈ જઈશ. મારો વર્ણાશ્રમ મને સ્વચ્છ ભોજન પીરસનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ સાથે જન્મવાની છૂટ આપે છે, પછી તે વ્યક્તિ હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પારસી કે ગમે તે હોય. મારો વર્ણાશ્રમ એક ભંગીની છોકરીને મારા પોતાના ઘરમાં મારી પોતાની દીકરી તરીકે જગા કરી આપે છે. મારો વર્ણાશ્રમ કેટલાંયે પંચમ પરિવારોને મારી સાથે ભારે આનંદથી ભોજન કરવાની સગવડ આપે છે. એમની સાથે જન્મવું એ એક લલાવો છે. મારો વર્ણાશ્રમ મને દુનિયાના મોટામાં મોટા જહાંપનાહ સમક્ષ મસ્તક નમાવવાની ના પડે છે, પણ જ્યાં જ્ઞાન હોય, પવિત્રતા હોય ત્યાં, તેમ જ પ્રભુનાં સાક્ષાત્ દર્શન જેમાં થતાં હોય, એવી એકેએક વ્યક્તિ સમક્ષ, બે હાથ જોડીને, પગે પડીને, શિર ઝુકાવવાની મને ફરજ પાડે છે. માટે તમે એવા શબ્દોમાં વિશ્વાસ હોવાનો દાવો કરશો નહીં જે આજના જમાનામાં તદ્દન અર્થહીન

બની ગયા છે અને વપરાતા બંધ થયા છે. તમારે જોઈએ તો બ્રાહ્મણો વિરુદ્ધ ગમે તેટલા બખાળા કાઢો પણ બ્રાહ્મણ ધર્મની વિરુદ્ધ કદી બોલશો નહીં. અને હું બ્રાહ્મણ-તરફી ગણવાનું જોખમ ખેડીને પણ તમારી આગળ જાહેર કરવાનું સાહસ કરું છું કે બ્રાહ્મણોએ ઘણાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું હોવા છતાં અને ઓમને ઘણાં પાપોની બીજા ધરો લે એવી શિક્ષા થનાર હોવા છતાં, આજે હિંદુસ્તાનમાં એવા બ્રાહ્મણો હયાત છે જે હિંદુ ધર્મની પ્રગતિ નિહાળી રહ્યા છે અને પોતાની તમામ ધર્મભાવના અને તપઃશક્તિ વડે એનું રક્ષણ કરવા કોશિશ કરી રહ્યા છે. ઓમને કદાચ તમે ઓળખતા પણ ન હો. ઓળખાવાની ઓમને પડી પણ નથી. તેઓ કોઈ પુરસ્કારની અપેક્ષા રાખતા નથી, કોઈ પુરસ્કાર માગતા નથી, ઓમનું કાર્ય એ જ ઓમનો પુરસ્કાર છે. તેઓ આ રીતે કાર્ય કરે છે તેનું કારણ એટલું જ કે તેમનાથી એ કાર્ય વિના રહેવાનું નથી. એ ઓમની પ્રકૃતિ છે. તમે ને હું ઓમને ગમે એટલા બદનામ કરીએ પણ એની ઓમના પર કશી અસર નથી. તમે એવું ન માની લેશો કે હું હિંદુસ્તાનમાં વકીલો અને પ્રધાનો અને હાઈ-કોર્ટોના ન્યાયાધીશો બની બેઠેલા બ્રાહ્મણોનો પણ કોઈ બચાવ કરી રહ્યો છું. ઓમનો તો મારા મનમાં મેં બિલકુલ વિચાર જ કર્યો નથી. એટલે બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણેતરો બંનેએ, બલકે હિંદુસ્તાનની પ્રગતિ ઈચ્છનાર સૌ કોઈએ, કરવાનું એ છે કે તેમણે પ્રથમ પોતાની શુદ્ધિ કરવી. એટલા માટે જેમણે હજી પોતાનાં મગજ ગુમાવ્યાં નથી એવા બ્રાહ્મણેતરોને મારી સલાહ છે કે તમે સ્પષ્ટ રીતે વિચારી કાઢો કે તમને કઈ બાબતોમાં અન્યાય થયેલો લાગે છે અને પછી એ અન્યાયો દૂર કરવા માટે તમે પાકો નિશ્ચય કરીને પૂરી તાકાતથી લડો. તેમ છતાં હું કબૂલ કરું છું કે આજે મેં અહીં એક સૈદ્ધાંતિક ચર્ચા જ ઉપાડી છે. બંને કોમોના ઝઘડાના ગુણદોષ નહીં જાણતો હોવાથી મારાથી બીજું કંઈ થઈ શકે એમ પણ નથી. પણ મારો પોતાનો નમ્ર અભિપ્રાય એવો છે કે મેં બંને પક્ષ માટે કાર્યની દિશાઓ સૂચવી છે, એટલે હવે તમારી શક્તિની મર્યાદામાં રહીને તમારી ઈચ્છા મુજબ એ સલાહનો લાભ લેવાનું તમારા હાથમાં છે.

પરંતુ આ મહાન સમસ્યાને નાથવાની મથામણમાં, હું જેને માટે તામિલનાડુનો પ્રવાસ ખેડી રહ્યો છું તે નાની બાબતોને ભૂલશો નહીં. તમને એ નાની લાગતી હશે, પણ હું તમને ખાતરી આપું છું કે તે તમારામાંના એકેએક જણે ધ્યાન આપવા જેટલી મોટી છે. એની ચર્ચામાં ઊતર્યા વિના જ હું એને તમારી આગળ ટૂંકમાં ગણાવી જઈશ.

ખાદીની વાત હું કરી ચૂક્યો છું. તમે એકરાંપીથી કામ કરો તો સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ તમે આજે લાવી શકો એમ છે. એક બાજુ આપણે આપસમાં ઝઘડી રહ્યા છીએ ત્યારે આપણી નજર હેઠળ હજારો ને હજારોની સંખ્યામાં આપણા દેશવાસીઓ પોતે દારૂના દૈત્યને ઘેર વેચાઈ રહ્યા છે, તેઓ એના મોહપાશમાંથી છૂટી શકતા નથી. અને આ બધાં અધઃપતનો જોઈ રહેલા આપણા જેવાને આપણા પડોશીઓ પ્રત્યેની આપણી ગુનાહિત બેદરકારી માટે ઈશ્વર આગળ જવાબ આપવો પડવાનો છે. હજી તો ગઈ કાલે જ એક બ્રાહ્મણેતર બહેન તમને અને જેમને મારે મળવું પડવાનું છે તે બધા લોકોને એ વાત કહેવા આવી હતી કે તમે સમાજને આ દેવદાસીની પ્રથાના શાપથી છોડાવો. પુરુષો પોતાની બહેનો પ્રત્યે કેવી મરદને ન શોભે એવી નમાલી રીતે વર્તે છે તેનો વિચાર કરો. બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણેતરો વચ્ચેના ઝઘડા પતાવવામાં પડીને તમે સમાજનાં કલેવર કોરી ખાનારા આ બધા પ્રશ્નો ભૂલતા નહીં. અને હું બ્રાહ્મણો સામે જોઉં કે બ્રાહ્મણેતરો સામે જોઉં, અને અસ્પૃશ્યો પ્રત્યે અસ્પૃશ્યોના એક વર્ગ તરીકે જોઉં, બધામાં મને આ એક કમજોરી અને ખામી દેખાય છે કે આપણે આપણી અધીરાઈમાં સ્વાવલંબનનો અને

આન્મશુદ્ધિનો વિચાર જ કરતા નથી, પણ ફક્ત એકબીજા ઉપર કાદવ ઉછાળવાનો જ આશરો લઈએ છીએ. પરસ્પર કાદવ ફેંકવાના કામમાં ભાગ લેવાની મારી મરજી નહીં હોવાથી, મેં તમને જણાવી તેવી મામૂલી દેખાતી નાની ચીજો લઈને હું કેવળ લોક સમક્ષ ઊભો રહું છું. તમારે જે કરવું હોય તે કરજો અથવા ન કરવું હોય તે ન કરજો, મારી તમને આટલી જ અરજ છે કે તમે આ ચીજો ભૂલશો નહીં. આ માનપત્રો માટે અને આ થેલીઓ માટે અને એથીયે વિશેષ તો મને એકચિત્તે સાંભળવાની કૃપા કરવા માટે હું તમારો ફરીથી આભાર માનું છું. જે ભાવનાથી આ પેગામ તમને સાંભળાવવામાં આવ્યો છે તે ભાવના સમજવામાં ઈશ્વર તમને સહાય કરે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ હિન્ડિયા, ૨૨-૯-૧૯૨૭

૪૩૩. વિદ્યાર્થીઓની કસોટી

વિદ્યાર્થીઓ સંકટનિવારણમાં જાતમહેનતનો ફળો સરસ રીતે આપી રહ્યા છે એ વાંચીને મારું હૃદય ફૂલે છે. ભવિષ્યની આશાનું ચાણતર તેમની ઉપર નિર્ભર છે. જે એ પાયો કાચો તો ચાણતર મિથ્યા છે. મારી ઉમેદ એવી છે કે કોઈ વિદ્યાર્થી એમ નહીં માનતો હોય, અથવા કુમારિકા હોય તો નહીં માનતી હોય, કે ભણતર છોડીને વળી આ ઉપાધિમાં ક્યાંથી પડ્યાં. એમ મનમાં ઉદ્વેગ થાય તો એ સેવા શરમે કમને કરી ગણાય, ને તેટલી કાચી.

ખરું ભણતર જ આવી સેવા છે. આ સેવામાં વિદ્યાર્થીને જે અનુભવો મળી રહ્યા છે તે નિશાળમાં કે મહાવિદ્યાલયમાં નહીં મળે. વિદ્યાર્થી સિપાહી છે. સિપાહીની સિપાહીગીરી હુકમનો શુદ્ધ દિલથી અમલ કરવામાં છે, તેમ વિદ્યાર્થીની વિદ્યા ગુરુની આજ્ઞાના શુદ્ધ હાર્દિક પાલનમાં છે. ગુરુની આજ્ઞામાં ભલે ભૂલ હોય, તેના દોષની સજા વિદ્યાર્થી નથી ભોગવતો. તેણે શુદ્ધ મને આજ્ઞાપાલન કર્યું એટલે તે અલિપ્ત રહ્યો, છતાં હાર્દિક પાલનનું તેણે નહીં ચિતવેલું ફળ તો તેને મળ્યું જ. ફલેચ્છારહિત થઈને કામ કરવાનો અર્થ એ નથી કે કર્મ નિષ્ફળ છે. તેનું પરિણામ તો આવે જ છે. ગુરુની આજ્ઞાના પાલનમાં વિદ્યાર્થીનું કર્મ આજ્ઞાનું ફલેચ્છારહિત કરેલું પાલન છે, તેનું શુભ પરિણામ વિદ્યાર્થીની આત્મોન્નતિમાં આવે છે. પાલનને અંગે કરેલા કાર્યનો પ્રેરક તો ગુરુ છે, તેથી ગુરુની આજ્ઞા દોષિત હોય તો તેનું ફળ ગુરુને ભોગવવું રહ્યું. ગુરુને દોષનું ફળ ક્યારે ને કેમ ભોગવવું કે ન ભોગવવું રહ્યું એ આપણે અહીં વિચારવાપાણું નથી.

અહીં તો વિદ્યાર્થીઓની સેવાથી થયેલો હર્ષ પ્રગટ કરવાનો ને તેમને પ્રોત્સાહન આપવાનો જ હેતુ છે, ને તેમ કરતાં મારી મતિ પ્રમાણે વિદ્યાર્થી-ધર્મનો વિચાર થોડો કરી લીધો.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૧-૯-૧૯૨૭

૪૩૪. “શું કરવું?”

એક સજ્જન પૂછે છે :

રેલગાડીના ડબ્બાના એક ખાનામાં હું ચડવા જાઉં છું. અંદર એક માણસ છે ને તે જગ્યા હોવા છતાં બારણું ઝાલી રાખીને મને ચડવા દેતો નથી. આ સ્થિતિમાં મારે શું કરવું?

ત્રણ રસ્તા છે : (૧) સ્ટેશનના અમલદારની આગળ ફરિયાદ કરવી; (૨) શરીરબળ અને હિંમત હોય તો દરવાજા બળપૂર્વક ઉઘાડીને અંદર પેસવું ને પેલો ધણી થઈ બેઠેલો ઉતારુ લડે તો તેની સાથે લડવું; (૩) જો હિંમત હોય ને આત્મબળ હોય તો પેલા જલિમની સાથે તે સગો ભાઈ છે એમ ગણી વિનય કરવો, વિનયને વશ ન થાય તો પોતાનો હક જતો કરી બીજી જગ્યા શોધવી, ને ન મળે તો ટ્રેન ખોવી. વિશ્વાસ રાખવો કે આમ કરવામાં જલિમનું ને પોતાનું ભવું જ છે. જલિમ ક્યારે સમજે એ વિચાર કરવાનો અધિકાર આપણને નથી.

ત્રણે રસ્તા ગુહ્ય છે. પણ ત્રીજાં કેવળ ધાર્મિક છે. પહેલા બે વ્યાવહારિક છે, પણ અધર્મ નથી.

ચોથો રસ્તો કલ્પી શકું છું. પોતે કાયર હોઈ, લાચાર થઈ લડવા જતાં માર ખાવાની બીકથી બીજી જગ્યા શોધે છે. તે અધર્મ છે; તેથી તેને ગ્રાહ્ય રસ્તામાં સ્થાન નથી.

બીજા પ્રશ્ન આ છે :

હું રેલગાડીમાં બેઠો છું. એક સ્ટેશને નીચે પાણી પીવા ઊતર્યો ત્યાં કોઈ માણસ આવીને મારી જગ્યાએ બેસી જાય છે ને ઊઠવાની ના પાડે છે. મારે શું કરવું?

આનો જવાબ પહેલા પ્રશ્નના જવાબમાં આવી જાય છે એમ મને લાગે છે.

આવા બનાવો રેલગાડીમાં તો નિરંતર બન્યા જ કરે છે. મારી ઉપર આવી આપત્તિઓ અનેક વેળા આવેલી છે. દરેક જગ્યાએ મેં ત્રીજાં રસ્તો જ ગ્રહણ કર્યો છે, ને મને તેથી સંતોષ રહ્યો છે. ધણી વેળા તો તેથી જલિમનું હૃદય પીગળ્યાનું મને સ્મરણ છે. વાંચનાર કોઈ એમ ન સમજે કે હું “મહાત્મા” રહ્યો તેથી મને માણસ ઓળખે એટલે સીધો થાય જ. મારા અનેક અનુભવો જેનું મને સ્મરણ છે તેમાંના ઘણા તો હું “મહાત્મા” બન્યો તે પહેલાંના છે.

પણ ત્રીજાં રસ્તો લેવામાં એક શરત રહેલી છે. એ રસ્તો લેનારમાં ધર્મજાગૃતિ હોવી જોઈએ, ને તેમાં અનુકરણ ન હોવું જોઈએ. જો જલિમની ઉપર મનમાં ક્રોધ આવે તો જાણવું કે ત્રીજાં રસ્તો પર્યો નથી. ધર્મ એ અંતરની વાત છે. બીજાની નકલ કરવા જતાં ધર્મનું પાલન થવાને બદલે પતન થવાનો બહુ સંભવ છે. ગુજરાતની અહિંસાએ કાયરતાનું ને નામદીનું સ્વરૂપ પકડેલું ધણી વેળા મેં ભાષ્યું છે તેથી ત્રીજાં રસ્તો ચર્ચતાં મને સંકોચ થાય છે, ને પહેલા બે રસ્તા ચર્ચવાની જરૂર જણાતી નથી. એ રસ્તો સપાટ ને વિશાળ છે તે બતાવવાપણું હોય નહીં. ત્રીજાં વિકટ, સાંકડો ને ચડતાં હાંફ ચડે એવો ઊંચો છે, એટલે તેની ચર્ચા જટલી કરાય તેટલી ઓછી. ગુજરાતમાં વિશેષ ને સામાન્યપણે આખા હિંદુસ્તાનમાં આપણે ચોથો અધર્મનો રસ્તો લેતા જેવામાં આવીએ છીએ ત્યાં પહેલા બે રસ્તા બતાવવાપણું રહે છે. બેમાંથી એક લેનારને કોઈક દિવસ ત્રીજાં શીખવી શકાય. પણ ચોથો લેનાર ત્રીજાં શીખી શકે એ વિશે મને શંકા છે.

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૧૧-૯-૧૯૨૭

૪૩૫. એક વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નોના જવાબ

સપ્ટેમ્બર ૧૧, ૧૯૨૭

૧. ઉત્તમ વિદ્યા કઈ?
આત્મજ્ઞાન.
૨. યૌવનનું ભૂપણ શું?
બ્રહ્મચર્ય.
૩. પ્રજાની સંસ્કૃતિનું શ્રેષ્ઠ લક્ષણ કયું?
સત્યનિષ્ઠા.
૪. જીવનની સાર્થકતા શેમાં?
પોતાને ઓળખવામાં.
૫. જીવનનો શ્રેષ્ઠ આદર્શ કયો?
સત્યાગ્રહ.
૬. સ્ત્રીનું પ્રશંસાયોગ્ય લક્ષણ કયું?
પવિત્રતા.
૭. પુરુષનું પ્રશંસાયોગ્ય લક્ષણ કયું?
પવિત્રતા.
૮. આપનું પ્રિય પુસ્તક [કયું?]
ગીતાજી.
૯. આપને સૌથી પ્રિય શું?
સત્ય.

[મૂળ ગુજરાતી]

મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી; શ્રી નારાયણ દેસાઈના સૌજન્યથી તથા મહાદેવ-
ભાઈની ડાયરી, પુસ્તક અગિયારમું

૪૩૬. ચિદંબરમમાં આદિદ્રવિડો સમક્ષ ભાષણ^૧

સપ્ટેમ્બર ૧૧, ૧૯૨૭

સ્વામી સહજનંદ તથા ભાઈઓ,

આ માનપત્રની નકલ તમે મને અગાઉથી આપી રાખી હોવાથી, એમાં શું લખ્યું છે તે હું જાણું છું. માનપત્રમાં તમે સાચું કહ્યું છે કે નન્દનાર^૨ હિંદુસ્તાનના સત્યાગ્રહીઓમાં એક તેજસ્વી સિતારો હતો. આ મંદિરના પ્રવેશદ્વારના ઊમરાની સ્થાપનવિધિ કરવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું અને ચિદંબરમ આવ્યા પછી પહેલું કામ મારી પાસે આ કરાવાયું એને હું મોટું માન મળ્યું સમજું છું. હું આશા રાખું છું કે આ મંદિર સાચે જ એક એવું મંદિર બનશે જ્યાં નન્દનારને પોતાને જેમ ઈશ્વરનાં સાક્ષાત્ દર્શન થયાં હતાં તેમ આપણને પણ થઈ શકશે. અને પ્રભુને મારી પ્રાર્થના છે કે આ મંદિર અહીં આવનાર સૌ કોઈને માટે મુક્તિનું મંદિર બની રહે. પણ તમારે સમજવું જોઈએ કે પોતાનું જીવન-રક્ત આપીને નન્દનાર જે મંદિરમાં પ્રવેશવા મથતો હતો તે કેવળ ચૂનાપથ્થર વડે બાંધેલું નહોતું. જે મંદિરમાં નાન્દનાર પ્રવેશવા માગતા હતા એમાં તો એણે પોતાના આત્માની મુક્તિની ઝાંખી કરેલી. અને એ રીતે તમારી પાસેથી, એટલે આ મંદિરના ભક્તો પાસેથી, એવી અપેક્ષા રખાશે કે તમે તમારા જીવન દ્વારા એના આંતરિક વાતાવરણને એવું શુદ્ધ અને પવિત્ર બનાવો કે આ નજરે દેખાતા પથ્થર અને ચૂનો કેવળ એ પવિત્રતાનાં પ્રતીક બની રહે. અત્યારના જમાનામાં હું જાણું છું કે કેટલાંયે મંદિરો એવાં છે જેમાં વિષ્ણુ બિરાજતા હોય કે શિવ બિરાજતા હોય, જેમાં હજારો કહેવાતા બ્રાહ્મણો દર્શન કરવા જતા હોય, છતાં તે પ્રભુનાં મંદિરો નથી. આ પાવન ભૂમિને આંજો કલાંકિત કરી રહેલાં આવાં અનેકાનેક મંદિરોમાં આ મંદિર વડે એક વધુ મંદિરનો ઉમેરો થવા દેશો નહીં; પણ જે તમારે એમ કરવું હશે-તો આ મંદિરના અધિપતિઓએ એમનાં હૃદયમાંથી ક્રોધને પૂરેપૂરો ઓગાળી નાખવો જોઈશે. એટલે એ જોઈને મને ખુશી થાય છે કે અત્યારે બીજે ઘણે સ્થળે થતું જેવામાં આવે છે તેમ તમારા માનપત્રમાં તમે ખુદ હિંદુ ધર્મનું નિકંદન કાઢવા માગતા હો એવું જણાતું નથી. હિંદુ રીતરિવાજો ખરાબ હોય કે મોળા હોય, તેમને ભૂંસી નહીં નાખવાના તમારા વિચારની હું કંદર કરું છું. પણ તમે તો શુદ્ધ વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે અને જે સારું હોય તેનો નહીં પણ જે ખરાબ હોય તેનો જ નાશ કરવાનો તમારો ઈરાદો છે, એટલે કેવળ સદ્ગુણની શક્તિ વડે મહત્તા મેળવવાના તમારા નિશ્ચય બદલ મારે તમને શાબાશી આપવી જોઈએ. તમે આ પ્રાચીન ભૂમિના મૂળ રહેવાસીઓના વંશજ હોવાનો દાવો કરો છો એ સાચો છે. એટલે એક અધિકાર તરીકે જે આ ભૂમિ કોઈ એક વ્યક્તિની માલિકીની હોય તો અવશ્ય તે તમારી છે અને તમારો હક સૌથી પહેલો છે. એટલે તમામ પ્રકારના ખાસ લાભો મેળવવા તમે અધિકારી છો. એમ જણાય છે કે તમે આંતરિક સુધારો કરીને તાકાત પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એટલે એકબે મુદ્દા પ્રત્યે હું તમારું ધ્યાન ખેંચીશ.

૧. નન્દનાર સ્કૂલમાં.

૨. એક “અરપૃથ્થ” ભક્ત જેની ગણના પાછળથી તામિલનાડુના ૬૩ શૈવ સંતોમાં થયેલી.

પ્રથમ તો દારૂનું વ્યસન છે જે લગભગ એકેએક આદિદ્રવિડને વળગેલું છે. એટલે તમારી કોમને આ દારૂના વ્યસનમાંથી મુક્ત કરવા તમારે તમારાથી બનતું બધું કરવું જોઈએ. જે મારી ભૂલ ન થતી હોય તો આદિદ્રવિડોને ગાયનું માંસ ખાવાની પણ ટેવ છે. હિંદુ ધર્મ તો મોટું મન રાખનારો ધર્મ છે. પણ એનું મન મોટું હોવા છતાં એના અનુયાયીઓ ગાયનું માંસ ખાય એને એ ચલાવી લેતો નથી. એટલે એકેએક આદિદ્રવિડ ગાયનું માંસ ખાતો અને ગાયની કતલ કરતો બંધ થાય ત્યાં સુધી તમારે આંદોલન ચલાવ્યે જ રાખવું જોઈએ. આ મંદિરને તમે એકી સાથે ભક્તિનું ધામ બનાવો, વિદ્યાનું કેન્દ્ર બનાવો અને એવું મથક બનાવો જ્યાંથી ભક્તિ અને વિદ્યાની શક્તિ એકેએક આદિદ્રવિડ સુધી પ્રસરે, ત્યાંથી એકેએક હિંદુ સુધી અને એથીયે આગળ એકેએક હિંદવાસી સુધી પ્રસરે.

તમારા માનપત્રમાં તમે કહ્યું છે કે અસ્પૃશ્યતાનું દૂપણ નાબૂદ કર્યા વિના ખાદી એકલી સફળ થઈ શકે નહીં. આમાં એક વિચારદોષ રહેલો છે. જ્યાં સુધી ખાદી પહેરાતી નથી ત્યાં સુધી સાચી અસ્પૃશ્યતા આ દેશમાંથી કદી નાબૂદ થવાની નથી. હું તમને એટલું જણાવું કે હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે પણ એવા લોકો છે જે ઘણા આદિદ્રવિડો કરતાં વધારે દરિદ્ર અને વધારે ક્યટાયેલા છે. મારા પ્રવાસ દરમ્યાન કેટલાયે આદિદ્રવિડોને ખોરાકના અભાવે ટળવળતા શું મેં નથી જોયા? પણ હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રદેશોમાં હું તમને કેટલાયે એવા લોકો બતાવી શકું જે આદિદ્રવિડ કહેવાતા નથી પણ જેમને દિવસમાં એક ટંકનું પણ ખાવાનું મળતું નથી. જેની ફરિયાદ કરો છો એ અસ્પૃશ્યતાએ જવાની એટલી જરૂર નથી જેટલી પેલા મરણશરણ થતા લાખોની અનેકવિધ અસ્પૃશ્યતાઓએ જવાની જરૂર છે. એમની અસ્પૃશ્યતા આપણને જેની સાથે પાનાં પડયાં છે તે અસ્પૃશ્યતા કરતાં એક રીતે ઘણી વધારે ગંભીર બાબત છે. એટલે તમારા માનપત્રમાં આદિદ્રવિડ છોકરાઓ માટે એક વણાટશાળા હોવાની વાત જણાવી છે તેથી મને આનંદ થાય છે અને આ વણાટશાળાને મદદ કરવાની તમે મારી પાસેથી માગણી કરી છે તે મને ગમે છે. મારી મદદ માગનાર દરેક વણાટશાળા ઉપર લાદવામાં આવતી શરતોનું જે તમે પાલન કરશો તો હું તમને ઘણી ખુશીથી મદદ કરીશ. પહેલી અને પ્રથમ મહત્વની જે શરત હું તમને જણાવવા માગું છું તે એ છે કે આ વણાટશાળામાં બીજું નહીં પણ માત્ર હાથે કાંતેલું સૂતર જ વાપરી શકાશે. જે તમારે ખરેખર આ શરતે મદદ જોઈતી હોય તો દેશના આ ભાગમાં અખિલ હિંદ ચરખા સંઘનું કામ સંભાળી રહેલા મંત્રી શ્રી એસ. રામનાથન્ સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કરી દો. તેઓ ગમે ત્યારે મળી શકે છે, અને એમના અધિકારમાં હશે તેવી કોઈ પણ પ્રકારની સહાય આપવા તેઓ તત્પર હોય છે. એમનું અને મારું જીવન આ જ કામને અર્પણ થયેલું છે. આ મંદિરને તમે ભક્તિનું ધામ બનાવવાને પ્રવૃત્ત થયા છો તો આપણાં બાળકો માટે જરૂરી એવી બે ચીજોની પણ હું તમને ભલામણ કરી લઉં. તમારાં બાળકોએ સંસ્કૃત અને હિંદી ભાષાઓ શીખવી જોઈએ. તે જીવનમાં ઉપયોગી નીવડવા સંભવ છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૨-૯-૧૯૨૭

૪૩૭. ચિદંબરમની જાહેર સભામાં ભાષણ

સપ્ટેમ્બર ૧૧, ૧૯૨૭

અધ્યક્ષશ્રી તથા મિત્રો,

આ તમામ માનપત્રો અને જુદી જુદી થેલીઓ બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. અને તમે જે સૂક્ષ્મ વિવેકબુદ્ધિ વાપરીને આ બધાં માનપત્રો વાંચવાનું ટાળ્યું છે તેને માટે પણ હું તમારો આભાર માનું છું, કેમ કે તમે જાણો છો કે મારે ૭ વાગ્યા પછી તરત જ ગાડી પકડવાની હોવાથી મારી પાસે બોલવા માટે બહુ થોડો સમય છે. એટલે માનપત્રો નહીં વાંચીને સમય બચાવવાની તમારી વાત ખૂબ જ પ્રશંસનીય છે. મને કહેવા દો કે આટલા થોડા સમયમાં તમને છોડીને મારે ચાલ્યા જવું પડે છે એથી મને સંતોષ નથી. શ્રી ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીએ યંગ હિન્દિયામાં લખેલી સુંદર વાર્તા મારફતે તમારી કીર્તિની હું અહીં પહોંચું તે પહેલાં જ મને જાણ થઈ હતી, એટલે તમારા આ ધામની નામનાથી હું પરિચિત છું. મારા મનમાં ત્યારથી જ વસી ગયું છે કે ચિદંબરમ મારે માટે તીર્થસ્થાન જ બનવું જોઈએ. મેં કદી આદિ સત્યાગ્રહી હોવાનો દાવો કર્યો નથી. મારો દાવો એ છે કે મેં એ સિદ્ધાંતનો અમલ લગભગ સાર્વાત્રિક ધોરણે કર્યો છે. અને તેમ છતાં એ જોવાનું અને સાબિત કરવાનું બાકી છે કે આ સિદ્ધાંત હજારો ને લાખો લોકો બધી રીતે અમલમાં મૂકી શકે એવો છે. એટલે હું જાણું છું કે મારો પ્રયોગ હજી પ્રયોગદશામાં જ છે. અને તેથી મારા પ્રયોગની આ દશા મને હમેશાં નમ્ર અને ધરતી સાથે જોડાયેલો જ રાખે છે. મારી આવી નમ્રતાને લીધે મારા લક્ષમાં આવતા સત્યાગ્રહના એકેએક દાખલાને હું હમેશાં બાળક એની માતાની છાતીએ વળગે એમ વળગી રહું છું. અને તેથી જ્યારે હું નન્દનાર અને એના ઉદાત્ત સત્યાગ્રહની અને એના મહાન વિજયની વાર્તા સાંભળું કે વાંચું છું ત્યારે મારું મસ્તક એની આત્મશક્તિ સમક્ષ ઝૂકી જાય છે. નન્દનારનાં પુનિત પગલાંથી પાવન થયેલી ભૂમિ પર હું આવી શક્યો છું એથી આજનો આખો દિવસ મારું મન પુલકિત થઈ રહ્યું છે. આવું પવિત્ર સ્થળ થોડી જ મિનિટોમાં મારે છોડવું પડશે ત્યારે મને આંચકો લાગ્યા વગર રહેશે નહીં. પણ અહીં આવ્યા પછી મારી પાસે કરાવવામાં આવેલું સૌથી પહેલું કામ આ મહાન સંતની સ્મૃતિમાં ઊભા કરવામાં આવેલા મંદિરના પ્રવેશદ્વારના શિલાન્યાસવિધિનું છે, તેથી મને અનહદ આનંદ થયો અને મેં એને મોટું માન ગણ્યું. મારા મનમાં ઘણું એમ થાય છે કે બીજા લોકો વિશે ગમે તેમ હોય, પણ ચિદંબરમના લોકો વિશે જે એવું કહી શકાય તો કેવું સારું કે તેઓ બ્રાહ્મણો અને પંચમો વચ્ચે કશો ભેદભાવ રાખતા નથી. જે ચિદંબરમના લોકો એટલી ઉદાત્ત ભાવના દાખવે તો તેમણે દરેક હિંદુ પાસેથી ગીતા જે અપેક્ષા રાખે છે તેથી વિશેષ કશું કરેલું કહેવાશે નહીં. ઈશ્વરની નજરમાં સ્પૃશ્યો અને અસ્પૃશ્યો એવા ભેદ હોતા નથી. બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણો કહેવાય છે તે તેમના ચડિયાતાપણાને કારણે નહીં, બીજાઓ ઉપર બાદશાહી ભોગવવાની એમની શક્તિને કારણે નહીં, પણ એમના જ્ઞાન વડે માનવજાતિની સેવા કરવાની એમની શક્તિને કારણે અને સેવા કરતાં કરતાં પોતાની જાતને ઘસી નાખવાની એમની તાકાતને કારણે. પોતાનાં માનવ-ભાંડુઓની સેવા કરવી એ એમનો આગવો અધિકાર છે, એમનું પરમ કર્તવ્ય છે. જ્યાં સુધી તેઓ સ્થૂળ પુરસ્કાર માત્રનો ત્યાગ કરે નહીં ત્યાં સુધી

તેમનાથી એવી સેવા પૂરેપૂરી થઈ શકે નહીં. પોતાના અદમ્ય આત્મબળને કારણે તથા ઈશ્વર સર્વત્ર વ્યાપેલો છે એવી પોતાની અસાધારણ શ્રદ્ધાને કારણે નન્દનાર અભિમાની બ્રાહ્મણોના મનનો અહંકાર ઉતારી શક્યો હતો અને પોતાને માનવજાત ઉપર ઊતરી આવેલો એક અભિશાપ માનનાર જુલમગારોને એ સાબિત કરી આપી શક્યો હતો કે પોતે આત્મબળમાં એમના કરતાં કયાંયે ચડિયાતો હતો. તો નન્દનારના ઉદાહરણમાંથી લાભ ઉઠાવીને પંચમો અને આદિદ્રવિડ ભાઈ-બહેનો એમની પાસેથી એમને વારસામાં મળેલી પ્રાણશક્તિને શોભે એ રીતે વર્તે એમ હું ઈચ્છું છું. નન્દનારે એકેએક બંધન તોડીને મુક્તિનો માર્ગ મોકળો કર્યો તે કોઈ કરામતથી નહીં, તેજસ્વિતાને કારણે નહીં, પણ સૌથી શુદ્ધ સ્વરૂપના કષ્ટસહન વડે કર્યો. અને તેમણે પોતાના જુલમગારોને ગાળ સુધ્યાં દીધી નથી. એમની પાસેથી એણે પોતાના હકની ચીજ માગવાની હદે પણ તે ગયા નહોતા, પણ એણે તો પોતાની ઉદાત્ત પ્રાર્થનાઓ વડે, પોતાના ચારિત્ર્યની શુદ્ધિ વડે, એમને શરમિદા બનાવીને ન્યાય આપવાની ફરજ પાડી હતી. અને એના ચમત્કારને જો હું માનવીની ભાષામાં વર્ણવું તો કહી શકાય કે એણે ખુદ ઈશ્વરને સ્વર્ગમાંથી નીચે આવવાની ફરજ પાડી હતી અને એની પાસે પોતાના જુલમગારોની આંખો ખોલાવી હતી. નન્દનારે પોતાના સમયમાં અને સદેહે જે કર્યું તે આજે આપણે એકેએક જાણ કરી શકીએ છીએ. હું ઈચ્છું છું કે તમે, મારા શ્રોતાઓ, નન્દનારની ભાવના કંઈક અંશે ઝીલશો, અને જે આપણામાંના ઘણા નન્દનારનું અનુકરણ કરી શકીએ અને એના આત્મતત્ત્વનો તણખો આપણામાં ઉતારી શકીએ, તો આ ભૂમિને ફરીથી સંતોની ભૂમિ બનાવી શકીએ. હું આશા રાખું છું અને પ્રાર્થના કરું છું કે ટ્રસ્ટીઓએ જે મંદિર સાથે મારો સંબંધ બાંધ્યો છે તે મંદિર પોતાનું વાતાવરણ હમેશ પવિત્ર રાખીને આ મહાન સંતની સ્મૃતિને તાજી રાખશે. નન્દનારના આત્માની સુવાસ વડે આ સભાનું વાતાવરણ ભરેલું રાખીને આટલેથી જ મારું વક્તવ્ય સમાપ્ત કરવાનું મને ખૂબ જ ગમત. પરંતુ આપણા રોજના જીવનમાં નન્દનારની ભાવના કેવી રીતે વ્યક્ત થઈ શકે તેનો ખ્યાલ આપવા જે હું થોડા શબ્દો ન કહું તો કદાચ એ વક્તવ્ય અધૂરું ગણાશે.

મારો નમ્ર અભિપ્રાય એવો છે કે સાચી ભાવનાથી ખાદી ધારણ કરવા કરતાં બીજી કોઈ રીતે આપણે એ ભાવનાને સારામાં સારી રીતે જીવનમાં ઉતારી શકીએ નહીં. હું એમ નથી કહેતો કે માત્ર ખાદી પહેરવાથી આપણે નન્દનારને પગલે ચાલી શકીએ. પણ હું એમ કહું છું કે આપણામાં ખાદીની ભાવના અવશ્ય હોવી જોઈએ. એક ખલ પુરુષ પણ, એક વેશ્યા પણ આ દેશમાં જેમ આપણી માફક ઘઉંચોખા ખાય તેવી જ રીતે એમને કંઈક પહેરવું પડે એટલે ખાદી પહેરે એવી અપેક્ષા રખાય. પણ ખાદીભાવનાનો અર્થ એ થાય છે કે ખાદી પહેરવાથી આપણે માથે શી જવાબદારી આવે છે તે આપણે જાણવું જોઈએ. રોજ વહેલી સવારે બહાર જવા માટે આપણે આપણાં ખાદીનાં કપડાં પહેરવા લઈએ ત્યારે દરેક વખતે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણે દરિદ્રનારાયણના નામે, એટલે દેશના લાખો લોકોના રક્ષણ ખાતર, આ કપડાં પહેરીએ છીએ. જે આપણામાં ખાદીભાવના હોય તો જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં આપણે આપણું કામ સાદાઈથી ચલાવવું જોઈએ. ખાદીભાવના એટલે અમર્યાદિત ધીરજ, કેમ કે ખાદી કેવી રીતે તૈયાર થાય છે તેનું કંઈક જ્ઞાન ધરાવનારા જાણે છે કે પેલા કાંતનારા અને વણનારાને કેટલી ધીરજથી કામ કરવાનું હોય છે. એ જ રીતે સ્વરાજનો તાંતણો કાંતતી વખતે આપણે પણ ધીરજ રાખવી જ જોઈએ. ખાદીભાવનાનો અર્થ એટલી જ અસીમ શ્રદ્ધા પણ થાય. માટે જ આપણને સત્ય અને અહિંસામાં અખૂટ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ, જેથી છેવટે આપણે ગાં. ૩૪-૩૨

આપણા માર્ગમાં રહેલા બધા અવરોધો પાર કરી શકીએ. ખાદીભાવના એટલે પૃથ્વી પર વસતા એકેએક જીવ પ્રત્યે આત્મભાવ. એનો અર્થ એ થાય કે આપણી આસપાસ જીવી રહેલાં પ્રાણીઓને જેનાથી હાનિ થવા સંભવ હોય એવી એકેએક ચીજનો આપણે સદંતર ત્યાગ કરીએ. અને જે આપણે આપણા લાખો દેશવાસીઓમાં આ ભાવના ખીલવીએ તો આપણો આ ભારતદેશ કેવો અદ્ભુત બની જાય!

હું સારી પેઠે જાણું છું કે ખાદી વેપારની બીજી ચીજની સાથે એમના પોતાના ક્ષેત્રમાં અને એમની પોતાની શરતોએ હરીફાઈમાં ઊતરી શકે નહીં. જેવી રીતે સત્યાગ્રહ પોતે એક અનોખું શસ્ત્ર છે અને રાજકારણીઓ વાપરે છે તેમાંનું તે એક સામાન્ય શસ્ત્ર નથી, તેવી જ રીતે ખાદી પણ વેપારની એક અનોખી વસ્તુ છે જે બીજા માલને લાગુ પડતી શરતોએ સફળ થવાની નથી અને થઈ શકે એમ નથી. ખાદીની માગણી જે મેં તમને સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો તેવી ભાવનાથી કરવામાં આવશે તો ખાદીમાં પાર વગરની શક્યતાઓ પડેલી છે અને તે હિંદુસ્તાનમાં આજે જેવામાં આવતી એકેએક વસ્તુથી આગળ વધી જશે. આ ઉપરથી તમને કદાચ સમજાશે કે તમે મને ખાદી માટે જે આ બધી થેલીઓ આપો છો તેનાં હું વખાણ કેમ નથી કરતો. ખાદીમાં મને જે શ્રદ્ધા છે તેના દસમા ભાગની પણ શ્રદ્ધા તમને હોત તો હું જાણું છું કે તમારા ભર્યા ભંડારમાંથી તમે મને થોડા સો કે થોડા હજાર ન આપત પણ ખાદી માટે પૈસાની જરૂર જ ન પડે ત્યાં સુધી સંતોષ આપ્યા કરત. આજે સવારે જ્યારે મેં જાણ્યું કે પૈસા કમાવા નહીં પણ ખાદીપ્રેમને ખાતર ખાદી ભંડાર ચલાવી રહેલા એક ભાઈ વર્ષોવર્ષ બસો રૂપિયાની ખોટ ખાઈ રહ્યા છે ત્યારે ખરેખર મને બહુ દુઃખ થયું. એટલે ખરી વાત એ છે કે ખાદી પહેરવી એ દેશદાઝની, ભૂખે મરી રહેલા આ લાખો લોકો પ્રત્યેની તમારી લાગણીની પ્રથમ નિશાની છે. એટલે તમારે બધાએ ખાદી પહેરવી જોઈએ. એ જ રીતે મારા અહીં આવતાંની સાથે સ્વામી સહજાનંદે મને કહ્યું કે મારી સંસ્થાનાં બાળકોએ ખાદી નથી પહેરી એનું કારણ એ છે કે સંસ્થાના સંચાલકો ખાદીને ઉત્તેજન આપતા નથી, ત્યારે એ જાણીને પણ મને ભારે દુઃખ થયેલું, કેમ કે આ વાત મેં તમને હમણાં જ સમજાવી તે ખાદીભાવનાથી તદ્દન વિપરીત છે. આ હકીકતો મોજૂદ હોય ત્યારે હું તમને એમ કહું કે તમારી આ થેલીઓનું સાચું મૂલ્ય પણ ઘટી જાય છે, તો તમે મને માફ કરજો. હવે હું દાઝના દૂષણ ઉપર આવું છું.

દાઝના વ્યસનવાળા અહીં આવેલા લોકોને તમારે આ ભૂંડું વ્યસન છોડી દેવા કહેવું જોઈએ. અને જેમને આ વ્યસન લાગ્યું નથી એમને જે એમનાં ઓછા ભાગ્યવાન ભાંડુઓ માટે કોઈ સાચી લાગણી હોય તો તેમનું આ બૂરું વ્યસન છૂટે નહીં અને દેશમાં સંપૂર્ણ દાઝનિષેધ સ્થપાય નહીં ત્યાં સુધી એમણે ઝંપવું ન જોઈએ. એ રીતે તમારે આ શરમજનક અને અનૈતિક દેવદાસી-પ્રથા નાબૂદ કરવી જોઈએ. તમારા ઘરમાં બાળલગ્નો થાય અને બાળવિધવાઓ આશ્રિત બને એમાં તમારે જરા પણ સાથ આપવો ન જોઈએ. સહેજ પણ વિલાંબ કર્યા વિના આપણા સમાજમાં આ પાયાના સુધારા કરી નાખવાનો સમય પાકી ગયો છે. આ બધાં માનપત્રો અને થેલીઓ બદલ તથા જે ધીરજથી તમે મારું કહેવું એકચિત્તે સાંભળ્યું તે બદલ ફરી એર વાર હું તમારો આભાર માનું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૩-૯-૧૯૨૭

૪૩૮. મીરાંબહેનને પત્ર

સપ્ટેમ્બર ૧૨, ૧૯૨૭

ફરી વાંચ્યો નથી
ધિ. મીરાં,

ભગવાનનો પાડ માનતો તાર ગઈકાલે તને કર્યા વિના મારાથી ન રહેવાયું. આ કંઈક ચિંતાના દિવસો હતા. એ દરમ્યાન મેં તને બહુ કાગળો નથી લખ્યા કે તાર પણ નથી કર્યા એ ખરું, પણ મારો જીવ તો તારી આસપાસ ભમ્યા કરતો હતો અને તારી દેખરેખ રાખ્યા કરતો હતો. રોજ હું તારા પર તાર કરત તો તે તને ગમત એની મને ખબર હતી, પણ મને લાગ્યું કે મારે એમ ન જ કરવું જોઈએ. આ કસોટીના દિવસોમાં કાગળો લખવાનું લગભગ અશક્ય બની ગયું હતું. મારે માટે નક્કી કરવામાં આવેલા કાર્યક્રમને હાલ હું માંડ પહોંચી વળી શકું છું. જુદી જુદી સભાઓમાં હું મારું હૃદય ઠાલવી રહ્યો છું. આ પછી બીજા કશા માટે મારામાં સહેજ પણ શક્તિ રહેતી નથી. અને અધૂરામાં પૂરું મિસ મેયોની ચોપડી વાંચવાની આવી અને તેના પર સખત લેખ^૧ લખવો પડ્યો.

પરંતુ જમનાલાલજી તારી સાથે હતા એ જાણીને મને ભારે નિરાંત થઈ. ઈશ્વરનો પાડ કે એ બધું હવે પૂરું થયું લાગે છે. એ સારી કસોટી થઈ.

અને રામનામ! તારે માટે જે એ જીવતીજગતી વસ્તુ બની ગઈ હોય તો ખરેખર એ બહુ મોટી વાત છે. પણ તને બરાબર શક્તિ આવે પછી તું મને તારા અનુભવો જણાવજે. એ બધા મારે જાણવા છે, અને તને સનેપાત શાથી થયો હતો તે પણ મારે જાણવું છે. એ ખરું કે ઘણી વાર અપણે જાણતાં નથી હોતાં.

હવે તું હળવેથી કામ કરજે.^૨ જરૂર પ્રમાણે પૂરો આરામ લેજે. તારી તબિયત પર નજર રાખતી રહેજે અને તારા ખોરાકમાં જે કંઈ ફેરફાર કરવા જરૂરી લાગે તે કરજે. બરોળ વધ્યાનું કારણ શોધી કાઢજે. તું ઈચ્છે તેટલો વખત પૂના રહેજે. તારે જરૂરી સગવડો માગી લેજે. જેને માટે બીજા કોઈને ન કહી શકાય તે મને જણાવજે. મારું સારું ચાલે છે. રાજગોપાલાચારી માણસ માટે શક્ય એટલી મહેનત ઉઠાવીને મારી સંભાળ રાખી રહ્યા છે. મને બચાવવાના પ્રયત્નમાં તે પોતાની જાતને ઘસી નાખે છે. અને મને ખબર છે કે એ શ્રમ તેમને માટે વધારે પડતો છે પણ હું વચ્ચે પડતો નથી. ઈશ્વરને જે આ પ્રવાસ પૂરો કરાવવો હશે તો તે જેમને રાખવા જોઈએ તે બધાને હરેક રીતે સલામત રાખશે. એથી કરીને તારે મારે માટે ચિંતા ન કરવી. તને જે ઠીક લાગે તો આ તું તારી માતાને મોકલજે.

સરનેહ,

બાપુ

શ્રીમતી મીરાંબહેન
જમનાલાલ બજાજને ત્યાં
કાલબાદેવી રોડ
મુંબઈ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૨૭૪; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૧. જુઓ “ગટર મુકાદમ રિપોર્ટ”, ૧૫-૯-૧૯૨૭.

૨. મીરાંબહેન લખે છે : “મલેરિયાના સખત હુમલા પછી, મારી તબિયત સુધારવા હું પૂના જઈ રહી હતી.”

૪૩૯. ગંગાબહેન વૈદને પત્ર

મોનવાર [સપ્ટેમ્બર ૧૨, ૧૯૨૭ પહેલાં]^૧

ચિ. ગંગાબહેન (વૈદ),

તમારો કાગળ મળ્યો છે. તમારા સંસ્કૃત અક્ષર તો બહુ જ સારા કહેવાય. ગુજરાતી પણ સુધર્યા છે.

તમે વધારે અક્ષરજ્ઞાન મેળવવામાં વધારે વખત ગાળો એમ હું નથી ઈચ્છતો, પણ તમે ઈચ્છો તો તે અયોગ્ય નથી એમ ધારીને તે ઈચ્છાને હું અનુકૂળ થાઉં. જ્યાં સુધી બીજી અક્ષર-જ્ઞાનવાળી બહેનોને જોઈને એવા જ્ઞાનની ઈચ્છા થાય, ન હોય તેની ઊભાપ લાગે, ત્યાં લગી મર્યાદાસર તે જ્ઞાન મેળવી લેવાનો તમને અધિકાર છે. પણ જો તમારો આત્મા હવે છેક શાંત થઈ ગયો હોય તો તમે ગમે તે એક કામને વરો એ જ હું તો ઈચ્છું. પણ આ હાદિક સ્થિતિ છે. દૃઢ્ય જ્યાં સુધી એ કબૂલ ન કરે ત્યાં લગી તો પ્રયત્ન જ કરાય.

હમણાં તો સંકટનિવારણ તમારો વખત લેશે એમ જોઈ છું.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૮૮૨૨; શ્રીમતી ગંગાબહેન વૈદના સૌજન્યથી તથા બાપુના પત્રો - ૬ : ગં. સ્વ. ગંગાવહેનને, પા. ૮૬

૪૪૦. જેઠાલાલ જોશીને પત્ર

ભાદરવા વદ ૧ [સપ્ટેમ્બર ૧૨, ૧૯૨૭]^૨

ભાઈ જેઠાલાલજી,

તમારો પત્ર મળ્યો છે. મારી સલાહ છે કે તમે આશ્રમના મંત્રીને મળો અને કંઈ કામ ત્યાં મળે તો લઈ લો. આ વર્ષમાં મારું આશ્રમમાં જવાનું થાય એવો સંભવ ઓછો છે.

તમારો
મોહનદાસ

[મૂળ હિંદી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૧૩૫૪

૧. ગંગાબહેનના રાહતકાર્ય માટે જવાના ઉલ્લેખ પરથી; જુઓ “આશ્રમની બહેનોને પત્ર”, ૧૨-૯-૧૯૨૭.

૨. ગાંધીજીથી આશ્રમમાં જઈ શકાય એમ નથી તેના તથા જેઠાલાલ જોશીએ કામ સ્વીકારી લેવાના ઉલ્લેખ પરથી આ વર્ષ નક્કી કર્યું છે.

૪૪૧. પ્રભાશંકર પટ્ટણીને પત્ર

સોમવાર, ભાદરવા વદ ૧ [સપ્ટેમ્બર ૧૨, ૧૯૨૭]^૧

સુજ્ઞ ભાઈશ્રી,

તમારો કાગળ જીવન બાબત મળેલો. હું મૂંગો રહ્યો છું તે કંઈ તમારી ઉપર ઉપકાર કરવા નહીં પણ મારી ગરજ. તમારું લખવું સમજ્યો છું. મારે બની શકે ત્યાં લગી ભૂલ નથી કરવી. પોતાને ઉત્તેજન નથી આપવું એટલે મૌન ધારણ કરવું ઉચિત ધાર્યું, પણ એમ તો કહું ના કે તે નિશ્ચય કરવામાં આધારભૂત તમે? પણ આ તો નકામી વાત લખી.

મારે લખવું તો એ હતું કે તમારી તબિયતને સાચવજે. કેમ કે તમારી પાસેથી આશાઓ બહુ છે. મૈસૂર બાબત મારું છેલ્લું ભાષણ વાંચવામાં ન આવ્યું હોય તો હું મોકલું. તેમાંના જેટલાનો અમલ તમારાથી થાય તે કરો એ દાનત.

મારું ગાડું ચાલ્યા કરે. આ કાગળ માયાવરમથી લખું છું. તમને મુસાફરીની તારીખો નહીં મોકલું. આશ્રમ વાટે લખશો તો બસ છે. રૅટિયો ચાલે છે કે?

લેડી પટ્ટણી પાણકોરાનો સ્પર્શ કેટલે અંશે કરવા લાગ્યાં છે?

મોહનદાસના
વંદે માતરમ્

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૩૨૧૪; શ્રી મહેશ પટ્ટણીના સૌજન્યથી

૪૪૨. આશ્રમની બહેનોને પત્ર

મૌનવાર, ભાદરવા વદ ૧ [સપ્ટેમ્બર ૧૨, ૧૯૨૭]^૨

બહેનો,

તમારો કાગળ મળ્યો છે એમ તો ન કહું. તમારી ચિઠ્ઠી મળી છે. કાશીબહેન રાજકોટ જતાં ગાં. સ્વ. ગંગાબહેન ઝવેરીને તમે પ્રમુખ નીમ્યાનું સમજ્યો. આમ તમે એક પછી એક સભા-નેત્રી નીમી શકો છો તે તમારી તંત્ર ચલાવવાની શક્તિનો કંઈક પુરાવો છે. વધારે પુરાવો ત્યારે આવ્યો ગણાય જ્યારે તમે સભાનેત્રીને હૃદયથી માન આપો તે તમારું તંત્ર તમે એકરાગ થઈને ચલાવો. પુરુષોની પાછળ એવા ઉજ્જવળ દાખલા હજુ બહુ જોવામાં નથી આવતા. ઘરનો જ દાખલો લઈએ તો આશ્રમનું તંત્ર રાગરહિત થઈ ચલાવતાં હજુ આપણે પૂરી શિક્ષા નથી પામ્યા એમ આપણે ત્યાં બધાં જાણીએ છીએ. એટલે તમારામાં હજુ તે શક્તિ ન આવી હોય તો નવાઈની વાત નથી. પણ જો તમે મહેનત કરશો તો તે શક્તિ આવી જશે એમાં મને શક નથી. જેટલા રાગરોપને કાઢી શકો તે કાઢજે. પ્રયત્ન કરતાં કરતાં આપણે આગળ વધવું જ.

મોટાં ગંગાબહેન સંકટનિવારણમાં પહોંચી ગયાં છે. એ પણ ઠીક થયું.

મારું ગાડું તો ધીમે ધીમે ચાલ્યા કરે છે.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૩૬૬૭ તથા બાપુના પત્રો-૧ : આશ્રમની વહેનોને, પા. ૩૬

૧. આ વરસ માયાવરમના ઉલ્લેખ પરથી નક્કી કર્યું છે.

૨. ગંગાબહેન ઝવેરી આશ્રમવાસી બહેનોનાં પ્રમુખ બન્યાના ઉલ્લેખ પરથી.

૪૪૩. ગંગાબહેન ઝવેરીને પત્ર

[સપ્ટેમ્બર ૧૨, ૧૯૨૭ આસપાસ]^૧

ચિ. ગંગાબહેન ઝવેરી,

તમારો મારી પાસેથી એકે કાગળ લેણો નથી તોયે આ લખું છું. તમે પ્રમુખપદ ભલે પામ્યાં. તેને શોભાવજે. તેમાં તન્મય થઈ જજે. મુશ્કેલીઓ આવે તેને ધીરજથી જીતજે. કશાથી મૂંઝાશો નહીં.

આ લખતાં યાદ આવે છે કે તમારો એક કાગળ લેણો પણ છે. મરાઠી વિશે તમે લખેલું તેનો મેં પાછો ઉત્તર નથી વાળ્યો, ન જ વાળી શક્યો. તમે સંસ્કૃત શીખવા સારું જેની મદદ લેવી જોઈએ ને મળી શકે તે લેજે. તમને વ્યાકરણ આવડે છે એટલે ખરું જેતાં ઘણું તો તમારી મેળે પણ કરી શકો. અને એમ જ હિંદીનું સમજવું.

ગુજરાતી, હિંદી ને સંસ્કૃત પાકાં કરી આગળ વધો—વાચનમાં—કામોમાં ચરખાશાસ્ત્ર પૂરું કર્યા બાદ બીજું—તે શાસ્ત્રમાં લોઢવું, પીંજવું, કાંતવું, ચરખો સમો કરવો, ત્રાક સીધી કરવી, માળ બનાવવી, સાડી ચડાવવી વગેરે આવે. અને શરીર કસવાનું તો છે જ.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

પત્રની છબી પરથી : જી. એન. ૩૧૨૬

૪૪૪. મીરાંબહેનને પત્ર

[સપ્ટેમ્બર ૧૩, ૧૯૨૭]^૨

ચિ. મીરાં,

તને લખવા માટે થોડો જ સમય મળ્યો છે. શનિવાર પછી તારા તરફથી તાર નથી. એટલે માનું છું કે હવે તારી તબિયત તદ્દન સારી છે અને તું મુંબઈમાં છે. તારી સૂચના મુજબ સોમવારનો પત્ર તને મુંબઈ મોકલ્યો હતો.

માંદગી પછી તે જતે લખેલો પત્ર ભૂલ વિનાનો અને તદ્દન વંચાય એવો હતો. લખાણ તો હમેશાં કરતાં પણ સારું હતું.

હા, માંદગી આશીર્વાદરૂપ હતી. અશક્તિ તો તું થોડા જ વખતમાં પાર કરી જઈશ. જે તું પૂના જાય તો ત્યાં લાંબું ચાલવાનું રાખજે અને ત્યાંના આપણા એકાદ પરમ મિત્રને લઈને ડેરી જેવા જજે. પ્રો. ત્રિવેદી મળતાંવેંત તને ગમી જશે. એમના દીકરા મનુ સાથે દોસ્તી કરજે અને સેવા સદન તથા સોસાયટીનાં મકાનો જેવા જજે. પણ એ બધું આસ્તે આસ્તે.

સરનેહ,

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. પરભા; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સોજન્યથી

૧. નુઓ આ પહેલાંનો પત્ર.

૨. “સોમવારના પત્ર,”ના ઉલ્લેખ પરથી (જે તા. ૬૨-૯-૧૯૨૭નો પત્ર છે).

૪૪૫. વિજયસિંહ પથિકને પત્ર

ભાદરવા વદ ૨ [સપ્ટેમ્બર ૧૩, ૧૯૨૭]^૧

ભાઈ પથિકજી,

તમારો પત્ર આજે મળ્યો. તમારા છેલ્લા પત્રનો જવાબ મેં તો તમને આપી દીધો હતો. તમને તે ન મળ્યો તે નવાઈ કહેવાય. મારા ભાવમાં કશો ફરક પડ્યો નથી. પડ્યો હોય તો હું તે છુપાવી શકું એમ નથી. તમારે આ તરફ આવવું હોય ત્યારે આવી શકો છો. મદ્રાસથી એક દિવસમાં પહોંચાય એવાં સ્થળોએ હું ઓક્ટોબરની દસ તારીખ સુધી ફરતો રહેવાનો છું. મદ્રાસમાં તમને મારા મુકામના સ્થળની ખબર મળી જશે.

અબદુલ રશીદને ફાંસીથી બચાવવા માટે સરકારને મેં કશું પણ લખ્યું નથી. હિંદુ જનતાને મેં એને માફ કરવા જરૂર કહ્યું છે. કાકોરીના કેદીઓ^૨ બાબતમાં તમે મારી પાસેથી શું ઈચ્છો છો? કઈ જનતાને મારે કહેવું?

તમારો
મોહનદાસ

[મૂળ હિંદી]

बापू : मैंने क्या देखा, क्या समझा?, पा. १२५

૪૪૬. માયાવરમમાં ભાષણ

સપ્ટેમ્બર ૧૩, ૧૯૨૭

સન્નારીઓ અને મિત્રો,

આ તમામ જુદાં જુદાં માનપત્રો અને જુદી જુદી થેલીઓ માટે હું તમારો આભાર માનું છું. આ માનપત્રોમાં ઉલ્લેખાયેલા તમામ અગત્યના મુદ્દાઓનો જવાબ તમારે મારી પાસે ઠીક વિગતે અપાવવો હોય તો હું બોલું તે દરમ્યાન તમે સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવો એ જરૂરી છે.

પ્રથમ તો જે ક્ષમા મેં કડલોરમાં માગી હતી તે જ ક્ષમા મારે તમારી પાસેથી માગવાની છે. અને તે એ કે મારા આરામના સમય દરમ્યાન મને મળવા આવેલા નાનામોટા તમામને મારાથી મળી શકાયું નથી તે માટે તમે મને ઉદાર બનીને માફ કરજો. જે મારામાં બધાને મળવાનો શ્રમ વેઠવા જેટલી શક્તિ હોત, તો આ શહેરના નગરજનો સાથે વાત કરીને, એમને

૧. ગાંધીજીના પ્રવાસકાર્યક્રમ પરથી તથા સ્વામી શ્રદ્ધાનંદના હત્યારા અબદુલ રશીદના ઉલ્લેખ પરથી આ વર્ષ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

૨. ઓગસ્ટ ૯, ૧૯૨૫ના રોજ કાકોરી રેલવે સ્ટેશન નજીક એક સશસ્ત્ર ઘાડ પડી હતી. તેમાં મુરાદાબાદથી લાખનો જઈ રહેલી એક ટ્રેનના ગાર્ડના ડબ્બામાંથી રોકડ અને નોટોની લૂંટ થઈ હતી; અને એક માણસ મરાયો હતો. એવો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હતો કે આ ઘાડ “સંયુક્ત પ્રાંતના હિંદુસ્તાન રિપબ્લિક ઍસોસિયેશનના પ્રેક્ષક ગણરાજ્ય” સ્થાપવાના ઉદ્દેશવાળા કેટલાક સભ્યોએ પાડી હતી. ૨૧ આરોપીઓ પૈકી બેને છાટી મૂકવામાં આવ્યા હતા, ત્રણને મોતની સજા કરવામાં આવી હતી, એકને જન્મજીવન દેશનિકાલની, અને બાકીનાને પાંચથી ચૌદ વરસના કારાવાસની સજા થઈ હતી.”

ઊલટાસૂલટા પ્રશ્નો પૂછીને, એમનાં વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ સમજવાનું મને ગમ્યું હોત. પરંતુ મારી તબિયતની અત્યારની અશક્ત હાલતમાં આવું થઈ શકે એમ નથી.

તમારામાંના કેટલાકને કદાચ યાદ આવશે કે માયાવરમમાં હું આ પહેલી વાર આવ્યો નથી. ૧૯૧૫માં તમારામાંના કેટલાક સાથે સ્વદેશી વિશે વાતો કરવાનો લહાવો મને મળ્યો હતો એ વાત મને બરાબર યાદ છે.^૧ પણ એ સમયનાં મારાં સુખદ સ્મરણો તાજાં કરીને મારે તમારો સમય બગાડવો ન જોઈએ.

કહેવાતા ‘અસ્પૃશ્યો’ના ઉત્કર્ષ માટે તમે કામ કરો છો તે બદલ હું તમને શાબાશી આપું છું. . . .

પણ આજે સાંજે મારે એવા વિષય પર બોલવું જોઈએ જે મને અતિપ્રિય છે, પણ જેને વિશે હું મારા આ પ્રવાસ દરમ્યાન હજી બોલ્યો નથી. અત્યારે એ વિષય પર હું એટલા માટે બોલવા માગું છું કે ગઈ કાલે સવારે મને એના ઉપર ધ્યાન આપવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. હું આ શહેરની સ્વાસ્થ્યરક્ષા વિશે બોલવા માગું છું. તમારી મ્યુનિસિપાલિટીએ મને એક માનપત્ર આપવાની મોટી કૃપા કરી છે. એમાં તમે મારી કેટલીક એવી પ્રવૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે જેમાં મને એક માનવહિતેચ્છુ તરીકે, એક સુધારક તરીકે રસ છે. માનવહિત ઈચ્છનારે એટલે સુધારકે હલ કરવાની અગત્યની બાબતોમાં શહેરની સ્વાસ્થ્યરક્ષાને પણ હું એક અગત્યની બાબત ગણું છું. તમે મને ઉતારો આપવાની કૃપા કરી છે તે સ્થળેથી ત્રણચાર મિનિટને અંતરે, કોઈને ખબર ન પડે એ રીતે, મેં ફરવા નીકળવાનો પ્રયાસ કર્યો—એમ માનીને કે ત્યાં આવેલા રણિયામણા તળાવની બાજુનું સ્થળ એક સુંદર ઉપવન હશે. ગામડાંમાં હોય છે એવા, માણસ ચાલી શકે એવા વાંસના નાનકડા પુલ પર મારી નજર પડતાં હું તેના પર ચડી ગયો. પુલ ઓળંગી હું જમણી તરફ વળ્યો અને મારા સાથીને લઈ આગળ ચાલવા લાગ્યો. માત્ર થોડાં ડગલાં ચાલ્યા ત્યાં અમે શું જોયું તે તમે કલ્પી લેજો. મેં જે જોયું તે એક એવું ઘુણાજનક દૃશ્ય હતું કે તેની વાત જ ન થઈ શકે. અને એમાંથી આવી રહેલી બદબો ગૂંજળાવી નાખે એવી હતી. મેં જોયું કે એ તળાવનું પાણી આપણને સૂગ ચડે એવી રીતે બગાડવામાં આવી રહ્યું હતું, જ્યારે તે જ સમયે એ જ સ્ત્રી એ જ પાણી વડે પોતાનું વાસણ ભરી રહી હતી. આ કારણે મારે સવારના ફરવા જવાના વ્યાયામ માટે મોટરમાં બેસીને થોડે દૂર જવું પડ્યું હતું. મને ઊંડો આઘાત લાગ્યો, જાણે મને કોઈએ ઘા કર્યો હોય એવું લાગ્યું. ૧૯૧૫માં ખુદ મદ્રાસ શહેરના ધોરી માર્ગો પર હું જે દૃશ્યો જોતો તેનું મને આ જોઈને સ્મરણ થયું. ખરેખર આ પરિસ્થિતિમાં કાંઈક ભયંકર દોષ રહેલો લાગે છે. કોઈ પણ નાગરિક જીવનની પ્રથમ શરત એ છે કે શહેરમાં ધ્યાન ખેંચે એવી સ્વાસ્થ્યરક્ષાની વ્યવસ્થા હોય અને એકધારું ચોખ્ખું પાણી મળતું હોય. એક ફાણ માટે પણ એવું ન માનતા કે આ બેમાંથી એકેય વસ્તુ માટે કોઈ મોટા મૂડીરોકાણની જરૂર પડે છે. આ ચીજો શહેરીઓને મેળવી આપવાનો જો તમારો કેવળ નિશ્ચય જ હોય, તો કશું પણ ખર્ચ કર્યા વિના આ બંને ચીજો મેળવી શકાય એવી છે. પરંતુ એને માટે તમારામાં નાગરિક જીવનનાં કર્તવ્યો અંગેની સ્પષ્ટ સમજ હોવી જોઈએ. મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્ય બનવું એ કોઈ ખાસ માન ખાટી જવાની બાબત ન ગણવી જોઈએ. ભંગીની ભાવના સિવાય બીજી ભાવનાથી કોઈ પણ માણસ મ્યુનિસિપાલિટીમાં સભ્ય થવાની હિમત ન કરે. પરંતુ કેટલીયે વાર છાપાંમાં જોઈ છું તે

૧. જીઓ પુસ્તક ૧૩, પા. ૬૫-૭.

તો મ્યુનિસિપાલિટીમાં કોણ જાય ને કોણ ન જાય તેની માત્ર હુંસાતુંસી અને તેને પરિણામે ઉદ્ભવતા બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણેતર વચ્ચેના ઝઘડા જ હોય છે. જો તમે માત્ર એટલું જ યાદ રાખશો કે તમે માયાવરમના લોકોના શેઠ નથી પણ સેવકો છો અને તમને આ લોકોના લાભાર્થે આ શહેરને સંપૂર્ણ રીતે સ્વચ્છ રાખવાનું પવિત્ર કર્તવ્ય સોંપવામાં આવેલું છે, તો તમારે હાથમાં પાવડો લઈને નીકળી પડવું જોઈએ અને તળાવનું પાણી સ્વચ્છ રાખવા તથા ગરીબોના વાસમાં સ્વચ્છતા જાળવવાના કામે લાગી જવું જોઈએ. તમારા શહેરમાં તમારે ખર્ચ ચાલતી કેટલીયે શાળાઓ છે. એમાં એક દિવસ રજા રાખો અને વિદ્યાર્થીઓને કહો કે શહેરની શેરીઓ વાળવા નીકળી પડો અને સાથે સાથે લોકોને એમની શેરીઓ તથા તળાવનું પાણી જાતે સ્વચ્છ રાખવા સમજાવો. શાળાઓમાં મળતું જ્ઞાન અને સ્વચ્છતા વિશેના બધા જ પાઠો જો આપણે આપણા રોજના જીવનમાં ન ઉતારીએ તો ખરેખર નકામા છે. અને મારો તમને આગ્રહ છે કે તમે મનમાં એવું ન વિચારશો કે આપણા લોકો આ બધું સાંભળશે નહીં અને એમની આદતો બદલશે નહીં. મારા પોતાના જન્મસ્થળના શહેરમાં પચાસેક વર્ષ પર શેરીઓમાં ભયંકર વાસ મારતા ગંદવાડના ઉકરડા જેવા મળતા હતા. પણ ત્યાં એક વહીવટકર્તા આવ્યો. તેના માનમાં એટલું કહેવું જોઈએ કે તે એક અંગ્રેજ હતો. તેણે એક જ દિવસમાં એ ઉકરડા હઠાવી દીધા અને કોઈ પણ લોકોએ એની સામે વાંધો ઉઠાવ્યો નહીં. તેમ આનાકાની કરતા લોકો પર જોડુકમી કરવાં એમણે પોતાના સરકારી અધિકારનો પણ ઉપયોગ કર્યો નહોતો. એમણે તો લોકોને સમજાવ્યા, તમામ વિરોધ દંડો પાડ્યો અને પોતે કરવા ધારેલા સુધારા અમલમાં આણ્યા. બ્રિટિશ રાજકારભારનો હું કટ્ટર વિરોધી હોવા છતાં મેં આ દૃષ્ટાંત તમારી આગળ એટલા માટે ટાંક્યું છે કે શહેરસફાઈની બાબતમાં અંગ્રેજ રાજકર્તા પાસેથી આપણે હજી ઘણું શીખવાનું બાકી છે. હું તમને કહું છું કે તમે આગસ ખંખેરી નાખો અને હૈયામાં હામ ધારણ કરો એટલે આ સુધારાનો તમે સહેલાઈથી અમલ કરી શકશો.

હવે મારે 'દલિત' સમાજ તરફથી મને આપવામાં આવેલા અતિવિસ્તૃત અને દલીલસમૃદ્ધ માનપત્ર તરફ વળવું જોઈએ. એ માનપત્ર એના જેવાં બીજાં માનપત્રોથી જુદું તરી આવે છે, તેનું કારણ એ છે કે એમાં એ કોમની સામાજિક અયોગ્યતાઓનો એટલો ઉલ્લેખ નથી જેટલો એમની નાગરિક તરીકેની અયોગ્યતાઓનો છે. એમાં જમીનદાર વર્ગ ઉપર ઘણા ગંભીર આક્ષેપ કરવામાં આવ્યા છે. એમાં એવો આરોપ છે કે આ જમીનદારોએ આ વર્ગને ગુલામની દશામાં લાવી મૂક્યો છે. સરકારની સામે એમાં એવો આરોપ છે કે એની નીતિ આ વર્ગના લોકોને હલકી મજૂરીની નોકરીઓ પણ નહીં આપવાની છે. એમાં એવી ફરિયાદ કરવામાં આવી છે કે થોડાક એકલદોકલ અપવાદો બાદ કરતાં સૌ કોઈ એમને હાથૂત કરે છે. એમાં લખ્યું છે કે એમને સરેરાશ વાર્ષિક આવક ૪૦ રૂપિયાથી કદી વધતી નથી, ત્યારે એમનું સરેરાશ વાર્ષિક ખર્ચ ૧૨૦ રૂપિયાથી કદી ઘટતું નથી. એમની ફરિયાદ છે કે અમારું જીવન જમીન સાથે જડાયેલું હોવાથી વરસ દરમિયાન મોટે ભાગે કશા ધંધા વગર અમારે રહેવું પડે છે.

આ બધા આક્ષેપોમાં સત્ય કેટલું છે તેની મને ખબર નથી. અત્યારે તો મારા આ મિત્રોને હું કેવળ આટલી જ હૈયાધારણ આપી શકું કે એમના માનપત્રમાંનાં આ વિધાનોની ખાતરી કરવા હું કોશિશ કરીશ. એકંદરે જોતાં તેઓ ખાતરી રાખે કે આ બાબતમાં મારી પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ છે અને એમના માનપત્રમાં જે એમ કહેવાયું છે કે આ દેશમાં જમીન ધારણ કરનાર સૌથી પહેલા તેઓ છે એ વાત સાથે હું અવશ્ય મારી સંમતિ જાહેર કરું છું.

પરંતુ આખાથે માનપત્રમાંથી જે નિરાશાનો સૂર ઊઠે છે તેને માટે કશું કારણ નથી. દેશમાં અત્યારે જે મહાન જાગૃતિ આવી છે તેનો લાભ બીજાઓની સાથે એમને પણ મળ્યા વિના રહેવાનો નથી. એ વાત સાચી છે કે અત્યારે આ જાગૃતિએ એક દુઃખદ વળાંક લીધો છે. આપણા અજ્ઞાનમાં આપણે એમ માનવા લાગ્યા છીએ કે દરેક જૂથે, દરેક વિભાગે, દરેક વર્ગે, દરેક જ્ઞાતિએ એકબીજાની સાથે સહકાર સાધ્યા વિના એકલે હાથે પોતાનો રસ્તો કાઢવો જોઈએ. આને લીધે આપણે અંદરઅંદરના કલહથી વિભાજિત થઈ રહ્યા છીએ. પણ આ ઝઘડા માત્ર થોડા જ સમયના છે અને તે શમ્યા વગર રહેવાના નથી. એટલે વાદળ જ્યારે ખરેખર વેરાશે અને પહો ફાટશે, ત્યાર પછીના ઉત્સવોમાં 'દલિત' વર્ગો પણ જરૂર ભાગ લેવાના છે. અને પોહ ફાટતાં ઊજવાનારા ઉત્સવોમાં ભાગ લેવા માટે, તેઓ સમજી રાખે કે, આખરે તો, દરેક જાણે આત્મનિર્ભર બનવું પડશે. એમણે માત્ર એમની સંખ્યા અને એમના ધંધામાંથી ઉદ્ભવતી એમની પોતાની તાકાતનું ભાન જ જગાડવાની જરૂર છે. એ ભાન એમનામાં જાગશે એટલે તેઓ એક અજ્ઞેય તાકાત બની રહેશે. જે કાણે એમને ભાન થશે કે પોતે કોઈના ગુલામ નથી, અને પોતે અત્યારે ખેડે છે તે જમીનો, આખરે તો, તેમની મહેનત વિના ભયંકર વગડો બની જવાની છે, તે કાણે બાજી એમના હાથમાં આવી જશે.

પરંતુ જમીનદાર વર્ગને મારે કહેવું જોઈએ કે આ માનપત્રમાં એમની વિરુદ્ધ કરવામાં આવેલા આક્ષેપો જે થોડે અંશે પણ સાચા હોય, તો તેનાથી એમની મોટામાં મોટી નાલેશી થાય છે. જેના ખભા પર બેસીને તેઓ ચાલી રહ્યા છે તેમને તેમણે પોતાના પગ નીચે કચરવા ન જોઈએ. તેઓ ખ્યાલ રાખે કે એમનાં ઉજ્જડ ખેતરોને હયાભયા મોલ વડે મલકતાં કરી આપનાર આ મજૂર વર્ગો જ છે. માટે જમીનદાર વર્ગે આ મજૂરોને પોતાના પરિવારનું અંગ ગણવા જોઈએ અને જે સુખ પેદા કરવામાં એમની મહેનતે એટલો બધો હિસ્સો આપ્યો છે તે સુખમાં એમને ભાગ લેવા દેવો જોઈએ. આપણા પોતાના મજૂરોને 'અસ્પૃશ્યો' માનવા એ ખોટું છે, પાપ છે. આ પાપ આપણે ધોઈ નાખવું જોઈએ.

પણ મારે તો હજી તમને બીજી એક શરમની વાત કહેવાની છે. આજે બપોર પછી હું એવા વર્ગના કેટલાક મિત્રોને મળ્યો હતો, જેમાંથી દેવદાસીઓ આવે છે. હું કેટલીક દેવદાસીઓને પણ મળ્યો હતો અને તેમની સાથે મેં ઘણી ગંભીર ચર્ચા કરી હતી. એમની સાથે વાત કરીને આ વસ્તુનો દૂષ્પો ભેદ હું સમજી રહ્યો હતો. કુમળી^૧ બાળાઓને વ્યભિચાર માટે મંદિરને અર્પણ કરવાની પ્રથાની સામે મારો આત્મા સળગી રહ્યો છે. એને આપણે 'દેવદાસી' કહીને 'દેવ'નું અપમાન કરીએ છીએ, ધર્મનું અપમાન કરીએ છીએ; અને એ બહેનોને આપણી દુષ્ટ વાસનાની ભોગ બનાવીએ છીએ ને સાથેસાથે જ આપણે ભૂંડે મોઢે ભગવાનનું નામ લઈએ છીએ. આ ભયંકર અનાચાર કરનારો અને એ અનાચારને સાંખી લેનારો એક વર્ગ પડ્યો છે એ જોઈને એમ થાય છે કે બળ્યું આ જીવતર! એ બહેનોની સાથે વાતો કરતાં મને તેમની આંખોમાં કશું પાપ ન જણાયું. તેમનામાં પણ કુમળી લાગણી અને કુમાશ મેં જોઈ, અને બીજી કોઈ પણ સ્ત્રીના જેવું ચારિત્ર રાખવાની શક્તિ જોઈ. તેમનામાં અને આપણી સગી બહેનોમાં શો ભેદ હોઈ શકે? અને આપણે આપણી સગી બહેનોને અનીતિને પંથે ચડાવવાને તૈયાર ન હોઈએ તો

૧. અહીંથી શરૂ થતું આ પેરેઆફનું બાકીનું ભાષાંતર નવજીવન, ૨૫-૯-૧૯૨૭ના અંકમાંથી આપ્યું છે.

આ બહેનોની નીતિ કેમ ભ્રષ્ટ થવા દઈએ? જે આ વસ્તુ સાથે જરા પણ સંબંધ ધરાવનારા હોય તે ચેતો, અને સમાજમાંથી આ સડો દૂર કરો. ઘણીએ તો, તેમને મેં વચન આપ્યું છે તે હું પાળું તો, પોતાનું અનીતિમય જીવન છોડવાનું વચન આપ્યું છે. ઈશ્વર કરે ને એ વચન હું પાળી શકું, છતાં તેઓ ન પાળી શકે તો હું તેમનો વાંક નથી કાઢવાનો, વાંક તમારો જ કાઢીશ. તમારે જ એ દુખિયારીના બેલી થવાનું છે, તમારે જ તેમની શરમભરેલી જિંદગીમાંથી તેમને બચાવવાની છે. એ તો બાપડી એવી છે કે લાલચનો પ્રસંગ આવે પાછી પડશે; પણ પુરુષ જ પોતાની દુષ્ટ વાસનાને કાબૂમાં રાખતો થશે, અને સમાજ એની સામે પોતાનો પોકાર ઉઠાવે તો આ દૂષણ સમાજમાંથી દૂર કરવામાં અડચણ ન આવે.

તમે ખૂબ ધીરજ રાખી મારું ભાષણ સાંભળ્યું તે બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. હું જાણું છું કે આજે સાંજે મ તમને કહેલી સાફ સાફ વાતો તમે દરગુજર કરશો. મારા અહીંના મુકામ દરમ્યાન મારે પડખે રહેલા આટલા બધા ભલા મિત્રોએ બધી વાતે મારી સંભાળ રાખી હોવા છતાં મારે કબૂલ કરવું પડશે કે અહીંના મારા રોકાણના બે દિવસ મારે માટે ખેદના દિવસો હતા. ગઈ કાલે મારા ધ્યાન પર આવેલા આ દેવદાસીના પ્રશ્ને અને મેં મારી સગી આંખે જોયેલી ગંદકીએ મને પારાવાર દુઃખ આપ્યું છે. અને મેં તમારી સાથે જે રીતે વાત કરી એ રીતે તમને મારા દુઃખમાં ભાગીદાર બનાવીને મેં મારા દિલનો ભાર હળવો કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. હું એટલો જ આશય રાખીશ કે તમે મારા દુઃખમાં ભાગીદાર બનશો અને મારાં સૂચનોનો અમલ કરીને મારો ભાર હળવો કરશો.

બધી સભાઓમાં થતું હોય છે તેમ જ તમે શાંત રહેશો તો, સ્વયંસેવકો તમારા બધાની વચ્ચે ફાળો ઉઘરાવવા માટે ફરશે અને તમારે જે આપવું હોય તે તમે તેમને આપી શકશો.

સ્વયંસેવકો સભામાં ફરતા હતા તે દરમ્યાન એક સભાજન તરફથી પુછાયેલા એક પ્રશ્નના જવાબમાં મહાત્માજીએ કહ્યું :

એક ભાઈએ મને બહુ વાજબી રીતે પૂછ્યું છે, તમને અપાતી થેલીઓનો કેવી રીતે ઉપયોગ થવાનો છે? સામાન્ય રિવાજ એવો છે કે કોઈ પણ પ્રાંતમાં ઉઘરાવાયેલી થેલી એ જ પ્રાંતમાં ખર્ચવી. પણ જ્યારે એ મુંબઈ જેવા ખૂબ સમૃદ્ધ સ્થળે ઉઘરાવાઈ હોય ત્યારે એની સૌથી વધારે જરૂર હોય એવા પ્રદેશમાં એ વાપરવાનો રિવાજ છે. દેશભરમાંથી, ઉઘરાવાયેલા મોટા ભાગના આ બધા પૈસા કાંતનાર, પીંજનાર અને વણનારના હાથમાં જાય છે. કોઈને ચાલુ ધંધો છોડીને કાંતવા, પીંજવા કે વણવાનું કહેવામાં આવતું નથી. એટલે કાર્યકરો સૌથી ગરીબ વર્ગોની જ સેવા કરે છે. આ બધી થેલીઓ એકલા કાંતનારા, પીંજનારા અને વણનારાને આપી ને આપી વહેંચી આપવાનું હજી સુધી શક્ય નજાયું નથી. આ પૈસાનો અમુક અંશ ગામડાંને કાંતવાવણવા માટે વ્યવસ્થિત કરવાના કાર્યમાં વપરાઈ જાય છે. આપણા દેશ જેવા ગરીબ દેશમાં કશું મહેનતાણું લીધા વિના આ સંગઠનકાર્યમાં એકનિષ્ઠાથી સેવા આપવાનું જેમને પાલવે એવા કાર્યકરો મેળવી શકાય તેમ નથી. આ પ્રવૃત્તિમાં આપણી પાસે કોડીબંધ એવા સ્વયંસેવકો છે જેમને કશું વેતન તો મળતું જ નથી, છતાં તેઓ આ પ્રવૃત્તિમાં કંઈક દાન આપે છે. તેમ છતાં, અત્યારે આપણે જે ૧૫,૦૦૦ માણસો આમાં રોક્યા છે તે બધા મફત મેળવી શકાય એમ નથી. અંદાજે કહીએ તો એમ કહેવાય કે કુલ ખર્ચના ૨૦થી ૨૫ ટકા વચ્ચેની રકમ એકલા સંગઠનકાર્ય પાછળ ખર્ચાય છે. બાકીના ૭૫થી ૮૦ ટકા પૈસા ખરેખર ભૂખે મરતા લોકોના હાથમાં, તેઓ જે કામ કરે છે તેના મહેનતાણા તરીકે, સીધા જાય છે. અને આ રીતે દેશના એક છેડાથી બીજા

છેડા સુધીનાં ૧૫,૦૦૦ ગામડાંને સંગઠિત કરવામાં આવ્યાં છે. દેશભરમાં થઈને ૫૦,૦૦૦થી વધુ કાંતનારા મહિને^૧ એક રૂપિયાથી દોઢ રૂપિયા સુધી મેળવે છે. જ્યારે કાંતવાનું દાખલ થતાં પહેલાં તેમને કશું મળતું નહોતું. અને દસ કાંતનારે એક વણકરનું પોપણ થતું હોવાથી, ઓછામાં ઓછા ૫,૦૦૦ વણકરોને દરેકને મહિને ૧૫થી ૨૦ રૂપિયા મળે છે, અને આ બધાની સાથે સાથે મૃતપાય બની ગયેલો કાપડ છાપવાનો જૂનો હુન્નર પાછો સજીવન થયો છે. પરિણામે સેંકડો છીપા, રંગારા, ધોબી અને અન્ય કારીગરો આબરૂભર રોજી કમાઈ રહ્યા છે. અખિલ હિંદ ચરખા સંઘનો ઉદ્દેશ વ્યવસ્થા ખર્ચ ૨૫ ટકાથી ઘટાડીને ૧૫ ટકાની આસપાસ લાવી મૂકવાનો છે. હું તમને એ પણ જણાવું કે ગામડાંને સંગઠિત કરવા કામ કરી રહેલા ૧૦૦૦થી ૧૫૦૦ માણસો ઈમાનદારીનું અને ઉપયોગી જીવન જીવી રહ્યા છે. અને અન્યત્ર મેં જે કહ્યું છે તે ફરીથી કહું છું કે જે ખાદી હિંદુસ્તાનમાં સર્વવ્યાપી બનશે તો તેનાથી વ્યવસાયની જરૂરતવાળા હજારો યુવકો માટે આજીવિકા મેળવવાનું એક સારું ક્ષેત્ર ઊઘડશે. જે થયું છે તે જે માત્ર ૧૫-૨૦ લાખ રૂપિયા વડે થઈ શક્યું હોય તો તમે સમજી શકશો કે દેશ બહારથી આયાત કરતા કાપડ પાછળ ખર્ચાતા સાઠેસાઠ કરોડ^૨ રૂપિયા જે આપણા હાથમાં આવે તો કેટલું બધું થઈ શકે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૫-૯-૧૯૨૭

૪૪૭. મીરાંબહેનને પત્ર

[સપ્ટેમ્બર ૧૩, ૧૯૨૭ પછી]^૩

ચિ. મીરાં,

ગઈ કાલે તારા ચાર પત્રો સામટા મળ્યા હતા અને એક આજે મળ્યો. માણસ તરીકે જન્મનાલાલજીમાં અને શરીરની શસ્ત્રક્રિયા તથા રોગચિકિત્સા કરનાર તરીકે ડૉ. દલાલમાં મને એટલો બધો વિશ્વાસ છે કે મને કશી ચિંતા થતી નથી. તારો તાર નથી આવ્યો એનો અર્થ એ કે હજી ઓપરેશન કરવાની જરૂર પડી નથી. જે ચશ્માની જરૂર હોય તે ખરીદી લેજે.

હા, નવ વાગ્યાનું મૌન^૪ એ એક મોટી વાત છે. એ સૂચન કાકાએ કરેલું. તે સ્વીકારતાં મને કશો સંકોચ ન થયો.

૧. મૂળમાં 'દિવસ' છે.

૨. મૂળમાં 'લાખ' છે.

૩. ૧૨ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૭ને દિવસે મીરાંબહેનને લખેલા પોતાના પત્રમાં મહાદેવ દેસાઈ જણાવે છે કે સુખેયા બીમાર હોવાથી દેવદાસ એની ચાકરીમાં છે.

૪. આનો ખુલાસો કરતાં મહાદેવ દેસાઈએ એમના ૮ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૭ના પત્રમાં મીરાંને લખેલું: "આપુએ રોજ રાત્રે ૯ વાગ્યા પછી મૌન ધારણ કરવાનું ઠરાવ્યું છે, જેથી એ સમય પછી કામકાજ ન હોય. અને કોઈ મુલાકાત ન હોય. આ વ્રત અખતરા રૂપે બે માસ માટે છે. તે પછી તેઓ નક્કી કરશે કે કે તે જીવનભર ચાલું રાખવું કે કેમ. આમાં બે અપવાદ રાખ્યા છે. પોતાની તથા બીજાંની માંદગી, અને મુસાફરી"

સુબૈયા તબિયતને કારણે આરામ લે છે, પણ હજી તે માંદગીની રજા પર છે. તેને મારી પાસે પાછો આવતાં હજી પંદરેક દિવસ થશે. સુબૈયાને એના સસરાને ત્યાં મૂકીને દેવદાસ આજે જ આવ્યો.

સસ્નેહ,

બાપુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૫૨૭૬; શ્રીમતી મીરાંબહેનના સૌજન્યથી

૪૪૮. ઓ. જી. વિલાડને પત્ર

સાબરમતી,

સપ્ટેમ્બર ૧૪, ૧૯૨૭

સુજ ભાઈ,

તમારો પત્ર તથા મિસ મેયોના પુસ્તક^૧ બદલ આભારી છું. મિસ મેયોના એક મિત્રે મને એ પુસ્તક મોકલ્યું જ હતું. હવે મેં એ વાંચ્યું છે અને યંગ ઇન્ડિયા માટે એની ઠીકઠીક લાંબી સમાલોચના લખી છે. એ લેખવાળી યંગ ઇન્ડિયાની નકલ તમને નિશાની કરીને મોકલી આપવા મેં પ્રકાશકને સૂચના આપી છે. એ જોતાં મને આશા છે કે મારે હવે કશું ખાસ લખવું જરૂરી છે એમ તમે માનતા નથી. તેમ છતાં મારી સમાલોચના વાંચ્યા પછી જો તમને એમ લાગે કે મારે કોઈ મુદ્દો સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે તો કૃપા કરીને મને જણાવશો. એ ચોપડીનું તમારું અવલોકન મેં ખૂબ જ રસપૂર્વક વાંચ્યું હતું.

તમારો સહૃદયી

મો. ક. ગાંધી

ઓસ્વાલ્ડ ગૅરિસન વિલાડ, એસ્ક્વાયર

૨૦, વિસી સ્ટ્રીટ,

ન્યૂયૉર્ક

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : સી. ડબલ્યુ. ૯૨૨૮

૪૪૯. ના. મો. ખરેને પત્ર

બુધવાર, ભાદરવા વદ ૩ [સપ્ટેમ્બર ૧૪, ૧૯૨૭]^૧

ભાઈ પંડિતજી,

તમારો કાગળ પ્રાર્થના વિશે મળ્યો. કાકાએ લખ્યું છે એટલે વધારે નથી લખતો. પ્રાર્થનાનો આદર્શ તો એક જ છે. પણ આપણે શક્તિ પ્રમાણે ચાલીએ. પોતાને કે જનતાને છેતરીએ નહીં. જે ચાર વાગ્યે ઘણા ન આવે તો આપણે ચાર વાગ્યે પ્રાર્થના કરીએ છીએ એ દાવો છોડી દઈએ, અને જે બધાને અનુકૂળ આવે તે પાળીએ. પણ તેવો વખત રાખ્યા પછી તેમાં બધાએ આવવું જ જોઈએ. જેઓને ચાર વાગ્યામાં શરૂ છે તે પોતાના આગ્રહને કાયમ રાખે ને પોતાની મેળે ચાર વાગ્યે ઊઠીને જે કરવું હોય તે કરે.

રામાયણ બધાને ન ગમે તો તે જરૂર છોડી દેજો.

મને શું ગમે તે વિચાર છોડી આપણી શક્તિ શી છે તે વિચારીને જે ફેરફાર કરવા હોય તે કરજો. ઉતાવળે કંઈ ન કરજો.

ગીતાજી વાંચવાનો સમય લંબાવવામાં કંઈ લાભ મને નથી જેવામાં આવતો. ત્રણ મોટા અધ્યાય વાંચતાં વધારેમાં વધારે પાંચ મિનિટ જાય. ૧૪ દિવસની પારાયણ મને તો બહુ ગમે છે. પણ આમાંયે જેમ તમને બધાને રુચે તેમ કરજો.

બાપુના આશીર્વાદ

[મૂળ ગુજરાતી]

મૂળ પત્ર પરથી : સી. ડબલ્યુ. રપર; શ્રીમતી લક્ષ્મીબહેન ખરેના સૌજન્યથી

૪૫૦. કુંભકોણમમાં ભાષણ

સપ્ટેમ્બર ૧૪, ૧૯૨૭

પ્રમુખશ્રી તથા મિત્રો,

આ બધાં માનપત્રો અને થેલીઓ બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. રાબેતા મુજબનાં માનપત્રો ઉપરાંત અહીં હું એક માનપત્ર કુંભકોણમના હિંદી પ્રચાર કાર્યાલયે આપેલું જોઉં છું. અહીં તમે મદ્રાસના હિંદી પ્રચાર કાર્યાલયની એક શાખા ચલાવો છો તે બદલ હું તમને ધન્યવાદ આપું છું. દેશના આ ભાગમાં જે હિંદી વધારે પ્રચલિત હોત તો મારી પાસે અંગ્રેજીમાં બોલાવીને તેનું તામિલ કરાવવાને બદલે તમારે મને હિંદીમાં બોલવા દઈને એનો અનુવાદ કરાવવો પડત. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે વિદ્યાર્થીઓ સારી રાખ્યામાં હિંદી શીખતા હોવા છતાં નાણાની બાબતમાં હજી પણ મધ્યસ્થ કાર્યાલયે આ પ્રવૃત્તિ નભાવવી પડે છે. હું માનું છું કે ખરું જોતાં આવા અગત્યના કેન્દ્રમાં હિંદી શીખવા માટે આથી ઘણી વધારે ઉત્સુકતા હોવી જોઈએ અને નાણાંનો આખોયે બોજો અહીંના લોકોએ જ ઉઠાવવો જોઈએ. હવે બધા દેશપ્રેમીઓ એકમતે

૧. મહાદેવ દેસાઈએ ખરેને માયાવરમથી ૧૩ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૭ને દિવસે લખેલા આવા જ પત્ર પરથી.

સ્વીકારે છે કે ઉત્તર અને દક્ષિણ વચ્ચે જે આપણે વધારે ગાઢ સંપર્ક સાધવો હોય તો હિંદીના જ્ઞાનનો પ્રચાર કર્યા વિના ચાલે એમ નથી અને તે દેશના નેતાઓમાં તો ખાસ.

વિદ્યાર્થીઓએ પણ મને થેલી આપી તેથી રાજી થયો અને તેમનું મારા પર અહેસાન થયું. એમનો આગ્રહ હતો કે હું એમને અલગ સભામાં સંબોધું. પણ જ્યારે એમને ખ્યાલ આવ્યો કે બે અલગ સભાઓમાં બોલવું મારે માટે ભારે થઈ પડશે ત્યારે એમણે મને એ જવાબદારીમાંથી ખુશીથી મુક્ત કર્યો. મારે ઘણું સ્થળે એક કરતાં વધારે સભાઓમાં બોલવું પડે છે એ તમે જાણો છો એનો મને ખ્યાલ છે. અનેક કારણોસર જ્યારે આ અનિવાર્ય થઈ પડે છે ત્યારે મારો છૂટકો થતો નથી. પણ બીજાને મારું લગાડયા વિના જ્યાં હું આવી ફરજે ટાળી શકું છું ત્યાં હું તેમ કરું છું. અને આનું કારણ એ છે કે નક્કી થયેલો પ્રવાસ કાર્યક્રમ નિર્વિઘ્ને પૂરો કરવા હું ઈતેજર છું. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને હું અલગ સભામાં નહીં સંબોધી શક્યો હોવા છતાં તેઓ જાણી લે કે મારું હૃદય હમેશાં એમની સાથે છે. વિદ્યાર્થી આવમના મન પર હું શુદ્ધ ચારિત્ર્યની આવશ્યકતા ઠસાવવા માગું છું. જીવનના પાયામાં જે શુદ્ધ ચારિત્ર્ય નહીં હોય, તો વિદ્યાર્થીઓ વિશે દેશમાં જે અપેક્ષાઓ ઊભી કરવામાં આવી છે તે તેઓ પૂરી કરી શકશે નહીં. દુનિયાભરમાં, આજનો શું કે વીતેલા ભૂતકાળનો શું, અનુભવ એવો છે કે સમાજમાં જમી પડેલી ખોટી માન્યતાઓ અને અંધશ્રદ્ધાઓ સામે સંગ્રામ તો ઊગતી પેઢીએ જ ખેલી જાણ્યો છે. એટલે સુધારા અને સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની આગલી હરોળમાં તો હમેશાં યુવકો જ જેવામાં આવ્યા છે. એ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને મારી સલાહ છે કે તેઓ આ પ્રવાસ દરમ્યાન જ્યાં જ્યાં હું વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ બોલી શક્યો છું ત્યાંનાં મારાં જુદાં જુદાં ભાષણો વાંચી લે.

અહીંનાં મ્યુનિસિપાલિટી અને તાલુકાનાં બોર્ડોને હું આદરપૂર્વક ભલામણ કરું છું કે તેઓ ગઈ કાલે મેં માયાવરમની મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલને આપેલો જવાબ વાંચી લે. ત્યાં મેં જે ભયંકર ગંદવાડ નજરે જોયો તેના તરફ મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલનું ધ્યાન તો મેં અક્સ્માત્ જ ખેંચ્યું હતું. પરંતુ સાચી વાત એ છે કે ત્યાં મેં જે વિચારો દર્શાવ્યા તે આ ઈલાકાની લગભગ બધી મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલોને લાગુ પડે તેમ છે. જે દૂષણ તરફ હું તમારું ધ્યાન ખેંચું છું તે લગભગ સર્વત્ર જેવામાં આવે છે. તેથી મારી ટીકાનું મહત્ત્વ સહેજ પણ ઓછું થતું નથી. મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યો એમના હોદ્દાની સાથે જેડાયેલી જવાબદારી સમજતા થાય એ માટે સમય પાકી ગયો છે. આ હોદ્દાઓને નામનાં કે પ્રસિદ્ધિનાં સાધન નહીં બનાવવાં જોઈએ. દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં જુદા જુદા મિત્રોને મારે સલાહ આપવાના પ્રસંગો આવે છે તે વખતે મારે અનેક મ્યુનિસિપાલિટીના કારોબારનો અભ્યાસ કરવાની દુઃખદ ફરજ બજાવવી પડે છે. તે ઉપરથી મને સમજાયું છે કે એમનો ઘણો સમય અન્યોન્યની ખોદણીમાં અને હુંસાતુંસીમાં વેડફાય છે. મેં જોયું છે કે ઘણી મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં ચૂંટણીના સમય દરમ્યાન ભ્રષ્ટાચારની બોલબાલા વ્યાપે છે, જ્યારે દરેક મ્યુનિસિપલ સભ્યે પોતાને જાહેર સુખાકારી અને નૈતિક મૂલ્યોનો ટ્રસ્ટી અને રખેવાળ માનવો જોઈએ. હું ઈચ્છું છું કે જે દૂષણો તરફ મેં આંગળી ચીંધી છે તેના ઉપર મ્યુનિસિપલ સભ્યો દિલથી ધ્યાન આપશે અને વિશ્વાસ રાખું છું કે એ દૂષણો દૂર કરવા તેઓ ગંભીર પ્રયાસ કરશે. આ સ્થળ એની પાવકતા અને વિદ્યાપ્રેમ માટે જાણીતું છે. એને સ્વચ્છતા અને સુખાકારીની બાબતમાં નમૂનેદાર બનાવવું એ મુશ્કેલ કામ નથી અને એવી અપેક્ષા રાખવી એ વધારે પડતું નથી.

કુંભકોણમમાં વિદ્યાપ્રેમ હોવાનો ઉલ્લેખ મને એક એવા વિષયની યાદ આપે છે જેના પર મારે તમને થોડું કહેવું છે. કમભાગ્યે આજના જમાનામાં આપણી વિદ્યા, એટલે સંસ્કૃત ભાષાની વિદ્યા, અંધશ્રદ્ધાનું બીજું નામ બની ગઈ છે. મેં જાણ્યું છે કે પરચાઈપ્પા હોલમાં વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ જે અતિ ઉગ્ર પ્રહારો મેં કર્યા તેનાથી અહીંના પંડિતોને માહું લાગ્યું છે. એમણે મને પત્ર લખીને મળવાનો સમય માગ્યો છે. મેં એમને કહેણ મોકલ્યું છે તે એમને પહોંચ્યું છે કે નહીં તે હું જાણતો નથી, પણ મારી પાસે સમય નહીં હોવા છતાં આજે રાત્રે ૮ વાગ્યે એમને હું ખુશીથી મળીશ. પરંતુ મારામાં રહેલી તમામ ગંભીરતા સાથે હું કહું છું કે વિદ્યાર્થીઓને મેં જે કંઈ કહ્યું હતું તે પૂરેપૂરો વિચાર કરીને કહ્યું હતું અને તેનો એક શબ્દ સરખો ફેરવવાને હું કશું કારણ જોતો નથી. હું મારી જાતને સનાતની હિંદુ કહું છું અને એક સનાતની હિંદુ તરીકે બહુ જ વિચારપૂર્વક હું કહું છું કે આજે આપણે આચરીએ છીએ તે અર્થમાં અસ્પૃશ્યતાને હિંદુ ધર્મમાં કશો આધાર નથી અને તે હિંદુ સમાજ ઉપરનું એક કલંક છે. પૂરેપૂરી નમ્રતા સાથે, પરંતુ એટલી જ મક્કમતા સાથે, હું કહું છું કે આપણે હિંદુઓ જે આ કલંક નાબૂદ કરવાની દરકાર રાખીશું નહીં તો ખુદ હિંદુ ધર્મ ઊખડી જવાના ગંભીર ખતરામાં છે. જે ધર્મનાં બે મહાન સૂત્રો આ છે : સત્યાન્નાસ્તિ પરો ધર્મઃ। અને અહિંસા પરમો ધર્મઃ।, જે ધર્મના પાયામાં તાત્ત્વિક સત્ય અને તાત્ત્વિક પ્રેમ રહેલાં છે તે ધર્મ, કોઈ માણસ અમુક સંજોગોમાં જન્મ્યો હોય તે કારણે એના પ્રત્યે અસ્પૃશ્યતાને બરદાસ્ત કરી શકે જ નહીં. એટલા જ ભારપૂર્વક હું એમ પણ કહું છું કે મેં તમને વ્યાખ્યા કરી બતાવી એવા આ હિંદુ ધર્મમાં બાળવૈધવ્યને માટે કશો આધાર નથી. એ વાત સર્વત્ર સ્વીકારાયેલી છે કે લગ્ન વ્યક્તિને અમુક દરજ્જે આપે છે અને એના જીવનમાં પરિવર્તન આણે છે. માત્ર પોતાની માતાના કે પિતાના ખોળામાં બેસવા લાયક હોય એવી કુમળી વયની બાળકીને પવિત્ર બંધન જેવું કશું હોઈ શકે નહીં. અને વાત્સલ્યભાવમાંથી સ્ફુરતા સઘળા પ્રેમભાવને ઉવેખીને જે પિતાઓ પોતાની કુમળી વયની દીકરીઓને લગ્નમાં હોમી દે તો એ લગ્ન નથી, એ તો પથરાની પૂતળી પુરુષને પરણાવી કહેવાય. એટલા માટે હું કહું છું કે બાળવિધવા જેવી કોઈ ચીજ નથી, કેમ કે બાળલગ્ન જેવી કોઈ ચીજ નથી.^૧

એટલે મેં આપેલી સલાહ ફરીથી આપતાં હું અચકાતો નથી કે જે કોઈ વિદ્યાર્થીઓને લગ્ન કરવું હોય, તો તેઓ ઉંમરલાયક બાળવિધવાઓ શોધી કાઢીને એમને પરણે. એથી હિંદુસ્તાનની દીકરીઓ પ્રત્યે એક પુણ્યનું કાર્ય થશે. અને બાળલગ્નનો ઈનકાર કરીને જે તેઓ બાળવૈધવ્ય મિટાવવાનો નિશ્ચય કરશે તો તેઓ દેશની સેવા કરશે. જ્યારે કોઈ ચીજ દેખીતી રીતે જ અનૈતિક હોય અને બધી રીતે વિચારતાં તથા ન્યાયબુદ્ધિથી જોતાં અણગમતી લાગતી હોય ત્યારે એને માટે શંકાસ્પદ યોગ્યતાવાળાં અને શંકાસ્પદ અધિકારવાળાં સંસ્કૃત શાસ્ત્રોનું ઓટું શોધવું એ ખોટું છે. શાસ્ત્રો તો આપણને પાવન કરવા માટે અને પૂર્ણતા તરફ લઈ જતા આપણા માર્ગ પર પ્રકાશ પાડવા માટે આપણને મળેલાં છે. દા. ત. દેવદાસીની દુઃખદ પ્રથાનો અને પોતાની દીકરીને પાપ અને બદનામીના કલંકમય જીવનમાં હોમી દેનાર માબાપનો નૈતિક દૃષ્ટિએ બચાવ કોણ કરી શકે એમ છે?

મને કહેવામાં આવ્યું છે કે ખ્રિસ્તી અથવા મુસલમાન શ્રોતાઓ સમક્ષ બોલતાં હું નરમ ભાષા વાપરું છું, જ્યારે હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ કમજેરીઓ વિશે બોલતાં હું સહેજ પણ નરમ બનતો

૧. હવે પછીનું લખાણ હિન્દુ, ૧૬-૯-૧૯૨૭ના અંકમાંથી લીધું છે.

નથી. જો આ મારો અપરાધ હોય તો તે હું ખુશીથી કબૂલ કરું છું. હિંદુ ધર્મનું જેટલું જ્ઞાન મને હોવાનો હું દાવો કરું છું તેટલું જ્ઞાન મને ખ્રિસ્તી કે ઈસ્લામ ધર્મનું હોવાનો દાવો હું કરતો નથી. મારી ભૂલ સુધારવા હું ગમે એટલો તૈયાર હોઉં તોપણ ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનો મારા કહેવાનો ખોટો અર્થ કરે એવો સંભવ હોય છે, પણ હિંદુઓની બાબતમાં આવું બનવાનો સંભવ હોતો નથી, એટલે મારા હિંદુ ભાઈઓ મારા કહેવાનો ખોટો અર્થ કરશે એવી બીક મને રહેતી નથી. એટલે વિવેક ખાતર પણ મારે ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન શ્રોતાઓ સમક્ષ નરમાશથી બોલવું જોઈએ, પરંતુ હિંદુ ધર્મ અને એની બૂરાઈઓ વિશે હિંદુઓ સમક્ષ બોલતાં નરમ બનવું મારે માટે બિલકુલ ખોટું ગણાશે. જેવી રીતે એક કુશળ સર્જન પોતાના દરદીને તથા એના રોગને જાણતો હોવાથી એનો ઘા મટાડવા માટે એની છરી બેધડક ચલાવે છે, તેવી જ રીતે એક સુધારક તરીકે વધારે નહીં તો મોટામાં મોટા હિંદુ જેટલો જ મારી જાતને હિંદુત્વ વડે તરબોળ થયેલો હું માનતો હોવાથી, હિંદુ સમાજને બરબાદ કરી રહેલી ત્રુટિઓ અને નિર્બળતાઓ ઉપર જો હું જૂઠા વિવેક અને જૂઠી નરમાશને ખાતર ભાર ન મૂકું તો તે બિલકુલ ખોટું ગણાશે. અને એવું કહી શકવા માટે હું આભારી છું કે લાંબા સમયના જાહેર જીવન દરમ્યાન હિંદુ સમાજે કે હિંદુ શ્રોતાઓએ ઝાઝી વાર મારા કહેવાનો અવળો અર્થ કર્યો નથી. પરંતુ મારા દેશબંધુઓનો સ્નેહ હું સાચવી રાખું કે ગુમાવું, મારે માટે કર્તવ્યનો માર્ગ બિલકુલ સ્પષ્ટ છે. કોઈને નાહક માઠું નહીં લગાડવાની અને વિનાકારણ નારાજ નહીં કરવાની રખાય તેટલી કાળજી રાખીને, મારે તો મને જે લાગે તે કહી દેવાનું અને બિલકુલ સત્ય હોય અને વાજબી હોય તે બોલવાનું ચાલુ રાખવું જ રહ્યું. અને તેથી બને એટલી નમ્રતા ધારણ કરીને અહીંના તમામ પ્રખર પંડિતોને તથા એકેએક વિચારશીલ હિંદુ સ્ત્રી-પુરુષને હું કહું છું કે તમે અસ્પૃશ્યતા, બાળલગ્નો, બાળવિધવાઓ અને દેવદાસીઓની પ્રથાઓ વિશેના તમારા વિચારો ફરીથી તપાસો અને એ પ્રથાઓની સમાજ પર શી અસરો થાય છે તે સમજો, અને પછી તમારી જાતને પૂછો કે અનંત તપશ્ચર્યાઓ કરી ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશોના પાયા ઉપર પોતાની શ્રદ્ધા દૃઢ કરનાર ઋષિઓએ પ્રેરેલા તમારા ધર્મમાં આ બધી કુપ્રથાઓ માટે કશો આધાર હોઈ શકે ખરો?

હવે મારે રેંટિયાની વાત કરવી જોઈએ. મને એ વાતનો આનંદ છે કે તમે રેંટિયાને તમારાથી બની શકે એટલું ઉત્તેજન આપો છો. એ પણ ખુશી થવા જેવું છે કે રેંટિયાની આવશ્યકતા બાબતમાં કશો મતભેદ નથી. સૌરાષ્ટ્રના વણકરો તમારી વચ્ચે આવીને વસ્યા છે. ખાદી દ્વારા સેવા કરવાની તમારી શક્તિ અમર્યાદ છે. પણ તમારી પાસે હું આવું ત્યારે તમે મને થોડા પૈસા આપો એ પૂરતું નથી. તમારામાંના કેટલાક પ્રસંગોપાત્ત ખાદી પહેરે એ પૂરતું નથી. પરંતુ હિંદુસ્તાનનાં ભૂખે મરી રહેલાં આ કરોડો કંગાળો માટે જો તમને પોતાપણાની સાચી લાગણી હોય તો દુઃખ અને ગરીબાઈને હાંકી કાઢવા માટે એ જરૂરી છે કે તમે બધા તમારાં વિદેશી કપડાં ફગાવી દઈ ખાદી ધારણ કરો. એવી જ રીતે આ દેશમાંથી દાડના દૈત્યને નાબૂદ કરવાનો નિર્ધાર કરવો એ પણ તમારી ફરજ છે. દાડની લતે ચડેલાં આપણાં ભાંડુઓના કલ્યાણમાં આપણે કેવળ અંગત રસ લેતા થઈએ તો આપણે સંપૂર્ણ દાડનિષેધનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ, અને મને લાગે છે કે એવો દિવસ બહુ દૂર નથી જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં સંપૂર્ણ દાડનિષેધ થઈ જશે.

બધી સભાઓમાં બને છે તેમ સ્વયંસેવકો તમારી વચ્ચે ફરશે અને જેમની ફાળો આપવાની ઈચ્છા હશે તેમની પાસેથી ફાળો ઉઘરાવશે. બીજું મારા પ્રવાસ દરમ્યાન મને જે કંઈ ઝવેરાત અને કીમતી ચીજો મળે તે બધાનું લિલામ કરવાનો પણ રિવાજ છે, એટલે હમણાં મને જે

વીંટી મળી છે તેનું વિલામ કરવાનો મારો વિચાર છે. એક ચાંદીની તાસક પણ મારા યજમાને (શ્રી પંતુલુ આયરે) મને આપવાની કૃપા કરેલી છે. પણ કમનસીબે હું તે અહીં લાવ્યો નથી.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૫-૯-૧૯૨૭ તથા ૧૬-૯-૧૯૨૭

૪૫૧. કુંભકોણમમાં પંડિતો સાથે ચર્ચા

સપ્ટેમ્બર ૧૪, ૧૯૨૭

ગઈ કાલે રાત્રે અહીંના કેટલાક મુખ્ય મુખ્ય પંડિતો મહાત્મા ગાંધીને મળ્યા હતા. એમ કહેવાય છે કે બાળવિધવાઓ, તેમનાં લગ્નો, અને અસ્પૃશ્યતાના પ્રશ્નો વિશે શ્રી ગાંધી તાજેતરમાં જે બોલ્યા હતા તેનો આ પંડિતોએ વિરોધ કર્યો હતો. એમનું કહેવું એમ હતું કે આ રિવાજે માટે હિંદુ શાસ્ત્રોમાં કશો આધાર નથી એવું શ્રી ગાંધીનું વિધાન ખોટું છે અને તેને માટે પોતે પ્રમાણો આપી શકે તેમ છે.

શ્રી ગાંધીએ તેમને સમજાવ્યું કે હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરવાનો સાચો માર્ગ છૂટાંછવાયાં શાસ્ત્ર-વચનો ટાંકવાં એ નથી, પણ અંતરાત્માના અવાજને અનુસરવું એ છે. હિંદુ શાસ્ત્રો તો એમ કહે છે કે કોઈ પણ વસ્તુ સત્ય અને પ્રેમની વિરુદ્ધ હોય તે ધર્મ હોઈ શકે જ નહીં. માટે મારી તમને વિનંતી છે કે કુરિવાજોની વિનાશકારી અસરોથી હિંદુ ધર્મને બચાવવાના મારા કાર્યમાં તમે મદદ કરો, સુધારાના માર્ગમાં રોડાં નાખીને હિંદુ ધર્મના નાશમાં સહાય ન કરો.

[મૂળ અંગ્રેજી]

બોમ્બે ક્રોનિકલ, ૧૬-૯-૧૯૨૭

૪૫૨. ગટર મુકાદમનો રિપોર્ટ

સારા માણસના મોંમાં દુર્ગુણ પણ સદ્ગુણ બને છે. અને દુર્જનના મોઢામાં સદ્ગુણ પણ દુર્ગુણ રૂપે દેખાય છે. આનું આપણને આશ્ચર્ય થવું જોઈએ નહીં.

કારણ કે જુઓ ને, સમુદ્રનાં ખારાં જળ પીને મહામેઘ મીઠું પાણી નથી વરસાવતો? અને ફળીધર નાગ મીઠું દૂધ પીને ઘાતકમાં ઘાતક વિષ નથી ઓકતો?

નદીઓ પોતાનાં જળ પોતે પીતી નથી, અને વૃક્ષો પોતાના ઉપર થતાં ફળ પોતે ખાતાં નથી; એ જ રીતે વાદળો પોતે ઉગાડેલાં ધાન્ય પોતે ખાતાં નથી. એ બતાવે છે કે સજ્જનો પોતાની શક્તિઓનો ઉપયોગ બીજાના ભલા માટે કરે છે.^૧

૧. ગુણાયન્તે દોષા : સુજનવદને દુર્જનમુલે

ગુણા ઘોષાયન્તે તદ્દિદમપિ નો વિસ્મયપદમ્ ।

મહામેઘઃ ક્ષારં પિવતિ કુરુતે વારિ મધુરં

ફળી ક્ષીરં પીત્વા વમન્તિ ગરલં દુઃસહતરમ્ ॥

પિવન્તિ નયઃ સ્વયમેવ નામ્ભઃ સ્વયં ન ખાદન્તિ ફલાનિ વૃક્ષાઃ ॥

નાદન્તિ સસ્યં સ્વલુ વારિવાહાઃ પરોપકારાય સતાં વિમૂક્તયઃ ॥

અનેક પત્રલેખકોએ મને મિસ મેયોના પુસ્તક મઘર ઇન્ડિયાનાં અવલોકનોની, અથવા એના વિરોધમાં લખાયેલા લેખોની કાપલીઓ મોકલી આપી છે. આ કાપલીઓ ઉપરાંત થોડાકે મને એ પુસ્તક વિશે મારો પોતાનો અભિપ્રાય આપવા જણાવ્યું છે. લેખિકાએ પુસ્તકમાં કરેલા મારા ઉલ્લેખોથી છેડાયેલા એક લાંડનવાસીએ કેટલાક પ્રશ્નો યોજીને તેના જવાબો મારી પાસે માગ્યા છે. મિસ મેયોએ પોતે એમની ચોપડીની એક નકલ મને મોકલવાનું સૌજન્ય દાખવ્યું છે.

ખાસ કરીને મારી કાર્યશક્તિ ખૂબ જ મર્યાદિત છે, અને દાક્તર મિત્રોએ મને કહેલું છે કે મારે વધારે પડતું કામ ન કરવું ત્યારે તો, આ ચોપડી મારા પ્રવાસ દરમ્યાન વાંચવાનો સમય મેં ન જ કાઢ્યો હોત. પણ આ પત્રોએ મને એ તાબડતોબ વાંચી નાખવાની ફરજ પાડી.

આ ચોપડી હોંશિયારીથી અને જોરદાર ભાષામાં લખાયેલી છે. એમાં ગૂંથેલાં અવતરણો ચીવટપૂર્વક પસંદ કરેલાં છે, તેથી એવો ભાસ થાય છે કે ચોપડી સત્ય હકીકતોથી ભરેલી છે. પરંતુ મારા મન પર એની જે છાપ પડે છે તે એવી છે કે આ તો એક ગટર મુકાદમનો રિપોર્ટ છે. એ પ્રસિદ્ધ કરવાનો એક જ હેતુ છે કે જે દેશ વિશે રિપોર્ટ આપવાનો છે તેની ગટરો ખોલીને તેમાંની ગંદકી ચૂંથી બતાવવી, અથવા તો ખુલ્લી કરેલી ગટરોમાંથી છૂટતી બદબોનું હૂબહૂ વર્ણન કરી બતાવવું. જે મિસ મેયોએ કબૂલ કર્યું હોત કે પોતે કેવળ હિંદુસ્તાનની ગટરો ખોલી નાખીને તેની ગંદકી તપાસવા જ હિંદુસ્તાન ગયાં હતાં, તો તો એમના પુસ્તક વિશે કદાચ ઝાઝી ફરિયાદ કરવાની હોત નહીં. પણ તેઓ તો સરવાળે કંઈક વિજ્યની અદાથી એમ કહે છે કે “લ્યો, આ ગટરો જ હિંદુસ્તાન છે.” છેલ્લા પ્રકરણમાં એમણે સાવધાનીનો સૂર કાઢ્યો છે, એ સાચું. પણ સાવધાનીનો એમનો સૂર પણ આ દેશની આંખો મીચીને કરેલી વગોવણીને ઠસાવવાની એક ચાલાકીભરી ચાલ જ છે. મને લાગે છે કે જેને હિંદુસ્તાનનું થોડું પણ જ્ઞાન હોય એવો કોઈ પણ વાચક આ અભાગી દેશના લોકોના આચારવિચાર સામે એમણે કરેલા ભયંકર આક્ષેપો સાચા માની શકે નહીં.

આ પુસ્તકમાં આપેલી હકીકતો ગમે તેટલી સાચી હોય તોપણ પુસ્તક નિઃશંક જૂઠું છે. જે હું લાંડનની ગટરો ખોલી નાખું અને એમાંથી છૂટતી બદબોનું ખૂબ ઝીણવટથી વર્ણન કરીને કહું કે “જુઓ આ લાંડન,” તો મારી વર્ણવેલી હકીકતો પડકારી ન શકાય એવી હશે, પણ એના ઉપરથી મેં તારવેલો અભિપ્રાય સત્યની વિડંબના ગણી વાજબી રીતે જ ધુતકારી કઢાશે. મિસ મેયોનું પુસ્તક એવું જ છે, એનાથી જરા પણ સારું નથી.

લેખિકા કહે છે કે પોતે હિંદુસ્તાન વિશે જે સાહિત્ય વાંચ્યું તેનાથી સંતોષ ન થતાં, “સરકારની આર્થિક સહાય વિનાનો, કોઈ પણ જાતના પૂર્વગ્રહથી મુક્ત, અને તટસ્થ અભ્યાસી સ્વયંસેવક રોજિંદા જીવનની સામાન્ય વસ્તુઓ વિશે જે કાંઈ જોઈ શકે તે જોવા” પોતે હિંદુસ્તાન આવી.

આ ચોપડી બહુ ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યા પછી મને કહેતાં ખેદ થાય છે કે એમનો આ દાવો સ્વીકારવાનું મને મુશ્કેલ જણાય છે. એમને સરકારની આર્થિક સહાય ભલે ન મળી હોય. પણ પુસ્તકના કોઈ પણ પાન પર તેઓ પૂર્વગ્રહમુક્ત અને તટસ્થ તો દેખાતાં જ નથી. અમે હિંદુસ્તાનમાં સરકારહસ્તકનાં રસપ્રદ પ્રકાશનોથી ટેવાયેલા છીએ. “આશ્રય આપેલાં” શબ્દો “સરકારી સહાયવાળાં”ના રૂપાળા પર્યાય તરીકે સ્વીકારાયેલા છે. બ્રિટિશ યુગ પહેલાંથી અમે એવું સમજતા આવ્યા છીએ કે (અંગ્રેજોએ સોળે કળાએ ખીલવેલી) શાસનકળામાં એવા માણસોની ગુપ્ત સેવાઓને જોતરવાની વાતોનો પણ સમાવેશ થાય છે જેઓ વિદ્વાન છે અને પ્રામાણિક તેમ જ પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે. આવા લોકો પાસેથી શંકાસ્પદ વ્યક્તિઓનો પીછો પકડવાનું અને જાણે

કોઈ નિઃસ્વાર્થ વ્યક્તિએ પ્રમાણપત્ર આપ્યું હોય તે રીતે તે સમયની સરકારના સદ્ગુણો લખી આપવાનું કામ લેવાય છે. મિસ મેયો સામે પણ આવા વહેમની નજરે જોવાય તો તેઓ માઠું નહીં લગાડે એવી હું આશા રાખું છું. એ જાણીને એમને કંઈક ટાઢક વળવા સંભવ છે કે હિંદુસ્તાનના ઉત્તમ અંગ્રેજ મિત્રો પ્રત્યે પણ આવો વહેમ ગયેલો છે.

પણ આ વહેમનો મુદ્દો રદ થયેલો ગણીએ, તોપણ એમણે આ અસત્યથી ભરપૂર પુસ્તક લખ્યું છે શા માટે એ જોવાનું રહે છે. પુસ્તક બે કારણે જૂઠું છે. પ્રથમ એ કારણ કે તેઓ આખા રાષ્ટ્રને અથવા એમના જ શબ્દોમાં કહીએ તો “હિંદુસ્તાનના લોકોને” (તેઓ એમને એક પ્રજા કે રાષ્ટ્ર તરીકે તો સ્વીકારતાં પણ નથી.) લગભગ કશા અપવાદ વિના એમની સ્વચ્છતા, એમનાં નૈતિક આચરણ, એમનો ધર્મ, વગેરે બાબતોમાં ધુતકારી કાઢે છે. એને જૂઠું કહેવાનું બીજું કારણ એ પણ ખરું કે બ્રિટિશ સરકારમાં તેઓ એવા સદ્ગુણો હોવાનો દાવો કરે છે જેનું સમર્થન થઈ શકે એમ નથી અને જેનું શ્રેય આ સરકારને આપાતું જોઈ અનેક ઈમાનદાર બ્રિટિશ અફસરોને લાજ આવે.

મિસ મેયોને સરકારની આર્થિક સહાય ન મળી હોય તોપણ એટલું સ્પષ્ટ છે કે તેઓએ હિંદુસ્તાન પ્રત્યે સૂગ દાખવવાના અને અંગ્રેજોનાં વખાણ કરવાના સમ ખાધેલા છે, કેમ કે તેઓ હિંદવાસીઓમાં કશું સારું જોઈ શકતાં નથી અને અંગ્રેજો તથા તેમના શાસનમાં એમને કશું બૂરું દેખાતું નથી.

એમનું પુસ્તક વાંચીને પશ્ચિમના લોકોની નિર્ણયશક્તિના ધોરણ વિશે ઊંચો ખ્યાલ બંધાતો નથી. તેઓ પશ્ચિમના સનસનાટી ફેલાવનાર લેખકોના એક વર્ગનાં પ્રતિનિધિ હોવા છતાં, હું એવા મંતવ્યમાં રાચી રહ્યો છું કે આ વર્ગ અસ્ત પામી રહ્યો છે. કંઈ પણ લખાણ ચક્ર્યાર જગાવે એવું, આંજી નાખે એવું કે કપટી હેતુવાળું હોય એને ધિક્કારનાર વાચકવર્ગ અમેરિકામાં વધી રહ્યો છે. પણ દુઃખની વાત એ છે કે પશ્ચિમમાં હજી હજારો લોકો એવા છે જે ‘શિલિંગ શોર્ક્સ’ એટલે સસ્તામાં મળતાં સનસનાટીભર્યાં પુસ્તકો માણે છે. એ તો ઠીક, પણ લેખિકાનાં બધાં અવતરણો અથવા બધી ગૂટક હકીકતો સાચી રીતે રજૂ થયાં નથી. આમાંથી હું મારી જાત-માહિતીવાળી બિનાઓ જુદી વીણી કાઢવા માગું છું. પણ આ પુસ્તકમાં સંદર્ભથી વિખૂટાં પાડી વાપરેલાં અવતરણો અને અધિકારપૂર્વક પડકારાયેલા ઉતારા છૂટથી વેરેલા છે.

બાળલગ્ન સાથે કવિવર ટાગોરનું નામ જોડીને આ લેખિકાએ શિષ્ટતાની આખી ભાવનાનો ભંગ કર્યો છે. નાની ઉંમરમાં લગ્ન કરવું એ રિવાજ ખોટો નથી એમ કવિવરે જરૂર કહ્યું છે, પણ બાળવયે લગ્ન અને નાની વયે લગ્ન એ બેની વચ્ચે આભજમીન જેટલો ફરક છે. જે આ બહેને શાંતિનિકેતનની સ્વતંત્ર અને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી કન્યાઓ તથા સ્ત્રીઓનો પરિચય કરવાની તસ્દી લીધી હોત, તો નાની વયના લગ્નથી કવિશ્રી શું કહેવા માગે છે તેની એમને ખબર પડી હોત.

પોતાની દલીલના સમર્થનમાં વારંવાર મારા શબ્દો ટાંકવાનું એમણે મને માન આપ્યું છે. એક સુધારકની રોજનીશીમાંથી ઉતારા એકઠા કરી, એમને પૂર્વાપર સંબંધથી છૂટા પાડી, એને આધારે કોઈ પણ વ્યક્તિ સુધારકે જે લોકો વચ્ચે કામ કર્યું હોય તેમને ભાંડવા બેસે તો તેને સાન-સમજવાળા અને પૂર્વગ્રહ વિનાના વાચકો કે શ્રોતાઓ સાંભળવા તૈયાર ન જ થાય. પણ હિંદુસ્તાનની એકેએક ચીજની કાળી બાજુ જોવાની એમની અધીરાઈમાં એમણે મારાં લખાણો સાથે છૂટ લીધી છે એટલું જ નહીં પણ એમણે કે બીજાઓએ મારા નામથી કરેલી કેટલીક

વાતો મને પુછાવીને સાચી કે ખોટી હોવાની ખાતરી કરવાની પણ એમણે જરૂર માની નથી. વાત તો એવી બની છે કે હિંદુસ્તાનમાં અમે જેમને ન્યાયાધીશ અને વહીવટી અધિકારી તરીકે ઓળખીએ છીએ એ બંને હોદ્દા એમણે પોતાની જાતમાં ભેળા કરી દીધા છે. તેઓ ફરિયાદીના વકીલ અને ન્યાયાધીશ બંને છે. એમણે મારી સાથે થયેલી મુલાકાતનું વર્ણન કરતાં પોતાના વાચકોને જણાવ્યું છે કે મારો બોલેલો એકેએક શબ્દ લખી લેનાર બે “સેક્રેટરીઓ” હમેશાં મારી સાથે હોય છે. હું જાણું છું કે આમાં હકીકતને જાણીજેઈને મચડવામાં આવી નથી. તેમ છતાં એમનું વિધાન સાચું નથી. હું તેમને જણાવવા ચાહું છું કે મારો બોલેલો એકેએક શબ્દ લખી લેવા માટે અથવા લખી લે એવી જેની પાસેથી અપેક્ષા હોય તેવો કોઈ નિમણૂક કરેલો માણસ મારી પાસે હોતો નથી. મારે પડખે બોસ્વેલને પણ ટપી જાય એવું બોસ્વેલપાણું કરવા મયતો મહાદેવ દેસાઈ નામનો એક સહકાર્યકર હોય છે. એટલે જ્યારે પણ એ મારી નજીક હોય ત્યારે મારાથી જે કંઈ ડહાપણભર્યું બોલાયેલું એને લાગે તે એ જરૂર ટપકાવી લે છે. એમનો આ પ્રેમ દર્શાવવાનો પ્રયાસ મારી ઈચ્છા હોય તોપણ હું અટકાવી શકતો નથી, કેમ કે અમારો બેનો સંબંધ હિંદુ લગ્નસંબંધની માફક અનૂટ છે. પણ મારી સામે લેખિકાએ કરેલા ખરા અપરાધનું તો તેમણે પા. ૩૮૭-૮ ઉપર વર્ણન કર્યું છે. કવિવરના નામથી તેઓ એવી વાત કહે છે કે તેમણે “એક એવી જરદાર ઘોષણા કરી કે પશ્ચિમના વૈદકશાસ્ત્રના કોઈ પણ જ્ઞાનને આયુર્વેદનું શાસ્ત્ર ટપી જાય છે.” (આ વખતે પોતાના આ કથનના સમર્થનમાં એમણે કોઈ અવતરણ ટાંક્યું નથી.) એ પછી તેઓ મેં એવું કહ્યાનું જણાવે છે કે ઈસ્પતાલો તો પાપનો ફેલાવો કરનારી સંસ્થાઓ છે, અને પછી બ્રિટિશ સર્જનોની અને મને લાગે છે કે મારી ઈજ્જત વધારે એવો એ પવિત્ર પ્રસંગ તદ્દન ઊલટો કરીને બેહૂદી રીતે રજૂ કરે છે. હું એ આખું અવતરણ પુસ્તકમાંથી આપું છું, તે માટે વાચક મને ક્ષમા કરે :

તે સમયે તેઓ જેલમાં હોવાથી ઈન્ડિયન મેડિકલ સર્વિસના એક બ્રિટિશ સર્જન તરત જ એમને તપાસવા આવ્યા. તે વખતના છાપામાં આવેલા અહેવાલ પ્રમાણે સર્જને કહ્યું હતું : “મિ. ગાંધી, તમને કહેતાં મને દુઃખ થાય છે કે તમને એપેન્ડિસાઈટીસ છે. જો તમે મારા દરદી હો તો હું તાબડતોબ ઓપરેશન કરું. પણ તમે તો ઘણું કરીને તમારા દેશી વૈદને બોલાવવાનું પસંદ કરશો.”

મિ. ગાંધીનો વિચાર એથી ઊલટો જણાયો.

સર્જને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું : “તેમ છતાં ઓપરેશન કરવા મારું મન ના પાડે છે, કેમ કે પરિણામ જો માદું આવે તો તમારા બધા મિત્રો એની પાછળ અમારો બદઈરાદો જ જોવાના, જ્યારે અમારી ફરજ તમારી કાળજી રાખવાની છે.”

મિ. ગાંધીએ જવાબ આપ્યો : “જો તમે ઓપરેશન કરવા માત્ર હા જ પાડો તો મારા મિત્રોને હું હમણાં જ બોલાવું અને તેમને કહું કે તમે મારા કહેવાથી ઓપરેશન કરો છો.”

આ રીતે મિ. ગાંધી “પાપનો પ્રચાર કરનારી એક સંસ્થા”ને શરણે પોતાની મેળે જ ગયા. ત્યાં એક “અધમાધમ” આદમીને હાથે એટલે કે સરકારી સર્જનને હાથે ઓપરેશન કરાવ્યું અને ઓપરેશન પછી એક અંગ્રેજ નર્સની કાળજીભરી શુશ્રૂષાનો લાભ લઈ સાજ થયા. કહે છે કે પાછળથી એમને લાગેલું કે આ અંગ્રેજ બાઈ આખરે કંઈક “કામની નીકળી ખરી.”

સત્યની આ વિકૃત રજૂઆત છે. એમાં જે બદનક્ષીભરી બાબતો છે એટલાની જ હું દુસ્તી કરીશ, બીજી ત્રુટિઓ જવા દઈશ. આ પ્રસંગે કોઈ દેશી વૈદ્યને બોલાવવાનો તો પ્રશ્ન જ નહોતો. આ ઓપરેશન કરનાર કર્નલ મેડકને, તેમણે ધાર્યું હોત તો મને પૂછ્યા વિના અને મારા વિરોધને અવગણીને પણ, ઓપરેશન કરવાનો અધિકાર હતો. પરંતુ એમણે અને વડા સર્જન હૂટને નમ્રભાવે મને પૂછ્યું કે “તમારે અમને ઓળખતા હોય અને પાશ્ચાત્ય વૈદકશાસ્ત્ર અને શસ્ત્રક્રિયાની તાલીમ પામેલા હોય એવા તમારા પોતાના દાકતરો આવતાં સુધી રાહ જોવી છે?” એમના સૌજન્ય અને નમ્રભાવની સામે એવું જ સૌજન્ય અને નમ્રભાવ દર્શાવવામાં હું પાછો પડું એમ નહોતો. એટલે મેં તરત જ એમને કહ્યું : “મારા દાકતરોને તાર કર્યા હોવા છતાં, એમના આવવાની રાહ જોયા વિના જ તમે ઓપરેશન કરી શકો છો, અને ઓપરેશન નિષ્ફળ જાય તો તમારા બચાવ માટે મારા તરફથી હું તમને એક ચિઠ્ઠી લખી આપવા તૈયાર છું.” એમ કહીને મારે એમને એમ દર્શાવવું હતું કે એમની આવડતમાં કે એમની શુભ નિષ્ઠામાં મને કશો અવિશ્વાસ નહોતો. મારે મન એમના પ્રત્યેની મારી અંગત શુભેચ્છા દર્શાવવાનો આ એક સુખદ અવસર હતો.

ઈસ્પિતાલો અને એવી બીજી સંસ્થાઓ વિશેનો મારો અભિપ્રાય તો, મેં મારી પોતાની અને મારાં સ્વજનો તથા પાલ્યોની સારવાર પાશ્ચાત્ય વૈદકશાસ્ત્રની તાલીમ પામેલા દેશી તેમ જ પરદેશી દાકતરો અને સર્જનો પાસે એકથી વધારે વાર કરાવી હોવા છતાં, જે છે તે કાયમ જ છે. એ જ રીતે મોટરગાડીઓ અને ટ્રેનો વિશેના મારા કટ્ટર વિરોધને હમેશની માફક વળગી રહેવા છતાં, હું એ સાધનોનો ઉપયોગ કરું છું. હું તો ખુદ શરીરને પણ મારી પ્રગતિ માટે એક દૂપણ અને નડતર માનું છું, તેમ છતાં જ્યાં સુધી એ જીવંત હોય ત્યાં સુધી તેનો ઉપયોગ કરવામાં અને હું જાણું છું એના પોતાના નાશ માટે એનો શુદ્ધમાં શુદ્ધ રીતે ઉપયોગ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં હું કશી અસંગતતા જોતો નથી. આ તો મને જાતમાહિતી છે અને લેખિકાએ કરેલી અવળી રજૂઆતનો એક નમૂનો છે.

પરંતુ બીજાને તો ઠીક, પણ એક સામાન્ય હિંદવાસીને જેની કશી માહિતી નથી એવી ઘટનાઓનાં વર્ણનોથી આ ચોપડી ઊભરાઈ રહી છે. ડા. ત. પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સને અપાયેલા કહેવાતા જાહેર સન્માનનું એમણે વર્ણન કર્યું છે. આની હિંદી જનતાને કશી ખબર નથી, પણ જે આવો બનાવ બન્યો હોત તો એ હિંદી જનતાના ધ્યાન બહાર ગયો ન હોત. તેઓ લખે છે કે મુંબઈમાં કોઈક સ્થળે એક ટોળું આ યુવરાજની મોટર તરફ ધક્કામુક્કી કરતું ધસી ગયું.

પોલીસે આ મોટરની આસપાસ ઊભા રહી આંતરો ઊભો કરવા પ્રયાસ કર્યો, પણ એમનું કંઈ વળ્યું નહીં. એટલે હવે એ મોટર કિલકારીઓ કરતા, ગીયોગીચ ભયડાતા, ટોળાની વચ્ચે થઈને કશા રક્ષણ વગર ગોકળગાયની ગતિએ ચાલવા લાગી. આખરે આ ટોળું છેક રેલવે સ્ટેશન સુધી આવી પહોંચ્યું.

પછી મિસ મેયો જણાવે છે કે રેલવે સ્ટેશનની અંદર ગાડી ઊપડવાને ત્રણ મિનિટની વાર હતી ત્યારે યુવરાજે હુકમ આપ્યો કે રુકાવટ ઉઠાવી લો અને “ટોળા”ને અંદર આવવા દો. પછી જે બન્યું તેનું વર્ણન કરતાં તેઓ લખે છે :

પૂરથી ઊભરાતી નદીના ધસારાની માફક આ અખૂટ જનસમુદાય અંદર ધૂસી આવ્યો અને બૂમબરાડા પાડવા લાગ્યા, હસવા ને રડવા લાગ્યો. અને ગાડી ઊપડી ત્યારે યુવરાજના ડાબાની સાથે સાથે, દોડવાનું છેક અસંભવ બન્યું ત્યાં સુધી, દોડવા લાગ્યો.

આ બંધું ૧૯૨૧માં નવેમ્બર માસની ૨૨મી તારીખની સાંજે બન્યું હોવાનું તેઓ માને છે, જ્યારે રમખાણોની બુઝાતી ઝાળો હજી ધગતી હતી. “જુઓ એક ઝબકારો” એ નામના આ રોમાંચક પ્રકરણમાં આ પ્રકારનું ભાથું ભરચક ભર્યું છે.

ઓગણીસમા પ્રકરણમાં બ્રિટિશ શાસનની સિદ્ધિઓની પ્રશસ્તિનાં પ્રમાણો સંઘરવામાં આવ્યાં છે. આમાંનું લગભગ એકેએક પ્રમાણ જેની પ્રામાણિકતા વિશે આંગળી ચીંધી શકાય એમ નથી એવા અંગ્રેજ તેમ જ હિંદી લેખકોએ વારંવાર પડકારેલું છે. સત્તરમું પ્રકરણ અમે આખી દુનિયાનો એક ‘ઉતાર’ છીએ એવું સાબિત કરવા લખાયું છે. મિસ મેયોના આ પ્રયાસને પરિણામે જે રાષ્ટ્રસંઘને એવો વિચાર આવે કે હિંદુસ્તાનને એક એવા અદ્યૂત દેશ તરીકે જાહેર કરવો કે જેનું શોષણ કરવા જેવું નથી, તો મને ખાતરી છે કે પશ્ચિમ અને પૂર્વ બંનેને લાભ થશે. પછી અમારામાં આંતરવિગ્રહો ભલે ફાટી નીકળે. અને પછી એમના ડરાવવા મુજબ વાયવ્ય દિશામાંથી અને મધ્ય એશિયામાંથી લૂંટારાઓ ચડી આવીને હિંદુઓને ભલે ઓહિયાં કરી જાય. આ રિથિતિ નિત-નિત વધતી જતી નિર્માલ્યતા કરતાં લાખગણી ચડિયાતી હશે. જેમ જીવતા જલાવી દેવાની ત્રાસદાયક રીત કરતાં વીજળીનો પ્રવાહ આપીને મારી નાખવાની રીત વધારે માણસાઈવાળી છે, તેવી જ રીતે મિસ મેયો અમને વર્ણવે છે તેવા અપ્રતિરોધ રોગગ્રસ્ત, અંધ-શ્રદ્ધાળુ અને વિષયાસક્ત હિંદુઓ ઉપર મધ્ય એશિયામાંથી લૂંટારુઓનાં ધાડાં ઓઘિતો છાપો મારી અમને કચડી નાખે, તો તે આજકાલ અમે જે જીવતાજગતા અને નામોશીભર્યા મૃત્યુમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ તેમાંથી માણસાઈભર્યા છુટકારો હશે. પરંતુ કમનસીબે મિસ મેયોનો ઉદ્દેશ આવો નથી. એમની તો એવી દલીલ છે કે હિંદુસ્તાન પોતાની મેળે શાસન કરવાને લાયક નહીં હોવાથી એના પર ગોરા લોકોનું વર્ચસ્વ કાયમનું કરવું જોઈએ.

આ ચબરાક લેખિકા વિવિધ પાત્રો પાસે જે મસાલેદાર વાતો બોલાવે છે તે તો સત્યની કશી દરકાર જેમાં કરવાની હોતી નથી એવી કોઈ સનસનાટીભરી નવલકથાનાં પાનાં વાંચતા હોઈએ એના જેવી લાગે છે. એમનાં ઘણાં કથનો મને તદ્દન અવિશ્વસનીય લાગે છે અને જેઓ તે બોલ્યાં હોવાનું તેઓ જણાવે છે તે સ્ત્રીપુરુષોનું સારું દેખાડતાં નથી. દા. ત. એક દેશી રાજના મોંએ કહેવડાવેલું આ કથન જુઓ :

“એમાંના એકે અર્થગંભીર મુખમુદ્રા ધારણ કરીને મને કહ્યું : ‘અમારી સંધિઓ ઈંગ્લાંડના શિરતાજ સાથે થયેલી છે. બંગાળી બાબુઓથી ભરેલી સરકાર સાથે આ દેશના રાજાઓએ કરાર કરેલા નથી. અમે આ નવા રેંજિપેંજી અફસરો સાથે કઠી વ્યવહાર કરવાના નથી. જ્યાં સુધી આ દેશમાં બ્રિટિશ રાજ છે ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકાર શહેનશાહની વતી બોલવા માટે અમારી પાસે અંગ્રેજ સજ્જનોને જ મોકલશો અને બંધું બે મિત્રો વચ્ચે હોવું ઘટે એ રીતે જ ચાલશે. જે બ્રિટન આ દેશ છોડી જશે તો એને સીધો કરતાં અમને રાજાઓને આવડશે, અને એ રાજાઓએ જે રીતે કરવું જોઈએ તે રીતે હશે.’”

(પા. ૩૧૬)

હિંદુસ્તાનના દેશી રાજાઓનું ગમે તેટલું અધઃપતન થયું હોય તોપણ આવી વાત કરે એવો અંધમ રાજા હિંદુસ્તાનમાં હોઈ શકે એ વાત હું અસંદિગ્ધ પુરાવા વિના માની શકું નહીં. કહેવાની જરૂર ન હોય કે લેખિકાએ આ રાજાનું નામ આપ્યું નથી.

એથીયે વધારે શરમજનક વાત ૩૧૪મા પાન પર આવે છે અને તે આ પ્રમાણે છે :

દીવાને કહ્યું : “મહારાજ નથી માનતા કે બ્રિટન હિંદુસ્તાન છોડી જનાર છે. તેમ છતાં ઈંગ્લંડની આ નવી સરકાર આવું ગેરહાથપાણ કરી પણ બેસે. એટલે મહારાજ દાડગોળો એકઠો કરીને તથા ચાંદીના સિક્કા પાડીને પોતાની ફોજોને વ્યવસ્થિત કરી રહ્યા છે. અને જે અંગ્રેજો જશે જ, તો ત્રણ મહિના પછી આખા બંગાળમાં એક પણ રૂપિયો કે એક પણ કુંવારી છોકરી બાકી રહેશે નહીં.”

આ મહારાજ કોણ છે અથવા આ બુદ્ધિશાળી દીવાન કોણ છે એ બાબતમાં વાચકને અંધારામાં રાખવામાં આવ્યો છે.

એવાં ઘણાં કથનો છે જે મિસ મેયોએ હિંદુસ્તાનમાં રહેતાં અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષોના મોમાં મૂક્યાં છે. આ કથનો સંબંધમાં હું એટલું જ કહી શકું કે જે એમાંનાં થોડાંક એ સ્ત્રીપુરુષો ખરેખર બોલ્યાં હોય તો એમનામાં મુકાયેલા વિશ્વાસને તેઓ લાયક નથી અને તેમના આશ્રિતો કે દરદીઓને તેમ જ જે કોમમાંથી તેઓ ઊતરી આવે છે તે કોમને એમણે અન્યાય કર્યો છે. મને જે એમ લાગે કે ઘણા અંગ્રેજો પુરુષો અને સ્ત્રીઓ – એવાં છે જે પોતાના હિંદી મિત્રોને એક વાત કહે છે અને પશ્ચિમી ગોઠિયાઓને બીજી વાત કહે છે તો ખરેખર મને દુઃખ જ થાય. આ લખતી વખતે મારા ખ્યાલમાં ક્યાં વાક્યો છે તે મિસ મેયોએ પોતાની કચરો એકઠો કરવાની પંજેટી વડે એકઠો કરેલો કચરો જેમના વાંચવામાં આવશે તે અંગ્રેજ ભાઈબહેનો ઓળખી જશે. હિંદુસ્તાનને અધોગતિ પામેલું જેવા જતાં જે હકીકતો પોતે “ખોટી સાબિત થઈ ન શકે કે ડગી ન શકે” એવી હોવાની બડાશ મારે છે તેનું સમર્થન કરવા માટે પોતાનાં સાધન તરીકે વાપરેલાં પાત્રોને મિસ મેયોએ અજાણતાં અધમ દશામાં લાવી મૂક્યાં છે. એમણે આપેલી ઘણી હકીકતો પૂર્વાપર સંબંધ વિના પણ અસત્ય ઠરે છે એ દર્શાવવા, આશા છે કે, મેં પૂરતા પ્રથમ દર્શનીય પુરાવા આપ્યા છે. સળંગ રીતે જેઈએ તો એમાંથી ફલિત થતું ચિત્ર સાવ જૂઠું નીવડે છે.

પણ આ લેખ હું શા માટે લખી રહ્યો છું? હિંદી વાચકો માટે નહીં પણ દર અઠવાડિયે સહાનુભૂતિપૂર્વક અને ધ્યાનથી આ પાનાં વાંચનાર અનેક અમેરિકન અને અંગ્રેજ વાચકો માટે હું એ લખી રહ્યો છું. એમને હું ચેતવું છું કે આ ચોપડીમાં વિશ્વાસ મૂકશો નહીં. જે સંદેશો મેં આપ્યાનું મિસ મેયો આરોપણ કરે છે તે આપ્યાનું મને યાદ આવતું નથી. તે વખતે હાજર રહેનાર એક માત્ર વ્યક્તિ જેણે કશું નોંધી લીધું હોય તેને પણ મારે નામે અપાયેલો કહેવાતો આ સંદેશો આપ્યાનું સ્મરણ નથી. મને મળવા આવતા એકેએક અમેરિકનને જે સંદેશો હું આપું છું તે તો હું જાણું છું. તે આવો હોય છે : “અમેરિકામાં તમને જે વર્તમાનપત્રો અને ચમકદાર સાહિત્ય મળે છે તેનો ભરોસો કરતા નહીં. પણ જે તમારે હિંદુસ્તાન વિશે કંઈ પણ જાણવું હોય તો અભ્યાસી બનીને હિંદુસ્તાન જાઓ. હિંદુસ્તાનનો જાતે અભ્યાસ કરો. જે તમારાથી ન જઈ શકાય, તો હિંદુસ્તાનની તરફેણમાં અને એની વિરુદ્ધમાં જે લખાયું છે તે બધું વાંચી જાઓ અને પછી તમારા અભિપ્રાયો તારવો. તમને મળતું સામાન્ય સાહિત્ય તો હિંદુસ્તાનની અતિશયોક્તિભરી બદનામી અથવા અતિશયોક્તિભરી પ્રશંસા હોય છે.” એ જ અમેરિકાવાસીઓને હું ચેતવું છું કે મિસ મેયોની નકલ કરશો નહીં. પોતે દાવો કરે છે તે પ્રમાણે તેઓ ખુલ્લું મન રાખીને હિંદુસ્તાન આવ્યાં નહોતાં, પણ પોતે આગળથી બાંધેલા ખ્યાલો અને પૂર્વગ્રહો લઈને આવ્યાં હતાં. એમના આ ખ્યાલો અને પૂર્વગ્રહો એમના પુસ્તકના પાને પાને ખુલ્લા થાય છે. એમનો એ દાવો રજૂ કરતું પ્રાસ્તાવિક પ્રકરણ પણ આ દોષથી મુક્ત નથી.

તેઓ હિંદુસ્તાન આવેલાં તે પોતાની સગી આંખે વસ્તુઓ નિહાળવા નહીં, પણ એવી સામગ્રી એકઠી કરવા જેમાંની પોણા ભાગની તો તેઓ અમેરિકા બેઠાં બેઠાં જ એકઠી કરી શક્યાં હોત.

મિસ મેયોના પુસ્તક જેવું પુસ્તક બહોળો ફેલાવો પામી શકે છે એ હકીકત પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને સંસ્કાર વિશેનું એક દુઃખદ લાંછન છે.

આ લેખ હું ભલે દૂરની હોય છતાં એવી આશાએ લખી રહ્યો છું કે મિસ મેયો પોતે નરમ પડે અને આશા છે કે પોતે અજાણતાં એક પ્રાચીન પ્રજાને ઘોર અન્યાય કર્યાનો પસ્તાવો કરે તથા કશા કારણ વગર અમેરિકાવાસીઓના મનમાં હિંદુસ્તાન વિરુદ્ધ પૂર્વગ્રહ ઊભો કરવા પોતાની નિર્વિવાદ લેખન શક્તિનો ગેરલાભ ઉઠાવીને અમેરિકનોને પણ એટલો જ ઘોર અન્યાય કર્યાનો પસ્તાવો કરે.

આ બધાનો કટાક્ષ તો એ વાતમાં રહેલો છે કે એમણે આ પુસ્તક “હિંદુસ્તાનના લોકોને આર્ષણ” કર્યું છે. એમણે એ પુસ્તક એક સુધારક તરીકે અને પ્રેમવશ થઈને તો નથી જ લખ્યું. જે આવો અભિપ્રાય બાંધવામાં મારી ભૂલ થતી હોય તો તેઓ હિંદુસ્તાન પાછાં આવે. એમને એમની ઊલટતપાસ કરવા દે, અને જે ઊલટતપાસની તારવણીમાંથી એમનાં કથનો હેમખેમ પાર ઊતરે તો તેઓ અમારી વચ્ચે વસી અમારાં જીવન સુધારે. આટલી વાત મિસ મેયો અને એમના વાચકો વિશે.

હવે મારે ચિત્રની બીજી બાજુ તરફ વળવું જોઈએ. હું માનું છું કે આ પુસ્તક અમેરિકનો અને અંગ્રેજો સમક્ષ રજૂ કરવા જેવું નથી (કેમ કે એનાથી એમને કશો લાભ થાય એમ નથી). પરંતુ આ એક એવું પુસ્તક છે જે વાંચીને દરેક હિંદી થોડે અંશે લાભ ઉઠાવી શકે. એમણે જે રીતે તલોમત મૂક્યું છે તેનો તો આપણે ઈનકાર જ કરીએ, પરંતુ એમના અનેક આક્ષેપોની પાછળ જે વાસ્તવિકતા છે તેનો ઈનકાર આપણે ન કરીએ. બીજાઓ આપણને જે રીતે જોતા હોય તે રીતે આપણી જાતને જોવી એ સારી ચીજ છે. પુસ્તક લખવા પાછળનો ઈરાદો તપાસવાની પણ આપણે જરૂર નથી. હોશિયાર સુધારક એનો કંઈક ઉપયોગ કરી શકે.

એમાં એવાં વિધાનો કરેલાં છે જેની તપાસ જરૂરી છે. દા. ત. લેખિકા કહે છે કે વૈષ્ણવ તિલકમાં બીભત્સ ભાવ રહેલો છે. હું એક જન્મજાત વૈષ્ણવ છું. વૈષ્ણવ મંદિરોમાં હું જતો તે મને બરોબર યાદ છે. મારાં કુટુંબીઓ ચુસ્ત વૈષ્ણવો હતાં. બાળક તરીકે હું પોતે પણ તિલક કરતો, પણ મને કે મારાં કુટુંબમાંના બીજા કોઈને ક્યારે પણ ખબર પડી નહોતી કે આ નિર્દોષ અને બલકે સોહામણા દેખાતા તિલકમાં કશો પણ બીભત્સ ભાવ રહેલો હતો. અહીં મદ્રાસમાં જ્યાં આ લેખ લખાઈ રહ્યો છે ત્યાં મેં કેટલાક વૈષ્ણવોને પૂછ્યું, તો આ કહેવાતા બીભત્સ અર્થ વિશે તેઓ કશું જાણતા નથી. આ ઉપરથી હું એમ નથી કહેવા માગતો કે એનો એવો અર્થ કદી નહીં થતો હોય. પણ હું એટલું જરૂર કહું છું કે એની પાછળ રહેલી કહેવાતી બીભત્સતાનો લાખો લોકોને ખ્યાલ નથી. આજ સુધી નિષ્પાપ ભાવે અમે પાળેલા અનેક રીત-રિવાજોની અશ્લીલતા અમને બતાવવાનું કામ તો અમારા પાશ્ચાત્ય મહેમાનો માટે જ બાકી રહ્યું છે. શિવલિંગમાં કશી પણ અશ્લીલતા છે એ તો મેં એક મિશનરી પુસ્તકમાં જ પહેલી વાર વાંચેલું, અને અત્યારે પણ હું જ્યારે શિવલિંગનાં દર્શન કરું છું ત્યારે તેના આકારમાં કે જે પરિસ્થિતિમાં હું એને જોઉં છું તેમાં મને કશી અશ્લીલતા દેખાતી નથી. એ જ રીતે એક મિશનરી પુસ્તકમાં મેં વાંચેલું કે ઓરિસ્સાનાં મંદિરો અશ્લીલ મૂર્તિઓને લીધે ખરાબ દેખાય છે. હું પુરી ગયો

ત્યારે એ મૂર્તિઓ ખાસ પ્રયાસ કરીને જ જોઈ શક્યો હતો. પણ હું એટલું અવશ્ય જાણું છું કે આ મંદિરો જોવા જનાર હજારો લોકો આ મૂર્તિઓની આસપાસની અશ્લીલતા વિશે કશું જાણતા નથી. લોકો સજાગ હોતા નથી અને મૂર્તિઓ તમારી નજરમાં ખૂંપી જતી નથી.

ચિત્રની કાળી બાજુ જ્યાં પણ હોય ત્યાં આપણું ધ્યાન ખેંચવા બદલ આપણે રોષ ન કરીએ. આપણી ગંદકી, આપણાં બાળલગ્નો વગેરે વિશે એમણે જે ચિત્રો રજૂ કર્યા છે તેમાં અતિશયોક્તિ જરૂર છે. પણ આપણી વગોવણીનાં કારણો પૂરાં પાડનાર તમામ કુરિવાજો સમાજમાંથી દૂર કરવાના આપણા આજ સુધીના પ્રયાસો વધારી મૂકવાની એનાથી આપણને ચાનક લાગવી જોઈએ. પરદેશી મુલાકાતીઓ આપણા વિશે પ્રામાણિકપણે જે કંઈ સારું બોલી શકે તેને માટે આપણે તેમનો આભાર માનીએ, પણ જે આપણે આપણો ગુસ્સો કાબૂમાં રાખીએ તો હું શીખ્યો છું તેમ આપણે આપણા મુરબ્બીઓ કરતાં આપણા નિંદકો પાસેથી વધારે શીખીશું. બદનામી કરનારા આ પુસ્તક સામે આપણો પ્રકોપ આપણે જરૂર વ્યક્ત કરીશું, પણ એને લીધે આપણે આપણી દેખીતી ત્રુટિઓ અને મહાન મર્યાદાઓ સામે આંખ ન મીંચવી જોઈએ. આપણે ગુસ્સો કરીશું તેથી મિસ મેયોને કશી જ આંચ આવવાની નથી, એનાથી તો આપણને પોતાને જ નુકસાન થવાનું છે. પશ્ચિમની માફક આપણા દેશમાં પણ અવિચારી વાચકો છે, એટલે મિસ મેયોએ લખેલી એકેએક બાબતનું ખંડન કરવા જઈશું તો વાચક આલમ એવું માનવા પ્રેરાશે કે આપણે તો સંપૂર્ણ માનવ પ્રાણીઓની ઓલાદ છીએ. એની વિરુદ્ધમાં કશું કહી શકાય નહીં અને કોઈ એક હરફ સરખો ઉચ્ચારવાની ધુષ્ટતા કરી શકે નહીં. એટલે આ પુસ્તક સામે જગાવવામાં આવેલું આંદોલન મર્યાદા વટાવી જાય એવો ડર છે. ઉશ્કેરાટ માટે કશું કારણ નથી. અત્યંત કચવાતા મને અને કામના અતિશય ભારણ નીચે હાથ પર લીધેલી આ સમાલોચના હું તુલસીદાસના એક સુંદર દોહાનો ગદ્યાનુવાદ આપી સમાપ્ત કરીશ :

આ વિશ્વમાં કિરતારે કરેલી જડચેતન દરેક ચીજ ગુણદોષથી ભરેલી છે. દંતકથાનો હંસ જેમ દૂધમાંથી પાણી છૂટું પાડી દૂધ પી જાય છે તે પાણી પડતું મૂકે છે તેમ સંતપુરુષ દરેક ચીજમાંથી ગુણ ગ્રહણ કરી દોષ પડતા મૂકે છે.^૧

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૧૫-૯-૧૯૨૭

૧. જડચેતન ગુણદોષમય વિશ્વ કીન્હ કરતાર ।

સંત-હંસ ગુણ ગ્રહિ પય પરિહરિ વારિવિકાર ॥

૪૫૩. વલંગૈમાનમાં ભાષણ

સપ્ટેમ્બર ૧૫, ૧૯૨૭

પ્રમુખશ્રી તથા મિત્રો,

આ માનપત્ર અને થેલી માટે હું તમારો આભાર માનું છું. આ સ્થળ શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીનું જન્મસ્થાન છે એ જાણીને હું ઘણો જ ખુશી થયો છું. તમે કહો છો તે બિલકુલ વાજબી છે કે તેઓ આપણા દેશના એક સૌથી મહાન સપૂત છે. મને એવું જાહેર કરવા વિનંતી થઈ છે કે આ પુસ્તકાલય બહુ થોડા સમયમાં ખૂલવાનું છે. આ સ્થળેથી એ પુસ્તકાલય વિધિસર ખુલ્લું મુકાયેલું જાહેર કરવાની પણ મને વિનંતી કરવામાં આવી છે. એટલે હું એ જાહેરાત અત્યંત ઊર્ધ્વપૂર્વક કરું છું. અને હું આશા રાખું છું કે વૃદ્ધ અને જુવાન સૌ કોઈ એમના ઉમદા જીવન વિશે મનન કરીને એમની ઉમદા દેશભક્તિ, કર્તવ્યપાલનની ભાવના અને અથાક ઉત્સાહ બાબતમાં એમને તમારામાંના દરેકથી બની શકે એટલા પ્રમાણમાં અનુસરવા પ્રયત્ન કરશો. દેશસેવા કરવી એ જ એમના જીવનનો ધ્યાનમંત્ર છે. તમે પણ દેશના સાચા સેવક બનતાં શીખો એવી મારી શુભેચ્છા છે.

હું જોઉં છું કે અહીં મુસ્લિમ વસ્તી સારા પ્રમાણમાં છે. હું આશા રાખું છું કે તમારા અંદરઅંદરના સંબંધો હમેશાં શાંતિમય રહ્યા છે. આપણે હિંદુઓએ અને મુસલમાનોએ એક-બીજાને ચાહતાં શીખવું પડશે, કારણ કે આપણે બધાં એક જ માતાનાં સંતાન છીએ.

તમે બધા ખાદીમાં શ્રદ્ધા ધરાવો છો એ જાણીને હું રાજી થયો. એક ડગલું આગળ વધીને તમારે તમારી શ્રદ્ધાને અમલમાં મૂકવી જોઈએ. તમારે બધાએ ખાદી પહેરવી જોઈએ. આ ડોસીમા (એમની જમાણી બાજુએ બેઠેલાં) તમારી સમક્ષ રેંટિયો કાંતે છે તે તમે જુઓ છો. આ ડોસીમા કરતાં ઘણી વધારે ગરીબ હજારો ને હજારો ડોસીઓ આ દેશમાં છે, જે તમે બધા ખાદી પહેરો તો પેટિયું રળી શકે. ફરી એક વાર તમારા માનપત્ર બદલ હું તમારો આભાર માનું છું.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૬-૯-૧૯૨૭

૪૫૪. મન્નારગુડીની નેશનલ હાઈસ્કૂલમાં ભાષણ

સપ્ટેમ્બર ૧૫, ૧૯૨૭

આચાર્યશ્રી, વિદ્યાર્થી ભાઈઓ અને બહેનો,

તમે મને આ માનપત્ર આપ્યું અને આ થેલી પણ આપી, તે બદલ હું તમારો આભાર માનું છું. તમે મને કહ્યું કે આ શાળામાં હિંદુ ધર્મનું શિક્ષણ અપાય છે તો મારે જાણવું છે કે તમારામાંનાં કેટલાં જણને ભગવદ્ગીતાનો પરિચય છે. બધાં ભાઈબહેનો પોતાના હાથ ઊંચા કરીને આ વાત જણાવે. ખોટી રીતે હાથ ઊંચા કરશો નહીં. હાથ ઊંચા કરનાર કેટલાંકને ભગવદ્ગીતા મૂળ સંસ્કૃતમાં બરાબર સમજાય છે? (માત્ર એક જ જણે હાથ ઊંચો કર્યો.) હવે તમે મને સાચો જવાબ આપ્યો અને તે માટે હું તમને શાબાશી આપું છું. જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું પહેલું પગથિયું જાહેરમાં પોતાનું અજ્ઞાન કબૂલ કરવું એ છે. એટલે તમારી આવી જાહેર કબૂલાત બદલ તમને શાબાશી આપ્યા પછી મારું દુઃખ પણ તમને જણાવી દઉં કે બહુ થોડા લોકોએ ભગવદ્ગીતા વાંચી છે અને મૂળ સંસ્કૃતમાં એને સમજનારા તો એથીયે ઓછા છે. મારો પોતાનો મત, એવો છે કે હિંદુ છોકરાછોકરીઓએ વાચનની શરૂઆત ભગવદ્ગીતાથી જ કરવી જોઈએ. એટલે જે સ્થળે હિંદુ ધર્મ શીખવાતો હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે ત્યાં તો મેં પૂછેલા પ્રશ્નના જવાબમાં હું બધા હાથ ઊંચા થવાની અપેક્ષા રાખું. હવે તો હું એટલી જ આશા રાખી શકું કે આ ખામી તમે જલદીથી પૂરી દેશો. હિંદુસ્તાનના બીજા કોઈ પ્રદેશ કરતાં દક્ષિણ પ્રદેશ વિભૂતિ અથવા ચંદનના ભરપૂર ઉપયોગ માટે વધારે જાણીતો છે. અને હું જોઉં છું કે તમે બધાએ કપાળે પુષ્કળ વિભૂતિ ચોપડેલી છે અથવા ચંદનનાં સુંદર સપ્રમાણ તિલક કરેલાં છે. અમુક હદ સુધી આ અર્ચાઓ અને તિલકોથી ખૂબ લાભ થવાનો સંભવ હોવા છતાં, જે એમની પાછળ યોગ્ય પીઠબળ ન હોય તો તે નકામાં છે. હું જાણું છું ત્યાં સુધી તે પ્રથમ શોધાયાં ત્યારે આંતરિક જીવનનાં દ્યોતક હતાં, પણ હવે તે એવાં જીવનનાં દ્યોતક નથી. અત્યારે તો એવું જણાય છે કે આ ચિહ્નોના રૂપમાં આંતરિક જીવનનું માત્ર કોયલું જ બાકી રહ્યું છે અને અંદરનો સાચો ગર્ભ કહેતાં સત્ત્વ સુકાઈ ગયું છે. તમે ભગવદ્ગીતા વાંચો, એના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરી વ્યાકરણના બધા પ્રશ્નોના પણ સાચા જવાબ આપો તેટલાથી મને સંતોષ નહીં થાય. મેં તમને જ્યારે કહ્યું કે તમારે ભગવદ્ગીતા વાંચવી જોઈએ ત્યારે મારા કહેવાનો આશય એવો પણ હતો કે તમારે એના ઉપદેશને તમારા અંગત જીવનમાં ઉતારવો જોઈએ. દિવ્ય જ્ઞાન ધરાવતા ભગવદ્ગીતાના કર્તાનો એવો દાવો હોવાનું કહેવાય છે કે એ બધાં ઉપનિષદોનો અને બધાં જ્ઞાનનો સાર છે, નિયોડ છે. અને આ ગીતામાં તમને એક સુંદર શ્લોક મળી આવશે જે ખરેખર એમ કહે છે કે અંદરના મર્મને છોડી માત્ર બાહ્ય આચારને વળગી રહે છે તે ધુતારો છે, પાખંડી છે, ઠગ છે. એટલે હું વિદ્યાર્થીઓને કહું છું, આ શાળાના આચાર્યને તથા શિક્ષકોને પણ આગ્રહ કરું છું, કે આ શાળામાં હિંદુ ધર્મનું ગૂઢ રહસ્ય, સારતત્ત્વ, સાંગોપાંગ પ્રગટ થાય તેની કાળજી રાખજો અને જે તમે ભગવદ્ગીતા શ્રદ્ધાભક્તિથી વાંચશો તો મને સમજાયું છે તેમ તમને પણ સમજશે કે હિંદુમુસ્લિમ વિખવાદો માટે કે બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણેતર વિખવાદો માટે કોઈ અવકાશ નથી. એ જ રીતે અસ્પૃશ્યતા, બાળલગ્નો, બાળવિધવાઓ, અને દેવદાસીના નામથી ઓળખાતી આપણી પોતાની બહેન-દીકરીઓ

ધર્મને નામે આચરે છે તેવી વેશ્યાવૃત્તિને માટે સહેજ પણ આધાર નથી. ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયનો જે તમે ઝીણવટથી અભ્યાસ કરશો તો રૅટિયાનું સમર્થન કરતી પુષ્કળ દલીલો પણ તમને મળી આવશે. માબાપો અને શિક્ષકો જે દેશની સ્થિતિનું માત્ર ખંતપૂર્વકનું સંશોધન કરશે તો તેઓ મારી સમક્ષ બેઠેલાં આટલાં બધાં બાળકોને વિદેશી કપડાં પહેરવા દેશે નહીં. જે તમે મારી સૂચના મુજબ ભગવદ્ગીતાનો અભ્યાસ કરવાની કાળજી લેશો તો એમાંથી જીવનનાં ઘણાં દુઃખોના સહેલા ઉકેલ મેળવી શકશો. ભવિષ્યમાં આચાર્યશ્રી પાસેથી જે મને એવું જાણવાનું મળશે કે તમે મારી સૂચના ઉપાડી લીધી છે અને દરેક છોકરો અને છોકરી ભગવદ્ગીતા વાંચીને સમજી શકે છે એટલું જ નહીં પણ એના આદેશ પ્રમાણે વર્તવાનો બનતો પ્રયાસ કરી રહ્યાં છે, તો મને આનંદ થશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૬-૮-૧૯૨૭

૪૫૫. મન્નારગુડીની ફિન્ડલે કોલેજમાં ભાષણ^૧

સપ્ટેમ્બર ૧૫, ૧૯૨૭

તમારા માનપત્રમાં તમે લખ્યું છે કે તમે મારી માફક જ બાઈબલમાંના ઉપદેશનો નિત્ય પાઠ કરો છો. હું એમ નથી કહી શકતો કે હું બાઈબલનો નિત્ય પાઠ કરું છું, પણ એમ કહી શકું છું કે મેં બાઈબલ નમ્ર અને શ્રદ્ધાળુ ભાવે વાંચેલું છે. એટલે જે તમે પણ એને એવી ભાવનાથી વાંચતા હો તો તમારે માટે એ સારી વાત છે. પણ હું તો એમ માનું છું કે તમારામાંના ઘણા મોટા ભાગના છોકરાઓ હિંદુ છો. તમે મને એવું કહી શક્યા હોત કે બીજા નહીં તો છેવટે તમારા હિંદુ છોકરાઓ પ્રેરણા મેળવવા માટે રોજ ભગવદ્ગીતા વાંચે છે, તો મને સારું લાગત. કેમ કે હું માનું છું કે દુનિયાના બધા મોટા ધર્મો વત્તેઓછે અંશે સાચા છે. હું “વત્તે-ઓછે અંશે” એટલા માટે કહું છું કે હું માનું છું કે મનુષ્ય જે કોઈ ચીજને હાથ અડાડે છે તે દરેક ચીજ, તેની અપૂર્ણતાને કારણે જ, અપૂર્ણ બની જાય છે. પૂર્ણતા ઈશ્વરનો વિરલ ગુણ છે. એનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. એ ગુણ વાણીથી વ્યક્ત થઈ શકતો નથી. હું અવશ્ય માનું છું કે જેમ ઈશ્વર પૂર્ણ છે તેવી જ રીતે માનવ માત્ર માટે પૂર્ણ બનવું શક્ય છે. પૂર્ણતાની અભીપ્સા રાખવી એ આપણા સૌ માટે આવશ્યક છે, પણ એ ધન્ય દશા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એનું વર્ણન થઈ શકતું નથી, એની વ્યાખ્યા થઈ શકતી નથી. અને તેથી પૂરેપૂરી નમ્રતા સાથે હું કબૂલ કરું છું કે વેદ, કુરાન અને બાઈબલ સુધ્યાં પ્રભુની અપૂર્ણ વાણી છે, અને આપણે પોતે અસંખ્ય વિકારોને લીધે આમતેમ એવાં ખાઈ રહેલાં અપૂર્ણ પ્રાણીઓ હોઈ પ્રભુની આ વાણીને પૂર્ણ રીતે સમજવાનું પણ આપણે માટે અશક્ય છે. અને તેથી જેમ હું મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી છોકરાને એની પરંપરાઓ નહીં ભૂંસી નાખવાની સલાહ આપું છું તેવી જ રીતે હિંદુ છોકરાને પણ કહું છું કે જે પરંપરામાં તું ઊંઘ્યો છે તેને તારે ઉખેડી ન નાખવી જોઈએ. અને તેથી તમે બાઈબલ શીખો અને કુરાન શીખો એ જેમ મને ગમે તેમ મને જે ફરજ પાડવાની

૧. આ ભાષણ “ત્રણ ભાષણો” મથાળાવાળા લેખમાં છપાયું હતું.

સત્તા હોય તો તમને બધા હિંદુ છોકરાઓને હું ગીતા શીખવાની અવશ્ય ફરજ પાડું. હું માનું છું કે શાળાઓમાં ભણતા છોકરાઓમાં આપણે જે ચારિત્ર્યભ્રષ્ટતા જોઈએ છીએ, જીવનમાં મહત્ત્વની કહેવાય એવી બાબતો વિશે જે બેદરકારી જોઈએ છીએ, જીવનના મોટામાં મોટા અને સૌથી પાયાના પ્રશ્નો પ્રત્યે વિદ્યાર્થી આવમ જે નાદાનીથી વર્તે છે તેનું કારણ તેઓએ અત્યાર સુધી જે પરંપરામાંથી પોષણ મેળવ્યું છે તેનો ઉચ્છેદ થઈ ગયો છે તે છે.

પણ મારી વાતમાંથી ગેરસમજ ન થવી જોઈએ. દરેક પ્રાચીન વસ્તુ પ્રાચીન હોવાને કારણે જ સારી છે એવું હું માનતો નથી. પ્રાચીન પરંપરાને નામે, ઈશ્વરે આપણને આપેલી વિચાર કરવાની શક્તિનો ઉપયોગ જ ન કરવો એવું હું કહેતો નથી. કોઈ પણ પરંપરા ગમે એટલી પ્રાચીન હોય, પણ જે નૈતિક ભાવના સાથે અસંગત હોય તો તે દેશમાંથી બરતરફ થવાને પાત્ર છે. અસ્પૃશ્યતા પ્રાચીન પરંપરા ગણી શકાય, બાળવૈધવ્ય અને બાળલગ્નની પ્રથા પ્રાચીન પરંપરા ગણી શકાય, અને કેટલીયે ભયંકર માન્યતાઓ અને વહેમી રૂઢિઓ આ કોટિમાં આવે. પણ જે મારું ચાલે તો હું એમનું નામનિશાન ન રહેવા દઉં. એટલે જ્યારે હું પ્રાચીન પરંપરાને માન આપવાની વાત કરું છું ત્યારે હું શું કહેવા માગું છું તે હવે તમને સમજાશે. અને જે ઈશ્વર મને બાઈબલમાં અને કુરાનમાં દેખાય છે તે જ ઈશ્વર મને ભગવદ્ગીતામાં દેખાતો હોવાથી, હું હિંદુ છોકરાઓને કહું છું કે એમને પારકાં ધર્મપુસ્તકો કરતાં ભગવદ્ગીતામાંથી વધારે કીમતી પ્રેરણા મળશે, કેમ કે બીજા કોઈ ધર્મગ્રંથ કરતાં ગીતા સાથે એમના મનનો મેળ વધારે સધાશે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

યંગ ઇન્ડિયા, ૨૨-૯-૧૯૨૭

૪૫૬. મન્નારગુડીની જાહેર સભામાં ભાષણ

સપ્ટેમ્બર ૧૫, ૧૯૨૭

પ્રમુખશ્રી અને મિત્રો,

તમારાં જુદાં જુદાં માનપત્રો અને દરિદ્રનારાયણની સેવામાં અર્પણ થયેલી થેલીઓ બદલ તમારો આભાર માનું છું. તાલુકા બોર્ડે એના માનપત્રના હિંદી અનુવાદની એક નકલ મને અગાઉથી આપી છે તે માટે હું તેને શાબાશી આપું છું. હું એવા સમયની રાહ જોઈ રહ્યો છું જ્યારે દરેક સ્થળે મારી વાત હું હિંદી મારફતે સમજાવી શકું, કેમ કે હિંદી તો દેશભરની સહિયારી ભાષા છે અથવા હોવી જોઈએ. અત્યારે તો તમે જાણો છો તેમ ઉત્તર અને દક્ષિણ વચ્ચે લગભગ એક દીવાલ ખડી થયેલી છે. દક્ષિણના જાહેર કાર્યકરોને જ્યારે ઉત્તરના લોકો સમક્ષ બોલવાનું થાય છે ત્યારે તેઓ મૂંઝવણમાં મુકાય છે. હું હરગિજ એમ નથી સૂચવતું કે હિંદીએ પ્રાદેશિક ભાષાનું સ્થાન લેવું જોઈએ, પણ હું એવું જરૂર સૂચવું છું કે તમામ જાહેર કાર્યકરોએ, જનમતના અગ્રણીઓએ, હિંદી જાણવું જોઈએ અને તેઓ જ્યાં પણ જાય ત્યાં તેમને હિંદીમાં પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતાં આવડવું જોઈએ. તમે બધા જાણો છો કે દક્ષિણમાં હિંદીનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી છ કે સાત વર્ષ ઉપર ઉત્તરની એક સમિતિએ તમારા ઈલાકામાં કામકાજ શરૂ કર્યું હતું. જેમને જેમને હિંદી શીખવું હોય તેમને તે શીખવવા માટે આ સમિતિએ લગભગ એક લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યાં છે. મદ્રાસના મધ્યસ્થ કાર્યાલયને પ્રયાગના વડા કાર્યાલય તરફથી સ્વશાસન

ચલાવવાની સનદ મળી ગઈ છે, એટલે હવે આ સમિતિના કામકાજના ક્ષેત્ર વિસ્તારવું અને સમિતિને આત્મનિર્ભર બનાવવી એ દક્ષિણના જાહેર આગેવાનોના હાથમાં છે.

તમારાં બધાં માનપત્રોમાં તમે દેશભરમાં ચાલી રહેલા રેંટિયા અને ખાદીના કાર્યને અનુ-મોદન આપ્યું છે. મન્નારગુડી એના વણાટકામ માટે પ્રખ્યાત હતું એ તો મેં ઘણા વખત પહેલાં જાણ્યું હતું અને હું આશા રાખું છું કે નજીકના ભવિષ્યમાં હાથે કાંતેલું સૂતર ન વણતો હોય એવો એક પણ વણકર મન્નારગુડીમાં નહીં હોય. પણ જ્યાં સુધી તમે ગામડાંમાં જઈ જેમની પાસે વર્ષોવર્ષ ફાજલ સમય પુષ્કળ હોય છે તેવા સઘળા લોકોને કામ આપો નહીં ત્યાં સુધી આ વણકરોને સારી રીતે હાથે કાંતેલું સૂતર પૂરતા પ્રમાણમાં મળી શકે નહીં. આજે બપોર પછી મન્નારગુડીથી દશેક માઈલ દૂર આવેલા પલાયૂર નામના ગામમાં રહેતા કાર્યકરોના એક જૂથને મારે મળવાનું થયું. તેઓ એ ગામમાં તથા એની આસપાસનાં ગામોમાં રેંટિયો દાખલ કરાવવા મથી રહ્યા છે. એમણે મને કહ્યું કે જો અમે પૂરતા કાર્યકરો મેળવી શકીએ તો આ ગામોમાં રેંટિયો દાખલ કરવા માટે ઘણો જ અવકાશ છે. માયાવરમમાં એ તાલુકાના ખેડૂતો તરફથી મને મળેલા નોંધપાત્ર માનપત્રમાં મને કહેવામાં આવ્યું હતું કે ગ્રામવાસીઓ અને ખેડૂત જનતાને વરસમાં લગભગ છ માસ કામ વિના બેસી રહેવું પડે છે. એ માનપત્ર બીજી એક ચોંકાવનારી માહિતી આપે છે કે તાંજીરના આ સમૃદ્ધ જિલ્લામાં ખેડૂત જનતાની આવક ૪૦ રૂપિયાથી વધારે નથી, જ્યારે ખર્ચ ૧૨૦ રૂપિયા જેટલું છે. આ કથનમાં અતિશયોક્તિ હોય તો તેનો યોગ્ય સ્વીકાર કરીને પણ કહી શકાય કે આ ખેડૂત જનતા જેમતેમ ગુજારો કરે છે અને તેને પૂરક ધંધાની જરૂર છે એ બાબતમાં લેશ પણ શંકા નથી.

એ જ માનપત્રમાં આગળ જણાવ્યું હતું કે મહેનતમજૂરી કરનારા લાખો લોકોના વિરાટ જનસમુદાયોને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવે છે. અને એ સ્થિતિમાં મધ્યમ વર્ગના લોકો એમને લક્ષ આપવા લાયક ગણતા નથી. આ ઘોર અવદશા અટકાવવા માટે જ મેં દેશ સમક્ષ રેંટિયો અને ખાદી રજૂ કરવાનું સાહસ કર્યું હતું. આપણે મધ્યમ વર્ગના લોકો એમનામાં રસ લેતા નથી, એમના રેંટિયાનું અને એમના હુન્નરનું શું થયું તે જાણવાની દરકાર કરતા નથી. અને એ રીતે આપણી ગુનાહિત ઉપેક્ષાને લીધે એ હુન્નરને આપણે વગર મોતે મરવા દીધો. હવે હું રેંટિયાને એક નવી દૃષ્ટિથી હાથમાં લેવા તમને કહું છું. હું તમને એમ પણ કહું છું કે ખેડૂત જનતા અને આપણી પોતાની વચ્ચે એક અતૂટ સંબંધ બાંધવાના ધ્યેયથી તમે ખાદી વાપરતા થાઓ. અને મને ખબર છે કે જ્યાં સુધી આ લાખો શ્રમજીવી લોકોને આપણે અસ્પૃશ્ય ગણીશું ત્યાં સુધી આપણા પ્રયાસોને ચારી મળવાની નથી. મને આપણા કેટલાક વિદ્વાન પંડિતોને અસ્પૃશ્યતાની ફિલસૂફી સમજાવતા સાંભળવાનો આનંદ મળ્યો હતો, સાથે સાથે હું દુઃખ પણ અનુભવતો હતો. પણ એટલું કહી શકું છું તેથી મને આનંદ થાય છે કે તેઓ એમના વિચાર વિરુદ્ધની અને આ અસ્પૃશ્યોના લાભની દલીલો સાંભળવા તૈયાર હતા.^૧ મારી દલીલ વગરવિચાર્યે તરછોડી કાઢવાને બદલે તેને ધ્યાનથી સાંભળવા તથા એ લોકોના કલ્યાણને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તો મારું કહેવું બધું વાજબી હતું એ વાત કબૂલ કરવા તેઓ રાજી હતા. જો હિંદુસ્તાનના બધા પંડિતો એટલું કબૂલ રાખે તો તેઓ શાઓનો શો અર્થ કરે છે તેની હું પરવા ન કરું. સાચું કહું તો મારા જેવા અનિષ્ટાત સામાન્ય માણસ માટે એટલું જાણવું તદ્દન પૂરતું છે કે જે સર્વોચ્ચ

૧. જુઓ “કુંભકોણના પંડિતો સાથે ચર્ચા”, ૧૪-૯-૧૯૨૭.

શ્રેય સાથે સંગત હોય તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાસ્ત્ર છે, અને જે શાસ્ત્રો આપણા ધ્યેય સાથે અસંગત હોય તેમને ફગાવી દેતાં મને જરા પણ સંકોચ ન થવો જોઈએ.

આ સંબંધમાં મારે બાળવિધવાઓના પ્રશ્નની વાત તો કરવી જ જોઈએ. આપણી કુમળી વયની દીકરીઓને આ સાદો ન્યાય કરવા બાબતમાં આપણે કેવળ દલીલો અને બકવાદ કરીને બેસી ન રહેવું જોઈએ. આપણે આવા એકેએક બાળલગ્નને ફેક ગણવા જેટલા મરદ બનવું જોઈએ. જ્યાં સુધી આપણે એક પણ બાળવિધવાને, તે ઉંમરલાયક થયા પછી પરણ્યા વગરની રહેવા દઈએ ત્યાં સુધી આપણે માનવજાત પ્રત્યેનું આપણું પ્રાથમિક કર્તવ્ય ચૂકીએ છીએ. સ્વાભાવિક રીતે જ એ ઉપરથી ખરેખર આપણે બાળલગ્નોનો વિચાર કરવો પડે છે. . . .

તમે જોશો કે દેશના આ લાખો શ્રામજીવી લોકોનો તમે વિચાર કરવા માંડશો અને એમની ને તમારી વચ્ચે સ્નેહસંબંધ બાંધશો એટલે તરત જ તમારે માટે દારૂ પીનારને ભૂલવાનું અશક્ય બની જશે. આ ભૂંડી લતે ચડેલા લોકો પ્રત્યે આપણે મધ્યમ વર્ગના લોકો ઉદાસીન રહ્યા છીએ. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ લોકો વચ્ચે જઈ એમની બૂરી લતો છોડાવવા પ્રયત્ન કરવો એ આપણી ફરજ છે. પણ જ્યાં સુધી તાડીની દુકાનો છે ત્યાં સુધી આપણા એ ભાઈઓ માટે એ લાલચને રોકવી એ કેટલું મુશ્કેલ છે તે હું જાણું છું. એટલે સંપૂર્ણ દારૂનિષેધનો અમલ કરાવવો એ આપણું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે.

આવી બધી સભાઓમાં કામકાજ પૂરું થયા પછી રિવાજ રાખ્યો છે તે મુજબ જેમણે આ થેલીઓ માટે ફાળો આપ્યો નથી તેમની પાસેથી ફાળો ઉઘરાવવા માટે સ્વયંસેવકો ઝોળીઓ લઈને ફરે છે. રાજ્યપુશીથી અપાતી પાઈઓ પણ મોટી રકમો જેટલી જ આવકારદાયક છે. આ મુખ્યત્વે કરીને દેશના ગરીબમાં ગરીબ લોકોની સેવા કરવાની બાબત છે. જે ભાઈબહેનોની દાન આપવાની મરજી હોય તેમણે આ કામ અંગે આપવાના આ અવસરને પોતાની ફરજ અને લહાવો સમજવો જોઈએ. એટલું જાણી લો કે રૅટિયાની પ્રવૃત્તિ જે સંગઠન દ્વારા ચલાવાઈ રહી છે તેની સંપૂર્ણ કાર્યપદ્ધતિ મેં માયાવરમમાં એક પ્રશ્નના જવાબમાં સમજાવી હતી.^૧ હું ઈચ્છું છું કે તમે આ સંગઠનની પ્રગતિમાં અને એના કારોબારમાં સક્રિય રસ લો અને એને સોંપવામાં આવેલા પૈસા કેવી રીતે ખર્ચાય છે તે સમજો. પરંતુ હું તમને જણાવું છું કે દેશભરમાં ઓછામાં ઓછાં ૧,૫૦૦ ગામડાંમાં ૫૦,૦૦૦થી વધારે બહેનોને આજે આનો લાભ અપાઈ રહ્યો છે. આમાંની વધારેમાં વધારે સંખ્યા દક્ષિણમાં છે. આ સંગઠન ચલાવવા માટે લગભગ ૨૦ લાખ રૂપિયાની મૂડી રોકવામાં આવી છે અને લગભગ ૧,૫૦૦ કાર્યકરો એમાં સેવા આપી રહ્યા છે. કેન્દ્રમાં તથા પ્રાંતોમાં એનો આખો નાણાકીય વિભાગ ઓડિટ થાય છે. જેમને આમાં રસ હોય તે બધાને એની તમામ શાખાઓનું કામ કેમ ચાલે છે તેનો અભ્યાસ કરવા હું આમંત્રણ આપું છું. આ પ્રદેશના એકેએક જણને પોતાનાથી અપાય એટલો ફાળો આપવા હું ટહેલ નાખું છું. તે આ સંગઠન દ્વારા થઈ રહેલી સેવા માટે છે.

[મૂળ અંગ્રેજી]

હિન્દુ, ૧૭-૯-૧૯૨૭

૧. જુઓ “માયાવરમમાં ભાષણ”, ૧૩-૯-૧૯૨૭.

પરિશિષ્ટ ૧

ઝેંગલોરની ઇમ્પીરિયલ ડેરીમાં ગાંધીજી

આજે સાતઘાંટ દિવસ થયાં ગાંધીજી પોતાના ગૌરક્ષાના કાર્યને અંગે અહીંની ઇમ્પીરિયલ ડેરીમાં નત્ય છે. રોજ પાંડ લેવા નત્ય છે એમ જ કહું તો ચાલે. આ વધારા પડતો શ્રમ છે એમ તેઓ નત્ય છે, પણ આ તક પાછી ન મળે એમ નત્યીને તેઓ નિયમિત અર્થે કલાક ગાય માતાને આપે છે, અને ત્યાં જઈને ગોમાતાની રક્ષા વિશે, તેના ઝોરાક વિશે, તેના દૂધ વિશે, તેના ખાતર વિશે સૂક્ષ્મ સવાલો પૂછીને માહિતી મેળવે છે, દૂધની ઉપર થતી અનેક ક્રિયાઓ જુએ છે, નોંધ કરી નત્ય છે, અને ચર્ચા કરે છે. બધા અમલદારો ધીરજ અને પ્રેમથી માહિતી આપી રહ્યા છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય.

ડેરીની મુલાકાતો તો ઘણી લીધી. ઢોરોની નતો, તેને અપાતાં ખાણ, તેનું પરિમાણ વગેરે જ્ઞેયું. એક તજજ્ઞ માણસ બધું સમન્વતો હતો : આટલાં ઢોર ઉપર અમારો પ્રયોગ ચાલે છે, આના પેટમાં આટલો ઝોરો, આટલો ઝોળ, આટલું પાણી નત્ય છે; એમના પેટમાંથી આટલું દૂધ, આટલું છાણ, આટલું મૂત્ર નીકળે છે, એ ઉપરથી એમ નત્યી શકાયે કે કેટલો ઝોરાક એ પચાવી શકે છે, કેટલો ન પચી બહાર નીકળે છે વગેરે. આ બધી વિગતો બહુ નત્યવા જેવી હતી. ગાંધીજીએ અનેક સવાલો પૂછીને ઘણી હકીકતો મેળવી. ડેરીનો વડો એક વૃદ્ધ સ્કોચ ભારે ઉલ્લાસથી બધું બતાવતો હતો. એની સાથેની વાતોમાં અપાર જ્ઞાન ભરેલું હતું. ‘આખી જિંદગી મારી ઢોરોમાં ગઈ છે. મારા બાપ પણ ખેડૂત હતા. વીસ વર્ષ તો તે ડેરીની ડિઝી લેનારા વિદ્યાર્થીઓના પરીક્ષક હતા. મારી મા પણ ભારે ગોવાલ હતી.’ એમ તેણે પોતાની ઝોળખાણ આપેલી. ‘ગાયોને માટે મને અનહદ પ્રેમ છે, એટલું તો હું અભિમાનથી કહી શકું છું. ભાગ્યે જ મેં ગોમાંસ ખાધું છે.’ ‘સાઇલો’ જેવા ગાંધીજીને લઈ ગયા. ‘સાઇલો’ એટલે ભોંયરાં. એમાં કંઈ ચમત્કાર નથી. સાદી વસ્તુ છે. ‘બાંડાં ભોંયરાં ઝોરી તેમાં લીલું ઘાસ ભરો, અને તેને ખૂબ દાખી દાખીને સીંચો, તેમાં હવા ન નત્ય એટલું કરો એટલે ઢોરને માટે પોચું, સ્વાદિષ્ટ ખાણ બખ્ખે વર્ષ સુધી તમે સાચવી રાખી શકશો. લોકો આટલી સહેલી વાત નથી સમજતા. દુકાળમાં આના જેવી મદદગાર એકે વસ્તુ નથી. ચારાના પ્રશ્નનો તો આથી જ નિકાલ થશે.’ પોતાનાં પ્રાણી બતાવ્યાં. બધાં પ્રાણીઓનો ઇતિહાસ કહેતા નત્ય, વળી સાથે સાથે પોતાનું વિવેચન તો ચાલતું જ હોય : ‘આપણા લોકોને ઢોરને ખવડાવતાં નથી આવડતું. આપણે તો દાણો અને કપાસિયા પરદેશ મોકલીએ છીએ. ઢોરને ખવડાવવાનો ઝોરાક બહાર જવો જ ન જોઈએ.’ ઢોર ન જવાં જોઈ એ એમ પણ તેઓ કહી શકતા હતા. ગાયો બતાવી, વાછડાં બતાવ્યાં. આખરે પોતાની એક માનીતી ગાયની સાથે ગાંધીજી અને માલવિયાજીને ઊભા રાખી ફોટોગ્રાફ લેવાની ખાહેશ બતાવી. અને એ ગાયનું વર્ણન કર્યું નત્ય એમ નથી. એનું નામ સ્મિથ સાહેબે ‘જિલ’ રાખેલું છે. આચરશાહના વિલાયતી સાંઢ અને પંતબની ગાયથી ઉત્પન્ન થયેલી એ પેદાશ છે. સ્મિથ સાહેબની આંખ આગળ એ જન્મેલી અને સ્મિથ સાહેબે ત્યાર પછી તો તેનાં ૧૬ વાછરડાંને જ્ઞેયાં. એ ૧૮-૨૦ વર્ષ થયાં સરાસરી દર વર્ષે દસ હજાર રતલ દૂધ આપ્યે નત્ય છે ! ‘એ ગાય તો અમારી સૌની માનીતી, એને કોઈ સતાવી ન શકે. સતાવવાની જરૂર જ નથી પડતી. એની આંખમાં કેટલી માયા ભરી છે! બાળક પણ એનાં આંચળ પકડે, એના ઉપર બેસે તો માથું હલાવતી નથી. અમારે ત્યાં ઘણા રોગો ઢોરોને થઈ ગયા પણ અમારી ‘જિલ’ એક દિવસ માંદી સરખી પડી નથી!’ એ ગરવી ગાયમાતાની પાસે આશ્ચર્યચકિત થઈ ગાંધીજી અને માલવિયાજી બંને ઊભા અને ફોટો લેવાયો !

[મૂળ ગુજરાતી]

નવજીવન, ૨૬-૬-૧૯૨૭ તથા ૩-૭-૧૯૨૭

૧. આ બે પેરેગ્રાફ મહાદેવ દેસાઈના ‘રોગશય્યા પાસેથી’ નામના લેખમાંથી આપ્યા છે.

ગાં. ૩૪-૩૪

પરિશિષ્ટ ૨

મોતીલાલ નેહરુનો તાર

અલ્લાહાબાદ,
ઓગસ્ટ ૨૩, ૧૯૨૭

મહાત્મા ગાંધી
બેંગલોર

તમારો પત્ર અને મારી મૌખિક અને લેખી આજ્ઞાઓ છતાં અનસારીએ સહેજ ફેરવેલું પણ એટલું જ વાંધાજનક નિવેદન પ્રસિદ્ધ કર્યું. સિમલા પહોંચતાં ભેયું કે સરકારી અફસરો, નરમ મતવાદીઓ, પ્રતિ-સહકારવાદીઓ ગેલમાં આવી ગયા છે. શ્રીનિવાસ મૂઠમાં હસે છે. પક્ષના નબળા સભ્યો ડગ્યા છે, મજબૂત સભ્યો શેષે ભરાયા છે; પણ બધા માને છે કે અનસારીનું નિવેદન આપે તથા મેં બહાલ રાખેલું છે, તેથી અનસારીના નિવેદનનું આત્મઘાતક સ્વરૂપ દર્શાવતું તથા એમને આપની સલાહ અનુસરવા અપીલ કરતું શક્ય તેટલું મોળું નિવેદન મેં બહાર પાડ્યું છે. અહીં પરત આવ્યા પછી એવો જ વસવસો અને વ્યથા ભેઈ. કેટલાક શિવપ્રસાદ ગુપ્તા જેવા ઉપયોગી સ્વમતાપ્રહી કોંગ્રેસીઓ કોંગ્રેસમાંથી રાજનામું આપવાનો વિચાર કરે છે. હું ત્યાંથી નીકળ્યો ત્યારે એસેમ્બલીના કોંગ્રેસ પક્ષના બધા પ્રાંતોના પ્રતિનિધિઓ અનસારીની ચૂંટણીના વિરોધમાં નહેરુનામું તૈયાર કરતા હતા. આમ નહીં કરવા મારા સમન્વવા છતાં એકમાત્ર શક્ય વિકલ્પ તરીકે સૌ કોઈ જવાહરલાલની માગણી કરી રહ્યા છે. મારું નિવેદન આપણી સંમતિ વિશેનો વસવસો દૂર કરશે અને અનિચ્છનીય વિવાદ ઊભો કરે એવો સંભવ છે. માનું છું અનસારી માટે સારામાં સારો રસ્તો ખસી જવાનો અને નવેસરથી ચૂંટણી માગવાનો છે. બે દિવસ માટે લખનો નહીં છું. સરનામું ચીફ કોર્ટ. ૨૫મીએ અહીં પાછો આવું છું. ૨૮મીએ મુંબઈ જવા નીકળું છું, ૩૧મીએ સ્ટીમરમાં પરદેશ જવા નીકળું છું. આપનો અભિપ્રાય અને તે કંઈ પગલું લેવાના હો તે તે તારથી જણાવો.

મોતીલાલ નેહરુ

[મૂળ અંગ્રેજી]

છબી પરથી : એસ. એન. ૧૨૮૭૩

આધારરૂપ સાહિત્ય

- ગાંધી સ્મારક સંગ્રહાલય, નવી દિલ્હી : ગાંધી સાહિત્ય તથા તે સંબંધી દસ્તાવેજોનું કેન્દ્રસ્થ સંગ્રહસ્થાન તથા પુસ્તકાલય, જુઓ પુસ્તક ૧, પા. ૨૭૧.
- ટ્રિબ્યૂન : અંબાલાથી પ્રસિદ્ધ થતું અંગ્રેજી દૈનિક.
- નવજીવન : ગાંધીજીના તંત્રીપદે અમદાવાદથી પ્રસિદ્ધ થતું ગુજરાતી સાપ્તાહિક.
- બાપુના પત્રો-૩ : કુસુમબહેન દેસાઈને : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૬૪.
- બાપુ, મૈને ક્યા દેલા, ક્યા સમજા (હિન્દી) : સંપાદક : રામનારાયણ ચૌધરી, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૫૮.
- બોમ્બે ક્રોનિકલ : મુંબઈથી પ્રસિદ્ધ થતું અંગ્રેજી દૈનિક.
- મહાદેવ દેસાઈની હસ્તલિખિત ડાયરી : સ્વરાજ્ય આશ્રમ, બારડોલીમાં રાખેલી.
- યંગ ઇન્ડિયા : ગાંધીજીના તંત્રીપદે અમદાવાદથી પ્રસિદ્ધ થતું અંગ્રેજી સાપ્તાહિક.
- સાબરમતી (ગુજરાતી) : અમદાવાદના સાબરમતી આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળાનું હસ્તલિખિત મેગેઝિન.
- સાબરમતી સંગ્રહાલય : પુસ્તકાલય તથા લેખોનો સંગ્રહ, જેમાં ગાંધીજીના દક્ષિણ આફ્રિકાના સમયના તથા ૧૯૩૩ સુધીના ભારતીય સમયના કાગળો રાખવામાં આવ્યા છે. જુઓ પુસ્તક ૧, પા. ૨૭૧.
- હિન્દી નવજીવન : ગાંધીજીના તંત્રીપદે અમદાવાદથી પ્રસિદ્ધ થતું હિંદી સાપ્તાહિક.
- હિન્દુ : મદ્રાસથી પ્રસિદ્ધ થતું અંગ્રેજી દૈનિક.

તારીખવાર વૃત્તાંત

(જૂન ૧૬, ૧૯૨૭ - સપ્ટેમ્બર ૧૫, ૧૯૨૭)

જૂન ૧૬ : બેંગલોરમાં, જ્યાં ગાંધીજી પોતે ઓગસ્ટ આખર સુધી રહ્યા.

જૂન ૧૯ : “ધર્મને નામે ધાડ” નામના લેખમાં નવજીવનમાં લખ્યું : “હું હિંદુ અને જૈન એવા બે વિભાગ નથી કરતો. સ્વાદ્વાદની જ સહાયથી હું હિંદુ એટલે વૈદિક મત અને જૈનમતનું એક્ય સાધી શકું છું.”

જૂન ૨૫ : સરોજિની નાયડુ ઉપરના પત્રમાં એ હકીકત ઉપર ભાર મૂક્યો કે ૧૯૨૭માં કોંગ્રેસ પ્રમુખ થઈ શકે એવા ડૉ. અનસારી સિવાય બીજા કોઈ નથી. કોંગ્રેસ પાસે હિંદુમુસ્લિમ કરાર તેઓ જ પસાર કરાવી શકે એમ છે.

જૂન ૨૭ : હિંદ-દક્ષિણ આફ્રિકી કરાર સંબંધી વિષયકો આખરી વાચનમાંથી પસાર થયાં.

જુલાઈ ૩ : બેંગલોરમાં ખાદીપ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યા પછી ભાષણ કર્યું.

જુલાઈ ૮ : આદિકર્ણાટક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ બોલ્યા.

બેંગલોરના ખાદીપ્રદર્શનમાં ઇનામ-વિતરણ સમારંભમાં ભાષણ.

જુલાઈ ૯ : મૈસૂરમાં શિખાઉ નટમંડળમાં ભાષણ.

જુલાઈ ૧૦ : બેંગલોરમાં અખિલ કર્ણાટક હિંદી પરિષદ સમક્ષ ભાષણ.

જુલાઈ ૧૨ : ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સમાં ભાષણ.

જુલાઈ ૧૩ : મહિલા સમાજમાં ભાષણ.

જુલાઈ ૧૪ : તુમકુરમાં મ્યુનિસિપલ માનપત્રના જવાબમાં ભાષણ; પંચમ બોડિંગ સ્કૂલ જોઈ; પ્રાણી દયા સંઘમાં ભાષણ આપ્યું.

જુલાઈ ૧૫ : મદાગિરિની જાહેર સભામાં ભાષણ.

જુલાઈ ૧૭ : બેંગલોરમાં મ્યુનિસિપલ માનપત્રના જવાબમાં ભાષણ; મનૂરોની સભાને સંબોધી.

જુલાઈ ૧૯ : મૈસૂરમાં વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ભાષણ.

જુલાઈ ૨૦ : હિંદી ભાષા સેવા સમાજમાં ભાષણ.

મૈસૂર શહેર મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ અને બીજી સંસ્થાઓએ આપેલા માનપત્રના જવાબમાં ભાષણ.

જુલાઈ ૨૧ : આદિકર્ણાટકો સમક્ષ ભાષણ.

જુલાઈ ૨૩ : વિદ્યાયસભામાં ભાષણ.

જુલાઈ ૨૪ : બેંગલોરમાં નાગરિક અને સામાજિક પ્રગતિ સંઘમાં ભાષણ.

જુલાઈ ૨૬ : યુનાઈટેડ થિયોલોજિકલ કોલેજ અને પુરાણ-વિદ્યા મંડળમાં ભાષણ.

જુલાઈ ૨૯ : પિંચસ્તી મિશનરીઓ સાથે ચર્ચા.

જુલાઈ ૩૦ : ચામરાજેન્દ્ર સંસ્કૃત પાઠશાળામાં ભાષણ.

- ઓગસ્ટ ૨ : આસિકેરી જંકશને લંબાની લોકો સમક્ષ ભાષણ.
- ઓગસ્ટ ૩ : હસન ગામમાં ટાઉન હોલમાં ભાષણ.
- ઓગસ્ટ ૪ : ગુજરાત રેલ રાહત માટે નાણાં આપવા બેંગલોરમાં અપીલ બહાર પાડી.
- ઓગસ્ટ ૭ : બેંગલોરમાં ગુબ્બી થિયેટરમાં ભાષણ.
- ઓગસ્ટ ૧૧ : દાવણગિરિમાં સ્ત્રીઓની એક સભામાં ભાષણ; એક જાહેર સભામાં પણ ભાષણ આપ્યું.
- ઓગસ્ટ ૧૨ : આદિકર્ણાટકોની સભામાં ભાષણ.
- ઓગસ્ટ ૧૩ : શિમોગા પહોંચ્યા; સ્ત્રીઓની એક સભાને સંબોધી; હરિહરમાં ભાષણ.
- ઓગસ્ટ ૧૪ : શિમોગામાં જાહેર સભાને સંબોધી.
- ઓગસ્ટ ૧૬ : સાગર પહોંચ્યા; સાંજે સ્ત્રીઓની એક સભાને સંબોધી.
- ઓગસ્ટ ૧૭ : તીર્થહલ્લીની જાહેર સભામાં ભાષણ.
- શિમોગાથી ભદ્રાવતી જવા નીકળ્યા.
- ઓગસ્ટ ૧૮ : ભદ્રાવતીમાં લોખંડના કારખાનાના કામદારો તથા અધિકારીઓને સંબોધ્યા. સાંજે ચિકમગલૂર જવા નીકળ્યા.
- ઓગસ્ટ ૧૯ : ચિકમગલૂરમાં જાહેર સભાને સંબોધી.
- પોતાના પ્રવાસનો વ્યવસ્થિત પ્રબંધ કરવા સંબંધમાં તામિલનાડુને એક વિજ્ઞપ્તિ બહાર પાડી.
- ઓગસ્ટ ૨૦ : બેલૂર પહોંચ્યા. ત્યાં બેલૂર મંદિરની સામે એક જાહેર સભાને સંબોધી. આસિકેરીમાં જાહેર સભાને સંબોધી.
- ઓગસ્ટ ૨૧ : તિપ્પૂરમાં વીરશૈવાનંદ આશ્રમમાં એક સભાને સંબોધી.
- ઓગસ્ટ ૨૩ : બેંગલોરમાં.
- ઓગસ્ટ ૨૪ : તામિલનાડુના પ્રવાસનો પહેલો તબક્કો શરૂ કર્યો. હોંસર ગયા.
- કૃષ્ણાગિરિની એક સભામાં ભાષણ.
- ઓગસ્ટ ૨૮ : બેંગલોરમાં; પાંચ સભાઓ સંબોધી.
- ઓગસ્ટ ૨૯ : ઓસોસિયેટેડ પ્રેસને મુલાકાત.
- ઓગસ્ટ ૩૦ : વેલોરમાં ગુરીસ કોલેજમાં ભાષણ.
- સપ્ટેમ્બર ૧ : ગુડિયાથમમાં.
- સપ્ટેમ્બર ૨ : આર્નીમાં તથા આરકટમાં ભાષણો.
- સપ્ટેમ્બર ૩ : મદ્રાસ પહોંચ્યા. પ્રાંતિક બાજસ્કાઉટ ઓસોસિયેશનમાં ભાષણ. મદ્રાસ અને સંઘર્ન મરાઠા રેલવે કામદાર સંઘના નવા મકાનનો પાયો નાખ્યો.
- પેરાવલ્લૂરમાં મનૂરોની સભામાં ભાષણ.
- મદ્રાસમાં વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ભાષણ.
- સપ્ટેમ્બર ૪ : ખિસ્તી યુવક સંઘમાં ભાષણ; જાહેર સભાને સંબોધી; ગીતા વિશે પ્રવચન.
- સપ્ટેમ્બર ૬ : હિદી પ્રચાર સભામાં ભાષણ. નીલ બાવલાના સ્વયંસેવકો સાથે ચર્ચા.

સપ્ટેમ્બર ૭ : નીલ બાવલાના સ્વયંસેવકો સાથેની ચર્ચા પૂર્ણ કરી.

પચૈયપ્પા કોલેજ અને રાયપુરમમાં ભાષણો.

સપ્ટેમ્બર ૮ : કાંજીવરમની સભામાં ભાષણ. મદ્રાસમાં પેરામ્બુરની વસાહતમાં આરુંધતીય લોકો સમક્ષ ભાષણ. ગુજરાતીઓ અને મારવાડીઓને સંબોધ્યા.

સપ્ટેમ્બર ૯ : સ્ત્રીઓની સભામાં ચિત્તરંજન દાસ વિશે ભાષણ. સેન્ટ ટોમસ માઉન્ટમાં ભાષણ; હિન્દુને મુલાકાત.

સપ્ટેમ્બર ૧૦ : કડલોર પહોંચ્યા; ખિસ્તી યુવક સંઘમાં તથા જાહેર સભામાં ભાષણો.

સપ્ટેમ્બર ૧૧ : ચિદમ્બરમમાં. આદિદ્રવિડો સમક્ષ ભાષણ; જાહેર સભામાં ભાષણ.

સપ્ટેમ્બર ૧૨ : માયાવરમમાં.

સપ્ટેમ્બર ૧૩ : જાહેર સભામાં ભાષણ.

સપ્ટેમ્બર ૧૪ : કુંભકોણમ્ પહોંચ્યા. એક સભાને સંબોધી. પંડિતો સાથે ચર્ચા થઈ.

સપ્ટેમ્બર ૧૫ : વલંગેમાનમાં એક સભાને સંબોધન. મન્નારગુડી પહોંચ્યા. નેશનલ હાઈસ્કૂલમાં, ફિન્ડલે કોલેજમાં અને જાહેર સભામાં ભાષણો આપ્યાં. “ગટર મુકાદમનો રિપોર્ટ” નામના યંગ ઇન્ડિયાના અંગ્રેજી લેખમાં કેથેરાઈન મેયોના પુસ્તક મઘર ઇન્ડિયાની સમાલોચના કરી.

સૂચિ

અખિલ હિંદ અસ્પૃશ્યતા વિરોધી મંડળ -ની જરૂર
૧૧૦, ૧૯૭

અખિલ હિંદ કોંગ્રેસ સમિતિ જીઓ હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ
આખલ હિંદ ગોરક્ષા મંડળ ૧૨૦, ૧૫૭, ૧૯૭

અખિલ હિંદ ચરખા સંઘ ૫૪, ૬૪, ૧૧૪, ૧૯૫,
૧૯૭, ૨૦૩, ૨૦૬, ૨૪૩, ૨૪૯, ૩૦૨, ૩૧૩,
૩૧૪, ૩૧૭, ૩૭૪, ૪૧૯, ૪૨૮, ૪૬૬, ૪૯૫;
-ની કાઉન્સિલ કાર્યવાહી ૨૪૮; -નો વહીવટ
૨૨૭, ૨૨૮; -નો હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા સાથે
સંબંધ ૧૧૮, ૧૧૯; -નો હેતુ ૫૦૮; -નો હેવાલ
૧૯૨૬નો ૯૫; -માં સભ્યસંખ્યામાં ઘટાડો ૩૧૨,
૩૧૩

અગ્રવાલ, મૂલચંદ ૨૮૦, ૨૮૨

અનસારી, ડૉ. એમ. એ. ૨૯, ૫૫, ૮૩, ૮૩
પા. ટી; ૧૯૬, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૯૬, ૩૭૮,
૩૮૮, ૩૯૧, ૪૬૫

અનસૂચાયકો ૧૦૬, ૧૯૭

અન્નપૂર્ણાબાઈ ૨૫૦

અશ્વીણ ંઅને પીણાં ૪૪૭

અમીના ૩૮૭

અમૃતલાલ ૩૩૯, ૩૫૨

અર્જુન ૮૫, ૮૮, ૩૨૩

અર્થશાસ્ત્ર ંઅને આધ્યાત્મિકતા ૪૩૪

અલવી ૬૯

અલી ૧૯૪

અવારી, મંચેરશા ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૬૧

અસમાનતા -નો મંત્ર (સિદ્ધાંત) ૩૦૬, ૩૦૭

અસહકાર ૨૦૫, ૨૮૫, ૨૯૬, ૩૫૨, ૩૭૬, ૩૪૮,
૩૮૨, ૪૩૭; ંઅને ધારાસભાપ્રવેશ વિશે ડૉ.
અનસારીનું નિવેદન ૩૮૮, ૩૮૯; ંઆધ્યાત્મિક,
હરિલાલ ગાંધીની વિરુદ્ધમાં ૧૮, ૧૯; -નો અર્થ
૨૭૪; ંસહકાર સ્થાપિત કરવા વિશે ૪૨, ંજીઓ
સત્યાગ્રહ

અસ્પૃશ્યતા ૬, ૧૬૪, ૨૬૯, ૩૪૯, ૩૫૭, ૪૦૮,
૪૧૧, ૪૨૨, ૪૩૩, ૪૩૪, ૪૩૫, ૪૬૩, ૪૭૧,
૪૮૧, ૫૧૪, ૫૨૪; ંઅને અલગ મતદાર મંડળો
૭૨; ંઅને ખાદી ૪૯૫; ંઅને મંદિરપ્રવેશ
૩૬૪; ંઅને સ્વરાજ ૭૧, ૭૨; ંઅને હિંદુ ધર્મ

૧૫, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૨૦૦, ૨૧૦, ૨૩૩, ૩૬૫,
૩૭૯, ૪૦૧, ૪૩૭, ૫૧૨, ૫૧૪; ંતુંડમિનજને
કારણે ૧૭૭; ંમાટે આધ્યાત્મિક પ્રમાણભૂતતા-
નો અભાવ ૨૫૭; ંવિરુદ્ધ રમખાણો ૭૨;
ંવિશે રૂઢિચુસ્ત વિચારો ૫૧૪, ૫૨૭, ૫૨૮

અસ્પૃશ્યો ૭૧, ૧૧૯, ૧૩૪, ૧૪૧, ૨૫૩, ૪૮૪,
૪૮૯, ૪૯૦, ૫૦૪, ૫૦૫, ૫૦૬, ૫૨૭; ંઅને
અન્યાય સામે ળંડ ૭૨; -નો હિંદુ સંસ્થામાં
પ્રવેશ ૪૬૪; ંમાટે કાયદાઓ ૧૬૬; ંમૈસૂરના
જીઓ આદિકર્ણાટકીઓ

અહિંસા ૩૭૭; ંઅને કાયરતા ૪૯૨; ંઅને સત્ય
૬૫, ૬૬, ૩૫૧, ૩૫૨; -નું પાલન વ્યાવહારિક
જીવનમાં ૪૯૨; -નો અર્થ ૮૭, ૩૪૬; -નો ધર્મ
૩૨૬; -નો પંથ ૩, ૪; ંપરમો ધર્મ: ૫૧૨;
ંરેઠિયા દ્વારા ૪૮૧; ંહાનિકારક જંતુઓ પ્રત્યે
૫૫ ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪

અંગ્રેજી -નું ભણતર ૧૪૬, ૧૯૨; -નું શિક્ષણ સાખર-
મતી આશ્રમમાં ૮૧

અંગ્રેજો ૧૬૮; -ની ગુણવત્તા ૧૫૨

અંત્યજો ૬૦, ૭૧; જીઓ અસ્પૃશ્યો

આત્મકથા (આત્મકથા) ૭૬, ૭૬ પા. ટી., ૧૧૩, ૨૧૯
પા. ટી., ૩૬૯ પા. ટી.

આદિકર્ણાટકો -ને ગોમાંસ ભક્ષણ અને દારૂ પ્રતિજ્ઞા-
પૂર્વક ત્યજવા સલાહ ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૧, ૨૧૦,
૩૫૮; -ને વિદેશી વસ્ત્રો અને કતલ કરાયેલાં
પ્રાણીઓનાં ચામડાં છોડવા સલાહ ૩૨૮; -નો
ઉદ્ધાર ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૬૯

આદિદ્રવિડો -ને ગોમાંસભક્ષણ અને દારૂ પ્રતિજ્ઞા-
પૂર્વક ત્યજવા સલાહ ૪૯૫

આધ્યાત્મિકતા ંઅને રાજકારણ ૪૭૮, ૪૭૯, ૪૮૦
આનંદ સ્વામી ૩૭, ૨૩૭, ૨૭૫, ૨૯૪, ૩૦૨, ૩૪૯,
૩૫૦, ૩૮૩

આનંદીબાઈ ૩૭૧

આપઘાત ંઅથવા ફરજ અને છે ૪૨૪

આપ્ટે, હરિનારાયણ ૭૨

આચર, એન. શંકર ૨૪૭

આચર, એમ. એસ. સુબ્રહ્મણ્ય ૪૫૩

આચર, કે. પી. પદ્મનાભ ૨૦૯, ૩૫૮

- આચર, ડી. આર. કૃષ્ણસ્વામી ૩૭૩
 આચર, ડી. પરમશિવ (પરમેશ્વર) ૨૪૪, ૩૨૦
 આચર, પંતુલુ ૫૧૪
 આચર, મહાદેવ ૧૫૩, ૨૪૧, ૨૪૬, ૨૯૯, ૩૭૫,
 ૪૦૯
 આચર, રાજગોપાલ ૫૪
 આચર, વી. વી. એસ. ૧૫૩
 આચર, ડૉ. સુબ્રહ્મણ્ય ૪૫૯
 આચંગર, એ. રંગાસ્વામી ૧૨, ૨૬૬
 આચંગર, એસ. શ્રીનિવાસ ૨ પા. ડી., ૨૦૨, ૩૦૦,
 ૩૬૬, ૩૭૨, ૩૭૫, ૩૮૭, ૪૬૫
 આયુર્વેદ - નું વૈદક ૧૮૮, ૫૧૭
 આરોગ્ય ંવિશેનાં સૂચનો ૩૬૦, ૩૬૧, ૪૧૬, ૪૧૭
 આર્મ્સ્ટ્રોંગ, જનરલ ૨૬૯
 “આર્મ્સ ંકેટ” -નો ભંગ સત્યાગ્રહીથી થઈ ન શકે
 ૮૨, ૧૨૪, ૧૨૬, ૧૬૨, ૧૬૩
 આર્યસમાજ ંચને અંત્યલે ૬૦
 આસનો જુઓ યૌગિક કસરતો
 આહાર (ખોરાક) ૨૦૯, ૩૩૬, ૩૬૧; -માં ઈંડાં અને
 દૂધ ૧૧૩, ૧૧૪; -માં ફળ ૧૭૪; ંવનસ્પતિ-
 જન્ય ૧૧૩
 આંતરભોજન ંચંગે શર્માદેવી ગુરુકુળમાં વિવાદ ૧૫૩
 હન્ડિયન ઓપીનિયન ૪૦
 હન્ડિયન હોમરૂલ (હિંદુ સ્વરાજ) ૩૦૭
 ઇન્દુ (ઈન્દિરા) ૧૯૭, ૩૯૦
 ઇમ્પીરિયલ ડેરી ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, બેંગલોર ૫૭, ૧૧૭,
 ૧૧૮, ૧૫૭
 ઇમ્પીરિયલ સિટિઝનશિપ એસોસિએશન ૧૦૩, ૧૦૪,
 ૨૯૧
 ઇસ્માઈલ, મિરઝા એમ. ૧૪
 ઇસ્લામ ધર્મ ૧૩૬, ૨૫૨, ૩૪૭; ંપ્રત્યે ગાંધીજીની
 સહાનુભૂતિનું કારણ ૫૧૩
 ઈશુ ખ્રિસ્ત ૯, ૨૩૧, ૨૫૨, ૨૫૩, ૪૧૬; ંલ્લે ચિકાગો-
 માં આવે તો ૫૧
 ઈશ્વર ૩, ૨૬, ૩૩, ૭૩, ૧૨૨, ૧૨૫, ૧૩૧, ૧૪૨,
 ૧૪૭, ૧૮૫, ૧૮૭, ૧૯૩, ૨૦૯, ૨૩૧, ૨૫૩,
 ૨૬૧, ૩૨૨, ૩૬૧, ૩૮૪, ૪૦૧, ૪૦૨ ૪૦૭,
 ૪૦૮, ૪૩૩; ંચને આત્મા ૨૮૦; ંચને દાનવ
 ૪૪; ંચને માનસ ૩૩૦, ૩૯૫, ૩૯૬; ંએ જ
 સત્ય ૮૬; ંદરિદ્રનારાયણ તરીકે ૩૭૮, ૩૭૯;
 -ના નામે દેવદાસી પ્રથા ૫૦૬, ૫૦૭; -નાં
 અગણિત નામ ૧૫૫; -ની કૃપા(સહાય) ૪૮૫,
 ૪૮૬; -ને લાગુ પાડવું ૮૮, ૨૫૦, ૨૫૧; -નો
 ભય ૪૩૫, ૪૩૬; ંમહાજીવ તરીકે ૮૭, ૫૨૫;
 -માં શ્રદ્ધાની જરૂર ૩૮૫
 ઉત્તમચંદ ૧૮૭, ૩૬૩
 ઉત્તમ, બિખ્ખુ ૧૭૬
 ઉદ્યોગ -ને ઉત્તેજન ૨૧૮
 ઉદ્યોગયુગ ૩૨૮
 ઉપવાસ ંઆત્મશુદ્ધિ માટે ૩૭૭; ંહૃદય પીગળવા
 માટે ૨; ંસ્વયંસન્નતા સ્વરૂપ તરીકે ૩૮, ૩૯
 ઉર્દૂ ૧૬૦; ંદેવનાગરી લિપિમાં ૫૯
 ઊર્મિલાદેવી ૧૧૪
 એકતા ંવિવિધતામાં ૩૦૬, ૩૦૭
 એડગર, મિસ લિલિયન ૧૧૦
 એડિસન ૩૦૯
 એન્ટરસન ૪૪૫
 એન્ડ્રૂઝ, સી. એફ. ૨૭, ૮૦, ૧૦૨, ૧૬૪, ૧૭૩,
 ૨૧૩, ૨૬૦, ૨૯૧, ૩૦૩, ૩૦૫, ૩૨૪, ૩૩૪,
 ૩૩૬, ૩૮૭, ૪૦૨, ૪૦૪, ૪૨૦, ૪૨૫
 એલોપથી ંચને આયુર્વેદિક પદ્ધતિ ૧૮૯
 એસ્કિવથ ૩૫
 ઔષધ આયુર્વેદિક એલોપથીય ૧૮૮, ૧૮૯; -માં
 નૈસર્ગિક ઉપચાર જુઓ કુદરતી ઉપચાર
 કુંબીર ૩૪૮
 કરન્ટ થોટ ૩૩૬
 કકેનેસ, મિ. વિલિયમ ૨૭૧
 કર્તવ્ય (ધર્મ) ૬૨, ૬૫; ંચને હક ૧૯૦, ૩૯૭,
 ૩૯૮; ંચારે આત્મહત્યામાં પરિણમે ૪૨૩;
 -ને અદા કરવું ૩૪૩, ૩૪૬; ંમનૂરોનું
 (કામદારોનું) ૧૮૦, ૧૮૧; ંચણમાં ૩૯૫
 કલા ંસાચી અને શાશ્વત ૩૧૧
 કલાકારો -નો જીવનવ્યવસાય ૧૮૫
 કલાની, ડી. ડબલ્યુ. ૩૫૯
 કસરત આત્માની ૩૯૭; ંયૌગિક ૧૬, ૬૮, ૬૯,
 ૯૨, ૨૬૨; ંશરીરની ૧૬, ૧૭, ૧૦૬
 કાકી જુઓ કાલેલકર, શ્રીમતી દ. બા.
 કાકોરી -ની નજીક સશસ્ત્ર ઘાડ ૫૦૩ પા. ડી.
 કાજ ૧૭૪, ૩૩૫
 કાલજી, કૈલાસનાથ ૪૧૮
 કાનિટકર, કાંતિલાલ ૨૪૯
 કાયરતા ંતે અહિંસા નથી ૪૯૨

कालेलकर, द. भा. ५६, ६६, १००, १४०, १४१,
१८७, २१३, २४५, २७६, २८६, २९०, ३०२,
३३४, ३६८, ३७०, ४३१, ५०८; -तुं संन्यास
आचरण ३२५, ३२६

कालेलकर, श्रीमती द. भा. ६५, ३२६

कालेलकर, ६५, ३२५, ४२१

काशीअडेन ५०१

काणे, प्रोफेसर २६५

कांतल ५४, ६४, ८०, ८६, ९०, ११०, १४८, १६६,
१७३, १६३, २००, २२६, २७१, २९७, ३१२,
३१४, ३२१, ३२७, ३४१, ३५४, ४०८, ४१२,
४२३, ४६५, ४६६, ४७०; ०ठिनतुं २३७, ३१५,
३६६, ३१७; ०द्वारा अल्प शैल्यगारीनो सामनो
६५, ६६; ०नुओ रेंठियो; -नी अगत्य ४१८;
०माटे सूयनो १११, ११२; ०मैसूरमां २१४;
०यज्ञ अरण्य ६१, ६२, ३१७, ३६२, ३६६,
४४०; ०विशे निबंध ६५; ०शाणाओमां ३६२, ३६३

कांतिलाल २५६, २६२, २६७

किशोर, गिरिराज १०८

किशोरलाल ६६, २३५

क्रीडाअडेन १३८

कुरान ८६, १४७, १६०, १६३, १६३, ३४७, ३४८,
३८१, ४४०; ०धश्वरनी वाणी तरीके ५२५, ५२६

कुलंधार्थ, डी. (कुलंधार्थ) ४४६, ४५२, ४५३, ४५६
कुवलयानंद १६, ६८, २२२, ३७२

कृपालानी, जे. भा. ६० भा. डी., १३२, १३७, १८२

कृष्ण (भगवान) ३३, १६०, ३५३, ३६४, ३५६, ४४२

कृष्णदास ४६, ११०, १६५, १६६, २६७, ३१६,
३२१, ३३७, ३७६, ४०४, ४४२

कृष्णा (हृदीसिंग) १६७

कुंते, गंगाअडेन ३१५

कुंठन, नरगिसअडेन १७७, २४१

कुलभयन, डे. ५८

कुलोग, डी. -तुं पथ्य अंगे पुस्तक १३, १४

कुशवदास ३६४

कुशु ६३, १०६

कुणकर, डी. अम. अम. १०, १७, ६३, १८७

कुडारी, डी. अ. भा. ३१५

कुडारी, छायालाल २६५

कुडारी, मणिलाल २५८

कुडी -नी असर ४१३

कुवन, डी. ३८४

कांग्रेस ०नुओ हिंदी राष्ट्रीय मंडासभा
कौजलगी, अम. भा. २०७, २४३
क्षितीशभाषु १८६, २८६

अरे, ना. भा. ५१०

भाही ६, १३, २६, ३४, ३६, ४८, ५२ भा. डी., ६६,
६६, ७०, ७१, ७८, ६४, ६६, ६७, ६८, ६६,
१००, १०२, ११०, १११, ११४, ११६, १२०,
१२८, १३२, १३३, १४१, १४७, १५०, १६२,
१६७, १७०, १७१, १७२, १७६, १८०, १८६,
१६६, २०६, २०७, २०८, २१२, २२६, २३६,
२४१, २४३, २५६, २६४, २६५, २६८, २६६, २७५,
२८५, २८६, ३०२, ३१३, ३१४, ३२१, ३५५,
३५६, ३७२, ३७६, ३६६, ३६७, ३६८, ४००,
४०६, ४०८, ४०६, ४१०, ४११, ४१२, ४१८,
४२२, ४२३, ४२६, ४२७, ४२८, ४३३, ४३४,
४३८, ४६१, ४६५, ४६६, ४७१, ४७३, ४७५,
४८१, ४८०, ५२७; ०अने अस्पृश्यता ४६५;
०अने देशनयुक्त पोशाक ७५; ०अने मिल उद्योग
४५, ४६; ०अने वेपारीओ ४७४; ०अने
स्वदेशी २३, २४; ०अने स्त्रीओ ४७५, ४७६;
०अंगे दरिद्रो साथे करार ५२७; ०गांधी माटे
० नही ६५; ०द्वारा अल्प शैल्यगारीनो सामनो
५०८; ०द्वारा गरीओतुं रक्षाय ५१३; -ना
०पयोगनी रीत ५०७, ५०८; -नी अगत्य ८३,
१३०, १३१, १४८, १४६, १६३, ३२७, ४३३ -
७; -नी अनेही अंगडीओ ३१; -नी भावना
४६७, ४६८; -तुं अंगलेरमां प्रदर्शन ७४,
७५, ८४, ६४, १०६, १२६, १३०, १३१, १४५,
१५५, ३८५; -तुं राजकीय मंडत्व ७४, ७५;
-ने माटे शणो २२७, २२८, २३६, ४७१, ४७२,
४८३; ०पर मद्रास सरकारनो लवाजम निषेध
११८, ११६, १२०; ०मिल वडे वषायेली २४७,
३१५; ०सरकारी नोकरोने पडेरवा ११६; ०सेवानुं
प्रतीक २३२

भाहीसेवक -ने लायु पाडवी ६१, ६२

भान, अम. अम. ३३६

भान, हृदीम अजमल २६८

भिलाईत २; ०निधितुं आंदोलन २२७

भुरशेअडेन २२१

भ्रिस्तीओ (धिसार्थओ) ६६, १४७, २३२, २५२,
२५३, २६५, ३२७, ३२६, ४००, ४३८, ४४५,
४८४, ४८६; ०प्रत्ये गांधीअनी सहायुभूतितुं
कारण ५१३

ખ્રિસ્તી ધર્મ ૨૫૨, ૪૮૪; ંઅને પશ્ચિમીકરણ ૧૫૬;
 ૦ સત્યનો એક માત્ર પર્યાય નહીં ૨૫૩
 ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ ૭૨; ંઅને બાઇબલ ૯; ંઅને
 વટાળ પ્રવૃત્તિ ૧૧૬; -ને સલાહ ૧૫૬, ૨૫૧,
 ૨૫૨, ૨૫૩

ગણેસન, એસ. ૩૩૬, ૩૩૮, ૩૭૬

ગન, ડૉ. જીહોન ૨૭૧

ગની, એમ. અબદુલ ૩૧૭

ગરીબાઈ ૦ ભારતમાં ૨૩૧, ૩૪૧, ૪૧૦, ૪૩૪, ૪૩૫,
 ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૭૬, ૪૮૭

ગંગાબહેન ૬૫, ૧૮૭, ૩૭૦

ગંગારામ, સર ૨૦૧, ૨૨૪

ગંગુ ૧, ૬૫, ૧૦૦, ૧૫૦, ૧૮૧, ૩૬૬

ગાઈડ ટુ હેલ્થ ૩૬૧

ગામડાં -માં ગરીબાઈ ૪૩૪, ૪૩૫; -માં સહકાર
 પશુસુધારણા માટે ૨૭૨; -માં સેવાની જરૂર
 ૧૪૯, ૪૧૦

ગાંધી, કસ્તૂરબા ૧૦૭, ૧૨૬, ૩૩૪, ૩૬૯, ૩૭૦,
 ૩૮૭, ૪૭૩ પા. ટી.

ગાંધી, કાંતિ ૧૮, ૨૬૧

ગાંધી, જ્ઞેહાલાલ ૧૯૨

ગાંધી, દેવદાસ ૪૧, ૨૬૧, ૩૩૪, ૩૪૧, ૪૨૩

ગાંધી, મગનલાલ ૧, ૧૩, ૧૦૮, ૨૦૮, ૨૭૩, ૩૪૬,
 ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૭૧, ૪૦૪

ગાંધી, મણિલાલ ૮, ૩૦, ૪૦, ૧૦૬, ૧૭૪, ૩૩૬,
 ૩૪૦, ૩૯૪

ગાંધી, મોહનદાસ કરમચંદ -ની ગુજરાત રેલરાહતના
 ક્ષણ અંગે અપીલ ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૯૫, ૨૯૬;
 -નો તામિલનાડુના પ્રવાસનો કાર્યક્રમ ૩૮૮;
 -નો મિસ મેયોના મધર ઇન્ડિયા પુસ્તક વિશે
 લેખ ૫૧૫-૨૨

ગાંધી, રામદાસ ૩૦, ૪૧, ૨૨૭, ૨૬૧, ૨૮૯, ૩૨૩,
 ૩૪૧, ૩૪૭, ૩૬૮

ગાંધી શિક્ષણમાળા ૨૪૯

ગાંધી, સુશીલા ૩૧, ૪૧, ૧૦૬, ૩૪૦, ૩૯૪

ગાંધી, હરિલાલ ૧૮

ગીતાંજલિ ૧૬૦

ગુજરાત -માં પૂરો જીવો પૂરો

ગુલઝાર, મહમ્મદ 'અક્રીલ' ૨૮૭, ૪૧૯

ગુલાબબાઈ ૩૯૩

ગોખલે, ગોપાળકૃષ્ણ ૭૨, ૭૬, ૭૭, ૨૧૯, ૪૩૯

ગોખલે, લક્ષ્મીબાઈ ૩૧૫

ગોપાલાચાર, બી. ૩૬૨

ગોરક્ષા ૭૧, ૧૨૪, ૧૬૯, ૩૨૭, ૩૨૮, ૪૭૪; ંઅને
 પાંજરાપોળો ૧૫૭-૯; ંઅને મુસ્લિમો ૫૬,
 ૧૧૬, ૨૦૧, ૩૨૭; ંઅને હિંદુ ધર્મ ૨૨૩; ૦કાયદા
 કોરા ૧૧૬-૮, ૨૦૧; ૦રાજ્યના પ્રચલ કોરા
 ૪૦૦, ૪૦૧

ગોરખ ૩૦

ગ્રંથસાહેબ ૧૬૩

ઘાસે, શ્રીમતી અન્નપૂર્ણાબાઈ ૩૧૭

ઘોષ, પ્રકુલચંદ્ર ૯૬

ઞકવર્તી, કે. ટી. ૨૧૯

ચટ્ટોપાધ્યાય, હરીન્દ્રનાથ ૨૮, ૫૨, ૮૦

ચતુર્વેદી, બનારસીદાસ ૬૮

ચંદાવરકર ૧૮૦

ચંદુલાલ ૩૫૦

ચંદુલાલ, દાકતર ૨૧૧, ૨૭૩, ૩૫૦

ચંદ્રશંકર ૩૭૦

ચા ૦પીવા વિશે ૪૬૩

ચાલુ, પી. કે. ૫૩

ચાલસં, રાજ ૪૩૩

ચાંદ ૮૩

ચિત્તરંજન સેવાસદન -ના ક્ષણભંડોળ માટેની
 અપીલ ૭૩

ચીન -નું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ ૨૭૦

ચેખોવ, એન્ટન ૩૧૦

ચૈટરજી, જોગેન્દ્ર ૩૧૫

ચૈટ્ટિયાર, ટી. આદિનારાયણ ૭૯

ચૈટ્ટી, આર. કે. ષણ્મુખમ્ ૩૦૦

ચૈટ્ટી, ચૈગિયા ૨૨૭

ચૈતન્ય ૩૨૫

ચોકસી, નાનુકલાલ નં. ૬૭, ૧૪૨, ૨૧૦

છોટાલાલજી ૩૬

છોટુરામ ૪૧ પા. ટી.

જકાત કમિટી -નો રીપોર્ટ ૪૫, ૪૬

જગમોહન ડાલાબાઈ ૭૦

જનક ૧૯૦

જન્મભૂમિ ૬૦ પા. ટી.

જમનાદાસ ૩૬૭

જમનાપ્રસાદ ૧૯૯

જમનાબહેન ૧૦૬, ૧૭૭, ૨૪૧, ૨૪૨

જમીનદારો -ને સલાહ ૫૦૬

जयरामदास होलतराम ११०, २१८
 जयंती ३२१
 जलबाला -ने तरतुं भूकवानो विधि २७०, २७१
 जलियांवाला भाग -मां जनरल डायरनुं कृत्य अने
 तेमनो पक्षाघात २२०
 जलपान -नो भौतिक विकास ६
 जलमिनीभाष्य ४१७
 जलहेरभभरो -ना प्रकाशनना नीतिनियमोनी पत्रकारो
 माटे ७३२ ४६
 जयन्त -मां जधां प्रत्ये स्नेह १२२, १२३, १२४
 जगतराम ३७२
 जेक्सन, डेलन डन्ट ३८५
 जेन धर्म २२; ०अने हिंदु धर्म २३
 जैनो २२, २३, ४८१; ०अने हिंदुओ २३; -मां
 मतभेद २२, २३, ३४८
 जेगणेकर २५०
 जेन्स, डी. ८
 जेशी १०४
 जेशी, गंगाधर शास्त्री १८८
 जेशी, छगनलाल ३१, १६४, २५०, ३०१, ३२६,
 ३४५, ३६८, ३६९
 जेशी, जेडालाल २२६, ५००
 जेशी, विक्रम मोहन ३६
 जेवरी, गंगाभडेन ५०१, ५०२
 जेद अवस्ता १६३
 जीणा ८३ पा. टी., १६६
 टागोर, हेवेन्द्रनाथ ७७
 टागोर, द्विजेन्द्रनाथ (जडोदादा) ४७०
 टागोर, रवीन्द्रनाथ २८, २५१, ५१७
 टिणक, लोकमान्य ८५, १७१, २४६, ३६५, ४७७
 टिणक स्वराजनिधि २२८; -नो हिसाब ४७१,
 ४७२, ४७३
 टोल्स्टोय २३१, ४६४
 टथ ३०६
 ठेकर, अमृतलाल २७३
 ठाकर, भोगीलाल २३७ पा. टी.
 ठाकर, रणछोडलाल अमृतलाल २३७ पा. टी.
 डायरशाही (डायर, जनरल) -ना पक्षाघात प्रत्ये
 सडानुभूति २२०
 डार्विन २४०
 डिक्स, ई. डबल्यु. २३८

डीक ४३३
 दुंगाळ, शाह यमनलाल ५६
 डेरी उद्योग २१, ३४, १५६; ०अने पांजरायोग १२०,
 १२१; ०आमोद्योग तरीके ५७, ५८
 तथाचारी, श्री ६४
 तपश्चर्या २३, २४, २६
 ताता १४८
 तारा ८३
 तालियारभान, दिशेजगणडेन पी. एस. २१
 तिरुवल्लुवर ४१५
 तुलसीदास १५४, ३२२, ४६६, ४७०, ५२२
 तुणन्त भवानी ३५३
 तैयणळ, अण्णारा ३३
 तैयणळ, रैडाना २६, ३४, १४२, २१८
 त्रिपाठी, गोवर्धनराम माधवराम ३६६
 त्रिमूर्ति (हरिहरेश्वर) ३३०
 त्रिवेदी, प्रोफेसर ५०२
 थडाली, ऐन. वी. ६१, १३२, १३७, १८३, २१७
 दक्षिण आफ्रिका ३४, १४४, १७६, २५२, २५३; -मां
 हिंदी वसाहतीओ ३०३, ४२०, ४२१
 दयानंद ३२५, ४२२
 दरिद्रनारायण -नो अर्थ १७०, १७१
 दलाल, डी. १३८, २६६, ५०८
 दलितवर्गो -नो पञातवर्गो वच्येनो तक्षवत ३५३,
 नुओ अस्पृश्यो
 दाइजंधी नुओ पीणां
 दास, गोपबंधु २०
 दास, मधुसूदन २४, ६६
 दास, राधासुंदर २४८
 दास, सी. आर. ७८, ८५, ११४, १६३, २०५,
 ३७८; ०विशे भाषणो ४७६, ४७७, ४७८,
 ४७९, ४८०
 दासगुप्ता, कमलाभडेन २५४, ३७४
 दासगुप्ता, सतीशचंद्र १६, ६४, ६५, ६६, १०५,
 १८६, २६४, २८६, २६३, ३१४, ३२१, ३७५,
 ४१७
 दास्ताने, वी. वी. २५६, २६५
 दिल्लीपसिंह न्यायाधीश (जस्टिस) १३६, ४१६
 दीक्षा -नी जे प्रतिज्ञा लई शके ३६३, ३६४;
 ०लेनारनी योग्यता ३६३, ३६४
 दीवान, मैसूरना ११५, ११७, १६७, २५२
 दुर्गा ३५३

- દુર્ગુણ ંચને સદ્ગુણ ૪૪, ૮૬
દુર્યોધન ૩૬૫
દૂપણ -નું મૂળ ૨૮૦, ૨૮૧
દેવચંદભાઈ ૭૧
દેવદારી ંચે દેવનું અપમાન ૫૦૬, ૫૦૭; -ની પ્રથા ૪૮૧, ૪૯૦, ૪૯૮, ૫૨૪, ૫૨૫
દેવધર, જી. કે. ૪૩, ૨૫૯, ૩૫૨
દેવધર, શ્રીમતી ૪૩
દેવનાગરી ંચખિલ ભારતીય લિપિ તરીકે ૧૪૭, ૧૫૯, ૧૬૦, ૨૪૫; ંનવજીવન માટે ૧૫૯, ૧૬૦; -માં સુધારો ૨૪૫
દેવ, નાનાસાહેબ ૨૧૩
દેશદાંત્ર ૪૪
દેશપાંડે, ગંગાધરરાવ ૨૫, ૨૭, ૪૩, ૭૪, ૮૪, ૯૭, ૯૮, ૧૦૫, ૧૩૮, ૧૬૭, ૧૭૯ ૧૯૮, ૨૦૮, ૨૨૩. પા. ડી., ૩૩૪, ૩૯૪
દેસાઈ, કુસુમબહેન ૨૫૦, ૩૬૩
દેસાઈ, ચિમનલાલ ભોગીલાલ ૨૯૫
દેસાઈ, મહાદેવ ૧૬, ૭૭, ૧૦૦, ૧૨૬, ૧૩૭, ૨૯૨, ૩૨૯, ૩૩૪, ૩૩૭, ૩૪૨, ૩૬૬, ૩૬૮, ૩૭૭, ૫૦૮ પા. ડી., ૫૧૦ પા. ડી., ૫૧૭
દેસાઈ, વાલજી ગો. ૩૭, ૬૧, ૩૦૧
દેસાઈ, ડો. હરિલાલ ૧૩૯, ૩૪૨
દેસાઈ, હરિલાલ માણેકભાઈ ૨૧૦, ૨૨૬, ૨૫૦, ૩૬૩
દેસાઈ, હરિલાલ માણેકલાલ -નું મરણ ૨૮૫, ૨૮૬
ધર્મ ૩, ૨૨, ૭૦, ૮૬, ૧૩૬, ૧૭૧, ૧૮૦, ૨૦૦, ૨૧૪, ૪૦૫; ંચને અધર્મ ૪૩૧; ંચને અર્થ-શાસ્ત્ર ૪૩૪; ંચને એકતા ૪૦૭; ંચને ભુદ્ધિ ૨૫૭; ંચને મોક્ષ ૩૪૫; ંચને રાજકારણ ૪૭૯, ૪૮૦; ંચર્હિસા પ્રમાણે ૩૨૬, ૫૧૨; -ના નામે ંથડા ૨૨, ૨૩; -ના નામે સંહાર ૧૨૨; -માં સુધારા ૩૨; ંશિક્ષણમાં ૩૮૦, ૩૮૧
“ધર્મ” ૫૩
ધૂમ્રપાન -નું દૂપણ ૪૬૩, ૪૬૪
નટરાજન, કે. એસ. ૧૦૪, ૨૯૧
નર્દનાર ંચેક સાચા સત્યાગ્રહી ૪૯૪, ૪૯૫, ૪૯૬, ૪૯૭
નમ્રતા -ની વૈચ્છિક વિકાસ માટે આવશ્યકતા ૪૮૪
નવજીવન ૬૯, ૭૬, ૭૭ પા. ડી., ૯૧, ૧૧૩, ૧૬૯, ૧૯૨, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૮૫, ૨૯૬, ૩૪૯, ૩૫૩, ૩૮૨ પા. ડી., ૩૮૩, ૪૨૪, ૪૨૯, ૪૬૯; ંદેવ-નાગરી લિપિમાં ૫૯, ૬૦, ૧૫૯, ૧૬૦
નવરોજ, દાદાભાઈ ૯૬
નવો કરાર ૨૩૨
નાગરિક સંસ્થાઓ જીઓ શહેર સુધારાઈ ંચો નાટકો ંચને નાટક ભજવનારનું જીવન ૧૮૫, ૧૮૬
નાડકર્ણી, એસ. ડી. ૭૧, ૨૪૫, ૩૫૭
નાથજી ૬૬
નાનક (ગુરુ)દેવ ૩૪૮
નાનાભાઈ ૧૮૨, ૩૬૭
નામ્બુદ્રીપાદ, કે. જે. નારાયણ ૧૬૦
નાયડુ, પદ્મન ૫૫
નાયડુ, સરોજિની ૫૫, ૮૦, ૮૩, ૧૯૬, ૨૦૨, ૨૮૪, ૩૫૦
નિમ્મુ ૩૦
નિરામિપાહાર ૪૪, ૬૯, ૧૧૨, ૧૨૪
નિવેદિતા, ભગિની -ની સ્મરણશક્તિની કદર ૭૬, ૭૭
નિસર્ગોપચાર ંચપચા માટે ૨૨૨; ંવીંછીના ંંખ પર ૨૨૫
નીલ, જનરલ -નું મદ્રાસમાં આવતું દૂર કરાવવાનું આંદોલન ૩૮૨, ૪૩૭, ૪૪૯-૫૯, ૪૬૬-૭
નેહરુ, કમલા ૧૯૭
નેહરુ, જવાહરલાલ ૮૩ પા. ડી., ૧૫૪, ૧૯૬, ૨૦૫, ૩૯૦; -ના નામની કોંગ્રેસ સભાના પ્રમુખપદ માટે દરખાસ્ત ૨૯
નેહરુ, મોતીલાલ ૨૮, ૫૫, ૮૩, ૧૫૪, ૨૬૪, ૨૯૬, ૨૯૭, ૨૯૮, ૩૦૦, ૩૭૮, ૩૮૯, ૩૯૦
પછાતવર્ગો -ની વચ્ચે તફાવત ંચને કચડાયેલી જાતિઓ ૬૫૩
પટવર્ધન, ઈ. એસ. એકનાથ શ્રીપાદ ૨૫૫, ૨૯૩
પટેલ, ઈશ્વરલાલ ૩૧૫
પટેલ, ગોવિંદભાઈ બી. ૩૧૫
પટેલ, મણિબહેન ૧, ૬૧, ૬૩, ૧૦૨, ૧૪૫, ૨૯૦, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૭૭
પટેલ, યશોદા ડાહ્યાભાઈ ૩૪૩ પા. ડી.
પટેલ, રાવજીભાઈ ૨૯૫
પટેલ, વલ્લભભાઈ ૭, ૧૨૫, ૧૨૬, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૫૮, ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૫ પા. ડી., ૨૭૬, ૨૮૪, ૨૮૯, ૨૯૫, ૩૦૪, ૩૩૨, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૨, ૪૧૪
પટેલ, વિઠ્ઠલભાઈ ૨૭૦, ૨૭૧, ૩૪૩ પા. ડી., ૩૪૪
પટ્ટણી, પ્રભાશંકર ૫૦૧

પટ્ટણી, લેડી ૫૦૧
 પડદાપ્રથા ંસ્વાતંત્ર્ય અંકુશ ૩૪
 પડવેકર, એમ. એન. ૨૦૬
 પત્ની -ની આદર્શમયતા એક ભ્રમણા ૧૪૦; -ની
 પતિ પ્રત્યે ફરજ ૨૩૦; -નો નમૂનો ૧૪૧
 પથિક, વિજયસિંહ ૫૦૩
 પદ્માવતીબાઈ, એસ. એમ. ૩૧૪
 પરંપરા ંચને બુદ્ધિ પરપ-૨૬
 પરીખ, નરહરિ ૨૭૩
 પરોપકાર ંચને નિષ્કામભાવ ૬૯, ૭૦
 પવલાર ૪૫૩, ૪૫૮
 પવિત્રતા ંએક લક્ષણ ૪૯૩
 પશુકીડા -ની પ્રેરણા ંચને નિંદા ૩૬૦, ૩૬૧; -નું
 કૃત્ય ૧૮૬; -નો સંયમ ૧૦૬, ૧૮૭
 પશુસંવર્ધન ૨૧, ૧૫૬; ંચંગે રાજ્યનું નિયંત્રણ ૩૪;
 વસાહકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા ૨૭૨; ંસંગઠિત પાંજરા-
 ષોળ દ્વારા ૧૨૦, ૧૨૧, જુઓ ગોરક્ષા
 પશ્ચિમ -ની બદનામ થયેલી સંસ્કૃતિનું અનુકરણ ૨૪,
 ૫૦, ૫૧, ૨૨૨, ૩૦૭, ૩૦૮; -ની સંસ્કૃતિ ૩૦૮
 પશ્ચિમીકરણ ંચને ખ્રિસ્તી ધર્મ ૨૫૨
 પંડિત, વસુમતી ૮૪, ૧૯૧, ૨૨૬, ૨૫૦, ૩૨૪, ૩૬૩
 પંડિત, વિજયાલક્ષ્મી ૮૩ પા. ટી.
 પાઠક, એચ. જી. ૨૪૮
 પાપ ંએ માનસિક રાજ્ય ૧૮૭, ૧૮૮; -થી કોઈ
 પણ મુક્ત નથી ૩૯૨; ંમાટે શિક્ષા પૂર દ્વારા
 ૨૫૮
 પારનેરકર, ય. મ. ૧૨૦, ૨૦૮, ૨૮૮
 પારસીઓ ૫૯, ૨૪૫, ૨૯૫, ૩૨૭, ૪૩૮, ૪૮૯
 પારેખ, કુંવરજી ૨૨૭
 પારેખ, દેવચંદ ૩૩૯, ૩૫૦
 પાર્કર ૨૫૨
 પાર્વતી ૨૦૧
 પાંડવો ૧૯૮
 પિટીટ, જે. બી. ૧૦૨, ૧૦૪, ૧૮૨, ૨૯૧, ૨૯૨
 પિયસંત ૨૫૨, ૩૦૫
 પિલ્લે, જી. પરમેશ્વરનું ૪૬૦
 પીણાં ંચને રાજ્યનું મહેસૂલ ૭; ંચંગે મદ્રાસના
 પ્રધાનોનું પ્રવચન ૪૬૭, ૪૬૮; ંઆદિકર્ણા-
 ટકોને છોડી દેવા સલાહ ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૦,
 ૧૭૧, ૨૧૦, ૩૯૮; ંછોડવા ંંગે લંબાની કોમમાં
 ૬, ૭; ંનહેરખખરોમાં ૪૮, ૪૯; -ની જરૂર
 ંંગે ૪૦૧, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૬, ૪૪૭, ૪૪૮,
 ૪૮૧, ૪૯૦, ૫૨૮; -નું દૂષણ ૪૭૩; -ને માટે

જરૂરી પગલાં ૪૬૮, ૪૬૯; ંપર નિયમન ૭,
 ૪૩૩, ૪૩૪; ંમૈસૂર રાજ્યમાં ૨૮૦; ંરાનીપરજ
 લોકોમાં ૬, ૭; ંવાંસદા રાજ્યમાં ૭; ંશ્રમ-
 જીવીઓએ ત્યજવાં જોઈએ ૭

પુનર્જન્મ ૮૧
 પુરુષોત્તમ ૩૦૧
 પુરુષોત્તમદાસ ઠાકુરદાસ, સર ૩૦૪
 પૂણતાંબેકર, પ્રો. એસ. વી. ૪૨૮
 પૂર ંચને અંતિમ મહાપ્રલય ૩૪૭; ંઈશ્વરની ચેત-
 વણી તરીકે ૩૮૪; ંગુજરાતમાં ૨૫૮, ૨૫૯,
 ૨૬૨, ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૮૯; ંન નિવારી શકાય
 તેવા ૩૨૩; -ની પછી રાહતકાર્યો ૩૦૪, ૩૩૯,
 ૩૪૦, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૮૩, ૪૯૧;
 -ને માટે રાહતફંડ ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૬, ૨૭૭,
 ૨૯૫, ૨૯૬, ૩૬૮, ૪૦૫, ૪૨૯, ૪૩૦, ૪૩૧;
 -નો બોધપાઠ ૩૩૧, ૩૩૨, ૪૧૬
 પૂર્વ આફ્રિકા -માં હિંદી વસાહતીઓ ૪૨૦, ૪૨૧
 પૂંનભાઈ ૩૭૨, ૩૭૩
 પેટાવલ, જે. ડબલ્યુ. ૫૦, ૮૧, ૧૪૪, ૨૨૨
 પોદાર, રામેશ્વરદાસ ૪૮, ૨૧૩
 પોલ, એ. એ. ૧૧, ૩૩૮
 પોલ, સંત ૨૫૩
 પ્રકૃતિ ૨૮૦; ંચને રોગો ૨૨૧; -ના નિયમો ૧૨૩,
 ૧૩૧, ૨૫૮
 પ્રગતિ ંચને ગરીબાઈ ૪૩૪-૬
 પ્રભાવતીબહેન ૨૪૪
 પ્રભુદાસ ૩૬
 પ્રમાદધન ૩૬૯
 પ્રાણીઓ -નું જગત ંચને માણસો ૧૨૩, ૧૨૪
 પ્રાદેશિક ભાષાઓ ંચને હિંદી ૧૬૬; -ની અવગણ-
 ના ન થવી જોઈએ ૧૩૮; -માં દેવનાગરી
 લિપિ બધાં માટે ૧૫૯, ૧૬૦; -માં હિંદી
 સહિયારી ભાષા ૫૨૬
 પ્રાર્થના -ની અગત્ય ૪૦૨, ૪૦૩; -ની સભાકીય
 અગત્ય ૧૩૧, જુઓ રામનામ
 પ્રેમ ંચને અહિંસા ૩૩૬; -નો કુટુંબજીવનમાં
 કાયદો ૩૬૦

ફેશન ંપરસ્તી ૭૫
 ફોરવર્ડ ૭૮

બકી, એ. ૩૧૮

બન્નજ, જમનાલાલ ૧૫, ૧૯, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭,
 ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૯૭, ૨૦૩, ૨૨૭, ૨૪૮, ૨૫૫,

- ૨૫૬, ૨૮૪, ૨૯૩, ૨૯૫, ૪૪૧, ૪૭૨, ૪૯૯,
૫૦૮
- બટલર ૨૫૨
- બડોદાદા જીઓ ટાગોર, દિગ્ગેન્દ્રનાથ
બદ્રી ૭૦
- બનુમૈયા, ડી. ૨૧૩
- બર્મા -નું હિંદુસ્તાનથી વિભાજન ૧૭૬
- બહાદુરજી, માણેકબાઈ ૧૧
- બહિષ્કાર ઓમિલમાં બનેલાં વસ્ત્રોનો ૪૨૭; ઓવિદેશી
માલનો ૩૨૮; ઓવિદેશી વસ્ત્રોનો ૧૪૭, ૧૬૨,
૩૨૮, ૪૧૦, ૫૧૩
- બાઇબલ ૯, ૮૬, ૧૪૭, ૧૫૬, ૧૬૩, ૨૫૧, ૨૫૨,
૪૩૯, ૪૪૦; ઓઈશ્વરી શબ્દો મુજબ ૫૨૫, ૫૨૬
- બાપુજી લેટર્સ ટુ મીરાં ૧૦૦ પા. ડી.
- બાલાજી ૩૫૩
- બાળકો -ની સમસ્યા, આફ્રિકામાં ગેરકાયદે ૩૯૧,
૩૯૨
- બાળકૃષ્ણ ૩૪૬
- બાળલગ્નો ઓચ્છને નાની વયનાં લગ્નો ૫૧૬; ઓચ્છને
બાળવિધવાઓ ૪૭૧, ૫૧૨, ૫૧૩, ૫૧૪, ૫૨૪,
૫૨૬; -નાં અનિષ્ટો ૨૨૪, ૪૧૨, ૪૧૩
- બિરલા, ધનશ્યામદાસ ૪૫, ૧૯૭
- બુદ્ધ ૩૯૩
- બુદ્ધિ ઓચ્છને ધર્મ ૨૫૭; ઓચ્છને પરંપરા ૫૨૬
- બુર્ગસ, લાઇઝ ૧૯૫
- બુલ, મિસિસ ઓલે ૭૬
- બૅનરજી, લેડી ૨૧
- બૅનરજી, સુરેન્દ્રનાથ ૧૪૧, ૨૧૯, ૨૨૮
- બૅંકર, ઘેલાભાઈ ૨૨૭
- બૅંકર, શંકરલાલ ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૧૦, ૧૯૭, ૨૨૭,
૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૯૩, ૪૭૨
- બોઝ, જગદીશચંદ્ર -નો વનસ્પતિમાં જીવ અંગેનો
સિદ્ધાંત ૧૧૩
- બોઝ, ડી. સી. ૧૫૨
- બોરે, ડો. ૪૦૬ પા. ડી.
- બોસ્વેલ ૫૧૭
- બૌદ્ધ ધર્મ ૧૮, ૮૭
- બ્યુરેમ, મિ. ૧૫૫
- બ્યુરેમ, મિસિસ ૧૫૫
- બ્યુરો, મોં ૧૮૬
- બ્રહ્મચર્ય ૧, ૨૯, ૯૦, ૧૧૩, ૧૪૧, ૧૪૭, ૩૯૭,
૪૨૨, ૪૨૪, ૪૪૦, ૫૯૨; ઓચ્છને શરીરબળ ૪૦;
-નું પરમ સુખ ૧૪૦, ૧૪૧; -નું વર્ણન ૪૪૨,
- ૪૪૩; -નો અર્થ ૮૭; ઓસ્વાદેન્દ્રિય પરના કાબૂની
મદદથી ૮૭
- બ્રહ્મા ૨૦૧
- બ્રાહ્મણવાદ -ની વિડંબના ૪૬૩; -નું સમર્થન ૪૯૦
- બ્રાહ્મણો ઓચ્છને બ્રાહ્મણોત્તર વચ્ચેનું વૈમનસ્ય ૪૭૧,
૪૮૨, ૪૮૯, ૪૯૦, ૫૦૫; -ને સલાહ ૪૮૮-૯૦
- બ્લેચફર્ડ ૪૦૧
- બ્લૅર, મિસિસ ૬૪, ૧૧૪
- બ્રૅકવે, એ. ફૅનર ૧૦૭
- ભગવદ્ગીતા ૧૯, ૩૦, ૬૬, ૧૦૭, ૧૪૭, ૧૬૦,
૧૬૩, ૧૬૯, ૧૮૪, ૨૬૧, ૩૫૯, ૩૬૧, ૩૬૮,
૩૭૧, ૪૦૩, ૪૩૧, ૪૪૯, ૪૬૪, ૪૯૪; -નો
અર્થ ૮૫-૮; -નો સ્ત્રીઓએ અભ્યાસ કરવો
નેઈ એ ૧૦૨, ૧૯૧-૯૨; -માં કર્મ ૬૦, ૭૦,
૩૬૪, ૩૬૫; -માં ત્યાગભાવના ૩૯૪, ૩૯૫;
ઓવિદ્યાર્થીઓએ ભણવી જરૂરી ૩૮૦, ૩૮૧, ૪૦૭,
૪૦૮, ૪૩૯, ૫૨૪-૨૫
- ભટ્ટ, નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ૧૩૨
- ભણસાળી, જે. પી. ૧૭૩, ૨૩૪, ૨૭૭, ૩૨૯, ૩૪૨,
૩૪૪, ૩૪૫; -ના ઉપવાસ ૩૮, ૩૯, ૨૩૫,
૨૩૬, ૨૩૭
- ભરૂચા, બ. ફ. ૮૨, ૧૨૪, ૧૨૬, ૧૫૧, ૧૬૧
- ભવિષ્ય -ના વિશે નચિંત રહેવું ૬૨
- ભાગવત ૩૩
- ભાવે, વિનોબા જીઓ વિનોબા
- ભીષ્મ ૧૯૮
- ભૌતિકવાદ -ની પશ્ચિમની નકલથી બચવું જરૂરી ૫૦,
૫૧; -ની વિરુદ્ધ નૈતિક પ્રગતિ ૯
- મહેદર ૩૦
- મનૂર -ની ફરજ ૩૯૭, ૩૯૮; -ને સલાહ ૪૨૬,
૪૨૭, ૪૬૬; -માં એકતાની જરૂર ૫૦૬; ઓશ્રમ-
જીવી અને બુદ્ધિજીવી ૯૧-૧૦૩
- મથુરાદાસ ૨૯
- મથુરાદાસ, ડો. લાલા ૬૦
- મધર ઇન્ડિયા ૪૮૨ પા. ડી., ૫૦૯ પા. ડી.; ઓવિશે
ગાંધીજીનો લેખ ૪૧૫-૨૨
- મનોરમાદેવી ૨૦
- મલકાની, એન. આર. ૬૦, ૧૩૨, ૧૩૭, ૧૮૨,
૧૮૩, ૧૮૪, ૨૧૬, ૩૫૪
- મહમદઅલી ૮૨
- મહમદ પેગંબર ૧૩૬, ૧૬૦, ૨૫૩, ૨૮૭, ૨૯૮
- મહાભારત ૧૧૮

महाराज महामूढाणादना ८३ पा. टी.; ०मैसूरना
१४, ६५, १६७, १६८, २००, ३६८, ३६९;
०मैसूरनाना राज्यबिषेकनी रजतजयंती २६८,
२७६, २८०, ३२८, ३२९; ०मैसूरनानो मानव-
तावादी नुरसेो २१४, २१५; ०वांसदाना ७
महेता, जलवंतराय ४२३
महेता, सर किशोरशाह २८, २०४
मंदिरप्रवेश २००, ४२३; ०अंगे नन्दनारनो आदर्श
४६४
मंदिर -नी जगा ४२२
माणस ०अने धंश्वर ३२६, ३३०; ०अने प्राणीयो
१२३, १२४; ०अने मोक्ष ६५; ०अने यंत्र ५१,
८८, ८९; ०अने वैयक्तिक तथा सामाजिक जवन
४०३; ०अने समाज ४२६; ०अने समानता
३०६, ३०७; ०अपूर्णां छे ५२५
माथुर, सुंदरलाल २२२
माथुर, सुरजप्रसाद १८७
माधवाचार्य ८७
मालविया, मदनमोहन ८८, ६४, ६७, ११०, १६७,
२१४, २६५, ४०१; ०अने हिंदु समाजो
सुधारो ३२
मित्र, जमिनीभूषण ६४, २६३
मित्र, हेवेन्द्रनाथ ३४
मिल उद्योग ०अने भादी ४५, ४६; -ना मालिकोने
सरकारी सहाय २५०; -ने रक्षण ४५, ४६;
०विरुद्ध छाथवण्ट ३२८
मिशनरीयो नुओ प्रिस्ती मिशनरीयो
मीडुण्डेन १०२, १०६, १७७, २४१, २४२
मीराण्डेन १, २६, ४०, १००, १०१, १०७, १२८,
१३१, १३६, १४०, १५०, १७३, १८१, १८४,
२०७, २२५, २३६, २५६, २७७, २७८, २८६,
३२६, ३३२, ३४२, ३८६, ४०४, ४२५, ४४१,
४४६, ४६६, ५०२, ५०८
मुकरण, सर आशुतोष १४४
मुथुलक्ष्मी, डो. ४७६
मुसलमानो ५६, १३०, १३६, १५६, १६८, १६३,
२०२, २४५, २८७, २६५, २६७, ३२७, ३२६,
३४७, ३६५, ३८१, ३६१, ३६२, ४१६, ४२३,
४८६; ०अने गोरक्षा ५६, ११७, २०१, ३२६;
०अने हिंदुओ २, ३, २२, ५६, १६०, १६६,
१६८, ३०७, ३४७, ३८३; -ना मिशनरीयो अने
वराण प्रवृत्ति १६६; ०प्रत्ये गांधीजनी सहाजु-
भूतिनुं कारण ५१२, ५१३; ०राष्ट्रवादीयो २०२

मृत्यु -नो शोक न करवो नेर्धये ३२३
मृत्युजय ३६३
मुन्ने, डो. जिहारीलाल जेस. ७५, २५५
मेकलियड, मिस नेसेईशन ७६
मेंडक, कर्नल ५१८
मैन्चेस्टर गार्डियन २३८
मेयो, (केथेरार्थन) -नुं भारत विशे पुस्तक ४८२,
४६६, ५०६; ०विशे गांधीजो लेख ४१५-२२
मेवी विधा ६३; -थी दूर रडेनुं नेर्धये १०
मेहरोत्रा, राजकिशोरीण्डेन ६७, २२६
मोक्ष ३४, ६५, ८७, १४१; ०धर्म शोधक पथी ३४५
मोषेज ३३३
मोहन रिब्यू ७६
मोती ६७, १४२, २११
मोदी, ताराण्डेन ६२
मोना ३७
मोरारण, शांतिकुमार ४४४
मोहनलाल ग्लाडोरेना ३४५
अशवंतप्रसाद २४१, २४२
यद्दुहीयो ४३८
यंग इन्डिया ६ पा. टी., २८, ३४, ३६, ४१, ४४,
५४, ५६, ७६, ७७ पा. टी., ७८, ६३, ११३,
११५, १२२, १४४, १६४, १६५, १६६, १७६,
१८२, २१६, २३४, २३८, २४५, २६६, २७४,
२७५ पा. टी., २८२, २८७, २६१, २६६, ३१७,
३१८, ३५७, ३८८, ३६१, ४१६, ४१६, ४४५,
४५०, ४५३, ४५४, ४५५, ४५८, ४८५, ४६६
यंत्र ०अने मानवी ५१; ०कालां झेलवा भाटे ८६
युद्ध -नो प्रभाव ३१०
युरोपियनो ११७
यौगिक कसरतो ६६, ६८, ६६, ६२, ६३; ०वैदिक
सारवार तरीके १६, १७, ३७३
रघुवंश ६३
रजसाव ०दरमियान जेकांतवास २२५, ३३२, ३३३,
३८६, ३८७
रतनण्डेन १७७
रमणीकलाल २३५, ४०५
रशीद, अण्डुल ५०३
रसिक २६१, ३७०
रसिकन ५१
रंगीला रसूल १३६, २८७, ३१७, ३१८, ४१६
रंभा १४०

- રાજગોપાલાચારી, ચક્રવર્તી ૧૧, ૨૭, ૪૩, ૭૪, ૭૯, ૮૪, ૯૪, ૧૦૫, ૧૧૦, ૧૨૯, ૧૪૯, ૧૮૦, ૨૨૭, ૩૩૪, ૩૩૮, ૩૫૬, ૪૦૯ પા. ડી., ૪૯૬, ૪૯૯
- રાજચંદ્ર ૨૨, ૪૪૨
- રાજેન્દ્રપ્રસાદ ૨૫, ૧૧૦, ૨૦૫, ૩૨૧
- રાધા ૩૮૭
- રાનડે, જસ્ટિસ ૩૦૭
- રાનડે, રમાબાઈ ૪૬૨
- રામ ૨૯૦, ૩૨૨, જીઓ રામાયણ
- રામકૃષ્ણ પરમહંસ ૩૨૫
- રામચરિતમાનસ ૩૨૨, જીઓ રામાયણ
- રામનાથન, એસ. ૧૫૩, ૨૪૧, ૪૯૫
- રામનામ ૯૩, ૧૯૩, ૨૧૩, ૩૫૯, ૩૬૧, ૪૦૩, ૪૯૯; -ની શાંતિદાયી અક્ષર ૧૫૪, ૧૫૫
- રામવિનોદ ૩૨૧
- રામાનુજચાર્ય ૮૭
- રામાયણ ૯૩, ૧૧૮, ૫૧૦; ંતુલસીદાસ વિરુદ્ધ વાલ્મીકિ રામાયણ ૩૨૨; -માં વાલ્મીકિ ૩૨૨, ૩૨૩
- રાય, ડો. પી. સી. ૧૮૯, ૨૮૯, ૨૯૩
- રાયચંદભાઈ જીઓ રાજચંદ્ર
- રાવ, ડો. કૃષ્ણારવામી ૪૬
- રાવ, ડો. સુબ્બા ૪૬, ૯૪, ૩૫૬
- રાવ, વૈકટસુબ્બા ૩૬૬
- રાષ્ટ્રપત્નું ભારતનું ૪૪, ૪૮૮
- રૈટિયો ૪૮, ૫૪, ૭૮, ૭૯, ૮૯, ૯૭, ૯૮, ૧૨૦, ૧૪૧, ૧૪૮, ૧૫૫, ૧૭૯, ૧૯૩, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૧૪, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૫૭, ૩૧૩, ૩૫૪, ૩૫૬, ૩૬૧, ૩૭૯, ૩૮૦, ૪૦૮, ૪૧૦, ૪૧૪, ૪૧૫, ૪૪૦, ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૬૫, ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૮૮, ૫૦૧, ૫૨૭, ૫૨૮; ંગરીબાઈ સામેના જંગમાં ૪૬૦, ૪૬૧; -ની અગત્ય ૯, ૪૩૩, ૪૩૪, ૪૩૫, ૪૩૬, ૫૧૩; -નું વિજ્ઞાન ૫૦૨; -માં સંગીત ૨૧૫; ંમૈસૂર રાજ્યમાં ૩૯૮; વ્યજ્ઞ ધરાબર ૮૭, ૯૧, ૩૧૭, ૩૩૦, ૩૯૫
- રોઈટર ૨૦૩
- રોમાં રોલાં ૨૮
- રોય, ડો. ગુરુદાસ ૨૬૪
- રોય, ડો. બિંધાનચંદ્ર ૩૬, ૭૩
- રોય, મોતીલાલ ૩૧૫
- લક્ષ્મીકાન્ત ૩૨
- લક્ષ્મીદાસ ૬૬
- લક્ષ્મીદેવી ૨૨
- લક્ષ્મીબહેન ૧, ૨૫
- લખનૌ કરાર ૧૬૬ પા. ડી.
- લગ્ન -ની ઉજવણીમાં ઉડાઉ ખર્ચો ૩૩; -ની લઘુ-તમ વય ૪૬૨, ૪૬૩; -ની સાર્વત્રિકતા ૫૧૨; ંબાલપણમાં જીઓ બાળલગ્નો; -માં આનંદનો અભાવ ૧૪૦; -માં સુધારો ૪૧૨, ૪૧૩
- લાલા લજપતરાય ૩૫, ૧૯૮, ૩૭૬
- લાંચરુશવત ંચૂંટણી સમય દરમિયાન ૫૧૧
- લિપિ -ની સર્વસામાન્ય જરૂરિયાત ૧૫૯, ૧૬૦; ંસામાન્ય દેવનાગરી તરીકે ૧૩૯
- “લીલા ચોપાનિયા” ૪૬૦
- લીલાધર વિકુલ ૩૧૫
- લીલાબહેન ૩૯, ૨૩૬, ૩૪૫
- લુતોસ્તાવસ્કી, ડબલ્યુ. ૨૮૨, ૩૦૬ પા. ડી.
- લેન્ગે, મિ. રેવરંડ ૪૮૩
- લેન્સેટ ૩૧૦
- લોરેન્સ -નું બાવલું ખસેડવાનો પ્રયાસ ૨૮૨
- બહે, એસ. જી. ૪૨૦
- વટાળ પ્રવૃત્તિ ંચને ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૩
- વરદાચારી, એન. એસ. ૪૨૮
- વરદારાજુલુ, ડો. ૨૯૯
- વર્ણાશ્રમ ૮૯; -નો કાયદો ૪૮૯, ૪૯૦
- વર્નાક્યુલસં જીઓ પ્રાદેશિક ભાષાઓ
- વલ્લભાચાર્ય ૮૭
- વાચ્છા, સર દીનશા ૨૧૯
- વાડિયા, પ્રોફેસર ૩૩૮
- વાલી ંરામાયણનો ૩૨૨
- વાલુંજકર ૧૦૦, ૧૮૧, ૨૮૬, ૩૬૬, ૪૪૨
- વાલ્મીકિ ૩૨૨
- વાસંતીદેવી ૩૭
- વિજયપાલસિંહ ૧૭૫
- વિજ્ઞાન ંવાસ્તવિક અને ક્ષણભંગુર ૩૧૧
- વિદુર ૩૬૫
- વિદેશી કાપડ ંચને ભારતીય મિલ ઉદ્યોગ ૪૪, ૪૫, ૪૬; -નો અહિંકાર ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૬૨, ૧૬૩, ૪૩૨, ૫૧૩
- વિદ્યાર્થીઓ -એ ગીતા શીખવી જરૂરી ૩૮૦, ૩૮૧, ૪૦૭, ૪૩૯, ૪૪૦, ૫૨૪-૨૬; ંક્ષારા રેલરાહત કાર્ય ૪૯૧; -ની ફરજો ૧૪૬-૪૯; -ને અક્ષર

- અંગે સલાહ ૩૨૧, ૩૨૨; -ને ઉત્કટ સુધારાની સલાહ ૫૧૬; -ને ધૂમ્રપાન વિરોધી સલાહ ૪૧૪, ૪૬૩; -ને સલાહ ૧૯૨, ૧૯૩, ૪૦૬, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૨૮, ૪૨૯; ઠાંચે શૈક્ષણિક યોજના ૯૧, ૯૨, ૯૩
- વિધવાઓ ઠાંચાને પાત્ર ૧૩૪, ૨૨૪, ૪૬૨
વિધવા પુનર્લગ્ન ૭૯, ૧૩૪, ૧૩૫, ૨૨૪, ૪૬૨, ૪૬૩, ૪૭૧, ૪૮૧
- વિનોબા ૧૦૦ પા. ટી., ૧૪૧, ૧૮૧, ૨૧૩, ૨૩૬, ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૬૬
- વિલાડ, ઓ. જી. ૫૦૯
વિવેકાનંદ સ્વામી ૭૭
વિશ્વકર્માટક ૨૪૭
વિશ્વનાથન, વી. કે. ૩૧૪
વિશ્વેશ્વરૈયા, સર એસ. ૨૧૫, ૨૨૪, ૨૪૪, ૩૫૫, ૩૬૬, ૩૬૯, ૪૩૪
- વિષ્ણુ ૪૯૪
વેદો ૩૦૧; ઠાંચાને અસ્પૃશ્યતા ૨૫૭; -નું અર્થઘટન ૨૪૦, ઠાંચાને અસ્પૃશ્યતા ઠાંચાને હિંદુ ધર્મ
- વેલ્સ -નો રાજકુવર ૫૧૮
વેસ્ટ, દેવી ૪૦
વેકટકૃષ્ણૈયા, એમ. ૧૯૮
વેકટપૈયા, કોંડા ૫૬, ૨૯૨
વેકટરાવ, ડો. એમ. ૩૧૪
વૈદિક ધર્મ ૩૦૧
વૈદ્ય, ગંગાબહેન ૫૦૦
વૈદ્ય, સી. વી. ૨૪૦, ૨૬૩, ૩૦૧
- વેપ્પુવો ૨૨; -ના પ્રતીકનો મધર ઇન્ડિયામાં ઉલ્લેખ ૫૨૧
- વૌશિંગ્ટન, બુકર ટી. ૨૬૯
વ્યક્તિ ઠાંચાને સમાજ ૪૮૭; -ના વિકાસ ઠાંચાની શરત ૪૮૪-૮૫
- વ્રજલાલભાઈ ૬૧
- શરીર ઠાંચાને જીવન ૧૦; ઠાંચાને પ્રલોભન ૧૦૬; ઠાંચાને મન ૧૪૭
- શર્મન, ટી. ટી. ૨૪૬
શર્મા, હરિહર ૧૧૨, ૨૬૦
શસ્ત્રો ઠાંચાના પ્રતીકો ઠાંચાને નહીં ૮૨, ૧૬૨
શહેર સુધારા ઠાંચા -ના સભ્યોની જવાબદારીઓ ૫૧૬; -નું કર્તવ્ય ૨૦૫, ૨૦૬
- શંકર ૬૫
શંકરાચાર્ય ૮૫, ૮૭, ૩૬૩, ૪૨૨
- શારદાબહેન ૩૭૧
શાસ્ત્રી, પી. આર. સુબ્રહ્મણ્ય ૭૯
શાસ્ત્રી, વી. એસ. શ્રીનિવાસ ૮, ૨૭, ૭૫, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૭૪, ૧૮૩, ૨૫૯, ૨૯૧, ૩૦૩, ૩૦૫, ૩૨૦, ૩૨૪, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૪૦, ૪૩૯, ૫૨૩
- શાહ, ફૂલચંદ ૭૧, ૨૭૩, ૩૪૦
શાંતિ ૨૦૭
શાંતિનિકેતન ૫૧૬
શિક્ષકો ઠાંચાને ઉદ્યોગકામનું શિક્ષણ ૯૩
શિક્ષણ ઠાંચાને માનવશ્રમ ૯૨; ઠાંચાને સમાજસેવા ૪૯૧; ઠાંચાને આત્મજ્ઞાન ૪૯૩; ઠાંચાને ધાર્મિક ૩૮૦, ૩૮૧; -ની ઉદ્યોગકાર્ય દ્વારા તાલીમ ૯૧, ૯૨, ૯૩; -નો પાયો ૪૦૭, ૪૦૮; ઠાંચાને સાક્ષરતા વિરુદ્ધ ચરખો ૯, ૨૩૧, ૨૩૨; ઠાંચાને સાબરમતી આશ્રમમાં ૮૦, ૮૧, ૩૭૧, ૩૭૨; ઠાંચાને માટે ૩૩૬, ૩૭૧
- શિવ ૨૦૧, ૩૩૦, ૪૯૪
શિવજી દયાળભાઈ ૩૧૫
શિવલિંગમ -ની અગત્ય ૫૨૧
શીંગ, ખારેક ૫
શેક્સપિયર ૯૩
શેડ, અમૃતલાલ ૬૦
શૈક્ષકઅલી ૨૯૭, ૪૦૯
શ્રાદ્ધ -ની ઉજવણી ૪૧૪, ૪૧૫
શ્રીનિવાસ વરદન ૪૫૦
શ્રીપ્રકાશબાબુ ૧૮૩
શ્લેશિન, સોનલ ૮, ૩૨૪, ૩૩૬
સકલાતવાલા, શાપુરજી ૧૫૧, ૧૫૪, ૨૩૯
સતીશબાબુ ઠાંચાને દાસગુપ્તા સતીશચંદ્ર
- સત્ય ૭૭, ૧૨૩, ૧૨૪, ૨૦૯, ૪૯૩; ઠાંચાને અહિંસા ૬૫, ૬૬, ૩૫૧, ૩૫૨; ઠાંચાને ઈશ્વર ૮૬; ઠાંચાને સંસ્કૃતિ ૪૯૩
- સત્યના પ્રયોગો ઠાંચાને આત્મકથા
સત્યપાલ, ડો. ૩૭૬
સત્યમૂર્તિ, એસ. ૩૦૦, ૪૫૧, ૪૫૩, ૪૫૬, ૪૫૯, ૪૭૭
- સત્યાગ્રહ ૩૨, ૧૬૩, ૧૮૦, ૨૮૫, ૩૪૦, ૩૪૯, ૪૫૦-૫૩, ૪૫૫, ૪૫૭-૫૯; ઠાંચાને પ્રત્યુત્તર ૧૨૫, ૧૨૬; ઠાંચાને એકઠાની વિરુદ્ધમાં ૮૨, ૧૬૨; ઠાંચાને ઠાંચાને ૩૫૦; ઠાંચાને નાનકે ૪૯૪, ૪૯૬; ઠાંચાને ગુરુમાં ૧૬૧-૬૩; -ની મર્યાદાઓ ૧૬૧-૬૪; -નો અર્થ ૧૭૨; ઠાંચાને ઠાંચાને ૪૫૦; ઠાંચાને ઠાંચાને નીલ બાવલાની અળવળ માટે ૪૪૯-૫૯,

૪૬૬-૬૭; ંશસ્ત્ર તરીકે ૧૨૬, ૪૬૭; ંસવિનય કાનૂનભંગ સાથે ૧૬૨-૬૩
 સદ્ગુણ ંચને અવગુણ ૪૪, ૮૬, ૫૧૪
 સમાજ ંચને વ્યક્તિ ૪૮૭; -ની સેવા ૩૪૦, ૩૪૧
 સમાનતા ૩૦૬, ૩૦૭
 સરકાર -નું કર્તવ્ય ૪
 સરસ્વતીચંદ્ર ૩૬૯ પા. ડી.
 સરૂપ જીઓ પંડિત વિજયાલક્ષ્મી
 સર્વલાઈટ ૧૫૦
 સર્વન્ટ્સ ંફ ંન્ડિયા ૪૨૦
 સર્વન્ટ્સ ંફ ંન્ડિયા સોસાયટી ૪૩, ૭૨, ૪૩૯
 સવિનય કાનૂનભંગ ૪૫૧, ૪૫૨; ંચને સત્યાગ્રહ વચ્ચે તફાવત ૧૬૧-૬૩; -નો અર્થ ૮૨, ંજીઓ સત્યાગ્રહ
 સહકારી પ્રવૃત્તિઓ ંપશુસુધારણા માટે ૨૭૨
 સહગલ, પ્રોફેસર ૩૪૮
 સહજનંદ સ્વામી ૪૯૮
 સહિષ્ણુતા ૧; -ની આવશ્યકતા ૨૫૩
 સંત, જીઓન ૨૫૧
 સંતોજી, મહારાજ ૮૫
 સંસ્કૃત ૧૫૯, ૧૬૦, ૩૭૧, ૩૮૧, ૪૬૪; ંચને અંધ-શ્રદ્ધા ૫૧૨; -ના જ્ઞાનની અગત્ય ૨૫૭, ૪૯૫
 સંસ્કૃતિ ંચને સત્ય ૪૯૩
 સાઈડ લાઈટ ંન ક્રાઈસિસ ંન ંન્ડિયા ૪૧ પા. ડી.
 સાક્ષરતા જીઓ શિક્ષણ
 સાતવળેકર, એસ. વી. ૪૦, ૧૮૯, ૨૪૦, ૩૫૭
 સાબરમતી આશ્રમ ૧૩, ૧૪; ંસખત પરિશ્રમીઓનું રહેઠાણ ૨૫૪; -માં કામ ૩૭૧, ૩૭૨
 (ધ) સાયન્સ ંફ ં ન્યૂ લાઈફ ૩૮૪
 સાવિત્રી ૧૦૬
 સિગારેટ ંત્યજવા વિશે ૪૬૪
 સિદ્ધાંતાલંકાર, દેવેશ્વર ૩૪૭
 સિંધિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની ૨૭૦, ૨૭૧
 સિંહા, તારિણીપ્રસાદ ૨૩૮
 સીતા ૧૩૫, ૪૧૧
 સીતારામ શાસ્ત્રી ૨૭૦
 સીલ, સર ક્રિજેન્દ્રનાથ ૪૮૨
 સુખેયા ૨૬૭, ૫૦૯
 સુરદાસ ૬૬
 સુરેન્દ્ર ૬૬
 સુરેશબાબુ ૩૨૧
 સેતુરામન, એન. ૩૫૯
 સોલસબરી, લોડ ૨૩૧

સેલ્ક રિસ્ટેઈન્ટ વર્સેસ સેલ્ક-ઈન્ડલ્જન્સ ૩૬૧
 સેવા -નો નિયમ ૩૯૪, ૩૯૫; ંસમાજની ૯૧, ૯૨
 સોમયાજી ૪૫૦
 સોહૈલા ૨૬, ૩૩
 સ્કીન, સર એન્ડ્રૂ ૨૬૪ પા. ડી.
 સ્કોટ્સમેન ૨૭૧
 સ્ટેડ ૫૧
 સ્ટોવર, ડબલ્યુ. ંી. ૮
 સ્ત્રીઓ ંચને ખાદી ૪૭૫, ૪૭૬; ંચને ખાદી પ્રદર્શન ૧૪૫; ંચને દોરીની ંંગડીઓ ૩૧; ંચને પડદો ૩૪; ંચને સ્વરક્ષણ ૪૨૪; ંદૂધકેન્દ્ર ચલાવવામાં મદદરૂપ થઈ શકે ૩૧; -નાં આમૂખણ સદ્ગુણો ૧૫૫, ૨૨૮, ૨૨૯, ૩૫૯, ૩૬૦; -ની પુરુષ સાથે સમાનતા ૪૭૫, ૪૭૬; -ની લગ્ન યોગ્ય વય ૨૨૪, ૪૬૨, ૪૬૩; -નું શિક્ષણ ૩૩૬, ૩૭૧; -નો અલંકાર દાન આપવાનો આધકાર ૧૫૫, ૨૨૮, ૨૨૯, ૩૫૯; ંફકા રસોઈ કરવા માટે જન્મી નથી ૩૦; ંમાટે ગીતાજ્ઞાનની આવશ્યકતા ૧૦૨, ૧૮૧, ૩૭૧; -માટે રજસ્વાલ દરમિયાન એકાંતવાસ ૨૨૫, ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૮૬, ૩૮૭; -માં પવિત્રતાનું ઉત્તમ લક્ષણ ૪૯૩; ંશાંતિ-નિકેતનની ૫૧૬
 સ્મિથ, વિલિયમ ૫૭, ૯૩, ૧૧૭, ૧૫૭, ૧૫૮, ૨૭૨, ૨૮૮
 સ્વચ્છતા -ની નાગરિક જીવનમાં જરૂર ૫૦૪, ૫૦૫
 સ્વતંત્રતા ંપર સંચમ ૧૪૨, ૧૪૩
 સ્વદેશી ૨૫૧; ંચને ખાદી ૨૪; -નો અર્થ ૨૩, ૨૪; ંચજ્ઞ તરીકે ૨૪, ૨૫
 સ્વરાજ ૯૦, ૧૨૬, ૧૩૪, ૧૪૦, ૧૬૪, ૧૬૬, ૧૭૮, ૨૦૦, ૨૯૭, ૩૪૯, ૪૬૦, ૪૭૧, ૪૭૪; ંચને અસ્પૃશ્યતા ૭૨; ંમાટે શરતો ૩, ૪
 સ્વરાજ્ય ૨૪૯
 સ્વિન્ટન, જનરલ ૩૦૯
 હુબસીઓ ૩૯૧
 હુબીબુલ્લા, એમ. ૧૮૨ પા. ડી.
 હુરજીવન ૨૫
 હુરિ ૩૩૦
 હુટર, વિલિયમ ૪૩૫
 હાથકાંતાળ જીઓ કાંતાળ
 હારકોર્ટ, એચ. ૪૨, ૨૭૪
 હિગિનબોટમ, સેમ ૪૩૪, ૪૩૫
 હિન્દી નવજીવન ૫૯

- हिंदी (हिंदुस्तानी) १००, १६०, २७७, ३७१; ०उत्तर
दक्षिणा धनिष्ठ संपर्क माटे ५११, ५२६; ०ज्ञान
नेरनुलमथी नही ३६५; ०दक्षिणमां ६४; -नो
प्रादेशिक भाषाओ साथे संध १६६; ०प्रसारणी
७३२ १६६; ०प्रादेशिक भाषाओने छडावनी नही
१६०, ५२६; ०भाषावानी ७३२ १३८, १३६,
१६२, ४६५; ०राष्ट्रभाषा तरीके १६०
- हिंदी राष्ट्रीय महासभा २६, २१६, ३८६, ४६५,
४८२; ०व्यने नागपुर सत्याग्रह १२५, १२६;
०व्यने सत्याग्रहना प्रचार १६२; -नी अभिल
भारतीय महासमिति १२, ७१, १६४, ३८६,
४७१; -नुं प्रमुपपद २०२, २०३; -नुं जेलगाम
अधिवेशन ३५३; -नो अभिल भारतीय चरभा
संध साथेनो संध ११८-१६; -नो हिंदुमुस्लिम
अेकता अंगे इराव २, ३; ०मद्रासमां नील
भावलाना अणवणना स्वयंसेवको साथे चर्या
४४६-५२
- हिन्दु ११६, १३५, १६८, ३८२, ४२६, ४४८, ४५२,
४६७, ४८१, ४८२, ५१२ पा. टी.
- हिंदुओ ५५, ७१, ७३, ७८, ६४, ११५, ११६, ११८,
१३०, १५६, १६६, १६३, २१०, २५२, २५७,
२६५, ३२२, ३२७, ३२८, ३६४, ३६५, ३८१,
३८१, ४०१, ४०७, ४११, ४२३, ४३८, ४३६,
४६३, ४८६; ५०३; ०व्यने अस्पृश्यता २००,
२०१; ०व्यने भिलाइत २; ०व्यने जैनो २३;
०व्यने मुसलमानो २, ३, २२, ५६, १६०, १६८,
३०७, ३४७, ३८३, ४०६, ४१०; ०मातृभूमि
भारतमां ५१८, ५१६, ५२१; -मां सुधारा ३२
- हिंदु धर्म ७६, ७७, ७८, ११५, २५१, २५२, २५३,
३२५, ३२६, ३५७, ४११, ४६४, ४६४, ५२४;
०व्यने अस्पृश्यता १५, ७१, ७२, ७३, २००,
२०१, २१०, २३३, ३६५, ३७६, ४०१, ४०२,
४३७, ४८६, ४६०, ५१२, ५१४; ०व्यने कुंवारी
विधवा ४६२, ४६३, ४७१; ०व्यने गोरक्षा २२३;
०व्यने जैनो २३; ०व्यने ब्राह्मणो ४६०; ०व्यने
वर्णाश्रमो ८६; ०व्यने श्राद्धनी ७७वर्णी ४१५;
०व्यने सुधारको ३२; -ना कुरिवाले ५०६, ५०७,
५१४; -नी कमलेरीओ ७पर गांधीअे भार
भूकवानुं कारण ५१२, ५१३; -मां दिग्गो ज्वाल
४८४; -मां स्त्रीओनो दरजले ४७५, ४७६
- हिंदुमुस्लिम अेकता २६, ५५, ७१, ७४, १३६, १६२,
१६३, १६४, १६५, १६६, २०२, २२३, २६६,
२६७, २६८, ३४६, ३७६, ३८३, ४१०, ४३७,
४६५, ५२३; ०व्यने हिंदुस्तानी १६०; ०परस्पर
करार मारइते २, ३, ४; ०मैसूरमां २०१, ३६६
- हिंदुस्तान अेक राष्ट्र छे ३०७, ४८८; ०विशे मिस
मेयोना पुस्तक अंगे गांधीअनुं विवेचन ५१५-२२
- हिंसा अनुकसान करतां प्राणीओ सामे १२२-२४;
०वास्तविक जवनमां ४६२
- हुसेन, हमजा ४८, १७१
- हुदय ०व्यने ईश्वर २६०, २६१; -नी उन्नति ६१;
०महाज्व ८७
- हेमप्रभादेवी १०५, १६०, ३२१, ३७५
- हेमिल्टन, सर. डेनियल १५१
- होज, जे. डेड. १५१
- होज, मिस १५१
- होल, हमरा १२
- होसडिंग, हेलेन ४६, १६५, ३१६

13713

અને “સેવાના કાર્ય વાટે જ આત્મોન્નતિ થઈ શકે છે. સેવાકાર્ય એટલે યજ્ઞ.”

મદ્રાસમાં એમણે નીલનું બાવલું હઠાવવાના આંદોલનને ટેકો આપ્યો અને દેશના રાજકારણ-રૂપી, બીજી રીતે દિશાશૂન્ય, દરિયામાં માર્ગ દેખાડનાર સત્યાગ્રહરૂપી દીવાદાંડીના રક્ષક તો પોતે જ હોવાનો એમણે દાવો કર્યો.

३. १६/५०